

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
Εθνικόν και Καποδιστριακόν
Πανεπιστήμιον Αθηνών

Φιλοσοφική Σχολή
Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας

**Έμφυλες αναπαραστάσεις στις αγγλικές έντυπες
«λαϊκές» μπαλλάντες: οικογένεια και εργασία
(1600-1850)**

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

Στυλιανή Χατζοπούλου

Τριμελής Συμβουλευτική Επιτροπή

Κώστας Γαγανάκης (επιβλέπων)

Πάυλος Κάβουρας

Μαρία Παπαθανασίου

Αθήνα 2020

Μέλη της επταμελούς εξεταστικής επιτροπής:

Κωνσταντίνος Γαγανάκης, Αναπληρωτής Καθηγητής Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Πάυλος Κάβουρας, Καθηγητής Τμήματος Μουσικών Σπουδών, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Μαρία Παπαθανασίου, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Νικολέττα Γιαντσή, Καθηγήτρια Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Ανδρονίκη Διαλέτη, Επίκουρη Καθηγήτρια Τμήματος Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

Αικατερίνη Κωνσταντινίδου, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Αθηνά Συριάτου, Επίκουρη Καθηγήτρια Τμήματος Ιστορίας και Εθνολογίας, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης

Clown. What hast here? Ballads?
Mopsa. 'Pray now, buy some: I love a ballad in
print,
o' life, for then we are sure they are true.
(William Shakespeare, *The Winter's Tale*)

Κωμικός: Τι έχεις εκεί; Μπαλλάντες;
Μόψα: Αχ, να χαρείς, πάρε μου μερικές.
Μ'αρέσουν οι μπαλλάντες τυπωμένες, ναι, μα
τη ζωή μου, γιατί έτσι είμαστε σίγουροι ότι είναι
αληθινές.
(William Shakespeare, *Το Χειμωνιάτικο
Παραμύθι*, μτφρ. Νίκος Χατζόπουλος, Αθήνα,
Νεφέλη, 2004)

Πίνακας Περιεχομένων

Ευχαριστίες.....	vii
Πίνακας Εικόνων.....	viii
Βραχυγραφίες.....	x
Μέρος Α΄ Εισαγωγή στη διατριβή και οι έντυπες «λαϊκές» μπαλλάντες	1
Εισαγωγή.....	1
Το μουσικό σύμπαν και οι έντυπες «λαϊκές» μπαλλάντες	6
Ιστοριογραφική συζήτηση: Μπαλλάντες, συγκρότηση και αναπαραστάσεις έμφυλων ταυτοτήτων στο πλαίσιο του νοικοκυριού και στον κόσμο της εργασίας.....	11
Σκοπός και στόχοι, ερευνητικά ερωτήματα και υποθέσεις, σημασία και συμβολή της διατριβής.....	17
Μεθοδολογία: Θεωρητικές προσεγγίσεις και αναλυτικά εργαλεία.....	19
Αρχαιακό υλικό: Συλλογές μπαλλαντών και στρατηγικές έρευνας.....	44
Δομή και περιγραφή κεφαλαίων	51
Κεφάλαιο 1. Οι έντυπες «λαϊκές» μπαλλάντες: ιστορία, παραγωγή και κοινωνία	53
1.1 Οι ρίζες, η θεματολογία και τα είδη της μπαλλάντας.....	53
1.2 Η μορφή και τα δομικά στοιχεία της έντυπης «λαϊκής» μπαλλάντας: στίχος, μελωδία και ξυλογράφημα.....	57
1.3 Η παραγωγή και η διακίνηση της έντυπης «λαϊκής» μπαλλάντας: το νομικό πλαίσιο, οι τυπογράφοι και οι συγγραφείς, οι πωλητές και το κοινό	70
1.4 Μπαλλάντες και Κοινωνία: Οι χρήσεις και οι λειτουργίες της έντυπης «λαϊκής» μπαλλάντας.....	86
Μέρος Β΄ Οικογένεια και εργασία: ο έμφυλος καταμερισμός εργασίας και αναπαραστάσεις εργασιακών ταυτοτήτων στις έντυπες «λαϊκές» μπαλλάντες	99
Κεφάλαιο 2. Η «οικογένεια-νοικοκυριό».....	99
2.1 Η οικογένεια, το νοικοκυριό και τα μέλη της οικιακής ομάδας.....	99
2.2 Η εργασία των μελών της πυρηνικής οικογένειας στο πλαίσιο του νοικοκυριού	104
2.2.1 Το ανδρόγυνο	105
2.2.2 Τα παιδιά	119
2.3 Άλλα πρόσωπα της οικιακής ομάδας	133
2.3.1 Οι άγαμοι και οι άγαμες	135
2.3.2 Οι χήροι και οι χήρες.....	146
2.4 Η εξαρτημένη εργασία	154
2.4.1 Οι οικιακοί βοηθοί.....	157
2.4.2 Οι μαθητευόμενοι.....	173
2.5 Αναπαραστάσεις και ιστορική πραγματικότητα	189
Κεφάλαιο 3. Ο κόσμος της εργασίας	215
3.1 Στον πρωτογενή τομέα της οικονομίας	220

3.1.1 Γεωργία και κτηνοτροφία.....	220
3.1.2 Αλιεία και δασοκομία.....	239
3.1.3 Ορυχεία.....	246
3.2 Στον δευτερογενή τομέα της οικονομίας.....	256
3.2.1 Επεξεργασία σιτηρών: μυλωνάδες, αρτοποιοί και ζυθοποιοί.....	259
3.2.2 Επεξεργασία υλικών: τεχνίτες ξύλου και μετάλλων	276
3.2.3 Κατασκευή ειδών ένδυσης: ράφτες και μοδίστρες, βυρσοδέψες και υποδηματοποιοί.....	294
3.2.4 Κλωστοϋφαντουργία και εργοστάσια: κλώστες, πλέκτες και υφαντές.....	324
3.3 Στον τριτογενή τομέα της οικονομίας	350
3.3.1 Εμπόριο: μεγαλέμποροι και εμπορικό ναυτικό, καταστηματαρχες, μικροπωλητές και πλανόδιοι.....	351
3.3.2 Θεραπευτές: Ιατροί, μαίες, φαρμακοποιοί	377
3.3.3 Κληρικοί.....	392
3.4 Η Βιομηχανική Επανάσταση και οι αλλαγές στον έμφυλο καταμερισμό εργασίας....	398
3.4.1 Η Βιομηχανική Επανάσταση και το κοινωνικοπολιτικό πλαίσιο.....	399
3.4.2 Ο έμφυλος καταμερισμός εργασίας.....	410
3.4.3 Η παιδική και η νεανική εργασία	422
Μέρος Γ΄ Το αξιακό σύμπαν των μπαλλαντών	451
4. Η τιμή της οικογένειας και η εργασιακή ηθική	451
4.1 Οι εργατικοί και οι οκνηροί: η φιλοπονία και ο ελεύθερος χρόνος	454
4.2 Οι ηθικοί και οι φαύλοι: σεξουαλικότητα, τιμή και ανηθικότητα.....	464
4.3 Οι σωτήρες και οι δολοφόνοι: γενναιότητα και βία	478
4.4 Η αντιστροφή των έμφυλων ρόλων στις αγγλικές έντυπες «λαϊκές» μπαλλάντες: Συνέχειες και ασυνέχειες στις στερεοτυπικές αναπαραστάσεις.....	493
Επίλογος	509
Πηγές.....	517
Συλλογές Μπαλλαντών	517
Δημοσιευμένες πηγές και λεξικά.....	518
Βιβλιογραφία.....	530
Δικτυογραφία	583
Παράρτημα.....	585
Αναλυτικά στοιχεία των μπαλλαντών που αξιοποιούνται στην εργασία	585
i. EBBA	585
ii. BBO.....	614
Πίνακες, εικόνες και γραφήματα.....	635

Ευχαριστίες

Στο τέλος αυτής της κοπιώδους αλλά άκρως ενδιαφέρουσας διαδρομής θα ήθελα να εκφράσω τις θερμές ευχαριστίες μου πρώτα από όλα προς τα μέλη της τριμελούς επιτροπής. Τον κ. Κώστα Γαγανάκη, δάσκαλό μου από τα προπτυχιακά έτη και αστείρευτη πηγή ιστορικής έμπνευσης για όλους μας. Χωρίς την καθοδήγηση και την υποστήριξή του η παρούσα διατριβή δεν θα είχε καν ξεκινήσει. Την κ. Μαρία Παπαθανασίου, που πάντα πρόθυμα και άοκνα παρείχε την πολύτιμη βοήθεια της και τις εύστοχες παρατηρήσεις της. Τον κ. Παύλο Κάβουρα, ο οποίος με τις παρατηρήσεις και τις προτροπές του διεύρυνε τους επιστημονικούς ορίζοντές μου. Επίσης, ευχαριστίες οφείλω στην Karen Harvey, την Angela McShane και τον Phil Withington για τις συμβουλές τους και τις γόνιμες συζητήσεις μας που έδωσαν ώθηση στη σκέψη μου κατά την περίοδο της έρευνας μου στην Αγγλία .

Ακόμα, θα ήθελα να ευχαριστήσω τους συμφοιτητές συναδέλφους μου για τη συμπαράσταση, την εποικοδομητική κριτική και την ενθάρρυνσή τους. Ιδιαίτερες ευχαριστίες για τις συζητήσεις και τη βοήθεια που μου προσέφεραν οφείλω στη Χαρούλα Μούτσιου, τη Μαριτίνα Λεοντσίνη, τον Μάριο Δημητριάδη και τη Μαρίλια Λυκάκη.

Τέλος, θα ήθελα να ευχαριστήσω τους φίλους μου, που έδειξαν αμέριστη κατανόηση κατά την ενίοτε επίπονη συγγραφική περίοδο και φυσικά την οικογένειά μου και τον Νίκο για την αγάπη και την έμπρακτη, ηθική και υλική, υποστήριξή τους.

Πίνακας Εικόνων

Εικόνα 1 Έντυπη «λαϊκή» μπαλλάντα του 17 ^{ου} αιώνα.....	4
Εικόνα 2 Φύλλο με έντυπες «λαϊκές» μπαλλάντες του 19 ^{ου} αιώνα	5
Εικόνα 3 John Smith, <i>Singers in a Window</i> (Λονδίνο, c. 1706).....	7
Εικόνα 4 William Hogarth, <i>The Enraged Musician</i> (1741)	7
Εικόνα 5 «A Lamentable ballad of the tragical end of a Gallant Lord...» (1658-1664?).....	69
Εικόνα 6 William Hogarth, <i>The Idle 'Prentice Executed at Tyburn</i> (1747).....	82
Εικόνα 7 William Hogarth, <i>The Idle 'Prentice Executed at Tyburn</i> (1747) (λεπτομέρεια)	83
Εικόνα 8 Hogarth, <i>The Enraged Musician</i> (1741) (λεπτομέρεια).....	83
Εικόνα 9 «Womens Work is never done» (1654-1663 ?)	108
Εικόνα 10 «The Churlish Husband» (1770?)	112
Εικόνα 11 «The laboring woman» (1851-1910) Εικόνα 12 «The laboring woman» (1844-1856).....	116
Εικόνα 13 «The laboring woman» (1840-1866) Εικόνα 14 «The laboring woman» (1840-1866).....	116
Εικόνα 15 «The laboring woman» (1845-1859)	117
Εικόνα 16 «The Brick Lane Child Flogger»	125
Εικόνα 17 «Rocke the Badie Joane» (1632?).....	130
Εικόνα 18 «The Rakisk Bachelor» (18--).....	138
Εικόνα 19 «The Bachelor of sixty-two» (1813-1838)	140
Εικόνα 20 «Battle between two ladies, or, Fun upon fun!» (1819-1844)	166
Εικόνα 21 «The wanton maid of Lambeth and the couragious waterman»(1664-1703 ?) ...	179
Εικόνα 22 «The Crafty London Apprentice» (1736-1863)	184
Εικόνα 23 «My master's gun».....	186
Εικόνα 24 Γυναίκες στην παραγωγή γαλακτοκομικών.....	231
Εικόνα 25 Ποιμένες.....	234
Εικόνα 26 Ζευγολάτης	236
Εικόνα 27 Η κόρη του ψαρά	241
Εικόνα 28 «The Royal Recreation of Jovial Anglers» (1663-1674?)	243
Εικόνα 29 Ξυλοκόπος	245
Εικόνα 30«The Collier Lass»» (1796-1853)	251
Εικόνα 31 «The roguish miller» (1784-1807).....	262
Εικόνα 32 Ο μύλος.....	264
Εικόνα 33 Ο Will ο αρτοποιός	273
Εικόνα 34 «The lucky maid of Essex» (18__).....	274
Εικόνα 35 Οι εικόνες αφηγούνται: «Η τραγωδία του Gosport» (?)	281
Εικόνα 36 Κατασκευαστής βαρελιών κρασιού Εικόνα 37 Βαρελοποιός	283
Εικόνα 38 Σιδηρουργοί	287
Εικόνα 39 Πλανόδιος γανωματής.....	289
Εικόνα 40 Γανωματής (1616)	290
Εικόνα 41 Γανωματής (1792).....	292
Εικόνα 42«Carrion Crow» (1802-1819).....	300
Εικόνα 43 «Snip in the Gallery» (1828-1832)	302

Εικόνα 44 Η ραπτομηχανή.....	309
Εικόνα 45 «Robin Hood and the Tanner»(1693-1694?)	315
Εικόνα 46 «Robin Hood and Arthur-a-Bland» (1791).....	315
Εικόνα 47 Παπουτσήδες.....	319
Εικόνα 48 «The Bonny Scot: or the Yielding Lass»(1685-1688)	329
Εικόνα 49 «An Answer to the Bonny Scot» (1685-1688).....	329
Εικόνα 50 «Widow Waddle of Chickabiddy-lane» (1808)	361
Εικόνα 51 «Chandler’s shop» (1838-1845).....	361
Εικόνα 52 «Ο πανούργος σκωτσέζος πλανόδιος» (1683-1703).....	364
Εικόνα 53 Κορίτσι που πουλά λουλούδια (1793-1854).....	367
Εικόνα 54 «Αγοράστε μία σκούπα» (1840-1866).....	368
Εικόνα 55 Πωλήτρια ψαριών (1819-1844)	Εικόνα 56 Πωλητής Ψαριών (c.1840)
.....	371
Εικόνα 57 «The Oyster girl» (1796-1854)	Εικόνα 58 «The Oyster girl»(1813-1838) .
.....	372
Εικόνα 59 «The oyster man» (1819-1844).....	373
Εικόνα 60 «The Injured Children, / OR, / The Bloody Midwife»(1693)	384
Εικόνα 61 Σκίτσα παιδιών μέσα σε καπνοδόχους.....	427
Εικόνα 62 Διαφήμιση της μηχανικής σκούπας	430
για τον καθαρισμό καμινάδων	Εικόνα 63 «The black mechanical sweep» (?)
.....	430
Εικόνα 64 Εικόνες ανθρακωρύχων από την Επίσημη Αναφορά.....	432
Εικόνα 65 Οι «trappers».....	433
Εικόνα 66 «Ο μικρός καπνοδοχοκαθαριστής» (1808)	440
Εικόνα 67 «Ο μικρός Jim, το αγόρι ανθρακωρύχος» (1858-1885)	443
Εικόνα 68«A Washing Day» (18--)	Εικόνα 69 «The Fuddling Day, Or Saind Monday»
(1808-1918).....	457
Εικόνα 70 Timmy Twist (18--)
.....	482
Εικόνα 71 «Ο θρήνος της Anne Wallence» (1616).....	486
Εικόνα 72 «Η γυναίκα μου θα είναι ο αφέντης μου...» (1678-1680?).....	496
Εικόνα 73 «Ο ευνουχισμός του Διαβόλου...» (1670 ?).....	499

Βραχυγραφίες

BBO	Broadside Ballads Online from the Bodleian Libraries
BLML	Beinecke Library-Michell-Jolliffe, Beinecke Rare Book and Manuscript Library
BL	British Library
CUP	Cambridge University Press
EBBA	English Broadside Ballad Archive
EBBO	Early English Books OnLine
ECCO	18 th Century Collections Online
EOLD	English Oxford Living Dictionaries
HLHU	Houghton Library, Harvard University
HL	Huntington Library, California
MCL	Manchester Central Library
NLS	National Library of Scotland
OED	Oxford English Dictionary
ODNB	Oxford Dictionary of National Biography
OUP	Oxford University Press
PL	Pepys Library, Magdalene College, Cambridge
UGL	University of Glasgow Library
MIET	Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης
ΠΙΟΠ	Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς

Μέρος Α΄ Εισαγωγή στη διατριβή και οι έντυπες «λαϊκές» μπαλλάντες

Εισαγωγή

Η παρούσα διατριβή, έχοντας ως βάση τις αγγλικές έντυπες «λαϊκές» μπαλλάντες και τη μακρά ιστορία τους, εξετάζει τις αναπαραστάσεις έμφυλων ταυτοτήτων από το πεδίο της εργασίας και τις διαπροσωπικές σχέσεις εντός και εκτός του νοικοκυριού. Ειδικότερα, ξεκινώντας από τις αρχές του 17^{ου} αιώνα και φτάνοντας ως και τα μέσα του 19^{ου} αιώνα, εξετάζονται οι εργασιακές ταυτότητες των πρωταγωνιστών και των πρωταγωνιστριών των μπαλλαντών και ο έμφυλος καταμερισμός της έμμισθης και της άμισθης εργασίας στην Αγγλία πριν και μετά τη Βιομηχανική Επανάσταση μέσω μίας μικροϊστορικής προσέγγισης μακροσκοπικής οπτικής.

Οι έντυπες «λαϊκές» μπαλλάντες (*broadside ballads*) ήταν μεγάλα φύλλα χαρτιού, τυπωμένα από τη μια πλευρά, καθένα εκ των οποίων συνήθως περιελάμβανε τρία χαρακτηριστικά στοιχεία: ένα ελκυστικό ποίημα, τον τίτλο μιας δημοφιλούς μελωδίας και εικόνες. Τα θέματά τους εκτός από τα παραδοσιακά, όπως για παράδειγμα αρχαίες μάχες, ιππότες, φαντάσματα, ατυχείς έρωτες και περιπέτειες του Robin Hood, περιελάμβαναν γεγονότα της επικαιρότητας, θρησκευτικά θέματα, θαύματα και άλλα αξιοπερίεργα όπως για παράδειγμα τερατογενέσεις. Άλλα τραγούδια είχαν συντεθεί από απλούς, ανώνυμους ανθρώπους και άλλα από επαγγελματίες. Όλα, όμως, θεωρήθηκαν από τους συγχρόνους τους αρκετά ενδιαφέροντα, ώστε να βρουν τον δρόμο τους προς το τυπογραφείο. Εκεί, μία ομάδα επαγγελματιών αναλάμβανε την παραγωγή του έντυπου προϊόντος. Στη συνέχεια, ένα δίκτυο, πλανόδιων και μη, πωλητών παραλάμβανε τις έντυπες «λαϊκές» μπαλλάντες και τις διακινούσε σε ολόκληρη τη χώρα. Έτσι, οι έντυπες «λαϊκές» μπαλλάντες τραγουδιόνταν και ακούγονταν παντού: από τους πωλητές και τις πωλήτριες που μάθαιναν το τραγούδι στους υποψήφιους πελάτες, από πλούσιους ή φτωχούς άνδρες και γυναίκες όλων των ηλικιών, στην πόλη και στην ύπαιθρο, αλλά και αργότερα από επαγγελματίες τραγουδιστές στα *music halls*.¹

¹ Βλ. περισσότερα σχετικά με την παραγωγή, τη διακίνηση και την πρόσληψη των έντυπων «λαϊκών» μπαλλαντών παρακάτω, κεφάλαιο 1, σελ. 53-97.

Πολλές και διαφορετικές απόψεις έχουν εκφραστεί για τις έντυπες «λαϊκές» μπαλλάντες αρχής γενομένης από τους σύγχρονους τους. Αφενός, τις εξυμνούσαν ως ένα μοναδικό πολιτισμικό βαρόμετρο που μπορούσε να αναδείξει την «πολυπλοκότητα των καιρών καλύτερα» από άλλα μέσα.² Αφετέρου, τις χλεύαζαν ως χυδαία, χαμηλού επιπέδου και αμφιβόλου περιεχομένου προϊόντα καθώς «μία γάτα μπορεί να κοιτάξει λιγάκι έξω από τον υπόνομο» και αυτό να σταθεί η αφορμή για έναν «χρονικογράφο της μισής πέννας» να κυκλοφορήσει «μία κατάλληλη νέα μπαλλάντα σχετικά με ένα αξιοπερίεργο θέαμα».³

Η διατριβή εξετάζει την αγγλική κοινωνία μέσα από την έντυπη «λαϊκή» μπαλλάντα, η οποία αν και είναι έντυπη, αποτελεί ό,τι πλησιέστερο έχει σωθεί από τη λαϊκή προφορική κουλτούρα της πρώιμης νεότερης και νεότερης Αγγλίας. Συγκεκριμένα, εξετάζονται τα στερεότυπα ως προς το φύλο και την εργασιακή ταυτότητα, καθώς και πώς αυτά προβάλλονται μέσω του κειμένου, των εικόνων και των μελωδιών των έντυπων «λαϊκών» μπαλλαντών. Οι τελευταίες, όταν εντάσσονται και εξετάζονται στο ιστορικό πλαίσιο μέσα στο οποίο γεννήθηκαν, αποτελούν ένα μοναδικό μέσο για την κατανόηση της πρώιμης νεότερης και νεότερης αγγλικής κοινωνίας όπως και του ραγδαίου κοινωνικού και οικονομικού μετασχηματισμού και των επιδράσεων της βιομηχανικής επανάστασης στην καθημερινή ζωή, καθώς η μουσική ταξιδεύει σε όλο το κοινωνικό φάσμα, απευθυνόμενη σε εγγραμμάτους και μη, προσφέροντας έτσι στον ερευνητή μια οπτική γωνία η οποία δεν είναι δυνατή μέσω άλλων πηγών.⁴ Σημείο κλειδί της έρευνας αποτελούν τα αναρίθμητα και ποικίλα γυναικεία και ανδρικά στερεότυπα τα οποία αφορούν στην οικιακή ομάδα

² «More solid things do not show the Complexion of the times so well, as Ballads and Libels», John Selden, *Table-Talk*, Λονδίνο, Ανατύπωση A. Murray, 1868 [1689], σελ. E2r.

³ Στο πρωτότυπο αναφέρεται: «Scarce a cat can looke out of a gutter but out starts a halfpenny Chronieler, and presently A proper new ballet of a strange sight is endited.», *Martine Mar-Sixtus, A second replie against the defensory and apology of Sixtus the fift late Pope of Rome, defending the execrable fact of the Iacobine frier, vpon the person of Henry the third, late King of France, to be both commendable, admirable, and meritorious. VWherein the saide apology is faithfully translated, directly answered, and fully satisfied*, Λονδίνο, Printed for Thomas Woodcock, 1591, epistle dedicatory.

⁴ Οι μπαλλάντες αποτελούσαν ένα σημαντικό στοιχείο του ηχοτοπίου της Αγγλίας της υπό εξέταση περιόδου επομένως όλοι μπορούσαν να γίνουν εκούσια και ακούσια ακροατές. Η «έννοια της οικειοποίησης» (notion of appropriation) που όπως τονίζει ο γάλλος ιστορικός Roger Chartier πρέπει να τεθεί στο κέντρο των μελετών σχετικά με την «λαϊκή κουλτούρα» (“popular culture), βρίσκει εφαρμογή και στην περίπτωση των μπαλλαντών, βλ. Roger Chartier, *Forms and Meanings: Texts, Performances, and audiences from codex to computer*, Φιλαδέλφεια, University of Pennsylvania Press, 1995, ειδικά το κεφάλαιο 4 «Popular appropriations: The Readers and their books», σελ. 83-97. Οι ανώτερες τάξεις απολάμβαναν τη «λόγια» και «εκλεπτυσμένη» μουσική, η οποία δεν ήταν προσβάσιμη από τους ανθρώπους του λαού. Παράλληλα, όμως, άκουγαν ή ακόμα και συνέλλεγαν τις λαϊκές μπαλλάντες. Αυτό όμως δεν συνεπαγόταν ότι όλες οι κοινωνικές ομάδες νοηματοδοτούσαν και ερμήνευαν τις μπαλλάντες με τον ίδιο τρόπο. Βλ. περισσότερα στο κεφάλαιο 1, σελ. 86-97.

και στις εργασιακές ταυτότητες που συγκροτούνται εντός και εκτός του νοικοκυριού.

Είναι δύσκολο να τεθούν όρια στη μουσική λόγω της ικανότητάς της να ταξιδεύει πέραν των γεωγραφικών και χρονικών ορίων αφού μπορεί να προσληφθεί από όλους. Μια ιστορική μελέτη ωστόσο δεν μπορεί παρά να έχει συγκεκριμένες χωροχρονικές αναφορές. Για τους σκοπούς της παρούσας διατριβής, το γεωγραφικό όριο που έχει τεθεί είναι ο αγγλικός χώρος και το χρονικό όριο είναι η περίοδος από το 1600 έως το 1850. Η επιλογή αυτής της σχετικά μακράς περιόδου στηρίχτηκε σε δύο κριτήρια. Το πρώτο σχετίζεται με την ιστορία των έντυπων «λαϊκών» μπαλλαντών. Οι μπαλλάντες, όπως θα αναλυθεί και στη συνέχεια, άνθισαν τον 17^ο αιώνα, συνέχισαν να τυπώνονται καθ' όλη τη διάρκεια του 18^{ου} και αναβίωσαν κατά τον 19^ο αιώνα. Επομένως, η υπό εξέταση περίοδος προσφέρει μεγάλο όγκο αυτού του πρωτογενούς υλικού και παράλληλα επιτρέπει την εξέταση των αλλαγών, τόσο στη δομή όσο και στο περιεχόμενο, σε βάθος χρόνου. Το δεύτερο κριτήριο σχετίζεται με την ιστορία της Αγγλίας. Ξεκινώντας από τον 17ο αιώνα, ο οποίος σηματοδεύτηκε από τους εμφύλιους πολέμους, την Κοινοπολιτεία, την Παλινόρθωση, τον Προτεσταντισμό και την άνθιση της τυπογραφίας, τα χρονικά όρια της διατριβής επεκτείνονται στην Γεωργιανή εποχή του αγγλικού διαφωτισμού και των απαρχών της βιομηχανικής επανάστασης έως και περίπου τα μέσα του 19ου αιώνα, όταν οι επιδράσεις της βιομηχανικής επανάστασης γίνονταν πλέον ορατές τόσο σε κοινωνικό όσο και σε πολιτισμικό επίπεδο. Αυτοί οι σχεδόν τρεις αιώνες προσεγγίζονται ως μια μακρά μεταβατική περίοδος στην οποία η συνέχεια και η αλλαγή συνυπάρχουν: από τον φεουδαλισμό στον καπιταλισμό, από την αγροτική οικονομία στη βιομηχανική. Η Βιομηχανική Επανάσταση, οι απαρχές της οποίας εντοπίζονται στην περίοδο μεταξύ 1740 και 1780 στην Αγγλία, άλλαξε τον τρόπο με τον οποίον ο κόσμος αντιλαμβανόταν την οικογένεια και την εργασία.⁵ Η μελέτη αυτών των επιδράσεων σε συγκεκριμένες εργασιακές ταυτότητες, όπως παρουσιάζονται στις έντυπες

⁵ Serge Berstein και Pierre Milza, *Ιστορία της Ευρώπης τ. 1, Από τη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία στα Ευρωπαϊκά Κράτη, 5^{ος}-8^{ος} Αιώνας*, μτφρ. και σημειώσεις Αναστάσιος Κ. Δημητρακόπουλος, Αθήνα, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 1997, σελ. 443-446. Ο E. J. Hobsbawm γράφει σχετικά με τη Βιομηχανική Επανάσταση ότι «εκ πρώτης όψεως η αφετηρία είναι ανεξχνίαστη». Ο ίδιος την τοποθετεί στην εικοσαετία 1780-1800 και σημειώνει ότι «παλαιότεροι ιστορικοί είχαν την τάση να χρονολογούν τη Βιομηχανική Επανάσταση στο 1760. Αλλά η προσεκτική έρευνα οδήγησε τους πιο πολλούς ειδικούς να επιλέξουν τη δεκαετία του 1780 και όχι του 1760 ως την πιο αποφασιστική, διότι τότε ήταν, απ' όσο μπορούμε να ξέρουμε, που όλοι οι σχετικοί στατιστικοί δείκτες άρχισαν να ανεβαίνουν απότομα, σχεδόν κατακόρυφα, και να σημειώνουν την «απογείωση»», E. J. Hobsbawm, *Η Εποχή των Επαναστάσεων, 1789-1848*, μτφρ. Μαριέτα Οικονομοπούλου, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 2008 [1992], σελ. 46-49.

«λαϊκές» μπαλλάντες συνεισφέρει στην ευρύτερη ερμηνεία αυτών των αλλαγών, απαντώντας σε μία σειρά σχετικών ερωτημάτων αλλά και θέτοντας καινούρια.

Anne Vallens Lamentation,
For the Murthering of her husband *Johes Wallens* a Turner in Cow-lane neere Smith-fields done by his owne wife, on Friday the 22 of June 1616. who was burnt in Smithfield the first of July following.
To the tune of Fortune my foe.

What God hat is all things that here are done
In this the Court hath the world shall know;
Whence her countenance that hath so long obscured,
Sheweth me fact before my life is ended.

Oh mee the same with all I would have hid,
So hardour such a thought I will not give;
I wish you had made me to the world a foote,
And make me seeke the time that I have liv'd.

Oh woe to God my mother haples I would,
I wish you had beene my happy tombe;
Oh would to God when first I did take breath,
I had suffred any painfull death.

If ever I see a true repentant soule,
I wish I saw he, whose sinnes are blacke and foule;
I wish that he were able to our sinnes to purge,
And hence this is that I can say in your praise.

Let not your tongue as others have revealed
Reveal in your rage your sinnes revealed;
If you are true to us, let us knowe your state,
That we maye seeke to be the worse repent.

Oh would that I had thought of this before,
I wish you had to himme as mine my heart full bore;
I wish you had not beene so true to your sinne,
I wish you had not beene so true to your sinne.

Anne wallens Lamentation,
Or the second part of the murther of one *Mistress Wallens* Turner in Cow-lane neere Smith-fields, done by his owne wife, on Friday the 22 of June 1616. who was burnt in Smithfield the first of July following.
To the tune of Fortune my foe.

My husband having burnt about the towne,
And coming home, he on his bed lay downe;
So rest himselfe, when when I did arise,
I did to a long while out of my minde.

He call him his own, and mine, and all to me,
Surprizing the thought I might be thought;
I had my minde I felt, and account for,
I wish mine to set on nothing but the pot.

He did not he said I was the bold the towne,
And if thou hadst not, I shall have the wrong;
All which, straight way I set on my fire rage,
I had by me mine own, and my tongue at range.

He then arose and strale me on the case,
I did at him begin to curse and curse;
I then presently one of his tales I got,
And on his body gave a twelve shillinge.

Amongst his intrails I his Childsell founde,
Whence as the Child came out, I wish I were,
Oh that hadst thou beene, I wish I were,
I wish you hadst beene, for thou hadst killed me.

When this was done the neighbour they run in,
And to his bed they brought my body in;
Whence he was burnt and his till morning next day,
But he forgoone me and for me and pray.

Oh howe I wish his heart from body hid,
I wish you had straight way the world had;
I wish you had straight way the world had;
I wish you had straight way the world had.

Oh howe I wish his heart from body hid,
I wish you had straight way the world had;
I wish you had straight way the world had;
I wish you had straight way the world had.

Εικόνα 1 Έντυπη «λαϊκή» μπαλλάντα του 17^{ου} αιώνα.

25799 d

Α Β Γ Δ Ε

THE BIRTH OF THE NATION
The birth of the nation is a subject of great interest to all who are concerned with the progress of the world. It is a subject which has attracted the attention of many of the greatest minds of the age, and it is one which has been the subject of much of the most valuable research of the last few years.

THE NATION
The nation is a subject of great interest to all who are concerned with the progress of the world. It is a subject which has attracted the attention of many of the greatest minds of the age, and it is one which has been the subject of much of the most valuable research of the last few years.

THE NATION
The nation is a subject of great interest to all who are concerned with the progress of the world. It is a subject which has attracted the attention of many of the greatest minds of the age, and it is one which has been the subject of much of the most valuable research of the last few years.

THE NATION
The nation is a subject of great interest to all who are concerned with the progress of the world. It is a subject which has attracted the attention of many of the greatest minds of the age, and it is one which has been the subject of much of the most valuable research of the last few years.

THE NATION
The nation is a subject of great interest to all who are concerned with the progress of the world. It is a subject which has attracted the attention of many of the greatest minds of the age, and it is one which has been the subject of much of the most valuable research of the last few years.

THE NATION
The nation is a subject of great interest to all who are concerned with the progress of the world. It is a subject which has attracted the attention of many of the greatest minds of the age, and it is one which has been the subject of much of the most valuable research of the last few years.

THE NATION
The nation is a subject of great interest to all who are concerned with the progress of the world. It is a subject which has attracted the attention of many of the greatest minds of the age, and it is one which has been the subject of much of the most valuable research of the last few years.

THE NATION
The nation is a subject of great interest to all who are concerned with the progress of the world. It is a subject which has attracted the attention of many of the greatest minds of the age, and it is one which has been the subject of much of the most valuable research of the last few years.

THE NATION
The nation is a subject of great interest to all who are concerned with the progress of the world. It is a subject which has attracted the attention of many of the greatest minds of the age, and it is one which has been the subject of much of the most valuable research of the last few years.

25799 e

Α Β Γ Δ Ε

THE NATION
The nation is a subject of great interest to all who are concerned with the progress of the world. It is a subject which has attracted the attention of many of the greatest minds of the age, and it is one which has been the subject of much of the most valuable research of the last few years.

THE NATION
The nation is a subject of great interest to all who are concerned with the progress of the world. It is a subject which has attracted the attention of many of the greatest minds of the age, and it is one which has been the subject of much of the most valuable research of the last few years.

THE NATION
The nation is a subject of great interest to all who are concerned with the progress of the world. It is a subject which has attracted the attention of many of the greatest minds of the age, and it is one which has been the subject of much of the most valuable research of the last few years.

THE NATION
The nation is a subject of great interest to all who are concerned with the progress of the world. It is a subject which has attracted the attention of many of the greatest minds of the age, and it is one which has been the subject of much of the most valuable research of the last few years.

THE NATION
The nation is a subject of great interest to all who are concerned with the progress of the world. It is a subject which has attracted the attention of many of the greatest minds of the age, and it is one which has been the subject of much of the most valuable research of the last few years.

THE NATION
The nation is a subject of great interest to all who are concerned with the progress of the world. It is a subject which has attracted the attention of many of the greatest minds of the age, and it is one which has been the subject of much of the most valuable research of the last few years.

THE NATION
The nation is a subject of great interest to all who are concerned with the progress of the world. It is a subject which has attracted the attention of many of the greatest minds of the age, and it is one which has been the subject of much of the most valuable research of the last few years.

THE NATION
The nation is a subject of great interest to all who are concerned with the progress of the world. It is a subject which has attracted the attention of many of the greatest minds of the age, and it is one which has been the subject of much of the most valuable research of the last few years.

THE NATION
The nation is a subject of great interest to all who are concerned with the progress of the world. It is a subject which has attracted the attention of many of the greatest minds of the age, and it is one which has been the subject of much of the most valuable research of the last few years.

Εικόνα 2 Φύλλο με έντυπες «λαϊκές» μαπαλλάντες του 19^{ου} αιώνα⁶

⁶ Η συγκεκριμένη έκδοση δεν φέρει ημερομηνία έκδοσης. Παρόλα αυτά, η γραμματοσειρά, το στήσιμο στο χαρτί και η εικονογράφηση της την τοποθετούν χρονικά στο δεύτερο μισό της υπό εξέταση περιόδου. Παράλληλα, άλλες εκδόσεις ορισμένων τραγουδιών που έχουν συμπεριληφθεί στο εν λόγω φύλλο έχουν χρονολογηθεί περίπου στο πρώτο μισό του 19^{ου} αιώνα. Όλα αυτά τα στοιχεία συνηγορούν στο να υποθεθεί με σχετική ασφάλεια ότι η συγκεκριμένη έκδοση ανήκει στον 19^ο αιώνα. Βλ. BBO, Edition-Bod6247. Για την εξέλιξη της μορφολογίας των έντυπων «λαϊκών» μαπαλλαντών βλ. κεφάλαιο 1, σελ. 57-59.

Το μουσικό σύμπαν και οι έντυπες «λαϊκές» μπαλλάντες

Οι έντυπες «λαϊκές» μπαλλάντες, από την ακμή τους τον 17ο αιώνα μέχρι και τον 19ο, αποτελούσαν μια γέφυρα ανάμεσα στην προφορική κουλτούρα και στον έντυπο λόγο.⁷ Βεβαίως, μπαλλάντες κυκλοφορούσαν όχι μόνο προφορικά αλλά και σε χειρόγραφα πολύ πριν την ανακάλυψη της τυπογραφίας. Η άνθιση της τυπογραφίας, όμως, προσέδωσε στις μπαλλάντες μαζικό χαρακτήρα. Αυτή ακριβώς η θέση τους ανάμεσα στον προφορικό και τον έντυπο λόγο τις καθιστά ένα πάρα πολύ ενδιαφέρον είδος πρωτογενούς υλικού καθώς συχνά οι ιστορικοί εστιάζουν και κάποιες φορές στηρίζονται αποκλειστικά στις γραπτές πηγές, χωρίς να λαμβάνουν υπόψη τη διάσταση της προφορικής κουλτούρας και της κουλτούρας του ήχου. Ακολουθώντας αυτήν την πρακτική, αποκλείεται από την ιστορική συζήτηση ένα σημαντικό κομμάτι της κοινωνικής ζωής καθώς η μουσική βρίσκεται στο επίκεντρο της τελευταίας σε όλες τις κοινωνίες. Σε αντίθεση με τις μέρες μας που η εικόνα κυριαρχεί, κατά την πρώιμη νεότερη περίοδο το οράν και το ακούειν ήταν εξίσου σημαντικά. Αυτή η αντίληψη αντικατοπτριζόταν στην πολιτισμική πρακτική αλλά και στην καθομιλούμενη γλώσσα όπου για παράδειγμα η φράση «αυτόπτης μάρτυρας» και «αυτήκοος μάρτυρας» χρησιμοποιούνταν με την ίδια δυναμική.⁸ Μάλιστα, ο ιεροκήρυκας Thomas Adams (1583-1652) πίστευε ότι ζούσε στην «εποχή του αυτιού» αφού, εξετάζοντας το πώς οφείλουν οι πιστοί να δαμάζουν τη γλώσσα τους, αναφέρει ότι τα αυτιά έχουν μεγαλύτερη δύναμη από τα μάτια.⁹

Επομένως, οι μπαλλάντες αποτελούσαν ένα σημαντικό στοιχείο του ηχοτοπίου της Αγγλίας της πρώιμης νεότερης και νεότερης περιόδου. Μάλιστα, το τραγούδι μπαλλαντών αποτελούσε συνήθως μία κοινωνική, συμμετοχική δραστηριότητα. Στον παρακάτω πίνακα (Εικόνα 2) μία ομάδα νεαρών ανδρών τραγουδούν παρέα. Ο ένας από αυτούς κρατά στα χέρια του το φύλλο μίας έντυπης

⁷ Μελετητές της ιστορίας της έντυπης «λαϊκής» μπαλλάντας όπως ο Eric Nebeker και ο Cyprian Blagden αναφέρουν ότι η παραγωγή μπαλλαντών δέχτηκε πλήγμα κατά τον 18^ο αιώνα λόγω του ανταγωνισμού που προέκυψε από την κυκλοφορία νέων προϊόντων φτηνής τυπογραφίας και ιδιαίτερα των *chapbooks*. Παρόλα αυτά, επισημαίνουν ότι μπαλλάντες συνέχισαν να τυπώνονται καθ' όλη τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα, Eric Nebeker, «The Heyday of the Broadside Ballad» (2007), *EBBA*> Resources> Culture & Printing> Broadside Heyday, <https://ebba.english.ucsb.edu/page/heyday-of-the-broadside-ballad> (15.11.2017); Cyprian Blagden, «Notes on the Ballad Market in the Second Half of the Seventeenth Century», *Studies in Bibliography* 6 (1954), σελ. 179. Βλ. σχετικά και κεφάλαιο 1, σελ. 58.

⁸ Marsh, *Music and Society...*, σελ. 9.

⁹ «The care yet heares more, then ever the eye saw: and by reason of the patulous admission, derives that to the understanding, whereof the sight never had a glance», Thomas Adams, *The Workes of Thomas Adams, being the summe of his sermons, meditations and other divine and moral discourses*, Printed by Tho. Harper for John Grismad, Λονδίνο, 1930 [1629], σελ. 148.

«λαϊκής» μπαλλάντας, ενώ ο άνδρας δίπλα του τον βοηθάει στην ανάγνωση φωτίζοντας το φύλλο με ένα κερί. Η χαρούμενη παρέα βρίσκεται στο παράθυρο και πιθανόν τραγουδά με σκοπό να διασκεδάσει τους περαστικούς.

Εικόνα 3 John Smith, *Singers in a Window* (Λονδίνο, c. 1706)

Εικόνα 4 William Hogarth, *The Enraged Musician* (1741)

Μία άλλη εκδοχή του αγγλικού ηχοτοπίου της Αγγλίας κατά την υπό εξέταση περίοδο παρουσιάζει με τον δικό του τρόπο ο William Hogarth, ο διάσημος άγγλος σχεδιαστής γελοιογραφιών και σατυρικών εικόνων στο χαρακτηριστικό με τον τίτλο *The Enraged Musician* (1741) (*Ο εξαγριωμένος Μουσικός*) [Εικόνα 4]. Το εν λόγω έργο περιλαμβάνει πολλές επιμέρους ηχητικές εικόνες οι οποίες όλες μαζί συναρθρώνουν το σχόλιο του καλλιτέχνη για το ηχητικό τοπίο της περιόδου.¹⁰ Η μουσική, τα τραγούδια και οι φωνές στο δρόμο εξοργίζουν έναν βιολιστή ο οποίος επιχειρεί να μελετήσει τη στιγμή που κάτω από το παράθυρό του περνούν οι πιο θορυβώδεις κάτοικοι του Λονδίνου.¹¹ Η κακοφωνία του δρόμου αντιπαραβάλλεται με το πηγαίο ταλέντο της κεντρικής φιγούρας -μίας πωλήτριας γαλακτοκομικών- και με τον αποστειρωμένο και αποκομμένο από τον κόσμο μουσικό. Παράλληλα, η αφίσα που διαφημίζει μία αγγλική όπερα αποτελεί ένα έμμεσο σχόλιο για τη μετατόπιση του ενδιαφέροντος του κοινού από την ιταλική όπερα προς την αγγλική μουσική. Την ίδια στιγμή, ο Hogarth ασκεί κριτική στην προτίμηση των αστών νεόπλουτων για τις εισαγόμενες ευρωπαϊκές τέχνες σε βάρος των αγγλικών παραδοσιακών μορφών προσδίδοντας στη σάτιρά του πατριωτική και ταξική διάσταση.¹²

Ο Hogarth, ο οποίος με τα έργα του ασκούσε κοινωνική κριτική, τοποθετεί ανάμεσα στο πολύβουο πλήθος, απαρτιζόμενο από παιδιά, ζώα και πολλούς θορυβώδεις πλανόδιους πωλητές που με διαφορετικά μέσα διαλαλούν τηνπραμάτειά τους, μία γυναίκα η οποία πουλά μπαλλάντες.¹³ Η γυναίκα τραγουδά μία μπαλλάντα με τον τίτλο «Ladies Fall». Η επιλογή της συγκεκριμένης μπαλλάντας κάθε άλλο παρά τυχαία είναι καθώς πρόκειται για ένα μελαγχολικό τραγούδι το οποίο εξιστορεί τα πάθη μίας γυναίκας η οποία έμεινε έγκυος εκτός γάμου και πέθανε κατά τη διάρκεια της γέννας. Η ίδια η πωλήτρια φαίνεται να είναι σε ενδιαφέρουσα, όπως ήταν και η ηρωίδα της μπαλλάντας που πουλάει. Στα χέρια της κρατάει ένα βρέφος,

¹⁰ Για την ανάλυση του ήχου που υπονοείται στο συγκεκριμένο χαρακτηριστικό βλ. Seen Shesgreen, *Images of the Outcast: The Urban Poor in the Cries of London*, New Brunswick, Manchester University Press, 2002, σελ. 103-112.

¹¹ Η κακοφωνία αυτή θα πρέπει να διαχωριστεί από αυτό που έχει περιγραφεί ως *rough music*. Ο όρος *rough music* χρησιμοποιείται στην Αγγλία από τα τέλη του 17^{ου} αιώνα και μετά για να περιγράψει μια σθεναρή κακοφωνία, είτε αυτή συνοδευόταν από τελετουργικά στοιχεία είτε όχι. Αυτό που διαφοροποιεί την *rough music* από την κακοφωνία που αναπαριστάται στον Hogarth είναι το ότι η πρώτη έχει ως στόχο τον χλευασμό ή την έκφραση εχθρότητας προς άτομα τα οποία παρέκκλιναν από τους κανόνες τις κοινότητας. Βλ. E.P. Thompson, *Customs in Common*, Λονδίνο, Penguin Books, 1993 [1991], ειδικά κεφ. VIII «Rough Music», σελ. 467-531.

¹² Fulford, «Fallen Ladies and Cruel Mothers...», σελ. 310.

¹³ Για τον περαιτέρω σχολιασμό του τρόπου αναπαράστασης των πωλητών μπαλλάντας στο έργο του William Hogarth βλ. Tim Fulford, «Fallen Ladies and Cruel Mothers: Ballads Singers and Ballad Heroines in the Eighteenth Century», *The Eighteenth Century* 47:2 (2006), 309-329.

ενώ παράλληλα τείνει το χέρι με το οποίο κρατάει τις μπαλλάντες προς το πλήθος. Η εικόνα αυτής της γυναίκας, ντυμένης με κουρέλια έρχεται σε αντιδιαστολή με την εικόνα της νεαρής πωλήτριας γαλακτοκομικών, η οποία σφύζει από ζωή. Η μία ζει σε αστικό περιβάλλον, είναι βρώμικη και έχει χάσει την τιμή της, ενώ η άλλη ζει σε αγροτικό περιβάλλον, είναι καθαρή και ηθική.¹⁴ Η πωλήτρια γαλακτοκομικών πουλάει το εμπόρευσμά της, ενώ η πωλήτρια της μπαλλάντας προσπαθεί να προκαλέσει τον οίκτο, περισσότερο επαιτώντας παρά πουλώντας. Εδώ, ο Hogarth υπονοεί κάτι ακόμα. Η μπαλλάντα προς πώληση δεν σχετίζεται μόνο με την κατάσταση στην οποία βρίσκεται η ίδια η πωλήτρια η οποία επιθυμεί να προκαλέσει τη συγκίνηση του κοινού. Το συγκεκριμένο τραγούδι έχει τις ρίζες του στη μεσαιωνική παράδοση του αγροτικού χώρου. Στην πόλη, το τραγούδι αλλοτριώνεται και εκχυδαΐζεται καθώς από πηγαία έκφραση της λαϊκής ψυχής, μετατρέπεται σε ένα φτηνό προϊόν και αποτελεί μέρος του τεχνάσματος της γυναίκας για να κερδίσει λίγα χρήματα. Ο Hogarth με αυτόν τον τρόπο καυτηριάζει τη μετατροπή του παραδοσιακού σε εμπορικό, του τραγικού σε γκροτέσκο και της ντροπής σε αναισχυντία στην κοινωνία του Λονδίνου.¹⁵

Παρά την εύστοχη και αιχμηρή αποτύπωση του Hogarth, η παραπάνω εικόνα δεν παύει να αναπαριστά μόνο μία εκδοχή του ηχοτοπίου των αγγλικών δρόμων κατά τα μέσα του 18^{ου} αιώνα. Το μουσικό σύμπαν της πρώιμης νεότερης και νεότερης Αγγλίας ήταν φυσικά πιο σύνθετο και δεν έμεινε αμετάβλητο κατά την υπό εξέταση περίοδο. Η μουσική των άφθονων εκκλησιαστικών καμπανών έδωσε στην Αγγλία του 17^{ου} αιώνα τον χαρακτηρισμό «το νησί του ήχου» (*the ringing island*).¹⁶ Βέβαια, το ηχητικό τοπίο περιελάμβανε όχι μόνο τις καμπάνες αλλά και πολλά άλλα είδη μουσικής. Ο σατιρικός συγγραφέας Ned Ward, αν και εξέφρασε την βαθιά αμφιβολία του για το μουσικό γούστο των Άγγλων, δεν αμφέβαλλε για την όρεξή τους για μουσική.¹⁷ Ο ίδιος έγραψε ότι περπατώντας στους δρόμους του Λονδίνου στο τέλος του 17^{ου} αιώνα ανάμεσα σε άλλα άκουσε έναν τυφλό τραγουδιστή μπαλλάντας, «ιδιαίτερα αχρείους» μουσικούς, την μουσική από τα *music-houses*, τρομπέτες και βιολιστές.¹⁸ Πράγματι, το μουσικό σύμπαν της περιόδου απαρτιζόταν από πολλά διαφορετικά στοιχεία, από τις καμπάνες και τους ψαλμούς, από τη μουσική των

¹⁴ Στο ίδιο, σελ. 309.

¹⁵ Στο ίδιο, σελ. 310.

¹⁶ Marsh, *Music and Society...*, σελ. 1.

¹⁷ Στο ίδιο.

¹⁸ Στο ίδιο, σελ. 2.

επαγγελματιών μουσικών και από την μουσική των μουσικών του δρόμου, από τη μουσική για χορό και από τα τραγούδια των απλών ανθρώπων, από τη μουσική που έφτανε σε όλο το κοινωνικό φάσμα και τη μουσική που απευθυνόταν αποκλειστικά στα ανώτερα στρώματα.

Ανάμεσα σε όλα αυτά τα διαφορετικά είδη μουσικής, το τραγούδι φαίνεται ότι ήταν ένα δημοφιλές μέσο διασκέδασης, μάλιστα το δημοφιλέστερο για τα χαμηλότερα στρώματα καθώς ήταν ένας «έμφυτος» τρόπος έκφρασης και φυσικά φθηνός.¹⁹ Οι άνθρωποι διαφόρων κοινωνικών ομάδων και στρωμάτων τραγουδούσαν, εντός και εκτός του σπιτιού τους, ομαδικά και ατομικά, μπαλλάντες και άλλα τραγούδια όπως νανουρίσματα και κάλαντα. Ειδικότερα, κατά την πρώιμη νεότερη και τη νεότερη περίοδο, οι έντυπες «λαϊκές» μπαλλάντες απαντούσαν παντού, στους δρόμους και στα καπηλειά, ήταν διαθέσιμες σε όλους και οι άνθρωποι τις τραγουδούσαν σε πολλές και διαφορετικές περιστάσεις. Τα *chapbooks*²⁰ της περιόδου παρουσίαζαν μια εικόνα της αγγλικής κοινωνίας, με μία σατιρική βέβαια διάθεση, όπου άντρες και γυναίκες ήταν πιθανόν να ξεκινήσουν το τραγούδι ανά πάσα στιγμή, είτε σε ώρα εργασίας είτε σε ώρα αναψυχής.²¹ Από τον 17^ο μέχρι τον 19^ο αιώνα, μπαλλάντες τραγουδιόνταν ατομικά ή σε ομάδες στις ταβέρνες, από πλανόδιους πωλητές, στη δουλειά από τους μάστορες και τους μαθητευόμενους, στους αγρούς από τους γεωργούς, ενώ ειδικού περιεχομένου έντυπες «λαϊκές» μπαλλάντες συνόδευαν τους ναυτικούς στα μακρινά ταξίδια τους. Επίσης, μπαλλάντες τραγουδιόνταν στις λέσχες, σε δημόσιες συναντήσεις, σε καπηλειά και ιδιωτικές κατοικίες. Μπαλλάντες ακούγονταν στο πλαίσιο θεατρικών παραστάσεων αλλά και στο πλαίσιο άλλων μουσικών και χορευτικών δρώμενων.²² Το ποιός-ά ή ποιοι-ες τραγουδούσαν την μπαλλάντα και με ποιο σκοπό διαμόρφωνε το νόημα και τη

¹⁹ Στο ίδιο, σελ. 188.

²⁰ Τα *chapbooks* ήταν μικρά βιβλία τα οποία απαρτίζονταν από ένα διπλωμένο φύλλο χαρτιού και ήταν ένα συνηθισμένο μέσο στο οποίο τυπώνονταν πεζά και έμμετρα, ιδιαίτερα κατά τα τέλη του 18ου και τις αρχές του 19ου αιώνα. Τα τραγούδια που τυπώνονται στα *chapbooks*, είναι πανομοιότυπα με αυτά που τυπώνονται στα *broadsides*. Τα *chapbooks* πωλούνταν συνήθως από τους πλανόδιους πωλητές που ονομάζονταν «*charmen*». Συνήθως, διαθέτουν σχετικά μικρό αριθμό σελίδων, ανάμεσα σε οκτώ και εικοσιτέσσερις. Οι σελίδες δεν είναι δεμένες με κάποιον τρόπο και δεν είχαν εξώφυλλο, Atkinson David και Steve Roud (επιμ.), *Street Ballads in Nineteenth-century Britain, Ireland, and North America, The Interface between Print and Oral Traditions*, Farnham, Surrey, Ashgate Publishing, 2014, σελ. xiii. Βλ. και David Atkinson και Steve Roud (επιμ.), *Street Literature of the Long Nineteenth Century: Producers, Sellers, Consumers*, Newcastle upon Tyne, Cambridge Scholars Publishing, 2017, σελ. xi.

²¹ Marsh, *Music and Society*..., σελ. 4.

²² Βλ. Simone Chess, «Shakespeare's plays and broadside ballads», *Literature Compass* 7/9 (2010), 773-785.

λειτουργία της.²³ Συχνά, οι έντυπες «λαϊκές» μπαλλάντες λειτουργούσαν επιπροσθέτως ως διακοσμητικά στοιχεία καθώς χρησιμοποιούνταν για να στολίσουν τοίχους εργαστηρίων, εξοχικά σπίτια, χώρους εστίασης και καπηλειά. Τον 19^ο αιώνα, οι έντυπες «λαϊκές» μπαλλάντες παρέμεναν μια ιδιαίτερα δημοφιλής μορφή ψυχαγωγίας, ιδίως της αστικής και της αναπτυσσόμενης εργατικής τάξης επιβιώνοντας μάλιστα και στο βικτωριανό *music hall*.²⁴ Παρόλο που οι ποικίλες περιστάσεις κατά τις οποίες τραγουδιόνταν διαφοροποιήθηκαν περισσότερο ή λιγότερο ανά τους αιώνες, η μορφή τους έμεινε σχεδόν αναλλοίωτη.

Οι έντυπες «λαϊκές» μπαλλάντες γράφονταν για πολλούς και διαφορετικούς σκοπούς και επιτελούσαν διαφορετικές λειτουργίες. Για παράδειγμα, πέρα από τους αμιγώς ψυχαγωγικούς σκοπούς, τραγουδιόνταν για να αποδώσουν φόρο τιμής, για τον εορτασμό ενός γεγονότος, για την εκδήλωση δυσαρέσκειας αλλά και για την έκφραση της στενοχώριας και του πένθους. Άλλες μπαλλάντες, έχουν σχεδόν δημοσιογραφικό χαρακτήρα και επομένως βρίσκονται πολύ κοντά στην πραγματικότητα, ενώ άλλες αναπαράγουν παραδοσιακά θέματα οπότε δεν μπορούν να συνδεθούν απόλυτα με τις πραγματικές κοινωνικές συνθήκες. Να σημειωθεί ότι σε γενικές γραμμές, οι μπαλλάντες αποκτούν όλο και πιο έντονο χαρακτήρα διαμαρτυρίας μέσα στον χρόνο χωρίς αυτό να σημαίνει όμως ότι σε περιόδους κρίσης δεν υπήρχε ούτως ή άλλως αυξημένη παραγωγή τραγουδιών παραπόνων και διαμαρτυρίας. Η σχέση τους με την ιστορική πραγματικότητα κινείται τελικά σε ένα ευρύ φάσμα.

Ιστοριογραφική συζήτηση: Μπαλλάντες, συγκρότηση και αναπαραστάσεις έμφυλων ταυτοτήτων στο πλαίσιο του νοικοκυριού και στον κόσμο της εργασίας

Οι ιστορικοί μέχρι στιγμής δεν έχουν αξιοποιήσει τις μπαλλάντες σε μεγάλο βαθμό. Ειδικότερα, η σχετική βιβλιογραφία μέχρι προσφάτως είχε επικεντρωθεί περισσότερο στην απόδειξη της αξίας των μπαλλαντών ως πρωτογενούς ιστορικής

²³ Για τις λειτουργίες των έντυπων «λαϊκών» μπαλλαντών και την επιτέλεσή τους βλ. κεφάλαιο 1, σελ. 86-97.

²⁴ Βλ. Dagmar Kift, *The Victorian Music Hall, Culture, Class and Conflict*, Κέμπριτζ και Νέα Υόρκη, CUP, 1996 [=Dagmar Kift, *Arbeiterkultur im gesellschaftlichen Konflikt : die englische Music Hall im 19. Jahrhundert*, Essen, Klartext Verlag, 1991].

πηγής και στην εξέταση επί μέρους ιστορικών ζητημάτων με την επικουρική χρήση - συνήθως του κειμένου μόνο- των μπαλλαντών.²⁵

Η αξία των μπαλλαντών ως πρωτογενών πηγών άρχισε να αναγνωρίζεται τα τελευταία χρόνια με αποτέλεσμα την παραγωγή ιστορικών μελετών οι οποίες λαμβάνουν υπόψη τους και αξιοποιούν αναλόγως τις πληροφορίες που παρέχει αυτό το είδος πρωτογενούς πηγής. Ο James Sharpe δήλωσε ότι οι έντυπες «λαϊκές» μπαλλάντες τού επέτρεψαν να προσεγγίσει τις νοοτροπίες και τα ήθη των τάξεων αυτών που συχνά αντιμετωπίζονταν ως «βουβές».²⁶ Ακόμα, όμως, και το 1995 ο Antony Fletcher έγραψε για τις έντυπες «λαϊκές» μπαλλάντες ότι είναι ένα από τα πιο παραμελημένα είδη τεκμηρίων σχετικά με την πρώιμη νεότερη νοοτροπία και ψυχосύνθεση.²⁷ Σχεδόν μια δεκαετία αργότερα, ο Mark Hailwood σημείωσε την ύπαρξη μιας «χούφτας» μελετητών, ανάμεσά τους και ο ίδιος, οι οποίοι ανέδειξαν τις μεγάλες δυνατότητες αυτής της πηγής.²⁸ Μάλιστα, το 2016, ο Christopher Marsh έγραφε ότι οι μπαλλάντες είχαν αρχίσει ήδη να χρησιμοποιούνται ευρέως από τους ερευνητές για την κατανόηση του 17^{ου} αιώνα από θρησκευτικής, πολιτικής και κοινωνικής πλευράς.²⁹ Πράγματι, από τη δεκαετία του 1990 και έπειτα το ενδιαφέρον για τις έντυπες «λαϊκές» μπαλλάντες έχει αναζωπυρωθεί και ο αριθμός των σχετικών μελετών που δημοσιεύονται αυξάνει.³⁰ Από τη μεγάλη ποικιλία των θεμάτων των

²⁵ Σημαντική συνεισφορά στη μελέτη της έντυπης λαϊκής μπαλλάντας αποτέλεσε το συνέδριο *Living English Broadside Ballads, 1550-1750* που έλαβε χώρα το 2014 και αποτέλεσε την αφετηρία για την έκδοση του σχετικού, ειδικού τόμου το 2016. Στόχος του συνεδρίου αυτού ήταν η ανάδειξη της μπαλλάντας ως μίας εμπειρίας η οποία περιλαμβάνει κείμενο, τραγούδι, τέχνη, χορό και κουλτούρα.

²⁶ James Sharpe, «Plebeian marriage in Stuart England: some evidence from popular literature», *Transactions of the Royal Historical Society* 36 (1986), σελ.73.

²⁷ Anthony Fletcher, *Gender, Sex and Subordination in England, 1500-1800*, New Haven, Yale University Press, 1995, σελ. xix-xx.

²⁸ Mark Hailwood, «Sociability, work and labouring identity in seventeenth-century England», *Cultural and Social History* 8:1 (2011), σελ. 11.

²⁹ Christopher Marsh, «Best-selling ballads and their pictures in seventeenth-century England», *Past & Present* 23:1 (2016), 53-99.

³⁰ Ενδεικτικά αναφέρονται τα έργα: Tessa Watt, *Cheap Print and Popular Piety, 1550-1640*, Κέιμπριτζ, CUP, 1991· Elizabeth Foyster, *Manhood in Early Modern England: Honour, Sex and Marriage*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη, Longman, 1999· Bernard Capp, *When Gossips Meet: Women, Family and Neighborhood in Early Modern England*, Νέα Υόρκη, OUP, 2003· Patricia Fumerton, *Unsettled: The Culture of Mobility and the Working Poor in Early Modern England*, Σικάγο, University of Chicago Press, 2006· Robin Ganev, *Song of Protest, Songs of Love, Popular Ballads in Eighteenth-century Britain*, Μάντσεστερ και Νέα Υόρκη, Manchester University Press, 2009· Patricia Fumerton και Anita Guerrini (επιμ.), *Ballads and Broadides in Britain, 1500-1800*, Λονδίνο, Routledge, ηλεκτρ. έκδ. 2017 [2010]· Marsh, *Music and Society...*· Angela J. McShane, *Political Broadside Ballads of Seventeenth-Century England: A Critical Bibliography*, Λονδίνο, Pickering & Chatto, 2011· Mark Hailwood, *Alehouses and Good Fellowship in Early Modern England*, Woodbrige, The Boydell Press, 2014· Patricia Fumerton, Megan Palmer, Katherine Brokaw (επιμ.), «Living English broadside ballads 1550-1750, Song, art, dance, culture (Special Issue)» *Huntington Library Quarterly* 76:2 (2016).

μελετών που έχουν χρησιμοποιήσει τις μπαλλάντες γίνεται σαφές ότι οι πληροφορίες που μπορεί ο ερευνητής να αντλήσει από αυτές παρουσιάζουν εξίσου μεγάλο εύρος.³¹ Παρόλα αυτά, οι περισσότερες, αν όχι όλες, από αυτές τις μελέτες αφορούν στην εξέταση περιορισμένων χρονικά ή θεματικά ζητημάτων με αποτέλεσμα να μην υπάρχει μέχρι σήμερα κάποια ιστορική μελέτη μεγαλύτερης έκτασης η οποία να παρέχει μια γενικότερη εικόνα μέσα από το πρίσμα των μπαλλαντών. Βέβαια, οι μεμονωμένες μελέτες, αποτελούν ψηφίδες μιας πολύ ενδιαφέρουσας και συνεχώς διευρυνόμενης βιβλιογραφίας.

Ένα από τα θέματα που έχουν θιγεί αλλά δεν έχουν μελετηθεί επισταμένως μέσα από τις μπαλλάντες στην υπάρχουσα ιστοριογραφία είναι η συγκρότηση έμφυλων ταυτοτήτων στο πλαίσιο του νοικοκυριού και στον κόσμο της εργασίας. Όσον αφορά γενικά στην οικογένεια και στη θέση των ανδρών και των γυναικών στο νοικοκυριό κατά την υπο εξέταση περίοδο, η ιστοριογραφία που επικεντρώνεται στην περίπτωση της Αγγλίας είναι πλούσια.³² Τα ζητήματα αυτά έχουν εξεταστεί και εξακολουθούν να εξετάζονται με τα εργαλεία της κοινωνικής ιστορίας, της οικονομικής ιστορίας και της ιστορίας του φύλου αλλά δεν έχουν εξεταστεί μέσω των

³¹ Βλ. ενδεικτικά Angela McShane, «Recruiting Citizens for Soldiers in Seventeenth-Century English Broadside Ballads», *Journal of Early Modern History* 15 (2011), 105-137· Cameron Nunn, «'Come all you wild and wicked youths': Representations of young male convicts in nineteenth-century English Broadside», *Journal of Victorian Culture* 20:4 (2015), 453-470.

³² Γενικά για την ιστορία της οικογένειας και του νοικοκυριού κατά την υπό εξέταση περίοδο βλ. Michael Anderson, *Approaches to the history of the Western family, 1500-1914*, Νέα Υόρκη, CUP, 2001 [1980]· Tamara K. Haveren, «The history of the family and the complexity of social change», *The American Historical Review* 96:1 (1991), 95-124· Naomi Tadmor, *Family and Friends in Eighteenth-Century England, Household, Kinship, and Patronage*, Κέμπριτζ, CUP, 2004 [2001]· Richard Wall σε συνεργασία με τους Jean Robin J. και Peter Laslett (επιμ.), *Family Forms in Historic Europe*, Νέα Υόρκη, CUP, ηλεκτρ. έκδ. 2008 [1983]· Peter Laslett, *Family Life and Illicit Love in Earlier Generations, Essays in historical sociology*, Μάλτα, CUP, 1980 [1977]· Peter Laslett με τη βοήθεια του Richard Wall (επιμ.), *Household and Family in Past Time*, Νέα Υόρκη, CUP, ηλεκτρ. έκδ. 2008 [1972]· Jack Goody, *The Development of the Family and Marriage in Europe*, Νέα Υόρκη, CUP, 1994 [1983]· Helen Berry και Elizabeth Foyster (επιμ.), *The Family in Early Modern England*, Νέα Υόρκη, CUP, 2007· Laurence Stone, *The Family, Sex and Marriage in England 1500-1800*, Νέα Υόρκη, Harper & Row, 1977· Rosemary O'Day, *The Family and Family Relationships, 1500-1900, England, France and the United States of America*, Λονδίνο, Macmillan, 1994· Mary Abbot, *Family Ties, English Families 1540-1920*, Οξφόρδη, Routledge, ηλεκτρ. έκδ. 2005, [1993]· E. Anthony Wrigley, «Reflections on the History of the Family», *Daedalus* 106:2 (1977), 71-85· Peter Laslett, «Family, Kinship and Collectivity as Systems of Support in Pre-Industrial Europe: A Consideration of the 'Nuclear Hardship' Hypothesis», *Continuity and Change* 3:2 (1988), 153-175· Peter Laslett, «Introduction: The History of the Family», στο Laslett and Wall (επιμ.), *Household and Family...*, σελ. 23-89· E. A. Hammel και Peter Laslett, «Comparing Household Structures over Time and between Cultures», *Comparative Studies in Society and History* 16:1 (1974), 73-109· Peter Laslett, «Family and Household as Work and Kin Groups», στο R. Wall, J. Robin και P. Laslett (επιμ.), *Family Forms in Historic Europe*, Κέμπριτζ, CUP, 2008 [1983], σελ. 513-564· Randolph Trumbach, *The Rise of the Egalitarian Family, Aristocratic Kinship and Domestic Relations in Eighteenth-Century England*, Νέα Υόρκη και Λονδίνο, Academic Press, 1978· Lawrence Stone, *The Rise of the Nuclear Family in Early Modern England: The Patriarchal Stage*, στο Charles E. Rosenberg (επιμ.), *The Family in History*, Φιλαδέλφεια, University of Pennsylvania Press, 1975, 13-58.

μπαλλαντών παρά μόνο πολύ αποσπασματικά και εν είδει αναφοράς. Ακόμα πιο περιορισμένη είναι η έρευνα που στηρίζεται στις μπαλλάντες σχετικά με τις στερεοτυπικές αναπαραστάσεις στο πλαίσιο του νοικοκυριού. Αν και στο πλαίσιο σχετικών εκτενών μελετών γίνονται αναφορές σε μπαλλάντες, οι μελέτες που στηρίζονται κυρίως σε αυτές είναι ελάχιστες.³³ Η θέση, όμως, που κατέχει ένα άτομο στο νοικοκυριό, τουλάχιστον για το σύμπαν των μπαλλαντών, συνεπάγεται αυτομάτως ένα σύνολο υποχρεώσεων και δικαιωμάτων το οποίο αξίζει να μελετηθεί καθώς αποτελεί ένδειξη της δυναμικής που δημιουργείται ανάμεσα στα μέλη της οικιακής ομάδας αλλά και του καταμερισμού εργασίας εντός της.

Όσον αφορά στην εξέταση στερεοτυπικών αναπαραστάσεων που συνδέονται με συγκεκριμένες εργασιακές ταυτότητες, ένα σημαντικό βήμα έγινε με την παραδοχή ότι «αποτελεί συνήθεια να αποδίδονται στα μέλη κάποιων επαγγελματιών ορισμένα κοινά χαρακτηριστικά, οι ιστορικοί όμως, παρότι το παρακάνουν, σπανίως αναρωτιούνται γιατί συμβαίνει».³⁴ Ιστορικοί, ανάμεσά τους και ο Keith Thomas, ανέδειξαν τη σημαντική θέση την οποία κατείχε η εργασία στη συγκρότηση της πρώιμης νεωτερικής ταυτότητας. Οι άνθρωποι εργάζονταν τις περισσότερες ώρες της ημέρας και ως εκ τούτου η αποποίηση της εργασιακής τους ταυτότητας κατά τις ώρες που δεν εργάζονταν δεν ήταν κάτι που μπορούσε εύκολα να επιτευχθεί.³⁵ Ο Thomas καταλήγει στο συμπέρασμα πως οι άνθρωποι συχνά αναζητούσαν την αίσθηση της ταυτότητας στην εργασία τους.³⁶ Παρόλο που όπως σημειώνει ο Mark Hailwood το επιχείρημα του Thomas δεν στερείται λογικής, οι ιστορικοί της περιόδου που ασχολήθηκαν με θέματα ταυτότητας, ενώ εξέτασαν τον ρόλο που διαδραμάτισαν

³³ Για την ακρίβεια στο πλαίσιο της παρούσας έρευνας εντοπίστηκε μόνο ένα άρθρο το οποίο εξετάζει ζητήματα σχετικά με την οικογένεια και το νοικοκυριό βασιζόμενο πρωτίστως στις μπαλλάντες. Βλ. Elizabeth Foyster, «A laughing matter? Marital discord and gender control in seventeenth-century England», *Rural History* 4:1 (1993), 5-21.

³⁴ Eric Hobsbawm και Joan W. Scott, «Πολιτικοποιημένοι παπουτσήδες» στο *Ξεχωριστοί Άνθρωποι, Αντίσταση, Εξέγερση και Τζαζ*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2001, σελ.36.

³⁵ M. Sensfelder, *Histoire de la cordonnerie*, Παρίσι 1856, όπως παρατίθεται στο Hobsbawm και Scott «Πολιτικοποιημένοι παπουτσήδες», σελ.36-37:

«Ένα αξιοπερίεργο πράγμα είναι ότι το κάθε επάγγελμα καλλιεργεί στους τεχνίτες που το ασκούν έναν ειδικό χαρακτήρα, μια συγκεκριμένη νοοτροπία. Ο χασάπης είναι συνήθως σοβαρός και έχει μεγάλη ιδέα για το ρόλο του, ο μπογιατζής είναι απερίσκεπτος και άσωτος, ο ράφτης είναι ευαίσθητος, ο μπακάλης ηλίθιος, ο αχθοφόρος περιέργος και παρλαπίπας και, τέλος, ο παπουτσής κι ο τσαγκάρης είναι ευδιάθετος, συχνά ζωηρός, πάντα με ένα τραγούδι στα χείλη του [...] Παρά την απλότητα των γούστων τους, αυτοί που φτιάχνουν καινούρια και παλιά παπούτσια διακρίνονται πάντα από αεικίνητη, μερικές φορές και επιθετική διάθεση και από μια φοβερή όρεξη για κουβέντα. Έγινε κάποια ταραχή; Βγήκε από το πλήθος κάποιος ρήτορας; Σίγουρα πρόκειται για κάποιον τσαγκάρη που 'ρθε να μιλήσει στον κόσμο».

³⁶ Keith Thomas, *The ends of life: Roads to fulfillment in early modern England*, Οξφόρδη και Νέα Υόρκη, OUP, 2009, βλ. ιδιαίτερα σελ. 106-108.

παράγοντες όπως η θρησκεία, η οικογενειακή κατάσταση, ο πλούτος, η εκπαίδευση και το αίσθημα του ανήκειν σε κάποια ομάδα, δεν εξέτασαν τη συνεισφορά της εργασίας σε ικανοποιητικό βαθμό.³⁷

Σε μια σειρά πρόσφατων μελετών του ο Hailwood αναδεικνύει τη σημασία της επαγγελματικής απασχόλησης στη συγκρότηση της ταυτότητας των ανθρώπων της πρώιμης νεότερης περιόδου χρησιμοποιώντας μάλιστα έντυπες «λαϊκές» μπαλλάντες του 17^{ου} αιώνα.³⁸ Η προσέγγιση της εργασιακής ταυτότητας μέσω αυτής της πρωτογενούς πηγής ίσως φαίνεται μια παράξενη επιλογή όμως ο Hailwood τονίζει ότι έχει ένα μεγάλο πλεονέκτημα: εδώ η αντίληψη ότι η εργασία/το επάγγελμα καθορίζει το άτομο θεωρείται δεδομένη.³⁹ Στον κόσμο των μπαλλαντών, η εργασιακή ταυτότητα χρησιμοποιείται ως οργανωτικό εργαλείο καθώς οι χαρακτήρες συνήθως αναγνωρίζονται και κατηγοριοποιούνται βάσει της απασχόλησής τους. Συγκεκριμένα, ο Hailwood αναφέρεται στον τρόπο με τον οποίον ο λόγος που εκφέρεται μέσω των μπαλλαντών αποδίδει συγκριμένα χαρακτηριστικά σε διαφορετικά επαγγέλματα/εργασίες όπως για παράδειγμα η παρουσίαση των υποδηματοποιών ως κοινωνικού τύπου ο οποίος συνδέεται με στερεοτυπικά χαρακτηριστικά. Υποστηρίζει ότι η κατ' επανάληψη χρήση συγκεκριμένων προσδιορισμών για συγκεκριμένες εργασίες μπορούσε να επηρεάσει τη συγκρότηση ταυτοτήτων. Συνεχίζει τη σκέψη του αναφέροντας ότι οι εκάστοτε εργασιακές ομάδες θα υιοθετούσαν και θα τραγουδούσαν τα συγκεκριμένα τραγούδια ως άμεση έκφραση της ταυτότητάς τους. Θα μπορούσαν να είχαν ακόμα και ενεργό ρόλο στη δημιουργία αυτών των μπαλλαντών που στην ουσία ήταν απεικονίσεις της εργασίας τους, πορträίτα των εαυτών τους.⁴⁰ Για παράδειγμα, θεώρησε πιθανό οι άνθρωποι να ταυτίζονταν με τις μπαλλάντες εγκωμιαστικού χαρακτήρα που αφορούσαν στον τομέα εργασίας τους.⁴¹ Οι έντυπες «λαϊκές» μπαλλάντες, λοιπόν, μπορούν να αποτελέσουν ένα σημαντικό τεκμήριο για τον ερευνητή που ασχολείται με το συγκεκριμένο θέμα.

³⁷ Mark Hailwood, «Broadside ballads and occupational identity in early modern England», *Huntington Library Quarterly* 76:2 (2016), σελ. 187. Για την ιστορική έρευνα που έχει γίνει σχετικά με την ταυτότητα βλ. και Henry French και Jonathan Barry (επιμ.), *Identity and agency in England, 1500-1800*, Basingstone, Palgrave Macmillan, 2004.

³⁸ Hailwood, «Broadside ballads and occupational identity...», 187-200· Mark Hailwood, «The honest tradesman's honour: Occupational and social identity in early modern England», *Transactions of the Royal Historical Society* 24 (2014), 79-103· Mark Hailwood, «Sociability, work and labouring identity...», 9-29.

³⁹ Hailwood, «Broadside ballads and occupational identity...», σελ. 188.

⁴⁰ Στο ίδιο.

⁴¹ Στο ίδιο.

Μολονότι, ο Hailwood αναφέρει ότι όντως οι μπαλλάντες διαδραμάτισαν έναν σημαντικό ρόλο στην ίδια τη συγκρότηση των ταυτοτήτων, διευκρινίζει ότι αυτή η άποψη μπορεί να τεκμηριωθεί όταν εξετάζουμε τις *εξωτερικές* διεργασίες της συγκρότησης της ταυτότητας, δηλαδή όταν αναφερόμαστε στους τρόπους με τους οποίους οι άλλοι αντιλαμβάνονται τα μέλη μιας εργασιακής ομάδας.⁴² Την ίδια στιγμή, παραμένει σκεπτικός σχετικά με τη σχέση που μπορεί να έχει αυτή η ρητορική των μπαλλαντών με τις *εσωτερικές* διεργασίες της συγκρότησης της ταυτότητας, δηλαδή με το πώς τα ίδια τα μέλη αντιλαμβάνονταν την εργασιακή ομάδα στην οποία ανήκαν. Οι αμφιβολίες του εδράζονται σε στοιχεία σχετικά με τη συγγραφή των έντυπων «λαϊκών» μπαλλαντών αλλά και με την κατανάλωσή τους. Παρόλα αυτά, ο ίδιος συμπεραίνει ότι εξετάζοντας το θέμα της συγγραφής ή μη μπαλλαντών από άτομα που εργάζονταν στον χώρο για τον οποίο γινόταν λόγος στις εκάστοτε μπαλλάντες καθώς και τις περιστάσεις στις οποίες τραγουδιόνταν αυτά τα τραγούδια που είχαν ως κεντρικό θέμα ένα συγκεκριμένο επάγγελμα ή εργασία, προκύπτει ότι οι μπαλλάντες μπορούν σε ορισμένες περιπτώσεις να φωτίσουν πλευρές της *εσωτερικής* διαδικασίας συγκρότησης.⁴³

Παράλληλα, ο Hailwood εξετάζει την «γυναικεία φωνή» και τονίζει τη συμβολή της στη διαμόρφωση των νοοτροπιών σχετικά με την ανδρική ταυτότητα μέσω της αναπαραγωγής στερεοτυπικών ιδεών.⁴⁴ Παρόλα αυτά λόγω της φύσης του θέματος που εξετάζει ο ίδιος αναφέρεται στη γυναικεία φωνή μόνο όσον αφορά τους άνδρες και όχι τις ίδιες τις γυναίκες. Η βιβλιογραφία μέχρι στιγμής δεν έχει ασχοληθεί συστηματικά με το πώς οι ίδιες οι γυναίκες παρουσιάζουν τον εαυτό τους στις μπαλλάντες καθώς οι λίγες μελέτες που στηρίζονται σε αυτό το είδος πρωτογενούς πηγής είτε δεν διακρίνουν τις ανδρικές από τις γυναικείες φωνές είτε δεν τοποθετούν στο κέντρο του ερευνητικού ενδιαφέροντος τις γυναίκες παρά με ελάχιστες εξαιρέσεις.

Από τα παραπάνω, γίνεται σαφές ότι η μελέτη της συγκρότησης ταυτοτήτων και ειδικότερα των έμφυλων εργασιακών ταυτοτήτων εντός και εκτός του νοικοκυριού μέσα από τις έντυπες «λαϊκές» μπαλλάντες χρήζει περαιτέρω διερεύνησης αφού τα οφέλη που θα μπορούσε να έχει μία τέτοια προσέγγιση έχουν μόλις πρόσφατα αρχίσει να λαμβάνονται υπόψη από τους ιστορικούς με τον Mark

⁴² Για τους όρους *εσωτερικές* και *εξωτερικές* διαδικασίες συγκρότησης της ταυτότητας βλ. Richard Jenkins, *Social identity*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη, Routledge 2008, [1996], ειδικά σελ. 21-23.

⁴³ Hailwood, «Broadside ballads and occupational identity...», σελ. 188, 197-200.

⁴⁴ Βλ. Hailwood, «‘The honest tradesman’s honour’...», 79-103.

Hailwood να είναι ο μοναδικός που έχει ασχοληθεί με το θέμα εστιάζοντας μάλιστα στον 17ο αιώνα και περισσότερο στους άνδρες. Ως εκ τούτου, στην παρούσα διατριβή θεωρήθηκε σκόπιμη η μελέτη των εν λόγω ζητημάτων σε ένα ευρύτερο χρονικό πλαίσιο και η διεύρυνση των ερευνητικών ερωτημάτων με τέτοιον τρόπο ώστε να συμπεριλαμβάνονται οι γυναίκες ως δρώντα υποκείμενα.

Σκοπός και στόχοι, ερευνητικά ερωτήματα και υποθέσεις, σημασία και συμβολή της διατριβής

Οι έντυπες «λαϊκές» μπαλλάντες αποτελούν αναπόσπαστο τμήμα της κουλτούρας της περιόδου που εξετάζεται στη διατριβή. Η ανάλυσή τους μπορεί να αποτελέσει ενδιαφέρουσα πηγή πληροφοριών για τις στερεοτυπικές εν πολλοίς αντιλήψεις σχετικά με τους έμφυλους ρόλους και τις εργασιακές ταυτότητες. Οι πληροφορίες που παρέχουν οι μπαλλάντες συνεισφέρουν στην προσέγγιση των αντιλήψεων αυτών και οδηγούν στο ερώτημα γιατί οι εργαζόμενοι χαρακτήρες που πρωταγωνιστούν, άνδρες και γυναίκες, αναπαριστώνται με αυτόν τον τρόπο. Στις περιπτώσεις στις οποίες καθίσταται δυνατόν να δοθεί απάντηση σε αυτό το ερώτημα, τα οφέλη για τον ιστορικό είναι ακόμα περισσότερα καθώς δεν φωτίζονται μόνον αντιλήψεις που αφορούν στο φύλο και την εργασία αλλά και πολλές άλλες πτυχές της κοινωνικής πραγματικότητας.

Έχοντας εντοπίσει το κενό στη σχετική βιβλιογραφία, ο σκοπός της διατριβής είναι διπλός: πρώτον, να διερευνηθεί η σχέση ανάμεσα στις έμφυλες και εργασιακές ταυτότητες των μελών της οικιακής ομάδας καθώς και τα στερεότυπα που προβάλλονται σχετικά με αυτές μέσα από τις έντυπες «λαϊκές» μπαλλάντες και δεύτερον να αναζητηθούν πιθανές αμφίδρομες σχέσεις με τη συγκρότηση ταυτοτήτων αλλά και με την κυρίαρχη κουλτούρα στο δεδομένο ιστορικό πλαίσιο. Για την επίτευξη αυτών των δύο σκοπών έχουν τεθεί επί μέρους στόχοι. Ένας από αυτούς τους στόχους είναι ο εντοπισμός των διαφορετικών επαγγελμάτων και εργασιών που αναφέρονται στις έντυπες «λαϊκές» μπαλλάντες καθώς και η εξέταση του κατά πόσον οι αναφορές αυτές πυκνώνουν, ελαττώνονται ή εξαφανίζονται μέσα στα χρονικά όρια της υπό εξέταση περιόδου. Επίσης, εξετάζονται επαγγέλματα και ασχολίες που πραγματοποιούνται εντός και εκτός του νοικοκυριού και η πιθανή σύνδεσή τους με έμφυλους ρόλους στα πλαίσια της οικιακής ομάδας, όπως αυτός του πατέρα, του εργένι, της χήρας, του τέκνου κ.α. Ένας ακόμα στόχος είναι η διερεύνηση της

σύνδεσης συγκεκριμένων στερεοτυπικών αναπαραστάσεων με συγκεκριμένα επαγγέλματα και ασχολίες. Παράλληλα, στόχος είναι η ένταξη αυτών των μπαλλαντών στο ιστορικό, κοινωνικό και πολιτισμικό πλαίσιο τους καθώς και η διερεύνηση του αν και σε ποιο βαθμό αυτές οι αναπαραστάσεις μεταβλήθηκαν σε βάθος χρόνου και ειδικότερα στο διάστημα πριν και μετά τη Βιομηχανική Επανάσταση.

Ένας από τους βασικούς στόχους, που αποτελεί και καινοτομία της διατριβής, είναι η διερεύνηση του βαθμού και του τρόπου αξιοποίησης των έντυπων «λαϊκών» μπαλλαντών ως πρωτογενούς ιστορικής πηγής, χρησιμοποιώντας μία διαφορετική προσέγγιση η οποία σέβεται την υβριδική φύση του συγκεκριμένου μέσου. Όπως φάνηκε από τη βιβλιογραφική ανασκόπηση, μέχρι σήμερα έχουν δημοσιευθεί σημαντικές μελέτες για τις μπαλλάντες αλλά και ιστορικές μελέτες που αξιοποιούν τις μπαλλάντες. Όμως, μόνο πρόσφατα οι ερευνητές αναγνώρισαν τη σπουδαιότητα της εξέτασης της μπαλλάντας ως ολότητας. Η σημασία των μελωδιών και οι διακριτοί συσχετισμοί που οι μελωδίες αποκτούν όπως και οι «έμφυλες» μπαλλάντες έχουν επισημανθεί ήδη εν μέρει.⁴⁵ Ακόμα όμως και σήμερα, καμία μελέτη δεν λαμβάνει υπόψη την τριπλή φύση της έντυπης «λαϊκής» μπαλλάντας, ώστε να εξετάσει όχι μόνο τους στίχους αλλά παράλληλα τη μελωδία και τα ξυλογραφήματα⁴⁶ που την συνοδεύουν.

Στη διπλωματική εργασία μου σχετικά με τα γυναικεία στερεότυπα στις μπαλλάντες του 17^{ου} αιώνα υποστήριξα την άποψη ότι συχνά τα στερεότυπα ενισχύονταν από τη χρήση της κατάλληλης μελωδίας ή εικόνας.⁴⁷ Η ίδια η μελωδία, λόγω του τρόπου και της δομής της, μπορούσε να οδηγήσει τους ακροατές στην

⁴⁵ Marsh, *Music and Society...*, σελ. 288-227.

⁴⁶ Στην αγγλόφωνη βιβλιογραφία χρησιμοποιείται ο όρος «woodcut» που αποδίδεται συνεκδοχικά με τον όρο ξυλογραφία. Η ξυλογραφία ορίζεται ως «η τέχνη της χάραξης παραστάσεων πάνω σε επίπεδες ξύλινες επιφάνειες, που στη συνέχεια εκτυπώνονται σε άλλες» (Μπαμπινιώτη, λήμμα ξυλογραφία). Το ξυλογράφημα είναι η εικόνα που παράγεται με τη μέθοδο της ξυλογραφίας (Μπαμπινιώτη, λήμμα ξυλογράφημα). Κατά την υπό εξέταση περίοδο χρησιμοποιούνται στις μπαλλάντες ξυλογραφήματα αλλά και χαλκογραφήματα. Χαλκογραφία ορίζεται η τέχνη της εγχάραξης πάνω σε πλάκα χαλκού εικόνων που προορίζονται για τύπωση και η εικόνα που φιλοτεχνείται με τη μέθοδο αυτή ονομάζεται χαλκογράφημα, *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, λήμματα «χαλκογραφία» και «χαλκογράφημα», σελ. 1928. Για τους σκοπούς της παρούσας έρευνας υιοθετήθηκε, όπως και στην αγγλική βιβλιογραφία, η σύμβαση της καταχρηστικής χρήσης του όρου ξυλογράφημα ακόμα και στις περιπτώσεις που πρόκειται για χαλκογράφημα. Για τις διαφορές ανάμεσα στις τεχνικές βλ. και Erin Blake, «Woodcut, engraving, or what?», *The Collation, Research and Exploration at the Folger, Folger Shakespeare Library*, <https://collation.folger.edu/2012/02/woodcut-engraving-or-what/> (11.11.2019).

⁴⁷ Styliani Chatzopoulou, *Singing Stereotypes: Representation of Women in Seventeenth-century English Broadside Ballads*, Dissertation, University of Sheffield, October 2011, Αδημοσίευτη διπλωματική εργασία.

επιθυμητή διάθεση ή θα μπορούσε να συσχετιστεί με το περιεχόμενο ή τη διάθεση μιας άλλης δημοφιλούς μπαλλάντας. Οι εικονογραφήσεις κάποιες φορές επιλέγονταν τυχαία αλλά έχει υποστηριχθεί ότι μπορεί να είναι χρήσιμες παραδείγματος χάρη στην ανάδειξη συμπερασμάτων για τη δημοτικότητα της ίδιας της μπαλλάντας. Στην παρούσα έρευνα εξετάζεται, αν και σε ποιο βαθμό συγκεκριμένα στερεότυπα ενισχύονταν από συγκεκριμένες μελωδίες, λαμβάνοντας υπόψη τις αλλαγές στη μορφή των μπαλλαντών στη διάρκεια του ιστορικού χρόνου. Ακόμα, εξετάζεται αν το νόημα του περιεχομένου και των μελωδιών των μπαλλαντών διαφοροποιείται κατά τη διάρκεια της περιόδου και πώς αυτή η αλλαγή θα μπορούσε να ερμηνευτεί βάσει του ιστορικού πλαισίου, δεδομένης και της βιομηχανικής επανάστασης που σηματοδοτεί έναν θεμελιώδη μετασχηματισμό της οικονομίας.

Συγκεκριλαιωτικά, μέσω της εξέτασης των προαναφερθέντων ζητημάτων, απώτερος σκοπός της διατριβής είναι η συμβολή σε δύο διαφορετικές αλλά διασταυρούμενες επιστημονικές συζητήσεις. Η πρώτη αφορά στην ιστορία της εργασίας και της οικιακής ομάδας μέσω της μελέτης των σχετικών αναπαραστάσεων ανδρών και γυναικών από τις αρχές του 17^{ου} αιώνα έως τα μέσα σχεδόν του 19^{ου} αιώνα. Η δεύτερη επιστημονική συζήτηση αφορά στην αξιοποίηση των μπαλλαντών ως ιστορικών πηγών.

Μεθοδολογία: Θεωρητικές προσεγγίσεις και αναλυτικά εργαλεία

Οι έντυπες «λαϊκές» μπαλλάντες, οι οποίες αποτελούν το βασικό υλικό της διατριβής, είναι ένα πεδίο σχετικά αχαρτογράφητο για τους ιστορικούς και συχνά παρουσιάζονται δυσκολίες στην ιστορική προσέγγιση και στην ερμηνεία τους. Η επιστημονική οπτική γωνία από την οποία εξετάζονται οι έντυπες «λαϊκές» μπαλλάντες ορίζει κάθε φορά το είδος της προσέγγισης και κατ' επέκταση της ερμηνείας που προκύπτει καθώς εκείνο καθορίζει σε μεγάλο βαθμό τα ερωτήματα που τίθενται από την εκάστοτε έρευνα αλλά και τα εργαλεία της. Η παρούσα έρευνα κινείται στο πεδίο της νέας κοινωνικής ιστορίας και ειδικότερα στο πλαίσιο της ιστορίας του φύλου και της πολιτισμικής ιστορίας αφού εξετάζονται οι αναπαραστάσεις, οι ιδέες και οι αξίες συγκεκριμένων ομάδων, σε συγκεκριμένο γεωγραφικό χώρο και σε σαφώς προσδιορισμένο χρονικό διάστημα αλλά και οι σχέσεις εξουσίας και καταμερισμού εργασίας ανάμεσα στα δύο φύλα όπως παρουσιάζονται σε ένα πολιτισμικό προϊόν. Παράλληλα, η μεθοδολογία της

διατριβής λαμβάνει υπόψη τα ευρύτερα πεδία της οικονομικής και κοινωνικής ιστορίας, ενώ αξιοποιεί και μεθοδολογικά εργαλεία τα οποία προέρχονται από επιστήμες όπως η μουσικολογία και η ιστορία της τέχνης.

Το φύλο, όπως η τάξη και η φυλή/εθνοτικότητα, αποτελεί καταλυτικό παράγοντα στη συγκρότηση ταυτοτήτων και για αυτό τον λόγο χρησιμοποιήθηκε από την παρούσα έρευνα ως αναλυτική κατηγορία. Αρχικά, το ζήτημα του φύλου απασχόλησε τους ιστορικούς στο πλαίσιο της ιστορίας των γυναικών ή της φεμινιστικής ιστορίας.⁴⁸ Στόχος της ιστορίας των γυναικών αποτέλεσε η ανάδειξη της γυναικείας δράσης και εμπειρίας, της *her-story* ή όπως σημειώνει η Joan Kelly «να αποδώσει τις γυναίκες στην ιστορία και να αποδώσει την ιστορία μας στις γυναίκες».⁴⁹ Σε αυτό το πλαίσιο, το κοινωνικό φύλο (gender) εισάγεται από τα μέσα της δεκαετίας του 1970 «ως θεμελιώδης κατηγορία κοινωνικής, πολιτισμικής και ιστορικής πραγματικότητας» και διαχωρίζεται από το βιολογικό φύλο, καθώς το πρώτο βασίζεται στις κοινωνικά, πολιτισμικά και πολιτικά κατασκευασμένες, και επομένως μεταβλητές, διαφορές μεταξύ ανδρών και γυναικών, ενώ το δεύτερο στις βιολογικές διαφορές, εξ ορισμού αμετάβλητες.⁵⁰ Ακόμα, ο πρωταρχικός σκοπός της ιστορίας των γυναικών οδήγησε όχι μόνο στην προσέγγιση γνωστών ιστορικών πηγών από διαφορετική οπτική σκοπιά αλλά και στην αναζήτηση και την αξιοποίηση «νέων» ιστορικών πηγών όπως για παράδειγμα δικαστικά αρχεία, αλληλογραφία και προσωπικά ημερολόγια, λογοτεχνικά και εικαστικά έργα κ.α. οι οποίες διασώζουν ίχνη και μπορούν να αναδείξουν φωνές γυναικών που μέχρι πρότινος ήταν «αόρατες» στην ιστοριογραφία.⁵¹ Πράγματι, η ιστορική έρευνα των τελευταίων δεκαετιών έχει εμπλουτιστεί και συνεχίζει να εμπλουτίζεται από τη μελέτη πηγών οι οποίες φώτισαν

⁴⁸ Για την συζήτηση σχετικά με την νοηματοδότηση των όρων «ιστορία των γυναικών» και «φεμινιστική ιστορία» και τους δεσμούς ανάμεσά τους βλ. Έφη Αβδελά και Αγγέλικα Ψαρά, «Ξαναγράφοντας το παρελθόν», στο Έφη Αβδελά και Αγγέλικα Ψαρά (επιμ.), *Σιωπηρές Ιστορίες, Γυναίκες και Φύλο στην Ιστορική Αφήγηση*, Αθήνα, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 1997, σελ. 85, σημ. 1· Τζούντιθ Μ. Μπένετ, «Φεμινισμός και ιστορία», στο ίδιο, σελ. 371-410.

⁴⁹ Τζούνι Κέλι, «Η κοινωνική σχέση των φύλων, Μεθοδολογικές επιπτώσεις της ιστορίας των γυναικών», στο Αβδελά και Ψαρά (επιμ.), *Σιωπηρές Ιστορίες, Γυναίκες και Φύλο στην Ιστορική Αφήγηση*, σελ. 123.

⁵⁰ Μπένετ, «Φεμινισμός και ιστορία», σελ. 418.

⁵¹ Αβδελά και Ψαρά, «Ξαναγράφοντας το παρελθόν», σελ. 24. Επίσης, η Vivien Jones αναφέρει ότι στις παραδοσιακές κοινωνικές ιστορίες και στην ιστορία της λογοτεχνίας οι γυναίκες, όπως άλλες καταπιεσμένες ομάδες παρέμεναν αόρατες ή στην καλύτερη περίπτωση περιθωριοποιημένες. Για την ανατροπή αυτής της αποσιώπησης, προτείνει τη συνειδητή ανάγνωση από μια διαφορετική οπτική και την τοποθέτηση στο κέντρο του ερευνητικού ενδιαφέροντος κειμένων όπως αυτά της γυναικείας επιστολογραφίας, πραγματειών και άλλων δημοσιευμένων εντύπων. Με αυτόν τον τρόπο, αναδύεται ένα νέο αφήγημα και μία διαφορετική εικόνα των σχέσεων εξουσίας και της κοινωνικής αλλαγής, Vivien Jones (επιμ.), *Women in the eighteenth century, Constructions of femininity*, Λονδίνο, Routledge, 1990, σελ. 9.

αθέατες μέχρι τότε πτυχές της αγγλικής κοινωνίας. Σε αυτό το πλαίσιο, με την παρούσα διατριβή προτείνεται η αξιοποίηση των έντυπων «λαϊκών» μπαλλαντών ως μίας ιστορικής πηγής η οποία περιέχει στοιχεία της γυναικείας παρουσίας και εμπειρίας.

Από τη δεκαετία του 1990, το ζήτημα του φύλου άρχισε να εξετάζεται όχι μόνο από την οπτική των γυναικών αλλά και από εκείνη των ανδρών με τις μέχρι τότε σποραδικές μελέτες της ιστορίας του ανδρισμού να πληθαίνουν.⁵² Το αυξανόμενο ενδιαφέρον για αυτό το πεδίο της ιστορίας έχει συνδεθεί με τη θεωρία του μεταδομισμού, με την κοινωνική ιστορία και την ιστορία των γυναικών, τη φεμινιστική θεωρία αλλά και με το ερευνητικό πεδίο των «Ανδρικών Σπουδών» (Men's Studies) ή «Σπουδών του Ανδρισμού» (Masculinities Studies).⁵³ Οι ανδρικές σπουδές άρχισαν να αναπτύσσονται σε συνάρτηση των θεωρητικών και ακτιβιστικών αναζητήσεων «ανδρικών κινημάτων» που συνδέθηκαν με το κίνημα για τη γυναικεία απελευθέρωση και τη φεμινιστική κριτική της δεκαετίας του 1960 και του 1970 και ανέδειξαν ευθύς εξαρχής τους άνδρες «ως έμφυλα υποκείμενα, ιστορικά προσδιορισμένα».⁵⁴ Η ιστορία του ανδρισμού αναδείχθηκε σε ένα διακριτό πεδίο της ιστορικής έρευνας το οποίο έθεσε ορισμένους κοινούς στόχους με την ιστορία των γυναικών, όπως την αναγνώριση του κοινωνικού φύλου ως κατασκευής και παράλληλα έθεσε και άλλα ζητήματα όπως την αναγνώριση του ότι η ιστοριογραφία μέχρι τώρα απέδιδε σε μεγάλο βαθμό στον δυτικό άνδρα χαρακτηριστικά οικουμενικότητας χωρίς να λαμβάνει υπόψη όλους τους υπόλοιπους άνδρες που δεν άνηκαν σε αυτήν την κατηγορία.⁵⁵ Οι αγγλικές έντυπες «λαϊκές» μπαλλάντες

⁵² Δήμητρα Βασιλειάδου, Γιάννης Γιαννιτσιώτης, Ανδρονίκη Διαλέτη, Γιώργος Πλακωτός, «Ανδρισμοί και ιστορία: η ιστοριογραφία μιας σχέσης», στο Δήμητρα Βασιλειάδου, Γιάννης Γιαννιτσιώτης, Ανδρονίκη Διαλέτη, Γιώργος Πλακωτός (επιμ.), *Ανδρισμοί, Αναπαραστάσεις, Υποκείμενα και Πρακτικές από τη Μεσαιωνική μέχρι τη Σύγχρονη Περίοδο*, Αθήνα, Εκδόσεις Gutenberg, 2019, σελ. 11. Μία από τις θεωρούμενες κλασικές μελέτες για την ιστορία του ανδρισμού πριν από το 1990 που μάλιστα αναφέρεται και στην περίπτωση της Βρετανίας είναι το J. A. Mangan και James Walvin (επιμ.), *Manliness and Morality: Middle Class Masculinity in Britain and America 1800-1940*, Μάντσεστερ, Manchester University Press, 1987. Βλ. και Michael Roper, «Recent books on masculinity», *History Workshop Journal* 21:1 (1990), 184-186· Harvey, Karen και Alexandra Shepard, «What have historians done with masculinity? Reflections on five centuries of British History, circa 1500-1950», *Journal of British Studies* 44:2 (2005), 274-280.

⁵³ Karen Harvey, «Gender II: Masculinity acquires a history», στο Nancy Partner και Sarah Foot (επιμ.), *The Sage Handbook of Historical Theory*, Λος Άντζελες, Sage Publication, 2013, σελ. 282-293, ειδικά σελ. 283.

⁵⁴ Βασιλειάδου, Γιαννιτσιώτης, Διαλέτη, Πλακωτός, «Ανδρισμοί και ιστορία: η ιστοριογραφία μιας σχέσης», σελ. 11-12.

⁵⁵ Για παράδειγμα, η ανάγκη μίας θεωρίας βάσει της οποίας θα μπορούσαν να αναλυθούν οι τρόποι με τους οποίους λειτουργεί η πατριαρχία σε όλες τις εκφάνσεις της που έχει επισημανθεί πολλές φορές σε

αποτελούν επίσης ένα πρόσφορο έδαφος για τη μελέτη των ανδρισμών καθώς μέσα από τις ιστορίες που αφηγούνται παρουσιάζονται διαφορετικές, συνυπάρχουσες μορφές ανδρισμού οι οποίες δρουν εντός ενός πλέγματος ιεραρχίας και συγκροτούν σχέσεις ηγεμονίας, υποταγής, συνενοχής αλλά και περιθωριοποίησης.

Η ιστορία των γυναικών και η ιστορία των ανδρών δεν αποτελούν απλώς υπό-πεδία της ιστορίας του φύλου αλλά αναπόσπαστα συστατικά της που επιτρέπουν την εξέταση της έμφυλης διαφοράς αλλά και τη σύνθετη διαπλοκή μεταξύ φύλου και άλλων κατηγοριών ανάλυσης όπως η τάξη και η φυλή. Πολλοί ιστορικοί όπως οι Joan Scott και Natalie Zemon Davis ανάδειξαν τη σημασία του φύλου ως αναλυτικής κατηγορίας.⁵⁶ Επίσης, ενώ η ιστορία των γυναικών επικεντρώνεται στην ανάδειξη της γυναικείας εμπειρίας και της γυναικείας δράσης, η ιστορία του φύλου έθεσε στο κέντρο του ερευνητικού ενδιαφέροντος την εξέταση της έμφυλης διαφοράς στην παραγωγή των σχέσεων εξουσίας. Οι θεωρητικές ζυμώσεις στην ιστορία του φύλου συνοδεύτηκαν από την περαιτέρω διερεύνηση του πεδίου και την παραγωγή σχετικών ιστορικών μελετών.⁵⁷ Η ιστορία του φύλου καταπιάστηκε και συνεχίζει να καταπιάνεται με μία συνεχώς διευρυνόμενη ποικιλία ζητημάτων όπως για παράδειγμα η οικογένεια, η σεξουαλικότητα και το σώμα, η εργασία, η πολιτική και οι θεσμοί κ.α. Ειδικότερα, όσον αφορά στην περίπτωση της Αγγλίας έχουν δημοσιευτεί

φεμινιστικά κείμενα αποτελεί ένα από τα ζητήματα που θέτουν και οι ανδρικές σπουδές μόνο που στη δεύτερη περίπτωση το πατριαρχικό σύστημα επανεξετάζεται από την ανδρική σκοπιά.

⁵⁶ Η Joan Scott υποστηρίζει ότι χρειαζόμαστε μία θεωρία η οποία θα είναι ικανή να εξηγήσει όχι μόνο τις συνέχειες αλλά και τις ασυνέχειες μέσα στο χρόνο και παράλληλα θα μας επιτρέψει να σκεφτούμε με όρους πολλαπλότητας και διαφορετικότητας αντί με όρους ενότητας και οικουμενικών κατηγοριών ώστε να αποδεσμεύσουμε τη σκέψη μας από τις παλιές ιεραρχικές δομές. Η ιστορικός σε αυτήν την αναζήτηση της βρήκε πολύτιμο σύμμαχο της τη θεωρία του μετα-δομισμού ο οποίος σύμφωνα με την ίδια της επέτρεψε να αναλύσει τη συγκρότηση των νοημάτων καθώς και τις σχέσεις εξουσίας με έναν νέο τρόπο σκέψης ο οποίος αμφισβητεί «τις ενιαίες, οικουμενικές κατηγορίες και ιστορικοποιεί ορισμένες έννοιες, που αλλού αντιμετωπίζονται ως φυσικές (όπως για παράδειγμα, οι έννοιες «άνδρας»/«γυναίκα») ή ως απόλυτες (όπως η «ισότητα» ή η «δικαιοσύνη»)). Βλ. Joan W. Scott, «Υποδομώντας το δίλημμα «ισότητα ή διαφορά», ή, αλλιώς, η χρησιμότητα της μεταδομιστικής θεωρίας για το φεμινισμό», στο Αθηνά Αθανασίου (επιμ.), *Φεμινιστική Θεωρία και Πολιτισμική Κριτική*, Αθήνα, Νήσος, 2016, σελ. 141-166.

⁵⁷ Για την πορεία της σχετικής ιστοριογραφίας στην ελληνική γλώσσα βλ. ενδεικτικά Αβδελά και Ψαρά, «Ξαναγράφοντας το παρελθόν» στο Αβδελά και Ψαρά (επιμ.), *Σιωπηρές Ιστορίες...*, σελ. 17-119· Ράνια Αστρινάκη, Ποθητή Χατζαρούλα, Αθηνά Αθανασίου, *Μελέτες για το Φύλο στην Ανθρωπολογία και την Ιστορία*, επιμ. Βενετία Καντσά, Βασιλική Μουτάφη, Ευθύμιος Παπαταξιάρχης, Αθήνα, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 2011· Έφη Αβδελά, «Το φύλο στην Ιστορία: Ελληνικές Αναπαραστάσεις», *Μνήμων* 19 (1997), 225-232· Βασιλειάδου, Γιαννιτσιώτης, Διαλέτη, Πλακωτός (επιμ.), *Ανδρισμοί, Αναπαραστάσεις, Υποκείμενα και Πρακτικές από τη Μεσαιωνική μέχρι τη Σύγχρονη Περίοδο*· Γλαυκή Γκότση, Ανδρονίκη Διαλέτη, Ελένη Φουρνάρη (επιμ.), *Το Φύλο στην Ιστορία, Αποτιμήσεις και Παραδείγματα*, Αθήνα, Ασίνη, 2015. Παράλληλα, μεταφράζονται στα ελληνικά σχετικές μελέτες, βλ. ενδεικτικά Thomas Laqueur, *Κατασκευάζοντας το Φύλο, Σώμα και κοινωνικό φύλο από τους αρχαίους Έλληνες έως τον Φρόιντ*, μτφρ. Πελαγία Μαρκέτου, πρόλογος Κώστας Γιαννακόπουλος, Αθήνα, Εκδόσεις Πολύτροπον, 2003 και Ελένη Βαρίκα, *Για μια Πολιτική Γραμματική του Φύλου*, μτφρ. Πελαγία Μαρκέτου, Αθήνα, Εκδόσεις Πλέθρον, 2009.

σημαντικές σχετικές ιστορικές μελέτες οι οποίες καλύπτουν όλο το χρονικό φάσμα της περιόδου που εξετάζεται στη διατριβή. Η τελευταία, όπως προαναφέρθηκε, φιλοδοξεί να συνεισφέρει στη σχετική συζήτηση διερευνώντας μέσα από τις έμφυλες στερεοτυπικές αναπαραστάσεις των έντυπων «λαϊκών» μπαλλαντών, τα πλέγματα εξουσίας και τις σχέσεις που δημιουργούνται στο πλαίσιο του νοικοκυριού και της εργασίας.⁵⁸

Στο πλαίσιο της ιστορίας του φύλου, η θεωρία της επιτέλεσης του φύλου αποδεικνύεται χρήσιμο εργαλείο για τον ιστορικό. Ήδη από τη δεκαετία του 1930, η Margaret Mead είχε αμφισβητήσει την έως τότε δεδομένη αιτιατή σχέση ανάμεσα στο βιολογικό φύλο, στη ψυχοσύνθεση του ατόμου και στη συμπεριφορά του.⁵⁹ Αργότερα, η Judith Butler περιγράφει το κοινωνικό φύλο ως κατασκευή μέσω της «στυλιζαρισμένης επανάληψης πράξεων», δηλαδή ως επιτέλεση, και εξετάζει ζητήματα της έμφυλης ταυτότητας.⁶⁰ Η ίδια προτείνει μια ιστορική και ανθρωπολογική προσέγγιση η οποία οδηγεί στην κατανόηση του φύλου ως της σχέσης ανάμεσα σε κοινωνικά προσδιορισμένα υποκείμενα σε συγκεκριμένα συμφραζόμενα.⁶¹ Δηλαδή, αντί για ένα τετελεσμένο χαρακτηριστικό ενός προσώπου,

⁵⁸ Βλ. ενδεικτικά Ann Hughes, *Gender and the English Revolution*, Routledge, Λονδίνο 2012· Robert B. Shoemaker, *Gender in English Society 1650-1850, The emerge of separate spheres*, Οξφόρδη και Νέα Υόρκη, 2013 [1998]· Susan Dwyer Amussen, *An Ordered Society: Gender and Class in Early Modern England*, Νέα Υόρκη, Columbia University Press, 1993 [1988]· Hannah Barker και Elaine Chalus (επιμ.), *Gender in Eighteenth-Century England: Roles, Representations and Responsibilities*, Οξφόρδη και Νέα Υόρκη, Routledge, 2014 [1997]· Anna Clark, *The Struggles for the Breeches, Gender and the Making of the British English Class*, Μπέρκλεϋ, Λος Άντζελες, Λονδίνο, University of California Press, 1995· Anthony Fletcher, *Gender, Sex, and Subordination in England, 1500-1800*, New Haven, Yale University Press, 1995· Laura Gowing, *Gender Relations in Early Modern England*, Οξφόρδη και Νέα Υόρκη, Routledge, 2014 [2012]· Karen Harvey, *The Little Republic, Masculinity and Domestic Authority in Eighteenth-Century Britain*, Οξφόρδη, OUP, 2012.

⁵⁹ Margaret Mead, *Sex and Temperament in Three Primitive Societies*, Νέα Υόρκη, Harper Perennial, 2001 [1935]. Βλ. και Margaret Mead, *Male and Female, A study of the sexes in a changing world*, Aylesbury, Pelican Books, 1981[1949].

⁶⁰ Η Butler αποδομεί την κοινώς αποδεκτή αντίληψη ότι συμπεριφορές που συνδέονται με το κοινωνικό φύλο και τη σεξουαλικότητα αποτελούν εκφράσεις μιας ουσίας. Παρουσιάζει αυτήν την «ουσιαστική» ταυτότητα ως φαντασίωση που έχει επιβληθεί από τις κοινωνικά κωδικοποιημένες πράξεις του σώματος. Υποστηρίζει ότι το φύλο (ανδρικό, γυναικείο), προκαλεί το κοινωνικό φύλο (αρρενωπότητα, θηλυκότητα) που με τη σειρά του προκαλεί την επιθυμία για το άλλο κοινωνικό φύλο. Αυτό μοιάζει με ένα συνεχές και η προσέγγιση της Butler επιχειρεί να συντρίψει τους υποτιθέμενους συνδέσμους ανάμεσά τους ώστε το κοινωνικό φύλο και η επιθυμία να είναι εύκαμπτα, ελεύθερα κινούμενα και όχι αποτελέσματα άλλων σταθερών παραγόντων, Βασιλική Λαλιώτη, Σημειώσεις μαθήματος, η-Τάξη ΕΚΠΑ, «Ζητήματα Επιτέλεσης» > Φύλο.

⁶¹ Judith Butler, *Αναταραχή Φύλου, Ο φεμινισμός και η ανατροπή της ταυτότητας*, μτφρ. Γιώργος Καράμπελας, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2009· Judith Butler, *Σώματα με σημασία, Οριοθετήσεις του «φύλου» στο λόγο*, μτφρ. Πελαγία Μαρκέτου, εισαγωγή, επιστ. επιμ. Αθηνά Αθανασίου, Αθήνα, Εκκρεμές, 2008· Judith Butler, «Σώματα που έχουν σημασία: σχετικά με τα όρια του «φύλου» σε επίπεδο λόγου», στο *Τα όρια του σώματος, Διεπιστημονικές προσεγγίσεις*, Δήμητρα Μακρυνιώτη (επιμ.) μτφρ. Κώστας Αθανασίου, Κική Καψαμπέλη, Μαριάννα Κονδύλη, Θόδωρος Παρασκευόπουλος, Αθήνα, Νήσος, 2004, σελ. 181-204.

το κοινωνικό φύλο μπορεί να ειδωθεί ως μια ρευστή μεταβλητή που κινείται και αλλάζει σε διαφορετικά πλαίσια και χρόνους. Η αμερικανίδα φιλόσοφος υποστηρίζει ότι κάθε άτομο δίνει μια μορφή παράστασης κοινωνικού φύλου, είτε παραδοσιακή είτε όχι, και επομένως το ερώτημα που τίθεται δεν είναι αν πρέπει να δώσουμε μια παράσταση κοινωνικού φύλου αλλά τί μορφή θα έχει αυτή η παράσταση.⁶² Επίσης, η Butler απορρίπτει την αντίληψη που προβλήθηκε από φεμινιστικά ρεύματα σύμφωνα με την οποία οι γυναίκες αποτελούν μια ομάδα με κοινά χαρακτηριστικά και συμφέροντα.⁶³

Η θεωρία της επιτέλεσης του φύλου όπως παρουσιάστηκε σαφώς και δεν μπορεί να δώσει ολοκληρωμένες απαντήσεις στα ερευνητικά ερωτήματα που θέτει η παρούσα ιστορική διατριβή αλλά μπορεί να αποτελέσει εφαλτήριο για μια σειρά ερωτημάτων που θα βοηθήσουν στην καλύτερη κατανόηση του υπό εξέταση θέματος. Στην προκειμένη περίπτωση, ένα από τα ερωτήματα που προκύπτουν είναι το αν το τρίπτυχο «φύλο - κοινωνικό φύλο - επιθυμία» αναπαριστάται στις αφηγήσεις των μπαλλαντών ως μια κανονιστική συνέχεια. Ένα άλλο ερώτημα που τίθεται είναι αν υπάρχουν σημεία όπου αυτή η συνέχεια διαρρηγνύεται καθώς και η σημασία αυτών των σημείων για τα στερεότυπα που προβάλλονται σε σχέση με την ιστορική πραγματικότητα. Το κυριότερο και ευρύτερο ερώτημα που προκύπτει σε σχέση με την παρούσα μελέτη είναι το υπό ποιους όρους και με ποιους τρόπους παρουσιάζεται η επιτέλεση του φύλου και πώς πιθανόν μπορεί η επιτέλεση του φύλου να αλληλεπιδρά με τη συγκρότηση των έμφυλων ταυτοτήτων όπως παρουσιάζονται μέσα από τις στερεοτυπικές αναπαραστάσεις που προβάλλονται στις έντυπες «λαϊκές» μπαλλάντες.

Τελειώνοντας τη σύντομη αναφορά στην ιστορία του φύλου και του θεωρητικού πλαισίου που τη συνοδεύει αξίζει να επισημανθεί ότι οι έρευνες σχετικά με το φύλο στην περίοδο που εξετάζεται έχουν στηριχθεί σε μοντέλα όπως το

⁶² Η μεταφορά του θεάτρου έχει χρησιμοποιηθεί, εξάλλου και σε προγενέστερες μελέτες, όπως αυτή του Erving Goffman. Ο καναδός κοινωνιολόγος, μελέτησε τους τρόπους με τους οποίους επιλέγουν οι άνθρωποι να παρουσιάσουν τους εαυτούς τους στις καθημερινές κοινωνικές συναναστροφές. Ο τελευταίος κάνει μία διάκριση ανάμεσα στη «σκηνή», όπου ο καθένας παίζει τον ρόλο του στις εκάστοτε συνθήκες, και τα παρασκήνια, όπου μπορεί να είναι ο πραγματικός εαυτός του, Erving Goffman, *Η παρουσίαση του εαυτού στην καθημερινή ζωή*, Κώστας Λιβιεράτος (επιμ.), μτφρ. Μαρία Γκόφρα, εισαγωγή Δήμητρα Μακρυνιώτη, Αθήνα, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 2006.

⁶³ Αυτή η προσέγγιση αποτέλεσε κανόνα και ενίσχυσε τη διπολική οπτική των σχέσεων ανάμεσα στα κοινωνικά φύλα όπου οι άνθρωποι χωρίζονται σε δύο ξεκάθαρα διακριτές ομάδες, γυναίκες και άντρες. Η θεωρία της Butler έχει ως στόχο την καταστροφή αυτού του αυστηρού διπολικού μοντέλου και του κανονιστικού στάτους που επιβάλλεται από το συνεχές του τριπτύχου «φύλο -κοινωνικό φύλο – επιθυμία».

μοντέλο του αναδύομένου καπιταλισμού και στις επιπτώσεις του για τα δυο φύλα ή το μοντέλο των «διαχωρισμένων σφαιρών» κατά το οποίο οι γυναίκες ζούσαν στην ιδιωτική σφαίρα ενώ οι άνδρες στη δημόσια, μοντέλο που πλέον έχει αμφισβητηθεί.⁶⁴ Πράγματι, νεώτερες μελέτες δείχνουν ότι αυτά τα δύο μοντέλα συχνά οδηγούν σε υπεραπλουστεύσεις επειδή η ιστορική πραγματικότητα αποδεικνύεται πιο περίπλοκη. Εξάλλου, οι άνθρωποι της πρώιμης νεότερης περιόδου κατά τον Christopher Marsh καθόριζαν τον εαυτό τους και επομένως συγκροτούσαν την ταυτότητά τους όχι μόνο μέσω της συμμετοχής τους στις λεγόμενες «μεγάλες» ή και «μικρές» παραδόσεις αλλά και μέσω μίας ποικιλίας διχοτομιών για την περιγραφή των οποίων ο ίδιος έχει χρησιμοποιήσει την εύστοχη μεταφορά του ελισαβετιανού λαούτου.⁶⁵ Η κάθε μία από τις έξι χορδές του αντιπροσωπεύει ένα από τα βασικά κοινωνικό-πολιτισμικά δίπολα τα οποία βοηθούσαν τα άτομα να κατανοήσουν τον κόσμο τους αλλά και τη θέση που οι ίδιοι κατείχαν σε αυτόν: ευγενείς και απλοί άνθρωποι, άνδρες και γυναίκες, νέοι και ηλικιωμένοι, κληρικοί και λαϊκοί, αστοί και αγρότες, γηγενείς και αλλοεθνείς. Ο ίδιος διευκρινίζει ότι όσον αφορά την πολιτισμική ζωή, οι πόλοι είναι πόλοι γιατί ο υπόλοιπος κόσμος βρίσκεται ανάμεσά τους, επομένως θα πρέπει να εκλαμβάνονται ως τα όρια του φάσματος και όχι ως μόνο δύο επιλογές.⁶⁶ Η μουσική, όπως και η κουλτούρα γενικότερα, διαδραματίζει ένα διπλό, αντιφατικό ρόλο, καθώς έχει την ικανότητα να τονίσει τις διαφορές αλλά και να τις οδηγήσει στην άμβλυνσή τους ακόμα και στην έστω προσωρινή επίλυσή τους. Κατ' επέκταση, αν η μουσική αντιμετωπιστεί ως ένα πεδίο συγκρούσεων, διαπραγμάτευσης αλλά κι ως ένας παράγοντας ενοποίησης, η πρώιμη νεότερη και νεότερη ευρωπαϊκή ιστορία μπορεί να διερευνηθεί περισσότερο με όρους ενός συνεχιζόμενου διαλόγου παρά ως μία σειρά ξεκάθαρων αλλαγών. Μία τέτοια προσέγγιση οφείλει να λάβει υπόψη το θεωρητικό πλαίσιο της πολιτισμικής ιστορίας.

Ένα από τα βασικά ζητήματα που θέτει η πολιτισμική ιστορία είναι εκείνο της διερεύνησης της λαϊκής κουλτούρας. Η αλληλεπίδραση ανάμεσα στις κοινωνικές, πολιτικές και οικονομικές συνθήκες από τη μία και στην λαϊκή κουλτούρα από την άλλη θεωρείται, πλέον, κοινός τόπος για τους ιστορικούς.⁶⁷ Για παράδειγμα, όλο και

⁶⁴ Βλ. Robert B. Shoemaker, *Gender in English Society 1650-1850, The emerge of separate spheres?*, Οξφόρδη και Νέα Υόρκη, 2013 [1998].

⁶⁵ Marsh, *Music and Society...*, σελ. 16-22.

⁶⁶ Στο ίδιο, σελ. 17.

⁶⁷ Με αυτά τα ζητήματα ασχολούνται επιστημένως και άλλες ανθρωπιστικές επιστήμες όπως η ανθρωπολογία, η εθνογραφία αλλά και οι επιστήμονες που ασχολούνται με την πολιτισμική θεωρία. Για παράδειγμα, ο Franz Boas από τον χώρο της ανθρωπολογίας και ο κοινωνιολόγος Pierre Bourdieu

περισσότερες μελέτες που αφορούν στην πολιτισμική ιστορία συνδέουν τις αλλαγές που έλαβαν χώρα στη λαϊκή κουλτούρα και στην κουλτούρα των ελίτ κατά το τέλος του 18^{ου} αιώνα με τις αλλαγές που παρουσιάστηκαν την ίδια περίοδο στις κοινωνικές συνθήκες.⁶⁸ Επιπλέον, πολυάριθμες μελέτες έχουν αφιερωθεί στη σχέση της μουσικής με το κοινωνικό γίνεσθαι.⁶⁹ Ωστόσο, δεν υπάρχει ομοφωνία ανάμεσα στους ιστορικούς ούτε σχετικά με την αξία και τη χρήση των πολιτισμικών προϊόντων και εκφράσεων ως ιστορικής πηγής, αλλά ούτε και στη χρήση των όρων «κουλτούρα» και «λαϊκή κουλτούρα». Οι δύο αυτοί όροι έχουν τη δική τους ιστορία και έχουν χρησιμοποιηθεί από τους επιστήμονες των ανθρωπιστικών σπουδών με ποικίλες νοηματοδοτήσεις.⁷⁰

έχουν αναφερθεί στο *ίδιον* κάθε κουλτούρας και στην επίδρασή του στη συμπεριφορά των ατόμων και στην έννοια της *έξεως* και το πώς οι αλλαγές στις συνήθειες συνδέονται με την πολιτισμική και την ιστορική αλλαγή, Denys Cuche, *Η έννοια της κουλτούρας στις Κοινωνικές Επιστήμες*, επιμ. Μάιρη Λεοντσίνη, μτφρ. Φώτης Σιάτιστας, Αθήνα, Εκδόσεις τυπωθήτω-Γιώργος Δάρδανος, 2001, σελ. 42, 140-143.

⁶⁸ Ganev, *Songs of Protest, Songs of love...*, σελ.2.

⁶⁹ Να σημειωθεί σε αυτό το σημείο ότι ο ρόλος της μουσικής στη συγκρότηση της «κουλτούρας» έχει αναδειχτεί από την ιστορική επιστήμη αλλά ακόμη περισσότερο από άλλους επιστημονικούς κλάδους. Για παράδειγμα, ο John Blacking, εθνομουσικολόγος και κοινωνικός ανθρωπολόγος, περιέγραψε την περίπλοκη σχέση ανάμεσα στη μουσική και τους κοινωνικούς θεσμούς. Στηριζόμενος στην ιδέα ότι ο δημόσιος και ο ιδιωτικός εαυτός, ακόμα και το όραμα του τί θα μπορούσε ή θα έπρεπε να είναι ο εαυτός, είναι προϊόντα της κοινωνικής αλληλεπίδρασης, υποστήριξε ότι η μουσική, η οποία θεωρείται προϊόν της διαδικασίας που αποτελεί τη συνειδητοποίηση του εαυτού, αντανακλά όλες τις πλευρές του τελευταίου, John Blacking, «Expressing human experience through music», στο Reginald Byron (επιμ.), *Music, Culture and Experience, Selected Papers of John Blacking*, Σικάγο και Λονδίνο, The University of Chicago Press, 1995, σελ. 32-33. Επιπλέον, εθνομουσικολόγοι όπως η Bonnie Wade, έδειξαν τον τρόπο με τον οποίο κοινωνικές αξίες μπορούν να εκφραστούν με διαφορετικούς μουσικούς τρόπους από διαφορετικές ομάδες ανθρώπων, ενώ τέλος, ο Simon Frith, κοινωνιολόγος, πρότεινε αντί της ερώτησης «τί αποκαλύπτει η λαϊκή μουσική για τους ανθρώπους;» να ρωτούμε πώς εκείνη τους συγκροτεί, υπογραμμίζοντας με αυτόν τον τρόπο την αμφίδρομη σχέση ανάμεσα στη λαϊκή μουσική και στη συγκρότηση των ατόμων, Βλ. Bonnie C. Wade, *Thinking Musically: Experiencing Music, Expressing Culture*, Νέα Υόρκη και Οξφόρδη, OUP, 2009 [2004] και Simon Firth (επιμ.), *Popular music: Critical Concepts in media and Cultural Studies*, Λονδίνο, Routledge, 2004· Simon Firth, *Music for pleasure: Essays in the Sociology of Pop*, Κέιμπριτζ, Polity και Blackwell, 1988· Simon Firth, *Performing Rites: Evaluating Popular Music*, Οξφόρδη, OUP, 1998 [1996].

⁷⁰ Στην αγγλική γλώσσα αρχικά η κουλτούρα συνδέθηκε με την εκτροφή ζώων και την καλλιέργεια των φυτών (cultivate) όπως και με τη θρησκευτική λατρεία (cult). Στη συνέχεια από τον 16^ο και μέχρι τον 19^ο αιώνα, ο όρος χρησιμοποιούνταν μεταφορικά αναφερόμενος πια στην καλλιέργεια του πνεύματος, ενώ, παράλληλα, η λέξη κουλτούρα άρχισε να χρησιμοποιείται ως αξιακό συνώνυμο του όρου «πολιτισμός» (civilization), τουλάχιστον στην αγγλική γλώσσα, Philip Smith, *Πολιτισμική Θεωρία, Μια εισαγωγή*, μτφρ. Αθανάσιος Κατσικερός, εισαγωγή, επιμ. Νίκος Μπουμπάρης, Αθήνα, Εκδόσεις Κριτική, 2006, σελ. 25. Για μία εκτενέστερη συζήτηση σχετικά με τους όρους κουλτούρα και πολιτισμός βλ. Fernand Braudel, *Η Γραμματική των Πολιτισμών*, μτφρ. Άρης Αλεξάκης, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2002 (β' ανατύπωση), σελ. 51-59 και ειδικότερα για την περίπτωση της Γερμανίας και της Γαλλίας βλέπε Norbert Elias, *Η εξέλιξη του Πολιτισμού, Ήθη και κοινωνική συμπεριφορά στη νεώτερη Ευρώπη*, τόμος Α', μτφρ. Έμη Βαϊκούση, Αθήνα, Εκδόσεις Νεφέλη, 2007, σελ. 71-124.

Η λέξη «κουλτούρα» χρησιμοποιείται για την απόδοση πολλών σημαντικών εννοιών σε πολλά και διαφορετικά επιστημονικά πεδία και συστήματα σκέψης.⁷¹ Όσον αφορά στο πεδίο της ιστορίας, ο William Sewell, καθηγητής ιστορίας και πολιτικών επιστημών, στέκεται κριτικά απέναντι στην πρακτική να τίθεται η λέξη κουλτούρα σε εισαγωγικά και θεωρεί ότι ο επαναπροσδιορισμός της έννοιας είναι απαραίτητος. Καταλήγει πως δεν πρέπει να αντιλαμβανόμαστε πλέον τον κόσμο ως ένα σύνολο διακριτών «κοινωνιών», εκ των οποίων η κάθε μία διαθέτει τη δική της καλά οργανωμένη και ολοκληρωμένη «κουλτούρα» και ως εκ τούτου προτείνει τη χρήση του όρου στον πληθυντικό: «κουλτούρες».⁷² Με αυτόν τον τρόπο, αναγνωρίζεται ότι τα όρια αυτών των «εν μέρει συνοπτικών τοπίων των σημασιών» είναι σχετικά και συνεχώς μεταβαλλόμενα.⁷³ Οι κουλτούρες, λοιπόν, αντιμετωπίζονται από τις πρόσφατες μελέτες ως διακριτοί κόσμοι σημασιών. Να επισημανθεί ότι οι κουλτούρες είναι αντιφατικές καθώς τα ισχυρά πολιτισμικά σύμβολα δεν εκφράζουν μόνο συνοχή αλλά και αντιφάσεις. Παράλληλα, λειτουργούν ως πεδία αμφισβήτησης καθώς άνθρωποι που θεωρητικά ανήκουν στην ίδια κοινωνική τάξη έχουν διαφορετικές αντιλήψεις ή φαινομενικά ταυτόσημες αλλά ουσιαστικά διαφορετικές.⁷⁴ Σε αυτήν την κατεύθυνση, ο James Scott, ανιχνεύει «κρυφές μεταγραφές» (hidden transcripts).⁷⁵ Ο Sewell, επίσης, επισημαίνει ότι οι κουλτούρες αντιμετωπίζονται σήμερα ως χαλαρά ενοποιημένα σύνολα και ότι η έρευνα έχει αποδείξει ότι οι ίδιες έχουν διαπερατά όρια και υπόκεινται σε συνεχείς αλλαγές.⁷⁶ Λαμβάνοντας αυτά υπόψη, στο πλαίσιο της παρούσας έρευνας αναγνωρίζεται ότι η «κουλτούρα» όπως εκφράζεται στις έντυπες «λαϊκές» μπαλλάντες στην πραγματικότητα δεν είναι ένα ενιαίο, συνεκτικό, αρραγές και

⁷¹ Raymond Williams, *Keywords*, Νέα Υόρκη, OUP, 1976, σελ. 76-77. Ειδικότερα, ο Williams θεωρεί ότι ο όρος «κουλτούρα» είναι όπως αναφέρει χαρακτηριστικά «μία από τις δύο-τρεις πιο περίπλοκες λέξεις της αγγλικής γλώσσας» και προτείνει τρεις ευρείς ορισμούς: η κουλτούρα ως ιδανικό, ως «τεκμηριωμένη» καταγραφή, ως κοινωνικός ορισμός, βλ. Williams, *στο ίδιο*, σελ. 87 και John Storey, *Πολιτισμική Θεωρία και Λαϊκή Κουλτούρα*, Αθήνα, Πλέθρον, 2015, σελ. 74-81. Για την κοινωνική γένεση της λέξης και της ιδέας της κουλτούρας καθώς και για μία συνοπτική παρουσίαση των ορισμών που έχουν δοθεί στην επιστημονική έννοια της κουλτούρας, βλ. Cuche, *Η έννοια της κουλτούρας...*. Για μία επισταμένη συζήτηση της έννοιας της κουλτούρας στον σύγχρονο ακαδημαϊκό λόγο βλ. William H. Sewell Jr, «Η έννοια/οι έννοιες της κουλτούρας» στο *Λογικές της Ιστορίας, Κοινωνική θεωρία και κοινωνικός μετασχηματισμός*, μτφρ. Ιουλία Πεντάζου, Αθήνα, Εκδόσεις Ξιφαράς, 2013, σελ. 222-255.

⁷² Sewell, «Η έννοια/οι έννοιες της κουλτούρας», σελ. 255.

⁷³ *Στο ίδιο*.

⁷⁴ *Στο ίδιο*, σελ 248-249.

⁷⁵ Βλ. James C. Scott, *Domination and the Arts of Resistance. Hidden Transcripts*, New Haven και Λονδίνο, Yale University Press, 1990 και Jim Scott, «The hidden transcript of subordinate groups», *Asian Studies Association of Australia. Review* 10 (3), 1987, σελ. 23-31.

⁷⁶ Sewell, «Η έννοια/οι έννοιες της κουλτούρας», σελ. 249-251.

στατικό σύνολο ιδεών και νοημάτων, αλλά συναρθρώνεται από διαφορετικές κουλτούρες που είναι πολύ πιθανόν να ερμηνεύουν και να μεταγράφουν με τον δικό τους τρόπο τα μηνύματα που επικοινωνούν οι μπαλλάντες.

Ο προσδιορισμός της έννοιας «λαϊκή κουλτούρα» (popular culture) αποδεικνύεται ένα ακόμα πιο δύσκολο εγχείρημα από τον προσδιορισμό της έννοιας «κουλτούρα» διότι ορίζεται «πάντα, με έμμεσο ή ρητό τρόπο, σε αντιδιαστολή με άλλες εννοιολογικές κατηγορίες» αλλά και λόγω των πολλαπλών νοηματοδοτήσεων τόσο του όρου «κουλτούρα» όσο και του όρου «λαϊκός» και των συνδυασμών που μπορούν να προκύψουν.⁷⁷ Ενδεικτικό είναι ότι ο Raymond Williams προτείνει τέσσερις ορισμούς για τον όρο «λαϊκός» και ο καθηγητής πολιτισμικών σπουδών John Storey παραθέτει έξι ορισμούς της «λαϊκής κουλτούρας» οι οποίοι μάλιστα σε ορισμένα σημεία αλληλοσυμπληρώνονται ή αλληλεπικαλύπτονται.⁷⁸ Αυτοί οι δύο όροι έχουν χρησιμοποιηθεί και συνδεθεί από τους ιστορικούς με διαφορετικούς τρόπους σε ορισμένα ιστορικά και κοινωνικά πλαίσια. Μάλιστα, το ζήτημα της «λαϊκής κουλτούρας» έχει απασχολήσει επισταμένως τους ιστορικούς που ασχολούνται με την πολιτισμική ιστορία τόσο σε θεωρητικό επίπεδο⁷⁹ όσο και σε

⁷⁷ Storey, *Πολιτισμική Θεωρία και Λαϊκή Κουλτούρα*, σελ. 16.

⁷⁸ Ειδικότερα, ο Williams εννοεί τον όρο «λαϊκός» ως α) αυτός που αρέσει σε πολλούς ανθρώπους, β) τα κατώτερα είδη έργων, γ) τα έργα που σκόπιμα προσπαθούν να κερδίσουν την εύνοια του κόσμου και δ) την κουλτούρα που δημιουργείται από τον κόσμο για τον εαυτό του, βλ. Raymond, *Keywords*, σελ. 237. Ο Storey αναφέρει ότι ο ορισμός της λαϊκής κουλτούρας μπορεί να βασίζεται πρώτον σε ποσοτικές ενδείξεις και ως εκ τούτου να θεωρείται «απλά η κουλτούρα που είναι ευρέως αρεστή και αγαπητή από τον πολύ κόσμο». Δεύτερον, ένας άλλος ορισμός της λαϊκής κουλτούρας θεμελιώνεται στην αντιδιαστολή της με την θεωρούμενη υψηλή κουλτούρα και ως εκ τούτου η λαϊκή κουλτούρα ορίζεται ως κατώτερη κουλτούρα. Τρίτον, στην εμπορικότητά της άρα ταυτίζεται με τη μαζική κουλτούρα. Τέταρτον, η λαϊκή κουλτούρα έχει οριστεί και ως η κουλτούρα που έχει τις ρίζες της στον λαό, δηλαδή πρόκειται για την «αυθεντική» κουλτούρα του «λαού». Ο πέμπτος ορισμός της λαϊκής κουλτούρας στηρίζεται στην έννοια της «ηγεμονίας» και της «ισορροπίας συμβιβασμού» έτσι όπως συναντώνται στην πολιτική ανάλυση του ιταλού μαρξιστή Antonio Gramsci. Τέλος, ο έκτος ορισμός της λαϊκής κουλτούρας έχει προκύψει μέσα από τη διαμάχη για τον μεταμοντερνισμό και στηρίζεται στην άποψη ότι η μεταμοντέρνα κουλτούρα δεν αναγνωρίζει τη διάκριση ανάμεσα στην υψηλή και τη λαϊκή κουλτούρα. Βλ. Storey, *Πολιτισμική Θεωρία και Λαϊκή Κουλτούρα*, και ειδικά σελ. 15-36. Για μία ευσύνοπτη παρουσίαση του όρου «δημοφιλής μουσική» και των θεωρητικών και μεθοδολογικών προσεγγίσεων στον χρόνο βλ. και Βασιλική Λαλιώτη, *Το Σάουντρακ της Ζωής μας, Σύγχρονα θέματα στη μελέτη της δημοφιλούς μουσικής*, Αθήνα, Εκδόσεις Παπαζήση, 2016, σελ. 23-124.

⁷⁹ Σε θεωρητικό επίπεδο, ο Bob Scribner εξέφρασε τον αυξανόμενο σκεπτικισμό του σχετικά με τη χρήση του όρου «λαϊκή κουλτούρα», συζητώντας την αξιοπιστία που μπορεί να έχει και υπό ποιες προϋποθέσεις. Αντιθέτως, ο Peter Burke εξέφρασε μία πιο θετική άποψη επί του θέματος παρόλο που επίσης θέτει κανόνες για το πώς να φτάσουμε στο «άπιαστο θήραμα της λαϊκής κουλτούρας». Ακόμα, ο νεοζηλανδός ιστορικός Barry Reay σημειώνει ότι είναι χρήσιμο όταν αναφερόμαστε στην κουλτούρα και στην ιδεολογία να σκεφτούμε την έννοια της ηγεμονίας (hegemony). Εξηγεί ότι η κυρίαρχη κοινωνική ομάδα ή τάξη μπορεί να διατηρήσει την ανωτερότητα της μέσω της δύναμης, του εξαναγκασμού ή της ωμής καταπίεσης, ή μπορεί να διατηρήσει τον έλεγχο μέσω αυτών που ο Marx και ο Engels ονόμασαν «μέσα της πνευματικής παραγωγής», δηλαδή μέσω της ιδεολογίας και της κουλτούρας. Η ηγεμονική ομάδα διατηρεί τη θέση της με το να κυριαρχεί επί της εκκλησίας, των νόμων, της εκπαίδευσης, της πολιτικής, της επικοινωνίας και των συνόλων των ιδεών που παράγονται

πρακτικό⁸⁰ και γίνεται σαφές ότι οι ιστορικοί διαχειρίζονται την έννοια της «λαϊκής κουλτούρας» αναλόγως με το ποιο περιεχόμενο της δίνουν συνομιλώντας με την πολιτισμική θεωρία.

Η σχετική βιβλιογραφία, έχει χαρακτηρίσει τις μπαλλάντες έκφραση της λαϊκής (folk), της παραδοσιακής (traditional), της δημοφιλούς (popular), της μαζικής (mass) και της κοινής (shared) κουλτούρας. Ένας από τους πρώτους μελετητές που ασχολήθηκαν με τις μπαλλάντες και το *folklore*, ο αμερικανός ακαδημαϊκός και λαογράφος Francis James Child (1825-1896), ο οποίος εκπόνησε το θεμελιώδες πεντάτομο έργο με τίτλο *The English and Scottish Popular Ballads* (1882-1898), σε μια επιστολή του προς τον δανό εθνογράφο και μελετητή της έντυπης μπαλλάντας Svend Grundtvig έγραφε για τις δύο μεγαλύτερες συλλογές αγγλικών μπαλλαντών του 17^{ου} αιώνα, εκείνες του Pepys και του Roxburghe⁸¹, ότι ενώ αναμφίβολα περιλαμβάνουν κάποιες μπαλλάντες οι οποίες διακατέχονται από τον λαϊκό χαρακτήρα, στο σύνολό τους αποτελούν σκουπίδια στα οποία με πολύ κόπο μπορεί κάποιος να εντοπίσει κάποια διαμάντια μέτριας αξίας.⁸² Η συνεισφορά του Child στη

από τους οργανισμούς αυτούς. Βλ. Bob Scribner, «Is a history of popular culture possible?», *History of European Ideas* 10:2 (1989), 175-191 και Peter Burke, «Popular Culture in Seventeenth-century London», στο Barry Reay (επιμ.), *Popular Culture in Seventeenth-century England*, Λονδίνο, Routledge, 1988, [1985], σελ. 31.

⁸⁰ Στην πράξη, λόγω των διαφορετικών φορτίσεων του όρου «λαϊκή κουλτούρα» οι ιστορικοί καλούνται να εξηγήσουν τον τρόπο με τον οποίον χρησιμοποιούν τον όρο σε κάθε σχετική μελέτη τους. Για παράδειγμα, ο Peter Burke χρησιμοποίησε τον όρο «κουλτούρα» για να περιγράψει στάσεις και αξίες ή κοσμοθεωρίες και τόνισε ότι αυτές οι ιδέες θα μπορούσαν να ενσωματώνονται σε πολλά αντικείμενα, σε παραστάσεις, σε θεσμούς και σε κάθε είδους συμπεριφορά, ενώ συμφωνεί με τον Barry Reay ότι η λαϊκή κουλτούρα μπορεί να οριστεί απλώς ως η κουλτούρα της μη-ελίτ. Θα πρέπει να αναφερθεί ότι και πολλοί κοινωνικοί ιστορικοί, όπως ο Tim Harris, και ιστορικοί της κουλτούρας, όπως ο Burke, αλλά και ο Scribner, αμφισβήτησαν τον διαχωρισμό μεταξύ ελίτ και λαϊκού, δηλαδή το διπολικό μοντέλο. Στην ίδια κατεύθυνση, ο Martin Ingram επισημαίνει την ανάγκη να μην υπερτονίζεται η ιδέα του πολιτισμικού διαχωρισμού. Ο Burke πρότεινε μια άλλη διάκριση σχετικά με την κουλτούρα: την παραδοσιακή (folk) κουλτούρα που προέρχεται από το λαό και δημιουργείται από τα κάτω, και τη μαζική κουλτούρα που δημιουργείται για τους απλούς ανθρώπους και επιβάλλεται από τα πάνω. Βλ. Barry Reay, «Introduction», στο Barry Reay (επιμ.), *Popular Culture in Seventeenth-century England*, σελ. 4· Tim Harris, «The Problem of 'Popular Culture' in Seventeenth-century London», *History of European Ideas* 10:1 (1989), 43-58· Martin Ingram, «Riding, Rough Music and the "Reform of Popular Culture" in Early Modern England», *Past & Present* 150 (1984), 79-133.

⁸¹ Η συλλογή του Samuel Pepys, η οποία βρίσκεται στο Magdalene College του Κέμπριτζ, περιλαμβάνει πάνω από 1.800 μπαλλάντες του 17^{ου} αιώνα. Η συλλογή Roxburghe βρίσκεται στην Βρετανική Βιβλιοθήκη και περιλαμβάνει περίπου 1.500 μπαλλάντες.

⁸² Child προς Grundtvig, 25 Αυγούστου 1872: «...doubtless contain some ballads which we should at once declare to possess the popular character, and yet on the whole they are veritable dung-hills, in which, only after a great deal of sickening grubbing, one finds a moderate jewel», όπως παρατίθεται στο Mary Ellen Brown, «Child's Ballads and the Broadside Conundrum» στο Fumerton και Guerrini (επιμ.), *Ballads and Broadides in Britain, 1500-1800*, σελ. 67. Ο Child μοιραζόταν με του σύγχρονους του ερευνητές την ιδέα ότι η προφορική μετάδοση των παραδοσιακών μπαλλαντών συνεπαγόταν ότι οι ίδιες μετέφεραν τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του λαού. Σύμφωνα με τους πρώτους μελετητές τους, οι μπαλλάντες ήταν παραδείγματα των έμφυτων αρετών του λαού και όχι δημιουργήματα της τέχνης, η οποία είναι κάτι τεχνικό και όχι πηγαίο.

λαογραφία είναι μέχρι και σήμερα αδιαμφισβήτητη, παρόλα αυτά η παραπάνω άποψη, η οποία είχε τις ρίζες της στον 18^ο αιώνα και στο έργο αρχαιοδιφών (antiquarians) όπως ο Thomas Percy, έχει καταρριφθεί από τους μεταγενέστερους μελετητές.⁸³ Ο ισχυρισμός του ότι ο εθνικός ή ο «λαϊκός χαρακτήρας» των τραγουδιών είναι ανιχνεύσιμος μόνο στην *αγνή* προφορική τους εκδοχή και όχι στις έντυπες «λαϊκές» μπαλλάντες θεωρείται πλέον παρωχημένος.⁸⁴

Αντίθετα με την άποψη του Child, ο Claude Simpson γράφει χαρακτηριστικά ότι οι μπαλλάντες είναι όχι μόνο καθρέφτης αλλά και ρυθμιστής των λαϊκών νοοτροπιών.⁸⁵ Στο σώμα των μπαλλαντών απαντάται ένα ευρύτατο φάσμα αντιλήψεων αφού μελοποιούν από τους σοβαρούς στίχους περί ηθικής των Προτεστάντων μέχρι τους κυνικούς, και τους χοντροκομμένους και ανήθικους αστεϊσμούς του «χυδαίου πλήθους».⁸⁶ Νεώτεροι μελετητές συντάσσονται με αυτήν την άποψη. Η Ganen υποστηρίζει ότι τα λαϊκά τραγούδια μπορούν να ιδωθούν ως μία έκφραση της λαϊκής φωνής.⁸⁷ Η τελευταία εξετάζοντας τραγούδια του αγροτικού χώρου συμπέρανε ότι αναπαριστούν μια πλευρά της εργασιακής ταυτότητας της υπαίθρου η οποία, όσο οι κοινωνικές σχέσεις στην ύπαιθρο επιδεινώνονται και η λαϊκή κουλτούρα βιάζεται, αρθρώνεται όλο και πιο δυναμικά.⁸⁸ Αντίστοιχα, η Martha Vicinus υποστήριξε ότι τα τραγούδια και ειδικά τα τυπωμένα αντανakλούν τη γνώμη της εργατικής τάξης, καθώς θεωρεί ότι τα τραγούδια διαμαρτυρίας της περιόδου 1780-1830 είναι απότοκα των πραγματικών δυσχερειών, αλλά προσθέτει ότι σε κάποιες, σπάνιες περιπτώσεις, μέσω των τραγουδιών γινόταν μία προσπάθεια

⁸³ Κατά την περίοδο του Ρομαντισμού, κινήματος που συντέλεσε στην ανάπτυξη του «ιστορικισμού» του 19^{ου} αιώνα, αναδείχθηκε η λαϊκή παράδοση τόσο ως καθοριστικό στοιχείο πολιτισμικής αυτογνωσίας, όσο και ως πηγή της «λόγιας» καλλιτεχνικής έκφρασης, Γιώργος Μανιάτης, «Η λαϊκή μουσική παράδοση ως πολιτικό και αισθητικό πρόβλημα», στο Παύλος Κάβουρας (επιμ.), *Φολκλόρ και Παράδοση, Ζητήματα ανα-παράστασης και επιτέλεσης της μουσικής και του χορού*, Αθήνα, Νήσος, 2010, σελ. 141-148, ειδικά σελ. 141.

⁸⁴ Patricia Fumerton, «Introduction: Experiential scholarship/ learning texts and contexts», *Huntington Library Quarterly*, 76:2 (2016), σελ. 169.

⁸⁵ Claude M. Simpson, *The British Broadside Ballad and Its Music*, New Brunswick και New Jersey, Rutgers University Press, 1966, σελ. xi.

⁸⁶ Στο ίδιο.

⁸⁷ Ganen, *Songs of Protest, Songs of love...*, σελ. 2.

⁸⁸ Στο ίδιο. Να σημειωθεί όμως ότι η ίδια αναφέρεται στα λαϊκά τραγούδια αλλά μεγάλο μέρος του υλικού της προέρχεται από τις έντυπες λαϊκές μπαλλάντες καθιστώντας το επιχειρημά της ευάλωτο στην κριτική αλλά όχι αβάσιμο καθώς είναι κοινή παραδοχή, όχι μόνο ανάμεσα στους ιστορικούς αλλά και σε άλλους κλάδους όπως στη λαογραφία, ότι η λαϊκή τέχνη είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την πηγαία λαϊκή έκφραση. Μάλιστα, οι ισχυροί δεσμοί ανάμεσα στα λαϊκά τραγούδια και στις κοινωνικές αλλαγές έχουν επισημανθεί πολλές φορές.

χειραγώγησης των κατώτερων στρωμάτων από τα ανώτερα στρώματα.⁸⁹ Αντίστοιχα, οι Allan Howkins και Ian Dyck, υποστήριξαν ότι τα τραγούδια, είτε προφορικά είτε έντυπα, κατά τις τέσσερις πρώτες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα που μελέτησαν, αντανakλούν τις αντιλήψεις της εργατικής τάξης σχετικά με τη δίκαιη κοινωνία.⁹⁰ Ο Stephen Greenblatt, από την άλλη, απέρριψε την αντίληψη ότι η τέχνη αποτελεί αντανakλαση της κοινωνίας και έθεσε στο κέντρο του ενδιαφέροντός του αυτό που ο ίδιος ονόμαζε «ανταλλαγές» ή «διαπραγματεύσεις» μεταξύ της τέχνης και της κοινωνίας.⁹¹

Έχοντας λάβει υπόψη τους παραπάνω ορισμούς και προσεγγίσεις, η παρούσα έρευνα αναγνωρίζει τις ιδιαιτερότητες των έντυπων μπαλλαντών, τόσο μορφολογικά όσο και σχετικά με την παραγωγή τους και την πορεία τους στο χρόνο, και υιοθετεί τον χαρακτηρισμό λαϊκές εντός εισαγωγικών. Από τη μία πλευρά, η «λαϊκότητα» των μπαλλαντών βασίζεται εν μέρει στην ιδέα ότι πρόκειται για ένα ευρέως αρεστό και αγαπητό από τον πολύ κόσμο μέσο που αντανakλά σε έναν βαθμό τη φωνή του λαού. Πράγματι, πολλές έντυπες μπαλλάντες αποτέλεσαν την τυπωμένη εκδοχή παραδοσιακών τραγουδιών. Οι έντυπες «λαϊκές» μπαλλάντες, από τα πρώτα βήματα της τυπογραφίας στην Αγγλία, κατέλαβαν την πρώτη θέση ανάμεσα στην έντυπη παραγωγή καθώς αναδείχτηκαν στο πιο δημοφιλές έντυπο προϊόν, άρα ανταποκρίνονται στον ορισμό του «λαϊκού» που στηρίζεται σε ποσοτικά στοιχεία. Μπορεί να μην ήταν λαϊκές υπό την έννοια που έδινε στον όρο ο Child αλλά ήταν σαφώς λαϊκές υπό την έννοια ότι ήταν το λογοτεχνικό είδος το οποίο τυπώθηκε περισσότερο από τον 16^ο έως και τον 19^ο αιώνα.⁹² Ακόμα, αν η λαϊκή κουλτούρα οριστεί σε αντιδιαστολή με την υψηλή κουλτούρα, ορισμός που περιλαμβάνει

⁸⁹ Martha Vicinus, *The Industrial Muse. A Study of Nineteenth-Century British Working-Class Literature*, Λονδίνο, Groom Helm, 1974, σελ. 13, 44. Να σημειωθεί ότι γενικότερα οι ιστορικοί αποκάλεσαν «αναμόρφωση της λαϊκής κουλτούρας» την απόπειρα των μεσαίων και των ανώτερων τάξεων, μέσω των πολιτικών και των εκκλησιαστικών οργάνων που είχαν υπό τον έλεγχό τους, να αλλάξουν τη συμπεριφορά των κατώτερων τάξεων. Η διαδικασία αυτή ήταν πολύ αργή και κρίνεται ατελής από την ιστορικό Merry E. Wiesner-Hanks, Merry E. Wiesner-Hanks, *Πρώιμη Νεότερη Ευρώπη, 1450-1789*, μτφρ. Ελένη Καλογιάννη, Εκδόσεις Ξιφαράς, Αθήνα, 2008, σελ. 298.

⁹⁰ Allan Howkins και Ian C. Dyck, «“The Time’s Alteration”»: Popular Ballads, Rural Radicalism, and William Cobbett», *History Workshop Journal* 23:2 (1987), 20-39.

⁹¹ Μιλώντας για τη λογοτεχνία και συγκεκριμένα για το σαιξπηρικό θέατρο, αναφέρει ότι δεν έχει νόημα να τίθενται ερωτήματα σχετικά με την ουσία που τελικά δεν μπορεί να μεταφραστεί στο σήμερα και αντιπροτείνει τα ερωτήματα «πώς διαμορφώθηκαν οι συλλογικές αντιλήψεις και εμπειρίες, πώς μετακινούνταν από το ένα μέσο στο άλλο, πώς συγκεντρώθηκαν σε διαχειρίσιμες αισθητικές φόρμες και προσφέρθηκαν προς κατανάλωση», Stephen Greenblatt, *Shakespearean Negotiations, The circulation of social energy in Renaissance England*, Μπέρκλεϋ, University of California Press, 1988, σελ. 5.

⁹² Στο ίδιο.

αξιολογικές κρίσεις, κριτήρια αποκλεισμού και ταξικές διαστάσεις, οι έντυπες μπαλλάντες είναι λαϊκές. Από την άλλη όμως, πολλές άλλες γράφτηκαν, από επαγγελματίες στιχουργούς, ενώ η επιλογή της συνοδευτικής μελωδίας και κυρίως των εικόνων επαφιόταν στους εκδότες.⁹³ Επομένως, υπάρχει σε ένα βαθμό και το στοιχείο της μαζικότητας, που σύμφωνα με τους δομιστές αποτελεί χαρακτηριστικό της λαϊκής κουλτούρας, αφού η ίδια η διαδικασία της παραγωγής ήταν δυνατόν να επιτρέψει στις μπαλλάντες να λειτουργήσουν ως «ένα είδος ιδεολογικού μηχανισμού που σχεδόν άκοπα αναπαράγει δομές εξουσίας».⁹⁴ Από τις παραπάνω αντιφάσεις, αλλά και από την ανάλυση των μπαλλαντών που ακολουθεί στα επόμενα κεφάλαια, γίνεται αντιληπτό ότι οι έντυπες μπαλλάντες ανταποκρίνονται περισσότερο στον ορισμό της λαϊκής κουλτούρας με τους όρους του Gramsci, σύμφωνα με τον οποίο η λαϊκή κουλτούρα δεν ορίζεται ούτε ως η επιβαλλόμενη μαζική κουλτούρα, ούτε ως μία αναδυόμενη, αυθόρμητη αντιστασιακή κουλτούρα του «λαού», αλλά ως ένα έδαφος συναλλαγής και διαπραγμάτευσης μεταξύ τους που χαρακτηρίζεται από την αντίσταση και την ενσωμάτωση.⁹⁵ Παρόλο που αυτός ο ορισμός κρίνεται στο πλαίσιο της παρούσας διατριβής ο πιο ταιριαστός για την περίπτωση των έντυπων μπαλλαντών, ο όρος λαϊκός τίθεται σε εισαγωγικά πρώτον γιατί όλοι αυτοί οι ορισμοί αναφέρονται στη μετά τη βιομηχανοποίηση και την αστικοποίηση εποχή αλλά και γιατί οι ίδιες οι μπαλλάντες υπήρξαν όχι μόνο ως πηγαία έκφραση του απλού κόσμου αλλά και ως θεωρητική κατασκευή του αστικού υποκειμένου, με ορισμένες από τις μπαλλάντες να βρίσκονται πιο κοντά στην παράδοση και άλλες πιο κοντά στο φολκλόρ.

⁹³ Όπως αναφέρεται και παρακάτω, στο κεφάλαιο 1, οι συγγραφείς μπαλλάντας συνήθως δεν υπέγραφαν τα έργα τους. Ακόμα, όμως, και οι γνωστοί συγγραφείς φαίνεται ότι δεν ανήκαν στις ανώτερες τάξεις. Επίσης, να σημειωθεί και σε αυτό το σημείο ότι ο καταμερισμός των εργασιών στο πλαίσιο της παραγωγής μίας έντυπης λαϊκής μπαλλάντας δεν φαίνεται να είναι πάντα ο ίδιος. Ακόμα, να σημειωθεί ότι στις περιπτώσεις όπως αυτήν στις οποίες γίνεται λόγος για την παραδοσιακή τέχνη, την τέχνη που δεν είναι τέχνη για τον λαό εκ των άνω αλλά από τον λαό για τον λαό τίθεται πάντα το ερώτημα ποιος πληροί τις προϋποθέσεις για να υπαχθεί στην κατηγορία του λαού.

⁹⁴ Η φράση αυτή χρησιμοποιείται από τον Storey για να εξηγήσει τη σύνδεση της μαζικής κουλτούρας με τη λαϊκή κατά τον στρουκτουραλισμό. Ο ίδιος συνεχίζει σημειώνοντας ότι «οι αναγνώστες παρουσιάζονται εγκλωβισμένοι σε μία συγκεκριμένη «θέση ανάγνωσης». Οι αναγνώστες διαθέτουν ελάχιστο χώρο για κινητικότητα ή για αντιλογία στα κείμενα», Storey, *Πολιτισμική Θεωρία και Λαϊκή Κουλτούρα*, σελ. 32. Αυτό, όμως, δεν έχει απόλυτη ισχύ για τις έντυπες «λαϊκές» μπαλλάντες καθώς οι ρίζες στην παράδοση, οι νόμοι της αγοράς και της ζήτησης που μπορούσαν να οδηγήσουν στο τυπογραφείο τραγούδια που μολονότι δεν συντάσσονταν απόλυτα με την κυρίαρχη αντίληψη ήταν δημοφιλής και επομένως επικερδή, αλλά και η ίδια η ελευθερία που χαρακτήριζε την επιτέλεση της μπαλλάντας, άφηναν περιθώρια για πολλαπλές αναγνώσεις.

⁹⁵ Storey, *Πολιτισμική Θεωρία και Λαϊκή Κουλτούρα*, σελ. 28.

Ο ορισμός της λαϊκής κουλτούρας σε κάθε σχετική μελέτη κρίνεται υψίστης σημασίας διότι διαμορφώνει σε μεγάλο βαθμό το θεωρητικό πλαίσιο και την ανάλυση που προκύπτει. Σημαντικό στοιχείο για την επιλογή του κατάλληλου ορισμού στο πλαίσιο μίας ιστορικής μελέτης είναι τα χρονικά όριά της. Ειδικότερα, μελετητές όπως ο Holt Parker εξέφρασαν την άποψη ότι οι μέχρι τώρα ορισμοί που έχουν δοθεί για την έννοια της λαϊκής κουλτούρας δεν έχουν εφαρμογή στις προβιομηχανικές και προ-καπιταλιστικές κοινωνίες.⁹⁶ Ο τελευταίος για αυτές τις περιπτώσεις αντιπροτείνει τον όρο «μη επίσημη/μη εξουσιοδοτημένη κουλτούρα» (unauthorized culture). Η θεωρία όμως της πολιτισμικής ιδιοποίησης του γάλλου ιστορικού Roger Chartier σύμφωνα με την οποία η ελίτ και τα λαϊκά στρώματα της πρώιμης νεότερης εποχής μοιράζονταν ένα κοινό πολιτισμικό υλικό, που το διαχειρίζονταν όμως με διαφορετικό τρόπο στη βάση των διαφοροποιούμενων ή και αντιθετικών προσδοκιών τους, ταιριάζει περισσότερο στην περίπτωση των έντυπων «λαϊκών» μπαλλαντών.⁹⁷

Συγκεκριμένα, η Αγγλία του 17^{ου} αιώνα ήταν μια ιεραρχική κοινωνία στην οποία οι αξίες της ελίτ ήταν κυρίαρχες. Στις αρχές του 17^{ου} το βασιλικό μονοπώλιο περιόρισε τον αριθμό των τυπογραφείων που μπορούσαν νόμιμα να τυπώσουν μπαλλάντες. Ο νόμος απαγόρευε την κυκλοφορία οποιουδήποτε εντύπου δεν είχε πρώτα καταγραφεί από την Συντεχνία Τυπογράφων και Εκδοτών (Stationer's Company) χωρίς όμως αυτό να αποτελεί ανυπέβλητο εμπόδιο, όπως φαίνεται από τις πολλές παράνομες κυκλοφορίες.⁹⁸ Η σύγκρουση των κυρίαρχων τάξεων στα μέσα του αιώνα, κατά τις δεκαετίες 1640 και 1650, επέτρεψε την ανάδυση ιδεολογιών εναλλακτικών ως προς την κυρίαρχη κουλτούρα. Αυτή η ιστορική συγκυρία ενίσχυσε την πολυφωνία που χαρακτήριζε και πριν από αυτήν τις μπαλλάντες. Εκείνες, εξάλλου, φαίνεται ότι ήταν λιγότερο εξαρτημένες από την πρακτική της καλλιτεχνικής πατρωνίας που ακολουθείτο σε άλλες μορφές τέχνης, στοιχείο που έδινε στους συγγραφείς/συνθέτες των μπαλλαντών μία σχετική ελευθερία.

Κατά την πρώιμη νεότερη περίοδο, στην περίπτωση των μπαλλαντών, ο όρος «κοινή» κουλτούρα (shared culture) όπως προτάθηκε από την Watt, η οποία δεν αποδέχεται τον όρο «λαϊκή» αν αυτή εκλαμβάνεται ως κάτι αποκλειστικό για μια κοινωνική ομάδα, αποδεικνύεται καταλληλότερος.⁹⁹ Το είδος αυτό ήταν προσβάσιμο

⁹⁶ Holt N. Parker, «Towards a definition of popular culture», *History and Theory* 50:2 (2011), 147-170.

⁹⁷ Roger Chartier, «Ο κόσμος ως αναπαράσταση», *Annales ESC* 6 (Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1989), 1505-1520, μτφρ. Κώστας Γαγανάκης, *Πολίτης* 114 (Σεπτέμβριος 2003), 33-44.

⁹⁸ Βλ. περισσότερο στο κεφάλαιο 1, σελ. 72-73.

⁹⁹ Watt, *Cheap Print and Popular Piety...*, σελ. 4-5.

σε όλους λόγω του χαμηλού κόστους του αλλά και λόγω της μουσικής και προφορικής διάστασης του. Οι έντυπες μπαλλάντες κόστιζαν μια πένα η καθεμιά, όσο και το εισιτήριο για μια παράσταση στο δημόσιο θέατρο και ήταν το πιο φτηνό τυπωμένο προϊόν. Τα κατώτερα και τα μεσαία στρώματα είχαν πρόσβαση σε αυτό το είδος φτηνής τυπογραφίας καθώς, ακόμα κι αν δεν είχαν την οικονομική δυνατότητα να το αγοράσουν, θα μπορούσαν κάλλιστα να το είχαν ακούσει κάπου, ακόμα και να το είχαν τραγουδήσει. Την ίδια στιγμή, η ανώτερη τάξη αρεσκόταν να τις συλλέγει και ακόμα και να τις τραγουδά από την ασφάλεια του σπιτιού της. Επίσης, η διπλή καταγωγή των θεμάτων των μπαλλαντών, με αρκετές από αυτές να έχουν τις ρίζες τους στην παράδοση και άλλες να γράφονται για ειδικές σύγχρονες περιστάσεις, δημιούργησε ένα είδος φτηνής τυπογραφίας, ενδιαφέρουσας για όλους. Όλοι αυτοί οι λόγοι, καθώς και ο τρόπος παραγωγής και διακίνησης των έντυπων «λαϊκών» μπαλλαντών, οδηγούν τον/την ιστορικό στην αντιμετώπισή τους ως μέρους της «κοινής» κουλτούρας της Αγγλίας της πρώιμης νεότερης περιόδου.¹⁰⁰

Η εμπειρία, όμως, της βιομηχανοποίησης και της αστικοποίησης μετέβαλε ριζικά τις πολιτισμικές σχέσεις στο πεδίο της λαϊκής κουλτούρας.¹⁰¹ Πριν από αυτό το χρονικό σημείο, ο Peter Burke εξηγεί ότι στην Βρετανία υπήρχαν δύο κουλτούρες, αφενός η γενική, κοινή κουλτούρα για όλες τις τάξεις και αφετέρου η ελιτίστικη κουλτούρα που αφορούσε ένα μέρος της κυρίαρχης κοινωνικής τάξης.¹⁰² Η ύπαρξη μίας καπιταλιστικής οικονομίας της αγοράς και η εκβιομηχάνιση άλλαξαν τις σχέσεις εργαζομένων και εργοδοτών. Παράλληλα, η αστικοποίηση συντέλεσε στον οικιστικό διαχωρισμό των τάξεων, ενώ ο φόβος που προκλήθηκε από τη Γαλλική Επανάσταση είχε ως αποτέλεσμα τη θέσπιση καταπιεστικών μέτρων που αποσκοπούσαν στην πάταξη των ριζοσπαστικών ιδεών. Σύμφωνα με τον Storey, αυτοί οι τρεις παράγοντες δημιούργησαν «έναν πολιτισμικό χώρο πέρα από το δεσποτικό ενδιαφέρον της

¹⁰⁰ Η ιδέα της «κοινής» κουλτούρας συνομιλεί ως ένα βαθμό με την επίδραση που είχε η μεταμοντέρνα θεωρία στην πολιτισμική ιστορία, αποτέλεσμα της οποίας ήταν η στροφή της προσοχής των ιστορικών περισσότερο προς το κοινωνικό-πολιτισμικό πλαίσιο μέσα στο οποίο γεννιούνται τα κείμενα παρά προς τους συγγραφείς αυτών. Ο Michel Foucault θέτει το ερώτημα κατά πόσον έχει σημασία αυτός που μιλάει, τί αντίκτυπο έχει., βλ. Michel Foucault, «What Is an Author», στο Paul Rabinow (επιμ.), *The Foucault Reader*, Harmondsworth, Penguin, 1984, σελ. 102-122. Έτσι και η αντιμετώπιση των μπαλλαντών ως μέρους μιας διαμοιραζόμενης κουλτούρας, στρέφει το ενδιαφέρον των ιστορικών στο πώς αυτό το μέσο αλληλεπιδρά με το ιστορικό γίγνεσθαι. Παρόλα αυτά, όταν τίθενται υπό εξέταση ζητήματα φύλου και εργασιακής ταυτότητας, το ζήτημα του ποιος είναι ο συγγραφέας όπως και της υποκειμενικότητας πρέπει να εξετάζονται στον βαθμό που κάτι τέτοιο είναι εφικτό.

¹⁰¹ Storey, *Πολιτισμική Θεωρία και Λαϊκή Κουλτούρα*, σελ. 16

¹⁰² Βλ. Peter Burke, *Popular Culture in Early Modern Europe*, Νέα Υόρκη, Harper & Row, 1978 και Peter Burke, Burke, Peter, «Popular Culture in Seventeenth-century London», *The London Journal* 3:2 (1997), 143-162.

πρώιμης κοινής κουλτούρας», έναν πολιτισμικό χώρο «για τη γένεση μίας λαϊκής κουλτούρας η οποία βρισκόταν εκτός της επιρροής ελέγχου των κυρίαρχων τάξεων». ¹⁰³ Από τα παραπάνω γίνεται σαφές ότι το πολιτισμικό πεδίο της Αγγλίας κατά την υπο εξέταση περίοδο άλλαξε και αυτό δεν μπορεί παρά να επηρέασε και τις έντυπες «λαϊκές» μπαλλάντες καθώς σε ένα βαθμό η διαφορετικότητα των κοινωνιών έγινε αντικείμενο διαχείρισης από τον αστικό ορθολογισμό και οι μπαλλάντες απέκτησαν με το πέρασμα στη νεότερη εποχή και έναν φολκλορικό χαρακτήρα. ¹⁰⁴

Έχει υποστηριχτεί ότι η πολιτισμική ιστορία είναι πιο συνεκτική και έχει πιο ξεκάθαρο νόημα όταν την αντιλαμβάνεται κανείς ως είδος αναδρομικής εθνογραφίας. ¹⁰⁵ Αυτή η θέση έχει ιδιαίτερη σημασία όταν συμπεριλαμβάνεται στην μελέτη η εξέταση της μουσικής παρόλο που η εθνογραφία και η ιστοριογραφία εκκινούν από διαφορετικές βάσεις. ¹⁰⁶ Σε αυτό το σημείο, μπορεί να φανεί χρήσιμη η

¹⁰³ Storey, *Πολιτισμική Θεωρία και Λαϊκή Κουλτούρα*, σελ. 32.

¹⁰⁴ Ο Παύλος Κάβουρας γράφει ότι «η ιστορική συνθήκη της δυτικής νεωτερικότητας παρήγε δύο διακριτές ιδεολογικές παραστάσεις του λαϊκού παραδοσιακού»: το νεωτερικό *φολκλόρ* και το μετανεωτερικό *έθνικ*. Αυτές οι εννοιολογικές κατασκευές εκφράζουν μία κυρίαρχη αντίληψη για τον πολιτισμικό Άλλο που στην περίπτωση του φολκλόρ πρόκειται για τη λαϊκή ετερότητα του αστικού φαινομένου. Ο ίδιος εξηγεί ότι:

«με τον όρο *φολκλόρ*, που σημαίνει κυριολεκτικά «γνώση του λαϊκού» (folk-lore), η ιστορικότητα των πολιτισμών και η διαφορετικότητα των κοινωνιών έγιναν αντικείμενο διαχείρισης από τον αστικό ορθολογισμό. Το αστικό υποκείμενο επινόησε το λαϊκό αντικείμενο, θεμελιώνοντας έτσι μια εξαρχής άνιση σχέση, η οποία είχε άμεσες και σοβαρές επιστημολογικές και ηθικές/πολιτικές επιπτώσεις. Όταν το λαϊκό στοιχείο εκφράζεται με τους δικούς του όρους είναι ασύλληπτο για το αστικό υποκείμενο: στην ουσία δεν υπάρχει. Υπάρχει μόνο ως «λαϊκό», δηλαδή ως θεωρητική κατασκευή του αστικού υποκειμένου»,

Παύλος Κάβουρας, «Δρώμενο και δραματολογία, η ιδέα του φολκλόρ στην εποχή του έθνικ», στο Παύλος Κάβουρας (επιμ.), *Φολκλόρ και Παράδοση, Ζητήματα ανα-παράστασης και επιτέλεσης της μουσικής και του χορού*, Αθήνα, Νήσος, 2010, σελ. 230-231.

Για την περαιτέρω ανάλυση των όρων «φολκλόρ» και «παράδοση» βλ. Παύλος Κάβουρας, «Φολκλόρ και παράδοση. Όψεις και μετασχηματισμοί ενός νεωτερικού ιδεολογικού μορφώματος», στο *ίδιο*, σελ. 29-85. Βλ. και Μαρία Παπαπαύλου, «Φολκλόρ και φολκλορισμός. Συγκλίσεις και αποκλίσεις», στο *ίδιο*, σελ. 89-112· Λητώ Φλωράκη, «Λαϊκός πολιτισμός, φολκλορική αναπαράσταση», στο *ίδιο*, 103-112· Βασιλική Λαλιώτη, «Παράδοση, επιτέλεση και φολκλόρ, Το εθνογραφικό παράδειγμα του τραγουδιού Ghana στη Μάλτα», στο *ίδιο*, σελ. 131-148· Γιώργος Κίτσιος, «Κοσμοπολιτισμός και ανάδειξη θεσμών. Μια ιστορική κριτική προσέγγιση του φολκλόρ», στο *ίδιο*, σελ. 159-168.

¹⁰⁵ Keith Thomas, «Ways of Doing Cultural History» στο *Balans and Perspectief van de nederlandse cultuurgeschiedenis*, επιμ. Rick Sanders κ.ά. (Amsterdam, 1991), σελ. 65, όπως παραπέμπεται στο Peter Burke, *Τι είναι πολιτισμική ιστορία;*, μτφρ. Σπύρος Σηφακάκης, Αθήνα, Μεταίχμιο, 2009, σελ. 109.

¹⁰⁶ Ο Παύλος Κάβουρας, επισημαίνει από την σκοπιά της εθνογραφίας, το εξής ιδιόμορφο και ως εκ τούτου μοναδικό που συμβαίνει με τη μουσική, όπως συμβαίνει άλλωστε και με κάθε άλλη επιτελεστική τέχνη, ότι:

«η πραγματικότητα της επιτέλεσης εμφανίζεται τη στιγμή της πραγμάτωσης και εξαφανίζεται την αμέσως χρονική στιγμή. Γεννιέται δηλαδή και χάνεται μαζί με τη χρονικότητα της εκδήλωσής της. Την επιτελεστική στιγμή διαδέχονται η μνήμη του συμβάντος –το παρελθόν- και η προσδοκία της επανάληψης ή της αποφυγής του στο μέλλον. Με άλλα λόγια το παρόν την επιτέλεσης παράγει, παράλληλα με την πραγμάτωσή του, το επιτελεστικό του παρελθόν και μέλλον»,

προσέγγιση της μουσικής ως επιτέλεσης.¹⁰⁷ Όπως εξηγεί η Βασιλική Λαλιώτη, η θεωρία της επιτέλεσης μας δίνει τη δυνατότητα να μελετήσουμε τις εν εξελίξει αλληλοδράσεις ανάμεσα στους τελεστές, τα μέλη του κοινού και τον κόσμο γενικότερα, επιτρέποντας την εξερεύνηση των τρόπων με τους οποίους το νόημα της μουσικής διαμορφώνεται ισότιμα από όλους τους συμμετέχοντες, στο πλαίσιο συγκεκριμένων κοινωνικών και πολιτισμικών συμφραζομένων.¹⁰⁸ Σύμφωνα με την ίδια, η επιτέλεση ως πεδίο έρευνας και αναλυτικό εργαλείο ποικίλων ειδών της δυτικής μουσικής μπορεί να φωτίσει πλευρές της καθημερινής ζωής, να αναδεικνύει κοινωνικές σχέσεις, ταυτότητες και συλλογικές πρακτικές.¹⁰⁹

Η μουσική δεν αποτελεί ένα αντικείμενο, άλλα είναι κάτι που οι άνθρωποι κάνουν, μία δραστηριότητα, μία διαδικασία στην οποία δημιουργικό και καθοριστικό ρόλο έχουν και οι μουσικοί αλλά και το κοινό. Όπως ένα θεατρικό κείμενο δεν είναι από μόνο του θέατρο με τον ίδιο τρόπο και μία έντυπη μπαλλάντα, δεν είναι μουσική αλλά ένα γραπτό κείμενο με οδηγίες και ως τέτοιο πρέπει να αντιμετωπίζεται. Ενδεικτικό είναι ότι υπάρχουν μπαλλάντες οι οποίες παρουσιάζουν παραλλαγές στους στίχους και κατ' επέκταση στην επιτέλεσή τους, ανάλογα με το φύλο του ατόμου που τις τραγουδάει. Ο πυρήνας της αφήγησης μένει ο ίδιος αλλά διαφοροποιούνται τα εκφραστικά μέσα ώστε ο λόγος που αναπαράγεται να ανταποκρίνεται περισσότερο στις κυρίαρχες αντιλήψεις σχετικά με το πώς εκφράζεται ένας άνδρας και πώς μία γυναίκα.¹¹⁰ Το έντυπο προϊόν, δηλαδή, δεν εμπεριέχει το οριστικοποιημένο νόημα της μουσικής αλλά θέτει τους όρους δράσης, διαπραγμάτευσης κοινωνικών σχέσεων και παράλληλα επιτρέπει την ανάπτυξη επικοινωνίας και διαλόγου.

Παύλος Κάβουρας, «Το παρελθόν του παρόντος: από την εθνογραφία και την επιτέλεση της μουσικής στην επιτέλεση της μουσικής εθνογραφίας», στο *Το Παρόν του Παρελθόντος: Ιστορία, Λαογραφία, Κοινωνική Ανθρωπολογία (19-21 Απριλίου 2002)*, Αθήνα, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, σελ. 318.

¹⁰⁷ Γενικά για τη θεωρία της επιτέλεσης βλ. Richard Schechner, *Θεωρία της Επιτέλεσης*, μτφρ. Νάνσυ Κουβαράκου, Εκδόσεις Τελέθριον, Αθήνα, 2011.

¹⁰⁸ Βλ. Βασιλική Λαλιώτη, «Η μουσική ως επιτέλεση: Ανθρωπολογικές προοπτικές», *Εθνολογία* 15 (2011-2012), 205-226.

¹⁰⁹ Ο Παύλος Κάβουρας προτείνει σε επίπεδο μεθοδολογίας τη διαλογική ερμηνεία της μουσικής και διευκρινίζει ότι «ο όρος «διαλογικός» δεν υποδηλώνει απλώς την ανταλλαγή λόγου σε μια συνομιλία, αλλά την υπέρθεση διαφορετικών λογικών σε μια ερμηνευτική συνάντηση η οποία είναι δυνατόν να έχει πραγματικό, φαντασιακό ή συμβολικό χαρακτήρα». Μάλιστα προσθέτει ότι «η διαλογικότητα ως σύνθεση διαφόρων λογικών, διέπει και μία συναφή πρωτοτυπία. Η μουσική επιτέλεση δεν αντιμετωπίζεται ως προϊόν αλλά ως ερμηνεία, δηλαδή σαν μία πολλαπλή πραγματικότητα», Παύλος Κάβουρας, *Η Μουσική ως τέχνη, κουλτούρα και ιδεολογία, Μια εθνογραφική έρευνα στους Μουσουλμάνους της Θράκης*, Αθήνα, Σ. Αθανασόπουλος – Ε. Παπαδάμης, 2006, σελ. 7, 15.

¹¹⁰ Katie Barclay, «Composing the Self. Gender, Subjectivity and Scottish Balladry», *Cultural and Social History* 7:3 (2010), 337-353.

Με την επιτέλεση, δηλαδή, την εκτέλεση και ακρόαση της μπαλλάντας στην προκειμένη περίπτωση, τίθεται το πλαίσιο διαμόρφωσης του νοήματος της μουσικής. Η αντιμετώπιση της μουσικής ως επιτέλεσης θέτει με τη σειρά της μια άλλη σειρά ερωτημάτων. Ένα από αυτά είναι το ζήτημα σκηνής και πλατείας, δηλαδή ποια είναι η σχέση που δημιουργείται ανάμεσα στους επαγγελματίες τραγουδιστές και στο κοινό των μπαλλαντών. Οι μπαλλάντες δεν τραγουδιόνταν μόνο υπό την παρουσία επαγγελματιών, οπότε σε αυτήν την περίπτωση έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον το ποια σχέση μπορεί να αναπτύσσεται ανάμεσα στα μέλη της ομάδας, τα οποία είναι την ίδια στιγμή και οι μουσικοί και το κοινό. Αυτή η προσέγγιση μας υπενθυμίζει ότι το ίδιο το κείμενο από μόνο του δεν μπορεί να μας πει πολλά αλλά πρέπει να ειδωθεί ως μία πράξη στην οποία οι συμμετέχοντες από κοινού δίνουν νόημα. Αυτή η έννοια της συλλογικής επιτέλεσης αποκτά ιδιαίτερη βαρύτητα κατά την υπό εξέταση ιστορική περίοδο καθώς μόλις από τον 19^ο αιώνα εμφανίζεται στη δυτική μουσική κουλτούρα το σύγχρονο μουσικό επάγγελμα.¹¹¹ Μέχρι τότε η δημόσια μουσική δεν ήταν η σφαίρα μόνο των επαγγελματιών αλλά και όποιου άλλου μπορούσε και ήθελε.

Η αντιμετώπιση της μουσικής ως επιτέλεσης, όπως και η θεωρία της επιτέλεσης του φύλου, δεν παράγουν απαραίτητα ιστορική γνώση που δεν είναι προσβάσιμη με άλλα εργαλεία. Παρεμφερείς προσεγγίσεις έχουν ήδη εφαρμοστεί στην ιστοριογραφία. Ο Peter Burke έχει επιστήσει την προσοχή των ιστορικών στο ότι όταν μελετούν τραγούδια, εικόνες ή τελετές οφείλουν να θέσουν τα ερωτήματα «ποιος λέει τι, σε ποιον, για ποιο σκοπό και με ποιο αποτέλεσμα» τονίζοντας όμως ότι το μήνυμα που μεταδίδεται μπορεί να μην είναι απαραίτητα το ίδιο με αυτό που λαμβάνεται από τον δέκτη.¹¹² Ερευνητές της λαϊκής κουλτούρας έχουν επισημάνει ότι ο τρόπος που εκλαμβάνονται τα μηνύματα τα οποία χρησιμοποιούν ως διάλογο τραγούδια ή ιστορίες, εικόνες ή τελετές, είναι μια ενεργητική και όχι παθητική διαδικασία. Οι αποδέκτες, είτε συνειδητά είτε ασυνειδητά ερμηνεύουν τα μηνύματα με τον δικό τους τρόπο «βλέποντας ή ακούγοντας εκείνο που θέλουν να δουν και να ακούσουν».¹¹³ Ειδικότερα για τις έντυπες «λαϊκές» μπαλλάντες, η Tessa Watt επισημαίνει ότι κατά τη μελέτη των κειμένων αυτού του τύπου πρέπει να έχουμε στο μυαλό μας τους μυριάδες τρόπους με τους οποίους αυτά τα κείμενα μπορεί να είχαν

¹¹¹ Βλ. Christopher Small, *Μουσικοτροπώντας: Τα νοήματα της μουσικής πράξης και της ακρόασης*, Αθήνα, Ιανός, 2010.

¹¹² Reay (επιμ.), *Popular Culture...*, σελ. 32.

¹¹³ Στο ίδιο.

δραματοποιηθεί αναλόγως τον τόπο και τους τραγουδιστές. Κατά την ίδια, η έντυπη μορφή της μπαλλάντας δεν είναι παρά μόνο η ορατή κορυφή του παγόβουνου.¹¹⁴

Σε αυτό το σημείο θα πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι οι έντυπες «λαϊκές» μπαλλάντες παρά τη «λαϊκή» τους διάσταση δεν παύουν να είναι ένα διαμεσολαβημένο μέσο, το οποίο παράγεται και διανέμεται από ένα συγκεκριμένο σύστημα, που υπακούει στους νόμους της αγοράς. Η Angela McShane, έχοντας λάβει υπόψη αυτούς ακριβώς τους παράγοντες που διαφοροποιούν το είδος της έντυπης «λαϊκής» μπαλλάντας από όλα τα άλλα είδη λαϊκής τέχνης, απορρίπτει την ιδέα ότι αυτές οι μπαλλάντες αποτελούν αναπαραστάσεις της πραγματικότητας. Ενισχύει το επιχείρημά της αναδεικνύοντας τον ρόλο των μπαλλαντών ως μέσου ψυχαγωγίας. Έχοντας ως δεδομένο ότι οι μπαλλάντες ανεξαρτήτως θέματος και προβληματικής, παραμένουν σε όλες τις περιπτώσεις τραγούδια που σκοπό έχουν να διασκεδάσουν τον κόσμο, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι δεν είναι σωστό να αντιμετωπίζονται ως καθρέφτες της πραγματικότητας. Εξάλλου, «καμία αναπαράσταση δεν είναι διαφανής και καμία εμπειρία άμεση».¹¹⁵ Ο Παύλος Κάβουρας σημειώνει ότι διαμεσολαβούνται από ποικίλες ενέργειες, ιδέες και συμπεριφορές αλλά και από τη γραφή.¹¹⁶

Επίσης, σύμφωνα με την ίδια, δεν πρέπει ποτέ ο μελετητής να ξεχνάει ότι ακόμα και στις περιπτώσεις που τα τραγούδια που τυπώνονται στο Λονδίνο έχουν τις ρίζες τους στην παράδοση, δεν μπορούν να θεωρηθούν πηγαία έκφραση του απλού ανθρώπου, καθώς το τελικό προϊόν το οποίο έχει ο ιστορικός σήμερα στα χέρια του, έχει περάσει πρώτα από τα χέρια του εκδότη και κατ' επέκταση όλης της διαδικασίας παραγωγής έντυπων «λαϊκών» μπαλλαντών και της αγοράς που εκείνη εξυπηρετούσε.¹¹⁷ Αυτό δεν συνεπάγεται όμως, ότι οι μπαλλάντες δεν μπορούν να παρέχουν στον ιστορικό πολύτιμες πληροφορίες. Η McShane καλεί τους ιστορικούς να αναζητήσουν όχι μόνο τί παρουσιάζεται μέσα από τις μπαλλάντες αλλά και με ποιόν τρόπο και γιατί.¹¹⁸ Παρόλο, που η Ganev και η McShane φαίνεται να έχουν διαφορετική προσέγγιση τελικά συμφωνούν και οι δύο ότι οι έντυπες «λαϊκές»

¹¹⁴ Watt, *Cheap Print and Popular Piety...*, σελ. 37.

¹¹⁵ Vincent Crapanzano, «Hermes dilemma: the masking of subversion in ethnographic description», στο James Clifford και George Marcus, *Writing Culture, The poetics and the politics of ethnography*, Μπέρκλεϊ, University of California, 1986, σελ. 52, όπως παραπέμπεται στο Κάβουρας, «Το παρελθόν του παρόντος...», σελ. 347.

¹¹⁶ Ο Παύλος Κάβουρας σε αυτό το σημείο κάνει λόγο για την εθνολογική συγγραφή και προσθέτει ότι «νέες αναπαραστάσεις και νέες εμπειρίες συνοδεύουν τη γραφή συγκροτώντας νέες πραγματικότητες. Νέες ερμηνείες της γραφής», Κάβουρας, «Το παρελθόν του παρόντος...», σελ. 347.

¹¹⁷ Για την πολιτική οικονομία της μπαλλάντας κατά την περίοδο που εξετάζεται βλ. παρακάτω, κεφάλαιο 1, σελ. 76-97.

¹¹⁸ McShane, «Recruiting Citizens...», 105-137.

μπαλλάντες έχουν μια πολυσύνθετη σχέση με την εμπειρική πραγματικότητα. Αυτό το χαρακτηριστικό τους τις καθιστά μία ενδιαφέρουσα ιστορική πηγή, η οποία εκφράζει έναν λόγο που, αν και δεν ψεύδεται, δεν λέει όλη την αλήθεια αλλά εκφράζει όψεις της, οι οποίες είναι πολύτιμες για την ιστορική προσέγγιση και ερμηνεία.

Ο Phil Withington, μελετώντας την ιστορία της κατανάλωσης αλκοόλ, υποστήριξε ότι αν δεν δοθεί η πρέπουσα σημασία στη σχέση ανάμεσα στην κοινωνία και την κοινωνικότητα αυτό που μένει είναι μόνο μία σειρά ελαφρώς διασκεδαστικών ανεκδότην.¹¹⁹ Ο ίδιος κίνδυνος ελλοχεύει και στην περίπτωση των έντυπων «λαϊκών» μπαλλαντών. Για αυτόν τον λόγο, για την σωστή χρήση αυτής της πρωτογενούς πηγής για την συγγραφή ιστορικών μελετών απαιτείται και σε αυτήν την περίπτωση η σκιαγράφηση της ευρύτερης κοινωνικής και πολιτισμικής σημασίας τους. Σε αντίθετη περίπτωση, αν δηλαδή τα τραγούδια μελετηθούν απομονωμένα από το πλαίσιο μέσα στο οποίο παράχθηκαν και τραγουδήθηκαν, τότε αυτό που θα απομείνει θα είναι μόνο μερικοί μετρίως διασκεδαστικοί στίχοι. Έχοντας πρώτα από όλα αυτό στο μυαλό του/της ο/η ιστορικός μπορεί να αντλήσει πολύτιμες πληροφορίες και από τα τρία δομικά στοιχεία της μπαλλάντας, αναλύοντας παράλληλα τους στίχους, τη μελωδία και τα ξυλογραφήματα.

Όσον αφορά στους στίχους, η πρώτη παρατήρηση αφορά στη γραμματοσειρά που έχει χρησιμοποιηθεί. Οι μπαλλάντες είναι τυπωμένες είτε με έντονα μαύρα γράμματα γοθικού τύπου (black-letter) είτε με γράμματα με πιο λεπτές γραμμές ρωμαϊκού τύπου (white-letter) που βρίσκονται πιο κοντά στην εικόνα των σημερινών γραμματοσειρών. Η σημασία αυτής της παρατήρησης έγκειται στο ότι η γραμματοσειρά που επιλέγεται συσχετίζεται, όπως αναφέρεται στο επόμενο κεφάλαιο, με το θέμα, με το κοινό στο οποίο απευθυνόταν η κάθε μπαλλάντα αλλά και με την εποχή κατά την οποία εκδόθηκε.

Η δεύτερη παρατήρηση σχετικά με τους στίχους αφορά στη δομή και το περιεχόμενο της μπαλλάντας. Η δομή της πολύ συχνά ακολουθεί το σχήμα «προοίμιο - κυρίως θέμα - επίλογος». Στόχος του προοιμίου, το οποίο καταλαμβάνει προφανώς τους πρώτους στίχους, είναι να κεντρίσει το ενδιαφέρον του κοινού ακόμα και με μία ευθεία πρόσκληση, και να το εισαγάγει στο θέμα. Σε αυτό το σημείο, είναι σημαντικό να σημειωθεί ποιο είναι το πρόσωπο το οποίο αναλαμβάνει τον ρόλο του αφηγητή,

¹¹⁹ Phil Withington, «Company and Sociability in Early Modern England», *Social History*, 32 (2007), 291-307.

ποια θέση παίρνει απέναντι στα γεγονότα τα οποία πρόκειται ο ίδιος να αφηγηθεί, καθώς και σε ποια ομάδα απευθύνεται. Αυτές οι πληροφορίες, αποτελούν πολύτιμα στοιχεία για τη γενικότερη ερμηνεία της βασικής αφήγησης η οποία εκτυλίσσεται στο κυρίως μέρος της μπαλλάντας. Μετά το τέλος της διήγησης, παρατίθενται επιπρόσθετοι στίχοι, οι οποίοι λειτουργούν ως αποφώνηση, ή φέρουν το επιμύθιο, το ηθικό δίδαγμα της μπαλλάντας. Όπως και το προοίμιο, ο επίλογος προσφέρει βοηθητικά στοιχεία για την ερμηνεία του περιεχομένου, καθώς δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις που ο επίλογος λειτουργεί ως ένα σχόλιο ή ως συμπέρασμα όσων έχουν προηγηθεί.¹²⁰

Όσον αφορά στη μουσική, άλλοι μελετητές υποστηρίζουν ότι δεν έχει κάποιο συγκεκριμένο νόημα, ενώ άλλοι ότι η μουσική έχει ένα νόημα το οποίο παραμένει αναλλοίωτο στηριζόμενοι στην αντίληψη ότι οι άνθρωποι στη βάση τους είναι ίδιοι και επομένως προσλαμβάνουν τη μουσική με τον ίδιο τρόπο. Τέλος, κάποιοι πιστεύουν ότι η μουσική έχει νόημα το οποίο διαμορφώνεται με τη χρήση. Αυτή η προβληματική άπτεται της έρευνάς μου στο σημείο που τίθεται το ερώτημα της σχέσης μουσικής και νοήματος.

Για τη διερεύνηση του παραπάνω ερωτήματος όσον αφορά στο μουσικό κομμάτι εξετάζονται όταν αυτό είναι εφικτό δύο στοιχεία, η μελωδία και ο *τρόπος* στον οποίο είναι γραμμένα.¹²¹ Συχνά μία μελωδία χρησιμοποιούταν για να τραγουδηθούν πολλές και διαφορετικές μπαλλάντες, δημιουργώντας ισχυρούς συσχετισμούς κατά το ταξίδι της από το ένα τραγούδι στο άλλο.¹²² Η μουσική, λοιπόν, μπορεί να αποκτήσει το δικό της νόημα το οποίο μεταφέρει σε μια άλλη

¹²⁰ Σε αυτό το σημείο να σημειωθεί ότι σε όλα τα αποσπάσματα μπαλλαντών που παρατίθενται έχει διατηρηθεί η ορθογραφία του πρωτοτύπου. Η μεταγραφή των μπαλλαντών με τα λεγόμενα μαύρα γράμματα (black-letter, gothic) παρουσίασε περισσότερες δυσκολίες από τη μεταγραφή των μπαλλαντών με τα λεγόμενα άσπρα γράμματα. Πολύτιμος σύμμαχος μεταγραφής υπήρξε το EBBA καθώς η πλειοψηφία των μπαλλαντών που περιλαμβάνει συνοδεύονται από την προτεινόμενη μεταγραφή του κειμένου τους. Σε σημεία όπου η ορθογραφία καθιστά δύσκολη την αναγνώριση και κατ' επέκταση την ερμηνεία της λέξης, επιλέχτηκε η ερμηνεία που κρίθηκε ότι ταιριάζει περισσότερο με τα συμφραζόμενα χωρίς περαιτέρω ανάλυση στο σώμα του κειμένου αλλά με σύντομο σχολιασμό στην αντίστοιχη παραπομπή. Τέλος, να σημειωθεί ότι η ευθύνη των μεταφρασμένων στίχων βαραίνει τη γράφουσα.

¹²¹ Ο όρος *τρόπος* προέρχεται από το λατινικό *modus* που σημαίνει μέτρο, τρόπος. Στη δυτική μουσική θεωρία έχει τρεις διαφορετικές σημασίες: α) τη σχέση ανάμεσα στη νότα *longa* και στην *brevis* στην ύστερη μεσαιωνική μουσική σημειογραφία, β) το διάστημα ανάμεσα σε δύο νότες στην πρόωμη μεσαιωνική μουσική θεωρία και κυρίως γ) την έννοια που συνδέεται με έναν τύπο μουσικής κλίμακας ή μελωδίας, Harold S. Powers, Frans Wiering, James Porter, James Cowdery, Richard Widdess, Ruth Dvis, Marc Perlman, Stephen Jones και Allan Marett, «Mode», *Grove Music Online*, 2001, <https://doi.org/10.1093/gmo/9781561592630.article.43718> (10.12.2017). Βλ. περισσότερα για την χρήση των τρόπων παρακάτω, στο κεφάλαιο 1, σελ. 62-66 και στο παράρτημα, σελ. 640-641.

¹²² Marsh, *Music and Society...*, σελ 4.

μπαλλάντα ακόμα και εντελώς διαφορετικού περιεχομένου. Σε τέτοιες περιπτώσεις η αντιστροφή του περιεχομένου είναι μια σοβαρή πιθανότητα. Είναι σημαντικό να διερευνηθεί η χρησιμοποίηση της συγκεκριμένης μελωδίας σε άλλες μπαλλάντες καθώς και το περιεχόμενό τους. Με την ίδια λογική, οφείλουμε να εξετάσουμε τη σχέση του μουσικού τρόπου με το περιεχόμενο αφού οι τρόποι εκφράζουν και είναι συνδεδεμένοι με διαφορετικά συναισθήματα και διαθέσεις.¹²³

Παρόλο που δεν υπάρχει μουσική σημειογραφία στο φύλλο της μπαλλάντας, ο τίτλος και μόνο μπορεί να οδηγήσει τους μελετητές σε μία σωστή και όσο το δυνατόν πιο κοντά στην πραγματικότητα, ταύτιση του ονόματος της μελωδίας με τη μουσική της. Αυτό το οφείλουμε στους συνθέτες της εποχής οι οποίοι διασκεύαζαν και ενσωμάτωναν στα μουσικά τους έργα μελωδίες οι οποίες προέρχονταν από τις μπαλλάντες. Τα έργα αυτά επειδή θεωρούνταν μεγαλύτερης καλλιτεχνικής αξίας αλλά και για πρακτικούς λόγους όπως η επανεκτέλεσή τους από διαφορετικούς μουσικούς αποτυπώνονταν και γραπτώς. Αυτή ακριβώς η πρακτική δίνει τη δυνατότητα στους σημερινούς μελετητές της ιστορίας της μουσικής να ανασυνθέσουν από τα σωζόμενα μουσικά έργα αυτών των συνθετών την αυθεντική μελωδία των μπαλλαντών. Αυτή η διαδικασία δεν είναι πάντα εύκολη και συχνά το αποτέλεσμα είναι μία κατά προσέγγιση εκτίμηση. Εξαιρετική συμβολή αποτελεί, κατά γενική ομολογία, το έργο του Claude Simpson σχετικά με τις βρετανικές έντυπες «λαϊκές» μπαλλάντες και τη μουσική τους.¹²⁴ Το μεγαλύτερο μέρος της σχετικής έρευνας, αν όχι ολόκληρη η σχετική έρευνα, μέχρι τώρα βασίζεται και αναφέρεται σε αυτήν τη διεξοδική μελέτη.¹²⁵ Έτσι και στην παρούσα διατριβή, στην οποία η μουσική λαμβάνεται υπόψη σε περιορισμένο βαθμό, το έργο του Simpson χρησιμοποιήθηκε ως βασικό εγχειρίδιο της μουσικής και της ιστορίας των μπαλλαντών.

Ο Peter Burke δέχεται ως γεγονός ότι οι ιστορικοί δεν λαμβάνουν ακόμα σοβαρά υπόψη τους τη μαρτυρία των εικόνων αφού ακόμα κι όταν περιλαμβάνουν εικόνες στις μελέτες τους τείνουν να τις θεωρούν απλώς και μόνο εικονογράφηση η οποία δεν χρειάζεται σχολιασμό.¹²⁶ Συνεχίζει αναφέροντας ότι ακόμα και στις περιπτώσεις που οι ιστορικοί προχωράνε στο σχολιασμό των εικόνων, συνήθως αυτός ο σχολιασμός λειτουργεί ενισχυτικά ως προς τα συμπεράσματα στα οποία έχει

¹²³ Βλ. παρακάτω, κεφάλαιο 1, σελ. 65.

¹²⁴ Simpson, *The British Broadside Ballad and Its Music*.

¹²⁵ Στο *EBBA* η κατηγοριοποίηση των μπαλλαντών γίνεται με βάση τον Simpson.

¹²⁶ Peter Burke, *Αυτοψία, Οι χρήσεις των εικόνων ως ιστορικών μαρτυριών*, μτφρ. Αντρέας Π. Ανδρέου, Αθήνα, Μεταίχμιο, 2003, σελ. 12.

καταλήξει ο συγγραφέας μελετώντας άλλες πηγές και όχι για να δώσει νέες απαντήσεις ή για να θέσει νέα ερωτήματα.¹²⁷ Ο ίδιος υποστηρίζει ότι οι εικόνες μπορούν να λειτουργήσουν για τους ιστορικούς ως αυτόπτες μάρτυρες και να φωτίσουν μια σειρά από θέματα, όπως ζητήματα που άπτονται του ιερού και του υπερφυσικού, να θίξουν θέματα ισχύος και διαμαρτυρίας, να παράσχουν οπτικές αφηγήσεις γεγονότων, να προβάλλουν τον υλικό πολιτισμό και να αναπαραστήσουν όψεις των κοινωνιών που τις γέννησε αλλά και να αναπαραγάγουν στερεότυπα για τους Άλλους.

Σε αυτή τη βάση, η μελέτη των ξυλογραφημάτων κρίνεται όχι μόνο σκόπιμη αλλά και αναγκαία. Συγκεκριμένα, για τους σκοπούς αυτής της διατριβής δίνεται έμφαση στα ξυλογραφήματα εκείνα τα οποία απεικονίζουν στιγμές της καθημερινής ζωής και ειδικότερα εκείνες οι οποίες παρουσιάζουν ανθρώπους να απασχολούνται σε διάφορες εργασίες, άνδρες, γυναίκες και παιδιά. Επίσης, έμφαση δίνεται στις ξυλογραφίες οι οποίες περιλαμβάνουν στερεοτυπικές αναπαραστάσεις όπως για παράδειγμα αυτές του γκροτέσκου χωρικού, της γυναίκας μάγισσας και του δόλιου αλλοεθνή. Να σημειωθεί ότι πολλές από τις εικόνες που συζητήθηκαν μάλλον δεν αποτελούν αποδείξεις του πώς πραγματικά ήταν οι άνθρωποι. Αυτό ισχύει περισσότερο για τις εικόνες του Άλλου, οι οποίες όπως σημειώνει και ο Peter Burke, λόγω του ότι βρίθουν στερεοτύπων και προκαταλήψεων, «φαίνεται να υπονομεύουν την ιδέα ότι αξίζει να παίρνουμε στα σοβαρά τα αποδεικτικά στοιχεία» που μας παρέχουν.¹²⁸ Αυτή η αδυναμία να μας δώσουν έγκυρες πληροφορίες, όμως, δεν καθιστά τις συγκριμένες εικόνες άχρηστες για τον ιστορικό, καθώς, αν μη τι άλλο, τεκμηριώνουν πολύ καλά την πολιτισμική σύγκρουση ανάμεσα στην κυρίαρχη κουλτούρα και τις επί μέρους κουλτούρες (υποκουλτούρες) καθώς και την «αντίδραση απέναντι στους εισβολείς από τα μέλη μας συγκεκριμένης κουλτούρας».¹²⁹

Οι εικονογραφίες που συνοδεύουν τις μαλλάντες συχνά αγνοούνταν από παλιότερους μελετητές, όπως ο Simpson, αλλά και από νεότερους, όπως η Natascha Würzebach και η Margaret Aston, καθώς θεωρούνταν απλές και γενικές εικόνες οι οποίες συχνά ανακυκλώνονταν και δεν είχαν απαραίτητως άμεση σχέση με τα

¹²⁷ Στο ίδιο.

¹²⁸ Στο ίδιο, σελ. 173.

¹²⁹ Στο ίδιο.

τραγούδια τα οποία συνόδευαν, αφού η επιλογή μπορούσε να είναι τυχαία.¹³⁰ Αυτές οι απόψεις εκφράζονται κατά πάσα πιθανότητα για πρώτη φορά από τον Hyder Rollins οποίος αναφέρει ότι λόγω της μεγαλύτερης ζήτησης ξυλογραφιών από τις προσφερόμενες, οι τυπογράφοι αγόραζαν παλιές, φθαρμένες ή σκουληκοφαγωμένες ξυλογραφίες τις οποίες χρησιμοποιούσαν αδιακρίτως και ανεξαρτήτως του περιεχομένου της μπαλλάντας.¹³¹ Προς την ίδια κατεύθυνση η Ganev επιλέγει να μην ασχοληθεί καθόλου με τη μουσική και τις εικόνες των μπαλλαντών καθώς θεωρεί ότι αυτή είναι υπόθεση των ιστορικών της τέχνης και των μουσικολόγων.¹³² Η αντίληψη αυτή αμφισβητείται εντόνως την τελευταία δεκαετία καθώς όλο και περισσότερες μελέτες προτείνουν μια διαφορετική αντιμετώπιση των εικόνων που συνοδεύουν τις μπαλλάντες, οι οποίες αναδεικνύουν τον τρόπο με τον οποίον οι εικόνες αυτές μπορεί στην πραγματικότητα να μετέδιδαν το μήνυμα της μπαλλάντας ή να το κατασκεύαζαν.¹³³

Η πολύ πρόσφατη έρευνα ανάδειξε τη σπουδαιότητα αυτών των εικόνων καθώς και την ιδιαίτερη φροντίδα και τις στρατηγικές που ακολουθούσαν οι εκδότες έχοντας ως στόχο να καταστήσουν τις μπαλλάντες ελκυστικές και προσιτές σε μια αγορά η οποία αποτελούνταν από καταναλωτές διαφορετικού βαθμού εγγραμματοσύνης. Συγκεκριμένα, έρευνα η οποία εξέτασε πάνω από 3.000 μπαλλάντες που τυπώθηκαν κατά το διάστημα 1600-1800 υπογράμμισε ότι ενώ οι εκδότες επαναχρησιμοποιούσαν τις ξυλογραφίες για λόγους εξοικονόμησης χρημάτων, συχνά παράγγελλαν νέες ακολουθώντας τις αλλαγές στη μόδα και μιμούμενοι άλλες σύγχρονες εικόνες από τη χαλκογραφία, τη χαρακτηριστική και την κεραμική.¹³⁴

Για τους σκοπούς της διατριβής, οι εικονογραφήσεις θα μελετηθούν χρησιμοποιώντας μεθοδολογία δανεισμένη από την ιστορία της τέχνης και συγκεκριμένα την μέθοδο του Panofsky, η οποία προσεγγίζει την εικόνα σε τρία

¹³⁰ Βλ. Simpson, *The British Broadside and its Music*, σελ. x· Natascha Würzbach, *The Rise of the English Street Ballad, 1500-1650*, Κέμπριτζ, CUP, 1990 και Margaret Aston, «Bibles to Ballads: Some Pictorial Migrations in the Reformation» στο Simon Ditchfield (επιμ.), *Christianity and Community in the West: Essays for John Bossy*, Οξφόρδη και Νέα Υόρκη, Routledge, 2016 [2001], 106-130.

¹³¹ Hyder E. Rollins, «The Black-letter Broadside Ballad», *PMLA* 34:2 (2019), σελ. 263.

¹³² Ganev, *Song of Protest, Songs of Love...*, σελ. 14.

¹³³ Βλ. Marsh, «Best-selling ballads and their pictures...», 53-99· Christopher Marsh, «A woodcut and its wanderings in seventeenth-century England», *Huntington Library Quarterly*, 76:2 (2016), 245-262· Megan E. Palmer, «Picturing across Species: Broadside Ballads in Image and Word», *Huntington Library Quarterly*, 76:2 (2016), 221-244.

¹³⁴ Βλ. Kelly Catherine Feinstein-Johnson, *Reading images and texts: English broadside ballads and visual culture, 1600-1800*, UC Santa Cruz, PhD Theses, 2012.

διακριτά στάδια, το πρωτογενές κατά το οποίο αναγνωρίζονται τα θέματα τα οποία απεικονίζονται, το δευτερογενές της εικονογραφίας και το τριτογενές της εικονολογίας. Το πρώτο επίπεδο αφορά στη «φυσική» σημασία, στην αναγνώριση των αντικειμένων ή και των γεγονότων τα οποία αναπαριστώνται (π.χ. το δείπνο). Το δεύτερο επίπεδο αφορά στην «συμβατική» σημασία και στην ταυτοποίηση με συγκεκριμένα αντικείμενα ή γεγονότα (π.χ. τον Μυστικό Δείπνο). Τέλος, το τρίτο επίπεδο αφορά στην «ουσιαστική σημασία» δηλαδή στις «βαθύτερες αρχές, οι οποίες αποκαλύπτουν τη βασική στάση ενός έθνους, μίας περιόδου, μίας κοινωνικής τάξης ή μίας θρησκευτικής ή φιλοσοφικής πίστης». ¹³⁵

Επίσης, στη μελέτη της μπαλλάντας ως αντικειμένου και ως συνόλου χρήσιμη αποδεικνύεται η ανάλυση που πρότεινε ο καθηγητής Ιστορίας της Τέχνης Jules David Prown καθώς και η θεωρία του Michael Baxandall, επίσης καθηγητή Ιστορίας της Τέχνης, σχετικά με το «μάτι της περιόδου». Ο Prown προτείνει για την ανάλυση αντικειμένων μία μέθοδο τριών διακριτών σταδίων που περιλαμβάνει: πρώτον, την περιγραφή (*description*) του αντικειμένου· δεύτερον, τα πορίσματα (*deduction*) σχετικά με σχέση ανάμεσα στο αντικείμενο και τον θεατή· τρίτον, τον σχηματισμό ερευνητικών υποθέσεων (*speculation*) προς διερεύνηση. ¹³⁶ Η θεωρία του Baxandall τονίζει ότι για την προσέγγιση του τρόπου δημιουργίας, πρόσληψης και ερμηνείας ενός έργου τέχνης είναι σημαντικό να λαμβάνονται υπόψη οι έμφυτες αλλά και οι πολιτισμικά κατασκευασμένες πνευματικές και οπτικές ικανότητες που επιστρατευτεί ο θεατής του στον δεδομένο τόπο και χρόνο. ¹³⁷

Αρχαιακό υλικό: Συλλογές μπαλλαντών και στρατηγικές έρευνας

Στις μέρες μας, οι ερευνητές μπορούν να αποκτήσουν πρόσβαση στις έντυπες «λαϊκές» μπαλλάντες με πολλούς τρόπους. Πρώτον, οι μπαλλάντες σώζονται στην αυθεντική μορφή τους σε διάφορες συλλογές. Η μεγαλύτερη συλλογή έντυπων «λαϊκών» μπαλλαντών είναι η συλλογή του Pepys στο Magdalene College του Cambridge, ενώ η δεύτερη μεγαλύτερη είναι η συλλογή Roxburghe η οποία βρίσκεται στη Βρετανική Βιβλιοθήκη. Δεύτερον, κάποιες από αυτές τις συλλογές έχουν εκδοθεί

¹³⁵ Erwin Panofsky, *Studies in Iconology: Humanistic Themes in the Art of the Renaissance*, Νέα Υόρκη και Λονδίνο, Harper and Row, 1972, [1939].

¹³⁶ Jules David Prown, «Mind in Matter: An Introduction to Material Culture Theory and Method», *Winterthur Portfolio* 17:1 (1982), 1-19.

¹³⁷ Σχετικά με το «μάτι της περιόδου» βλ. Michael Baxandall, *Painting and experience in fifteen century Italy: a primer in the social history of pictorial style*, Οξφόρδη και Νέα Υόρκη, OUP, 1972 [1988] και Burke, *Τι είναι πολιτισμική ιστορία;*, σελ. 100.

οπότε ο ερευνητής μπορεί να τις αναζητήσει σε πολύ περισσότερες βιβλιοθήκες. Τέλος, η τεχνολογία καθιστά την πρόσβαση ακόμη πιο εύκολη, καθώς η ψηφιοποίηση του πρωτογενούς υλικού και η διάθεσή του μέσω του διαδικτύου προσφέρουν γρήγορη και εύκολη πρόσβαση σε ένα μεγάλο μέρος των σωζόμενων μπαλλαντών. Για τους σκοπούς της διατριβής χρησιμοποιήθηκαν κατά κύριο λόγο οι δύο μεγαλύτερες διαδικτυακές βάσεις δεδομένων και σε μικρότερο βαθμό οι έντυπες, φυσικές εκδόχές των μπαλλαντών. Συγκεκριμένα, το σώμα του δείγματος που χρησιμοποιήθηκε αντλήθηκε από τους διαδικτυακούς τόπους *English Broadside Ballad Archive (EBBA)* του Πανεπιστημίου της California στη Santa Barbara και *Broadside Ballads Online (BBO)* της Bodleian Library του Πανεπιστημίου της Οξφόρδης.¹³⁸ Συμβουλευτικά, επικουρικά και δειγματοληπτικά χρησιμοποιήθηκαν οι έντυπες εκδόσεις των συλλογών οι οποίες βρίσκονται ψηφιοποιημένες στους παραπάνω διαδικτυακούς τόπους καθώς και οι αδημοσίευτες συλλογές μπαλλαντών του Firth και του Hewing οι οποίες βρίσκονται στις Ειδικές Συλλογές (Special Collections) του Πανεπιστημίου του Sheffield.

Τα πλεονεκτήματα που προκύπτουν από τη χρήση των διαδικτυακών βάσεων είναι αρκετά καθώς καθιστούν εφικτή την εύκολη και γρήγορη πρόσβαση σε συνεχώς αυξανόμενο αριθμό μπαλλαντών.¹³⁹ Οι ιστοσελίδες αυτές αναβαθμίζονται συχνά και προσφέρουν όλο και περισσότερες υπηρεσίες αποσκοπώντας να καταστήσουν τις μπαλλάντες προσβάσιμες στο κοινό όχι μόνο ως κείμενα αλλά και ως τέχνη, μουσική και πολιτισμικά τεκμήρια. Όλες οι καταγεγραμμένες μπαλλάντες, πλην ελαχίστων εξαιρέσεων, συνοδεύονται από τις ψηφιοποιημένες εικόνες τους και σε πολλές από αυτές εκτός από το όνομα της μελωδίας προσφέρεται η δυνατότητα ακρόασης της προτεινόμενης ερμηνείας τους.

Το δείγμα μπαλλαντών που συγκροτήθηκε για τους σκοπούς της διατριβής αντλήθηκε από τις προαναφερθείσες διαδικτυακές πηγές χρησιμοποιώντας τις προσφερόμενες μηχανές αναζήτησης.¹⁴⁰ Συγκεκριμένα, το πρώτο βήμα, ήταν η επιλογή από τις λίστες των λέξεων-κλειδιά, οι οποίες είναι διαθέσιμες και στους δύο

¹³⁸ Patricia Fumerton (επίμ.), *English Broadside Ballad Archive* (<http://ebba.english.ucsb.edu>)· *Broadside Ballads Online* (<http://ballads.bodleian.ox.ac.uk>).

¹³⁹ Τον Σεπτέμβριο του 2011, στην αρχική σελίδα του EBBA αναφερόταν ότι περιλαμβάνονταν περισσότερες από 4.401 μπαλλάντες, αριθμός που αποτελεί το 55,01% των σωζόμενων μπαλλαντών του 17^{ου} αιώνα. Σήμερα, στο ίδιο σημείο αναφέρεται ότι περιλαμβάνονται περισσότερες από 9.352 μπαλλάντες, αριθμός ο οποίος αποτελεί το 89,07% των σωζόμενων πρώιμων νεότερων μπαλλαντών. Να σημειωθεί ότι, αν και αυτή η βάση επικεντρώνεται στην πρώιμη νεότερη περίοδο, περιλαμβάνει και αρκετές μεταγενέστερες μπαλλάντες.

¹⁴⁰ Για τα αναλυτικά στοιχεία των μπαλλαντών που χρησιμοποιήθηκαν βλ. παράρτημα, σελ. 585-632.

δικτυακούς τόπους, εκείνων που άπτονται της προβληματικής της συγκεκριμένης έρευνας.¹⁴¹ Ο κατάλογος με λέξεις-κλειδιά, ο οποίος προσφέρεται από το *BBO* είναι εκτενέστατος. Ο αντίστοιχος από το *EBBA* είναι σαφώς πιο περιορισμένος αλλά παρέχεται η επιλογή συνδυαστικής αναζήτησης η οποία δεν είναι δυνατή στο *BBO*.¹⁴² Μετά την ολοκλήρωση της αναζήτησης των μπαλλαντών και τη συγκρότηση του κυρίως σώματος του δείγματος, για τους σκοπούς της παρούσας έρευνας διεξήχθησαν επί μέρους ποιοτικές και ποσοτικές έρευνες. Τα κριτήρια για την τελική επιλογή των μπαλλαντών που αναλύονται στη διατριβή ήταν εννοιολογικά και ιδεολογικά. Συγκεκριμένα, συμπεριλήφθηκαν μόνο μπαλλάντες στις οποίες οι όροι-κλειδιά χρησιμοποιούνται με την κυριολεκτική σημασία τους. Επίσης, αποκλείστηκαν οι μπαλλάντες στις οποίες οι υπό εξέταση εργασιακές ταυτότητες και έννοιες δεν αποτελούν βασικό θέμα. Όσον αφορά τις ιδέες που εκφράζονται, οι μπαλλάντες οι οποίες αναφέρονται αναλυτικά στις κυρίαρχες αντιλήψεις της υπό εξέταση περιόδου, αναφερόμενες είτε στον κανόνα είτε στην εξαίρεση, παρουσιάζονται ως παραδειγματικές περιπτώσεις και αναλύονται ως μελέτες περίπτωσης (case studies).¹⁴³

Ιστορικοί στην προσπάθειά τους να διαχειριστούν, με όσο το δυνατόν καλύτερο τρόπο, την πολύπλοκη σχέση της μπαλλάντας με την ιστορική

¹⁴¹ Πιο συγκεκριμένα, για το κεφάλαιο 2 χρησιμοποιήθηκαν λέξεις-κλειδιά που σχετίζονται με την οικογένεια, το νοικοκυριό, την οικιακή ομάδα και τις σχέσεις (π.χ. «οικογένεια», «γάμος», «οικιακή εργασία», «υπηρέτρια», «μαθητευόμενος»). Για το κεφάλαιο 3 χρησιμοποιήθηκαν γενικές λέξεις-κλειδιά (π.χ. «εργασία/ τέχνη») αλλά και πιο στοχευμένες, δηλαδή όσες αναφερόντουσαν σε κάποιο επάγγελμα ή εργασία (π.χ. «μυλωνάς», «ράπτρια», «παπουτσή»). Οι λέξεις-κλειδιά που χρησιμοποιήθηκαν, όπως και τα αποτελέσματα της κάθε αναζήτησης, αναφέρονται αναλυτικά στην αρχή του κάθε υποκεφαλαίου.

¹⁴² Όταν οι περιπτώσεις ήταν εκατοντάδες, τότε κρίθηκε σκόπιμη η συνδυαστική αναζήτηση με τη λέξη κλειδί «εργασία, τέχνη». Επίσης, κατά περίπτωση η αναζήτηση χρειάστηκε να γίνει πιο στοχευμένη με την αναζήτηση του όρου εντός του τίτλου.

¹⁴³ Στην παρούσα διατριβή οι παραπομπές και αναφορές στις μπαλλάντες γίνονται ως εξής: Οι τίτλοι των μπαλλαντών όπως και τμήματα του τίτλου εντός του κειμένου παραθέτονται εντός εισαγωγικών. Τα αποσπάσματα των στίχων των μπαλλαντών παραθέτονται εντός εισαγωγικών και σε πλάγια γραφή. Στις περιπτώσεις που χρησιμοποιούνται στίχοι μπαλλαντών αλλά για χάρη της ροής του κειμένου έχει αλλαχτεί το ρηματικό πρόσωπο, το σημείο που αλλάχτηκε δηλώνεται με τη χρήση αγκύλης. Οι τίτλοι των μελωδιών που συνοδεύουν τα τραγούδια παραθέτονται με πλάγια γραφή, χωρίς εισαγωγικά. Οι τίτλοι, αν και συχνά εκτενείς, σκοπίμως επιλέχθηκε να παραθέτονται ολόκληροι καθώς είναι κατά κανόνα ενδεικτικοί του περιεχομένου. Τα αποτελέσματα που παραθέτονται από το *EBBA*, αφορούν καταγραφές γεγονόσ που συνεπάγεται ότι στον αριθμό που αναφέρεται είναι πιθανό να περιλαμβάνονται περισσότερες από μία εκδόσεις της ίδιας μπαλλάντας ή ακόμα και η ίδια έκδοση σε διαφορετική, όμως, συλλογή. Τα αποτελέσματα του *BBO* παρουσιάζονται με διαφορετικό τρόπο καθώς η ίδια η βάση έχει φροντίσει για την ομαδοποίηση των τίτλων. Ειδικότερα, τα αποτελέσματα του *BBO* διακρίνονται σε εκδόσεις (editions) και έργα (rouds). Στα αποτελέσματα που αφορούν σε εκδόσεις κάθε έντυπο καταγράφεται μεμονωμένα, ενώ στα αποτελέσματα που αφορούν σε έργα οι εκδόσεις ομαδοποιούνται βάσει του τραγουδιού συνεπώς περιλαμβάνουν όλες τις εκδόσεις του. Στις παραπομπές για λόγους οικονομίας χώρου επιλέχθηκε η αναφορά στα έργα καθώς περιλαμβάνουν τις σχετικές ψηφιοποιημένες εκδόσεις.

πραγματικότητα έχουν χρησιμοποιήσει πολλούς και διαφορετικούς τρόπους κατηγοριοποίησης. Ένας από αυτούς τους τρόπους είναι η διάκριση των μπαλλαντών ανάλογα με τη γραμματοσειρά τους. Η μαύρη γραμματοσειρά συνέχισε να χρησιμοποιείται για τα κείμενα τα οποία απευθύνονταν στις χαμηλότερες τάξεις. Αντιθέτως, η λευκή γραμματοσειρά χρησιμοποιούνταν για κείμενα τα οποία στόχευαν σε ένα πιο εκλεπτυσμένο κοινό, προερχόμενο κυρίως από τα μεσαία κοινωνικά στρώματα. Να σημειωθεί ότι η ρωμαϊκού τύπου γραμματοσειρά είχε αρχίσει να χρησιμοποιείται συχνά από τα μέσα του 17^{ου} αιώνα για την έκδοση μπαλλαντών πολιτικού περιεχομένου.¹⁴⁴

Για την καλύτερη κατανόηση και κατ' επέκταση μια πιο εύστοχη ερμηνεία του μηνύματος που φέρουν οι μπαλλάντες η Robin Ganev, προτείνει την περιγραφή και την κατηγοριοποίηση των τραγουδιών με μπρωντελιανούς όρους παραλλάσσοντας το μπρωντελιανό σχήμα που εξετάζει γεωλογικές και κλιματικές μεταβολές στη μακρά διάρκεια και πολιτικό-στρατιωτικά γεγονότα στη βραχεία.¹⁴⁵ Οι έντυπες «λαϊκές» μπαλλάντες που παρουσιάζουν περιοδικότητα και εκείνες που

¹⁴⁴ Simpson, *The British Broadside and its Music*, σελ. xii. Το θέμα αναλύεται εκτενέστερα στο κεφάλαιο I.

¹⁴⁵ Ganev, *Songs of Protest, Songs of love...*, σελ. 44. Ειδικότερα, ο Fernand Braudel υποστήριξε ότι ο ιστορικός χρόνος κινείται με διαφορετικούς ρυθμούς, σε τρεις βαθμίδες και εισήγαγε τους όρους βραχύς, μέσος και αργός χρόνος, ανάλογα με το ποια πλευρά της κοινωνίας βρίσκεται υπό εξέταση. Η *longue durée*, ο αργός χρόνος (μακρά διάρκεια) περιγράφει δομές που διαρκούν στο χρόνο και πάρα πολύ δύσκολα αλλάζουν. Σε αυτήν την πρώτη κατηγορία μπορούμε να κατατάξουμε τις μπαλλάντες εκείνες που τυπώνονται μαζικά καθ' όλη τη διάρκεια της περιόδου, χωρίς να παρουσιάζουν ιδιαίτερες αλλαγές ή διαφοροποιήσεις. Τα αντίτυπα αυτών των μπαλλαντών αυξάνονται με τον χρόνο λόγω της διεύρυνσης της βιομηχανίας της τυπογραφίας όμως τα θέματά τους παραμένουν αναλλοίωτα στο χρόνο. Η θεματική αυτών των μπαλλαντών συνήθως αφορά στις απολαύσεις και στις χαρές της ζωής. Στην ίδια κατηγορία εμπίπτουν και οι μπαλλάντες οι οποίες έχουν ως κεντρικό θέμα την τιμή και την περηφάνια. Ενδιαφέρον έχει όμως πώς αυτά τα στατικά θέματα διαφοροποιούνται στο ελάχιστο δυνατό, ώστε να παραμένουν σύγχρονα. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η μπαλλάντα που εκδόθηκε υπό τρεις διαφορετικούς τίτλους -The rambling sailor, The rambling miner, The rambling soldier, ο περιπλανώμενος ναυτικός, ανθρακωρύχος και στρατιώτης αντίστοιχα- χωρίς όμως αυτό να συνοδεύεται από αλλαγή στο περιεχόμενο. Παρόλο που οι διαφορετικές εκδόσεις μιλούν για διαφορετικά επαγγέλματα, όλες εξιστορούν την ίδια ιστορία, ενός περιπλανώμενου που φλερτάρει με όλες τις γυναίκες σύμφωνα με βασιλική διαταγή και τις εξαπατά. Αυτή η σταθερότητα σε κάποια θέματα μπορεί να είναι αποτέλεσμα του ότι οι πηγές ευχαρίστησης και υπερηφάνειας για τους απλούς ανθρώπους παρέμειναν ίδιες από τον 18ο μέχρι τον 19ο αιώνα.

Σε αντιδιαστολή με αυτά τα χαρούμενα, αισιόδοξα ή χιουμοριστικά τραγούδια, η δεύτερη κατηγορία είναι εκείνη των μπαλλαντών μέσης μπρωντελιανής διάρκειας, δηλαδή διάρκειας ενός αιώνα ή μερικών δεκαετιών, με χαρακτήρα περιοδικότητας. Αυτές οι μπαλλάντες είναι συνήθως τραγούδια που στόχο έχουν την άσκηση κριτικής. Τέτοια είναι λόγω χάρη τα τραγούδια διαμαρτυρίας σχετικά με την κατάσταση στον αγροτικό χώρο. Οι μπαλλάντες με αυτό το περιεχόμενο ήταν δημοφιλείς μέχρι το 1700. Βεβαίως, από τα μέσα του 18ου αιώνα λόγω των αυξανόμενων δυσχερειών στον αγροτικό τομέα, οι μπαλλάντες αυτού του είδους κάνουν πάλι σταδιακά την εμφάνισή τους μέχρι που γίνονται πάλι ιδιαίτερα δημοφιλείς μετά το 1800.

Η τρίτη κατηγορία μπαλλαντών που προκύπτει χρησιμοποιώντας το μοντέλο του Braudel είναι εκείνη που περιλαμβάνει τραγούδια που αναφέρονται σε συγκεκριμένα γεγονότα. (*histoire événementielle*). Οι μπαλλάντες που εμπίπτουν σε αυτήν την κατηγορία είναι προφανώς εκείνες που αφορούν σε συγκεκριμένα περιστατικά, τα οποία έλαβαν χώρα σε ορισμένο τόπο και χρόνο.

αναφέρονται σε ένα συγκεκριμένο γεγονός είναι και οι πιο ενδιαφέρουσες για τον ιστορικό αφού προσφέρουν περισσότερα στοιχεία σχετικά με τις κοινωνικές και τις πολιτισμικές αλλαγές που συντελέστηκαν στον τομέα της εργασίας κατά την υπό εξέταση περίοδο. Με την κατάλληλη μεθοδολογία, λαμβάνοντας υπόψη τους περιορισμούς που έχει η συγκεκριμένη πηγή λόγω της φύσης της, η εξέταση των μπαλλαντών σε συνδυασμό με άλλες πρωτογενείς πηγές μπορεί να φωτίσει από μια διαφορετική οπτική γωνία τα επιμέρους ζητήματα.

Ο Mark Hailwood, για τους σκοπούς των μελετών του σχετικά με την εργασιακή ταυτότητα, προχώρησε στην κατηγοριοποίηση των μπαλλαντών με θέμα την εργασία. Συγκεκριμένα, διέκρινε τα τραγούδια σε τέσσερις κατηγορίες: πρώτον, σε εκείνα τα οποία τα χαρακτήρισε «προσωπογραφίες χαρακτήρα», δεύτερον, σε εκείνα που εξέφραζαν κοινωνική δυσαρέσκεια, τα οποία ονόμασε «μπαλλάντες κοινωνικής διαμαρτυρίας», τρίτον, διέκρινε τις μπαλλάντες οι οποίες εξετάζουν τις διάφορες εργασίες και τα επαγγέλματα από την σκοπιά του κατά πόσον οι άντρες που τα ασκούν είναι κατάλληλοι για σύζυγοι και τέλος τις μπαλλάντες που έχουν αμιγώς θετική στάση απέναντι σε ένα επάγγελμα/εργασία και σκοπό έχουν να εξυμνήσουν τη συγκεκριμένη εργασιακή ομάδα για αυτό και τις χαρακτηρίζει «πανηγυρικές μπαλλάντες».¹⁴⁶ Αυτός ο διαχωρισμός είναι χρήσιμος κατά τη διαδικασία ανάλυσης του υλικού καθώς επιτρέπει στον ερευνητή να εξετάσει από μία διαφορετική αφετηρία τα κίνητρα τα οποία οδήγησαν στη συγγραφή και στην κυκλοφορία της εκάστοτε μπαλλάντας που εντάσσεται στην ευρύτερη θεματική της εργασίας.¹⁴⁷ Από

¹⁴⁶ Hailwood, «Broadside ballads and occupational identity...», σελ. 188-193.

¹⁴⁷ Συγκεκριμένα, επιτρέπει την αποφυγή της σύγχυσης και επομένως της πιθανόν λανθασμένης ερμηνείας ανάμεσα στις μπαλλάντες που απηχούν στερεοτυπικούς χαρακτήρες οι οποίοι είναι δημοφιλείς από άλλες πηγές όπως παραδείγματος χάρη από το έργο *Microcosmographie* του John Earle στις αρχές του 17^{ου} αιώνα και στους χαρακτηρισμούς που συνοδεύουν μία γενικότερη ρητορική δυσαρέσκειας η οποία μπορεί να εδράζεται σε ένα σύγχρονο με το τραγούδι έρεισμα. Παράλληλα, αυτή η κατηγοριοποίηση κάνει σαφές ότι τα πιθανά πλεονεκτήματα που θα απολαμβάνουν οι σύζυγοι των διάφορων επαγγελματιών/εργαζομένων όπως συνήθως παρουσιάζονται μέσω μιας γυναικείας φωνής δεν πρέπει να αξιολογούνται με τον ίδιο τρόπο που αξιολογούνται τα προτερήματα που απαριθμούνται στις πανηγυρικές μπαλλάντες. Παρόλο που και στις δύο κατηγορίες είναι πιθανόν να γίνεται λόγος για την ικανότητα των ανδρών να παρέχουν αγαθά στην οικογένειά τους ή για την οικονομική ευμάρειά τους, ο διαχωρισμός, που προτείνει ο Hailwood, εφιστά την προσοχή του μελετητή στο ότι στη μία περίπτωση τα τραγούδια αποδίδουν τον τρόπο με τον οποίο βλέπουν οι άλλοι αυτούς τους άντρες, ενώ στην άλλη τον τρόπο με τον οποίο οι ίδιοι βλέπουν ή έστω θέλουν να βλέπουν τον εαυτό τους. Παρά τα οφέλη του διαχωρισμού που προτείνει ο Hailwood, τα μειονεκτήματα αυτής της κατηγοριοποίησης δεν είναι αμελητέα. Ο ίδιος δεν διατείνεται ότι ο διαχωρισμός του μπορεί να εφαρμοστεί σε όλες τις μπαλλάντες. Εκτός όμως από τις μπαλλάντες που δεν μπορούν να καταταχθούν σε μία από τις παραπάνω κατηγορίες υπάρχουν και οι μπαλλάντες οι οποίες θα μπορούσαν να ενταχθούν σε περισσότερες από μία. Επίσης, έχοντας αναφέρει ότι πρόκειται να ασχοληθεί με τις γυναίκες σε μελλοντική μελέτη, δεν λαμβάνει υπόψη του στη συγκεκριμένη κατηγοριοποίηση τις μπαλλάντες οι οποίες αφορούν στη γυναικεία εργασία.

τα παραπάνω γίνεται σαφές ότι ο διάλογος σχετικά με την κατηγοριοποίηση και την αξιοποίηση των μπαλλαντών στην ιστορική έρευνα είναι ακόμη ανοιχτός. Οι σχετικές δυσκολίες οφείλονται κυρίως στην περίπλοκη φύση αυτής της ιδιαίτερης πηγής η οποία άλλωστε θέτει περιορισμούς και στην παρούσα διατριβή.

Οι μπαλλάντες εκτός από τις απόψεις ορισμένων θεοσεβούμενων, όπως οι Κουάκεροι οι οποίοι θεωρούσαν ότι η θέση αυτών των «άχρηστων» (vein) εντύπων που απομάκρυναν τους ανθρώπους από τις Γραφές ήταν στην πυρά, διέτρεχαν και άλλους, πολύ μεγαλύτερους κινδύνους.¹⁴⁸ Η ίδια η φύση του υλικού από το οποίο ήταν φτιαγμένες, ενίσχυε τον εφήμερο χαρακτήρα τους καθώς οι χρησιμοποιημένες μπαλλάντες ήταν για την πρώιμη νεότερη και νεότερη περίοδο, ό,τι είναι σήμερα για τον κόσμο οι διαβασμένες εφημερίδες. Ακόμα, όμως, και εκείνες οι μπαλλάντες που δεν κατέληξαν να χρησιμοποιούνται ως γέμισμα για τη ράχη βιβλίων κ.λπ. δεν είχαν πολύ καλύτερη μοίρα, καθώς ο μεγαλύτερος όγκος της παραγωγής μπαλλαντών δεν αποτέλεσε μέρος της συλλογής κάποιου συλλέκτη, με αποτέλεσμα να χαθεί στην πορεία του χρόνου. Το ότι ο σημερινός ερευνητής έχει στη διάθεσή του μόνο ένα τμήμα των μπαλλαντών που τυπώθηκαν κατά την υπό εξέταση περίοδο, αποτελεί έναν περιορισμό της έρευνας ο οποίος πρέπει να ληφθεί υπόψη. Ιδιαίτερα, αν αναλογιστεί κανείς το γεγονός, ότι δεν γνωρίζουμε τα κριτήρια με τα οποία επέλεγε ο κάθε συλλέκτης ποιές μπαλλάντες θα ενέτασσε ή θα απέκλειε από τη συλλογή του.

Ένα επιπρόσθετο ζήτημα το οποίο δυσχεραίνει την έρευνα και την ερμηνεία των μπαλλαντών είναι οι ελλιπείς πληροφορίες που διαθέτουμε σχετικά με το ύφος, την πρακτική με την οποία τραγουδιόνταν οι μπαλλάντες κατά την υπό εξέταση περίοδο. Οι μόνες πληροφορίες που είναι διαθέσιμες στους σημερινούς μελετητές προέρχονται από επιτόπιες ηχογραφήσεις μπαλλαντών σε προφορική μορφή που διεξήχθησαν από λαογράφους του 20^{ου} αιώνα.¹⁴⁹ Υπάρχουν, ωστόσο ηχογραφήσεις μπαλλαντών από επαγγελματίες τραγουδιστές οι οποίοι ειδικεύονται στην ιστορική

¹⁴⁸ Anonymous, *A Declaration from the Children of Light (who are by the world scornfully called Quakers) against several false reports and lyes... Also a warning from the Lord to all ballad-makers, and image makers, with them that print and sell them, who are found without the fear of God, contrary to the command of God, who saith, you shall not make an image of male nor female...* Thomason Tracks Series, 127:E.83811, Λονδίνο, Printed for Giles Galvert at the Black-Spread-Eagle at the west end of Pauls, 1655, σελ 4-5:

«I do warn all young and old people from the Lord God, give over your reading ballads your song-books, and rime-books, which are all for the fire, with them that made them, and read the Scr_ptures with was from the life of God declared, which declared aga_nst all vain fables and lightnesse, and wantonnesse, and pleasures, lest that you be given over to believe lies, and so remain under the power of Satan...».

¹⁴⁹ James Revell Carr, «Recording Early Broadside Ballads» (2007), *EBBA*> Features> Recordings> Recording the Ballads, <https://ebba.english.ucsb.edu/page/recording-the-ballads> (21.01.2020).

ερμηνεία.¹⁵⁰ Αφού, λοιπόν, δεν υπάρχουν άμεσες καταγραφές της ηχητικής διάστασης των μπαλλαντών, τα περιθώρια διαφορετικών ερμηνειών, τόσο ως προς το περιεχόμενο όσο και ως προς την καλλιτεχνική ερμηνεία, είναι αρκετά διευρυμένα. Αυτή η μη τυποποιημένη και ανοιχτή σε διαφορετικές ερμηνείες φύση των μπαλλαντών δεν αφορά μόνο τους ιστορικούς αλλά και τους συγχρόνους τους. Είναι πολύ πιθανόν ότι οι σύγχρονοι τραγουδιστές προσάρμοζαν τα κείμενα των μπαλλαντών κατά το δοκούν.

Η απουσία ηχητικής καταγραφής της αυθεντικής μουσικής που συνόδευε τις μπαλλάντες θέτει περιορισμούς όχι μόνο στους ιστορικούς αλλά και στους μουσικολόγους. Η ταυτοποίηση των ονομάτων των μελωδιών που δηλώνονται πάνω στο χαρτί της μπαλλάντας με τη μελωδία που υποδηλώνουν, ενώ για τους σύγχρονους τους ήταν εύκολη, για τους σημερινούς ερευνητές αποδεικνύεται σε πολλές περιπτώσεις μία δύσκολη υπόθεση. Αυτό συμβαίνει κυρίως γιατί συχνά οι μελωδίες μετονομάζονται. Επίσης, να σημειωθεί ότι συχνά αντί για το όνομα της μελωδίας αναφέρεται απλώς ότι η μπαλλάντα «τραγουδιέται σε μία καινούργια μελωδία», οπότε οι πληροφορίες που μπορούμε να αντλήσουμε είναι σαφώς πολύ περιορισμένες. Οι μελωδίες παίρνουν το όνομά τους από τους πρώτους στίχους της μπαλλάντας με την οποία γίνονται γνωστές στο κοινό. Όταν αργότερα συνοδεύουν μια άλλη μπαλλάντα η οποία σημειώνει μεγαλύτερη επιτυχία τότε παρατηρείται η μετονομασία των μελωδιών βάσει των πρώτων στίχων της νέας, δημοφιλέστερης μπαλλάντας. Με αυτόν τον τρόπο, η αναγνώριση της σωστής μελωδίας γίνεται πιο εύκολη από το κοινό καθώς είναι πιο εύκολο να θυμηθεί την μουσική μιας πρόσφατης επιτυχίας από το να ανακαλέσει στη μνήμη του τη μουσική μίας παλιότερης μπαλλάντας. Η ανακύκλωση των μελωδιών μπορεί να αποτελέσει ένα εργαλείο ζωτικής σημασίας στη φαρέτρα των μελετητών της μπαλλάντας όμως δυστυχώς δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις εκείνες όπου η μελωδία παραμένει άγνωστη, είτε επειδή δεν γίνεται καμία σχετική αναφορά στο σώμα της μπαλλάντας είτε επειδή λόγω έλλειψης στοιχείων δεν μπορεί να γίνει η ταυτοποίηση και η σύνδεση του ονόματος της μελωδίας με τη μουσική.

Τέλος, ένας άλλος περιορισμός της παρούσας έρευνας έγκειται στο ότι η ίδια επαφίεται σε ένα μεγάλο βαθμό στις διαδικτυακές βάσεις δεδομένων. Οι κίνδυνοι που

¹⁵⁰ Στο ίδιο. Βλ. και Caroline Bennet, «Researching Tunes for the Rosebery Collection *EBBA*> Features> Recordings> Researching Rosebery Tunes, <https://ebba.english.ucsb.edu/page/researching-rosebery-tunes1> (21.01.2020).

ελλοχεύουν στην πρόσβαση των μπαλλαντών μέσω της ψηφιοποίησης έχουν απασχολήσει και απασχολούν όλο και περισσότερο τους μελετητές, όπως και τη γράφουσα, οι οποίοι ασχολούνται με το συγκεκριμένο είδος πρωτογενούς πηγής.¹⁵¹ Η Angela McShane, τονίζει τη σημασία της μπαλλάντας ως φυσικού αντικείμενου που αποτελεί τμήμα της αγγλικής πολιτισμικής κληρονομιάς.¹⁵² Σημειώνει ότι δεν πρέπει να λησμονείται ότι η γνώση μας για το παρελθόν είναι αποσπασματική καθώς εξαρτάται τόσο από την επιβίωση ή μη των πρωτογενών πηγών, όσο και από τις δυνατότητες που παρέχουν τα μέσα που έχουν οι μελετητές στη διάθεσή τους για την οργάνωση και την ερμηνεία τους. Επίσης, αναφέρει ότι το ηλεκτρονικό αρχείο έχει και το ίδιο παρελθόν από το οποίο εξαρτάται η τωρινή του μορφή και τονίζει ότι όσο εύπλαστο και ολοκληρωμένο κι αν εμφανίζεται το ηλεκτρονικό αρχείο, ποτέ δεν μπορεί να είναι ουδέτερο.¹⁵³

Δομή και περιγραφή κεφαλαίων

Η διατριβή διαρθρώνεται σε τρία μέρη. Στην εισαγωγή που αποτελεί τμήμα του πρώτου μέρους της εργασίας αναφέρθηκε στην ιστοριογραφική συζήτηση, τα θεωρητικά και ειδικότερα μεθοδολογικά εργαλεία της διατριβής, τη συζήτηση γύρω από τη σημασία των μπαλλαντών ως πηγών, σκιαγραφώντας τον χαρακτήρα και τη λειτουργία τους. Το πρώτο κεφάλαιο (το οποίο ακολουθεί και ανήκει και αυτό στο πρώτο μέρος του πονήματος) εμβαθύνει στο ζήτημα των μπαλλαντών, εξετάζει την ιστορία τους, τους ανθρώπους που εμπλέκονταν στην παραγωγή και τους τρόπους διακίνησής τους καθώς και τη λειτουργία τους στο δεδομένο κοινωνικό-ιστορικό πλαίσιο. Το δεύτερο μέρος περιλαμβάνει το δεύτερο και το τρίτο κεφάλαιο με βασικούς άξονες την οικιακή ομάδα / το νοικοκυριό και την εργασία αντίστοιχα. Ειδικότερα, στο δεύτερο κεφάλαιο, το οποίο εστιάζει στα μέλη της οικογένειας, της οικιακής ομάδας, του νοικοκυριού, εξετάζονται ο καταμερισμός της εργασίας και οι σχετικές στερεοτυπικές αναπαραστάσεις εντός του οικιακού πλαισίου. Συγκεκριμένα,

¹⁵¹ Βλ. Patricia Fumerton, «Remembering by Dismembering: Databases, Archiving, and the Recollection of Seventeenth-century Broadside Ballads», στο Fumerton και Guerrini (επιμ.), *Ballads and Broadside in Britain, 1500-1800*, σελ. 13-34· Patricia Fumerton, «Digitizing ephemera and its discontents: EBBA's quest to capture the protean ballad», στο Kevin D. Murphy και Sally O'Driscoll (επιμ.), *Studies in Ephemera, Text and Image in Eighteenth-century Print, Text and Image in Eighteenth-century Print*, Lanham, Bucknell University Press, 2013, σελ. 55-98.

¹⁵² Angela McShane, «Digital Broadside: The upsides and the downsides», *Media History* 23:2 (2017), σελ. 294.

¹⁵³ Στο ίδιο.

εξετάζονται διάφορα μέλη της οικιακής ομάδας, ανάλογα με τη θέση και το ρόλο τους: ξεχωριστά το ανδρόγυνο και τα παιδιά του, οι άγαμοι και οι ανύπανδρες, οι χήροι και οι χήρες όπως και οι οικιακοί βοηθοί και οι μαθητευόμενοι. Στη συνέχεια, το τρίτο κεφάλαιο εστιάζει σε μορφές εργασίας στους διάφορους τομείς της οικονομίας (σύμφωνα με το τριμερές σχήμα διάκρισης), επομένως στον πρωτογενή, στον δευτερογενή και στον τριτογενή τομέα. Στο πλαίσιο της κάθε κατηγορίας εξετάζονται οι εργασιακές ταυτότητες ανδρών και γυναικών, οι σχετικές στερεοτυπικές αναπαραστάσεις αλλά και ο έμφυλος καταμερισμός εργασίας και η παιδική εργασία εκτός του πλαισίου του νοικοκυριού. Ακολουθεί το τρίτο μέρος, το οποίο περιλαμβάνει ένα κεφάλαιο, το τέταρτο και τελευταίο, το οποίο είναι αφιερωμένο στις στερεοτυπικές αναπαραστάσεις της εργασίας και του φύλου σε συνάρτηση με το αξιακό σύστημα. Ειδικότερα, εξετάζονται το ιδανικό της εργατικότητας και η δαιμονοποίηση της σκηνηρίας, η σύνδεση της σεξουαλικότητας με την τιμή και την ανηθικότητα, το θάρρος ως βασικό χαρακτηριστικό του ηρωικού χαρακτήρα και η άσκηση βίας - με αποκορύφωμα την ανθρωποκτονία - ως βασικό χαρακτηριστικό του αντλήρωα και τέλος, μέσω των τραγουδιών που πραγματεύονται την αντιστροφή των έμφυλων ρόλων, οι αλλαγές στα προβαλλόμενα ιδανικά και στις στερεοτυπικές αναπαραστάσεις. Η εργασία ολοκληρώνεται με τα συμπεράσματα.

Κεφάλαιο 1. Οι έντυπες «λαϊκές» μπαλλάντες: ιστορία, παραγωγή και κοινωνία

Οι έντυπες «λαϊκές» μπαλλάντες υπήρξαν ένα πολιτισμικό προϊόν ευρείας κατανάλωσης για τουλάχιστον τρεις αιώνες. Η εμφάνισή του προφανώς συνάδει με την άνθιση της τυπογραφίας αλλά οι ρίζες του μπορούν να ανιχνευτούν ακόμα παλαιότερα, στην προφορική παράδοση και σε χειρόγραφα.¹⁵⁴ Σκοπός σε αυτό το κεφάλαιο είναι η εξέταση της πορείας της μπαλλάντας μέσα στον χρόνο, καθώς και η ανάδειξη των λειτουργιών της από τον 16^ο έως και τις αρχές του 19^{ου} αιώνα, στο πλαίσιο της αγγλικής κοινωνίας. Για την επίτευξη αυτού του σκοπού μελετώνται πρώτον, οι ρίζες, η θεματολογία και τα είδη της μπαλλάντας. Δεύτερον, παρουσιάζονται τα δομικά στοιχεία αυτής της πηγής, καθώς επίσης το σύστημα παραγωγής και διακίνησής της. Τέλος, εξετάζονται οι διαφορετικές χρήσεις και οι πιθανές αλληλοεπιδράσεις ανάμεσα στην μπαλλάντα και το κοινωνικοπολιτισμικό γίγνεσθαι.

1.1 Οι ρίζες, η θεματολογία και τα είδη της μπαλλάντας.

Ο όρος μπαλλάντα στις μέρες μας χρησιμοποιείται για να περιγράψει ένα αργό και συναισθηματικό ή ρομαντικό τραγούδι, όμως, παραδοσιακά η μπαλλάντα ορίζεται ως ένα τραγούδι το οποίο αφηγείται μια ιστορία.¹⁵⁵ Αυτός ο ορισμός για

¹⁵⁴ Η παλαιότερη σωζόμενη χειρόγραφη εκδοχή αγγλόφωνης μπαλλάντας είναι το τραγούδι «Ιούδας» (Child no. 23), το οποίο χρονολογείται πριν το 1300, Porter, James, Jeremy Barlow, Graham Johnson, Eric Sams και Nicholas Temperley, «Ballad», *Grove Music Online*, 2001, <https://doi-org.sheffield.idm.oclc.org/10.1093/gmo/9781561592630.article.01879> (03.11.2019).

¹⁵⁵ Στο ίδιο, Αρχικά ο όρος «ballad» αναφερόταν στα χορευτικά τραγούδια όπως η γαλλική «carole», αλλά από τον 14^ο αιώνα έπαψε να έχει αυτήν την έννοια στα αγγλικά και απέκτησε τη σημασία του χαρακτηριστικού είδους τραγουδιού με έναν αφηγηματικό πυρήνα. Κατά τον ύστερο 15^ο αιώνα ο όρος μπαλλάντα χρησιμοποιούνταν για τα απλά και ελαφρά τραγούδια. Η χρήση του όρου με την έννοια του αφηγηματικού ποιήματος χρονολογείται στα μέσα του 18^{ου} αιώνα. Βλ. *EOLD*, λήμμα «ballad», <https://en.oxforddictionaries.com/definition/ballad> (13.11.2017). Στο λεξικό του 1755 του Samuel Johnson η μπαλλάντα ορίζεται ως «τραγούδι» και ακολούθως αναφέρεται ότι «κάποτε σήμαινε ένα σοβαρό και ιερό τραγούδι, καθώς και ασήμαντο, όταν το Άσμα του Σολομώντα λεγόταν το *άσμα των ασμάτων*» αλλά τώρα δεν χρησιμοποιείται παρά μόνο για ασήμαντα τραγούδια», Johnson, *A Dictionary of the English Language*, λήμμα «ballad», σελ. 196. Σήμερα, σύμφωνα με το λεξικό της μουσικής της Οξφόρδης, ο όρος χρησιμοποιείται για να περιγράψει «ένα σύντομο δημοφιλές τραγούδι που συχνά χαρακτηρίζεται από το αφηγηματικό στοιχείο». Διευκρινίζεται ότι «η λέξη συχνά σημαίνει ένα ερωτικό τραγούδι με αργό ρυθμό» καθώς και ότι τις τελευταίες δεκαετίες οι μπαλλάντες αυτές τραγουδιούνται συχνά από τραγουδιστές της τζαζ, από ποπ αστέρες και από hard rock συγκροτήματα, Charles Garrett, «Ballad (popular music)», *Grove Music Online*, 2012, <https://doi-org.sheffield.idm.oclc.org/10.1093/gmo/9781561592630.article.A2227666> (03.11.2019). Τέλος, να σημειωθεί ότι ο όρος «μπαλλάντα» όπως χρησιμοποιείται στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης δεν θα πρέπει να συγχέεται ούτε με τη μεσαιωνική «forme fixe ballade» που λανθασμένα έχει μεταφραστεί σε κάποιες περιπτώσεις με τον όρο «ballad» αλλά ούτε και με τη γερμανική ενόργανη «ballade» του 18^{ου}

αρκετούς ερευνητές, ιδιαίτερα από τον 18^ο και 19^ο αιώνα, όταν οι μπαλλάντες έγιναν αντικείμενο μελέτης, δεν είναι ικανοποιητικός, αφού αποκλείει εκείνες τις μπαλλάντες οι οποίες είτε δεν έχουν αφηγηματικό χαρακτήρα είτε δεν γράφτηκαν με σκοπό να τραγουδηθούν.¹⁵⁶ Ένας τρόπος για να ξεπεραστεί το πρόβλημα που προκύπτει από τον όχι ιδιαίτερα περιγραφικό ορισμό που δόθηκε ήταν η κατηγοριοποίηση των μπαλλαντών σε τρία είδη: τις παραδοσιακές, τις λόγιες και τις έντυπες.¹⁵⁷ Οι παραδοσιακές μπαλλάντες είναι εκείνες οι οποίες κυκλοφορούσαν από στόμα σε στόμα και μεταφέρονταν προφορικά από γενιά σε γενιά.¹⁵⁸ Η θεματολογία τους περιελάμβανε, όπως ήδη αναφέρθηκε, αρχαίες μάχες, ιππότες, φαντάσματα – ιδιαίτερα φαντάσματα εραστών – ατυχείς έρωτες και περιπέτειες του Robin Hood. Οι λόγιες μπαλλάντες είναι στην πραγματικότητα ποιήματα και όχι τραγούδια, που απλώς έχουν γραφτεί μιμούμενα τη φόρμα της μπαλλάντας. Σε γενικές γραμμές, αυτού του είδους οι μπαλλάντες δεν γράφονταν με σκοπό να τραγουδηθούν.¹⁵⁹ Τέλος, οι έντυπες «λαϊκές» μπαλλάντες, οι οποίες αποτελούν και τον πυρήνα της διατριβής, είναι τα τραγούδια τα οποία αποκτούν εκτός από προφορική και υλική υπόσταση καθώς τυπώνονται και διακινούνται από ένα δίκτυο παραγωγής και διακίνησης το

και του 19^{ου} αιώνα παρόλο που έχει εν μέρει επιρροές από τα παραδοσιακά αφηγηματικά τραγούδια της Βρετανίας, βλ. αντίστοιχα Nigel Wilkins, «Ballade (i)» *Grove Music Online*, 2001, <https://doi-org.sheffield.idm.oclc.org/10.1093/gmo/9781561592630.article.01884> και J. E. Brown, Maurice, «Ballade (ii)», *Grove Music Online*, 2001, <https://doi-org.sheffield.idm.oclc.org/10.1093/gmo/9781561592630.article.01885> (03.11.2019).

¹⁵⁶ Ο Francis James Child (1825-1896), ένας από τους σπουδαιότερους μελετητές της μπαλλάντας, χωρίζει τις μπαλλάντες σε δύο μεγάλες κατηγορίες, τις παραδοσιακές ή λαϊκές και τις έντυπες. Αυτή όμως η διάκριση δεν υπήρχε στο μυαλό των ανθρώπων στις αρχές του 18^{ου} αιώνα καθώς πολλοί σχολιαστές που έγραψαν κατά τη διάρκεια του 18^{ου} αιώνα, χρησιμοποιούν τον όρο ballad για να αναφερθούν στις έντυπες μπαλλάντες, Paula McDowell, «“The manufacture and lingua-facture of ballad-making”: Broadside ballads in long eighteenth-century ballad discourse», *The Eighteenth Century* 47:2 (2006), σελ. 152.

¹⁵⁷ Βλ. Eric Nebeker, «The Heyday of the Broadside Ballad» (2007). Περισσότερα σχετικά με την καταγωγή της μπαλλάντας, την ιστορία της πριν και μετά την τυπογραφία, το ύφος, το περιεχόμενο, και την επιβίωση της στο χρόνο βλ. Alan Bold, *The Ballad*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη, Methuen & Co. Ltd, 1979.

¹⁵⁸ Σύμφωνα με τον William Motherwell (1827) τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα που πρέπει να διαθέτει μία «κλασική» παραδοσιακή μπαλλάντα είναι η απρόσωπη, τριτοπρόσωπη αφήγηση, οι επαναλήψεις και οι στερεοτυπικές εκφράσεις, Porter, James, Jeremy Barlow, Graham Johnson, Eric Sams και Nicholas Temperley, «Ballad», *Grove Music Online*, 2001, <https://doi-org.sheffield.idm.oclc.org/10.1093/gmo/9781561592630.article.01879> (03.11.2019). Περισσότερα για τις παραδοσιακές μπαλλάντες στην Αγγλία και γενικότερα στην Ευρώπη βλ. David Buchan, *The Ballad and the Folk*, Οξφόρδη και Νέα Υόρκη, Routledge, 2015 [1972]. William J. Entwistle, *European Balladry*, Οξφόρδη, Clarendon Press, 1939· Erich Seemann, Dag Strömbäck και Bengt R. Jonsson (επιμ.), *European Folk Ballads*, Κοπεγχάγη, Rosenkilde and Bagger, 1967.

¹⁵⁹ Ενδεικτικό είναι ότι η ποιητική συλλογή των William Wordsworth και Samuel Taylor Coleridge που περιλαμβάνει έργα όπως το «Rime of the Ancient Mariner» και το «Lines written above Tintern Abbey» και θεωρείται ορόσημο των απαρχών του αγγλικού ρομαντικού ρεύματος στη λογοτεχνία, εκδόθηκε για πρώτη φορά το 1789 υπό τον τίτλο *Lyrical Ballads, with a Few Other Poems*, βλ. στο Sally Bushell (επίμ.), *The Cambridge Companion to 'Lyrical Ballads'*, Κέμπριτζ και Νέα Υόρκη, CUP, 2019.

οποίο ανθίζει από τον 16^ο αιώνα και έπειτα. Στη θεματολογία τους, όπως ήδη αναφέρθηκε, εκτός από παραδοσιακά θέματα συγκαταλέγονταν γεγονότα της επικαιρότητας, θρησκευτικά θέματα, θαύματα και άλλα αξιοπερίεργα, όπως τερατογενέσεις.¹⁶⁰ Άλλες φορές εκδότες ή τυπογράφοι ανέθεταν σε έναν συγγραφέα τη σύνθεση μιας μπαλλάντας, ενώ άλλες η αφορμή ήταν ένα συγκεκριμένο γεγονός, όπως ένα πολιτικό επεισόδιο, μια φυσική καταστροφή ή μια αξιοπερίεργη κατάσταση.¹⁶¹ Συχνά μπαλλάντες που αφηγούνταν σημαντικά γεγονότα, όπως μία εκτέλεση ή μια βασιλική παρέλαση, γράφονταν πριν λάβει χώρα το γεγονός και πωλούνταν στο πλήθος που συγκεντρωνόταν για να το παρακολουθήσει.¹⁶² Η παραπάνω κατηγοριοποίηση των μπαλλαντών σε παραδοσιακές, λόγιες και έντυπες, αν και περικλείει όλες τις έννοιες που έδιναν οι σύγχρονοί τους στον όρο μπαλλάντα και επιπροσθέτως είναι χρήσιμη για τον ορισμό των επί μέρους ειδών για την διευκόλυνση του σημερινού μελετητή, είναι επίσης εν μέρει προβληματική, διότι η διάκριση βάσει αυτών των κριτηρίων δεν είναι πάντα σαφής.¹⁶³

Ο διαχωρισμός ανάμεσα στις παραδοσιακές και στις έντυπες μπαλλάντες γίνεται ιδιαίτερος προβληματικός, όταν αναλογιστεί κανείς τη στενή και αμφίδρομη σχέση της προφορικής παράδοσης με την τυπογραφία, καθώς συχνά προφορικές μπαλλάντες έφταναν στα τυπογραφεία και αντίστοιχα πολλές τυπωμένες έβρισκαν τη θέση τους στην προφορική παράδοση.¹⁶⁴ Ορισμένες δε μπαλλάντες έμειναν μόνο στο χειρόγραφο του συγγραφέα τους. Ένα τέτοιο παράδειγμα είναι η μπαλλάντα «Bone lace weauer», η οποία γράφτηκε στα μέσα του 17^{ου} αιώνα από τον Leonard

¹⁶⁰ Στο ίδιο.

¹⁶¹ Kris McAbee και Jessica C. Murphy, «Ballad Creation and Circulation: Congers and Mongers» (2007), *EBBA Resources* > Culture & Printing > Creation & Circulation <https://ebba.english.ucsb.edu/page/ballad-creation--circulation> (20.11.2017).

¹⁶² Στο ίδιο. Βλ. και Tara Burk, «“A Battleground Around the Crime”: The Visuality of Execution Ephemera and Its Cultural Significances in Late Seventeenth-century England», στο Kevin D. Murphy and Sally O’Driscoll (επιμ.), *Studies in Ephemera, Text and Image in Eighteenth-century Print*, Lanham, Bucknell University Press, 2013, σελ. 195-218. Βλ. και παρακάτω την ανάλυση του σχετικού πίνακα του William Hogarth, εικόνα 6, σελ. 82

¹⁶³ Η Angela McShane έχει κάνει ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις σχετικά με τα διαφορετικά είδη μπαλλάντας. Βλ. Angela McShane, «Ballads and broadsides from the beginnings of print to 1660» στο Joad Raymond (επιμ.), *The Oxford History of Popular Print*, vol. 1, *Cheap Print in Britain and Ireland to 1660*, Οξφόρδη, OUP, 2011, σελ. 339-362.

¹⁶⁴ Simpson, *The British Broadside Ballad and Its Music*, σελ. ix· Adam Fox, *Oral and Literate Culture in England, 1500-1700*, Νέα Υόρκη, OUP, 2003 [2000]· Nebeker, «The Heyday of the Broadside Ballad». Βλ. και Ruth Perry, «What gets printed from oral tradition: Anna Gordon’s ephemeral ballads», στο Murphy και O’Driscoll (επιμ.), *Studies in Ephemera, Text and Image in Eighteenth-century Print, Text and Image in Eighteenth-century Print*, σελ. 99-116.

Wheatcroft of Ashover στο Derbyshire.¹⁶⁵ Φαίνεται ότι η συγκεκριμένη μπαλλάντα δεν γνώρισε άλλες εκδοχές μέχρις ότου προσαρμόστηκε σε μια νέα μελωδία και ηχογραφήθηκε το 1973.¹⁶⁶ Άλλες, όμως, μπαλλάντες αποδεσμεύονταν από τον δημιουργό τους και ταξίδευαν αποκτώντας πολλές διαφορετικές παραλλαγές και τελικά γίνονταν κοινό κτήμα. Οι μπαλλάντες εκείνες οι οποίες πιθανόν να κυκλοφορούσαν ακόμα και για αιώνες προφορικά απέκτησαν ως επί το πλείστον και έντυπη μορφή. Τα τραγούδια συχνά ταξίδευαν από την προφορική παράδοση στον έντυπο λόγο αλλά και το αντίστροφο δεν ήταν αδύνατο. Μάλιστα, οι περιπτώσεις τραγουδιών που αποτελούν μέρος της προφορικής παράδοσης και δεν τυπώθηκαν ποτέ είναι πολύ σπάνιες, σπανιότερες από ό,τι νομίζεται.¹⁶⁷ Έντυπες μπαλλάντες διαδίδονταν συχνά από στόμα σε στόμα ακόμα μέχρι τρεις και τέσσερις γενιές μετά.¹⁶⁸ Ένα τέτοιο παράδειγμα είναι η μπαλλάντα με τίτλο «Sailors for My Money», η οποία γράφτηκε από τον γνωστό συγγραφέα μπαλλαντών Martin Parker και τυπώθηκε πιθανότατα το 1635.¹⁶⁹ Η παραλλαγή της εν λόγω μπαλλάντας με τίτλο «When the Stormy Winds Do Blow» πέρασε από την έντυπη μορφή της στην προφορική κουλτούρα συνεχίζοντας να τραγουδιέται μέχρι και τριακόσια χρόνια μετά, το 1800, όταν ο Thomas Campbell τη διασκεύασε και την παρουσίασε σε σαλόνια και αίθουσες μουσικής υπό τον τίτλο «Ye Mariners of England».¹⁷⁰ Αυτό βέβαια δεν συνεπάγεται ότι όλες οι έντυπες «λαϊκές» μπαλλάντες έβρισκαν ερείσματα στην προφορική παράδοση, καθώς πολλές από αυτές είτε λόγω της χαμηλής ποιότητάς τους είτε λόγω των περιορισμένων θεματικών, τοπικού ή γενικά στενού ενδιαφέροντος δεν κατάφεραν να συγκινήσουν το κοινό ώστε να συνεχίσουν να τραγουδιούνται στο πέρασμα των αιώνων.¹⁷¹

Από τα παραπάνω γίνεται σαφές ότι η κατηγοριοποίηση που έχει επικρατήσει είναι βοηθητική για τον μελετητή των μπαλλαντών αλλά τα όρια ιδιαίτερα ανάμεσα στις παραδοσιακές και στις έντυπες μπαλλάντες είναι δυσδιάκριτα. Παρά το γεγονός ότι τυπικά η ειδοποιός διαφορά ανάμεσα στις έντυπες «λαϊκές» μπαλλάντες και τις υπόλοιπες είναι η έντυπη μορφή τους, δεν πρέπει να παραβλέπεται το γεγονός ότι η

¹⁶⁵ Roy Palmer, *A ballad history of England from the 1588 to the present day*, Λονδίνο, Batsford, 1979, σελ. 5, 24-25.

¹⁶⁶ Στο ίδιο, σελ. 5.

¹⁶⁷ Στο ίδιο.

¹⁶⁸ Adam Fox, *Oral and Literate Culture in England, 1500-1700*, Οξφόρδη, OUP, 2000, σελ. 300.

¹⁶⁹ Palmer, *A ballad history of England...*, σελ. 5, 18.

¹⁷⁰ Στο ίδιο, σελ. 5.

¹⁷¹ Perry, «What Gets Printed from Oral Tradition...», σελ. 99-116.

δύναμή τους πηγάζει κυρίως από την προφορικότητά τους. Όπως γράφει ο Adam Fox αναφερόμενος στους λιβέλους και στις μπαλλάντες, αυτά τα έντυπα έπαιρναν ζωή με την απαγγελία ή το τραγούδι.¹⁷²

1.2 Η μορφή και τα δομικά στοιχεία της έντυπης «λαϊκής» μπαλλάντας: στίχος, μελωδία και ξυλογράφημα

Οι έντυπες λαϊκές μπαλλάντες, όπως έχει ήδη ειπωθεί, ήταν ένα μεγάλο φύλλο χαρτιού - το λεγόμενο *broadside* - το οποίο έφερε στη μία του πλευρά την έμμετρη αφήγηση μίας ιστορίας. Αυτούς τους στίχους, τις περισσότερες φορές, συνόδευαν ο τίτλος μίας μελωδίας καθώς και μία ή περισσότερες εικόνες. Η μορφή της μπαλλάντας και τα τεχνικά χαρακτηριστικά της δεν υπέστησαν σημαντικές αλλαγές κατά την περίοδο 1550-1700.¹⁷³ Η δεκαετία κατά την οποία καθιερώθηκε και τυποποιήθηκε η φόρμα της μπαλλάντας ήταν η δεκαετία του 1620.¹⁷⁴ Τότε, οι μπαλλάντες, κατά το κυρίαρχο πρότυπο, τυπώνονταν σε χοντρό χαρτί, συνήθως σε μέγεθος folio (15 ίντσες, περίπου 38 εκ.). Η γραμματοσειρά που χρησιμοποιείτο στο απόγειο της δόξας τους, δηλαδή κατά το πρώτο μισό του 17^{ου} αιώνα, ήταν η μαυρογράμματη (*black-lettertype*) ή αλλιώς, όπως ονομάζεται σήμερα «γοθτικού» τύπου».¹⁷⁵ Οι στίχοι παρατίθονταν πολύ συχνά στο ίδιο φύλλο μεν, χωρισμένοι σε δύο μέρη δε για λόγους κυρίως εμπορικούς. Τους στίχους συνόδευαν μία ή και περισσότερες ξυλογραφίες, ενώ το ίδιο το χαρτί διακοσμούσαν όλο και σπανιότερα με μπορντούρες στις άκρες, οι οποίες μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν και ως διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στα δύο μέρη της διήγησης. Κατά τη δεκαετία του 1650, η φόρμα άλλαξε ελαφρώς καθώς η έκδοση των μπαλλαντών που αποτελούνται από δύο μέρη άρχισε να αντικαθίσταται από συντομότερες. Έτσι έγινε δυνατό το τύπωμα δύο μπαλλαντών σε ένα φύλλο χαρτιού, το οποίο μπορούσε να κοπεί επιτρέποντας την πώλησή τους ως δύο ξεχωριστά και αυτόνομα προϊόντα.¹⁷⁶

Αργότερα, κατά τα τέλη του 17^{ου} και στις αρχές του 18^{ου} αιώνα, οι αλλαγές ήταν μεγαλύτερες και ουσιαστικότερες καθώς έκανε την εμφάνιση της η λευκογράμματη γραμματοσειρά (*white-letter type*) ή αλλιώς ρωμαϊκή.¹⁷⁷ Ο Ian Dyck

¹⁷² Fox, *Oral and Literate Culture...*, σελ. 301.

¹⁷³ Rollins, «The Black-Letter Broadside Ballad», σελ. 262-263.

¹⁷⁴ Nebeker, «The Heyday of the Broadside Ballad».

¹⁷⁵ Στο ίδιο.

¹⁷⁶ Στο ίδιο.

¹⁷⁷ Στο ίδιο. Βλ. παράρτημα, Γράφημα 1.

βλέπει τις λευκογράμματα μπαλλάντες ως μια έκφραση των νέων ανησυχιών σχετικά με την κοινωνική τάξη.¹⁷⁸ Οι μπορντούρες που για ένα διάστημα είχαν πάψει να χρησιμοποιούνται εμφανίζονται και πάλι, ενώ παράλληλα η χρήση ξυλογραφιών περιορίζεται με αποτέλεσμα οι μπαλλάντες του 18^{ου} αιώνα να μοιάζουν αισθητικά περισσότερο με τις μπαλλάντες του 16^{ου} παρά με εκείνες του ακριβώς προηγούμενου αιώνα.¹⁷⁹ Ο Pepys στην εισαγωγή που συνοδεύει τη σπουδαία συλλογή του υποθέτει ότι αυτές οι αλλαγές έλαβαν χώρα χάριν οικονομίας.¹⁸⁰ Ο Cyprian Blagden υποστηρίζει ότι στα τέλη του 17^{ου} οι άνθρωποι στρέφονται εναντίον της μαυρογράμματος μπαλλάντας, η οποία έχει χάσει πια την αίγλη της.¹⁸¹ Σύμφωνα με τον ίδιο, η παραγωγή της δεν μπορούσε να ακολουθήσει και να ανταγωνιστεί τα νέα τυπογραφικά προϊόντα, όπως τα charbooks του 18^{ου} αιώνα, με αποτέλεσμα τη σταδιακή παρακμή της.¹⁸² Στην πραγματικότητα, όμως, οι μπαλλάντες όχι μόνο εξακολούθησαν να τυπώνονται μέχρι και τον 19^ο αιώνα αλλά άλλοι μελετητές όπως η Dianne Dugaw υποστηρίζουν ότι οι «παλιές μπαλλάντες» αναβίωσαν κατά τον 18^ο αιώνα.¹⁸³ Η αναβίωση αυτή πήγαζε τόσο από το ρεύμα ιστοριοδιφίας που εκδηλώθηκε αυτήν την περίοδο όσο και από το ενδιαφέρον των απλών ανθρώπων αλλά και από ένα σύμπλεγμα άλλων παραγόντων οι οποίοι σχετίζονταν με την παράδοση, την εμπορική αξιοποίηση των μπαλλαντών, την εκπαίδευση, την πολυμάθεια και τη φιλολογία.¹⁸⁴

Ο 19^{ος} αιώνας έφερε κι άλλες αλλαγές για τις έντυπες «λαϊκές» μπαλλάντες οι οποίες γίνονταν όλο και μικρότερες καθώς στόχος είναι να τυπωθούν όλο και περισσότερες στο ίδιο φύλλο. Ένα φύλλο (folio) μπορούσε πια να έχει περίπου τέσσερις ή πέντε μπαλλάντες, τις οποίες ο τυπογράφος μπορούσε να κόψει και πωλήσει κάθε «slip song», όπως ονομαζόταν το κάθε κομμάτι, ξεχωριστά.¹⁸⁵ Με την εφεύρεση της κυλινδρικής πρέσας, περισσότερα και μεγαλύτερα φύλλα μπορούσαν

¹⁷⁸ Ian Dyck, *William Cobbett and Rural Popular Culture*, Κέμπριτζ, CUP, 1992, σελ. 1, 86.

¹⁷⁹ Nebeker, «The Heyday of the Broadside Ballad».

¹⁸⁰ Στο πρωτότυπο αναφέρεται «for cheapness sake».

¹⁸¹ Cyprian Blagden, «Notes on the Ballad Market...», σελ. 179.

¹⁸² Nebeker, «The Heyday of the Broadside Ballad».

¹⁸³ Στο ίδιο και Dianne Dugaw, «The Popular Marketing of “Old Ballads”: The Ballad Revival and Eighteenth-Century Antiquarianism Reconsidered», *Eighteenth-Century Studies* 21:1 (1987), 71-90.

¹⁸⁴ Dugaw, «The Popular Marketing of “Old Ballads”...», σελ. 90.

¹⁸⁵ Ο όρος *slip ballad* προέρχεται από το μακρόστενο σχήμα που παίρνουν οι μπαλλάντες, το οποίο συναντάται από τον πρώιμο 18^ο αιώνα και μετά, βλ. Simpson, *The British Broadside and its Music*, σελ. x. Βλ. και David Atkinson και Steve Roud (επιμ.), *Street Ballads in Nineteenth-century Britain, Ireland, and North America, The Interface between Print and Oral Traditions*, Farnham, Ashgate Publishing, 2014, σελ. xiii.

να τυπωθούν περιλαμβάνοντας ακόμα μεγαλύτερο αριθμό τραγουδιών.¹⁸⁶ Στο υπό εξέταση δείγμα φαίνεται ότι η χρήση των εικόνων περιορίστηκε κατά τον 19^ο αιώνα. Παρόλα αυτά, σε έναν σχετικά μικρό αριθμό μπαλλαντών παρατηρήθηκε ο εμπλουτισμός της διακόσμησης μέσω του επιχρωματισμού των εικόνων.¹⁸⁷

Παρά τις αλλαγές που περιγράφηκαν τα δομικά στοιχεία της μπαλλάντας παρέμειναν ίδια αφού καθ' όλη την υπο εξέταση περίοδο οι μπαλλάντες περιελάμβαναν τους στίχους και συχνά ξυλογραφήματα και τον τίτλο της μελωδίας στην οποία έπρεπε να τραγουδηθούν οι στροφές.

Όσον αφορά στο λόγο, κοιτώντας μία μπαλλάντα, το πρώτο στοιχείο, το οποίο κεντρίζει το μάτι του αναγνώστη είναι ο τίτλος, ο οποίος ξεχωρίζει τόσο λόγω της θέσης του όσο λόγω της μεγαλύτερης, σε σχέση με το υπόλοιπο κείμενο, γραμματοσειράς η οποία χρησιμοποιούταν. Έπειτα, ακολουθεί το κύριο σώμα της μπαλλάντας το οποίο, όπως έχει ήδη αναφερθεί μπορεί εύκολα, στην πλειονότητα των περιπτώσεων, να διακριθεί στον πρόλογο –το προοίμιο– το κυρίως μέρος και τον επίλογο. Ο τίτλος συνήθως είναι εκτενής και περιγραφικός. Σε πολλές περιπτώσεις περιλαμβάνεται μία σύντομη περιγραφή του περιεχομένου ή ακόμα αναφέρει σε ποιους απευθύνεται καθώς και τη μελωδία πάνω στην οποία έχουν γραφτεί οι στίχοι.¹⁸⁸ Η ύπαρξη ενός διευρυμένου τίτλου σχετίζεται περισσότερο με τις τεχνικές πώλησης παρά με στυλιστική επιλογή. Στην πραγματικότητα απηχεί την πρακτική που ακολουθείται στην προώθηση καλλιτεχνικών προϊόντων μέχρι και σήμερα δίνοντας μια πρόγευση στον θεατή ή τον ακροατή, ώστε να γνωρίζει τι να προσδοκεί από το κάθε έργο.¹⁸⁹ Ο απώτερος σκοπός αυτής της πρακτικής ήταν και είναι να διαφημίσει το προϊόν και να κεντρίσει το ενδιαφέρον του αγοραστή, ώστε εκείνος να προχωρήσει στην αγορά, χωρίς να έχει εκτεθεί δημοσίως το περιεχόμενο στο σύνολό του, γεγονός που θα οδηγούσε στην άμεση ανάγνωση, απομνημόνευση ή και κλοπή.¹⁹⁰ Αυτό εξυπηρετούσε ιδιαίτερα την προώθηση της μπαλλάντας ως εμπορικού

¹⁸⁶ Nebeker, «The Heyday of the Broadside Ballad» (2007).

¹⁸⁷ Η παρατήρηση αυτή έγινε κατά τη μελέτη των συλλογών των Special Collections του Πανεπιστημίου του Sheffield. Επειδή αποκλείστηκαν από το δείγμα, τελικά δεν προχώρησα σε περαιτέρω στατιστική επεξεργασία. Πρόβλημα, επίσης, αποτελεί, η πιθανότητα η εν λόγω επιχρωμάτωση να είναι πολύ μεταγενέστερη. Για την εξελικτική πορεία της εικόνας της μπαλλάντας, βλ. ενδεικτικά εικόνα 1, σελ. 4 και εικόνα 2, σελ. 5.

¹⁸⁸ Για αυτόν ακριβώς τον λόγο επιλέχθηκε η παράθεση ολόκληρου του τίτλου των μπαλλαντών την πρώτη φορά που αναφέρονται και η συντομογραφία τους με τη χρήση αποσιωπητικών στις περιπτώσεις επανάληψης.

¹⁸⁹ Σήμερα αντίστοιχη είναι η λειτουργία των trailer για τις κινηματογραφικές ταινίες και των teaser για μουσικές και θεατρικές παραστάσεις.

¹⁹⁰ Rollins, «The Black-letter Broadside Ballad», σελ. 325.

προϊόντος, αφού ο εκτενής τίτλος της μπορούσε να τοποθετηθεί στα ειδικά κοντάρια, ραβδιά με διχαλωτή απόληξη, τα οποία τοποθετούνταν σε κομβικά σημεία. Επίσης, οι τίτλοι των τραγουδιών μπορούσαν να τοιχοκολληθούν σε δημόσια θέα, σε τοίχους ή στις θύρες της εκκλησίας, διαφημίζοντας έτσι τα τραγούδια με σχετική ευκολία.

Στη συνέχεια, ακολουθεί το προοίμιο που λειτουργεί εδώ όπως και σε κάθε άλλο λογοτεχνικό κείμενο. Σε κάποιες περιπτώσεις ο σκοπός του μοιάζει αρκετά με αυτόν του τίτλου, δηλαδή περιλαμβάνεται μια ευθεία πρόσκληση προς το κοινό για να ακούσει το συγκεκριμένο έργο. Σε αυτό το σημείο μπορεί να γίνεται άμεση αναφορά στο ειδικό κοινό που αφορά το περιεχόμενο και γενικώς επιχειρείται η πρόσκληση του ενδιαφέροντος. Σε αντίθεση, όμως, με τον τίτλο που συχνά περιλαμβάνει τη σύνοψη των εξιστορούμενων γεγονότων, το προοίμιο των μπαλλαντών δεν παρέχει πολλές πληροφορίες για την πλοκή. Η αρχή του τραγουδιού αποσκοπεί περισσότερο στο να εντάξει το κοινό στο ύφος της μπαλλάντας, δίνοντας εξ αρχής τη χιουμοριστική ή σοβαρή διάθεσή του τραγουδιού. Επιπλέον, σε αρκετές περιπτώσεις οι πρώτοι στίχοι αφιερώνονται στη διαβεβαίωση από μέρους του συνθέτη για την αλήθεια της ιστορίας που θα αφηγηθεί αλλά και για το γεγονός ότι πρόκειται για μια καινούργια μπαλλάντα και όχι επανέκδοση κάποιας παλαιότερης.¹⁹¹ Αυτά ήταν στοιχεία που εκτιμούσε δεόντως το κοινό.¹⁹² Οι πελάτες αποζητούσαν μπαλλάντες οι οποίες ήταν αληθινές και επίκαιρες. Η αφελής χωριατοπούλα Μόψα του Shakespeare ρωτάει αρκετές φορές τον πωλητή, αν η μπαλλάντα λέει αλήθεια και ζητά να της την αγοράσουν μόνο αφού ο Αυτόλυκος, ο πωλητής, τη διαβεβαιώνει ότι τα γεγονότα είναι πέρα για πέρα αληθινά και πρόσφατα.¹⁹³ Προς ενίσχυση της θέσης του, προσθέτει ότι τις συγκεκριμένες μπαλλάντες τις έχουν υπογράψει αυτόπτες

¹⁹¹ Για παράδειγμα βλ. «The Ballad of the CLOAK: / Or, The Cloaks Knavery» (1672-1696?), PL, Pepys 2.218, EBBA 20830:

«...Ορκίζομαι στα νιάτα μου,
Ότι κάθε στίχος της μπαλλάντας μου είναι αλήθεια,
Μία πνευματώδης μπαλλάντα, μία γενναία μπαλλάντα που αξίζει,
προσφάτως τυπώθηκε, μόλις κυκλοφόρησε...».

¹⁹² Rollins, «The Black-letter Broadside Ballad», σελ. 315.

¹⁹³ Οι μπαλλάντες που πουλάει ο Αυτόλυκος στη Μόψα δεν είναι δυνατόν να αναφέρονται σε πραγματικά γεγονότα. William Shakespeare, *Το χειμωνιάτικο παραμύθι*, μτφρ. Νίκος Χατζόπουλος, Αθήνα, Νεφέλη, 2004 (1623), σελ. 120.σελ. 120:

«Ορίστε εδώ μία, σε πολύ λυπητερό σκοπό: πώς η γυναίκα ενός τοκογλύφου έβγαλε με μια γέννα είκοσι σακιά χρυσάφι, και πώς λιγουρεύτηκε να φάει κεφάλια οχιάς και βατράχια στη σχάρα» και σελ. 121: «Να κι άλλη μια μπαλλάντα, για ένα ψάρι που εμφανίστηκε στην παραλία μια Τετάρτη στις ογδόντα του Απρίλη, σαράντα οργιές απάνω απ' το νερό, κι άρχισε να τραγουδάει αυτή τη μπαλλάντα για τις σκληρόκαρδες κοπέλες. Λένε πως ήταν κάποτε γυναίκα, και μεταμορφώθηκε σε ψάρι γιατί δεν ήθελε να ζευγαρώσει με κάποιον που την αγαπούσε».

μάρτυρες και αναρωτιέται «Τι λόγο έχω να κουβαλάω ψευτιές εδώ κι εκεί;».¹⁹⁴ Όσον αφορά στο αίτημα για επικαιρότητα, το κοινό γνώριζε καλά ότι οι εκδότες συχνά επανεξέδιδαν παλιές μπαλλάντες και για αυτό συνήθως η πρώτη ερώτηση που έθεταν στον πωλητή ήταν αν οι μπαλλάντες που διέθετε ήταν καινούριες εκδόσεις.¹⁹⁵

Στο κυρίως μέρος τους τραγουδιού εκτυλίσσονται τα γεγονότα. Οι περιγραφές είναι ζωντανές και ο λόγος άμεσος, διατηρώντας πολλά από τα στοιχεία του προφορικού λόγου. Το μέτρο αποτελεί ένα σημαντικό χαρακτηριστικό της έντυπης μπαλλάντας. Στις περισσότερες περιπτώσεις οι στίχοι ομαδοποιούνται σε στροφές των τεσσάρων στίχων και με ομοιοκαταληξία ΑΒΓΒ.¹⁹⁶ Ο ρυθμός αποτελεί το βασικό καλλωπιστικό στοιχείο των στίχων και δίνεται από την ακολουθία των τονισμένων και ατόνιστων συλλαβών.¹⁹⁷ Σε αρκετές μπαλλάντες, χρησιμοποιούνται επωδοί. Το μέτρο, ο ρυθμός και το γενικό μοτίβο είναι σε γενικές γραμμές απλό και επαναλαμβανόμενο, γεγονός το οποίο ενισχύει την άποψη ότι οι ρίζες της μπαλλάντας χάνονται στο απώτερο παρελθόν, σε μη εγγράμματες κοινωνίες οι οποίες χρησιμοποιούσαν τραγούδια για την εύκολη απομνημόνευση σημαντικών γεγονότων, ιστοριών και μύθων.¹⁹⁸

Στον επίλογο, που συνήθως καταλαμβάνει έκταση όμοια του προλόγου, παρουσιάζεται το συμπέρασμα, το οποίο τις περισσότερες φορές περιλαμβάνει ένα ηθικό δίδαγμα, το επιμύθιο. Συχνά ο αφηγητής, όπως και στους πρώτους στίχους, απευθύνεται ευθέως στους ακροατές παρέχοντας τις σχετικές συμβουλές άλλοτε με χιουμοριστική και άλλοτε με σοβαρή διάθεση.

Όσον αφορά στη γλώσσα καθεαυτή, παρόλο που ερευνητές, όπως η Penelope J. Corfield, έχουν θέσει το ερώτημα κατά πόσο είναι δυνατό να γίνεται λόγος για μια γλωσσική κοινότητα δεδομένης της σημαντικής γλωσσικής διαφοροποίησης -για παράδειγμα ανάμεσα στις βόρειες, τις κεντρικές και τις νότιες διαλέκτους- που παρουσιάζεται στην πρώιμη νεότερη Αγγλία, αυτό το ζήτημα δεν εμφανίζεται σε μεγάλο βαθμό στις μπαλλάντες καθώς το λεξιλόγιο που χρησιμοποιείται είναι σχετικά απλό χωρίς ιδιαίτερες διαφοροποιήσεις.¹⁹⁹ Να σημειωθεί, όμως, ότι παρόλο που η

¹⁹⁴ Shakespeare, *Το χειμωνιάτικο παραμύθι*, σελ. 120-121.

¹⁹⁵ Rollins, «The Black-letter Broadside Ballad», σελ. 315.

¹⁹⁶ Bill Gahan, «Ballad Measure in Print» (2007), *EBBA* > Resources > Culture & Printing > Measure in Print, <https://ebba.english.ucsb.edu/page/ballad-measure-in-print> (05.01.2018).

¹⁹⁷ Στο ίδιο και Tristram P. Coffin, «Remarks Preliminary to a Study of Ballad Meter and Ballad Singing», *The Journal of American Folklore* 78:308 (1965), σελ. 150.

¹⁹⁸ Gahan, «Ballad Measure in Print».

¹⁹⁹ Penelope J. Corfield, «Introduction: Historians and Language», στο Penelope J. Corfield (επιμ.), *Language, History and Class*, Οξφόρδη, Basil Blackwell, 1991, σελ. 28.

γλώσσα δεν είναι εξεζητημένη, οι λέξεις συχνά λειτουργούν συνυποδηλωτικά.²⁰⁰ Οι αισχρολογίες ήταν κάθε άλλο παρά σπάνιες, για αυτό φαίνεται παράξενο στους σύγχρονους όταν ένας πωλητής απέφευγε τα «παλιόλογα».²⁰¹ Οι καθωσπρέπει νεαρές, όπως η Περντίτα, θεωρούσαν σκόπιμο να προειδοποιήσουν τον τραγουδιστή να μην βάλει «προστυχόλογα» στα τραγούδια του, αφού όπως αναφέρει και ο Κωμικός «το τι σου λένε κάτι τέτοιοι γυρολόγοι,[...] δεν μπορείς να φανταστείς».²⁰² Η δυσκολία που μπορεί να προκύψει από την γλώσσα αφορά όχι τελικά το ίδιο το λεξιλόγιο αλλά τη συνυποδηλωτική λειτουργία της ίδιας της γλώσσας. Παρόλα αυτά η δυσκολία αυτή δεν ήταν ανυπέβλητη για τους συγχρόνους, καθώς το κοινό ήταν εξοικειωμένο.

Το δεύτερο απαραίτητο στοιχείο για την ύπαρξη της μπαλλάντας είναι η μελωδία. Οι μελετητές συχνά αντιμετωπίζουν και κατηγοριοποιούν τις μπαλλάντες ως ποίηση, ενώ στην πραγματικότητα για τους ανθρώπους της πρώιμης νεότερης περιόδου οι μπαλλάντες ήταν αδιαμφισβήτητα μουσική.²⁰³ Σε αντίθεση με πολλούς μορφωμένους σύγχρονους του οι οποίοι εκφράζονταν με περιφρόνηση για τη λαϊκή μουσική, κυρίως επειδή θεωρούσαν ότι η μουσική των απλών ανθρώπων ήταν βασισμένη σε απλές μελωδίες, πιο εύκολα κατανοητές, ο Charles Butler στην πραγματεία του περί μουσικής αναφέρει ότι ομάδες εργατών συχνά τραγουδούσαν σε «καλή αρμονία, ευχάριστη για τους ακροατές» δύο, τριών και τεσσάρων φωνών.²⁰⁴ Το σύμπαν της λαϊκής μουσικής της πρώιμης νεότερης Αγγλίας, δηλαδή, παρουσιάζεται άδικα από μία μερίδα συγχρόνων ως μία συνεχής, ενοχλητική παραφωνία αφού πηγές, όπως ο Butler, υποδεικνύουν ένα σαφώς ανώτερο επίπεδο· οι εργάτες έχουν την ικανότητα όχι μόνο να παίξουν ένα μουσικό όργανο αλλά και να

²⁰⁰ Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τη γλώσσα των μπαλλαντών και τις συνδέσεις της με τον λόγο περί διαμαρτυρίας και την εθνικότητα βλ. αντίστοιχα Paula McDowell, «“The Manufacture and Lingua-facture of Ballad-Making”»: Broadside Ballads in Long Eighteenth-Century Ballad Discourse», *The Eighteenth Century* 47:2/3 (2006), 151-178· Nick Groom, «“The purest English”»: Ballads and the English Literary Dialect», *The Eighteenth Century* 47:2/3 (2006), 179-202.

²⁰¹ Shakespeare, *Το χειμωνιάτικο παραμύθι*, σελ. 116-117:

«Έχει τα πιο όμορφα τραγούδια της αγάπης για κοπέλες· και μάλιστα χωρίς παλιόλογα, πράγμα παράξενο, ε; Γεμάτα νοστιμιές και τσαλιμάκια «όπα της» και «δώς’ του» κι «ωχ, αμάν»· κι όπου κάνας κατεργάρης βρομόστομος έχει, να πούμε, πονηρούς σκοπούς, και πετάξει καμιά απρέπεια την ώρα εκείνη, βάζει την κοπελιά να του απαντήσει «Ωπ, φιλαράκο, μέχρι εδώ» - του κόβει τη φόρα δηλαδή, και του ξεγλιστράει: «Ωπ, φιλαράκο, μέχρι εδώ!»).

²⁰² Shakespeare, *Το χειμωνιάτικο παραμύθι*, σελ. 117-118.

²⁰³ Marsh, *Music and Society ...*, σελ. 233-250.

²⁰⁴ Charles Butler, *The Principles of Musik, in Singing and Setting with the two-fold use thereof (Ecclesiastical and Civil)*, Λονδίνο, Printed by John Haviland, for the author, 1636, σελ. 123.

τραγουδήσουν διαφορετικές φωνές, αυτοσχεδιάζοντας αρμονίες για να στολίσουν τις βασικές μελωδίες.²⁰⁵

Το αγγλικό κοινό είχε στο ρεπερτόριό του μια μεγάλη ποικιλία μελωδιών την οποία επιστράτευε όταν επρόκειτο να τραγουδήσει μια μπαλλάντα. Παρόλο που η ίδια η μελωδία σπάνια βρίσκεται τυπωμένη πάνω στο χαρτί της μπαλλάντας με τη μουσική σημειολογία, συχνά τυπώνεται κάτω από τον τίτλο του τραγουδιού το όνομά της.²⁰⁶ Ειδικότερα, σε αντίθεση με τις μπαλλάντες που σώζονται από τον 16^ο αιώνα και σπανίως παραθέτουν τον τίτλο της μελωδίας, το σύνηθες πια κατά τον 17^ο αιώνα είναι η αναγραφή στο χαρτί του τίτλου της μουσικής που συνοδεύει το κάθε τραγούδι.²⁰⁷ Η πρακτική, όμως, αυτή εξασθενεί κατά τον 19ο αιώνα. Ενδιαφέρον είναι ότι κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 17ου αιώνα ένα ποσοστό έντυπων μπαλλαντών αντί για ξυλογραφίες συνοδεύονταν από μουσικά πεντάγραμμα, γεγονός που ερμηνεύτηκε από τον Christopher Marsh ως μια αντανάκλαση της αύξησης των ποσοστών της μουσικής εγγραμματοσύνης που αποτέλεσε ταυτόχρονα κίνητρο για περισσότερους ανθρώπους να μάθουν τη μουσική σημειογραφία.²⁰⁸ Παρόλα αυτά, στις περισσότερες περιπτώσεις τα πεντάγραμμα και οι νότες που τυπώνονταν στα φύλλα των μπαλλαντών είχαν αμιγώς διακοσμητικό χαρακτήρα, καθώς μουσικά ήταν ακατανόητα.²⁰⁹ Ακόμα και στις ελάχιστες εξαιρέσεις που πράγματι πρόκειται για την προσπάθεια απόδοσης της μελωδίας, δεν μπορούν να δώσουν μία ακριβή εικόνα στον σημερινό μελετητή.²¹⁰ Αυτό, όμως, δεν αποτελούσε σημαντικό πρόβλημα για την υπό εξέταση περίοδο καθώς οι περισσότεροι άνθρωποι εκείνης της εποχής δεν ήταν σε θέση ούτε να διαβάσουν τη μουσική σημειογραφία. Βέβαια, η μουσικότητα δεν πρέπει να συγχέεται με τη μουσική εγγραμματοσύνη ειδικότερα αν αναλογιστεί κανείς ότι ολόκληρη η βιομηχανία παραγωγής μπαλλαντών στηριζόταν εν μέρει στην ικανότητα τόσο των πωλητών όσο και των καταναλωτών να απομνημονεύουν έναν αξιοσημείωτο αριθμό συχνά επαναχρησιμοποιούμενων μελωδιών.²¹¹ Η συντριπτική πλειοψηφία έπαιζε ή τραγουδούσε τη μουσική από μνήμης και όχι διαβάζοντας

²⁰⁵ Marsh, *Music and Society...*, σελ. 4.

²⁰⁶ Ganev, *Song of Protest, Songs of Love...*, σελ. 14.

²⁰⁷ Nebeker, «The Heyday of the Broadside Ballad». Βλ. παράρτημα, γράφημα 2, σελ. 636.

²⁰⁸ Marsh, *Music and Society...*, σελ.234.

²⁰⁹ Simpson, *The British Broadside and its Music*, σελ. xii και Nebeker, «The Heyday of the Broadside Ballad».

²¹⁰ Caroline Bennet, «‘To its own proper tune’: Finding tunes for British broadside Ballads», *The Making of a Broadside Ballad*, <http://press.emcimprint.english.ucsb.edu/the-making-of-a-broadside-ballad/caroline-bennett-finding-tunes> (07.01.2018).

²¹¹ Marsh, *Music and Society...*, σελ. 4.

την.²¹² Οι μελωδίες, δηλαδή, που χρησιμοποιούνται στις μπαλλάντες ήταν κυρίως μελωδίες οι οποίες ήταν γνωστές στο βρετανικό κοινό, ώστε οι ακροατές να μπορούν από τον τίτλο και μόνο να καταλάβουν για ποια μελωδία πρόκειται. Στις περιπτώσεις που το κοινό δεν ήταν εξοικειωμένο με τη μελωδία, ο πωλητής την τραγουδούσε όσες φορές χρειαζόταν, ώστε ο αγοραστής να την απομνημονεύσει.²¹³ Η επιλογή της μελωδίας είχε σημασία αφού η χρήση μελωδιών οι οποίες ήταν οικείες στο κοινό αποτέλεσε σημαντικό παράγοντα δημοτικότητας αυτών των προϊόντων και ενίσχυσε την επιρροή που είχαν οι έντυπες «λαϊκές» μπαλλάντες.²¹⁴

Κατά τον 17ο αιώνα, κάποιες από τις μελωδίες που χρησιμοποιούνταν στις μπαλλάντες, όπως οι «Greensleeves», «Fortune My Foe» και «Chevy Chase» θεωρούνταν ήδη παλιές λόγω του ότι προέρχονταν από τη λαϊκή παράδοση ή από τις προγενέστερες μορφές της έντυπης μπαλλάντας.²¹⁵ Αυτές οι παλιές μελωδίες και το πλήθος των εκδοχών τους που προέκυψαν από τις διαφορετικές ερμηνείες των καλλιτεχνών χρησιμοποιούνταν όχι μόνο για να συνοδεύσουν μπαλλάντες αλλά και για να ντύσουν μουσικά ύμνους. Επίσης, αποτέλεσαν τη βάση χορευτικής μουσικής. Το ταξίδι των μελωδιών καθώς και οι αλληλεπιδράσεις ανάμεσα στα διάφορα μουσικά ήδη καθιστούν δύσκολη την τοποθέτηση σαφών ορίων ανάμεσα στη μουσική για μπαλλάντες και στη θρησκευτική ή τη λόγια. Επίσης, ισχυρή και αμφίδρομη σχέση υπήρχε ανάμεσα στη μουσική της σκηνής και του δρόμου, δηλαδή στη μουσική που χρησιμοποιούνταν στα θεατρικά δρώμενα της εποχής και στη μουσική της μπαλλάντας.²¹⁶ Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η εμφάνιση στις αρχές του 18^{ου} αιώνα, το είδος της *Ballad Opera*. Αυτό το είδος θεάματος, το οποίο διαδραματιζόταν στη σκηνή, σατιρίζοντας την εισαγόμενη *Opera Seria*, χρησιμοποιούσε μουσική κατά τον δημοφιλή και λαϊκό τρόπο εξ ου και το όνομα το οποίο παραπέμπει άμεσα στις μπαλλάντες.²¹⁷ Οι σχέσεις αυτές ήταν αμφίδρομες αφού μελωδίες των θεάτρων του Λονδίνου εμφανίζονταν και στις μπαλλάντες και

²¹² Στο ίδιο, σελ. 6.

²¹³ Βλ. και Marsh, *Music and Society...*, σελ. 234.

²¹⁴ Simpson, *The British Broadside and its Music*, σελ. xi. Για τις δημοφιλέστερες μελωδίες μπαλλάντας βλ. παράρτημα, σελ. 637.

²¹⁵ Carr, «“An Harmlesse Dittie”...».

²¹⁶ Στο ίδιο.

²¹⁷ Η *Ballad opera* ορίζεται ως ένα είδος θεατρικής ψυχαγωγίας το οποίο ήταν δημοφιλές κατά τον πρώιμο 18^ο αιώνα στην Αγγλία. Οι παραστάσεις αυτές είχαν σατιρικό χαρακτήρα και διανθίζονταν με παραδοσιακά ή οπερατικά τραγούδια, Το πιο γνωστό παράδειγμα είναι το έργο του John Gay με τίτλο *The Beggar's Opera* (1728) (*Η Όπερα του Ζητιάνου*), βλ. EOLD, λήμμα «ballad opera», https://en.oxforddictionaries.com/definition/ballad_opera (08.03.2018). Βλ. και Gerald Porter και Jukka Tiisanen, «Performing Resistance to the New Rural Order: An Unpublished Ballad Opera and the Green Song», *The Eighteenth Century* 47:2/3 (2006), 203-232.

αξιοποιήθηκαν από τους μεταγενέστερους ερευνητές που ασχολήθηκαν με την ανασύνθεση των μελωδιών των μπαλλαντών.²¹⁸

Η μουσική διαθέτει μεγάλη δύναμη καθώς επιδρά στο θυμικό και μέσω της χρήσης διαφορετικών μουσικών τρόπων προκαλεί στους ακροατές ποικίλα αποτελέσματα.²¹⁹ Η τέχνη της μουσικής, σύμφωνα με τον Charles Butler, είναι η διαχείριση των νοτών μέσω της φωνής ή ενός μουσικού οργάνου. Ο ίδιος στο σύγγραμμά του περί των αρχών της μουσικής αναφέρει ότι αυτό επιτυγχάνεται μέσω των μουσικών τρόπων. Από το κείμενο του Butler γίνεται σαφές ότι οι μουσικοί τρόποι που χρησιμοποιούνται στην εποχή του είναι ο δώριος, ο λύδιος, ο αιολικός, ο φρύγιος και ο ιωνικός.²²⁰ Σύμφωνα με τον ίδιο, ο κάθε τρόπος προκαλεί διαφορετικά συναισθήματα και ως εκ τούτου χρησιμοποιείται συνήθως για συγκεκριμένου ύφους τραγούδια.²²¹ Στις μπαλλάντες, όμως, σε αρκετές περιπτώσεις παρατηρείται το εξής παράδοξο, τραγούδια με βαρύ περιεχόμενο, να συνοδεύονται από ελαφριά μουσική. Αυτό είναι ενδεικτικό τόσο του μουσικού γούστου της εποχής όσο και της ελαστικότητας των μουσικών τρόπων.²²²

Για την επιλογή της μελωδίας που θα συνόδευε την εκάστοτε μπαλλάντα, όμως, δεν λαμβανόταν υπόψη μόνο ο τρόπος στον οποίο ήταν γραμμένη και η διάθεση που αυτή δημιουργούσε αλλά ακόμα ένας πολύ ενδιαφέρων παράγοντας. Οι μελωδίες, όπως έχει ήδη αναφερθεί, επαναχρησιμοποιούνταν. Η ανακύκλωση αυτή δημιουργούσε ισχυρούς συσχετισμούς ανάμεσα στις μελωδίες και τα θέματα με τα οποία συνδυαζόντουσαν συχνότερα. Με αυτόν τον τρόπο, η ίδια η μελωδία έφτασε να συνδιαμορφώνει το νόημα του τραγουδιού, καθώς μέσω του συσχετισμού δημιουργούσε το ερμηνευτικό πλαίσιο των νέων στίχων που τραγουδιούνταν σε μία παλιά και ήδη γνωστή μελωδία.²²³ Αν για παράδειγμα μία μπαλλάντα είχε χρησιμοποιηθεί κατά κύριο λόγο για τη συνοδεία μπαλλαντών με κεντρικό θέμα τη δολοφονία, ακόμα και αν συνόδευε μία μπαλλάντα της οποίας το περιεχόμενο είναι

²¹⁸ David Atkinson και Steve Roud, «Introduction» στο David Atkinson και Steve Roud (επίμ.), *Street Literature of the Long Nineteenth Century: Producers, Sellers, Consumers*, Newcastle upon Tyne, Cambridge Scholars Publishing, 2017, σελ. 2

²¹⁹ «Music is the Art of modulating notes in voice, or instrument. The which, having a great power of the affections of the minde, by its various modes produced in the hearers various effects», Butler, *The Principles of Music...*, Lib. I, Cap. I. «Of the Moods», σελ. 1.

²²⁰ «The Moods are five: [Doric, Lydian, Æolik, Phrygian and Ionic]», Butler, *The Principles of Music...*, Lib. I, σελ. 1.

²²¹ Βλ. παράρτημα, σελ. 638-639.

²²² Αρκετά τέτοια παραδείγματα παρατίθενται στο Marsh, *Music and Society...*, σελ. 288-327, ειδικά σελ. 299-321.

²²³ Βλ. Marsh, *Music and Society...*, σελ. 288-327,

υπέρ του βασιλιά, ο συσχετισμός με τα προηγούμενα τραγούδια θα έφερε μαζί ένα υπόρρητο μήνυμα. Η μελωδία, κατ' επέκταση μπορούσε να δημιουργήσει, να ενισχύσει ή να υπονομεύσει το νόημα που προέκυπτε από μία πρώτη ανάγνωση των στίχων. Επομένως, η επιλογή της δεν ήταν τυχαία, καθώς εκτός από τους εμπορικούς σκοπούς, δημιουργούσε το ερμηνευτικό πλαίσιο και σε κάποιες περιπτώσεις λειτουργούσε ως σχόλιο.

Το τρίτο δομικό στοιχείο μίας μπαλλάντας είναι τα ξυλογραφήματα. Έχει ήδη γίνει λόγος για την προφορική, τη γραπτή και την ηχητική διάσταση της μπαλλάντας. Η συνοδεία του τραγουδιού από ένα ξυλογράφημα προσθέτει την οπτική διάσταση η οποία διαδραματίζει με τη σειρά της τον δικό της ρόλο στην ασυνήθιστα εντυπωσιακή κοινωνική εμβέλεια που γνώρισαν οι έντυπες λαϊκές μπαλλάντες.²²⁴ Αυτές οι μικρές εικόνες, οι ξυλογραφίες, οι οποίες συνήθως κοσμούσαν τις έντυπες «λαϊκές» μπαλλάντες πολύ πιθανόν να αποτελούσαν στην εποχή τους το πρώτο σε κατανάλωση είδος τέχνης και το πιο ευρέως αναγνωρίσιμο.²²⁵ Οι εικόνες που συνόδευαν τις μπαλλάντες τις έκαναν δελεαστικές ακόμα και στους αγράμματους, ενώ μπορεί να υποθεθεί ότι ενίσχυναν την αξία τους ως διακοσμητικά αντικείμενα καθώς, όπως έχει ήδη αναφερθεί, μπαλλάντες κοσμούσαν τα καπηλεία και τους τοίχους σπιτιών.

Οι εκδότες γνώριζαν καλά τη δύναμη της εικόνας και ότι παρόλο που η χρήση ξυλογραφιών ανέβαζε την τιμή πώλησης της μπαλλάντας, παράλληλα τους εξασφάλιζε περισσότερες πωλήσεις.²²⁶ Εξάλλου, φαίνεται ότι σε σχέση με τα υπόλοιπα έντυπα προϊόντα, οι μπαλλάντες περιελάμβαναν περισσότερες εικόνες. Μάλιστα έχει υπολογιστεί ότι αντιστοιχούσε μία εικόνα ανά εβδομήντα εφτά γραμμές κειμένου κατά μέσο όρο.²²⁷ Αυτή η αναλογία είναι εντυπωσιακή σε σύγκριση παραδείγματος χάρη με την επανέκδοση του *Act and Monuments* (1610) του John Foxe, ενός έργου διάσημου για τις εικονογραφήσεις του, στο οποίο η αντίστοιχη αναλογία ήταν μία εικόνα ανά 3.147 γραμμές κειμένου.²²⁸ Παρόλα αυτά, πρέπει να σημειωθεί ότι η χρήση των εικόνων, που αποτελούσαν τόσο σημαντικό στοιχείο των έντυπων «λαϊκών» μπαλλαντών κατά τον 17ο αιώνα, περιορίστηκε αρκετά τους επόμενους αιώνες. Για παράδειγμα, τον 19^ο αιώνα, εκδόθηκαν φύλλα που

²²⁴ Marsh, «Best-selling ballads and their... », σελ. 53.

²²⁵ Στο ίδιο.

²²⁶ Στο ίδιο, σελ. 54.

²²⁷ Στο ίδιο, σελ. 53.

²²⁸ Στο ίδιο.

περιελάμβαναν δεκάδες μπαλλάντες χωρίς ούτε μία εικόνα. Στον αντίποδα αυτών των λιτών εκδόσεων, την ίδια εποχή έχουμε τις μπαλλάντες που συνοδεύονται από επιχρωματισμένες εικόνες. Αυτή η αλλαγή πιθανώς να συνδέεται με την αλλαγή τόσο στη μόδα όσο και στα ποσοστά της εγγραμματοσύνης.

Όπως οι μελωδίες έτσι και οι ξυλογραφίες που χρησιμοποιούνταν στις μπαλλάντες ανακυκλώνονταν. Ενίοτε παραγγέλνονταν εικόνες για να συνοδεύσουν συγκεκριμένες μπαλλάντες, αλλά συνήθως οι ξυλογραφίες προέρχονταν από προηγούμενα τραγούδια. Οι λόγοι για τους οποίους συνέβαινε αυτό ήταν κατά κύριο λόγο οικονομικοί διότι οι τυπογράφοι δεν είχαν στη διάθεσή τους παρά μόνο όσες ξυλογραφίες άντεχαν τα οικονομικά τους. Αυτό σημαίνει ότι υπάρχουν περιπτώσεις που η συνάφεια περιεχομένου και εικόνας είναι μικρή. Σύμφωνα με τον Hyder Rollins, λόγω της αυξημένης ζήτησης ξυλογραφιών έναντι της προσφοράς, οι τυπογράφοι συχνά κατέφευγαν στην αγορά ήδη φθαρμένων, ξεθωριασμένων ή σκουληκοφαγωμένων ξυλογραφιών τις οποίες χρησιμοποιούσαν ανεξαρτήτως αν ταίριαζαν ή όχι με το θέμα του τραγουδιού.²²⁹ Όμως, συνήθως, οι εικόνες ήταν σχετικές σε βαθμό που οδήγησαν τον Mark Booth να υποστηρίξει ότι οι ξυλογραφίες οι οποίες συνόδευαν τις μπαλλάντες λειτουργούσαν και χρησιμοποιούνταν με τον ίδιο τρόπο που η δημοσιογραφία χρησιμοποιεί τις φωτογραφίες σήμερα, δηλαδή με σκοπό να διαφημίζουν το προϊόν έτσι ώστε το ίδιο το κείμενο να μην κρύβει καμία έκπληξη.²³⁰ Η άποψη ότι οι εικόνες δεν σχετιζόνταν με το περιεχόμενο έχει δικαίως αμφισβητηθεί και από αρκετούς άλλους μελετητές. Είναι βέβαιο ότι οι επιλογή των εικόνων συνήθως στηριζόταν στην εικονογραφική παράδοση και στις δημοφιλείς εικόνες οι οποίες βρίσκονταν σε κυκλοφορία. Η ανάδυση στον 18ο αιώνα των μπαλλαντών ως έκφρασης της παραδοσιακής λαϊκής λογοτεχνίας, καθώς και ο ανταγωνισμός με τις άλλες μορφές της λαϊκής κουλτούρας, έσπρωξαν πολλούς εκδότες μπαλλάντας να επιχειρήσουν τη ριζική οπτική αναμόρφωση του φύλλου της, επιδιώκοντας απεικονίσεις με πιο έντονο το αφηγηματικό στοιχείο.²³¹ Καθ' όλη τη διάρκεια της υπό εξέταση περιόδου, υπάρχουν περιπτώσεις που η συνάφεια είναι τόσο μεγάλη, ώστε εύκολα μπορεί να υποθέσει κάποιος ότι οι ξυλογραφίες

²²⁹ Rollins, «The Black-Letter Broadside Ballad», σελ. 263.

²³⁰ Mark W. Booth, *The Experience of Songs*, Νιού Χέιβεν και Λονδίνο, Yale University Press, 1981, σελ. 106-107.

²³¹ Alexandra Franklin, «Making Sense of Broadside Ballad Illustrations in the Seventeenth and Eighteenth Centuries», στο Murphy και O'Driscoll (επιμ.), *Studies in Ephemera, Text and Image in Eighteenth-century Print*, σελ. 188.

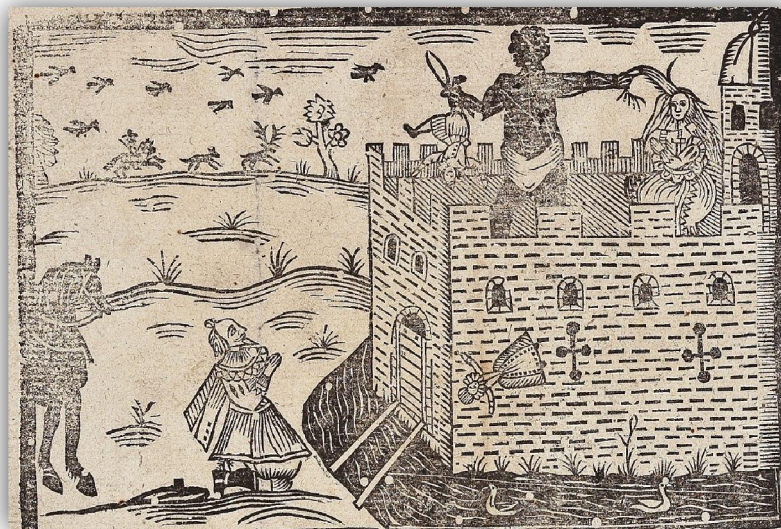
κατασκευάστηκαν ειδικά για τη συγκεκριμένη μπαλλάντα –με ό,τι αυτό μπορεί να συνεπάγεται σχετικά με τη δημοτικότητα της, τα προσδοκώμενα κέρδη ή την προσπάθεια ενίσχυσης των πωλήσεων, την ανάγκη ή όχι συνοδευτικής εικόνας. Ένα δημοφιλές τραγούδι με αρκετές επανεκδόσεις, λόγω χάρη, μπορούσε να συνοδευτεί από μία φθαρμένη ή κοινότυπη ξυλογραφία καθώς ο τυπογράφος γνώριζε ότι δεν θα χρειαζόταν να καταβάλει μεγάλη προσπάθεια για να πωληθεί. Τυπογράφοι, όπως ο Diceys, εξέδιδαν παλιές μπαλλάντες με τη συνοδεία νέων ειδικά σχεδιασμένων εικόνων, ενώ άλλοι συνδύαζαν παλιές εικόνες με τέτοιο τρόπο ώστε να ταιριάζουν με σύγχρονα θέματα. Με αυτόν τον τρόπο πολλές μπαλλάντες του 18^{ου} αιώνα κατάφερναν να συγκεράσουν την ιστορία της παραδοσιακής μπαλλάντας με τα σύγχρονα γεγονότα.²³²

Οι ξυλογραφίες δεν ήταν μόνο αρωγοί στις προσπάθειες των εκδοτών και των πωλητών να αυξήσουν τις πωλήσεις αλλά αποδεικνύονταν χρήσιμες και στη μετάδοση και την ερμηνεία του μηνύματος που έφεραν οι στίχοι της μπαλλάντας. Η Megan Palmer, μελετώντας τις έντυπες εκδόσεις ενός συγκεκριμένου τραγουδιού, απέδειξε ότι η επιλογή των ξυλογραφιών οδηγούν τον ακροατή/αναγνώστη σε διαφορετικές αναγνώσεις και ερμηνείες.²³³ Ενώ, δηλαδή, οι στίχοι παραμένουν ίδιοι, η ερμηνεία τους διαφοροποιείται ανάλογα με την ξυλογραφία που έχει επιλεγεί για να συνοδέψει την κάθε έκδοση. Το τραγούδι που παρουσίασε η Palmer αφορά στον θρήνο ενός πουλιού το οποίο έχασε το ταίρι του και συνοδεύτηκε σε βάθος ενός αιώνα από τρία διαφορετικά σύνολα εικονογράφησης. Το ένα οδηγεί τον αναγνώστη να εκλάβει την μπαλλάντα ως μία αλληγορία περί ηθικής στη οποία τα πουλιά αντιπροσωπεύουν ανθρώπους. Το δεύτερο μετατρέπει την μπαλλάντα σε μία πολιτική αλληγορία, ενώ το τρίτο μέσω της διαφορετικής εικονογράφησης του προσκαλεί τον αναγνώστη να εκλάβει τα λόγια του τραγουδιού ως λόγια των πουλιών. Οι τρεις διαφορετικές ερμηνείες των στίχων αποδεικνύουν ότι η επιλογή των συγκεκριμένων εικόνων από τους εκδότες δεν ήταν καθόλου τυχαία. Αντιθέτως, οι ίδιοι μέσω της επιλογής τους έπαιρναν τον ρόλο έμπειρου λογοτεχνικού σχολιαστή και βοηθούσαν το κοινό τους να αποκωδικοποιήσει τις υποδηλώσεις και την ευρύτερη συνεκδοχική διάσταση του κειμένου, συνδυάζοντας το οπτικό νόημα των εικόνων με το νόημα του

²³² Franklin, «Making Sense of Broadside Ballad Illustrations...», σελ. 188.

²³³ Βλ. Megan Palmer, «Picturing across species: Broadside Ballads in Image and Word», *Huntington Library Quarterly* 79:2 (2016), 221-244· Theodore Barrow, «From “The Easter Wedding” to the Frantick Lover”: The Repeated Woodcut and Its Shifting Roles», στο Murphy και O’Driscoll (επιμ.), *Studies in Ephemera...*, σελ. 219-239.

κειμένου.²³⁴ Ας σημειωθεί, όμως, πως παραμένει ασαφές το ποιος ήταν εκείνος ο οποίος ήταν υπεύθυνος για την επιλογή των ξυλογραφιών.²³⁵ Θα μπορούσε να είναι είτε ο συνθέτης/συγγραφέας είτε ο τυπογράφος ή ο εκδότης. Πιθανόν ακολουθούσαν διαφορετικές πρακτικές.

Εικόνα 5 «A Lamentable ballad of the tragical end of a Gallant Lord...» (1658-1664?)²³⁶

Οι ξυλογραφίες είχαν ακόμα έναν ρόλο. Οι πελάτες, ακόμα και εκείνοι που δεν γνώριζαν γραφή, ήταν δυνατό να αναγνωρίσουν μία μπαλλάντα βάσει των εικόνων που τη συνόδευαν και κατ' επέκταση να συνδυάσουν τους σωστούς και προφανώς γνωστούς σε εκείνους στίχους με την κατάλληλη μουσική.²³⁷ Τέλος, οι εικόνες αυτές, λόγω του ότι πολλές φορές περιελάμβαναν αστείες ή αξιοπερίεργες αναπαραστάσεις, αποκτούσαν κι ένα αμιγώς διασκεδαστικό σκοπό.²³⁸ Οι εκδότες μέσω της εικόνας που συνόδευε την μπαλλάντα απευθύνονταν στο κοινό χρησιμοποιώντας την κοινή γνώση, δηλαδή κάποιου είδους καλλιτεχνικές συμβάσεις με τις οποίες το κοινό ήταν εξοικειωμένο. Επίσης, επιχειρούσαν να κερδίσουν την προσοχή των αναγνωστών είτε μέσω της ταύτισής τους με τον ιδανικό εαυτό τους, όπως τα σημερινά εξώφυλλα των περιοδικών προβάλλουν τα πρότυπα της εποχής, είτε μέσω μίας υπαινικτικής ή άκρως παραστατικής, σχεδόν αφηγηματικής,

²³⁴ Palmer, «Picturing across Species...», σελ. 242.

²³⁵ Στο ίδιο, σελ. 221.

²³⁶ «A Lamentable ballad of the tragical end of a Gallant Lord, and a / Vertuous Lady, with the untimely end of their two children, wickedly performed by a Heathenish Blacka- / moor their servant, the like never heard of before» (1658-1664?), UGL, Euing 197, *EBBA* 31955.

²³⁷ Marsh, «Best-selling ballads and their pictures...», σελ. 54.

²³⁸ Rollins, «The Black-Letter Broadside Ballad», σελ. 273.

εικονογράφησης.²³⁹ Συνεπώς, η σημασία της παρουσίας των εικόνων στις μπαλλάντες δεν πρέπει να υποβαθμίζεται καθώς είναι ένα αναπόσπαστο κομμάτι αυτής της υβριδικής λογοτεχνικής φόρμας.

1.3 Η παραγωγή και η διακίνηση της έντυπης «λαϊκής» μπαλλάντας: το νομικό πλαίσιο, οι τυπογράφοι και οι συγγραφείς, οι πωλητές και το κοινό

Οι μπαλλάντες, όπως γίνεται σαφές και από τα παραπάνω, κάνουν την εμφάνισή τους πολύ νωρίτερα από την ανάπτυξη της τυπογραφίας καθώς η θέση τους στο ηχοτόπιο ήταν σημαντική ακόμα και πριν το 1500, όταν το είδος της μπαλλάντας του δρόμου (street ballad) είχε πια ωριμάσει και ο δρόμος για τις έντυπες λαϊκές μπαλλάντες είχε πια στρωθεί.²⁴⁰ Από καλλιτεχνική άποψη, προγενέστερα είδη όπως το σατιρικό ποίημα, οι θρήνοι, οι σκωπτικοί, θρησκευτικοί και χιουμοριστικού περιεχομένου στίχοι έφεραν πολλά από τα χαρακτηριστικά που αργότερα συγκεράστηκαν στις έντυπες μπαλλάντες.²⁴¹ Από τεχνική άποψη, οι συγγραφείς μπαλλαντών επιχειρούσαν την κυκλοφορία των έργων τους σε χειρόγραφο μορφή. Στη συνέχεια, η ανάπτυξη της τυπογραφίας διευκόλυνε και πολλαπλασίασε την παραγωγή και κατ' επέκταση την κυκλοφορία των μπαλλαντών.²⁴² Κατά τη διάρκεια του 16^{ου} και του 17^{ου} αιώνα, τυπώθηκαν εκατοντάδες μπαλλάντες οι οποίες κυκλοφόρησαν πολύ πιθανόν σε εκατομμύρια αντίτυπα.²⁴³ Κατά τον 17^ο αιώνα, η παραγωγή και η κυκλοφορία των μπαλλαντών διέπονταν θεωρητικά από ένα νομικό πλαίσιο και επαφιόταν περισσότερο σε ομάδες ανθρώπων παρά στις προσπάθειες ενός ατόμου. Οι συγγραφείς, οι τυπογράφοι, οι τραγουδιστές ή πωλητές καλούνταν να εργαστούν στο πλαίσιο αυτών των ομάδων είτε αυτές ήταν οργανώσεις οι οποίες ήλεγχαν τις άδειες παραγωγής και κυκλοφορίας είτε ήταν τα συγκεντρωμένα πλήθη στις αγορές όπου πωλούνταν οι μπαλλάντες.²⁴⁴ Επομένως, για την καλύτερη κατανόηση αυτής της υβριδικής πηγής κρίνεται σκόπιμη η συνοπτική παρουσίαση

²³⁹ Franklin, «Making Sense of Broadside Ballad Illustrations...», σελ. 169-194, ειδικά σελ. 189. Ένα παράδειγμα αφηγηματικής απεικόνισης είναι η εικόνα 5. Ο σύζυγος και πατέρας ικετεύει για τη σωτηρία της οικογένειας του ενώ ο έγχρωμος υπηρέτης κατακρημνίζει το ένα παιδί από το μπαλκόνι και ανοίγει το κεφάλι του δεύτερου χτυπώντας το στον τοίχο, παρά τις ικεσίες των γονέων. Στη συνέχεια, προχωράει και στον αποκεφαλισμό της μητέρας. Η εικόνα καταφέρει να συμπεριλάβει όλα τα βασικά γεγονότα που περιγράφονται στο κείμενο, με σαφήνεια και παραστατικότητα. Για μία εκτενέστερη ανάλυση, βλ. κεφάλαιο 4, σελ. 488-489.

²⁴⁰ Rollins, «The Black-Letter Broadside Ballad», σελ. 258.

²⁴¹ Στο ίδιο.

²⁴² Στο ίδιο.

²⁴³ Βλ. Watt, *Cheap Print and Popular Piety...*, σελ. 11.

²⁴⁴ McAbee και Murphy, «Ballad Creation and Circulation...».

πρώτον του νομικού πλαισίου που καθόριζε την παραγωγή και τη διακίνησή της, δεύτερον του ρόλου των εκδοτών και των συγγραφέων και τρίτον της θέσης των πωλητών και του κοινού.

Όσον αφορά το νομικό πλαίσιο, ο αυξανόμενος αριθμός μπαλλαντών καθιστούσε αναγκαία την εισαγωγή νέων μέτρων σχετικά με την οργάνωση της παραγωγής και της κυκλοφορίας τους. Η «Worshipful Company of Stationers and Newspapers Makers» ή απλώς «Stationers' Company», όπως απαντάται τις περισσότερες φορές, ιδρύθηκε το έτος 1557 και είχε την αποκλειστική ευθύνη της κυκλοφορίας και της λογοκρισίας των εντύπων.²⁴⁵ Η λογοκρισία εντάθηκε κατά την βασιλεία της Μαρίας Α΄ Τυδώρ, η οποία λόγω του ότι αντιμετώπιζε δυσκολίες στη διαχείριση των αυξανόμενων εχθρικών προς αυτήν έργων, έδωσε στη Stationer's Company το μονοπώλιο της έκδοσης και της κυκλοφορίας των έντυπων προϊόντων.²⁴⁶ Στις αρχές του 17^{ου} αιώνα, όταν ο διάδοχος της Ελισάβετ Α΄ Ιάκωβος Α΄ και ΣΤ΄ της Αγγλίας και της Σκωτίας αναδιοργάνωσε την εν λόγω εταιρεία, φρόντισε έτσι ώστε ένα από τα πέντε βασικά τμήματά της να είναι το «Ballad Stock», εκείνο δηλαδή που αφορούσε στις μπαλλάντες. Η δύναμη της Stationary Company ήταν τέτοια που κατάφερε να παρακάμψει μέχρι και απόφαση του ίδιου του βασιλιά.²⁴⁷

Οι επόμενες κυβερνήσεις είχαν στη διάθεσή τους μηχανισμούς για την παρακολούθηση και αδειοδότηση της κυκλοφορίας των έντυπων προϊόντων καθώς και την εξέλιξη της σχετικής νομοθεσίας. Η νομοθετική πράξη *Licensing of the Press Act* του 1662 επαναδιατύπωσε τις διατάξεις οι οποίες είχαν αρχικά θεσπιστεί από την διάταξη του Star Chamber του 1637 σχετικά με την εισαγωγή βιβλίων, την

²⁴⁵ Marsh, *Music and Society...*, σελ. 226.

²⁴⁶ Για τη λογοκρισία, τη διαδικασία και το κόστος της άδειας και για τα πρόστιμα που επέσυραν οι παραβιάσεις βλ. Rollins, «The Black-letter Broadside Ballad», σελ. 281-286.

²⁴⁷ Πρόκειται για την απόφαση του Ιακώβου Α΄ σύμφωνα με την οποία διέταξε σε κάθε αντίτυπο εξουσιοδοτημένων έμμετρων ψαλμών να συμπεριλαμβάνεται το έργο του George Wither *Hymnes and Song of the Church* (1662-1663). Αυτή η απόφαση, όμως, κρίθηκε ότι έρχεται σε σύγκρουση με τα προνόμια τα οποία κατείχε η Stationer's Company, με αποτέλεσμα να απορριφθεί από την Βουλή των Λόρδων. Στη συνέχεια, ο Wither προχώρησε στη συγγραφή ενός έργου κατά της Stationer's Company, η οποία αρνήθηκε να δημοσιεύσει το προγενέστερο έργο του γεγονός που τον οδήγησε στην οικονομική καταστροφή. Βλ. George Wither, *The chollers purgatory: discovered in the Stationers common-wealth, and described in a discourse apologeticall, asvvel for the publike aduantage of the Church, the state and vvhole common-vvwealth of England, as for the remedy of priuate iniuryes*, Λονδίνο, Imprinted by G. Wood for the honest Stationers, 1624. Στο παραπάνω έργο υπήρξε μία ανώνυμη απάντηση, βλ. Allan Pritchard, «George Wither's Quarrel with the Stationers: An Anonymous Reply to the "The Schollers Purgatory"», *Studies in Bibliography* 16 (1963), 27-42.

παραχώρηση αδειών και των αριθμό των τυπογράφων.²⁴⁸ Η περίοδος του ελέγχου της τυπογραφίας από τη Stationers' Company έφτασε στο τέλος το έτος 1695, όταν δεν ανανεώθηκαν τα προνόμια τα οποία κατείχε από το 1557. Έτσι, τέθηκε τέλος στο μονοπώλιο της και στον περιορισμό του Τύπου. Αργότερα, με το *Statute of Anne*, γνωστό και ως *Copyright Act 1710*, το κοινοβούλιο της Μεγάλης Βρετανίας ανέθεσε τη διαχείριση αυτών των θεμάτων στην κυβέρνηση και τα δικαστήρια. Το *Statute of Anne*, παρέμεινε σε ισχύ έως και την αντικατάστασή του από το *Copyright Act 1842*. Επίσης, κομβικό σημείο για την τυπογραφία αποτέλεσε ο νόμος *Donalson v. Becket* του 1774.

Ειδικότερα, όσον αφορά στις μπαλλάντες, προβλεπόταν ο σχετικός έλεγχος, γεγονός που αποδεικνύεται από τον σχετικά μεγάλο αριθμό μπαλλαντών του 17^{ου} αιώνα οι οποίες φέρουν την επίσημη έγκριση «This may be printed»²⁴⁹ καθώς και από τις διώξεις που κατά καιρούς έλαβαν χώρα.²⁵⁰ Οι μπαλλάντες οι οποίες έφεραν την επίσημη έγκριση, όπως και όλα τα άλλα καθόλα νόμιμα έντυπα προϊόντα, καταγράφονταν στα αρχεία της Stationers' Company. Η εξέταση των *Transcripts of the Stationer's Registers* μπορεί να παρέχει ενδιαφέρουσες πληροφορίες σχετικά με τις μπαλλάντες καθώς και με τη θέση που εκείνες καταλάμβαναν ανάμεσα στα άλλα έντυπα προϊόντα.²⁵¹ Κατά τις πρώτες δύο ακόμα και τρεις δεκαετίες των καταγραφών έχει παρατηρηθεί ότι πολύ σημαντικός όγκος τους αφορά στις μπαλλάντες. Συγκεκριμένα, μέχρι το 1640 οι καταγραφές μπαλλαντών ίσως ήταν περισσότερες από αυτές που αφορούσαν σε βιβλία και θεατρικά έργα.²⁵² Η συνεχής και έντονη παρουσία των μπαλλαντών στα εν λόγω αρχεία διακόπτεται για μερικά έτη. Από το 1640 έως το 1655, λόγω του εμφυλίου πολέμου και τον περιοριστικών νόμων σχεδόν καμία μπαλλάντα δεν καταχωρήθηκε στο Stationers' Hall.²⁵³ Παρόμοια είναι και η

²⁴⁸ Ο πλήρης τίτλος είναι *An Act for preventing the frequent Abuses in printing seditious treasonable and unlicensed Books and Pamphlets and for regulating of Printing and Printing Presses*. Βλ. και Karen Nipps, «Cum privilegio: Licensing of the Press Act of 1662», *The Library Quarterly* 84:4 (2014), 494-500.

²⁴⁹ «Το παρόν μπορεί να τυπωθεί» δηλαδή, το αντίστοιχο στην ελληνική «τυπωθήτω».

²⁵⁰ Marsh, *Music and Society...*, σελ. 226.

²⁵¹ Βλ. *A transcript of the Registers of the Worshipful Company of Stationers: from 1640-1708 AD.*, Λονδίνο, ιδιωτική έκδοση, 1914· *A transcript of the Registers of the Company of London, 1554-1640 AD.*, Λονδίνο, ιδιωτική έκδοση, 1894.

²⁵² Hyder E. Rollins, «An analytical index to the ballad-entries in the Registers of the Company of Stationers of London», *Studies in Philology* Vol. 21:1 (1924), σελ. 1.

²⁵³ Το κενό αυτό επιχειρεί εκ των υστέρων να καλύψει ο Henry R. Plomer με το έργο του *A Dictionary of the Booksellers and Printers who were at work in England, Scotland and Ireland from 1641 to 1667*, Λονδίνο, Printed for the Bibliographical Society, By Blades, East & Blades, 1907. Αντίστοιχα, για την αμέσως επόμενη περίοδο βλ. Edward Arber, *The Term catalogues, 1668-1709, A.D.; with a Number*

εικόνα που παρουσιάζεται στο διάστημα από το έτος 1656 για το οποίο υπάρχουν περίπου 165 καταγραφές έως και το έτος 1675 για το οποίο υπάρχουν περίπου 175 καταγραφές. Αντίστοιχο κενό, με ελάχιστες καταγραφές μπαλλαντών, παρατηρείται και από το 1676 έως και το 1708/9, όταν και διακόπηκε η λειτουργία των Registers.²⁵⁴

Παρά τις ενδιαφέρουσες πληροφορίες των *Transcripts of the Stationer's Registers*, δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι αυτή η πηγή αντανakλά την πραγματική εικόνα σχετικά με την κυκλοφορία μπαλλαντών επειδή ακόμα και καθιερωμένα συνδικάτα βιβλιοπωλών εξέδιδαν μεγάλο πλήθος μπαλλαντών χωρίς άδεια.²⁵⁵ Ενδεικτικά αναφέρεται ότι κατά την περίοδο 1557-1709 καταγράφηκαν στα αρχεία της Stationer's Company περίπου 3.000 μπαλλάντες, ενώ ο αριθμός των μπαλλαντών που κυκλοφορούσαν κατά την ίδια περίοδο χωρίς άδεια ή καταχώρηση στα αρχεία μπορούσε να είναι, σύμφωνα με την εκτίμηση του Claude Simpson, 9.000 έως και 15.000.²⁵⁶ Ενώ, λοιπόν, όπως αναφέρθηκε, υπήρχε θεωρητικά το νομικό πλαίσιο και οι μηχανισμοί ελέγχου, στην πράξη η λογοκρισία που ασκήθηκε στις μπαλλάντες ήταν πολύ μικρότερου βαθμού από αυτή που οι αρχές πιθανόν να επιθυμούσαν.²⁵⁷ Αυτή η κατάσταση οφείλεται εν μέρει στο ότι ήταν σχετικά εύκολο να τυπωθούν αυτά τα προϊόντα λαθραία. Επομένως, η παρακολούθησή τους αποδεικνυόταν δύσκολη υπόθεση με αποτέλεσμα τελικά οι μπαλλάντες να απολαμβάνουν ένα είδος ανοσίας απέναντι στη λογοκρισία, η οποία ούτως ή άλλως στρεφόταν περισσότερο ενάντια σε έργα πολιτικής αντίστασης παρά σε άσεμνα έργα όπως οι μπαλλάντες.²⁵⁸ Σε γενικές γραμμές, εξάλλου, δεν συνέτρεχε λόγος αποσιώπησης και απόκρυψης μπαλλαντών παρά μόνο όταν αυτές αφορούσαν πολιτικά θέματα ζωτικής σημασίας σε περιόδους κρίσης και ως εκ τούτου δεν παρουσιάζονταν σημαντικές διαφορές ανάμεσα στις μπαλλάντες με άδεια και σε αυτές χωρίς.²⁵⁹

Όσον αφορά στα άτομα που συμμετείχαν στην παραγωγή μίας έντυπης «λαϊκής» μπαλλάντας, οι ιστορικοί συμφωνούν ότι η διαδικασία αυτή απαιτούσε τη συνεργασία πολλών ειδικοτήτων. Εμπλέκονταν οι συγγραφείς/συνθέτες, οι εκδότες

for Eastern Term, 1711 A.D. A Contemporary bibliography of English Literature in the Reigns of Charles II, James II, William and Mary, and Anne, Λονδίνο, ιδιωτική έκδοση, 1903.

²⁵⁴ Rollins, «An analytical index to the ballad-entries...», σελ.1.

²⁵⁵ Simpson, *The British Broadside and its Music*, σελ. xi.

²⁵⁶ Στο ίδιο, σελ. xi, παραπομπή 6.

²⁵⁷ Marsh, *Music and Society...*, σελ. 226.

²⁵⁸ Simpson, *The British Broadside and its Music*, σελ.xi.

²⁵⁹ Στο ίδιο.

και οι τυπογράφοι καθώς και οι τραγουδιστές, πωλητές, πλανόδιοι και μη. Τα όρια ανάμεσα στις αρμοδιότητες της κάθε ειδικότητας δεν είναι σαφή και αυτό αντανακλάται ακόμα και στη σχετική ορολογία.²⁶⁰ Για παράδειγμα, ο όρος «ballad-monger» μπορεί να αναφερόταν τόσο στον συνθέτη όσο και στον πωλητή μπαλλαντών.²⁶¹ Ο όρος χρησιμοποιείται μέχρι σήμερα στη δευτερογενή βιβλιογραφία με τον ίδιο τρόπο. Αντίστοιχα, ο όρος «ballad singer» μπορεί να αναφέρεται στον τραγουδιστή αλλά και στον πωλητή μπαλλάντας. Εξίσου διαφορούμενοι είναι οι όροι «bookseller» και «printer» αφού κατά την πρώιμη νεότερη περίοδο δεν υπήρχε η σαφής διάκριση που έχει επικρατήσει σήμερα ανάμεσα στους εκδότες, τους βιβλιοπώλες και τους τυπογράφους. Ανεξάρτητα, όμως, από την ορολογία που χρησιμοποιούνταν είναι γεγονός ότι στην παραγωγή της μπαλλάντας απασχολούνταν ένας μεγάλος αριθμός ανθρώπων όχι μόνο γιατί απαιτούνταν διαφορετικές ειδικότητες αλλά και γιατί η παραγωγή ήταν μεγάλη. Σύμφωνα με μία πηγή, η κατασκευή σχοινιού για την κρεμάλα και η παραγωγή μπαλλαντών ήταν δύο από τις κύριες τέχνες της εποχής, καθώς οι μπαλλάντες πωλούνταν κατά εκατοντάδες στην πόλη και το σκoinί αποστελλόταν με ολόκληρα βαρέλια στο Berwick για να κρεμάσουν τους επαναστάτες.²⁶²

Η δουλειά των τυπογράφων ξεκινούσε από τη στιγμή που οι συγγραφείς παρέδιδαν το χειρόγραφο της μπαλλάντας και μαζί κάθε ευθύνη που μπορεί να είχαν για αυτή. Η επιμέλεια του κειμένου βάραινε τον εκδότη, ο οποίος ενδιαφερόταν περισσότερο για τα κέρδη που θα του απέφερε το συγκεκριμένο προϊόν και λιγότερο για τυχόν τυπογραφικά τα οποία κάποιος θα μπορούσε να αποδώσει στην αμέλεια του συγγραφέα.²⁶³ Αυτό είχε ως αποτέλεσμα, όπως παρατηρεί και ο Hyder Rollin, τα κείμενα των μπαλλαντών να βρίθουν τυπογραφικών λαθών, «τόσο αξιοπερίεργα όσο και οι εικόνες που τα συνόδευαν».²⁶⁴

²⁶⁰ Στις πρωτογενείς πηγές και στη βιβλιογραφία συναντώνται μια ποικιλία όρων όπως printers, stationers, ballad makers, ballad-singers, ballad-sellers, ballad-mongers, ballad-writers, balladists. Οι παραπάνω όροι δεν είναι όλοι ταυτόσημοι. Έχουν, όμως, διαφορετική σημασία ή τα όρια ανάμεσά τους στις δραστηριότητες που προσδιορίζουν είναι ασαφή.

²⁶¹ Βλ. *EOLD*, λήμμα «ballad-monger»,

<https://en.oxforddictionaries.com/definition/ballad-monger> (13.11.2017).

²⁶² «That Halter, and Ballad-makers are two principal trades of late: Ballads being sold by whole hundreds in the Citie, and Halters send by whole barrels full to Barwicke, to hang up the Rebels with, as soon as they can catch them.», *The Scots Scouts' Discoveries: By their London Intelligencer And Presented to the Lords of the Covenant of Scotland*, Λονδίνο, Printed for William Sheares, 1642 [1639], σελ. 30.

²⁶³ Rollins, «The Black-Letter Broadside Ballad», σελ. 263.

²⁶⁴ Στο ίδιο.

Στις αρχές του 17^{ου} αιώνα περιορίστηκε ο αριθμός των τυπογράφων οι οποίοι είχαν το δικαίωμα να τυπώνουν νόμιμα μπαλλάντες με βασιλική παρέμβαση.²⁶⁵ Κατά την περίοδο αυτή, τα πνευματικά δικαιώματα των πιο δημοφιλών τραγουδιών, ή αλλιώς των *stock ballads*, τα κατείχε σταθερά μία ομάδα βιβλιοπωλών, οι οποίοι το 1624 ίδρυσαν το συνδικάτο το οποίο έγινε γνωστό ως «the Ballad Partner's».²⁶⁶ Μολονότι, εκδότες οι οποίοι δεν ανήκαν σε αυτήν την ομάδα είχαν εξίσου δικαίωμα να πωλήσουν μπαλλάντες, η ομάδα των «Ballad Partner's» ήταν εκείνη η οποία κυριάρχησε στο εμπόριο αυτού του προϊόντος, όχι μόνο σε αυτήν την περίοδο αλλά και στους αιώνες που ακολούθησαν, καταφέροντας να διατηρήσει σε πολύ μεγάλο βαθμό το μονοπώλιο των πιο επικερδών τίτλων.²⁶⁷

Όπως ήδη αναφέρθηκε, οι όροι που μεταφράζονται σήμερα στην ελληνική ως τυπογράφος και βιβλιοπώλης στην υπό εξέταση περίοδο δεν είχαν το ίδιο περιεχόμενο. Οι όροι «printer» και «bookseller» οι οποίοι χρησιμοποιούνται σε πρωτογενείς πηγές αλλά και στη δευτερογενή βιβλιογραφία ανταποκρίνονται περισσότερο στην έννοια του σημερινού εκδότη. Το κέντρο της παραγωγής δεν θα μπορούσε να ήταν άλλο από το Λονδίνο. Εκεί και πιο συγκεκριμένα στην περιοχή Seven Dials δραστηριοποιούνταν εκδότες όπως ο Pitts, ο Such, ο Catnach και άλλοι οι οποίοι πετύχαιναν αστρονομικές πωλήσεις.²⁶⁸ Κατά τον 18^ο αιώνα ο αριθμός των βιβλιοπωλών στο Λονδίνο ήταν μεγάλος.²⁶⁹ Εκτός από τα βιβλιοπωλεία, όπως θα σημειωθεί και παρακάτω, οι μπαλλάντες πωλούνταν και σε άλλους χώρους. Για παράδειγμα, στο φύλλο μίας μπαλλάντας μετά την ολοκλήρωση των στίχων σημειώνεται ότι η συγκεκριμένη τυπώθηκε και πωλήθηκε στην Bow Church-Yard, εκεί όπου, όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται, «οι πλανόδιοι πωλητές, οι ταξιδιώτες και λοιποί μπορούν να εφοδιαστούν με τις καλύτερες παλιές και νέες μπαλλάντες [...] με τις καλύτερες ξυλογραφίες, πολύ καλύτερα τυπωμένες, και φτηνότερες από κάθε άλλο μέρος στην Αγγλία».²⁷⁰

²⁶⁵ McAbee και Murphy, «Ballad Creation and Circulation...».

²⁶⁶ Marsh, *Music and Society...*, σελ. 226.

²⁶⁷ Στο ίδιο. Βλ. και Watt, *Cheap Print and Popular Piety...*, σελ. 75-78, 274-278.

²⁶⁸ Simpson, *The British Broadside and its Music*, σελ. x. Για την καταγραφή των εκδοτών που δραστηριοποιούνταν κατά το δεύτερο μισό του 17^{ου} αιώνα βλ. Cyprian Blagden, «Notes on the Ballad Market...», 162-80.

²⁶⁹ Γνωστά ήταν τα ονόματα των Jacob Tonson, Bernard Lintot at the Cross Keys and Cushion, Robert Dodsley of Pall Mall και Cadell & Davies στη Fleet Street.

²⁷⁰ «London: Printed and sold in Bow Church-Yard: Where Chap- / men, Travellers, &c. may be furnish'd with the best Sorts / of Old and New Ballads, Broadsheets, Histories, &c. with / finer Cuts, much better printed, and cheaper than in any / other Place in England», βλ. «A Lamentable BALLAD of the Tragical End / OF A / Gallant LORD and Vertuous LADY: / Together with the untimely Death

Η πλειονότητα των συγγραφέων των μπαλλαντών παρέμενε ανώνυμη. Εξαιρεση αποτελεί ο πιο φημισμένος συγγραφέας μαυρογράμματης μπαλλάντας του 17^{ου} αιώνα, ο Martin Parker, ο οποίος συνήθιζε να υπογράφει τα έργα του σημειώνοντας σε αυτά τα αρχικά του.²⁷¹ Μάλιστα, κατέκρινε δημόσια την πρακτική της διατήρησης της ανωνυμίας των συναδέλφων του στην μπαλλάντα «The poet's blind man's bough» (1641). Λέγεται δε ότι το γεγονός ότι δεν έκρυψε την ταυτότητά του παραλίγο να τον οδηγήσει στην φυλακή. Παρόλο που ο ίδιος ήταν ένθερμος βασιλόφρων, δεχόταν να γράψει επί πληρωμή κατά παραγγελία. Υπάρχουν ενδείξεις ότι αρκετά από τα έργα του είχαν παραγγελθεί από τοπικούς αξιωματούχους και άλλες αρχές. Παρά το γεγονός ότι υπήρξε παραγωγικότατος, η συγγραφή μπαλλαντών δεν ήταν η μοναδική του εργασία καθώς παράλληλα διατηρούσε καπηλειό (*alehouse*), ταιριαστό εξάλλου επάγγελμα για έναν «poet poet».²⁷² Ο βασικός ανταγωνιστής του Martin Parker ήταν ο Laurence Price. Οι τελευταίοι όπως και οι William Elderton και Thomas Deloney αναγνωρίστηκαν για το έργο τους.²⁷³ Οι συγγραφείς μπαλλαντών, σε αντίθεση με τους συγγραφείς άλλων λογοτεχνικών έργων δεν συμμετείχαν στο σύστημα πατρωνίας καλλιτεχνών²⁷⁴ και για αυτό, αν δεν

of their Two CHILDREN; wickedly performed by a Heathenish / and Blood-thirsty Black a-Moor, their Servant; the like of which Cruelty and Murder was never before / heard of», HLHU, Miscellaneous, EBBA 3445.

²⁷¹ Angela McShane, «Parker, Martin», στο Sullivan, Garrett A., Jr. και Alan Stewart (επιμ.), *The Encyclopedia of English Renaissance Literature*, Blackwell Publishing, 2012, Blackwell Reference Online. 22 July 2013· Rollins, «The Black-Letter Broadside Ballad», σελ. 261.

²⁷² McShane, «Parker, Martin».

²⁷³ Atkinson και Roud, «Introduction», σελ. 2

²⁷⁴ Βασιλείς και μέλη της βασιλικής οικογένειας, κοσμικοί και θρησκευτικοί ηγεμόνες αλλά και μέλη της ελίτ έπαιρναν υπό την προστασία τους και παρείχαν οικονομικά ανταλλάγματα σε καλλιτέχνες στους οποίους ανέθεταν τη δημιουργία καλλιτεχνικών έργων. Η σχέση εξουσίας που δημιουργείται σε αυτό το πλαίσιο περιόριζε σε έναν βαθμό την καλλιτεχνική ελευθερία καθώς τα παραγόμενα έργα όφειλαν να ικανοποιούν τις απαιτήσεις και να υπηρετούν τα συμφέροντα του πάτρωνα. Οι πελάτες παρενέβαιναν άλλοτε περισσότερο και άλλοτε λιγότερο στη διαδικασία παραγωγής του έργου. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η ενόχληση που εξέφρασε επανειλημμένα ο Μιχαήλ Άγγελος απέναντι στις παρεμβάσεις του Πάπα Ιουλίου Β' κατά τη διακόσμηση της Καπέλα Σιξτίνα. Η Wiesner-Hanks σημειώνει ότι η σημασία της σχέσης πελάτη-καλλιτέχνη, που είναι τόσο μεγάλη για τις «ανώτερες τέχνες», δεν είναι το ίδιο σημαντική για τις φθηνότερες και θεωρούμενες κατώτερες τέχνες όπως οι τυπωμένες εικόνες, τα διακοσμητικά αντικείμενα και οι ξυλογραφίες. Merry E. Wiesner-Hanks, *Πρώμη Νεότερη Ευρώπη, 1450-1789*, μτφρ. Ελένη Καλογιάννη, Εκδόσεις Ξιφαράς, Αθήνα, 2008, σελ. 163, 168. Βλ. ενδεικτικά και Richard Rastall, «Martin Peerson's *Motets or Grave Chamber Music* (1630): Creativity and patronage in Stuart England», *Sidney Journal* 35:1 (2017), 21-45· John Walsh, «Literary patronage in Medieval England, 1350-1550», *Library Review* 58:6 (2009), 451-460· Yael Sela Teichler, «My Ladye Nevells Booke: music, patronage and cultural negotiation in late sixteenth-century England», *Renaissance Studies* 26:1 (2012), 88-111· Elizabeth Goldring, «Art collecting and patronage in Shakespeare's England», στο Malcolm Smuts (επιμ.), *The Oxford Handbook of the Age of Shakespeare*, τ. 1, Οξφόρδη, OUP, 2016, σελ. 704-723.

είχαν εισόδημα από κάποια άλλη δραστηριότητα, ακόμα κι αν ήταν ανάμεσα στους πιο επιτυχημένους, ζούσαν στα όρια της φτώχειας.²⁷⁵

Η σύνδεση των συγγραφέων μπαλλάντας με το αλκοόλ δεν περιορίζεται μόνο στο επάγγελμα του Martin Parker. Αντιθέτως, φαίνεται να επικρατούσε η αντίληψη ότι όλοι οι συνάδελφοί του κατανάλωναν μεγάλες ποσότητες για να δειλάσουν τη μούσα τους και να εμπνευστούν τα τραγούδια τους και κατά κανόνα περιγράφονταν ως άντρες χαμηλής ηθικής.²⁷⁶ Να σημειωθεί ότι παρόλο που οι περισσότεροι συγγραφείς μπαλλάντας δεν ήταν άνθρωποι των γραμμάτων μερικοί από αυτούς, όπως ο Leonard Gibson και ο Clement Robinson, φοίτησαν στην Οξφόρδη και στο Κέιμπριτζ. Αυτό, βέβαια, δεν επαρκούσε για να αλλάξει τη γνώμη των συγχρόνων λογίων, οι οποίοι αντιμετώπιζαν όλους τους συγγραφείς μπαλλάντας με απόλυτη περιφρόνηση.²⁷⁷

Η αγορά απαιτούσε από τους συγγραφείς μπαλλαντών να διαθέτουν γρήγορα αντανακλαστικά. Στόχος τους ήταν η παρουσίαση της επικαιρότητας όσο ακόμα ήταν τρέχουσα και κατ' επέκταση επικερδής. Αν για παράδειγμα το Λονδίνο δοκιμαζόταν από έναν σεισμό, την επόμενη μέρα έπρεπε να κυκλοφορήσει τουλάχιστον μία μπαλλάντα η οποία να περιγράφει τη συμφορά και να παροτρύνει την Αγγλία να μετανοήσει προτού τη βρει ακόμα μία φυσική καταστροφή.²⁷⁸ Αυτή η ανάγκη για μπαλλάντες οι οποίες να σχολιάζουν την επικαιρότητα οδηγούσε κάποιες φορές τους συγγραφείς που προσπαθούσαν να είναι στην πρώτη γραμμή των γεγονότων να συνθέτουν μπαλλάντες για γεγονότα τα οποία ήταν σχεδιασμένα να λάβουν χώρα στο άμεσο μέλλον. Για παράδειγμα, ο John Wolfe καταχώρησε μία μπαλλάντα που αφορούσε την είσοδο της βασίλισσας Ελισάβετ στο Λονδίνο νωρίτερα από τη μέρα που όντως συνέβη.²⁷⁹ Επίσης, οι ίδιοι οι τυπογράφοι ζητούσαν από τους συγγραφείς να καλύψουν γεγονότα, θεάματα και σημαντικές δημόσιες συναθροίσεις.²⁸⁰ Στις περιπτώσεις που οι συγγραφείς δεν κατάφερναν να αποσπάσουν πληροφορίες από τους πρωταγωνιστές των γεγονότων, τότε δεν δίσταζαν να βάλουν σε λειτουργία τη φαντασία τους.²⁸¹ Οι περισσότεροι - αν όχι όλοι - επαγγελματίες συγγραφείς

²⁷⁵ Natascha Wurzbach, *The Rise of the English Street Ballad*, Κέιμπριτζ, CUP, 1990, σελ. 21.

²⁷⁶ Rollins, «The Black-letter broadside ballad», σελ. 299, 301.

²⁷⁷ Στο ίδιο, σελ. 300.

²⁷⁸ Στο ίδιο, σελ. 269.

²⁷⁹ Στο ίδιο.

²⁸⁰ Στο ίδιο, σελ. 270.

²⁸¹ Στο ίδιο.

μπαλλαντών ήταν ικανοί να γράψουν με την ίδια ευκολία τραγούδια που αφορούν σε τερατογενέσεις, που μιλούν για τον έρωτα ή για οποιοδήποτε άλλο θέμα.²⁸²

Η δουλειά των συγγραφέων μπαλλάντας ολοκληρωνόταν με την πώληση της μπαλλάντας σε έναν τυπογράφο ή σε έναν εκδότη που παράλληλα τύγχανε να έχει και την ιδιότητα του τυπογράφου. Το αντίτιμο ήταν συνήθως μικρό και καταβαλλόταν εφάπαξ καθώς ο συγγραφέας μαζί με το έργο του παραχωρούσε και όλα τα πνευματικά δικαιώματά του μην έχοντας περαιτέρω αξιώσεις.²⁸³ Όμως, εικάζεται ότι οι απολαβές των συγγραφέων μπαλλάντας ήταν καλύτερες από εκείνες των δραματουργών.²⁸⁴

Οι σχέσεις ανάμεσα στους συγγραφείς μπαλλάντας και στους πωλητές της ήταν καλές. Η στενή συνεργασία τους γίνεται φανερή και από το γεγονός ότι, ειδικά κατά τις περιόδους που τα κέρδη δεν ήταν μεγάλα, οι συγγραφείς διευκόλυναν τις πωλήσεις περιλαμβάνοντας στα έργα τους στίχους και στροφές που βοηθούσαν τους πωλητές. Για παράδειγμα, παρόλο που οι πωλητές οι οποίοι προσλαμβάνονταν και πληρώνονταν από τους εκδότες δεν είχαν οικονομικές απαιτήσεις από το κοινό, οι συγγραφείς μπορούσαν, αν επιθυμούσαν, να προσθέσουν μία τελευταία στροφή με την οποία γινόταν σαφές ότι τα φιλοδωρήματα ήταν καλοδεχούμενα.²⁸⁵

Την πώληση μπαλλαντών αναλάμβαναν άνθρωποι οι οποίοι πωλούσαν το εμπόρευσμά τους σε πάγκους (*stalls*) σε συγκεκριμένα σημεία αλλά και οι πλανόδιοι «pedlars» και «charmen».²⁸⁶ Ο πλανόδιος πωλητής μπαλλάντας, ο οποίος έχει χαρακτηριστεί ως ένα κράμα καλλιτέχνη του δρόμου και τελάλη, βρισκόταν στο

²⁸² Στο ίδιο, σελ. 274.

²⁸³ McAbee και Murphy, «Ballad Creation and Circulation...».

²⁸⁴ Ο Hyden Rollins αναφέρει ένα έργο που πωλείτο για δύο, τρεις ή τέσσερις πένες απέφερε στον συγγραφέα σαράντα σελίνια, το ίδιο ποσό δηλαδή που κέρδιζαν οι συγγραφείς μπαλλάντας. Βλ. Rollins, «The Black-letter broadside ballad», σελ. 296-267.

²⁸⁵ Βλ. «Good Ale for my money. / The Good-fellowes resolution of strong Ale, / That cures his nose from looking pale» (1645?), BL, Roxburge 1.138-139, *EBBA* 30085:

*«Thus to conclude my verse rude,
Would some good-fellowes here
Would joyne together pence a peece to buy the singer beer:
I trust none of this company
will be herewith offended,
Therefore call for your Jugs a peece
And drink to him that pend it».*

²⁸⁶ Nebeker, «The Heyday of the Broadside Ballad». Βλ. και Jeroen Salman, *Pedlars and the Popular Press, Itinerant Distribution Networks in England and the Netherlands 1600-1800*, Λέιντεν και Βοστώνη, Brill, 2014 και Tessa Watt, «Publisher, Pedlar, Pot-poet: The Changing Character of the Broadside trade, 1500-1640» στο Robin Myers and Michael Harris (επιμ.), *Spreading the Word, The Distribution Networks of Print 1550-1850*, Winchester, Saint Paul's Bibliographies, 1990, 61-81.

κέντρο του ηχητικού τοπίου της πρώιμης νεότερης Αγγλίας.²⁸⁷ Γύρω από αυτόν ή αυτή συγκεντρωνόταν πλήθος το οποίο αποζητούσε να ενημερωθεί και να διασκεδάσει.²⁸⁸ Οι άνθρωποι οι οποίοι διαχειρίζονταν τους πάγκους ήταν μερικές φορές οι ίδιοι οι τυπογράφοι αλλά τις περισσότερες φορές ήταν απλώς μαθητευόμενοι.²⁸⁹ Για περισσότερους από τρεις αιώνες οι πάγκοι αυτοί και το κοινό τους δεν άλλαξαν σχεδόν καθόλου. Σε αντίθεση με εκείνους τους πωλητές που δραστηριοποιούνταν μόνο σε μία πόλη, οι «charmen» ταξίδευαν σε διάφορες πόλεις σε όλη την Αγγλία μεταφέροντας και πουλώντας μπαλλάντες αλλά και άλλα έντυπα προϊόντα. Ο πωλητής ανάμεσα στις κορδέλες, στις καρφίτσες, τα σιρίτια, τα κορδόνια, τα αραχνοϋφαντα βαμβακερά και λινά ασπρόρουχα «έχει τραγούδια για άντρες, για γυναίκες, για όλα τα γούστα, μικρά μεγάλα, κάθε πελάτης βρίσκει αυτό που του ταιριάζει γάντι».²⁹⁰

Στη δευτερογενή βιβλιογραφία, συχνά υπό την επιρροή της σκληρής κριτικής που ασκούσαν στους πωλητές μπαλλαντών οι σύγχρονοί τους, οι δυνατότητες των πωλητών υποτιμούνται. Η δομή και η έκταση των ίδιων των μελωδιών καθιστούν εύλογη τη σκέψη ότι δεν ήταν δυνατόν οι άντρες και οι γυναίκες που κέρδιζαν τα προς το ζην από την πώληση μπαλλαντών να στερούνταν μουσικών ικανοτήτων.²⁹¹ Παρόλα αυτά, η έλλειψη ιδιαίτερων μουσικών γνώσεων δεν ήταν πάντα ανασταλτικός παράγοντας στο να εργαστεί κάποιος ως πωλητής μπαλλάντας, αφού φαίνεται ότι οι περισσότεροι πωλητές μπαλλάντας δεν είχαν ως πρωταρχική ασχολία τους τη μουσική. Αντιθέτως, ήταν πρωτίστως πλανόδιοι πωλητές, οι οποίοι είτε προσλαμβάνονταν και εργάζονταν για λογαριασμό κάποιου τυπογράφου είτε δούλευαν αυτόνομα όπως ο Αυτόλυκος.²⁹² Ενώ θεωρητικά, σύμφωνα με ένα διάταγμα του Star Chamber του 1637, όλοι οι διακινητές έντυπων προϊόντων όφειλαν να μαθητεύσουν για εφτά χρόνια στη Stationary Company, οι πωλητές μπαλλάντας ήταν συχνά εκτός συντεχνίας και χωρίς αφέντες.²⁹³ Ως εκ τούτου, η πληροφόρηση των μελετητών σχετικά με αυτή την ομάδα εργαζομένων επαφίεται σχεδόν αποκλειστικά στα δικαστικά αρχεία και συγκεκριμένα στις κατηγορίες εναντίον τους

²⁸⁷ Carr, «“An Harmlesse Dittie”...».

²⁸⁸ Marsh, *Music and Society...*, σελ. 242-243.

²⁸⁹ Rollins, «The Black-letter broadside ballad», σελ. 324.

²⁹⁰ Shakespeare, *Το χειμωνιάτικο παραμύθι*, σελ. 116-117.

²⁹¹ Marsh, *Music and Society...*, σελ. 238.

²⁹² Watt, *Cheap Print and Popular Piety...*, σελ. 24.

²⁹³ Στο ίδιο.

για ανέντιμο βίο.²⁹⁴ Η μουσική και ιδιαίτερα οι τραγουδιστικές ικανότητες θεωρούνταν ούτως ή άλλως ένα πολύτιμο εργαλείο για την επιβίωση των απόρων αφού το τραγούδι ήταν ένα αποδεκτό και ταυτόχρονα αποτελεσματικό μέσο στον αγώνα προς την απόσπαση ελεημοσύνης από το κοινό.²⁹⁵ Αυτό αποτέλεσε κίνητρο για πολλούς αναξιοπαθόντες, οι οποίοι δεν διέθεταν τα απαραίτητα προσόντα, να βγουν στο δρόμο και να προσπαθήσουν να αποσπάσουν τη συμπάθεια και τα χρήματα του κοινού τραγουδώντας και πουλώντας μπαλλάντες. Αυτό ήταν, επίσης, και το τελευταίο καταφύγιο πριν την επαιτεία για τους ηλικιωμένους οι οποίοι δεν είχαν άλλο τρόπο να κερδίσουν τα προς το ζην.²⁹⁶

Οι τραγουδιστές μπαλλάντας προέρχονταν από διαφορετικά επαγγέλματα και ειδικά οι νεότεροι σε ηλικία μπορούσαν να έχουν υψηλές απολαβές.²⁹⁷ Η εκτέλεση και η πώληση τραγουδιών στον δρόμο ήταν συχνά συνυφασμένη με άλλες δραστηριότητες, όπως η επαιτεία, η πορνεία, η εργασία ως οικιακών βοηθών ή πλανόδιων πωλητών.²⁹⁸ Έτσι, πολλοί δεν ήθελαν να ασχοληθούν με αυτήν την εργασία καθώς, ανεξαρτήτως του μεγαλύτερου ή μικρότερου κέρδους που μπορεί να τους απέφερε, όλοι οι πωλητές/τραγουδιστές μπαλλάντας στοχοποιούνταν και γίνονταν συχνά αποδέκτες ύβρεων.²⁹⁹ Επομένως, οι πωλητές και κατ' επέκταση τραγουδιστές μπαλλάντας δεν διέθεταν ένα κοινό επίπεδο μουσικών γνώσεων καθώς άλλοι στρέφονταν σε αυτήν τη δραστηριότητα στο πλαίσιο της επαιτείας, άλλοι ήταν πωλητές οι οποίοι αποφάσισαν να εντάξουν στα προϊόντα που προσέφεραν μπαλλάντες, ενώ άλλοι ήταν περισσότερο καταρτισμένοι και καλλίφωνοι. Οι τελευταίοι εξάλλου ήταν κι εκείνοι οι οποίοι κατάφερναν να έχουν μεγάλα κέρδη, αφού παρόλο που κατέβαλλαν ένα χρηματικό ποσό ως προμήθεια, συχνά το κοινό τους ανταμείβει με γενναιόδωρα φιλοδωρήματα, σε αντίθεση με τους λιγότερο ταλαντούχους οι οποίοι πληρώνονταν σαφώς λιγότερο.³⁰⁰

Στο *Χειμωνιάτικο Παραμύθι* ο William Shakespeare παρουσιάζει με ζωηρά χρώματα έναν πλανόδιο πωλητή και τραγουδιστή μπαλλαντών, τον Αυτόλυκο. Η παρουσία αυτού του δευτερεύοντα χαρακτήρα σε ένα θεατρικό έργο τέτοιου

²⁹⁴ Στο ίδιο.

²⁹⁵ Marsh, *Music and Society...*, σελ. 9.

²⁹⁶ Rollins, «The Black-letter Broadside Ballad», σελ. 318.

²⁹⁷ Στο ίδιο.

²⁹⁸ Gerald Porter, «The English Ballad Singer and Hidden History», *Studia Musicologica* 49:1/2 (2008), σελ. 131.

²⁹⁹ Rollins, «The Black-letter Broadside Ballad», σελ. 319.

³⁰⁰ Στο ίδιο.

βεληνεκούς είναι μία ακόμα απόδειξη της έντονης παρουσίας των μπαλλαντών στην πολιτισμική σφαίρα και παράλληλα αποτελεί ένα σχόλιο τόσο για τον ρόλο των πωλητών όσο και για τη λειτουργία των μπαλλάντων. Ο Αυτόλυκος του Shakespeare είναι ένας τυχοδιώκτης, ο οποίος ενδιαφέρεται μόνο για το προσωπικό κέρδος του. Αναφέρει ότι παλιότερα ήταν στην υπηρεσία του πρίγκιπα και πριν τον θέσουν εκτός υπηρεσίας ήταν ντυμένος στα βελούδα. Τώρα λέει χαρακτηριστικά: «... δεν θα τα βάψω μαύρα! [...] Αν ο γανωματής δουλεύει για να ζήσει/ κι έχει άδεια να γυρνάει με το σακί στον ώμο, εγώ το ίδιο λέω σε όποιον με ζορίσει: έχωπραμάτεια κι είμαι εντάξει με το νόμο!». ³⁰¹ Όμως, ο ίδιος ομολογεί ότι εξασφαλίζει το εισόδημά του από μικροκλοπές, γεγονός που επιβεβαιώνεται σε κάθε σχεδόν στίχο του έργου όπου γίνεται αναφορά στον χαρακτήρα του Αυτόλυκου. ³⁰² Χρησιμοποιώντας πονηριά ζυγίζει τις καταστάσεις και το πιθανό προσωπικό κέρδος του και δεν διστάζει να μεταμφιεστεί για να ξεγελάσει τα υποψήφια θύματά του. Το στερεότυπο του πλανόδιου πωλητή κλέφτη δεν συναντάται μόνο στο έργο του Shakespeare αλλά ήταν ευρύτερα διαδεδομένο καθώς οι τραγουδιστές μπαλλαντών συνδέονται και σε άλλες πρωτογενείς πηγές, όπως φαίνεται και στη συνέχεια, με την ανηθικότητα και τις μικροκλοπές.

Πιο συγκεκριμένα, ο Robert Greene αναφέρει τα τεχνάσματα που θεωρούσε ότι σκάρωναν όλοι οι τραγουδιστές οι οποίοι «συγκέντρωναν πλήθη να ακούσουν ένα άκακο τραγουδάκι αλλά μετά γύριζαν σπίτι τους με βαριά καρδιά» καθώς επιτήδειοι είχαν αποσπάσει τα πορτοφόλια τους. ³⁰³ Σύμφωνα με τον ίδιο, την ώρα που οι πωλητές τραγουδούσαν οι συνεργοί τους παρατηρούσαν το πλήθος και συγκεκριμένα που τοποθετούσαν τα πορτοφόλια τους εκείνοι που αγόραζαν κάποια από τις μπαλλάντες. Στις περιπτώσεις που το κοινό φαινόταν απρόθυμο να αγοράσει, οι επιτήδειοι δεν μπορούσαν να εντοπίσουν με αυτό το κόλπο τα πορτοφόλια των υποψήφιων θυμάτων τους και άλλαζαν τακτική. Διέδιδαν, λοιπόν, προειδοποιήσεις ότι ανάμεσα στο πλήθος κυκλοφορούν πορτοφολάδες, προκαλώντας με αυτόν τον τρόπο την αυτόματη σχεδόν αντίδραση του κοινού το οποίο συχνά θέλοντας να βεβαιωθεί για το αν είχε ακόμα το πορτοφόλι του πρόδιε τη θέση του. ³⁰⁴ Αυτές οι πρακτικές εξόργιζαν το κοινό το οποίο παραπονιόταν εντόνως και οδηγούσε τους

³⁰¹ Shakespeare, *Το Χειμωνιάτικο Παραμύθι*, σελ. 99-100.

³⁰² Στο ίδιο, σελ. 99-100, 116-124, 139-152, 166-174.

³⁰³ Robert Greene, *Third Part of Conny-Catching*, (χωρίς τόπο έκδοσης), Printed by T. Scarlet for C. Burby, 1592.

³⁰⁴ Στο ίδιο.

τραγουδιστές, οι οποίοι με τη σειρά τους υποστήριζαν ότι και οι ίδιοι είχαν πέσει θύματα των πορτοφολάδων, ενώπιον της δικαιοσύνης, όπου αναγκάζονταν να ομολογήσουν ότι διατηρούσαν κρυφή συνεργασία με τους κλέφτες.³⁰⁵

Ο χλευασμός προς τους πωλητές μπαλλάντας ως προς τον τρόπο με τον οποίον αυτοί τραγουδούσαν, αλλά και γενικότερα το ηχοτοπίο που συνδιαμορφώνεται από τις φωνές του Λονδίνου (*cries of London*) αποτυπώνεται σε πολλές σύγχρονες πηγές, άλλοτε με σοβαρό και άλλοτε με χιουμοριστικό τρόπο.³⁰⁶ Για παράδειγμα, σε χαρακτηριστικά του Hogarth, όπως εκείνο με τίτλο *The Idle Prentice Executed at Tyburn* (1747), η πωλήτρια έντυπων «λαϊκών» μπαλλαντών τοποθετείται στο κέντρο της σύνθεσης, η οποία αναπαριστά τη σκηνή μίας δημόσιας εκτέλεσης. Κρατάει με το ένα χέρι το αυτί της για να κουρδίσει στον τόνο της μελωδίας, ενώ με το άλλο κρατάει ένα μωρό και το εμπόρευσμά της, το οποίο είναι μία μπαλλάντα με τίτλο *The Last Dying Speech & Confessions of The. Idle*, παρόλο που ο καταδικασμένος ακόμη δεν έχει φτάσει στην αγχόνη. Στην εφημερίδα *St James Chronicle*, ένας από τους αρθογράφους αναφέρει ότι θα προτιμούσε να κρεμαστεί ο ίδιος από το να υπομείνει το τραγούδι που θα συνόδευε μία εκτέλεση.³⁰⁷

Εικόνα 6 William Hogarth, *The Idle 'Prentice Executed at Tyburn* (1747)

³⁰⁵ Rollins, «The Black-letter Broadside Ballad», σελ. 321

³⁰⁶ Για μία εκτενέστερη αναφορά στους τρόπους με τους οποίους αναπαριστούνται οι πωλητές μπαλλάντας βλ. David Atkinson, «Street Ballad Singers and Sellers, c. 1730-1780», *Folk Music Journal* 11:3 (2018), 72-106, ειδικά 90-96. Βλ. και παραπάνω, εικόνα 4, σελ. 7-9.

³⁰⁷ «I had almost as soon be hanged myself, as to suffer the Pain I am forced to undergo on an Execution Morning, when the last Dying Words and Confessions, Birth, Parent-age and Education, of the Malefactors, &c. are cried about, even before the Ordinary has prevailed on them to confess, or they have made a Speech to the Populace, exhorting them to beware of Bad Women, for such have been their Ruin.», *St James's Chronicle; or, British Evening Post*, 21-23 December 1762, σελ. 4, όπως παραπέμπεται στο Atkinson, «Street Ballad Singers and Sellers...», σελ. 144.

Οι πωλητές μπαλλάντας συνήθως παρουσιάζονται με παρόμοιο τρόπο στα έργα τέχνης.³⁰⁸ Σε αρκετές περιπτώσεις, αλλά όχι σε όλες, οι πωλητές μπαλλάντας είναι γένους θηλυκού, είτε συνοδεύονται είτε όχι από άνδρες πωλητές. Αυτή είναι η εικόνα που επικρατεί και στη σχετική δευτερογενή βιβλιογραφία.³⁰⁹ Η απεικόνιση με ένα βρέφος στην αγκαλιά είναι χαρακτηριστική. Επίσης, χαρακτηριστικά είναι και τα φθαρμένα ρούχα με τα οποία απεικονίζονται οι πωλητές μπαλλάντας ανεξαρτήτως φύλου.

Εικόνα 7 William Hogarth, *The Idle Prentice Executed at Tyburn* (1747) (λεπτομέρεια)

Εικόνα 8 Hogarth, *The Enraged Musician* (1741) (λεπτομέρεια)

Συμπερασματικά, η ανίχνευση με ακρίβεια της κοινωνικής θέσης των τραγουδιστών, το φύλο τους και το πλήθος αποδεικνύεται δύσκολο εγχείρημα αφού οι πηγές δεν προσφέρουν επαρκή στοιχεία.³¹⁰ Από τα παραπάνω, όμως, γίνεται σαφές ότι οι άνθρωποι που πωλούσαν μπαλλάντες κατείχαν μία σημαντική θέση στο ηχοτοπίο της περιόδου με τη συνεχή τους παρουσία στους δρόμους, στα καπηλειά αλλά και σε οποιοδήποτε άλλο μέρος συγκεντρωνόταν πλήθος που θα μπορούσε να τους ακούσει. Ακόμα, αδιαμφισβήτητη ήταν και η συνεισφορά τους στη διακίνηση

³⁰⁸ Βλ. Atkinson, «Street Ballad Singers and Sellers...», 72-106, ειδικά σελ. 90-94.

³⁰⁹ Ο Hyder E. Rollings αναφέρει ότι κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου Πολέμου και μετά την Παλινόρθωση οι γυναίκες τραγουδίστριες/πωλήτριες μπαλλαντών ήταν περισσότερες και ότι η συνεργασία ανάμεσα σε άνδρες και γυναίκες ήταν συχνή, Rollins, «The Black-letter Broadside Ballad», σελ. 308, 321.

³¹⁰ Οι περισσότερες πληροφορίες που είναι διαθέσιμες σχετικά με αυτά τα θέματα αφορούν το Λονδίνο του 18^{ου} αιώνα. Βλ. Vic Gammon, «Song, sex and society in England, 1600-1850», *Folk Music Journal* 4:3 (1982), σελ. 230-231.

των μπαλλαντών από τα αστικά κέντρα στην επαρχία και το αντίστροφο. Η σπουδαιότητα των πωλητών έχει πιθανόν υποτιμηθεί από τους ερευνητές, ιδιαίτερα αν αναλογιστεί κανείς ότι η έρευνα έχει επικεντρωθεί στη σύνδεσή τους με πλάνητες, κλέφτες και επαίτες, αλλά δεν έχει μελετηθεί επαρκώς η συνεισφορά τους στην εξέλιξη της μπαλλάντας και στην απήχηση που είχαν στο κοινό. Αυτά τα ερωτήματα είναι ιδιαίτερα ενδιαφέροντα καθώς είναι ευρέως πια γνωστό ότι η ερμηνεία των τραγουδιστών διαφοροποιούνταν από τις επιλογές των τελευταίων ανάλογα με τις συνθήκες και το μήνυμα που ήθελαν να μεταδώσουν στο ακροατήριο. Τέλος, η πληθώρα των ανθρώπων που απασχολούνταν σε αυτό το επάγγελμα, σίγουρα υπήρξε σημαντικός παράγοντας στην εξάπλωση των τραγουδιών. Ο μεγάλος αριθμός τους, ο οποίος συνάγεται από πλήθος πηγών που υπογραμμίζουν τη συνεχή παρουσία των τραγουδιστών συνδέεται από τη μία πλευρά με το υψηλό προσδοκώμενο κέρδος και από την άλλη με το γεγονός ότι το ίδιο το προϊόν ήταν φτηνό και επομένως σχετικά προσβάσιμο από πλήθος ανθρώπων οι οποίοι αναζητούσαν έναν τρόπο να εξασφαλίσουν λίγα χρήματα.

Το χαμηλό κόστος των μπαλλαντών τις καθιστούσε προσιτές στον κάθε αγοραστή ανεξαρτήτως οικονομικής κατάστασης. Τυπώνονταν κατά εκατομμύρια και ήταν το έντυπο προϊόν που κυριαρχούσε στην αγορά. Τα προϊόντα, όπως οι μπαλλάντες, τα οποία τυπώνονταν σε μεγάλα φύλλα χαρτιού ήταν τα φθηνότερα.³¹¹ Η συνήθης τιμή τους κυμάνθηκε αναλόγως της περιόδου από μισή έως μία πέννα, ενώ όταν πωλούνταν σε δεσμίδες πωλούνταν σε ακόμα πιο χαμηλή τιμή. Μόνο «οι πιο φτωχοί των φτωχών» δεν μπορούσαν να καταβάλουν το αντίτιμο, όμως ως εμπορικό προϊόν στόχευε κυρίως στα μεσαία και στα χαμηλά στρώματα.³¹²

Οι εκδότες δανείζονταν μελωδίες και ιστορίες από την παράδοση, από την πόλη, την ύπαιθρο και το δικαστήριο χωρίς δηλαδή να έχουν κάποιον συγκεκριμένο περιορισμό. Η ποικιλομορφία αυτή στη θεματολογία των μπαλλαντών ήταν αντίστοιχη της ποικιλομορφίας του κοινού στο οποίο απευθύνονταν.³¹³ Οι πηγές αναφέρουν ότι οι άνθρωποι τραγουδούσαν στα ποτοπωλεία, στους χώρους εστίασης και σε γιορτές, όπως αυτή του θερισμού, και ότι ακόμα και μη επαγγελματίες τραγουδιστές, όπως αγρότες και έμποροι, ήταν σπουδαίοι ερμηνευτές.³¹⁴ Οι τοίχοι

³¹¹ Το έτος 1520 ένας βιβλιοπώλης από την Οξφόρδη, ο John Dorne, πούλησε 170 μπαλλάντες προς μισή πέννα έκαστη, Watt, *Cheap Print and Popular Piety...*, σελ. 11-12.

³¹² Fumerton, «Introduction...», σελ. 169.

³¹³ Watt, *Cheap Print and Popular Piety...*, σελ. 13.

³¹⁴ Gammon, «Song, sex and society...», σελ. 230.

των καπηλειών (alehouses) και μερικές φορές και των φτωχόσπιτων ήταν καλυμμένοι με μπαλλάντες και καθώς οι άντρες έπιναν την μύρα τους κάποιος τις διάβαζε δυνατά.

Το κοινό των έντυπων «λαϊκών» μπαλλαντών ήταν ευρύ αλλά δεν μπορεί να ήταν απεριόριστο. Ο Christopher Marsh επιχειρεί να το οριοθετήσει λαμβάνοντας υπόψη του εκτός από την οικονομική κατάσταση, τους παράγοντες της εγγραμματοσύνης και των θρησκευτικών πεποιθήσεων.³¹⁵ Έχοντας ως κριτήριο για την πρώτη την ικανότητα υπογραφής, έχει υπολογιστεί ότι κατά τα μέσα του 17^{ου} αιώνα στην Αγγλία κατά μέσο όρο περίπου το 30% των ανδρών και το 10% των γυναικών μπορούσαν να γράψουν το όνομά τους.³¹⁶ Στο Λονδίνο, σε σύγκριση με την υπόλοιπη χώρα, τα ποσοστά αυτά ήταν υψηλότερα. Ειδικότερα, κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 17^{ου} αιώνα το ποσοστό των εγγράμματων γυναικών ακολούθησε μια σημαντική αυξητική πορεία.³¹⁷ Πολλοί ιστορικοί της πρώιμης νεότερης περιόδου έχουν αμφισβητήσει τα στατιστικά που έχει παρουσιάσει ο Cressy σχετικά με την εγγραμματοσύνη.³¹⁸ Το βασικό επιχείρημα αυτών των κριτικών έγκειται στο ότι οι μαθητές μάθαιναν πρώτα ανάγνωση και σε επόμενο στάδιο γραφή. Πολλοί μάλιστα εγκατέλειπαν τα θρανία πριν κατακτήσουν το δεύτερο στάδιο με αποτέλεσμα να γνωρίζουν μόνο ανάγνωση.³¹⁹ Επίσης, τα κορίτσια διδάσκονταν τις δεξιότητες που χρειάζονταν και ταίριαζαν με τη θηλυκή τους φύση, οι οποίες περιλάμβαναν την ανάγνωση αλλά όχι και τη γραφή.³²⁰ Ως εκ τούτου, τα στατιστικά σχετικά με την εγγραμματοσύνη των γυναικών που εδράζονται στην ικανότητα γραφής δεν αντανακλούν με ακρίβεια την ικανότητα των γυναικών να διαβάζουν στην πραγματικότητα και επομένως δεν μπορούν να θεωρηθούν άκρως αξιόπιστα.³²¹ Είναι δυνατό, παρόλα αυτά, να δώσουν μία εικόνα για το ελάχιστο πιθανό αναγνωστικό

³¹⁵ Marsh, *Music and Society...*, σελ. 225-287.

³¹⁶ Βλ. David Cressy, *Literacy and the Social Order: Reading and Writing in Tudor and Stuart England*, Κέμπριτζ, CUP, 1980, ειδικά σελ. 72-7, 142-149· Barry Reay, *Popular Cultures in England 1500-1750*, Οξφόρδη και Νέα Υόρκη, Routledge, 2014 [1998], σελ. 39-42.

³¹⁷ Κατά τη δεκαετία του 1670 το 78% των γυναικών του Σίτι και των περιχώρων δεν μπορούσε να γράψει το όνομα του. Τα ποσοστά για τις δεκαετίες 1680, 1690 και 1720 ήταν 64%, 52% και 44% αντίστοιχα, Cressy, *Literacy and the Social Order...*, σελ. 147.

³¹⁸ Βλ. Geoff Baker και Ann McGruer, «Introduction» στο Geoff Baker και Ann McGruer (επιμ.), *Readers, Audiences and Coteries in Early Modern England*, Newcastle, Cambridge Scholars Press, 2006, σελ. 2-3.

³¹⁹ Margaret Spufford, «First steps in Literacy: The writing experiences of the humblest seventeenth-century spiritual autobiographers», *Social History* 4:3 (1979), σελ. 411-112.

³²⁰ Βλ. Baker και McGruer, «Introduction», σελ. 3.

³²¹ Patricia Crawford και Sara Mendelson, *Women in Early Modern England 1550*, Οξφόρδη, OUP, 1998, σελ. 90.

κοινό.³²² Ο Adam Fox θεωρεί πολύ πιθανό γύρω στο 1700 το ήμισυ του ενήλικου πληθυσμού της αγγλικής κοινωνίας να ήταν σε θέση να διαβάσει τα έντυπα προϊόντα.³²³

Σε αντίθεση με τις αμφιβολίες που έχουν διατυπωθεί σχετικά με το ποσοστό εγγραμματοσύνης των ανδρών, η ιδέα ότι οι γυναίκες μειονεκτούσαν και σε αυτόν τον τομέα δεν έχει αμφισβητηθεί. Παρόλα αυτά, η ίδια η φύση της μπαλλάντας μπορούσε να ξεπεράσει αυτό το φράγμα καθώς οι άνθρωποι ανεξαρτήτως φύλου, ηλικίας και κοινωνικής θέσης έρχονταν σε επαφή μαζί της απλώς ακούγοντάς της. Αρκούσε ένας να γνωρίζει ανάγνωση, ώστε να την τραγουδήσει και στους υπόλοιπους θαμώνες του καπηλειού, ή μια συνάντηση με έναν πλανόδιο πωλητή μπαλλάντας στο δρόμο ο οποίος διαφήμιζε την πραμάτεια του τραγουδώντας την.³²⁴ Μάλιστα, έχει εκφραστεί η άποψη ότι κατά την εποχή της ακμής των μπαλλαντών οι άνθρωποι τις άκουγαν λόγω της δημοτικότητας τους είτε τους άρεσαν είτε όχι.³²⁵ Τα αυξανόμενα ποσοστά εγγραμματοσύνης σε συνδυασμό με την ανάδυση των μεσαιών στρωμάτων κατέστησαν πιο πιθανή την αγορά μίας μπαλλάντας για ιδιωτική κατανάλωση.³²⁶ Πιθανόν, αυτή η τάση να ενισχύθηκε από την πτώση της τιμής κατά τα τέλη του 17^{ου} αι., όταν άρχισαν να πωλούνται μπαλλάντες προς μισή πένα.³²⁷

1.4 Μπαλλάντες και Κοινωνία: Οι χρήσεις και οι λειτουργίες της έντυπης «λαϊκής» μπαλλάντας

Σε μία πηγή της υπό εξέταση περιόδου με τίτλο *The Praise of Musicke*, ο συγγραφέας υποστηρίζει ότι είναι στη φύση του ανθρώπου να ευχαριστείται τη μουσική, επομένως η απόλαυση είναι ίδια ανεξαρτήτως κοινωνικού επιπέδου, για ευγενείς και μη, καθώς και ότι η ζωή των ανθρώπων νοστίμεινε από τη συνοδεία της μουσικής: από την κούνια με τα νανουρίσματα μέχρι και το τέλος της ζωής τους.³²⁸

³²² Βλ. Baker και McGruer, «Introduction», σελ. 3.

³²³ Fox, *Oral and Literate Culture...*, σελ. 19.

³²⁴ Ganev, *Song of Protest, Songs of Love...*, σελ. 14. Βλ. και Martha Vicinus, *The Industrial Muse: A Study of Nineteenth-century British Working-Class Literature*, Λονδίνο, Groom Helm, 1974, σελ. 14, 17-20.

³²⁵ Marsh, *Music and Society...*, σελ. 225.

³²⁶ Roger Clegg, «“A Ballad Intituled a Pleasant NeweJigge”: The Relationship between the Broadside Ballad and the Dramatic Jig», *Huntington Library Quarterly* 79:2 (2016), σελ. 320.

³²⁷ Rollins, «The Black-letter Broadside Ballad», σελ. 304.

³²⁸ John Case, *The Praise of Musicke*, Printed in Oxeford by Ioseph Barnes, 1586, σελ. 42. Η πατρότητα αυτού του κειμένου αμφισβητείται. Για τη σχετική συζήτηση βλ. Howard B. Barnett, «John Case: An Elizabethan music scholar», *Music & Letters* 50:2 (1969), 252–266· J. W. Binns, «John Case

Όποιος υποστήριζε το αντίθετο αντιμετωπιζόταν με δυσπιστία, ενώ αν δήλωνε ότι δεν του άρεσε η μουσική, αντιμετωπιζόταν σαν τέρας.³²⁹ Η μουσική επηρέαζε την ψυχή και το σώμα, και η αρμονία ως έννοια ήταν τόσο σημαντική για τους ανθρώπους της εποχής, ώστε ο Samuel Person στο έργο του σχετικά με την ανθρώπινη φύση να αναφέρει ότι η τρέλα ήταν αποτέλεσμα της «κακής αρμονίας» των εσωτερικών οργάνων του ασθενούς, η οποία μεταδιδόταν στις σκέψεις, στα λόγια και στις πράξεις του.³³⁰ Η παραπάνω άποψη αποδεικνύει τη δύναμη που αποδιδόταν στη μουσική και κατ' επέκταση στις έντυπες «λαϊκές» μπαλλάντες κατά την υπό εξέταση περίοδο, η οποία εδράζεται στις ποικίλες λειτουργίες που αυτά τα τραγούδια επιτελούσαν στο πλαίσιο της αγγλικής κοινωνίας. Η στάση του κοινού απέναντι στο τραγούδι δεν ήταν πάντα η ίδια, διέπεται από συνέχειες και ασυνέχειες εξίσου σημαντικές. Ο Vic Gammon δεν αμφιβάλει ότι τα τραγούδια ανάλογα με τον τόπο και τον χρόνο ήταν άλλοτε περισσότερο ή λιγότερο σημαντικά, εξηγώντας ότι τα θρησκευτικά κινήματα καθώς και οι εκστρατείες για την αναμόρφωση των τρόπων πιθανόν να επηρέασαν τις αντιλήψεις του κοινού σχετικά με τα τραγούδια.³³¹

Οι έντυπες «λαϊκές» μπαλλάντες από τον πρώιμο 15^ο αιώνα έως και τον 19^ο αποτελούσαν ένα ζωντανό πολιτισμικό προϊόν.³³² Κατά τη διάρκεια των τριών αυτών αιώνων η εμφάνιση της μπαλλάντας αλλά και ο ρόλος της διαφοροποιήθηκε.³³³ Πολλές, αν όχι όλες, γράφτηκαν έχοντας ως στόχο το οικονομικό κέρδος από τις πωλήσεις. Η εμπορική διάστασή τους είναι αδιαμφισβήτητη αλλά εκτός από προϊόν ήταν και πράξη. Οι πλανόδιοι πωλητές, όπως έχει ήδη αναφερθεί, τραγουδούσαν την

and *The praise of musicke*», *Music & Letters*, 55:4 (1974), σελ. 444–453· E. E. Knight, «The “Praise of musicke”: John Case, Thomas Watson and William Byrd», *Current Musicology* 30 (1980), 37–59.

³²⁹ «If I made any one which cannot brook or fancy music, surely I erred and made a monster», Case, *The Praise of Musicke*, σελ. 74 (στο κείμενο λανθασμένα αναγράφεται ως σελ. 46).

³³⁰ «It is the opinion of most Phylosophers, that by reason of the indisposition of the Organs men become fooles; alas, folly misbecomes them, and this indisposition of his Organs is the cause why there is such bad harmony, nay rather such discords in his thoughts, words and actions.», Samuel Person, *An anatomical lecture of man, or, A map of the little world, delineated in essayes and characters by Samuell Person*, Λονδίνο, Printed by T. Mabb for Samuell Ferris, 1664, σελ. 23–24.

³³¹ Gammon, «Song, sex and society...», σελ. 231.

³³² Ακόμα και σήμερα τυπώνονται και κυκλοφορούν έντυπες «λαϊκές» μπαλλάντες αλλά σε πολύ μικρότερους αριθμούς με αποτέλεσμα το ευρύ κοινό να μην γνωρίζει τη συνέχιση αυτής της παράδοσης. Η μικρή παραγωγή και η τόσο περιορισμένη διακίνηση καθιστά την πολιτισμική εμβέλεια τους εξαιρετικά περιορισμένη. Τα τελευταία χρόνια το ενδιαφέρον των μελετητών για τις έντυπες «λαϊκές» μπαλλάντες έχει αναζωπυρώσει τις προσπάθειες ανασύστασης και αναβίωσης της μπαλλάντας για ακαδημαϊκούς σκοπούς με ενδιαφέροντα αποτελέσματα όπως τον διαδικτυακό τόπο *The Making of a Broadside Ballad*, <http://press.emcimprint.english.ucsb.edu/the-making-of-a-broadside-ballad/index> (15.11.2017) και της μπαλλάντας «The Ballad-Makers Complaint: / OR, / The Satyrick Lamentation of the Trades Involved, / that their Labours permit them no time to reflect on Old Long Syne» (2014), UC Santa Barbara, EMC Imprint, EBBA 35527.

³³³ Nebeker, «The Heyday of the Broadside Ballad».

πραμάτεια τους, ώστε να πείσουν το κοινό να προχωρήσει σε αγορά. Γύρω από τον πωλητή, ειδικά αν αυτός ήταν καλλίφωνος, μαζευτόταν πλήθος. Οι μπαλλάντες όχι μόνο λειτουργούσαν ως πόλος έλξης ενός πολλές φορές ετερόκλητου κοινού, τα μέλη του οποίου γινόντουσαν αποδεκτές του ίδιου μηνύματος ανεξαρτήτως με το πώς ο καθένας το ερμήνευε, αλλά ακόμα και μετά την αγορά το ομαδικό τραγούδι βοηθούσε στην ενδυνάμωση των κοινωνικών δεσμών μεταξύ των συμμετεχόντων.

Η λειτουργία της μπαλλάντας ήταν πρωτίστως να διασκεδάσει το κοινό. Ο Κωμικός, από το έργο *Χειμωνιάτικο Παραμύθι* του Shakespeare παραδέχεται ότι του αρέσει «πότε-πότε καμιά μπαλλάντα, μα ακόμα πιο καλά είναι να' χει θέμα λυπητερό που τραγουδιέται χαρούμενα ή να λέει κάτι το ιδιαίτερα αστείο και να το τραγουδάει σαν μοιρολόι».³³⁴ Τα λόγια αυτά υποδηλώνουν δύο από τα βασικά μέσα που διέθεταν οι μπαλλάντες για τη διακωμώδηση διαφόρων ζητημάτων που αποσκοπούσε στην ψυχαγωγία του κοινού: τη μουσική και την αντιστροφή της πραγματικότητας. Η μουσική μπορεί να ενισχύσει ή ακόμα και να δημιουργήσει το χιουμοριστικό ύφος μίας μπαλλάντας. Η αντιστροφή της πραγματικότητας δεν ήταν κάτι ξένο στο πολιτισμικό σύμπαν της πρώιμης νεότερης Ευρώπης, όπου η αντιστροφή ρόλων ή ο αντεστραμμένος κόσμος της γιορτής του καρναβαλιού λειτουργούσε ως πεδίο διασκέδασης και εκτόνωσης κοινωνικών εντάσεων.³³⁵ Οι μπαλλάντες χρησιμοποιούσαν σε πολλές περιπτώσεις την αντιστροφή της πραγματικότητας με σκοπό είτε να θίξουν τα κακώς κείμενα είτε να προκαλέσουν το γέλιο του κοινού. Ένα τέτοιο παράδειγμα αποτελεί η μπαλλάντα με τίτλο «The Churlish Husband» στην οποία παρουσιάζεται η αντιστροφή του ανδρικού και του γυναικείου ρόλου στο πλαίσιο του νοικοκυριού καθώς και τα τραγελαφικά αποτελέσματά της.³³⁶ Δεν είναι σπάνιες οι μπαλλάντες οι οποίες έχουν αμιγώς χιουμοριστικό χαρακτήρα, αποτελώντας στην πραγματικότητα συυλιζαρισμένα ανέκδοτα.³³⁷ Σε αυτές τις περιπτώσεις, η κωμική διάσταση εδράζεται σε μία αμφισημία και στη δημιουργία προσδοκιών οι οποίες ανατρέπονται στο τέλος. Εκτός από την αμφισημία που

³³⁴ Shakespeare, *Το χειμωνιάτικο παραμύθι*, σελ. 116.

³³⁵ Βλ. Μιχαήλ Μπαχτίν, *Ο Ραμπελαί και ο Κόσμος του, Για τη Λαϊκή Κουλτούρα του Μεσαίωνα και της Αναγέννησης*, μτφρ. Γιώργος Πινακούλας, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2017 και Κώστας Γαγανάκης, «Το τελετουργικό σύμπαν στη δυτική πρώιμη νεωτερικότητα», σημειώσεις Μαθήματος Π19 Νεότερη Ευρωπαϊκή Ιστορία Β', ΕΚΠΑ, <https://opencourses.uoa.gr/modules/units/?course=ARCH7&id=618> (07.01.2018).

³³⁶ «A New SONG call'd / The Churlish Husband» (1770?), BL, Roxburghe 3.536, *EBBA* 31237. Βλ. και παρακάτω, κεφάλαιο 2, σελ. 110-112 και κεφάλαιο 4, σελ. 496.

³³⁷ Η άποψη αυτή εκφράστηκε από τον Vic Gammon και αφορά στα τραγούδια που σχετίζονται με τον έρωτα, όμως ισχύει σε μεγάλο βαθμό και για μπαλλάντες οι οποίες έχουν άλλη θεματική. Βλ. Gammon, «Song, sex and society...», σελ. 233.

χρησιμοποιείται στα κωμικά τραγούδια, οι μπαλλάντες χρησιμοποιούν σε πολλές περιπτώσεις τον συμβολισμό και τη μεταφορά για να μεταδώσουν το μήνυμά τους.³³⁸

Η εκτέλεση μίας μπαλλάντας ήταν μουσική πράξη αλλά η φύση της τής επέτρεπε υπό συνθήκες να λειτουργήσει ως χορευτική ή και θεατρική πράξη. Η ετυμολογία της ίδια της λέξης «μπαλλάντα» φανερώνει τη διάσταση της κινητικής εμπειρίας για τους ανθρώπους που τις παρήγαγαν, τις αγόραζαν και τις τραγουδούσαν.³³⁹ Ο όρος «ballad», όπως και οι όροι «ball» και «ballet» προέρχονται από τα παλαιά γαλλικά και συγκεκριμένα από το ρήμα «baler», το οποίο σημαίνει χορεύω και με τη σειρά του προέρχεται από την λατινική λέξη «ballare».³⁴⁰ Εξάλλου, κάθε μουσική επιτέλεση δυνητικά αποτελεί τη συνοδεία χορευτικής δράσης και μολονότι οι μπαλλάντες της υπό εξέταση περιόδου δεν έχουν προφανή σχέση στα μάτια των σημερινών ανθρώπων με τον χορό, ενέχουν ίχνη της σύγχρονης τους κινητικής εμπειρίας.³⁴¹ Η σχέση των μπαλλαντών με τη θεατρική πράξη δεν αποδεικνύεται μόνο μέσα από τις ανταλλαγές μουσικών θεμάτων, αλλά και από την ίδια τη θεατρική επιτέλεση που πιθανόν υιοθετούνταν κατά την εκτέλεση μπαλλαντών, ιδιαίτερα εκείνων διαλογικής μορφής. Πρόσφατη έρευνα έχει παρουσιάσει ως πιθανή τη σχέση της μπαλλάντας με το είδος του λαϊκού θεάματος που θα μπορούσαμε να αποδοθεί με τον όρο «δραματοποιημένος χορός»³⁴².

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, μία από τις βασικές λειτουργίες της έντυπης μπαλλάντας πέραν της ψυχαγωγίας ήταν η διάδοση των επίκαιρων ειδήσεων.³⁴³ Όμως, εξίσου αρκετές ήταν και οι μπαλλάντες οι οποίες αναφέρονταν σε φανταστικά γεγονότα, όπως στην εμφάνιση ομιλούντων ψαριών, σε γυναίκες οι οποίες γέννησαν κουνέλια κ.α. με αποτέλεσμα να προκαλείται σύγχυση σε μερίδα του κοινού, καθώς δεν έλειπαν οι αφελείς οι οποίοι εκλάμβαναν ως αλήθεια οτιδήποτε ήταν τυπωμένο.

³³⁸ Στο ίδιο, σελ. 233.

³³⁹ Βλ. Bruce R. Smith, «Putting the “Ball” Back in Ballads», *Huntington Library Quarterly* 72:2 (2016), 323-338.

³⁴⁰ Βλ. *EOLD*, λήμμα «ballad», <https://en.oxforddictionaries.com/definition/ballad> (13.11.2017).

³⁴¹ Ο Bruce Smith αναφέρει τέσσερις «ορίζοντες» μέσα τους οποίους γίνεται δυνατή η προσέγγιση της σωματικής δράσης. Το κοινό των μπαλλαντών γίνεται κοινωνός κινητικών εμπειριών πρώτον, διαβάζοντας για αυτές στους στίχους, δεύτερον βλέποντας και ακούγοντάς τες να επιτελούνται από άλλους στα πλαίσια ενός θεάματος, τρίτον βλέποντάς τες να αναπαρίστανται στις ξυλογραφίες και τέταρτον με το να τραγουδούν και να χορεύουν οι ίδιοι. Βλ. Smith, «Putting the “Ball” Back in Ballads», 323-338, ειδικά σελ. 336.

³⁴² Πρόκειται για ένα είδος λαϊκής παράστασης μετά μουσικής η οποία περιελάμβανε προπλάσματα, μεταμφιέσεις και χορό, το λεγόμενο «dramatic jig». Βλ. σχετικά Clegg, «“A Ballad Intituled a Pleasant Newe Jigge”...», 301-322.

³⁴³ Βλ. και Jenni Hyde, *Singing the News, Ballads in Mid-Tudor England*, Νέα Υόρκη και Λονδίνο, Routledge, 2018.

Μία τέτοια περίπτωση, είναι η Μόψα, μία κοπέλα ταπεινής καταγωγής από το *Χειμωνιάτικο παραμύθι*, η οποία δηλώνει ότι της αρέσουν «οι μπαλλάντες τυπωμένες, [...] γιατί έτσι είμαστε σίγουροι ότι είναι αληθινές». ³⁴⁴ Σε αντίθεση με την προαναφερθείσα δευτεραγωνίστρια του Σαίξπηρ, σήμερα θεωρείται δεδομένο ότι η έντυπη μορφή δεν διασφαλίζει την αλήθεια των πληροφοριών. Αυτό ήταν, επίσης, γνωστό σε αρκετούς από τους καταναλωτές της πρώιμης νεότερης περιόδου οι οποίοι αντιμετώπιζαν με σκεπτικισμό αυτά που διάβαζαν στον τύπο. ³⁴⁵ Είναι πιθανόν η διαβεβαίωση της Μόψα πως γνωρίζει ότι αυτά που εξιστορούνται σε μια μπαλλάντα είναι πραγματικότητα, εφόσον έχουν αποκτήσει έντυπη μορφή, να λειτουργούσε περισσότερο ως αστείο αναφορικά με τη σκηνή του 17^{ου} αιώνα. ³⁴⁶ Αποτελεί, δηλαδή, σε έναν βαθμό έκφραση της ανησυχίας που προκαλούσε η συχνότητα με την οποία οι άνθρωποι επιζητούσαν την αλήθεια στα έντυπα και πόσο συναρπαστικό, αν και αβάσιμο, έβρισκαν το περιεχόμενο της φτηνής τυπογραφίας ακόμα και εκείνοι που περηφανεύονταν ότι δεν ανήκαν στο άξεστο πλήθος. ³⁴⁷ Η αξιοπιστία των ειδήσεων που διαδίδονται μέσω των μπαλλαντών έχει σχολιαστεί και σε άλλες πηγές της περιόδου. Σε ένα κείμενο το οποίο εκδόθηκε το έτος 1642 ένας απεσταλμένος από τη Σκωτία κατά την επίσκεψή του στο Λονδίνο μαρτυρά ότι οι ψευδείς μπαλλάντες είναι πολλές. Ο ίδιος, όμως, παρατηρεί ότι οι ψευδείς μπαλλάντες κυκλοφορούν τη νύχτα, ενώ εκείνες που αφορούν σε αληθινά γεγονότα τραγουδιούνται κατά τη διάρκεια της ημέρας. ³⁴⁸

Παρόλα αυτά, δεν πρέπει να υποτιμηθεί η ανάγκη για ενημέρωση μέσω του τύπου, επομένως και μέσω των έντυπων «λαϊκών» μπαλλαντών, καθώς η πρόσβαση στην πληροφορία τουλάχιστον για ένα μέρος του κοινού επαφιόταν σε αυτόν. ³⁴⁹ Κάποια από τα θέματα που παρουσιάζονταν στις μπαλλάντες, όπως για παράδειγμα δολοφονίες και απαγχονισμοί, ήταν πιθανό να απασχολούσαν και τις εφημερίδες.

³⁴⁴ Shakespeare, *Το χειμωνιάτικο παραμύθι*, σελ. 120.

³⁴⁵ Frances E. Dolan, «Mopsa's Method: Truth Claims, Ballads, and Print», *Huntington Library Quarterly* 29:2 (2016), σελ. 173.

³⁴⁶ Στο ίδιο, σελ. 184.

³⁴⁷ Στο ίδιο.

³⁴⁸ «That such newes as this comes out by owlelight in little Bookes or Ballads to be sold in the streets. And I fear its held a prime peece of policy of state, For otherwise, how could so many false Ballads and Bookes be tolerated: yet the next morning Sunne exhales all their vaine Evening vapours: As that newes of taking Lesley Prisoner, killing of Colonell Crayford, and imprisoning most of the Nobility, but I never believed it, because if it had beene true Balladsm would have beene sung by day light, Bookes printed, Bonfires made, and a solemne Procession with a Te Deum, at least, had not beene wanting at Lambeth», *The Scots Scouts' Discoveries: By their London Intelligencer And Presented to the Lords of the Covenant of Scotland*, Λονδίνο, Printed for William Sheares, 1642 [1639], σελ. 32-33.

³⁴⁹ Dolan, «Mopsa's Method...», σελ. 173-174.

Ενώ, όμως, η παρουσίαση των ειδήσεων με έμμετρο τρόπο και μία ωραία μελωδία έχει μερικά πλεονεκτήματα, οι μπαλλάντες συχνά «αμαυρώνονταν από μια ανυπόφορη ευθυμία ή αυταρέσκεια».³⁵⁰ Οι συγγραφείς μπαλλαντών, ακόμα κι όταν καταπιάνονταν με την αφήγηση πραγματικών γεγονότων, δεν δεσμεύονταν από καθορισμένους κανόνες με αποτέλεσμα συχνά να αποδεικνύονται κατώτεροι των προσδοκιών του κοινού που περίμενε μία παρουσίαση δημοσιογραφικού τύπου.

Το ύφος των μπαλλαντών στις περισσότερες περιπτώσεις ενέχει στοιχεία γελοιοποίησης ή παραλογισμού. Παρόλα αυτά, αυτό δεν συνεπάγεται ότι όλες αποσκοπούσαν στην πρόκληση αίσθησης και επομένως στερούνταν αλήθειας και ακρίβειας. Συχνά κυκλοφορούσαν μπαλλάντες οι οποίες αφορούσαν σε πραγματικά γεγονότα, τα οποία παρουσιάζονταν με ακριβή τρόπο. Ο Hyder Rollins δεν αμφέβαλλε ότι οι μπαλλάντες αυτής της θεματολογίας, δηλαδή με περιεχόμενο που αφορούσε στην επικαιρότητα, λειτουργούσαν για τους ανθρώπους του δρόμου, δηλαδή τους απλούς ανθρώπους, όπως λειτουργούσαν οι εφημερίδες για τους ανθρώπους οι οποίοι είχαν εκπαίδευση.³⁵¹ Το ερώτημα σχετικά με το ποια τραγούδια αναφέρονται σε πραγματικά γεγονότα και ποια στηρίζονται αποκλειστικά στη φαντασία του συνθέτη συνήθως δεν είναι δύσκολο να απαντηθεί. Όταν πρόκειται για αφήγηση αληθινών γεγονότων, οι πληροφορίες που παρέχονται είναι τόσο λεπτομερείς, όπως για παράδειγμα ο ακριβής τόπος και χρόνος που τα εξιστορούμενα γεγονότα έλαβαν χώρα, σε βαθμό συχνά να δίδεται στον μελετητή η δυνατότητα διασταύρωσης με άλλες πηγές όπως αρχειακό υλικό. Σε κάποιες περιπτώσεις, η ίδια η μπαλλάντα υιοθετεί διαφορετική φόρμα, ώστε να υπηρετήσει καλύτερα τον στόχο της. Εκδόσεις για παράδειγμα οι οποίες είναι αφιερωμένες σε δυστυχήματα και στην μνήμη των θυμάτων τους συχνά εκτός από τους έμμετρους στίχους είναι δυνατόν να περιλαμβάνουν ένα κείμενο, δημοσιογραφικού σχεδόν τύπου, το οποίο περιγράφει εν συντομία τα γεγονότα, είτε ακόμα και κατάλογο των θυμάτων.

Οι μπαλλάντες διέδιδαν τα νέα, διηγούνταν ιστορίες προσώπων, έδιναν παραδείγματα, είτε άξια μίμησης είτε αποφυγής, και συχνά μέσα από το χιούμορ αναδείκνυαν τις φοβίες και τους προβληματισμούς των απλών ανθρώπων. Επίσης, χρησιμοποιούνταν για να διαφημιστούν θεατρικές παραστάσεις, για εκπαιδευτικούς σκοπούς αλλά και ως μέσο θρησκευτικής και πολιτικής προπαγάνδας. Για

³⁵⁰ Rollins, «The Black-letter broadside ballad», σελ. 268.

³⁵¹ Στο ίδιο, σελ. 271. Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με την ενημέρωση και τον Τύπο βλ. Victoria E. M. Gardner, *The Business of News in England, 1760-1820*, Basingstoke, Palgrave Macmillan, 2016.

παράδειγμα, ένας αριθμός Προτεσταντών κληρικών, όπως ο Thomas Brice και ο John Cornet, στράφηκαν στις μπαλλάντες στην προσπάθεια τους να επικοινωνήσουν τις ιδέες τους στο έθνος. Αν και οι υποστηρικτές της μεταρρύθμισης (*reformers*) σταμάτησαν να χρησιμοποιούν τις μπαλλάντες ως μέσα ευαγγελισμού κατά τη δεκαετία του 1580, κάποια από τα θρησκευτικού περιεχομένου τραγούδια τους γνώρισαν εμπορική επιτυχία και, όπως αποδεικνύεται και στη σχετική μελέτη της Watt, μέσω αυτών μπορούμε να έχουμε μια ακόμα οπτική της ευσέβειας των «τίμιων οικογενειάρχων» του 17^{ου} αιώνα.

Οι μπαλλάντες, διαθέσιμες στους δρόμους και στην πλειοψηφία του πληθυσμού, σε ταπεινούς αλλά και ευγενείς καταναλωτές, κατείχαν μία εξαιρετικά ευνοϊκή θέση από την οποία μπορούσαν να επηρεάζουν την κοινή γνώμη και να διαμορφώνουν γενικές αντιλήψεις.³⁵² Εξαιρετικό παράδειγμα αποτελεί η επίδραση που είχαν οι μπαλλάντες σε πολιτικό αλλά και πολιτισμικό επίπεδο στο ζήτημα της Σκωτίας.³⁵³ Σε πολιτικό επίπεδο, οι μπαλλάντες χρησιμοποιήθηκαν ως πολιτικό όπλο, το οποίο αποδείχτηκε αδιαμφισβήτητα δραστικό στην Αγγλία μέσω της σταθερής χρήσης των τραγουδιών για την εξυπηρέτηση προπαγανδιστικών σκοπών εναντίον της Σκωτίας από την άνοδο του Ιάκωβου ΣΤ΄ και κατόπιν Α΄ έως και τα επακόλουθα της μάχης του Κάλλοντεν.³⁵⁴ Ο όρος «μπλε καπέλα» (*blue cap*), ο οποίος χρησιμοποιούταν στη Σκωτία του όψιμου 17^{ου} αιώνα με υποτιμητικό και χλευαστικό τόνο για τους απλούς ανθρώπους και τους υπηρέτες, υιοθετήθηκε και χρησιμοποιήθηκε στη Αγγλία ως μειωτικός χαρακτηρισμός αρχικά για τους σκωτσέζους στρατιώτες και τελικά για όλους τους Σκώτους.³⁵⁵ Από τη μία μεριά, οι πολιτικές μπαλλάντες παρουσίαζαν ως επί το πλείστον τα σκωτσέζικα «μπλε καπέλα» ως προδότες και επαναστάτες. Από την άλλη, υπήρχαν τραγούδια τα οποία παρουσίαζαν μία διαφορετική εικόνα της Σκωτίας και των ανθρώπων της, αυτή μίας εξιδανικευμένης «βόρειας χώρας» (*north country*) και διέδιδαν τη χίμαιρα μίας πρωτόγονης και βουκολικής Καληδονίας, πολύ πριν ανακαλυφθούν τα Χάιλαντς από τον Ρομαντισμό. Αυτή, όμως, δεν ήταν και η μοναδική πολιτισμική επίδραση των μπαλλαντών. Εκτός, λοιπόν, το ότι οι έντυπες μπαλλάντες διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο επί του θέματος, δημιουργώντας μία εικόνα της Σκωτίας στο αγγλικό κοινό,

³⁵² Adam Fox, «Jockey and Jenny: English Broadside Ballads and the Invention of Scottishness», *Huntington Library Quarterly* 79:2 (2016), σελ. 219.

³⁵³ Βλ. Carol McGuirk, «Jacobite History to National Song: Robert Burns and Carolina Oliphant (Baroness Nairne)», *The Eighteenth Century* 47:2, (2006), 253-287.

³⁵⁴ Fox, «Jockey and Jenny...», σελ. 219.

³⁵⁵ Στο ίδιο, σελ. 202.

διαδραμάτισαν ένα εξίσου σημαντικό ρόλο εντός της. Οι μελωδίες των τραγουδιών εισήχθησαν στο ρεπερτόριο των «Caledonian airs» τα οποία αποτέλεσαν ένα καθοριστικό χαρακτηριστικό της σκωτσέζικης κουλτούρας κατά τη Γεωργιανή περίοδο, επηρεάζοντας τη συγκρότηση της πολιτισμικής ταυτότητας των Σκώτων.³⁵⁶

Το παραπάνω παράδειγμα δεν είναι το μοναδικό σχετικά με την επιρροή των μπαλλαντών στη δημόσια σφαίρα. Σε άλλες περιπτώσεις, συγκεκριμένα τραγούδια στάθηκαν ικανά να ενισχύσουν ορισμένες αντιλήψεις απέναντι σε μεμονωμένα πρόσωπα. Για παράδειγμα, βοήθησαν στο να παρουσιαστεί ως ήρωας ο κόμης του Έσσεξ, ο οποίος εκτελέστηκε για προδοσία το 1601 και ταπείνωσαν τον Δούκα του Μπάκιγγαμ κατά τα μέσα της δεκαετίας του 1620. Επίσης, δύο τραγούδια, το «When King enjoys his own again» του Martin Parker, το οποίο έχει χαρακτηριστεί ως το πιο γνωστό και δημοφιλές τραγούδι που έχει γραφτεί ποτέ στην Αγγλία, και το «Lilliburlero», λέγεται πως συνέβαλαν στην επιστροφή του Καρόλου Β΄ και στην εκθρόνιση του Ιάκωβου Β΄ το 1688.³⁵⁷ Το σθένος και η θέρμη που έδειξαν κάποιοι συγγραφείς μπαλλάντας κατά την διάρκεια των Εμφυλίων πολέμων, όπως ο Martin Parker ο οποίος ήταν στο πλευρό των βασιλοφρόνων με τη σύνθεση του «When King enjoys his own again», είναι τέτοια που δεν μπορεί να πιστέψει κάποιος ότι τα κίνητρά τους ήταν αμιγώς οικονομικά. Αντιπαλότητες ανάμεσα σε στρατευμένους συγγραφείς μπαλλαντών είναι γνωστές, ενώ δεν είναι σπάνιες οι περιπτώσεις τραγουδιών τα οποία κυκλοφόρησαν ως απάντηση σε μια άλλη μπαλλάντα.

Παρά το ότι οι μπαλλάντες μπορούσαν να αποτελέσουν, όπως φάνηκε από τα παραπάνω παραδείγματα, ένα αποτελεσματικό όπλο, οι λόγιοι της εποχής διχάζονταν σχετικά με τη χρησιμότητά τους. Οι διαπρεπείς άνδρες της Αγγλίας μερικές φορές ανησυχούσαν ότι οι διασκεδαστικές αφηγήσεις των μπαλλαντών διαταράσσουν την ορθή τάξη πραγμάτων με το να κάνουν τους βασιλείς οικείους στο κοινό και να παρουσιάζουν τους τσαγκάρηδες ηρωικούς.³⁵⁸ Τέτοια ήταν η επιρροή που είχαν οι μπαλλάντες σε όλους τους ανθρώπους που, όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται, αν μπορούσε κάποιος να κυκλοφορήσει όσες μπαλλάντες ήθελε, δεν θα τον ενδιέφερε ποιος ήταν ο νομοθέτης τους κράτους.³⁵⁹ Ακόμα, οι μπαλλάντες λειτουργούσαν ως

³⁵⁶ Στο ίδιο, σελ. 201, 226.

³⁵⁷ Marsh, *Music and Society...*, σελ. 225· Rollins, «The Black-letter Broadside Ballad», σελ. 280.

³⁵⁸ Marsh, *Music and Society...*, σελ. 225.

³⁵⁹ Andrew Fletcher, *Political Works of Andrew Fletcher, Esq; of Saltoun*, Γλασκώβη, Printed by R. Urie, for G. Hamilton and J. Balfour, 1749, σελ. 266-267:

«Even the poorer sort of both sexes are daily tempted to all manner of lewdness by infamous ballads sung in every corner of the streets. One would think, said the Earl,

κοινωνική κριτική και σε προσωπικό επίπεδο. Ο John Masfield, άγγλος ποιητής και συγγραφέας, είχε γράψει ότι «οι άνθρωποι αυτού του νησιού ποτέ τους δεν ενδιαφέρθηκαν ιδιαίτερα για τα πρωτοσέλιδα των εφημερίδων... Τους ενδιέφερε όμως αρκετά τί θα φαινόταν σε μία μπαλλάντα».³⁶⁰ Τα άτομα με υψηλή κοινωνική θέση ή υψηλό μορφωτικό επίπεδο θεωρούσαν βαθύτατη ατίμωση το να γίνουν θέμα μίας μπαλλάντας η οποία τραγουδιόταν στους δρόμους.³⁶¹ Τα υπαρκτά πρόσωπα τα οποία γινόντουσαν κατά κόρον πρωταγωνιστές στις μπαλλάντες ήταν οι εγκληματίες και οι φυλακισμένοι αλλά κανένας δεν μπορούσε να είναι ασφαλής. Έχει ειπωθεί, κατά πάσα πιθανότητα με κάποια υπερβολή, ότι τα διακεκριμένα μέλη της κοινωνίας κάποιες φορές δεν τολμούσαν να κυκλοφορήσουν στους δρόμους, φοβούμενοι ότι θα τραβούσαν την προσοχή και θα έδιναν αφορμή στους συγγραφείς μπαλλαντών να κυκλοφορήσουν μια καινούρια μπαλλάντα με τους ίδιους πρωταγωνιστές πλήττοντας βαριά το κύρος τους.³⁶² Οι ανησυχίες αυτές, τόσο σχετικά με την διατάραξη της τάξης όσο και με τον πιθανό δημόσιο διασυρμό, είχαν εν μέρει βάση, καθώς οι μπαλλάντες, αν και έντυπα προϊόντα, δεν έπαυαν ποτέ να είναι πρωτίστως τραγούδια, δηλαδή μία μορφή τέχνης και ως εκ τούτου δεν στόχευαν στην αντικειμενικότητα αλλά στην έκφραση και στην ψυχαγωγία.

Οι λειτουργίες της μπαλλάντας, όπως φάνηκε από τα παραπάνω είναι πολλές και σύνθετες και μπορούν να εξεταστούν σε βάθος μόνο αν ληφθούν υπόψη οι πιθανοί τρόποι πρόσληψης και ερμηνείας του μηνύματος που φέρουν όλα τα δομικά στοιχεία τους συνδυαστικά. Οι ίδιες οι μελωδίες, όπως έχει ήδη αναφερθεί, λόγω της επαναχρησιμοποίησης τους συχνά γίνονται φορείς μηνυμάτων. Συγκεκριμένες μελωδίες συνδέονταν με ορισμένα ιδανικά μέσω της επαναλαμβανόμενης χρήσης

this last were of no great consequence. I said, I knew a very wise man so much of Sir Christopher's sentiment, that he believed if a man were permitted to make all the ballads, he need not care who should make the laws of a nation. And we find, that most of the antient legislators thought they could not well reform the manners of any city without the help of a lyric, and sometimes of a dramatic, poet. But in this city the dramatic poet no less than the ballad-maker has been almost wholly employed to corrupt the people, in which they have had most unspeakable and deplorable success. Then Sir Christopher continuing his discourse, said, in this city gamesters, stockjobbers, jockies, and wagerers, make now the most considerable figure, and in few years have attained to such a degree of perfection in their several ways, that in comparison to many of the nobility, gentry, and merchants of England, those in Newgate are mere ignorants, and wretches of no experience».

³⁶⁰ «The people of this island have never cared much for the headlines of the press: ... they have cared a good deal for what will look well in a ballad», όπως παρατίθεται στο Roy Palmer, *A ballad history of England from the 1588 to the present day*, Λονδίνο, Batsford, 1979, σελ. 1.

³⁶¹ Rollins, «The Black-letter broadside ballad», σελ. 277.

³⁶² Στο ίδιο, σελ. 279.

τους για τη συνοδεία μπαλλαντών της ίδιας θεματικής.³⁶³ Ένα τέτοιο παράδειγμα αποτελεί η μελωδία με τον τίτλο *The Rich Merchant Man*.³⁶⁴ Η Una McIlvenna σε μία πρόσφατη μελέτη αποδεικνύει τη στενή σχέση της προαναφερθείσας μελωδίας με την επιδίωξη της «εκπαίδευσης» των υπάλληλων στρωμάτων (serving class) και των μαθητευόμενων (apprentices) του 17^{ου} αιώνα στην προσδοκώμενη πρότυπη συμπεριφορά της ολοένα και αυξανόμενης τάξης των εμπόρων στην οποία φιλοδοξούσαν να ενταχθούν.³⁶⁵ Η συγκεκριμένη μελωδία, η οποία παρέμεινε γνωστή σε όλο το κοινωνικό φάσμα για πολλούς αιώνες, συνδέθηκε με τα ιδανικά της ελεημοσύνης, της ικανοποίησης με την κοινωνική θέση και τον πλούτο που διαθέτει ο καθένας μέσω της παρουσίασης αρνητικών μοντέλων και παραδειγμάτων προς αποφυγή καθώς και μέσω της προβολής της ειδικής τιμωρίας που ακολουθούσε την απληστία και όλες τις αμαρτίες που εκπορεύονται από την άμετρη επιθυμία για την απόκτηση υλικού πλούτου.³⁶⁶ Οι μπαλλάντες, λοιπόν, οι οποίες επαναχρησιμοποιούσαν ήδη γνωστές μελωδίες ανακύκλωναν τη μουσική δημιουργώντας μία ισχυρή σύζευξη ανάμεσα στη μελωδία, την αγορά και το προβαλλόμενο ηθικό δίδαγμα και παράλληλα ενίσχυαν τη διδακτική δύναμη του τραγουδιού καθώς αποτελούσαν μία ηχητική υπενθύμιση για τους ακροατές όλων εκείνων των σχετικών προειδοποιητικών τραγουδιών που είχαν ακούσει προγενέστερα.³⁶⁷

Τα τραγούδια μέσω της επαναχρησιμοποίησης των μελωδιών δημιουργούσαν συνδέσεις οι οποίες βασιζόντουσαν στους συνειρμούς αλλά δημιουργούσαν και συναισθηματικά περιβάλλοντα. Μία πρόσφατη μελέτη, εξετάζοντας τις εκδοχές της δημοφιλούς μέχρι και σήμερα μπαλλάντας *Scarborough Fair*, παρουσιάζει πώς η ίδια μπαλλάντα καταφέρνει από τον 17^ο αιώνα να εκφράσει τις διαφορετικές πτυχές τόσο των κυρίαρχων «συναισθηματικών βασιλείων» όσο και να ανατρέψει «συναισθηματικές κοινότητες».³⁶⁸ Η εν λόγω μελέτη αποτελεί μέρος της όλο και

³⁶³ Βλ. Una McIlvenna, «The power of music: The significance of contrafactum in execution ballads», *Past & Present* 229:1 (2015), 47-89.

³⁶⁴ Για την ιστορία της μελωδίας και την πιθανή μελωδική ταυτοποίηση βλ. Simpson, *The Broadside Ballad and Its Music*, σελ. 602-604.

³⁶⁵ Βλ. Una McIlvenna, «The rich merchant man, or, what the punishment of greed sounded like in early modern English ballads», *Huntington Library Quarterly*, 76:2 (2016), 279-299.

³⁶⁶ Στο ίδιο, σελ. 280, 296.

³⁶⁷ Στο ίδιο, σελ. 296.

³⁶⁸ Garrido Sandra και Jane Davidson, «Emotional regimes reflected in a popular ballad: Perspectives on Gender, Love and Protest in Scarborough Fair», *Musicology Australia* 38:1, 65-78.

αυξανόμενης ακαδημαϊκής δουλειάς σχετικά με την ιστορία των συναισθημάτων και τις συνδέσεις ανάμεσα στα συναισθήματα και την κουλτούρα.³⁶⁹

Από τα παραπάνω, γίνεται σαφές ότι το νόημα που μεταδίδεται μέσα από τις μπαλλάντες δεν είναι προδιαγεγραμμένο, αλλά όπως και με κάθε άλλη μορφή τέχνης παράγεται κοινωνικά μέσα από την αλληλεπίδραση πολλών σύνθετων παραγόντων.³⁷⁰ Το πώς ερμηνεύει το κάθε άτομο το κείμενο εξαρτάται από το κοινωνικό και πολιτισμικό υπόβαθρό του, τις γνώσεις, τις προκαταλήψεις, τις υποθέσεις και τις εμπειρίες του. Είναι, λοιπόν, σαφές ότι η σχέση που δημιουργείται ανάμεσα στα τραγούδια και το κοινωνικό-πολιτισμικό τους πλαίσιο είναι κάθε άλλο παρά απλή. Όσον αφορά στα στοιχεία που μπορούν να εξαχθούν από τα τραγούδια σχετικά με την κουλτούρα της εποχής, σημασία δεν έχει μόνο το θέμα που πραγματεύονται αλλά και το πώς διαπραγματεύονται τις πιθανές διαφορετικές εκβάσεις της ιστορίας που αφηγείται το καθένα.³⁷¹ Το ίδιο το φυσικό αλλά και το κοινωνικό περιβάλλον μέσα στο οποίο το τραγούδι πραγματώνεται και πρώτα από όλα ο τρόπος με τον οποίο ο τραγουδιστής επιλέγει να το τραγουδήσει επιδρούν στην πράξη της επικοινωνίας, διαμορφώνοντας σε έναν βαθμό το νόημα του μηνύματος. Αυτό, όπως εξηγεί και ο Vic Gammon, δεν συνεπάγεται ότι όλα τα τραγούδια μπορεί να έχουν οποιοδήποτε νόημα φτάνει να τραγουδηθούν με έναν συγκεκριμένο τρόπο σε ένα συγκεκριμένο κοινωνικό-πολιτισμικό πλαίσιο. Αντιθέτως, η παραπάνω παρατήρηση ενισχύει την άποψη ότι οι μπαλλάντες, αποτελώντας ένα μέσο επικοινωνίας, μεταδίδουν ένα μήνυμα το οποίο γίνεται αντιληπτό από ανθρώπους οι οποίοι ανήκουν στην ίδια κοινωνική ομάδα και ως εκ τούτου μοιράζονται κοινές αξίες και έχουν παρόμοιες αντιλήψεις.

Συμπερασματικά, όπως έχει ήδη διατυπωθεί και από άλλους μελετητές, οι πανταχού παρούσες στην πρώιμη νεότερη και νεότερη Αγγλία μπαλλάντες, τυπογραφικά αλλά και ως επιτέλεση, κατείχαν σημαντική θέση στο πολιτισμικό σύμπαν της περιόδου καθώς συνόδευαν τους ανθρώπους που τις βίωναν με τα αυτιά, τα μάτια και το σώμα τους σε όλα τα στάδια της ζωής τους.³⁷² Ο έντονα λαϊκός τους χαρακτήρας, ο οποίος φαίνεται ότι τουλάχιστον μέχρι πρόσφατα απέτρεπε τους ιστορικούς να ασχοληθούν επισταμένως με εκείνες, είναι ακριβώς αυτό το στοιχείο

³⁶⁹ Για την ιστορία των συναισθημάτων βλ. William Reddy, *The Navigation of Feeling, A Framework for the History of Emotions*, Κέμπριτζ, CUP, 2001.

³⁷⁰ Βλ. Gammon, «Song, sex and society...», σελ. 233 και εξής.

³⁷¹ Στο ίδιο, σελ. 232-233.

³⁷² Katherine Steele Brokaw, «Popularity, Performance, and Repetition», *Huntington Library Quarterly* 79:2 (2016), σελ. 339.

το οποίο τις καθιστά τόσο σημαντικές αλλά και τόσο σύνθετες. Αποτελώντας πρώτα από όλα ένα μέσο διασκέδασης, οι μπαλλάντες λειτουργούν ως ένα χωνευτήρι απόψεων και αντιλήψεων, ένα μωσαϊκό διαφορετικών ατόμων, χαρακτήρων και στερεοτυπικών μορφών. Ο ψυχαγωγικός ρόλος τους δεν χάνεται ούτε ακόμα και στις περιπτώσεις στις οποίες τα τραγούδια εξυπηρετούν πολιτικές, θρησκευτικές, ηθικές ή και εργασιακές σκοπιμότητες. Παρόλα αυτά, δεν πρέπει να λησμονείται το ότι οι συγγραφείς είχαν ως απώτερο σκοπό τους την εμπορική επιτυχία. Όπως αναφέρει και ο Rollins, οι συγγραφείς παρείχαν συμβουλές, διασκέδαζαν, ενημέρωναν ή και διέπλαθαν το κοινό μέσω των διαφορετικών τραγουδιών αλλά πάντα έγραφαν με τέτοιο τρόπο ώστε να ικανοποιήσουν το κοινό γούστο και να έχουν κέρδος.³⁷³

³⁷³ Rollins, «The Black-Letter Broadside Ballad», σελ. 274.

Μέρος Β΄ Οικογένεια και εργασία: ο έμφυλος καταμερισμός εργασίας και αναπαραστάσεις εργασιακών ταυτοτήτων στις έντυπες «λαϊκές» μπαλλάντες

Κεφάλαιο 2. Η «οικογένεια-νοικοκυριό»

2.1 Η οικογένεια, το νοικοκυριό και τα μέλη της οικιακής ομάδας

Κατά την πρώιμη νεότερη και νεότερη περίοδο, η οικογένεια και το νοικοκυριό ήταν ύψιστης σημασίας για την αγγλική κοινωνία αφού αποτελούσε αναπαραγωγική και παραγωγική μονάδα με οικονομικό, κοινωνικό, πολιτισμικό και πολιτικό ρόλο.³⁷⁴ Η πλειοψηφία των γεννήσεων λάμβανε χώρα εντός της οικίας, όπως και η παραγωγή εντός του νοικοκυριού αποτελούσε το συνηθέστερο σύστημα παραγωγής της περιόδου καθώς δεν αντικαταστάθηκε από την εργοστασιακή παραγωγή παρά μόνο μετά το 1850. Επίσης, η οικογένεια, μέσω των πρακτικών κληροδότησης, έλεγχε τη μεταβίβαση του πλούτου από γενιά σε γενιά. Η οικογένεια και το νοικοκυριό ήταν θεμελιώδους σημασίας όχι μόνο για την οικονομία αλλά και για την πολιτική. Κατά τις αρχές της υπό εξέταση περιόδου οι σχέσεις ιεραρχίας που διείπαν το νοικοκυριό παραλληλίζονταν με την υπακοή των υπηκόων στο κράτος και σύμφωνα με την πολιτική σκέψη της εποχής η υπακοή των μελών της οικογένειας στον επικεφαλής αποτελούσε βασική προϋπόθεση για την εύρυθμη λειτουργία του κράτους.³⁷⁵

Το περιεχόμενο των όρων «οικογένεια» και «νοικοκυριό», η μορφή, η σύνθεση και το μέγεθός τους είναι θέματα που έχουν απασχολήσει την ιστοριογραφία.³⁷⁶ Από τις δεκαετίες του 1960 και 1970, οι ιστορικοί υποστήριξαν ότι

³⁷⁴ Keith Wrightson, *English Society 1580-1680*, Routledge, Taylor & Francis e-Library, 2005 [1982], σελ. 44. Βλ. και Shoemaker, *Gender in English Society, 1650-1850...*, σελ. 87-144.

³⁷⁵ Shoemaker, *Gender in English Society, 1650-1850...*, σελ. 87.

³⁷⁶ Γενικά για την ιστορία της οικογένειας βλ. Michael Anderson, *Approaches to the history of the Western family, 1500-1914*, Νέα Υόρκη, CUP, 2001 [1980]· Tamara K. Haveren, «The history of the family and the complexity of social change», *The American Historical Review* 96:1 (1991), 95-124· Naomi Tadmor, *Family and Friends in Eighteenth-Century England, Household, Kinship, and Patronage*, Κέμπριτζ, CUP, 2004 [2001]· Richard Wall σε συνεργασία με τους Jean Robin J. και Peter Laslett (επιμ.), *Family Forms in Historic Europe*, Νέα Υόρκη, CUP, ηλεκτρ. έκδ. 2008 [1983]· Laslett, *Family Life and Illicit Love...*· Peter Laslett με τη βοήθεια του Richard Wall (επιμ.), *Household and Family in Past Time*, Νέα Υόρκη, CUP, ηλεκτρ. έκδ. 2008 [1972]· Goody, *The Development of the Family and Marriage...*· Helen Berry και Elizabeth Foyster (επιμ.), *The Family in Early Modern England*, Νέα Υόρκη, CUP, 2007· Laurence Stone, *The Family, Sex and Marriage in England 1500-1800*, Νέα Υόρκη, Harper & Row, 1977· Rosemary O'Day, *The Family and Family Relationships, 1500-1900, England, France and the United States of America*, Λονδίνο, Macmillan,

η διευρυμένη μορφή οικογένειας δεν ήταν ο κυρίαρχος τύπος νοικοκυριού και οικογένειας στην πρώιμη νεότερη Αγγλία. Όπως επισημαίνει ο Peter Laslett, τα περισσότερα νοικοκυριά εμφανίζονται ως πυρηνικά, παρότι ο Lawrence Stone και ο Edward Shorter υποστήριζαν ότι το μοντέλο της πυρηνικής οικογένειας αναδύθηκε στους κύκλους της αγγλικής ελίτ κατά τα τέλη του 17^{ου} αιώνα, ενώ η έννοια της οικογενειακής/οικιακής ζωής (domesticity) εμφανίστηκε αρκετά αργότερα, κατά τα μέσα του 19^{ου} αιώνα στις εργατικές τάξεις.³⁷⁷ Ο παράγοντας που επηρέαζε περισσότερο το μέσο μέγεθος ενός νοικοκυριού, σύμφωνα με τον Richard Wall, ήταν η αύξηση του πληθυσμού χωρίς αυτό να συνεπάγεται ότι παράγοντες όπως ο τόπος και το μέγεθος του συνοικισμού δεν διαδραμάτιζαν επίσης ρόλο.³⁷⁸ Άλλοι παράγοντες οι οποίοι μπορούσαν να διαφοροποιήσουν το μέγεθος των νοικοκυριών ήταν οι αλλαγές στους δείκτες γονιμότητας και θνησιμότητας.³⁷⁹ Η ζωή μίας οικογένειας διαμορφωνόταν από τον τόπο της κατοικίας αλλά και από την οικονομική της κατάσταση. Η Mary Abbot μελετώντας την ιστορία της αγγλικής οικογένειας σε μία πολύ μεγάλη χρονική περίοδο (1540-1920), διέκρινε και ανέλυσε τα χαρακτηριστικά των οικογενειών βάσει του κοινωνικού στρώματος στο οποίο ανήκουν, χωρίζοντάς τις σε πέντε κατηγορίες: τις οικογένειες των γαιοκτημόνων, τις οικογένειες των αγροτών και των τεχνιτών, τις οικογένειες της ανώτερης και της κατώτερης μεσαίας τάξης και τις οικογένειες των εργαζόμενων φτωχών, αναδεικνύοντας με αυτό τον τρόπο ότι δεν υπάρχει ένα μόνο κανονιστικό μοντέλο.³⁸⁰

Το μοντέλο της πυρηνικής οικογένειας και επομένως του μικρού νοικοκυριού έχει συνδεθεί με τη Βιομηχανική Επανάσταση. Τα στατιστικά στοιχεία δείχνουν ότι ο

1994· Mary Abbot, *Family Ties, English Families 1540-1920*, Οξφόρδη, Routledge, ηλεκτρ. έκδ. 2005, [1993]· Wrigley, «Reflections on the History of the Family», 71-85.

³⁷⁷ «Δεν είναι αλήθεια ότι η πλειοψηφία των προγόνων μας ζούσε σε διευρυμένες οικογένειες. Δεν είναι αλήθεια ότι η εκβιομηχάνιση έφερε μαζί της την απλή πυρηνική οικογένεια. Στην Αγγλία υπήρξε στην πραγματικότητα αύξηση στην πολύ μικρή μερίδα των πιο σύνθετων νοικοκυριών κατά την περίοδο του οικονομικού μετασχηματισμού. Δεν είναι αλήθεια ότι οι ηλικιωμένοι και οι χήροι συνήθως ζούσαν μαζί με τα παντρεμένα παιδιά τους ή ότι θείοι, θείες και ανίψια ήταν συχνά συγγενείς που κατοικούσαν στην ίδια οικία.», Peter Laslett, *The World We Have Lost further explored*, Routledge, Taylor & Francis, e-Library, ηλεκτρ. έκδ. 2001 [1965], σελ. 90-91. Randolph Trumbach, *The Rise of the Egalitarian Family, Aristocratic Kinship and Domestic Relations in Eighteenth-Century England*, Νέα Υόρκη και Λονδίνο, Academic Press, 1978, σελ. 5. Βλ. και Stone, «The Rise of the Nuclear Family...», σελ. 13-58· Lawrence Stone, *The Crisis of the Aristocracy 1558-1641*, Οξφόρδη, Clarendon Press, 1965· Edward Shorter, *The Making of the Modern Family*, Νέα Υόρκη, Basic Books, 1975.

³⁷⁸ Βλ. Richard Wall, «Mean household size in England from printed sources» στο Peter Laslett και Richard Wall, *Household and Family in Past Time*, CUP, ηλεκτρ. έκδ. 2008 [1972], σελ. 159-204.

³⁷⁹ Peter Laslett, «Mean Household Size in England since the Sixteenth Century», στο Laslett και Wall, *Household and Family...*, σελ. 126.

³⁸⁰ Βλ. Mary Abbot, *Life Cycles in England, 1560-1920, Cradle to Grave*, Routledge, ηλεκτρ. έκδ. 2005 [1996].

μετασχηματισμός που συντελέστηκε στην αγγλική κοινωνία λόγω της εκβιομηχάνισης δεν συνοδεύτηκε από την αύξηση του μέσου όρου του μεγέθους του νοικοκυριού.³⁸¹ Όπως έχει δείξει η ιστορική έρευνα, τον 17^ο και 18^ο αιώνα οι Άγγλοι δεν ζούσαν σε μεγάλα και σύνθετα νοικοκυριά με πολύ διευρυμένες οικογένειες. Αντιθέτως, όλα τα στοιχεία δείχνουν ότι η αγγλική οικογένεια της πρώιμης νεότερης περιόδου είχε πυρηνική δομή.³⁸² Αυτό δεν σήμαινε, βέβαια, ότι όλες οι οικογένειες διατηρούσαν πάντα αυτή τη σύνθεση. Ο Lutz Berkner, εξετάζοντας ένα αυστριακό παράδειγμα του 18^{ου} αιώνα, τονίζει ότι οι οικογένειες ήταν πυρηνικές μόνο σε μία φάση του οικιακού κύκλου και το ίδιο μπορεί να υποστηριχθεί και για την περίπτωση της Αγγλίας.³⁸³ Ακόμα, πρέπει να επισημανθεί ότι η πυρηνική δομή της οικογένειας δεν συνεπαγόταν ότι η οικιακή ομάδα περιοριζόταν μόνο στους συζύγους και στα παιδιά τους, δεδομένου ότι στην οικιακή ομάδα μπορεί να ανήκαν μη συγγενικά πρόσωπα (λ.χ. υπηρέτες και υπηρέτριες, μαθητευόμενοι).

Πράγματι, στον πρώτο ορισμό που δίνεται για τη λέξη «οικογένεια» στο λεξικό του 1755 του Samuel Johnson δεν αναφέρονται μόνο τα μέλη της πυρηνικής οικογένειας. Αντιθέτως, η έννοια παρουσιάζεται πιο διευρυμένη διότι η οικογένεια ορίζεται ως η ομάδα των ανθρώπων οι οποίοι κατοικούν στο ίδιο νοικοκυριό.³⁸⁴ Η Naomi Tadmor έλαβε σοβαρά υπόψη πώς όριζε ένας σύγχρονος αυτή τη λέξη και μελέτησε τη γλώσσα ενός δείγματος κειμένων του 18^{ου} αιώνα με στόχο να ανιχνεύσει την έννοια που οι ίδιοι οι άνθρωποι της νεότερης περιόδου έδιναν στον όρο οικογένεια και παράλληλα να φωτίσει τον ευρύ καμβά κοινωνικής δράσης που

³⁸¹ Laslett, «Mean Household Size...», σελ. 126, 139.

³⁸² William J. Goode, *World Revolution and Family Patterns*, Νέα Υόρκη, Free Press of Glencoe, 1963, σελ. 6· Βλ. και John Hajnal, «European Marriage Patterns in Perspective», στο E. D. Glass και D. E. C. Eversley (επιμ.), *Population in History: Essays in Historical Demography*, Λονδίνο, Arnold, 1965, σελ. 101-143· Peter Laslett, David Edward Charles Eversley και E. A. Wrigley, *An Introduction to English Demography*, Λονδίνο, Weidenfeld and Nicolson, 1966· Laslett, *The World We Have Lost further explored*· Laslett και Wall (επιμ.), *Household and Family...*· Alan Macfarlane, *The Family Life of Ralph Josselin: A Seventeenth-Century Clergyman: An essay in historical anthropology*, Λονδίνο, CUP, 1970· Roger S. Schofield, «Age-Specific Mobility in an Eighteenth Century English Parish», *Annales de démographie historique* (1970), 261-274· E. A. Wrigley, «Family Limitation in Pre-Industrial England», *Economic History Review* 19 (1966), 82-109· E. A. Wrigley, *Population and History*, Λονδίνο, Weidenfeld & Nicolson, 1969· Stone, «The Rise of the Nuclear Family...», σελ. 13-58· Edward Shorter, *The Making of the Modern Family*, Νέα Υόρκη, Basic Books, 1975· Ralph Houlbrooke, *The English Family, 1450-1750*, Λονδίνο, Routledge, ηλεκτρ. έκδ. 2014 [1984]· Wrightson, *English Society...*, σελ. 44-45· James A. Sharpe, *Early Modern England: A Social History*, Λονδίνο, Arnold, 1997, [1987], σελ. 60· O'Day, *The Family and Family Relationships...*, σελ. 1-28.

³⁸³ Trumbach, *The Rise of the Egalitarian Family...*, σελ. 5· Lutz. K. Berkner, «The Stem Family and the Developmental Cycle of the Peasant Household: An Eighteenth-Century Austrian Example», *American Historical Review* 77:2 (1972), 398-418.

³⁸⁴ Johnson, *A Dictionary of the English Language*, λήμμα «Family», σελ. 770.

προκύπτει από τη συγκεκριμένη θεώρηση.³⁸⁵ Αποτέλεσμα αυτής της προσέγγισης ήταν η ανάδειξη της έννοιας της οικογένειας-νοικοκυριό, χωρίς την κατάρριψη των προγενέστερων σχετικών κατηγοριοποιήσεων που εισήχθησαν από τον Louis Henry και αναπτύχθηκαν από τους Laslett και Wall.³⁸⁶

Ειδικότερα, η Tadmor υπογραμμίζει ότι πολύ συχνά οι Άγγλοι χρησιμοποιούσαν τον όρο «οικογένεια» έχοντας στο μυαλό τους όχι την πυρηνική οικογένεια, αλλά ολόκληρη την οικιακή ομάδα στην οποία είναι δυνατό να συμπεριλαμβάνονται εξαρτώμενα μέλη, όπως οι υπηρέτες, οι μαθητευόμενοι και οι άλλοι συγγενείς που πιθανόν να μοιράζονται την ίδια στέγη.³⁸⁷ Οι οικογένειες που παρουσιάζει η ίδια είναι παράλληλα και οικιακές ομάδες και για αυτό χρησιμοποιεί τον όρο «οικογένεια-νοικοκυριό».³⁸⁸ Τα μέλη αυτής της οικογένειας υπακούουν στην εξουσία του νοικοκύρη («householder») με τον οποίο είτε έχουν δεσμό αίματος είτε όχι.³⁸⁹ Όταν κανένα μέλος της οικογένειας δεν έχει συγγενικό δεσμό με τον νοικοκύρη, τότε προκύπτει «η οικογένεια του ενός άνδρα». Στο πλαίσιο της οικογένειας-νοικοκυριό, υπήρχε μια προδιαγραμμένη θέση, εκείνη της γυναίκας οικονόμου («female housekeeper»). Πέραν αυτών των δύο ρόλων, το σχήμα της οικογένειας-νοικοκυριό παρουσιάζεται ευέλικτο και διαπερατό υπό την έννοια ότι εύκολα μπορούν να αποχωρήσουν ή να γίνουν δεκτά νέα μέλη. Να σημειωθεί ότι ακόμα και τα άτομα πρώτου βαθμού συγγένειας, όπως λόγου χάρη η μητέρα ή τα αδέρφια δεν ανήκαν βάσει αυτής της θεώρησης στην οικογένεια, αν δεν βρίσκονταν κάτω από τη στέγη του νοικοκύρη. Για τους συγγενείς που διέμεναν εκτός σπιτιού οι όροι που χρησιμοποιούνται στο δείγμα που εξετάστηκε από την Tadmor είναι «φίλοι»

³⁸⁵ Naomi Tadmor, «The Concept of the Household-Family in Eighteenth-Century England», *Past & Present* 151 (1996), 111-140. Βλ. και Tadmor, *Family and Friends...*

³⁸⁶ Βλ. Peter Laslett, «Introduction: The History of the Family», στο Laslett and Wall (επιμ.), *Household and Family...*, σελ. 23-89 και ιδιαίτερα 23-44 και 86-89· Βλ. και E. A. Hammel and Peter Laslett, «Comparing Household Structures over Time and between Cultures», *Comparative Studies in Society and History* 16:1 (1974), 73-109· Peter Laslett, *Family Life and Illicit Love...* · Laslett, «Family and Household as Work and Kin Groups», σελ. 513-564. Για την κριτική και τις αναθεωρήσεις σχετικά με το μοντέλο ανάλυσης το οποίο βασίζεται στο παντρεμένο ζευγάρι βλ. Lee James και Jon Gjerde, «Comparative Household Morphology of Stem, Joint and Nuclear Household Systems: Norway, China and the United States», *Continuity and Change* 1:1 (1989), 89-111· Peter Laslett, «The Character of Familial History, its Limitations and the Conditions for its Proper Pursuit», στο T. Hareven και A. Plakans (επιμ.), *Family History at the Crossroads: A Journal of Family History Reader*, Πρίνστον, Princeton University Press, 1987, 263-284, ειδικά σελ. 277-281· Andrejs Plakans, «Interaction between the Household and the Kin Group in the Eastern European Past: Posing the Problem», στο Hareven και Plakans (επιμ.), *Family History at the Crossroads...*, σελ. 163-178, ειδικά σελ. 164-166.

³⁸⁷ Tadmor, «The concept of the household-family», σελ. 111.

³⁸⁸ Εφεξής οι όροι νοικοκυριό, οικογένεια και οικιακή ομάδα χρησιμοποιούνται εναλλακτικά του όρου οικογένεια-νοικοκυριό όπως ορίστηκε εδώ.

³⁸⁹ Tadmor, «The concept of the household-family», σελ. 118.

(friends) και «σχέσεις» (relations).³⁹⁰ Αυτό δεν σημαίνει, βέβαια, ότι οι σχέσεις εκμηδενίζονταν στην πράξη ή ότι οι δεσμοί πατρωνίας εξαλείφονταν.³⁹¹

Από τα παραπάνω γίνεται σαφές ότι η σχέση αίματος ή η σχέση που δημιουργείται μέσω του γάμου δεν συνεπάγονται αυτομάτως και την ένταξη στην οικογένεια. Τα κριτήρια τα οποία πιστοποιούν τη θέση ενός προσώπου στην οικογένεια-νοικοκυριό είναι η συμβίωση και η υποταγή στην εξουσία της κεφαλής του σπιτιού.³⁹² Στην πλειοψηφία των περιπτώσεων, τα νέα μέλη γινόντουσαν δεκτά στην οικογένεια («taken into the family»), αφού είχε προηγηθεί κάποιο είδος συμβολαίου, όπως ένα συμβόλαιο γάμου είτε ένα συμβόλαιο μαθητείας ή υπηρεσίας. Η σχέση, λοιπόν, του ατόμου με την οικογένεια, με εξαίρεση τα νόμιμα τέκνα, δημιουργούνταν βάσει μίας συμφωνίας, μίας προσφοράς που είχε γίνει αποδεκτή.³⁹³ Με αυτόν τον τρόπο συνάπτονταν σχέσεις οι οποίες βασίζονταν στη λειτουργικότητα («instrumentality») χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν περιελάμβαναν συναισθήματα.³⁹⁴

Η έννοια της οικογένειας-νοικοκυριό, όπως υιοθετήθηκε στην παρούσα διατριβή, επιτρέπει στον μελετητή να έχει μία πιο ολοκληρωμένη εικόνα του τί συνέβαινε στο πλαίσιο της οικογένειας και κατ' επέκταση στο πλαίσιο της οικιακής ομάδας και του νοικοκυριού. Σε αντίθεση με άλλες κατηγοριοποιήσεις που έχουν προταθεί, αυτή η προσέγγιση εισάγει τον παράγοντα της εξέλιξης μέσα στον χρόνο και δεν δίνει απλώς μια παγωμένη εικόνα, μια απλή καταγραφή μίας και μόνο δεδομένης στιγμής. Οι μπαλλάντες στην πλειοψηφία τους δεν παρουσιάζουν αλλαγές σε δομές σε βάθος χρόνου καθώς η ίδια τους η φύση δεν τους το επιτρέπει· από τη μία ο εφήμερος χαρακτήρας τους και από την άλλη οι ρίζες τους στην παράδοση. Η δυναμική της οικιακής ομάδας δεν γίνεται εύκολα ορατή μέσα από μία μπαλλάντα η οποία κατά κανόνα θα αφηγηθεί μία μόνο ιστορία ή θα περιγράψει ένα συγκεκριμένο περιστατικό.³⁹⁵ Με την εργαλειοποίηση, όμως, της έννοιας της οικογένειας-νοικοκυριό, η ανάλυση των μπαλλαντών που αφορούν την οικιακή ομάδα τίθεται σε άλλη βάση. Πέρα από τις ανθρώπινες σχέσεις, αναδεικνύονται σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό οι εργασιακές σχέσεις ανάμεσα στα μέλη καθώς η δυναμική εικόνα που

³⁹⁰ Tadmor, «The concept of the household-family», σελ. 122.

³⁹¹ Βλ. Laslett, «Family, Kinship and Collectivity as Systems of Support in Pre-Industrial Europe...», 153-175.

³⁹² Tadmor, «The concept of the household-family», σελ. 123.

³⁹³ Στο ίδιο, σελ.124.

³⁹⁴ Στο ίδιο, σελ.124-125.

³⁹⁵ Οι μπαλλάντες με διευρυμένο χρονικό ορίζοντα που βρέθηκαν στο σύνολο του δείγματος ήταν ελάχιστες με την πλειοψηφία τους να σχετίζεται με την ιδέα της «παλιάς χρυσής εποχής».

περιγράφεται από τον όρο οικογένεια-νοικοκυριό τονίζει την ευελιξία και το ευμετάβλητο της οικιακής ομάδας και ως εκ τούτου απεγκλωβίζει τον μελετητή από την ερμηνεία του περιεχομένου των μπαλλαντών υπό το στενό πρίσμα του σημερινού νοήματος του όρου οικογένεια.³⁹⁶ Έτσι διευκολύνεται η εξέταση του συνόλου των διαπροσωπικών σχέσεων που δημιουργούνται στο πλαίσιο ενός νοικοκυριού, Παράλληλα, με την υιοθέτηση του σχήματος οικογένεια-νοικοκυριό ανοίγονται περισσότεροι δρόμοι για τη μελέτη της οικογένειας ως χώρου έμφυλης και ταξικής πάλης κατά την υπό εξέταση περίοδο.³⁹⁷ Σε αυτό βοηθά και το ότι η οικογένεια-νοικοκυριό προτάσσει εκτός από τους δεσμούς ανάμεσα στα μέλη και την έννοια της χωρικότητας, σημαντικό στοιχείο για την εξέταση των ερευνητικών ερωτημάτων που έχουν τεθεί.³⁹⁸

2.2 Η εργασία των μελών της πυρηνικής οικογένειας στο πλαίσιο του νοικοκυριού

Η πυρηνική οικογένεια, δηλαδή το ζευγάρι και οι απόγονοί του, στην πλειοψηφία των περιπτώσεων αποτελούσε τον πυρήνα της οικιακής ομάδας.³⁹⁹ Η

³⁹⁶ Να σημειωθεί ότι η υιοθέτηση αυτής της προσέγγισης δεν συνεπάγεται ούτε την αμφισβήτηση των άλλων μοντέλων που έχουν χρησιμοποιηθεί για να περιγραφούν οι οικογένειες της περιόδου ούτε είναι μία προσπάθεια κατάρριψης της ιδέας σχετικά με την υιοθέτηση του πυρηνικού μοντέλου οικογένειας. Αντιθέτως, αποσκοπεί στην οριοθέτηση της οικιακής ομάδας και στην ανάδειξη του πλέγματος των εργασιακών σχέσεων και των εργασιακών ταυτοτήτων που παρουσιάζονται στις μπαλλάντες στο πλαίσιο του νοικοκυριού και ως εκ τούτου στη συμβολή στη συζήτηση σχετικά με το συγκεκριμένο θέμα.

Για την εξυπηρέτηση αυτού του σκοπού, θα πρέπει να διευκρινιστεί ότι παρόλο που οι άνθρωποι οι οποίοι κατοικούν μόνοι δεν αποτελούν οικογένεια, αντιμετωπίζονται τόσο από τη βιβλιογραφία όσο και από την παρούσα διατριβή ως νοικοκυριά. Το νοικοκυριό τους στερείται της οικογενειακής δομής αλλά όχι και της οικίας στην οποία εκτός από το ίδιο άτομο είναι πιθανόν να κατοικούν υπηρέτες ή και μαθητευόμενοι. Ο όρος «οικία» (*dwelling*) έχει χρησιμοποιηθεί για να περιγράψει αυτό το είδος νοικοκυριού, το οποίο μπορεί να ήταν ένα ολόκληρο σπίτι αλλά και ένας διακριτός χώρος στο πλαίσιο ενός άλλου σπιτιού ή κτιρίου, βλ. Peter Laslett, «Introduction: the history of the family», σελ. 34. Ως εκ τούτου, οι άνθρωποι που έχουν νοικοκυριό αλλά όχι και οικογένεια με τη σημερινή έννοια του όρου δεν αποκλείστηκαν από το δείγμα. Οι επισκέπτες, οι ενοικιαστές (*lodgers*) και οι οικότροφοι (*boarders*), δηλαδή τα άτομα τα οποία περιστασιακά συνδέονται με το νοικοκυριό και εμφανίζονται στη βιβλιογραφία με τον γενικό όρο «inmates» (τρόφιμοι, ενοικιαστές) δεν αποτελούν αντικείμενο έρευνας της διατριβής.

³⁹⁷ Για το θέμα της εξέτασης της οικογένειας ως χώρου έμφυλης, ταξικής και πολιτικής πάλης, βλ. Heidi I. Hartmann, «The family as locus of gender, class, and political struggle: The example of housework», *Signs* 6:3 (1981), 366-394.

³⁹⁸ Για την έννοια της χωρικότητας αναφορικά με το νοικοκυριό και τον χώρο εργασίας βλ. Amanda J. Flather, «Space, place, and gender: The sexual and spatial division of labour in the early modern household», *History and Theory* 52 (2013), 344-360 και Beat Kümin και Cornelia Osborne, «At home and in the workplace: A historical introduction to the “spatial turn», *History and Theory* 52 (2013), 305-318.

³⁹⁹ Να διευκρινιστεί ότι οι παρότι οι χήροι και οι χήρες, όπως και οι άγαμοι και οι ανύπανδρες, είναι δυνατόν να αποτελούν μέλη της πυρηνικής οικογένειας για την εξυπηρέτηση των σκοπών της παρούσας έρευνας θα εξεταστούν σε ξεχωριστό υποκεφάλαιο.

εργασία των μελών της και ο καταμερισμός της δεν είχε για όλους την ίδια μορφή αφού η κοινωνική τάξη στην οποία ανήκε η κάθε οικογένεια, καθώς και το αν ήταν εγκατεστημένη στον αστικό ή στον αγροτικό χώρο ήταν παράγοντες που εκ των πραγμάτων διαφοροποιούσαν τις ανάγκες και τις επιθυμίες του κάθε νοικοκυριού, ενώ παράλληλα περιόριζαν ή διεύρυναν τις πιθανές εργασιακές επιλογές των μελών του. Όμως, στο σύμπαν των μπαλλαντών το ζήτημα της οικογένειας και της εργασίας των γονέων και των τέκνων παρουσιάζεται λιγότερο πολύπλοκο, σχεδόν σχηματικά. Οι διαφοροποιήσεις ανάμεσα στις οικογένειες δεν τοποθετούνται στο προσκήνιο καθώς δεν είναι αυτός ο σκοπός και το θέμα των τραγουδιών που εξετάστηκαν, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι αποσιωπούνται. Στους στίχους των μπαλλαντών πρωταγωνιστές είναι ο ευγενής και η υπηρέτρια, ο πλούσιος έμπορος και ο μαθητευόμενός του καθώς και μία πληθώρα άλλων χαρακτήρων που ανήκουν σε όλες τις κοινωνικές τάξεις. Παρόλα αυτά, στις μπαλλάντες που εξετάστηκαν σχετικά με τις εργασίες στο πλαίσιο του νοικοκυριού στο επίκεντρο εύλογα βρίσκονται ως επί το πλείστον οικογένειες που ανήκουν στα κατώτερα και τα μεσαία στρώματα.

Στα νοικοκυριά που περιγράφονται στις μπαλλάντες η εργασία όλων των μελών της οικογένειας, ανεξαρτήτως φύλου και ηλικίας, παρουσιάζεται ως κανονικότητα. Γυναίκες και άνδρες συνεισφέρουν στο νοικοκυριό, με την έμμισθη ή άμισθη εργασία τους, εκτός ή και εντός του οικιακού χώρου. Αντιθέτως, μολονότι η εργασία των παιδιών και η συνεισφορά τους στο νοικοκυριό θεωρείται αποδεκτή -αν όχι δεδομένη- ο αριθμός των σχετικών μπαλλαντών είναι περιορισμένος. Παρόλα αυτά, τα τραγούδια αυτά είναι ενδεικτικά της θέσης των παιδιών, ανεξαρτήτως της ηλικίας τους, στο νοικοκυριό και της σχέσης τους με την οικογένεια. Επομένως, θέτοντας στο κέντρο του ερευνητικού ενδιαφέροντος την πυρηνική οικογένεια στόχος αυτού του υποκεφαλαίου είναι η εξέταση του καταμερισμού εργασίας εντός του σπιτιού ανάμεσα στο ανδρόγυνο και η συνεισφορά των τέκνων στο νοικοκυριό μέσω της εργασίας τους, εντός ή εκτός της οικίας.⁴⁰⁰

2.2.1 Το ανδρόγυνο

Οι μπαλλάντες πολύ συχνά, όπως έχει ήδη αναφερθεί, αναφέρουν την εργασιακή ταυτότητα των πρωταγωνιστών τους και αυτό συμβαίνει είτε αυτό έχει

⁴⁰⁰ Να σημειωθεί ότι η εργασία ανδρών και γυναικών όπως και η ηλικιακά οριοθετημένη παιδική εργασία εκτός του νοικοκυριού εξετάζονται στο επόμενο κεφάλαιο.

κάποια ιδιαίτερη σημασία για την πλοκή της ιστορίας που αφηγούνται είτε όχι. Δυστυχώς, δεν συμβαίνει το ίδιο με την οικογενειακή κατάσταση, με αποτέλεσμα να μην υπάρχουν επαρκή στοιχεία ώστε να συνδεθεί με ασφάλεια η οικογενειακή κατάσταση με συγκεκριμένες εργασιακές ταυτότητες και τις πιθανές στερεοτυπικές αναπαραστάσεις αυτών. Το μόνο πλαίσιο το οποίο επιτρέπει μία τέτοια σύνδεση είναι αυτό της οικογένειας-νοικοκυριό και κατ' επέκταση η εξέταση των μπαλλαντών που αναφέρονται στην εργασία των αντρών και των γυναικών εντός αυτής.⁴⁰¹ Η εξέταση του παραπάνω δείγματος έδειξε ότι οι άνδρες και πατέρες της οικογένειας παρουσιάζονται να εργάζονται εκτός του σπιτιού παρόλο που η δευτερογενής βιβλιογραφία έχει περιγράψει την έμμισθη ανδρική εργασία των ανδρών και εντός της οικίας.⁴⁰² Στο σύμπαν των μπαλλαντών η ανδρική εργασία εντός του σπιτιού σε γενικές γραμμές απουσιάζει, όπως και οι ίδιοι απουσιάζουν από το νοικοκυριό κατά το μεγαλύτερο μέρος της ημέρας αφού απασχολούνται εκτός αυτού. Αντιθέτως, οι μητέρες παρουσιάζονται να εκτελούν τη συντριπτική πλειοψηφία των εργασιών του νοικοκυριού, μολονότι που σε άλλες μπαλλάντες γίνεται λόγος για την απασχόλησή τους με όρους έμμισθης εργασίας και παρόλο που στη δευτερογενή βιβλιογραφία εξαιρείται η συνεισφορά τους σε πολλούς τομείς της οικονομίας .

Πιο συγκεκριμένα, οι γυναίκες είχαν πολλές υποχρεώσεις στο πλαίσιο του νοικοκυριού.⁴⁰³ Μία λεπτομερής καταγραφή αυτών των υποχρεώσεων βρίσκεται στην μπαλλάντα με τίτλο «Της γυναίκας η δουλειά ποτέ δεν τελειώνει».⁴⁰⁴ Η μπαλλάντα αυτή απευθύνεται σε όλες τις νέες άγαμες γυναίκες, είτε εκείνες ζουν στην ύπαιθρο

⁴⁰¹ Για τον σκοπό αυτό αναζητήθηκαν τα σχετικά τραγούδια τόσο στο BBO όσο και στο EBBA. Η αναζήτηση στο BBO έγινε βάσει του θέματος «οικιακή εργασία» (housework) και απέφερε συνολικά 73 αποτελέσματα εκ των οποίων τα 57 αφορούν σε εκδόσεις και τα 16 σε έργα. Αξίζει να σημειωθεί ότι το θέμα «οικιακή εργασία» συνδυάζεται συχνότερα με τα θέματα «οικιακές σχέσεις» (domestic relations) και «γάμος» (marriage) με 15 και 7 καταγραφές αντίστοιχα. Στο EBBA αναζητήθηκαν οι μπαλλάντες εκείνες οι οποίες φέρουν συγχρόνως τις λέξεις-κλειδιά «οικογένεια» (family) και «εργασία/ τέχνη» (labour/craft) με αποτέλεσμα τον εντοπισμό 20 σχετικών καταγραφών.

⁴⁰² Ένα από τα χαρακτηριστικότερα παραδείγματα είναι εκείνο του υφαντή που δούλευε με τον δικό του αργαλειό, στο δικό του σπίτι, με το κομμάτι, αυτοαπασχολούμενος ή για λογαριασμό ένος εργοδότη. Βλ. E. P. Thompson, *Η Συγκρότηση της Αγγλικής Εργατικής Τάξης*, σελ. 275-276.

⁴⁰³ Caroline Davidson, *A Woman's Work is Never Done: A History of Housework in the British Isles 1650-1680*, Λονδίνο, Chatto & Windus, 1982· Bridget Hill, *Women, Work and Sexual Politics...*, σελ. 103-123· Christina Hole, *English Home Life, 1500-1800*, Λονδίνο, Batsford, 1949 [1947]· Rosamund Bayne-Powell, *Housekeeping in the Eighteenth Century*, Λονδίνο, Murray, 1956· Ann Oakly, *The Sociology of Housework*, Λονδίνο, Blackwell, 1985 [1974]. Βλ. και Jane Whittle, «Enterprising widows and active wives, women's unpaid work in the household economy of early modern England», *The History of the Family* 19:3 (2014), 283-300.

⁴⁰⁴ «A Woman's Work is never done / Here is a Song for Maids to sing, / Both in the Winter and the Spring; / It is such a pretty conceited thing, / Which will much pleasure to them bring. / Maids may sit still, go, or run, / But a Womans work is never done» (1654-1663 ?), BL, Roxburghe 1.534-535, EBBA 30355.

είτε στην πόλη. Στον μακροσκελή τίτλο της αναφέρεται ότι αυτό είναι ένα τραγούδι για να τραγουδούν οι ανύπαντρες και στόχο έχει να τις διασκεδάσει. Παρόλα αυτά, σε μια πρώτη ανάγνωση το τραγούδι δεν φανερώνει τον χιουμοριστικό του χαρακτήρα παρά μόνο στην τελευταία στροφή. Η μπαλλάντα έχει αφηγήτρια γένους θηλυκού, μία σύζυγο, η οποία περιγράφει τις καθημερινές εργασίες με τις οποίες είναι επιφορτισμένη μια παντρεμένη γυναίκα. Το πρωί πρέπει να ξυπνήσει νωρίς, να καθαρίσει και να ζεστάνει το σπίτι. Οφείλει να ετοιμάσει το πρόγευμα για τον σύζυγό της, ενώ πολλές φορές εκείνη τρώει μόνο λίγο ή και καθόλου. Στη συνέχεια, ξυπνάει τα παιδιά, τα ντύνει, τα χτενίζει και προσπαθεί να ανταποκριθεί στις διαφορετικές εκκλήσεις τους για φαγητό. Έπειτα, όταν τα μεγαλύτερα φεύγουν για το σχολείο, εκείνη μένει πίσω με τα μικρότερα παιδιά και παράλληλα επιμελείται του μαγειρέματος και των λοιπών οικιακών εργασιών. Πρέπει την κατάλληλη ώρα, στις έντεκα, να έχει το τραπέζι στρωμένο και το φαγητό έτοιμο. Μετά το κυρίως γεύμα της ημέρας, ο σύζυγός της φεύγει πάλι βιαστικά αφήνοντας τη γυναίκα να συνεχίσει με τις υπόλοιπες οικιακές δουλειές. Η αφηγήτρια αναφέρει χαρακτηριστικά ότι κατά τη διάρκεια της ημέρας δεν έχει ούτε μία ώρα να ξεκουραστεί αφού συνεχώς καταπιάνεται με κάποια άλλη εργασία εντός του νοικοκυριού:

«Δεν υπάρχει ούτε μία μέρα που από το πρωί μέχρι το βράδυ,

Να μην είμαι πολύ κουρασμένη από τη δουλειά.

Ακόμη και στην καλύτερη των περιπτώσεων,

Σπάνια μες στη μέρα ξεκουράζομαι μίαν ώρα.

Μερικές φορές πλέκω, μερικές φορές γνέθω,

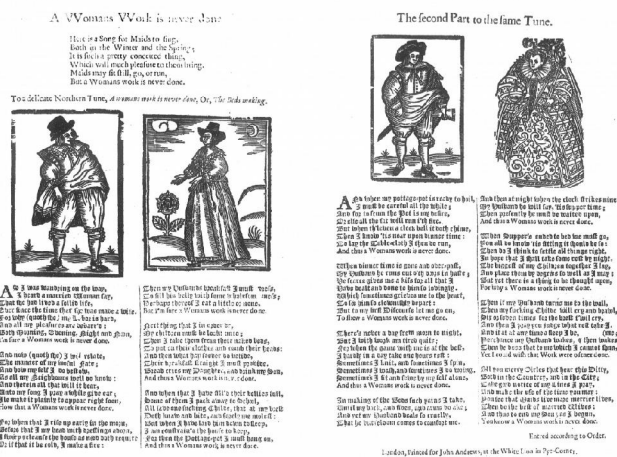
Μερικές φορές πλένω, μερικές φορές στεγνώνω.

Μερικές φορές κάθομαι και μόνη μου ράβω

Κι έτσι της γυναίκας η δουλειά ποτέ δεν τελειώνει».

Το καθημερινό πρόγραμμα της παντρεμένης γυναίκας, όπως παρουσιάζεται εδώ, είναι γεμάτο, πολύ κουραστικό και αιτία σωματικής καταπόνησης. Οι πόνοι, όμως, που προκαλούνται δεν είναι μόνο σωματικοί αλλά και συναισθηματικοί. Ειδικότερα, ο σύζυγος παρουσιάζεται να αδιαφορεί μπροστά στις δυσκολίες και στον όγκο εργασίας που έχει να αντιμετωπίσει η ηρωίδα της μπαλλάντας σε καθημερινή βάση. Η ίδια παραπονιέται για την έλλειψη εκδηλώσεων τρυφερότητας από τον σύντροφό της, παρόλο που εκείνη καθημερινά προσπαθεί σκληρά να ανταπεξέλθει στις υποχρεώσεις της. Στις εννέα το βράδυ ο άντρας λέει ότι είναι ώρα για το βραδινό φαγητό και η σύζυγος πρέπει να το ετοιμάσει. Στη συνέχεια είναι η ώρα του ύπνου. Η

γυναίκα είναι και πάλι εκείνη η οποία πρέπει να ασχοληθεί με τα παιδιά και να φροντίσει το που θα κοιμηθούν. Ακόμα και στον ύπνο της η σύζυγος αδυνατεί να ξεκουραστεί καθώς θα πρέπει είτε να θηλάσει το πιο μικρό από τα παιδιά της είτε θα την ξυπνήσει ο άντρας της για να εκπληρώσει τα συζυγικά της καθήκοντα τα οποία φαίνεται να τα εκλαμβάνει ως κάτι αναπόφευκτο που το μόνο που της προσδίδει είναι περισσότερη κούραση. Η μόνιμη επωδός «της γυναίκας η δουλειά ποτέ δεν τελειώνει» είναι και αυτή που κλείνει την μπαλλάντα, ενώ λίγους στίχους πριν η αφηγήτρια συμβουλεύει τα κορίτσια να αξιοποιήσουν σωστά τον χρόνο τους καθώς οι ανύπαντρες ζουν πιο ευτυχισμένες ζωές από «ό,τι οι καλύτερες από τις συζύγους».

Εικόνα 9 «Womens Work is never done» (1654-1663 ?)⁴⁰⁵

Όσον αφορά στη μουσική, παρατηρείται ότι η μελωδία που επιλέχτηκε για να συνοδεύσει αυτή τη μπαλλάντα φέρει τον ίδιο τίτλο. Θα πρέπει να αναφερθεί ότι υπάρχει ακόμα μία μπαλλάντα η οποία έχει τον ίδιο τίτλο και την ίδια θεματολογία με αυτήν που μόλις παρουσιάστηκε αλλά φέρει διαφορετικό υπότιτλο και διαφορετικούς στίχους.⁴⁰⁶ Η μελωδία που συνοδεύει την έκδοση αποκαλύπτει πρώτον ότι η μπαλλάντα αυτή χρονολογείται στα μέσα του 18^{ου} αιώνα και δεύτερον τη μεγάλη δημοτικότητά της.⁴⁰⁷ Όσον αφορά στις εικόνες που συνοδεύουν τη μπαλλάντα «Της

⁴⁰⁵ «BL, Roxburghe 1.534-535, EBBA 30355.

⁴⁰⁶ «Womens Work is never done, / OR THE / CROWN GARLAND, / Of Princely Pastime and Mirth, / the Woman has the worst of it; or her Work is never done» (?), NLS, Crawford 939, EBBA 33435.

⁴⁰⁷ Η χρονολογία έκδοσης δεν δίνεται από το EBBA όμως ο Simpson αναφέρει ότι η συγκεκριμένη έκδοση η οποία είναι και η μόνη που βρέθηκε, χρονολογείται στα μέσα του 18^{ου} αιώνα. Αυτή η έκδοση έχει συνδεθεί με την μελωδία *The Doubting Virgin* η οποία προέρχεται από μια μπαλλάντα του Thomas Bowne με τον τίτλο *The Doubting Virgin, And the Constant Youngman* η οποία εκδόθηκε περίπου το 1680. Η μελωδία που συνόδευε την τελευταία φαίνεται ότι αρχικά ονομαζόταν *The Repriev'd Captive*. Φαίνεται, όμως, ότι αργότερα είτε μετονομάστηκε είτε αντικαταστάθηκε από την μελωδία *The doubting Virgin* γιατί στην μπαλλάντα με τίτλο *The Doubting Virgins Satisfaction* σημειώνεται ότι τραγουδιέται στη μελωδία *The Repriev'd Captive* ή στη *The doubting Virgin*. Στη συνέχεια, ένας μεγάλος αριθμός μπαλλαντών, αρκετές από αυτές γραμμένες από τον Thomas Bowne,

γυναίκας η δουλειά δεν τελειώνει», έχει ενδιαφέρον ότι δεν χρησιμοποιήθηκαν σκηνές εργασιών, όπως θα ήταν αναμενόμενο, παρά το γεγονός ότι ανάλογες απεικονίσεις, όπως για παράδειγμα γυναίκες που γνέθουν, πλένουν και σκουπίζουν, έχουν χρησιμοποιηθεί κατά την υπό εξέταση περίοδο σε άλλες μπαλλάντες. Αντιθέτως, για το συγκεκριμένο τραγούδι επιλέχθηκαν τέσσερις πολύ συνηθισμένες φιγούρες, δύο ανδρικές και δύο γυναικείες, οι οποίες κρίνοντας από τα ρούχα ανήκουν στις μεσαίες και στις ανώτερες τάξεις. Αυτή η επιλογή θα μπορούσε να ερμηνευτεί ως μία, συνειδητή ή ασυνείδητη, προσπάθεια επικέντρωσης στην έμφυλη και όχι στην ταξική διάσταση του μηνύματος. Το τραγούδι εξάλλου απευθύνεται σε όλες τις ανύπαντρες κοπέλες και ως εμπορικό προϊόν σε όλο το κοινό, επομένως είναι λογική η επιδίωξη να κάνει ακόμα και με αυτόν τον τρόπο σαφές ότι αφορά όλους τους άνδρες και όλες τις γυναίκες ανεξαρτήτως του κοινωνικού στρώματος στο οποίο ανήκουν.

Το τραγούδι, όπως ειπώθηκε και παραπάνω, δηλώνει εξαρχής τον χιουμοριστικό χαρακτήρα του, ωστόσο το κυρίως μέρος περιγράφει τη ζοφερή και άκρως κοπιαστική καθημερινότητα μίας παντρεμένης γυναίκας που δεν μπορεί να χαρακτηριστεί σε καμία περίπτωση αστεία. Ενδιαφέρον έχει το ότι η σύγκριση της ζωής των παντρεμένων με αυτήν των ανύπαντρων κοριτσιών βασίζεται στις μεταβολές που βιώνουν οι γυναίκες στην εργασιακή τους ζωή. Όπως φαίνεται και σε άλλες περιπτώσεις που εξετάζονται στη συνέχεια, αυτή η αντίληψη συνάδει με το γεγονός ότι οι γυναίκες προσδιορίζονται στις μπαλλάντες συχνότερα μέσω της οικογενειακής κατάστασής τους σε αντίθεση με τους άνδρες που προσδιορίζονται από την εργασιακή ταυτότητά τους. Δηλαδή, ενώ για τους άνδρες στους στίχους προτάσσεται συνηθέστερα το επάγγελμά τους, για τις γυναίκες προτάσσεται πιο συχνά το αν είναι παντρεμένες, ανύπανδρες ή χήρες.

Οι συνθήκες που περιγράφονται από την παραπάνω μπαλλάντα επαληθεύουν την εικόνα που προβάλλεται από τη δευτερογενή βιβλιογραφία και από άλλου είδους πρωτογενείς πηγές. Είναι κοινώς αποδεκτό από τους ιστορικούς που έχουν ασχοληθεί με το εν λόγω ζήτημα ότι, ακόμα και στις περιπτώσεις στις οποίες αμφότεροι οι σύζυγοι ήταν αναγκασμένοι να εργάζονται, ο μεγαλύτερος όγκος των οικιακών

συνοδεύτηκαν από την τελευταία μελωδία. Αυτό το γεγονός οδηγεί στην εικασία ότι η ομώνυμη μπαλλάντα ήταν τόσο αγαπητή που είτε οδήγησε στην μετονομασία της μελωδίας είτε καθιέρωσε μια νέα. Ενδιαφέρον αποτελεί το γεγονός ότι η μόνη μουσική που συνδέεται με την μελωδία *The doubling Virgin* προέρχεται από την ballad opera *Momus turn'd Fabulist*, 1729, Air 10 με τον τίτλο *Woman's Work is never done*, βλ. Simpson, *The British Broadside Ballad and Its Music*, σελ. 189.

εργασιών εκτελούνταν από τις γυναίκες. Συγκεκριμένα, το πλύσιμο και γενικότερα το καθάρισμα ανήκαν στις δουλειές του σπιτιού που θεωρούνταν γυναικείες. Εκτός από την εξυπηρέτηση των αναγκών των μελών του σπιτιού, οι γυναίκες, ακόμα και αυτές που οι άνδρες τους ανήκαν στους εργαζόμενους που βρίσκονταν σε καλύτερη μοίρα, αναλάμβαναν να πλύνουν τα ρούχα άλλων νοικοκυριών.⁴⁰⁸ Αυτό αποδεικνύει για ακόμα μία φορά τη δυσκολία διάκρισης της άμισθης από την έμμισθη εργασία, μιας και άνδρες και γυναίκες εκτελούσαν εργασίες εντός και εκτός νοικοκυριού άλλοτε με αμοιβή και άλλοτε χωρίς. Παρόλο που και στις δύο περιπτώσεις η συνεισφορά στο νοικοκυριό δεν αμφισβητείται από τους ιστορικούς, τα ρευστά όρια ανάμεσα στην άμισθη και έμμισθη εργασία δεν επιτρέπουν την ακριβή περιγραφή της πραγματικότητας, προσθέτοντας ακόμα ένα εμπόδιο στην προσέγγιση της λεγόμενης «αόρατης», της μη καταγεγραμμένης εργασίας των γυναικών.⁴⁰⁹

Μία άλλη μπαλλάντα η οποία αναφέρεται στο θέμα της εργασίας των γυναικών είναι η μπαλλάντα με τίτλο «Ο βάνουσος σύζυγος».⁴¹⁰ Εξετάζει, όμως, το θέμα από μία διαφορετική σκοπιά τόσο γιατί ο αφηγητής σε αυτήν την περίπτωση είναι άντρας όσο και γιατί πιθανόν δημοσιεύτηκε μεταγενέστερα από την προηγούμενη μπαλλάντα που αναλύθηκε. Από τη μία, στη μπαλλάντα με τίτλο «Της γυναίκας η δουλειά ποτέ δεν τελειώνει» η λύση που προτείνεται στις γυναίκες, ώστε να μην επιφορτιστούν εξολοκλήρου με τις οικιακές ευθύνες που περιγράφονται την ώρα που οι σύζυγοι τους παρουσιάζονται αδιάφοροι μπροστά στους κόπους τους, είναι η αποφυγή του γάμου. Από την άλλη, στη μπαλλάντα «Ο βάνουσος σύζυγος» η λύση δεν επαφίεται στην προνοητικότητα της γυναίκας αλλά στην κατανόηση του συζύγου. Η μπαλλάντα δηλώνει εκ προοιμίου ότι οι ακροατές πρόκειται να ακούσουν τα λόγια ενός γέρου γεωργού.⁴¹¹ Η αφήγηση ξεκινάει με τον τελευταίο να απαιτεί μετά από μία δύσκολη μέρα στο χωράφι να ανταλλάξει εργασιακό ρόλο με τη γυναίκα του. Θεωρεί ότι η γυναίκα του κάθεται άνετα στο σπίτι με τα παιδιά και ασχολείται με τις διάφορες οικιακές εργασίες κατά το δοκούν, ενώ εκείνος είναι αναγκασμένος να δουλεύει συχνά υπό δυσμενείς καιρικές συνθήκες. Η γυναίκα μη θέλοντας να διαταράξει την οικογενειακή ηρεμία υποκύπτει στον εκβιασμό του

⁴⁰⁸ Βλ. Shoemaker, *Gender in English Society...*, σελ. 115.

⁴⁰⁹ Βλ. Hill, *Women, Work and Sexual Politics...*, σελ. 149-174.

⁴¹⁰ «A New SONG call'd / The Churlish Husband» (1770?), BL, Roxburghe 3.536, *EBBA* 31237.

⁴¹¹ Στο *ίδιο*: «Its of an ancient Farmer you hear without delay...». Εδώ η λέξη «ancient» μπορεί να αναφέρεται είτε στην μεγάλη ηλικία του πρωταγωνιστή της αφήγησης, οπότε μπορεί ο ακροατής να υποθέσει ότι πρόκειται για τα λόγια ενός έμπειρου ανθρώπου είτε μπορεί να εννοεί ότι ο πρωταγωνιστής έζησε σε μια παλαιότερη εποχή, που έχει πια παρέλθει.

συζύγου της και πηγαίνει να εργαστεί στο πλευρό του βοηθού του, στο χωράφι.⁴¹² Έτσι, την επόμενη μέρα ο άνδρας έμεινε στο σπίτι. Δεν κατάφερε, όμως, να ανταπεξέλθει με επιτυχία στις οικιακές εργασίες, ούτε να ελέγξει τα παιδιά του και τα ζώα του νοικοκυριού. Όλες του οι προσπάθειες είχαν κωμικοτραγικά αποτελέσματα και εδώ αναδεικνύεται για ακόμα μία φορά ο διασκεδαστικός χαρακτήρας των μπαλλαντών. Έχοντας πια βιώσει τις δυσκολίες των οικιακών εργασιών, ο γεωργός αποφασίζει ότι η δουλειά του είναι στο χωράφι και τρέχοντας αναζητά τη σύζυγό του για να την ανακαλέσει στην τάξη και στην οικογενειακή εστία. Τελικά τη βρίσκει σε ερωτικές περιπτώξεις με τον βοηθό του. Στον επίλογο, ο αφηγητής συνοψίζει το άγχος της πρώιμης νεότερης και νεότερης κοινωνίας μπροστά στις γυναίκες που απασχολούνταν σε εργασίες οι οποίες δεν ταίριαζαν στην γυναικεία τους φύση και τους πιθανούς κινδύνους:

*«Ελάτε όλοι εσείς οι βάνανσοι άνδρες να ακούσετε την προειδοποίησή μου,
Να είστε ικανοποιημένοι με τη δικιά σας της δουλειά ειδάλλως θα καταντήσετε
κερατάδες,*

*Διότι δοκίμασα της γυναίκας τη δουλειά και η δικιά μου μού αρέσει καλύτερα,
Οπότε μην είστε βάνανσοι με τις γυναίκες σας όταν τις βλέπετε να
ξεκουράζονται».*

Η συγκεκριμένη μπαλλάντα συνοδεύεται από την ομώνυμη μελωδία, γεγονός που τονίζει τη δημοτικότητα του τραγουδιού, και από μία μόνο εικόνα η οποία όμως σχετίζεται με το περιεχόμενο. Η γυναίκα της ξυλογραφίας παρουσιάζεται καθιστή κρατώντας μια βεντάλια, ενώ ο άντρας είναι όρθιος με τα χέρια του προτεταμένα προς τη γυναίκα σε μία θέση που θα μπορούσε να ερμηνευτεί, όπως και σε άλλες μπαλλάντες ως θέση παράκλησης. Σύμφωνα με αυτήν την ερμηνεία, η γυναίκα παρουσιάζεται σε πλεονεκτικότερη θέση από τον άντρα ενισχύοντας τη χιουμοριστική διάσταση του τραγουδιού. Βέβαια, η στάση του ζευγαριού θα μπορούσε να ερμηνευτεί και διαφορετικά μεταφέροντας το εντελώς αντίθετο μήνυμα. Κρίνοντας μάλιστα από τον τίτλο του τραγουδιού είναι πιο πιθανό ο άντρας να κινείται επιθετικά προς τη γυναίκα, έτοιμος να χειροδικήσει, επειδή εκείνη αντί να εργάζεται ξεκουράζεται.

⁴¹² Στο ίδιο: «...ειδάλλως θα σου σπάσω τα κόκκαλα,
γι' αυτό το πρωί θα πρέπει να πας να οργώσεις με τον βοηθό μου τον John.
Η γυναίκα του δέχτηκε τον άνδρα της για να ευχαριστήσει,
κι έτσι πήγε να οργώσει με τον John για να διατηρήσει την ηρεμία του σπιτιού».

Εικόνα 10 «The Churlish Husband» (1770?)⁴¹³

Ο καταμερισμός εργασίας στην τελευταία μπαλλάντα και ο χαρακτηρισμός όλης αυτής της λίστας εργασιών ως «γυναικεία εργασία» δεν παρουσιάζει καμία διαφορά από την μπαλλάντα «Της γυναίκας η δουλειά ποτέ δεν τελειώνει». Είναι πολύ ενδιαφέρον ότι αυτό που διαφοροποιείται ανάμεσα στις δύο μπαλλάντες δεν σχετίζεται με το τι κάνουν οι γυναίκες αλλά με τη συμπεριφορά των αντρών. Οι γυναίκες και στις δύο περιπτώσεις που αναλύθηκαν αντιδρούν πειθήνια στις εντολές του συζύγου τους. Ο σύζυγος στην πρώτη περίπτωση παρουσιάζεται, όπως έχει ήδη σημειωθεί, αδιάφορος και συναισθηματικά απόμακρος. Αντιθέτως, στη δεύτερη περίπτωση ο σύζυγος, ο γεωργός, ο οποίος μάλιστα από τον τίτλο κιάλας έχει χαρακτηριστεί βάνουσος καταλήγει να κατανοεί τις δυσχέρειες που αντιμετωπίζουν οι γυναίκες καθημερινά στο νοικοκυριό. Βέβαια, ούτε σε αυτήν την περίπτωση προβάλλονται στοιχεία τρυφερότητας προς τις γυναίκες. Ωστόσο, η παραδοχή των δυσκολιών των εργασιών που χαρακτηρίζονται ως γυναικείες και ο φόβος για την ηθική έκπτωση των γυναικών οι οποίες εργάζονται εκτός του νοικοκυριού και κατ' επέκταση το άγχος μίας πιθανής μοιχείας οδηγούν τον γεωργό να παροτρύνει όλους τους βάνουσους άντρες να συμπεριφέρονται καλύτερα στις γυναίκες τους. Να σημειωθεί, βέβαια, ότι την ίδια στιγμή με τα λόγια του ενισχύει τον καθιερωμένο καταμερισμό εργασίας καθώς η απόκλιση από αυτόν θα έχει κάθε άλλο παρά ευχάριστα αποτελέσματα.

Σε αντίστοιχο ύφος με το «Της γυναίκας η δουλειά ποτέ δεν τελειώνει», αλλά έναν αιώνα σχεδόν αργότερα, δημοσιεύεται το τραγούδι με τίτλο «Η εργαζόμενη γυναίκα».⁴¹⁴ Σε αυτήν την περίπτωση η αφηγήτρια είναι πάλι γένους θηλυκού, αλλά αυτήν τη φορά απευθύνεται στους παντρεμένους ανθρώπους. Ξεκινάει αναφέροντας

⁴¹³ BL, Roxburghe 3.536, *EBBA* 31237.

⁴¹⁴ «The laboring woman» (1840-1910), *BBO* Roud Number V1525.

ότι άκουσε έναν άντρα έξαλλο, «σαν Τούρκο», να γκρινιάζει στην αγαπημένη του γυναίκα ότι δεν κάνει καμία δουλειά.⁴¹⁵ Ορμώμενη από αυτό περιστατικό εξηγεί στους άντρες ότι δεν πρέπει να γκρινιάζουν στις γυναίκες τους και παραθέτει εν είδει λίστας τις εργασίες τις οποίες εκτελεί καθημερινά μία σύζυγος. Συμπληρώνει χαρακτηριστικά:

*«Άντρες μην γκρινιάζετε στις γυναίκες σας, είμαι σίγουρη ότι κανείς από εσάς,
Δεν γνωρίζει τον όγκο εργασίας που έχει μία γυναίκα καθημερινά».*

Ο σύζυγος συνεχίζει να απευθύνεται με υποτιμητικό τόνο στη γυναίκα του και τις λέει:

*«... τεμπέλικο παλιοθήλυκο, πρέπει στα αλήθεια να ομολογήσω,
Κουράστηκα και βαρέθηκα να σε κρατώ στην απραζία».*

Η σύζυγος παίρνει τον λόγο και απαντά στην προσβολή του συζύγου της απεριθμώντας όλα αυτά που κάνει για εκείνον, την οικογένεια και το νοικοκυριό τους και τονίζοντας: «... Εργάζομαι τόσο σκληρά όσο εσύ...». Να σημειωθεί ότι το θέμα του ποιος από τους δύο συζύγους εργάζεται πιο σκληρά επανέρχεται σε αρκετές μπαλλάντες.⁴¹⁶

Επιστρέφοντας στο τραγούδι, «Η εργαζόμενη γυναίκα», είναι άξιο αναφοράς ότι η περιγραφή των εργασιών που ακολουθεί δεν διαφέρει πολύ από το περιεχόμενο του τραγουδιού «Της γυναίκας η δουλειά δεν τελειώνει». Μάλιστα, ο τίτλος της προγενέστερης μπαλλάντας ενσωματώνεται στη μεταγενέστερη και αποτελεί μέρος των στίχων, γεγονός που ενισχύει την ιδέα της συνέχειας που προκύπτει. Μολονότι η θεματική των δύο μπαλλαντών είναι ίδια, το τέλος διαφοροποιείται διότι το συμπέρασμα στο οποίο καταλήγει το μεταγενέστερο τραγούδι δεν απευθύνεται στις γυναίκες όπως το προγενέστερο αλλά στους συζύγους τους. Η αφηγήτρια παίρνει και πάλι τον λόγο και σημειώνει ότι είναι αλήθεια ότι κάποιοι σύζυγοι καταριούνται και χειροδικούν εις βάρος των γυναικών τους αλλά προσθέτει ότι ο οι άντρες δεν θα τα κατάφερναν χωρίς τις γυναίκες. Καταλήγει, λοιπόν, στην παρακάτω συμβουλή:

*«Για αυτό άνδρες αν θέλετε να είστε ευτυχισμένοι, μην συμπεριφέρεστε στη
γυναίκα σας με ντροπιαστικό τρόπο,*

⁴¹⁵ «The laboring woman» (1840-1910), *BBO* Roud Number V1525, Bod-Edition4162.

⁴¹⁶ Μία από αυτές η οποία πιθανόν κυκλοφόρησε τη δεύτερη δεκαετία του 17ου αιώνα, αρκετά νωρίτερα δηλαδή από την περίπτωση που εξετάζεται, παρουσιάζει τόσο την αντρική όσο και την γυναικεία πλευρά μέσω του διαλόγου ανάμεσα σε ένα ζευγάρι. Στο ντουέτο αυτό ο κάθε σύζυγος απαντά σε αυτό που του εκθέτει ο άλλος με μία στροφή, «A merry Dialogue betwixt a married man and his wife, / concerning the affaires of this carefull life» (1619-1629?), BL, Roxburghe 1.266-267, *EBBA* 30190.

*Γιατί όταν μία γυναίκα έχει κάνει ό,τι καλύτερο μπορεί, δεν μπορεί να κατηγορηθεί».*⁴¹⁷

Οι εργασίες που περιγράφονται στα τρία τραγούδια που παρουσιάστηκαν δεν έχουν διαφοροποιηθεί δραματικά, ωστόσο η αλλαγή της αντιμετώπισης εκ μέρους των γυναικών που εμφανίζονται στις μπαλλάντες της έλλειψης κατανόησης των ανδρών τους είναι εμφανής. Στα δύο παλιότερα τραγούδια, ανεξαρτήτως του γένους του πρωταγωνιστή που αφηγείται, οι άνδρες είναι εκείνοι που παίρνουν τις αποφάσεις και οι γυναίκες εκφράζουν το παράπονό τους χωρίς να προβάλουν καμία αντίσταση. Αντιθέτως, στην τελευταία και μεταγενέστερη μπαλλάντα η οποία έχει διαλογικό χαρακτήρα η γυναίκα παρουσιάζεται πιο δυναμική και ικανή να υπερασπιστεί τον εαυτό της απέναντι στις προσβολές που εξαπολύει ο σύζυγός της.

Το τραγούδι «Η εργαζόμενη γυναίκα» ήταν πολύ δημοφιλές κρίνοντας από το γεγονός ότι στο δείγμα υπάρχουν δέκα διαφορετικές εκδόσεις του, χρονικά εκτεινόμενες από το 1840 έως και το 1910. Οι στίχοι στις μισές από αυτές τις εκδόσεις συνοδεύονται από εικόνες οι οποίες, αν και δεν μπορεί να υποστηριχτεί ότι έχουν όλες απόλυτη συνάφεια με το υπό συζήτηση θέμα, είναι άξιες αναφοράς. Το ενδιαφέρον βρίσκεται στις διαφορετικές αναπαραστάσεις οι οποίες έχουν επιλεγεί για να συνοδεύσουν τους ίδιους στίχους. Όπως έχει ήδη αναφερθεί, οι εικόνες σε αρκετές περιπτώσεις δημιουργούν ή ενισχύουν το πλαίσιο ερμηνείας του κειμένου. Στην περίπτωση του συγκεκριμένου τραγουδιού, οι εικόνες που επιλέχθηκαν προτάσσουν ένα διαφορετικό στοιχείο η καθεμία.

Η Εικόνα 11 είναι κακής ποιότητας με αποτέλεσμα να μην είναι όλη η επιφάνειά της ευκρινής. Παρόλα αυτά, στο κέντρο της διακρίνεται μια γυναικεία φιγούρα που φέρει μία σκούπα με την οποία σκουπίζει έναν πιθανώς εσωτερικό χώρο. Γίνεται, λοιπόν, σαφές ότι το στοιχείο το οποίο επιλέγεται σε αυτήν την περίπτωση να τονιστεί είναι η απασχόληση της γυναίκας με τα οικοκυρικά. Αυτή η εικόνα είναι περισσότερο αναμενόμενη από την Εικόνα 12 στην οποία επίσης αναπαριστάται μία γυναίκα. Αυτό που προκαλεί αρχικά έκπληξη στον σημερινό μελετητή είναι το ότι η γυναίκα δεν παρουσιάζεται εν ώρα εργασίας αλλά αντιθέτως παρουσιάζεται περιποιημένη συνοδεία ενός κοριτσιού, πιθανώς της κόρης της. Οι δύο φιγούρες βρίσκονται έξω από ένα διώροφο σπίτι και τίποτα δεν θυμίζει τους κόπους για τους οποίους κάνουν λόγο οι στίχοι της μπαλλάντας. Ωστόσο, αυτή η

⁴¹⁷ «The laboring woman» (1840-1910), *BBO* Roud Number V1525.

φαινομενικά άσχετη εικόνα, δεν θα ερμηνευόταν με τον ίδιο τρόπο από τους σύγχρονους της λόγω του ότι οι εργασίες και οι ευθύνες του νοικοκυριού δεν βάραιναν αποκλειστικά τα μεσαία και τα κατώτερα στρώματα. Ακόμα και στις περιπτώσεις που υπήρχε η δυνατότητα της απασχόλησης οικιακών βοηθών, οι γυναίκες ήταν εκείνες οι οποίες ήταν επιφορτισμένες με την επίβλεψη τους. Επίσης, αναλάμβαναν και οι ίδιες κάποιες από τις εργασίες. Σε αυτό το σημείο αξίζει να αναφερθεί ότι η ευθύνη των γυναικών για την αγορά των τροφίμων της οικογένειας έχει συνδεθεί με τη συμμετοχή τους σε ταραχές και με τον «μητρικό ακτιβισμό».⁴¹⁸

Οι Εικόνες 12, 13 και 14 απεικονίζουν γυναικείες και παιδικές φιγούρες προτάσσοντας τον ρόλο της γυναίκας στη φροντίδα των παιδιών. Ειδικότερα, οι Εικόνες 13 και 14 αφορούν στη διαπαιδαγώγηση και συγκεκριμένα στην τιμωρία των παιδιών επειδή και οι δύο γυναίκες αναπαριστούνται φέρουσες σχετικά αντικείμενα. Στην Εικόνα 14 ο ξυλοδαρμός υπονοείται από το χέρι της γυναίκας σε ανάταση, ενώ στην Εικόνα 13 αναπαριστάται εν εξελίξει. Η διαπαιδαγώγηση των μικρών παιδιών ήταν εξάλλου μία ακόμα από τις υποχρεώσεις που είχε η μητέρα. Η Εικόνα 15 αναπαριστά επίσης μία απόπειρα ξυλοδαρμού αλλά με έναν τελείως διαφορετικό ύφος και τρόπο. Παρόλο που η χρονολόγηση αυτής της εικόνας δεν απέχει από τις υπόλοιπες, το σχέδιο ξεχωρίζει γιατί μοιάζει στιλιστικά περισσότερο με γελοιογραφία παρά με τις παλαιού τύπου ξυλογραφίες. Μία γυναικεία φιγούρα επιχειρεί να χτυπήσει μία άλλη ανδρικού φύλου τη στιγμή που γράφει, ενώ μία τρίτη φιγούρα με έκπληξη παρακολουθεί από την πόρτα του δωματίου την σκηνή. Κατά αντιστοιχία με τις Εικόνες 13 και 14 μπορεί να υποθεθεί ότι η φιγούρα που γίνεται αποδέκτης της ενέργειας της γυναίκας είναι το παιδί της. Λαμβάνοντας, όμως, υπόψη το περιεχόμενο της μπαλλάντας είναι πιθανόν το θύμα σε αυτήν τη περίπτωση να είναι ο σύζυγός της. Αυτή η ερμηνεία ενισχύεται από το γεγονός ότι η γυναίκα επιχειρεί να καταφέρει το χτύπημά της με ένα βιβλίο το οποίο τιτλοφορείται *Η εποχή της Λογικής*

⁴¹⁸ Alexandra Shepard, «Provision, household management and the moral authority of wives and mothers in Early Modern England», στο Michael J. Braddick και Phil Withington (επιμ.), *Popular Culture and Political Agency in Early Modern England and Ireland: Essays in Honour of John Walter*, Woodbridge, Suffolk, The Boydell Press, 2017, σελ. 89. Βλ. και E. P. Thompson, «The moral economy of the English crowd in the eighteenth-century», στο *Customs in Common*, Λονδίνο, Penguin Books, 1993 [1991], σελ. 185-258· David Pennington, *Going to Market: Women, Trade and Social Relations in Early Modern English Towns, c. 1150-1650*, Farnham, Routledge, 2015· John Bohstedt, «The myth of the feminine food riot: Women as proto-citizens in English community politics, 1790-1810», στο Harriet B. Applewhite και Darlene G. Levy (επιμ.), *Women and Politics in the Age of the Democratic Revolution*, Ann Arbor, University of Michigan Press, 1990, σελ. 21-60· John Walter, «Faces in the crowd: Gender and age in the early modern English Crowd», στο Helen Berry και Elizabeth Foyster (επιμ.), *The Family in Early Modern England*, Κέμπριτζ, 2007, σελ. 96-124.

αλλά και με τον γενικότερο χιουμοριστικό χαρακτήρα της συγκεκριμένης εικόνας ο οποίος δίνει χώρο και σε μία λιγότερο συμβατική ερμηνεία. Με τα διαθέσιμα στοιχεία δεν είναι δυνατόν να συμπεράνουμε ποια από τις δύο αυτές ερμηνείες είναι εκείνη που ήθελε να πετύχει ο τυπογράφος. Αυτό όμως που μπορούμε να συμπεράνουμε είναι ότι η θέση της γυναίκας παρουσιάζεται σαφώς ενισχυμένη αφού και οι δύο αντρικές φιγούρες παρουσιάζονται παθητικές.

Εικόνα 11 «The laboring woman» (1851-1910)⁴¹⁹

Εικόνα 12 «The laboring woman» (1844-1856)⁴²⁰

Εικόνα 13 «The laboring woman» (1840-1866)⁴²¹

Εικόνα 14 «The laboring woman» (1840-1866)⁴²²

⁴¹⁹ BBO Roud Number V1525, Edition-Bod21502.

⁴²⁰ BBO Roud Number V1525, Edition-Bod4162.

⁴²¹ BBO Roud Number V1525, Edition-Bod3928.

⁴²² BBO Roud Number V1525, Edition-Bod21460.

Εικόνα 15 «The laboring woman» (1845-1859)⁴²³

Η νοικοκυροσύνη είναι άρρηκτα συνδεδεμένη στις μπαλλάντες με τη γυναικεία φύση και με τις συζύγους ειδικότερα.⁴²⁴ Η αποτυχία ή η απροθυμία των γυναικών να φροντίσουν όλη την οικογένεια και να φέρουν εις πέρας όλες τις οικιακές εργασίες αποτελεί τρομερό πρόβλημα στο σύμπαν των μπαλλαντών. Στην μπαλλάντα με τίτλο «Ανόητη Νεαρή Κοπέλα» ένας πολύ μεγαλύτερος σε ηλικία άνδρας μιλάει για τη γυναίκα του την οποία παντρεύτηκε όταν εκείνη ήταν είκοσι ενός.⁴²⁵ Σύμφωνα με τον ίδιο, ο γάμος του ήταν η αρχή των βασάνων του. Βασική αιτία όλων των παραπόνων του είναι ότι η σύζυγός του φροντίζει μόνο για την ικανοποίηση των δικών της αναγκών. Για παράδειγμα, εκείνη επιλέγει να τρώει νόστιμα φαγητά, ενώ το δικό του δείπνο περιλαμβάνει μόνο παγωμένο τυρί και ψωμί. Ανάμεσα στη λίστα των βασάνων, λόγω των οποίων στο τέλος φτάνει στο σημείο να σκέφτεται με χαρά τον πιθανό θάνατο της συζύγου του, συγκαταλέγεται και το ότι

⁴²³ BBO Roud Number V1525, Edition-Bod7094.

⁴²⁴ Βλ. «The tidy one» (1768-1833), BBO Roud Number 2792, Edition-Bod5743.

⁴²⁵ «Silly young maid» (1813-1885), BBO Roud Number 17190.

αναγκάζεται ο ίδιος να πλύνει τα πιάτα και να σκουπίσει. Το ίδιο παρακαλά κι ένας άλλος σύζυγος ο οποίος παντρεύτηκε μία γυναίκα από οικοτροφείο.⁴²⁶ Σε αυτή την περίπτωση, το πρόβλημα δεν εντοπίζεται τόσο στην έλλειψη προθυμίας εκ μέρους της συζύγου αλλά στο ότι δεν γνωρίζει πώς να εκτελέσει με επιτυχία τις διάφορες οικιακές εργασίες. Οι προσπάθειές της να ανταπεξέλθει στις απαιτήσεις του νοικοκυριού οδηγούν σε τραγελαφικά αποτελέσματα. Ο αφηγητής, ο οποίος είναι όπως και στο προηγούμενο τραγούδι ο δυσανεσθημένος σύζυγος, εκφράζει την ντροπή του για τη σύζυγό του και στην επωδό της μπαλλάντας, συνοψίζοντας το νόημα όλου του τραγουδιού, συμβουλεύει τους ακροατές/αναγνώστες να φυλάσσονται από τα κορίτσια του οικοτροφείου καθώς *«το κορίτσι που υπερτερεί των άλλων, είναι εκείνο το οποίο είναι ικανό να εργαστεί για το ψωμί της»*.

Στην προηγούμενη μπαλλάντα, η σύζυγος δεν κατάφερε να εκτελέσει σωστά τις οικιακές εργασίες λόγω του ότι, σύμφωνα με τον σύζυγό της, μεγάλωσε σε οικοτροφείο. Σύμφωνα με αυτή την σκέψη, η έλλειψη του δικτύου προστασίας, της μεταφοράς γνώσεων και εμπειρίας που προσέφερε η οικογένεια-νοικοκυριό είναι ο λόγος για τον οποίον η γυναίκα δεν είναι ικανή να *«κερδίσει το ψωμί της»*. Πράγματι, η οικογένεια και το νοικοκυριό, όπως και σήμερα, αποτελούσε έναν από τους βασικούς φορείς κοινωνικοποίησης. Οι γονείς αποτελούσαν για τα παιδιά το πρώτο πρότυπο το οποίο μιμούνταν. Επομένως, η οικογένεια-νοικοκυριό ήταν το πρώτο πλαίσιο μέσα στο οποίο συγκροτούνταν οι έμφυλες ταυτότητες και κατ' επέκταση οι εργασιακές ταυτότητες, στο βαθμό βέβαια που η εργασία ήταν καταμερισμένη με βάση το φύλο. Η μπαλλάντα με τίτλο *«Οι συνήθειες της μητέρας μου»* αποδίδει με τον δικό της τρόπο αυτή την κατάσταση.⁴²⁷ Η αφηγήτρια είναι ένα κορίτσι το οποίο παρατηρεί τη συμπεριφορά της μητέρα της και ακολουθεί τις υποδείξεις της σχετικά με όλες τις υποθέσεις του σπιτιού και της οικογένειας. Η μόνιμη επωδός *«αυτές είναι οι συνήθειες της μητέρας μου, επομένως θα είναι και δικές μου»* δεν αποτελεί έκπληξη.⁴²⁸

Συμπερασματικά, η εικόνα που προβάλλουν οι μπαλλάντες σχετικά με την εργασία του ανδρόγυνου εντός του νοικοκυριού περιλαμβάνει αποκλειστικά την γυναικεία εργασία. Οι άνδρες στο σύμπαν των μπαλλαντών συνεισφέρουν στο νοικοκυριό με την εργασία τους εκτός της οικίας. Η εργασία του άνδρα δεν

⁴²⁶ Με παρόμοιο τρόπο τελειώνει και η μπαλλάντα *«The finikin lass»* (1819-1844), *BBO Roud Number* 2382.

⁴²⁷ *«My mother's customs»* (1845-1885), *BBO Roud Number* V14941.

⁴²⁸ Στο ίδιο: *«These were my mother's customs, and so they shall be mine»*.

τοποθετείται στο κέντρο των τραγουδιών που εξετάστηκαν αλλά στον αντίποδα της εργασίας που εκτελεί η γυναίκα, ως μέτρο σύγκρισης. Ως εκ τούτου περιγράφονται κατά κόρον οι εργασίες εκείνες που νοούνται «γυναικείες», ενώ ακόμα και η έμμισθη ανδρική εργασία εντός της οικείας αποσιωπάται ενισχύοντας το μοντέλο των δύο διακριτών σφαιρών, δηλαδή της ιδιωτικής σφαίρας στα όρια της οποίας δραστηριοποιείται η γυναίκα και της ανδρικής σφαίρας στην οποία κινείται ο άνδρας. Φαίνεται, λοιπόν, ότι οι μπαλλάντες, οι οποίες είναι σε έναν σημαντικό βαθμό φορείς της λαϊκής κουλτούρας, σε αυτό το ζήτημα εναρμονίζονται με την κυρίαρχη αντίληψη και τη ρητορική των εγχειριδίων με κανόνες καλής συμπεριφοράς. Αξίζει να τονιστεί ότι το ιδανικό της καλής συζύγου, όπως περιγράφεται άμεσα ή έμμεσα από τις μπαλλάντες, είναι άρρηκτα συνδεδεμένο με τη νοικοκυροσύνη η οποία πηγάζει σύμφωνα με κάποιες άλλες μπαλλάντες του δείγματος από την οικογένεια στην οποία μεγάλωσε η ίδια η σύζυγος. Όμως, παρόλο που οι περιγραφές της κανονικότητας στο σύμπαν των μπαλλαντών ταυτίζονται με την κυρίαρχη ρητορική, το ίδιο το περιεχόμενο προσφέρει μία διαφορετική ανάγνωση. Οι περιπτώσεις τραγουδιών που αναλύθηκαν εδώ αποτελούν ενδεικτικό δείγμα του συνόλου των σχετικών μπαλλαντών που εξετάστηκαν εκφράζοντας τη δυσφορία που προκαλούσε αυτός ο καταμερισμός εργασίας στις γυναίκες. Ανεξαρτήτως αν η αφήγηση υιοθετεί την ανδρική ή τη γυναικεία οπτική, η δυσαρέσκεια για τον μεγάλο φόρτο εργασίας είναι εμφανής. Τα τραγούδια αυτά, σε αντίθεση με άλλες πρωτογενείς πηγές, δεν προβάλλουν μόνο το ιδανικό αλλά και τη στάση που κρατά το ανδρόγυνο απέναντι σε αυτόν τον καταμερισμό εργασίας. Παρακολουθώντας την έκδοση των σχετικών μπαλλαντών παρατηρείται αλλαγή σε αυτή τη στάση με τις γυναίκες να γίνονται περισσότερο δυναμικές κατά την πορεία του χρόνου και με τους άνδρες να γίνονται περισσότερο διαλλακτικοί. Οι αλλαγές αυτές συνδέονται με την γενικότερα αλλαγή νοοτροπίας και με τις αλλαγές που έλαβαν χώρα κατά τον μακρό 18^ο αιώνα στην ίδια την οικογένεια αλλά και στην εργασία, αλλαγές για τις οποίες θα γίνει λόγος στη συνέχεια.

2.2.2 Τα παιδιά

Η έννοια της παιδικής ηλικίας ως προστατευμένου χωρόχρονου αναδύθηκε μάλλον κατά την πρώιμη νεότερη περίοδο. Στο πρωτοποριακό έργο του σχετικά με την ιστορία της παιδικής ηλικίας, ο Philippe Ariès συνέδεσε την παιδική ηλικία με

την εμφάνιση της νεότερης οικογένειας στην οποία οι σχέσεις ανάμεσα στους γονείς και τα παιδιά απέκτησαν μεγαλύτερη σημασία και τοποθέτησε τη διάκρισή της από την ενήλικη ζωή στον 17^ο αιώνα, όταν η κοινωνικοποίηση των παιδιών συνδέθηκε με τον θεσμό του σχολείου και δεν επαφιόταν πια αποκλειστικά στη μαθητεία τους σε ένα νοικοκυριό.⁴²⁹ Τα παιδιά πριν την ανάδυση της έννοιας της παιδικής ηλικίας αντιμετωπιζόνταν εν πολλοίς ως μικροί ενήλικες.⁴³⁰ Σύμφωνα πάντως με τον Trumbach, εντάσσονταν στην κατηγορία των εξαρτώμενων μελών, μαζί με τις γυναίκες και τους υπηρέτες.⁴³¹ Ο ιστορικός Hugh Cunningham, ο οποίος έχει ασχοληθεί επισταμένως με την ιστορία της παιδικής ηλικίας, επισημαίνει ότι «η παιδική εργασία στη Βρετανία κάτω από τις νέες συνθήκες της βιομηχανικής επανάστασης έβαλε για πρώτη φορά στο παιχνίδι τη νέα ιδεολογία περί παιδικής ηλικίας ως παράγοντα που συνυπολογιζόταν κατά τον πολιτικό σχεδιασμό».⁴³² Αυτό δεν σημαίνει ότι δεν είχαν καταβληθεί προγενέστερα προσπάθειες να ρυθμιστεί και να ελεγχθεί η παιδική ηλικία και κατ' επέκταση η παιδική εργασία, καθώς τα παιδιά απασχολούνταν και πριν τη Βιομηχανική Επανάσταση εκτός του γονεϊκού σπιτιού τους, αποκτώντας τις πρώτες εμπειρίες πλήρους εργασιακής απασχόλησης στις περισσότερες περιπτώσεις μέσω της μαθητείας ή των οικιακών υπηρεσιών.⁴³³ Στόχος, σε αυτό το σημείο, δεν είναι η γενική εξέταση της παιδικής εργασίας βάσει της ηλικίας αλλά η εξέτασή της με άξονα την οικογένεια-νοικοκυριό καθώς η εξέταση του ρόλου της στην οικονομία και της αντιμετώπισής της σε κοινωνικοπολιτικό επίπεδο θα παρουσιασθούν στο επόμενο κεφάλαιο.⁴³⁴

⁴²⁹ Philippe Ariès, *Centuries of Childhood*, Νέα Υόρκη, Vintage Books, 1962· Trumbach, *The Rise of the Egalitarian Family...*, σελ. 26· Tamara K. Haveren, «The History of family and the complexity of social change», *The American Historical Review* 96:1 (1991), σελ. 97-98· Michael Anderson, *Approaches to the History of the Western Family...*, σελ. 44-45.

⁴³⁰ Anderson, *Approaches to the History of the Western Family...*, σελ. 44.

⁴³¹ Trumbach, *The Rise of the Egalitarian Family...*, σελ. 5.

⁴³² Hugh Cunningham, *Παιδιά και Παιδική Ηλικία στη Δυτική Κοινωνία από τον 16^ο αιώνα μέχρι σήμερα*, μτφρ. Πελαγία Μαρκέτου, επιστ. επιμ. Μαρία Παπαθανασίου, Αθήνα, Σμίλη, 2016, σελ. 230-231.

⁴³³ Cunningham, *Παιδιά και Παιδική Ηλικία...*, σελ. 231.

⁴³⁴ Η συνδυαστική αναζήτηση των λέξεων-κλειδιών στο EBBA «children» (παιδιά) και «labour/craft» (εργασία/ τέχνη) απέδωσε μόνο ένα αποτέλεσμα το οποίο μάλιστα δεν αφορούσε στην παιδική εργασία καθώς ο βασικός άξονας της εν λόγω μαλλάντας ήταν η κακοποίηση παιδιών από μία μαία. Ο μικρός αριθμός των μαλλαντών που σύμφωνα με το EBBA σχετίζονται με την παιδική εργασία αναπόφευκτα οδήγησε στην αναζήτηση πληροφοριών σχετικά με αυτό το ζήτημα και μέσω της χρήσης άλλων λέξεων κλειδιών. Συγκεκριμένα εξετάστηκαν οι μαλλάντες με θέμα «κακοποίηση παιδιού» (child abuse) και με τη σαφώς πιο γενική λέξη-κλειδί «children» που απέφερε 143 αποτελέσματα». Η αναζήτηση στο BBO διευκολύνθηκε από την ύπαρξη του πιο στοχευμένου θέματος «child labour» (παιδική εργασία) που είχε ως αποτέλεσμα τον εντοπισμό δύο σχετικών μαλλαντών. Η μία από αυτές αφορά στους καπνοδοχοκαθαριστές, ενώ η άλλη σχετίζεται με την γενικότερη εκστρατεία κατά της εκμετάλλευσης της παιδικής εργασίας.

Οι μπαλλάντες που εντοπίστηκαν με θέμα την παιδική εργασία ήταν μόλις δύο.⁴³⁵ Η μία από αυτές αφορά στους καπνοδοχοκαθαριστές, ενώ η άλλη σχετίζεται με τη γενικότερη εκστρατεία κατά της εκμετάλλευσης της παιδικής εργασίας.⁴³⁶ Η αναζήτηση μέσω της λέξης-κλειδί «παιδιά» έδωσε πολλά περισσότερα αποτελέσματα, για την ακρίβεια πενήντα εκδόσεις και είκοσι δύο έργα, η εξέταση των οποίων κατέστησε σαφές ότι τα παιδιά αναλάμβαναν κι άλλες ευθύνες εντός και εκτός του νοικοκυριού. Τα βασικά θέματα που θίγονται σε αυτά τα τραγούδια είναι το σχολείο, η παιδική θνησιμότητα και η παιδική κακοποίηση.

Σε ένα από αυτά τα τραγούδια ο νεαρός αφηγητής κάνοντας μία αναδρομή στη ζωή του αναφέρει χαρακτηριστικά: *«Τότε ο πατέρας μου με έστειλε στο σχολείο για να μάθω να διαβάζω και να γράφω»*.⁴³⁷ Ακόμα και τα παιδιά φτωχών οικογενειών μπορούσαν στο πλαίσιο της φιλανθρωπίας να παρακολουθήσουν τα σχολικά μαθήματα όπως φαίνεται και από τη μπαλλάντα *«Το αγόρι της φιλανθρωπίας»*.⁴³⁸ Στην άλλη εκδοχή του τραγουδιού, η οποία φέρει τον τίτλο *«Το κορίτσι της φιλανθρωπίας»*, το κορίτσι εκτός από το σχολείο εκτελεί επιπλέον μία σειρά από άλλες εργασίες κάποιες εκ των οποίων κατά τα λεγόμενά της τής αποφέρουν κέρδος εν αγνοία των ενηλίκων.⁴³⁹ Για παράδειγμα, η μητέρα της η οποία εμπορεύεται μήλα, ξηρούς καρπούς και κέικ την αφήνει στη θέση της όταν η ίδια πηγαίνει στην αγορά. Ακόμα, όταν τη στέλνουν σε κάποιο θέλημα, εκείνη τους φέρνει τσάι κόστους τεσσάρων σελινιών αλλά τους χρεώνει πέντε και κρατά για τον εαυτό της το ένα.⁴⁴⁰ Στη συνέχεια αναφέρει χαρακτηριστικά:

*«Στα μαθήματα βελτιώνομαι πολύ γρήγορα,
Στο σχολείο είμαι στην πρώτη τάξη,
Μαθαίνω να γράφω, να διαβάζω και ορθογραφία,
Και η κυρία λέει ότι τα πηγαίνω καλά,
Στο ράψιμο είμαι αυθεντία,
Αφού έραψα στον θείο Bob ένα πουκάμισο,
Όπως και μερικές σκελέες, όχι και λίγες,*

⁴³⁵ Τα αποτελέσματα αυτά αφορούν στην αναζήτηση που έγινε στο BBO με βάση το θέμα «child labour».

⁴³⁶ «There's a good time coming Boys» (1797-1859), BBO Roud Number V15607 και «[Chimney sweeps]» (?), BBO Roud Number V30105.

⁴³⁷ «They never do it now» (1840-1885), BBO, Roud Number 1401.

⁴³⁸ Βλ. «The charity boy» (1819-1885), BBO Roud Number V909.

⁴³⁹ «The charity girl» (1835-1862), BBO Roud Number 17715. Βλ. και σελ. 360.

⁴⁴⁰ «The charity girl», (1849-1862), BBO Roud Number 17715, Edition-Bod6968.

Και σεντόνια και επίσης μαξιλαροθήκες».

Ο Thompson τοποθετεί την εντατικοποίηση της παιδικής εργασίας ανάμεσα στο 1780 και το 1830, αλλά δέχεται ότι η παιδική εργασία στο πλαίσιο του νοικοκυριού ήταν μία πραγματικότητα πολύ νωρίτερα.⁴⁴¹ Τα παιδιά συνεισέφεραν με την εργασία τους η οποία κλιμακωνόταν ανάλογα με την ηλικία και τις ικανότητές τους. Η σύσταση σχολείων που πρόσφεραν εκκλησιαστική εκπαίδευση από τον 16^ο αιώνα και μετά, επέτρεψε σε πολλά παιδιά να μορφωθούν τουλάχιστον σε στοιχειώδες επίπεδο. Ενδεικτικό είναι ότι στο τέλος του 18^{ου} και στις αρχές του 19^{ου} αιώνα το ποσοστό των παιδιών της εργατικής τάξης που παρακολουθούσαν τα αγγλικά Κυριακάτικα σχολεία εκτιμάται πολύ υψηλό.⁴⁴² Στα μέσα του 18^{ου} αιώνα η εκπαίδευση παρεχόταν ως επί το πλείστον από ιδιώτες.⁴⁴³ Να σημειωθεί ότι τα αγόρια ήταν πιο πιθανό να πάνε στο σχολείο από τα κορίτσια όπως και τα παιδιά των κωμοπόλεων, των προτεσταντικών και των πεδινών περιοχών από τα παιδιά των ορεινών περιοχών.⁴⁴⁴ Επίσης, έχει υποστηριχτεί η ιδέα ότι αυτές οι «φτηνές» μορφές σχολικής εκπαίδευσης που μπορούσαν να συνδυαστούν με την εργασία, συνεισέφεραν στην οικονομική ανάπτυξη της περιόδου.⁴⁴⁵ Σχετικά με τα παιδιά που συνέχιζαν το σχολείο και μετά την ολοκλήρωση της στοιχειώδους εκπαίδευσής τους στην γραφή και την ανάγνωση, πρέπει να σημειωθεί ότι η εμπειρία των αγοριών διέφερε ριζικά από εκείνη των κοριτσιών. Όπως αναφέρει και ο Anthony Flecher εξετάζοντας την περίοδο 1560-1700, στο σχολείο φοιτούσαν μόνο αγόρια. Εκεί μυσούνταν σε μία εκδοχή του ανδρισμού η οποία έδινε ιδιαίτερη έμφαση στη πειθαρχία και θεωρούσε πολύ σημαντικό στοιχείο της τον έλεγχο των συναισθημάτων. Αντιθέτως, τα κορίτσια διαπαιδαγωγούνταν κατ' οίκον, στο πλαίσιο μίας λιγότερο απαιτητικής μορφής εκπαίδευσης η οποία έδινε πρωταρχικό ρόλο στην καλλιέργεια της σεμνότητας και της υπακοής.⁴⁴⁶

⁴⁴¹ E. P. Thompson, *Η Συγκρότηση της Αγγλικής Εργατικής Τάξης*, σελ. 336. Βλ και E. P. Thompson, «Η παιδική εργασία», στο Δήμητρα Μακρυνιώτη (επιμ.), *Παιδική Ηλικία*, Αθήνα, Νήσος, 1997, σελ. 119-130, ειδικά σελ. 122.

⁴⁴² Βλ. Thomas Laqueur, *Religion and Respectability: Sunday Schools and Working Class Culture, 1780-1850*, Νιού Χέιβεν, Λονδίνο, Yale University Press, 1976.

⁴⁴³ Thomas W. Laqueur, «Working-class demand and the growth of English elementary education, 1750-1850», στο Lawrence Stone (επιμ.), *Schooling and Society, Studies in the History of Education*, Βαλτιμόρη και Λονδίνο, The John Hopkins University Press, 1976, σελ. 192-205.

⁴⁴⁴ Cunningham, *Παιδιά και Παιδική Ηλικία...*, σελ. 177.

⁴⁴⁵ Jane Humphries, *Childhood and child labour in the British Industrial Revolution*, Κέιμπριτζ και Νέα Υόρκη, CUP, 2010, σελ. 306. Γενικά για τη σχέση ανάμεσα στη σχολική εκπαίδευση, την παιδική εργασία και την εκβιομηχάνιση βλ. *στο ίδιο*, σελ. 306-365.

⁴⁴⁶ Antony Fletcher, «Prescription and practice: Protestantism and the upbringing of children, 1560-1700», στο Diana Wood (επιμ.), *The Church and Childhood: Papers read at the 1993 Summer Meeting*

Ένα μεγάλο μέρος των μπαλλαντών με την λέξη-κλειδί «παιδιά» πραγματεύεται το ζήτημα της παιδικής θνησιμότητας.⁴⁴⁷ Ανάμεσα σε αυτές ξεχωρίζει για το θέμα της η μπαλλάντα με τίτλο «Ο μικρός Τζιμ, ο ανθρακωρύχος».⁴⁴⁸ Στους στίχους του τραγουδιού δεν γίνεται ευθέως λόγος για την παιδική εργασία. Ο τίτλος, όμως, καθώς και το γεγονός ότι ο πατέρας είναι και ο ίδιος ανθρακωρύχος οδηγούν με σχετική ασφάλεια στο συμπέρασμα ότι και αυτό το αγόρι εργαζόταν πλάι στον ανθρακωρύχο πατέρα του, όπως έκαναν και πολλά άλλα παιδιά.⁴⁴⁹ Αναφορές σε περιπτώσεις στις οποίες τα ικανά παιδιά της οικογένειας εργάζονται μαζί με τους γονείς τους συναντώνται και σε άλλες μπαλλάντες χωρίς όμως να θίγεται ευθέως το ζήτημα της παιδικής εργασίας. Ένα τέτοιο παράδειγμα βρίσκεται στην μπαλλάντα με τίτλο «Ο θρήνος για μία κακή αγορά» στην οποία ο γιός ενός ξυλουργού θεωρείται υπεύθυνος για την πυρκαγιά που ξέσπασε στη γέφυρα του Λονδίνου, η οποία προκάλεσε τον θάνατο τριών παιδιών.⁴⁵⁰ Επίσης, σε μία μπαλλάντα δολοφονίας το θύμα είναι ο εννιάχρονος γιός ενός αγρότη ο οποίος «την Τρίτη το πρωί του ζητήθηκε να πάει να φέρει τις αγελάδες».⁴⁵¹ Να σημειωθεί ότι οι αναφορές σε νεαρά αγόρια που εργαζόνταν στο πλευρό των πατέρων τους ήταν σχετικά περισσότερες από τις αντίστοιχες περιπτώσεις κοριτσιών που εργαζόνταν στο πλάι της μητέρας τους.

Στο σύμπαν των μπαλλαντών, τουλάχιστον σε αυτά τα τραγούδια που συγκεντρώθηκαν με βάση τα κριτήρια που αναφέρθηκαν, η παιδική εργασία υπό-εκπροσωπείται. Σε προηγούμενο υποκεφάλαιο έγινε λόγος για το πώς η εργασία των γονέων λειτουργούσε ως πρότυπο για τα παιδιά τα οποία μούνταν στον χώρο της εργασίας μιμούμενα του γονείς τους. Αυτή η ιδέα επιβεβαιώνεται, λοιπόν, και σε αυτό το σημείο καθώς στην πλειοψηφία των περιπτώσεων που εξετάστηκαν τα παιδιά

and the 1994 Winter Meeting of the Ecclesiastical History Society, Οξφόρδη, Blackwell Publishers, 1994, σελ. 335-345.

⁴⁴⁷ Βλ. «Kiss me mother, kiss you darling» (1840-1899), *BBO Roud Number 24497*. «Put my little shoes away», (?), *BBO Roud Number 4340*, Edition-Bod12149. «Footsteps on the stairs» (1858-1885), *BBO Roud Number V3018*, Edition-Bod1090. «Child's dream» (1845-1885) *BBO Roud Number 23262*. «Kiss me and I'll go to sleep» (1840-1885), *BBO Roud Number V5474*. «The dying boy's reflections» (1840-1866), *BBO Roud Number V3964*.

⁴⁴⁸ «Little Jim, the collier boy», (1840-1901), *BBO Roud Number V503*, βλ. και παρακάτω, κεφάλαιο 3, σελ. 253 και σελ. 442-443.

⁴⁴⁹ Βλ. *United Association of Colliers, A Voice from the Coal Mines: or, A Plain Statement of the Various Grievances of the Pitmen of the Tyne and Wear: Addressed to the Coal Owners, their Head Agents, and a Sympathetic Public, by the Colliers of the United Association of Durham and Northumberland*, South Shields 1825, σελ. 35-36.

⁴⁵⁰ «The Lamentation of a bad market» (1711-1769), *BBO Roud Number V29533*: «And eke there befell an Accident,

By Fault of Carpenter's Son».

⁴⁵¹ «A Copy of Verses, On the Dreadful Murder of G. Ansell; Committed by George Partridge» (?), *BBO Roud Number V2012*.

που παραμένουν στο γονεϊκό νοικοκυριό εργάζονται μαζί με τους γονείς τους, τα αγόρια βοηθώντας τους πατέρες τους και τα κορίτσια τις μητέρες τους. Στον αντίποδα αυτής της πρακτικής βρίσκεται μία μπαλλάντα η οποία μιλάει για την εργασία ενός μικρού αγοριού εκτός του προστατευμένου οικογενειακού περιβάλλοντος και έχει ως θέμα της την παιδική κακοποίηση.⁴⁵²

Το ζήτημα της εργασιακής εκμετάλλευσης και η κακοποίηση των παιδιών καταδικάζονται σε αυτή τη μπαλλάντα με τον τίτλο «Ο βασανιστής παιδιών της Brick Lane».⁴⁵³ Η κατάληξη που είχε το περιστατικό το οποίο αφηγείται το συγκεκριμένο τραγούδι υπονοείται πριν ακόμα την ανάγνωση των στίχων τόσο από την εικόνα όσο και από τη μελωδία που έχουν επιλεγθεί. Η εικόνα αναπαριστά μία ανδρική φιγούρα η οποία φέρει δεσμά στα χέρια και στα πόδια. Ο χώρος στον οποίο βρίσκεται έχει κάγκελα στα παράθυρα είναι επομένως πιθανό να πρόκειται για έναν χώρο κράτησης. Τα μαυρισμένα μάτια του, το στραβό χαμόγελο και τα ανακατεμένα μαλλιά που αφήνουν ένα μέρος του κρανίου του ακάλυπτο προσδίδουν στο πρόσωπο του άνδρα ζοφερή όψη. Η αναγραφόμενη μελωδία, *Οι δικαστικοί κλητήρες έρχονται*, επιβεβαιώνει την υπόθεση ότι ο βασικός χαρακτήρας του τραγουδιού έχει διαπράξει κάποιο αδίκημα για το οποίο και θα δικαστεί. Ο αφηγητής σπεύδει να διαχωρίσει ευθύς εξαρχής τη θέση του δηλώνοντας ότι αυτή η ιστορία δεν αφορά εκείνον αλλά έναν άντρα που ασχολείται με την επεξεργασία λαδιού (oilman). Μάλιστα, δεν διστάζει να κατονομάσει τον άνδρα και να αναφέρει τον δρόμο όπου εκείνος κατοικεί, «είναι ο Barney, που μένει στην Brick Lane». Αυτοί οι στίχοι λειτουργούν ως επωδός στο τραγούδι αλλά αυτό δεν είναι αρκετό για τον αφηγητή, ο οποίος δίνει ακόμα περισσότερες πληροφορίες «για να γνωρίζετε τη διεύθυνσή του, πουλάει σαπούνια και κόλλα». Το αδίκημα που διέπραξε το οποίο είναι και η αιτία για την οποία διαπομπεύεται δημοσίως με αυτήν την μπαλλάντα ήταν όπως αποκαλύπτεται στη συνέχεια του τραγουδιού ότι «χτυπούσε τον νεαρό Clarke που είναι έντεκα χρονών», ένα παιδί που είχε για να του κάνει τα θελήματα. Ο άγριος ξυλοδαρμός του αγοριού από τον κύριό του περιγράφεται με λεπτομέρεια και ο αφηγητής αναφέρει διάφορες τιμωρίες που θα του άξιζαν όπως «να του ταΐσουν τα κεριά και τα σαπούνια του, να τον δέσουν με σκοινί στο μαγαζί του, ή να τον δώσουν στις γυναίκες να του μάθουν ένα παιχνίδι». Όταν ο αφέντης του παιδιού διαπίστωσε ότι το παιδί είχε γίνει

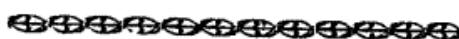
⁴⁵² Η μπαλλάντα αυτή είναι και η μοναδική εντός του χρονολογικού ορίου που βρέθηκε στο BBO με θέμα την παιδική κακοποίηση «child abuse».

⁴⁵³ «The Brick lane child flogger» (?), BBO Roud Number V32279.

«όλο μαύρο και μπλε» από το ξύλο, έσπευσε στη μητέρα και επιχείρησε να τη χρηματίσει ώστε να ξεχαστεί το θέμα αλλά εκείνη σε έξαλλη κατάσταση απαίτησε δικαιοσύνη. Ακόμα και μπροστά στον δικαστή ο κύριος του παιδιού αναφώνησε «είμαι σίγουρος ότι θα ξεφύγω γιατί έχω χρήματα για να πληρώσω». Ωστόσο, ο πρώτος είχε διαφορετική γνώμη. Όταν ο δικαστής είδε τα τραύματα του παιδιού, αποφάσισε να μην επιβάλλει στον κατηγορούμενο χρηματική ποινή αλλά κάτι που θα του κόστιζε περισσότερο. Έτσι, του επέβαλλε υποχρεωτική εργασία για είκοσι μία ημέρες.

Tune—The Bailiffs are Coming.

Εικόνα 16 «The Brick Lane Child Flogger»⁴⁵⁴

Η αποδοκιμασία της κοινής γνώμης απέναντι στην σκληρή και απάνθρωπη συμπεριφορά των εργοδοτών προς τα παιδιά είναι έντονη σε όλο το τραγούδι. Υπονοείται ότι οι γυναίκες είναι περισσότερο ευαισθητοποιημένες σε αυτό το θέμα γιατί αναφέρεται ότι η χειρότερη τιμωρία θα ήταν να πέσει ο δράστης στα δικά τους χέρια. Εξάλλου, ο ρόλος της μητέρας είναι εκείνος που προτάσσεται σε αυτήν την περίπτωση καθώς εκείνη ζητά από τον ένοχο να λογοδοτήσει. Μέσω του δικού της προσώπου σκιαγραφείται η ευθύνη των γονέων και η σχέση που διατηρείται ανάμεσα στην οικογένεια και στα παιδιά ακόμα και όταν εκείνα εργάζονται για λογαριασμό κάποιου άλλου. Επιπλέον, ο στιγματισμός του δράστη με τη συνεχή επανάληψη του ονόματός και των λοιπών προσωπικών στοιχείων του σε συνδυασμό με την εικόνα

⁴⁵⁴ BBO Roud Number V32279.

και τη μελωδία που συνοδεύουν το τραγούδι καθώς και η τελική τιμωρία του από το κράτος εκφράζουν γλαφυρά τον αποτροπιασμό της κοινής γνώμης, ή τουλάχιστον ενός τμήματος της κοινωνίας, μπροστά στο ζήτημα της κακοποίησης των παιδιών στο πλαίσιο της παιδικής εργασίας και παράλληλα συνθέτουν ένα παράδειγμα προς αποφυγή αφού ούτε τα χρήματα μπορούν να γλυτώσουν τον δράστη από την τιμωρία.

Η εξέταση του ζητήματος της θέσης των παιδιών στο νοικοκυριό και κατ' επέκταση της συνεισφοράς τους δεν θα ήταν ολοκληρωμένη χωρίς την αναφορά στα παιδιά εκτός γάμου, καθώς τα σχετικά ποσοστά έχουν προκαλέσει το ενδιαφέρον των ιστορικών. Το 1989 ο Nicolas Rogers έγραφε ότι το ζήτημα των παιδιών εκτός γάμου απασχολούσε ήδη επί δύο δεκαετίες ιστορικούς της οικογένειας και της σεξουαλικότητας.⁴⁵⁵ Η αύξηση του ποσοστού των προγαμιαίων κηρύσεων και η αντίστοιχη αύξηση των παιδιών εκτός γάμου γέννησε τη σκέψη ότι είχε σημειωθεί μια σημαντική αλλαγή των ηθών και των ερωτικών συμπεριφορών η οποία ξεκινούσε με τα πρώτα βήματα της εκβιομηχάνισης και της αστικοποίησης. Ένας από τους πιο ένθερμους θιασώτες αυτής της ερμηνείας, ο Edward Shorter, υποστήριξε ότι αυτή η αύξηση των ποσοστών των παιδιών εκτός γάμου στην Ευρώπη σηματοδοτεί μια θεμελιώδη ρήξη των «συνετών» και οδηγούμενων από οικονομικά κίνητρα γάμων των χωρικών προς όφελος μιας ολοένα αυξανόμενης αναζήτησης ειδυλλίου και ολοκλήρωσης μέσα από τον έρωτα. Με τη συρροή των γυναικών στην πόλη, οι ίδιες είχαν την ευκαιρία να αφήσουν πίσω τον οικογενειακό έλεγχο και τις παλιές αξίες και να εκφράσουν τη σεξουαλικότητά τους. Μάλιστα, ο Shorter κάνει λόγο για σεξουαλική απελευθέρωση.⁴⁵⁶ Η άποψη αυτή, όμως, δέχτηκε κριτική. Ένα βασικό αντεπιχείρημα ήταν το ότι η αλλαγή στα ποσοστά των κηρύσεων και των παιδιών εκτός γάμου θα μπορούσε να δικαιολογηθεί από τις αλλαγές σε σχέση με τη γονιμότητα. Επιπλέον, ο Petter Laslett υπογράμμισε τα ασυνήθιστα υψηλά ποσοστά που καταγράφονται στις αγροτικές περιοχές σε σχέση με τις πόλεις. Ο Rogers υποστήριξε ότι είναι δύσκολο να έχουμε μια αξιόπιστη και ακριβή εκτίμηση του ποσοστού των παιδιών εκτός γάμου στο Λονδίνο καθώς δεν υπάρχει κάποια θεσμοθετημένη πηγή, δεν γίνεται κάποια κεντρική καταγραφή και καθώς πολλά από τα εκτός γάμου παιδιά δεν δηλώνονταν στα ενοριακά αρχεία. Ως εκ τούτου, αναφερόμενος στο Λονδίνο, θεωρεί ότι είναι δύσκολο αν όχι αδύνατο να αποδειχθεί

⁴⁵⁵ Nicholas Rogers, «Carnal Knowledge: Illegitimacy in eighteenth-century Westminster», *Journal of Social History* 23:2 (1989), σελ. 355

⁴⁵⁶ Edward Shorter, «Illegitimacy, Sexual Revolution and Social Change in Modern Europe», *The Journal of Interdisciplinary History* 2:2 (1971), 237-272.

ότι υπήρξε αύξηση στο ποσοστό των παιδιών εκτός γάμου και για αυτό προτείνει την εξέταση του κοινωνικού πλαισίου του ζητήματος αυτού.

Στο λεξικό του Samuel Johnson *Dictionary of the English Language* (1755) αναφέρεται ότι νόθο ονομάζεται το παιδί «γεννηθέν εκτός γάμου». ⁴⁵⁷ Σύμφωνα με τους νόμους που ίσχυαν κατά τον 17^ο αιώνα, τα εντός γάμου παιδιά θεωρούνταν νόμιμα εκτός αν ο σύζυγος μπορούσε να αποδείξει το αντίθετο. ⁴⁵⁸ Τα παιδιά εκτός γάμου αποκαλούνταν «ο γιός του κανένα» και ο βασικός τους νομικός αποκλεισμός έγκειται στο ότι δεν μπορούσαν να είναι κληρονόμοι κανενός παρά μόνο του ίδιου τους του σώματος. Από όλες τις άλλες απόψεις, θεωρητικά δεν γινόταν διάκριση ανάμεσα σε ένα νόθο παιδί και σε έναν οποιονδήποτε άλλον άντρα καθώς, όπως σημειώνει και ο Blackstone, η διάκριση ενός αθώου λόγω των αμαρτημάτων των γονέων είναι ειδικής, άδικη και σκληρότατη. Παρόλα αυτά, πολλές μπαλλάντες περιγράφουν μια διαφορετική πραγματικότητα. Η σεξουαλικότητα, μία πιθανή εγκυμοσύνη ή η γέννηση ενός παιδιού εκτός γάμου αντιμετωπίζεται με διαφορετικούς τρόπους στο σύμπαν των μπαλλαντών.

Στις περισσότερες περιπτώσεις, αν όχι σε όλες, η οικογένεια διαδραματίζει σημαντικό ρόλο. Σε αρκετές μπαλλάντες η ύπαρξη μίας εγκυμοσύνης εκτός γάμου σηματοδοτεί, μετά συνήθως από την παρέμβαση του περιβάλλοντος του ζευγαριού, τη σύνθεση ενός νέου νοικοκυριού. ⁴⁵⁹ Ο νόμος φαίνεται να είναι ελαστικός για τις περιπτώσεις στις οποίες η σύλληψη έγινε εκτός γάμου αλλά οι γονείς αποφάσισαν να παντρευτούν πριν τη γέννηση του παιδιού. ⁴⁶⁰ Πηγές του 17^{ου} αιώνα αναφέρουν ότι αν ένα ζευγάρι παντρευτεί πριν αποδειχθεί η κύηση εκτός γάμου ή η γυναίκα γεννήσει

⁴⁵⁷ Johnson, *A Dictionary of the English Language*, λήμμα «bastard», σελ. 208. Στο πλαίσιο της ίδιας αντίληψης, στο *Commentaries on the Laws of England* (1765–1769) ο William Blackstone αναφέρει ότι νόθα ορίζονται τα παιδιά των οποίων η σύλληψη και η γέννηση έλαβε χώρα εκτός γάμου ή μετά από μεγάλο διάστημα από το θάνατο του νόμιμου συζύγου. Επίσης, νόθο χαρακτηριζόταν και το παιδί που μολονότι οι γονείς του ήταν παντρεμένοι, γεννιόταν ενώ ο πατέρας απουσίαζε πάνω από 9 μήνες εκτός του βασιλείου της Αγγλίας ή αν το νόμιμο ζευγάρι βρισκόταν σε διάσταση («divorce a mensa et thoro»). Ακόμα μια περίπτωση που το παιδί εντός γάμου θεωρείτο νόθο ήταν εκείνη κατά την οποία ο σύζυγος θεωρείτο ανίκανος για αναπαραγωγή εξαιτίας λόγου χάρη πολύ μικρής ηλικίας, κάτω των οκτώ ετών, William Blackstone, *Commentaries on the Laws of England*, Οξφόρδη, Printed at the Clarendon Press, 1765-1769, βιβλίο 1, κεφ. 16, σελ. 445.

⁴⁵⁸ Βλ. William Shepherd, *The whole office of the country justice of peace· Wherein is plainly set down all their power and duty both in and out of the quarter sessions*, Λονδίνο, W. Lee, D. Pateman, G. Beadell, 1650, σελ. κεφ. 17, σελ. 65-66, 97.

⁴⁵⁹ Βλ. για παράδειγμα «John's Earnest Request: / OR, / Betty's compassionate Love extended to him in a time of Distress. / Late in the Night, when all was fast, / John came in both cold and wet, / And after some few words were past, / her Lover in she let» (1685-1688), PL, Pepys 3.62, *EBBA* 21060.

⁴⁶⁰ Ο Blackstone αναφέρει χαρακτηριστικά ότι «ο νόμος μας είναι τόσο επεικειές ώστε να μην χαρακτηρίζει ένα παιδί νόθο, αν παρόλο που δεν έχει συλληφθεί μέσα στο πλαίσιο του γάμου, γεννηθεί μέσα σε αυτό», Blackstone, *Commentaries on the Laws...*, βιβλίο I, κεφάλαιο 16, σελ. 444.

μέχρι και εφτάμισι μήνες μετά τον γάμο, τότε το ζευγάρι δεν αντιμετώπιζε την κατηγορία της εγκυμοσύνης εκτός γάμου αλλά κατηγορούταν για ασωτία.⁴⁶¹ Τα στατιστικά της περιόδου δείχνουν ότι τα ποσοστά των κυήσεων εκτός γάμου που έχουν καταγραφεί είναι μεγαλύτερα από τα αντίστοιχα των εκτός γάμου παιδιών, γεγονός που υποδεικνύει ότι όντως κάποια από τα ζευγάρια νομιμοποίησαν τη σχέση τους μέσω του γάμου. Σε άλλα τραγούδια, η διαχείριση αντίστοιχων περιπτώσεων βάρυνε τις γυναίκες καθώς οι άνδρες αποποιούνταν κάθε ευθύνη. Σε αυτές τις περιπτώσεις τα αποτελέσματα είναι τραγικά επειδή στο σύμπαν των μπαλλαντών τέτοιες συμπεριφορές κατά κανόνα τιμωρούνται σκληρά, πιθανώς ικανοποιώντας το κοινό αίσθημα δικαιοσύνης της εποχής.⁴⁶²

Αντιθέτως, στην μπαλλάντα με τίτλο «Νανούρισε το παιδί Τζόαν», ο άνδρας ο οποίος έρχεται αντιμέτωπος με τις ευθύνες ενός παιδιού εκτός γάμου δεν αποφασίζει να αυτοκτονήσει, ούτε να σκοτώσει το παιδί αλλά το παρουσιάζει στη νόμιμη σύζυγό του και την παρακαλεί να το μεγαλώσει σαν να ήταν δικό της παιδί.⁴⁶³ Σε αυτή την περίπτωση, παρατηρείται η αντιστροφή των συνηθισμένων ρόλων αφού ο άνδρας βρίσκεται σε δύσκολη θέση και η γυναίκα σε θέση εξουσίας. Ο σύζυγος προσπαθεί να αποφύγει τον εξευτελισμό και επιχειρεί να πείσει τη γυναίκα του να τον βοηθήσει. Ο τρόπος με τον οποίον το επιχειρεί μας οδηγεί στην σκέψη ότι η γυναίκα είχε την ελευθερία επιλογής επί του ζητήματος. Η συγκεκριμένη μπαλλάντα φαίνεται να είναι συνέχεια μιας παράδοσης, αφού ο άνδρας προτρέπει τη γυναίκα του να ακολουθήσει το παράδειγμα μια άλλης γυναίκας, πρωταγωνίστριας μίας διαφορετικής μπαλλάντας με πρωταγωνίστρια την «υπομονετική» Grissel.⁴⁶⁴

⁴⁶¹ Βλ. William Shepherd, *An Epitome of all the Common and Statute Laws of this Nation now in Force wherein more then fifteen hundred of the hardest words or terms of the law are explained, and all the most useful and profitable heads or titles of the law by way of common place, largely, plainly and methodically handled: with an alphabetical table* Λονδίνο, Printed for W. Lee, D. Pakeman, J. Wright, H. Twyford, G. Bedell, Tho. Brewster, Ed. Dod, and J. Place 1656, σελ. 179-181.

⁴⁶² Βλ. για παράδειγμα «A Lamentable Ballad of the Ladies Fall. / Declaring how a Gentlewoman through her too much trust came to her end, and how / her Lover slew himself» (1674-1679), BL, Roxburghe 3.148-3.149, *EBBA* 30454 και «THE / Mournful Lady's Garland» (1750?), HL, Miscellaneous, HEH 289756, *EBBA* 32486.

⁴⁶³ «Rocke the Babie Joane: / OR, / Iohn his Petition to his louing Wife Ioane, / To suckle the Babe that was none of her owne» (1632?), PL, Pepys 1.396-1.397, *EBBA* 20184.

⁴⁶⁴ «A most excellent and vertuous Ballad of the Patient Grissell» (1602-1858?), BL, Roxburghe 1.302-1.303, *EBBA* 30210· «A most excellent...», (1624?), PL, Pepys 1.34-1.35, *EBBA* 20160, · «An Excellent BALLAD / OF / Noble Marquess and Patient Grissell» (1687-1732), HLHU, Hazlitt EC65 1.112-1.113, *EBBA* 35510· «An Excellent BALLAD / OF A / Noble...» (1701?), BL, Roxburghe 3.312, *EBBA* 31042· «An Excellent BALLAD / OF THE...» (?), BL, Roxburghe 3.312, *EBBA* 31393· «An Excellent BALLAD of / Noble...» (1684-1695?), NLS, Crawford EB.876(1), *EBBA* 33583· «An Excellent BALLAD of / The Noble...» (1730-1769?), BL, Roxburghe 3.310-3.311, *EBBA* 31040· «An

Οι τρεις ξυλογραφίες που συνοδεύουν την μπαλλάντα «Νανούρισε το παιδί Τζόαν» θα μπορούσαν να αποτελούν καρέ σημερινών κόμικς. Η μία από αυτές απεικονίζει μία γυναικεία φιγούρα. Σε αντίθεση με αυτήν την ξυλογραφία που είναι μία από τις συνηθέστερες και δημοφιλέστερες, οι άλλες δύο που συμπεριλαμβάνονται στο φύλλο είναι ιδιαίτερες και εικάζεται ότι έχουν σχεδιαστεί ειδικά για αυτήν την έκδοση. Η ιδιαιτερότητα της δεύτερης ξυλογραφίας σε αυτήν την περίπτωση έγκειται στο ότι ο άνδρας απεικονίζεται γονατιστός, σε στάση ικεσίας. Η τρίτη ξυλογραφία επιβεβαιώνει την υπόθεση ότι δόθηκε ιδιαίτερη προσοχή στην εικονογράφηση λόγω της εξαιρετικά συναφούς με το θέμα αναπαράστασης αλλά και των δίστιχων που έχουν παρατεθεί στο πλαίσιο της ξυλογραφίας. Επομένως, οι ξυλογραφίες ενισχύουν την ιδέα ότι οι γυναίκες δεν υποτάσσονταν τυφλά στον άνδρα σε περιπτώσεις όπως αυτή που αφηγείται η συγκεκριμένη μπαλλάντα. Η αντιστροφή των τυπικών ρόλων εξουσίας αποτελεί το θέμα πολλών μπαλλαντών.⁴⁶⁵ Η δευτερογενής βιβλιογραφία στηρίζει την άποψη ότι οι γυναίκες δεν βρίσκονταν συνεχώς υπό την κυριαρχία των αντρών. Η Pollock εκθέτοντας τις αδυναμίες του ανδρικού φύλου καταλήγει ότι ο άνδρας στα πλαίσια της πατριαρχίας δεν ήταν πάντα τόσο ισχυρός όσο νομίζεται.⁴⁶⁶ Διευκρινίζει όμως ότι η αιτία για την ανασφάλεια των ανδρών αυτής της περιόδου πιθανόν δεν είναι ο δυναμισμός των γυναικών αλλά ο συνεχής φόβος υποτίμησης από τους άλλους άνδρες. Ο λόγος που συμβαίνει αυτό είναι ότι παρόλο που οι γυναίκες δεν μπορούν να ελεγχθούν πλήρως, δεν είναι ικανές να προκαλέσουν μεγάλο κακό σε σύγκριση με άλλους άντρες οι οποίοι θα μπορούσαν να επιφέρουν μεγαλύτερη ζημία.

Excellent BALLAD, of / The Noble...» (1725-1769), HL, Miscellaneous HEH 289748, *EBBA* 32471· «An Excellent Ballad of Patient Grissel» (1658-1664), UGL, Euing Ballads 85, *EBBA* 31768· «An Excellent Ballad of...» (1684-1686), PL, Pepys 1.520-1.521, *EBBA* 20247· «PATIENT GRISSEL / AND / A Noble MARQUESS» (?), NLS, Crawford EB.877, *EBBA* 33584· «Patient Grissel. / An Excellent BALLAD» (?), NLS, Crawford EB.878, *EBBA* 33585.

⁴⁶⁵ Βλ. περισσότερα σχετικά στο κεφάλαιο 4, σελ. 493-507.

⁴⁶⁶ Pollock, «Rethinking Patriarchy and the Family in Seventeenth-century England», σελ.21-22.

Εικόνα 17 «Rocke the Badie Joane» (1632?)⁴⁶⁷

Ο φόβος της απιστίας ενέπνευσε πολλούς συγγραφείς μπαλλαντών να γράψουν ιστορίες μοιχείας που διασκεδάζαν ή προειδοποιούσαν τους συζύγους της πρώιμης νεότερης περιόδου. Ο νόμος του 1650, ήταν πολύ πιο επιεικής απέναντι στην αντρική μοιχεία (*fornication*) σε σύγκριση με τη γυναικεία μοιχεία (*adultery*).⁴⁶⁸ Τα διαφορετικά μέτρα και σταθμά που ίσχυαν για αυτό το θέμα, κατά την άποψη του Keith Thomas οφείλονταν όχι μόνο στην αγωνία των ανδρών για νόμιμα παιδιά αλλά και στο ότι αυτός ήταν ακόμα ένας τρόπος αστυνόμευσης της γυναικείας σεξουαλικότητας.⁴⁶⁹ Στην περίπτωση που η εκτός γάμου σχέση οδηγούσε στη γέννηση ενός παιδιού, ο νόμος προέβλεπε τα καθήκοντα των γονέων απέναντι στα νόθα παιδιά, εκ των οποίων το βασικότερο κατά τον Blackstone ήταν αυτό της εξασφάλισης της επιβίωσης και της φροντίδας της διαβίωσης.⁴⁷⁰ Για την ακρίβεια, ενώ οι γονείς είναι υπεύθυνοι για τη φροντίδα, τη διαβίωση και την κατάλληλη εκπαίδευση των νόμιμων παιδιών, το μοναδικό καθήκον τους ως προς τα μη νόμιμα παιδιά είναι αυτό της συντήρησης.⁴⁷¹

⁴⁶⁷ PL, Pepys 1.396-1.397, EBBA 20184.

⁴⁶⁸ Keith Thomas, «The Puritans and adultery: the Act of 1650 Reconsidered», στο D. H. Pennington και Keith Thomas (επιμ.), *Puritans and Revolutionaries. Essays in Seventeenth-century History Presented to Christopher Hill*, Οξφόρδη, Clarendon Press, 1978, σελ. 257-282, ειδικά σελ. 261.

⁴⁶⁹ Keith Thomas, «The Double standard», *Journal of the History of Ideas*, 20:2 (1961), 195-216.

⁴⁷⁰ Blackstone, *Commentaries on the Laws...*, Βιβλίο I, Κεφάλαιο 16, σελ. 446.

⁴⁷¹ Ο Blackstone εξηγεί σύμφωνα με τον αγγλικό νόμο, όταν μια γυναίκα γεννήσει ή δηλώσει ότι έχει ένα νόθο παιδί πηγαίνει στον Ειρηνοδίκη (Justice of Peace) και ενόρκως καταγγέλλει το άτομο το οποίο είναι υπεύθυνο για την εκτός γάμου εγκυμοσύνη. Ο δικαστής πρέπει να συλλάβει αυτό το άτομο μέχρι να βεβαιώσει είτε ότι θα αναλάβει τη διατροφή του παιδιού είτε ότι θα παρουσιαστεί στο επόμενο προγραμματισμένο τοπικό δικαστήριο (next quarter session) με σκοπό να αμφισβητήσει την πατρότητα. Αλλιώς, το δικαστήριο ή δύο δικαστές εκτός δικαστηρίου μπορούν να δεχτούν εντολή να φροντίζουν το εκτός γάμου παιδί, λαμβάνοντας χρήματα από τη μητέρα ή τον υποτιθέμενο πατέρα για τη διατροφή αυτού ή εκμεταλλευόμενοι την περιουσία των γονέων σε περίπτωση που εκείνοι εγκαταλείψουν το παιδί. Από προγενέστερες πηγές του 17^{ου} γίνεται γνωστό ότι οι ποινές ήταν πιο αυστηρές αφού ο ειρηνοδίκης επέβαλε ποινή μαστιγώματος και φυλάκισης ενός έτους. Να σημειωθεί, όμως, ότι οι δικαστές των κοσμικών δικαστηρίων ενδιαφερόντουσαν πρωτίστως για το κόστος της

Τελειώνοντας με αυτό το ζήτημα, σύμφωνα με την Lisa Zunshine, η οποία ασχολήθηκε με το θέμα των εγκαταλελειμμένων και των εκτός γάμου παιδιών μέσα από την αγγλική λογοτεχνία του 18^{ου} αιώνα, οι ορισμοί που παρέθεσαν οι Johnson και Blackstone για τους οποίους έγινε λόγος παραπάνω διαψεύδονται στην πράξη τόσο από την ποικιλία των νόμιμων και άτυπων σχέσεων που συνθέτουν την εικόνα της αγγλικής οικογένειας του 18^{ου} αιώνα όσο και από το ευρύ φάσμα των στάσεων ως προς το ζήτημα των εκτός γάμου παιδιών.⁴⁷² Οι μπαλλάντες που εξετάστηκαν ενισχύουν αυτή τη θέση. Οι αντιλήψεις απέναντι στα παιδιά εκτός γάμου επηρεάζονταν από την κοινωνική αλλά και από τη γεωγραφική θέση των ατόμων. Το εκτός γάμου παιδί αντιμετωπιζόταν άλλες φορές ως απειλή, δηλαδή ως διεκδικητής της περιουσίας που ανήκει στη νόμιμη οικογένεια, αλλά σε άλλες περιπτώσεις χαμηλότερων στρωμάτων η μη νομιμοποίηση της ένωσης των γονέων είχε μικρή σημασία για την ζωή των απογόνων. Τα παιδιά εκτός γάμου στο πλαίσιο των ανωτέρων τάξεων αντιμετωπίζονται στα τραγούδια με έναν βαθμό ανεκτικότητας, ενώ τα παιδιά εκτός γάμου των γυναικών που εργάζονταν ως οικιακοί βοηθοί απαντώνται σε αφηγήσεις που μιλούν για αποπλάνηση, εγκατάλειψη και μερικές φορές παιδοκτονία.

Πράγματι, η κοινωνική θέση διαδραμάτιζε σημαντικό ρόλο στην αντίληψη και την αντιμετώπιση μίας κύησης εκτός γάμου και του παιδιού στη συνέχεια. Τα κατώτερα και τα ανώτερα στρώματα αποδέχονται τέτοιες καταστάσεις ή έστω επεδείκνυαν έναν σημαντικό βαθμό ανεκτικότητας, ενώ τα μεσαία στρώματα απειλούνταν από αυτές. Οι φτωχοί και οι εργατικές τάξεις συχνά εμπλέκονταν σε σχέσεις χωρίς τη νομική επικύρωση αλλά σε αντίθεση με τη μεσαία τάξη η παρουσία παιδιών εκτός γάμου δεν απειλούσε την περιουσία τους και κατ' επέκταση την κοινωνική τους θέση, επομένως δεν ήταν τόσο επιβλαβής.⁴⁷³ Αυτές οι αντιλήψεις απηχούνται στις μπαλλάντες που εξετάστηκαν, όχι μόνο μέσα από αυτά που λέγονται, αλλά και μέσα από τις παραλείψεις και τις στρατηγικές αποσιώπησης. Το ζήτημα των παιδιών εκτός γάμου αποτελεί μέρος της συζήτησης σχετικά με την αμφισβητούμενη σεξουαλική απελευθέρωση αλλά και της συζήτησης περί μητρότητας. Όπως

διαβίωσης των παιδιών, ενώ στις περιπτώσεις που το παιδί έχανε τη ζωή του ή οι γονείς είχαν τη δυνατότητα να το συντηρήσουν δεν επιβάλλονταν ποινές, βλ. Crawford, «The Construction and Experience of Maternity in Seventeenth-century England», σελ. 10, 45-46.

⁴⁷² Lisa Zunshine, *Bastards and Foundlings: Illegitimacy in Eighteenth-Century England*, Columbus, Ohio State University Press, 2005, σελ. 3-5.

⁴⁷³ Marilyn Francus, «Virtuous Foundlings and Excessive Bastards», *The Eighteenth Century* 49:1 (2008), σελ. 87-88.

σημειώνει και η Patricia Crawford, η ιστορία της μητρότητας πραγματεύεται τόσο το θέμα της κυριαρχίας των ανδρών επί των γυναικών και την προσπάθεια ελέγχου τους, όσο και την ίδια την εμπειρία της μητρότητας, όπως αυτή βιώνεται από τις γυναίκες.⁴⁷⁴

Συμπερασματικά, η συνεισφορά των παιδιών στο νοικοκυριό δεν γίνεται άμεσα σαφής από τις έντυπες «λαϊκές» μπαλλάντες. Οι πληροφορίες που παρέχονται είναι σκόρπιες και αποσπασματικές. Όλες μαζί, όμως, συνθέτουν μία έστω σχηματική εικόνα του ζητήματος. Εκτός του ότι τα παιδιά, νόμιμα και μη, μπορούν να προκαλέσουν τη δημιουργία αλλά και την καταστροφή ενός νοικοκυριού, από την εξέταση του σχετικά μικρού δείγματος έγινε σαφές ότι στις μπαλλάντες η συνεισφορά των παιδιών στο νοικοκυριό παρουσιάζεται μεγαλύτερη μέσω της εργασίας τους εκτός αυτού, είτε δίπλα στους γονείς τους είτε για λογαριασμό κάποιου ατόμου εκτός του νοικοκυριού, παρά εντός αυτού.

Σε αυτό το σημείο, θα πρέπει να τονιστεί ότι δεν υποστηρίζεται ότι τα παιδιά δεν εργάζονταν εντός της οικίας και ως εκ τούτου να τεθεί το ερώτημα γιατί αυτή η μορφή εργασίας δεν αναφέρεται στα τραγούδια. Η απάντηση μάλλον είναι σχετικά απλή. Κατά την υπό εξέταση περίοδο η παιδική εργασία θεωρούνταν δεδομένη καθώς, όπως ήδη αναφέρθηκε, τα παιδιά εργάζονταν εντός του νοικοκυριού ανάλογα με τις δυνατότητές τους. Το θέμα ήταν κοινότυπο και ίσως για λόγους ευαισθησίας να θεωρούνταν ακατάλληλο. Βέβαια, εξίσου κοινότυπη ήταν και η γυναικεία εργασία εντός της οικίας, γεγονός που θέτει το ερώτημα γιατί η παιδική εργασία αποσιωπάται ενώ η γυναικεία όχι. Η εξήγηση έγκειται στους μηχανισμούς παραγωγής μπαλλαντών και στους νόμους της αγοράς. Οι γυναικείες φωνές, έστω και διαμεσολαβημένες, εισακούονται στις μπαλλάντες αλλά δεν συμβαίνει το ίδιο και με τις παιδικές φωνές. Οι γυναίκες βρίσκουν ένα βήμα ώστε να εκφράσουν τη δυσαρέσκεια και τα παράπονά τους ή ακόμα και να έρθουν σε αντιπαράθεση με τους συζύγους τους σχετικά με την εργασία τους εντός του σπιτιού, ενώ αντιθέτως τα παιδιά παραμένουν βουβά, στοιχείο που συνάδει με τις γενικότερες αντιλήψεις σχετικά με τα δικαιώματά τους και τη θέση τους στην οικογένεια. Τέλος, ένα τραγούδι με θέμα παιδιά που εκτελούν εργασίες εντός του σπιτιού, όπως το σκούπισμα, δεν θα μπορούσε εύκολα να αναδειχτεί σε μεγάλη εμπορική επιτυχία. Θα μπορούσε να λειτουργήσει βέβαια ως

⁴⁷⁴ Η ίδια υποστηρίζει ότι η εμπειρίες που σχετίζονται με τη βιολογική πλευρά της μητρότητας όπως ο τοκετός και η γαλουχία, ήταν κοινωνικά κατασκευασμένες στην πρόιμη νεότερη Αγγλία, βλ. Crawford, «The Construction and Experience of Maternity...», σελ. 5.

μέσο πειθάρχησης και παραδειγματισμού αλλά από την απουσία τέτοιου είδους τραγουδιών μπορεί να εξαχθεί το συμπέρασμα ότι είτε αυτό δεν ήταν αναγκαίο είτε ότι οι μπαλλάντες δεν απευθύνονταν στα παιδιά.

2.3 Άλλα πρόσωπα της οικιακής ομάδας

Ο γάμος ήταν ο θεσμός που διαδραμάτισε καθοριστικό ρόλο στις δημογραφικές αλλαγές αλλά και στον σχηματισμό των νοικοκυριών.⁴⁷⁵ Όσον αφορά στην άγαμη ζωή ή τη χηρεία η ιστορική έρευνα έχει δώσει μεγαλύτερη έμφαση στην περίπτωση των γυναικών. Παρόλο που η κυρίαρχη αντίληψη ήθελε τις γυναίκες παντρεμένες, ένα μεγάλο ποσοστό, τα δύο τρίτα κατά την Anne Laurence, ζούσαν χωρίς σύζυγο είτε λόγω χηρείας είτε επειδή δεν παντρεύτηκαν ποτέ στη ζωή τους.⁴⁷⁶ Η ιστορικός Olwen Hufton, η οποία έχει ασχοληθεί επισταμένως με την ιστορία των γυναικών, δεν θα μπορούσε να παραβλέψει τις περιπτώσεις των «γυναικών χωρίς άνδρες», δηλαδή τις χήρες και τις ανύπανδρες.⁴⁷⁷ Επίσης, μόνες αναγκάζονταν να ζήσουν και όλες εκείνες οι γυναίκες που ο σύζυγος τους τις είχε εγκαταλείψει. Οι χήρες και οι εγκαταλελειμμένες σύζυγοι ήταν πολύ πιθανόν να βρισκότουσαν στη δύσκολη θέση να πρέπει να συντηρήσουν μόνες τους τα παιδιά τους, ενώ το ύψος των μισθών συχνά δεν επαρκούσε ούτε για τις ίδιες.⁴⁷⁸ Μια ακόμα ιστορικός που με το έργο της έχει αναδείξει τη σημασία της οικογενειακής κατάστασης (marital status) είναι η Amy Froide. Ειδικότερα, η Froide θεωρεί ότι η οικογενειακή κατάσταση αποτελούσε μία από τις σπουδαιότερες κατηγορίες με βάση τις οποίες διαχωρίζονταν και κατ' επέκταση διαμόρφωναν τις εμπειρίες και τις ζωές τους οι Αγγλίδες κατά την πρώιμη νεότερη περίοδο. Μάλιστα, η ίδια θέτει τη διάκριση των γυναικών σε

⁴⁷⁵ Βλ. R. M. Smith, «Marriage Processes in the English Past: Some Continuities», στο *The World We Have Gained*, επιμ. Lloyd Bonfield, Richard M. Smith, Keith Wrightson, Οξφόρδη, Νέα Υόρκη, Basil Blackwell, 1986, σελ. 43-99 και Martin Ingram, «The Reform of Popular Culture?, Sex and Marriage in Early Modern England», στο Barry Reay (επιμ.), *Popular Culture in Seventeenth-Century England*, Λονδίνο, 1985, σελ. 129-165.

⁴⁷⁶ Anne Laurence, *Women in England, 1500-1760: A Social History*, Λονδίνο, Weidenfeld and Nicolson, 1994, σελ. 55. Να σημειωθεί ότι ακόμα μία ομάδα γυναικών χωρίς συζύγους ήταν οι μοναχές, αλλά από τη στιγμή που δεν αποτελούσαν μέλη της οικιακής ομάδας είναι εκτός των ερευνητικών ορίων της διατριβής.

⁴⁷⁷ Olwen Hufton, «Women Without Men: Widows and Spinsters in Britain and France in the Eighteenth Century», *Journal of Family History* 9:4 (1984), 355-376. Βλ. και Όλουεν Χάφτον, *Ιστορία των Γυναικών στην Ευρώπη (1500-1800)*, μτφρ. Ειρήνη Χρυσοστόμου, επιμ. Δήμητρα Λαμπροπούλου, Αθήνα, Νεφέλη, 2003, ειδικά κεφ. 6 «Η χηρεία», σελ. 258-295.

⁴⁷⁸ Laurence, *Women in England...*, σελ. 55.

διαφορετική βάση από αυτήν της Hufton διαχωρίζοντας αυτές που έχουν ή είχαν κάποια στιγμή στη ζωή τους σύζυγο και σε αυτές που ποτέ δεν παντρεύτηκαν.⁴⁷⁹

Για τους άνδρες χωρίς νόμιμη σύζυγο η έρευνα είναι λιγότερο εκτεταμένη. Ο γάμος για τους άνδρες, ειδικότερα εκείνους των μεσαίων κοινωνικών στρωμάτων, αποτελούσε το ορόσημο της ανεξαρτησίας τους και στην πράξη αποδεικνυόταν απαραίτητος για τη διατήρηση μίας επιχείρησης ή ενός αγροκτήματος.⁴⁸⁰ Αυτός μάλιστα ήταν και ένας από τους λόγους που οδηγούσε του χήρους στο να προχωρήσουν πιο γρήγορα από ότι οι χήρες γυναίκες σε έναν δεύτερο γάμο. Για τους εργένηδες δεν έχουν γραφτεί πολλά αλλά το αυξανόμενο ενδιαφέρον για τους ανδρισμούς έφερε στην επιφάνεια τη σημασία ενός γάμου ως μέτρου αρρενωπότητας.⁴⁸¹ Σε αντίθεση, όμως, με τις ανύπανδρες γυναίκες, οι άγαμοι άνδρες δεν είχαν να αντιμετωπίσουν τα σχετικά αρνητικά στερεότυπα και υπόκειντο σε μικρότερο βαθμό στην κοινωνική ή και νομική πειθάρχηση μέσω του γάμου ή της υπηρεσίας.⁴⁸² Εξάλλου, το μοντέλο της αρρενωπότητας ήταν αρκετά ετερογενές ώστε να επιτρέπει στους άγαμους άνδρες την επιβεβαίωση του ανδρισμού τους και την συγκρότηση της ανδρικής τους ταυτότητας μέσω άλλων οδών.

Να σημειωθεί ότι ένας άνθρωπος που δεν είχε παντρευτεί δεν σήμαινε απαραίτητα ότι δεν είχε σχέσεις. Οι σχέσεις των άγαμων, όμως, ήταν σχεδόν αόρατες και η κοινή ζωή ενός ζευγαριού που δεν έχει τελέσει γάμο θεωρούταν κατακριτέα σε κοινωνικό και πνευματικό επίπεδο.⁴⁸³ Το ερώτημα που τίθεται σε αυτό το σημείο είναι το αν και σε ποιο βαθμό εμφανίζονται στις μπαλλάντες άτομα άγαμα ή εν χηρεία. Βασικός άξονας και σε αυτό το σημείο της παρούσας έρευνας είναι η σύνδεση αυτών των ανθρώπων με την οικογένεια-νοικοκυριό, οι πιθανές εργασιακές ταυτότητές τους καθώς και οι πιθανές στερεοτυπικές αναπαραστάσεις που τους συνοδεύουν στις μπαλλάντες.

⁴⁷⁹ Amy M. Froide, *Never Married: Singlewomen in Early Modern England*, Οξφόρδη, OUP, 2005.

⁴⁸⁰ Laura Gowing, *Gender Relations in Early Modern England*, Οξφόρδη και Νέα Υόρκη, Routledge, 2014 [2012], σελ. 48.

⁴⁸¹ Στο ίδιο, σελ. 50.

⁴⁸² Στο ίδιο. Για τη νομοθεσία σχετικά με τη δύναμη των τοπικών αρχών βλ. *An Act containing divers Orders for Artificers, Labourers, Servants of Husbandry and Apprentices*, 5. Eliz. C. 4., όπως παρατίθεται στο Gowing, *Gender Relations...*, σελ 135-136.

⁴⁸³ Gowing, *Gender Relations...*, σελ. 49.

2.3.1 Οι άγαμοι και οι άγαμες

Τα ανύπαντρα άτομα, όπως παρουσιάζονται στις μπαλλάντες που εξετάστηκαν, θα μπορούσαν να κατηγοριοποιηθούν σε δύο διαφορετικές ομάδες ανθρώπων. Στην πρώτη ομάδα ανήκουν τα άτομα εκείνα τα οποία δεν έχουν παντρευτεί, αλλά η πιθανότητα να προχωρήσουν σε έναν γάμο θεωρείται από τους ίδιους ή τον κοινωνικό περίγυρό τους μεγάλη. Είναι, δηλαδή, ως επί το πλείστον, νεαροί σε ηλικία εργένηδες και εργένισσες. Αντιθέτως, στη δεύτερη κατηγορία ανήκουν τα άτομα τα οποία δεν έχουν παντρευτεί ποτέ και ο κοινωνικός περίγυρός τους θεωρεί ότι αυτό δεν πρόκειται να αλλάξει. Τα πρόσωπα αυτά δεν χαρακτηρίζονται όπως τα άτομα της προηγούμενης ομάδας με τον όρο «unmarried» που αποδίδεται στην ελληνική με τον όρο «άγαμος» ή «ανύπανδρη» αλλά με την φράση «never-to-be married» και τον όρο «spinsters».⁴⁸⁴ Να σημειωθεί ότι και οι δύο αυτοί χαρακτηρισμοί αποδίδονταν αποκλειστικά σε γυναίκες. Οι όροι «lad» και «lass» παρόλο που δηλώνουν άτομα νεαρής ηλικίας και εύκολα μπορεί να υποτεθεί ότι πιθανότατα τα άτομα αυτά να μην έχουν παντρευτεί, χρησιμοποιούνται στις μπαλλάντες περισσότερο ως ηλικιακοί προσδιορισμοί, χωρίς να φανερώνουν την οικογενειακή κατάσταση των χαρακτήρων.⁴⁸⁵ Βέβαια, στον κόσμο των μπαλλαντών οι νεαροί και οι νεαρές γίνονται συχνά αποδέκτες σχετικών συμβουλών, ενώ δεν είναι σπάνιο οι ίδιοι ως πρωταγωνιστές μπαλλαντών να φλερτάρουν και να συνάπτουν δεσμούς. Ο όρος που με βεβαιότητα αναφέρεται στους ανύπανδρους άνδρες είναι ο όρος «bachelor» ή όπως συναντάται στα κείμενα της εποχής «batchelor». Ο συγκεκριμένος όρος έχει την έννοια του εργένη και επομένως ήταν αυτός που θεωρήθηκε πιο ενδεικτικός και κατ' επέκταση πιο σημαντικός για αυτό το σημείο της έρευνας και ως εκ τούτου χρησιμοποιήθηκε ως λέξη-κλειδί.⁴⁸⁶ Παρόλο που οι ανύπαντρες γυναίκες ήταν μία πραγματικότητα, οι μπαλλάντες οι οποίες βασίζονται σε τέτοιους χαρακτήρες είναι συγκριτικά λίγες.⁴⁸⁷

⁴⁸⁴ Ο όρος «άγαμος» αναφέρεται σε άνδρα, ενώ το ανύπανδρη για γυναίκα. Βλ. *Λεξικό της Νέας Ελληνικής*, σελ. 47.

⁴⁸⁵ Περισσότερα για τους όρους «lad» και «lass» βλ. παρακάτω, κεφάλαιο 3, σελ. 422-423.

⁴⁸⁶ Συγκεκριμένα, η αναζήτηση του θέματος «εργένηδες» (bachelors) στο BBO απέφερε 72 εκδόσεις και 14 έργα. Αντίστοιχα, η αναζήτηση της λέξης «εργένης» (batchelor) στο EBBA απέφερε συνολικά 168 αποτελέσματα.

⁴⁸⁷ Στο BBO η αναζήτηση βάσει του θέματος «γεροντοκόρες» (spinsters) είχε ως αποτέλεσμα μόνο 5 έργα και 25 ανατυπώσεις. Ο καταμερισμός τους στο χρόνο παρουσιάζει ενδιαφέρον, καθώς από τις δέκα μπαλλάντες του δείγματος που έχουν χρονολογηθεί, οι οκτώ έχουν εκδοθεί κατά την περίοδο 1800-1850, μία κατά την περίοδο 1750-1800 και μία κατά την περίοδο 1850-1900. Η συγκέντρωση της

Ο ίδιος ο όρος που χρησιμοποιείται στην αγγλική γλώσσα για τις ανύπανδρες γυναίκες έχει μεγάλο ενδιαφέρον. Όπως και ο ελληνικός όρος «γεροντοκόρη» είναι αρνητικά φορτισμένος, υποδηλώνοντας όχι μόνο την οικογενειακή κατάσταση αλλά και άνθρωπο γκρινιάρη και παράξενο, έτσι και ο όρος «spinster» φέρει υποτιμητική χροιά συνυποδηλώνοντας το στερεότυπο της μεγαλύτερης σε ηλικία γυναίκας, η οποία είναι «άγαμη, άτεκνη, πονηρή και καταπιεσμένη».⁴⁸⁸ Παρόλα αυτά, ο όρος αυτός από τον 17^ο αιώνα συνόδευε το όνομα των ανύπανδρων γυναικών αποτελώντας την επίσημη νομική περιγραφή τους.⁴⁸⁹ Ακόμα, όμως, μεγαλύτερο ενδιαφέρον για την παρούσα διατριβή έχει η ετυμολογία του όρου. Η λέξη σχηματίζεται από το ρήμα «spin», που στα ελληνικά σημαίνει γνέθω, και το επίθημα «-ster». Αρχικά, ο όρος αποδιδόταν στις γυναίκες που ασχολούνταν με αυτήν την εργασία.⁴⁹⁰ Ο όρος «γεροντοκόρη» εξελίχθηκε κατά τον 16^ο και 17^ο αιώνα καθώς την ίδια περίοδο συντελέστηκαν αλλαγές σχετικά με την ταυτότητα αλλά και το στάτους των αδέσμευτων γυναικών.⁴⁹¹

Ο όρος που χρησιμοποιείται περισσότερο στις μπαλλάντες για τις νεαρές ανύπανδρες γυναίκες είναι ο όρος «maiden» και «maid».⁴⁹² Ο όρος έχει τη σημασία του ανύπαντρου κοριτσιού ή νεαρής γυναίκας αλλά σε τίτλους όπως «You maidens and wives and young widows rejoice» γίνεται σαφής ο διαχωρισμός τους από τις παντρεμένες. Η λέξη «maid» έχει όμως και τη σημασία της οικιακής υπηρέτριας. Η διπλή σημασία του όρου δεν προκαλεί έκπληξη, αν αναλογιστεί κανείς ότι τα κορίτσια τα οποία απασχολούνταν ως οικιακοί βοηθοί, ήταν συνήθως νεαρής ηλικίας, δεν είχαν δημιουργήσει ακόμα δικιά τους οικογένεια και δεν είχαν επωμιστεί τα βάρη ενός δικού τους νοικοκυριού. Η υπηρεσία ήταν, όπως θα ειπωθεί και στη συνέχεια,

πλειοψηφίας των χρονολογημένων τραγουδιών στο πρώτο μισό του 19^{ου} αιώνα, ίσως δεν είναι τυχαία αλλά λόγω των περιορισμών του δείγματος είναι αδύνατον να συναχθεί βέβαιο συμπέρασμα.

⁴⁸⁸ EOLD, λήμμα «spinster», <https://en.oxforddictionaries.com/definition/spinster> (16/05/2018). Αυτή η συνυποδήλωση υφίσταται και στην ελληνική γλώσσα καθώς ο όρος έχει μειωτική σημασία και μεταφορικά χρησιμοποιείται για να χαρακτηρίσει την ιδιότροπη γυναίκα με παραξενιές στη συμπεριφορά της. Βλ. λήμμα «γεροντοκόρη», *Λεξικό της Νέας Ελληνικής*.

⁴⁸⁹ Για παράδειγμα, Elizabeth Harris of London, Spinster, EOLD, λήμμα «spinster», <https://en.oxforddictionaries.com/definition/spinster> (16/05/2018).

⁴⁹⁰ Στο ίδιο. Βλ. και Gowing, *Gender Relations...*, σελ. 50.

⁴⁹¹ Judith Spicksley, «A Dynamic Model of Social Relations: Celibacy, Credit and the Identity of 'Spinster' in Seventeenth-century England», στο Henry French, Jonathan Barry (επιμ.), *Identity and Agency in England, 1500-1800*, Hampshire και Νέα Υόρκη, Palgrave Macmillan, 2004, σελ. 106-146.

⁴⁹² Ο όρος «maiden» (αρχαϊκός τύπος) δηλώνει ανύπαντρο κορίτσι ή νεαρή γυναίκα, παρθένα, EOLD, λήμμα «maiden», <https://en.oxforddictionaries.com/definition/maiden> (17.05.2018). Ο όρος «maid» μπορεί να έχει τη σημασία της οικιακής υπηρέτριας ή ακριβώς την ίδια σημασία με τον όρο «maiden», EOLD, λήμμα «maid», <https://en.oxforddictionaries.com/definition/maid> (17.05.2018).

ένας τρόπος ώστε να εξασφαλίσουν τους οικονομικούς πόρους που απαιτούνταν για να δημιουργήσουν το δικό τους νοικοκυριό.

Είναι ενδιαφέρον ότι οι όροι που χρησιμοποιούνται για να περιγράψουν τις ανύπανδρες γυναίκες συνδέονται με κάποιο τρόπο με μία πιθανή εργασιακή ταυτότητα, ενώ δεν συμβαίνει το αντίστοιχο με τους όρους που χρησιμοποιούνται για τους ανύπανδρους άνδρες. Ιστορικά ο όρος «bachelor» των Μέσων Αγγλικών (Middle English) που προέρχεται από την λέξη των Παλαιών Γαλλικών «bachelor», δήλωνε τον νεαρό ιππότη ο οποίος δεν ανήκε σε κάποιο συγκεκριμένο τάγμα.⁴⁹³ Σε αντίθεση με την περίπτωση των ανύπαντρων γυναικών οι οποίες διαχωρίζονται ανάλογα με την ηλικία τους σε «maidens» (παρθένες) και «spinsters» (γεροντοκόρες), δεν υπάρχει αντίστοιχη διάκριση για τους ανύπαντρους άνδρες με τη λέξη bachelor να μην δηλώνει την ηλικία του ατόμου.

Οι μπαλλάντες οι οποίες αναφέρονται στους ανύπανδρους άντρες μπορούν να χωριστούν σε δύο υπο-ομάδες· εκείνη που αφορά στους νεαρούς ελεύθερους άνδρες και σε εκείνη που αφορά στους μεγαλύτερους σε ηλικία άνδρες. Στην πρώτη υποκατηγορία εντάσσονται όλα εκείνα τα τραγούδια που έχουν διδακτικό και συμβουλευτικό χαρακτήρα. Μεγαλύτεροι σε ηλικία άνδρες επιχειρούν είτε να μεταλαμπαδεύσουν την εμπειρία τους στους νεότερους δίνοντας τους συμβουλές σχετικά με τη σωστή επιλογή συζύγου είτε να τους αποτρέψουν από το να νυμφευτούν. Μολονότι, σε άλλες μπαλλάντες, όπως για παράδειγμα σε εκείνες που αναφέρονται στην απουσία της συζύγου από το νοικοκυριό λόγω θανάτου, η συνεισφορά των γυναικών στις εργασίες όχι μόνο επαινείται, αλλά αναγνωρίζεται ως ένα πολύ σημαντικό στοιχείο για την εύρυθμη λειτουργία του νοικοκυριού στη μπαλλάντα «Ο ακόλαστος/κομπός Εργένης» εκφράζεται μία διαφορετική άποψη.⁴⁹⁴ Ο αφηγητής θεωρεί ότι ο γάμος φέρνει μόνο συμφορές στους άνδρες και αναφέρει χαρακτηριστικά:

*«Πιστέψτε με παλληκάρια, θα σας πω την αλήθεια,
Δεχτείτε τη συμβουλή μου, συμμορφωθείτε από εμένα,
Και μονάχοι κερδίστε στο ψωμί σας,
Γιατί αν κατά τύχη παντρευτείτε
Θα ήταν καλύτερο να ήσασταν νεκροί.»*

⁴⁹³ EOLD, λήμμα «bachelor», <https://en.oxforddictionaries.com/definition/bachelor> (17.05.2018). Βλ. και EOLD, λήμμα «knight bachelor», https://en.oxforddictionaries.com/definition/knight_bachelor (17.05.2018).

⁴⁹⁴ «The Rakisk Bachelor» (18--), BBO Roud Number V6103.

Η εικόνα που συνοδεύει το συγκεκριμένο τραγούδι ενισχύει τον διδακτικό τόνο που διατρέχει όλους τους στίχους με μία ανδρική φιγούρα να κρατά ένα ραβδί, όπως ένας δάσκαλος της εποχής ή ένα κήρυκας.

The Rakisk Bachelor.

Εικόνα 18 «The Rakisk Bachelor» (18--)⁴⁹⁵

Οι γυναίκες δεν ήταν εύκολο να παντρευτούν όταν ήταν μεγαλύτερης ηλικίας κι επομένως δεν ήταν δυνατό πλέον να τεκνοποιήσουν, αλλά όπως επιβεβαιώνουν και οι μπαλλάντες που εξετάστηκαν δεν ίσχυε το ίδιο και για τους άνδρες. Εκτός από μία πληθώρα αναφορών σε γυναίκες που παντρεύονται έναν κατά πολύ μεγαλύτερο άνδρα, ένα ακόμα παράδειγμα σχετικά με την έλλειψη ηλικιακών περιορισμών για τους άνδρες είναι η μπαλλάντα με τίτλο «Εργένης ετών εξήντα δύο».⁴⁹⁶ Σε αυτήν τη μπαλλάντα που τυπώθηκε από τους δύο πιο γνωστούς τυπογράφους της εποχής, στην καρδιά του τυπογραφικού κέντρου, το Seven Dials του Λονδίνου, ο αφηγητής εξηγεί ότι ο ίδιος χάρηκε την εργένικη ζωή για πολλά χρόνια θεωρώντας τους παντρεμένους «ανόητους», ενώ ο ίδιος δεν είχε γυναίκα «να του τραβάει το αυτί». Στη συνέχεια, όμως, εμφανίζεται μετανιωμένος καθώς έχει φτάσει στην ηλικία των εξήντα δύο ετών και δεν έχει μία σύζυγο δίπλα του να τον φροντίζει, ή όπως λέει χαρακτηριστικά:

*«Δεν έχω μία σύζυγο, να μου στρώνει το κρεβάτι,
Να μου πλένει το πουκάμισο, ή να μου μαγειρεύει το κρέας,
Είμαι αναγκασμένος να δειπνώ στις καφετέριες ...».*

⁴⁹⁵ BBO Roud Number V6103, Edition-Bod5348.

⁴⁹⁶ «The Bachelor of sixty-two» (1813-1844), BBO Roud Number V171.

Συνεχίζει αναφέροντας ότι είναι υποχρεωμένος να καταπιάνεται ο ίδιος με τις δουλειές του σπιτιού, ενώ θεωρεί ότι το πιο άσχημο όλων είναι ότι δεν έχει μία σύζυγο «να του ζεσταίνει την πλάτη». Έπειτα, ζητά από τις γυναίκες να δείξουν λίγο «οίκτο» σε κάποιον που επιθυμεί μία σύντροφο και παιδιά, σε κάποιον που είναι βέβαιος ότι θα είναι καλός σύζυγος ή τουλάχιστον θα προσπαθήσει. Το τραγούδι τελειώνει με την ανατροπή της αρχικής ιδέας και τη συμβουλή προς τους εργένηδες να παντρευτούν γιατί «η γυναίκα είναι ο καλύτερος φίλος του άντρα», ειδάλλως θα το μετανιώσουν, όταν φτάσουν στην ηλικία των εξήντα δύο ετών.

Η εν λόγω μπαλλάντα σε μία από τις δύο διαθέσιμες εκδόσεις της συνοδεύεται από δύο εικόνες. Στην πρώτη εικόνα αναπαριστάται μία ανδρική φιγούρα με κωμικό τρόπο, μοιάζοντας περισσότερο με καρικατούρα λόγω των μεγεθυμένων χαρακτηριστικών του προσώπου, στοιχείο που την κάνει να ξεχωρίζει από τις μπαλλάντες τις περιόδου. Ο άντρας έχει μία σαφώς θλιμμένη έκφραση και με δάκρια στα μάτια δείχνει μία επιγραφή στην οποία αναφέρεται «Επιθυμώ σύζυγο». Στη δεύτερη εικόνα αναπαριστάται μία γυναικεία φιγούρα χωρίς να διαφαίνεται αντίστοιχη χιουμοριστική διάθεση. Η απεικόνιση δυστυχώς στερείται ευκρίνειας, αλλά από τη στάση της γυναίκας είναι εύλογο να υποτεθεί ότι δίπλα της υπάρχει ένα παιδί. Αυτή η εικόνα λόγω της γενικής της φύσης θα μπορούσε κάλλιστα να συνοδεύει πολλά άλλα τραγούδια. Η καρικατούρα, όμως, μοιάζει να έχει σχεδιαστεί ειδικά για να καλύψει τις ανάγκες του συγκεκριμένου τραγουδιού. Αυτή η φροντίδα ενισχύει τον χιουμοριστικό και όχι τον διδακτικό χαρακτήρα του τραγουδιού, τονίζοντας την ανάγκη του όχι πια νεαρού άνδρα να βρει μία σύζυγο. Να σημειωθεί ότι μέσα από τους στίχους ο άντρας δηλώνει ότι δεν είναι πολύ μεγάλος για να παντρευτεί και όπως ήδη αναφέρθηκε ζητάει τον «οίκτο». Επομένως, σε μία δεύτερη ανάγνωση και με τη συνεκτίμηση των εικόνων που επιλέχτηκαν η θέση που τελικά παίρνει το ίδιο το τραγούδι απέναντι στο ζήτημα του γάμου του μεγάλου σε ηλικία εργένη είναι περισσότερο κριτική από ότι φαίνεται σε μία πρώτη ανάγνωση.

Εικόνα 19 «The Bachelor of sixty-two» (1813-1838)⁴⁹⁷

Σε άλλες μπαλλάντες, ανδρικές φωνές εκφράζουν την αντίληψη ότι για τους άνδρες το να μείνουν μόνοι είναι μία συνειδητή επιλογή. Το σύνηθες βασικό επιχείρημα είναι ότι ο γάμος με μία κακή γυναίκα αποδεικνύεται βασανιστήριο, οπότε στην περίπτωση που δεν βρεθεί η κατάλληλη προτιμούν να μείνουν μόνοι τους από το να παντρευτούν μία κακή για εκείνους σύζυγο.⁴⁹⁸ Σε άλλα τραγούδια, οι παντρεμένοι εξιστορούν στους εργένηδες τα πάθη τους και τους προειδοποιούν για τα δεινά του έγγαμου βίου, ιδιαίτερα στις περιπτώσεις που οι γυναίκες είναι απείθαρχες και δεν επιτελούν τα αναμενόμενα συζυγικά καθήκοντά τους. Για παράδειγμα, στο τραγούδι με τίτλο «Συμβουλή προς τους εργένηδες» ο σύζυγος αναφέρει ότι αν ήταν ελεύθερος ή χήρος δεν θα παντρευόταν πάλι επειδή όπως λέει ο ίδιος χαρακτηριστικά στο τέλος του τραγουδιού:

*«...μάταια εύχομαι χίλιες φορές
Να μην είχα παντρευτεί,
Τότε θα ήμουν ένας ευτυχισμένος άνδρας,
Τώρα είμαι κερατάς, ανόητος και μέθυσος,
Αλλά για ακόμα μια φορά εργένηδες
Δεχτείτε την προειδοποίησή μου τώρα,
Γιατί είναι κατάρρα να είσαι σκλάβος
Και επιπλέον κερατάς.»⁴⁹⁹*

⁴⁹⁷ BBO Roud Number V171, Edition-Bod10133.

⁴⁹⁸ Βλ. «A good Wife, or None» (1624-1680?) BL, Roxburghe 1.140-141, EBBA 30086.

⁴⁹⁹ «Advice to Batchelors, / OR, / The Married Mans Lamentation. / Take heed you that unmarried are, / how you do make your choice; / But if a good Wife you do find, / 'twill make your heart rejoyce.» (1671-1702), BL, Roxburghe 2.7, EBBA 30108. Βλ. και «Advice to Batchelors, / OR, / The Married Mans Lamentation. / Take heed you that unmarried are, / how you do make your choice; / But if a good Wife you do find, / 'twill make your heart rejoyce.» (1671-1702?), BL, Roxburghe 4.7, EBBA 30884.

Σε γενικές γραμμές, τα τραγούδια αυτής της θεματικής παρουσιάζουν την εργένικη ζωή σαφώς καλύτερη από τη ζωή του παντρεμένου άνδρα.⁵⁰⁰ Σε ένα βαθμό αυτό ισχύει και για τις ανύπανδρες αφού όπως ήδη ειπώθηκε σε τραγούδια όπως το «Της γυναίκας η δουλειά ποτέ δεν τελειώνει», οι παντρεμένες γυναίκες προειδοποιούν τις ανύπαντρες κοπέλες σχετικά με τους κόπους του έγγαμου βίου και τις συμβουλεύουν να μην ακολουθήσουν αυτόν τον δρόμο.

Υπάρχουν, ωστόσο, αρκετές άλλες μπαλλάντες στις οποίες το να μείνει μία γυναίκα ανύπαντρη παρουσιάζεται ως ένα στενάχωρο γεγονός ή ως μία τρομακτική πιθανότητα. Μία από αυτές είναι η μπαλλάντα με τίτλο «Η γεροντοκόρη» ή «Η συμβουλή της γεροντοκόρης στις νεαρές κοπέλες» στην οποία μία γυναίκα διηγείται πώς οι απαιτήσεις της όσον αφορά στην επιλογή συζύγου την οδήγησαν τελικά στο να μην παντρευτεί ποτέ.⁵⁰¹ Από τους πρώτους στίχους της μπαλλάντας γίνεται σαφές ποιος φέρει την ευθύνη και αυτός δεν είναι άλλος από την ίδια την ανύπαντρη γυναίκα. Η πρωταγωνίστρια αφηγείται την ιστορία της σε πρώτο πρόσωπο και εξηγεί ότι δεν προχώρησε σε γάμο λόγω του ότι υπήρξε *«περιφρονητική, όσο πιο περιφρονητική μπορεί να είναι κάποια»* από την ηλικία των δεκαοκτώ ετών διότι της είχαν μάθει να περιμένει από τον υποψήφιο σύζυγό της ευφυΐα, σοφία και πλούτη.⁵⁰² Όσο είχε την ομορφιά της νιότης πολλοί μνηστήρες την πλησίασαν, αλλά πάντα βρισκόταν ένας λόγος για να τους απορρίψει είτε εκείνη είτε η μητέρα της. Για παράδειγμα, ένας νεαρός κρίθηκε ακατάλληλος για αυτήν γιατί ήταν φτωχός, ενώ ένας δούκας απορρίφθηκε επειδή ήταν μεγάλος σε ηλικία. Η μόνιμη επωδός, η οποία εμφανίζεται ελαφρώς παραλλαγμένη σχεδόν σε όλες τις στροφές του τραγουδιού, είναι η φράση *«δεν κάνει για μένα»*. Μάλιστα, ένας από τους τελευταίους υποψήφιους γαμπρούς την προσέγγισε όταν ήταν σε ηλικία σαράντα τεσσάρων ετών. Τώρα όμως, δηλαδή στην ηλικία των *«μόλις πενήντα τριών ετών»*, η αφηγήτρια συνειδητοποιεί ότι κάποιος από τους άνδρες που είχε απορρίψει στο παρελθόν θα ήταν καλοί για εκείνη. Αυτή τη στιγμή, όμως, που η ομορφιά της νιότης έχει παρέλθει, μολονότι πηγαίνει για *«χαρτιά»* και *«τσάι»*, κανένας από τους άνδρες που *«γλυκοκοιτάζει»* δεν της ανταποδίδει το βλέμμα. Η μπαλλάντα τελειώνει με την προειδοποίηση της

⁵⁰⁰ Βλ. «The Batchelor's feast, / OR, / The difference betwixt, a single life and a double: / being the Batchelors pleasure, and the married Mans trouble» (1636), BL, Roxburghe 1.12-17, *EBBA* 30015.

⁵⁰¹ «The Old Maid» (1819-1844), *BBO* Roud Number V15136, Edition-Bod23341. «The Old Maids advice to Young Ladies» (?), *BBO* Roud Number V20409, Edition-Bod21162.

⁵⁰² «The Old Maid» (1819-1844), *BBO* Roud Number V15136, Edition-Bod23341.

πρωταγωνίστριας προς όλες τις νεαρές κοπέλες να μην είναι περιφρονητικές ώστε όταν θα «*ζυπνήσουν από τα ανόητα όνειρά τους*» να μην είναι πια πολύ αργά.

Αντίθετα με την πρωταγωνίστρια της προηγούμενης μπαλλάντας, μία άλλη πρωταγωνίστρια δεν προβάλλει καμία αξίωση σχετικά με την επιλογή του μέλλοντα συζύγου της εξαιτίας του φόβου της να μην μείνει μόνη.⁵⁰³ Μάλιστα, δηλώνει ότι γνωρίζει ότι δεν φταίει εκείνη για αυτήν την κατάσταση στην οποία βρίσκεται. Σε αυτό το τραγούδι με τίτλο «*Η καινούρια Ερωτοχτυπημένη Κοπέλα*», την ηρωίδα δεν την απασχολεί το επάγγελμα του πιθανού συντρόφου της, δεν την ενδιαφέρει αν είναι γανωματής, στρατιώτης ή ναύτης, μουσικός ή «*ακόμα κι αν δεν είναι τίποτα περισσότερο από ένας ράφτης*». Στη συνέχεια οι απαιτήσεις της μειώνονται καθώς αναφέρει ότι δεν θα την πείραζε αν ο σύζυγός της ήταν ακόμα και ένας ανεπαρκής και άχρηστος άντρας, αφού η ίδια θα έβρισκε έναν τρόπο ώστε να κερδίζουν τα απαραίτητα για τη διαβίωσή τους χρήματα. Η νεαρή κοπέλα νωρίτερα είχε αναφέρει ότι όταν ήταν πιο μικρή είχε για καλή της τύχη πολλούς αγαπημένους. Παρόλα αυτά, η κοπέλα προσθέτει ότι εκείνοι δεν θα παντρευόντουσαν ένα κορίτσι κάτω από την ηλικία των είκοσι ενός ετών. Η επωδός σε αυτή την μπαλλάντα είναι η φράση «*έγινα σχεδόν είκοσι πέντε ετών κύριε*» και σε αυτό ακριβώς το σημείο εντοπίζεται η αγωνία της πρωταγωνίστριας. Τώρα πια έχει αρχίσει να μεγαλώνει, με αποτέλεσμα να μην κινεί το ενδιαφέρον των ανδρών παρά τις προσπάθειές της και να αντιμετωπίζει δυσκολίες στην εύρεση συζύγου καθώς οι ευκαιρίες για να γνωρίσει πιθανούς συντρόφους δεν είναι πολλές. Η συγκεκριμένη έκδοση συνοδεύεται από την εικόνα ενός καλαθιού γεμάτου φρούτα, μία ίσως έμμεση αναφορά στην ωριμότητα της ηρωίδας. Επομένως, παρά τις αντιθέσεις που παρουσιάζουν οι ηρωίδες των τελευταίων δύο τραγουδιών που παρουσιάστηκαν, και οι δύο γυναίκες υπογραμμίζουν τα περιοριστικά ηλικιακά όρια που είχαν να αντιμετωπίσουν οι γυναίκες που επιθυμούσαν να παντρευτούν. Ο φόβος του να χαρακτηριστεί μία γυναίκα «*γεροντοκόρη*» γίνεται εμφανής και σε άλλα τραγούδια. Για παράδειγμα, στην μπαλλάντα με τίτλο «*Η τσιγγάνα*» μία γυναίκα τρομοκρατείται από την προφητεία μίας τσιγγάνας σύμφωνα με την οποία η γυναίκα ήταν «*καταδικασμένη να πεθάνει γεροντοκόρη*».⁵⁰⁴ Ο φόβος της ήταν τέτοιος ώστε να αναζητήσει τη βοήθεια του εφημέριου για την αποτροπή της κατάστασης, αφού αυτά ήταν «*έργα του διαβόλου*».

⁵⁰³ «The New Love Sick Maid» (1855-1875), *BBO Roud Number 298*, Edition-Bod1498.

⁵⁰⁴ «The Gipsy» (?), *BBO Roud Number V14359*, Edition-Bod15337.

Μόνο μία μπαλλάντα από αυτές που εξετάστηκαν εκφράζει μία εντελώς διαφορετική άποψη για το θέμα. Η πρωταγωνίστρια της μπαλλάντας με τίτλο «Η συμβουλή της γεροντοκόρης προς μία νεαρή να μην παντρευτεί», όπως γίνεται σαφές ήδη από τον τίτλο κινείται σε μία διαφορετική κατεύθυνση από τις γυναίκες που συμβουλεύουν τις νεαρές να μην είναι επιλεκτικές.⁵⁰⁵ Τα επιχειρήματα που χρησιμοποιεί βασίζονται όλα στις δυσκολίες του έγγαμου βίου και στον πόνο τον οποίο θα αποφύγει η γυναίκα αν επιλέξει να μείνει ανύπαντρη. Στο ίδιο φύλλο χαρτιού βρίσκεται τυπωμένη η απάντηση της νεαρής γυναίκας και η διαφορετική φωνή που βρήκε χώρο να εκφραστεί πολύ σύντομα χάνει τη δυναμική της καθώς η νεαρή αντικρούει σημείο προς σημείο τα επιχειρήματα της γεροντοκόρης.⁵⁰⁶ Επομένως, ακόμα και αυτή η ξεχωριστή άποψη υπέρ του άγαμου βίου λειτουργεί τελικά ενισχυτικά της αντίθετης πλευράς μέσω της κατάρριψης της αρχικής θέσης.

Η αγωνία που προκαλεί στην κοινωνία το ενδεχόμενο να μην παντρευτεί μία γυναίκα ενέχει παράλληλα και οικονομική διάσταση. Στην μπαλλάντα με τίτλο «Κόρες» η αγωνία των γονέων σχετικά με την αποκατάσταση των θυγατέρων τους είναι το κεντρικό θέμα.⁵⁰⁷ Ρωτούν και ξαναρωτούν, «τι θα γίνει με τις κόρες μας;». Απάντηση σε αυτήν την ερώτηση ζητάνε όχι μόνο οι γονείς αλλά και ο Τζον Μπουλ, δηλαδή όλος ο αγγλικός λαός.⁵⁰⁸ Το άγχος των γονέων σε αυτήν την περίπτωση πυροδοτείται από το ότι όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται στο τραγούδι «μία γυναίκα μόνη δεν μπορεί να συντηρήσει τον εαυτό της». Μολονότι, οι γυναίκες για τις οποίες γίνεται λόγος εντείνουν τις προσπάθειές τους όσο περνούν τα χρόνια και επομένως μεγαλώνουν σε ηλικία, η αναζήτηση γαμπρού μέχρι τώρα έχει αποβεί άκαρπη. Το θέμα των ανύπαντρων γυναικών παρουσιάζεται ως ένα σημαντικό πρόβλημα καθώς όπως περιγράφεται στους στίχους παντού -«σε κάθε εκκλησία και παρεκκλήσι», «σε κάθε καπηλειό και εστιατόριο», «σε κάθε σπίτι, σε κάθε δρόμο, σε κάθε μικρή πόλη»- βρίσκονται δυστυχισμένες και πεινασμένες γυναίκες που αναζητούν σύντροφο. Το ίδιο το τραγούδι προτρέπει τους άνδρες να παντρευτούν μία ανύπαντρη κοπέλα και με αυτόν τον τρόπο να της δώσουν μία ευκαιρία. Ωστόσο, η μπαλλάντα τελειώνει με

⁵⁰⁵ «Old maiden lady's advice to a young one not to marry» [With: Young lady's answer] (1819-1844), *BBO* Roud Number V20408, Edition-Bod12769.

⁵⁰⁶ Στο ίδιο.

⁵⁰⁷ «Daughters» (?), *BBO* Roud Number V15482.

⁵⁰⁸ Ο John Bull (Τζον ο Ταύρος) είναι ένα χιουμοριστικό παρωνύμιο το οποίο αναφέρεται σε όλον τον αγγλικό λαό. Ενέχει το στοιχείο της δυσκινησίας και της ισχυρογνωμοσύνης. Ο χαρακτήρας αυτός, ο οποίος γεννήθηκε μέσα από έναν λίβελο του 1712, αναπαριστάται ως ένας παχύσαρκος άνδρας με φαβορίτες, ημίψηλο καπέλο και αγγλική ενδυμασία. Η αναφορά του σε αυτήν την μπαλλάντα σημαίνει ότι πρέπει χρονολογικά να τοποθετηθεί μετά το 1712.

μία όχι τόσο αναμενόμενη ιδέα, αφήνοντας χώρο να εκφραστεί και μία άλλη άποψη. Συγκεκριμένα, αναφέρεται ότι μερικοί υποστηρίζουν ότι η λύση στο πρόβλημα των ανύπαντρων γυναικών είναι να αποκτήσουν δεξιότητες, ώστε να εργαστούν στην πόλη ή ακόμα να πολεμήσουν για την πατρίδα. Η ύπαρξη αυτής της μπαλλάντας, η οποία πραγματεύεται ένα παλιό θέμα με έναν νέο τρόπο, εύλογα μπορεί να θεωρηθεί απότοκη των αλλαγών σε δημογραφικό επίπεδο, καθώς κατά το τέλος του 17^{ου} αιώνα και στις αρχές του 18^{ου} ο θεσμός του γάμου πέρασε κρίση δεδομένου ότι πολύ περισσότερες γυναίκες έμειναν ανύπαντρες σε σύγκριση με παλιότερα.⁵⁰⁹

Ο οικονομικός παράγοντας είναι ένα στοιχείο που επανέρχεται στις μπαλλάντες αυτής της θεματικής αλλά με έμμεσο τρόπο καθώς δεν αφορά τόσο την ίδια τη γυναίκα αλλά την οικονομική κατάσταση της οικογένειάς της ή τα επαγγέλματα των γονέων της. Το στοιχείο της εργασίας, όμως, προβάλλεται σε σαφώς πολύ μεγαλύτερο βαθμό ως κριτήριο επιλογής γαμπρού. Σε πολλές μπαλλάντες του δείγματος, νεαρές γυναίκες που έχουν αποφασίσει να παντρευτούν εξηγούν πώς επιλέγουν τον καλύτερο ανάμεσα στους μνηστήρες λαμβάνοντας υπόψη το επάγγελμά του. Στο σύνολό τους οι μπαλλάντες που εξετάστηκαν σχετικά με τις ανύπανδρες γυναίκες δεν παρουσιάζουν καμία εργασιακή ταυτότητα και δεν γίνεται καμία νύξη σχετικά με την κοινωνική θέση τους. Ο έγγαμος βίος παρουσιάζεται ως η ιδανική πορεία της ζωής μίας γυναίκας, ενώ η πιθανότητα και μόνο να μην συμβεί κάτι τέτοιο προκαλεί στις ηρωίδες των μπαλλαντών φόβο. Οι περισσότερες από αυτές αποποιούνται την ευθύνη του γεγονότος ότι δεν έχουν, τουλάχιστον ακόμα, προχωρήσει σε ένα γάμο, δηλώνοντας σχεδόν απολογητικά ότι οι ίδιες κάνουν ό,τι μπορούν. Σε πολλές περιπτώσεις αναφέρουν ότι σε μικρότερη ηλικία είχαν θαυμαστές ή ερωτικούς συντρόφους άλλα τώρα που εκείνες επιθυμούν να παντρευτούν οι άνδρες δεν ανταποκρίνονται. Είτε υποτεθεί ότι η πλειοψηφία των τραγουδιών αυτής της θεματικής αποτελεί έκφραση της γυναικείας φωνής είτε υποτεθεί ότι εκφράζει τις κυρίαρχες ανδρικές θεωρήσεις, η θεωρούμενη «σωστή» ηλικία αποδεικνύεται στις μπαλλάντες ως ο σημαντικότερος παράγοντας για να θεωρείται μία γυναίκα επιθυμητή και απαραίτητη προϋπόθεση για τη σύναψη γάμου. Επομένως, οι αναφορές των τραγουδιών στις ανύπανδρες προβάλλουν το ζήτημα της ηλικίας ως τον πιο περιοριστικό παράγοντα σε σχέση με τον γάμο.

⁵⁰⁹ Hill, *Women, Work and Sexual Politics...*, σελ. 7.

Αυτά τα ευρήματα, έρχονται σε αντίθεση με τη γνώση που θεωρείται πλέον δεδομένη από τη δευτερογενή βιβλιογραφία. Οι ιστορικοί που έχουν ασχοληθεί με το συγκεκριμένο θέμα έχουν επανειλημμένως τονίσει τη σημασία της παρουσίας των άγαμων ατόμων και τη συνεισφορά τους στο νοικοκυριό. Σε αντίθεση με άλλα μέλη της οικιακής ομάδας, όπως οι μαθητευόμενοι και οι οικιακοί βοηθοί, οι άγαμοι και των δύο φύλων δεν αλληλεπιδρούν στο σύμπαν των μπαλλαντών με άλλα άτομα τα οποία ζουν στο ίδιο νοικοκυριό αλλά παρουσιάζονται μόνοι. Σε λίγες περιπτώσεις αναφέρεται κάποιο μέλος της οικογένειας, όπως η μητέρα η οποία παρακινεί τη γυναίκα να αναζητήσει σύζυγο ή απλώς γίνεται αναφορά της εργασιακής ταυτότητας των γονέων ως απόδειξη της ύπαρξης ή όχι πλούτου. Επομένως, στις μπαλλάντες αυτής της θεματολογίας η εργασιακή ταυτότητα των γονέων θεωρείται πιο σημαντική από εκείνη της πρωταγωνίστριας παρόλο που η γυναικεία εργασία ήταν απαραίτητη για την εύρυθμη λειτουργία ενός νοικοκυριού. Ακόμα κι όταν αναφέρονται άλλα άτομα της οικιακής ομάδας στα τραγούδια αυτής της θεματικής δεν διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο. Εξίσου ελλειπείς παρουσιάζονται οι πληροφορίες σχετικά με τους άνδρες με τις σχετικές μπαλλάντες κυρίως να επιχειρηματολογούν υπέρ ή κατά του γάμου. Ως εκ τούτου, μπορεί με σχετική ασφάλεια να υποστηριχτεί ότι οι σχέσεις των ανύπανδρων με άλλα πρόσωπα αποσιωπούνται συστηματικά στις μπαλλάντες. Έτσι, δίνεται ακόμη μεγαλύτερη έμφαση στη μοναξιά των άγαμων. Κατ' επέκταση οι μπαλλάντες που εξετάστηκαν δεν παρέχουν ιδιαίτερες πληροφορίες σχετικά με τη γενικότερη θέση που είναι πιθανό να έχουν τα άτομα εντός του νοικοκυριού. Η επαγγελματική ταυτότητα τόσο των άγαμων γυναικών όσο και των άγαμων αντρών δεν αναφέρεται στα τραγούδια, καθώς παραγκωνίζεται από τη συγκεκριμένη οικογενειακή κατάσταση τους. Δηλαδή, οι μπαλλάντες οι οποίες ρητά αναφέρονται σε ανύπανδρους ανθρώπους συνήθως δεν παρέχουν περαιτέρω πληροφορίες σχετικά με την επαγγελματική ταυτότητα τους, καθώς φαίνεται ότι θεωρείται αρκετός ο προσδιορισμός τους μέσω της οικογενειακής κατάστασης. Οι μπαλλάντες για ακόμα μία φορά λειτουργούν σχηματικά, μεταθέτοντας το βάρος σε ένα μόνο χαρακτηριστικό και στην παρουσίαση μίας υπεραπλουστευμένης πραγματικότητας.

2.3.2 Οι χήροι και οι χήρες

Κατά την υπό εξέταση περίοδο ένα σημαντικό ποσοστό νοικοκυριών, που στην πλειοψηφία περιελάμβανε και παιδιά, λειτουργούσε χωρίς τον έναν από τους δύο συζύγους. Ειδικότερα, μία σημαντική μερίδα του πληθυσμού βρισκόταν σε κατάσταση χηρείας, με το ποσοστό των εν χηρεία κεφαλών νοικοκυριών για την περίοδο ανάμεσα στον ύστερο 16^ο και τον πρώιμο 17^ο αιώνα να έχει υπολογιστεί περίπου στο ένα πέμπτο.⁵¹⁰ Μάλιστα, ο Peter Laslett υπολόγισε ότι πάνω από το ένα τέταρτο όλων των νοικοκυριών είχε επικεφαλής ένα άτομο και όχι ένα ζευγάρι.⁵¹¹ Παρά το κυρίαρχο μοντέλο νοικοκυριού στο οποίο στην κεφαλή βρίσκεται ένα άνδρας, σε ένα ποσοστό 9 με 14 τοις εκατό τη θέση αυτή καταλάμβανε μία γυναίκα.⁵¹² Βέβαια, το να διοικεί μία χήρα ένα νοικοκυριό ήταν πιο συνηθισμένο από το να βρίσκεται επί κεφαλής μία ανύπανδρη. Η αύξηση αυτού του ποσοστού κατά τον 18^ο αιώνα ίσως να οφείλεται στην πτώση στα ποσοστά των γάμων, πρώτων αλλά και δευτέρων, που σημειώθηκε στα τέλη του 17^{ου}.⁵¹³

Αυτή η πραγματικότητα περιγράφεται στις μπαλλάντες αν και πρέπει να σημειωθεί ότι τα πρώτα αποτελέσματα της αναζήτησης των μπαλλαντών με αναφορές στους χήρους και τις χήρες ήταν παραπλανητικά λόγω των περιορισμών που θέτονται από τις μηχανές αναζήτησης.⁵¹⁴ Ένα από τα βασικά στοιχεία των σχετικών μπαλλαντών που εντάχθηκαν στο δείγμα είναι η απώλεια και ο θρήνος, ανεξαρτήτως του φύλου και της κοινωνικής τάξης στην οποία ανήκει η οικογένεια. Ο θρήνος και συχνά η άρνηση για έναν επόμενο γάμο είναι ίδια είτε πρόκειται για μία βασιλική είτε για μία φτωχή οικογένεια. Για παράδειγμα, ένα τραγούδι αναφέρεται στη βασίλισσα

⁵¹⁰ Houlbrooke, *The English Family...*, σελ. 208-209.

⁵¹¹ Laslett, «Mean Household Size...», σελ. 125-158, ειδικά σελ. 147. Να σημειωθεί ότι η έρευνα του Laslett είναι βασισμένη σε στατιστικά στοιχεία τα οποία έλαβαν υπόψη τους μέσους όρους. Επομένως, η εικόνα που δίνουν είναι γενικευτική. Άλλες επιμέρους έρευνες, που αφορούν δηλαδή μία περιοχή, σχετικά με το μέγεθος των αγγλικών νοικοκυριών παρουσιάζουν πολλές ομοιότητες με τα αποτελέσματα του Laslett αλλά και σημαντικές διαφορές. Βλ. για παράδειγμα W. A. Armstrong, «A note on household structure of mid-nineteenth-century York in comparative perspective», και Michael Anderson, «Household structure and the industrial revolution; mid-nineteenth-century Preston in comparative perspective», στο *Household and Family in Past Time*, επιμ. P. Laslett και R. Wall, CUP, ηλεκτρ. έκδ. 2008 [1972], σελ. 205-214 και σελ. 215-235 αντίστοιχα.

⁵¹² Laurence, *Women in England ...*, σελ. 56.

⁵¹³ Στο ίδιο.

⁵¹⁴ Η αναζήτηση στο BBO με το θέμα «χήροι» (widowers) απέφερε συνολικά 58 αποτελέσματα, εκ των οποίων τα 41 αφορούν σε εκδόσεις και τα 17 σε έργα. Με μία όμως προσεκτικότερη ματιά γίνεται φανερό ότι μόνο 4 από αυτές τις καταγραφές φέρουν πραγματικά το θέμα «χήροι» και 37 από αυτές το θέμα «χήρες» (widows). Η αναζήτηση με το θέμα «χήρες» απέφερε ακριβώς τα ίδια αποτελέσματα. Στο EBBA η γενική αναζήτηση της λέξης «χήρος» και «χήρα» απέφεραν 12 και 185 καταγραφές αντίστοιχα.

Ελισάβετ της Υόρκης (1466-1503) η οποία μετά από μία γέννα με άσχημη κατάληξη άφησε χήρο τον βασιλιά της Αγγλίας, τον Ερρίκο Ζ΄. Η θλίψη του βασιλιά για τον χαμό της συζύγου του αποτυπώνεται σε μία μπαλλάντα ύμνο για τον ίδιο και την οικογένεια του.⁵¹⁵ Ο βασιλιάς «πέρασε πολλούς μήνες θρηνώντας» και μην μπορώντας να βρει κάποια άλλη σύζυγο που να διαθέτει τις αρετές της θανούσας αποφάσισε «να παραμείνει χήρος για το υπόλοιπο της ζωής του». Σε μία άλλη μπαλλάντα, η οποία σώζεται σε δεκαεννέα εκδόσεις, ο αφηγητής θρηνεί για την «όμορφη του» Highland Jane.⁵¹⁶ Άλλα τραγούδια δίνουν έμφαση στον πόνο της χήρας η οποία θρηνεί για τον αγαπημένο της και δηλώνει πως δεν θέλει να ξαναπαντρευτεί. Ένα τέτοιο παράδειγμα είναι η μπαλλάντα με τίτλο «Ολομόναχη, Η αγροικία στη θάλασσα». Η χήρα σε αυτήν την περίπτωση έχασε τον άντρα της μετά από μόλις ένα χρόνο έγγαμου βίου, οπότε μάλλον είναι μικρή σε ηλικία. Δηλώνει από την αρχή ότι απαρνήθηκε το αρχοντικό στο οποίο κατοικούσε προ γάμου για να ζήσει μαζί με τον σύζυγό της σε μία αγροικία κοντά στη θάλασσα. Η θάλασσα, όμως, ήταν εκείνη που τελικά της τον στέρησε διότι όπως χαρακτηριστικά αναφέρει για τον άντρα της:

*«Έχασε την ζωή του στον ωκεανό,
Τα νέα σχεδόν με τρέλαναν,
Η καρδιά μου γέμισε με στεναχώρια,
Τώρα το μόνο που μου απέμεινε είναι το παιδί μου.
Σιωπηλά θρηνώ, κάθομαι και ζυγίζω με τον νου,
Με το μωρό στην αγκαλιά μου –
Γιατί απόψε είμαι χήρα,
Στην αγροικία δίπλα στη θάλασσα».*⁵¹⁷

Τα τραγούδι τελειώνει με την ίδια να σκέφτεται πόσο πόνο θα προκαλέσει στους γονείς της και στον αδελφό της η κατάσταση στην οποία βρέθηκε. Παρόλα αυτά, έχει μεγάλο ενδιαφέρον το ότι η νεαρή χήρα δηλώνει σαφώς στην επωδό του τραγουδιού ότι δεν πρόκειται να ξαναπαντρευτεί. Να σημειωθεί σε αυτό το σημείο ότι για τις γυναίκες οι οποίες δεν είχαν πολλά παιδιά ήταν πολύ πιο εύκολο να ξαναπαντρευτούν. Η ίδια θα μπορούσε να επιστρέψει στο πατρικό σπίτι της, το οποίο αναφέρει ότι βλέπει από μακριά. Τα λόγια αυτής της νεαρής χήρας και η άρνησή της να ξαναπαντρευτεί είναι πιθανό να πηγάζουν από τη φυσική θλίψη αλλά ταυτόχρονα

⁵¹⁵ «THE / Union of the Red Rose and the White; / BY A / Marriage between King Henry VII. and a Daughter of King Edward IV» (1750?), HL, Miscellaneous HEH 289774, EBBA 32506.

⁵¹⁶ «My bonny, blooming, Highland Jane» (1802-1899), BBO Roud Number 2554.

⁵¹⁷ «All alone, Cottage by the Sea» (?), BBO Roud Number 4327.

απηχούν την αντίληψη ότι οι γυναίκες οφείλουν να εκδηλώσουν τον πόνο τους ως φόρο τιμής προς τον νεκρό και να αφήσουν περισσότερο χρόνο να περάσει από ότι οι χήροι προτού προχωρήσουν σε έναν δεύτερο γάμο.

Η παραπάνω μπαλλάντα δεν είναι μοναδική στο δείγμα διότι σε αρκετές από τις μπαλλάντες που εξετάστηκαν οι νεαρές χήρες θρηνούν για τους συζύγους που χάσανε. Άλλες δίνουν έμφαση στο θέμα των ορφανών που αφήνουν πίσω. Για παράδειγμα, σε μία μπαλλάντα σε σοβαρό ύφος η μητέρα αναγκάζεται να παραδεχτεί στο παιδί της ότι ο πατέρας του *«δεν τους ξέχασε και δεν βρήκε άλλο σπίτι»* αλλά πέθανε ένδοξα στο πεδίο της μάχης.⁵¹⁸ Σε μία άλλη, η αφηγήτρια, μία χήρα με έντεκα κόρες και εννέα γιούς, μιλάει για την τύχη -για τις συμφορές, τις ατυχίες και τα σφάλματα- των παιδιών που αναγκάστηκε να μεγαλώσει μόνη της και καταλήγει λέγοντας ότι *«αν μπορούσε να σηκωθεί ο φτωχός άνδρας μου από τον τάφο, θα έβλεπε τη συμπεριφορά των παιδιών του και θα ράγιζε η καρδιά του, αλίμονο...»* όμως αυτός βρέθηκε στον τάφο και η ίδια βρέθηκε να φορά ενδύματα χηρείας.⁵¹⁹

Στον αντίποδα αυτών των τραγουδιών, βρίσκονται άλλα αριθμητικώς λιγότερα, πιο εύθυμα τραγούδια τα οποία περιγράφουν μία εντελώς διαφορετική αντιμετώπιση της χηρείας. Στη μπαλλάντα *«Η χήρα που θέλει αγαπημένο»* η αφηγήτρια και πρωταγωνίστρια αναφέρει:

*«...είμαι ζωνηρή και χαρωπή,
Όμορφη και ολοκληρωμένη,
Αλλά είμαι χήρα εδώ και τρεις εβδομάδες,
Και ακόμα κανένας αγαπημένος».*⁵²⁰

Σε εξίσου εύθυμο κλίμα ένας άνδρας ο οποίος έχασε τη σύζυγό του τραγουδά:

*«Ω! Πώς αφθονούν οι χαρές
Τώρα που η σύζυγός μου βρίσκεται κάτω από το χώμα,
Από αυτή τη στιγμή έχω σπάσει τον γαμήλιο δεσμό,
Ελάτε να ακούσετε, όσο χαρούμενα τραγουδώ,
Αφήστε τη γη να τη σκεπάζει,
Θα χορέψουμε από πάνω της».*⁵²¹

Το πανηγυρικό κλίμα ενισχύεται από τη μελωδία που συνοδεύει την εν λόγω έκδοση η οποία έχει τον τίτλο *Pat's mad joy, Lillabulero eugh*.

⁵¹⁸ «The soldier's child to its mother» (1838-1859), BBO Roud Number 5460.

⁵¹⁹ «Sights for a mother» (?) BBO Roud Number V3977.

⁵²⁰ «The widow in want of a sweetheart» (1802-1819), BBO Roud Number V6246, Edition-Bod17328.

⁵²¹ «Let Earth cover Her! (?)», BBO Edition -Bod 12275.

Πέρα από τις συναισθηματικές αντιδράσεις, ο χαμός του/της συζύγου προκαλεί όπως είναι φυσικό και πρακτικά προβλήματα τα οποία θεωρούνται αρκετά σημαντικά ώστε να αφιερωθούν τραγούδια σε αυτά. Η ακύρωση του τυπικού καταμερισμού εργασίας εξαιτίας της χηρείας έφερνε συμφορές στο νοικοκυριό ή, όπως αναφέρθηκε σε προηγούμενο σημείο, κατέληγε σε τραγελαφικά αποτελέσματα. Αντίστοιχες συμφορές περίμεναν και εκείνους οι οποίοι έχοντας χάσει τον ή τη σύζυγό τους καλούνταν να επωμιστούν οι ίδιοι όλες τις ευθύνες του νοικοκυριού. Το τραγούδι με τίτλο «Οι χήροι» ή «Το παράπονο του χήρου ή Οι χαρές του έγγαμου βίου» είναι αφιερωμένο σε μία τέτοια περίπτωση.⁵²² Ο σύζυγος έχασε τη γυναίκα του και μαζί πολλές από τις ανέσεις του, ενώ την ίδια στιγμή βρέθηκε αντιμέτωπος με πολύ περισσότερες ευθύνες από αυτές που είχε πριν. Χαρακτηριστικά αναφέρει:

«Όταν ήμουν παντρεμένος το να κερδίσω τα προς το ζην

Ήταν η μόνη μου έγνοια

Την φροντίδα του σπιτιού την άφηνα στη γυναίκα μου».

Τα ποσοστά γάμου μετά από χηρεία ήταν σχετικά υψηλά, με τους άνδρες να παντρεύονται τρεις φορές συχνότερα από ότι οι γυναίκες.⁵²³ Ο Trumbach εξήγησε αυτήν τη διαφορά υποστηρίζοντας ότι η συνηθέστερη αιτία ενός δεύτερου γάμου ήταν ο θάνατος της γυναίκας κατά τη γέννα.⁵²⁴ Οι γυναίκες που πέθαιναν κατά τον τοκετό ήταν πιθανόν οι πιο γόνιμες, επομένως συνήθως άφηναν πίσω τους πολλά παιδιά τα οποία χρειάζονταν φροντίδα. Ως εκ τούτου, οι χήροι έπρεπε γρήγορα να αναζητήσουν μία νέα σύζυγο η οποία θα μπορούσε να αναλάβει τα παιδιά και το νοικοκυριό. Η ανάγκη για την ανεύρεση δεύτερης συζύγου ήταν εξίσου επιτακτική για τους εργάτες των μεγάλων πόλεων, για ορισμένες ομάδες τεχνιτών αλλά και για τους αγρότες καθώς ήταν αδύνατο να συνεχίσουν να εργάζονται μόνοι, χωρίς τη βοήθεια μίας συζύγου.⁵²⁵ Έτσι, γρήγορα μετά τον χαμό της γυναίκας τους αναζητούσαν νέα σύζυγο ανάμεσα στις ανύπαντρες γυναίκες της ενορίας τους για να αντικαταστήσει τη θανούσα σε όλες τις ευθύνες που μπορεί να είχε, εντός και εκτός νοικοκυριού. Οι ευκατάστατοι, επίσης, προσέβλεπαν σε έναν νέο γάμο αφού αν και

⁵²² «The Widowers» ή «Widowers complain or, The joys of a wedded life» (1819-1844), *BBO Roud* Number V12789.

⁵²³ Trumbach, *The Rise of the Egalitarian Family...*, σελ. 26. Αναφέρονται ποσοστά που αφορούν όχι μόνο τον δεύτερο αλλά και τρίτο και τέταρτο γάμο.

⁵²⁴ Στο ίδιο.

⁵²⁵ Χάφτον, *Ιστορία των Γυναικών...*, σελ. 260.

δεν είχαν την ανάγκη για επιπλέον εργατικά χέρια, επιθυμούσαν να αποκτήσουν κληρονόμους και να διαιωνίσουν την περιουσία τους.⁵²⁶

Το θέμα της εργασίας εντός του σπιτιού και συγκεκριμένα τα οικιακά επανέρχεται συχνά στις μπαλλάντες που αναφέρονται σε χήρους. Οι δουλειές που θεωρούνταν γυναικείες, όπως το πλύσιμο, δυσκόλευαν πιθανόν περισσότερο ψυχολογικά παρά σωματικά τους άνδρες, που ακόμα κι αν ανήκαν στα χαμηλά κοινωνικά στρώματα, αντιμετώπιζαν τις σχετικές κοινωνικές πιέσεις. Εκτός από την έλλειψη εξοικείωσης με το πλήθος των εργασιών που εκτελούσε η σύζυγός τους, που εκτός από τα οικιακά επεκτεινόταν στην ανατροφή των παιδιών και σε δουλειές στο κτήμα ή στο εργαστήριο, και εκτός από το γεγονός ότι δύσκολα μπορούσε να αναλάβει όλες αυτές τις εργασίες μία γυναίκα επί πληρωμή, ετίθετο το ζήτημα της ανδρικής τιμής. Συγκεκριμένα, θεωρούνταν εξευτελιστικό για έναν άνδρα να καταπιάνεται με γυναικείες εργασίες ακόμα κι αν ο ίδιος ανήκε στα χαμηλά κοινωνικά στρώματα.⁵²⁷ Επομένως, η οικιακή εργασία ήταν ακόμα ένας μοχλός πίεσης προς τη σύναψη δεύτερου γάμου.

Ακόμα και στα τραγούδια που δεν έχουν βασικό θέμα τους χήρους θεωρείται δεδομένο ότι οι άντρες που έχασαν τις συζύγους τους δεν θα παραμείνουν σε αυτήν την κατάσταση για πολύ ακόμα. Για παράδειγμα, σε μια μπαλλάντα στην οποία ο αφηγητής αναρωτιέται που να βρίσκονται οι παιδικοί του φίλοι αναφέρει ότι ανάμεσά τους:

*«Πιθανόν να υπάρχουν λίγοι χήροι,
Χάσανε τη νούμερο ένα, αλλά ακόμα δεν έχουν τελειώσει –
Αναζητούν τη γυναίκα νούμερο δύο».*⁵²⁸

Ο γάμος με έναν χήρο ή μία χήρα προβάλλεται από τις μπαλλάντες ως μία λύση προς την οικονομική εξασφάλιση και για τα δύο φύλα. Ο γάμος με μία μεγαλύτερη σε ηλικία αλλά πλούσια χήρα ήταν αδιαμφισβήτητος ένας τρόπος για έναν άνδρα να βελτιώσει το βιοτικό του επίπεδο.⁵²⁹ Οι πλούσιες χήρες σε αρκετές

⁵²⁶ Στο ίδιο.

⁵²⁷ Στο ίδιο. σελ. 261.

⁵²⁸ «Where are those boys?» (?), *BBO* Roud Number V15286, Edition-Bod13576.

⁵²⁹ Vivien Brodsky, «Widows in Late Elizabethan London: Remarriage, Economic Opportunity and Family Orientations», στο Lloyd Bonfield, Richard M. Smith και Keith Wrightson (επιμ.), *The World We Have Gained, Histories of Population and Social Structure: Essays presented to Peter Laslett on his seventieth birthday*, Οξφόρδη, Νέα Υόρκη, Basil Blackwell, 1986, σελ. 127.

μπαλλάντες παρουσιάζονται ως μία καλή επιλογή.⁵³⁰ Το αντίστοιχο συμβαίνει και με τις γυναίκες. Τα οκτώ από τα έντεκα αποτελέσματα που αναφέρουν τη λέξη «χήρος» στο EBBA είναι ανατυπώσεις και παραλλαγές του ίδιου τραγουδιού που περιγράφει την τιμωρία μίας νεαρής, η οποία αθέτησε τις υποσχέσεις προς τον εραστή της για να παντρευτεί έναν πλούσιο αλλά μεγαλύτερο σε ηλικία χήρο.⁵³¹ Μάλιστα, σε μία διαφορετική περίπτωση, τα πλούτη ενός ηλικιωμένου χήρου καταφέρνουν να συγκινήσουν μία δεκαεξάχρονη κοπέλα, την αγαπημένη του γιου του. Οι συνέπειες ήταν τραγικές. Ο χήρος πατέρας ερωτεύτηκε και κατάφερε να πείσει την κοπέλα να εγκαταλείψει τον νεαρό και να παντρευτεί κρυφά τον ίδιο. Στη συνέχεια, το ζευγάρι έστησε ένα καινούριο νοικοκυριό αλλά όταν η ιστορία μαθεύτηκε ο γιός και ακολούθως η νεαρή γυναίκα αυτοκτόνησαν.⁵³²

Σε αντίθεση με τις προηγούμενες μπαλλάντες, ένας χήρος τραγουδά την απόρριψή του από μία νεαρή λόγω του ότι εκείνος ήταν σιδηρουργός.⁵³³

*«Η αγαπημένη μου με κοροϊδεύει εξαιτίας του επαγγέλματός μου,
Σε κάθε λέξη με περιφρόνηση επικρίνει
Έναν σιδερά, και αυτή είναι η αιτία της θλίψης μου,
Και τώρα πρέπει να πεθάνω χωρίς ελπίδα ή ανακούφιση».*

Το πρόβλημα που προτάσσεται εδώ δεν είναι το ότι ο άνδρας είναι χήρος ούτε η ηλικία του -αναφέρει ότι είναι σαράντα ετών- αλλά το επάγγελμά του. Ανάμεσα στα επιχειρήματα του σιδερά συγκαταλέγεται και ότι ο ίδιος διαθέτει χρυσό και ασήμι, αλλά τίποτα δεν είναι τελικά ικανό να μεταπείσει τη νεαρή γυναίκα, η οποία πιστεύει ότι όλοι οι άντρες είναι αναξιόπιστοι, οπότε θεωρεί ότι είναι καλύτερο για εκείνη να μείνει μόνη της. Επομένως, στο τέλος γίνεται σαφές ότι ούτε η χηρεία ούτε το επάγγελμα προβάλλεται ως η πραγματική αιτία της απόρριψης.

Η σχετική έλλειψη μπαλλαντών που να αναφέρονται σε χήρους προκαλεί ενδιαφέρον. Φαίνεται εκ πρώτης όψεως παράδοξο ότι υπάρχουν αρκετές μπαλλάντες για χήρες αλλά όχι για χήρους. Πόσο μάλλον αν αναλογιστεί κανείς ότι η εγκυμοσύνη

⁵³⁰ «A Batchelers Resolution. / OR / Haue among you now, Widowes or Maydes, / For I come a woing as Fancie perswades. / I must haue a Wife, be she Older or Younger, / For I cannot, nor will not lye alone any longer» (1629?), PL, Pepys 1.232-1.233, EBBA 20105.

⁵³¹ «A Godly Warning for all Maidens, by the exam / ple of Gods Judgement shewed on one Jermans Wife of Clifton, in the / County of Nottingham, who lying in Child-bed, was born away, / and never heard of after» (1686-1688), PL, Pepys 1.504-505, EBBA 20238.

⁵³² «The father hath beguil'd the sonne. / Or, a wonderfull Tragedy, which lately befell In Wiltshire, as many men knovv / full well, Printed at London for Francis Coules» (1629), PL, Pepys 1.362-363, EBBA 20170.

⁵³³ «THE / Love-sick Blacksmith: / OR, / The Unkind MAID / OF / Ratcliff's Cruelty» (1690-1700?), PL, Pepys 5.276, EBBA 22109.

και η γέννα κατά την υπό εξέταση περίοδο ήταν πολύ πιο επικίνδυνες από ό,τι είναι σήμερα, με αποτέλεσμα πολλές γυναίκες να χάνουν τη ζωή τους αφήνοντας τους συζύγους τους χήρους. Παρόλα αυτά, οι μπαλλάντες για ακόμα μία φορά αντανακλούν ένα μέρος της πραγματικότητας. Δεν γράφονταν μπαλλάντες για τους χήρους όχι επειδή δεν υπήρχαν, αλλά επειδή αυτοί οι άνδρες δεν παρέμεναν για πολύ σε αυτήν την κατάσταση. Οι άνδρες ανεξαρτήτως από το κοινωνικό στρώμα στο οποίο ανήκαν δεν δίσταζαν στην περίπτωση που έχαναν τη σύζυγό τους να προχωρήσουν σε ακόμα έναν γάμο. Αυτή η νοοτροπία αποτυπώνεται και στη λογοτεχνία. Για παράδειγμα, στο έργο της Jane Austen, *Persuasion* αναφέρεται: «Το ότι η λαίδη Ράσελ, μία ηλικιωμένη κυρία με ακέραιο χαρακτήρα και εξαιρετικά πλούσια, δεν σκέφτεται πλέον το ενδεχόμενο ενός δεύτερου γάμου, δεν χρειάζεται εξήγηση για τον κόσμο, που δείχνει να δυσαρεστείται περισσότερο όταν μία χήρα παντρεύεται ξανά παρά όταν δεν ξαναπαντρεύεται. Όμως, το γεγονός ότι ο σερ Γουόλτερ παραμένει ανύπαντρος χρειάζεται περαιτέρω εξήγηση».⁵³⁴ Βέβαια, παρόλο που οι άντρες που χήρευαν κατά τα πρώτα χρόνια του γάμου ήταν περισσότεροι από τις χήρες, το να χηρέψει μία γυναίκα σε νεαρή ηλικία δεν ήταν ασυνήθιστο.⁵³⁵

Οι επιλογές που είχαν οι γυναίκες που έχαναν τους συζύγους τους εξαρτιόντουσαν από την ηλικία τους αλλά και από την κοινωνική τάξη στην οποία ανήκαν. Εκείνες οι οποίες ήταν γόνοι πλούσιων οικογενειών και κληρονόμοι μεγάλων περιουσιών, αν βρισκόντουσαν σε ηλικία γάμου και ήταν ακόμα ικανές να τεκνοποιήσουν, γυρνούσαν στην οικογένεια από την οποία κατάγονταν, η οποία και στη συνέχεια αναλάμβανε τους διακανονισμούς για τον νέο γάμο και τις νέες γαμήλιες συμμαχίες που αυτός θα κατοχύρωνε.⁵³⁶ Ανεξαρτήτως της κοινωνικής τάξης στην οποία ανήκαν οι γυναίκες οι οποίες είχαν χηρέψει πριν τα τριάντα τους χρόνια και δεν είχαν παραπάνω από ένα ή δύο παιδιά είχαν πολλές πιθανότητες να ξαναπαντρευτούν.⁵³⁷ Η ύπαρξη λίγων παιδιών είχε σημασία καθώς συνεπαγόταν τη διατήρηση της προίκας που είχε δοθεί στη γυναίκα στον πρώτο γάμο της και παράλληλα την έλλειψη οικονομικών και άλλων υποχρεώσεων. Αν και παραδοσιακά έπρεπε να αφήσουν να περάσει μεγαλύτερο χρονικό διάστημα από ότι οι χήροι από τον θάνατο του συζύγου μέχρι τον νέο γάμο, το μεγαλύτερο ποσοστό των νεαρών χήρων έβρισκε νέο σύντροφο και όπως χαρακτηριστικά σημειώνει η Χάφτον

⁵³⁴ Jane Austen, *Persuasion*, Λονδίνο, Collector's Library, 2004 [1818], κεφάλαιο 1, σελ. 11.

⁵³⁵ Χάφτον, *Ιστορία των Γυναικών...*, σελ. 259.

⁵³⁶ Στο ίδιο.

⁵³⁷ Στο ίδιο.

«ξεκινούσαν από την αρχή σαν να μην είχε τελεστεί ο πρώτος γάμος».⁵³⁸ Το ποσοστό αυτό κυμαίνεται από το 60 έως το 80 τοις εκατό με το υψηλότερο να σημειώνεται στις περιόδους υψηλής απασχόλησης ή στα χρόνια που ακολούθησαν το ξέσπασμα της πανώλης.⁵³⁹ Αντιθέτως, τα ποσοστά για τις γυναίκες μεγαλύτερης ηλικίας ήταν πάρα πολύ πιο χαμηλά. Για τις χήρες άνω των σαράντα ετών το αντίστοιχο ποσοστό ήταν 20 τοις εκατό, ενώ για εκείνες άνω των πενήντα ήταν αμελητέο.⁵⁴⁰ Οι ελπίδες τους για έναν δεύτερο γάμο εξαρτιόντουσαν από την οικονομική κατάσταση τους καθώς μία άξια λόγου περιουσία που αποκτούσαν ανακτώντας την προίκα τους και πιθανόν τα οφέλη που προέρχονταν από τη διαθήκη του αποθανόντα συζύγου ήταν σημαντικοί παράγοντες για ένα νέο ξεκίνημα.

Κατά τον 16^ο ίσως και κατά τον 17^ο αιώνα, οι νεαρές χήρες είχαν πολλές ευκαιρίες να ξαναπαντρευτούν. Ιδιαίτερα το Λονδίνο φαίνεται ότι είχε μία πολύ δραστήρια αγορά δεύτερου γάμου για εκείνες.⁵⁴¹ Γενικά, οι πόλεις αποτελούσαν ανέκαθεν πόλο έλξης για τους χήρους και τις χήρες καθώς ιδιαίτερα αυτοί που διέθεταν κάποια περιουσία ήταν πιο πιθανόν να βρουν εκεί νέο σύζυγο παρά στην επαρχία.⁵⁴² Αυτές όμως οι ευκαιρίες υποχώρησαν αρκετά κατά τον 18^ο αιώνα. Ο Jeremy Boulton μελετώντας αρχεία κυρίως προερχόμενα από τη φτωχή συνοικία του Stepney του ανατολικού Λονδίνου ανάμεσα στα έτη 1617 και 1718, υποστηρίζει ότι το ποσοστό των γυναικών που ξαναπαντρεύονταν άλλαξε δραματικά κατά αυτήν την περίοδο. Σύμφωνα με τον ίδιο, το ποσοστό αυτό το οποίο ήταν εξαιρετικά υψηλό στις αρχές του 17^{ου} αιώνα άρχισε να μειώνεται σημαντικά περισσότερο λόγω των αλλαγών που προέκυψαν στην αναλογία αντρών και γυναικών στον πληθυσμό του Λονδίνου και κατ' επέκταση στον περιορισμό των γαμήλιων προοπτικών λόγω της γυναικείας εργασίας και της αύξησης του προσδόκιμου ζωής. Ακόμα, ένας πιθανός λόγος ήταν και η αλλαγή της στάσης τόσο των ανδρών όσο και των γυναικών απέναντι σε έναν δεύτερο γάμο.⁵⁴³ Όλοι αυτοί οι λόγοι, όπως και το μεγαλύτερο προσδόκιμο ζωής που είχαν οι γυναίκες σε σχέση με τους άνδρες, δικαιολογούν το

⁵³⁸ Στο ίδιο.

⁵³⁹ Στο ίδιο.

⁵⁴⁰ Στο ίδιο.

⁵⁴¹ Χάφτον, *Ιστορία των Γυναικών...*, σελ. 611, σημ. 2. Για το θέμα του νέου γάμου βλ. Jacques Dupâquier, E. Hélin, P. Laslett και M. Livi-Bacci (επιμ.), *Marriage and Remarriage in the Populations of the Past*, Λονδίνο, Academic Press, 1981, ιδιαίτερα S. Akerman, «The Importance of Remarriage in the XVII and XVIII centuries», 163-175 και M. Ségalen, «Mentalité populaire et remariage en Europe occidentale», 69-72.

⁵⁴² Χάφτον, *Ιστορία των Γυναικών...*, σελ. 261.

⁵⁴³ Jeremy Boulton, «London Widowhood revised: the decline of frequent remarriage in the seventeenth and early eighteenth centuries», *Continuity and Change* 5:3 (1990), 323-355.

γεγονός ότι οι χήρες ήταν περισσότερες από τους χήρους καθώς και τη σαφώς εντονότερη παρουσία τους στις μπαλλάντες.⁵⁴⁴

Από το σύνολο των σχετικών μπαλλαντών που εξετάστηκαν, γίνεται σαφές ότι πέρα από τις συναισθηματικές αντιδράσεις απέναντι στο χαμό του/της συζύγου, τα τραγούδια προβάλλουν και την οικονομική διάσταση της χηρείας. Οι διαθέσιμες πληροφορίες για τις εργασιακές ταυτότητες των χήρων είναι πολύ περιορισμένες λόγω εν μέρει των περιορισμών της ίδια της έρευνας καθώς έχουν εντοπιστεί λίγες αλλά σχετικές αναφορές σε μπαλλάντες οι οποίες δεν έχουν κεντρικό θέμα τους την χηρεία.⁵⁴⁵ Επίσης, παρατηρήθηκε ότι η εργασιακή ταυτότητα του θανόντα συζύγου προβάλλεται περισσότερο από εκείνη της ίδιας της χήρας.⁵⁴⁶ Το στοιχείο που προβάλλεται πιο έντονα πέρα από τη θλίψη είναι η ανάγκη για την άμεση ανασύσταση της οικογένειας και την ανάληψη των εργασιακών ευθυνών, σύμφωνα με τον τυπικό στις μπαλλάντες έμφυλο καταμερισμό εργασίας, ώστε να αποκατασταθεί η εύρυθμη λειτουργία του νοικοκυριού.

2.4 Η εξαρτημένη εργασία

Οι οικιακοί βοηθοί, ή αλλιώς υπηρέτες (servants) και οι μαθητευόμενοι, όπως τα μέλη της πυρηνικής οικογένειας και οι συγγενείς που ήταν πιθανόν να κατοικούν μαζί με αυτή, αποτελούσαν μέλη της οικιακής ομάδας. Τα άτομα αυτά, συνήθως νεαρής ηλικίας, εισέρχονταν στο νοικοκυριό συνήθως μέσω συμβολαίου το οποίο τους εξασφάλιζε μία θέση εξαρτημένης εργασίας. Τα δικαιώματα και οι υποχρεώσεις που συνεπαγόταν αυτή η θέση διαμόρφωναν μία παρόμοια πραγματικότητα για τους υπηρέτες και τους μαθητευόμενους, σε σημείο που οι σύγχρονοί τους κατέτασσαν στην ίδια εργασιακή ομάδα και παράλληλα τους διαχώριζαν από το υπόλοιπο εργατικό δυναμικό.

Πράγματι, ο όρος «υπηρεσία» (servitude), έχει στις μέρες μας την έννοια μόνο της οικιακής υπηρεσίας, αλλά πρέπει να επισημανθεί ότι κατά την υπό εξέταση περίοδο περιελάμβανε και τη μαθητεία. Η θεώρηση της μαθητείας ως ενός είδους

⁵⁴⁴ Στο ίδιο.

⁵⁴⁵ «THE / Protestant Post-Boy. / Containing all Publick Transactions, Foreign and Domestick. / From Saturday, February the 2d, to Tuesday, February the 5th, 1711 / 12» (1712), NLS, Crawford 217, EBBA 33216.

⁵⁴⁶ Ενδεικτικά αναφέρεται ότι η συνδυαστική αναζήτηση το EBBA της λέξης-κλειδιού «εργασία/τέχνη» (labour/craft) και της αναφοράς της λέξης «χήρα» (widow) στο σώμα της μπαλλάντας απέδωσε οκτώ αποτελέσματα. Καταγραφές αναφέρονται σε ανδρική εργασία. Να σημειωθεί ότι η συνδυαστική αναζήτηση της ίδια λέξης-κλειδι με την αναφορά της λέξης «χήρος» (widower) δεν απέφερε κανένα αποτέλεσμα.

υπηρεσίας δικαιολογείται εν μέρει γιατί όπως εξηγεί ο Peter Laslett όλα τα άτομα που βρισκόντουσαν σε υπηρετική θέση υπόκεινταν στο ίδιο καθεστώς, είτε η εργασιακή τους ταυτότητα ήταν αυτή του μαθητευόμενου (*apprentice*), είτε του ειδικευμένου έμμισθου τεχνίτη (*journeyman*), είτε του βοηθού (*trade assistant*).⁵⁴⁷ Πιο συγκεκριμένα, η έννοια του όρου «υπηρέτης» στην πρόμη νεότερη Αγγλία ήταν σαφώς πιο διευρυμένη από αυτήν που έχει σήμερα διότι εκτός από άτομα που φροντίζουν για τη σίτιση και καμαριέρες, συμπεριελάμβανε και πολλές άλλες ομάδες εργαζομένων όπως αμαξάδες, ζευγολάτες, γαλακτοπαραγωγούς και μαθητευόμενους.⁵⁴⁸ Όλοι αυτοί οι εργαζόμενοι κατά τα έτη 1574-1821 έχει υπολογιστεί ότι αποτελούσαν το 13,4 τοις εκατό του πληθυσμού.⁵⁴⁹ Το ποσοστό αυτό αυξανόταν δραματικά για την ηλικιακή ομάδα 17 με 24 ετών. Ειδικότερα, το ποσοστό των ατόμων που ανήκαν σε αυτήν την ομάδα, η οποία αποτελούσε περίπου το 17,5 τοις εκατό του γενικού ποσοστού, έφτανε περίπου στο 75 τοις εκατό.⁵⁵⁰

Οι υπηρέτες και οι μαθητευόμενοι, λοιπόν, συγκροτούσαν ένα μεγάλο μέρος του εργατικού δυναμικού που διαφοροποιούνταν, όμως, από τους υπόλοιπους εργαζόμενους για πολλούς λόγους.⁵⁵¹ Πρώτον, ο μισθός τους και τα συμβόλαιά τους διέφεραν από των ενήλικων εργατών. Δεύτερον, τα άτομα αυτά διαφοροποιούνταν ως προς τον τόπο κατοικίας τους και την οικογενειακή τους κατάσταση. Σε αντίθεση, για παράδειγμα, με την ελεύθερη παιδική εργασία που ο ανήλικος απασχολούταν σε διάφορες εργασίες διαμένοντας με τους γονείς του, κατά την περίοδο της υπηρεσίας και της μαθητείας, η απομάκρυνση του παιδιού από την πατρική οικία ήταν συνηθισμένη. Τρίτον, παρά τη σύγχυση των ιστορικών λόγω της ασάφειας και των ευμετάβλητων ηλικιακών ορίων και παρόλο που η κάθε οικογένεια ήταν μία ξεχωριστή περίπτωση, σε γενικές γραμμές τα παιδιά εισέρχονταν στον κόσμο της μαθητείας ή της υπηρεσίας πολύ αργότερα από την ηλικία που άρχιζαν να εκτελούν διάφορες εργασίες στο πλαίσιο του πατρικού νοικοκυριού. Σχηματικά, θα μπορούσε να ειπωθεί ότι στο πλαίσιο της μαθητείας και της υπηρεσίας απασχολούνταν κυρίως έφηβοι και νεαροί ενήλικες. Ο Laslett ονόμασε αυτά τα άτομα υπηρέτες «ορισμένου χρόνου» (*life-cycle servants*), όρος ο οποίος πλέον έχει καθιερωθεί στη βιβλιογραφία,

⁵⁴⁷ Laslett, «Introduction: the history of the family», σελ. 26.

⁵⁴⁸ Ann Kussmaul, *Servants in Husbandry in Early Modern England*, Νέα Υόρκη, CUP, ηλεκτρ. έκδ. 2008 [1981], σελ. 3.

⁵⁴⁹ Laslett, «Mean Household Size in England...», σελ. 152.

⁵⁵⁰ Kussmaul, *Servants in Husbandry...*, σημ.2 σελ. 173.

⁵⁵¹ Στο ίδιο. σελ. 3.

διακρίνοντάς τους από εκείνους που ονόμασε «δια βίου» υπηρέτες (lifetime servants) οι οποίοι διατηρούσαν αυτήν την εργασιακή ταυτότητα και στα επόμενα χρόνια της ζωής τους.⁵⁵²

Το νεαρό της ηλικίας που απαντά σε αυτές τις δύο εργασιακές ομάδες, των υπηρετών και των μαθητευόμενων, σχετίζεται με τη δομή της οικογένειας αλλά και με τον κύκλο ζωής των μελών της. Το κυρίαρχο αγγλικό οικογενειακό μοντέλο κατά τους υπό εξέταση αιώνες, όπως έχει ήδη αναφερθεί, αποτελούνταν από τους γονείς και από τα ανύπαντρα τέκνα αυτών. Στην προ-βιομηχανική Αγγλία παντρεύονταν σχετικά αργά σε σύγκριση με τις περισσότερες αγροτικές κοινωνίες αφού δεν ήταν ασυνήθιστο για άνδρες και γυναίκες να παντρεύονταν κατά τα τέλη της δεύτερης δεκαετίας της ζωής τους.⁵⁵³ Παρόλα αυτά, δεν πρέπει λανθασμένα να υποθεθεί ότι τα παιδιά παρέμεναν με τους γονείς τους μέχρι να είναι σε θέση να ξεκινήσουν τη δικιά τους οικογένεια. Αντιθέτως, συνήθως τα παιδιά εγκατέλειπαν την πατρική οικία τους. Η ηλικία κατά την οποία έφευγε το παιδί από το σπίτι σχετιζόταν με παράγοντες όπως το φύλο του, την οικογενειακή και εργασιακή κατάσταση των γονέων του, όπως και με την κοινωνική τάξη στην οποία ανήκε.⁵⁵⁴ Παλιότερες μελέτες υποστήριξαν ότι αυτή η δραματική αλλαγή στη ζωή των παιδιών λάμβανε χώρα μετά την ηλικία των δέκα ή δώδεκα ετών. Η ηλικία έναρξης της μαθητείας, σύμφωνα με νεότερη μελέτη, ήταν μεγαλύτερη και παρουσίασε σημαντική πτωτική τάση από τα τέλη του 16^{ου} έως τον 19^ο αιώνα.⁵⁵⁵ Ασχέτως από την ηλικία στην οποία έφευγε το κάθε παιδί από το σπίτι, η μετάβαση από το οικογενειακό περιβάλλον στην υπηρεσία ήταν ένα από τα κομβικά σημεία της ζωής των νέων στην πρώιμη νεότερη και νεότερη Αγγλία.

Τέλος, θα πρέπει να σημειωθεί ότι επειδή όπως αναφέρθηκε παραπάνω ο όρος «servitude» έχει χρησιμοποιηθεί με μία πιο ευρεία έννοια η οποία περιλαμβάνει όλο το φάσμα εξαρτώμενης εργασίας που απασχολούνταν οι νέοι σε αυτό το μεταβατικό στάδιο της ζωής τους, για την αποφυγή παρανοήσεων θα πρέπει να διευκρινιστεί ότι στην παρούσα διατριβή ο όρος δεν χρησιμοποιείται με αυτόν τον τρόπο. Εδώ ο όρος υπηρεσία αναφέρεται στην οικιακή (domestic service) και ενίοτε στην αγροτική υπηρεσία, ενώ ο θεσμός της μαθητείας εξετάζεται ξεχωριστά.

⁵⁵² Laslett, «Family, Kinship and Collectivity as Systems of Support in Pre-Industrial Europe...», 153-175.

⁵⁵³ Richard Wall, «The Age at Leaving Home», *Journal of Family History* 3 (1978), σελ. 181.

⁵⁵⁴ Στο ίδιο.

⁵⁵⁵ Patrick Wallis, Cliff Webb και Chris Minns, «Leaving home and entering service: the age of apprenticeships in early modern London», *Continuity and Change* 25:3 (2010), 377-404.

2.4.1 Οι οικιακοί βοηθοί

Οι υπηρέτες αποτελούσαν σημαντικό τμήμα των κοινωνιών του παρελθόντος και ιδιαίτερα στην Αγγλία όπου έχει υπολογιστεί ότι κατά την προβιομηχανική εποχή αποτελούσαν σχεδόν το ένα όγδοο του συνολικού πληθυσμού.⁵⁵⁶ Εκεί, η οικιακή υπηρεσία (domestic service) ήταν ένας από τους σημαντικούς τομείς εργασίας ιδιαίτερα κατά τον 18^ο και τον 19^ο αιώνα. Ο Peter Laslett έχει υπολογίσει ότι το ποσοστό των υπηρετών στο γενικό πληθυσμό έφτανε το 13,4 τοις εκατό και το ποσοστό των νοικοκυριών που απασχολούσαν υπηρέτες το 28,5 τοις εκατό.⁵⁵⁷ Αυτή η απασχόληση ήταν ανοιχτή και στα δύο φύλα. Για τις γυναίκες, όμως, αποτελούσε την πιο δημοφιλή απασχόληση μετά την εργασία στον γεωργικό τομέα.⁵⁵⁸ Οι οικιακοί υπηρέτες στην αγγλική γλώσσα αναφέρονται ως «domestic servants» ή αλλιώς «menial servants» λόγω του ότι παρέμεναν *intra moenia* (εντός των τειχών).⁵⁵⁹ Όπως και τα λοιπά μέλη του νοικοκυριού, έτσι και οι υπηρέτες, υπόκειντο στη δικαιοδοσία της κεφαλής του νοικοκυριού ανεξαρτήτως της κοινωνικής τους τάξης.

Αν και στις μέρες μας οι οικιακοί βοηθοί έχουν συνδεθεί με τα οικιακά, κατά την υπό εξέταση περίοδο μεγάλο μέρος του υπηρετικού δυναμικού απασχολούνταν και σε αγροτικές, βιομηχανικές και άλλες παραγωγικές εργασίες.⁵⁶⁰ Από αυτό το στοιχείο καθίσταται φανερή η πολυπλοκότητα του θέματος της υπηρεσίας, αλλά και οι δυσκολίες που εγείρονται κατά την προσπάθεια προσέγγισης αυτού του ζητήματος μέσω των μπαλλαντών, οι οποίες είναι αρκετές λόγω των διαφορετικών ορίων και των διαφορετικών ερμηνειών που έχουν δοθεί για τον ίδιο τον όρο. Ο Daniel Defoe, για παράδειγμα, όταν αναφέρεται στους υπηρέτες, διευκρινίζει ότι κάνει λόγο για τρεις κατηγορίες ανθρώπων: πρώτον, τους μαθητευόμενους οποιουδήποτε κλάδου· δεύτερον, τους υπηρέτες που εργάζονται εντός του σπιτιού και λαμβάνουν μηνιαίο ή ετήσιο μισθό όπως τροφή και στέγη· τέλος όλους τους υπαλλήλους και τους «εργαζόμενους φτωχούς».⁵⁶¹ Για τις ανάγκες της παρούσας έρευνας, με τον όρο

⁵⁵⁶ Laslett, «Introduction: the history of the family», σελ. 26.

⁵⁵⁷ Laslett, «Mean Household Size...», σελ. 152.

⁵⁵⁸ Jean J. Hecht, *The Domestic Service Class in Eighteenth-Century England*, Λονδίνο, Routledge & Kegan Paul, 1956· Theresa McBride, *The Domestic Revolution: The Modernization of Household Service in England and France, 1820-1920*, Λονδίνο, Croom Helm, 1976 και ειδικά για τις γυναίκες Bridget Hill, *Women, Work and Sexual Politics...*, κεφάλαιο 8, σελ. 125-147.

⁵⁵⁹ Blackstone, *Commentaries on the Laws...*, βιβλίο 1, κεφάλαιο 14, σελ. 413.

⁵⁶⁰ Laslett, «Introduction: the history of the family», σελ. 26.

⁵⁶¹ Daniel Defoe, *The great law of subordination consider'd; or, the insolence and unsufferable behaviour of servants in England duly enquir'd into. Illustrated With a great Variety of Examples, Historical Cases, and Remarkable Stories of the Behaviour of some particular Servants, suited to all the several Arguments made use of, as they go on. In ten familiar letters. Together with a Conclusion, being an earnest and moving Remonstrance to the House-Keepers and Heads of Families in Great-*

υπηρεσία σε αυτό το σημείο εννοείται η δεύτερη κατηγορία εργαζομένων κατά τον Defoe. Συγκεκριμένα υιοθετήθηκε το σύστημα κατηγοριοποίησης που χρησιμοποιείται από την *Ομάδα του Καίμπριτζ για την Ιστορία του Πληθυσμού και της Κοινωνικής Δομής* (*Cambridge Group for the History of Population and Social Structure*).⁵⁶² Τέλος, δε θα πρέπει να παραγνωριστεί μία ιδιαίτερη κατηγορία υπηρέτων, εκείνοι οι οποίοι αν και φέρουν τον τίτλο του υπηρέτη εργάζονται ως αγρεργάτες.⁵⁶³ Η συνεισφορά τους στην οικονομία του νοικοκυριού είναι αδιαμφισβήτητη, όμως για τους σκοπούς της διατριβής, λόγω του ότι δεν εργάζονται εντός αυτού αλλά εκτελούν γεωργικές εργασίες, θεωρήθηκε σκόπιμο η περίπτωση αυτών των εργαζομένων να εξεταστεί στο πλαίσιο του πρωτογενούς τομέα παραγωγής και της γεωργίας, και όχι στο πλαίσιο της εργασίας εντός του νοικοκυριού. Με την ίδια λογική δεν εξετάζονται σε αυτό το μέρος οι υπηρέτες οι οποίοι ήταν επιφορτισμένοι με την παραγωγή και συχνά την πώληση γαλακτοκομικών, οι οποίοι εμφανίζονται στο σύμπαν των μπαλλαντών με φύλο θηλυκό (*dairymaids*).

Britain, pressing them not to cease using their utmost Interest (especially at this Juncture) to obtain sufficient Laws for the effectual Regulation of the Manners and Behaviour of their Servants. As also a proposal, containing such heads or constitutions, as wou'd effectually answer this great end, and bring servants of every class to a just (and yet not a grievous) regulation, Λονδίνο, sold by S. Harding, W. Lewis, T. Worrall, A. Bettesworth, W. Meadows, and T. Edlin, 1724, σελ. 8-9:

« By Servants you are to understand me to mean, the several Denominations hereafter mention'd; for I am not going to entertain you with a long Complaint of a few Footmen, and Cook-wenches, but the Grievance possesses the whole Body of the Nation; and all that bear the Name of Servant, may be said to be more or less concern'd.

1. Apprentices, as well the Apprentices to Merchants, and more eminent Trades-Men, as the Apprentices to meaner People; such as Shop-Keepers, Handicrafts Artificers, Manufacturers, &c.

2. Menial Servants such as Cooks, Gardeners, Butlers, Coachmen, Grooms, Footmen, Pages, Maid-Servants, Nurfses, &c. all kept within Doors, at Bed and Board; that is to say, such as have Yearly or Monthly Wages, with Meat, Drink, Lodging, and Waffling.

3. Clerks to Lawyers, Attorneys, Scriveners, &c. and to Gentlemen in publick Offices, and the like; I shall speak of the Labouring Poor, that is, of Servants without Doors, in a Letter by itself; for I have much also to say of them, I assure you.».

⁵⁶² Να σημειωθεί ότι στην κατηγοριοποίηση κατά το σύστημα PST του CAMPOP (βλ. κεφάλαιο 3, σελ. 217-219) η οικιακή υπηρεσία ανήκει στον τριτογενή τομέα παραγωγής και συγκεκριμένα αποτελεί τον πέμπτο κλάδο. Ειδικότερα, ο κλάδος της οικιακής υπηρεσίας (*domestic service*) αποτελείται από πολλές ομάδες εργαζομένων. Η πρώτη αφορά στους οικιακούς υπηρέτες (*houses service*) στους οποίους κατατάσσονται ο υπηρέτης (*servant*), ο οικονόμος (*housekeeper*) και η υπηρέτρια (*housemaid*) ενώ η δεύτερη αφορά στους προσωπικούς υπηρέτες (*personal servants*) στους οποίους ανήκει και ο *footman*, δηλαδή ο υπηρέτης εκείνος ο οποίος είναι επιφορτισμένος με την υποδοχή των επισκεπτών και την επίβλεψη κατά τη διάρκεια των γευμάτων. Μία ακόμα ομάδα είναι οι υπηρέτες που εντάσσονται στο προσωπικό της κουζίνας (*kitchen staff*), ήτοι εκείνοι που είναι υπεύθυνοι για την παρασκευή του φαγητού. Στην ανώτερη ομάδα υπηρέτων, ανήκουν ο *μπάτλερ* (*butler*) και ο οικονόμος τους σπιτιού (*housebutler*). Επίσης, στους οικιακούς υπηρέτες κατατάσσονται και οι οδηγοί (*domestic coachmaster*) μολονότι παρέχουν τις υπηρεσίες τους εκτός του σπιτιού (*outdoor service*).

⁵⁶³ Βλ. Kussmaul, *Servants in Husbandry*...

Η μεγάλη πλειοψηφία των οικιακών υπηρετών της πρώιμης νεότερης Αγγλίας ανήκαν στην κατηγορία των υπηρετών «ορισμένου χρόνου» και ήταν νεαρής ηλικίας και αυτό αντανακλάται στις μπαλλάντες του δείγματος.⁵⁶⁴ Η Dolly Dobbins, πρωταγωνίστρια του ομώνυμου τραγουδιού, είναι μία κοπέλα η οποία επιθυμεί να εργαστεί ως υπηρέτρια και αναζητά ανάμεσα στο κοινό της μπαλλάντας τον εργοδότη της. Προωθεί τον εαυτό της λέγοντας ότι έχει καλό και ηθικό χαρακτήρα, ότι είναι «νέα και υγιής, τακτική και καθαρή και μόλις έγινε δεκαεπτά».⁵⁶⁵ Όμως υπήρχαν, όπως έχει αναφερθεί και οι «δια βίου» υπηρέτες, οι οποίοι ήταν μεγαλύτεροι σε ηλικία και συνέχιζαν να απασχολούνται σε αυτή την εργασία ακόμα και μετά τα πρώτα χρόνια της ενηλικίωσής τους.⁵⁶⁶ Από αυτούς, παντρεμένοι ή χήροι συχνά υπηρετούσαν στην ανώτερη ομάδα υπηρετών (senior servants) σε νοικοκυριά με πολλούς υπηρέτες.⁵⁶⁷ Οι υπηρέτριες, ιδιαίτερα εκείνες που εργαζόνταν σε νοικοκυριό με έναν μόνο υπηρέτη, ήταν κατά κύριο λόγο επιφορτισμένες με το να βοηθούν την κυρία του σπιτιού με το καθάρισμα και τη φροντίδα των παιδιών. Επιπλέον, βοηθούσαν στο μαγείρεμα, στο ράψιμο, στο πλύσιμο και στα ψώνια του νοικοκυριού.

Οι οικιακοί βοηθοί σε κάποιες περιπτώσεις ήταν επιφορτισμένοι με συγκεκριμένα οικιακά καθήκοντα. Για παράδειγμα σε μερικές από τις μπαλλάντες που αναφέρονται σε αυτού του είδους την εργασία, οι πρωταγωνίστριες είναι υπηρέτριες οι οποίες εκτελούν χρέη μαγείρισσας ή βοηθού στην προετοιμασία του φαγητού (cook-maid). Η παρουσία των υπηρετών είναι έντονη στις μπαλλάντες και μάλιστα ποικιλόμορφη λόγω των διαφορετικών ειδικοτήτων που αναφέρονται.⁵⁶⁸ Να

⁵⁶⁴ Η αναζήτηση στο EBBA χρησιμοποιώντας τη λέξη-κλειδί «υπηρεσία» (servitude) είχε ως αποτέλεσμα 147 καταγραφές. Το πρόβλημα που προκύπτει σε αυτό το σημείο είναι ότι η συγκεκριμένη λέξη-κλειδί δεν χρησιμοποιείται από την συγκεκριμένη βάση για να χαρακτηρίσει μόνο τις μπαλλάντες οι οποίες έχουν ως βασικό χαρακτήρα έναν υπηρέτη ή μία υπηρέτρια αλλά χρησιμοποιείται για να χαρακτηρίσει και τις μπαλλάντες με βασικό χαρακτήρα ένα άτομο που βρίσκεται υπό καθεστώς δουλείας. Για να ξεπεραστεί, τουλάχιστον στο μέτρο του δυνατού αυτό το εμπόδιο, λήφθηκαν υπόψη κατά κύριο λόγο οι μπαλλάντες που συγκεντρώθηκαν μετά από την ταυτόχρονη αναζήτηση των λέξεων-κλειδιών «υπηρεσία» και «εργασία/τέχνη». Η διπλή αναζήτηση είχε ως αποτέλεσμα μόνο τέσσερις διαφορετικές μπαλλάντες.

⁵⁶⁵ «Dolly Dobbins» (1846-1854), BBO Roud Number V4892, Edition-Bod1149.

⁵⁶⁶ Sheila McIsaac Cooper, «From Family Member to Employee: Aspects of Continuity and Discontinuity in English Domestic Service, 1600-2000», στο Antoinette Fauve-Chamoux (επιμ.), *Domestic Service and the Formation of European Identity: Understanding the Globalization of Domestic Work, 16th-21st centuries*, Βέρνη, Peter Lang, 2004, σελ. 279.

⁵⁶⁷ Στο ίδιο.

⁵⁶⁸ Ο όρος «μαγείρισσα» (cook-maid, cook maid ή cookmaid) εμφανίζεται συνολικά στους στίχους 32 μπαλλαντών καταγεγραμμένων από το EBBA. Στην ίδια βάση εμφανίζονται 20 καταγραφές μπαλλαντών οι οποίες στους στίχους τους αναφέρουν τον όρο «καμαριέρα» (chamber-maid, chamber maid ή chambermaid) και 6 στον τίτλο. Για τους υπηρέτες που ανήκαν στο ανδρικό φύλο στις μπαλλάντες χρησιμοποιείται ο όρος «serving man». Η αναζήτηση αυτού του όρου (serving-man, serving man ή servingman) στο σώμα και στους τίτλους των μπαλλαντών του EBBA έδωσε 83 και 32

σημειωθεί ότι η αναζήτηση με το θέμα «υπηρέτες» έδωσε αποτελέσματα τα οποία δεν αναφερόντουσαν μόνο στου οικιακούς υπηρέτες. Σε αυτήν την κατηγορία έχουν ενταχθεί για παράδειγμα και οι σερβιτόροι.⁵⁶⁹ Μεγαλύτερη ακόμα ποικιλομορφία παρατηρείται στον τρόπο με τον οποίον παρουσιάζεται η εν λόγω εργασία με άλλες μπαλλάντες να παρουσιάζουν μία θετική εικόνα, άλλες να περιγράφουν άσχημα περιστατικά και πολλές άλλες να έχουν χιουμοριστικό περιεχόμενο. Ενδιαφέρον έχει το ότι στο σύνολο αυτών των καταγραφών του BBO το θέμα «υπηρέτης» συνυπάρχει συχνότερα με θέματα σχετικά με τη σεξουαλικότητα και την αποπλάνηση.⁵⁷⁰

Πληροφορίες σχετικά με τα πλεονεκτήματα του να εργάζεται κάποιος ως υπηρέτης παρέχονται μέσω ενός τραγουδιού το οποίο αποδίδει με τη φόρμα του ντουέτου τον διάλογο ανάμεσα σε έναν γεωργό και σε έναν υπηρέτη.⁵⁷¹ Ο δεύτερος επιχειρεί να πείσει τον πρώτο να εγκαταλείψει την αγροτική εργασία και ακολουθώντας το παράδειγμα του να εργαστεί κι εκείνος ως υπηρέτης. Του αναφέρει τις χαρές και τα αγαθά που απολαμβάνει, όπως για παράδειγμα τα όμορφα ρούχα και τη μεγάλη ποικιλία φαγητών και οινοπνευματωδών. Ο αγρότης απαντά περιγράφοντας τις συνθήκες της δικιάς του πιο απλής και πιο κοντά στη φύση ζωής. Το σημείο, όμως, που τελικά του χαρίζει τη νίκη σε αυτόν τον «αγώνα» ανάμεσα στις δύο εργασίες είναι ότι παρά τη φαινομενικά καλύτερη ζωή του, ο υπηρέτης υπόκειται πάντα στις διαθέσεις του κυρίου του. Αυτό το επιχείρημα ήταν αποστομωτικό για τον υπηρέτη, ο οποίος τελικά παραδέχεται ότι η εργασία του αγρότη είναι η καλύτερη.

Σύμφωνα με ένα ρητό που προέρχεται πιθανόν από τον 16^ο αιώνα αλλά εμφανίζεται και σε μεταγενέστερες πηγές, η Αγγλία ήταν «ο παράδεισος για τις

αποτελέσματα αντίστοιχα. Επίσης, η αναζήτηση στους στίχους του όρου «maid» που μπορεί να έχει την έννοια της υπηρέτριας έδωσε 2.508 αποτελέσματα αλλά, όπως έχει ήδη σημειωθεί, η συγκεκριμένη λέξη εκτός από αυτήν την έννοια έχει και την έννοια της κοπέλας, της παρθένας. Ο γενικό όρος «servant» έδωσε 539 αποτελέσματα στους στίχους και 58 στους τίτλους. Στο BBO, όπου είναι δυνατή η θεματική αναζήτηση, τα αποτελέσματα για το θέμα «υπηρέτες» (servants) ήταν συνολικά 296 εκ των οποίων οι 221 καταγραφές αφορούν σε εκδόσεις και οι 75 σε έργα.

⁵⁶⁹ «The Waiter: or, Wait a little longer» (c. 1840), BBO Roud Number V13388, Edition-Bod13502.

⁵⁷⁰ Ειδικότερα, το θέμα «υπηρέτης» συνυπάρχει με το θέμα «μοιχεία» σε 33 καταγραφές, με το θέμα «φλερτ-διαφορά στην κοινωνική θέση» σε 22 και με τα θέματα «αποπλάνηση» και «εγκυμοσύνη» σε 16 και 14 καταγραφές αντίστοιχα.

⁵⁷¹ «God Speed the Plow, And Bless the Corn-Mow. / A Dialogue between / The Husband-man and Serving-man. / The Serving-man, the Plow man would invite / To leave his Calling, and to take Delight; / But to that, by no means will agree, / Left he thereby should come to Beggary. / He makes it plain appear, a Country Life / Doth far excel; and so they end the Strife» (1678-1688), NLS, Crawford 845, EBBA 33484· «God Speed the Plow...» (1675?), BL, Roxburghe 2.188, EBBA 30659· «God Speed the Plow...» (1684-1686), PL, Pepys 4.272, EBBA 21933· «God Speed the Plow...» (1684-1686?), NLS, Crawford EB.846, EBBA 33485· «God Speed the Plow...» (1647-1665?), UGL, Euing 127, EBBA 31835.

γυναίκες, η κόλαση για τα άλογα και το καθαρτήριο για τους υπηρέτες». ⁵⁷² Ο Ιταλός ιστορικός και σατιρικός συγγραφέας Gregorio Leti (1630-1701) στο έργο του *Del Teatro Brittanico* (1683) σχολίασε τις συνθήκες εργασίας των υπηρέτων. ⁵⁷³ Ο ίδιος πίστευε ότι οι μισθοί στην Αγγλία ήταν καλύτεροι από τους μισθούς των υπηρέτων στην Ιταλία και στη Γαλλία αλλά ότι οι συνθήκες εργασίας πιο δυσμενείς. ⁵⁷⁴ Αρκετές από τις πληροφορίες που χρησιμοποίησε ο Leti τις άντλησε από το έργο του Edward Chamberlayne, *Η παρούσα κατάσταση της Αγγλίας*. ⁵⁷⁵ Ο τελευταίος αναφέρει ότι στις μέρες του οι συνθήκες στις οποίες εργαζόνταν οι υπηρέτες είχαν σαφώς βελτιωθεί από παλιότερα όταν η Αγγλία χαρακτηριζόταν «καθαρτήριο των υπηρέτων». ⁵⁷⁶ Τα συμβόλαια των υπηρέτων ήταν συνήθως ετήσια και οι τελευταίοι δεν μπορούσαν να παραιτηθούν ή να απολυθούν, παρά μόνο μετά το πέρας του συμφωνημένου διαστήματος εργασίας και μάλιστα αφού έχει προηγηθεί η σχετική ειδοποίηση τρεις μήνες νωρίτερα. ⁵⁷⁷ Το γεγονός ότι για την έναρξη της απασχόλησης για έναν νέο κύριο απαιτούνταν βεβαίωση από τον προηγούμενο λειτουργούσε ως μία δικλείδα ασφαλείας σχετικά με την είσοδο ενός νέου μέλους στο νοικοκυριού εγκαθιδρύοντας μία σχέση εμπιστοσύνης. ⁵⁷⁸

Παρόλο που οι υπηρέτες προστατεύονταν από τους κυρίους τους, οι τελευταίοι τους ανάγκαζαν να δουλεύουν σκληρά και δεν δίσταζαν να τους τιμωρούν όταν αυθαδίαζαν ή όταν ήταν ανυπάκουοι. ⁵⁷⁹ Σύμφωνα με μία μπαλλάντα, όπως ο δάσκαλος νουθετούσε τους μαθητές του και ο πατέρας δίδασκε τα παιδιά του πώς να είναι ενάρετα, έτσι και ο νοικοκύρης μάθαινε στους υπηρέτες του πώς να είναι

⁵⁷² Raffaella Sarti, «The purgatory of Servants’: (In)Subordination, wages, gender and marital status of servants in England and Italy in the seventeenth and eighteenth Centuries», *Journal of Early Modern Studies* 4 (2015), σελ. 349.

⁵⁷³ Βλ. Gregorio Leti, *Del teatro Brittanico, o, Vero historia dello stato, antico & presente, corte, gouerno spirituale e temporale, leggi, massime, religioni & euuenimenti della Grande Brettagna* Λονδίνο, Da Roberta Scott Mercante Libraro, 1683. Ο Leti μεταστράφηκε στον Προτεσταντισμό και έζησε στην Ελβετία, την Γαλλία και την Αγγλία από όπου και εκδιώχθηκε βρίσκοντας καταφύγιο στο Άμστερνταμ, λόγω της δυσαρέσκειας που προκάλεσε το έργο του *Del Teatro Brittanico* στον Κάρολο Β΄.

⁵⁷⁴ Sarti, «The purgatory of Servants’...», σελ. 34.

⁵⁷⁵ Edward Chamberlayne, *Angliae Notitia; Or, the Present State of England, The First and Second Part, together with divers reflections upon the antient state thereof*, Λονδίνο, Printed by T.N. for John Martyn, 1671 [1669].

⁵⁷⁶ Στο ίδιο, σελ. 325: «The Condition of Servants in England is much more favourable than it was in our Ancestors days, when it was so bad, that England was called the Purgatory of Servants, as it was and is still the Paradise of Wives, and the Hell for Horses.»

⁵⁷⁷ Στο ίδιο: «Ordinary Servants are hired commonly for one year, at the end whereof they may be free (giving notice three Moneths before) and may place themselves with other Masters ;...».

⁵⁷⁸ Στο ίδιο: «... indiscreet to take a Servant without Certificate of his diligence and of His faithfulness in his Service to his former Master.»

⁵⁷⁹ Στο ίδιο: «All servants are subject to be corrected by their Masters and Mistresses, and resistance in a Servant, is punished with severe penalty;...».

ευσεβείς.⁵⁸⁰ Όταν, όμως, οι τελευταίοι δεν συμμορφώνονται, η τιμωρία μπορεί να είναι πολύ σκληρή. Ένα τέτοιο παράδειγμα αποτελεί το τραγούδι στο οποίο η υπηρέτρια έκλεψε χρήματα από το νοικοκυριό και στη συνέχεια είπε ψέματα ότι της τα είχε δώσει το αφεντικό της προτού πεθάνει.⁵⁸¹ Η τιμωρία δε της γυναίκας έλαβε μεταφυσικές διαστάσεις. Στην προσπάθειά της να πείσει για την αθωότητά της ζητάει από τον Θεό «να την κάψει», αν λέει ψέματα και όντως πεθαίνει ακαριαία. Η μπαλλάντα τελειώνει με τη σχετική προειδοποίηση αποκτώντας διδακτικό χαρακτήρα.

Από τον ύστερο 17^ο αιώνα και έπειτα άρχισε να απορρίπτεται η άποψη ότι οι υπηρέτες ζούσαν μία ζωή γεμάτη προκλήσεις. Αντιθέτως, αυτήν την περίοδο εκφράστηκαν πολλά παράπονα σχετικά με τους υπηρέτες και κέρδισε έδαφος η άποψη ότι η Αγγλία μετατράπηκε στον παράδεισο των υπηρετών. Εκφραστής αυτής της αντίληψης ήταν ο Daniel Defoe.⁵⁸² Ο ίδιος υποστήριξε ότι μία δραματική αλλαγή έλαβε χώρα στις σχέσεις ανάμεσα στους κυρίους και στους υπηρέτες και συγκεκριμένα στη συμπεριφορά των τελευταίων, τόσο σε σύγκριση με το παρελθόν, όσο και με τις άλλες χώρες.⁵⁸³ Η αλλαγή αυτή προκάλεσε τη γενική δυσαρέσκεια και πολλά παράπονα, τα οποία εκφράστηκαν και από άλλους συγγραφείς της περιόδου, και επιβεβαιώνουν τόσο τα σχόλια του Defoe όσο και το γεγονός ότι στον σχεδόν μισό αιώνα που μεσολάβησε από το έργο του Chamberlayne όντως υπήρξαν αλλαγές.

Μία από αυτές τις αλλαγές ήταν η αύξηση των μισθών. Ο Gregorio Leti αναφέρει ότι οι υπηρέτριες (maid-servants) στην Αγγλία ήταν τόσο καλοντυμένες ώστε έμοιαζαν με τις γυναίκες των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων.⁵⁸⁴ Η αύξηση των μισθών, όμως, επέτρεπε στις υπηρέτριες να αγοράσουν, κατά τον Defoe ο οποίος διαμαρτυρόταν εντόνως για αυτό, ακόμα καλύτερα ενδύματα με αποτέλεσμα οι κυρίες να αναγκάζονται να δαπανούν ακόμα μεγαλύτερα ποσά για την γκαρνταρόμπα

⁵⁸⁰ «A Table of good Nurture: / Wherin is contained a Schoole-masters admonition to his Schollers to learne / good manners: the Father to his Children to learne vertue: and the Hous- / houlder to his Seruants to learne godlinesse» (1601-1640;), BL, Roxburghe 1.402-1.403, *EBBA* 30276.

⁵⁸¹ «The Hampshire tragedy: shewing how a servant maid first robbed her master, and was afterwaeds struck dead for telling a lie» (c.1796-1862), *BBO* Roud Number V9924.

⁵⁸² Defoe, *The Great Law of Subordination Consider'd...*, ειδικά σελ. 7: « ... the Proverb should be turn'd, and we should say, it is the Purgatory of Wives, and the Paradise of Servants;...».

⁵⁸³ Στο ίδιο, σελ. 8:

«Nothing is more visible, nor indeed, breaks in so far upon our Civil Affairs in this Nation, as the surprizing Difference that there is in the Behaviour of Servants of every Rank and Degree among us, from what it was in former Times; from what it is now in other Nations; and from what, indeed, in the Nature of the thing, ought to be everywhere;...».

⁵⁸⁴ Sarti, «'The purgatory of Servants'...», σελ. 350.

τους ώστε να ξεπερνούν τις υπηρέτριες.⁵⁸⁵ Στις μπαλλάντες το ζήτημα παρουσιάζεται λίγο διαφορετικά. Το τραγούδι «Συμβουλή στις κοπέλες του Λονδίνου» κατακρίνει τη συνήθεια των νεαρών γυναικών της πρωτεύουσας να φορούν φιόγκους κεφαλής. Ανάμεσα στα πρόσωπα που αναφέρονται βρίσκεται μία υπηρέτρια-μαγείρισσα, η οποία για να ικανοποιήσει αυτήν την επιθυμία της δεν διστάζει να «πουλάει συχνά τα κουζινικά της».⁵⁸⁶ Αυτή η περίπτωση οδηγεί στην σκέψη ότι ο Defoe πιθανόν να είχε δίκιο στη σημασία που έδιναν οι υπηρέτριες στην εμφάνισή τους, αλλά μάλλον υπερβάλλει σχετικά με την αγοραστική τους δύναμη. Παράλληλα, είναι ενδεικτικό της ανησυχίας των ανώτερων στρωμάτων μπροστά στην ανάδυση της εργατικής τάξης και στην ανάγκη τους να περιχαρακώσουν τα όρια που τους διαφοροποιούσαν από τα μεσαία και τα κατώτερα στρώματα.

Μία άλλη αλλαγή αφορούσε στις υποχρεώσεις των υπηρετών απέναντι στα αφεντικά τους σχετικά με την παύση της συνεργασίας τους, με την κατάσταση να είναι ευνοϊκότερη για τους υπηρέτες. Αν οι τελευταίοι δεν ήταν ευχαριστημένοι από τον εργοδότη τους ή αν εκείνος δεν ικανοποιούσε τις οικονομικές απαιτήσεις τους, τότε μπορούσαν να τον εγκαταλείψουν «την επόμενη μέρα», ενώ εάν το αφεντικό επιθυμούσε να διακόψει το συμβόλαιο, ήταν υποχρεωμένο «να καταβάλει τους μισθούς ενός μήνα ή να προειδοποιήσει έναν μήνα νωρίτερα».⁵⁸⁷ Πράγματι, η ιστορικός Deborah Valenze έχει τονίσει ότι η εικόνα της υπηρέτριας του 18^{ου} αιώνα κακώς συγχέεται συχνά με την πιο «υποταγμένη» εικόνα που είχε έναν αιώνα

⁵⁸⁵ Daniel Defoe, *Everybody's Business is Nobody's Business or, Private Abuses, Public Grievances*, Λονδίνο, George Bell & Sons, 1889 [1725], The Project Gutenberg eBook, χωρίς αριθμηση σελίδων:

«Women servants are now so scarce, that from thirty and forty shillings a year, their wages are increased of late to six, seven, nay, eight pounds per annum, and upwards; insomuch that an ordinary tradesman cannot well keep one; but his wife, who might be useful in his shop or business, must do the drudgery of household affairs; and all this because our servant-wenches are so puffed up with pride nowadays, that they never think they go fine enough: it is a hard matter to know the mistress from the maid by their dress; nay, very often the maid shall be much the finer of the two. Our woollen manufacture suffers much by this, for nothing but silks and satins will go down with our kitchen-wenches; to support which intolerable pride, they have insensibly raised their wages to such a height as was never known in any age or nation but this».

⁵⁸⁶ «Advice to the Maidens of LONDON: / To Forsake Their / Fantastical TOP-KNOTS; / Since they are become so Common with Billings-gate Women, and the Wenches that cries / Kitchin-Stuff: Together with the Wanton Misses of the Town», (1685-1688), PL, Pepys 4.365, *EBBA* 22029.

⁵⁸⁷ Defoe, *Everybody's Business is Nobody's Business...*: «That is, a month's wages, or a month's warning; if they don't like you they will go away the next day, help yourself how you can; if you don't like them, you must give them a month's wages to get rid of them».

αργότερα.⁵⁸⁸ Η αλλαγή αυτή στη στάση των οικιακών βοηθών ήταν σε μεγάλο βαθμό αποτέλεσμα των αλλαγών στη σχετική νομοθεσία. Συγκεκριμένα, ο *Νόμος Περί Φτώχειας* του 1843 (*Poor Law Amendment Act* ή αλλιώς *New Poor Law*) κατήργησε μερικά από τα νομικά δικαιώματα που κατείχαν έως τότε οι οικιακοί βοηθοί όπως το δικαίωμα της «εγκατάστασης» (Settlement).⁵⁸⁹ Κατά συνέπεια, η προγενέστερη νομική υπόστασή τους που τους προστάτευε και τους επέτρεπε να λειτουργούν σε μία άλλη βάση, δεν υφίστατο πια μετά το 1834. Ανεξάρτητα, όμως, από το νομικό πλαίσιο που βρισκόταν σε ισχύ, οι σχέσεις ανάμεσα στους υπηρέτες και στο νοικοκυριό ήταν πάντα σημαντικές.

Ο νομικός William Blackstone τονίζει τη σημασία που είχε για την αγγλική κοινωνία η σχέση ανάμεσα στον εργοδότη και στον οικιακό βοηθό παρουσιάζοντας την ως μία από τις «τρεις σημαντικές σχέσεις της ιδιωτικής ζωής». Κατά τον ίδιο, οι άλλες δύο σημαντικές σχέσεις, δηλαδή η σχέση ανάμεσα στους συζύγους και η σχέση ανάμεσα σε γονέα ή κηδεμόνα και παιδί βασίζονται σε αυτή την πρώτη και πρωταρχική σχέση ανάμεσα σε αφεντικό και υπηρέτη.⁵⁹⁰ Κάνοντας λόγο για τις ιδιωτικές οικονομικές σχέσεις («private economical relations») αναφέρεται στον θεσμό της υπηρεσίας ως έναν οικιακό διακανονισμό ο οποίος θεμελιώνεται στην διευκόλυνση, διότι ένας άντρας οδηγείται στο να ζητήσει τη βοήθεια άλλων στην περίπτωση που η προσωπική του ικανότητα και εργασία δεν επαρκούν για να ανταπεξέλθει μόνος του στις φροντίδες που του ανατίθενται.⁵⁹¹ Οι οικιακοί υπηρέτες αναφέρονται από τον σπουδαίο νομικό ως το πρώτο είδος υπηρετών που αναγνωρίστηκε από τον αγγλικό νόμο.⁵⁹² Όμως, οι σχέσεις ανάμεσα στους εργοδότες και στους οικιακούς βοηθούς δεν ήταν πάντοτε και σε όλες τις περιπτώσεις υποδειγματικές. Αυτή η δυσαρμονία αντανακλάται με γλαφυρό τρόπο σε αρκετές μπαλλάντες. Από τη μία, οι μπαλλάντες σμιλεύουν το μοτίβο του κακού υπηρέτη, ο οποίος αντί να βοηθά την οικογένεια και να αποτελεί ένα λειτουργικό μέλος της οικιακής ομάδας, γίνεται αιτία προβλημάτων, συμφορών και καταστροφών. Από την

⁵⁸⁸ Deborah Valenze, *The First Industrial Woman*, Οξφόρδη και Νέα Υόρκη, OUP, 1995, σελ. 167-168.

⁵⁸⁹ *An Act for the Amendment and better Administration of the Laws relating to the Poor in England and Wales*, Λονδίνο, 1835, άρθρο 64: «And be it further enacted, That from and after the passing of this Act no Settlement shall be acquired by Hiring and Service, or by Residence under the same, or by serving an Office».

⁵⁹⁰ Blackstone, *Commentaries on the Laws...*, βιβλίο 1, σελ. 422.

⁵⁹¹ Στο ίδιο: «Which is founded in convenience, whereby a man is directed to call in assistance of others, where his own skill and labor will not be sufficient to answer the cares incumbent on him»

⁵⁹² Blackstone, *Commentaries on the Laws...*, βιβλίο 1, σελ. 425.

άλλη πλευρά, παρουσιάζουν περιπτώσεις στις οποίες οι υπηρέτες γίνονται τα θύματα κακών εργοδοτών, εργοδοτών που τους εκμεταλλεύονται, τους συμπεριφέρονται με τον χειρότερο τρόπο ή ακόμα εργοδοτών που θέτουν σε κίνδυνο την ζωή των βοηθών τους.⁵⁹³ Αυτή η συμπεριφορά επιβεβαιώνεται και από άλλες πρωτογενείς πηγές. Για παράδειγμα, ο Sir Gervase Clifton, JP, σημείωσε στο ημερολόγιό του το φθινόπωρο του 1785 ότι συμπεριφέρθηκε με πολύ άσχημο τρόπο στην υπηρέτριά του Mary Cant από το Nottinghamshire. Η αιτία που οδήγησε στο επεισόδιο χειροδικίας ήταν ότι όταν ο ίδιος, γιατρός και αφεντικό της γυναίκας, της ζήτησε να ντύσει το μωρό εκείνη του αντιμίλησε λέγοντας χαρακτηριστικά ότι «μπορούσε να το ντύσει ο ίδιος μιας κι εκείνη ήταν απασχολημένη».⁵⁹⁴ Οι περιπτώσεις στις οποίες τα αφεντικά κακομεταχειρίζονται τους υπηρέτες τους είναι συχνές στις μπαλλάντες. Τα τραγούδια στη συντριπτική πλειοψηφία των περιπτώσεων τάσσονται άμεσα ή έμμεσα με την πλευρά του υπηρέτη και όχι του αφεντικού, στοιχείο που επιβεβαιώνει το λαϊκό χαρακτήρα των μπαλλαντών.⁵⁹⁵

Το θέμα των οικιακών υπηρετών και των ερωτικών σχέσεων που δημιουργούνταν ανάμεσα σε εκείνους και τους εργοδότες εμφανίζεται πολύ συχνά στις μπαλλάντες. Αποτελεί, λοιπόν, ένα προσφιλέθιο θέμα το οποίο, όμως, συχνά αποτελεί πηγή προβλημάτων. Ο υπηρέτες συνάπτουν ερωτικούς δεσμούς με άλλα άτομα του νοικοκυριού, τα οποία μπορεί να ανήκουν είτε στο προσωπικό του σπιτιού είτε να είναι μέλη της οικογένειας. Μάλιστα, σε αρκετές περιπτώσεις εντός του νοικοκυριού δημιουργούνται εντάσεις λόγω του ερωτικού ανταγωνισμού που πυροδοτείται από την παρουσία των οικιακών βοηθών. Ένα τέτοιο παράδειγμα είναι η μπαλλάντα «Μάχη ανάμεσα σε δύο κυρίες ή Διασκέδαση στη διασκέδαση». Στο φύλλο περιλαμβάνεται σε πεζό λόγο η διήγηση της αστείας ιστορίας που «έλαβε χώρα πριν από λίγο καιρό» αλλά και το νέο τραγούδι που γράφτηκε σχετικά με αυτό το περιστατικό.⁵⁹⁶ Το ότι το τραγούδι συνοδεύεται από πρόζα αποτελεί ένδειξη ότι η μπαλλάντα στηρίζεται σε αληθινό γεγονός και όχι στη φαντασία του συγγραφέα. Η έλλειψη περαιτέρω πληροφοριών, όπως ο τόπος και ο χρόνος του συμβάντος, καθώς

⁵⁹³ Βλ. για παράδειγμα «The Sheffield 'Prentice» (1796-1883), *BBO* Roud Number 399.

⁵⁹⁴ Sir Gervase Clifton, JP, 1772-1812, M8050, Notebook, σελ. 124. (Νοέμβριος 1785?), Nottinghamshire Record Office, Nottingham, όπως παρατίθεται στο Carolyn Steedman, *Master and Servant, Love and Labour in the English Industrial Age*, Κέμπριτζ, CUP, 2007, σελ. 13.

⁵⁹⁵ Βλ. για παράδειγμα «The cruel limp of the law» (18--), *BBO* Roud Number V3209, Edition-Bod9472.

⁵⁹⁶ «Battle between two ladies or Fun upon fun!» (1819-1844), *BBO* Roud Number V3582, Edition-Bod61.

και η απόκρυψη των ονομάτων των πρωταγωνιστών που θα επιβεβαίωνε τη γνησιότητα του περιστατικού πιθανόν να είναι σκόπιμη λόγω του περιεχομένου της μπαλλάντας, ειδικότερα αν ληφθεί υπόψη ο φόβος που είχαν εκφράσει οι σύγχρονοι μην τυχόν και η συμπεριφορά τους δώσει το δικαίωμα σε κάποιον συγγραφέα μπαλλάντας να γράψει ένα τραγούδι το οποίο θα έβλαπτε το κύρος και τη φήμη τους. Όπως αναφέρεται και στον άκρως περιγραφικό τίτλο, πρόκειται για μια «αστεία και ευχάριστη διήγηση ενός μεγάλου αγώνα πυγμαχίας ανάμεσα σε μία νεαρή δεσποινίδα και την υπηρέτριά της για χάρη του οδηγού καθώς και οι δύο τους ήταν ερωτευμένες μαζί του».⁵⁹⁷ Το κωμικό στοιχείο το οποίο δηλώνεται ευθύς εξ αρχής ενισχύεται από τη μελωδία που έχει επιλεγθεί να συνοδεύσει τη συγκεκριμένη μπαλλάντα με τίτλο *Likewise a Merry Song*. Προς την ίδια κατεύθυνση λειτουργεί και η εικόνα η οποία είναι αρκετά μεγάλη και συνάδει απολύτως με το θέμα του φυλλαδίου (Εικόνα 20). Σε ένα αναστατωμένο δωμάτιο δύο γυναικείες φιγούρες έχουν προτεταμένες τις γροθιές τους αφού έχουν εμπλακεί σε έναν αγώνα πυγμαχίας. Η ενδυμασία των δύο γυναικών είναι εντελώς διαφορετική καθιστώντας εύκολη τη διάκριση της υπηρέτριας από την κυρία της. Στην εικόνα υπάρχουν άλλα τρία πρόσωπα, δύο άνδρες και μία γυναίκα. Είναι εμφανές από τις εκφράσεις των ανδρικών προσώπων ότι το θέαμα τους διασκεδάζει σε αντίθεση με την έκφραση αγωνίας που έχει η γυναίκα, η οποία είναι επίσης ενδεδυμένη με στολή που ταιριάζει σε μία οικιακή βοηθό.

Εικόνα 20 «Battle between two ladies, or, Fun upon fun!» (1819-1844)⁵⁹⁸

⁵⁹⁷ Ο πλήρης τίτλος είναι ο εξής: «Battle between two ladies or Fun upon fun!, Being a whimsical Laughable, and pleasant Account of a Grand Boxing Match between a young Lady and her Maid, for the sake of the handsome, young Coachman, both of them being in Love with him».

⁵⁹⁸ BBO Roud Number V3582, Edition-Bod61.

Η αφηγήτρια μίας άλλης μπαλλάντας με παρόμοιο θέμα προειδοποιεί:

*«Νεαρές κυρίες στην εξοχή και στην πόλη σας ζητώ,
Ακούστε το τραγουδάκι μου, προσέξτε τι λέω,
Αν έχετε αγαπημένο γοητευτικό και χαρωπό,
Φροντίστε να μην σας τον κλέψει η υπηρέτριά σας».*⁵⁹⁹

Στην ίδια θεματολογία, ο Dicky Johnson στην ομώνυμη μπαλλάντα είναι ένας άνθρωπος που δεν ικανοποιείται με τίποτα και πάντα επιθυμεί περισσότερα.⁶⁰⁰ Αφού, λοιπόν, είχε αποκτήσει γυναίκα και δύο παιδιά, θέλησε να αποκτήσει καινούριο σπίτι και κατ' επέκταση καινούρια υπηρέτρια. Η κυρία Johnson παρατήρησε την έντονη αμέλεια της υπηρέτριας και υποψιάστηκε ότι κάτι ύποπτο συμβαίνει. Τελικά, συλλαμβάνει επ' αυτοφώρω τον σύζυγό της να ερωτοτροπεί στην κουζίνα με την υπηρέτρια την οποία απολύει και εν συνεχεία στρέφει την οργή της στον άπιστο σύζυγό της. Μία ακόμα σχετική περίπτωση με τραγικό όμως τέλος είναι εκείνη που αφηγείται η μπαλλάντα με τίτλο «Η άπιστη υπηρέτρια και ο άκαρδος σύζυγος».⁶⁰¹ Η σχέση ανάμεσα στον κύριο και στην υπηρέτρια του σπιτιού οδήγησε στη συνομωσία εις βάρος της κυρίας του σπιτιού και εν τέλει στη δηλητηρίασή της. Οι λεπτομέρειες που δίνονται υποδεικνύουν ότι πιθανόν πρόκειται για ένα αληθινό περιστατικό, ενώ το ύφος, η εικονογράφηση αλλά και το περιεχόμενο είναι τυπικό μίας μπαλλάντας εκτέλεσης. Η αφηγήτρια είναι η ίδια η υπηρέτρια, η οποία απευθύνει στο κοινό τα τελευταία λόγια της πριν καεί στην πυρά για τη δολοφονία της κυρίας της. Ενδιαφέρον έχει ότι ενώ σε όλο το τραγούδι αναφέρεται η κοινή δράση του κυρίου και της υπηρέτριάς του και η αφηγήτρια χρησιμοποιεί συχνά το α' πληθυντικό πρόσωπο, δεν γίνεται καμία αναφορά για το αν και ποια ποινή επιβλήθηκε στο αφεντικό της. Ένα ακόμη ενδιαφέρον στοιχείο είναι η επιλογή της μελωδίας που συνοδεύει την εν λόγω μπαλλάντα. Ο μελωδία αυτή έχει πάρει τον τίτλο «Ο πλούσιος έμπορος, ή ο George Barnwel» από το ομώνυμο τραγούδι το οποίο αναφέρεται στη θανατική καταδίκη ενός μαθητευόμενου, ο οποίος παρακούοντας τον κύριό του

⁵⁹⁹ «The mistaken lady's garland» (1736-1763), *BBO* Roud Number V10015, Edition-Bod24171.

⁶⁰⁰ «Dicky Johnson» (?), *BBO* Roud Number V4399, Edition-Bod14077.

⁶⁰¹ «THE / Unfaithful Servant; / AND / The Cruel Husband. / Being a perfect and true account of one Judith Brown, / who together with her Master Iohn Cupper, conspired the Death of her Mistris, his / Wife, which accordingly they did accomplish in the time of Child-bed, when she lay / in with two Children, by mixing of her Drink with cruel Poyson; for which Fact / she received due Sentence of Death at the late Assizes in the County of Salop, to be / Burned; which was accordingly Executed upon the Old Heath near Shrewsbury, on / Thursday the Twenty-first day of August, 1684» (1684), PL, Pepys 2.151, *EBBA* 20769.

οδηγείται στο να κλέψει και να διαπράξει φόνο.⁶⁰² Η επιλογή επομένως της μελωδίας που είναι φορτισμένη με την ιδέα του απείθαρχου και επικίνδυνου υποτακτικού ενισχύει την αρνητική παρουσίαση της υπηρέτριας που πρόδωσε την κυρία της και το αίσθημα της τραγικότητας.

Επίσης, δεν είναι λίγες και οι περιπτώσεις στις οποίες το αφεντικό εκμεταλλευόμενο τη θέση του συνάπτει δεσμό με την υπηρέτριά του. Σε μία άλλη μπαλλάντα με τον τίτλο «Κούνα την κούνια, John», μία από τις πολλές παραλλαγές ενός τραγουδιού που αναφέρεται στην ανατροφή παιδιών που γεννήθηκαν μετά από μοιχεία, το άτομο που απίστησε είναι μία νεαρή γυναίκα η οποία πριν γίνει σύζυγος ενός μέχρι τότε εργένη αγρότη πενήντα επτά ετών, ήταν υπηρέτριά του.⁶⁰³ Το τραγούδι αναφέρει την επαγγελματική ιδιότητα της γυναίκας αλλά τονίζει περισσότερο τη διαφορά της ηλικίας ανάμεσα στο ζευγάρι. Αντίστοιχα, στην μπαλλάντα με τίτλο «Ο δικηγόρος και η Nell» η υπηρέτρια καταστρώνει ένα σχέδιο για να πείσει τον νεαρό δικηγόρο και κύριό της, που αθέτησε την υπόσχεση γάμου που της είχε δώσει, να την παντρευτεί.⁶⁰⁴ Συνήθως, το τέλος που επιφυλάσσουν αυτές οι μπαλλάντες για τις υπηρέτριες που είτε με είτε χωρίς τη συγκατάθεσή τους συνδέονται ερωτικά με τον κύριό τους δεν είναι καλό.

Οι σχέσεις των υπηρετών με ανθρώπους εκτός του νοικοκυριού είναι εξίσου πιθανό να προκαλέσουν προβλήματα. Ένα τέτοιο παράδειγμα είναι η μπαλλάντα με τίτλο «Το βούτυρο που περπατά» στην οποία ο νεαρός εραστής της αρκετά μεγαλύτερης μαγειρίσσας τρέχει να ξεφύγει από το αφεντικό του σπιτιού.⁶⁰⁵ Δεν είναι σπάνιο στις μπαλλάντες οι υπηρέτες να εκμεταλλεύονται την απουσία των αφεντικών τους από το σπίτι. Όταν μάλιστα το νοικοκυριό δεν είναι πολυμελές, αυτό γίνεται ακόμα πιο εύκολο για τους υπηρέτες. Για παράδειγμα στην μπαλλάντα με τίτλο «Ερωτοτροπώντας στην κουζίνα» η υπηρέτρια καλεί στην κουζίνα του αφεντικού της έναν νεαρό εργένη ο οποίος αφηγείται ότι «το αφεντικό της ήταν ένας άνδρας μόνος

⁶⁰² «George Barnwell» (1817-1885), *BBO* Roud Number 546. Βλ. και «An Excellent Ballad of George Barnwel an Apprentice in London, who was undone by a Strumpet, who thrice Robbed his Master, and Murdered / his Uncle in Ludlow» (1684-1686), PL, Pepys 2.158-2159, *EBBA* 20778· «An excellent Ballad of George Barnwel an Apprentice of London...», (1658-1664), UGL, Euing 81, *EBBA* 31764· «An Excellent Ballad of George Barnwel, an Apprentice of London...» (1674-1679), BL, Roxburghe 3.26-3.27, *EBBA* 30382· «An excellent BALLAD of GEORGE BARNWELL, an Apprentice in the City of LONDON...», (1693-1694?), NLS, Crawford EB.66, *EBBA* 32718. Βλ. και σελ. 177-178.

⁶⁰³ «Rock the cradle John!» (1840-1899), *BBO* Roud Number 357.

⁶⁰⁴ «The Lawyer and Nell» (1816-1825), *BBO* Roud Number V10557, Edition-Bod13461.

⁶⁰⁵ «Walking tube of butter» (1850-1885), *BBO* Roud Number 3136.

και εκείνη τη μέρα είχε βγει έξω για ψάρεμα, και είχαμε όλο το σπίτι δικό μας, και πήγαμε να ερωτοτροπήσουμε στην κουζίνα».⁶⁰⁶

Η ερωτική ζωή των υπηρετριών συνδέεται με το θέμα της εκμετάλλευσης του χώρου και της οικειοποίησης των αντικειμένων του νοικοκυριού για προσωπικό όφελος και σε άλλα τραγούδια. Στην μπαλλάντα «Ερωτοτροπώντας στην κουζίνα» ο νεαρός εργένης που ερωτοτροπεί με την υπηρέτρια βρίσκεται σε πολύ δυσάρεστη θέση όταν επιστρέφει αιφνιδίως το αφεντικό του σπιτιού. Η υπηρέτρια δεν αρνήθηκε ότι ο νεαρός βρέθηκε στο σπίτι μετά από δικιά της πρόσκληση, αλλά τον κατηγορήσε ότι δεν συναίνεσε σε όλα τα υπόλοιπα με αποτέλεσμα την τιμωρία του νεαρού. Σε μία από τις τρεις παραλλαγές που συγκαταλέγονται στο δείγμα επιβλήθηκε στον νεαρό υποχρεωτική εργασία τριών μηνών και επιπλέον υπέστη τις κοινωνικές συνέπειες, οι οποίες ήταν τόσο σοβαρές ώστε να κλείσει μέχρι και το μαγαζί του. Παρόλα αυτά, ο εργένης δεν συμβουλεύει τους νεαρούς ανύπανδρους να αποφεύγουν τις σχέσεις με τις υπηρέτριες, απλώς τους προτρέπει να αποφεύγουν τον χώρο της κουζίνας. Ο χώρος της κουζίνας αλλά και η μαγειρίσσα ως χαρακτήρας πρωταγωνιστούν και σε άλλες μπαλλάντες με παρεμφερές περιεχόμενο.⁶⁰⁷ Η επιτυχία που παρουσιάζεται να έχουν οι μαγειρίσσες στον ερωτικό τομέα πιθανόν να συνδέεται με την πρόσβαση που είχαν στην κουζίνα και κατ' επέκταση στις προμήθειες του νοικοκυριού. Αυτό υποδεικνύουν και οι στίχοι ενός άλλου τραγουδιού στους οποίους αναφέρεται ότι ο εραστής μίας μαγειρίσσας της ζητά να τον συναντήσει και να του «φέρει από το κελάρι ένα κόκκαλο».⁶⁰⁸

Συχνά, οι ίδιες οι υπηρέτριες πέφτουν θύματα επιτήδειων, όπως στην περίπτωση που αφηγείται η μπαλλάντα με τίτλο «Ο νεαρός άνδρας από την επαρχία» η οποία σώζεται σε πέντε παραλλαγές.⁶⁰⁹ Η αφηγήτρια είναι μία γυναίκα η οποία όπως αναφέρει μπήκε στον χώρο της υπηρεσίας εργαζόμενη ως νταντά σε ένα νοικοκυριό το οποίο είχε άλλες δύο οικιακές βοηθούς εκ των οποίων η μία ήταν μαγειρίσσα. Οι τρεις γυναίκες είχαν θαυμαστές με τους οποίους περνούσαν τον ελεύθερο χρόνο τους αλλά στο τέλος αποδεικνύεται ότι ο άντρας που κρατούσε συντροφιά στην πρωταγωνίστρια και αφηγήτρια στην προκειμένη, έκλεβε αντικείμενα από το σπίτι στο οποίο εκείνες εργαζόνταν. Μετά τη δίκη του κλέφτη, οι

⁶⁰⁶ «Courting in the kitchen» (1850-1910), *BBO* Roud Number 1007.

⁶⁰⁷ Βλ. και «Walking tube of butter» (1850-1885), *BBO* Roud Number 3136.

⁶⁰⁸ «Meet me by gaslight» (1855-1858), *BBO* Roud Number V1632, Edition-Bod10872.

⁶⁰⁹ «The young man from the country» (1840-1885), *BBO* Roud Number V8421.

τρεις υπηρέτριες έχασαν τη δουλειά τους και για αυτό τον λόγο η αφηγήτρια εφιστά την προσοχή των όλων των νέων γυναικών ώστε να μην υποστούν τα ίδια.

Οι υπηρέτες οι οποίοι εκμεταλλεύονταν την απουσία των αφεντικών τους προς δικό τους όφελος δεν ήταν μόνο γένους θηλυκού καθώς το ίδιο ήταν πιθανόν να πράξουν και οι άνδρες υπηρέτες. Οι συνέπειες σε αυτές τις περιπτώσεις τραγουδιών παρουσιάζονται ωστόσο πιο επικίνδυνες καθώς οι άντρες υπηρέτες μπορούσαν εκτός από τα αγαθά και τους χώρους του σπιτιού να «οικειοποιηθούν» και τις γυναίκες των αφεντικών. Ένα τέτοιο παράδειγμα είναι η μπαλλάντα που σώζεται σε τρεις εκδόσεις με τίτλο «Η αφεντικίνα μου ήρθε στην πόρτα», στην οποία η γυναίκα του αφεντικού αποπλανεί τον υπηρέτη και διαπράττει μοιχεία.⁶¹⁰ Όταν ο αφέντης επιστρέφει από την αγορά στο σπίτι του, ρωτάει τον υπηρέτη τι έκανε κατά τη διάρκεια της απουσίας του. Ο πονηρός υπηρέτης απαντά ότι *«ασχολήθηκ[ε] με τις δουλειές του σαν να ήταν ο ίδιος στο σπίτι»*. Έτσι, καταφέρνει όχι μόνο να αποφύγει την τιμωρία αλλά και να εξασφαλίσει μύρα. Το τραγούδι τελειώνει απευθυνόμενο σε όλους τους νεαρούς άνδρες όπως εκείνον να κάνουν το ίδιο όταν ο αφέντης *«πηγαίνει έναν περίπατο»*. Επομένως, και σε αυτές τις περιπτώσεις υπάρχουν δύο μέτρο και δύο σταθμά: οι γυναίκες που παρεκτρέπονται παρουσιάζονται με μελανά χρώματα, ενώ οι αντίστοιχες συμπεριφορές των ανδρών αντιμετωπίζονται με σαφώς περισσότερη επιείκεια ή και συχνά με χιουμοριστική διάθεση.

Η υπηρεσία, όπως έχει ήδη αναφερθεί, ήταν συνήθως ένα μεταβατικό στάδιο από την εφηβική προς την ενήλικη ζωή και τη δημιουργία ενός νέου νοικοκυριού. Σε αυτό το πλαίσιο, μία απρογραμμάτιστη εγκυμοσύνη της υπηρέτριας μπορούσε να αποτελέσει αιτία πολλών προβλημάτων. Μία τέτοια περίπτωση είναι εκείνη της Sarah Wilson. Στην ομώνυμη μπαλλάντα η αφηγήτρια υπηρέτρια εξηγεί πώς η προδοσία του κυρίου της και εραστή της την οδήγησε στην αυτοκτονία.⁶¹¹ Σε κάποιες από τις είκοσι εκδόσεις του εν λόγω τραγουδιού το αφεντικό της παντρεύεται μία άλλη γυναίκα, ενώ σε άλλες μπαλλάντες αναφέρεται ρητά η ανεπιθύμητη εγκυμοσύνη της υπηρέτριας. Ενδιαφέρον έχει ότι σε αυτές τις εκδόσεις στις οποίες γίνεται ευθέως λόγος για την εγκυμοσύνη δεν παρατίθενται τα ονοματεπώνυμα των πρωταγωνιστών παρά μόνο τα αρχικά τους. Αυτή η πρακτική συγκάλυψης της ταυτότητας των εμπλεκόμενων προσώπων αλλά και η εικονογράφηση που επιλέχθηκε θυμίζουν ένα άλλο είδος δημοσιευμάτων τα οποία θα μπορούσαν να

⁶¹⁰ «My Mistress came to the door or a rap, tap, tap» (1860-1883), *BBO* Roud Number 792.

⁶¹¹ «Effects of love» ή «Sarah Wilson» (1813-1899), *BBO* Roud Number 1493.

προσομοιαστούν με τον σημερινό κίτρινο τύπο.⁶¹² Η ανεπιθύμητη εγκυμοσύνη των υπηρετριών ήταν ένα σοβαρό πλήγμα στην εύρυθμη λειτουργία του νοικοκυριού, αλλά στις μπαλλάντες οι συνέπειες παρουσιάζονται σχηματικά και όχι με τον περιγραφικό και γλαφυρό τρόπο που τις παρουσιάζει η δευτερογενής βιβλιογραφία.⁶¹³

Στο σύμπαν των μπαλλαντών, οι γονείς δεν αντιμετωπίζουν θετικά τις ερωτικές σχέσεις ανάμεσα στα παιδιά τους και τους υπηρέτες. Ένα τέτοιο παράδειγμα αποτελεί ένα πολύ δημοφιλές τραγούδι, κρίνοντας από τις δεκαοκτώ διαθέσιμες εκδόσεις του, το οποίο αφορά στη σχέση ανάμεσα σε μία κόρη και σε έναν υπηρέτη με τίτλο «Ο απάνθρωπος πατέρας, ή Ο στοργικός εραστής».⁶¹⁴ Σε αυτήν την περίπτωση, όταν ο πατέρας πληροφορείται για τη σχέση των δύο νέων, κτίζει και φυλακίζει την όμορφη κόρη του σε ένα μπουντρούμι, όπου και τη βασανίζει. Εκείνη δηλώνει έτοιμη να πεθάνει για χάρη «του υπηρέτη της». Ο νεαρός, όμως, καταφέρνει να την απελευθερώσει και να πάρει τη θέση της. Τότε ο πατέρας αναγνωρίζει την αγάπη των δύο νέων, συναινεί στην ένωση τους κι έτσι εκείνοι μπορούν «να ζήσουν ευλογημένοι, μέσα στα πλούτη». Σε ένα άλλο τραγούδι η ηρωίδα αναφέρει ρητά ότι οι γονείς της επιθυμούσαν να τη δουν παντρεμένη με έναν *gentleman* αλλά εκείνη το έσκασε με τον υπηρέτη του πατέρα της για την Αμερική.⁶¹⁵

Ενδιαφέρον για το θέμα της υπηρεσίας παρουσιάζει η μπαλλάντα με τίτλο «Το διάσημο λουλούδι των υπηρετών ή Η κυρά που έγινε υπηρέτης».⁶¹⁶ Η ιστορία είναι αρκετά μελοδραματική. Μία μοναχοκόρη παντρεύεται έναν ιππότη ο οποίος όμως πεθαίνει. Εκείνη μεταμφιέζεται σε άντρα και αναζητά εργασία υπηρέτη στο παλάτι. Όταν αποκαλύπτεται το πραγματικό της φύλο, ο βασιλιάς αντί να τη σκοτώσει τελικά την παντρεύεται. Η συγκεκριμένη μπαλλάντα, παρόλο που δεν βασίζεται σε πραγματικά γεγονότα, παρέχει ενδιαφέρουσες πληροφορίες σχετικά με το εν λόγω ζήτημα. Πρώτον, ενδιαφέρον στοιχείο αποτελεί το ότι όταν ο σύζυγος της

⁶¹² Βλ. την περίπτωση των *tête-à-tête*, Cindy McCreery, «Keeping up with the Bon Ton: The Tête-à-Tête series in the Town and Country Magazine», στο Hannah Barker και Elaine Chalus (επιμ.), *Gender in 18th-century England, Roles, Representation and Responsibilities*, Οξφόρδη και Νέα Υόρκη, Routledge, 2014 [1997], σελ. 207-229.

⁶¹³ Βλ. Gowing, Laura, «Secret births and infanticide in seventeenth-century England», *Past & Present* 156 (1997), 87-115.

⁶¹⁴ «The cruel father, or The affectionate lover» (1813-1899), *BBO Roud Number* 539.

⁶¹⁵ «The servant boy» (1813-1885), *BBO Roud Number* 1910.

⁶¹⁶ «The famous flower of serving-men, or, The lady turned serving man» (1664-1846), *BBO Roud Number* 199. Βλ. και «The Famous Flower of Serving-men; / OR, / The LADY turned to be a SERVING-MAN. / Her love being slain, her father dead, / Her bower rob'd, her servants fled; / She dress'd herself in man's attire, / She trimm'd her locks, she cut her hair, / And thereupon she changed her name, / From fair Alice, to sweet William» (1775?), Chetham's Library, Halliwell-Phillips, H.P.211, *EBBA* 36129.

τολμηρής γυναίκας σκοτώνεται, οι φίλοι, όπως και όλοι οι υπηρέτες της, την εγκαταλείπουν και το νοικοκυριό καταρρέει. Στη συνέχεια, όταν εμφανίζεται στο παλάτι αναζητώντας εργασία, συζητούνται πολλές διαφορετικές θέσεις στις οποίες θα μπορούσε να απασχοληθεί ως υπηρέτης. Εδώ, όπως και σε άλλες μπαλλάντες, η θέση του υπηρέτη αποτελεί το διαβατήριο για την ένταξη ενός ατόμου στο νοικοκυριό. Μάλιστα, στη συγκεκριμένη περίπτωση η προσωρινή ένταξη στο νοικοκυριό μέσω της υπηρεσίας οδηγεί στην μόνιμη ένταξη μέσω του γάμου και η πρωταγωνίστρια από εργατική υπηρέτρια γίνεται τελικά βασίλισσα. Σε ένα άλλο τραγούδι η νεαρή ευκατάστατη κοπέλα μεταμφιέζεται σε υπηρέτρια, ώστε να διεισδύσει στο νοικοκυριό και να προσεγγίσει το αντικείμενο του πόθου της.⁶¹⁷

Στοιχεία από τις παραπάνω αφηγήσεις, με παραλλαγές ή ενταγμένα σε διαφορετικές αφηγήσεις, βρίσκονται σε αρκετές μπαλλάντες σχετικά με την υπηρεσία. Για παράδειγμα σε ένα άλλο τραγούδι με δεκαέξι εκδόσεις, ο πατέρας απομονώνει την υπηρέτρια ώστε να την απομακρύνει από τον γιο του συμβουλεύοντας τον *«να μην χαραμίζ[ει] τον εαυτό [τ]ου με το να παντρευ[εί] μία φτωχή υπηρέτρια που οι γονείς της είναι τόσο κακοί»* αλλά εκείνος του απαντά ότι δεν θα χάσει την αγαπημένη του *«για χίλιες λίρες τον χρόνο»* και ότι θα την έκανε αν μπορούσε βασίλισσά του.⁶¹⁸

Από την εξέταση όλων των παραπάνω μπαλλαντών αναδεικνύονται τρία σημαντικά σημεία. Πρώτον, οι μπαλλάντες παρουσιάζουν τόσο καλούς όσο και κακούς υπηρέτες, οι οποίοι απασχολούνται σε διαφορετικές θέσεις μέσα στο νοικοκυριό. Ιδιαίτερη περίπτωση είναι εκείνη της μαγείρισσας και του στερεότυπου της πονηρίας που συχνά τη συνοδεύει. Να σημειωθεί, όμως, ότι σε πολλές άλλες μπαλλάντες γίνεται λόγος για τις παράνομες σχέσεις υπηρετών και των δύο φύλων. Δεύτερον, η υπηρεσία αποτελεί ένα μέσο για την ένταξη του ατόμου στο νοικοκυριό και ταυτόχρονα παρέχει πρόσβαση στους πόρους αυτού. Σε αρκετές μπαλλάντες οι υπηρέτες παρουσιάζονται να εκμεταλλεύονται αυτό το γεγονός για δικό τους όφελος, στοιχείο που δικαιολογεί την αυστηρότητα και τον ανταγωνισμό από την πλευρά των κυρίων τους. Τέλος, η υπηρεσία εκτός από το διαβατήριο για την ένταξη σε ένα νοικοκυριό παρουσιάζεται να αποτελεί το εφελτήριο για την ένταξη στον εργασιακό στίβο, καθώς σε αρκετές μπαλλάντες του δείγματος η υπηρεσία έρχεται ως από μηχανής θεός να σώσει συνήθως μία φτωχή γυναίκα από την εξαθλίωση.

⁶¹⁷ «The Lancashire lady's wedding» (1840-1866), *BBO Roud Number* V3943.

⁶¹⁸ «The sweet maid of Gorteen» (1840-1899), *BBO Roud Number* 3025.

2.4.2 Οι μαθητευόμενοι

Η ένταξη ενός νέου εργαζόμενου στο νοικοκυριό ήταν δυνατή και μέσω της μαθητείας. Οι γονείς ή οι κηδεμόνες έστελναν τα νεαρά αγόρια τους και λιγότερο συχνά τα κορίτσια τους να μαθητεύσουν κοντά σε έναν μάστορα για ένα χρονικό διάστημα με σκοπό την απόκτηση τεχνικής εκπαίδευσης.⁶¹⁹ Οι γονείς κατέβαλαν κάποιο αντίτιμο στον μάστορα και οι μαθητευόμενοι προσέφεραν κατά κανόνα αμισθί την εργασία τους ως αντάλλαγμα για τις γνώσεις και την εργασιακή εμπειρία που λάμβαναν από τον ήδη επαγγελματία τεχνίτη.⁶²⁰ Αυτή η περίοδος συνήθως διαρκούσε από πέντε έως εννέα χρόνια. Οι μαθητευόμενοι υπόκεινταν στην απόλυτη εξουσία του κυρίου τους. Επιπλέον, καθ' όλη τη διάρκεια του συμβολαίου τους δεν τους επιτρεπόταν να παίρνουν μέρος σε τυχερά παιχνίδια ούτε να διασκεδάζουν σε θέατρα και καπηλεία και βεβαίως δεν είχαν ούτε το δικαίωμα να παντρευτούν. Όσο διαρκούσε η μαθητεία, οι μαθητευόμενοι αποτελούσαν έναν επιπλέον εργάτη για το νοικοκυριό του κυρίου τους.⁶²¹

Για τους σκοπούς της παρούσας έρευνας, κρίθηκε σκόπιμη η εξέταση κυρίως των περιπτώσεων στις οποίες αναδεικνύεται η συνεισφορά των μαθητευόμενων στο νοικοκυριό ή/και οι σχέσεις που αναπτύσσουν μέσα στο πλαίσιο της οικιακής ομάδας στην οποία εντάσσονται με την έναρξη της μαθητείας τους.⁶²² Στην πλειοψηφία των

⁶¹⁹ Johnson, *A Dictionary of the English Language*, ηλεκτρ. έκδ., σελ. 150, λήμμα «apprentice: One that is bound by covenant, to serve another man of trade, for a certain term of years, upon condition, that the artificer, or tradesman, shall, in the mean time, endeavour to instruct him in his art or mystery», Σύμφωνα με νομικό λεξικό της εποχής ο μαθητευόμενος ορίζεται ως «a young person bound by indentures to a tradesman or artificer, who upon certain covenants is to teach him his mystery or trade», Tomlins, *The Law Dictionary*, II τόμος.

⁶²⁰ Για το χρηματικό ποσό που κατέβαλλαν οι γονείς και οι κηδεμόνες βλ. Chris Minns και Wallis Patrick, «The Price of Human Capital in a Pre-industrial Economy: Premiums and Apprenticeship Contracts in 18th Century England», *Explorations in Economic History* 50:3 (2013), 335-350.

⁶²¹ Γενικά για τη μαθητεία και μία εκτίμηση του ρόλου της στη Βιομηχανική Επανάσταση βλ. Humphries, *Childhood and child labour...*, σελ. 256-305.

⁶²² Η αναζήτηση μπαλλαντών στο BBO με θέμα τους μαθητευόμενους «Apprentices» απέφερε συνολικά 69 αποτελέσματα εκ των οποίων τα 17 αφορούν έργα και τα 52 εκδόσεις. Αντιστοίχως, η αναζήτηση της ίδιας λέξης στο σώμα των κειμένων των μπαλλαντών που συμπεριλαμβάνονται στο EBBA απέφερε 43 καταγραφές, ενώ η ταυτόχρονη αναζήτηση με την λέξη-κλειδί «εργασία/ τέχνη» και με την «υπηρεσία» απέφεραν 5 και 1 καταγραφή, αντίστοιχα. Ο όρος «μαθητευόμενος» εμφανίζεται στον τίτλο 23 καταγεγραμμένων εκδόσεων με την πλειοψηφία αυτών να εκδίδεται κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 18^{ου} αιώνα. Ενδιαφέρον έχει το γεγονός ότι σύμφωνα με τα στοιχεία του BBO το θέμα «μαθητευόμενοι» συνδυάζεται συχνότερα με τα θέματα «φόνος» και «πορνεία» με 12 υπάρχουσες καταγραφές, ενώ ακολουθούν 7 καταγραφές με το θέμα «έμπορος» (merchants), με 6 καταγραφές το θέμα «μεταφερόμενος κατάδικος» (transported convict) και με 5 καταγραφές τα θέματα «δικαστήρια και νόμος» (courts and law) και «ερωτοτροπία – διαφορά στην κοινωνική θέση» (courtship – difference in social status). Επίσης, εντοπίστηκε μία μελωδία στην οποία αναφέρεται ο όρος «μαθητευόμενος» *To the Tune of Packingtons Pound; Or, Timothy Dash the Scriveners Apprentice*. Η μελωδία *Packington's Pound* είναι μία από τις δημοφιλέστερες που έχουν συνδεθεί με τις μπαλλάντες πριν το 1700, Simpson, *The British Broadside Ballad and Its Music*, σελ. 564-571.

μπαλλαντών που εξετάστηκαν σχετικά με το θέμα της μαθητείας η ειδικότητα των μαθητευόμενων δεν αναφέρεται. Σε αυτές όμως που αναφέρεται, πιο συχνά εμφανίζεται η μαθητεία δίπλα σε έναν έμπορο παρόλο που στην πραγματικότητα οι ποικιλία των διαφορετικών ειδικοτήτων ήταν μεγαλύτερη από αυτήν που παρουσιάζεται στα τραγούδια. Στις μπαλλάντες αναφέρονται, αν και λιγότερο συχνά, άλλες ειδικότητες όπως εκείνη του μαθητευόμενου που δηλώνει ότι μαθητεύει δίπλα σε έναν υφαντή.⁶²³ Σε μία από τις δύο διαθέσιμες εκδόσεις του εν λόγω τραγουδιού ο πρωταγωνιστής αναφέρει ότι «για εφτά μακρά χρόνια» είναι υφαντής. Ο μαθητευόμενος υφαντής διηγείται πως όταν απέκτησε «λίγα χρήματα» πήγε στο Λονδίνο όπου και τα ξόδεψε κυρίως στο ούισκι, με αποτέλεσμα τώρα να πρέπει «να πάει στον αργαλειό του και να υφαίνει για πολύ καιρό».⁶²⁴ Στη δεύτερη εκδοχή του τραγουδιού, η ιδιότητα του μαθητευόμενου δεν υπονοείται μόνο από την αναφορά στα επτά έτη αλλά εκφράζεται ρητά στον πρώτο στίχο, «ήμουν μαθητευόμενος δεμένος⁶²⁵ σε έναν υφαντή».⁶²⁶ Επίσης, υπάρχει και μία περίπτωση ενός αγρότη ο οποίος έστειλε τον γιό του στο Λονδίνο με σκοπό να μαθητεύσει δίπλα σε έναν μπαρμπέρη και κομμωτή.⁶²⁷ Άλλα επαγγέλματα που αναφέρονται είναι αυτά του χρυσοχόου, του υποδηματοποιού και του γιατρού.⁶²⁸ Στοιχεία που επανέρχονται σε αυτές τις μπαλλάντες είναι τα πενιχρά οικονομικά και τα επτά «μακρά» έτη της μαθητείας όπως προβλέπεται από τη σχετική νομοθεσία.

Η μαθητεία στην Αγγλία έχει τις ρίζες της στους μεσαιωνικούς χρόνους και αποτέλεσε μία πρακτική που στη συνέχεια απέκτησε και θεσμική μορφή.⁶²⁹ Από το 1563, με τον *Νόμο περί Τεχνιτών (Statute of Artificers and Apprentices)* που ίσχυσε για δυόμισι αιώνες, για την απόκτηση του δικαιώματος εργασίας στο επάγγελμα απαιτούνταν επτά χρόνια μαθητείας και ως εκ τούτου θεωρητικά δεν μπορούσε κανείς να εργαστεί έχοντας την ιδιότητα του ειδικευμένου εργάτη ή του μάστορα πριν

⁶²³ «Nancy Whisky» (1790-1850) *BBO* Roud Number 883.

⁶²⁴ «Nancy Whisky» (1790-1840), *BBO*, Roud Number 883 Edition-Bod3635.

⁶²⁵ Η έκφραση που χρησιμοποιείται για να δηλώσει την έναρξη της μαθητείας είναι «Bound apprentice». Στην ελληνική η κατά λέξη μετάφραση είναι «δένομαι ή δεσμεύομαι μαθητευόμενος», στοιχείο που αναδεικνύει τον ισχυρό δεσμό που εγκαθιδρύεται ανάμεσα στον μαθητευόμενο και τον κύριό του με την έναρξη της μαθητείας.

⁶²⁶ «I was bound a prentice to a weaver,...», «Nancy Whisky» (1814-1850), *BBO* Roud Number 883, Edition-Bod9588.

⁶²⁷ «Jackey and the cow» (c.1805), *BBO* Roud Number V4752.

⁶²⁸ «The Guernsey garland» (1736-1763), *BBO* Roud Number V9997, Edition-Bod24103.

⁶²⁹ Θεμελιώδης έρευνα σχετικά με τη μαθητεία θεωρείται το O.J. Dunlop και R.D. Denman, *English Apprenticeship and Child Labour: A History*, Νέα Υόρκη, Macmillan, 1912. Ένα πιο πρόσφατο και σημαντικό για το θέμα έργο είναι αυτό της Joan Lane, *Apprenticeship in England, 1600-1914*, Λονδίνο, UCL Press, 1996.

την ολοκλήρωση της επταετούς μαθητείας. Με αυτόν τον τρόπο διασφαλιζόταν η τροφοδοσία συγκεκριμένων επαγγελματιών με εργατικό δυναμικό και παράλληλα εξασφαλιζόταν η ποιότητά του. Η ανάκληση των ρυθμίσεων σχετικά με τη μαθητεία του Νόμου περί Τεχνιτών το 1814 ήταν η επιβεβαίωση της εξασθένησης του θεσμού που είχε αρχίσει τουλάχιστον μερικές δεκαετίες νωρίτερα.⁶³⁰

Οι υποχρεώσεις που είχαν οι μαθητευόμενοι απέναντι στα αφεντικά τους ήταν πολλές. Μάλιστα, δεν έλειπαν από τα τραγούδια οι οδηγίες σχετικά με τη σωστή συμπεριφορά των μαθητευόμενων. Για παράδειγμα, σε ένα τραγούδι γίνεται λόγος για τους κανονισμούς σχετικά με την κατανάλωση αλκοόλ από τους μαθητευόμενους.⁶³¹ Επίσης, σε μία άλλη μπαλλάντα σχετικού περιεχομένου γίνεται γενικότερα λόγος για τις ηθικές υποχρεώσεις των μαθητών απέναντι τόσο στα αφεντικά τους όσο και προς τον υλικό πλούτο των κυρίων.⁶³² Στο παραπάνω τραγούδι αναφέρονται και οι γενικότερες οδηγίες που αφορούν την ηθική και τον ορθό τρόπο ζωής που πρέπει να ακολουθεί ένας μαθητευόμενος:

*«Ταβέρνες και καπηλειά δεν πρέπει να στοιχειώνει,
Αυτές τις παγίδες της νεολαίας, τις σκηνές της κακίας και της επιθυμίας.
Χαρτιά και ζάρια δεν πρέπει να τολμά να παίζει,
Αλλά να φεύγει μακριά από αυτούς του πειρασμούς,
Ω νεολαία! θυμήσου είσαι δεμένη με αυτήν την τέχνη,
Δες ότι δεν μπορείς να κάνεις καμία παραβίαση».*

Να σημειωθεί ότι κάτω από τον τίτλο υπάρχει μία σημείωση η οποία πληροφορεί τους αναγνώστες ότι οι παρόντες στίχοι είναι «κατάλληλοι για να αναρτηθούν σε όλα τα μαγαζιά».⁶³³ Στο ίδιο φύλλο χαρτιού είναι τυπωμένο ακόμα ένα έργο το οποίο φέρει τον τίτλο «The golden rule». Η μπαλλάντα αυτή έχει θρησκευτικό χαρακτήρα και ο χρυσός κανόνας στον οποίον αναφέρεται ο τίτλος συνοψίζεται στην φράση «να συμπεριφέρεσαι όπως θα ήθελες να σου συμπεριφέρονται». Η παρουσία του δεύτερου αυτού έργου ενισχύει τον ηθικοπλαστικό χαρακτήρα του πρώτου.

⁶³⁰ K. D. M. Snell, *Annals of the Labouring Poor: Social Change and Agrarian England, 1660-1900*, Κέιμπριτζ, CUP, 1995 [1985], σελ. 228. Γενικά για την παρακμή του θεσμού της μαθητείας βλ. στο ίδιο, σελ. 228-269.

⁶³¹ «To the Worshipful, Cordners of the West-Port, / A humble PETITION is enter'd in Court / For Apprentice Boys, who would fain take a Drink, / Be blyth like their Masters, but want ready Clink» (1725), NLS, Rosebery Ry.III.a.10(75), *EBBA* 34307.

⁶³² «The apprentice's monitor; or Indentures in verse, showing what they are bound to do» ([1798]), *BBO* Roud Number V13006, Edition-Bod24103.

⁶³³ «Proper to be hung up in all Shops».

Σε ένα άλλο τραγούδι ένας απείθαρχος μαθητευόμενος στο Λονδίνο οδηγείται στη φυλακή λόγω της συμπεριφοράς του.⁶³⁴ Ο νεαρός δεν κοιμήθηκε στο σπίτι του κυρίου του. Ο τελευταίος ζήτησε εξηγήσεις και ο μαθητευόμενος του απάντησε ότι πέρασε το βράδυ με μία θελκτική κοπέλα. Τότε, ο κύριος παραπονέθηκε στον οικονόμο (*chamberlain*) και επειδή ο μαθητευόμενος αρνήθηκε, παρά τις παροτρύνσεις του πλήθους, να ζητήσει συγχώρεση και να δηλώσει υποταγή, στάλθηκε στη φυλακή του Bridewell.

Από το 1601, όταν αναθεωρήθηκε και τέθηκε εκ νέου σε ισχύ η νομοθεσία περί της αρωγής των απόρων (*Elizabethan Poor Law, 1597-1598*), η μαθητεία λειτούργησε και ως μέσο κοινωνικού ελέγχου. Συγκεκριμένα, όλα τα άτομα κάτω των είκοσι ενός ετών υποχρεούνταν να εργαστούν ή να προσληφθούν ως μαθητευόμενοι.⁶³⁵ Όποιος/α από αυτούς «αρνιόταν να είναι μαθητευόμενος ή να εργαστεί στη γεωργία» αντιμετώπιζε ποινή φυλάκισης έως ότου έβρισκε κύριο δίπλα στον οποίο θα μπορούσε να μαθητεύσει. Αυτές οι νέες συνθήκες είχαν ως αποτέλεσμα την ανάπτυξη της «μαθητείας της ενορίας».⁶³⁶ Η «μαθητεία της ενορίας» (*parish apprenticeship*) με τη συγκατάθεση δύο ειρηνοδικών λειτούργησε ως ένα βοηθητικό μέσο για τα κατώτερα στρώματα καθότι έδωσε στα φτωχά παιδιά, τα παιδιά εκτός γάμου και τα ορφανά και των δύο φύλων την ευκαιρία να μαθητεύσουν αφού εκτός αυτού του συγκεκριμένου πλαισίου, οι θέσεις μαθητείας καλύπτονταν από πιο προνομιούχους νεαρούς. Βέβαια, τα παιδιά που προέρχονταν από εύρωστες οικογένειες γινόντουσαν μαθητευόμενοι εμπόρων, κατασκευαστών, γιατρών και δικηγόρων, ενώ η μαθητεία που προσφερόταν από την ενορία αφορούσε εργασίες οι οποίες δεν έφεραν ιδιαίτερο κύρος όπως λόγου χάρη η κεραμοποιία.⁶³⁷ Κατά τον 18^ο αιώνα η μαθητεία είχε πια απήχηση σε όλα τα κοινωνικά στρώματα με εξαίρεση τα υψηλότερα.⁶³⁸ Να σημειωθεί όμως ότι οι συνθήκες για τα φτωχότερα παιδιά ήταν συχνά κάθε άλλο παρά ρόδινες. Κατά τα τέλη του 18^{ου} αιώνα ο αυξανόμενος αριθμός των φτωχών οδήγησε στην επέκταση της «μαθητείας της ενορίας» πέρα από τα

⁶³⁴ «The undutiful 'prentice» (1790-1840), *BBO Roud Number V7168*.

⁶³⁵ Βλ. και Henry Kamen, *Πρώιμη Νεότερη Ευρωπαϊκή Ιστορία*, μτφρ. Ελένη Κακογιάννη, Αθήνα, Μεταίχμιο, 2002, σελ. 320-341, ειδικά σελ. 332.

⁶³⁶ Για μία εκτενέστατη μελέτη της «μαθητείας της ενορίας» βλ. τη μονογραφία της Katrina Honeyman, *Child Workers in England, 1780-1820, Parish Apprentices and the Making of the Early Industrial Labour Force*, Ashgate, Aldershot, ηλεκτρ. έκδ. 2007.

⁶³⁷ Για τον θεσμό της μαθητείας στην αριστοκρατία βλ. Wallis Patrick και Cliff Webb, «The Education and Training of Gentry Sons in Early Modern England», *Social History* 36:1 (2011), 36-53.

⁶³⁸ Lane, *Apprenticeship in England...*, σελ. 8.

παραδοσιακά επαγγέλματα, στη μαθητεία στα εργοστάσια, που όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ένας σχολιαστής της εποχής έμοιαζε με σκλαβιά.⁶³⁹

Όπως οι υπηρέτες μπορεί να είχαν τη δυστυχία να υπηρετούν κακούς εργοδότες, έτσι και οι μαθητευόμενοι ήταν πιθανόν να εργάζονταν υπό τις οδηγίες ενός κακού αφεντικού. Οι συνθήκες ήταν πιθανόν άσχημες όχι μόνο για τους φτωχούς αλλά ακόμα και για τους μαθητευόμενους σε επαγγέλματα που έφεραν μεγαλύτερο κύρος. Ένα τέτοιο παράδειγμα περιγράφεται στη μπαλλάντα με τίτλο «Ω, Γιατρέ Brown».⁶⁴⁰ Ο νεαρός μαθητευόμενος αναφέρει ότι ενώ όταν ξεκίνησε τη μαθητεία του ήταν εύσωμος, τώρα είναι πολύ αδυνατισμένος, αφού ο γιατρός τον είχε φέρει στα όρια της λιμοκτονίας. Εκτός αυτού, φαίνεται ότι ο κύριός του τον χρησιμοποιεί ως πειραματόζωο και μάλιστα τον απειλεί ότι κάποια νύχτα θα του χορηγήσει το καταληκτικό φίλτρο. Υπάρχει ακόμα μια μπαλλάντα, η οποία φέρει τον ίδιο τίτλο και ενώ έχει διαφορετικούς στίχους, το περιεχόμενο είναι σχεδόν το ίδιο.⁶⁴¹ Η εικόνα του γιατρού Brown είναι ίσως ακόμα πιο φρικτή.

Στο σύμπαν των μπαλλαντών, μόνο συμφορές μπορούν να βρουν τους μαθητευόμενους όταν παρακούν τα αφεντικά τους. Μία τέτοια περίπτωση παρουσιάζεται στη μπαλλάντα με τίτλο «George Barnwell», η οποία κρίνοντας από τις οκτώ υπάρχουσες διαφορετικές εκδόσεις στο BBO και την εμφάνισή της σε άλλες τέσσερις συλλογές στο EBBA, ήταν αρκετά δημοφιλής.⁶⁴² Ο πρωταγωνιστής αυτής της ιστορίας είναι ένας «καλός και ενάρετος νεαρός» που, όπως αναφέρεται ήδη από τους πρώτους στίχους, το αφεντικό του δεν του επέτρεπε να βγαίνει έξω. Αυτή η απαγόρευση αντικατοπτρίζει την εξουσία που μπορούσε να ασκήσει το αφεντικό στον μαθητευόμενο. Παράλληλα, ο σεμνός και καθώς πρέπει βίος συνδέεται με την παραμονή εντός του σπιτιού και του χώρου εργασίας και κατ' επέκταση με την αποχή από πιθανούς χώρους ακολασίας όπως τα καπηλειά, ιδέα που έχει πλήρως αναπτυχθεί

⁶³⁹ *Memoirs of the Life of Sir Samuel Romilly, with a Selection of his Correspondence, Edited by his Sons*, τόμος II, Shannon, Irish University Press, 1971 [1840], σελ. 378-379:

«It is a very common practice with the great populous parishes in London to bind children in large numbers to the proprietors of cotton mills in Lancashire and Yorkshire [...] The children who are send off by wagon loads at time, as much lost forever to their parents as if they were shipped off to West Indies».

⁶⁴⁰ «O, Doctor Brown» (1840-18--), BBO Roud Number V7954.

⁶⁴¹ «Doctor Brown» (?), BBO Roud Number V7953, Edition-Bod12624.

⁶⁴² «George Barnwell» (1817-1885), BBO Roud Number 546. Βλ. και «An Excellent Ballad of George Barnwel an Apprentice in London, who was undone by a Strumpet, who thrice Robbed his Master, and Murdered / his Uncle in Ludlow» (1684-1686), PL, Pepys 2.158-2159, EBBA 20778· «An excellent Ballad of George Barnwel an Apprentice of London...» (1658-1664), UGL, Euing 81, EBBA 31764· «An Excellent Ballad of George Barnwel, an Apprentice of London...» (1674-1679), BL, Roxburghe 3.26-3.27, EBBA 30382· «An excellent BALLAD of GEORGE BARNWELL, an Apprentice in the City of LONDON...», (1693-1694?), NLS, Crawford EB.66, EBBA 32718.

σε προηγούμενη μπαλλάντα. Μολονότι ο κύριος του πρωταγωνιστή, ένας έμπορος με πολύ μεγάλη φήμη, προσπαθεί να τον προφυλάξει, τελικά δεν τα καταφέρνει, αφού μία γυναίκα με την ιδιότητα της πελάτισσας τον προσεγγίζει εντός του χώρου εργασίας του. Η τελευταία, η οποία αποκαλύπτεται στη συνέχεια ότι είναι πόρνη, καταφέρνει να παρασύρει εκτός του καταστήματος τον νεαρό όμορφο μαθητευόμενο και στη συνέχεια, αφού ο νεαρός έχει χάσει τη μιλιά του από τα θέλγητρά της, τον πείθει να γίνει δολοφόνος με απώτερο σκοπό το οικονομικό κέρδος. Ο αδύναμος χαρακτήρας του μαθητευόμενου είχε διαφανεί ήδη από την πρώτη επαφή τους όταν ο George Barnwell αισθάνθηκε τέτοιο φόβο από την δυνατή χειραγία της γυναίκας που *«λύγισαν τα γόνατά»* του. Όταν αποκαλύφθηκε ότι τα χρήματα δεν επαρκούσαν ούτε *«για την αγορά ενός κοσμήματος»* η γυναίκα κατέδωσε την ίδια μέρα τον μαθητευόμενο επιδεικνύοντας μεγάλη σκληρότητα. Το τραγικό τέλος επιφυλάσσει μία έκπληξη για τον ακροατή γιατί αν και κανείς δεν έκλαψε για την μοίρα της γυναίκας, ο απαγχονισμός του νεαρού οδήγησε την κόρη του εμπόρου στον θάνατο από την στεναχώρια. Το καταληκτικό δίστιχο, δεν είναι ίδιο σε όλες τις εκδόσεις. Σε μία από αυτές ο αφηγητής απευθύνεται στις νεαρές γυναίκες, ενώ σε όλες τις άλλες απευθύνεται στους νεαρούς άνδρες. Σε όλες όμως τις περιπτώσεις η συμβουλή που δίνεται είναι η ίδια, να μην συναναστρέφονται με άτομα αμφιβόλου ηθικής.

Η αδυναμία του μαθητευόμενου να συμμορφωθεί με τις οδηγίες του αφεντικού του είχε τραγικές συνέπειες για τον ίδιο αλλά και για την οικιακή ομάδα στην οποία απασχολούνταν. Πιθανόν, όπως και σε πάρα πολλές άλλες μπαλλάντες, η αιτία του θανάτου της κόρης του εμπόρου να είναι συνδεδεμένη με την απώλεια του αγαπημένου της. Αυτή η εικασία βασίζεται στο ότι αυτό είναι ένα από τα τυπικά μοτίβα που συναντώνται στις μπαλλάντες. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, όμως, ενδιαφέρον έχει η σχέση αγάπης, ερωτικής ή μη, που δημιουργείται στο πλαίσιο της οικιακής ομάδας, ενισχύοντας το επιχείρημα σχετικά με τη θέαση του νοικοκυριού ως χώρου κοινωνικοποίησης ανάμεσα σε άτομα διαφορετικού φύλου και διαφορετικής κοινωνικής θέσης. Επίσης, η ανάδειξη της πυρηνικής οικογένειας από τους ιστορικούς και η ενίσχυση των δεσμών στοργής ανάμεσα στα μέλη της οικογένειας δεν θα πρέπει να οδηγήσει στη σκέψη ότι τα υπόλοιπα μέλη του νοικοκυριού δεν αναπτύσσουν στενές σχέσεις.

Οι μαθητευόμενοι σε άλλες μπαλλάντες γίνονται μόνιμα μέλη της οικογένειας με το να νυμφευθούν την κόρη του αφεντικού τους. Ένα τέτοιο παράδειγμα αποτελεί

η περίπτωση ενός μαθητευόμενου βαρκάρη.⁶⁴³ Η αφηγήτρια και πρωταγωνίστρια της ιστορίας αναφέρει:

*«Ο μαθητευόμενος ενός βαρκάρη,
ο οποίος ήταν ζωηρός και κεφάλτος,
Είχε σκοπό να με [...]
Και όρκο έδωσε πως θα με παντρευτεί
Αλλά πριν από αυτό μετέτρεψε σε πόρνη,
Την κόρη του ίδιου του κυρίου του,
Και όλοι οι γείτονες, μεγάλοι και μικροί,
Δεν μπορούσαν να κρατήσουν τα γέλια τους.»*

Εικόνα 21 «The wanton maid of Lambeth and the courageous waterman» (1664-1703 ?)⁶⁴⁴

Από αυτό το μικρό απόσπασμα γίνεται φανερή η αποδοκιμασία της κοινής γνώμης απέναντι στη σχέση του μαθητευόμενου με την κόρη αλλά πρέπει να διευκρινιστεί ότι αυτή η αποδοκιμασία δεν στηρίζεται απαραίτητα στην εργασιακή ταυτότητα του νεαρού. Αυτό που προκαλεί την αντίδραση του περιβάλλοντος και κυρίως των γονέων της είναι η σχέση εκτός γάμου. Η λύση, όπως και σε πολλές άλλες μπαλλάντες που αναφέρονται στα προβλήματα που αφορούν σε προγαμιαίες σχέσεις, δεν είναι άλλη από την αποκατάσταση της τιμής της γυναίκας μέσω της νομιμοποίησης της σχέσης και του γάμου. Με αυτόν τον τρόπο ο μαθητευόμενος αναγκαστικά έγινε ο γαμπρός του κυρίου του. Οι εικόνες που συνοδεύουν την

⁶⁴³ «THE Wanton Maid of Lambeth AND The Courageous Waterman. Being a pleasant new Song, showing how much young maids desire to be married and the danger of keeping their maiden-heads too long. As also the way how a Waterman's apprentice Courtted his Masters Daughter, and is now like to be his Son-in-Law. whence every young-Man and maid may learn how to behave themselves towards their sweet=hearts» (1664-1703?), PL, Pepys 4.172, EBBA 21834.

⁶⁴⁴ PL, Pepys 4.172, EBBA 21834.

μπαλλάντα είναι πολύ περιγραφικές. Η μία από αυτές αναπαριστά το ειδύλλιο που αναπτύσσεται ανάμεσα στο ζευγάρι και μία άλλη την κατάληξη του, δηλαδή τη γαμήλια τελετή. Η εικονογράφηση, όπως και ο τρόπος που αντιμετωπίζεται η κατάσταση που δημιουργείται, είναι η αναμενόμενη για αυτού του είδους τη θεματολογία, χωρίς να επηρεάζεται καθόλου από το γεγονός ότι ο υποψήφιος γαμπρός είναι μαθητευόμενος.

Παρόλα αυτά, σε ένα άλλο τραγούδι, το οποίο φαίνεται να ήταν πολύ δημοφιλές κρίνοντας από το ότι εμφανίζεται σε τέσσερις συλλογές, η σύζευξη ενός μαθητευόμενου και της κόρης του κυρίου προβληματίζει πολύ το νεαρό ζευγάρι που διστάζει να αποκαλύψει τη σχέση του στον πατέρα.⁶⁴⁵ Η κόρη φοβάται ότι αν ο πατέρας της το μάθει, θα οργιστεί και δεν θα εγκρίνει αυτήν την ένωση. Για αυτόν τον λόγο αποφασίζουν να προχωρήσουν σε μυστικό γάμο και να φέρουν την οικογένεια προ τετελεσμένου. Στο τέλος, αποδεικνύεται ότι άδικα ανησυχούσαν γιατί ο πατέρας και κύριος αναγνωρίζει την αγάπη ανάμεσα στο ζευγάρι και όχι μόνο δεν αποδοκιμάζει αυτόν τον γάμο, αλλά τον ενισχύει οικονομικά ώστε να βοηθήσει τους νεόνυμφους. Ενώ είναι δυνατόν κρίνοντας από τον φόβο που βιώνει το ζευγάρι να σχηματίσει κάποιος την εικόνα ότι οι σχέσεις αυτές είναι απαγορευμένες, ο τίτλος της μπαλλάντας δίνει ένα σημαντικό ερμηνευτικό στοιχείο. Συγκεκριμένα, αναφέρεται ρητά ότι αυτό το τραγούδι μπορεί να λειτουργήσει ως παράδειγμα και για άλλους, γεγονός που τελικά αποδεικνύει ότι στα μάτια της κοινής γνώμης αυτές οι σχέσεις δεν ήταν κατακριτέες, από τη στιγμή που υπήρχε αγάπη και η πρόθεση της νομιμοποίησης της σχέσης μέσω του γάμου.

Σε ένα άλλο, ίσως ακόμα πιο δημοφιλές, τραγούδι, το ζευγάρι δεν είχε τόσο καλή τύχη, αφού ο νεαρός ο οποίος ήταν ερωτευμένος με την κόρη ενός δικαστικού κλητήρα στάλθηκε από τους φίλους του να μαθητεύσει στο Λονδίνο για να αποτραπούν τα τυχόν προβλήματα.⁶⁴⁶ Παρά τα εμπόδια που συνάντησε αυτή η σχέση

⁶⁴⁵ «The true Lovers Happiness / Or, Nothing venture, / Nothing have. / Shewing how an Apprentice made bold to court his Masters Daughter, got / her good will, and married her unknown to her Parents yet afterwards / her father feeling they loved each other so intirely, he gave them a considerable portion of money to set up with, and now they live in a happy / condition; this may serve for a pattern for others. / Their complements to you I will rehearse / According as they are printed down in verse» (1692-1695?), BL, Roxburghe 2.486, *EBBA* 30983. Βλ. και «The true Lovers Happiness...» (1692-1695?), UGL, Euing 191r, *EBBA* 31946· «The true Lovers Happiness...» (1692-1695?), HLHU, Houghton 2.271, *EBBA* 34665· «The true Lovers Happiness...» (1686-1688), PL, Pepys 4.57, *EBBA* 21723.

⁶⁴⁶ «True Love Required: / Or, The Bailiff's Daughter of Islington, / The young-man's Friends the Maid did scorn, / 'Cause she was poor and left forlorn; / They sent the Esquire to London fair, / To be an Apprentice seven year. / And when he out on's time was come, / He met his Love a going home, / And

αφού ολοκληρώθηκαν τα «επτά μακρά χρόνια» της μαθητείας του νεαρού, το ζευγάρι παντρεύτηκε. Σε μία άλλη περίπτωση, η σχέση ανάμεσα στον μαθητευόμενο και την θυγατέρα του πλούσιου έμπορου και κυρίου του πέρασε από πολλά εμπόδια αλλά στο τέλος επίσης ευτύχισε. Στην μπαλλάντα με τίτλο «Το πιστό ζευγάρι ή το όμορφο μαθητευόμενο αγόρι» με εννέα εκδόσεις, ο πατέρας της νεαρής για να αποτρέψει τον γάμο των δύο νέων, στέλνει τον μαθητευόμενο στις Ινδίες, αλλά η κόρη δεν διστάζει να μεταμφιεστεί σε άντρα ώστε να μπορέσει να ταξιδέψει για να συναντήσει τον αγαπημένο της και να τον φέρει πίσω, καταφέροντας με αυτόν τον τρόπο να μεταπείσει τον πατέρα της.⁶⁴⁷

Εκτός από το ζήτημα της αποδοχής του μαθητευόμενου ως συζύγου ένα άλλο θέμα που προκύπτει έμμεσα από την εξέταση αυτών των μπαλλαντών είναι η ηλικία των μαθητευομένων η οποία φαίνεται να είναι κοντά στην ηλικία γάμου. Στην πραγματικότητα, σε αυτούς τους σχεδόν δύομιση αιώνες της θεσμοθετημένης μαθητείας πολλές αλλαγές έλαβαν χώρα και μία από αυτές αφορά στην ηλικία έναρξης της μαθητείας. Συγκεκριμένα, ο μέσος όρος ηλικίας των μαθητευομένων μειώθηκε στην πάροδο του χρόνου. Η συνήθης ηλικία για την έναρξη της μαθητείας που κατά το έτος 1575 ήταν τα 17,4 έτη, κατά το έτος 1810 ήταν 14,7.⁶⁴⁸ Οι μαθητευόμενοι ξεκινούσαν δηλαδή να απασχολούνται σχεδόν τρία χρόνια πιο νωρίς σε σύγκριση με δύο αιώνες νωρίτερα. Αυτή η αλλαγή στην ηλικία αναπόφευκτα διαφοροποίησε τη σύσταση του εργατικού δυναμικού διότι άλλαξαν ο κύκλος ζωής της εργασίας και οι δεξιότητες που είχαν οι εργαζόμενοι ανάλογα με την ηλικία τους. Κατ' επέκταση δεν μπορούσε να μείνει ανεπηρέαστη η καταναλωτική συμπεριφορά και γενικότερα η αγοραστική δύναμη των ατόμων. Εκτός, όμως, από τις οικονομικές επιπτώσεις, θα πρέπει να τονιστεί ότι η ολοκλήρωση της μαθητείας σηματοδοτούσε και τη μεταβολή του νεαρού από ένα εξαρτώμενο και υποταγμένο στην εξουσία του μάστορα άτομο σε έναν εν δυνάμει οικογενειάρχη.

Παρόλο που οι μπαλλάντες αυτής της θεματικής έχουν συνήθως ευτυχισμένο τέλος και αφορούν μαθητευόμενους αρσενικού φύλου, δεν λείπουν και οι σπάνιες

then to end all farther strife, / He took the Maid to be his Wife», (1672-1696?), BL, Roxburghe 2.457, *EBBA* 30931. Βλ. και «True Love Required...» (1672-1696?), PL, Pepys 3.258, *EBBA* 21272· «True Love Required...» (1672-1696?), NLS, Crawford EB.1154, *EBBA* 33871· «True Love Required...» (1672-1696?), BLML, Michell-Jolliffe, 2000 Folio 6 74, *EBBA* 35743· «True Love Required...» (1763-1775?), BL, Roxburghe 3.690-3.691, *EBBA* 31402· «True Love Required...» (1672-1696?), ?), BL, Roxburghe 4.56, *EBBA* 31355.

⁶⁴⁷ «The constant pair; or, The pretty prentice boy» (1813-1885), *BBO* Roud Number V7560.

⁶⁴⁸ Wallis, Webb, Minns, «Leaving home and entering Service...», 377-404. Βλ. και Richard Wall, «The age at leaving home», 181-202.

περιπτώσεις που γίνεται άμεση σε αναφορά σε μαθητευόμενη. Συγκεκριμένα, σύμφωνα με μία διαφορετική μπαλλάντα η σχέση που δημιουργείται ανάμεσα στον κύριο και στη μαθητευόμενη αποδεικνύεται ολέθρια οδηγώντας και τους δύο στον θάνατο.⁶⁴⁹ Η μπαλλάντα αυτή ανήκει σε εκείνες που περιγράφουν κατά πάσα πιθανότητα αληθινά γεγονότα καθώς ήδη από τον εκτενέστατο τίτλο δίνονται ακριβείς πληροφορίες σχετικά με την ταυτότητα των εμπλεκομένων, του τόπου καθώς και του χρόνου που έλαβε χώρα το συγκεκριμένο περιστατικό. Ο John Bolton αποπλάνησε τη μαθητευομένη του ονόματι Elizabeth Rainbow και στη συνέχεια τη δολοφόνησε, ενώ εκείνη κυφορούσε. Όπως ομολογεί ο ίδιος ο πρωταγωνιστής:

« Έπρεπε να είμαι ο προστάτης και ο φίλος της,
Την πήρα την ορφανή για αυτόν τον σκοπό,
Αλλά ο Σατανάς υπερίσχυσε της ηθικής μου,
Και πήρα τη ζωή εκείνης και του βρέφους της».

Ο τίτλος της μελωδίας που αναγράφεται είναι *Fair Lady lay your costly Robes aside* ταυτίστηκε με την μελωδία με τίτλο *Ο Θάνατος και η Κυρά*.⁶⁵⁰ Πρόκειται για μία μελαγχολική και αργή μελωδία η οποία τονίζει το θλιβερό περιεχόμενο των στίχων. Η αφήγηση, απολογητική και γεμάτη μεταμέλεια, είναι σε πρώτο πρόσωπο, παρόλο που γίνεται γνωστό εξ αρχής στο κοινό ότι ο πρωταγωνιστής μετά την καταδίκη του αυτοκτόνησε στη φυλακή. Αυτό δεν είναι ασυνήθιστο για μπαλλάντες οι οποίες αφηγούνται τα υποτιθέμενα τελευταία λόγια ενός υπαρκτού ατόμου που είχε καταδικαστεί για φόνο.⁶⁵¹ Επομένως, η μεταμέλεια δεν μπορεί να θεωρηθεί γνήσια έκφραση του δολοφόνου, αλλά περισσότερο έκφραση του τί θα ήταν πρόπον να πει σύμφωνα με την κοινή γνώμη ώστε να ικανοποιηθεί το κοινό αίσθημα δικαίου.

Ένα ενδιαφέρον σημείο είναι ότι ο κύριος ο οποίος χαρακτηρίζεται «καπετάνιος» (Captain) δεν έχει υπό την επίβλεψή του έναν νεαρό μαθητευόμενο

⁶⁴⁹ «A true and Tragical SONG, concerning Captain JOHN / BOLTON, of Bulmer, near Castle-Howard, who after a Trial of Nine Hours, at York-Castle, on Monday the 27th of / March, 1775, for the wilful Murder of ELIZABETH RAIN- / BOW, an Ackworth Girl, his Apprentice; was found Guilty, and / immediately received Sentence to be executed at Tyburn near York / on Wednesday following, but on the same morning he strangled himself / in the Cell where he was confined, and so put a period to his wicked / and desperate Life. / His Body was then pursuant to his Sentence, / given given to the Surgeons at York Infirmary to be dissected and anatomized» (1775?), BL, Roxburghe 3.453, *EBBA* 31133.

⁶⁵⁰ Simpson, *The British Broadside Ballad and Its Music*, σελ. 169.

⁶⁵¹ Ένα τέτοιο παράδειγμα είναι η περίπτωση της Anne Wallence η οποία καταδικάστηκε με εκτέλεση στην πυρά για τη δολοφονία του συζύγου της. Στην σχετική μπαλλάντα, όπως και σε αυτήν, αναφέρονται όλες οι λεπτομέρειες, με σχεδόν δημοσιογραφικό τρόπο. Η αφηγήτρια είναι και σε αυτήν την περίπτωση η πρωταγωνίστρια η οποία λίγες στιγμές πριν αφήσει την τελευταία της πνοή αφηγείται τα γεγονότα με τέτοιο τρόπο ώστε να τονίζεται η ενοχή της και ζητάει συγχώρεση.

αλλά μία νεαρή, μοναδική περίπτωση στο δείγμα της παρούσας έρευνας. Η μαθητεία αφορούσε όπως ειπώθηκε και τα δύο φύλα, αλλά κατά κύριο λόγο τα αγόρια. Όμως, να σημειωθεί ότι κατά την δεκαετία του 1650 παρατηρήθηκε σημαντική εισροή νεαρών γυναικών σε εξειδικευμένες μαθητείες στις εταιρείες του Λονδίνου.⁶⁵²

Στις μπαλλάντες η σύναψη ερωτικών σχέσεων δεν περιοριζόταν ανάμεσα σε κύριους και μαθητευόμενες αλλά υπάρχουν και περιπτώσεις όπου οι κυρίες αποκτούσαν ιδιαίτερες σχέσεις με τους μαθητευόμενους του συζύγου τους. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι ένα ντουέτο ανάμεσα σε έναν μαθητευόμενο ονόματι John και την κυρία του το οποίο περιλαμβάνεται σε τουλάχιστον τρεις συλλογές.⁶⁵³ Η γυναίκα δεν είναι ικανοποιημένη από τον σύζυγό της και αναζητά εραστή. Κρίνει δε ότι το καλύτερο θα ήταν να ξεκινήσει μία ερωτική σχέση με τον μαθητευόμενο τον οποίο και επιχειρεί να αποπλανήσει. Αρχικά, ο νεαρός από τη μία θεωρεί ότι δεν μπορεί να αρνηθεί την πρόταση της κυρίας του, αλλά από την άλλη διστάζει και προβάλλει ως επιχείρημα τη θέση του στο νοικοκυριό και την τιμωρία που θα τους επιφύλασσε ο σύζυγος και αφέντης. Εκείνη τον καθησυχάζει και αναφέρει:

«Γνωρίζω στην πόλη μερικές εκατοντάδες που συνηθίζουν,

Να δίνουν στους άντρες (ενν. μαθητευόμενους) τους αυτό που οι κύριοί τους αρνούνται:

Ο άντρας είναι ο κύριος, ο μαθητευόμενος ο πατέρας...».

Τελικά, η γυναίκα πείθει τον μαθητευόμενο και συμφωνούν να διατηρήσουν μία σχέση η οποία έχει επιπλέον οικονομικό όφελος για τον νεαρό. Ο τελευταίος, αφού εξασφάλισε αυτό το εισόδημα, δηλώνει ότι δεν θα ενδιαφέρεται πια για το κατάστημα του αφεντικού του.

Το γεγονός ότι οι μαθητευόμενοι κατοικούσαν μαζί με τους κυρίους τους τούς έδινε πρόσβαση σε διάφορες πληροφορίες τις οποίες μπορούσαν να εκμεταλλευτούν για δικό τους όφελος, μερικές φορές ενάντια στο συμφέρον των αφεντικών τους. Σε

⁶⁵² Laura Gowing, «Girls on forums: Apprenticing young women in seventeenth-century London», *Journal of British Studies* 55:3 (2016), 447-473. Γενικότερα για τη μαθητεία των γυναικών, βλ. Snell, *Annals...*, σελ. 270-319 και Hill, *Women, Work and Sexual Politics...*, σελ. 85-102.

⁶⁵³ «An Amorous Dialogue between John and his Mistris. Being a compleat and true Relation of some merry passages between the Mistris and her Apprentice, who pleased her so well, that she rewarded him with fifty broad pieces for his pains. Here by this Dialogue you may discern, / While old Cats nibble Cheese the young ones learn.» (1672-1696?), BL, Roxburghe 2.12, *EBBA* 30117. Βλ. και «An Amorous Dialogue between John and his Mistris...» (1672-1696?), NLS, Crawford. EB.252, *EBBA* 33329 και «An Amorous Dialogue between / John and his Mistris...» (1672-1696?), HLHU, Houghton 1.97, *EBBA* 35290.

μία τέτοια περίπτωση που περιγράφεται σε μία από τις σχετικές μπαλλάντες, ο μαθητευόμενος καταφέρνει να ξεγελάσει την κυρία του που τον κακομεταχειρίζεται φέρνοντας την σε μειονεκτική θέση και να αποσπάσει χρήματα από εκείνη εκβιάζοντάς την.⁶⁵⁴ Ειδικότερα, ντύνεται διαφορετικά και την παρασύρει σε ερωτική συνένευση χωρίς να της αποκαλύψει την ταυτότητά του με αποτέλεσμα στη συνέχεια η γυναίκα να αναγκαστεί να εξαγοράσει τη σιωπή του.⁶⁵⁵ Οι εικόνες που συνοδεύουν την μπαλλάντα αναπαριστούν μια σκηνή χειροδικίας ανάμεσα σε μία μεγαλύτερη γυναίκα και μία μικρότερη ανδρική, καθώς και μία τυπική ερωτική σκηνή. Πέρα από το σχεδόν κωμικό πάθημα της γυναίκας, η ανάγκη ύπαρξης μίας ξυλογραφίας που να αναπαριστά την τιμωρία ενός νεαρού, υποδεικνύει ότι η χειροδικία εναντίον των μαθητευόμενων ήταν μία μάλλον όχι ασυνήθιστη εικόνα.

Εικόνα 22 «The Crafty London Apprentice» (1736-1863)⁶⁵⁶

Αυτό επιβεβαιώνεται από άλλες μπαλλάντες όπως «Το τραγούδι της όμορφης Sally ή Ο ευγενικός έρωσ του Johnny» στο οποίο ο ερωτευμένος νεαρός μαθητευόμενος εξηγεί:

*«Όταν εκείνη είναι κοντά, παρατάω τη δουλειά μου,
Την αγαπάω ειλικρινά.
Ο κύριος μου έρχεται σαν Τούρκος,
Και με χτύπα πολύ σοβαρά».*⁶⁵⁷

Εκείνος όμως είναι πρόθυμος να το ανεχτεί για χάρη της γειτόνισσας που αγαπά, όπως ανέχεται και τον χλευασμό του κυρίου του αλλά και ολόκληρης της γειτονιάς

⁶⁵⁴ «The Crafty London Apprentice: or, Bow-Bells» (1736-1885), *BBO* Roud Number 12560.

⁶⁵⁵ «The Crafty London Apprentice: or, Bow-Bells» (1736-1863), *BBO* Roud Number 12560, Edition-Bod24061.

⁶⁵⁶ *BBO* Roud Number 12560, Edition-Bod24061.

⁶⁵⁷ «Pretty Sally's garland. Or, Johnny's kind courtship» (?), *BBO* Roud Number V7538.

που σχολιάζει το ειδύλλιο. Ο νεαρός αναφέρει ότι ο κύριος του τον αναγκάζει να πηγαίνει μαζί του στην εκκλησία και εξοργίζεται όταν φεύγει νωρίτερα για να συναντήσει τη Sally. Η κοπέλα επιβεβαιώνει ότι ο μαθητευόμενος την επισκέπτεται μία φορά την εβδομάδα. Αυτά τα στοιχεία υποδεικνύουν την εξουσία που είχε ο κύριος στον μαθητευόμενό του αλλά και τον ελάχιστο προσωπικό χρόνο που είχε ο δεύτερος. Το ζευγάρι περιμένει υπομονετικά να παρέλθει ο χρόνος της μαθητείας ώστε να μπορέσει επιτέλους να παντρευτεί. Ο μαθητευόμενος τραγουδά:

*«...Αλλά για εκείνη, καλύτερα να είμαι
Σκλάβος, και να κωπηλατώ σε τριήρη,
Αλλά όταν τα μακρά εφτά χρόνια μου τελειώσουν.
Τότε θα παντρευτώ τη Sally».*

Οι μαθητευόμενοι διέμεναν, όπως έχει ήδη ειπωθεί, με τις οικογένειες των κυρίων τους, αλλά στις περιπτώσεις που αυτό ήταν δυνατόν μπορούσαν να επισκεφτούν το πατρικό τους τα Σαββατοκύριακα. Με το σύμβολο της μαθητείας ο πατέρας ή ο κηδεμόνας του παιδιού μεταβίβαζε την εξουσία του στον κύριό του. Στην μπαλλάντα που μόλις παρουσιάστηκε φαίνεται ότι ο νεαρός έχει στη διάθεσή του ελάχιστο ελεύθερο χρόνο, την Κυριακή, τον οποίο μάλιστα προσπαθεί να τον επιμηκύνει με το να φεύγει νωρίτερα από την εκκλησία. Σε αντίθεση με τον πρωταγωνιστή αυτού του τραγουδιού, σε άλλες μπαλλάντες οι μαθητευόμενοι δεν επιδεικνύουν αντίστοιχη υπομονή μπροστά στις δυσκολίες που ήταν πιθανόν να αντιμετωπίσει ένας μαθητευόμενος.

Μία εξαιρετικά δημοφιλής μπαλλάντα η οποία αριθμεί δεκαεπτά εκδόσεις είναι εκείνη με τίτλο «Ο μαθητευόμενος του Sheffield». ⁶⁵⁸ Ο πρωταγωνιστής παρουσιάζει τον εαυτό του λέγοντας ότι μεγάλωσε ευτυχισμένα στο Sheffield, όντας ο μοναχογιός της οικογένειας. Όμως, όπως χαρακτηριστικά λέει ο ίδιος:

*«Τότε έγινα μαθητευόμενος και όλες μου οι χαρές χαθήκαν,
Δεν μου άρεσε ο κύριός μου, δεν μου συμπεριφερόταν καλά».* ⁶⁵⁹

Οπότε, αποφάσισε να το σκάσει από εκείνον κρυφά από τους γονείς του. Αυτή η περίπτωση δεν είναι μοναδική, αφού στο δείγμα συγκαταλέγεται και η αφήγηση ενός μαθητευόμενου υποδηματοποιού, ο οποίος δυσσαρεστημένος από το αφεντικό του και μισώντας το επάγγελμα του, το σκάει με το πιστόλι του κυρίου του για να καταταγεί

⁶⁵⁸ «The Sheffield 'Prentice» (1796-1883), *BBO* Roud Number 399.

⁶⁵⁹ «The Sheffield 'Prentice», (1796-1853), *BBO* Roud Number 399, Edition-Bod3714.

στον ισπανικό στρατό.⁶⁶⁰ Η εικόνα που συνοδεύει σε μία από τις σωζόμενες εκδόσεις την εν λόγω μπαλλάντα είναι από τις λίγες που πιθανόν να αναπαριστούν τον μαθητευόμενο εν ώρα εργασίας. Ο νεαρός παρουσιάζεται να φορά κάποιου είδους ποδιά, ενώ τα μαζεμένα του μανίκια τον εξυπηρετούν στην εργασία του και παράλληλα τονίζουν τα δυνατά του χέρια. Η έκδοση δεν είναι σε άριστη κατάσταση, με αποτέλεσμα να μην διακρίνονται όλα τα στοιχεία καθαρά, αλλά πιθανόν η φιγούρα να βρίσκεται στο εσωτερικό ενός εργαστηρίου με διάφορα εργαλεία διασπαρμένα στον χώρο. Το αγόρι, με βάση τις πληροφορίες που δίνονται από τους στίχους, πιθανόν να κρατά στα πόδια του ένα είδος καλαποδιού, μία ειδική πέτρα (*lapstone*) που χρησιμοποιούνταν για το τέντωμα του δέρματος, ενώ η έκφρασή του προσώπου του είναι μάλλον θλιμμένη.

Εικόνα 23 «My master's gun»⁶⁶¹

Η μαθητεία προ της βιομηχανικής επανάστασης θεωρούνταν πιο σταθερή από εκείνη του 18^{ου} και του 19^{ου} αιώνα λόγω των πιο σταθερών δεσμών που αναπτύσσονταν ανάμεσα στους κύριους και στους μαθητευόμενους. Μάλιστα, έχει υποστηριχτεί ότι η κατάρρευση μία τέτοιας σχέσης θα μπορούσε να δημιουργήσει κρίση στο νοικοκυριό.⁶⁶² Παρόλα αυτά, όπως έδειξε μία πρόσφατη ιστορική έρευνα, πολλά από τα νεαρά άτομα τα οποία ξεκινούσαν τη μαθητεία τους δεν την ολοκλήρωναν για πολλούς λόγους, οι οποίοι όμως κατά κύριο λόγο εξυπηρετούσαν τις ανάγκες της αγοράς εργασίας, καθώς ο τερματισμός της μαθητείας συνεπαγόταν για τις πόλεις και τις συντεχνίες τον περιορισμό του κινδύνου του εγκλωβισμού του εργατικού δυναμικού σε μακρόβια εκπαιδευτικά συμβόλαια.⁶⁶³ Δεν ήταν σπάνιες οι περιπτώσεις στις οποίες η ίδια η πραγματικότητα οδηγούσε αναγκαστικά στη μη

⁶⁶⁰ «My master's gun» (1819-1866), *BBO* Roud Number 1657.

⁶⁶¹ *BBO* Roud Number 1657, Edition-Bod2162.

⁶⁶² Ruben Schalk, Patrick Wallis, Clare Crowston και Clair Lemerrier, «Failure or flexibility?: Apprenticeship training in premodern Europe», *Journal of Interdisciplinary History* 48:2 (2017), 132.

⁶⁶³ Βλ. Schalk, Wallis, Crowston, Lemerrier, «Failure or Flexibility?...», 131-157.

αυστηρή τήρηση των προβλεπόμενων κανόνων.⁶⁶⁴ Στις περιπτώσεις των τραγουδιών που αναφέρθηκαν, βέβαια, οι ίδιοι οι μαθητευόμενοι επέλεξαν να τερματίσουν πρόωρα τη μαθητεία τους και να αναζητήσουν την τύχη τους σε άλλες εργασίες, ο ένας μάλιστα μετέβη στο Λονδίνο.

Η επιλογή του μαθητευόμενου, όπως και άλλων πρωταγωνιστών μπαλλαντών που παρουσιάστηκαν, να αναζητήσει μία καλύτερη μοίρα στην πρωτεύουσα είναι εύλογη διότι εκεί οι ευκαιρίες απασχόλησης ήταν περισσότερες. Παρόλο που οι συνθήκες δεν ήταν πάντα οι ιδανικές, στον αντίποδα των τραγουδιών που περιγράφουν τις δυσκολίες, βρίσκεται μία μπαλλάντα της οποίας ο πρωταγωνιστής και αφηγητής αναπολεί την εποχή που μαθήτευε στο Λονδίνο. Σε αυτό το εξαιρετικά δημοφιλές τραγούδι με είκοσι εκδόσεις, ένας μαθητευόμενος της πρωτεύουσας αφηγείται πώς ξεγελάστηκε από κάποια γυναίκα η οποία τον παρέσυρε στο να ληστέψει και να δολοφονήσει τον κύριό του μολονότι «*εκείνος ήταν καλός και ευγενικός με το μαθητευόμενο αγόρι του Λονδίνου*». ⁶⁶⁵ Το αγόρι καταδικάζεται, μεταφέρεται «*στην άλλη μεριά της θάλασσας*» και παρόλο που στάθηκε τυχερός στη νέα του ζωή, αναπολεί «*τις ευτυχισμένες μέρες*», τότε που μαθήτευε στο Λονδίνο. Η μπαλλάντα τελειώνει με τη συμβουλή προς τους μαθητευόμενους να παραδειγματιστούν από την ιστορία του και να αποφεύγουν τις κακές συναναστροφές. Το ίδιο, λοιπόν, το περιεχόμενο της μπαλλάντας και ο διδακτικός τόνος που υποβόσκει κάνουν πιο πιθανή την ερμηνεία της μπαλλάντας όχι ως της πραγματικής εμπειρίας ενός μαθητευόμενου αλλά της ιδανικής, μέσω της τακτικής του αντιπαραδείγματος.

Στα μέρη που υπήρχαν συντεχνίες, δηλαδή κυρίως στον αστικό χώρο, η μαθητεία ρυθμιζόταν από αυτές και ως εκ τούτου οι κανονισμοί ήταν περισσότεροι.⁶⁶⁶ Το μεγαλύτερο κέντρο μαθητείας δεν θα μπορούσε να είναι άλλο από το Λονδίνο.⁶⁶⁷ Υπάρχουν διαφωνίες σχετικά με το ακριβές ποσοστό των μαθητευόμενων της πρωτεύουσας με εκείνο να κυμαίνεται από το 10 έως και το 40 τοις εκατό των ενήλικων ανδρών, όμως η σπουδαιότητα του θεσμού είναι

⁶⁶⁴ Chris Minns και Patrick Wallis, «Rules and reality: Quantifying the practice of apprenticeship in early modern England», *The Economic History Review* 65:2 (2012), 556–579.

⁶⁶⁵ «London prentice boy» (1813-1885), *BBO Roud Number* 1501.

⁶⁶⁶ Βλ. Patrick Wallis, «Apprenticeships and training in premodern England», *Journal of Economic History* 68:3 (2008), 832-861.

⁶⁶⁷ Βλ. Tim Leunig, Chris Minns και Patrick Wallis, «Networks in the premodern economy: The market for London apprenticeships, 1600-1749», *The Journal of Economic History* 71:2 (2011), 413-443 και Patrick Wallis, «Labour, law and training in early modern London: Apprenticeship and the City's institutions», *Journal of British Studies* 51:4 (2012), 791-819.

αναμφίβολη.⁶⁶⁸ Έχει υπολογιστεί ότι το ποσοστό των έφηβων αγοριών όλης της χώρας που ταξίδευαν στο Λονδίνο κατά τα τέλη του 16^{ου} αιώνα προς εύρεση μίας θέσης μαθητείας ανερχόταν στο 6,5 τοις εκατό.⁶⁶⁹ Η «εταιρική» μαθητεία, η οποία αποτελούσε τμήμα της υπηρεσίας που ρυθμιζόταν από τις εταιρείες της πόλης του Λονδίνου, μειώθηκε κατά τα τέλη του 18^{ου} αιώνα, αλλά η ιδιωτική μαθητεία ως εκπαιδευτικός θεσμός και ως μέτρο για την αντιμετώπιση της φτώχειας δεν έχασε τη σπουδαιότητά της.⁶⁷⁰ Κατά τη Βιομηχανική Επανάσταση οι επιχειρηματίες δυσανασχετούσαν με τους κανονισμούς που περιχαράκωναν τον θεσμό της μαθητείας και κατάφεραν να εξασφαλίσουν μέσω νόμου την εξαίρεση των επαγγελματιών που δεν υφίσταντο όταν ψηφίστηκε ο νόμος του 1563. Με αυτόν τον τρόπο εξαιρέθηκαν από τους κανόνες περί μαθητείας πολλά από τα επαγγέλματα που έφερε μαζί του ο 18^{ος} αιώνας. Το έτος 1814 η ανάλογη μαθητεία έπαψε να είναι προαπαιτούμενο για να εργαστεί κάποιος ως ειδικευμένος εργάτης.

Συμπερασματικά, τα ευρήματα της παρούσας εξέτασης ενισχύουν την άποψη σύμφωνα με την οποία μολονότι οι μαθητευόμενοι της περιόδου μοιράζονταν πολλά κοινά μεταξύ τους, δεν μπορούν πάντοτε να εξετάζονται ως μία ομοιογενής ομάδα.⁶⁷¹ Στο σύμπαν των μπαλλαντών, οι μαθητευόμενοι ανήκουν στα μεσαία και στα χαμηλότερα στρώματα, οι περισσότεροι μαθητεύουν στο Λονδίνο και όλοι πλην μίας εξαίρεσης ανήκουν στο ανδρικό φύλο. Αν και δένονται με τους κυρίους τους με παρόμοια συμβόλαια και είναι εξίσου πιθανό να αντιμετωπίσουν δύστροπες οικογένειες και φαύλους κυρίους, για τους πιο τυχερούς η μαθητεία αποτελεί ένα σκαλί προς την ολοκλήρωσή τους και το ξεκίνημα του δικού τους νοικοκυριού· για τους πονηρούς ένας τρόπος να κερδίσουν χρήματα· για τους λιγότερο τυχερούς ένας μονόδρομος που περιλαμβάνει μόχθο και συμφορές. Στην πλειοψηφία των περιπτώσεων ακόμα και όταν ο μαθητευόμενος παρουσιάζεται να σφάλει, καταφέρνει να κερδίσει τη συμπάθεια του κοινού. Μοναδική εξαίρεση αποτελούν τα τραγούδια στα οποία οι ήρωες συνάπτουν σχέσεις με τις συζύγους του σπιτιού, προδίδοντας τον κύριό τους και κατ' επέκταση απειλούν την ενότητα του νοικοκυριού. Οι κοινωνικές

⁶⁶⁸ Wallis, Webb, Minns, «Leaving home and entering service...», σελ. 379.

⁶⁶⁹ Στο ίδιο. Βλ. και Patrick Wallis και Chris Minns, «Rules and reality: Quantifying the practice of apprenticeship in early modern England, *Economic History Review* 65:2 (2012), 556-579.

⁶⁷⁰ Wallis, Webb, Minns, «Leaving home and entering service...», σελ. 379. Βλ. και K. D. M. Snell, «The apprenticeship system in British History: The fragmentation of a cultural institution», *History of Education* 25:4 (1996), 303-321.

⁶⁷¹ Βλ. Alysa Levene, «“Honesty, Sobriety and Diligence”: Master-Apprentice Relations in Eighteenth-Century England», *Social History* 33:2 (2008), 183-200.

διαφοροποιήσεις είναι σαφείς αλλά αυτό δεν συνεπάγεται τη δημιουργία ισχυρών συναισθημάτων και δεσμών μόνο ανάμεσα στην πυρηνική οικογένεια. Ισχυρές σχέσεις μπορούν να αναπτυχθούν ανάμεσα σε όλα τα μέλη της οικογένειας-νοικοκυριό.

2.5 Αναπαραστάσεις και ιστορική πραγματικότητα

Ο Τζον Ράσκιν (1818-1900), άγγλος συγγραφέας, ζωγράφος, κριτικός τέχνης, που στα γραπτά του ασκούσε και κοινωνική κριτική, στο δοκίμιο του με τίτλο *Of Queen'd Gardens*, το οποίο θεωρείται η επιτομή του συντηρητικού ιδεώδους της βικτωριανής εποχής και όχι μόνο, εκφράζει την άποψη ότι οι γυναίκες ήταν παθητικά όντα τα οποία ανήκαν στην ιδιωτική σφαίρα του οικιακού χώρου, σε αντίθεση με τον άντρα ο οποίος ήταν εκείνος που έπραττε, που δημιουργούσε και ανακάλυπτε στη δημόσια σφαίρα. Ο ίδιος, όμως, στο έργο του προτρέπει τις γυναίκες να εγκαταλείψουν τις ασήμαντες γυναικείες επιδιώξεις τους, ώστε να δράσουν ως μία ηθική δύναμη για την αντιμετώπιση των δεινών της κοινωνίας.⁶⁷² Σύμφωνα με τον Ruskin, η πραγματική φύση του σπιτιού δεν είναι άλλη από αυτή ενός τόπου ειρήνης.⁶⁷³ Ο οικιακός χώρος δεν είναι χώρος αγώνα, εργασίας, άγχους και διάστασης

⁶⁷² John Ruskin, «Of Queen's Gardens», *Sesame and Lilies*, Νέα Υόρκη, Chelsea House Publishers, 1987 [1865], σελ. 85:

«Now their separate characters are briefly these. The man's power is active, progressive, defensive. He is eminently the doer, the creator, the discoverer, the defender. His intellect is for speculation and invention; his energy for adventure, for war, and for conquest, wherever war is just, wherever conquest necessary. But the woman's power is for rule, not for battle, — and her intellect is not for invention or creation, but for sweet ordering, arrangement and decision. She sees the qualities of things, their claims, and their places. Her great function is Praise: she enters into no contest, but infallibly adjudges the crown of contest. By her office, and place, she is protected from all danger and temptation. The man, in his rough work in open world, must encounter all peril and trial: — to him, therefore, the failure, the offense, the inevitable error: often he must be wounded, or subdued, often misled, and always hardened. But he guards the woman from all this; within his house, as ruled by her, unless she herself has sought it, need enter no danger, no temptation, no cause of error or offense».

⁶⁷³ Στο ίδιο:

«This is the true nature of home — it is the place of Peace; the shelter, not only for all injury, but from all terror, doubt, and division. In so far as it is not this, it is not home: so far as the anxieties of the outer life penetrate into it, and the inconsistently minded, unknown, unloved, or hostile society of the outer world is allowed by either husband or wife to cross the threshold, it cease to be home; it is then only part of that outer world which you have roofed over, and lighted fire in. But so far as it is a sacred place, a vestal temple, a temple of the hearth watched over by Household Gods, before whose faces none may come but those whom they can received with love, -so far as it is this, and roof and fire are types only of a noble shade and light, - shade of the rock

αλλά είναι χώρος ξεκούρασης, σιγουριάς και ενότητας, ένα καταφύγιο για την ψυχή και το σώμα. Ωστόσο, οι μπαλλάντες που εξετάστηκαν σκιαγραφούν, τουλάχιστον όσον αφορά το θέμα της οικιακής εργασίας, μία εντελώς διαφορετική εικόνα η οποία βρίσκεται πιο κοντά στην ιστορική πραγματικότητα.

Στο σύμπαν των μπαλλαντών θεωρείται δεδομένο ότι στο πλαίσιο της οικογένειας του νοικοκυριού δημιουργούνταν σχέσεις οι οποίες ήταν οικιακές, αλλά και την ίδια στιγμή εργασιακές. Τα ερωτήματα που εύλογα γεννιούνται σε αυτό το σημείο είναι δύο. Το πρώτο από αυτά αφορά στη διερεύνηση του αν και σε ποιο βαθμό αυτές οι αναπαραστάσεις εργασιακών ταυτοτήτων και σχέσεων που συναντώνται στις μπαλλάντες αναπαράγουν ή έρχονται σε σύγκρουση με την ιστορική πραγματικότητα. Το δεύτερο ερώτημα εστιάζει στο γιατί επιλέχθηκε η προβολή αυτών των αναπαραστάσεων και στο πώς αυτές άλλαξαν κατά την πορεία του χρόνου. Η απάντηση σε αυτά τα ερωτήματα θα πρέπει να αναζητηθεί σε πηγές πέρα των μπαλλαντών καθώς και στην εξέταση της σύνθεσης του νοικοκυριού, της ιστορίας της οικογένειας και των αλλαγών που έλαβαν χώρα όσον αφορά στις νοοτροπίες αλλά και την οικονομική και εργασιακή ζωή.

Στις μπαλλάντες, το μεγαλύτερο μέρος της εργασίας στο πλαίσιο του νοικοκυριού επιτελείται από τις γυναίκες και όχι από τους άντρες οι οποίοι παρουσιάζονται να εργάζονται κατά κύριο λόγο εκτός της οικίας. Όσον αφορά στη θέση και στην εργασία των παιδιών, των άγαμων και των χήρων οι μπαλλάντες που εξετάστηκαν δεν παρείχαν αρκετές πληροφορίες. Αντιθέτως, οι αντίστοιχες πληροφορίες για τους μαθητευόμενους και τους υπηρέτες είναι περισσότερες. Για τη σωστή ερμηνεία των σχετικών ευρημάτων θα πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι σε μία περίοδο με τόσες αλλαγές τα γρήγορα μεταβαλλόμενα ιδανικά σχετικά με το φύλο επέτειναν τη σύγχυση ιδιαίτερα στα πληβεία στρώματα. Δηλαδή, αυτό που θεωρούνταν ιδανικό δεν συμβάδιζε με τις ανάγκες και την πραγματικότητα όλης της κοινωνίας. Αναπόφευκτα αυτό που θεωρούνταν ιδανικό για μία τάξη ήταν σχεδόν αδιανόητο για μία άλλη. Για παράδειγμα, οι ηθικολόγοι οι οποίοι θεωρούσαν ότι το ιδανικό της θηλυκότητας για μία γυναίκα της μεσαιάς τάξης συνίσταται στη φροντίδα της οικογένειάς της από την απομόνωση της οικίας της, την ίδια στιγμή περίμεναν

in a weary land and light as of the Pharos in the stormy sea; so far it vindicates the name and fulfills the praise of Home».

από τις γυναίκες των χαμηλότερων στρωμάτων να εργάζονται και μάλιστα συχνά σκληρά ώστε να στηρίζουν τις οικογένειές τους.⁶⁷⁴

Η εξέταση της οικογένειας-νοικοκυριό μέσα από τις μπαλλάντες επιβεβαίωσε ότι τόσο η οικογένεια όσο και το νοικοκυριό αποτελούσαν παράγοντες βαρύνουσας σημασίας για τη συγκρότηση του φύλου λόγω του ότι ο πυρήνας τους, ο οποίος ήταν ο γάμος, ήταν ο κοινός τόπος όπου τα δύο φύλα συναντιόνταν και αλληλεπιδρούσαν συχνότερα.⁶⁷⁵ Εκεί, ποικίλοι παράγοντες διαμόρφωναν τους έμφυλους ρόλους, ενώ την ίδια στιγμή οι έμφυλοι ρόλοι επηρέαζαν μία σειρά ζητημάτων όπως τις σχέσεις ανάμεσα στους συζύγους και την επιρροή τους στην λήψη αποφάσεων σχετικά με το νοικοκυριό καθώς και τον καταμερισμό της έμμισθης εργασίας αλλά και της άμισθης, όπως τις δουλειές του σπιτιού και την ανατροφή των παιδιών. Η συγκρότηση των έμφυλων ταυτοτήτων επηρέαζε και ταυτόχρονα επηρεαζόταν από αυτά τα ζητήματα. Παράλληλα, στο πλαίσιο της οικογένειας τα παιδιά μούνταν και στη συνέχεια μιμούνταν έμφυλους ρόλους, παρατηρώντας τους γονείς τους.⁶⁷⁶ Ο τρόπος με τον οποίο επιτελούσαν οι γονείς την αρρενωπότητα και τη θηλυκότητα και οι εργασιακές ταυτότητες που προέκυπταν από τον καταμερισμό της εργασίας εντός του νοικοκυριού διαμόρφωναν τις έμφυλες και τις εργασιακές ταυτότητες των παιδιών και αυτό γίνεται φανερό σε όλες τις μπαλλάντες στις οποίες παιδιά εργάζονται μαζί με τους γονείς τους.

Επιπλέον, η συνύπαρξη και κατ' επέκταση η εργασία εντός του σπιτιού είχαν αντίκτυπο όχι μόνο στην παραγωγή έργου της οικογένειας-νοικοκυριό αλλά και στις σχέσεις ανάμεσα στα μέλη της οικιακής ομάδας. Παραδείγματος χάρη, η συνεργασία στο πλαίσιο του νοικοκυριού έκανε πιθανές τις συμμαχίες ανάμεσα σε γυναίκες των ανώτερων στρωμάτων και υπηρετριών που προφανώς δεν απολάμβαναν το ίδιο κοινωνικό κύρος.⁶⁷⁷ Παράλληλα, το νοικοκυριό εκτός από πεδίο συγκρότησης των έμφυλων ρόλων, αποτελούσε έναν χώρο ανατροφής των παιδιών, συνύπαρξης και αλληλεπίδρασης διαφορετικών γενιών, όπως και κοινωνικοποίησης όλων των μελών της οικιακής ομάδας της οποίας τα όρια είναι ευρύτερα από αυτά της οικογένειας.

⁶⁷⁴ Anna Clark, *The Struggles for the Breeches, Gender and the Making of the British English Class*, Μπέρκλεϋ, Λος Άντζελες, Λονδίνο, University of California Press, 1995, σελ. 265.

⁶⁷⁵ Shoemaker, *Gender in English Society...*, σελ. 88.

⁶⁷⁶ Στο ίδιο.

⁶⁷⁷ Amanda E. Herbert, «Cooperative Labor: Making Alliances through Women's Recipes and Domestic Production» στο Amanda E. Herbert, *Female Alliances, Gender, Identity, and Friendship in Early Modern England*, New Haven και Λονδίνο, Yale University Press, 2014, σελ. 78-116.

Όσον αφορά στη σύνθεση του νοικοκυριού, θα πρέπει να αναφερθεί ότι τα μέλη του υπάκουαν στην κεφαλή της οικογένειας όπως οι υπήκοοι το κράτος. Δηλαδή, οι σχέσεις εξουσίας εντός του νοικοκυριού, αντανakλώντας την πολιτική σκέψη της εποχής, αποτελούσαν εχέγγυο της υπακοής των υπηκόων στο κράτος. Παρόλο που η πολιτική σκέψη του John Lock αποδέσμευσε την υπακοή των υπηκόων στον βασιλιά από την υποταγή της οικογένειας στον πατέρα, αυτή η ρητορική συναντάται στον πολιτικό λόγο των μεσαίων στρωμάτων και κατά τον 18^ο αιώνα.⁶⁷⁸ Όσον αφορά στο ζήτημα του ποιος είναι ο επικεφαλής, χρήσιμες πληροφορίες παρέχονται από τις σημαντικές δημογραφικές μελέτες που έχουν εκπονηθεί σχετικά με το νοικοκυριό και τη σύνθεσή του.⁶⁷⁹ Συγκεκριμένα, ο Peter Laslett έχει υπολογίσει ότι συχνότερα, με ποσοστό 70,4 τοις εκατό, επικεφαλής των νοικοκυριών της πρώιμης νεότερης Αγγλίας βρισκόταν το ανδρόγυνο του οποίου η ένωση είχε νομιμοποιηθεί μέσω του γάμου. Τα νοικοκυριά τα οποία περιελάμβαναν πάνω από ένα παντρεμένο ζευγάρι ήταν λιγότερα από το πέντε τοις εκατό, ενώ το ποσοστό για τα νοικοκυριά τα οποία περιελάμβαναν έναν μόνο ή χήρο συγγενή όπως για παράδειγμα μία αδελφή, έναν αδελφό ή έναν χήρο γονέα ήταν λιγότερα από το δέκα τοις εκατό.⁶⁸⁰ Να σημειωθεί ότι το ένα τρίτο των γυναικών επικεφαλής του νοικοκυριού ζούσε μόνο του. Εκείνες που είχαν υπηρετικό προσωπικό φαίνεται να προτιμούσαν υπηρέτριες περισσότερο από υπηρέτες, αφού αναλογικά απασχολούσαν μεγαλύτερο ποσοστό γυναικών από ότι τα νοικοκυριά που διοικούνταν από άνδρες.⁶⁸¹ Τα στατιστικά αυτά δεν έρχονται σε σύγκρουση με την εικόνα που σκιαγραφήθηκε στις μπαλλάντες. Πράγματι στο δείγμα που εξετάστηκε, η πλειοψηφία των νοικοκυριών περιελάμβανε το ανδρόγυνο. Επίσης, έχει επισημανθεί ότι τα τραγούδια που αναφέρονται σε χήρους είναι σαφώς λιγότερα σε αριθμό από εκείνα που αναφέρονται σε χήρες, στοιχείο που επίσης επιβεβαιώνεται από τα στατιστικά. Οι ανύπαντροι έχουν εντονότερη παρουσία στις μπαλλάντες από ό,τι στα στατιστικά αλλά θα πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι τα τελευταία αφορούν στους επικεφαλής του

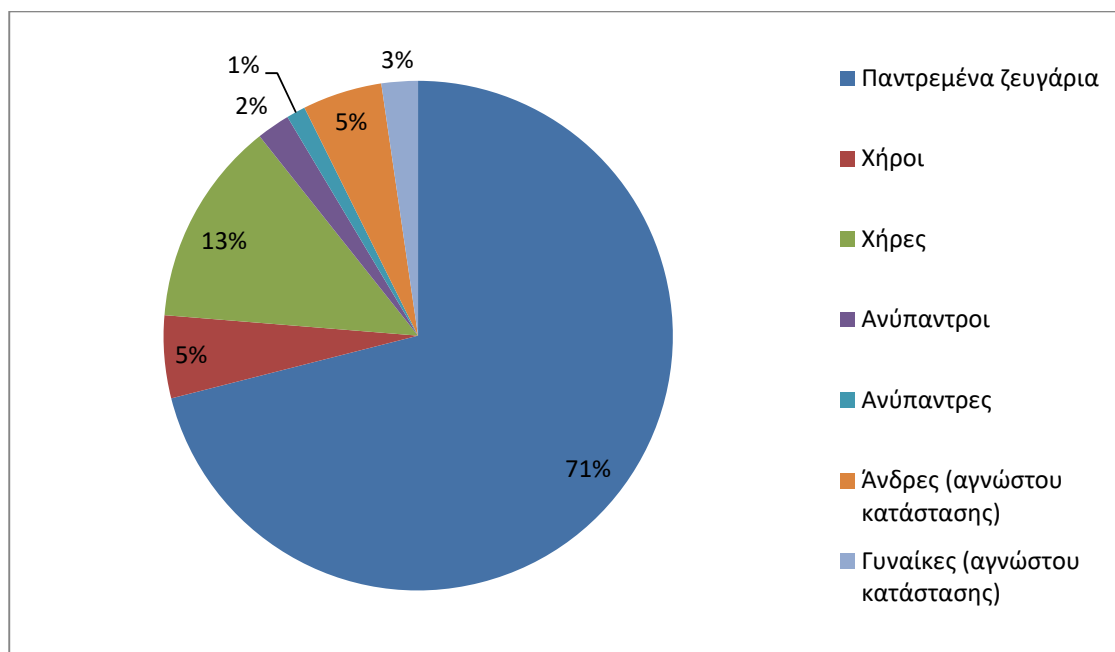
⁶⁷⁸ Βλ. Susan Dwyer Amussen, *An Ordered Society: Gender and Class in Early Modern England*, Νέα Υόρκη, Columbia University Press, 1993 [1988], σελ. 64-65 και Margret R. Hunt, *The Middling Sort: Commerce, Gender and the Family in England, 1680-1780*, Berkeley, University of California Press, 1996, σελ. 193-215.

⁶⁷⁹ Βλ. Laslett, *The World We Have Lost*· Laslett και Wall, *Household and Family...*· Laslett, *The World We Have Lost Further Explored*, ειδικά κεφάλαιο 10· Lloyd Bonfield, Richard Smith και Keith Wrightson (εκδ.), *The World We Have Gained: Histories of Population and social structure*, Οξφόρδη, Blackwell, 1986.

⁶⁸⁰ Wall, «The age at leaving home», σελ. 181 και Laslett και Wall, *Household and Family...*, σελ. 61.

⁶⁸¹ Laurence, *Women in England...*, σελ. 56.

νοικοκυριού. Επομένως, υποδηλώνεται ότι η πλειοψηφία των ανύπαντρων ήταν εξαρτώμενα μέλη σε κάποιο νοικοκυριό, ενώ οι περιπτώσεις που ανύπανδροι βρισκόντουσαν επικεφαλής ήταν σχετικά λίγες.

Οι επικεφαλής του νοικοκυριού, Εκατό αγγλικές κοινότητες, 1574-1821	
Επικεφαλής νοικοκυριού	Ποσοστό % (μέσος όρος)
Παντρεμένα ζευγάρια	70,40%
Χήροι	5,20%
Χήρες	12,90%
Ανύπαντροι	2,10%
Ανύπαντρες	1,20%
Άνδρες (αγνώστου κατάστασης)	5,00%
Γυναίκες (αγνώστου κατάστασης)	2,30%

Γίνεται, λοιπόν, σαφές ότι η οικογένεια-νοικοκυριό διοικείται από το ανδρόγυνο. Αυτό δεν σημαίνει, ωστόσο, ότι οι άνδρες και οι γυναίκες ασκούσαν την εξουσία στον ίδιο βαθμό ή ότι ήταν επιφορτισμένοι με τις ίδιες ευθύνες. Στην πραγματικότητα αλλά και στις μπαλλάντες, ο άνδρας είναι εκείνος που λάμβανε τις

αποφάσεις και έδινε τις διαταγές.⁶⁸² Η γυναίκα αντίστοιχα ήλεγχε τα παιδιά και τους υπηρέτες φροντίζοντας για την εύρυθμη λειτουργία του νοικοκυριού. Αυτό επιβεβαιώνεται από τα τραγούδια που εξετάστηκαν· πρώτον, από το γεγονός ότι στις μπαλλάντες που αναφέρονται στο νοικοκυριό πρωταγωνιστούν κατά συντριπτική πλειοψηφία ανδρόγυνα· δεύτερον, από το ότι ο σύζυγος παρουσιάζεται να έχει τη γενική εποπτεία της οικογένειας-νοικοκυριό και παράλληλα να δραστηριοποιείται εργασιακά εκτός της οικίας, σε αντίθεση με τη σύζυγο που αναλάμβανε όλες τις εργασίες εντός αυτής.

Παρόλο που στις μπαλλάντες αρθρώνονται από διαφορετικές φωνές συμβουλές κατά του γάμου, η εξέταση του συνόλου του δείγματος τονίζει ότι ο γάμος θεωρείται απαραίτητος σταθμός μίας ιδανικής πορείας ζωής. Από τη μία, ανάμεσα στις περιπτώσεις που εξετάστηκαν στο παρόν υποκεφάλαιο ακούγονται παντρεμένες γυναίκες να αποθαρρύνουν τις νεαρές προειδοποιώντας τις για τα βάσανα του έγγαμου βίου, εργένηδες να μιλούν στους νεαρούς για τα πλεονεκτήματα της εργένικης ζωής και παντρεμένοι να καταριούνται την ώρα και τη στιγμή που παντρεύτηκαν μία ακατάλληλη κατ' εκείνους γυναίκα. Από την άλλη, ο τρόπος με τον οποίο παρουσιάζονται στις μπαλλάντες τα άτομα που δεν έχουν παντρευτεί ή που έχουν χηρέψει, φωτίζει τα αρνητικά στερεότυπα με τα οποία ήταν πιθανό να αποτυπωθούν αλλά και τις αντικειμενικές δυσκολίες που ήταν πιθανό να αντιμετωπίσουν σε οικονομικό αλλά και ηθικό επίπεδο. Επομένως, ενώ τα προβλήματα του έγγαμου βίου και η επιλογή του/της κατάλληλου/κατάλληλης συντρόφου είναι ζητήματα που τίγονται στις μπαλλάντες, ο γάμος παρουσιάζεται ρητά αλλά και άρρητα ως η φυσική πορεία προς την ενηλικίωση και την αυτονομία για τους νεαρούς και ως ιδανικό για τις έντιμες γυναίκες. Τέλος να σημειωθεί ότι το ζήτημα των πλεονεκτημάτων και των μειονεκτημάτων του έγγαμου βίου δεν απαντάται μόνο στις μπαλλάντες, αλλά απασχόλησε και τους σύγχρονους στοχαστές, ανάμεσα στους οποίους συγκαταλέγονταν οι Charles Darwin και Thomas Malthus.⁶⁸³

Η οικία αποτελούσε χώρο εργασίας για τους άνδρες αλλά και για τις γυναίκες. Η Jane Whittle, εξετάζοντας τους τόπους όπου λάμβαναν χώρα οι εργασίες συμπέρανε ότι οι περισσότερες εκτελούνταν εντός του σπιτιού γεγονός που

⁶⁸² Μάλιστα έχει γραφτεί ότι οι αποφάσεις που λάμβαναν οι άνδρες για τις γυναίκες τους αντανάκλουν τον έμφυλο καταμερισμό της εργασίας στις οικογένειες της πρώιμης νεωτερικής περιόδου και τον βαθμό της γυναικείας ενασχόλησης με την οικογενειακή παραγωγή, Amussen, *An Ordered Society...*, σελ. 86.

⁶⁸³ Anna Macfarlane, *Marriage and Love in England: Modes of Reproduction 1300-1840*, Οξφόρδη, Basil Blackwell, 1986, σελ. 3-19.

δημιουργούσε έναν περίπλοκο καταμερισμό του χώρου εργασίας ανάμεσα στα δύο φύλα.⁶⁸⁴ Αναφερόμενη στην αγροτική Αγγλία υποστήριξε ότι οι άνθρωποι σπανίως εργάζονταν σε έναν και μοναδικό χώρο εκτός του σπιτιού. Αντιθέτως, η δουλειά τους οδηγούσε σε διαφορετικούς χώρους. Οι γυναίκες ήταν δυνατό να εργάζονται στο εσωτερικό του σπιτιού, σε διάφορα δωμάτιά του, αλλά και στον εξωτερικό χώρο αυτού, στο κατώφλι ή στον κήπο και το αγρόκτημα που μπορούσε να περιβάλλει την οικία. Οι ίδιες ήταν δυνατό να απασχολούνταν και σε χώρους εκτός του νοικοκυριού, όπως στα χωράφια ή στο χωριό όπου μπορούσαν να φέρουν νερό, να πλύνουν ρούχα, να πωλήσουν και να αγοράσουν προϊόντα ή να δουλέψουν για λογαριασμό κάποιου άλλου ατόμου. Οι άνδρες εργάζονταν εντός του σπιτιού όταν αυτό απαιτούνταν από τη φύση της εργασίας τους. Ένα τέτοιο παράδειγμα είναι οι υφαντές στους οποίους αναφέρονται αρκετές μπαλλάντες, μολονότι που όπως αναφέρθηκε ήδη δεν παρέχουν ιδιαίτερες πληροφορίες σχετικά με την εργασία τους εντός οικίας. Ακόμα, όμως, και στην περίπτωση των αγροτών, που η φύση της εργασίας τους απαιτούσε να περνούν μεγάλο μέρος του χρόνου τους στα χωράφια, ο οικιακός χώρος δεν αποδεσμευόταν εντελώς από την εργασία καθώς χρησιμοποιούνταν ως έδρα. Οι εργάτες και οι τεχνίτες εργάζονταν επίσης εντός του σπιτιού, αν και συνήθως εκείνοι απασχολούνταν μακριά από το σπίτι, στα σπίτια άλλων και στα χωράφια. Να σημειωθεί ότι σε πολλές περιπτώσεις, αυτά τα μοντέλα εργασίας συνδυάζονταν διότι τα άτομα, όπως έχει ήδη αναφερθεί, ήταν δυνατόν να απασχολούνται σε διαφορετικές εργασίες την ίδια χρονική περίοδο ή εναλλάσσονταν λόγω της εποχιακής εργασίας.

Πράγματι, ένα από τα προβλήματα που προκύπτουν από τη μελέτη της εργασίας κατά την πρώιμη νεότερη περίοδο βασίζεται στις πολλαπλές εργασίες που ήταν πιθανό να εκτελούσε ένα άτομο είτε κατά την ίδια χρονική περίοδο είτε απασχολούμενο σε διαφορετικές εποχιακές εργασίες. Ο διαχωρισμός της εργασίας εντός του σπιτιού από την εργασία εκτός αυτού κρίνεται σκόπιμος, όχι επειδή αποτελούν δύο σαφώς διακριτά αντικείμενα, αλλά γιατί με αυτόν τον τρόπο επιχειρείται να ξεπεραστεί στο μέτρο του εφικτού το ερευνητικό εμπόδιο που προκύπτει σχετικά με την απασχόληση σε περισσότερες από μία εργασίες. Η παρούσα έρευνα δεν είναι και η μόνη που κλήθηκε να αντιμετωπίσει αυτό το πρόβλημα. Αντιθέτως, είναι ένα θέμα το οποίο έχει ήδη τεθεί από τους ιστορικούς

⁶⁸⁴ Jane Whittle, «The house as a place of work in early modern rural England», *Home Cultures* 8:2 (2015), 133-150.

που έχουν ασχοληθεί με την ιστορία της εργασίας. Όπως αναφέρει ο Wrigley, οι άνθρωποι και των δύο φύλων συνήθως καταπιάνονταν με διάφορες δραστηριότητες, άλλες επίσημες και άλλες ανεπίσημες.⁶⁸⁵ Δηλαδή, ένα πρόσωπο το οποίο εμφανίζεται να φέρει μία συγκεκριμένη εργασιακή ταυτότητα σε ιστορικές πηγές όπως τα αρχεία της ενορίας ή δικαστικά αρχεία, είναι πιθανόν, παράλληλα με την απασχόληση που δηλώνει ως κύρια, να προσφέρει στο νοικοκυριό εκτελώντας μόνιμα ή περιστασιακά κάποια άλλη έμμισθη ή άμισθη εργασία. Μολονότι, όπως θα φανεί και στη συνέχεια, ο σαφής διαχωρισμός ανάμεσα στην εργασία εντός της οικίας και εκτός αυτής, καθώς και ανάμεσα στην άμισθη και έμμισθη εργασία αποδεικνύεται σχεδόν ακατόρθωτος, οι έντυπες «λαϊκές» μπαλλάντες οι οποίες αναφέρονται στον χώρο του νοικοκυριού και στις οικιακές εργασίες φωτίζουν εν μέρει αυτό το σκοτεινό τοπίο. Οι πληροφορίες που παρέχουν στον ερευνητή προφανώς δεν μπορούν να αναλυθούν με ποσοτικές μεθόδους και να χρησιμοποιηθούν στα πλαίσια μίας αντίστοιχης έρευνας, όπως χρησιμοποιούνται οι πληροφορίες σχετικά με την εργασία οι οποίες προέρχονται από άλλες πρωτογενείς πηγές όπως τα αρχεία. Μπορούν, όμως, και πρέπει να αντιμετωπιστούν ως ένα παράθυρο στη λαϊκή κουλτούρα της εποχής όσον αφορά στις αντιλήψεις σχετικά με τον καταμερισμό εργασίας, αλλά και στον τρόπο με τον οποίον οι σύγχρονοι άνθρωποι στέκονταν απέναντι σε αυτές. Σίγουρα η θέα που προσφέρεται από αυτό το παράθυρο δεν είναι απόλυτα ρεαλιστική αλλά είναι ενδεικτική και όπως έχει ήδη τονιστεί μπορεί να λειτουργήσει συμπληρωματικά με άλλες πηγές.

Μάλιστα, ο καταμερισμός εργασίας που αναπαριστάται στις μπαλλάντες όσον αφορά στα οικιακά δεν παρουσιάζει ιδιαίτερη απόκλιση από την εικόνα που προβάλλεται στη δευτερογενή βιβλιογραφία. Τα μέλη της οικογένειας-νοικοκυριό ήταν επιφορτισμένα με συγκεκριμένα εργασιακά καθήκοντα, όπως το μαγείρεμα, το καθάρισμα, η εργασία στο μαγαζί που τυχόν διατηρούσε η κεφαλή του σπιτιού ή η φροντίδα ενός άλλου μέλους που έχρηζε βοήθειας.⁶⁸⁶ Σε αυτό το σημείο αξίζει να σημειωθεί ότι σε αντίθεση με την εικόνα που προβάλλουν οι μπαλλάντες, οι

⁶⁸⁵ E. A. Wrigley, «The PST System of Classifying Occupations», *The Cambridge Group for the History of Population and Social Structure*, University of Cambridge, Home » Research » The occupational structure of Britain 1379-1911 », <https://www.campop.geog.cam.ac.uk/research/projects/occupations/britain19c/papers/paper1.pdf>, σελ. 2. Ειδικά για τις «αόρατες» εργασίες των γυναικών, βλ. Hill, *Women, Work and Sexual Politics...*, σελ. 149-174.

⁶⁸⁶ Naomi Tadmor, «The concept of the household-family in eighteenth-century England», *Past and Present* 151 (1996), σελ. 125.

εργασιακές ταυτότητες που αναλάμβαναν τα μέλη δεν περιχαρακώνονταν πάντα από τις αντιλήψεις σχετικά με το φύλο. Φαίνεται ότι τουλάχιστον σε κάποιες περιπτώσεις, ο καταμερισμός εργασίας γινόταν αποκλειστικά λαμβάνοντας υπόψη τις δεδομένες εργασίες και το διαθέσιμο ανθρώπινο δυναμικό. Η Tadmor αναφέρει, για παράδειγμα, στο πλαίσιο μίας περίπτωσης-μελέτης ότι η θέση του βοηθού μαγαζιού καλύφθηκε σε βάθος χρόνου από διάφορα μέλη της ίδιας οικογένειας-νοικοκυριό: από τον αφέντη, τη γυναίκα του, από δύο υπηρέτριες αλλά και από δύο έμμισθους τεχνίτες. Αυτό, βέβαια, μπορεί να ερμηνευτεί όχι απαραίτητα ως ελευθερία αλλά και ως αδιαφορία απέναντι στην διατήρηση της τιμής των μελών της οικογένειας.

Η αλλαγές οι οποίες έλαβαν χώρα στο πλαίσιο του νοικοκυριού έχουν συνδεθεί στη δευτερογενή βιβλιογραφία με τις αλλαγές που επήλθαν στον τομέα της εργασίας και δη της γυναικειάς. Η γυναικεία εργασία ήταν στενά συνδεδεμένη με το νοικοκυριό αλλά επηρεαζόταν σε μεγάλο βαθμό από παράγοντες όπως η οικογενειακή κατάσταση της γυναίκας, η κοινωνική θέση της και ο τομέας στον οποίο δραστηριοποιούνταν ο σύζυγός της. Στην Αγγλία του 17^{ου} αιώνα οι γυναίκες απασχολούνταν εντός και εκτός του νοικοκυριού. Η εργασία τους μπορεί να ήταν είτε έμμισθη είτε άμισθη. Κατά τη διάρκεια του 18^{ου} αιώνα, η πλειοψηφία των γυναικών δούλευαν με κάθε ευκαιρία. Μεγάλο κομμάτι της εργασίας τους δεν τους απέφερε μισθό παρόλο που δούλευαν σκληρά, για πολλές ώρες και συχνά σε πολύ κοπιαστικές εργασίες. Η εργασία τους αφορούσε σε μεγάλο βαθμό στο νοικοκυριό, όπου εκτός από την φροντίδα και την ανατροφή των παιδιών, οι γυναίκες απασχολούνταν με τις γεωργικές εργασίες αλλά και με την οικοτεχνία στο πλαίσιο της αυτοκατανάλωσης ή και στο πλαίσιο της πρωτοβιομηχάνησης.⁶⁸⁷ Η ενασχόληση των γυναικών με πολλές εργασίες ταυτόχρονα δεν περιοριζόταν στο πλαίσιο του νοικοκυριού αλλά επεκτεινόταν και στις εργασίες εκτός αυτού. Πολλές γυναίκες κινούνταν μεταξύ διαφόρων εργασιών εκτός της οικίας που τους απασχολούσαν για λίγες ώρες την ημέρα ή για συγκεκριμένες εποχές τους χρόνου.⁶⁸⁸

Η Mary Prior εύστοχα συνοψίζει την πρώιμη νεότερη αντίληψη λέγοντας ότι «ό,τι έκανε ένας άντρας θεωρούνταν εργασία και ό,τι έκανε μια γυναίκα ήταν υποχρέωσή της».⁶⁸⁹ Οι κυρίαρχες αντιλήψεις σχετικά με τον ανδρισμό και τη θηλυκότητα υπαγόρευαν σε έναν βαθμό τους ρόλους που μπορούσε ένας άνδρας και

⁶⁸⁷ Hill, *Women, work and sexual politics...*, σελ. 260.

⁶⁸⁸ Στο ίδιο.

⁶⁸⁹ Mary Prior, «Women and Urban Economy: Oxford 1500-1800» στο Mary Prior (επιμ.), *Women in English Society 1500-1800*, Λονδίνο, Routledge, ηλεκτρ. έκδ. 2005 [1985], σελ. 53-88.

μια γυναίκα να κατέχουν. Ως αποτέλεσμα αυτού, άλλες εργασίες θεωρούνταν κατάλληλες για άνδρες και άλλες ήταν εκείνες που άρμοζαν σε μια γυναίκα. Μολονότι οι ανδρικές εργασιακές ταυτότητες θεωρούνταν αρκετά σημαντικές ώστε να καταγραφούν σε ποικίλων ειδών αρχεία και πηγές, δυστυχώς δεν συνέβη το ίδιο με τη γυναικεία εργασία. Η εργασιακή ταυτότητα των γυναικών ήταν στενά συνδεδεμένη με τον έμφυλο ρόλο τους και την οικογενειακή τους κατάσταση, που στην πλειοψηφία των περιπτώσεων περιγράφεται με τους όρους γεροντοκόρη, σύζυγος ή χήρα.⁶⁹⁰ Το στοιχείο αυτό επιβεβαιώθηκε μέσω της εξέτασης των μπαλλαντών αφού, όπως ήδη αναφέρθηκε, στα τραγούδια οι γυναίκες προσδιορίζονταν συχνότερα μέσω της οικογενειακής τους κατάστασης παρά μέσω της εργασίας τους.

Η σύνθεση της εργασιακής ταυτότητας με την οικογενειακή κατάσταση μίας γυναίκας δεν αφορά μόνο τα όρια της Αγγλίας αλλά όλη τη Βρετανική Αυτοκρατορία. Οι Βρετανίδες αναζήτησαν εργασία στις αποικίες ως γιατροί και νοσοκόμες, ως σερβιτόρες και υπηρέτριες, στον γεωργικό τομέα αλλά και σε μια πληθώρα άλλων κλάδων οικονομικών επαγγελμάτων και απασχολήσεων.⁶⁹¹ Για πολλές κινητήρια δύναμη υπήρξε η ελπίδα ότι στις αποικίες θα έβρισκαν μία ευρύτερη, καλύτερη και επικερδέστερη γυναικεία αγορά εργασίας από αυτήν που υπήρχε στη Βρετανία. Οι αποικιακές αγορές εργασίας πρόσφεραν στις ιθαγενείς αλλά και στις μετανάστριες τη δυνατότητα να εργαστούν σε δουλείες στις οποίες δεν θα μπορούσαν να έχουν πρόσβαση στη Βρετανία.⁶⁹² Οι γυναίκες αυτές απασχολήθηκαν σε σκληρές χειρωνακτικές εργασίες, όπως λόγω χάρη σε οικοδομές, αλλά και σε τομείς οι οποίοι παραδοσιακά ήταν συνυφασμένοι με τη γυναικεία εργασία όπως τα οικιακά, η γεωργία, η πορνεία, καθώς και σε διάφορες υπηρετικές θέσεις. Όπως και οι εργαζόμενες στην Βρετανία, οι γυναίκες στις βρετανικές αποικίες ήταν επιφορτισμένες με την φροντίδα των παιδιών και της οικιακής εργασίας εντός του νοικοκυριού.⁶⁹³ Διαφορετικός, όμως, ήταν ο βαθμός ελέγχου στον οποίο υπόκεινταν αφού οι κοινωνικές μεταρρυθμίσεις στις αποικίες από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα, διαμόρφωσαν την αποικιακή κυριαρχία. Να σημειωθεί ότι οι γυναίκες μετανάστευαν

⁶⁹⁰ Fletcher, *Gender, Sex and Subordination...*, σελ. 255. Ο καταμερισμός εργασίας με βάση την οικογενειακή κατάσταση των γυναικών περιγράφεται από την Χάφτον, βλ. Olwen Hufton, «Women without Men...», 355-376, ειδικά σελ. 363.

⁶⁹¹ Philippa Levine (επιμ.), *Φύλο και Αυτοκρατορία*, επιστ. επιμ. Άννα Καρακατσούλη, μτφρ. Μαρίνα Ελευθερίου, Αθήνα, Πεδίο, 2016, σελ. 12.

⁶⁹² Levine, *Φύλο και Αυτοκρατορία*, σελ. 11.

⁶⁹³ Στο ίδιο.

όχι μόνο λόγω αναζήτησης εργασίας για της ίδιες αλλά έφταναν επίσης στις αποικίες ως σύζυγοι αγροτών και εργατών της γης, επιχειρηματιών, στρατιωτών, δημόσιων λειτουργών, πωλητών και επιστημόνων.⁶⁹⁴ Φαίνεται, δηλαδή, ότι η εργασιακή και συζυγική ταυτότητα που διέθεταν ή ήθελαν να αποκτήσουν διαδραμάτισαν πρωτεύοντα ρόλο στην μετακίνηση των γυναικών από την Βρετανία προς τις αποικίες της.

Οι επικεφαλής της οικογένειας-νοικοκυριό δεν ήταν τα μόνα εργαζόμενα μέλη της πυρηνικής οικογένειας, καθώς εργαζόνταν και τα παιδιά του ανδρόγυνου. Στις μπαλλάντες, όπως ήδη αναφέρθηκε, η παιδική εργασία σε μεγάλο βαθμό αποσιωπάται. Η ιστορική έρευνα δίνει μία πολύ πιο λεπτομερή και σύνθετη εικόνα του ζητήματος. Η σιωπή των τραγουδιών σχετικά με το θέμα δεν μεταβάλλεται στον χρόνο μολονότι η παιδική εργασία εντατικοποιείται. Η Jane Humphries στη μονογραφία της με τίτλο *Childhood and Child Labour in the British Industrial Revolution* έθεσε τα ερωτήματα αν η παιδική εργασία ήταν αποκλειστικά ένας τρόπος επιβίωσης και πώς συνδεόταν με την οικονομία του νοικοκυριού και την αγορά εργασίας.⁶⁹⁵ Επίσης, ασχολήθηκε με το αν η παιδική εργασία είχε εκπαιδευτικό χαρακτήρα ή ήταν ένα «σκαλί» στην επαγγελματική σταδιοδρομία, ακόμα και μία διέξοδος προς μία νέα περιπέτεια. Πράγματι, ο νέος καταμερισμός εργασίας που επέβαλε η Βιομηχανική Επανάσταση και οι νέες οικονομικές συνθήκες δεν μπορούσαν παρά να επηρεάσουν με τη σειρά τους τις οικογένειες, οι οποίες έβλεπαν για παράδειγμα τον ειδικευμένο πατέρα να παραγκωνίζεται στον χώρο της εργασίας του από τον ίδιο του τον γιό, ο οποίος όντας ανειδίκευτος διεκδικούσε χαμηλότερο μισθό. Επίσης, η αύξηση της παιδικής εργασίας οφειλόταν εν μέρει και σε άλλους παράγοντες, όπως η αποσταθεροποίηση των οικογενειών λόγω της απουσίας ή του θανάτου του πατέρα, αλλά και λόγω του πολέμου καθώς η Βρετανία βρισκόταν σε πόλεμο σχεδόν για τον μισό 18^ο αιώνα.⁶⁹⁶ Ακόμα ένας λόγος ο οποίος οδήγησε προς αυτήν την κατεύθυνση ήταν η φτώχεια και η μεγάλη εξάρτηση ολόκληρου του νοικοκυριού από την εργασία του πατέρα.⁶⁹⁷ Οι γυναικείοι μισθοί ήταν χαμηλότεροι και οι ευκαιρίες για εργασία λιγότερες, επομένως οι γυναίκες και οι μητέρες επαφίονταν όλο και περισσότερο στους συζύγους τους. Παρότι οι μισθοί των ανδρών

⁶⁹⁴ Στο ίδιο, σελ. 12.

⁶⁹⁵ Jane Humphries, *Childhood and Child Labour in the British Industrial Revolution*, Κέιμπριτζ και Νέα Υόρκη, CUP, 2010.

⁶⁹⁶ Jane Humphries, «Childhood and child labour in the British industrial revolution», *Economic Historical Review* 66:2 (2013), σελ. 413-414.

⁶⁹⁷ Στο ίδιο, σελ. 414.

ήταν σχετικά υψηλότεροι, αυτό δεν συνεπαγόταν ότι ήταν ικανοποιητικοί ή σταθεροί. Ως εκ τούτου, όλη η οικογένεια και το νοικοκυριό ήταν ευάλωτα στην καταστροφή αφού μία μικρή αναποδιά ήταν αρκετή.⁶⁹⁸ Προτού, όμως, φτάσει η οικογένεια να λάβει βοήθεια από το κράτος, έπρεπε σύμφωνα με τον Νόμο Περί Φτώχειας να είχε εξαντλήσει όλες τις δικές της δυνάμεις, γεγονός το οποίο συνεπαγόταν την αναζήτηση εσόδων μέσω της εργασίας όλων των ικανών για εργασία μελών της, χωρίς να εξαιρούνται τα παιδιά.⁶⁹⁹ Έπομένως, αποδεικνύεται ότι οι αναπαραστάσεις της παιδικής εργασίας που προβάλλονται στις μπαλλάντες είναι πάρα πολύ περιορισμένες και κατ' επέκταση οι πληροφορίες που μπορούν να αντληθούν λιγιστές σε σύγκριση με τις ολοένα αυξανόμενες διαστάσεις που αποκτούσε το ζήτημα της παιδικής εργασίας.

Παρόλα αυτά, ο συναισθηματικός τόνος που κυριαρχεί σε αρκετές από τις μπαλλάντες που αναφέρονται σε παιδιά ενισχύει την ιδέα της ύπαρξης ισχυρών δεσμών ανάμεσα στους γονείς και στα παιδιά τους. Οι ιδέες περί ηλικίας και οικογένειας που σχηματίστηκαν κατά την πρώιμη νεότερη περίοδο επηρεάστηκαν από πνευματικά αλλά και πολιτισμικά ρεύματα. Ο ουμανισμός και ο Προτεσταντισμός ήταν δύο από αυτά. Ο Christopher Hill έχει μάλιστα αναδείξει τη συμβολή του Προτεσταντισμού στον μετασχηματισμό του νοικοκυριού σε πνευματική εστία.⁷⁰⁰ Ειδικότερα, στο πλαίσιο του Προτεσταντισμού η οικογένεια εννοούταν ως μία μικρογραφία της εκκλησίας αλλά και του κράτους. Ως εκ τούτου, η εσωτερική διοίκηση της οικογένειας με επικεφαλής τον πατέρα όφειλε να αντικατοπτρίζει εκείνη των ευρύτερων θεσμών και να εκπαιδεύει τα νεότερα μέλη της ώστε να τους υπηρετούν.⁷⁰¹ Ακόμα, να σημειωθεί ότι η πατρική ευθύνη ως προς το νοικοκυριό απέκτησε μεγαλύτερη βαρύτητα σε σχέση με τον Καθολικισμό όπου ο νηπιοβαπτισμός αίρει το προπατορικό αμάρτημα, εν μέρει λόγω της πίεσης που προκάλεσε η κατάργηση του κύρους που έφερε ο ιερέας ως διάυλος επικοινωνίας ανάμεσα στον Θεό και στους ανθρώπους.⁷⁰² Η ιδεώδης προτεσταντική οικογένεια έχει χαρακτηριστεί από μελετητές ως «πατριαρχική τυραννία», όμως άλλοι μελετητές εφορμώντας από χωρία της παραινετικής γραμματείας της εποχής και στηριζόμενοι

⁶⁹⁸ Βλ. και Humphries, *Childhood and Child Labour...*, σελ. 172, 367-368.

⁶⁹⁹ Humphries, «Childhood and Child Labour...», σελ. 114.

⁷⁰⁰ Christopher Hill, «The spiritualization of the household», στο *Society and Puritanism in Pre-Revolutionary England*, Λονδίνο, Secker & Warburg, 1964, σελ. 382-416.

⁷⁰¹ Βλ. και Hugh Cunningham, *Παιδιά και Παιδική Ηλικία...*, σελ. 91-92.

⁷⁰² Hill, «The spiritualization of the household», σελ. 382-416 και Hugh Cunningham, *Παιδιά και Παιδική Ηλικία...*, σελ. 108.

σε αναφορές στην οικογενειακή ζωή στην πράξη ανέδειξαν την ύπαρξη, έστω σε κάποιο βαθμό, της συντροφικότητας που καλλιεργείται ανάμεσα στους συζύγους και την από κοινού άσκηση της εξουσίας εντός της οικογένειας.⁷⁰³ Η συνεισφορά του Προτεσταντισμού δεν θα πρέπει ούτε να υπερτιμηθεί αλλά ούτε και να υποτιμηθεί καθώς όπως παρατηρεί ο Patrick Collinson υπάρχουν πολλές μελέτες οι οποίες αναδεικνύουν τη συνέχεια στον τρόπο της ανατροφής των παιδιών και στις ιδέες που εκφράζονται από την παραινετική γραμματεία. Σύμφωνα με τον ίδιο, όμως, η προτεσταντική Μεταρρύθμιση υπήρξε το σημείο που «γεννήθηκε η οικογένεια όπως τη γνωρίζουμε εμείς, παρόλο που δεν αποτέλεσε μία εντελώς καινούρια αφετηρία».⁷⁰⁴ Επίσης, το ρεύμα του Ρομαντισμού και το έργο διανοητών όπως ο Τζον Λοκ και ο Ρουσσώ μετέβαλλαν σε μεγάλο βαθμό την αντίληψη σχετικά με την παιδική ηλικία η οποία από πολλούς θεωρούταν πλέον ξεχωριστό στάδιο στην ζωή του ανθρώπου με τη δικιά του αυτοτελή αξία. Κατά τον 18^ο αιώνα και ιδιαίτερα κατά τις τελευταίες δεκαετίες του, τα παιδιά λογίζονταν ισάξια των σκλάβων και των ζώων. Παρόλο που σήμερα αυτή η εξέλιξη δεν μοιάζει θετική, για την εποχή ήταν μία σημαντική βελτίωση, απότοκη του συναισθηματισμού και του ανθρωπισμού της εποχής. Ο σημαντικός ιστορικός της παιδικής ηλικίας Hugh Cunningham πολύ εύστοχα συνοψίζει γράφοντας:

«Ακόμα και όταν συνυπολογιστούν όλες οι επιφυλάξεις, δύσκολα οι ιστορικοί θα αποφύγουν τη σκέψη ότι πρόκειται για έναν αιώνα προόδου, ύστερα από τον οποίο ακολούθησε μία περίοδος αντίδρασης κατά το πρώτο μισό του 19^{ου} αιώνα, όταν οι σχέσεις ανάμεσα σε γονείς και παιδιά έγιναν πιο απόμακρες και τυπικές, μόνο και μόνο για να παραμεριστεί κατόπιν και αυτό, στο δεύτερο μισό του ίδιου αιώνα, οπότε θριάμβευσε η άποψη ότι η παιδική ηλικία δεν ήταν απλώς ένα ξεχωριστό στάδιο της ζωής αλλά το καλύτερο απ' όλα».⁷⁰⁵

Περιορισμένες αλλά σίγουρα όχι στον ίδιο βαθμό είναι οι πληροφορίες που προσφέρουν οι μπαλλάντες σχετικά με τους ανύπανδρους και τους χήρους. Στα τραγούδια του δείγματος δεν γίνονται ιδιαίτερες αναφορές στην εργασιακή ταυτότητα τους. Δίνεται, ωστόσο, ιδιαίτερη βαρύτητα στα συναισθήματα και στις σκέψεις των

⁷⁰³ Cunningham, *Παιδιά και Παιδική Ηλικία...*, σελ. 92. Βλ. John Morgan, *Goodly Learning: Puritan Attitudes Towards Reason, Learning and Education, 1560-1640*, Κέμπριτζ, CUP, 1986, σελ. 143-144.

⁷⁰⁴ Patrick Collinson, *Birthpangs of Protestant England: Religious and cultural change in the sixteenth and seventeenth centuries*, Νέα Υόρκη, St. Martin Press, 1988, σελ. 81-93, ειδικά σελ. 93.

⁷⁰⁵ Cunningham, *Παιδιά και Παιδική Ηλικία...*, σελ. 114.

ηρώων φωτίζοντας περισσότερο τις σχετικές αντιλήψεις. Η γνώμη που σχηματίζει κάποιος μελετώντας τους οδηγούς καλής συμπεριφοράς και τις χρηστοθήκες (conduct books) της περιόδου που εξετάζεται είναι ότι ο φυσικός χώρος μίας γυναίκας ήταν η οικογένεια εφόσον μόνο μέσα στο οικογενειακό πλαίσιο μπορούσε να επιτελέσει τον ρόλο της υπάκουης κόρης, της συζύγου και της χήρας. Βέβαια, όλη αυτή η φιλολογία, καθώς και εκείνη σχετικά με την εκπαίδευση των γυναικών, στηριζόταν σε μεγάλο βαθμό στην υπόθεση ότι οι γυναίκες θα παντρεύονταν και θα έφτιαχναν μία δικιά τους οικογένεια.⁷⁰⁶ Οι πεποιθήσεις αυτές ενισχύονταν από τα ιατρικά κείμενα της εποχής, τα οποία συνέδεαν την καλή σωματική και ψυχική υγεία με την ομαλή σεξουαλική ζωή που ένας γάμος μπορούσε να προσφέρει.⁷⁰⁷ Οι μπαλλάντες, όμως, αποτελούν ακόμα μία απόδειξη ότι δεν ήταν λίγες οι περιπτώσεις των ανύπανδρων ανδρών και γυναικών. Η συνεισφορά αυτών των τραγουδιών είναι σημαντική, αν ληφθεί υπόψη το ότι δεν υπάρχουν πολλές πηγές που να αναφέρονται από αυτήν την σκοπιά στην εμπειρία εκτός του έγγαμου βίου. Οι σχετικές ιστορικές μελέτες που έχουν εκπονηθεί είναι βεβαίως σημαντικές, αλλά έχουν επικεντρωθεί σε άλλες πλευρές του θέματος.⁷⁰⁸

Ειδικότερα, η ιστορικός Amy Froidé, παρακολουθώντας το στερεότυπο της άγαμης γυναίκας στον χρόνο μέσα από λογοτεχνικές πηγές, διαπίστωσε ότι κατά τα τέλη του 17^{ου} αιώνα η αναφορά μόνων γυναικών στη λογοτεχνία συνοδεύεται από αρνητικά στερεότυπα και από τον όρο «old maid» με αποτέλεσμα την πλήρη ανάπτυξη της καρικατούρας της γεροντοκόρης στις αρχές του 18^{ου} αιώνα.⁷⁰⁹ Ενδιαφέρον αποτελεί το ότι ο όρος αυτός αναπτύσσεται σύμφωνα με τη Froidé στη λογοτεχνία της πρώιμης νεότερης περιόδου, δηλαδή ταυτόχρονα με την αύξηση της κοινωνικής και οικονομικής ανόδου των ανύπανδρων γυναικών. Η ενδελεχής μελέτη της Froidé αποδεικνύει ότι η ιστορία των γυναικών και συγκεκριμένα της γυναικείας εργασίας συχνά πέφτει στο σφάλμα των γενικεύσεων. Μολονότι, για παράδειγμα, έχει επικρατήσει η άποψη ότι κατά τον 18^ο αιώνα οι ευκαιρίες των γυναικών για εργασία ήταν μειωμένες, η Froidé υποστηρίζει ότι αυτό δεν ίσχυε για τις γυναίκες που

⁷⁰⁶ Jacqueline Eales, *Women in Early Modern England, 1500-1700*, Λονδίνο, UCL Press, 1998, σελ. 58.

⁷⁰⁷ Βλ. Audrey Eccles, *Obstetrics and Gynaecology in Tudor and Stuart England*, Λονδίνο, Croom Helm, 1982.

⁷⁰⁸ Richard Wall, «Women alone in English Society», *Annales de Démographie Historique* (1981), 303-317· Michael Anderson, «The social position of spinster in Mid-Victorian Britain», *Journal of Family History* 9:4 (1984), 377-393.

⁷⁰⁹ Στο ίδιο, σελ. 175.

δεν παντρεύτηκαν ποτέ οι οποίες αντιθέτως είδαν τις οικονομικές και επαγγελματικές ευκαιρίες να αυξάνονται. Βέβαια, στη χειρότερη θέση από όλες τις γυναίκες, σχεδόν «αόρατη», ήταν η ανύπαντρη ώριμης ηλικίας που δεν είχε οικογένεια και οι ευκαιρίες της για απασχόληση σε κάποιο άλλο νοικοκυριό ήταν περιορισμένες.⁷¹⁰

Επίσης, η Froide στο έργο της ανατρέπει τη συμβατική θεώρηση της πυρηνικής οικογένειας, αναδεικνύοντας τη μεγάλη σημασία των σχέσεων ανάμεσα στα αδέρφια αλλά και των εκτεταμένων δικτύων συγγενείας.⁷¹¹ Αυτή, όμως, η πτυχή, δηλαδή οι σχέσεις των ανύπαντρων γυναικών με την οικογένειά τους, δεν αποτυπώνεται στις μπαλλάντες. Είναι, ωστόσο, γνωστό ότι η πλειοψηφία των ανύπανδρων γυναικών διαβιούσε με τους γονείς. Να σημειωθεί, όμως, ότι ένα σημαντικό ποσοστό της τάξης του τριάντα με σαράντα τοις εκατό δεν παρέμενε υπό την πατρική στέγη λόγω του ότι οι γυναίκες αυτές εργάζονταν ως οικιακοί βοηθοί και επομένως εντασσόταν σε μία άλλη οικιακή ομάδα.⁷¹² Η εργασία στο πλαίσιο ενός άλλου νοικοκυριού ως οικιακή βοηθός ήταν μία καλή λύση για τις νεαρότερες σε ηλικία αλλά όχι και για τις χήρες γυναίκες που είχαν πολλά μικρά παιδιά ή τις γυναίκες μεγαλύτερης ηλικίας.⁷¹³ Οι χαμηλοί μισθοί των γυναικών και η αδυναμία τους να καλύψουν τις βιοτικές τους ανάγκες οδηγούσε μερικές ανύπανδρες γυναίκες να ζουν μαζί με άλλες, ώστε να μπορέσουν να ανταπεξέλθουν στις οικονομικές ανάγκες τους.⁷¹⁴ Οι πόλεις αποτελούσαν πόλο έλξης για τις ανύπαντρες γυναίκες όπου εκεί εργάζονταν ως επί το πλείστον ως υπηρέτριες ή σε σχετικά επαγγέλματα. Παράλληλα, δεν ήταν αδύνατο για εκείνες να βρεθούν στην κεφαλή του νοικοκυριού, αν και συνήθως αυτές που βρίσκονταν σε αυτή τη θέση ήταν μόνες γυναίκες μεγαλύτερης ηλικίας.⁷¹⁵ Το ίδιο συνέβαινε και με τις χήρες. Οι ιστορικοί εντάσσοντας τις γυναίκες στο διπολικό μοντέλο «παντρεμένες και ανύπαντρες» οδηγήθηκαν πολλές φορές στο συμπέρασμα ότι οι ανύπαντρες απολάμβαναν σε μεγαλύτερο βαθμό κοινωνική και οικονομική ανεξαρτησία σε σύγκριση με τις παντρεμένες. Παρόλο που ούτε οι χήρες ούτε οι ανύπαντρες έχουν σύζυγο, δικαίως η Froide θεωρεί ότι δεν πρέπει να εντάσσονται στην ίδια κατηγορία καθώς οι ζωές τους παρουσιάζουν σημαντικές διαφορές. Για παράδειγμα, η πιο σημαντική διαφορά είναι ότι οι γυναίκες που παρέμεναν ανύπαντρες καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής τους ήταν περισσότερο

⁷¹⁰ Laurence, *Women in England...*, σελ. 56.

⁷¹¹ Στο ίδιο, σελ. 85.

⁷¹² Στο ίδιο, σελ. 55.

⁷¹³ Στο ίδιο.

⁷¹⁴ Στο ίδιο, σελ. 56.

⁷¹⁵ Hill, *Women, work and sexual politics...*, σελ. 7.

ευάλωτες κοινωνικά, αφού δεν απολάμβαναν τα κοινωνικά, τα οικονομικά και τα νομικά προνόμια που προστάτευαν τις χήρες.

Για τις γυναίκες η χηρεία ήταν παράγοντας που άλλαζε σημαντικά και σε πολλά επίπεδα τη ζωή τους. Θεμελιώδης για την ιστορική μελέτη της χηρείας θεωρείται η συνεισφορά των E. A. Wrigley και R. Schofield.⁷¹⁶ Το βασικό θέμα που αναδείχθηκε από την εξέταση των μπαλλαντών σχετικά με τη χηρεία ήταν όπως ήδη αναφέρθηκε το πένθος. Ο Χριστιανισμός δεχόταν μία τυπική περίοδο πένθους η οποία έδινε στους τεθλιμμένους συγγενείς τον χρόνο που χρειάζονταν για να συμφιλιωθούν με την απώλεια.⁷¹⁷ Παρόλο που οι συγγραφείς της εποχής που ασχολήθηκαν με τα θέματα των οικογενειακών καθηκόντων θεωρούσαν ότι δεν ήταν σπάνιο οι σύζυγοι και των δύο φίλων «να χαίρονται που ξεφορτώθηκαν» τους συζύγους που δεν τους ένωναν δεσμοί αγάπης, υπάρχουν μαρτυρίες οι οποίες αποδεικνύουν ότι ο θάνατος ενός συζύγου βιώνόταν από αρκετούς ως μία φοβερά δυσάρεστη και ψυχοφθόρα κατάσταση.⁷¹⁸ Η σημασία του θανάτου του ενός συζύγου για τον άλλον καθοριζόταν από τα συναισθήματα εκείνου που έμεινε πίσω και από τις περιστάσεις.⁷¹⁹ Όσον αφορά στο θέμα ενός δεύτερου γάμου, ο Προτεσταντισμός, σε αντίθεση με τον Καθολικισμό, επικροτούσε τον γάμο για όλες τις γυναίκες, αν και στην πράξη αυτό αφορούσε κυρίως τις χήρες που βρίσκονταν ακόμα σε γόνιμη ηλικία, ενώ τις μεγαλύτερες έπρεπε, σύμφωνα με τις Γραφές, να τις φροντίζουν τα παιδιά τους.⁷²⁰

Πολλά από τα στοιχεία που υπάρχουν σχετικά με τους γάμους και τη χηρεία προερχόμενα από τις αγροτικές περιοχές της Αγγλίας, της δυτικής και της ανατολικής Ευρώπης παρουσιάζουν μία σταθερή διαφοροποίηση ανάμεσα στον χρόνο που περνούν τα δύο φύλα προτού προχωρήσουν σε έναν δεύτερο γάμο.⁷²¹ Οι Wrigley και Schofield αναφέρουν ότι για την περίοδο 1600-1799 ο μέσος όρος του διαστήματος από τον θάνατο του συζύγου μέχρι τον νέο γάμο ήταν για τους άνδρες 12,6 μήνες ενώ

⁷¹⁶ E. A. Wrigley και R. Schofield, *The Population History of England, 1541-1871*, Κέιμπριτζ, CUP, 1989 [1981], σελ. 258-263. Σχετικά με τις αναπαραστάσεις της χηρείας στη λογοτεχνία βλ. Charles Carlton, «The widow's tale: Male myths and female reality» *Albion* 10:2 (1978), 118-129.

⁷¹⁷ Houlbrooke, *The English Family...*, σελ. 206.

⁷¹⁸ Στο ίδιο, σελ. 207.

⁷¹⁹ Abbott, *Life Cycles in England...*, σελ. 41.

⁷²⁰ Χάφτον, *Ιστορία των Γυναικών...*, σελ. 262.

⁷²¹ Vivien Brodsky, «Widows in Late Elizabethan London...», σελ. 122.

το ίδιο ποσοστό για τις γυναίκες ήταν 19,4 μήνες.⁷²² Οι χήρες υπήρξαν θέμα σχολιασμού σε άλλες πηγές, όπως θεατρικά έργα, στα οποία οι άνδρες σατίριζαν το υποτιθέμενο ενδιαφέρον των χήρων γυναικών για νεότερους άνδρες και έναν γάμο σε σύντομο χρονικό διάστημα από τον θάνατο του συζύγου.⁷²³ Ο γάμος ανάμεσα σε μία μεγαλύτερη γυναίκα που έχασε τον άνδρα της και σε έναν νεότερο σε ηλικία άντρα δεν ήταν σπάνιο φαινόμενο στην πόλη, αφού για την επιλογή του νέου συζύγου συχνά λαμβανόταν υπόψη η μαθητεία του νεαρότερου άνδρα ή η εξειδίκευσή του στο επάγγελμα που εξασκούσε ο θανών, καθώς ένα τέτοιο ταίριασμα ήταν ευνοϊκό και για τις δύο πλευρές.⁷²⁴ Φαίνεται, μάλιστα, ότι η ηλικιακή διαφορά ανάμεσα στη χήρα και τον νέο της σύντροφο συνδέεται με την εργασιακή ταυτότητα του θανόντος. Η Vivian Brodsky αναφέρει ότι από 515 χήρες τεχνιτών και εμπόρων που ξαναπαντρεύτηκαν την περίοδο 1598-1619 το 60 τοις εκατό, δηλαδή οι 327, σύναψαν γάμους με άνδρες που δεν είχαν ξαναπαντρευτεί και από αυτές το 80 τοις εκατό ήταν μεγαλύτερες από τους δεύτερους συζύγους τους.⁷²⁵ Οι γυναίκες που προηγουμένως ήταν παντρεμένες με άνδρες που απασχολούνταν σε επαγγέλματα υψηλότερου κύρους, όπως για παράδειγμα οι χρυσοχόοι, ήταν κατά μέσο όρο 2,2 χρόνια μεγαλύτερες από τους νέους συζύγους, ενώ για τις χήρες ταπεινών τεχνιτών, όπως για παράδειγμα οι σιδηρουργοί, ήταν κατά μέσο όρο 6,3 έτη μεγαλύτερες από τους δεύτερους συζύγους τους.⁷²⁶ Στην ίδια έρευνα σημειώνεται η τάση των νεώτερων σε ηλικία χηρών (25-40 ετών) να παντρεύονται με άνδρες που δεν είχαν συνάψει άλλον γάμο στο παρελθόν και των μεγαλύτερων σε ηλικία χηρών (45-65 ετών) να παντρεύονται με χήρους.⁷²⁷ Ακόμα, να σημειωθεί ότι σπάνια χήρες παντρεύονταν μετά την ηλικία των 50 ετών, ενώ οι χήροι ξαναπαντρεύονταν ακόμα και στην ηλικία των 70 ετών.⁷²⁸

Ένα άλλο θέμα που αναδείχθηκε από τη μελέτη των μπαλλαντών σχετικά με τα μέλη της οικογένειας-νοικοκυριό ήταν η μεγάλη συνεισφορά των υπηρετών και των μαθητευομένων. Αυτή η μεταβατική περίοδος εργασίας διαδραμάτιζε σημαντικό ρόλο τόσο στην εξέλιξη του ατόμου όσο στην οικονομία του νοικοκυριού, ενώ παράλληλα είχε και κοινωνικές προεκτάσεις. Σε προσωπικό επίπεδο, αυτή η

⁷²² E. A. Wrigley και R. S. Schofield, «Remarriage intervals and the effect of marriage order in fertility», στο J. Dupâquier, E. Hélin, P. Laslett, M. Livi-Bacci (επιμ.), *Marriage and Remarriage in the Population of the Past*, Λονδίνο, Academic Press, 1981, σελ. 214.

⁷²³ Brodsky, «Widows in Late Elizabethan London...», σελ. 125.

⁷²⁴ Στο ίδιο, σελ. 127.

⁷²⁵ Στο ίδιο.

⁷²⁶ Στο ίδιο.

⁷²⁷ Στο ίδιο, σελ. 130.

⁷²⁸ Στο ίδιο, σελ. 131-132.

σημαντική μετάβαση συνήθως συνεπαγόταν αλλαγή στη γεωγραφική θέση.⁷²⁹ Σε γενικές γραμμές, οι νεαροί, ανεξάρτητα με τον εργασιακό χώρο στον οποίο εισέρχονταν, είτε ήταν αγροτική εργασία, τέχνη ή άλλο επάγγελμα, έπρεπε να εγκαταλείψουν το πατρικό σπίτι τους και να κατοικήσουν στα νοικοκυριά των εργοδοτών τους από τη στιγμή που ήταν πια υπό τη δούλεψή τους.⁷³⁰ Παρόλο που τα παιδιά αναλάμβαναν και εκτελούσαν πολλές και διαφορετικές εργασίες εντός και εκτός νοικοκυριού ανάλογα με την ηλικία τους, η έξοδός τους από το γονεϊκό σπίτι και η απόκτηση της ιδιότητας του υπηρέτη ή του μαθητευόμενου σήμαιναν αλλαγή στη νομική, οικονομική και κοινωνική θέση.⁷³¹ Από εδώ και πέρα, υπάγονταν στη δικαιοδοσία του εργοδότη τους και συνήθως η σίτιση και η διαμονή τους δεν εξαρτιόνταν πια από τους γονείς τους. Ένας νέος δρόμος άνοιγε μπροστά τους, ο οποίος τους πρόσφερε τα απαραίτητα προσόντα και εφόδια, οικονομικά και μη, ώστε να μπορέσουν αργότερα να δημιουργήσουν ένα δικό τους ανεξάρτητο νοικοκυριό.⁷³² Αυτές οι πρακτικές εφαρμόζονταν και σε άλλα μέρη της Ευρώπης, όπως για παράδειγμα στην Γαλλία του 19^{ου} αιώνα, όπου μέσω της μαθητείας τα παιδιά εισέρχονταν στον κόσμο των ενηλίκων όσο το δυνατόν νωρίτερα, ώστε να διδαχτούν «την τέχνη του ζην» από τα άτομα του περιβάλλοντός τους.⁷³³ Στις αγροτικές κοινωνίες, και ιδιαίτερα πριν την αυξανόμενη δυναμική του σχολείου, ο δεσμός της μαθητείας μεταλαμπάδευε στα παιδιά όχι μόνο τα απαραίτητα εφόδια για την εργασία τους αλλά και όλες τις ιδέες, τις αντιλήψεις και τις αξίες της κοινωνίας στην οποίαν

⁷²⁹ Patrick Wallis, Cliff Webb και Chris Minns, «Leaving home and entering service: The age of apprenticeship in early modern London», *London School of Economics, Economic History Department Working Papers* 125/09 (2009), σελ. 1.

⁷³⁰ Laslett, *The World We Have Lost*, σελ. 14-15· Wall, «The age at leaving home», σελ. 181-182· Wrigley, «Reflections on the History of the Family», σελ. 72.

⁷³¹ Wallis, Webb και Minns, «Leaving home and entering service...», σελ. 2. Να σημειωθεί, όμως, ότι η αυξανόμενη εξασθένηση του θεσμού της υπηρεσίας και της μαθητείας που απαιτούσε την διαβίωση του μαθητευόμενου στην οικία του κυρίου του από τη δεκαετία του 1780 και έπειτα περιόρισε τις οικογένειες σε ένα πιο αυστηρά περιχαρακωμένο ταξικό πλαίσιο αφού όλο και λιγότερα ανύπανδρα άτομα κατώτερων στρωμάτων ανήκαν λόγω της εργασίας τους σε νοικοκυριά ανώτερων στρωμάτων, K. D. M. Snell, *Annals...*, σελ. 321-322. Μάλιστα, έχει υποστηριχτεί ότι η εξασθένηση της σημασίας των οικότροφων υπηρετών στη γεωργία ήταν πιθανόν η πιο σημαντική αλλαγή στη δομή της οικογένειας από την εποχή των Τυδώρ στην Βικτωριανή εποχή, Wrigley, «Reflections on the History of the Family», σελ. 78.

⁷³² Laslett, *Family life and illicit love...*, σελ. 13, 35, 43-46· Snell, *Annals...*, σελ. 320-321. Βλ. και John Hajnal, «Two Kinds of preindustrial household formation system», *Population and Development Review* 8:3 (1982), 449-494· Tine De Moor και Jan Luiten Van Zanden, «Girl power: the European Marriage Pattern and Labour Markets in the North Sea Region in the Late Medieval and Early Modern Period», *The Economic History Review* 63:1 (2010), 1-33.

⁷³³ Βλ. Colin Heywood, «Education in Rural Society» στο *Childhood in Nineteenth-Century France: Work, Health and Education among the 'Classes Populaires'* Cambridge, CUP, 2002 [1988], σελ. 61-94.

ανήκαν, λειτουργώντας ως φορέας κοινωνικοποίησης. αποκτώντας έτσι και μία πολιτισμική διάσταση.⁷³⁴

Στο επίπεδο της οικονομίας του νοικοκυριού, ο ιστορικός Alan Macfarlane έχει εύστοχα παρατηρήσει ότι οι θεσμοί της υπηρεσίας και της μαθητείας «βοήθησαν στο να λύσουν το πρόβλημα του τί να κάνουν με τα παιδιά» από την περίοδο της εφηβείας τους έως και τον γάμο τους.⁷³⁵ Με αυτούς τους τρόπους οι νεαροί είχαν την ευκαιρία όχι μόνο να εκπαιδευτούν σε κάποια εργασία, να αναπτύξουν τις δεξιότητές τους, αλλά και να αποταμιεύσουν τους μισθούς τους αφού δεν τους βάραινε η ευθύνη της συντήρησης του εαυτού τους. Η σημασία των δύο αυτών θεσμών ήταν πάρα πολύ μεγάλη για την οικονομία της πρώιμης νεότερης Αγγλίας γιατί το κάθε νοικοκυριό μπορούσε θεωρητικά να απασχολήσει και κατ' επέκταση να θρέψει ακριβώς τον αριθμό των ατόμων που χρειαζόταν και μπορούσε. Όπως αναφέρει η ιστορικός Ann Kussmaul, ο θεσμός της υπηρεσίας έδινε τη δυνατότητα στους αγρότες, στους τεχνίτες και στους εμπόρους «να συνθέσουν το εργατικό δυναμικό του σπιτιού τους ανεξάρτητα από τον αριθμό και τις ικανότητες των παιδιών τους».⁷³⁶ Η ίδια εξηγεί ότι με αυτόν τον τρόπο το παραγωγικό νοικοκυριό ήταν σε θέση να αντιμετωπίσει την απώλεια οποιοδήποτε μέλους του, αφού μπορούσε να εξασφαλίσει την εύρεση αντικαταστάτη για τη θέση εργασίας που έμενε κενή. Επίσης, οι γονείς διέθεταν την επιλογή να στείλουν σε άλλα νοικοκυριά τα παιδιά που δεν είχαν τη δυνατότητα να συντηρήσουν οι ίδιοι.⁷³⁷ Ως εκ τούτου, η συνεισφορά των θεσμών αυτών δεν ήταν μόνο οικονομική αλλά και κοινωνική, διότι λειτούργησαν ως μέσο αντιμετώπισης της φτώχειας, άλλες φορές με μεγαλύτερη και άλλες με μικρότερη επιτυχία.⁷³⁸

Η συχνή αποσιώπηση στις πηγές της φωνής των γυναικών που απασχολούνταν ως οικιακοί βοηθοί, οδήγησε αρκετούς ιστορικούς να μην τις συμπεριλάβουν στις μελέτες τους.⁷³⁹ Ακόμα, όμως, κι όταν οι υπηρέτριες εξετάζονταν ως μέρος της κοινωνικής και οικονομικής δομής, συχνά αναπαράγοταν η άποψη ότι αυτή η ομάδα εργαζομένων ήταν χαμηλόμισθη, με μικρό κοινωνικό κύρος

⁷³⁴ Heywood, «Education in Rural Society», σελ. 61.

⁷³⁵ Macfarlane, *The Family Life of Ralph Josselin...*, σελ. 146.

⁷³⁶ Kussmaul, *Servants in Husbandry...*, σελ. 3.

⁷³⁷ E. A. Wrigley, «Fertility strategy for the individual and the group», στο Charles Tilly (επιμ.), *Historical Studies in Changing Fertility*, Πρίνστον, Princeton University Press, 1978, σελ. 135-154, ειδικά σελ. 147.

⁷³⁸ Βλ. και Richard Wall, «The Social and Economic Significance of Servant Migration» στο A. Fauve-Chamoux (επιμ.), *Domestic Service and the Formation of European Identity: Understanding the Globalization of Domestic Work, 16th-21st centuries*, Νέα Υόρκη, Οξφόρδη, 2004, σελ. 19-42.

⁷³⁹ Steedman, *Master and Servant...*, σελ. 13. Βλ. για παράδειγμα Nicola Verdon, *Rural Women Workers in Nineteenth-Century England: Gender, Work and Wages*, Woodbridge, Boydell Press, 2002.

και ότι συχνά αυτές οι γυναίκες έφεταν θύματα σεξουαλικής εκμετάλλευσης.⁷⁴⁰ Τα δημογραφικά στοιχεία που χρησιμοποιούνται για την εξέταση της υπηρεσίας συνήθως προέρχονται από το Λονδίνο πριν το 1750 ή από τις απογραφές του 19^{ου} αιώνα.⁷⁴¹ Η δημογραφική εικόνα των οικιακών βοηθών στην επαρχία είναι ακόμα πιο ασαφής. Παρόλα αυτά, η παρουσία των οικιακών βοηθών γίνεται μάλλον περισσότερο αισθητή μέσα από πολιτισμικά προϊόντα όπως τα γραπτά των εργοδοτών τους.⁷⁴² Θεμέλιο της ιστορίας των οικιακών υπηρετών αποτελεί το έργο της Dorothy Marshall, *The English Domestic Servant in History*, το οποίο δημοσιεύθηκε πριν από περίπου 70 χρόνια.⁷⁴³ Από τότε μέχρι σήμερα δεν υπήρξαν πολλές μονογραφίες σχετικά με το ζήτημα. Η πιο πρόσφατη πιθανόν να είναι το έργο του Roger Richardson.⁷⁴⁴ Οι έντυπες «λαϊκές» μπαλλάντες παρουσιάζουν το ζήτημα με τον δικό τους τρόπο, δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στις σχέσεις εργασίας, τις σχέσεις εξουσίας αλλά και τις προσωπικές σχέσεις ανάμεσα στους υπηρέτες και στα υπόλοιπα μέλη της οικογένειας-νοικοκυριό. Να διευκρινιστεί σε αυτό το σημείο ότι οι υπηρέτες, παρόλο που συχνά συνδέονταν με άλλα μέλη της κοινότητας στην οποία ανήκαν και οι ίδιοι, σπάνια είχαν σχέση συγγενείας με τα μέλη της οικογένειας-νοικοκυριό στην οποία απασχολούνταν, τουλάχιστον από την πλευρά του πατέρα.⁷⁴⁵

Οι οικιακοί υπηρέτες συμμετείχαν στη ζωή του νοικοκυριού, η οποία μπορούσε άλλες φορές να είναι διασκεδαστική και άλλες όχι. Όπως ανάμεσα σε γονείς και παιδιά, έτσι και οι συγκρούσεις ανάμεσα σε κύριους και υπηρέτες ήταν αναπόφευκτες.⁷⁴⁶ Η μελέτη των σχέσεων ανάμεσα στις υπηρέτριες και τις αφεντικές τους αναδεικνύουν τον βαθμό πολυπλοκότητας που μπορούν να αποκτήσουν αυτές οι

⁷⁴⁰ Βλ. για παράδειγμα Katrina Honeyman, *Women, Gender and Industrialization*, Basingstoke, Macmillan, 2000, σελ. 17-34.

⁷⁴¹ Βλ. Tim Meldrum, *Domestic Service and Gender, 1660-1750. Life and Work in London Household*, Λονδίνο, Longman, 2000 και Edward Higgs, «Women, occupations and work in the nineteenth-century Censuses», *History Workshop Journal* 23 (1987), 58-80.

⁷⁴² Βλ. Carolyn Steedman, «Servants and their relationship to the unconscious», *Journal of British Studies*, 42:3 (2003), 316-350.

⁷⁴³ Dorothy Marshall, *The English Domestic Servant in History*, Λονδίνο, Historical Association, 1949.

⁷⁴⁴ R. C. Richardson, *Household Servants in Early Modern England*, Μάντσεστερ, Manchester University Press, 2010.

⁷⁴⁵ Laslett, «Mean household size...», σελ. 152. Ο συγγραφέας δηλώνει ότι η έλλειψη στοιχείων σχετικά με τις αντίστοιχες σχέσεις συγγενείας από την πλευρά της μητέρας αποτελεί έναν πολύ σοβαρό θέμα της έρευνας. Να σημειωθεί ότι άλλες μελέτες, όπως η μελέτη του Anderson για το Preston, έχουν παρουσιάσει μία διαφορετική εικόνα συνδέοντας τις σχέσεις συγγενείας με τους υπηρέτες. Βλ. Anderson, «Household structure and the industrial revolution...» σελ. 228.

⁷⁴⁶ Cooper, «From family member to employee...», σελ. 283.

σχέσεις.⁷⁴⁷ Επίσης, το θέμα των υπηρετών συνδέεται στενά με μια σειρά άλλων θεμάτων, όπως η δομή της οικιακής ομάδας, η οικονομική οργάνωση αλλά και οι γεωργικές πρακτικές. Για παράδειγμα, ιστορικοί που ασχολούνται με τον 17^ο αιώνα, όπως ο MacPherson και ο Hill, έχουν αναδείξει τη σχέση ανάμεσα στην πατριαρχική ιδέα και την πολιτική, εξετάζοντας ιδιαίτερα τις δυσκολίες και τις αλλαγές στο στάτους των υπηρετών που ανήκαν στο ανδρικό φύλο.⁷⁴⁸ Η πολυπλοκότητα αυτή αντανακλάται στις μπαλλάντες αφού οι υπηρέτες που πρωταγωνιστούν στα τραγούδια φανερώνουν μέσα από τις ιστορίες τους την πολυσχιδή δράση τους σε παραγωγικό και σε διαπροσωπικό επίπεδο στο πλαίσιο της οικογένειας-νοικοκυριό.

Αντίστοιχη είναι και η εικόνα που προβάλλεται στις μπαλλάντες σχετικά με τον θεσμό της μαθητείας και τις σχέσεις που αναπτύσσονται ανάμεσα στους μαθητευόμενους και στα άλλα μέλη της οικογένειας-νοικοκυριό. Το μόνο στοιχείο που ξεχωρίζει ανάμεσα σε αυτές τις δύο μορφές εξαρτημένης εργασίας είναι το νομικό καθεστώς που υποχρεώνει τους μαθητευόμενους να παραμείνουν σε αυτή την κατάσταση για συγκεκριμένο χρονικό διάστημα. Τα επτά χρόνια της μαθητείας αναφέρονται πολύ συχνά με ένα αίσθημα ανυπομονησίας. Να σημειωθεί ότι η μαθητεία ήταν μία θεσμοθετημένη μορφή εργασίας. Οι ευθύνες των κυρίων απέναντι στους μαθητευόμενους και στους υπηρέτες και αντιστρόφως διέπονταν από κανονισμούς οι οποίοι διέθεταν πλήρη ισχύ νόμου.⁷⁴⁹ Επίσης, το κράτος συμμετείχε ενεργά στον θεσμό της μαθητείας, αφού έφερε την ευθύνη της εύρεσης θέσεων μαθητείας για τα παιδιά τα οποία περιέρχονταν στη δική του μέριμνα.⁷⁵⁰

Έχοντας ολοκληρώσει την εξέταση των επιλεγμένων τραγουδιών και την ανάδειξη των βασικών θεμάτων που προτάσσονται σε αυτά, γίνεται εύκολα αντιληπτό ότι οι μπαλλάντες καταπιάνονται τελικά με ορισμένες μόνο πλευρές του εκάστοτε υπό εξέταση θέματος. Εντούτοις, η ποικιλία των απόψεων που εκδηλώνονται για αυτά τα επιμέρους θέματα είναι τέτοια ώστε να παρέχουν μία πιο σφαιρική εικόνα των νοοτροπιών της περιόδου. Σε αυτό το σημείο, αποκαλύπτονται οι συνέχειες και οι ασυνέχειες που προκύπτουν. Οι συνέχειες, βέβαια, δεν πρέπει

⁷⁴⁷ Laura Gowing, «The Haunting of Susan Lay: Servants and Mistresses in seventeenth-century England», *Gender and History* 14:2 (2002), 183-201.

⁷⁴⁸ Trumbach, *The Rise of the Egalitarian Family...*, σελ. 5· Crawford B. Macpherson, *The Political Theory of Possessive Individualism*, Οξφόρδη, Clarendon Press, 1962· Christopher Hill, *Society and Puritanism in Pre-Revolutionary England*, Λονδίνο, Secker & Warburg, 1964· Christopher Hill, *The World Turned Upside Down*, Νέα Υόρκη, Viking Press, 1972.

⁷⁴⁹ Cunningham, *Παιδιά και Παιδική Ηλικία*, σελ. 231.

⁷⁵⁰ Στο ίδιο.

άκριτα να καταγραφούν ως στασιμότητα, καθώς η διαπραγμάτευση των ζητημάτων με τον ίδιο, στερεοτυπικό τρόπο είναι πιθανό να οφείλεται στην παραδοσιακή και όχι στο ότι τίποτε δεν άλλαξε. Οι ασυνέχειες μπορούν να αποκαλύψουν περισσότερα διότι αποτελούν απόδειξη ότι όντως μία αλλαγή έλαβε χώρα.

Πράγματι, η περίοδος ανάμεσα στα έτη 1650 και 1850 έχει επισημανθεί από τους ιστορικούς ως μία περίοδος σημαντικών αλλαγών για την ιστορία της οικογένειας.⁷⁵¹ Μια σημαντική αλλαγή που έλαβε χώρα κατά την πορεία του 18^{ου} αιώνα στις αγγλικές οικογένειες αφορά στα συναισθήματα.⁷⁵² Ιστορικοί όπως ο Lawrence Stone και ο Randolph Trumbach υποστήριξαν ότι κατά τον ρου του 18^{ου} αιώνα τα μέλη της οικογένειας ανέπτυσαν μεταξύ τους πιο θερμές και περισσότερο συναισθηματικές σχέσεις.⁷⁵³ Ειδικότερα, ο «συντροφικός γάμος» είναι ένας όρος άρρηκτα συνδεδεμένος με το έργο του Lawrence Stone. Ο όρος αυτός χρησιμοποιείται από τους ιστορικούς για να περιγράψει τους γάμους με κυρίαρχα χαρακτηριστικά την τρυφερότητα και τη συντροφικότητα αλλά όχι απαραίτητα ανάμεσα σε ίσους. Η ειδοποιός διαφορά του, εκτός από το βασικό στοιχείο της συντροφικότητας, έγκειται στο ότι δεν εκλαμβάνονταν ως επαγγελματική συμφωνία στην οποία οι γυναίκες αποτελούσαν για τους συζύγους τους αγαθό και επένδυση.⁷⁵⁴ Το ενδιαφέρον προς τα υλικά αγαθά που θα μπορούσε να συνεπάγεται ένας γάμος έχουν θεωρηθεί αντίθετα της «οικογενειακής ζωής» ή αλλιώς της «οικιακότητας» (domesticity) και της «ρομαντικής αγάπης» (romantic love).⁷⁵⁵ Ο συνδυασμός της τρυφερότητας με τα υλικά συμφέροντα κατά τη διαδικασία επιλογής συζύγου ήταν σημαντικός.

Αντίστοιχα, ο Trumbach έθεσε δύο τομές στην ιστορία της οικογένειας. Η πρώτη έλαβε χώρα περίπου στο 1000 και αφορά στην υιοθέτηση της *partilineal* ιδεολογίας από τις ευρωπαϊκές αριστοκρατίες.⁷⁵⁶ Η δεύτερη έλαβε χώρα στα τέλη του 17^{ου} και κατά τον 18^ο αιώνα και αφορά στις σχέσεις που διαμορφώνονται εντός του νοικοκυριού και στη στροφή από το πατριαρχικό μοντέλο σε ένα οικιακό σύστημα

⁷⁵¹ Shoemaker, *Gender in English Society...*, σελ. 88.

⁷⁵² Βλ. και Ute Frevert, *Emotions in History – Lost and Found*, Βουδαπέστη, Central European University Press, 2011, σελ. 112-119.

⁷⁵³ Βλ. Trumbach, *The Rise of the Egalitarian Family...* και Stone, *The Family, Sex and Marriage...*

⁷⁵⁴ Levine, *Φύλο και Αυτοκρατορία*, σελ. 14.

⁷⁵⁵ Ingram, *Church Courts, Sex and Marriage...*, ιδιαίτερα σελ. 136-142. Βλ. και Hans Medick και David W. Sabeian (επιμ.), *Interest and Emotion: Essays on the Study of Family and Kinship*, Κέμπριτζ, CUP, 1988 [1984].

⁷⁵⁶ Trumbach, *The Rise of the Egalitarian Family...*, σελ. 1.

ισοτιμίας.⁷⁵⁷ Ο ίδιος έχει εκφράσει την άποψη ότι κατά τον 18^ο αιώνα η ιδέα της ισοτιμίας ανάμεσα στα δύο φύλα έμελλε να επιδράσει βαθιά την οικογενειακή ζωή των αριστοκρατών, καθώς πλέον προέκυπτε η πιθανότητα μίας ειλικρινούς και ισότιμης φίλιας ανάμεσα στο ζευγάρι.⁷⁵⁸ Οι κανονισμένοι από την οικογένεια γάμοι έχαναν έδαφος καθώς ο βασιζόμενος στην αγάπη γάμος θεωρούνταν ιδανικός. Παράλληλα με αυτήν την αλλαγή στη νοοτροπία, αυξήθηκαν τα δικαιώματα ιδιοκτησίας των παντρεμένων γυναικών, η εγκυμοσύνη και ο τοκετός δεν αντιμετωπιζόνταν όπως παλιότερα ως ασθένεια και το διαζύγιο αποτελούσε πλέον όχι μόνο ένα δρόμο για να χωρίσει ένας άνδρας την άπιστη σύζυγό του, αλλά και έναν τρόπο διαφυγής της γυναίκας από έναν γάμο χωρίς αγάπη.⁷⁵⁹ Επίσης, ενώ παλιότερα ο ρόλος που αποδιδόταν στις γυναίκες των ανώτερων στρωμάτων ήταν πρωτίστως αυτός της συζύγου την περίοδο αυτή οι ίδιες οι γυναίκες προέταξαν τον μητρικό ρόλο τους, αφιερώνοντας περισσότερο χρόνο στα παιδιά τους και στην φροντίδα τους.⁷⁶⁰ Αυτές οι αλλαγές άφησαν το αποτύπωμά τους στις μπαλλάντες. Ενώ η σχετική θεματολογία διατρέχει όλη την υπό εξέταση περίοδο, με το πέρασμα από της μαυρογράμματος στις λευκογράμματος μπαλλάντες οι φωνές των γυναικών ενισχύονται και ο ρόλος τους γίνεται πιο δυναμικός τόσο όσον αφορά στην επιλογή συζύγου και γενικότερα στις συζυγικές σχέσεις, όσο και στην έκφραση συναισθημάτων προς τα παιδιά τους. Αντίστοιχα, η ανδρική φωνή γίνεται ως ένα βαθμό πιο διαλλακτική -ακόμα και στο θέμα των οικιακών όπως αναφέρθηκε- και η έκφραση των συναισθημάτων πιο συχνή. Βέβαια, στις αλλαγές αυτές ρόλο διαδραμάτισε και η μεταβολή στο περιεχόμενο της αρρενωπότητας και του ανδρισμού.⁷⁶¹

Από τον ύστερο 18^ο και στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, ο ορισμός της οικογένειας έπαψε να είναι αλληλένδετος με την έννοια του νοικοκυριού και περιορίστηκε σε αυτό που και σήμερα ονομάζεται πυρηνική οικογένεια.⁷⁶² Αυτή η αλλαγή στο περιεχόμενο του όρου είναι επακόλουθο των γενικότερων αλλαγών που επήλθαν την ίδια περίοδο στο νοικοκυριό, οι οποίες αφορούσαν στον οικονομικό του ρόλο αλλά και στις οικογενειακές σχέσεις.⁷⁶³ Σε αρκετές περιπτώσεις ιστορικοί έχουν εξετάσει

⁷⁵⁷ Στο ίδιο, σελ. 3.

⁷⁵⁸ Στο ίδιο.

⁷⁵⁹ Στο ίδιο.

⁷⁶⁰ Στο ίδιο.

⁷⁶¹ Βλ. σχετικά κεφάλαιο 4.

⁷⁶² Shoemaker, *Gender in English Society...*, σελ. 88.

⁷⁶³ Στο ίδιο.

και τονίσει την ισχυρή επίδραση των οικονομικών αλλαγών της περιόδου στις έμφυλες σχέσεις εντός της οικογένειας, όπως η παρακμή της οικονομίας που βασιζόταν στο νοικοκυριό και η προλεταριοποίηση.⁷⁶⁴ Μία εξ αυτών, η Bridget Hill, υποστήριξε ότι αυτές οι αλλαγές ανάγκασαν τις γυναίκες να εξαρτώνται περισσότερο από τους συζύγους τους και να χάσουν μέρος της δύναμής τους εντός του γάμου εξαιτίας των περιορισμένων πλέον εργασιακών ευκαιριών.⁷⁶⁵ Παρόλα αυτά, η νεότερη βιβλιογραφία υποστηρίζει ότι η ελάττωση της γυναικείας εργασίας και η παρακμή της οικογένειας ως μονάδας παραγωγής έχουν υπερτονιστεί αδικώς.⁷⁶⁶ Στον αντίποδα της ερμηνείας της Hill, εκφράστηκε η άποψη ότι η θέση των γυναικών ενισχύθηκε με την εμφάνιση νέων θέσεων στη βιομηχανία, αφού αρκετές γυναίκες μπορούσαν πλέον να κερδίζουν τον δικό τους, ξεχωριστό από του ανδρός τους μισθό. Η πραγματικότητα ίσως βρίσκεται κάπου στη μέση, καθώς οικονομικές αλλαγές όπως αυτές που αναφέρθηκαν είναι δυνατό να φέρουν διαφορετικά και αντικρουόμενα αποτελέσματα.

Τέλος, κατά την υπό εξέταση περίοδο άρχισαν να διαφαίνονται οι πρώτες συνέπειες της βιομηχανικής επανάστασης, και οι εξελίξεις στην οικονομία ήταν σημαντικές. Βέβαια, οι ιδέες ότι η εκβιομηχάνιση προκάλεσε την υποτιθέμενη μεταστροφή του κυρίαρχου οικογενειακού μοντέλου από την εκτεταμένη στην πυρηνική οικογένεια και κατέστρεψε την οικογενειακή αρμονία θεωρούνται από τη σύγχρονη ιστοριογραφία υπεραπλουστεύσεις και μύθοι.⁷⁶⁷ Παρόλα αυτά, σίγουρα σε αυτές τις νέες οικονομικές συνθήκες που διαμορφώθηκαν, οι γυναίκες, όπως και οι άνδρες, κλήθηκαν να διαδραματίσουν έναν διαφορετικό ρόλο.⁷⁶⁸ Κατ' επέκταση ο εργασιακός ρόλος των ατόμων, ιδιαίτερα των γυναικών εντός της οικογενειακής οικονομίας, άλλαξε.⁷⁶⁹ Οι αλλαγές αυτές και η ανάδυση της αγγλικής εργατικής τάξης, βέβαια, αφορούσαν ολόκληρη την κοινωνία, επηρεάζοντας όχι μόνο τον εργασιακό και τον οικονομικό τομέα αλλά πολλές πλευρές της δημόσιας και της ιδιωτικής ζωής. Για παράδειγμα, η ιστορικός Anna Clark, εξετάζοντας τη δημιουργία

⁷⁶⁴ Στο ίδιο.

⁷⁶⁵ Hill, *Women, Work and Sexual Politics...*, σελ. 263.

⁷⁶⁶ Shoemaker, *Gender in English Society...*, σελ. 89.

⁷⁶⁷ Haveren, «The history of the family...», σελ. 96.

⁷⁶⁸ Βλ. Sara Horrell και Jane Humphries, «The origins and the expansion of the male breadwinner family: The case of nineteenth-century Britain», *International Review of Social History* 42 supplement 5 (1997), 25-64· Louise Tilly και Joan Scott, «Women's work and family in nineteenth-century Europe», *Comparative Studies in Society and History* 17:1 (1975), 36-64 και Louise A. Tilly και Joan W. Scott, *Women and Work and Family*, Λονδίνο, Routledge, 1989 [1978].

⁷⁶⁹ Βλ. Hill, *Women, Work and Sexual Politics...*, σελ. 25-67.

της βρετανικής εργατικής τάξης, και εστιάζοντας την έρευνά της στη Γλασκώβη, στο Λανκασάιρ και στο Λονδίνο, ανέδειξε τις διακριτές στρατηγικές που υιοθετούσαν τα δύο φύλα ώστε να καταφέρουν να διαχειριστούν τις συγκρούσεις σε προσωπικό αλλά και σε εργασιακό επίπεδο.⁷⁷⁰ Σε αυτήν την ενδιαφέρουσα προσέγγιση, το φύλο διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στη συγκρότηση της τάξης εμπλουτίζοντας το θεμελιώδες έργο του Thompson. Η ίδια κάνει λόγο για μία κρίση των φύλων (sexual crisis). Γίνεται σαφές ότι η αλληλεπίδραση ανάμεσα στην οικογενειακή ζωή και την εργασία είναι μεγάλη. Ως εκ τούτου για την καλύτερη εκτίμηση των αλλαγών που έλαβαν χώρα αυτήν την περίοδο και την ερμηνεία των αλλαγών στο πλαίσιο του νοικοκυριού, απαιτείται η εξέταση της εργασίας εκτός αυτού, η οποία αποτελεί το θέμα του επόμενου κεφαλαίου.

⁷⁷⁰ Clark, *The Struggles for the Breeches...* .

Κεφάλαιο 3. Ο κόσμος της εργασίας

Στο προηγούμενο κεφάλαιο εξετάστηκε η εργασία με άξονα την οικογένεια και το νοικοκυριό ανεξάρτητα με το αν η εργασία ήταν άμισθη ή έμμισθη. Έγινε σαφές ότι η εργασία των γυναικών εντός του σπιτιού εννοείτο περισσότερο ως υποχρέωση και λιγότερο ως εργασία. Την ίδια στιγμή, οι άνδρες στο σύμπαν των μπαλλαντών δεν παρουσιάζονται ιδιαίτερα δραστήριοι όσον αφορά στις εργασίες εντός του νοικοκυριού. Επιπλέον, η εξέταση των μπαλλαντών ενίσχυσε την άποψη ότι στο πλαίσιο της οικογένειας-νοικοκυριό οι άνδρες έτειναν να εκτελούν κατά κύριο λόγο εργασίες οι οποίες απέφεραν άμεσα χρήματα, ενώ οι γυναίκες δαπανούσαν ακόμα περισσότερες εργατοώρες από εκείνους σε εξίσου κοπιαστικές εργασίες οι οποίες, όμως, εντάσσονταν στη σφαίρα των άμισθων οικιακών εργασιών. Αυτή η απουσία της ανδρικής εργασίας από τον ιδιωτικό χώρο οδηγεί στο ερώτημα αν οι μπαλλάντες παρουσιάζουν ως δεδομένο ότι ο φυσικός χώρος εργασίας των ανδρών είναι εκείνος εκτός σπιτιού. Το ίδιο ερώτημα αντιστραμμένο τίθεται για τις γυναίκες καθώς η κυρίαρχη αντίληψη ότι οι γυναίκες όφειλαν να φροντίζουν πρώτα από όλα τις ανάγκες της οικογένειας και του νοικοκυριού τους εργαζόμενες αμισθί, στην πραγματικότητα δεν απαγόρευε την έμμισθη γυναικεία εργασία εκτός της οικίας. Αντιθέτως, είναι γνωστό ότι η πλειοψηφία των γυναικών παράλληλα με τη φροντίδα του νοικοκυριού τους, απασχολούνταν σε εργασίες οι οποίες απέφεραν εισόδημα.⁷⁷¹ Τα ερωτήματα αυτά εντάσσονται σαφώς στο ευρύτερο πλαίσιο της ιστορίας της εργασίας.

Η ιστορική έρευνα σχετικά με το θέμα της εργασίας και η σχετική ιστοριογραφία για πολύ καιρό αγνοούσε τη συνεισφορά των γυναικών, υπονομεύοντας τη σημασία της γυναικείας εργασίας. Η αιτία για αυτόν τον παραγκωνισμό που κράτησε μέχρι τις αρχές του 19^{ου} αιώνα είναι ότι συχνά η εργασία ορίζεται ως η απασχόληση η οποία αποφέρει χρήματα, αποκλείοντας με αυτόν τον τρόπο από την έρευνα κάθε εργασία που δεν είναι έμμισθη. Στην επικράτηση αυτής της θεώρησης συνηγόρησε και η κυρίαρχη αντίληψη της περιόδου, σύμφωνα με την οποία τα οικιακά εννοούνταν ως υποχρέωση και όχι ως απασχόληση.⁷⁷² Πράγματι, θεωρούνταν δεδομένο ότι οι γυναίκες θα έστρεφαν όλες τις προσπάθειές τους πρώτον και κύριον στη φροντίδα της οικογένειας τους και στην άμισθη εργασία που αυτή

⁷⁷¹ Shoemaker, *Gender in English Society...*, σελ. 145.

⁷⁷² Βλ. Mendelson και Crawford, *Women in Early Modern England*, σελ. 269.

συνεπάγεται παράλληλα, όμως, η πλειοψηφία των γυναικών ασχολούνταν και με έμμισθες εργασίες.⁷⁷³ Μία ακόμα αιτία της παραγνώρισης της γυναικείας εργασίας ήταν η δυσκολία του εντοπισμού σχετικών στοιχείων καθώς λόγω χάρη η αναφορά της εργασιακής ιδιότητας των γυναικών δεν αναφερόταν στα αρχεία της ενορίας παρά σε σπάνιες εξαιρέσεις.⁷⁷⁴

Το ενδιαφέρον της ιστοριογραφίας για την ιστορία της εργασίας των αγγλίδων ξεκινά τις πρώτες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα.⁷⁷⁵ Ιστορικοί της γυναικείας εργασίας, όπως η Amanda Vickery, η Alice Clark, η Ivy Pinchbeck, η Bridget Hill και η Deborah Valenze, έχουν υποστηρίξει ότι στην πορεία του χρόνου και συγκεκριμένα κατά την υπό εξέταση περίοδο οι ευκαιρίες που είχαν στη διάθεση τους οι γυναίκες για να εργαστούν ολοένα και περιορίζονταν επιρρίπτοντας την ευθύνη στην ενδυνάμωση του καπιταλισμού και στις αλλαγές που έφερε η εκβιομηχάνιση.⁷⁷⁶ Άλλες, όμως, ιστορικές μελέτες έχουν αμφισβητήσει την ύπαρξη μίας «χρυσής εποχής» για τις γυναίκες η οποία παρήλθε λόγω του καπιταλισμού και της εκβιομηχάνισης. Για παράδειγμα, η ιστορικός του μεσαίωνα Judith Bennett υποστήριξε ότι παρόλο που το είδος των εργασιών που εκτελούνταν από γυναίκες άλλαξε όντως μέσα στον χρόνο, το γεγονός ότι οι ευκαιρίες που είχαν οι γυναίκες ήταν περιορισμένες και έφεραν λιγότερο κύρος σε σύγκριση με την ανδρική εργασία παρέμεινε σταθερό.⁷⁷⁷ Στη σύγχρονη βιβλιογραφία υπάρχουν φωνές, όπως εκείνη του Robert Shoemaker, οι οποίες εντοπίζουν τις συνέπειες της βιομηχανικής επανάστασης στον καταμερισμό εργασίας υιοθετώντας μία πιο μετριοπαθή προσέγγιση και προτάσσοντας τη μετεξέλιξη. Η στροφή του ιστορικού ενδιαφέροντος προς αυτήν την κατεύθυνση οδήγησε στην προσέγγιση του ζητήματος του καταμερισμού εργασίας στις περισσότερες περιπτώσεις από τη σκοπιά των γυναικών παρά από εκείνη των

⁷⁷³ Shoemaker, *Gender in English Society...*, σελ. 145. Για την ποικιλία των εργασιών που εκτελούσαν οι γυναίκες των χαμηλότερων και των μεσαίων και ανώτερων στρωμάτων βλ. Mendelson και Crawford, *Women in Early Modern England*, σελ. 256-300 και 301-344 αντίστοιχα.

⁷⁷⁴ Βλ. Mendelson και Crawford, *Women in Early Modern England*, σελ. 256

⁷⁷⁵ Βλ. το εμβληματικό αν και πια παρωχημένο έργο της Alice Clark, *Working Life of Women in the Seventeenth Century*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη, Routledge, 1992 [1919].

⁷⁷⁶ Amanda Vickery, «Golden age to separate spheres? A Review of the Categories and Chronology of English Women History», *Historical Journal* 36 (1993), 383-414· Alice Clark, *Working Life of Women...*· Ivy Pinchbeck, *Women Workers and the Industrial Revolution, 1750-1850*, Λονδίνο, Virago, 1981 [1930]· Hill, *Women, Work and Sexual...*· Valenze, *The First Industrial Woman*.

⁷⁷⁷ Judith Bennett, «History that stands still: Women's work in the European past», *Feminist Studies* 14:2 (1988), 269-283.

ανδρών με αποτέλεσμα οι μελέτες που εξετάζουν το θέμα και από τις δύο πλευρές να είναι ως και σήμερα περιορισμένες.⁷⁷⁸

Οι έντυπες «λαϊκές» μπαλλάντες είναι δυνατό να συνεισφέρουν σε αυτήν τη συζήτηση μέσω της εκτίμησης του καταμερισμού εργασίας ανάμεσα στα φύλα εστιάζοντας τόσο στην αντρική όσο και στη γυναικεία εργασία. Σημαντικό στοιχείο της διατριβής είναι ότι οι πληροφορίες αντλούνται από τον ίδιο τύπο πρωτογενούς πηγής καθώς σπάνια μία πηγή της εποχής παρέχει πληροφορίες για τις εργασιακές ταυτότητες ανδρών και γυναικών. Λαμβάνοντας υπόψη την παραπάνω συζήτηση σχετικά με τις αλλαγές που έφερε ή δεν έφερε η ανάδυση και η επικράτηση του καπιταλισμού και η εκβιομηχάνιση καθώς και τα συμπεράσματα τα οποία προέκυψαν από το προηγούμενο κεφάλαιο θέτονται σε αυτό το σημείο επιμέρους ερευνητικά ερωτήματα.

Πρώτος στόχος είναι η εξέταση του τρόπου με τον οποίο παρουσιάζεται στις έντυπες «λαϊκές» μπαλλάντες ο έμφυλος καταμερισμός εργασίας μετατοπίζοντας το βάρος από την οικογένεια-οικοκυριό στις εργασιακές ταυτότητες. Η εργασία εντός του νοικοκυριού παρουσιάστηκε κατά κύριο λόγο ως γυναικείο πεδίο δράσης. Τα ερωτήματα που προκύπτουν εδώ είναι αν η εργασία εκτός αυτού παρουσιάζεται στις μπαλλάντες αντίστοιχα ως το ανδρικό πεδίο δράσης και κατά πόσο αυτές οι αναπαραστάσεις είναι κοντά στην ιστορική πραγματικότητα. Δεύτερος στόχος είναι η εξέταση του αν και σε ποιο βαθμό οι μπαλλάντες υιοθετούν, ενισχύουν ή απορρίπτουν την ιδέα μίας γραμμικής πορείας της ιστορίας της εργασίας των γυναικών και την ύπαρξη μιας «χρυσής εποχής» που χάθηκε. Τρίτον, εξυπηρετώντας τους ευρύτερους στόχους της παρούσας διατριβής εξετάζεται ο τρόπος με τον οποίο παρουσιάζονται οι επιμέρους εργασιακές ταυτότητες που εμφανίζονται στις μπαλλάντες και το αν και σε ποιο βαθμό άλλαξαν αυτές οι αναπαραστάσεις μέσα στον χρόνο. Ως εκ τούτου, βασικότερος στόχος αυτού του κεφαλαίου είναι η εξέταση του έμφυλου καταμερισμού εργασίας καθώς και η ανάδειξη των στερεοτυπικών αναπαραστάσεων που σχετίζονται με τις εργασιακές ταυτότητες με απώτερο σκοπό την ευρύτερη κατανόηση των έμφυλων ρόλων και των δυνάμεων που τους καθόρισαν.

Για την περιγραφή και την ανάλυση του υλικού που αφορά στις ποικίλες εργασίες κρίθηκε απαραίτητη η κατηγοριοποίηση του.⁷⁷⁹ Σύμφωνα με τη σχετική

⁷⁷⁸ Βλ. Shoemaker, *Gender in English Society...*, σελ. 145.

οικονομική θεωρία, η παραγωγή διακρίνεται στην πρωτογενή, στη δευτερογενή και στην τριτογενή (PST system of classifying occupations).⁷⁸⁰ Αυτό το σύστημα, με κάποιες τροποποιήσεις, έχει υιοθετηθεί από το *The Cambridge Group for the History of Population and Social Structure* (CAMPOP) και ειδικότερα χρησιμοποιείται στο ερευνητικό πρόγραμμα «The occupational structure of Britain 1379-1911».⁷⁸¹ Το ίδιο σύστημα υιοθετήθηκε από την παρούσα διατριβή.⁷⁸² Το σύστημα PST όπως έχει διαμορφωθεί από το CAMPOP, αν και στηρίζεται στην διάκριση της παραγωγής σε πρωτογενή, δευτερογενή και τριτογενή τομέα, κατατάσσει τις εργασίες όχι σε τρεις αλλά σε οκτώ τομείς.⁷⁸³ Για τους σκοπούς της παρούσας έρευνας, υιοθετήθηκε το

⁷⁷⁹ Στην πορεία της προσπάθειας των ιστορικών προς την ομογενοποίηση της έρευνας σχετικά με την ιστορία της εργασίας αναπτύχθηκαν δύο σημαντικά συστήματα. Το ένα από αυτά είναι το πρόγραμμα διεθνούς ιστορικής τυπικής κατηγοριοποίησης των εργασιών και των επαγγελμάτων, το ονομαζόμενο πρόγραμμα «Historical International Standard Classification of Occupations» (HISCO). Βλ. Van Leeuwen, Marco H.D., Ineke Maas και Andrew Miles, *HISCO: Historical International Standard Classification of Occupations*, Leuven, Leuven University Press, 2002· *History Of Work Information System*, <http://historyofwork.iisg.nl/>· *International Institute of Social History, HISCO – History of Work* <https://socialhistory.org/en/projects/hisco-history-work>· *HISCO* <https://collab.iisg.nl/web/hisco/> (27.03.2018). Παρά τα μεγάλα οφέλη που έχει η χρήση του συστήματος HISCO, με κυριότερο το ότι κάνει δυνατή τη σύγκριση ακόμα και σε διεθνές επίπεδο, για τους σκοπούς της παρούσας έρευνας το σύστημα κατηγοριοποίησης που επιλέχθηκε ήταν ο διαχωρισμός της εργασίας βάσει των τριών τομέων της οικονομίας.

⁷⁸⁰ Wrigley, «The PST System...», 1-24. Βλ. και *The Cambridge Group for the History of Population and Social Structure*, «Occupational coding – the PST System», University of Cambridge, Home » Research » The occupational structure of Britain 1379-1911 » Datasets » The PST and PSTI coding schemes, <https://www.campop.geog.cam.ac.uk/research/occupations/datasets/coding/> (27.03.2018).

⁷⁸¹ Βλ. *The Cambridge Group for the History of Population and Social Structure* (Campop), Department of Geography and Faculty of History, University of Cambridge, <https://www.campop.geog.cam.ac.uk/> (11.06.2018).

⁷⁸² Λαμβάνοντας υπόψη τους σκοπούς της παρούσας διατριβής, το PST υπερτερεί έναντι του HISCO επειδή στο τελευταίο η κατηγοριοποίηση απομακρύνει συγγενείς ασχολίες, ενώ το άλλο επιτρέπει να φανούν καλύτερα οι αλλαγές που επέφερε η Βιομηχανική Επανάσταση. Για παράδειγμα, σύμφωνα με την κατηγοριοποίηση του HISCO, ένας ανθρακωρύχος εντάσσεται σε διαφορετική κατηγορία από τον επόπτη του παρόλο που και οι δύο εργάζονται ακριβώς στον ίδιο τομέα. Αντιθέτως, η κατηγοριοποίηση βάσει PST κατατάσσει και τους δύο στην ίδια ομάδα επιτρέποντας την απόκτηση της γενικότερης εικόνας που επικρατούσε στον κάθε κλάδο, το οποίο πρακτικά εξυπηρετεί καλύτερα τους σκοπούς της διατριβής.

⁷⁸³ Ο αριθμός αυτός προκύπτει από τη διαίρεση του τριτογενούς τομέα σε τέσσερις κλάδους και από την εισαγωγή δύο τομέων ώστε να συμπεριληφθούν οι περιπτώσεις στις οποίες το είδος της εργασίας δεν διευκρινίζεται και οι περιπτώσεις ανθρώπων που δεν διαθέτουν ή δεν δηλώνουν την εργασία τους. Ο πρώτος κλάδος περιλαμβάνει όλες τις εργασίες του πρωτογενούς τομέα, όπως τη γεωργία, την κτηνοτροφία, τη δασοκομία και την αλιεία. Σε αυτήν την κατηγορία έχουν ενταχθεί επιπλέον και οι εργασίες εξόρυξης και όλες εκείνες που αφορούν τις πρώτες ύλες. Ο δεύτερος κλάδος, ταυτίζεται με τον δευτερογενή τομέα και περιλαμβάνει όλες αυτές τις εργασίες που απαιτούνται για τη μετατροπή των πρώτων υλών σε ολοκληρωμένα προϊόντα. Οι έμποροι και οι πωλητές αυτών των προϊόντων κατατάσσονται αντίστοιχα στους δύο πρώτους κλάδους του τριτογενούς τομέα παραγωγής. Ο τρίτος κλάδος καλύπτει όλο τον υπόλοιπο τριτογενή τομέα πλην των μεταφορών, περιλαμβάνοντας την οικιακή υπηρεσία, την εστίαση και τη στέγαση, τη διασκέδαση και την ενημέρωση, τις οικονομικές υπηρεσίες, τα επαγγέλματα (professions), τοπικές και εθνικές κυβερνητικές υπηρεσίες, στρατιωτικά επαγγέλματα, εισοδηματίες, υγειονομικές υπηρεσίες και υπηρεσίες καθαρισμού κ.α. Ο τριτογενής τομέας ολοκληρώνεται με τις εργασίες οι οποίες εντάσσονται στον κλάδο των μεταφορών, ο οποίος παρουσίασε τη μεγαλύτερη ανάπτυξη από όλους τους άλλους κατά τη πρώιμη νεότερη περίοδο και τη

σύστημα κατηγοριοποίησης PST με κάποιες μικρές αλλά απαραίτητες τροποποιήσεις καθώς το σύστημα αυτό έχει αναπτυχθεί για να περιγράψει τα επαγγέλματα διαφορετικών κοινωνιών στον χρόνο και ως εκ τούτου σε κάποια σημεία ξεπερνά τα χρονικά όρια και τα ερευνητικά ερωτήματα που τίθενται σε αυτήν τη διατριβή.⁷⁸⁴

Για την οργάνωση και την παρουσίαση των διαφορετικών κλάδων που προέκυψαν, επιλέχθηκε η κατηγοριοποίησή τους στους τρεις τομείς της οικονομίας. Σε κάποιες περιπτώσεις ο σαφής διαχωρισμός και η κατάταξη των εργασιών αποδείχτηκε δύσκολος, όπως για παράδειγμα στην περίπτωση των παρασκευαστριών γαλακτοκομικών οι οποίες παράλληλα λειτουργούσαν και ως πωλήτριες των προϊόντων τους. Μολονότι θεωρείται σε κάποιες περιπτώσεις σχεδόν βέβαιο ότι το ίδιο άτομο φέρει πολλαπλές εργασιακές ταυτότητες, για να ξεπεραστεί αυτό το ψευδοδίλημμα αλλά και για να υπάρχει συνέπεια στην κατηγοριοποίηση, υιοθετήθηκε η παραδοχή ότι στις μπαλλάντες παρουσιάζεται μία από αυτές και σύμφωνα με αυτήν έγινε η κατηγοριοποίηση. Δηλαδή, οδηγός στάθηκε το περιεχόμενο της μπαλλάντας και η εικόνα που περιγράφεται στην εκάστοτε περίπτωση έστω κι αν είναι αποσπασματική. Η μπαλλάντα αντιμετωπίστηκε ως ένα φωτογραφικό καρτέ, όχι με την έννοια της πιστής αναπαράστασης αλλά με την έννοια του παγώματος μίας σκηνής. Δεν είναι δυνατό να πει κανείς τι συνέβη πριν ή μετά, το μόνο δεδομένο είναι η συγκεκριμένη εικόνα που ο συγγραφέας διάλεξε να παρουσιάσει. Επομένως, με αυτή τη λογική για παράδειγμα οι μπαλλάντες που αναφέρονται κυρίως στην παραγωγή των γαλακτοκομικών κατατάχθηκαν ανάμεσα στις εργασίες του πρωτογενούς τομέα της οικονομίας, ενώ εκείνες που αναφέρονται κυρίως στην πώληση των γαλακτοκομικών κατατάχθηκαν στον δευτερογενή τομέα.

Τέλος, πριν την ανάλυση είναι χρήσιμο να σημειωθεί ότι σκοπίμως δεν έχει αφιερωθεί σε όλες τις εργασίες ο ίδιος χώρος. Αυτό οφείλεται στο ότι, όπως θα αποδειχθεί και στη συνέχεια, το δείγμα δεν περιλαμβάνει τον ίδιο αριθμό

Βιομηχανική Επανάσταση, με τον όγκο των μεταφορών σε στεριά, θάλασσα και ποτάμια να αυξάνεται δραματικά. Ο έβδομος κλάδος περιλαμβάνει απροσδιόριστες εργασίες υπό τον γενικό τίτλο εργάτης ή εργαζόμενος (labouger, worker). Τέλος, ο όγδοος κλάδος είναι αφιερωμένος στα άτομα χωρίς εργασία και σε εκείνους που βρίσκονται σε μία παθητική κατάσταση όπως οι επαίτες, οι φυλακισμένοι κ.α.. Βλ. Wrigley, «The PST System...», σελ. 15-17.

⁷⁸⁴ Πιο συγκεκριμένα, ενώ κατά τη διάρκεια της συλλογής του υλικού ο διαχωρισμός στους οκτώ κλάδους ακολουθήθηκε αυστηρά, κατά την πορεία της συγγραφής, λόγω του ότι για κάποιες από τις εργασίες δεν βρέθηκαν καθόλου αναφορές στις μπαλλάντες ή γιατί θεωρήθηκαν συναφείς, κρίθηκε σκόπιμη η σύμπτυξη κλάδων. Για παράδειγμα, συμπτύχθηκε ο τρίτος κλάδος που περιλαμβάνει τους εμπόρους με τον τέταρτο κλάδο που συμπεριλαμβάνει τους πωλητές. Επίσης, ο έβδομος κλάδος που περιλαμβάνει εργάτες χωρίς σαφή εργασιακή ταυτότητα και ο όγδοος που δεν περιλαμβάνει εργαζόμενους δεν χρησιμοποιήθηκαν καθώς δεν εξυπηρετούν τους σκοπούς της διατριβής.

μπαλλαντών για κάθε εργασία με αποτέλεσμα σε κάποιες περιπτώσεις η θεματολογία να είναι πλούσια και ως εκ τούτου να προκύπτουν πολλά στοιχεία που άπτονται των ενδιαφερόντων της διατριβής, ενώ σε άλλες περιπτώσεις η θεματολογία είναι πολύ περιορισμένη με αποτέλεσμα να μην υπάρχουν πολλά σημεία προς σχολιασμό. Για παράδειγμα, κατά την εξέταση του πρωτογενούς τομέα της οικονομίας δεν θα μπορούσε παρά να κυριαρχεί η συζήτηση σχετικά με τη γεωργία. Εξάλλου, η ίδια η παρουσία ή η απουσία κάποιων ειδικοτήτων είναι ακόμα ένα στοιχείο που βοηθά στην καλύτερη κατανόηση του ποια θέματα επιλέγονται να αναπαρασταθούν και ποια όχι, ποια απασχολούν περισσότερο την κοινή γνώμη και ποια είναι πιο δημοφιλή. Αντίστοιχη, ήταν η τακτική που ακολουθήθηκε σχετικά με την αναλογία του χώρου που αφιερώθηκε στους άνδρες και στις γυναίκες στο πλαίσιο της εξέτασης του κάθε κλάδου καθώς το ίδιο το υλικό στρέφει τον προβολέα άλλοτε στις γυναίκες και άλλοτε στους άνδρες υπαγορεύοντας σε κάθε περίπτωση πού πρέπει να δοθεί ιδιαίτερη έμφαση.

3.1 Στον πρωτογενή τομέα της οικονομίας

Ο ιστορικός Graig Muldrew υποστήριξε ότι «το ψωμί, η μύρα και το κρέας ήταν το πετρέλαιο» της πρώιμης νεότερης Αγγλίας και «ο βατήρας προς την οικονομική αλλαγή».⁷⁸⁵ Ο πρωτογενής τομέας είναι η βάση της οικονομίας και ο ρόλος που διαδραμάτισε κατά την υπό εξέταση περίοδο στην Αγγλία δεν μπορούσε παρά να είναι ιδιαίτερα σημαντικός. Μάλιστα, μελετητές κάνουν λόγο για «αγροτική επανάσταση». Σε αυτόν τον τομέα, όπως έχει ήδη αναφερθεί, για τους σκοπούς της συγκεκριμένης έρευνας έχουν συμπεριληφθεί όλες οι εργασίες οι οποίες σχετίζονται με την γεωργία, την κτηνοτροφία και την αλιεία. Επιπλέον συμπεριλαμβάνονται οι εργασίες που αφορούν στην υλοτομία καθώς και στην εξόρυξη υλικών.

3.1.1 Γεωργία και κτηνοτροφία

Κατά την περίοδο που εξετάζεται, το μεγαλύτερο τμήμα του πληθυσμού της Αγγλίας εργάζεται στον γεωργοκτηνοτροφικό τομέα.⁷⁸⁶ Οι αλλαγές που έλαβαν χώρα

⁷⁸⁵ Graig Muldrew, *Food, Energy and the Creation of Industriousness: Work and Material Culture in Agrarian England, 1550-1780*, Κέμπριτζ, CUP, 2011, σελ. i.

⁷⁸⁶ Γενικά για το θέμα της γεωργίας βλ. Robert W. Malcolmson, *Life and Labour in England, 1700-1780*, Λονδίνο, Hutchinson, 1981· Joan Thirsk (επιμ.), *The Agrarian History of England and Wales*, τόμος v, 1640-1750, Κέμπριτζ, CUP, 1985· Eric Lionel Jones (επιμ.), *Agriculture and the Industrial Revolution*, Οξφόρδη, Blackwell, 1974· Pamela Horn, *The Rural World: Social Change in the English*

στον γεωργικό τομέα, οι περιφράξεις και η «αγροτική επανάσταση», επηρέασαν σε μεγάλο βαθμό την οικονομία αλλά και την ίδια την κοινωνία. Η αναζήτηση, όμως, της «αγροτικής ταυτότητας» αποδεικνύεται ένα δύσκολο εγχείρημα διότι οι κοινωνίες της υπαίθρου δεν είναι δυνατόν να είναι ομοιογενείς, καθώς απαρτίζονται από διαφορετικές ομάδες σε πολλές περιπτώσεις αντικρουόμενων συμφερόντων.

Εστιάζοντας στην εργασιακή ταυτότητα των ατόμων που απασχολούνταν σε γεωργικές εργασίες, θα πρέπει να ληφθεί υπόψη ο σχετικός διαχωρισμός που πρότεινε ο E.P. Thomson. Ο τελευταίος διέκρινε τους εργάτες στον κλάδο της γεωργίας σε τέσσερις κατηγορίες: τους αγροτικούς υπηρέτες, τους τακτικούς εργάτες, τους περιστασιακούς και τους εξειδικευμένους.⁷⁸⁷ Για τους αγροτικούς υπηρέτες ίσχυαν αυτά που ίσχυαν γενικά για τους υπηρέτες και ως εκ τούτου προσλαμβάνονταν με το χρόνο ή και με το τρίμηνο. Οι εργάτες αυτής της κατηγορίας είχαν τη μεγαλύτερη ασφάλεια αλλά τη λιγότερη ανεξαρτησία. Δούλευαν πολλές ώρες και η αμοιβή τους ήταν πολύ χαμηλή αλλά ζούσαν στο νοικοκυριό του εργοδότη τους. Με το πέρασμα του χρόνου η κατηγορία αυτή παρήκμασε. Οι τακτικοί εργάτες απασχολούνταν καθ' όλη τη διάρκεια του χρόνου σε μεγάλα χωράφια. Οι συνθήκες εργασίας αυτής της κατηγορίας διαφοροποιούνται πολύ καθώς μπορεί να ήταν καλύτερες αλλά και οι χειρότερες. Οι περιστασιακοί εργάτες λάμβαναν ημερομίσθιο ή αμείβονταν με το κομμάτι. Οι περισσότεροι ή λιγότεροι εξειδικευμένοι εργάτες, μπορούσαν να εργάζονται βάσει συμβολαίου. Οι διαφοροποιήσεις και στις δύο τελευταίες ομάδες ήταν πάρα πολύ μεγάλες. Να σημειωθεί ότι και σε αυτήν την περίπτωση τα όρια ανάμεσα στις κατηγορίες δεν είναι απόλυτα σαφή καθώς ένα άτομο, όπως έχει ήδη αναφερθεί, μπορεί να απασχολείται σε περισσότερες από μία εργασίες ή να αλλάζει εργασία κατά την πορεία της ζωής του.

Από τα παραπάνω γίνεται σαφές ότι οι συνθήκες εργασίας και επομένως η ίδια η εργασιακή εμπειρία των εργατών αυτού του κλάδου δεν είναι κοινές για όλους αλλά υπάρχουν μεγάλες διαφοροποιήσεις. Οι κατηγορίες που έθεσε ο Thomson αναφέρονται στο είδος της εργασιακής σχέσης που δεσμεύει το αφεντικό και τον

Countryside, 1780-1850, Λονδίνο, Hutchinson, 1980· Joyce Burnette, «The wages and employment of female day-labourers in English agriculture», *Economic History Review* 57:4 (2004), 664-690· Gregory Clark, «Farm wages and living standards in the industrial revolution: England, 1670-1869», *Economic History Review* 54:3 (2001), 477-505· Gregory Clark, «The long march of history: Farm wages, population, and economic growth, England, 1209-1869», *Economic History Review* 60:1 (2007), 97-135· Ann Kussmaul, *A general view of the Rural Economy of England, 1538-1840*, Κέιμπριτζ, CUP, 1993 [1990].

⁷⁸⁷ Thompson, *Η Συγκρότηση της Αγγλικής Εργατικής Τάξης*, σελ. 221-222.

εργάτη όμως πολλοί άλλοι παράγοντες επηρέαζαν την εργασία, το μισθό και κατ' επέκταση το βιοτικό επίπεδο των εργατών. Τέτοιοι παράγοντες ήταν η ηλικία, το φύλο, η οικογενειακή κατάσταση ακόμα και η γεωγραφική θέση καθώς η αγροτική εργασία από το ένα μέρος της Αγγλίας σε ένα άλλο μπορούσε να είναι τόσο διαφορετική όσο η ζωή σε διαφορετικούς κόσμους.⁷⁸⁸

Οι μπαλλάντες που βρέθηκαν στο δείγμα αποτύπωσαν σε έναν βαθμό τις διαφορετικές εμπειρίες των ατόμων που εργάζονταν σε αυτόν τον οικονομικό τομέα.⁷⁸⁹ Σε αυτό συνηγόρησε το πλήθος των σχετικών τραγουδιών καθώς η συχνότητα της αναφοράς αγροτών στις μπαλλάντες καθιστά την εν λόγω απασχόληση τη δεύτερη πιο δημοφιλή στο σύμπαν των μπαλλαντών μετά από τους ναύτες. Να σημειωθεί σε αυτό το σημείο ότι για τους σκοπούς της διατριβής συμπεριλήφθηκαν στο δείγμα όχι μόνο οι μικροί ιδιοκτήτες οι οποίοι εκμεταλλεύονταν οι ίδιοι τη γη τους αλλά και όλοι οι αγρεργάτες.⁷⁹⁰ Η εξέταση της καλλιέργειας της γης δεν μπορεί να διαχωριστεί σαφώς από την εξέταση της κτηνοτροφίας διότι τα όρια που τίθενται από τους ίδιους τους όρους που χρησιμοποιήθηκαν κατά τη διάρκεια συλλογής του δείγματος δεν είναι ξεκάθαρα. Για παράδειγμα, ένας αγρότης είναι πιθανόν στο αγρόκτημά του να εκτρέφει ζώα. Με την κτηνοτροφία μπορούσε να ασχολείται και ο «husbandman» καθώς η έννοια «husbandry» αναφέρεται τόσο στην καλλιέργεια της γης όσο και την εκτροφή ζώων.⁷⁹¹

⁷⁸⁸ Alun Howkins, «The English farm labourer in the nineteenth century: Farm, family and community» στο Brian Short (επιμ.), *The Rural Community: Image and Analysis*, Κέιμπριτζ, CUP, 1992, σελ. 85-104, ειδικά σελ. 85-86.

⁷⁸⁹ Η αναζήτηση στο BBO με λέξη-κλειδί «αγρότες» (farmers) απέφερε συνολικά 274 αποτελέσματα εκ των οποίων τα 74 αφορούν σε έργα και τα 200 σε εκδόσεις. Η αναζήτηση του ίδιου όρου στο EBBA απέφερε 102 καταγραφές που τον αναφέρουν στον τίτλο και 292 καταγραφές που τον αναφέρουν στο σώμα των μπαλλαντών. Η συνδυαστική αναζήτηση του όρου «αγρότης»(farmer) στο σώμα του κειμένου και της κατηγορίας «εργασία/ τέχνη» (labour/ craft) απέφερε 33 καταγραφές.

⁷⁹⁰ Επομένως, στο δείγμα συμπεριλήφθηκαν και εκείνες οι μπαλλάντες που φέρουν το θέμα «αγρεργάτες» (agricultural workers) και το θέμα «ζευγολάτες» (ploughboys). Να σημειωθεί ότι ο όρος «ploughboy» χρησιμοποιείται για να δηλώσει το αγόρι το οποίο οδηγεί το ζώο ή τα ζώα που φέρουν άροτρο για το όργωμα της γης. Συνεκδοχικά, όμως, έχει αποκτήσει και τη σημασία του αγοριού που ανήκει στην αγροτική εργατική τάξη και το χωριατόπαιδο. Βλ. *OED*, λήμμα «ploughboy», <https://en.oxforddictionaries.com/definition/ploughboy> (16.07.2018). Η αναζήτηση στο BBO απέφερε συνολικά 190 καταγραφές για το θέμα «αγρεργάτες» εκ των οποίων οι 39 αφορούν σε έργα και οι 151 σε εκδόσεις. Στην ίδια βάση βρέθηκαν συνολικά 9 αποτελέσματα με θέμα τους ζευγολάτες εκ των οποίων 4 είναι έργα και 5 αφορούν εκδόσεις. Στο EBBA δεν βρέθηκαν αντίστοιχες καταγραφές. Πιο αποτελεσματική υπήρξε η αναζήτηση του όρου «ploughman» η οποία βρέθηκε στο σώμα 8 και στον τίτλο 5 καταγεγραμμένων μπαλλαντών με 3 και 2 αντίστοιχα να συνδυάζονται με τη λέξη-κλειδί «εργασία / τέχνη». Επίσης, στην ίδια βάση αναζητήθηκε ο όρος «husbandman» ο οποίος εμφανίζεται στο σώμα 21 και στον τίτλο 19 καταγεγραμμένων μπαλλαντών.

⁷⁹¹ Βλ. *OED*, λήμμα «husbandry», <https://en.oxforddictionaries.com/definition/husbandry> (16.07.2018). Για τη διάκριση του όρου «husbandman» υιοθετείται εδώ καταχρηστικά ο όρος καλλιεργητής για τη διάκρισή του από τον όρο «farmer» που μεταφράζεται ως «αγρότης». Στην προσπάθεια να ξεπεραστεί αυτό το εμπόδιο εξετάστηκαν οι μπαλλάντες του BBO με θέμα «ζώα» χωρίς όμως να βρεθεί κάποιο

Σημαντική σε αυτό το πεδίο έρευνας είναι η συνεισφορά της Robin Ganev. Η τελευταία εντόπισε και εξέτασε, τραγούδια και ποιήματα τα οποία προέρχονται κατά κύριο λόγο από την περίοδο 1800-1815.⁷⁹² Το γεγονός αυτό σύμφωνα με την ίδια δεν είναι τυχαίο αλλά οφείλεται στην σπουδαιότητα που αποδιδόταν στη γεωργία λόγω των πολεμικών προετοιμασιών και των Ναπολεόντειων πολέμων. Η άνθιση αυτών των τραγουδιών τη συγκεκριμένη περίοδο μπορεί να ερμηνευτεί ως μία προσπάθεια άμβλυνσης της έκφρασης των δυσκολιών του αγροτικού κόσμου και εξασφάλισης της πίστης του στην Εκκλησία και τον Βασιλιά αλλά και ως μία αναγκαία για τους εργάτες σε αυτόν τον κλάδο διαβεβαίωση του σημαντικού ρόλου που διαδραμάτιζαν για χάρη όλης της Βρετανίας.⁷⁹³ Επίσης, η δημοτικότητα των σχετικών μπαλλαντών μπορεί να ερμηνευτεί ως απάντηση αυτών των εργατών στην αντίληψη ότι οι ίδιοι ήταν οκνηροί και περιθωριακοί, η οποία συνεχώς κέρδιζε έδαφος. Δηλαδή, σε ένα βαθμό αυτά τα τραγούδια συνηγορούσαν στην παρουσίαση της εργασιακής ταυτότητας αποδίδοντας στους αγρότες τα χαρακτηριστικά που εκείνοι επιθυμούσαν να προβάλουν, την εργατικότητα και την κατάρτιση τους. Ο Mark Hailwood έχει υποστηρίξει ότι αυτή ήταν μία πρακτική που έχει χρησιμοποιηθεί για να σφυρηλατηθούν διάφορες εργασιακές ταυτότητες και έχει εξηγήσει τη σκοπιμότητά της.⁷⁹⁴ Στην περίπτωση των γεωργών η πρακτική αυτή λειτουργούσε ως μηχανισμός άμυνας απέναντι στα αρνητικά στερεότυπα που τείνουν να γίνουν κυρίαρχα αλλά και στην ενδυνάμωση της αίσθησης της συλλογικής εργασιακής και της ευρύτερης αγροτικής ταυτότητας.

Η θεματική των τραγουδιών που αφορούν στους γεωργούς είναι πλούσια καθώς εκτείνεται σε πολλά ζητήματα, γεγονός που επιτρέπεται και από το μεγάλο πλήθος των σχετικών τραγουδιών. Πολλές από αυτές τις έντυπες «λαϊκές» μπαλλάντες εξυμνούν τη σεξουαλική ικανότητα των γεωργών. Άλλα τραγούδια αναφέρονται στο τί νοείται καλή κοινωνική συμπεριφορά στην επαρχία, ενώ δεν λείπουν τραγούδια τα οποία καυτηριάζουν τα δεινά που προκάλεσαν οι περιφράξεις ή που εκδηλώνουν τη δυσαρέσκεια των αγροτών προς κάποιο συγκεκριμένο ζήτημα.⁷⁹⁵

τραγούδι που να αφορά στην κτηνοτροφία. Επιπλέον, εντοπίστηκαν δύο μπαλλάντες στο BBO με θέμα «βοσκοί» (shepherds) και αντίστοιχα στο EBBA 405 καταγραφές, από αυτές όμως μόνο οι 11 έφεραν τη λέξη-κλειδί «εργασία/ τέχνη». Ενδιαφέρον έχει η παρουσία στην ίδια βάση 9 αποτελεσμάτων με τον όρο «γυναίκα βοσκός» (shepherdess).

⁷⁹² Ganev, *Songs of Protest, Song of Love...*, σελ. 108.

⁷⁹³ Στο ίδιο.

⁷⁹⁴ Hailwood, «Broadside ballads and occupational identity...», 187-200.

⁷⁹⁵ Να σημειωθεί, ότι στο BBO εμφανίζονται 9 αποτελέσματα μπαλλαντών με θέμα «αγροτικές αναταραχές» (agrarian disturbances). Στην ίδια βάση αλλά σε τελείως διαφορετικό κλίμα 9 άλλες

Παράλληλα, στο δείγμα βρέθηκαν τραγούδια τα οποία τονίζουν τη σπουδαιότητα της αγροτικής εργασίας. Προτού όμως παρουσιαστούν αναλυτικότερα οι μπαλλάντες στις οποίες πρωταγωνιστούν εργαζόμενοι στον αγροτικό τομέα, θα πρέπει να επισημανθεί πως, όπως παρατηρεί και η Ganev, είναι δύσκολο να υποστηριχτεί ότι τα τραγούδια αυτής της θεματικής αποτελούν γνήσια έκφραση των ανθρώπων του αγροτικού χώρου. Προς αυτήν την κατεύθυνση συνηγορεί το ίδιο το περιεχόμενό τους το οποίο φέρει συχνά συντηρητικές απόψεις και μηνύματα περί αγγλικότητας και οικογενειακής ζωής τα οποία είναι πολύ πιθανόν να μην εξέφραζαν το σύνολο των εργαζόμενων της γη παρότι δεν αποκλείεται να απολάμβαναν και οι ίδιοι τραγούδια αυτού του τύπου σε κάποιο βαθμό.⁷⁹⁶ Παρόλα αυτά, δεν πρέπει να υποτιμηθεί η σημασία των τραγουδιών και η λειτουργία τους ως παράθυρα στην νοοτροπία των εργατών της γης η οποία συχνά αμφισβητούσε τις κυρίαρχες αντιλήψεις σχετικά με τους εργάτες.⁷⁹⁷

Οι μπαλλάντες παρουσιάζουν πολλά και διαφορετικά στοιχεία της αγροτικής ζωής. Από τη μία πλευρά, οι αγροτικές εργασίες απαιτούσαν μεγάλο μόχθο και ως εκ τούτου η αγροτική ζωή ήταν δύσκολη. Από την άλλη, αυτός ο τρόπος ζωής αποζημίωνε τους εργαζόμενους με την καλή τους υγεία και την οικογενειακή ζωή. Παράλληλα, τα τραγούδια αυτά έδιναν την ευκαιρία στους εργάτες και γενικότερα στους χωρικούς να εκφράσουν την περηφάνια τους σχετικά με την εργασία τους και τη χώρα τους αλλά και να περιγράψουν τις απολαύσεις που ενέχει η αγροτική ζωή. Μία από τις εικόνες που απαντάται συχνά στα τραγούδια που σχετίζονται με την αγροτική ζωή είναι εκείνη του χαρούμενου νεαρού ζευγολάτη ή του ευτυχισμένου καλλιεργητή (husbandman).⁷⁹⁸ Η αγροτική ζωή σε αυτές τις περιπτώσεις παρουσιάζεται εξιδανικευμένη. Ένα τέτοιο παράδειγμα είναι η μπαλλάντα με τίτλο «Ο χαρούμενος ζευγολάτης» όπου στο ρεφραίν αναφέρεται:

*«Ω, είμαι ένας χαρούμενος ζευγολάτης, όσο χαρούμενος θα μπορούσα να είμαι,
Από όλες τις δουλειές στην Αγγλία, η ζωή του αγρότη είναι για μένα,*

καταγραφές αφορούν σε τραγούδια τα οποία αναφερόντουσαν στις αγροτικές εκθέσεις (agricultural show).

⁷⁹⁶ Ganev, *Song of Protest, Songs of Love...*, σελ. 107.

⁷⁹⁷ Στο ίδιο.

⁷⁹⁸ Βλ. για παράδειγμα «The Happy Husbandman: / OR, / Country Innocence» (1685-1688), PL, Pepys 3.173, *EBBA* 21185· «The Happy Husbandman...» (1685-1688), PL, Pepys 3.45, *EBBA* 21041· «The Happy Husbandman...» (1685-1687), BL, Roxburghe 2.205, *EBBA* 30671· «The Happy Husbandman...» (1685-1687), NLS, Crawford EB.858, *EBBA* 33502· «The Happy Husbandman...» (1685-1687), HLHU, EBB65, *EBBA* 34961· «The Happy Husbandman...» (1685-1687), BLML, 2000 Folio 6 50, *EBBA* 35726.

*Τα άλογά μου είναι πρόθυμα, και γνωρίζω πώς να τους συμπεριφέρομαι
Είμαι τόσο χαρούμενος όσο ένας βασιλιάς, όταν δουλεύω το άροτρό μου».*⁷⁹⁹

Το ζητούμενο για αυτόν τον νέο δεν είναι τα πλούτη αλλά η καλή υγεία και η ευτυχία η οποία ολοκληρώνεται όταν επιστρέφει σπίτι και βλέπει τους ευτυχισμένους γονείς του και «τη μικρή Nell⁸⁰⁰ την γαλακτοκόμο», που όπως αναφέρει ο ίδιος αγαπά όσο και την ίδια του τη ζωή. Το τραγούδι τελειώνει με τον νεαρό να λέει ότι μπορεί ο κόσμος να μιλάει για τη ζωή του Λονδίνου, όπου τα «πράγματα είναι καλά και χαρούμενα», αλλά σημειώνει ότι έχει και η επαρχία τις χαρές της τονίζοντας για ακόμα μία φορά το πόσο ευτυχισμένος είναι που ζει και εργάζεται με το αλέτρι του. Τα στοιχεία της ευτυχισμένης αγροτικής ζωής, της καλής υγείας που εξασφαλίζει η ζωή την ύπαιθρο, της όμορφης οικογενειακής ζωής όπως και το στοιχείο του ερωτισμού ανάμεσα στον νεαρό αγρεργάτη και στη νεαρή παραγωγό γαλακτοκομικών ανήκουν στο πλαίσιο της ίδια ρητορικής που συναντάται σε μεγάλο μέρος των μπαλλαντών που εξετάστηκαν.

Ένα θέμα που επανέρχεται συχνά είναι η σύγκριση ανάμεσα στην ευτυχισμένη και γεμάτη υγεία ζωή της υπαίθρου με την ζωή στην πόλη και ιδιαίτερα με την ζωή στο Λονδίνο. Αυτή η τάση παρουσίασης της αγροτικής εργασίας με ιδεαλιστικό τρόπο, η οποία πηγάζει από τις αλλαγές σχετικά με τη θεώρηση της ζωής και της κοινωνίας από την προβιομηχανική στη βιομηχανική Αγγλία, δεν εκφράζεται μόνο στις μπαλλάντες αλλά και σε άλλες μορφές τέχνης όπως η ζωγραφική.⁸⁰¹ Η ιστορικός της τέχνης Ann Bermingham υποστήριξε ότι στις αρχές του 19^{ου} αιώνα οι αναπαραστάσεις της υπαίθρου ήταν ειδυλλιακές και εξέπεμπαν ένα αίσθημα αθωότητας εξαιτίας του αισθήματος της απώλειας το οποίο είχε προκληθεί από την καταστροφή και την περιφραξη του φυσικού τοπίου.⁸⁰² Η μπαλλάντα του ευτυχισμένου ζευγολάτη αλλά και άλλες σε παρόμοιο τόνο επιβεβαιώνουν την άποψη της Ganey, η οποία έχει ήδη επισημάνει ότι οι «λαϊκές» μπαλλάντες συχνά εξυμνούν τις αγροτικές ασχολίες.⁸⁰³ Η ίδια υποστηρίζει ότι η εργασία των αγροτών λόγω του ότι είναι πολύωρη οδηγούσε στη συγκρότηση μίας ισχυρής εργασιακής ταυτότητας

⁷⁹⁹ «The merry phoughboy» (?), BBO Roud Number V6782.

⁸⁰⁰ Το όνομα Nell αποδίδεται σε γυναίκες που εργάζονται στην παραγωγή γαλακτοκομικών και σε άλλα τραγούδια.

⁸⁰¹ Βλ. Peter Laslett, *The World We Have Lost*, Λονδίνο, Methuen, 1971 [1965]· Peter Laslett, *The World We Have Lost further explored*, ειδικά σελ. 1-21.

⁸⁰² Ann Bermingham, *Landscape and Ideology: The English Rustic Tradition, 1740-1860*, Μπέρκλεϊ και Λος Άντζελες, University of California Press, 1989 [1986].

⁸⁰³ Ganey, *Song of Protest, Songs of Love...*, σελ. 107.

συνυφασμένης με την «κοινή αγροτική ταυτότητα» (public rural identity) η οποία ήταν εύκολα αναγνωρίσιμη τόσο από τους ανθρώπους της πόλης όσο και από τους ανθρώπους της υπαίθρου.⁸⁰⁴

Παράλληλα με αυτήν την εξωραϊστική ρητορική της αναπαράστασης της αγροτικής εργασίας, στις έντυπες «λαϊκές» μπαλλάντες βρίσκουν χώρο έκφρασης και άλλες αναπαραστάσεις. Σε μερικές περιπτώσεις, όπως για παράδειγμα στη μπαλλάντα με τίτλο «Το επίπονο όργωμα», αυτές οι διαφορετικές αναπαραστάσεις έχουν στόχο να τονίσουν τη σπουδαιότητα των γεωργικών εργασιών μέσω της ανάδειξης των δυσχερειών και των προβλημάτων και κατ' επέκταση να εξυμνήσουν τις αρετές και τις ικανότητες των εργαζομένων ή να τους δώσουν κουράγιο.⁸⁰⁵ Σε άλλες περιπτώσεις οι αναπαραστάσεις που διαφέρουν από το παραδοσιακό μοτίβο της «χαρούμενης αγροτιάς» εξυπηρετούν στη στηλίτευση των κακώς κειμένων και στην έκφραση δυσαρέσκειας. Για παράδειγμα, βρέθηκαν μπαλλάντες οι οποίες τοποθετούνται ενάντια στην κυβερνητική πολιτική των Τόρηδων και των Νόμων περί Σιτηρών όπως και σχετικά με τους Νόμους περί Φτώχειας.⁸⁰⁶

Όσο οι συνθήκες δυσχεραίνουν και η ζωή δουλεύοντας στην ύπαιθρο γίνεται πιο δύσκολη οι φωνές διαμαρτυρίας που εκφράζονται στις μπαλλάντες πληθαίνουν. Αλλαγή παρατηρείται όχι μόνο στη συχνότητα εμφάνισης των σχετικών τραγουδιών αλλά και στο περιεχόμενό τους. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η μπαλλάντα που εκδόθηκε περίπου στα μέσα του 18^{ου} αιώνα με τίτλο «Οι φτωχοί εργάτες» στο οποίο η διάσταση ανάμεσα στα αφεντικά αγρότες και στους αγρεργάτες αποτυπώνεται πια με σαφήνεια.⁸⁰⁷ Οι «φτωχοί εργάτες» σύμφωνα με τον αφηγητή καλούνται να εκτελέσουν διάφορες γεωργικές εργασίες αλλά ο χαμηλός μισθός τους αναγκάζει να ζουν εκείνοι και οι οικογένειές τους στα όρια της ένδειας και της λιμοκτονίας.⁸⁰⁸ Αναφέρεται ότι «εργάζονται για πέντε ή έξι σελίνια την εβδομάδα» ή πολλοί «σπάνε πέτρες για οκτώ πέννες τη μέρα». Αντιθέτως, οι αγρότες, που προβάλλονται προνομιούχοι σε σχέση με τους εργάτες, απολαμβάνουν μία σαφώς καλύτερη ζωή. Στα μισά του τραγουδιού, η θέση του αφηγητή γίνεται σαφής:

⁸⁰⁴ Στο ίδιο.

⁸⁰⁵ «The painful plough» (1813-1885), *BBO* Roud Number 355.

⁸⁰⁶ Βλ. «A new song called pills of parliament» (1813-1838) ή «Young Patty and her gay ploughboy» (1813-1885), *BBO* Roud Number VI166.

⁸⁰⁷ Να σημειωθεί ότι ο όρος αγρότης (farmer) στις μπαλλάντες αναφέρεται στα άτομα τα οποία είναι επικεφαλής ενός αγροκτήματος μικρότερου ή μεγαλύτερου και όχι γενικότερα σε οποιονδήποτε άτομο ασχολείται με τις αγροτικές εργασίες (labourer).

⁸⁰⁸ «The poor labourers» (1845-1849), *BBO* Roud Number V8898.

*«Κάποιοι λυπούνται τους αγρότες, αλλά εγώ τώρα θα σας πω,
Λυπηθείτε τους φτωχούς εργάτες που ακολουθούν το αλέτρι,
Λυπηθείτε τα φτωχά παιδιά που σχεδόν λιμοκτονούν και έπειτα
Χωρίστε κάθε μεγάλο αγρόκτημα σε δέκα».*

Το τραγούδι τελειώνει με την ιδέα ότι σύντομα η εκμετάλλευση των αγρεργατών από τα αφεντικά τους τους αγρότες θα λάβει τέλος:

*«Αλλά ο καιρός γρήγορα πλησιάζει, είναι πολύ κοντά να φτάσει
Που θα έχουμε όλους τους αγρότες υπό τον έλεγχό μας».*

Το μήνυμα αυτό ενδυναμώνεται από την χρήση του α' πληθυντικού που υιοθετείται μόνο σε αυτούς τους καταληκτικούς στίχους. Καθ' όλη τη διάρκεια του τραγουδιού ο αφηγητής χρησιμοποιεί το β' πληθυντικό πρόσωπο απευθυνόμενος στους «γιούς της παλιάς Αγγλίας» για να τους τραγουδήσει, όπως λέει ο ίδιος, εν συντομία την παρούσα κατάσταση. Ενώ, λοιπόν, η μπαλλάντα ξεκινά αφήνοντας να εννοηθεί ότι θα μπορούσε να είναι ένα από τα τραγούδια «δημοσιογραφικού τύπου», το περιεχόμενό αλλά και η αλλαγή στο πρόσωπο αποδεικνύει ότι ξεπερνά τα όρια της ενημέρωσης. Στόχος αυτού του τραγουδιού είναι η εμπύχωση των αγρεργατών και η ενδυνάμωση της συνείδησης του κοινού τους συμφέροντος απέναντι στα αφεντικά τους, τους αγρότες. Στη συνέχεια, εκδόθηκαν μπαλλάντες οι οποίες καλούσαν τους αγρεργάτες σε απεργία με βασικό σκοπό τη διεκδίκηση υψηλότερων μισθών και τον συλλογικό αγώνα υπέρ των δικαιωμάτων τους.⁸⁰⁹

Παρόλα αυτά, το στερεότυπο του αφεντικού αγρότη που εκμεταλλεύεται τους ανθρώπους που έχει στη δούλεψή του αλλά και γενικότερα όσους τον έχουν ανάγκη δεν πρωτοεμφανίζεται στην μπαλλάντα του 19^{ου} αιώνα που μόλις παρουσιάστηκε αλλά ενυπάρχει στα τραγούδια από την αρχή της περιόδου που εξετάστηκε. Για παράδειγμα, σε μία μπαλλάντα που εκδόθηκε το 1631, ο πλούσιος αγρότης ονόματι John Russel παρουσιάζεται να προσβάλλει και να τρομοκρατεί τους φτωχούς.⁸¹⁰ Ο ίδιος εκμεταλλεύεται τη δύναμη που αποκτά πουλώντας σιτηρά και προσπαθεί με ανέντιμους τρόπους να κερδίσει όσο το δυνατόν περισσότερα χρήματα. Να σημειωθεί, όμως, ότι παρά τον πλούτο του στο τραγούδι παρεμβάλλεται και μία σκηνή στην οποία ο Russel εργάζεται στο χωράφι, σβαρνίζοντας μαζί με τους

⁸⁰⁹ Βλ. «Success to the farm labourers, and the agricultural strike» ([1872]), *BBO* Roud Number V8894, Edition – Bod 2699· «The fine old English labourer» (1863-1885), *BBO* Roud Number V8901, Edition – Bod9270 και «Wake up Hodge» (?), *BBO* Roud Number V1577, Edition – Bod 10851.

⁸¹⁰ «A Looking glasse for Corne-hoorders, / By the example of Iohn Russell a Farmer dwelling at St Peters / Chassant in Buckingham shire, whose Horses sunke into the / ground the 4 of March 1631» (1631), PL, Pepys 1.148-1.149, *EBBA* 20065.

υπηρέτες του. Παρόλα αυτά, δεν αποφεύγει τη θεϊκή τιμωρία: η γη ανοίγει και καταπίνει τα άλογά του διότι ο Θεός δεν επιτρέπει για πολύ στους «καταπιεστές» να βλέπουν τους φτωχούς που τον υπακούουν και τον λατρεύουν.

Σε γενικές γραμμές στο σύμπαν των μπαλλαντών, οι αγρότες σε αντίθεση με τους αγρεργάτες, παρουσιάζονται στις περισσότερες περιπτώσεις ευκατάστατοι. Η στερεοτυπική αναπαράσταση του αγρότη διαφοροποιείται και σε άλλα σημεία από εκείνη του αγρεργάτη καθώς το στοιχείο της ευτυχισμένης, κοπιώδους αλλά ανέμελης ζωής δεν συνοδεύει τόσο συχνά τους πρώτους όσο τους δεύτερους. Όσο για τον «καλλιεργητή» (husbandman), στις δημοφιλέστερες μπαλλάντες του δείγματος που χρησιμοποιούν αυτόν τον όρο παρουσιάζεται φτωχός αλλά ευτυχισμένος διότι απολαμβάνει προνόμια όπως το καλό φαγητό τα οποία του προσφέρουν μία καλύτερη ζωή σε σχέση με άλλους εργαζόμενους.⁸¹¹

Η παρουσία των γυναικών στις μπαλλάντες που εξετάστηκαν σε αυτό το σημείο είναι εμφανής αλλά σαφώς περιορισμένη. Η κοινωνία της πρώιμης νεότερης Αγγλίας ήταν σε μεγάλο βαθμό αγροτική και μεγάλο τμήμα του πληθυσμού, γυναίκες όπως και οι άνδρες ζούσαν και εργάζονταν σε αγροτικές περιοχές παράγοντας φαγητό προς πώληση αλλά και για δική τους κατανάλωση.⁸¹² Στην μπαλλάντα με τίτλο «Η ευδαιμονία των ανθρώπων της υπαίθρου» νεαροί και νεαρές παρουσιάζονται να εργάζονται από κοινού.⁸¹³ Το ερωτικό στοιχείο είναι υπαρκτό αλλά ο αφηγητής αναφέρει ότι όλοι δουλεύουν και διασκεδάζουν χωρίς όμως να κάνουν κάτι «άσχημο». Λίγο πριν το τέλος εύχεται όλοι οι άνθρωποι στο Λονδίνο να ήταν εξίσου

⁸¹¹ Σχετικά με τις οικονομικές πιέσεις βλ. «A Looking=glass for a covetous Miser: / OR, / Comfort to a Contented minde. / Being a serious discourse between a Rich Miser in the / West Country, and a poor Husband-man, as they / accidentally met upon the way: Their dispute being / so tedious, and of so great concernment, A neigh- / bour of theirs hearing them, took pains to write / down the subject of their discourse, after he had / heard what had befallen to the Rich-man; He sent / a Letter to a friend of his in London, and desired / that he would get it Printed for an example to all / unthankful men» (1678-1688 ?), NLS, Crawford EB.259, *EBBA* 33461· «A Looking=glass for a covetous Miser...» (1678-1688), PL, Pepys 2.19, *EBBA* 20644· «A Looking=glass for a covetous Miser...» (1678-1688), HLHU, EBB65H, 1.151, *EBBA* 35240· «A Looking=glass for a covetous Miser...» (1678-1688 ?), BLML, 2000 Folio 6 234, *EBBA* 35945. Για τις χαρές της ζωής του καλλιεργητή βλ. το τραγούδι το οποίο έχει αναφερθεί και στο κεφάλαιο σχετικά με την υπηρεσία «A pleasant new Dialogue: / OR, / The discourse between the Serving-man and the Husband-man. / The lofty pride must bated bee, / And praise must goe in right degree» (1624-1680 ?), BL, Roxburghe 1.98-1.99, *EBBA* 30066, και «A New Ballad, / CALLED / The Husbandmans Delight: / OR, / A SONG in the praise of STRAVV» (1688), PL, Pepys 4.317, *EBBA* 21979..

⁸¹² Mendelson και Crawford, *Women in Early Modern England*, σελ. 257.

⁸¹³ «The Countrey peoples Felicity. / OR, / A brief Description of Pleasure. / Shewing the ready way of sweet content, / By them that ply their work with merriment, / They eat, they drink, they work, and sport at pleasure / They pipe and dance, when time and place give leasur, (1623-1661), UGL, Euing 49, *EBBA* 31710.

αγνοί στις πράξεις και στη σκέψη και καταλήγει ότι οι νεαροί στο Λονδίνο οι οποίοι μακιγιάρονται και στολίζονται δεν είναι στα μάτια του τόσο όμορφοι όσο οι «απλές» δεσποινίδες της υπαίθρου.

Πράγματι, μολονότι, οι άνδρες αποτελούσαν μεγάλο μέρος του εργατικού δυναμικού που απασχολούνταν στη γεωργία, οι αγροτικές εργασίες μαζί με τη μαθητεία παρείχαν στις γυναίκες τις σχετικές ευκαιρίες κατάρτισης.⁸¹⁴ Στην αρχή της περιόδου, όπως επιβεβαιώνεται και από τη δευτερογενή βιβλιογραφία, άνδρες και γυναίκες εργάζονταν στη γεωργία και παρόλο που υπήρχαν ορισμένες εργασίες που εκτελούνταν και από τα δύο φύλλα, σε γενικές γραμμές υπήρχαν εργασίες που νοούνταν ανδρικές και άλλες που θεωρούνταν γυναικείες.⁸¹⁵ Ειδικότερα, οι άνδρες αναλάμβαναν το όργωμα και το σβάρνισμα, δηλαδή τον θρυμματισμό χωματένιων βόλων με τη σβάρνα, το γεωργικό εργαλείο που σέρνεται από το υποζύγιο και χρησιμεύει στην ισοπέδωση του οργωμένου εδάφους.⁸¹⁶ Ακόμα, οι άνδρες ασχολούνταν με τον θερισμό χρησιμοποιώντας δρεπάνια χειρός αλλά και τα μεγαλύτερα, με τη σπορά και το κλάδεμα (hedging), την δημιουργία αυλακιών (ditching) και το αλώνισμα, δηλαδή τον διαχωρισμό των κόκκων των δημητριακών από το περιβλήμα στο αλώνι όπου συνθλίβονται από τις σπλές των υποζυγίων.⁸¹⁷

Οι αγροτικές εργασίες με τις οποίες ασχολούνταν οι γυναίκες ήταν πολύ περισσότερες. Αν και σπανίως όργωναν και θέριζαν λιγότερο συγκριτικά με τους άνδρες, οι γυναίκες φύτευαν και φρόντιζαν τα χωράφια ξεχορταριάζοντας, βάζοντας κοπριά και καθαρίζοντάς τα από τις πέτρες.⁸¹⁸ Επιπλέον, βοηθούσαν στον θερισμό κυρίως ακολουθώντας τους θεριστές, μαζεύοντας με το δικράνι τα σιτηρά ή τα ξερόχορτα. Σε γενικές γραμμές, οι γυναίκες απασχολούνταν σε ένα ευρύτερο φάσμα εργασιών συγκριτικά με τους άνδρες. Πρέπει, όμως, να επισημανθεί ότι τα όρια του έμφυλου καταμερισμού εργασίας σε περιπτώσεις ανάγκης εργατικών χεριών ήταν ρευστά. Δηλαδή, το να ολοκληρωθεί η δουλειά ήταν πιο σημαντικό από το φύλο του εργάτη με αποτέλεσμα γυναίκες να καταπιάνονται ακόμα και με τις εργασίες εκείνες που απαιτούσαν μεγάλη σωματική δύναμη ή όλα τα μέλη της κοινότητας να απασχολούνται στον θερισμό ώστε να μην καταστραφεί η σοδειά από τις

⁸¹⁴ Βλ. Hill, *Women, Work and Sexual Politics...*, σελ. 69-83.

⁸¹⁵ Βλ. Shoemaker, *Gender in English Society...*, σελ. 151-153.

⁸¹⁶ *Λεξικό της Ελληνικής Γλώσσας*, βλ. λήμματα «σβαρνίζω», «βωλοκοπώ» και «σβάρνα».

⁸¹⁷ Στο ίδιο, βλ. λήμματα «αλωνίζω» και «αλώνι».

⁸¹⁸ Shoemaker, *Gender in English Society...*, σελ. 151.

ακατάλληλες καιρικές συνθήκες.⁸¹⁹ Επίσης, παράγοντες όπως το έδαφος και οι διαφορετικές καλλιέργειες επηρέαζαν την παραγωγή αλλά και την ίδια την εργασία.⁸²⁰ Υπήρχε, όντως, απόκλιση ανάμεσα στις εργασιακές ευκαιρίες στον αγροτικό τομέα που ήταν διαθέσιμες στον βορρά και σε εκείνες στον νότο όπως υπήρχαν και διαφορές στο εποχιακό μοντέλο εργασίας που ακολουθούσαν οι άνδρες και σε αυτό των γυναικών.⁸²¹ Επίσης, στους παράγοντες που επηρέαζαν τη γυναικεία εργασία και επομένως και τον έμφυλο καταμερισμό συγκαταλέγεται η οικογενειακή κατάσταση για πρακτικούς αλλά και για νομικούς λόγους διότι η νομική υπόσταση της εργαζόμενης γυναίκας ήταν άμεσα εξαρτώμενη από το αν ήταν ανύπανδρη, παντρεμένη ή χήρα.⁸²²

Παρόλα αυτά, η μοναδική ίσως εργασία που σχετίζεται με τις αγροτικές δουλειές και παρουσιάζεται να αφορά αποκλειστικά τις γυναίκες είναι αυτή του αρμέγματος των ζώων. Αξίζει να σημειωθεί, όμως, ότι αυτή η απασχόληση εμφανίζεται στις μπαλλάντες, συχνά με μεταφορική σημασία.⁸²³ Μία από αυτές τις μπαλλάντες που όμως δυστυχώς δεν έχει χρονολογηθεί έχει τον τίτλο «The milking pail».⁸²⁴ Το κείμενο είναι δυσανάγνωστο αλλά η μουσική που το συνοδεύει με τίτλο *Milkmaids The; The Merry Milkmaids; The Milking Pail* οδηγεί σε μια σειρά μπαλλαντών οι οποίες αναφέρονται στην ίδια απασχόληση.⁸²⁵ Ένα ενδεικτικό παράδειγμα μπαλλάντας σχετικά με το άρμεγμα είναι το τραγούδι με τίτλο «Η όμορφη κοπέλα που αρμέγει τα ζώα». Στο τραγούδι αυτό γίνεται λόγος για την ίδια την εργασία αλλά και για το κάλος αυτών των γυναικών, τις χαρές της ζωής στην ύπαιθρο και τον έρωτα.⁸²⁶ Ο παραλληλισμός ερωτικών πράξεων με την εργασία του οργώματος και του αρμέγματος διατηρήθηκε έντονος καθ' όλη τη διάρκεια της υπό εξέτασης περιόδου γεγονός που αποδεικνύεται από το τραγούδι με τίτλο «Η κοπέλα

⁸¹⁹ Hill, *Women, Work and Sexual Politics...*, σελ. 70· Shoemaker, *Gender in English Society...*, σελ. 152.

⁸²⁰ Mendelson και Crawford, *Women in Early Modern England*, σελ. 257.

⁸²¹ Snell, *Annals...* και K. D. M. Snell, «Agricultural seasonal unemployment, the standard of leaving and women's work in the south and east, 1690-1860», *Economic History Review* 34:3 (1981), 407-437.

⁸²² Mendelson και Crawford, *Women in Early Modern England*, σελ. 257.

⁸²³ Βλ. για παράδειγμα την αρκετά δημοφιλή μπαλλάντα με τίτλο «Bonny Lass Milking her Cow» (1819-1885), *BBO Roud Number* 3139.

⁸²⁴ «THE / MILKING PAIL» (?), NLS-Rare Books I.262 116, *EBBA* 34214.

⁸²⁵ Αργότερα η ίδια μελωδία συνοδεύει και μπαλλάντες διαφορετικού περιεχομένου.

⁸²⁶ «An Excellent New Play-House Song, Call'd, / The Bonny Milk-Maid» (1683-1703 ?), PL, Pepys 3.36, *EBBA* 21062· «...The Bonny Milk-Maid» (?), NLS, Crawford EB. 1377, *EBBA* 33830· «...The Bonny Milk-Maid» (1690-1700 ?), PL, Pepys 5.221, *EBBA* 22056· «...The Bonny Milk-Maid» (1684-1695), NLS, Crawford EB. 1376, *EBBA* 3829.

που αρμέγει τις αγελάδες και ο ζευγολάτης» η οποία εκδόθηκε τουλάχιστον τρεις φορές από το τα μέσα του 19^{ου} αιώνα και μετά.⁸²⁷

Εικόνα 24 Γυναίκες στην παραγωγή γαλακτοκομικών⁸²⁸

Η Robin Ganev έχει αναδείξει τις συνυποδηλώσεις ορισμένων αγροτικών εργασιών και συγκεκριμένα εκείνες που συνδέονται με τους ζευγολάτες και τις γυναίκες που άρμεγαν τα ζώα, όπως εκφράζονται στο πλαίσιο των λαϊκών τραγουδιών.⁸²⁹ Είναι γεγονός ότι ένα από τα θέματα για τα οποία γίνεται συχνότερα λόγος στις μπαλλάντες που αφορούν στους εργαζόμενους στον κλάδο της γεωργίας και της κτηνοτροφίας είναι η σεξουαλικότητα και γενικότερα οι ερωτικές σχέσεις. Μάλιστα, συγκεκριμένες επαγγελματικές ταυτότητες, όπως αυτές του ζευγολάτη (ploughman) και της κοπέλας που είναι επιφορτισμένη με το άρμεγμα των αγελάδων (milkmaid), είχαν συνδεθεί στη συνείδηση του κοινού με αφηγήσεις ερωτικών ιστοριών σε τέτοιο βαθμό που η αναφορά τους και μόνο στον τίτλο ήταν αρκετή ώστε να καταλάβουν περί τίνος πρόκειται.

Οι μπαλλάντες οι οποίες αναφέρονται στη σεξουαλικότητα του αγροτικού κόσμου παρουσιάζουν μεγάλη διαφοροποίηση καθώς περιλαμβάνουν από ερωτικές ιστορίες με τραγικό τέλος μέχρι κωμικά τραγούδια σχεδόν πορνογραφικού περιεχομένου. Σε αντίθεση με τον λόγο της ελίτ που εκδήλωνε την αυξανόμενη ανησυχία της σχετικά με τη σεξουαλικότητα των εργατών, οι μπαλλάντες τη γιορτάζουν. Ο Vic Gammon, ιστορικός ο οποίος έχει ασχοληθεί με τα λαϊκά τραγούδια από το 1600 έως το 1850, έχει υποστηρίξει ότι τα τραγούδια αυτού του τύπου δεν έχουν διαφοροποιηθεί ιδιαίτερα κατά την πορεία αυτών των ετών και ότι οι κοινωνικές νόρμες των πληβείων στρωμάτων πιθανόν να έγιναν πιο ανεκτικές σε

⁸²⁷ «The milkmaid and the ploughboy» (1849-1885), *BBO* Roud Number V6782. Βλ. και «The saucy plough boy» (1845-1885), *BBO* Roud Number 1462.

⁸²⁸ «An Excellent New Play-House Song, Call'd, / The Bonny Milk-Maid» (1683-1703 ?), PL, Pepys 3.36, *EBBA* 21062.

⁸²⁹ Ganev, *Song of protest, songs of love...*, σελ. 148-183.

αυτά.⁸³⁰ Η Ganev, όμως, εξέφρασε διαφορετική άποψη, υποστηρίζοντας ότι τα τραγούδια άλλαξαν παρουσιάζοντας με τον δικό τους τρόπο τη σεξουαλικότητα των πληβείων σε πείσμα των ηθικών αξιών που ευαγγελιζόταν η ελίτ.⁸³¹ Η ίδια, μελετώντας ειδικότερα τις στερεοτυπικές αναπαραστάσεις των γαλακτοκόμων και των ζευγολατών στα τραγούδια, κάνει λόγο για τις θετικές και αλλά τις αρνητικές αναπαραστάσεις της σεξουαλικότητας των αγροτών. Παράλληλα, αφού εξέτασε τραγούδια που αφορούν τις σχέσεις ανάμεσα σε άτομα διαφορετικής κοινωνικής θέσης καθώς και τη γυναικεία δράση παρατήρησε την αύξηση της προτίμησης του κοινού για τραγούδια πονηρού περιεχομένου κατά τα τέλη του 18^{ου} αιώνα. Η Ganev ερμηνεύει την αναβίωση αυτών των θεμάτων στα λαϊκά τραγούδια ως απόδειξη της διαχρονικής ταύτισης του κοινού με τους πρωταγωνιστές. Ενδιαφέρον έχει ότι στο πλαίσιο της τέχνης των ελίτ οι μορφές των γυναικών που άρμεγαν και των ζευγολατών αποκτούσαν διαφορετικές συνυποδηλώσεις από αυτές που έφεραν στο πλαίσιο της λαϊκής κουλτούρας, με τις γυναίκες αυτές να αντιπροσωπεύουν το ιδανικό της γυναικείας ομορφιάς και τους ζευγολάτες να είναι υπόδειγμα εργατικότητας.⁸³²

Σε αντίθεση με τον μεγάλο όγκο μπαλλαντών που αναφέρονται στους ζευγολάτες και στους υπόλοιπους αγρεργάτες, τα παραδείγματα κτηνοτρόφων είναι λιγιστά. Οι βοσκοί στην πλειοψηφία των μπαλλαντών παρουσιάζονται με θετικό τρόπο. Ο χαρακτήρας του βοσκού παρουσιάζεται σε γενικές γραμμές απλός και καλός. Βοσκοί αναφέρονται σε τυπικές μπαλλάντες σχετικά με τα βάσανα του έρωτα, τα προβλήματα του έγγαμου βίου αλλά και σε ιστορίες του Ρομπέν των Δασών.⁸³³ Μάλιστα, σε αντίθεση με άλλα τραγούδια στα οποία οι αντίπαλοι του Ρομπέν των Δασών γελοιοποιούνται, όπως για παράδειγμα οι κληρικοί, ο βοσκός κερδίζει το σεβασμό.⁸³⁴

⁸³⁰ Gammon, «Songs, sex, and society in England, 1600-1850», 208-245, ειδικά σελ. 210-211.

⁸³¹ Ganev, *Songs of Protest, Song of Love...*, σελ. 151.

⁸³² Στο ίδιο, σελ. 19.

⁸³³ Βλ. «The Distressed Shepherd: / OR, / Joy after Sorrow» (?), HLHU, Hazlitt, *EBBA* 35449· «Innocent Shepherd and the Crafty Wife / Or, A Dialogue between a Shepherd and his Love. / Brethren, see here what some are Born unto, / If it's your Birth right, what should Women do? / Kind things they think, they do all for the best, / But so or not, we must Contented rest» (1685-1688), PL, Pepys 3.209, *EBBA* 21222.

⁸³⁴ «Robin Hood and the Shepherd. / Shewing how Robin Hood, Little John, and the Shepherd, fought a sore COMBAT» (1680-1720?), BL, Roxburghe 3.284-3.285, *EBBA* 31019· «Robin Hood and the Shepherd...» (1641-1703), PL, Pepys 2.115, *EBBA* 20737· «Robin Hood and the Shepherd...» (1685?), BL, Roxburghe 2.392, *EBBA* 30826· «Robin Hood and the Shepherd...» (1641-1703 ?), NLS, Crawford EB.27, *EBBA* 32669· «Robin Hood and the Shepherd...» (1641-1703 ?), HLHU, 25242.67 2.159, *EBBA* 35348.

Στη μπαλλάντα με τίτλο «Η δόξα των βοσκών, ή Ένα ευχάριστο τραγούδι για τους νεαρούς βοσκούς που τρέφουν τα κοπάδια τους/ των οποίων τα όπλα και η τιμή επισκιάζουν αυτά του Καίσαρα και του Μεγάλου Κωνσταντίνου» η εικόνα των βοσκών συντίθεται από διαφορετικά μεταξύ τους στοιχεία.⁸³⁵ Το πρώτο από αυτά και το κυρίαρχο στο μεγαλύτερο μέρος του τραγουδιού είναι το θρησκευτικό. Από τη δεύτερη κιόλας στροφή ο βοσκός και το κοπάδι του συνδέονται με την αρχαιότητα και τις βιβλικές φιγούρες, ξεκινώντας από τον πρώτο βοσκό της πλάσης, τον Άβελ, τον δεύτερο γιό του Αδάμ και της Εύας, ενώ έπειτα γίνεται λόγος για τον Αβραάμ και το κριάρι του, τον Ιακώβ, τον Μωυσή και τον Δαβίδ που ήταν και ο ίδιος βοσκός. Στη συνέχεια αναφέρονται τρεις βοσκοί οι οποίοι «ήρθαν από πολύ μακριά, από την Ανατολή/ με μοναδικό οδηγό το αστέρι των βοσκών». Η σύγχυση των τριών μάγων, οι οποίοι σύμφωνα με την Αγία Γραφή ήρθαν από την Ανατολή ακολουθώντας το αστέρι της Βηθλεέμ, με τους παρακείμενους στη φάτνη της γέννησης του Χριστού βοσκούς, ίσως να είναι μία συνειδητή προσπάθεια ώστε να τονιστεί ακόμα περισσότερο η αξία και η συμβολή των βοσκών. Επίσης, το τραγούδι αναφέρεται στον Δαβίδ, τον νεαρό βοσκό που κατατρόπωσε τον Γολιάθ. Παράλληλα, ανάμεσα στις στροφές που υμνούν την ανδρεία και την αρετή αυτών των βιβλικών μορφών, παρεισφρέουν στροφές οι οποίες αναφέρονται αμιγώς στο παρόν και την οικονομική σημασία της εργασίας του βοσκού. Χαρακτηριστικά αναφέρεται:

*«Εκείνος που πλέκει και ο ράφτης,
Δεν θα μπορούσαν να κάνουν πολλά χωρίς το μαλλί,
Αν δεν υπήρχε ο νεαρός βοσκός,
Η ανέμη και ο αργαλειός θα είχαν μάταια φτιαχτεί».*

Το θέμα αυτό επανέρχεται λίγο πριν τελειώσει το τραγούδι αφού αναφέρεται ότι κανείς δεν μπορεί να συγκριθεί με τους βοσκούς διότι επιτελούν χρήσιμη και ουσιαστική εργασία καθώς παρέχουν «το μαλλί που γνέθουν οι γυναίκες» και έτσι μπορεί να υπάρξει η υφαντουργία.

⁸³⁵ «The Shepherds Glory: / OR, A pleasant Song o' th Shepherd Swain / Who feed their Flocks upon the plain / Whose Arms and Honour far out-shines / The Caesar's and great Constantines» (1672-1696 ?), BL, Roxburghe 2.428, *EBBA* 30894· «The Shepherds Glory...», (1672-1696 ?), NLS, Crawford EB.887, *EBBA* 33752· «The Shepherds Glory: or, A pleasant song o'th shepherds swain», (1672-1696), *BBO* Edition – Bod23443.

Εικόνα 25 Ποιμένες⁸³⁶

Η εικονογράφηση η οποία συνοδεύει το συγκεκριμένο τραγούδι είναι στην πραγματικότητα ένα σύμπλεγμα τριών αυτόνομων εικόνων. Οι δύο από αυτές αναπαριστούν από μία φιγούρα που φέρει ποιμαντική ράβδο. Ενδιαφέρον έχει το ότι η μία φιγούρα είναι γυναικεία και η άλλη ανδρική γεγονός που υποδηλώνει ότι η ιδιότητα του ποιμένα αποδίδεται και στα δύο φύλα. Η άλλη εικόνα που περιλαμβάνεται σε αυτό το σύμπλεγμα προσθέτει στην αναπαράσταση το στοιχείο της θρησκευτικότητας και της δόξας μέσω των δύο αγγέλων οι οποίοι κρατούν πάνω από τις δύο φιγούρες που αναφέρθηκαν μία χριστιανική κορώνα. Επομένως, υπονοείται ότι παρόλο που όλα τα παραδείγματα τα οποία αναφέρονται στους στίχους αφορούν στο ανδρικό φύλο, το ίδιο σπουδαίες είναι και οι βοσκοπούλες. Τα ημιτελή σχέδια που διακρίνονται ακριβώς κάτω από την κορώνα ενισχύουν την ιδέα ότι η εικονογράφηση μοιάζει περισσότερο με κολάζ, καθώς φαίνεται ότι όλες οι εικόνες που απαρτίζουν το σύμπλεγμα είναι αυτόνομες και είναι σχεδόν βέβαιο ότι είχαν χρησιμοποιηθεί σε άλλες εκδόσεις, είτε μαζί είτε και χωριστά.

Η παρουσία της βοσκοπούλας στο σύμπαν των μπαλλαντών επιβεβαιώνεται και ενισχύεται από τη δεύτερη, μεταγενέστερη σε σχέση με την προηγούμενη,

⁸³⁶ [«The Shepherds Glory: / OR, A pleasant Song o' th Shepherd Swain / Who feed their Flocks upon the plain / Whose Arms and Honour far out-shines / The Caesar's and great Constantines» (1672-1696?), BL, Roxburghe 2.428, EBBA 30894.

σχετική μπαλλάντα που βρέθηκε στο BBO με τον τίτλο «Η άστοργη βοσκοπούλα» που σώζεται σε τρεις εκδόσεις.⁸³⁷ Εκτός από τον χαρακτήρα από τον οποίο πήρε το όνομά του το τραγούδι, στη μπαλλάντα πρωταγωνιστεί και ένας νεαρός βοσκός. Από τους στίχους προκύπτει ότι η επαγγελματική ταυτότητα του βοσκού και του αγρότη ήταν, τουλάχιστον σε κάποιον βαθμό, συνυφασμένες καθώς ο νεαρός πρωταγωνιστής σε άλλο σημείο του τραγουδιού προσδιορίζεται ως γεωργός και σε άλλο ως βοσκός. Η πλοκή του τραγουδιού είναι ενδιαφέρουσα και όχι τόσο κοινότυπη. Η νεαρή πρωταγωνίστρια αρνείται να παντρευτεί τον νεαρό βοσκό με τη δικαιολογία ότι είναι πολύ νέοι. Για τον λόγο αυτό, προτείνει να εργαστούν για κάποιο διάστημα ως υπηρέτες, πρακτική που ήταν πολύ συνηθισμένη. Όντως, η κοπέλα μπαίνει στην υπηρεσία μίας ευκατάστατης κυρίας, η οποία τη φροντίζει και της δίνει ακριβά ρούχα, στοιχείο που ήδη έχει αναφερθεί ότι είχε τη σημασία του. Στη συνέχεια γράφει στον νεαρό βοσκό ότι δεν πρόκειται να γυρίσει πίσω καθώς «*ποτέ δεν είχε σκοπό να γίνει γυναίκα βοσκού*». Να σημειωθεί ότι ενώ ο τίτλος αναφέρει τον όρο «βοσκοπούλα» η εργασιακή ταυτότητα της κοπέλας προτού μπει στην υπηρεσία δεν αναφέρεται καθόλου στους στίχους. Επομένως, είναι πιθανό ο τίτλος να αναφέρεται στην ιδιότητα που αποκτούσε η κοπέλα λόγω της σχέσης της με τον βοσκό. Κατ' επέκταση, ενισχύεται η ιδέα ότι η σύζυγος εργαζόταν όχι μόνο εντός της οικίας αλλά βοηθούσε με την εργασία της, όταν ο έμφυλος ρόλος της το επέτρεπε, σε όλες τις δραστηριότητες του συζύγου της και ίσως ακόμα και του μέλλοντα συζύγου της. Η πρωταγωνίστρια όμως της μπαλλάντας απορρίπτει την εργασία στην κτηνοτροφία για να εργαστεί στην πόλη.

Πράγματι, η αλλαγή των νοοτροπιών απέναντι στην εργασία στον τομέα της γεωργίας αλλά ακόμη περισσότερο οι αλλαγές στην ίδια τη γεωργία που έλαβαν χώρα κατά την υπό εξέταση περίοδο επηρέασαν τον έμφυλο καταμερισμό της αγροτικής εργασίας. Το ότι οι καιροί είχαν πια αλλάξει είχε γίνει κατανοητό από τους συγχρόνους και αυτό αποτυπώνεται στους στίχους της μπαλλάντας με τίτλο «Ο ειλικρινής ζευγολάτης ή 90 χρόνια πριν».⁸³⁸ Η εν λόγω μπαλλάντα ήταν πολύ δημοφιλής κρίνοντας από τις δεκαπέντε εκδόσεις της που εντοπίστηκαν στο δείγμα και παρέμεινε δημοφιλής για μεγάλη χρονική περίοδο αφού αναφέρεται από τη σημερινή βιβλιογραφία σχετικά με την αγγλική λαϊκή μουσική του τέλους του 19^{ου}

⁸³⁷ «The unkind shepherdness» (1819-1844), *BBO* Roud Number 948.

⁸³⁸ «Honest Ploughman, or, 90 years ago» (1818-1885), *BBO* Roud Number 619.

και των αρχών του 20^{ου} αιώνα.⁸³⁹ Το τραγούδι διαπνέεται από το αίσθημα της περασμένης «χρυσής εποχής»:

«Ο πατέρας μου ήταν ένας αγρότης που είχε αποδιώξει κάθε θλίψη και δυστυχία,

η μητέρα μου παραγωγός γαλακτοκομικών – όλα αυτά πριν από 90 χρόνια.

Ο πατέρας μου είχε μία μικρή φάρμα, μία σβάρνα και ένα αλέτρι,

Η μητέρα μου είχε μερικά γουρούνια, πουλερικά, ένα αλογάκι και μία αγελάδα,

Δεν είχαν προσλάβει υπηρέτη αλλά οι δύο τους κάνανε τη δουλειά τους...».

Ο αφηγητής σημειώνει ότι ενώ το ενοίκιο εκείνη την εποχή ήταν πολύ πιο χαμηλό, οι οικογένειες ήταν διπλάσιες σε μέγεθος σε σύγκριση με το σήμερα. Στη συνέχεια αναφέρει ότι προτού γεννηθεί ο ίδιος ο πατέρας του απασχολούσε ένα αγόρι για να τον βοηθάει με το όργωμα αλλά στη συνέχεια δεν χρειαζόταν πια υπηρέτες αφού τα μέλη της οικογένειας ήταν αρκετά για να ανταπεξέλθουν στις εργασίες του αγροκτήματος. Συγκεκριμένα, ο αφηγητής αναφέρει ότι όταν έφτασε στην ηλικία των εφτά ετών ξυπνούσε πολύ πρωί για να οδηγή τα ζώα στο όργωμα, ενώ η μητέρα του άρμεγε την αγελάδα. Μάλιστα, μία από τις εκδόσεις του συγκεκριμένου τραγουδιού περιλαμβάνει την αναπαράσταση της σκηνής του οργώματος με τη συνεργασία ενός άνδρα και ενός μικρότερου αγοριού.

HONEST PLOUGHMAN OR, 90 YEARS AGO.

Εικόνα 26 Ζευγολάτης⁸⁴⁰

⁸³⁹ Βλ. E. David Gregory, *The Late Victorian Folksong Revival, The persistence of English Melody, 1878-1903*, Lanham, Maryland, Toronto, Plymouth, Scarecrow Press, Inc., UK, 2010.

⁸⁴⁰ «Honest ploughman or, 90 years ago» (1845-1859), *EBO Roud Number 619*, Edition-Bod376.

Ο αφηγητής δεν παραλείπει να σχολιάσει τη διαφορά ανάμεσα στη μητέρα του και κατ' επέκταση όλων των γυναικών που ήταν παντρεμένες με αγρότες εκείνης της εποχής με τις σύγχρονές του:

*«Οι γυναίκες των αγροτών σε όλα τα μέρη μόνες τους άρμεγαν τις αγελάδες,
Δεν φορούσαν κομψά πέπλα και φορέματα,
Δεν ίππευαν καθαρόαιμα άλογα⁸⁴¹ όπως κάνουν οι γυναίκες των αγροτών
τώρα...».*

Όσον αφορά τη συνεισφορά των παιδιών στις εργασίες αναφέρει ότι *«οι θυγατέρες πήγαιναν για άρμεγμα και οι γιοί για όργωμα»*. Στη συνέχεια, ο αφηγητής επικεντρώνεται στην αφήγηση της δικής του ζωής διευκρινίζοντας ότι οι εργασίες που αναλάμβανε ένα αγόρι που μεγάλωνε σε αγροτική οικογένεια ήταν ανάλογες της ηλικίας του:

*«Όταν ήμουν στην ηλικία των 15 ετών συνήθιζα να αλωνίζω και να σπέρνω,
Σβάρνιζα, όργωνα και κατά τον θερισμό θέριζα⁸⁴²
Όταν ήμουν στην ηλικία των 20 ετών μπορούσα να διαχειριστώ σωστά το
αγρόκτημα,
Μπορούσα να κλαδεύω⁸⁴³ και να φτιάχνω αυλάκια⁸⁴⁴, να οργώνω και να
σπέρνω ή να αλωνίζω στον αχυρώνα».*

Αργότερα, όταν έφτασε τα είκοσι πέντε του χρόνια, ο αφηγητής αναφέρει ότι παντρεύτηκε, άνοιξε το δικό του σπιτικό και συνέχισε να καλλιεργεί τη γη. Τη θέση του στο πατρικό αγρόκτημα ανέλαβαν τότε τα νεότερα αδέρφια του. Η ζωή του παντρεμένου πια ζευγαριού περιγράφεται φτωχική αλλά παρόλα αυτά μπορούσαν να συντηρήσουν *«ένα γουρούνι και μία αγελάδα»* καθώς και οι δύο προσφέρανε στο οικογενειακό εισόδημα· ο σύζυγος μπορούσε να οργώσει και να εκτελέσει όλες τις εργασίες που έχει ένα αγρόκτημα, ενώ η γυναίκα του *«μπορούσε να κάθεται και να πλέκει, και να γνέθει»*. Το ζευγάρι έζησε χαρούμενο για πολλά χρόνια χωρίς να χρειαστεί να ζητήσει τη *«βοήθεια της ενορίας»*. Όμως, τώρα που ο αφηγητής, όπως ο ίδιος εξομολογείται έχει φτάσει σε πολύ μεγάλη ηλικία, αναφέρει ότι είναι ενενήντα ετών, δεν μπορεί πια να εργαστεί με αποτέλεσμα να ζει στη φτώχεια. Θεωρεί ότι η

⁸⁴¹ Στο πρωτότυπο αναφέρεται «blood horses».

⁸⁴² Στο πρωτότυπο αναφέρονται τα ρήματα «reap and mow» τα οποία έχουν αμφότερα τη σημασία του θερίζω όμως το πρώτο αναφέρετε στο θέρισμα με το δρεπάνι χειρός, ενώ το δεύτερο με το μεγαλύτερο το οποίο λόγω του ότι η χρήση του απαιτούσε μεγαλύτερη δύναμη χρησιμοποιούνταν κατά κύριο λόγο από άνδρες.

⁸⁴³ Στο πρωτότυπο «hedge».

⁸⁴⁴ Στο πρωτότυπο «ditch».

ένδειά του φανερώνει την έλλειψη σεβασμού απέναντι σε έναν άνθρωπο ο οποίος «δούλεψε όλη του ζωή για το καλό της χώρας του» και παρομοιάζει τον σεβασμό που δέχονται οι ηλικιωμένοι με το σεβασμό που έχουν «τα γαϊδούρια στο δάσος». Ταυτόχρονα, αν και οι τελευταίες στροφές παρουσιάζονται σε διάφορες παραλλαγές ανάλογα με την έκδοση, ο ηλικιωμένος αφηγητής εκφράζει με τον έναν ή με τον άλλον τρόπο τη δυσανασχέτησή του μπροστά στην ιδέα να ζητήσει βοήθεια από το κράτος καθώς αυτό θα έχει ως αποτέλεσμα να βρεθεί σε μία «*W(h)ig Bastile*», ένας χαρακτηρισμός που αποδίδεται αρχικά από τον τύπο στη νέου τύπου φυλακή στο Pentoville.⁸⁴⁵ Να σημειωθεί ότι μολονότι κάποιοι ριζοσπάστες φυλακισμένοι θεωρούσαν ότι η δικιά τους Βαστίλη ήταν το Newgate, οι νέες φυλακές συνδέθηκαν περισσότερο στην κοινή συνείδηση με τη σκληρότητα του κρατικού εγκλεισμού.⁸⁴⁶ Σε μερικές από τις παραλλαγές, ο αφηγητής τελειώνει το τραγούδι του λέγοντας ότι θα τον θάψουν «σαν το σκυλί». Παρά τις διαφοροποιήσεις, σε όλες τις εκδοχές του τραγουδιού γίνεται σαφές ότι η παλιά εποχή της ευδαιμονίας, δηλαδή η εποχή των γονέων του ενενήντα χρόνια πριν, έχει περάσει και τώρα αντί ο πρωταγωνιστής να απολαμβάνει τον σεβασμό, καταδικάζεται στην πενία λόγω της προχωρημένης ηλικίας του που δεν του επιτρέπει να εργάζεται. Να σημειωθεί ότι η μπαλλάντα που μόλις παρουσιάστηκε δεν είναι πιθανόν η πρώτη και σίγουρα δεν είναι η μοναδική η οποία εκφράζει αυτόν τον προβληματισμό ο οποίος ενυπάρχει σε μπαλλάντες από τα τέλη του 18^{ου} αιώνα.⁸⁴⁷

Στην τελευταία μπαλλάντα που παρουσιάστηκε απαντώνται πολλά από τα ζητήματα για τα οποία έχει γίνει ήδη λόγος όπως η εργασία όλης της οικιακής ομάδας στο αγρόκτημα, η απαραίτητη συμβολή και των δύο συζύγων για την ομαλή λειτουργία του νοικοκυριού και το στερεότυπο του χαρούμενου αγρότη. Αυτό όμως που προβάλλεται περισσότερο από όλα είναι οι αλλαγές που σημειώθηκαν στον αγροτικό κόσμο. Η έμφαση που δίνεται στη συγκεκριμένη μπαλλάντα σε αυτό το ζήτημα φανερώνει το πώς εξέλαβε η κοινή γνώμη ή έστω ένα τμήμα της αυτές τις αλλαγές και παράλληλα θέτει το ερώτημα αν και σε ποιο βαθμό αυτές οι αλλαγές επηρέασαν τον έμφυλο καταμερισμό της αγροτικής εργασίας.

⁸⁴⁵ Christina Parolin, *Radical Spaces, Venues of Popular Politics in London, 1790-c.1845*, Canberra, ANU E Press, 2010, σελ. 81.

⁸⁴⁶ Parolin, *Radical Spaces...*, σελ. 81.

⁸⁴⁷ Βλ. για παράδειγμα την μπαλλάντα «*Swaggering Farmers*» (1797-1834) ή «*Times altered, or, The grumbling farmers*» (1819-1844), *BBO* Roud Number 21259.

Όσον αφορά στη γυναικεία εργασία, η συμβολή της γυναίκας του αγρότη στην ομαλή λειτουργία του αγροκτήματος, σύμφωνα με τη βιβλιογραφία αλλά και όπως παρουσιάζεται σε ορισμένες από τις μπαλλάντες που εξετάστηκαν, είναι καίρια. Παρόλα αυτά, η ιστορικός Όουλεν Χάφτον εύλογα σημειώνει ότι «οι γυναίκες της υπαίθρου συνήθως δεν θεωρούνταν παραγωγοί ρευστού χρήματος αλλά προμηθεύτριες υπηρεσιών που ήταν ζωτικές για τη στήριξη της οικογένειας».⁸⁴⁸ Πιθανόν αυτή η θεώρηση να είναι η αιτία των περιορισμένων αναφορών των μπαλλαντών στη γυναικεία αγροτική εργασία. Αυτές οι σχετικά λίγες αναφορές δεν μπόρεσαν να αποτυπώσουν τις αλλαγές στον έμφυλο καταμερισμό εργασίας. Σε αυτό το σημείο, αξίζει να θυμηθεί κανείς τις περιπτώσεις αντιστροφής ρόλων που σχολίαζαν με καυστικό και άκρως περιπαικτικό τρόπο σε άλλες μπαλλάντες που έχουν αναφερθεί σε προηγούμενο σημείο αυτής της μελέτης.

Συμπερασματικά, στο σύμπαν των έντυπων «λαϊκών» μπαλλαντών, οι άνδρες είναι εκείνοι που εργάζονται στον αγρό με ελάχιστες εξαιρέσεις γυναικών που παρουσιάζονται να επιτελούν κάποια εργασία εκτός σπιτιού, όπως οι γυναίκες που αρμέγουν τα ζώα. Σε γενικές γραμμές, όπως αναφέρθηκε, οι αλλαγές που γνώρισε ο αγροτικός τομέας κατά την υπό εξέταση περίοδο, επηρέασαν τον καταμερισμό εργασίας εις βάρος των γυναικών καθώς η αγροτική γυναικεία εργασία περιορίστηκε, όπως και οι απολαβές από αυτήν. Επίσης, οι γραμμές ανάμεσα στο τί αποτελεί γυναικεία και ανδρική αγροτική εργασία, σύμφωνα με την κυρίαρχη αντίληψη και πρακτική, έγιναν πιο διακριτές. Παρόλα αυτά, δεν μπορεί να υποστηριχτεί ότι οι αλλαγές αυτές ήταν δομικές αφού τελικά οι συνθήκες στον καταμερισμό εργασίας δεν άλλαξαν δραματικά. Ίσως αυτό εξηγεί το ότι η αλλαγή που αποτυπώνεται στις μπαλλάντες εκφράστηκε περισσότερο ως προς τους άνδρες και στην αλλαγή του βιοτικού επιπέδου της οικογένειας-νοικοκυριό παρά ως προς τον καταμερισμό της εργασίας ανάμεσα στα φύλα.

3.1.2 Αλιεία και δασοκομία

Οι έντυπες «λαϊκές» μπαλλάντες που εντοπίστηκαν σχετικά με τους εργαζόμενους στην αλιεία είναι σαφώς λιγότερες από εκείνες της γεωργίας.⁸⁴⁹ Σε

⁸⁴⁸ Χάφτον, *Ιστορία των Γυναικών...*, σελ. 186.

⁸⁴⁹ Για την εξέταση του ζητήματος της αλιείας αναζητήθηκαν στο BBO οι μπαλλάντες με το θέμα «αλιείς» (fishermen). Εντοπίστηκαν συνολικά 32 καταγραφές εκ των οποίων οι 6 αφορούσαν έργα και οι 26 εκδόσεις. Η αναζήτηση στο EBBA πραγματοποιήθηκε με τη χρήση του ίδιου όρου (fisherman)

αυτό το σημείο θα πρέπει, όμως, να σημειωθεί για ακόμα μία φορά ότι οι αριθμοί αυτοί είναι ενδεικτικοί και όχι απόλυτοι.⁸⁵⁰ Επίσης, να σημειωθεί ότι ορισμένες από τις μπαλλάντες που εντοπίστηκαν στο πλαίσιο της αναζήτησης ατόμων που εργάζονται στην αλιεία αναφέρονται γενικά στους ναύτες και όχι ειδικά στους αλιείς, ενώ άλλες αναφέρονται στην πειρατεία.⁸⁵¹

Αρκετά από τα τραγούδια τα οποία αναφέρονται στην αλιεία και τους αλιείς αναφέρονται στους κινδύνους που ελλοχεύουν στη θάλασσα. Επίσης, όπως είναι αναμενόμενο δεν λείπουν και τα τραγούδια όπως «Η ακτή του Burlington», «Η βάρκα του ψαρά» και «Οι ψαράδες του Shield και του Cullercoat: μία νύχτα με καταιγίδα στον γιαλό την ώρα του ψαρέματος», τα οποία αναφέρονται στα ναυάγια ψαράδων.⁸⁵² Ενδιαφέρον είναι ότι στη δεύτερη μπαλλάντα σημειώνεται, εκτός από την ακριβή ημερομηνία και τον τόπο του συμβάντος, ότι το συγκεκριμένο τραγούδι τυπώθηκε προς όφελος του *Ασύλου Ορφανών των Εμπόρων Ναυτικών*.

Σε ορισμένες από αυτές τις περιπτώσεις ναυαγίων παρατηρείται μία ρομαντική διάθεση. Ένα τέτοιο παράδειγμα είναι ένα τραγούδι αφιερωμένο στην Alice Lee, την κόρη ενός ψαρά. Σε ένα σχεδόν ονειρικό σκηνικό, σε ένα αγρόκτημα πάνω σε έναν λόφο κοντά στη θάλασσα, ο γέρος άνδρας διηγείται «*παραμύθια του ωκεανού*», ενώ απολαμβάνει την παρέα της κόρης του η οποία με αγάπη τον περιποιείται.⁸⁵³ Το τέλος, όμως, που επιφυλάσσει για τους δύο τους το τραγούδι δεν είναι ευχάριστο. Ο αφηγητής βλέπει το βράδυ τη βάρκα του ψαρά να «*βουλιάζει αργά στα σκοτεινά μπλε νερά μαζί με τον ίδιο και την αγαπημένη, την όμορφη*⁸⁵⁴ Alice Lee». Η μπαλλάντα αυτή τυπώθηκε στο τέλος της υπό εξέταση περιόδου και η επιρροή του ρομαντισμού είναι έκδηλη. Η εικόνα που τη συνοδεύει παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον καθότι απεικονίζει μία γυναικεία φιγούρα η οποία κρατά πάνω στο κεφάλι της ένα μεγάλο καλάθι. Τα ρούχα της είναι μάλλον φτωχικά με μπαλώματα,

και απέδωσε 21 καταγραφές. Επιπλέον, εντοπίστηκαν και εξετάστηκαν τα 22 αποτελέσματα του BBO τα οποία αφορούσαν το θέμα «αλιεία», εκ των οποίων τα 4 αφορούσαν έργα και τα 18 εκδόσεις.

⁸⁵⁰ Ειδικότερα, η εξέταση των ίδιων των εντύπων αποκάλυψε ότι οι περιπτώσεις εκείνες όπου το θέμα που έχει δοθεί από τη βάση στις μπαλλάντες δεν ανταποκρίνεται πλήρως στο περιεχόμενο τους είναι συγκριτικά πολλές. Για παράδειγμα, αρκετά τραγούδια που φέρουν το θέμα αλιεία αναφέρονται στην πώληση ψαριών επομένως θα εξεταστούν παρακάτω μαζί με τις υπόλοιπες μπαλλάντες που αναφέρονται στην πώληση αγαθών.

⁸⁵¹ Βλ. για παράδειγμα «The Seamans Song of Dansekar the Duchman, his robberies done at Sea» (1658-1664?), UGL, Euing 327, *EBBA* 32614 και «The Seamans Song of Captain Ward the famous Pyrate of the world, and an / English man born» (1658-1664?), UGL, Euing 327, *EBBA* 31994.

⁸⁵² «Burlington bay» (1813-1885) *BBO* Round Number V877· «The fisher boat» (1819-1844), *BBO* Round Number V17843, Edition-Bod18615· «The Shields and Cullercoats fishermen: a stormy night on the coast while fishing» (1861) *BBO* Round Number V1998, Edition-Bod13201.

⁸⁵³ «Alice Lee» (1863-1885), *BBO* Round Number V118, Edition-Bod1263.

⁸⁵⁴ Στο πρωτότυπο αναφέρετε ο όρος «fairy».

ενώ στο πίσω μέρος πιθανόν να απεικονίζεται μία βάρκα στο γιαλό. Επομένως, η επιλογή της εικόνας συνδέεται με το θέμα του τραγουδιού και μάλιστα υπονοεί ότι η κόρη του ψαρά εργαζόταν μαζί του, κουβαλώντας ή και πουλώντας την ψαριά του πατέρα της. Η ομορφιά της κόρης του ψαρά εξάίρεται σε ακόμα μία μπαλλάντα υπονοώντας, όμως, ότι αυτό ήταν κάτι ασυνήθιστο:

*«Ο καθένας που την έβλεπε την εκτιμούσε,
Η φήμη της εξαπλώθηκε στα γειτονικά χωριά,
Ότι ήταν το πιο όμορφο πλάσμα στη γη,
Αν και δεν ήταν παρά κόρη ψαρά από γεννησιμιού της».*⁸⁵⁵

Αυτό το στερεότυπο απαντά και σε άλλες μπαλλάντες όπου προκαλείται η έκπληξη όταν μία κόρη ψαρά είναι εκπάγλου καλλονής σε τέτοιο βαθμό που να τίθεται υπό αμφισβήτηση η πατρότητα.⁸⁵⁶ Υπάρχει μάλιστα μία μελωδία ή οποία φέρει τον τίτλο «Η κόρη του ψαρά».⁸⁵⁷

Εικόνα 27 Η κόρη του ψαρά⁸⁵⁸

Μία άλλη μπαλλάντα με χιουμοριστική διάθεση αλλά εξίσου επηρεασμένη από τα παραμύθια παρουσιάζει την ιστορία ενός νεαρού ψαρά, του Paddy Miles, ο οποίος πιάνει στα δίκτυα του μία γοργόνα.⁸⁵⁹ Ο νεαρός προσπαθεί να πείσει τη γοργόνα να γίνει γυναίκα του αλλά όταν συνειδητοποιεί ότι είναι μόνο από τη μέση και πάνω γυναίκα και ότι από τη μέση και κάτω είναι ψάρι, απογοητευμένος αλλάζει γνώμη. Μία ενδιαφέρουσα πληροφορία που μας δίνει το συγκεκριμένο τραγούδι είναι

⁸⁵⁵ «Sweet WILLIAM of Plymouth» (1728-1763?), BL, Roxburghe 3.332-3.333, *EBBA* 31055.

⁸⁵⁶ Βλ. για παράδειγμα THE / CRUEL KNIGHT / And the Fortunate Farmer's Daughter (?), NLB, Crawford EB.653, *EBBA* 33256.

⁸⁵⁷ «To the TUNE of, The Fisherman's Daughter» στο «THE YOUNG / SHEPHERDESS...» (?), HLHU, Hazlitt EC65, *EBBA* 35465.

⁸⁵⁸ «Alice Lee» (1863-1885), *BBO* Round Number V118, Edition-Bod1263.

⁸⁵⁹ «Paddy Miles and the mermaid» (1846-1862) *BBO* Round Number 1567, Edition-Bod6647.

ότι ο νεαρός ψαράς «...εξασφάλιζε ένα αξιοπρεπέστατο εισόδημα, Με εξαίρεση τις μέρες που ο ωκεανός εμπόδιζε τη σκληρή εργασία του».⁸⁶⁰

Η παρουσία των γυναικών στις μπαλλάντες σχετικά με την αλιεία γίνεται εμφανής και μέσω του ρόλου της συζύγου η οποία προσεύχεται να επιστρέψει ο πατέρας του παιδιού της σώος και αβλαβής, όπως στο τραγούδι με τίτλο «Ο ψίθυρος του αγγέλου».⁸⁶¹ Το συγκεκριμένο τραγούδι μάλιστα φαίνεται να είναι από τα δημοφιλέστερα αυτής της θεματικής αφού απαντάται σε δεκατρείς εκδόσεις και έχει τυπωθεί σε πολλές πόλεις, όπως το Λονδίνο, το Μάντσεστερ, το Λιντς, το Πρέστον και αλλού. Οι αλιείς παρουσιάζονται ως ικανοί σύζυγοι κρίνοντας από άλλες περιπτώσεις, όπως για παράδειγμα το τραγούδι με τίτλο «Ο τολμηρός ψαράς» που σώζεται σε εννέα ανατυπώσεις. Σε αυτή την μπαλλάντα, ο πρωταγωνιστής με έντονο δυναμισμό ανακοινώνει σε μία κοπέλα ότι θα την παντρευτεί τονίζοντας την αρρενωπότητα και την αποφασιστικότητα του.⁸⁶² Ο ίδιος χαρακτηρισμός εμφανίζεται στην περιγραφή ενός άλλου ψαρά του Harry Hawser.⁸⁶³

Η ζωή των ψαράδων δεν παρουσιάζεται σε όλες τις μπαλλάντες δύσκολη. Αντιθέτως, σε τραγούδια όπως «Η βάρκα των στρειδιών», παρουσιάζεται μία ευχάριστη εικόνα ευημερίας και ασφάλειας.⁸⁶⁴ Στη βάρκα που είναι γεμάτη «από παχιά και καλής ποιότητας στρείδια», ο ναύτης τραγουδά απαλλαγμένος από κάθε κακή σκέψη.⁸⁶⁵ Σε μία άλλη μπαλλάντα αναφέρεται:

«Η ζωή του ευτυχισμένου ψαρά είναι η καλύτερη από όλες,

*Είναι ωραία, χωρίς αγώνες, και πολλοί θα την αγαπούσαν...».*⁸⁶⁶

Δυστυχώς, δεν είναι όμως σαφές αν το τραγούδι μιλάει για το ψάρεμα ως μέσο βιοπορισμού ή ως διασκέδαση αφού χρησιμοποιείται ο όρος «angler» ο οποίος δηλώνει το άτομο που ψαρεύει με τη χρήση καλαμιού. Ο χαρακτηρισμός «ευτυχισμένος» συναντάται και σε ακόμα μία μπαλλάντα στην οποία φαίνεται ότι ο ψαράς βγάζει τα προς το ζην από την αλιεία.⁸⁶⁷ Από μία άλλη μπαλλάντα με τίτλο «Η βασιλική αναψυχή των εύθυμων ψαράδων», στην οποία χρησιμοποιείται επίσης ο όρος «angler» αλλά και ο όρος «fisherman», γίνεται σαφές ότι στο σύμπαν των

⁸⁶⁰ «Paddy's Mermaid» (1849-1862), *BBO* Round Number 1567, Edition-Bod12684.

⁸⁶¹ «The angel's whisper» (1813-1885), *BBO* Round Number V129.

⁸⁶² «The bold fisherman» (1813-1885), *BBO* Round Number 291.

⁸⁶³ «Harry Hawser!» (1840-1851), *BBO* Round Number 13776.

⁸⁶⁴ «The Oyster Boat» (1845-1859), *BBO* Round Number V1780.

⁸⁶⁵ «The Oyster Boat» (1845-1859) *BBO* Round Number V1780, Edition-Bod19090.

⁸⁶⁶ «The Jolly Angler» (1850-1855) *BBO* Round Number V1009.

⁸⁶⁷ «The (Jolly) Fisherman» (1802-1819), *BBO* Round Number 13361.

μπαλλαντών το ψάρεμα παρουσιάζεται ως εργασία αλλά και ως μέσο αναψυχής.⁸⁶⁸ Μάλιστα, το συγκεκριμένο τραγούδι εξηγεί πως ο Αδάμ και η Εύα, εραστές αλλά και επαγγελματίες διαφόρων κλάδων, όπως γιατροί, πολιτικοί και έμποροι στην πραγματικότητα χρησιμοποιούν κάποιες από τις δεξιότητες που έχει ένας ψαράς, καταλήγοντας «...η τέχνη των ψαράδων, υπερτερεί αδιαμφισβήτητα, όπως τα μαθηματικά υπάρχουν σε όλες τις επιστήμες...». Πολύ ιδιαίτερη είναι μία από τις ξυλογραφίες που συνοδεύουν τους στίχους. Δύο καλοντυμένες ανδρικές φιγούρες κρατάνε καλάμια ψαρέματος και ψαρεύουν στις όχθες ενός ποταμού. Ο ένας άνδρας πιάνει ένα ψάρι και υμνεί την «ευχαρίστηση που φέρνει ένας τέτοιος θησαυρός», ενώ από το αγκίστρι του δεύτερου άνδρα κρέμεται ολόκληρη η υδρόγειος και ο ίδιος σχολιάζει «κρατώντας αγκίστρι και πετονιά όλα είναι δικά μου».

Εικόνα 28 «The Royal Recreation of Jovial Anglers» (1663-1674?)⁸⁶⁹

Οι ψαράδες σε γενικές γραμμές παρουσιάζονται χωρίς οικονομικά προβλήματα. Μάλιστα σε μία μπαλλάντα αναφέρεται ότι «οι γενναίοι ψαράδες, έχονε περισσότερα χρήματα» από οποιονδήποτε έμπορο.⁸⁷⁰ Αυτό ήταν και το κίνητρο

⁸⁶⁸ «The Royal Recreation / Of Jovial ANGLERS. / Proving that all Men are Intanglers, / And all Professions are turn'd Anglers» (1663-1674?), NLS, Crawford EB.952, EBBA 33526.

⁸⁶⁹ «The Royal Recreation / Of Jovial ANGLERS. / Proving that all Men are Intanglers, / And all Professions are turn'd Anglers» (1663-1674?), NLS, Crawford EB.952, EBBA 33526.

⁸⁷⁰ «The Noble Fisher-Man. / Or Robin Hood's preferment shewing how he won a prize on the Sea and how he / gave one half to his dame, and the other to the building of Alms-houses» (1686-1688?), NLS,

που οδήγησε τον Ρομπέν των Δασών να επεκτείνει τη δράση του και στη θάλασσα καθότι σε μία μπαλλάντα γίνεται και ο ίδιος ψαράς. Ο τίτλος μάλιστα της εν λόγω μπαλλάντας, η οποία κρίνοντας από την παρουσία της σε πολλές συλλογές ήταν αρκετά δημοφιλής, χαρακτηρίζει «ευγενή» τον ψαρά, που στη συγκεκριμένη περίπτωση είναι ο Ρομπέν των Δασών.

Γίνεται σαφές από τα παραπάνω ότι η εργασιακή ταυτότητα του άνδρα, συζύγου ή πατέρα, προσδιορίζει όχι μόνο τον ίδιο αλλά και τις γυναίκες που τον περιβάλλουν. Αναφέρθηκε, επίσης, το στερεότυπο της κόρης του ψαρά σύμφωνα με το οποίο οι γυναίκες αυτές δεν φημίζονται για την εξωτερική τους εμφάνιση. Όσο για το στερεότυπο που συνόδευε τις συζύγους των ψαράδων είναι γνωστή στην βρετανική ιστορία η περίπτωση των πολιτικοποιημένων «γυναικών ψαράδων». Οι γυναίκες αυτές θεωρούνταν αθυρόστομες, απείθαρχες και πολιτικά θερμόαιμες καθότι ήταν γυναίκες της αγοράς.⁸⁷¹ Το στερεότυπο ήταν τόσο ισχυρό ώστε ο όρος «γυναίκα ψαρά» άρχισε, όπως σημειώνει η Όλουεν Χάφτον, να χρησιμοποιείται αδιακρίτως για οποιαδήποτε γυναίκα έπαιρνε μέρος σε ταραχές.⁸⁷² Στις μπαλλάντες του δείγματος, όμως, αυτό το στερεότυπο δεν παρουσιάζεται συχνά και μάλιστα συνδέεται περισσότερο μάλλον με το γεγονός ότι οι γυναίκες κυκλοφορούν και εργάζονται στην αγορά παρά στην ιδιότητα της συζύγου του ψαρά.⁸⁷³

Η εργασία του ξυλοκόπου δεν εμφανίζεται ιδιαίτερα συχνά στις μπαλλάντες.⁸⁷⁴ Σε μία από τις λίγες οι οποίες αναφέρονται αποκλειστικά σε αυτό το θέμα η ζωή του ξυλοκόπου παρουσιάζεται συνυφασμένη με τη σκληρή εργασία αλλά και με πολύ σπουδαία πλεονεκτήματα:

«Η ζωή του ξυλοκόπου αν και είναι καταδικασμένος να μοχθεί,

Crawford EB.683, *EBBA* 33332· «The Noble Fisher-Man...» (1686-1688), BL, Roxburghe 2.370-2.371, *EBBA* 30808· «The Noble Fisher-Man...» (1686-1688), HLHU, Huth EBB65H, 2.227, *EBBA* 34644· «The Noble Fisher-Man...» (1693-1695?), PL, Pepys 2.108, *EBBA* 20730· «The Noble Fisher-Man...» (1681-1684?), PL, Pepys 2.123, *EBBA* 20744· «The Noble Fisherman: / Or, Robin Hood's Preferment» (1741-1762), BL, Roxburghe 3.524-3.525, *EBBA* 31229.

⁸⁷¹ Χάφτον, *Ιστορία των Γυναικών...*, σελ. 545.

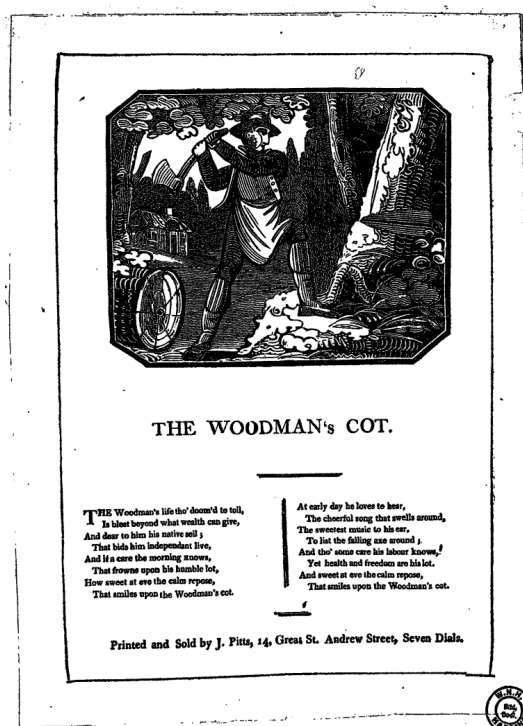
⁸⁷² Στο ίδιο.

⁸⁷³ Σχετικά με τις πωλήτριες ψαριών βλ. παρακάτω, σελ. 369-373.

⁸⁷⁴ Στην κατηγορία της δασοκομίας συμπεριλήφθηκαν οι κηπουρικές εργασίες που δεν εμπίπτουν στην κατηγορία της γεωργίας και η υλοτομία. Η αναζήτηση στο BBO για μπαλλάντες με το θέμα «δάσος» (forest) απέδωσε μόλις ένα αποτέλεσμα, ενώ εντοπίστηκαν 15 συνολικά καταγραφές με το θέμα «υλοτομία» (woodcutting), εκ των οποίων οι 2 αφορούν σε έργα και οι 13 σε εκδόσεις. Η αναζήτηση του θέματος «κηπουρική» απέφερε περίπου τις διπλάσιες καταγραφές με 32 συνολικά αποτελέσματα, από τα οποία τα 6 αφορούν έργα και 26 εκδόσεις. Για την αντίστοιχη αναζήτηση στο EBBA χρησιμοποιήθηκαν οι λέξεις «woodman» που απέφερε συνολικά 4 αποτελέσματα που αφορούσαν 3 διαφορετικά τραγούδια και «gardener» που απέφερε 18 συνολικά αποτελέσματα.

Είναι ευλογημένη με περισσότερα από ότι είναι δυνατό να προσφέρει ο πλούτος...». ⁸⁷⁵

Ολόκληρο το σχετικά σύντομο τραγούδι είναι αφιερωμένο στην ευτυχία που αντλεί ο ξυλοκόπος από την εργασία του καθώς του προσφέρει ανεξαρτησία, υγεία και ελευθερία. Ιδιαίτερη έμφαση έχει δοθεί στην εικόνα η οποία καταλαμβάνει περισσότερο χώρο από τους στίχους που συνοδεύει, γεγονός που μπορεί να οφείλεται στη μικρή έκταση του τραγουδιού.

Εικόνα 29 Ξυλοκόπος ⁸⁷⁶

Η πιο δημοφιλής μπαλλάντα του δείγματος σχετικά με ξυλοκόπους, συνοδεύεται σε αρκετές από τις δεκαεννέα εκδόσεις της από μία πιο εκλεπτυσμένη εκδοχή της ίδιας εικόνας αλλά η θεματική του τραγουδιού είναι εντελώς διαφορετική. ⁸⁷⁷ Οι στίχοι είναι στην πραγματικότητα μία παράκληση με αποδέκτη τον ξυλουργό. Ο αφηγητής τον παρακαλεί να μην κόψει ένα δέντρο το οποίο έχει μεγάλη συναισθηματική αξία για εκείνον.

Σε μία άλλη μπαλλάντα με τίτλο «Ο ξυλοκόπος» επαναλαμβάνεται η ιδέα ότι οι ξυλοκόποι ζούνε «πολύ μακριά από την φασαρία και τον καπνό» και είναι

⁸⁷⁵ «The woodman's cot» (1780-1819), BBO Round Number V11689.

⁸⁷⁶ «The woodman's cot» (1780-1819), BBO Round Number V11689.

⁸⁷⁷ «Woodman spare that tree» (1797-1885), BBO Round Number 13833.

απαλλαγμένοι από σκέψεις που ταλανίζουν τους άλλους ανθρώπους.⁸⁷⁸ Σε κάποιες από τις εκδοχές ο ξυλοκόπος χαρακτηρίζεται «καλός άνθρωπος», ενώ σε άλλες «τολμηρός». Σε όλες, όμως, τις εκδόσεις το βασικό θέμα είναι η μεγάλη συνεισφορά του ξυλοκόπου στην κοινωνία αφού χάρη στον δικό του μόχθο κατασκευάζονται τόσα διαφορετικά αντικείμενα. Η λίστα είναι εκτενής και περιλαμβάνει εκτός των άλλων το ρινγκ των πυγμάχων, βαρέλια, κρεμάλες, τον θρόνο, παιδικά παιχνίδια, και φέρετρα για όλους. Σε μία από τις δέκα εκδόσεις αναφέρεται στον υπότιτλο ότι πρόκειται για ένα πολύ αγαπητό τραγούδι.⁸⁷⁹

3.1.3 Ορυχεία

Η εξόρυξη άνθρακα είχε μία σημαντική θέση ανάμεσα στους κλάδους της βιομηχανίας καθώς η Βρετανία βασιζόταν στο κάρβουνο για την ενέργεια της ακόμα και πριν το 1700.⁸⁸⁰ Η εξόρυξη του άνθρακα διαδραμάτισε έναν σημαντικό ρόλο κατά την περίοδο της Βιομηχανικής Επανάστασης αλλά και αργότερα στη βικτωριανή περίοδο και έως τις πρώτες δεκαετίες του εικοστού αιώνα.⁸⁸¹ Οι έντυπες «λαϊκές» μπαλλάντες συνεισφέρουν στη συζήτηση σχετικά με την ιστορία της εργασίας στα ορυχεία χρησιμοποιώντας αντί των στατιστικών και των δεικτών θνησιμότητας που έχουν ήδη παρουσιαστεί στη δευτερογενή βιβλιογραφία, τη λαϊκή κουλτούρα και τις στερεοτυπικές αναπαραστάσεις που προβάλλονται μέσω αυτής φωτίζοντας την εργασία του ανθρακωρύχου από μία άλλη σκοπιά.⁸⁸²

Η εργασία στα ανθρακωρυχεία και στην εξόρυξη υλικών αποτυπώνεται στις μπαλλάντες κυρίως των τελευταίων δεκαετιών της υπό εξέταση περιόδου. Κρίνοντας από το πλήθος και την ποικιλία των θεμάτων, οι μπαλλάντες με πρωταγωνιστές

⁸⁷⁸ «The woodman» (1797-1884), *BBO* Round Number 24883.

⁸⁷⁹ «The woodman. A much-admired song» (1797-1807), *BBO* Round Number 24883, Edition-Bod2654.

⁸⁸⁰ Βλ. John Hatcher, *The History of the British Coal Industry Vol. 1, Before 1700: Towards the Age of Coal*, Οξφόρδη, Clarendon, 1993.

⁸⁸¹ Για μία λεπτομερή ιστορία της βιομηχανίας του άνθρακα βλ. Michael W. Flinn και David Stoker, *The History of the Coal Industry Vol. 2, 1700-1830: The Industrial Revolution*, Οξφόρδη, Clarendon, 1984· R. A. Church, Allan Hall και John Kanefsky, *The History of the Coal Industry Vol. 3, 1830-1913*, Οξφόρδη, Clarendon, 1986· Barry Supple, *The History of the Coal Industry Vol.4, 1913-1946: The Political Economy of Decline*, Οξφόρδη, Clarendon, 1987.

⁸⁸² Βλ. Frederick Engels, *Η Κατάσταση της Εργατικής Τάξης στην Αγγλία*, μέρος Β', μτφρ. Λευτέρης Αποστόλου, Αθήνα, Εκδοτικός Οίκος Δημιουργία, 1989 [1975], σελ. 156-181· Andrew Walker, «Pleasurable homes?, Victorian model miner's wives and family wage in a south Yorkshire colliery district», *Women's History Review* 6:3 (1997), 317-336· Keith Wrightson και David Levine, «Death in Wickham» στο John Walter και Roger Schofield (επιμ.), *Famine, Disease and Social Order in Early Modern Society*, Κέιμπριτζ, CUP, 1989· Peter Kirby, «Attendance and work effort in the Great Northern Coalfield, 1775-1864», *Economic History Review* 65:3 (2012), 961-983.

ανθρακωρύχους ήταν ιδιαίτερα δημοφιλείς.⁸⁸³ Ειδικότερα, από την εξέταση του συγκεκριμένου δείγματος αναδύθηκαν τέσσερα βασικά θέματα: το θέμα των εργατικών ατυχημάτων, οικονομικά ζητήματα, η γυναικεία εργασία και η παιδική εργασία στα ορυχεία.

Οι συνθήκες εργασίας στα ανθρακωρυχεία, όπως περιγράφονται και στις μπαλλάντες, κρύβουν πολλούς κινδύνους, οπότε τα τραγούδια που αναφέρονται σε δυστυχήματα δεν είναι σπάνια. Για παράδειγμα, τον Δεκέμβριο του 1875 εφημερίδες σε όλη την Αγγλία δημοσίευσαν την είδηση σχετικά με μια «τρομακτική έκρηξη στο ανθρακωρυχείο κοντά στο Barnsley» αναφέροντας τον αριθμό των ανασυρόμενων πτωμάτων:

«Στις 6 η ώρα τη Δευτέρα το πρωί περισσότεροι από 300 άνδρες και παιδιά κατέβηκαν στο ανθρακωρυχείο του Swain Main κοντά στο Barnsley, για να ξεκινήσουν δουλειά και σε λιγότερο από τέσσερις ώρες αργότερα υπήρχαν φόβοι ότι σχεδόν οι μισοί είχαν υποκύψει στις θανατηφόρες επιπτώσεις των αναθυμιάσεων».⁸⁸⁴

Ένας αυτόπτης μάρτυρας περιέγραψε τις θλιβρές εικόνες αναφέροντας ότι «χήρες, μητέρες και πατέρες και παιδιά συνωστιζόνταν» δίπλα στον λάκκο για να αναγνωρίσουν τους νεκρούς συγγενείς τους.⁸⁸⁵ Εκτός από τα άρθρα στις εφημερίδες, για το συγκεκριμένο δυστύχημα τυπώθηκε μια μπαλλάντα με τίτλο «Στίχοι σχετικά με την τρομερή έκρηξη ανθρακωρυχείου κοντά στο Barnsley όπου χάθηκαν 120 ζωές».⁸⁸⁶

Ένα άλλο χαρακτηριστικό παράδειγμα τραγουδιού αυτής της θεματολογίας είναι η μπαλλάντα με τον εκτενή αλλά άκρως πληροφοριακό τίτλο «Στίχοι σχετικά με τα ατυχήματα και τις εκρήξεις που έλαβαν χώρα στη Νότια Ουαλία και στο Yorkshire τη Δευτέρα και την Τρίτη, 4 και 5 Δεκεμβρίου, από τις οποίες σκοτώθηκαν 23 στο New Tradegar, 12 στο Pentrych, και 150 στο Yorkshire... Ύμνος που συνετέθη για

⁸⁸³ Η αναζήτηση στο BBO χρησιμοποιώντας το θέμα «ανθρακωρυχεία και εξόρυξη» (coalmines and mining) απέφερε συνολικά 84 καταγραφές, 65 εκδόσεις και 19 έργα. Η αναζήτηση στο EBBA πραγματοποιήθηκε με τη βασική αναζήτηση των όρων «ανθρακωρύχος» (collier) που απέφερε 28 καταγραφές. Να σημειωθεί ότι αναζητήθηκε επιπλέον και ο όρος «μεταλλωρύχος» (miner) αλλά καμία από τις μπαλλάντες που βρέθηκαν στο EBBA δεν σχετιζόνταν με το θέμα διότι αυτή η ακολουθία γραμμάτων συναντιέται σε αρκετές αγγλικές λέξεις με συνέπεια να εμφανίζονται στα αποτελέσματα για παράδειγμα μπαλλάντες που περιλαμβάνουν τον όρο Minerva, οι οποίες δεν σχετίζονται με κανέναν τρόπο με το θέμα των μεταλλωρύχων.

⁸⁸⁴ «Frightful Colliery Explosion Near Barsley», *The Prescott Reporter and St. Helen's General Advertiser*, December 11, 1875, σελ. 5.

⁸⁸⁵ Στο ίδιο.

⁸⁸⁶ «Lines on the terrible colliery explosion near Barsley loss of 120 lives» ([1785]), *BBO Roud Number V7863*, Edition-Bod2690.

την περίσταση και τραγουδήθηκε για αυτούς».⁸⁸⁷ Στη δεύτερη στήλη αυτής της μπαλλάντας, είναι τυπωμένο το ίδιο κείμενο στην ουαλική γλώσσα, ενώ στο κάτω μέρος του φύλλου παρατίθεται η λίστα με τα ονόματα εκείνων που έχασαν τη ζωή τους στο Pentrych. Οι μπαλλάντες αυτής της θεματολογίας παρέχουν χρήσιμες πληροφορίες για τα δυστυχήματα αναδεικνύοντάς τα ως ιστορικά γεγονότα. Οι ακριβείς λεπτομέρειες, η αναφορά σε συγκεκριμένο τόπο και χρόνο και σε μερικές περιπτώσεις η ελαφρώς διαφοροποιημένη μορφή της έντυπης «λαϊκής» μπαλλάντας είναι παράγοντες οι οποίοι υποδηλώνουν ότι τα δυστυχήματα τα οποία αναφέρονται είναι πραγματικά. Επίσης, το ίδιο το περιεχόμενο των μπαλλαντών μας οδηγεί στη σκέψη ότι οι μπαλλάντες σχετικά με τα εργατικά ατυχήματα έχουν διττό σκοπό: να διαδώσουν τα νέα και να τιμήσουν εκείνους που χάσανε τη ζωή τους.

Άλλες μπαλλάντες στόχο έχουν να εκφράσουν τους φόβους των ανθρακωρύχων και να αφηγηθούν τα δεινά τους. Σε αυτές τις περιπτώσεις η αφήγηση του ατυχήματος ξεπερνάει τα γεωγραφικά όρια, τον ενημερωτικό χαρακτήρα ή την απόδοση τιμών και αποκτά διδακτικό χαρακτήρα. Μολονότι αυτές οι μπαλλάντες δεν μπορούν να συνδεθούν με ασφάλεια με πραγματικά περιστατικά, το θέμα των εργατικών ατυχημάτων και δυστυχημάτων απαντάται πολύ συχνά και σε αυτήν την ομάδα τραγουδιών. Συχνές είναι οι αναφορές στις δυσκολίες του επαγγέλματος και στην επικινδυνότητα του. Στην μπαλλάντα με τίτλο «Ο υπομονετικός Τζο, ή ο Ανθρακωρύχος του Newcastle» ο ήρωας από καθαρή τύχη αποφεύγει τον θάνατο όταν ένας σκύλος του κλέβει το φαγητό κι εκείνος σπεύδει να το επανακτήσει.⁸⁸⁸ Όταν μετά από αυτήν την αστεία περιπέτεια γυρίζει πίσω διαπιστώνει ότι ο συνάδελφος του είχε χάσει την ζωή σε εργατικό δυστύχημα. Σε μία άλλη μπαλλάντα ο πρωταγωνιστής βρίσκεται παγιδευμένος κάτω από τη γη και όταν τον παίρνει ο ύπνος από την εξάντληση, ονειρεύεται τη σύζυγο του να προσεύχεται για εκείνον.⁸⁸⁹ Η ιστορία αυτή έχει αίσιο τέλος αφού τελικά οι συνάδελφοι του θύματος καταφέρουν να τον απεγκλωβίσουν.

Από τα παραπάνω παραδείγματα γίνεται σαφές ότι οι μπαλλάντες τονίζουν τον υψηλό βαθμό επικινδυνότητας που συνδέεται με την εξόρυξη υλικών. Μέσα, όμως, από αυτά τα τραγούδια τονίζεται ο δεσμός ανάμεσα στους ανθρακωρύχους και

⁸⁸⁷ «Lines on the accidents & colliery explosions that took place in South Wales and Yorkshire on Saturday and Monday, Dec. 4th and 5th [1875], by which 23 were killed at New Tredegar, 12 in Pentrych, and 150 in Yorkshire. Hymn composed for the occasion, and sung over them» ([1875]), *BBO Roud Number V7872*, Edition-Bod20081.

⁸⁸⁸ «Patient Joe, or The Newcastle collier» (1784-1859), *BBO Roud Number V1926*.

⁸⁸⁹ «The pitman's dream» (?), *BBO Roud Number V14041*, Edition-Bod19642.

την κοινότητα, ιδιαίτερα με την οικογένειά τους αλλά και οι σκληρές συνθήκες διαβίωσης. Οι κίνδυνοι και οι κακές συνθήκες διαβίωσης που περιγράφονται στις μπαλλάντες έχουν απασχολήσει και τη δευτερογενή βιβλιογραφία. Ο E.H. Hunt στη εισαγωγή του βιβλίου του με τίτλο *British Labour History 1815- 1914*, συγκρίνει τη ζωή ενός αγρότη με αυτήν ενός ανθρακωρύχου.⁸⁹⁰ Από τη μία, το επίπεδο ζωής του ανθρακωρύχου ήταν καλύτερο. Η διατροφή του ήταν καλύτερη περιλαμβάνοντας περισσότερη πρωτεΐνη, ενώ το σπίτι του σε αντίθεση με αυτό του γεωργού ήταν ζεστό λόγω του δωρεάν ή έστω φθηνού κάρβουνου. Από την άλλη, όμως, οι ανθρακωρύχοι παρουσιάζουν μεγαλύτερα ποσοστά θνησιμότητας και ιδιαίτερα υψηλά ποσοστά παιδικής θνησιμότητας σε αντίθεση με τα αντίστοιχα ποσοστά των φτωχότερων αγροτών αφού τα παιδιά εκείνων ήταν πιο πιθανό να επιβιώσουν. Το 1861 έχασαν τη ζωή τους εν ώρα εργασίας 934 ανθρακωρύχοι. Για κάθε 90.000 τόνους που εξάγεται από το ορυχείο, αντιστοιχούσε ένας νεκρός.⁸⁹¹ Ο ίδιος ιστορικός αναφέρει όμως ότι η κατάσταση που περιγράφει δεν ήταν ίδια για όλους τους ανθρακωρύχους και όλους τους αγρότες αφήνοντας περιθώρια για διαφοροποιήσεις ανάλογα με το μέρος.

Οι δυσκολίες που αντιμετώπιζαν οι ανθρακωρύχοι θίγονται και σε μπαλλάντες με οικονομικο-πολιτικές αναφορές αφού σε τουλάχιστον δύο μπαλλάντες του δείγματος γίνεται άμεσα λόγος για το κόστος του κάρβουνου και τους μισθούς των ανθρακωρύχων. Στη μία από αυτές με τον χαρακτηριστικό τίτλο «Γιατί τα κάρβουνα είναι τόσο ακριβά;» σχολιάζεται η ακρίβεια του κάρβουνου κατηγορώντας τα αφεντικά που κερδίζουν, ενώ οι ανθρακωρύχοι μοχθούν.⁸⁹² Στο ίδιο ύφος κινείται και μια άλλη μπαλλάντα με τίτλο «Η υπεράσπιση των ανθρακωρύχων» στην οποία ο αφηγητής παίρνει ευθέως θέση υπέρ των ανθρακωρύχων ενάντια στις κατηγορίες που δέχονται σχετικά με την πολύ υψηλή τιμή του κάρβουνου.⁸⁹³ Υποστηρίζει ότι δεν ευθύνονται οι ίδιοι οι αλλά οι εργοδότες τους. Συνεχίζει λέγοντας ότι οι ανθρακωρύχοι διακινδυνεύουν τη ζωή τους κάθε μέρα, πολλοί μάλιστα έχουν πεθάνει εξαιτίας του επαγγέλματός τους και έχουν αφήσει πίσω τους ορφανά παιδιά, επομένως αξίζουν τον υψηλό μισθό τους. Αυτές οι μπαλλάντες δεν τονίζουν μόνο τους πιθανούς κινδύνους αυτής της εργασίας αλλά παράλληλα εξυμνούν τη γενναιότητα και την εργατικότητα των ανθρώπων που εργάζονται στα

⁸⁹⁰ E. H. Hunt, *British Labour History 1815-1914*, Λονδίνο, Weidenfeld and Nicolson, 1981.

⁸⁹¹ Hunt, *British Labour History...*, σελ. 5.

⁸⁹² «Why are coals so dear?» (?), *BBO Roud Number V10187*.

⁸⁹³ «The Collier's Defence» (1840-1866), *BBO Roud Number V7879*.

ανθρακωρυχεία.⁸⁹⁴ Οι υψηλοί μισθοί των ανθρακωρύχων οφείλονταν όχι μόνο στην υψηλή επικινδυνότητα αλλά και στο γεγονός της συχνής έλλειψης εξειδικευμένου εργατικού δυναμικού. Συγκεκριμένα, κατά τα τέλη του 17^{ου} αιώνα και στις αρχές του 18^{ου}, οι σύγχρονοι εξέφραζαν τη δυσαρέσκειά τους απέναντι στους ψηλούς μισθούς και στην απροθυμία για εργασία.⁸⁹⁵ Πρέπει ωστόσο να σημειωθεί ότι μόνο τα άτομα τα οποία εργάζονταν σε συγκεκριμένες θέσεις, όπως στους καυστήρες, δηλαδή σε εργασία που απαιτούσε σωματική δύναμη και θάρρος, ικανότητα και εμπειρία, απολάμβαναν υψηλότερους μισθούς και όχι το σύνολο του εργατικού δυναμικού που εργαζόταν στην εξόρυξη άνθρακα.⁸⁹⁶

Στις μπαλλάντες που παρουσιάστηκαν μέχρι αυτό το σημείο, όπως και στην πλειοψηφία των μπαλλαντών του δείγματος, οι γυναίκες είχαν δευτερεύοντα ρόλο ή απουσίαζαν εντελώς. Πράγματι, η μπαλλάντα με τίτλο «Η κοπέλα ανθρακωρύχος» είναι η μοναδική μπαλλάντα στο δείγμα που εξετάστηκε η οποία έχει αφηγητή γένους θηλυκού.⁸⁹⁷ Στην πρώτη στροφή, η αφηγήτρια αναφέρει το όνομά της και τον τόπο καταγωγής της. Τονίζει ότι ο πατέρας της αλλά και η μητέρα της εργάζονται στο ορυχείο. Εξηγεί ότι η οικογένεια της είναι πολυμελής με επτά παιδιά και ως εκ τούτου είναι υποχρεωμένη να δουλεύει και η ίδια στο ορυχείο.⁸⁹⁸ Σε αυτό το σημείο έχει ενδιαφέρον το ότι αναφέρει πως γνωρίζει ότι οι ακροατές αισθάνονται οίκτο για εκείνη και την μοίρα της. Εκείνη, όμως, προσπαθεί να διατηρεί την καλή διάθεσή της. Η νεαρή ανθρακωρύχος μιλάει για τους κινδύνους που ελλοχεύουν στο ορυχείο. Αναφέρει χαρακτηριστικά ότι κάθε μέρα απειλείται από τους μεγαλύτερους κινδύνους, να κρεμαστεί στον αέρα από ένα σκοινί ή μια αλυσίδα, να πέσει μέσα στον λάκκο, να σκοτωθεί ή να τραυματιστεί. Διακινδυνεύει, όμως, για το καθημερινό ψωμί. Παρά τις ταλαιπωρίες, τα κουρελιασμένα ρούχα και τα μαύρα από το κάρβουνο πρόσωπά τους, οι ανθρακωρύχοι σύμφωνα με την αφηγήτρια είναι

⁸⁹⁴ Βλ. για παράδειγμα και «Jolly collier lads» (?), *BBO Roud Number V4180*: «The brave collier lads» (1838-1859), *BBO Roud Number V502*: «The jolly collier» (?), *BBO V4181*.

⁸⁹⁵ John Hatcher, «Labour, leisure and economic thought before the nineteenth century», *Past & Present* 160 (1998), σελ. 86.

⁸⁹⁶ Hatcher, «Labour, Leisure and Economic Thought...», σελ. 86.

⁸⁹⁷ «The Collier Lass», (1796-1866), *BBO Roud Number V7863*.

⁸⁹⁸ Στο ίδιο:

*«Το όνομά μου είναι Polly Parker και είμαι από το Worlsey,
Ο πατέρας και η μητέρα μου δουλεύουν στο ανθρακωρυχείο·
Η οικογένειά μας είναι μεγάλη, έχουμε επτά παιδιά,
Έτσι κι εγώ είμαι υποχρεωμένη να δουλεύω σε ένα ορυχείο
Και αφού αυτή είναι η μοίρα μου, ξέρω ότι λυπάστε
που οι μέρες μου περνούν με μία τέτοια απασχόληση,
Αλλά διατηρώ ακμαίο ηθικό, τραγουδώ και δείχνω εντυχισμένη,
Παρόλο που είμαι απλώς ένα κορίτσι ανθρακωρύχος...».*

ευγενικοί και ελεύθεροι με καθαρές καρδιές παρόλο που εργάζονται υπογείως. Στην τελευταία στροφή το περιεχόμενο και η διάθεση αλλάζει αφού η πρωταγωνίστρια αναζητά διέξοδο μέσω ενός γάμου. Αναφέρει ότι παρά τις νουθεσίες των γονέων της, σκέφτεται ένα αγόρι το οποίο επίσης δουλεύει στα ορυχεία. Αν είναι καλός και την επιθυμεί κι εκείνος θα τον παντρευτεί αλλιώς μια άλλη ευκαιρία θα βρεθεί κι εκείνη θα πάψει να είναι μια κοπέλα που εργάζεται στα ανθρακωρυχεία.

Από τα παραπάνω γίνεται σαφές ότι οι άσχημες οικονομικές συνθήκες ανάγκαζαν γυναίκες και ανύπαντρα κορίτσια όπως η ηρωίδα να εργαστούν εκτός σπιτιού. Αν άλλα μέλη της οικογένειας εργαζόταν στο ανθρακωρυχείο, τότε ήταν πιθανόν μαζί τους να δούλευαν και εκείνες. Κατά τον 18^ο αιώνα παρατηρήθηκε αύξηση του πληθυσμού ως επακόλουθο της εξάλειψης των μεγάλων επιδημιών και η διεύρυνση της βάσης της κοινωνικής πυραμίδας που προέκυψε από αυτή τη δημογραφική αύξηση, όπως αναφέρει η Χάφτον, έκανε την εργασία φθηνή.⁸⁹⁹ Φθηνότερη απ' όλες ήταν εκείνη των γυναικών. Η εικόνα της σκληρά εργαζόμενης γυναίκας η οποία εργάζεται για να συνεισφέρει στο νοικοκυριό δημιουργεί ένα αίσθημα συμπάθειας προς τη νεαρή κοπέλα στον σημερινό ακροατή. Η μελωδία που παραδοσιακά συνοδεύει αυτήν την μπαλλάντα ενισχύει αυτό το αίσθημα.

Collier Lass.

Εικόνα 30«The Collier Lass» (1796-1853)⁹⁰⁰

Παρόλα αυτά, η γνώμη των συγχρόνων της δεν ήταν πάντα η ίδια. Η αναφορά της βασιλικής επιτροπής που επιφορτίστηκε με την εξέταση των εργασιακών συνθηκών στα ορυχεία δημοσιεύτηκε στις αρχές Μάιου του 1842 και προκάλεσε μεγάλη αίσθηση.⁹⁰¹ Η πρώτη εντύπωση που αποκόμισε η μεσαία τάξη

⁸⁹⁹ Χάφτον, *Ιστορία των Γυναικών...*, σελ. 29

⁹⁰⁰ BBO Roud Number V7863, Edition - Bod10216.

⁹⁰¹ Commissioners for Inquiring into Employment and Condition of Children in Mines and Manufactories, *The Condition and Treatment of the Children employed in the Mines and Colliers of the*

ήταν ότι οι ανθρακωρύχοι ήταν αμόρφωτοι αγροίκοι που χαρακτηρίζονταν από την κατάχρηση του αλκοόλ, την έλλειψη πίστης και αηδιαστικές σεξουαλικές πρακτικές.⁹⁰² Τον ίδιο μήνα ξέσπασε σκάνδαλο όταν δημοσιεύτηκαν στον τύπο άρθρα σχετικά με γυναίκες και κορίτσια που φορώντας παντελόνια και δεμένες σαν ζώα έσερναν βαριά φορτία κάρβουνου.⁹⁰³ Τις επόμενες μέρες η κατάσταση οξύνθηκε με τη δημοσίευση των πορισμάτων της επιτροπής σχετικά με την παιδική εργασία. Ενδιαφέρον έχει το ότι το σκάνδαλο δεν προκλήθηκε από την αναφορά των άσχημων, επιβλαβών για την υγεία των γυναικών, συνθηκών εργασίας αλλά από την αποκάλυψη σύμφωνα με τα δημοσιεύματα ότι οι γυναίκες εργάζονται γυμνόστηθες ανάμεσα σε γυμνούς άνδρες.⁹⁰⁴ Οι εικόνες που συνόδευαν αυτά τα δημοσιεύματα ενίσχυαν την εντύπωση ότι οι γυναίκες που ασκούσαν αυτό το επάγγελμα διαφθείρονταν από το περιβάλλον του ανθρακωρυχείου και ως εκ τούτου έχαναν την ηθική τους και μαζί την ικανότητα να γίνουν καλές σύζυγοι και μητέρες.⁹⁰⁵

Από το καλοκαίρι του ίδιου έτους η γυναικεία εργασία στα ορυχεία μπαίνει στο περιθώριο. Ο λόγος ήταν η Νομοθεσία Περί Ορυχείων (Mine Acts, 1842) που εισηγήθηκε ο Λόρδος Ashley για τη βελτίωση της κατάστασης αλλά και άλλοι

United Kingdom Carefully compiled from the appendix to the first report of the Commissioners With copious extracts from the evidence, and illustrative engravings, Λονδίνο, W. Strange, 1842.

⁹⁰² Στο ίδιο, σελ. 78: «The direct evidence of the tainted character and depraved habits of the colliery workers, especially of the female portion of them, is, unhappily, of the most overwhelming kind». Να σημειωθεί ότι η αναφορά έθιξε βέβαια και άλλα ζητήματα όπως τα προβλήματα σχετικά με τις συνθήκες εργασίας στα ορυχεία καθώς και το θέμα της υψηλής θνησιμότητας.

⁹⁰³ Στο ίδιο, σελ. 78: «One of the most disgusting sights I have ever seen was that of young females, dressed like boys in trousers, crawling on all fours, with belts round their waists, and chains passing between their legs, at day pits».

⁹⁰⁴ «Moral Condition of Miners», *The Morning Chronicle*, Monday, May 9, σελ. 7:

«It seems to be a common practice for girls to work with men who are stark naked, the employment requiring that they should be with them alone in a dark chamber, where the coal is excavated, for a quarter of an hour at a time, fifteen or twenty times a day. One of the witnesses observes “The girls throw aside all modesty with their petticoats”»

και *The Condition and Treatment of the Children...*, σελ. 26:

«In great numbers of the coal-pits in this district the men work in a state of perfect nakedness, and in this state assisted in their labour by females of all ages, from girls of six years old to women of twenty-one, these females being themselves quite naked down to the waste» στο ίδιο, σελ. 76-77: «We have already seen that [...] the girls and boys, and the young men and young women, and even married women, and women with child, commonly work almost naked, and the men, in many mines, quite naked»

και στο ίδιο, σελ. 78: «Our breeches are often torn between the legs with the chain. The other girls’ breeches are torn as often as ours; they are torn many a time, and when they are going along we can see them all between the legs, naked».

⁹⁰⁵ «Moral Condition of Miners», σελ. 7: «It is almost needless to add, that they make bad wives and thriftless housekeepers».

παράγοντες όπως οι χαμηλές αμοιβές των γυναικών.⁹⁰⁶ Οι άνδρες πιθανόν συνειδητοποίησαν ότι αποκλείοντας τις γυναίκες από το εργατικό δυναμικό εξασφάλιζαν υψηλότερο μισθό για τους ίδιους, ενώ παράλληλα επωφελούνταν και οι εργοδότες αφού τα νεαρά αγόρια ήταν πιο αποδοτικοί εργάτες από τις γυναίκες και τα κορίτσια.⁹⁰⁷ Να σημειωθεί σε αυτό το σημείο ότι η αναφορά που οδήγησε σε αυτήν τη νομοθετική ρύθμιση δεν έκανε λόγο για γυμνές γυναίκες παρά για μια περίπτωση ενός μικρού κοριτσιού. Αληθεύει, όμως, ότι οι άνδρες εργαζόντουσαν γυμνοί οπότε η ηθική διάσταση του ζητήματος ήταν υπαρκτή καθώς δεν θεωρούνταν σωστό κορίτσια που έφταναν στην αναπαραγωγική ηλικία να βρίσκονται σε ένα τέτοιο περιβάλλον.⁹⁰⁸ Η παιδική εργασία στα ορυχεία δεν περιοριζόταν στα κορίτσια αλλά αφορούσε και στα αγόρια.⁹⁰⁹ Η μπαλλάντα με τίτλο «Ο μικρός Jim, Το αγόρι ανθρακωρύχος», για την οποία έχει ήδη γίνει λόγος, έχει ξεχωριστή θέση στο δείγμα μιάς και ένας από τους πρωταγωνιστές είναι ένα αγόρι.⁹¹⁰

Ο αριθμός των μπαλλαντών που αφορούν στο επάγγελμα του ανθρακωρύχου σε σύγκριση με τον αριθμό μπαλλαντών που αναφέρονται σε άλλα επαγγέλματα είναι σχετικά μεγάλος. Η σημαντική θέση που φαίνεται ότι έχει το επάγγελμα του ανθρακωρύχου στη λαϊκή κουλτούρα συνδέεται και επιβεβαιώνει τη σημαντική θέση που είχε στην ίδια την κοινωνία. Αρκετές από τις πρωτότυπες μπαλλάντες που εξετάστηκαν, περίπου το ένα τέταρτο του δείγματος, αναφέρονται σε πραγματικά γεγονότα και συγκεκριμένα σε εργατικά δυστυχήματα. Αυτό δεν αποτελεί έκπληξη καθώς ακόμα και σήμερα τα δυστυχήματα αποτελούν ένα δημοφιλές θέμα σχετικά με τα ορυχεία. Ο Bert Hogenkamp, εξετάζοντας αναπαραστάσεις κοινοτήτων ανθρακωρύχων σε ταινίες, υποστήριξε ότι «μια ταινία με θέμα τα ορυχεία χωρίς

⁹⁰⁶ Βλ. Cooper, Anthony Ashley, *Speech of Lord Ashley, in the House of Commons, on Tuesday, 7th May (cor. June), 1842, on Moving for Leave to Bring in a Bill to Make Regulations Respecting the Age and Sex of Children and Young Persons Employed in the Mines and Collieries of the United Kingdom*, Λονδίνο, J. Murray, 1842.

⁹⁰⁷ Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τους μισθούς βλ. *The Condition and Treatment of the Children...*, σελ. 82-84. Η ιδέα αυτή έχει αμφισβητηθεί από την Humphries βλ. Jane Humphries, «Protective legislation, the capitalistic state, and working class men: The case of the 1842 Mines Regulation Act», *Feminist Review* 7 (1981), 1-33.

⁹⁰⁸ *The Condition and Treatment of the Children...*, σελ.26: «...for though the girls are clothed, at least three-fourths of the men for whom they 'hurry' work stark naked, or with a flannel waistcoat only...»· «Moral Condition of Miners», σελ. 7. «The system of having females to work in coal-pits prevails generally in this neighbourhood. I consider it to be a most awfully demoralizing practice. The youths of both sexes work often in a half-naked state, and the passions are excited before they arrived at puberty. Sexual intercourse decidedly frequently occurs in consequence. Cases of bastardy frequently also occur;...». Βλ. και *The Condition and Treatment of the Children...*, σελ. 79

⁹⁰⁹ Για το θέμα της παιδικής και νεανικής εργασίας βλ. παρακάτω, κεφάλαιο 3, σελ. 422-445.

⁹¹⁰ «Little Jim, The Collier boy», (1840-1901), *BBO Roud Number V503*. Βλ. και σελ. 123 και σελ. 442-443.

καταστροφή είναι όπως μια ταινία γούεστερν χωρίς πυροβολισμούς». ⁹¹¹ Σαφώς λιγότερες είναι οι μπαλλάντες που άπτονται πολιτικοοικονομικών θεμάτων. Σε όλες, όμως, τις περιπτώσεις του δείγματος οι σχετικές μπαλλάντες συντάσσονται με τους ανθρακωρύχους. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχουν τα στερεότυπα τα οποία αναδύονται μέσα από αυτές τις μπαλλάντες. Η πλειοψηφία του δείγματος που μελετήθηκε αφορά στο ανδρικό φύλο. Η γυναικεία και η παιδική εργασία, υπο-εκπροσωπούνται χωρίς αυτό να συνεπάγεται ότι δεν επιτρέπουν να γίνουν ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις. Από τη μία, τα στερεότυπα που αφορούν τους άνδρες ανθρακωρύχους είναι σε γενικές γραμμές θετικά καθώς στην πλειοψηφία των μπαλλαντών εξυμνείται η γενναιότητα, η εργατικότητα και η μαχητικότητά τους παρόλο που ο μύθος του ριζοσπάστη ανθρακωρύχου» έχει επανεξεταστεί από το Dick Geary. ⁹¹² Από την άλλη πλευρά, οι γυναίκες παρουσιάζονται ως οι μητέρες, οι γυναίκες και οι κόρες των ανθρακωρύχων, ως χήρες και ορφανά. Δουλεύουν κι εκείνες στον λάκκο αλλά σε όλες τις περιπτώσεις γίνεται σαφές ότι το κάνουν για να στηρίξουν την οικογένεια τους μη έχοντας άλλη επιλογή αφού όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται «οι κοπέλες απεχθάνονται να εργάζονται όλοι μαζί, αλλά δεν μπορούν να ξεφύγουν από αυτό». ⁹¹³ Επομένως, οι γυναίκες παρουσιάζονται είτε να βρίσκονται σε ανάγκη είτε να υποφέρουν.

Λαμβάνοντας υπόψη τη δημόσια διαφωνία σχετικά με τους ανθρακωρύχους, η περιορισμένη παρουσίαση της παιδικής και της γυναικείας παρουσίας φαντάζει παράδοξη. Όμως, είναι λογικό αν αναλογιστεί κανείς τις κυρίαρχες αντιλήψεις που αφορούσαν στα παιδιά και στις γυναίκες. Παρόλα αυτά, οι εξαιρέσεις που παρουσιάστηκαν -το αγόρι και ο θρήνος των γονέων του και η κοπέλα που τελικά κερδίζει τη συμπάθεια του κοινού- δημιουργούν μια διαφορετική εικόνα από αυτήν που παρουσιάζεται στις επίσημες αναφορές. Μια πιθανή ερμηνεία σχετικά με την ύπαρξη αυτών των αντικρουόμενων αναπαραστάσεων μπορεί να στηριχτεί στη διπλή καταγωγή της έντυπης «λαϊκής» μπαλλάντας αλλά και στο θλιβερό περιεχόμενο των συγκεκριμένων μπαλλαντών. Είναι εύλογη η εικασία ότι οι απλοί άνθρωποι, οι ανθρακωρύχοι και οι οικογένειές τους, τραγουδούσαν αυτά τα τραγούδια στους εαυτούς τους για να εκφράσουν τους φόβους τους, να μοιραστούν τη θλίψη τους, να

⁹¹¹ Bert Hogenkamp, «A Mining Film without a Disaster is like a Western without Shoot-out: Representation of Coal Mining Communities in Feature Films», στο Stefan Berger, Andy Croll και Norman LaPorte (επιμ.), *Towards a Comparative History of Coalfield Societies*, Aldershot, Ashgate, 2005, σελ. 86-98.

⁹¹² Dick Geary, «The Myth of the Radical Miner» στο Stefan Berger, Andy Croll και Norman LaPorte (επιμ.), *Towards a Comparative History of Coalfield Societies*, Aldershot, Ashgate, 2005, σελ. 43-64.

⁹¹³ *The Condition and Treatment of the Children...*, σελ. 50.

τιμήσουν τους νεκρούς συναδέλφους τους ή να δώσουν κουράγιο ο ένας στον άλλον. Ως εκ τούτου, διαλέγουν να προβάλουν αυτές τις πλευρές της εργασίας τους.

Συμπερασματικά, οι εργασιακές ταυτότητες που ανήκουν στον πρωτογενή τομέα παραγωγής δεν παρουσιάζονται όλες στις έντυπες «λαϊκές» μπαλλάντες με τον ίδιο τρόπο. Στους κόλπους των εργαζομένων στη γεωργία βρίσκονται πολλοί και διαφορετικοί μεταξύ τους στερεοτυπικοί χαρακτήρες. Αυτό είναι απολύτως λογικό, αν αναλογιστεί κανείς το μεγάλο ποσοστό των ατόμων που εργάζονται σε αυτόν τον τομέα αλλά και τις μεγάλες διαφοροποιήσεις στην κοινωνική θέση στην οποία ανήκαν. Τα τραγούδια ανέδειξαν τα αντικρουόμενα συμφέροντα εντός του κλάδου και τα προβλήματα που απασχολούσαν περισσότερο την κοινή γνώμη. Στους στίχους των μπαλλαντών συχνά παρουσιάζονται χαρακτήρες που φέρουν στερεοτυπικά χαρακτηριστικά με κυριότερο αυτό της σωματικής και σεξουαλικής ευρωστίας. Παράλληλα, μέσα από τις σχετικές μπαλλάντες, σκιαγραφήθηκε η τάση προς την ρομαντικοποίηση της αγροτικής ζωής και του αισθήματος μίας απλούστερης και καλύτερης εποχής που έχει πια παρέλθει.

Οι μπαλλάντες με πρωταγωνιστές βοσκούς ήταν ελάχιστες σε σύγκριση με εκείνες με πρωταγωνιστές τους γεωργούς. Κατά κύριο λόγο τα τραγούδια που αναφέρονται στους βοσκούς βασίζονται περισσότερο στο συμβολικό και θρησκευτικό κεφάλαιο που συνοδεύει αυτήν την εργασία. Οι ψαράδες από την άλλη παρουσιάζονται ως κατά βάση απλοί άνθρωποι, όπως και οι ξυλοκόποι. Οι πρώτοι παρουσιάζονται αρρενωποί και μαχητικοί, ενώ το ίδιο το ψάρεμα παρουσιάζεται ως μία σχετικά προσοδοφόρα εργασία και συνδυάζεται μεταφορικά με την επιδεξιότητα. Οι ξυλοκόποι από την άλλη παρουσιάζονται να απολαμβάνουν ίσως περισσότερο από όλους τα ευεργετικά οφέλη και την ηρεμία που προσφέρει η ζωή στη φύση. Όσον αφορά στους ανθρακωρύχους, πρέπει να επισημανθεί ότι είναι η μοναδική εργασία του πρωτογενούς τομέα που απασχόλησε τις μπαλλάντες από τον 18^ο αιώνα και μετά σε αντίθεση με όλες τις υπόλοιπες που η παρουσία τους απλώνεται σε όλο το χρονικό όριο της διατριβής. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα, να παρατηρηθούν μικρές διαφοροποιήσεις στη θεματολογία ακόμα και στη φόρμα των τραγουδιών.

Παρά τις διαφορές ανάμεσα στις εργασίες που παρουσιάστηκαν σε αυτό το υποκεφάλαιο, όλες παρουσιάζουν ένα κοινό σημείο και αυτό είναι ότι η γυναικεία εργασία υπο-εκπροσωπείται είτε γιατί θεωρείται δεδομένη είτε γιατί θεωρείται ίσως πολύ σκληρή και επομένως δεν ταιριάζει στη γυναικεία φύση. Σε όλες τις

περιπτώσεις, η γυναικεία εργασία αλλά εξίσου και η παιδική παρουσιάστηκαν εξαρτώμενες ή συμπληρωματικές της εργασίας του συζύγου ή πατέρα. Αυτό το στοιχείο είναι χαρακτηριστικό κυρίως του πρωτογενούς τομέα αφού όπως θα φανεί στη συνέχεια στους υπόλοιπους οικονομικούς τομείς δημιουργούνται διαφορετικές δυναμικές.

3.2 Στον δευτερογενή τομέα της οικονομίας

Οι αναπαραστάσεις των φύλων στις μπαλλάντες που σχετίζονται με τις εργασιακές ταυτότητες των απασχολούμενων στη δευτερογενή οικονομία παρουσιάζουν μεγαλύτερη ποικιλία σε σύγκριση με εκείνες που εξετάστηκαν στο πλαίσιο της πρωτογενούς οικονομίας. Αυτό οφείλεται στο πιο ευρύ φάσμα εργασιών που κατατάσσονται σε αυτόν τον οικονομικό τομέα, αλλά και στις μεγαλύτερες αλλαγές που αυτός παρουσίασε κατά την υπό εξέταση περίοδο. Απότοκο αυτών των δύο παραγόντων είναι η παρουσία στις έντυπες «λαϊκές» μπαλλάντες όχι μόνο παραδοσιακών έμφυλων στερεοτυπικών αναπαραστάσεων, αλλά και καινούριων που αφορούν στις νέες εργασιακές ταυτότητες και τις εξελισσόμενες αντιλήψεις σχετικά με το φύλο.

Όσον αφορά στις παραγωγικές δομές, κατά την φάση της πρωτοβιομηχανίας (17^{ος} αι. έως και το πρώτο μισό του 18^{ου} αι.) και ειδικά ως το τέλος του 1760 η βρετανική βιομηχανία ευημερούσε μέσα στο πλαίσιο της κατ' οίκον εργασίας.⁹¹⁴ Το οικιακό σύστημα (domestic system) παραγωγής συγκέντρωσε τους ανεξάρτητους τεχνίτες αλλά και τους μισθωτούς εργαζόμενους οι οποίοι εργάζονται για λογαριασμό ενός εμπόρου-παραγωγού που τους παρέχει την πρώτη ύλη (putting out system).⁹¹⁵ Να σημειωθεί ότι παρόλο που αυτό το σύστημα παραγωγής ήταν σημαντικό βήμα προς τη μετάβαση στο εργοστάσιο, συνέχισε να υπάρχει και κατά τη διάρκεια της Βιομηχανικής Επανάστασης. Επίσης, πρέπει να σημειωθεί ότι ακόμα και κατά την πρώτη δεκαετία του 18^{ου} αιώνα, η γεωργία, η υλοτομία και η αλιεία συνιστούσαν το ένα τρίτο του ακαθάριστου εθνικού προϊόντος.⁹¹⁶ Ο κυρίαρχος ρόλος τον οποίο κατείχε στην οικονομία της Βρετανίας η γεωργία και όλα τα επαγγέλματα που

⁹¹⁴ Berstein και Milza, *Ιστορία της Ευρώπης*, τ. 1, σελ. 443. Με τον όρο πρωτοεβιομηχανία περιγράφεται η διεύρυνση των οικιακών μονάδων παραγωγής που παρήγαγαν αγαθά όχι αποκλειστικά για τις τοπικές αγορές, η οποία έλαβε χώρα ανάμεσα στον 16^ο και τον 19^ο αιώνα σε πολλά μέρη της Ευρώπης, βλ. Sheilagh C. Ogilvie, «Proto-industrialization in Europe», *Continuity and Change* 8:2 (1993), σελ. 159.

⁹¹⁵ Στο ίδιο.

⁹¹⁶ Horn, *The Rural World...*, σελ. 13.

σχετίζονταν με αυτή άρχισε να αμφισβητείται λόγω της εκβιομηχάνισης μόλις στο τελευταίο τέταρτο του 18^{ου} αιώνα, προοικονομώντας την παρακμή του πλούτου που θεμελιωνόταν στην έγγεια ιδιοκτησία (landed interest), την στροφή των ανθρώπων της υπαίθρου προς τη βιομηχανική παραγωγή καθώς και την ανάπτυξη του τομέα της οικοτεχνίας και των επιμέρους κλάδων του όπως η υφαντουργία και η κατασκευή καρφιών και μάλλινων.⁹¹⁷ Παράλληλα, οι εξελίξεις στον τομέα της γεωργίας και η ανάπτυξη αγροτικής παραγωγής υψηλής απόδοσης κατά τα τέλη του 18^{ου} αιώνα οδήγησαν στην εμφάνιση όλο και περισσότερων οικοτεχνικών δικτύων. Αυτά τα οικοτεχνικά δίκτυα ήταν σε θέση να τροφοδοτούν τις αναπτυσσόμενες βιομηχανίες με τα προϊόντα τους αλλά και με ανθρώπινο δυναμικό. Σε αυτό το πλαίσιο, άτομα σχετικά εκπαιδευμένα τα οποία εργάζονταν παλιότερα στον τομέα της γεωργίας εντάχθηκαν στο εργατικό δυναμικό της συνεχώς διευρυνόμενης και εντατικής οικοτεχνίας (cottage industries).⁹¹⁸

Η βρετανική βιομηχανική οικονομία στα πρώτα βήματά της βασίστηκε σε πολύ μεγάλο βαθμό στην ειδικευμένη χειρωνακτική εργασία είτε με τη χρήση μηχανών που χρησιμοποιούν ενέργεια είτε χωρίς αυτή.⁹¹⁹ Η αυξανόμενη χρήση των μηχανών μετέβαλε τις μέχρι τότε δεδομένες ισορροπίες στον καταμερισμό εργασίας. Ο ρόλος, όμως, των τεχνιτών παρέμεινε καθ' όλη τη διάρκεια της υπό εξέταση περιόδου σημαντικός. Θα πρέπει σε αυτό το σημείο να διευκρινιστεί ότι παρόλο που ο όρος «τεχνίτης» (artisan) χρησιμοποιείται στις περισσότερες γλώσσες για να δηλώσει τον ανεξάρτητο βιοτέχνη ή τον μάστορα, στην Βρετανία του 19^{ου} αιώνα είχε τη σημασία του ειδικευμένου ή ακόμα και κάθε μισθωτού εργάτη.⁹²⁰ Μάλιστα, την ίδια περίοδο, φαίνεται ότι ο όρος «τεχνίτης» χρησιμοποιούταν σπάνια για την κοινωνική περιγραφή ή ταξινόμηση· συνήθως χρησιμοποιούταν ο όρος «tradesman»

⁹¹⁷ Στο ίδιο.

⁹¹⁸ Στο ίδιο. Να διευκρινιστεί ότι όπως σημειώνει και ο Hobsbawm: «Το «οικοτεχνικό σύστημα», που αποτελεί ενδιάμεσο στάδιο βιομηχανικής ανάπτυξης ανάμεσα στην οικιακή παραγωγή ή τη χειροτεχνία και στη σύγχρονη βιομηχανία, μπορεί να προσλάβει αναρίθμητες μορφές, κάποιες από τις οποίες πλησιάζουν αρκετά στο εργοστασιακό σύστημα. Όταν ένας συγγραφέας του 18^{ου} αιώνα μιλά για «βιομηχανίες», σχεδόν πάντοτε, και σε όλες τις δυτικές χώρες, αυτό εννοεί.», E. J. Hobsbawm, *Η Εποχή των Επαναστάσεων, 1789-1848*, μτφρ. Μαριέτα Οικονομοπούλου, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 2008 [1992], σελ. 60.

⁹¹⁹ Eric Hobsbawm, «Βικτωριανές αξίες», στο *Ξεχωριστοί Άνθρωποι, Αντίσταση, εξέγερση και τζαζ*, μτφρ. Παρασκευάς Μάταλας, Αθήνα, Θεμέλιο, 2001, σελ. 113.

⁹²⁰ Hobsbawm, «Βικτωριανές αξίες», σελ. 115: «Ο ίδιος ο όρος *τεχνίτης* είναι παραπλανητικός. Εν πολλοίς ανήκει στον κοινωνικό και πολιτικό λόγο του δέκατου ένατου αιώνα, και πιθανώς να εισήλθε στο δημόσιο λεξιλόγιο στη διάρκεια των αποτυχημένων εκστρατειών, των τελευταίων ίσως συλλογικών προσπαθειών μαστόρων και καλφάδων –οι τελευταίοι αποτελούσαν ήδη τη μεγάλη πλειοψηφία-, στα τέλη των Ναπολεόντειων Πολέμων, να γυρίσουν τη ζωή πίσω στον Ελισαβετιανό κώδικα εργασίας».

(έμπορος-επαγγελματίας). Η διττή μετάφραση στην ελληνική του εν λόγω όρου αντανακλά και τη διαφορετική νοηματοδότησή του στην αγγλική, αφού κατά τον 19^ο αιώνα η μεσαία τάξη χρησιμοποιούσε τη λέξη «tradesman» για να χαρακτηρίσει τον άνθρωπο που δραστηριοποιείται στο εμπόριο, συνήθως έναν μικρό καταστηματάρχη, ενώ για την εργατική τάξη ο όρος διατήρησε τη σημασία του ανθρώπου που έχει ένα επάγγελμα με την ευρύτερη έννοια της λέξης. Ενδιαφέρον έχει το ότι η διαφοροποίηση της σημασίας του όρου «tradesman» κατά την υπό εξέταση περίοδο συμβαδίζει με την εσωτερική διαφοροποίηση της τάξης των βιοτεχνών και τον διαχωρισμό τους σε εκείνους που παράγουν και σε εκείνους που πωλούν.⁹²¹ Εξίσου ενδιαφέρουσες είναι και οι αντίστοιχες συνδηλώσεις. Όπως σημειώνει ο Hobsbawm, από τη μία το να «είσαι στο εμπόριο» αναπτύσσει συνδηλώσεις περιφρόνησης ή σεβασμού, ενώ από την άλλη το να «έχεις ένα επάγγελμα» διατηρεί για τους κατόχους του ή για εκείνους που συγκρίνουν τους εαυτούς τους με αυτούς τις συνδηλώσεις της ικανοποίησης και της υπερηφάνειας.⁹²² Αντίστοιχα μετεξελίχθηκαν και άλλοι όροι σχετικά με την εργασία, όπως οι όροι «master» και «journeyman». Η λέξη «master» (μάστορας-αφεντικό), η οποία δήλωνε άλλοτε τον μάστορα που εκτός των άλλων μπορούσε να έχει μαθητευόμενους, κατά τον 19^ο αιώνα έγινε συνώνυμη του εργοδότη. Έτσι και ο όρος «journeyman» (κάλφας), που αρχικά δήλωνε ειδικευμένο τεχνίτη που εργάζεται στο εργαστήριο ενός μάστορα, χρησιμοποιούνταν για να δηλώσει τον μισθωτό επαγγελματία και μερικές φορές ακόμα και οποιονδήποτε μισθωτό εργάτη.⁹²³

Αξίζει, όμως, να διευκρινιστεί ότι το 1830, όπως σημειώνει ο Thomson, «ο τυπικός βιομηχανικός εργάτης δεν εργαζόταν σε εργοστάσιο ή φάμπρικα, αλλά (ως τεχνίτης ή «εργατοτεχνίτης») σε ένα μικρό εργαστήρι ή στο σπίτι του, ή πάλι (ως χειρώνακτας) έβρισκε λίγο έως πολύ έκτακτη απασχόληση στους δρόμους, σε

⁹²¹ Ο Samuel Johnson στο λεξικό του διακρίνει και ορίζει τους παρακάτω όρους ως εξής: «trade: 1. Traffick; commerce; exchange of goods for other goods, or for money, 2. Occupation; particular employment whether manual or mercantile, distinguished from the liberal arts or learned professions, 3. Instruments of any occupation, 4. Any employment not manual; habitual exercise», Johnson, *A Dictionary of the English Language*, ηλεκτρ. έκδ., σελ. 2080· «tradesman: A shopkeeper. A merchant is called a *trader*, but not a tradesman; and it seems distinguished in *Shakespeare* from a man that labours with his hands», Johnson, *A Dictionary of the English Language*, σελ. 2080· «artificer: 1. An artist; a manufacturer; one by whom any thing is made, 2. A forger; a contriver, A dexterous or artful fellow», Johnson, *A Dictionary of the English Language*, ηλεκτρ. έκδ., σελ. 163· «labourer: 1. One who is employed in coarse and toilsome work, 2. One who takes pains in any employment», Johnson, *A Dictionary of the English Language*, ηλεκτρ. έκδ., σελ. 1161.

⁹²² Hobsbawm, «Βικτωριανές αξίες», σελ. 115.

⁹²³ Στο *ίδιο*: «Journeyman: A hired workman. They were called *journeymen* that wrought with others by the day, though now by statute it be extended to those likewise that covenant to work in their occupation with another by the year», Johnson, *A Dictionary of the English Language*, σελ. 1130.

εργοτάξια οικοδομών και στις αποβάθρες». ⁹²⁴ Ο ίδιος εξηγεί ότι ο όρος «τεχνίτης» αναφέρεται σε μία ολόκληρη γκάμα κοινωνικών θέσεων η οποία εκτείνεται από τον ευημερούντα αρχιτεχνίτη, ο οποίος ήταν ανεξάρτητος και προσλάμβανε εργάτες για δικό του λογαριασμό, έως τους βιοπαλαιστές «της σοφίτας». ⁹²⁵ Οι εκτιμήσεις των ιστορικών σχετικά με το πλήθος και τη θέση των εργατών αποδείχθηκαν δύσκολο έργο καθώς οι απογραφές των επαγγελματιών, όπως οι καταρτισμένοι ανά επάγγελμα πίνακες της απογραφής του 1831, δεν είναι ιδιαίτερα διαφωτιστικές. ⁹²⁶

Λαμβάνοντας υπόψη τα παραπάνω, για τους σκοπούς της παρούσας έρευνας, επιλέχθηκε η παρουσίαση των εργαζομένων με την εντονότερη παρουσία στο δείγμα των μπαλλαντών. Για την ευκολότερη παρακολούθηση των αλλαγών και των συνεπειών όσον αφορά στις στερεοτυπικές και μη αναπαραστάσεις των εργασιακών ταυτοτήτων των φύλων το υλικό κατηγοριοποιήθηκε σε τέσσερις ευρύτερες ομάδες εργασιών: τις εργασίες που σχετίζονται με τον κλάδο των τροφίμων, τις εργασίες που αφορούν στην επεξεργασία υλικών, τις εργασίες σχετικά με τον κλάδο της ένδυσης, τις εργασίες στο πλαίσιο της υφαντουργίας και την εργασία σε εργοστασιακό περιβάλλον. Στις ομάδες αυτές περιλαμβάνονται άνθρωποι που εργάζονται στην ύπαιθρο, στην πόλη αλλά και πλανόδιοι. Κάποιοι από αυτούς είναι αφεντικά, άλλοι μαθητευόμενοι, κάποιοι εργάζονται σε ένα πλαίσιο οικοτεχνίας και άλλοι σε εργοστάσια. Όλοι μαζί συνθέτουν το μωσαϊκό του δευτερογενούς κλάδου της οικονομίας που γνώρισε μεγαλύτερες αλλαγές σε σχέση με τον πρωτογενή τομέα κατά την υπό εξέταση περίοδο.

3.2.1 Επεξεργασία σιτηρών: μυλωνάδες, αρτοποιοί και ζυθοποιοί

Ξεκινώντας από την εξέταση των αναπαραστάσεων των εργαζομένων στον κλάδο των τροφίμων, αξίζει να σημειωθεί ότι οι αλλαγές στον τομέα της γεωργίας για τις οποίες έγινε λόγος παραπάνω ήταν αναπόφευκτα συνυφασμένες με τις εργασίες της επεξεργασίας, της διανομής και της κατανάλωσης του φαγητού. Παρόλο που έχει υποστηριχτεί από ιστορικούς όπως ο Sidney Pollard και ο Joel Mokyr ότι οι τομείς αυτοί δεν είχαν να επιδείξουν ιδιαίτερη τεχνολογική εξέλιξη τουλάχιστον κατά την

⁹²⁴ Thompson, *Η Συγκρότηση της Αγγλικής Εργατικής Τάξης*, σελ. 240.

⁹²⁵ Στο ίδιο.

⁹²⁶ Ο Meyhew χαρακτήρισε αυτές τις απογραφές «ανεπεξέργαστες, πρόχειρες και κατ' ουσίαν αντιεπιστημονικές» κυρίως εξαιτίας του ότι «παρουσιάζουν ανακατεμένες τις τάξεις των εμπόρων και τις τάξεις των εργατών σε ένα απίστευτο συνονθύλευμα, ενώ οι επαγγελματικές δραστηριότητες ταξινομούνται κατά τρόπο που θα ντρόπιαζε τον κάθε αρχάριο», όπως παραθέτεται στο Thompson, *Η Συγκρότηση της Αγγλικής Εργατικής Τάξης*, σελ. 240.

πρώτη φάση της βιομηχανικής επανάστασης, η νεότερη έρευνα ανέδειξε τις αλλαγές που συντελέστηκαν.⁹²⁷ Συγκεκριμένα, η Kristine Bruland συμφωνεί με τους προαναφερθέντες ότι «μεγάλο μέρος αυτών των σημαντικών οικονομικών δραστηριοτήτων παρέμεινε βασισμένο στη χειρωνακτική εργασία, στο πλαίσιο της οικίας και σχετικά στατικό όσον αφορά στον τεχνικό του χαρακτήρα», αλλά παράλληλα αναγνωρίζει την ύπαρξη αλλαγών σπουδαίας σημασίας «όχι μόνο στην εμφάνιση και την ανάπτυξη νέων τεχνικών αλλά και στις νέες μορφές οργάνωσης της παραγωγής και στην επιχειρησιακή δομή», παρόλο που η ίδια σημειώνει ότι χρειάστηκε χρόνος για την πλήρη εφαρμογή τους.⁹²⁸ Ειδικότερα, οι σχετικές αλλαγές που σημειώθηκαν κατά τα τέλη του 18^{ου} μέχρι και τα μέσα του 19^{ου} αιώνα αφορούν στη διατήρηση των τροφίμων, την ψύξη, το ψήσιμο και την αρτοποιία, την ζυθοποιία και την άλεση των σιτηρών.⁹²⁹ Για την εξέταση του πιθανού αντίκτυπου που είχαν αυτές οι αλλαγές στην αναπαράσταση των απασχολούμενων σε αυτήν την ομάδα εργασιών κατά την υπό εξέταση περίοδο, εντοπίστηκαν οι έντυπες «κλαϊκές» μπαλλάντες στις οποίες πρωταγωνιστούν μυλωνάδες, αρτοποιοί και ζυθοποιοί.

Ειδικότερα, στο δείγμα των μπαλλαντών που εξετάστηκε εντοπίστηκαν συγκριτικά αρκετά τραγούδια που σχετίζονται με την επεξεργασία και τη χρήση σιτηρών στα οποία κεντρικό ρόλο κατείχαν μυλωνάδες και αρτοποιοί, ενώ βρέθηκαν και μερικά στα οποία πρωταγωνιστικό ρόλο είχαν ζυθοποιοί.⁹³⁰ Ενδιαφέρον έχει ότι σε κάποιες από αυτές τις μπαλλάντες συμπρωταγωνιστούν ο μυλωνάς και ο αρτοποιός, καθώς οι εργασίες τους είναι εκ των πραγμάτων άρρηκτα συνδεδεμένες.⁹³¹ Παρόλα αυτά, από τον αριθμό των μπαλλαντών που εντοπίστηκαν διαπιστώνεται ότι

⁹²⁷ Όπως παραπέμπονται στο Kristine Bruland, «Industrialisation and technological change», στο Roderick Floud και Paul Johnson (επιμ.), *The Cambridge Economic History of Modern Britain, Volume I: Industrialisation, 1700-1860*, Κέμπριτζ, CUP, 2006 [2004], σελ. 117-146 · Joel Mokyr, *The Lever of Riches: Technological Creativity and Economic Progress*, Νέα Υόρκη, OUP, 1990, σελ. 83.

⁹²⁸ Bruland, «Industrialisation and technological change», σελ. 130.

⁹²⁹ Στο ίδιο, σελ. 129-133.

⁹³⁰ Συγκεκριμένα, η αναζήτηση στο EBBA του όρου «μυλωνάς» (miller) στον τίτλο των μπαλλαντών απέφερε 66 καταγραφές, ενώ η ταυτόχρονη αναζήτηση του όρου στον τίτλο και της λέξης-κλειδί «εργασία/ τέχνη» απέφερε 23. Η αναζήτηση του όρου «αρτοποιός» (baker) στον τίτλο των μπαλλαντών της ίδιας βάσης απέδωσε 20 καταγραφές. Επιπλέον, η αναζήτηση του θέματος «μυλωνάδες» (millers) στο BBO απέφερε συνολικά 23 αποτελέσματα. Τα 16 από αυτά αφορούν σε εκδόσεις και τα 7 σε έργα. Η προσέγγιση του ζητήματος των αρτοποιιών πραγματοποιήθηκε μέσω της αναζήτησης στο BBO του θέματος «αρτοποιοί και φούρνοι» (bakers and bakeries). Η εν λόγω αναζήτηση απέδωσε συνολικά 13 αποτελέσματα εκ των οποίων τα 8 αφορούν εκδόσεις και τα 5 έργα. Επίσης, να σημειωθεί ότι η ιδιότητα του παρασκευαστή και του πωλητή είναι σε πολλές μπαλλάντες δυσδιάκριτη ιδιαίτερα για την περίπτωση των τροφίμων και ειδικότερα για τις περιπτώσεις των κρεοπωλών και των αρτοποιών. Για μία πιο ολοκληρωμένη εικόνα σχετικά με τους αρτοποιούς κρεοπώλες βλ. και παρακάτω, στο κεφάλαιο σχετικά με τους πωλητές, σελ. 362 και σελ. 373-374.

⁹³¹ Βλ. για παράδειγμα «The roguish miller; or, Nothing got by cheating. Also, a dialogue between a farmer, a flour-seller, and a baker» (?), *BBO Roud Number V1486, Edition-Bod18371*.

οι αναφορές στους μυλωνάδες είναι σαφώς περισσότερες σε σχέση με όσες εντοπίστηκαν για τους αρτοποιούς. Το γεγονός αυτό ενδεχομένως να συνδέεται με την ίδια τη φύση των εργασιών και ειδικότερα με την αναμονή για το άλεσμα που ενίσχυε τις κοινωνικές σχέσεις. Ακόμα λιγότερες ήταν οι αναφορές στους ζυθοποιούς.⁹³² Όπως, όμως, θα γίνει σαφές στη συνέχεια, η θεματολογία αυτών των τραγουδιών που εκδίδονται καθ'όλη τη διάρκεια της υπό εξέταση περιόδου δεν εστιάζει στις αλλαγές σχετικά με την παραγωγή, αλλά στις σχέσεις ανάμεσα στα άτομα των συγκεκριμένων εργασιακών ομάδων και εντός της κοινότητας στην οποία δρούσαν.

Η εξέταση των μπαλλαντών στις οποίες ένας μυλωνάς έχει πρωταγωνιστικό ρόλο έδειξε ότι η συγκριμένη δραστηριότητα θεωρούταν αρκετά επικερδής και εξασφάλιζε μία καλή κοινωνική θέση.⁹³³ Ο «Χαρούμενος Harry, ο εύθυμος μυλωνάς», όπως δηλώνει ο ίδιος στην ομώνυμη μπαλλάντα, δεν ζηλεύει «ούτε άρχοντα ούτε βασιλιά».⁹³⁴ Παρόλα αυτά, το κυρίαρχο στερεότυπο που αναπαριστάται στις περισσότερες σχετικές μπαλλάντες είναι εκείνο του ανέντιμου και φιλάργυρου μυλωνά. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι το τραγούδι με τίτλο «Ο κατεργάρης μυλωνάς» στο οποίο αναφέρεται ότι ο πρωταγωνιστής «έκλεβε όλη την ημέρα και έπινε όλη τη νύχτα επειδή να κλέβει και να πίνει ήταν όλη του η χαρά».⁹³⁵ Η αδικία απέναντι στους αγρότες και η κατάφωρη αισχροκέρδεια του μυλωνά εις βάρος τους προκάλεσε την αντίδραση «του Αγρότη, του Άρχοντα και του Ιερέα» αλλά και της δικαιοσύνης με αποτέλεσμα ο μυλωνάς να καταλήξει στη φυλακή. Το τραγούδι τελειώνει με την παραίνεση του αφηγητή προς τους μυλωνάδες:

«να είστε χαρούμενοι, όπως οι τίμιοι έμποροι με μέτρια κέρδη,

Και να αναζητάτε τη νόμιμη αμοιβή για τους κόπους σας...

... και αν πάρετε καθόλου- πάρτε μέτρια προμήθεια».

Επίσης, ο αφηγητής επισημαίνει στους μυλωνάδες ότι δεν πρέπει να αναζητούν κάθε ευκαιρία για να εξαπατήσουν. Προσθέτει ότι αν είναι τίμιοι, θα έχουν πάντα

⁹³² Η αναζήτηση του όρου «ζυθοποιός» στον τίτλο των μπαλλαντών που συμπεριλαμβάνονται στο EBBA είχε ως αποτέλεσμα 11 καταγραφές εκ των οποίων καμία δεν συνδυάζεται με την λέξη κλειδί «εργασία/ τέχνη». Η αναζήτηση στο BBO μέσω της χρήσης του θέματος «ζυθοποιός» (brewers, brewers) απέφερε συνολικά μόλις 7 αποτελέσματα, τέσσερις εκδόσεις και τρία έργα.

⁹³³ «A pleasant new ballad of the Miller of Mansfield in Sherwood, and K. Henry the second, and how he was lodged at the Millers house, and of their pleasant communication» ή «The miller» (1658-1763?), BBO Roud Number V1474.

⁹³⁴ «Happy Harry, the jolly miller» (?), Edition Bod20565, BBO Roud Number V3920.

⁹³⁵ «The roguish miller; or Nothing got by cheating. A true ballad» (1784-1807), BBO Roud Number V1486.

πελατεία. Ο παραινετικός και ηθικοπλαστικός χαρακτήρας του τραγουδιού ενισχύεται και σε θρησκευτικό επίπεδο με τους τελευταίους στίχους να αναφέρουν ότι όταν πεθάνουν, ο Δημιουργός τους θα αναγνωρίσει την εντιμότητά τους.

Μία από τις εκδόσεις του συγκεκριμένου τραγουδιού φέρει μία σχετική εικόνα στην οποία αναπαρίσταται μία ανδρική φιγούρα έξω από έναν νερόμυλο. Ο άνδρας κουβαλώντας ένα τσουβάλι με αλεύρι, στέκεται δίπλα σε ένα ζώο που χρησιμοποιείται για τη μεταφορά του φορτίου. Περισσότερο ενδιαφέρον, όμως, έχει ο υπότιτλος ο οποίος παρατίθεται ακριβώς κάτω από την εικόνα με τον οποίο δηλώνεται ότι η παρούσα μπαλλάντα είναι «αληθινή», γεγονός που ενισχύει τη σύνδεση του περιεχομένου με την πραγματικότητα.⁹³⁶

Εικόνα 31 «The roguish miller» (1784-1807)⁹³⁷

Σε μία άλλη περίπτωση, η οποία έχει περισσότερο τοπικό χαρακτήρα, ο μυλωνάς με το όνομα Long Tom κατηγορείται για εκμετάλλευση σε βάρος των αγροτών. Ο τίτλος της μπαλλάντας είναι «Ο απατεωνίσκος» και πληροφορεί το κοινό ότι τα γεγονότα αυτά έλαβαν χώρα γύρω στο 1803 στο Tiptree, ένα χωριό το οποίο βρίσκεται στο Essex.⁹³⁸ Θα πρέπει να σημειωθεί εδώ ότι η ίδια η έκδοση αναφέρει πως το τραγούδι αυτό τυπώθηκε τον Μάιο του 1841, δηλαδή σχεδόν τέσσερις

⁹³⁶ Να σημειωθεί ότι αντίστοιχο υπότιτλο φέρει μία ακόμα μπαλλάντα η οποία εκδόθηκε περίπου την ίδια περίοδο υπό τον τίτλο «Ο έντιμος μυλωνάς του Gloucestershire» ανήκει στην ίδια σειρά [Cheap repository] και έχει γραφτεί από τον ίδιο συγγραφέα. Δυστυχώς, το κείμενο είναι δυσανάγνωστο αλλά ο τίτλος επιτρέπει να γίνουν κάποιες εικασίες για το περιεχόμενο. Ο τίτλος υποδεικνύει ότι κατά πάσα πιθανότητα η μπαλλάντα αυτή εκδόθηκε για να προβάλει μία αντίθετη εικόνα από αυτήν του «Κατεργάρη μυλωνά». Το γεγονός ότι η τελευταία μπαλλάντα βρέθηκε σε πολλά αντίτυπα, ενώ «ο έντιμος μυλωνάς» μόνο σε ένα ενισχύει την ιδέα ότι το κυρίαρχο στερεότυπο ήταν αυτό του ανέντιμου. Βλ. «The honest miller of Gloucestershire. A true ballad» [1795], *BBO Roud Number V19601*.

⁹³⁷ «The roguish miller; or Nothing got by cheating. A true ballad» (1784-1807), *BBO Roud Number V1486, Edition-Bod5217*.

⁹³⁸ «Doings at Tiptree – about 1803, The ‘lurcher’» (1841), *BBO Roud Number V2203, Edition – Bod20539*.

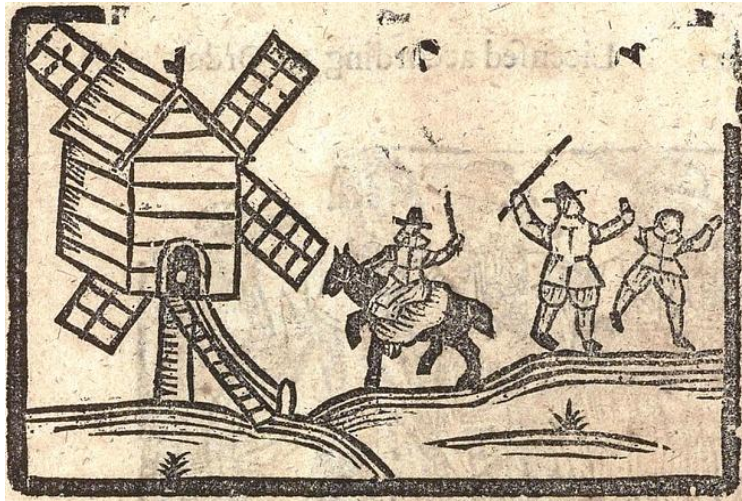
δεκαετίες αργότερα από τον χρόνο κατά τον οποίο θεωρητικά διαδραματίστηκαν τα γεγονότα. Ο μυλωνάς που αποτελεί το κεντρικό πρόσωπο του τραγουδιού χαρακτηρίζεται πολλές φορές απατεώνας, αφού εξαντλεί την επινοητικότητα του και αντλεί όλη του την ευχαρίστηση από το «να 'κτυπά' τους μικρούς αγρότες, τους φτωχούς ανθρώπους να 'δαγκώνει'». Ο αφηγητής εξαπολύει καθ' όλη τη διάρκεια του τραγουδιού μύδρους εναντίον του Long Tom και τελειώνει προειδοποιώντας τους μικροκτηματίες να φυλάγονται από τον 'απατεώνα' του παλιού μύλου στο Tiptree συμπληρώνοντας:

*«Τώρα το σιτάρι γίνεται πιο φτηνό και το αλεύρι πρέπει να πέσει,
αλλά ο Long Tom, ο 'απατεώνας', θα είναι ο τελευταίος από όλους»,* που θα μειώσει τις τιμές.

Το ζήτημα αυτό απασχολούσε τις μπαλλάντες ήδη αρκετές δεκαετίες. Τα πρώτα παράπονα σχετικά με άδικες εμπορικές συμφωνίες που ευνοούσαν τους μυλωνάδες εντοπίζονται στο δεύτερο μισό του 17^{ου} αιώνα.⁹³⁹ Μάλιστα, τουλάχιστον δεκαπέντε από τις μπαλλάντες αυτής της περιόδου που αναφέρονται σε μυλωνάδες συνοδεύονται από ένα ξυλογράφημα το οποίο απεικονίζει μορφές φέρουσες ράβδους στον περιβάλλοντα χώρο ενός ανεμόμυλου. Επίσης, την ίδια περίοδο εμφανίζεται μία μπαλλάντα η οποία αναφέρεται σε μία δολοφονία με θύτες μία ομάδα μυλωνάδων, ενισχύοντας την αρνητική εικόνα τους.⁹⁴⁰

⁹³⁹ «The Sorrowful Complaint Of / Conscience and Plain-Dealing. / Against Millers, Userers, Taylors, and Hostises, By which poor Conscience and Plain- / Dealing was sufficiently abused as you shall hear by these following lines.» (1671-1685?), BL, Roxbughe 2.412 Verso, *EBBA* 30854· «The Sorrowful Complaint Of / Conscience and Plain-Dealing...» (1671-1685?), PL, Pepys 4.354, *EBBA* 22018· «The Sorrowful Complaint...» (1671-1685?), BL, Roxburghe 2.484 Verso, *EBBA* 30975· «The Sorrowful Complaint ...» (1671-1685?), NLS, Crawford EB.138/1, *EBBA* 32920· «The Sorrowful Complaint ...» (1671-1685?), NLS, Crawford EB.138/2, *EBBA* 32922· «The Sorrowful Complaint ...» (1671-1685?), NLS, Crawford EB.139, *EBBA* 32918.

⁹⁴⁰ «Truth in Mourning: / OR, / Conscience kick'd out of Countenance by City and Coun- / try, and, at last, Murder'd by a Pack of rustick Millers, near Man- / chester; to the unspeakable grief of his two mourning Friends, / Truth and plain-dealing»(1687), PL, Pepys 2.52, *EBBA* 20676.

Εικόνα 32 Ο μύλος⁹⁴¹

Στη μπαλλάντα «Η συμβουλή του μυλωνά στους τρεις γιούς του για την είσπραξη της αμοιβής» ο ετοιμοθάνατος πατέρας αποφασίζει να αφήσει τον μύλο του στον μικρότερο γιο, τον οποίον έκρινε καταλληλότερο, καθώς κατά τη γνώμη του αποδείχθηκε ο μοναδικός από τους τρεις γιους που είχε μάθει το επάγγελμα.⁹⁴² Η ερώτηση που έθεσε ο πατέρας για να κρίνει το τελευταίο αφορούσε το ποσό που θα χρέωναν για τις υπηρεσίες τους. Ο πρώτος απάντησε ότι θα έπαιρνε από κάθε μόδι που άλεσε μόνο λίγο, ο δεύτερος το μισό. Ο τρίτος απάντησε ότι θα το έπαιρνε ολόκληρο και επιπλέον θα έπαιρνε και το σακί. Αυτό το στερεότυπο, του μυλωνά που εκμεταλλεύεται τους ανθρώπους που του εμπιστεύονταν τα σιτηρά τους, δεν χάνει τη δυναμική του, αφού οι φωνές που ακούγονται μέσα από τις μπαλλάντες, οι οποίες είναι λογικό να πυροδοτούνται και από την τιμή του ψωμιού, εκφράζουν όλο και μεγαλύτερη δυσαρέσκεια στην πορεία του χρόνου. Ένα τέτοιο παράδειγμα από τα τέλη του 18^{ου} αιώνα είναι το τραγούδι με τίτλο «Ο κατεργάρης μυλωνάς» το οποίο ζητά από τους μυλωνάδες να σταματήσουν να εξαπατούν, να είναι έντιμοι και ειλικρινείς και να ζητάνε λογική αμοιβή.⁹⁴³

Ο μυλωνάς αντιδρά ψύχραιμα και βρίσκει τρόπο να εκμεταλλευτεί την κατάσταση ακόμα και στις περιπτώσεις στις οποίες φαινομενικά είναι το θύμα. Για παράδειγμα στην μπαλλάντα «Ο απατημένος μυλωνάς», όταν ο ήρωας διαπιστώνει ότι η γυναίκα του έχει παράνομη σχέση, επιλέγει να επωφεληθεί των χρημάτων που λαμβάνει η σύζυγός του από τον φούρναρη εραστή της λέγοντάς της:

⁹⁴¹ «The Sorrowful Complaint...» (1671-1685?), NLS, Crawford EB.139, EBBA 32918.

⁹⁴² «The Miller's Advice to his three Sons, / in taking of Toll» (1763-1775?), BL, Roxburhe 3.681, EBBA 31430· «The miller's advice to his three sons, in taking of toll» (1736-1763), BBO Roud Number 138.

⁹⁴³ «The roguish miller; or Nothing got by cheating. A true ballad» [1795], BBO Roud Number V1486.

«Εσύ θα βγάζεις περισσότερα από τον μύλο σου στο κρεβάτι,
Από όσα βγάζω εγώ από την εργασία του μυλωνά». ⁹⁴⁴

Το τραγούδι τελειώνει αναφέροντας ότι αυτή η συνθήκη «βοήθησε για πολύ καιρό» τον μυλωνά που «με τη γυναίκα του είναι χαρούμενος... να πληρώσει το ενοίκιό του». Η μοιχεία είναι ένα συνηθισμένο θέμα στις μπαλλάντες, αλλά η αντιμετώπιση του συγκεκριμένου μυλωνά είναι ασυνήθιστη, καθώς στην πλειοψηφία των περιπτώσεων η μοιχεία αντιμετωπίζεται ως συμφορά και ως προσβολή. Ακόμα και σε αυτό το παράδειγμα ο μυλωνάς παρουσιάζεται φιλάργυρος και αμφιβόλου ηθικής.

Το στοιχείο της σεξουαλικότητας και η σύνδεσή του με τον μυλωνά και την εργασία του στον μύλο είναι εμφανές σε αρκετές μπαλλάντες, οι περισσότερες εκ των οποίων χρονολογούνται πριν τον 18^ο αιώνα. ⁹⁴⁵ Ο μυλωνάς παρουσιάζεται σεξουαλικά πολύ δραστήριος. ⁹⁴⁶ Για παράδειγμα, σε μία μπαλλάντα αναφέρεται ότι ένας νεαρός μυλωνάς «γεμίζει την κοιλία» των γυναικών «όπως τα σακιά» και καθιστά έγκυες τρεις κόρες και την μητέρα τους. Όλες τους, μάλιστα, τον παινεύουν και τον προστατεύουν κρατώντας μυστικές τις πράξεις του. ⁹⁴⁷

Η μετάβαση από την αναπαράσταση ενός «ευτυχισμένου» και «καρπερού» μυλωνά, που πιθανώς έχει τις ρίζες της στην παράδοση, στο στερεότυπο του ανέντιμου μυλωνά που εκμεταλλεύεται συστηματικά τους αδύναμους, το οποίο κυριαρχεί έναν αιώνα αργότερα, δεν μπορεί να αναχθεί αποκλειστικά στην πλεονεξία και τη φιλαργυρία. Αυτό που μεσολάβησε ανάμεσα στην πρώτη αναπαράσταση και

⁹⁴⁴ «The honr'd miller», *BBO* Roud Number V1418, Edition – Bod17794.

⁹⁴⁵ Βλ. «Grist ground at Last. / OR, / The Frolick in the Mill. / Millers that grind each pretty Lasses Grist, / Consider now how many you have kist: / And see if any with kind Molly can / Compare: if not, pray all from hence be gone. / Yet stay and hear the Song, 'tis rare and new; / And Millers know such things are often true» (1684-1686?), NLS, Crawford EB.416, *EBBA* 32751· «Grist ground at Last...» (1684-1686), PL, Pepys 3.110, *EBBA* 2115· «Grist ground at Last...» (1684-1686), HLHU, Huth EBB65H, *EBBA* 35220.

⁹⁴⁶ Βλ. «THE / VVitty Damsel of Devonshire: / OR, / A Dialogue between a Mother and her Daughter, concerning Robin / the Miller whom the Daughter hated, and resolved to marry William the Plow- / -man whom she dearly Loved» (1688-1692 ?), NLS, Crawford EB.299, *EBBA* 33641· «THE / VVitty Damsel of Devonshire...» (1688-1692?), BLML, Michell-Jolliffe 2000 Folio 6 36, *EBBA* 35710.

⁹⁴⁷ «The Lusty MILLER's Recreation: OR, / The Buxome Females chief Delight. / Being a most pleasant Design between a certain Miller, the Good-Wife, and her Three Daughters. / A most Delectable New Song, &c. / Fair Peggy first to'th Mill with Grist was sent, / Who pleas'd return'd, but would not tell the' event; / Which Betty once perceiving, needs would go, / Who sped in the same Tune, returned too; / At which the Mother knew not what to guess, / But did her self in admiration bless. / Till Jenny, of the Three the Youngest Lass, / Would needs go see how all this came to pass, / Returns the same; then forth the Mother set, / Who finds the Plot, but ne'r Discover'd it» (1672-1696 ?), BL, Roxburghe 2.329, *EBBA* 30778· «The Lusty MILLER's Recreation...», (1672-1696 ?), UGL, Euing 157, *EBBA* 31872· «The Lusty MILLER's Recreation...», (1672-1696 ?), NLS, Crawford EB.461, *EBBA* 32886· «The Lusty MILLER's Recreation...», (1672-1696 ?), HLHU, Houghton EBB65, *EBBA* 34987· «The lusty miller's recreation: or, The buxome females chief delight» (1672-1696), *BBO* Roud Number V4874, Edition – Bod4988.

στο αρνητικό στερεότυπο της πλεονεξίας και της ατιμίας είναι λογικό να υποτεθεί ότι σχετίζεται με το ζήτημα της ακρίβειας των σιτηρών που επιβάρυνε την τιμή του ψωμιού, με τη φτώχεια και με τις αλλαγές στο μοντέλο παραγωγής και διακίνησης του αλευριού. Ειδικότερα, η αύξηση του αστικού πληθυσμού κατά τον 18ο αιώνα είχε ως αποτέλεσμα τη μεγάλη αύξηση της ζήτησης του αλευριού. Αυτή η αύξηση με τη σειρά της δημιούργησε την ανάγκη για τη μετάβαση του αλέσματος από τις μονάδες μικρής κλίμακας στους μεγάλους μύλους οι οποίοι δούλευαν είτε με τη δύναμη του νερού είτε με τη δύναμη του ατμού.⁹⁴⁸ Οι τεχνολογικές αλλαγές αλλά και η αλλαγή κλίμακας των εργασιών, εκτός του ότι απαιτούσαν κεφάλαιο και εργατικό δυναμικό, μετέβαλαν τις σχέσεις ανάμεσα στους μεσάζοντες, τους μυλωνάδες και τους πωλητές που δημιουργούσε το προηγούμενο μοντέλο παραγωγής και διακίνησης, αφού οι μεγάλοι μύλοι μπορούσαν πλέον να εξασφαλίζουν οι ίδιοι τις προμήθειές τους ή και να πωλούν μόνοι τους το προϊόν τους.⁹⁴⁹ Μολονότι, οι σχέσεις στις μεγάλες μονάδες γίνονταν πιο απρόσωπες, η οργή του απλού κόσμου όπως ακούγεται μέσα από τις μπαλλάντες συνέχισε να στρέφεται στους μυλωνάδες.

Η μπαλλάντα με τίτλο «Η δύναμη του ζεστού νερού ή απλές νύξεις προς τους μυλωνάδες» πραγματεύεται το ζήτημα της ακρίβειας του ψωμιού.⁹⁵⁰ Ενδεικτικοί του περιεχομένου του τραγουδιού είναι οι τελευταίοι στίχοι:

«Τραγουδήστε, τραγουδήστε, ω είναι πολύ περίεργο,

Ότι το σιτάρι είναι τόσο φτηνό και το ψωμί τόσο ακριβό».

Σύμφωνα με την ίδια μπαλλάντα, η χρήση των νέων τεχνολογιών και ιδιαίτερα του ατμού είχε αυξήσει την παραγωγή των φούρνων και παράλληλα τα μέτρα Περί Σιτηρών είχαν ανακληθεί. Παρόλα αυτά, η τιμή του ψωμιού παραμένει υψηλή εξαιτίας των μυλωνάδων που ενώ αγοράζουν φτηνά το σιτάρι, πωλούν ακριβά το αλεύρι. Πράγματι, τα αυστηρά μέτρα Περί Σιτηρών (1815) είχαν δυσμενείς οικονομικές συνέπειες για τα χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα. Στη συνέχεια, η ανάκληση των εν λόγω νόμων το 1846 διευκόλυνε την εισαγωγή των σιτηρών και οι συνθήκες μεταβλήθηκαν.⁹⁵¹ Η μπαλλάντα με τίτλο «Η τιμή του αλευριού συνεχίζει να

⁹⁴⁸ Bruland, «Industrialisation and technological change», σελ. 132.

⁹⁴⁹ Martin James Daunt, *Progress and Poverty: An Economic and Social History of Britain, 1700-1850*, Οξφόρδη, OUP, 1995, σελ. 324.

⁹⁵⁰ «The power of hot water or Plain hints to the millers» (?), *BBO Roud Number V1986*, Edition – Bod9213.

⁹⁵¹ Οι Νόμοι περί Σιτηρών ψηφίστηκαν το 1815 και ευνοούσαν την τάξη των ευγενών που κατείχαν γη εις βάρος όλης της υπόλοιπης κοινωνίας. Ειδικότερα, ο εν λόγω νόμος προέβλεπε την επιβάρυνση των εισαγόμενων σιτηρών με υψηλούς δασμούς, ώστε να προστατευτεί η εγχώρια παραγωγή και να διασφαλιστεί η υψηλή τιμή πώλησης. Αυτή η πολιτική προστατευτισμού ερχόταν σε σύγκρουση με

πέφτει» θίγει ακριβώς αυτό το θέμα αναφέροντας ότι η πώληση αυτών των ειδών σε υψηλές τιμές αποθαρρύνεται λόγω «των μεγάλων ποσοτήτων» εισαγόμενων σιτηρών, αλευριού και σίκαλης «που καταφτάνουν καθημερινά». ⁹⁵² Η μπαλλάντα αυτή, όπως και άλλες που παρουσιάστηκαν, κατακρίνει την αισχροκέρδεια των μυλωνάδων, αλλά ταυτόχρονα πανηγυρίζει για την επερχόμενη πτώση των τιμών αναφέροντας πολλάκις κατά τη διάρκεια του τραγουδιού ότι «*τώρα οι μυλωνάδες μπορούν να κλαίνε και να διαμαρτύρονται*». Επομένως, οι αλλαγές στη νομοθεσία και στις τεχνολογικές εξελίξεις έκαναν ακόμα πιο ακανθώδεις τις σχέσεις ανάμεσα στους μυλωνάδες και τον απλό κόσμο με την προσωπική σχέση ανάμεσα στους μυλωνάδες και τους πελάτες να φθίνει. Παράλληλα, ενίσχυσαν το στερεότυπο του ανέντιμου και πλεονέκτη μυλωνά το οποίο προϋπήρχε στα τραγούδια που στηλίτευαν την αυθαιρεσία των μυλωνάδων σχετικά με τον καθορισμό της προμήθειάς τους, προτού ακόμα μεταβληθεί το μοντέλο παραγωγής και διακίνησης.

Η μπαλλάντα που εξετάστηκε δεν είναι η μόνη η οποία εκδόθηκε σχετικά με το ζήτημα των Νόμου περί Σιτηρών. ⁹⁵³ Μπαλλάντες όπως για παράδειγμα «Ο John Bull οργισμένος με τους Νόμους περί Σιτηρών» εξέφραζαν τη διαμαρτυρία του απλού κόσμου κατά αυτών των νόμων, ενώ άλλες, όπως για παράδειγμα «Ένα νέο τραγούδι για την κατάργηση των Νόμων περί σιτηρών», πανηγύριζαν την κατάργησή τους. ⁹⁵⁴ Επιπλέον, το ζήτημα του Νόμου περί Σιτηρών αναφέρεται και σε κάποιες από τις μπαλλάντες που αναλύθηκαν σχετικά με τους αρτοποιούς και κυρίως με τους γεωργούς. Αντίστοιχα, το ζήτημα της υψηλής τιμής του ψωμιού δεν σχολιάστηκε μόνο από τις μπαλλάντες με πρωταγωνιστές μυλωνάδες, αλλά όπως είναι φυσικό θίχτηκε και σε τραγούδια που αφορούν στους αρτοποιούς. Για παράδειγμα, στη μπαλλάντα με τίτλο «Η πτώση του μονοπωλίου» ο φούρναρης με το όνομα Lockyer παρουσιάζεται σχεδόν ηρωικός λόγω του ότι πωλούσε το ψωμί σε χαμηλή τιμή με σκοπό να αποκτήσει φήμη, αλλά και γιατί «*ο φτωχός άνδρας πρέπει να τραφεί*». ⁹⁵⁵ Ο αφηγητής, όπως και ο πρωταγωνιστής, παίρνει ξεκάθαρη θέση κατά του μονοπωλίου

την ιδέα του ελεύθερου εμπορίου, όπως την εξέφρασε ο οικονομολόγος Adam Smith, και προκάλεσε αντιδράσεις τόσο από τους ριζοσπάστες όσο και από τους φιλελεύθερους. Όλοι, πλην των πλούσιων κατόχων γης, επιθυμούσαν τη μείωση της τιμής των σιτηρών. Οι μεν ριζοσπάστες γιατί έτσι μειώνονταν οι τιμές στο φαγητό και κατ' επέκταση το κόστος διαβίωσης και οι δε φιλελεύθεροι για να μπορούν να πληρώνουν λιγότερο τους εργάτες χωρίς να ελλοχεύει ο κίνδυνος της λιμοκτονίας.

⁹⁵² «Price of flour keeps falling» (?), *BBO Roud Number* V31825.

⁹⁵³ Η αναζήτηση στο BBO βάσει του θέματος «Νόμοι περί Σιτηρών» απέφερε συνολικά 45 αποτελέσματα, 32 εκδόσεις και 13 έργα.

⁹⁵⁴ «John Bull in a rage at the corn laws» (1802-1819), *BBO Roud Number* V16847 και «A new song on the repeal of the Corn laws» [1846], *BBO Roud Number* V3532.

⁹⁵⁵ «Downfall of monopoly» (1844-1851), *BBO Edition-Bod*12713.

αναφέροντας ότι ο Νόμος περί Σιτηρών τους έχει καταδυναστεύει και ο Lockyer εύχεται να καταργηθεί χωρίς άλλα «μονοπωλιακά κόλπα». Στη συνέχεια αναφέρεται ότι οι υπέρμαχοι του μονοπωλίου θέλουν να «του κλέψουν το επάγγελμα» αλλά όσο ο φούρναρης προσφέρει καλό ψωμί δεν μπορούν να τον βλάψουν. Λίγο πριν τελειώσει το τραγούδι, ο αφηγητής ζητά να βασανιστούν οι «μονοπωλητές», ώστε ο Lockyer «να ζήσει να δει τον θάνατο της εταιρείας των αρτοποιών (baker's association)» η οποία στους τελευταίους στίχους ταυτίζεται με το «σινάφι του μονοπωλίου».

Σε αντίθεση με την εικόνα που παρουσιάστηκε, ο αρτοποιός στις περισσότερες περιπτώσεις περιγράφεται άπληστος ή αδικαιολόγητα τολμηρός. Για παράδειγμα, σε μία μπαλλάντα στην αρχή της οποίας ο αφηγητής καλεί τους «αρτοποιούς της Αγγλίας, της επαρχίας και της πόλης» να ακούσουν το πάθημα ενός συναδέλφου τους, ο αρτοποιός χαρακτηρίζεται «πλούσιος» αλλά και «άπληστος» και το βασικότερο «αδιάφορος για εκείνους που λιμοκτονούν». ⁹⁵⁶ Στη συνέχεια, αναφέρεται ένα περιστατικό στο οποίο ο αρτοποιός ζητά με απειλές από έναν υφαντή να του εξοφλήσει το ποσό που του όφειλε από την αγορά ψωμιού. Ο εκφοβισμός του, όμως, τελικά δεν είχε αποτέλεσμα, καθώς ο ίδιος τρομοκρατήθηκε «από έναν υφαντή με τη μορφή διαβόλου». Αυτή δεν είναι η μόνη μπαλλάντα η οποία εξιστορεί πώς ο αρτοποιός βρέθηκε σε μειονεκτικότερη θέση εξαιτίας της αδυναμίας του.

Επίσης, οι αρτοποιοί πρωταγωνιστούν σε τραγούδια ερωτικού περιεχομένου και σε μπαλλάντες με βασικό θεματικό άξονα τη μοιχεία. ⁹⁵⁷ Σε όλες τις περιπτώσεις, όμως, είτε ο αρτοποιός είναι ο νόμιμος σύζυγος είτε ο παράνομος εραστής, με τον έναν ή τον άλλον τρόπο βρίσκεται στη θέση του εξαπατημένου. ⁹⁵⁸ Οι περιπτώσεις εξαπάτησης στις οποίες εμπλέκονται είτε ως θύτες είτε ως θύματα οι αρτοποιοί δεν

⁹⁵⁶ «The Weaver turn'd Devil: / OR, A / New Copy of VERSES, / ON A / Baker in Spittle-Fields, who was Frighted by a / Weaver in the shape of a Devil. / Shewing how the Baker went to Arest the Weaver, for some / Mony which he owed him for Bread» (1701), NLS, Crawford EB.1382, *EBBA* 33834.

⁹⁵⁷ Βλ. «A Copy of VERSES / OF A / Baker and a Mealman: / Giving an Account of their subtle Intreagues with their Mi- / stresses, and how the Mealman got his Maid with Child» (1690-1700 ?), BL, Pepys 3.72, *EBBA* 21071· «A New SONG, / CALL'D / The Bakers Frolick, / OR / Jenny the Town Jilt» (?), BL, Pepys 5.207, *EBBA* 31638.

⁹⁵⁸ Βλ. «THE / Trappand Cuckold-maker. / OR / Yea-and-Nay well fitted. / A Baker went with full intent, / a Beauty to adore; / Thus Yea and Nay, did run astray, / But he'll do so no more» (1685-1688), NLS, Crawford EB.1161, *EBBA* 33999· «THE / Trappand Cuckold-maker...» (1685-1688 ?), HLHU, Huth EBB65H 2.261, *EBBA* 34708· «THE / Trappand Cuckold-maker...» (1685-1688), BLML, 2000 Folio 6 162, *EBBA* 35826 και «THE / Sommerset-shire Damsel beguil'd; / OR, / The Bonny Baker Chous'd in his Bargain. / The Baker Wedded her in hast, / And after that was done, / She brought him e're Five months space / A Daughter and a Son» (1685-1688), PL, Pepys 4.22, *EBBA* 21689· «THE / Sommerset-shire Damsel beguil'd...» (1685-1688), NLS, Crawford EB.169, *EBBA* 32972· «THE / Sommerset-shire Damsel beguil'd...» (1685-1688), BLML, 2000 Folio 6 11, *EBBA* 35669, (12.12.2018).

είναι αποκλειστικά ερωτικού περιεχομένου, καθώς βρέθηκαν και περιπτώσεις μπαλλαντών που εξιστορούν εξαπάτηση οικονομικής φύσεως.⁹⁵⁹ Η ύπαρξη περιπτώσεων οικονομικής εξαπάτησης, αναμενόμενης σε μπαλλάντες που αναφέρονται στην εργασία και την οικονομική ζωή, είναι όμως πιο έντονη στην περίπτωση των μυλωνάδων. Σε ένα άλλο τραγούδι ο αφηγητής καλεί τους αρτοποιούς να ακούσουν το πάθημα ενός συναδέλφου τους που έχασε ένα στοίχημα σε αγώνα του ιπποδρόμου στον οποίον πόνταρε τετρακόσιες γκινέες προς δεκαεπτά.⁹⁶⁰ Ο αρτοποιός χαρακτηρίζεται τολμηρός, «*άσωτος, ανυπόμονος και θερμόαιμος*» και παρά την απώλεια ενός τέτοιου ποσού ο αφηγητής δηλώνει χαρακτηριστικά:

«Δεν θα έπρεπε να θρηνούμε ακόμα και αν η ζημία του ήταν μεγαλύτερη,

Γιατί οι αρτοποιοί αυτόν τον χειμώνα έχουν τιμωρήσει τους φτωχούς»,

με το αυξήσουν την τιμή του ψωμιού τους προς όφελός τους. Το υπόλοιπο τραγούδι συνεχίζει στον ίδιο τόνο υπογραμμίζοντας ότι ο «*αρτοποιός ήταν περήφανος για το πορτοφόλι του*», αφού είχε περισσότερα χρήματα από πολλούς από «*εμάς*». Το τραγούδι τελειώνει με τη διαπίστωση του αφηγητή ότι αυτά τα χρήματα θα μπορούσαν να έχουν αξιοποιηθεί καλύτερα και με την παραίνεση του ιδιαίτερα προς τους αρτοποιούς να μη βάζουν τέτοια στοιχήματα.

Σε γενικές γραμμές, οι έντυπες «*λαϊκές*» μπαλλάντες αντανakλούν την αντίληψη ότι οι αρτοποιοί μπορούσαν να κερδίσουν φήμη και επομένως μια σχετικά ικανοποιητική αμοιβή σε σύγκριση με άλλους.⁹⁶¹ Το ψωμί και τα μπισκότα ήταν βασικά προϊόντα διατροφής τα οποία μάλιστα μπορούσαν να διατηρηθούν για σχετικά μεγάλο χρονικό διάστημα. Οι τεχνολογικές εξελίξεις βελτίωσαν τις συνθήκες παραγωγής και κατ' επέκταση το εισόδημα τουλάχιστον μίας μερίδας αρτοποιών. Ειδικότερα, από τα τέλη του 18^{ου} αιώνα η χρήση μεγαλύτερων φούρνων και της γραμμής παραγωγής ευνόησαν τη μαζική παραγωγή αυτών των ειδών, των οποίων

⁹⁵⁹ Βλ. «The Bakers Lamentation, / Containing his Sorrowful Moan, for his late Misfortunes, / which he met with in the loss of his Legacies, left by the / Pretended Squire Wickham» (1675-1696 ?), PL, Pepys 5.395, *EBBA* 22214· «Will Lightloaf, and his parrot, or the truth is not to be spoken at all times» (1811-1842), *BBO* Roud Number V26488, Edition Bod9526.

⁹⁶⁰ «April Horse RACE: / OR, THE / Prodigal BAKER, / Beaten in a Horse Race on the Twelfth of April, behaving lay'd Four hun- / dred Guineas to Seventeen, which Wager he lost, to the laughing Satis- / faction of the People.» (?), NLS, Crawford EB.1381, *EBBA* 33833.

⁹⁶¹ Για παράδειγμα στην μπαλλάντα «A Copy of VERSES / OF A / Baker and a Mealman: / Giving an Account of their subtle Intreagues with their Mi- / stresses, and how the Mealman got his Maid with Child» (1690-1700 ?), BL, Pepys 3.72, *EBBA* 21071, ο αρτοποιός που πρωταγωνιστεί χαρακτηρίζεται «*well renown*».

βασικός πελάτης ήταν το Βρετανικό Ναυτικό.⁹⁶² Σε αυτές τις καινοτομίες προστέθηκε στα μέσα του 19^{ου} αιώνα η αυτοματοποίηση της ανάδευσης και της κοπής, καθώς και η πολύ σημαντική καινοτομία της χρήσης ανθρακικού οξέως, της γνωστής μαγειρικής σόδας, στη ζύμη.⁹⁶³ Παρόλα αυτά μεγάλο μέρος αυτής της σημαντικής οικονομικής δραστηριότητας διατήρησε το «χειρωνακτικό, οικιακό και σχετικά στατικό» χαρακτήρα του.⁹⁶⁴ Η σχετικά καλή για τα δεδομένα οικονομική κατάσταση των αρτοποιιών στα τραγούδια δεν βοηθά στο να κερδίσουν τελικά την εκτίμηση της κοινής γνώμης η οποία, αν και δεν εκφράζεται με την εχθρότητα που εκφραζόταν για τους μυλωνάδες, δεν δείχνει ευνόια απέναντι στους αρτοποιούς.

Όσον αφορά τους ζυθοποιούς, το ένα τρίτο των έργων που εντοπίστηκαν στο δείγμα αναφέρονται σε περιστατικά μοιχείας στα οποία ο ζυθοποιός με τον έναν ή τον άλλον τρόπο τιμωρείται για την άπρεπη συμπεριφορά του.⁹⁶⁵ Εκτός, όμως, από τα τραγούδια αυτής της θεματολογίας, οι υπόλοιπες μπαλλάντες που αφορούν τους ζυθοποιούς θίγουν το ζήτημα της επιβολής του ειδικού φόρου κατανάλωσης, ενώ βρέθηκε και μία μπαλλάντα που αναφέρεται στον ανταγωνισμό ανάμεσα σε συναδέλφους.

Η τελευταία που τιτλοφορείται «Η αλεπού πιάστηκε σε ένα ζυθοποιείο ή Η τιμιότητα είναι η καλύτερη πολιτική», ο Old Renny σκέφτεται ότι αν παρήγε μύρα όπως αυτή του Vincent θα είχε πολύ μεγάλο κέρδος.⁹⁶⁶ Έτσι αποφασίζει με δόλιο τρόπο να αποσπάσει τα μυστικά της παραγωγής του ανταγωνιστή του. Ο τελευταίος καταλαβαίνει το τέχνασμα του Old Renny και αποφασίζει να τον παγιδεύσει. Το σχέδιο του Vincent στέφεται με επιτυχία και ο Old Renny τρομαγμένος τρέπεται σε

⁹⁶² Βλ. Siegfried Geldion, *Mechanization Takes Command: A Contribution to anonymous history*, Νέα Υόρκη, OUP, 1970 [1948], σελ. 176-177: «Κατά την πρώτη δεκαετία του 19^{ου} αιώνα, ο Ναύαρχος Sir Isaac Coffin (1759-1839) κατασκεύασε για το Βρετανικό Ναυτικό έναν φούρνο 'προορισμένο για το ψήσιμο μπισκότων για την θάλασσα (sea-biscuits)'... τον οποίον ονόμασε 'φούρνο διαρκείας'... ένας ατελείωτος ιμάντας... διέτρεχε όλη την αίθουσα ψησίματος...».

⁹⁶³ Bruland, «Industrialisation and technological change», σελ. 131.

⁹⁶⁴ Στο ίδιο, σελ. 130.

⁹⁶⁵ Βλ. «The Brewers Misfortune. / Being a true relation of a London Brewer, who was taken by his own Wife and the constable, in bed with / two strapping Lasses both at once, he lying in the middle, and they on each side. This was done near Co- / vent-Garden on monday the seventh day of this present July, 1662. about one of the clock in the morn- / ing; the manner how, is more fully exprest in this following Ditty» (1662), UGL, Euing 252, *EBBA* 31805· «The Cooper of Norfolk, / OR, / A pretty Jest of a Brewer, and the Coopers Wife, and how the Cooper serv- / ed the Brewer in his kind.» (1623-1661?), UGL, Euing 44, *EBBA* 31705· «The Cooper of Norfolk...» (1686-1688), PL, Pepys, 1.536-1.537, *EBBA* 20256· «The Cooper of Norfolk...» (1688-1709?), NLS, Crawford EB. 148, *EBBA* 32949· «The Cooper of Norfolk...» (1693-1694?), NLS, Crawford EB. 147, *EBBA* 32938· «The Cooper of Norfolk...» (1623-1661?), BL, Roxburghe 1.30-1.31, *EBBA* 30027· «The Cooper of Norfolk...» (1621 ?), PL, Pepys, 1.400-1.401, *EBBA* 20188.

⁹⁶⁶ «The fox caught in a brewhouse; or, Honesty's the best policy» (1810-1831), *BBO* Roud Number V3838.

φυγή. Μέσω αυτής της ιστορίας όχι μόνο ενισχύεται το στερεότυπο της πονηριάς και της ροπής προς την ανηθικότητα των ζυθοποιών, αλλά επιπλέον αναδεικνύεται το θέμα του ανταγωνισμού ανάμεσα στους δύο άντρες. Η ύπαρξή του υπονοεί ότι η ζυθοποιεία ήταν μία τέχνη η οποία μπορούσε να αποδειχθεί ιδιαίτερα κερδοφόρα. Να σημειωθεί σε αυτό το σημείο ότι ήδη από τον 18^ο αιώνα το βάρος της παραγωγής της μύρας είχε μετατοπιστεί από τις μικρό-ζυθοποιείες σε ζυθοποιείες μεγαλύτερης κλίμακας χωρίς, όμως, αυτό να συνεπάγεται τον αφανισμό των μικρών μονάδων.⁹⁶⁷ Ο ιστορικός Geoffrey Timmins σημειώνει ότι η ζυθοποιία μετατράπηκε σε μία εργασία ειδικών, καθώς η παρασκευή ζύθου στο πλαίσιο της οικίας ή του πανδοχείου γινόταν λιγότερο συχνή.⁹⁶⁸ Ο Martin James Daunton επιβεβαιώνει ότι κατά τον 18^ο αιώνα γινόταν σε σαφώς μεγαλύτερη κλίμακα σε σχέση με το παρελθόν και συμπληρώνει ότι η παραγωγή μύρας συγκαταλεγόταν ανάμεσα στις πιο προσοδοφόρες και πιο μεγάλες επιχειρήσεις στις περισσότερες πόλεις, καθώς οι ζυθοποιοί ήταν ανάμεσα στους πρώτους που χρησιμοποίησαν σε μεγάλο βαθμό τη δύναμη του ατμού.⁹⁶⁹ Οι τεχνικές αλλά και οι οργανωτικές μεταβολές της ζυθοποιίας ήταν τόσο σημαντικές, ώστε να χαρακτηριστεί βιομηχανία - «προάγγελος της σύγχρονης (νεωτερικής) οικονομίας».⁹⁷⁰

Παρόλο που η ζυθοποιία ήταν προσοδοφόρα τέχνη, μπαλλάντες που εκδόθηκαν κυρίως κατά την τελευταία δεκαετία του 17^{ου} αιώνα καυτηριάζουν την πρακτική των ζυθοποιών να μεταθέτουν τις φορολογικές τους υποχρεώσεις στους καταναλωτές. Η λαϊκή δυσαρέσκεια αποτυπώνεται στις μπαλλάντες οι οποίες ασχολούνται με τους νέους φόρους που οι «γενναιόδωροι ζυθοποιοί πληρώνουν... από τα πορτοφόλια των φτωχών ανθρώπων» και όχι από τα δικά τους πλούσια κέρδη όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται και στον τίτλο μίας μπαλλάντας.⁹⁷¹ Μάλιστα, εκφράστηκε η άποψη ότι οι ζυθοποιοί εκμεταλλεύτηκαν για το δικό τους συμφέρον τους νέους φόρους, όπως συμπεραίνεται από τους καταληκτικούς στίχους μίας άλλης σχετικής μπαλλάντας στους οποίους ο αφηγητής αναφέρει πως «κάποιος θα έπαιρνε όρκο ότι αυτός ο Φόρος δεν έγινε ποτέ για τον Βασιλιά αλλά για τον ζυθοποιό»

⁹⁶⁷ Bruland, «Industrialisation and technological change», σελ. 132.

⁹⁶⁸ Geoffrey Timmins, *Made in Lancashire: A History of Regional Industrialisation*, Μάντσεστερ, Manchester University Press, 1998, σελ. 108.

⁹⁶⁹ Daunton, *Progress and Poverty...*, σελ. 324

⁹⁷⁰ Bruland, «Industrialisation and technological change», σελ. 132.

⁹⁷¹ «The Bountifull Brewers: / Who pays the King's Taxes out of the Poor Mens Purses, rather than diminish their own golden / Stores» (1690), PL, Pepys 4.335, *EBBA* 21998· «The Bountifull Brewers...» (?), NLS, Crawford EB.691, *EBBA* 33340.

υπονοώντας ότι οι ζυθοποιοί αύξησαν ακόμα περισσότερο από το προβλεπόμενο φόρο τις τιμές ώστε να καρπωθούν οι ίδιοι το επιπλέον κέρδος.⁹⁷² Μερικά χρόνια αργότερα από την έκδοση αυτών των μπαλλαντών ακολούθησε η απάντηση με την έκδοση ενός τραγουδιού προς υπεράσπιση των ζυθοποιών.⁹⁷³ Οι ζυθοποιοί μιλώντας σε α' πληθυντικό εξηγούν ότι με πολύ κόπο προσπαθούν να εξισορροπήσουν τις απώλειες τους με το κέρδος και ότι εργάζονται σκληρά για να αντεπεξέλθουν και οι ίδιοι στην ακρίβεια της εποχής. Η μπαλλάντα καταλήγει με την παραδοχή της αύξησης της τιμής εκ μέρους των ζυθοποιών, αλλά δηλώνοντας ότι αυτή η αύξηση οφείλεται αποκλειστικά και μόνο στον φόρο και καλεί το κοινό να «ανοίξει τα μάτια» και να δει ότι «αυτός ο φόρος βεβαίως και έγινε για τον Βασιλιά και όχι για τους ζυθοποιούς».⁹⁷⁴ Ενδιαφέρον έχει ότι όλες οι μπαλλάντες που αναφέρονται σε αυτό το ζήτημα συνοδεύονται από την ίδια μελωδία.⁹⁷⁵

Το στερεότυπο της αισχροκέρδειας που συνδέθηκε με τους μυλωνάδες και τους αρτοποιούς εμφανίζεται και εδώ. Η περίπτωση, όμως, των ζυθοποιών διαφοροποιείται από τις άλλες δύο περιπτώσεις που εξετάστηκαν, καθώς για πρώτη φορά τέθηκε το ζήτημα του ανταγωνισμού ανάμεσα σε συναδέλφους, αλλά και γιατί είναι το μοναδικό από τα τρία επαγγέλματα του οποίου οι εργαζόμενοι παρουσιάζονται σε τουλάχιστον μία μπαλλάντα να εκφράζουν το αίσθημα ότι συνειδητά ανήκουν σε μία ομάδα που τους προσδίδει μία εργασιακή ταυτότητα την οποία θεωρούν χρέος τους να υπερασπιστούν. Παρόλα αυτά, το στοιχείο της πονηριάς και μερικές άλλες από τις αρνητικές αναπαραστάσεις που συνοδεύουν τους μυλωνάδες και τους αρτοποιούς, αν και σε μικρότερο βαθμό, δεν παύουν να αφορούν και τους ζυθοποιούς.

Όσον αφορά στην παρουσία των γυναικών, να σημειωθεί ότι δεν βρέθηκαν αναφορές σε γυναίκες εργαζόμενες παρά μόνο σε συζύγους και ερωμένες παρόλο που η δευτερογενής βιβλιογραφία πιστοποιεί την παρουσία ενός περιορισμένου αριθμού γυναικών που ασχολούνται με την αρτοποιία και τη ζυθοποιία.⁹⁷⁶ Η παρουσία των γυναικών σε μπαλλάντες που σχετίζονται με την επεξεργασία σιτηρών σχεδόν

⁹⁷² «The Brewers Benefit, / Who to pay the New Excise, pinches the poor of their Measure; making others pay for what was laid upon / themselves» (1690), PL, Pepys 4.338, EBBA 22001.

⁹⁷³ «The Brewers Answer; / Or, Their Vindication, against those Aspersiones that hath been put upon them / concerning the Double Excise» (1682-1692?), PL, Pepys 4.337, EBBA 22000.

⁹⁷⁴ Στο ίδιο.

⁹⁷⁵ *To the Tune of, An Orange*. Βλ. Simpson, *The British Broadside Ballad and Its Music*, σελ. 794-795.

⁹⁷⁶ Shoemaker, *Gender in English Society...*, σελ. 175.

εργαλειοποιείται με σκοπό να μειώσει τους άνδρες. Για παράδειγμα, στη μπαλλάντα με τίτλο «Ένας διάλογος ανάμεσα στον φούρναρη και τη γυναίκα του», η σύζυγος παρουσιάζεται σε ισχυρότερη θέση από εκείνη του άνδρα της, τον οποίο αποκαλεί «μέθυσο σκυλί». ⁹⁷⁷ Μάλιστα, εξαπολύει εναντίον του πολλές απειλές, όπως λόγου χάρη ότι «θα του κόψει το λαιμό», ενώ εκείνος υποτάσσεται στη θέλησή της. Σε μία άλλη μπαλλάντα, η γυναίκα του αρτοποιού καταφεύγει στο να συνάψει ερωτική σχέση με άλλον άνδρα λόγω της άρνησης του νόμιμου συζύγου της να εκτελέσει τα συζυγικά καθήκοντά του. Το συγκεκριμένο τραγούδι συνοδεύεται από την εικόνα μίας ανδρικής φιγούρας η οποία φέρει κέρατα. ⁹⁷⁸ Το ξυλογράφημα αυτό εμφανίζεται σε τουλάχιστον άλλες δέκα εκδόσεις μπαλλαντών που όλες τους αφηγούνται περιπτώσεις μοιχείας οι οποίες δεν αφορούν αποκλειστικά αρτοποιούς.

WILL the Baker a Whoring went.
At length the Devil did get
Εικόνα 33 Ο Will ο αρτοποιός ⁹⁷⁹

Σε άλλες μπαλλάντες, οι γυναίκες συσχετίζουν την εργασιακή ταυτότητα των ανδρών με εκείνη του συζύγου. Για παράδειγμα, στη μπαλλάντα με τίτλο «Η τυχερή κοπέλα από το Essex» το επάγγελμα του ζυθοποιού δεν παρουσιάζεται ως επιθυμητό προσόν για έναν σύζυγο. Συγκεκριμένα, αναφέρεται ότι η πρωταγωνίστρια «δεν

⁹⁷⁷ Η αιτία της οργής της σύζυγου είναι ότι ο άντρας της έλειπε όλη μέρα και γύρισε σπίτι μεθυσμένος. Εκείνος μπροστά στην μαινόμενη γυναίκα του που αρνείται να πάει στο κρεβάτι μαζί του, αναγκάζεται να παραδεχτεί ότι είναι «μία περίπτωση για λύπηση», αλλά και να υποσχεθεί ότι θα είναι «καλός», θα αντεπεξέρχεται στα καθήκοντα που του αναθέτει η σύζυγός τους, όπως να πλένει τα πιάτα και να ταΐζει τα πουλερικά, και θα απαρνηθεί τις άλλες παρέες του για χάρη της. «A / DIALOGUE / BETWEEN / A Baker and his Wife, living near Lambeth Mash, / in Lambeth Parish, in the County of Surry:» (1690-1700 ?), PL, Pepys 4.147, EBBA 21811.

⁹⁷⁸ «The Discontented BRIDE: / OR, / A brief Account of Will. the Baker, who Sow'd himself up in a Blanket every Night going to Bed, for / fear of Enlarging his Family. / He was a Drone full well we know, / that would not Sport or Play; / And he that serves a Woman so, / may make her run astray» (1685-1688), PL, Pepys 4.119, EBBA 21783.

⁹⁷⁹ PL, Pepys 4.119, EBBA 21783.

σκόπευε ποτέ να γίνει γυναίκα ζυθοποιού επειδή δεν της αρέσει η μυρωδιά των σιτηρών».⁹⁸⁰ Ο ζυθοποιός στη συγκεκριμένη περίπτωση εξαπατά την κοπέλα, αλλά τελικά εκείνη καταφέρνει να εκμεταλλευτεί την κατάσταση και να εξασφαλίσει για τον εαυτό της 3.000 λίρες. Η μπαλλάντα τελειώνει με τους εξής στίχους:

«... αν ένας άντρας εξαπατήσει μία τίμια κοπέλα,
Πρέπει να πληρώσει για τη βλακεία του
[...]και κοπέλες καταλάβετε
αν δεν μπορείτε να παντρευτείτε έναν gentleman,
μην πάρετε για άντρα έναν ζυθοποιό».

Η εικόνα που συνοδεύει την εν λόγω μπαλλάντα απεικονίζει ένα ζευγάρι σε τρυφερές περιπτώξεις. Το στοιχείο αυτό εκτός ότι κεντρίζει το ενδιαφέρον του κοινού λόγω της τολμηρότητάς του, δρα ενισχυτικά του μηνύματος που φέρει το τραγούδι σχετικά με τον ανήθικο νεαρό. Εδώ, όπως και σε άλλες μπαλλάντες, τίθεται το ζήτημα της ηθικής που συνδέεται όχι μόνο με την εργασία αλλά και με τη σεξουαλικότητα, που έχει διαφορετικό περιεχόμενο ανάλογα με το φύλο. Να σημειωθεί ότι οι εικόνες που συνοδεύουν τραγούδια με ζυθοποιούς εκτός από τις συνηθισμένες ανδρικές φιγούρες, περιλαμβάνουν σκηνές που σχετίζονται με την κατανάλωση αλκοόλ εντός και εκτός καπηλειών, αλλά σε καμία από τις περιπτώσεις που εξετάστηκαν δεν ήταν σαφές αν ο ζυθοποιός συμπεριλαμβανόταν στις φιγούρες της εικόνας.

Εικόνα 34 «The lucky maid of Essex» (18__)⁹⁸¹

Ενώ, λοιπόν, οι εργαζόμενοι στον τομέα της γεωργίας παρουσιάζονται στις έντυπες «λαϊκές» μπαλλάντες συχνά, όπως ήδη αναφέρθηκε, με μία ρομαντική

⁹⁸⁰ «The lucky maid of Essex» (18__), BBO Round Number V9673, Edition-Bod10239.

⁹⁸¹ BBO Round Number V9673, Edition-Bod10239.

διάθεση, δεν συμβαίνει το ίδιο με όσους συνδέονται με την εντατικοποίηση της εμπορευματοποίησης της γεωργίας και πιθανότατα ευρύτερα με τον οικονομικό μετασχηματισμό που συντελείται. Αυτό φαίνεται καθαρά στον τρόπο που παρουσιάζονται και οι εργαζόμενοι στην επεξεργασία των σιτηρών για τους οποίους έγινε λόγος. Σε γενικές γραμμές, διαπιστώθηκε ότι οι μπαλλάντες συνδέουν τους μυλωνάδες με την ακρίβεια του ψωμιού και τη φτώχεια, παρουσιάζοντάς τους σε μεγάλο βαθμό εκμεταλλευτές, φιλάργυρους και πονηρούς ανθρώπους. Φαίνεται δε ότι ούτε οι αρτοποιοί χαίρουν ιδιαίτερης εκτίμησης. Τα τραγούδια που αφορούν στους ζυθοποιούς, αν και σαφώς λιγότερα σε αριθμό, διατηρούν ως ένα βαθμό τις αναφορές στην πονηριά.

Κοινό σημείο αυτών των εργασιών είναι η εξάρτησή τους από τα σιτηρά, καθώς και οι τρεις βασίζονται στην επεξεργασία και στη χρήση τους. Επομένως, η σε γενικές γραμμές αρνητική απεικόνιση των εργαζόμενων σε αυτούς τους τομείς στις μπαλλάντες και σε μερικές περιπτώσεις η στοχοποίησή τους πιθανόν να συνδέεται με τη διαμαρτυρία σχετικά με τη νομοθεσία περί σιτηρών και άλλες δυσβάστακτες για το λαό φορολογικές πολιτικές. Μία άλλη πιθανή ερμηνεία της αρνητικής στερεοτυπικής αναπαράστασης των μυλωνάδων, των αρτοποιών και των ζυθοποιών συνδέεται με τις τεχνολογικές και τις οργανωτικές δομικές αναδιαρθρώσεις που έλαβαν χώρα κυρίως κατά τον 18 αιώνα, οι οποίες όχι μόνο μετέβαλαν και σε μερικές περιπτώσεις διέλυσαν εργασιακές σχέσεις όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, αλλά δημιούργησαν, όπως φαίνεται στις μπαλλάντες που εξετάστηκαν κλίμα ανταγωνισμού και δυσπιστίας. Όπως και στην περίπτωση των ζυθοποιών, η σταδιακή απώλεια της δυνατότητας εξασφάλισης αλεύρων για την παρασκευή ψωμιού στο σπίτι για τα φτωχότερα στρώματα από τα μέσα 18^{ου} αιώνα, μέσα από την εδραίωση μονοπωλιακών δικτύων παραγωγής και διάθεσης, ενέτεινε την αρνητική εικόνα του κλάδου των αρτοποιών.

Συμπερασματικά, οι σχέσεις που αναπαριστώνται στις μπαλλάντες, αποτυπώνουν με έμμεσο τρόπο την επίδραση που είχαν σε αυτές οι αλλαγές στην παραγωγή και τη διακίνηση σιτηρών και των συναφών με αυτά προϊόντων καθώς και οι νομοθετικές αλλαγές. Η εξέταση της συγκεκριμένης ομάδας εργαζομένων ανέδειξε τον τρόπο με τον οποίο η λαϊκή κουλτούρα αφομοίωσε τη δυσαρέσκεια του απλού κόσμου μετουσιώνοντάς τη μάλιστα σε μερικές περιπτώσεις σε μία αρνητική στερεοτυπική αναπαράσταση.

3.2.2 Επεξεργασία υλικών: τεχνίτες ξύλου και μετάλλων

Το 1747 κυκλοφόρησε ένα κείμενο οποίο θα μπορούσε να χαρακτηριστεί με σημερινούς όρους σύγχρονος οδηγός επαγγελματικού προσανατολισμού. Στόχος του ήταν να καθοδηγήσει τους γονείς στη σωστή επιλογή του κλάδου στον οποίο θα μαθητεύσουν τα παιδιά τους.⁹⁸² Για την εξυπηρέτηση αυτού του σκοπού ο συγγραφέας, R. Campbell παραθέτει μία εκτενέστατη λίστα πιθανών εργασιών που περιλαμβάνει εβδομήντα δύο διαφορετικά επαγγέλματα πολλά εκ των οποίων διαχωρίζονται σε επί μέρους ειδικότητες. Ανάμεσα σε αυτές τις εργασίες εμφανίζονται πολλές οι οποίες αφορούν στην επεξεργασία ξύλου και μετάλλων. Η ποικιλία αυτή δεν αποτυπώθηκε, όμως, στις μπαλλάντες που εξετάστηκαν. Συγκεκριμένα, όσον αφορά στους τεχνίτες του ξύλου τα τραγούδια διακρίνουν τους ξυλουργούς, τους μαραγκούς, τους μαραγκούς που ειδικεύονται στα πλοία και τους βαρελοποιούς.⁹⁸³ Αντίστοιχα, όσον αφορά στους τεχνίτες μετάλλων στα τραγούδια γίνονται αναφορές σε σιδηρουργούς, χαλκουργούς και γανωματήδες και χρυσοχόους. Ο διαχωρισμός σε ειδικότητες στο σύμπαν των μπαλλαντών είναι, λοιπόν, σχηματικός, χωρίς να περιλαμβάνει όλες τις επί μέρους ειδικότητες που περιγράφει ο Campbell.

Οι μπαλλάντες στις οποίες πρωταγωνιστικό ρόλο διαδραματίζουν οι εργαζόμενοι στις προαναφερθείσες ειδικότητες δεν κατανέμονται ομοιόμορφα στον χρόνο. Η παρουσία των ξυλουργών, των μαραγκών και των βαρελοποιών είναι έντονη στα τραγούδια του 17^{ου} αιώνα, ενώ τα αντίστοιχα τραγούδια του 18^{ου} και 19^{ου}

⁹⁸² R. Campbell, *The London Tradesman Being a Compendious View of All the Trades, Professions, Arts, both Liberal and Mechanic, now practiced in the Cities of London and Westminster. Calculated For the Information of Parents, and Instruction of Youth in their Choice of Business*, Λονδίνο, Printed by T. Gardner, 1747.

⁹⁸³ Οι αγγλικοί όροι «joiner» και «carpenter» μεταφράζονται στα ελληνικά με τον όρο «ξυλουργός» παρόλο που το περιεχόμενό τους δεν ταυτίζεται πλήρως. Οι δύο αυτοί όροι αναφέρονται σε ανθρώπους που ασχολούνται με την επεξεργασία ξύλου. Ο «joiner», όμως, ασχολείται κατά κύριο λόγο με ελαφρότερες και περισσότερο διακοσμητικές εργασίες όπως για παράδειγμα την κατασκευή επίπλων. Αντιθέτως, ο «carpenter» ασχολείται κατά κύριο λόγο με τις πιο βαριές ξυλουργικές εργασίες. Για την αποτύπωση αυτής της νοηματικής διαφοράς, επιλέχθηκε για τους σκοπούς της παρούσας έρευνας η μετάφραση του όρου «joiner» με τον όρο «ξυλουργός» και του όρου «carpenter» με τον όρο «μαραγκός». Βλ. *OED*, λήμμα «joiner» <http://www.oed.com.sheffield.idm.oclc.org/view/Entry/101536?result=1&rskey=bo9Cjf&> και *OED*, λήμμα «carpenter»: <http://www.oed.com.sheffield.idm.oclc.org/view/Entry/28178?rskey=leKDd5&result=1&isAdvanced=false#eid> (08.10.2018).

είναι ελάχιστα.⁹⁸⁴ Αυτό δεν συμβαίνει με τα τραγούδια για τους σιδηρουργούς και τους γανωματήδες. Οι τελευταίοι εμφανίζονται αρκετά συχνά στις μπαλλάντες κατά τη διάρκεια του 17^{ου} αιώνα. Στην συνέχεια, η έκδοση των σχετικών τραγουδιών σταματά έως και τα τέλη του 18^{ου}, όταν οι μπαλλάντες με πρωταγωνιστές σιδηρουργούς κι γανωματήδες επανεμφανίζονται και μάλιστα ελαφρώς δυναμικότερα στην αγορά.⁹⁸⁵ Οι αναφορές σε χρυσοχόους είναι σπάνιες καθ' όλη τη διάρκεια της υπό εξέταση περιόδου.⁹⁸⁶

Ξεκινώντας από τους τεχνίτες του ξύλου, εκείνος που παρουσιάζεται να φέρει μεγαλύτερο κύρος ήταν ο ξυλουργός. Τα τραγούδια στα οποία πρωταγωνιστεί τον χαρακτηρίζουν «workman» ή «journeyman» αλλά δυστυχώς δεν παρέχουν ιδιαίτερες πληροφορίες για την εργασία του. Αντιθέτως, η θεματολογία τους περιορίζεται σε πολύ μεγάλο βαθμό στο γάμο, τη μοιχεία και γενικότερα τις ερωτικές σχέσεις.⁹⁸⁷ Για παράδειγμα, στην μπαλλάντα «Dick ο ξυλουργός» ο πρωταγωνιστής στην

⁹⁸⁴ Οι μαραγκοί (carpenter), οι ξυλουργοί (joyner) και ο βαρελοποιοί (cooper) εμφανίζονται το ίδιο συχνά στο δείγμα με την αναζήτηση στους τίτλους των μπαλλαντών του EBBA να αποφέρει 17, 16 και 18 καταγραφές αντίστοιχα. Στο EBO το θέμα «βαρελοποιοί» (coopers) εμφανίζεται μόνο σε ένα τραγούδι που χρονολογείται στις πρώτες δεκαετίες του 18^{ου} αιώνα. Το θέμα «μαραγκοί» (carpenters) εμφανίζεται σε δύο εκδόσεις οι οποίες μάλιστα αφορούν τις σχέσεις και όχι την εργασία καθεαυτή, ενώ στην ίδια βάση η γενική αναζήτηση των όρων «joyner» και «joiner», λόγω της απουσίας του αντίστοιχου θέματος, είχε ως αποτέλεσμα 4 ακόμα έργων.

⁹⁸⁵ Η αναζήτηση στο EBBA του όρου «σιδηρουργός» (blacksmith) στον τίτλο των μπαλλαντών απέδωσε 5 αποτελέσματα. Η αναζήτηση στο BBO τραγουδιών βάσει του θέματος «σιδηρουργοί» (blacksmiths) απέφερε συνολικά 28 αποτελέσματα. Από αυτά τα 21 αφορούν σε εκδόσεις και τα 7 σε έργα. Ο όρος «tinker» εντοπίστηκε στους τίτλους 16 μπαλλαντών του EBBA. Η αναζήτηση στο BBO βάσει του θέματος «γανωματήδες» (tinkers) απέφερε συνολικά 30 αποτελέσματα εκ των οποίων τα 21 αφορούν σε εκδόσεις και τα 9 σε έργα.

⁹⁸⁶ Η αναζήτηση του όρου «χρυσοχόος» (goldsmith) στον τίτλο των τραγουδιών που περιλαμβάνονται στο EBBA απέφερε 7 αποτελέσματα. Δυστυχώς, το BBO δεν περιλαμβάνει στα διαθέσιμα θέματα αναζήτησης τον όρο «goldsmith» αλλά η γενική αναζήτηση στη ίδια βάση είχε ως αποτέλεσμα τον εντοπισμό ενός έργου. Στην πραγματικότητα τα αποτελέσματα και των δύο βάσεων αφορούσαν ένα και μοναδικό έργο που σχετίζεται με χρυσοχόο.

⁹⁸⁷ «Jolly Ralph the Joyner, / OR, / Kind Kate the Cookmaid. / Sweet Kate and Ralph secure and safe / In folded Arms they lay, / And spent the night in sweet delight, / Till almost break of day» (1671-1702?), PL, Pepys 3.176, EBBA 21189· «NELL's humble Petition: / OR, / The Maidens kind and courteous Courtship to honest John the Joyner, / whose Love she earnestly desired» (1675-1696?), PL, Pepys 3.79, EBBA 21080· «THE / LONDON LADY / OR, / Wise and Wanton, / Shewing how a London Lass was Courteously Entertained by Eight / Sweet-hearts, a Water-man, a Sea-man, a Scrivener, a Taylor, a / Shoo-maker, a Cooper, a Lawyer, and at last was Married to a Joyner. / Whence every Maid may learn Discretion, and how to carry them- / selves towards their Heart-broken Lovers» (1689), PL, Pepys 1689, EBBA 21037· «The BITER BITTEN, / OR, / The Broker well-fitted by the Joyner, and the Joyners Wife. / This Crafty Knave, thought to Inslave, / in sending for his Wife; / The Gold they keep, and he may Weep, / to mend his Wicked Life» (1685-1688), PL, Pepys 3.144, EBBA 21156· «The BITER BITTEN...» (1685-1688), BL, Roxburghe 2.29, EBBA 30149· «The BITER BITTEN...» (1685-1688), NLS, Crawford EB.789, EBBA 33655· «The BITER BITTEN...» (1685-1688), BLML, 2000 Folio 6 19, EBBA 35679· «Bobby Glue's adventures and mis-adventures on his wedding day» (1821?), BBO Roud Number V11524, Edition-Bod13248· «A job for a journeyman joyner or The brick-layers wanton wifes plot discovered» (1671-1704), BBO Roud Number V7458, Edition-Bod23489.

προσπάθειά του να αποπλανήσει το αντικείμενο του πόθου του δεν διστάζει να ντυθεί με γυναικεία ρούχα ώστε να καταφέρει να προσληφθεί ως υπηρέτρια στο σπίτι που διέμενε η Nelly.⁹⁸⁸ Στον υπότιτλο μία άλλης μπαλλάντας και συγκεκριμένα ακριβώς πάνω από ένα ξυλογράφημα που απεικονίζει μία γυναικεία μορφή διευκρινίζεται: «σε αυτήν την κοπέλα πρέπει να πάει άμεσα ένας τεχνίτης διότι δεν μπορεί να μένει άλλο αγνή». Αντίστοιχα, ακριβώς δίπλα παρατίθεται ένα ξυλογράφημα που απεικονίζει μία ανδρική μορφή, με τη συνέχεια του υπότιτλου του τραγουδιού να αναφέρει: «Ο John ο ξυλουργός είναι ο άνδρας που πρέπει να κάνει τη δουλειά της και να φτιάξει το κρεβάτι».⁹⁸⁹

Εξαίρεση από αυτή τη θεματολογία αποτελούν δύο μπαλλάντες οι οποίες έχουν θέμα τον «προτεστάντη ξυλουργό», δηλαδή τον Stephen Colledge.⁹⁹⁰ Ο Colledge εκτός από το ότι ασχολήθηκε με την ξυλουργική, ήταν ποιητής, συγγραφέας σατιρικών πολιτικών μπαλλαντών και πολιτικός ακτιβιστής με αντι-καθολική και αντι-βασιλική δράση. Εκτελέστηκε για εσχάτη προδοσία. Η δράση του, ο θάνατός του και το γεγονός ότι αρνήθηκε να παρέχει πληροφορίες που θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν εναντίον των αρχηγών των Ουίγων ανέδειξαν τον Colledge σε έναν από του σπουδαιότερους μάρτυρες της εν λόγω παράταξης. Τα δύο τραγούδια που εντοπίστηκαν εκφράζουν δύο διαφορετικές πολιτικές πεποιθήσεις. Το ένα τραγούδι χαρακτηρίζει τον Colledge «προδότη» και «παλιάνθρωπο».⁹⁹¹ Σύμφωνα με το ίδιο τραγούδι, «οι Δικαστές ήταν ευγενικοί με τον Κατηγορούμενο» και αποφάνθηκαν σωστά υπέρ της καταδίκης του. Ο κατηγορούμενος παρουσιάζεται μετανιωμένος «και εύχεται να μην είχε υπάρξει ποτέ ανόητος, αλλά να είχε χρησιμοποιήσει το Ταλέντο που του δόθηκε και όχι να δουλέψει με ένα τόσο επικίνδυνο εργαλείο». Το δεύτερο τραγούδι εξυμνεί τον Colledge για τη γενναιότητά του και τον σημαντικό ρόλο που διαδραμάτισε στην πολιτική σκηνή χαρακτηρίζοντάς τον μάλιστα «αρχηγό των ελπίδων» των Ουίγων, «αδελφό», «μάρτυρα» και «σωτήρα του Έθνους».⁹⁹² Για ακόμη μία φορά αποδεικνύεται ότι οι μπαλλάντες αποτελούν ένα πρόσφορο έδαφος

⁹⁸⁸ «Dick the Joiner» (1802-1824), *BBO* Roud Number 5769.

⁹⁸⁹ «A job for a joiner or A good workman well employ'd» (1663-1674), *BBO* Roud Number V7460, Edition-Bod882.

⁹⁹⁰ Gary S. De Krey, «College [Colledge], Stephen (c. 1635–1681), poet and political activist», *ODNB*, 23 Sep. 2004.

⁹⁹¹ «A New Ballad of the Protestant Joyner. / Or of Colledges Lamentation, / since his Condemnation» (1651-1686 ?), HLHU, EBB65, *EBBA* 34581.

⁹⁹² «THE / WHIGGS LAMENTATION, / For the Death of their Dear Brother Colledge, / The Protestant JOYNER» (1681), HL, Bindley (formerly Luttrell) HEH 135867, *EBBA* 32310.

έκφρασης ιδεών για όποιον επιθυμεί να τις επιστρατεύσει. Η πολυφωνία που χαρακτηρίζει τις μπαλλάντες αφορά όπως φαίνεται εδώ και στα πολιτικά ζητήματα.

Όπως η πλειοψηφία των τραγουδιών που αφορούν σε ξυλουργούς, έτσι και εκείνες οι μπαλλάντες που αφορούν στους μαραγκούς σχετίζονται με γυναίκες. Στη μία από αυτές τις εκδόσεις, περιλαμβάνονται στο ίδιο φύλλο δύο μπαλλάντες. Η πρώτη φέρει τον τίτλο «Το παράπονο του ξυλουργού», ενώ η δεύτερη αποτελεί απάντηση στην πρώτη.⁹⁹³ Ο ξυλουργός χρησιμοποιεί μία σειρά από λογοπαίγνια για να εκφράσει το παράπονό του· η κοπέλα που του άρεσε προτίμησε έναν ράφτη αντί εκείνου. Η απάντηση δίνεται στο ίδιο ύφος, επίσης με μία σειρά από λογοπαίγνια, από την ίδια την κοπέλα η οποία εξηγεί γιατί ο ράφτης υπερέχει του ξυλουργού. Τα λογοπαίγνια που χρησιμοποιούνται και στις δύο μπαλλάντες βασίζονται στις εργασίες που εκτελούν οι δύο ανταγωνιστές καθώς και στα εργαλεία τους και δημιουργούν μία ανάλαφρη και χιουμοριστική ατμόσφαιρα μέσω της οποίας γίνεται σαφές ότι ένας ράφτης είναι πολύ πιο επιθυμητός σύζυγος από έναν ξυλουργό.⁹⁹⁴

Σε αντίθεση με την προηγούμενη μπαλλάντα στην οποία ο ξυλουργός επιζητούσε να βρει μία σύζυγο, σε μία άλλη επιχειρεί, με επιτυχία μάλιστα, να την αποχωριστεί.⁹⁹⁵ Η διάθεση του τραγουδιού είναι εξίσου ανάλαφρη, εξάλλου αναφέρεται στους πρώτους στίχους ότι πρόκειται για μία αστεία διήγηση. Ο πρωταγωνιστής επιθυμώντας να αποκτήσει χρήματα αποφασίζει να πουλήσει τη σύζυγό του σε δημοπρασία. Οι διεκδικητές που εμφανίστηκαν ήταν πολλοί, πρώτα ένας ράφτης, μετά ένας κρεοπώλης, στη συνέχεια ένας μπαλωματής αλλά αυτός που τελικά την πήρε έναντι δέκα σελινιών ήταν ένας ναύτης. Η μπαλλάντα αναφέρει ότι όλοι οι παρευρισκόμενοι διασκέδασαν με αυτό το αστείο. Κοινό στοιχείο των δύο παραδειγμάτων είναι η παρουσίαση του μαραγκού ως ανεπαρκούς συζύγου.

Μία άλλη σχετική με την ξυλουργική εργασιακή ταυτότητα που εμφανίζεται στις μπαλλάντες είναι εκείνη του μαραγκού που εργάζεται στην κατασκευή και επιδιόρθωση πλοίων («ship-carpenter»). Ενδιαφέρον έχει ότι η θεματολογία των σχετικών μπαλλαντών παρουσιάζει κοινά στοιχεία με εκείνη των τραγουδιών που αναφέρονται σε μαραγκούς αλλά και με εκείνη των μπαλλαντών που αναφέρονται σε ναυτικούς. Από τη μία, εντοπίστηκαν μπαλλάντες οι οποίες αναφέρονται κι εκείνες σε

⁹⁹³ «The carpenter's complaint» (?), *BBO Roud Number V32056*, Edition-Bod13782 και «An answer to The carpenter's complaint» (?), *BBO Roud Number V26378*, Edition-Bod13782.

⁹⁹⁴ Η μελωδία που συνοδεύει αυτή την έκδοση έχει τον τίτλο *Chip, chip, cherry, chaw!*.

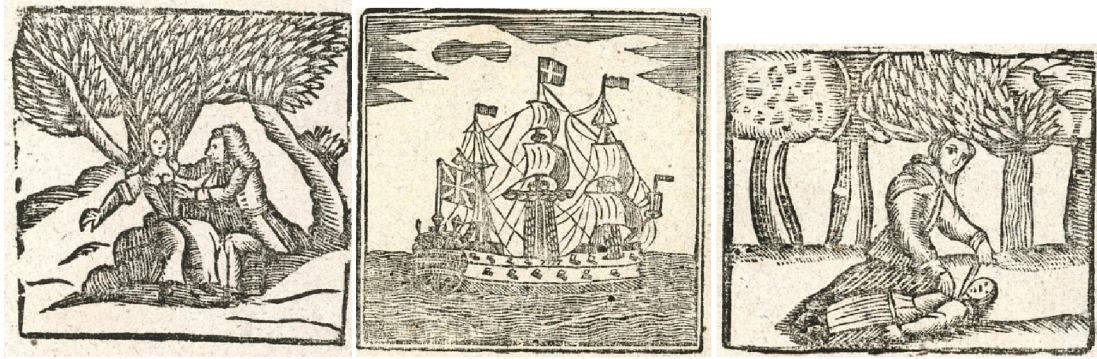
⁹⁹⁵ «The carpenter's wife» (1840-1917), *BBO Roud Number V11971*.

ερωτικές σχέσεις και στην αθέτηση της υπόσχεσης γάμου.⁹⁹⁶ Από την άλλη, βρέθηκαν τραγούδια στα οποία ο μαραγκός που εργάζεται στην κατασκευή πλοίων είχε παρόμοια τύχη με τους ναυτικούς.⁹⁹⁷ Η σχέση του μαραγκού πλοίων με τη ναυτική ζωή αναδεικνύεται περισσότερο από την πιο δημοφιλή μπαλλάντα σχετικά με αυτήν την εργασιακή ταυτότητα με τίτλο «Η τραγωδία του Gosport, ή Ο επίορκος μαραγκός πλοίου».⁹⁹⁸ Ο πρωταγωνιστής William αποπλανεί τη Molly, μία κοπέλα που αρχικά δηλώνει ότι δεν θέλει να παντρευτεί έναν μαραγκό πλοίων αλλά επιθυμεί να διατηρήσει την παρθενία της. Η Molly αιτιολογεί την επιλογή της λέγοντας ότι εκτός του ότι ο έγγαμος βίος είναι πηγή στεναχώριας και προβλημάτων, ένας μαραγκός πλοίων πρέπει σε καιρό πολέμου να μπαρκάρει και να αφήσει «*γυναίκα και παιδιά στη στεναχώρια και τη θλίψη*». Όταν, όμως, η κοπέλα ανακαλύπτει ότι είναι έγκυος ζητά γρήγορα να παντρευτεί τον William, ο οποίος τη δολοφονεί και στη συνέχεια μπαρκάρει. Το φάντασμα της Molly στοιχειώνει το πλοίο και η ηρεμία αποκαθίσταται μόνο μετά την αποκάλυψη της αλήθειας και την απόδοση δικαιοσύνης. Τα ξυλογραφήματα που συνοδεύουν τις εκδόσεις αυτού του τραγουδιού θα μπορούσαν να συνοδεύσουν οποιοδήποτε άλλο τραγούδι σχετικής θεματολογίας. Μία από τις εκδόσεις ξεχωρίζει για τον συνδυασμό ξυλογραφημάτων διότι παρόλο που έχουν χρησιμοποιηθεί κοινότυπες εικόνες καταφέρνει να αφηγηθεί τη βασική πλοκή της ιστορίας.

⁹⁹⁶ Για παράδειγμα, σε μία από αυτές τις μπαλλάντες μία γυναίκα απογοητευμένη από το γεγονός ότι ενώ είχε υποκύψει στο φλερτ του μαραγκού, εκείνος δεν προχωρούσε σε γάμο όπως της είχε υποσχεθεί, αποφασίζει να τερματίσει την ζωή της πίνοντας δηλητήριο. Την κρίσιμη, όμως, στιγμή αλλάζει γνώμη, πίνει λάδι για να αποβάλει τη δηλητηριώδη ουσία και να αποφύγει τον θάνατο. Στο τέλος, αφού ο μαραγκός ενημερώνεται για την πράξη της, επιστρέφει σε εκείνη και τη νυμφεύεται, «THE / Passionate Maid of ROCHESTER: / GIVING / An Account of a Damzel who Poyson'd herself for Love of a Ship-car- / penter; but repenting what she had done, with Oil, she expell'd the Poyson, / and then was Married to the Man she admir'd» (1664-1703 ?), PL, Pepys 5.370, *EBBA* 22194.

⁹⁹⁷ Για παράδειγμα, μία μπαλλάντα που εντοπίστηκε σε τρεις παραλλαγές εξιστορεί ένα τυπικό επεισόδιο παρενδυσίας. Ένας έμπορος από το Bristol φροντίζει να απομακρύνει τον νεαρό που αγαπάει η κόρη του, στέλνοντάς τον να εργαστεί σε ένα καράβι. Η κοπέλα αρνούμενη να αποχωριστεί τον αγαπημένο της ντύνεται με ανδρικά ενδύματα για να τον ακολουθήσει, «THE / Ship Carpenter's Love / TO THE / Merchants Daughter» (1700 ?), BL, Roxburghe 3.272-3.273, *EBBA* 30988· «The BRISTOL Bridegroom: / Or, The Ship-Carpenter's Love to the Mer- / chant's Daughter» (1741-1762?), NLS, Crawford EB.1405, *EBBA* 33930· «The Bristol Bridegroom...» (1728-1763?), BL, Roxburghe 3.859, *EBBA* 31374.

⁹⁹⁸ «The Gosport TRAGEDY: / OR, / The perjurd Ship-Carpenter» (?), HLHU, Hazlitt EC65, *EBBA* 35483· «The GOSPORT Tragedy...» (?), NLS, Crawford EB.656, *EBBA* 33261· «The GOSPORT Tragedy...» (1728-1763?), BL, Roxburghe 3.510-3.511, *EBBA* 31213· «The GOSPORT Tragedy...» (1728-1763 ?), HL, Miscellaneous HEH 289737, *EBBA* 32460· «The GOSPORT Tragedy...» (?), NLS, Crawford EB.655, *EBBA* 33259.

Εικόνα 35 Οι εικόνες αφηγούνται: «Η τραγωδία του Gosport» (?)⁹⁹⁹

Επιπλέον στοιχείο της σύνδεσης της συγκεκριμένης εργασία με τη ναυτική και κατ' επέκταση του εν δυνάμει στρατιώτη είναι η επιλογή της μελωδίας η οποία φέρει τον τίτλο *H Peggy έφυγε στη Θάλασσα*, η οποία είναι γνωστή και ως *H Peg και ο Στρατιώτης* και πιθανώς συνδέεται με μία προγενέστερη μπαλλάντα υπό τον τίτλο «Ο Στρατιώτης και η Peggy».

Οι τεχνίτες του ξύλου για τους οποίους έγινε λόγος μέχρι αυτό το σημείο εργαζόνταν είτε στο εργαστήριό τους είτε στο κτήριο ή στο καράβι που είχαν αναλάβει. Η φύση της εργασίας του βαρελοποιού, τελευταίου τεχνητή του ξύλου που θα εξεταστεί, διαφέρει σε αυτό αφού οι βαρελάδες περπατούσαν στον δρόμο καλώντας τους υποψήφιους πελάτες. Στη δημοφιλέστερη μπαλλάντα αυτής της ομάδας, η οποία έχει τον τίτλο «Ο βαρελοποιός τους Νόρφολκ» αναφέρεται:

*«Ένας θαρραλέος ρωμαλέος¹⁰⁰⁰ βαρελοποιός σε αυτήν την κομητεία ζούσε,
Κι εκεί φώναζε δουλειά για τον βαρελά,
Κορίτσια, έχει καμιά δουλειά για τον βαρελά».*¹⁰⁰¹

Στη συνέχεια του τραγουδιού, ένας πονηρός ζυθοποιός καλεί τον βαρελοποιό να εργαστεί στο σπίτι του. Απώτερος σκοπός του ζυθοποιού ήταν να εκμεταλλευτεί την απουσία του βαρελοποιού για να διασκεδάσει με τη γυναίκα του. Το σχέδιό του, όμως, ανατρέπεται όταν ο βαρελάς επιστρέφει στο σπίτι του για να πάρει ένα εργαλείο που χρειαζόταν για τη δουλειά του και παρά τις προσπάθειες της συζύγου

⁹⁹⁹ HLHU, Hazlitt EC65, EBBA 35483.

¹⁰⁰⁰ Στο πρωτότυπο αναφέρεται ο όρος «lusty».

¹⁰⁰¹ «The Cooper of Norfolk, / OR, / A pretty Jest of a Brewer, and the Coopers Wife, and how the Cooper serv- / ed the Brewer in his kind» (1623-1661 ?), UGL, Euing Ballads 44, EBBA 31705· «The cooper of Norfolk ...» (1686-1688), PL, Pepys 1.536-1.537, EBBA 20256· «The cooper of Norfolk ...» (1688-1709 ?), NLS, Crawford EB.148, EBBA 32949· «The cooper of Norfolk ...» (1693-1694 ?), NLS, Crawford EB.147, EBBA 32938· «The cooper of Norfolk ...» (1623-1661), BL, Roxburghe 1.30-1.31, EBBA 30027· «The cooper of Norfolk ...» (1627 ?), PL, Pepys 1.400-1.401, EBBA 20188· «The cooper of Norfolk, or, a Jest of a brewer and a cooper's wife» (1711-1736), BBO Roud Number 7357.

να κρύψει τον εραστή της, πιάνει το ζευγάρι επ' αυτοφώρω. Ο ζυθοποιός για να γλιτώσει από την οργή του βαρελά αναγκάζεται να του δώσει τα πλούτη του. Έτσι στο τέλος αφού «τα χρήματα μπορούν να εξομαλύνουν τη μεγαλύτερη διαμάχη», ο βαρελάς άφησε όλα τα σύνεργα της δουλείας του, εγκατέλειψε την εργασία του και έζησε ευτυχισμένος με την «καλή γυναίκα του» που τον «έκανε πλούσιο». Μολονότι, ο βαρελάς καταφέρνει να ξεφύγει από τον μόχθο μίας εργασίας που παρουσιάζεται απαιτητική, οι καταληκτικοί στίχοι της μπαλλάντας αποδοκιμάζουν την επιλογή του αναφέροντας ότι η καλή φήμη και η ειλικρίνεια δεν πρέπει να πωλούνται για χρήματα, ασήμι ή χρυσό.

Ο βαρελοποιός συνδέεται με τον γάμο και την απιστία και σε άλλα τραγούδια.¹⁰⁰² Οι βαρελοποιοί παρουσιάζονται στην πλειοψηφία των τραγουδιών να θριαμβεύουν στον ερωτικό τομέα αφού καμία γυναίκα δεν μπορεί να αντισταθεί στην γοητεία τους, είτε παντρεμένη είτε χήρα. Εξάιρεση αποτελεί το τραγούδι που εκδόθηκε το 1681 το οποίο έχει ως βασικό θέμα του τη σύγκριση ανάμεσα στο επάγγελμα του ξυλουργού και του βαρελοποιού καταλήγοντας στο ότι ο τελευταίος ξεπερνά τον πρώτο σε όλα τα επίπεδα.¹⁰⁰³ Στους πρώτους στίχους της μπαλλάντας αναφέρεται ότι «Ο βαρελοποιός και ο ξυλουργός είναι δύο φημισμένα επαγγέλματα» και ενώ στη συνέχεια επισημαίνονται κι άλλα κοινά στοιχεία σχετικά με τη φύση της εργασίας τους, την εκπαίδευσή τους, το θρήσκευμα και την πολιτική, στον τελευταίο στίχο κάθε στροφής δηλώνεται σαφώς η υπεροχή του βαρελοποιού έναντι του ξυλουργού. Να σημειωθεί ότι πανομοιότυπες ξυλογραφίες βρέθηκαν να συνοδεύουν τραγούδια στα οποία πρωταγωνιστούν γανωματήδες. Μοναδική εξάιρεση αυτής της θεματολογίας είναι μία μπαλλάντα πολιτικού περιεχομένου η οποία για την ακρίβεια

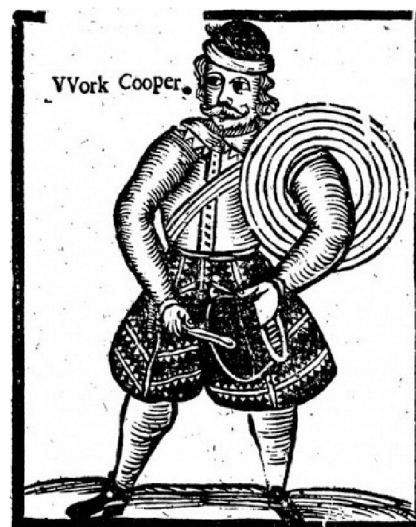
¹⁰⁰² Για παράδειγμα, στο τραγούδι με τίτλο «Το ρωμαλέο παλληκάρι του Λονδίνου» ο εύρωστος κατασκευαστής βαρελιών για κρασί Will πείθει την εύπορη χήρα ενός εμπόρου για τις τίμιες προθέσεις του και καταφέρνει να την παντρευτεί, «THE / Lusty Lad of London: / OR, / The pleasant Wooing betwixt brawny Will a Wine- / Cooper, and a wealthy Merchant's fair Widow» (1671-1702), PL, Pepys 5.226, *EBBA* 22061· «THE / Lusty Lad of London...», (1672-1702 ?), NLS, Crawford EB.261, *EBBA* 33468. Σε μία άλλη μπαλλάντα μία παντρεμένη γυναίκα απιστεί για χάρη του βαρελοποιού και εγκαταλείπει τον σύζυγό της για να ζήσει με τον πρώτο, «THE / Wheel-Wrights Huy-and Cry / After his WIFE, who went away with a / Cooper, who is now turn'd Trooper, / Who Lived in / DRURY-LANE» (1693), PL, Pepys 4.115, *EBBA* 21779.

¹⁰⁰³ «Have You any Work for a COOPER? / OR, A / COMPARISON / Betwixt a Cooper's, and a Joyner's Trade, / Wherein their Qualities are both display'd: / But still the Cooper, as you Here may find, / The Joyner does Excell in ev'ry Kind» (1681), HLHU, EBB65, *EBBA* 34794· «Have You any Work for a COOPER?...» (1681), HL, Bindley (formerly Luttrell), HEH 135854, *EBBA* 32301· «Have You any Work for a COOPER?...» (1681), BLML, Broadside By6, *EBBA* 35553.

αναφέρεται στην περίπτωση ενός κατασκευαστή βαρελιών κρασιού.¹⁰⁰⁴ Σε μία από τις εκδόσεις του εν λόγω τραγουδιού για λογαριασμό όπως δηλώνεται «των Προτεσταντών Τραγουδιστών Μπαλλάντας» παρατίθεται κάτω από την εικόνα η ομόνυμη μελωδία. Πρόκειται μάλιστα για μία από τις λίγες περιπτώσεις που βρέθηκαν στις οποίες η μουσική σημειογραφία είναι ακριβής, απόδειξη της μεγάλης φροντίδας των εκδοτών.

Εικόνα 36 Κατασκευαστής βαρελιών κρασιού¹⁰⁰⁵

Εικόνα 37 Βαρελοποιός¹⁰⁰⁶

Από τα παραπάνω συμπεραίνεται ότι η στερεοτυπική αναπαράσταση του βαρελοποιού στις μπαλλάντες στηρίζεται κυρίως στις ερωτικές σχέσεις του. Η μονόπλευρη παρουσίαση στην πλειοψηφία των μπαλλαντών του δείγματος ως εραστή συνδέεται άμεσα με την πλανόδια φύση της εργασίας του και εναρμονίζεται πλήρως με τις στερεοτυπικές αναπαραστάσεις άλλων πλανόδιων τεχνητών, όπως για παράδειγμα τις αναπαραστάσεις γανωματήδων. Από τις εικόνες που συνοδεύουν τις σχετικές μπαλλάντες μόνο σε μία μπορεί να αποδειχθεί με στοιχεία η εργασιακή ταυτότητα του βαρελοποιού. Σε αυτήν την ξυλογραφία, η οποία έχει χρησιμοποιηθεί για να κοσμήσει δύο διαφορετικές εκδόσεις, η φιγούρα φέρει χαρακτηριστικά εργαλεία της δουλειάς του βαρελοποιού. Επιπλέον, η εικόνα περιλαμβάνει τη λεζάντα που επιβεβαιώνει την εργασιακή ταυτότητα του αναπαριστώμενου. Ένα στοιχείο που ξεχωρίζει στη συγκεκριμένη σύνθεση είναι η εμφάνιση του άντρα. Τα ενδύματά του

¹⁰⁰⁴ «The Wine-Cooper's Delight» (1681 ?), BL, Roxburghe 3.244-3.245, *EBBA* 30949· «The Wine-Cooper's Delight» (1681), NLS, Crawford EB.3814, *EBBA* 34369· «The Wine-Cooper's Delight» (1681), HLHU, EB65, *EBBA* 34597.

¹⁰⁰⁵ «The Wine-Cooper's Delight» (1681 ?), BL, Roxburghe 3.244-3.245, *EBBA* 30949.

¹⁰⁰⁶ «The cooper of Norfolk ...» (1686-1688), PL, Pepys 1.536-1.537, *EBBA* 20256.

είναι ελαφρώς διαφορετικά από αυτά που συνήθως φορούν οι ανδρικές μορφές των ξυλογραφιών της ίδιας εποχής. Πιο εντυπωσιακό στοιχείο, υπό την έννοια της διαφοροποίησης σε σύγκριση με άλλες εικόνες μπαλλαντών της περιόδου, είναι η κόμη και ιδιαίτερα το μουστάκι που φέρει η φιγούρα του βαρελοποιού. Πιθανόν, η επιλογή της αναπαράστασης με αυτόν τον τρόπο να αποτελεί προσπάθεια απόδοσης της γοητείας που συνόδευε στο σύμπαν των μπαλλαντών τους βαρελοποιούς.

Αντίστοιχες με τις διαφοροποιήσεις που εντοπίστηκαν στις στερεοτυπικές αναπαραστάσεις ανάμεσα στις ειδικότητες των τεχνιτών ξύλου βρέθηκαν και στις μπαλλάντες στις οποίες πρωταγωνιστούν εργαζόμενοι στον κλάδο της επεξεργασίας των μετάλλων. Το αρχέτυπο του σιδηρουργού απαντάται αιώνες πίσω στις μυθολογίες πολιτισμών από όλον τον κόσμο. Ο σιδηρουργός έχει παρουσιαστεί ως μία αμφιλεγόμενη προσωπικότητα που λόγω της εργασίας του η οποία εμπλέκεται με την αλχημεία και τις εφευρέσεις, μπορεί να βοηθήσει αλλά και να βλάψει την ανθρωπότητα.¹⁰⁰⁷ Ως δευτερεύων χαρακτήρας ο σιδηρουργός εμφανίζεται ως ο κατασκευαστής όπλων των αρχηγών των πολεμιστών και τεχνίτης των θεών. Συχνά, όπως και στην ελληνική μυθολογία, παρουσιάζεται σακάτης ή τυφλός.¹⁰⁰⁸ Η εικόνα, όμως, του σιδηρουργού, όπως σκιαγραφείται στις μπαλλάντες, έχει διατηρήσει κάποια από τα μυθολογικά στοιχεία, αλλά σε άλλα σημεία διαφοροποιείται από την παραδοσιακή στερεοτυπική απεικόνιση.

Το επάγγελμα του σιδηρουργού στις έντυπες «λαϊκές» μπαλλάντες αναφέρεται ως «blacksmith» ή απλώς «smith», ενώ σε ένα μονό τραγούδι βρέθηκε η ειδικότητα του πεταλωτή.¹⁰⁰⁹ Η γενική εικόνα που δίνουν τα τραγούδια που εξετάστηκαν για τους σιδηρουργούς είναι εξαιρετικά θετική αφού μπαλλάντες αφιερώνονται σε εκείνους και στην εργασία τους επαινώντας «*τη σπανιότητα των αρετών τους, την αγάπη τους προς τους φίλους τους και την ευγένεια προς τους γείτονές τους*».¹⁰¹⁰ Στην μπαλλάντα με τίτλο «Οι τέσσερις χαρούμενοι σιδηρουργοί» οι πρωταγωνιστές παρουσιάζονται εργατικοί και με πολύ καλή φήμη.¹⁰¹¹ Ακόμα και στις μπαλλάντες ερωτικού περιεχομένου οι σιδηρουργοί παρουσιάζονται κατά

¹⁰⁰⁷ Βλ. Todd Moffet, «The blacksmith», *Popular Culture Review* 29:1 (2018), 141-150.

¹⁰⁰⁸ Moffet, «The blacksmith», σελ. 148-149.

¹⁰⁰⁹ «Bold farriers, a new song» (1802-1844), *BBO* Roud Number 2409.

¹⁰¹⁰ «The bonny Black-smiths delight: / OR, A Noble Song in praise of the Black-smiths. Setting forth the excellency of their Trade, / the rareness of their qualities, their love to their Friends, and their kindness to their / Neighbours» (1663-1674), PL, Pepys 4.264, *EBBA* 21925. Βλ. και την προγενέστερη εκδοχή «A merry new Ballad, both pleasant and sweete, / In praise of the Black-Smith, which is very meete» (1635), BL, Roxburghe 1.250-1.251, *EBBA* 30173.

¹⁰¹¹ «The four jolly smiths» (?), *BBO* Roud Number V5558, Edition-Bod20767.

κανόνα καλοί και ηθικοί. Παρόλα αυτά, δεν θεωρούνται απαραίτητα επιθυμητοί σύζυγοι αφού ένας σιδηρουργός τραγουδάει:

*«Η πολυαγαπημένη μου με χλευάζει εξαιτίας της δουλειάς μου
με κάθε λόγο της με επικρίνει με περιφρόνηση
(είμαι) Ένας σιδηρουργός, και αυτή είναι η αιτία της θλίψης μου,
Και τώρα πρέπει να πεθάνω δίχως την ελπίδα της ανακούφισης».*¹⁰¹²

Ο λόγος για τον οποίο η γυναίκα απορρίπτει τον σιδηρουργό δεν είναι η χηρεία του, ούτε η σχετικά προχωρημένη ηλικία του –δηλώνει ότι είναι σαράντα ετών. Ο ίδιος αναφέρει ότι μολονότι είναι σιδεράς, κατέχει αρκετό χρυσό, οπότε φαίνεται ότι η αιτία δεν είναι ούτε η οικονομική κατάστασή του. Η ίδια η κοπέλα εξηγεί ότι η αιτία της απόρριψης είναι η εργασία του και δηλώνει ευθέως ότι δεν θα μπορούσε ποτέ να αγαπήσει έναν σιδερά. Ο τρόπος που αποδίδεται η ιστορία λειτουργεί υπέρ του σιδηρουργού ο οποίος κερδίζει τη συμπάθεια του κοινού.

Σε μία διαφορετική μπαλλάντα οι ρόλοι αντιστρέφονται. Μία νεαρή κοπέλα υποκύπτει στη γοητεία ενός σιδερά ο οποίος *«της λέει ότι είχε και σπίτι και εύφορη γη»*, ότι την αγαπάει και ελπίζει να γίνει η γυναίκα του. Στη συνέχεια, η ερωτευμένη πλέον κοπέλα παραπονιέται γιατί φοβάται ότι δεν θα τον ξαναδεί και αποφασίζει να στείλει στον σιδερά ένα γράμμα ζητώντας να μάθει τις προθέσεις του. Εκείνος της απαντά ότι έχει ήδη παντρευτεί αλλά συμπληρώνει ότι αν η κοπέλα *«είναι πρόθυμη»* εκείνος που είναι *«ένας θαρραλέος και σθεναρός σιδεράς... γνωρίζει πώς να δίνει σε μία νεαρή κοπέλα χαρά»*. Η γυναίκα στεναχωριέται αλλά δέχεται χωρίς να παραπονιέται πια την πρόταση του σιδερά καθώς *«γνώριζε ότι ο σιδεράς θα έκανε σωστά τη δουλειά του: έχει τη μεγαλύτερη ικανότητα στο να ικανοποιεί μία νεαρή γυναίκα, για αυτό συνέχισε να τον λατρεύει και να τον θαυμάζει»*. Στον τίτλο αυτής της μπαλλάντας ο σιδηρουργός αποκαλείται με το όνομα του αρχαίου ρωμαϊκού θεού Βούλκαν, ο οποίος στην ελληνική μυθολογία αντιστοιχεί στον θεό Ήφαιστο. Το στερεότυπο του άπιστου φαίνεται να πηγάζει από τον Βούλκαν τον σιδηρουργό αφού σε ένα άλλο τραγούδι με μυθολογικά στοιχεία αναφέρεται ότι φέρθηκε *«σαν παλιάνθρωπος»* και πλήγωσε πολύ μία κοπέλα *«διότι μερικοί σιδεράδες δεν μπορούν να μείνουν πιστοί.»*¹⁰¹³ Αυτό το στερεότυπο μαζί με εκείνο του αφερέγγυου άνδρα

¹⁰¹² «THE / Love-sick Blacksmith: / OR, / The Unkind MAID / OF / Ratcliff's Cruelty» (1670-1700 ?), PL, Pepys 5.276, EBBA 22109.

¹⁰¹³ «The Maids Revenge upon Cupid and Venus. / Shewing how Cupid with his dart / Did wound and almost kill her heart: / But she recovering of her pain / Reveng'd her self on him again: / And how

που δεν τηρεί τις υποσχέσεις γάμου που έδωσε εμφανίζεται στα τραγούδια μέχρι και μετά το τέλος της υπό εξέταση περιόδου, αν και οι αντιδράσεις των γυναικών διαφοροποιούνται.¹⁰¹⁴

Οι αλλαγές στην τεχνολογία εισήγαγαν μία διαφορετική θεματολογία που δεν σχετιζόταν με την ερωτική ζωή των μεταλλουργών. Κατά τα μέσα του 19^{ου} αιώνα, κυκλοφόρησε μία μπαλλάντα η οποία συνέδεε τον σιδηρουργό με την κατασκευή σιδηροδρομικών γραμμών.¹⁰¹⁵ Πρόκειται για μία ιστορία που θυμίζει τις σημερινές ταινίες υπερηρώων αφού «ένας σιδεράς γνωστός κάποτε για τη μεγάλη ικανότητά του» πίνει το φάρμακο που του δίνει ο γιατρός του και μετατρέπεται ολόκληρος σε χυτοσίδηρο. Αυτό του δίνει υπεράνθρωπες δυνάμεις τις οποίες εκμεταλλεύεται με διάφορους τρόπους. Μετά τον θάνατό του, σύμφωνα με το τραγούδι, το σώμα του πωλήθηκε και χρησιμοποιήθηκε για την κατασκευή των σιδηροδρομικών γραμμών προς την Κίνα.

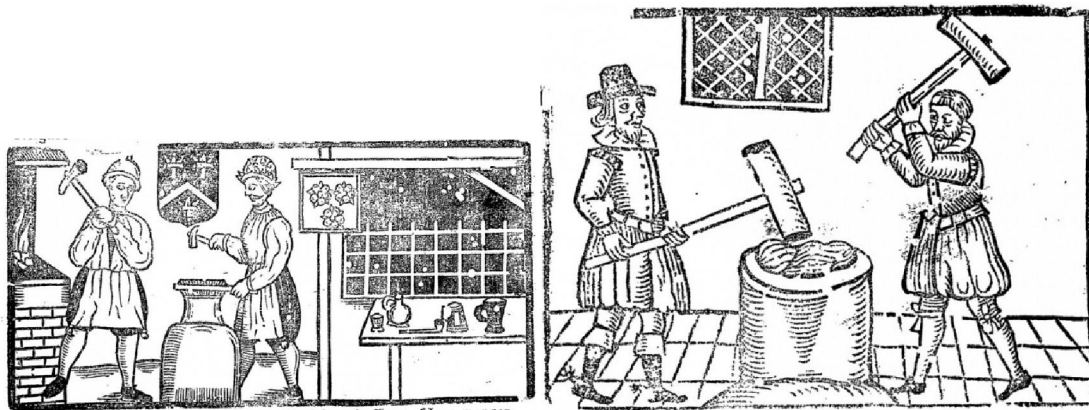
Όσον αφορά στις μελωδίες που συνόδευαν τις μπαλλάντες των σιδηρουργών, εντοπίστηκε μία μελωδία η οποία τιτλοφορείται *Ο σιδηρουργός και έχει ταυτιστεί με τη δημοφιλέστατη μελωδία Greensleaves*. Η μελωδία αυτή στο συγκεκριμένο πλαίσιο έχει χρησιμοποιηθεί για να συνοδεύσει μία μπαλλάντα πολιτικού περιεχομένου.¹⁰¹⁶ Το μικρό δείγμα σε αυτήν την περίπτωση, όμως, δεν επιτρέπει την ασφαλή σύνδεση της με την πιθανή μαχητικότητα των σιδηρουργών. Όσον αφορά στις εικόνες, ο σιδηρουργός αναπαριστάται συχνά εντός του εργαστηρίου του να εργάζεται έχοντας στα χέρια του μικρά ή μεγαλύτερα σφυριά.

Vulcan the Black-Smith he did prove / False to the Lass that did him love: / And many other matters rare / Within this Ditty spoken of are» (1623-1661 ?), BL, Roxburghe 3.222-3.223, *EBBA* 30868.

¹⁰¹⁴ «The blacksmith» (1863-1885), *BBO* Roud Number 816, Edition – Bod9734.

¹⁰¹⁵ «The cast iron man» (1839-1855), *BBO* Roud Number V118.

¹⁰¹⁶ «[THE] / RE---RESURRECTION / Of the / RUMP: / Or, Rebellion and Tyranny revived. / The third Edition» (1959), SAL, Dyson-Perrins 2.1,49b, *EBBA* 36372.

Εικόνα 38 Σιδηρουργοί¹⁰¹⁷

Σε αντίθεση με τους σιδηρουργούς που αναπαριστώνται εντός του εργαστηρίου τους, οι τεχνίτες του χαλκού στις μπαλλάντες παρουσιάζονται στο δρόμο. Οι χαλκουργοί και οι γανωματήδες ήταν εκείνοι που κατασκεύαζαν και επιδιόρθωναν τα χάλκινα σκεύη.¹⁰¹⁸ Στις μπαλλάντες που εξετάστηκαν εντοπίστηκαν αναφορές μόνο στους γανωματήδες. Μάλιστα, τα τραγούδια προβάλλουν μία πολύ ισχυρή στερεοτυπική αναπαράσταση μέσω της χρήσης τυπικών επιθέτων και τυπικής συμπεριφοράς. Τα επίθετα που χρησιμοποιούνται συχνότερα για να χαρακτηρίσουν έναν γανωματή είναι «εύθυμος» (jovial) και «ψυχωμένος» (mettle). Άλλα βασικά στοιχεία που προβάλλονται στα τραγούδια είναι η περιπλάνηση των γανωματήδων στις πόλεις και στην ύπαιθρο καθώς και η σεξουαλική ευρωστία τους. Η σχετική αναζήτηση στο BBO επιβεβαιώνει ότι τα θέματα που συνδυάζονται συχνότερα με αυτήν την εργασιακή ταυτότητα είναι η σεξουαλική επαφή και η ταβέρνα και ιδιαίτερα η κατανάλωση αλκοόλ. Επίσης, στις μπαλλάντες του 19^{ου} αιώνα κάνουν την εμφάνισή τους λίγα τραγούδια που τοποθετούν τον γανωματή στο επίκεντρο κάποιων μάλλον παράταιρων εορτασμών.¹⁰¹⁹

Ο όρος που χρησιμοποιείται στην αγγλική για τον γανωματή είναι «tinker» και είναι ονοματοποίητος καθώς προέρχεται είτε από τον ήχο του χτυπήματος χάλκινων σκευών με το οποίο ο γανωματής έκανε γνωστή την παρουσία του και καλούσε τους υποψήφιους πελάτες του είτε γενικότερα λόγω του χαρακτηριστικού ήχου που συνεπάγονταν η επιδιόρθωση των χάλκινων.¹⁰²⁰ Οι γανωματήδες, όπως και οι βαρελοποιοί, δεν είχαν ένα μόνιμο και σταθερό εργαστήριο αλλά ταξίδευαν από

¹⁰¹⁷ The bonny Black-smiths delight...» (1663-1674), PL, Pepys 4.264, *EBBA* 21925.

¹⁰¹⁸ Johnson, *A Dictionary of the English Language*, λήμμα «coppersmith», σελ. 475.

¹⁰¹⁹ «The tinker's jubilee. Being a sequel to the "Yorkshire concert," or "Madam Fig's gala"» (c. 1810), *BBO* Roud Number V6749, Edition-Bod22457. «The wedding of Teddy the tinker» (1819-1844), *BBO* Roud Number V3458, Edition-Bod13507.

¹⁰²⁰ Johnson, *A Dictionary of the English Language*, σελ. 2063.

τόπο σε τόπο αναζητώντας την πελατεία τους. Στη βιβλιογραφία, το στερεότυπο του γανωματή, ειδικότερα του Ιρλανδού, συνυφαίνεται με το στερεότυπο του περιπλανώμενου και του ταξιδιώτη.¹⁰²¹ Αυτή η αναπαράσταση του περιπλανώμενου γανωματή εντοπίστηκε και στις μπαλλάντες.¹⁰²²

Ειδικότερα, ο γανωματής στις μπαλλάντες εμφανίζεται να ταξιδεύει στην ύπαιθρο αλλά και στην πόλη. Εύλογα, λοιπόν, η πιο δημοφιλής μπαλλάντα του δείγματος, με έξι εκδόσεις, έχει τον τίτλο «Ο περιπλανώμενος γανωματής»:

*«Είμαι ένας περιπλανώμενος γανωματής με το εργαστήριο μου στην πλάτη μου,
Μπορώ να επιδιορθώσω τις κατσαρόλες και τα τσαγερά σας, και όλες τις τρύπες
θα κλείσω,*

*Είμαι επίσης τροχιστής λεπίδων, υπηρέτησα επτά χρόνια στο επάγγελμά μου,
Κορίτσια βγάλτε έξω τα μαχαίρια και τα ψαλίδια σας γιατί στο ακόνισμα είμαι
λεβεντόπαιδο¹⁰²³ ...».*¹⁰²⁴

Στη συνέχεια, αναφέρει ότι πηγαίνει σε πολλά χωρία και κάνει πολλή δουλειά, κερδίζει τίμια τα χρήματά του και ζει μία ανέμελη ζωή «*τρώγοντας και πίνοντας*» ό,τι τον ευχαριστεί. Μάλιστα, η γυναίκα του, αν και καυγαδίζουν συχνά, τον βοηθά στη δουλειά του. Ακολουθεί η αφήγηση ενός άλλου περιστατικού. Μία γυναίκα καλεί τον πρωταγωνιστή το πρωί της Κυριακή για να επιδιορθώσει την τσαγέρα της. Η περιγραφή της τελευταίας σκηνής με τις συνυποδηλώσεις που περιλαμβάνει φωτίζει διαφορετικά το περιεχόμενο όλο του τραγουδιού καθώς γίνεται σαφές πια ο παραλληλισμός της εργασίας του γανωματή με τη σεξουαλική πράξη, οποίος υποβόσκει από την αρχή του τραγουδιού.¹⁰²⁵

¹⁰²¹ Βλ. Artelia Court, *Puck of the droms: the lives & literature of the Irish tinkers*, Μπέρκλεϋ και Λονδίνο, University of California Press, 1985· Mary Burke, *'Tinkers': Synge and the cultural history of the Irish traveler*, Οξφόρδη, OUP, 2009· Farnham Rehfisch, *Gypsies, Tinkers and Other Travellers*, Λονδίνο, Academic Press, 1975· José Lanter, *The 'tinkers' in Irish literature: unsettled subjects and the construction of difference*, Δουβλίνο, Irish Academic Press, 2010· Sharon Bohn Gmelch και George Gmelch, «The emergence of a ethnic group: the Irish tinkers», *Anthropological Quarterly* 49:4 (1976), 225-238.

¹⁰²² «The raking Paudheen Rhu! or an Irish tinker's travels» (1850-1899), *BBO Roud Number*, V3458.

¹⁰²³ Στο πρωτότυπο αναφέρεται ο όρος «blade» που εκτός από την έννοια της λεπίδας έχει και την έννοια του λεβέντη.

¹⁰²⁴ «Travelling tinker» (1780-1866), *BBO Roud Number* V7493.

¹⁰²⁵ Στο ίδιο:

*«... μόλις έβγαλα το εργαλείο μου είπε,
Είσαι επιδέξιος,
Έτσι το βούτηξα σε λίγη κόλλα μετάλλων και σύντομα σταμάτησα το ράγισμα....
...φέρτε τις κατσαρόλες και τα τσαγερά σας και όλες τις
τρύπες θα κλείσω».*

TRAVELLING

TINKER.

Εικόνα 39 Πλανόδιος γανωματής¹⁰²⁶

Αντίστοιχα, οι συνδηλώσεις ερωτικού περιεχομένου αξιοποιούνται σε πολλά από τα σχετικά τραγούδια. Η «ακόλαστη κοπέλα» επιλέγει για σύζυγο της τον γανωματή διότι είναι καλύτερος εραστής από τον πλούσιο, τον αγρότη, τον έμπορο, τον σιδερά, τον ράφτη και τον παπουτσή.¹⁰²⁷ Ένα τραγούδι από τα πιο δημοφιλή αυτής της ομάδας περιγράφει πώς μία παντρεμένη γυναίκα έγραψε στον «gentleman» που αγαπούσε να την επισκεφτεί στο σπίτι της ως γανωματής ώστε να μπορέσει να συγκαλύψει τη μοιχεία.¹⁰²⁸ Όταν η γυναίκα αναφέρει το ποσό που έδωσε στον «πιο γενναίο γανωματή», ο σύζυγός θεωρεί πολλά τα χρήματα που ξόδεψε και την επιπλήττει λέγοντας της ότι έπρεπε πριν του αναθέσει τη δουλειά να είχε μάθει την τιμή. Η απάντηση της γυναίκας έρχεται αποστομωτική: «αν μπορούσε να το κάνεις κι εσύ τόσο καλά, θα γλίτωνες σαράντα λίρες το χρόνο». Η πρόσβαση του γανωματή

¹⁰²⁶ «Travelling tinker» (1780-1866), *BBO Roud Number V7493*, Edition-Bod12569.

¹⁰²⁷ «Αλλά από όλους του άνδρες που αναφέρθηκαν εδώ,

Ένας ψυχωμένος άνδρας (είναι) για μένα...

...ορκίζομαι πως έχει μία Τσάντα με Εργαλεία,

Και γενναία μπορεί να τα χρησιμοποιεί...».

«THE / Wanton Maidens Choice. / No Landed Men nor Farmers are for she, / She delights not in that Wealthy Company: / No Taylors, Joyners, Gentle-Craft, or any, / But a thumping Tinker that can pay her Cunny» (1684-1695), PL, Pepys 3.190, *EBBA* 21203· «THE / Wanton Maidens Choice...» (1684-1695), NLS, Crawford EB.548, *EBBA* 32980· «THE / Wanton Maidens Choice...» (1684-1695), BLML 2000 Folio 6 170, *EBBA* 35837.

¹⁰²⁸ «Room for a Jovial Tinker, Old Brass to mend. / OR, Here is a Tinker full of Mettle, / The which can mend, pot, pan, or Kettle; / For stopping of holes is his delight, / His work goes forward day and night: / If there be any Woman brave, / Whose Couldrons need of mending have; / Send for this Tinker, ne'r deny him, / He'l do your work well if you try him: / A proof of him, i'le forthwith show, / 'Cause you his workmanship may know» (1680-1682), PL, Pepys 3.31, *EBBA* 21026· «Room for a Jovial Tinker...» (1680-1682), NLS, Crawford EB.713, *EBBA* 33237· «Room for a Jovial Tinker...» (1658-1664), BL, Roxburghe 3.230-3.231, *EBBA* 30872· «Room for a jovial tinker, old brass to mend» (1674-1679), *BBO Roud Number* 863, Edition-Bod 1841· Βλ. και τη μεταγενέστερη παραλλαγή «The gentleman turned tinker» (1819-1844), *BBO Roud Number* V7492, Edition-Bod17712.

στην οικία και κατ' επέκταση στις ευκαιρίες που έχει να ερωτοτροπήσει με τις γυναίκες που κατοικούν σε αυτήν απασχολούσε αρκετά το κοινό της εποχής αφού αποτελεί θέμα του δημοφιλέστερου τραγουδιού με πρωταγωνιστή γανωματή που εντοπίστηκε με συνολικά έντεκα ανατυπώσεις.¹⁰²⁹

Μια διαφορετική εικόνα δίνει η μπαλλάντα η οποία περιγράφει τη θορυβώδη πορεία ενός πλανόδιου γανωματή στην πόλη του Λονδίνου.¹⁰³⁰ Η αντιμετώπιση που του επιφυλάσσει η πόλη είναι διαφορετική. Μάλιστα οι φωνές του προκαλούν την ενόχληση ακόμα και «ενός δικηγόρου που προσβλήθηκε που φώναζε τόσο δυνατά και τσιριχτά για να επιδιορθώσει κατσαρολικά». Η ξυλογραφία που συνοδεύει το τραγούδι συνάδει με την εικόνα που σχηματίζεται από τους στίχους. Ο γανωματής κουβαλάει στην πλάτη του το σακίδιο με τα εργαλεία της δουλειάς του και με το σφυρί του χτυπά ένα σκεύος που κρατά στα χέρια του. Μπροστά του απεικονίζεται ένα τραπέζι πάνω στο οποίο παρατίθενται διάφορα αντικείμενα τα οποία πρόκειται ή έχει ήδη επισκευάσει. Η μορφή του μοιάζει πολύ με τις εικόνες των βαρελοποιών.

Εικόνα 40 Γανωματής (1616)¹⁰³¹

Ο πρωταγωνιστής της τελευταίας μπαλλάντας δεν είναι ιδιαίτερα αποτελεσματικός αφού «μία τρύπα καλύπτει και δύο ανοίγει» και συχνά βρίσκεται μεθυσμένος και ικανός να «δείρει τη γυναίκα του και την κόρη του».¹⁰³² Αυτή δεν είναι η μοναδική περίπτωση μέθης αφού στο σύμπαν των μπαλλαντών το επάγγελμα του γανωματή συνδέεται με την κατανάλωση αλκοόλ σε τέτοιο βαθμό που αναφέρεται χαρακτηριστικά ότι «δεν είσαι γανωματής, αν αρνηθείς καλό ποτό».¹⁰³³

¹⁰²⁹ «Beverly maid and the tinker» (1790-1866), *BBO* Roud Number 585.

¹⁰³⁰ «A pleasant new Songe / of a iouiall Tinker» (1616), PL, Pepys 1.460-641, *EBBA* 20215.

¹⁰³¹ «A pleasant new Songe / of a iouiall Tinker» (1616), PL, Pepys 1.460-641, *EBBA* 20215.

¹⁰³² Στο ίδιο.

¹⁰³³ «The gentleman turned tinker» (1819-1844), *BBO* Roud Number V7492, Edition-Bod17712. Η μπαλλάντα αυτή αποτελεί παραλλαγή της προγενέστερης «Room for a Jovial Tinker, Old Brass to mend», (1674-1679), *BBO* Roud Number 863.

Παρόλα αυτά, η μεγάλη κατανάλωση αλκοόλ δεν έχει αρνητικό αντίκτυπό στην εικόνα του. Ακόμα και στο τραγούδι που «βρέθηκε λιπόθυμος από το ποτό», η περιπέτεια του γανωματή έχει αίσιο τέλος με τον πρωταγωνιστή να κερδίζει τη φιλία του δούκα και όλα αυτά που αυτό συνεπάγεται.¹⁰³⁴ Σε ένα άλλο τραγούδι, μάλιστα, ο πρωταγωνιστής γανωματής βρίσκεται να πίνει μπύρα μαζί με τον Βασιλιά Ιάκωβο τον Α΄.¹⁰³⁵

Παρά τη ροπή των γανωματήδων προς το ποτό που περιγράφεται στις μπαλλάντες, δεν τους έλειπε ανδρεία. Η ικανότητά τους να αντεπεξέρχονται σε δύσκολες συνθήκες αποτυπώνεται εκτός των άλλων και σε ένα επεισόδιο με τον Ρομπέν των Δασών.¹⁰³⁶ Η συνάντηση του γανωματή και του Ρομπέν των Δασών αποκαλύπτει κι άλλα στοιχεία, όπως τον ρόλο του πρώτου στη διάδοση των νέων, καθώς η πλανόδια φύση της εργασία του γανωματή του επιτρέπει να μαθαίνει πληροφορίες από διάφορους τόπους. Ο Ρομπέν των Δασών τον ρωτά χαρακτηριστικά: «τι νέα από μακριά¹⁰³⁷ ... πες μου τι ακούς πηγαίνοντας από πόλη σε πόλη...». Ο γανωματής δεν αναγνωρίζει τον συνομιλητή του και απαντά ότι αναζητά τον Ρομπέν των Δασών διότι έχει ένταλμα σύλληψης από τον βασιλιά. Στην πορεία της ιστορίας ο Ρομπέν των Δασών καταφέρνει να ξεφύγει μεθώντας τον γανωματή και αφήνοντάς τον χρεωμένο απέναντι στον ξενοδόχο. Τότε, ο γανωματής για να επιβεβαιώσει τη γρήγορη αποπληρωμή δίνει «την τσάντα της δουλειάς» και το «καλό σφυρί» του. Στη συνέχεια ο γανωματής αντιμετωπίζει τον Ρομπέν των Δασών με επιτυχία αναγκάζοντας τον να καλέσει σε βοήθεια τους συντρόφους του και να παραδεχτεί:

«Στον ανδρισμό εκείνος είναι ένας ψυχωμένος¹⁰³⁸ άνδρας»

Ψυχωμένος κατ' επάγγελμα

ποτέ δεν είχα φανταστεί ότι θα μπορούσε κάποιος

να με τρομάξει τόσο».

¹⁰³⁴ «The Frolicsome Duke: / Or, The Tinker's good Fortune. / Who being found Dead Drunk, was conveyed to the Duke's Palace, where in a Bed of State he slept himself sober; the next / day being honour'd as the real Duke till they made him as Drunk as before, and then left him where they first found him; he believing when / he awaken'd, that all had been a Dream: together with the Duke's Kindness for the Frolick's sake» (1664-1703 ?), PL, Pepys 4.235, *EBBA* 21895.

¹⁰³⁵ «King James and the tinker» (1796), *BBO* Roud Number 8946.

¹⁰³⁶ «A New Song to drive away cold VVinter, / Between Robin Hood and the Jovial Tinker. / How Robin by a wile, the Tinker did cheat, / But at the length, as you shall hear, the Tinker did him beat; / Where by the same, they did then agree, / They after liv'd in love and unity» (1660-1700 ?), BLML, Michell-Jolliffe 2000 Folio 6 308, *EBBA* 35985· «A New Song to...» (1684-1686), PL, Pepys 2.107, *EBBA* 20729· «A New Song to...» (1678-1680), BL, Roxburghe 3.22-3.23, *EBBA* 30379.

¹⁰³⁷ Στο πρωτότυπο αναφέρεται ο όρος «abroad».

¹⁰³⁸ Στο πρωτότυπο αναφέρεται ο όρος «mettle».

Στο τέλος οι δύο πρωταγωνιστές συμφιλιώνονται και μάλιστα ο γανωματής εντάσσεται στη συμμορία του Ρομπέν των Δασών.

Η χαρακτηριστική ανδρεία δεν εγκαταλείπει τους γανωματήδες στον χρόνο. Αντιθέτως παρά τη φτώχεια τους, όπως περιγράφεται σε μία μπαλλάντα από τα τέλη του 18^{ου} αιώνα, οι αναφορές στους ψυχωμένους γανωματήδες συνεχίζονται. Ειδικότερα, ο γανωματής Natty Sam στην ομώνυμη μπαλλάντα τραγουδά:

*«Από το πρωί ως το βράδυ βαδίζω με κόπο,
Τόσο χαμηλό είναι το αντίτιμό μου,
Που όλη μου η περιουσία,
Χωρά μέσα σε αυτόν το σακίδιο».*¹⁰³⁹

Μάλιστα, ο Natty Sam εξαίρει την ικανότητά του λέγοντας ότι «θα ήταν καλό να μπορούσατε να επιδιορθώνετε τις ζωές σας, όπως εγώ μπορώ να επιδιορθώσω τα τσαγερά σας». Δεν διστάζει μάλιστα να τονίσει τη σπουδαιότητα της εργασίας που επιτελεί παραλληλίζοντάς την με τις εργασίες των στρατιωτικών, των δικαστικών, των γιατρών, των ιερέων και των ελευθέρως σκεπτόμενων καθώς «όλοι δεν είναι τίποτα άλλο παρά γανωματήδες». Η εικόνα του γανωματή ως σημαντικό πρόσωπο ενισχύεται από την απεικόνιση που συνοδεύει τη συγκεκριμένη μπαλλάντα, ενώ την ίδια στιγμή η φτώχεια αποσιωπάται καθώς το μόνο στοιχείο που φανερώνει την εργασία της κατά τα άλλα καλοντυμένης μορφή του άνδρα είναι το σφυρί και η κατσαρόλα που κρατάει στα χέρια.

Εικόνα 41 Γανωματής (1792)¹⁰⁴⁰

¹⁰³⁹ «Natty Sam» (1792), BBO Roud Number V11991.

¹⁰⁴⁰ «Natty Sam» (1792), BBO Roud Number V11991, Edition-Bod2616.

Τελειώνοντας την εξέταση των εργαζόμενων στην επεξεργασία μετάλλων πρέπει να αναφερθεί ότι η ομάδα των χρυσοχόων σίγουρα υπόεκπροσωπείται στις μπαλλάντες της περιόδου. Το μοναδικό τραγούδι που βρέθηκε σχετικά με χρυσοχόους, αν και εκδόθηκε πολλές φορές όχι μόνο κατά τον 17^ο αλλά και κατά τους δύο επόμενους αιώνες, αναφέρεται στην περίπτωση της Jane Shore¹⁰⁴¹ η οποία υπήρξε γυναίκα χρυσοχόου αλλά έμεινε στην ιστορία λόγω του ότι υπήρξε και ερωμένη του βασιλιά Εδουάρδου του Δ' (1442-1483).¹⁰⁴²

Συμπερασματικά, η θεματολογία των μπαλλαντών με πρωταγωνιστές άτομα που εργάζονται στην επεξεργασία ξύλου και μετάλλου είναι περιορισμένη συγκριτικά με τη θεματολογία τραγουδιών που αναφέρονται σε άλλες εργασιακές ταυτότητες. Τα παράπονα και οι διαμαρτυρίες αλλά ακόμα και οι αναφορές στις πιθανές δυσκολίες και στους κόπους των συγκεκριμένων εργασιών απουσιάζουν. Εξίσου ηχηρή είναι η παντελής απουσία αναφορών για την εργασία των γυναικών σε αυτόν τον κλάδο, παρόλο που η δευτερογενής βιβλιογραφία τη θεωρεί δεδομένη.

Από την εξέταση των παραπάνω τραγουδιών και κυρίως από το πώς κατανέμονται οι εκδόσεις στον χρόνο γίνεται σαφές ότι οι αναφορές στα άτομα που εργάζονταν στην επεξεργασία του ξύλου στη μεγάλη πλειοψηφία τους ανήκουν στο πρώτο μισό της υπό εξέταση περιόδου, ενώ οι τεχνίτες του μετάλλου φαίνεται να απασχολούν τις μπαλλάντες περισσότερο κατά το δεύτερο μισό. Όπως και στις μπαλλάντες σχετικά με τον πρωτογενή οικονομικό τομέα, οι αναφορές σε επώνυμα πρόσωπα ήταν πολύ λίγες.

Η εξέταση του συνόλου των ειδικοτήτων που περιλαμβάνονται σε αυτήν την εργασιακή ομάδα ανέδειξε δύο βασικούς τύπους στερεοτυπικής αναπαράστασης: τους περιπλανώμενους τεχνίτες και τους τεχνίτες που εργάζονταν στο εργαστήριό τους. Οι βαρελοποιοί και οι γανωματήδες ήταν πλανόδιοι, ερχόντουσαν σε επαφή με

¹⁰⁴¹ Rosemary Horrox, «Shore [née Lambert], Elizabeth [Jane] (d. 1526/7?), royal mistress» *ODNB*, 23 Sep. 2004.

¹⁰⁴² «The Woful LAMENTATION of JANE SHORE, / A Goldsmith's Wife in London, sometime King EDWARD the Fourth's CONCUBINE, who / for her Wanton Life came to a Miserable End: Set forth for the EXAMPLE of all Wicked LIVERS» (1705-1709 ?), BL, Roxburghe 3.897, *EBBA* 31268· «The Woful LAMENTATION of JANE SHORE...» (1693-1695 ?), UGL, Euing 395, *EBBA* 32020· «The Woful Lamentation of Jane Shore...» (?), HLHU, Hazlitt EC65, *EBBA* 35475· «The woful Lamentation of Mistris Jane Shore...» (1684-1686), PL, Pepys 1.486-1.487, *EBBA* 20229· «The Woful Lamentation of Mistris Jane Shore...» (1663-1674), UGL, Euing 394, *EBBA* 32019· «The Woful Lamentation of Mrs. JANE SHORE...» (1684-1695 ?), BL, Roxburghe 1.162-1.163, *EBBA* 30101· «The wofull lamentation of Mistris Iane Shore a Goldsmiths wife of / London, sometimes K. Edwards Concubine, who for her wanton life came to / a most miserable end. Set forth for an example to all lewd women» (1620 ?), MCL, Blackletter Ballads 1.36, *EBBA* 36025· «The woeful lamentation of Mrs Jane Shore...» (1658-1844), *BBO* Roud Number V5248.

πολύ κόσμος, έμπαιναν στα σπίτια και αποτελούσαν σε έναν βαθμό, όπως φάνηκε από τις σχετικές μπαλλάντες εν δυνάμει κίνδυνο για την εύρυθμη λειτουργία του νοικοκυριού. Η κοινή αντιμετώπιση που επιφύλασσαν οι μπαλλάντες για το σύνολο των πλανόδιων τεχνιτών επιβεβαιώνεται από το ότι η εικόνα που χρησιμοποιήθηκε για τους βαρελοποιούς ήταν πανομοιότυπη με εκείνη του γανωματή. Πέραν των στοιχείων που αφορούν αμιγώς την εργασία τους, παρατηρήθηκε τρομερή ομοιότητα στα ενδύματα, στο καπέλο ακόμα και στο παχύ μουστάκι που φέρουν οι δύο μορφές. Το μοναδικό στοιχείο διαφοροποίησης είναι η λεζάντα που στη μία περίπτωση αναφέρει «δουλειά για τον βαρελοποιό» και στη άλλη «χάλκινα για επιδιόρθωση». Οι υπόλοιποι τεχνίτες αυτής της ομάδας έχουν το εργαστήριό τους το οποίο μπορεί να λειτουργήσει ως χώρος συνάντησης και ανταλλαγής ιδεών. Επομένως, εύλογα βρέθηκαν έστω και λίγες μπαλλάντες όχι μόνο λαϊκής δυσαρέσκειας αλλά και πολιτικού περιεχομένου. Αυτή η λειτουργία του εργαστηρίου, όπως θα φανεί και στη συνέχεια, ενισχύεται με την περίπτωση των υποδηματοποιών των οποίων το εργαστήριο είναι καταλληλότερο για συζητήσεις από τα σαφώς πιο θορυβώδη εργαστήρια του μαραγκού και του σιδηρουργού.

3.2.3 Κατασκευή ειδών ένδυσης: ράφτες και μοδίστρες, βυρσοδέψες και υποδηματοποιοί

Η ενδυμασία ήταν ακόμα ένα στοιχείο το οποίο επηρέαζε το πώς αντιμετωπίζονταν οι άνθρωποι και ιδιαίτερα οι γυναίκες. Ο Tim Reinke-Williams αναφέρει ότι η φήμη των γυναικών που ανήκαν στα μεσαία και στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα του Λονδίνου του 16^{ου} και του 17^{ου} αιώνα επηρεαζόταν από το τί εκείνες φορούσαν. Οι γυναίκες όχι μόνο γίνονταν αποδέκτριες σχολίων σχετικά με την ενδυμασία τους που αμφισβητούσαν την ηθική τους αλλά κατά την αναμόρφωση των καλών τρόπων κατά τις δεκαετίες του 1650 και 1690 αντιμετώπιζαν μέχρι και την ποινή της φυλάκισης, αν θεωρούνταν ότι ήταν ενδεδυμένες κατά τρόπο που δεν άρμοζε στην κοινωνική τους θέση, υπερέβαινε τις οικονομικές δυνατότητές τους ή ήταν ντυμένες προκλητικά.¹⁰⁴³ Πολλές ήταν οι γυναίκες οι οποίες επιζητούσαν να αποκτήσουν καλά, ενδύματα της μόδας καθώς μέσα από αυτό απέβλεπαν στην διεύρυνση των επιλόγων τους όσον αφορά στην εύρεση συντρόφου και εργασίας και στη γενικότερη βελτίωση των κοινωνικών τους σχέσεων.¹⁰⁴⁴ Ειδικότερα, τα

¹⁰⁴³ Tim Reinke-Williams, «Women's clothes and female honour in early modern London», *Continuity and Change* 26:1 (2011), σελ. 70.

¹⁰⁴⁴ Στο ίδιο, σελ. 83.

κατάλληλα ρούχα μπορούσαν να ενισχύσουν τη διαπραγματευτική ικανότητα των γυναικών παρέχοντάς τους ένα είδος κεφαλαίου που μπορούσαν να χρησιμοποιούσαν όποτε επιθυμούσαν καθώς αποτελούσαν ένα προϊόν το οποίο είχε τη δύναμη να θέσει τα όρια στο τι ήταν δυνατό για μία γυναίκα και τι όχι.¹⁰⁴⁵ Επίσης, τα ρούχα τα οποία φορούσε μια γυναίκα είχαν αντίκτυπο και στην καλή φήμη του πατέρα ή του συζύγου της οι οποίοι ήταν συχνά εκείνοι οι οποίοι χρηματοδοτούσαν τις αγορές των ενδυμάτων.¹⁰⁴⁶ Η αγορά ενδυμάτων της πρωτεύουσας παρουσίαζε μεγαλύτερη ποικιλία και ήταν πιο προσιτή από ότι στην επαρχία.¹⁰⁴⁷

Μολονότι, τα ρούχα είναι εκτός από μόδα και δείκτης της κοινωνικής θέσης και κατ' επέκταση του πολιτισμού οι εργαζόμενοι σε αυτόν τον κλάδο δεν χαίρουν σε γενικές γραμμές ιδιαίτερης εκτίμησης και οι συνθήκες στις οποίες εργάζονται όπως και οι μισθοί τους υστερούν. Οι γυναίκες, σύμφωνα με την Χάφτον μέχρι το 1800 είχαν κυριαρχήσει σε όλους τους τομείς της ραπτικής αφού έφτιαχναν όλα τα είδη ένδυσης πλην εκείνων της ιπασίας. Επίσης, οι γυναίκες έραβαν ασπρόρουχα ακολουθώντας την καταναλωτική επανάσταση, πουκάμισα και καπέλα, εσάρπες, σεντόνια, τραπεζομάντιλα, κουρτίνες, βεντάλιες και τσάντες.¹⁰⁴⁸ Παρόλα αυτά, οι άνδρες οι οποίοι εργάζονται στη ραπτική τουλάχιστον στο σύμπαν των μπαλλαντών είναι πιο δημοφιλείς από ό,τι οι γυναίκες συνάδελφοί τους.¹⁰⁴⁹ Τα τραγούδια που αναφέρονται στις μωδίστρες εμφανίζονται μόλις στο δεύτερο μισό της υπό εξέταση περιόδου. Στον τομέα που αφορά στην παραγωγή ειδών ένδυσης ιδιαίτερη θέση στις αφηγήσεις των μπαλλαντών κατέχουν οι υποδηματοποιοί. Μάλιστα, η κατασκευή παπουτσιών συγκαταλέγεται ανάμεσα στις δέκα πιο δημοφιλείς εργασίες του δείγματος που εξετάστηκε.¹⁰⁵⁰ Αντιθέτως, τα τραγούδια τα οποία έχουν ως θέμα τους

¹⁰⁴⁵ Στο ίδιο.

¹⁰⁴⁶ Στο ίδιο.

¹⁰⁴⁷ Στο ίδιο.

¹⁰⁴⁸ Χάφτον, *Ιστορία των Γυναικών...*, σελ. 574.

¹⁰⁴⁹ Για την ακρίβεια, η αναζήτηση στον τίτλο των μπαλλαντών που περιλαμβάνονται στο EBBA του όρου «ράφτης» (taylor) απέφερε 83 καταγραφές. Από αυτές, ιδιαίτερη έμφαση δόθηκε στις 32 που φέρουν τη λέξη-κλειδί «εργασία/ τέχνη». Η αναζήτηση στο BBO μέσω του θέματος «ράφτες» (tailors) απέδωσε 43 αποτελέσματα, τα 27 εξ αυτών αφορούν εκδόσεις και τα 16 έργα. Η αντίστοιχη αναζήτηση στο EBBA του όρου «ράπτρια» (seamstress) δεν είχε κανένα αποτέλεσμα, ενώ η αναζήτηση του θέματος «ράπτρια» στο BBO απέφερε συνολικά 14 αποτελέσματα, 11 εκδόσεις και μόλις 3 έργα. Επίσης, συμπεριλήφθηκαν και 6 μπαλλάντες, 4 έργα και 2 εκδόσεις, με το θέμα «ραπτομηχανές» (sewing machines).

¹⁰⁵⁰ Η αναζήτηση στον τίτλο των μπαλλαντών που περιλαμβάνονται στο EBBA απέφερε για τον όρο «υποδηματοποιός» (shoemaker) 28 καταγραφές και για τον όρο «τσαγκάρης» (cob(b)ler) 7 καταγραφές. Η αναζήτηση στο BBO μέσω του θέματος «υποδηματοποιοί» (shoemakers) απέφερε συνολικά 84 αποτελέσματα στα οποία πρωταγωνιστούν είτε υποδηματοποιοί είτε τσαγκάρηδες, εκ των οποίων τα 60 αφορούν σε εκδόσεις και 24 σε έργα.

τους πιλοποιούς (milliners) είναι σχετικά σπάνια.¹⁰⁵¹ Οι μπαλλάντες με πρωταγωνιστές βυρσοδέψες είναι λίγες, ιδιαίτερα αν αναλογιστεί κανείς τον μεγάλο αριθμό μπαλλαντών στις οποίες πρωταγωνιστούν οι άμεσα συνεργαζόμενοι με τους βυρσοδέψες, οι παπουτσήδες.¹⁰⁵²

Η εικόνα του ράφτη (taylor, tailor, snip) που προβάλλεται στις μπαλλάντες φέρει ισχυρά στερεοτυπικά στοιχεία αλλά οι πληροφορίες που μας δίνονται για την ίδια την εργασία είναι γλίσυχρες.¹⁰⁵³ Μία από τις λιγιστές μπαλλάντες που παρέχουν πληροφορίες σχετικά με τις συνθήκες εργασίας των ραφτάδων μεταφέρει τους ακροατές στο εσωτερικό ενός μαγαζιού όπου «*το σίδηρο στον πάγκο δούλευε πολύ γρήγορα και όπως περνούσε σφυρίζοντας ο ατμός ανέβαινε σε σύννεφα*».¹⁰⁵⁴ Εκεί ο ράφτης «*εργαζόταν σκληρά*». Το ίδιο κάνανε και οι υπηρέτες¹⁰⁵⁵ που ράβανε, ενώ μία νεαρή γυναίκα από την κουζίνα κάτω φώναζε το παιδί της και ένας «*φιλαράκος στον πάγκο του ράφτη προσπαθούσε να σφυρίξει ένα τραγούδι*». Η γυναίκα του ράφτη καθόταν δίπλα στον σύζυγο της που έραβε, ενώ εκείνη τραγουδούσε ένα τραγούδι έχοντας το μωρό της στο στήθος της. Μέσα από τους στίχους της μπαλλάντας συντίθεται η εικόνα ενός πολύβουου μαγαζιού με πολλούς ανθρώπους, αλλά παρά τη σκληρή εργασία επικρατεί μία ευχάριστη διάθεση, «*υπήρχε ευτυχία στο μαγαζί, μπορούσες να το κρίνεις από τον τόνο τους*». Δυστυχώς, αυτή η εικόνα δεν κρατάει για πολύ διότι ο χώρος εκκενώνεται εξαιτίας της εκδήλωσης πυρκαγιάς.

Όσον αφορά στη στερεοτυπική αναπαράσταση των ραφτάδων, τα χαρακτηριστικά που τους αποδίδονται στο σύμπαν των μπαλλαντών δεν είναι ιδιαίτερα κολακευτικά καθώς το ανδρικό τους κύρος πλήττεται με διάφορους τρόπους. Πρώτον, παρόλο που εντοπίστηκαν μπαλλάντες ερωτικού περιεχομένου¹⁰⁵⁶ οι ραφτάδες δεν απεικονίζονται ως ικανοί εραστές. Χαρακτηριστικό είναι το

¹⁰⁵¹ Η αναζήτηση στο BBO μέσω του συγκεκριμένου θέματος απέδωσε μόλις 4 αποτελέσματα, 2 εκδόσεις και 2 τραγούδια. Στην πραγματικότητα, πρόκειται για δύο μόνο τραγούδια τα οποία μάλιστα δεν αναφέρονται μόνο στους πιλοποιούς.

¹⁰⁵² Η αναζήτηση του όρου «βυρσοδέψης» (tanner) στον τίτλο των μπαλλαντών που περιλαμβάνονται στις συλλογές του EBBA είχε αποτέλεσμα 11 καταγραφές. Η γενική αναζήτηση του ίδιου όρου απέφερε 10 αποτελέσματα εκ των οποίων τα 3 αφορούν έργα και τα 7 εκδόσεις. Να σημειωθεί ότι η αναζήτηση στο EBO μέσω θέματος δεν ήταν δυνατή σε αυτήν την περίπτωση.

¹⁰⁵³ Ο όρος «snip» εμφανίζεται στις μπαλλάντες του δεύτερου μισού της υπό εξέταση περιόδου και χρησιμοποιείται αντί για του όρου «tailor» ή μαζί με αυτόν.

¹⁰⁵⁴ «The shop on fire. Parody on \"The ship on fire\"» (1845-1859), BBO Roud Number V5502.

¹⁰⁵⁵ Στο πρωτότυπο αναφέρεται ο όρος «slaveys» δηλαδή «A maidservant, especially a hard-worked one», βλ. OED, λήμμα «slavey», <https://en.oxforddictionaries.com/definition/slavey> (03.08.2019).

¹⁰⁵⁶ «A New-Fashioned Marigold. / Or, A dainty New-Fashion devised for Tom Stitch the Taylor. / Then listen to my song a while, / I'm sure here's that will make you smile» (1674-1679), PL, Pepys 4.98, EBBA 21762. «A New-Fashioned Marigold...» (1674-1679 ?), NLS, Crawford EB.1152, EBBA 33868.

παράδειγμα μίας μπαλλάντας στους καταληκτικούς στίχους της οποίας ο αφηγητής σημειώνει:

*«Ραφτάδες εσείς που επιχειρείτε
Περίκοσμες τσάντες να μετρήσετε,
Βεβαιωθείτε ότι το μέτρο σας είναι[...]
Και ολόκληρο το κανονικό μέγεθος».*¹⁰⁵⁷

Εξαιρεση αποτελεί η περίπτωση εκείνη στην οποία ένας ράφτης καταφέρνει να επικρατήσει έναντι των υπόλοιπων μνηστήρων που διεκδικούσαν μία «ντροπαλή μαγείρισσα».¹⁰⁵⁸ Αξίζει, όμως, να σημειωθεί ότι η επικράτηση του ράφτη οφείλεται περισσότερο στην εθνικότητά του παρά στο επάγγελμά του.

Δεύτερον, η οικονομική κατάσταση των ραφτάδων δεν ήταν πάντα καλή με αποτέλεσμα να μην θεωρούνται κατάλληλοι γαμπροί και οι υποψήφιος νέες να τους απορρίπτουν.¹⁰⁵⁹ Μία μπαλλάντα σατιρίζοντας ακριβώς αυτό το θέμα περιγράφει έναν ιδιότυπο πλειστηριασμό αφού ο αφηγητής καλεί τις νεαρές γυναίκες να αγοράσουν για σύζυγο έναν από τους δεκαεφτά προσφερόμενους ράφτες.¹⁰⁶⁰ Οι τελευταίοι συμμετέχουν στον πλειστηριασμό με τη θέλησή τους και όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται:

*«Οι ραφτάδες με δάκρυα ορκίζονται στα ψαλίδια τους...
η δουλειά τους είναι τόσο νεκρή που σπανίως μπορούν να πάρουν ψωμί,
και για αυτό κατά εκατοντάδες τώρα συρρέουν στον πλειστηριασμό».*

¹⁰⁵⁷ «A Pleasant New BALLAD: Being a merry Discourse between a / Country Lass & a young Taylor: / SHEVVING / How the Taylor lost his plight and pleasure / His Yard not being, by the Standard, Measure» (1672-1696 ?), BL, Roxburghe 2.80, *EBBA* 30552.

¹⁰⁵⁸ «The Coy COOK-MAID, Who was Courted importunately by Irish, Welsh, Spanish, French and Dutch, but at last was Conquered by a poor English Taylor» (c. 1700), *BBO* Roud Number V8226, Edition-Bod23421.

¹⁰⁵⁹ Βλ. για παράδειγμα «Jonathan Brown» (1819-1859), *BBO* Roud Number V8612 και «An Excellent new Ballad, Entitled Doll the Dair[y] / Maid, or the Dovenshire Damsel's Resolution [to] / Marry, together with her fierce Encounter wi[th] / the Taylor, Miller, &c.» (?), NLS, Rare Books I.262, *EBBA* 34224. Το πρώτο παράδειγμα πρόκειται για ένα δημοφιλές τραγούδι, κρίνοντας από τις επτά ανατυπώσεις που βρέθηκαν, στο οποίο ο μπαρμπέρης ονόματι Jonathan Brown και ένας ράφτης αποφασίζουν να παλέψουν για να δουν ποιος από τους δύο θα πάρει τη Sally η οποία τελικά φεύγει με έναν τσαγκάρη. Στο δεύτερο, μία υποψήφια νύφη απορρίπτει τον ράφτη, όπως και τον ζωγράφο, επειδή σύμφωνα με την ίδια οι αγρότες, οι στρατιώτες και οι ναυτικοί είναι οι βασικοί πυλώνες της χώρας. Ενδιαφέρον έχει ότι, ενώ η πρωταγωνίστρια είναι μία παραγωγός γαλακτοκομικών, η μελωδία που συνοδεύει την εν λόγω μπαλλάντα έχει τον τίτλο *Ladies of London*.

¹⁰⁶⁰ «A New Copy of Verses, Containing / A Catalogue of Taylors / Which will be Exposed to Sale by Auction, at the Sign of the / Six Cross Cucumbers and Cuckolds-Cap near Cabbage-Court, the Sale beginning on Monday / next by Nine in the Morning, and to continue till all be dispos'd of» (1691), PL, Pepys 5.433, *EBBA* 22355.

Το θέμα της φτώχειας επανέρχεται όχι μόνο στα τραγούδια αλλά και σε άλλα κείμενα της εποχής.¹⁰⁶¹

Τρίτον, η αρρενωπότητα των ραφτάδων υποσκάπτεται από τη δειλία τους. Δεν παρουσιάζονται θαρραλέοι καθώς μία μαγείρισσα πείθει εύκολα πέντε ράφτες να της παραδώσουν τα χρήματά τους.¹⁰⁶² Μία άλλη μπαλλάντα περιγράφει πώς επτά κοπέλες στο Λονδίνο κατάφεραν ντυμένες σαν ραφτάδες και οι ίδιες να αναγκάσουν σε στρατολόγηση δεκατέσσερις ραφτάδες.¹⁰⁶³ Σύμφωνα με ένα ρητό της εποχής «χρειάζονται εννιά ραφτάδες για να κάνεις έναν άνδρα».¹⁰⁶⁴ Το ρητό που είχε σκοπό τη γελοιοποίηση των ραφτάδων διαδόθηκε σε τέτοιο βαθμό ώστε η φράση «το ένα ένατο ενός άνδρα» να γίνει συνώνυμη του όρου «ράφτης». Μάλιστα, σε μία μπαλλάντα κωμικού χαρακτήρα στην οποία δύο άνδρες, εκ των οποίων ο ένας είναι ράφτης, διεκδικούν την ίδια γυναίκα, ο αφηγητής κατά την αρχική παρουσίαση των δύο ανταγωνιστών χρησιμοποιεί τη φράση «το ένα δέκατο ενός άνδρα».¹⁰⁶⁵ Ο όρος ράφτης εμφανίζεται για πρώτη φορά στη δεύτερη στροφή. Ο πρωταγωνιστής όπως

¹⁰⁶¹ Βλ. για παράδειγμα Henry Mayhew, *Labour and the poor : report of the speech of Henry Mayhew, Esq. and the evidence adduced at a public meeting, held...Oct. 28, 1850, convened by the Committee of the tailors of London for the purpose of exposing the falsehoods contained in an article that appeared in the Morning Chronicle of...Oct. 4th, 1850, on the sweating, or domestic system*, Λονδίνο, Printed for the Committee, 1850.

¹⁰⁶² «A Leicester-shire Frolick; Or, The valiant Cook-Maid. / Being a merry composed Jest of Five Taylors that had been at work till their Wages came to 5 / pounds, likewise a merry conceited Cook-maid that lived in the house, went to her Master and / desired him to lend her a horse, and she would venture her skill to take the 5 pound from these / five Taylors, without either Sword or Pistol, in a jesting way, to make her Master some sport / and to show her valour: her Master loving mirth more than sadness, agreed to it: so a Horse / was saddled, and other things to disguise her self, because she might not be known: away she / went (it being in the Evening) and met them before they got home, with nothing in her hand / but a black pudding, the faint-hearted Taylors delivered her their money very quietly, for fear / they should a been shot through with a Black pudding, and what followed after is expressed in / this following Ditty» (1672-1696 ?), NLS, Crawford EB.589, *EBBA* 33024· «The Courageous Cook-maid. / OR, / Hey for the North Countrey. / Being a Leicestershire frolick performed by an Esquires Cook-Maid, who (being disguised in Mans / apparel) robbed five Taylors upon the High-way of five pounds, which they had newly receiv- / ed of her Master, for work which they had done, she having no Weapons about her but a large / Black-Pudding, which they supposed in the Night to be a Pistol, they very quietly delivered / their Money, which she carrying home, caused much mirth and [l]aughter throughout the whole / Family. Likewise how she Conjured for the money when they came to her after, to set forth / Hue and Cry after the Padder, &c.» (1674-1679?), NLS, Crawford EB.961, *EBBA* 33541.

¹⁰⁶³ «The female pressgang» (1790-1844), *BBO* Roud Number V1272.

¹⁰⁶⁴ Το ρητό αυτό πιθανόν να εμφανίστηκε τυπωμένο για πρώτη φορά στο William Hiches's, *Grammatical Drollery* (1682):

«There is a proverb which has been of old,
And many men have likewise been so bold,
To the discredit of the Taylor's Trade,
Nine Taylors go to make up a man, they said.
But for their credit I'll unriddle it t'ye:
A draper once fell into povertie,
Nine Tayors joyn'd their purses together then,
To set him up, and make him a man again».

¹⁰⁶⁵ «Mr. Snip, and Mr. Dip» (?), *BBO* Roud Number V6838, Edition-Bod14077.

είναι αναμενόμενο δεν κατάφερε να κερδίσει την αγάπη της γυναίκας που διεκδικούσε. Σε μία άλλη μπαλλάντα ο αφηγητής αποκαλεί τους ράφτες «*ιπότες της δαχτυλήθρας*».¹⁰⁶⁶ Η ήττα του απέναντι σε κάποιον άλλον άνδρα είναι ακόμα πιο μεγάλη αφού σε μία άλλη αφήγηση ο ράφτης αποτυγχάνει να υπερασπιστεί την ίδια του τη σύζυγο.¹⁰⁶⁷ Στο συγκεκριμένο τραγούδι ο πρωταγωνιστής, «*ένας πλούσιος ράφτης που κατοικούσε στο Λονδίνο*», πληροφορείται από την όμορφη σύζυγό του ότι ο χασάπης σε αντάλλαγμα για το κρέας που της έδωσε απαίτησε το επόμενο βράδυ να κοιμηθεί μαζί της. Η γυναίκα ζητάει από τον σύζυγο να πάρει το σπαθί και να κρυφτεί κάτω από το κρεβάτι για να σκοτώσει τον εισβολέα, αλλά εκείνος της απαντά:

«Ποτέ δεν έχω κρατήσει σπαθί ή πιστόλι [...]

Οι χασάπηδες είναι άγρια¹⁰⁶⁸ σκυλιά,

Φοβάμαι πως θα μου πάρει τη ζωή».

Ο χασάπης υποψιασμένος για την πιθανή ενέδρα εμφανίστηκε φέροντας πιστόλια που μόλις τα είδε «*ο φτωχός ράφτης γέμισε φόβο και έμεινε σαν να ήταν νεκρός*». Την ώρα, όμως, που ο χασάπης γδυνόταν για να πέσει στο κρεβάτι, παρατήρησε το πόδι του συζύγου που κρυβόταν:

«Αυτός είναι ο σκύλος του συζύγου σου; είπε,

Θα τον πυροβολήσω για να τον τρομάξω!

Ω, χάρισέ μου τη ζωή φώναξε ο ράφτης,

Και θα πάρεις τη σύζυγό μου».

Ο ράφτης παρουσιάζεται δειλός και ανίκανος να αντιμετωπίσει τον χασάπη, ο οποίος όπως θα δούμε στη συνέχεια παρουσιάζεται συχνά στις μπαλλάντες βίαιος. Κάτι αντίστοιχο συμβαίνει όταν ο ράφτης αντιμετωπίζει έναν τσαγκάρη.¹⁰⁶⁹ Σε αυτήν την μπαλλάντα οι ρόλοι είναι ανεστραμμένοι, με τον ράφτη να είναι ο τρίτος ανάμεσα στο ζευγάρι. Το περιστατικό της μοιχείας ακολουθεί η κατά πρόσωπο αντιπαράθεση των δύο ανδρών στην οποία επικρατεί ο απατημένος σύζυγός αφού «*...το κερί του τσαγκάρη ήταν τόσο σκληρό που έφθιρε το ύφασμα του ράφτη*». Οι καταληκτικοί στίχοι της μπαλλάντα επιβεβαιώνουν:

«Ο τσαγκάρης αποδείχτηκε άνδρας,

Ο ράφτης το ένα ένατο.

¹⁰⁶⁶ «Johnny Snip and Miss Dough» (1790-1840), *BBO Roud Number V6837, Edition-Bod14702.*

¹⁰⁶⁷ «The butcher and the tailor's wife» (c. 1845), *BBO Roud Number 1528, Edition-Bod8028.*

¹⁰⁶⁸ Στο πρωτότυπο «bloody».

¹⁰⁶⁹ «Cobbler's wife» (?), *BBO Roud Number V5783, Edition-Bod21505.*

Αφού ο τσαγκάρης φόρεσε τα κέρατα,

Ο ράφτης πρέπει να πληρώσει τον πόνο».

Η κακή σχέση του ράφτη με τα όπλα επιβεβαιώνεται σε ένα ακόμα τραγούδι στο οποίο ο πρωταγωνιστής αντί να πετύχει με το τόξο και το βέλος του το κοράκι που σημάδευε, πέτυχε τον γείτονά του και μάλιστα στην καρδιά.¹⁰⁷⁰ Η πολεμική ικανότητά του σατιρίζεται περαιτέρω στο τραγούδι το οποίο αναφέρεται στην «αιματηρή μάχη» εναντίον μίας ψείρας.¹⁰⁷¹ Προς υπεράσπιση της τιμής των ραφτάδων την ίδια περίοδο δημοσιεύτηκε μία μπαλλάντα ως απάντηση της οποίας η μόνιμη επωδός είναι η φράση «ο ράφτης είναι άνδρας».¹⁰⁷²

Εικόνα 42«Carrion Crow» (1802-1819)¹⁰⁷³

Τέταρτον, η αρρενωπότητα του ράφτη στις μπαλλάντες πλήττεται μέσω της αφήγησης περιστατικών δημόσιου εξευτελισμού. Σε μία από τις δημοφιλέστερες μπαλλάντες με πρωταγωνιστή ράφτη ο διασυρμός που δοκιμάζει ο άνδρας που επιχειρεί να αποπλανήσει τη σύζυγο ενός άλλου είναι ακόμα μεγαλύτερος.¹⁰⁷⁴ Ο νεαρός φημισμένος ράφτης λέει ότι:

«Μολονότι είμαι το ένα ένατο ενός άνδρα, [...]

Θα κάνω τον παντοπώλη κερατά» .

¹⁰⁷⁰ «Carrion crow» (1802-1844), *BBO Roud Number 891*.

¹⁰⁷¹ «The VVar-like Taylor: / Or, A true Relation of a great Fight between a Taylor and / a Louse, most Heroickly performed in Black-Fryars, at the sign of the three / flying Chamber-Pots, and four half-penny Loaves, at the house of Sir John / Swallowall. Describing the manner of the bloody Battel, and the success / thereof» (1672-1696 ?), NLS, Crawford EB.979, *EBBA 33595*: «The VVar-like Taylor...» (1672-1696 ?), HLHU, 2.200, *EBBA 35394*.

¹⁰⁷² «The taylors vindication; or, An answer to the War-like taylor» (1672-1696), *BBO Roud Number V11284*.

¹⁰⁷³ *BBO Roud Number 891*, Edition-Bod14159.

¹⁰⁷⁴ Η συγκεκριμένη μπαλλάντα βρέθηκε υπό δύο διαφορετικούς τίτλους: «The tailor and the treacle cask» (1819-1866), *BBO Roud Number 1679* και «The tailor done over» (1830-1910), *BBO Roud Number 23094*.

Η ευκαιρία έρχεται γρήγορα καθώς ο παντοπώλης παίρνει ύφασμα και το πάει στο σπίτι του ράφτη για να του ράψει ένα πανωφόρι. Την επόμενη μέρα, ο ράφτης πηγαίνει να παραδώσει την παραγγελία στο σπίτι του πελάτη του αλλά εκεί βρίσκει μόνο τη σύζυγο του παντοπώλη και της ζητά να τον πληρώσει σε είδος· να διασκεδάσει μαζί της μία νύχτα. Τότε εκείνη γρήγορα καταστρώνει ένα τέχνασμα και ενημερώνει με ένα γράμμα τον σύζυγο της. Ο ράφτης τρομαγμένος από την απροσδόκητη επιστροφή του παντοπώλη πέφτει στην παγίδα και κρύβεται σε ένα βαρέλι με σιρόπι. Στη συνέχεια, το ζευγάρι «τον κυλά μέσα σε ένα μεγάλο στρώμα με φτερά» και έπειτα τον βγάλανε στον δρόμο. Η εικόνα του ράφτη καλυμμένου με σιρόπι και φτερά ήταν τρομακτική, όχι μόνο για τους περαστικούς που νόμιζαν ότι έβλεπαν μπροστά τους τον διάβολο αλλά και για την ίδια του τη γυναίκα, που αρχικά δεν τον αναγνώρισε και λιποθύμησε στη θεά του. Το τραγούδι τελειώνει με τη σχετική παραίνεση προς τους απανταχού ράφτες να είναι πιστοί και να μην επιθυμούν τα «αγαθά των άλλων ανδρών». Χαρακτηριστικό δείγμα του δημόσιου χλευασμού είναι και το περιστατικό στο οποίο ο ράφτης πηγαίνει με την αγαπημένη του στο θέατρο.¹⁰⁷⁵ Εκεί ένας μπαρμπέρης και ένας «μεθυσμένος τσαγκάρης» τον παρενοχλούν λεκτικά αλλά και σωματικά και ο ράφτης τους ζητά να συγκρατήσουν τη γλώσσα τους. Ο τσαγκάρης μάλιστα δεν διστάζει να φιλήσει τη συνοδό του ράφτη «και το χειρότερο ήταν ότι η Molly τον φίλησε πάλι». Η μπαλλάντα τελειώνει με τον ράφτη να ρωτά:

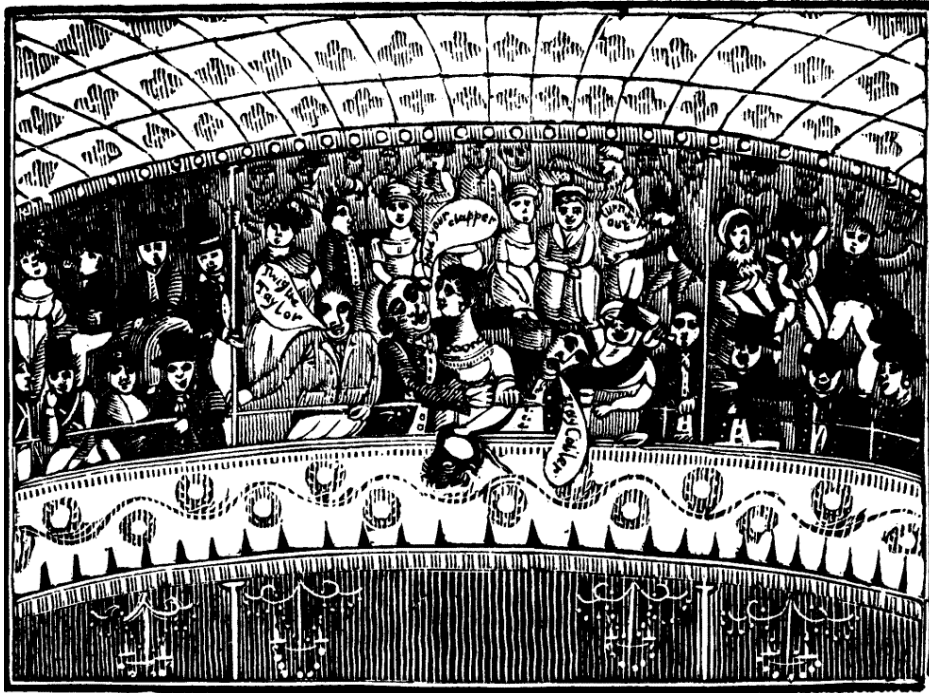
«Γιατί αστράφτουν αυτές οι σπίθες οργής από τα μάτια σου;

Θυμήσου είμαι ένας μικρούτσικος άνδρας και εσύ είσαι πολύ δυνατός·

Γιατί πρέπει να περιφρονείς έναν ράφτη;»

Η εικόνα που συνοδεύει μερικές από τις εκδόσεις του τραγουδιού είναι ιδιαίτερα επεξηγηματική με τα «συννεφάκια κειμένου» να παραθέτουν τα λόγια των πρωταγωνιστών. Στο κέντρο αναπαριστάται ο ράφτης να κρατά την αγαπημένη του, δεξιά του ο μπαρμπέρης που τον προσβάλλει και αριστερά του ο τσαγκάρης κρατώντας ένα μπουκάλι. Ανάμεσα στο κοινό διακρίνεται ακόμα μία ανδρική φιγούρα η οποία φωνάζει «βγάλτε τον έξω».

¹⁰⁷⁵ «Snip in the gallery» (1780-1832), *BBO Roud Number V6840*.

Εικόνα 43 «Snip in the Gallery» (1828-1832)¹⁰⁷⁶

Στα παραδείγματα των τραγουδιών που αναφέρθηκαν διαφαίνεται η σύνδεση του ράφτη με την ανηθικότητα και τη μοιχεία. Τα στοιχεία αυτά ενισχύονται από αρκετά άλλα τραγούδια. Μια άλλη μπαλλάντα αφηγείται το πάθημα ενός ράφτη ονόματι Tom που παρόλο που ήταν γενναιόδωρος ξεγελάστηκε από μία πόρνη οποία εξαφανίστηκε μαζί με όλα τα χρήματά του.¹⁰⁷⁷ Το τραγούδι τελειώνει με τον αφηγητή να καλεί τους ράφτες που διατηρούν τέτοιες σχέσεις να λάβουν υπόψη τους το παράδειγμα του συναδέλφου τους ο οποίος ορκίστηκε πια να μην έχει καμία σχέση με την πορνεία. Παρόμοιες είναι και οι παραινήσεις ενός άλλου τραγουδιού παρεμφερούς περιεχομένου με τον αφηγητή να προειδοποιεί τους ράφτες να μην συγχρωτίζονται με γυναίκες του συναντούν στο δρόμο γιατί είναι πιθανόν να τους κλέψουν.¹⁰⁷⁸ Η πορνεία και η μοιχεία εμφανίζονται και σε άλλες μπαλλάντες στις

¹⁰⁷⁶ BBO Roud Number V6840, Edition-Bod7817.

¹⁰⁷⁷ «Poor Tom the Taylor / His Lamentation. / Giving an Account how he pickt up a Miss near the Maypole in the Strand, and also how / he handed her to the Fair, where he treated her very generously, but according to the / old Proverb, sweet meat must have sower sauce, for while he was safe a snoring in Bed / she very dexterously pickt his pocket, leaving him to pay the Reckoning, without / ever a penny in his Purse. This unfortunate disaster may well be a warning to all the / Taylors in or about London to forsake their old accustomed tricks, setting poor Tom be- / fore them as an Example» (1684), PL, Pepys 3.336, EBBA 21351· «Poor Tom the Taylor / His Lamentation...» (1672-1702?), NLS, Crawford EB.1206, EBBA 33858· «Poor Tom the Taylor / His Lamentation...» (1671-1702?), BL, Roxburge 4.27, EBBA 30945· «Poor Tom the Taylor / His Lamentation...» (1685?), BL, Roxburge 2.263, EBBA 30720.

¹⁰⁷⁸ «THE / London Taylors Misfortune. / OR, / Cut-Beard-Harding chous'd by a Country Lass. / Who he pickt up in the street, and invited to the Tavern, where he intended to have left her in / Pawn for the Reckoning, but he being soon drunk dropt a sleep, at which opportunity she march'd / off with a new

οποίες πρωταγωνιστούν ράφτες. Σε μία από αυτές, μία γυναίκα μη γνωρίζοντας ποιος από επτά ράφτες είναι ο πατέρας του παιδιού της με τη βοήθεια της δικαιοσύνης υποχρεώνει και τους επτά να καταβάλουν καθημερινά ένα ποσό.¹⁰⁷⁹ Αυτός, όμως, δεν είναι ο μοναδικός λόγος που προκαλεί τον θρήνο τους καθώς εκτός των άλλων οι γυναίκες τους μαθαίνουν για την απιστία και τους τιμωρούν σε σημείο που όπως αναφέρεται χαρακτηριστικά «*οι γυναίκες τους γίνανε τα αφεντικά τους*». Το ηθικό δίδαγμα, το οποίο προέρχεται σε αυτήν την περίπτωση από το Yorkshire και απευθύνεται σε όλους τους ράφτες «*μακριά και κοντά*», συνοψίζεται στο «ου μοιχεύσεις».

Τέλος, από το δείγμα δεν λείπουν και τα «τραγούδια παραπόνων» εναντίον των ραφτάδων αλλά ούτε και εκείνα προς υπεράσπιση του γοήτρου τους. «Οι έμποροι και οι άνδρες με τα σφυριά» εκφράζουν τα παράπονα τους σχετικά με τους ράφτες σε ένα τραγούδι στο οποίο εκτός των άλλων αναφέρεται ότι η δουλειά του ράφτη είναι πολύ εύκολη σε αντίθεση με πολλά άλλα κοπιαστικά και σαφώς σημαντικότερα κατά τον αφηγητή επαγγέλματα.¹⁰⁸⁰ Στον αντίποδα των τραγουδιών που εκφράζονται υποτιμητικά απέναντι στο επάγγελμα του ράφτη βρίσκεται το τραγούδι με τίτλο «*Η φωνή της φήμης ή Η δόξα του ράφτη*» το οποίο εξαίρει τη συνεισφορά του εν λόγω επαγγέλματος σε ολόκληρη την κοινωνία από την εποχή των Πρωτόπλαστων.¹⁰⁸¹

Από όλα τα παραπάνω γίνεται σαφές ότι η παρουσία των ραφτάδων στις μπαλλάντες είναι έντονη όπως έντονα είναι και τα στερεότυπα τα οποία ακολουθούν τη συγκεκριμένη εργασιακή ομάδα. Η κυρίαρχη στερεοτυπική αναπαράσταση

suit of cloaths which he was carrying home to a Gentleman; Together with six- / pence-half=penny=farthing, which is hop'd will be a warning to all Taylors how they meddle / with Women as they walk the streets» (1685-1688 ?), NLS, Crawford EB.297, *EBBA* 33637· «The London taylors misfortune. Or, Cut-beard-Harding chous'd by a country lass» (1682-1703), *BBO* Roud Number V13175.

¹⁰⁷⁹ «The Lamentation of / Seven Journey men Taylors, / Being sent up in a letter from York=Shire, and writen in verse by a wit: / Giving a true Account of a Wench, who being with Child, laid it to seven Journy-men / Taylors, who at length was forc'd to contribute each Man his Penny a day to defray the / extraordinary Charge; with other circumstances which this had like to have incurred / upon the seven distressed Journey-men-Taylors: This being published for the good of / all Journey-men Taylors, lest they unhappily fall in the like distress» (1684), PL, Pepys 3.337, *EBBA* 21952· «The Lamentation of / Seven Journey men Taylors...» (1672-1702 ?), NSL, Crawford EB.146, *EBBA* 32935.

¹⁰⁸⁰ «THE MERCHANTS AND HAMMER-MENS / COMPLAINT / AGAINST THE TAYLORS / Or, A hot GOOSE for Poet DAVIDSON, the Taylor; Author of, The Taylors Vindication» (?), NLS, Rosebery, Ry.III.a10(80), *EBBA* 34312. Παράπονα εναντίον των ραφτών εκφράζονταν και σε τραγούδια για τα οποία έχει γίνει ήδη λόγος όπως το «The Sorrowful Complaint Of / Conscience and Plain-Dealing. / Against Millers, Userers, Taylors, and Hostisses, By which poor Conscience and Plain- / Dealing was sufficiently abused, as you shall hear by these following lines» (1671-1685 ?), BL, Roxburghe 2.484 Verso, *EBBA* 30975.

¹⁰⁸¹ «THE VOICE of FAME: / OR, THE / TAYLOR's GLORY: / Giving an Historical Account of many Kings, Princes, Dukes, Lords, / Bishops, Earls, Knights, and Gentlemen, &c., that have been of this Noble and / Honourable Profession» (1683-1703 ?), PL, Pepys 5.396, *EBBA* 22215.

συνδέεται περισσότερο με στοιχεία της αρρενωπότητας που οι πρωταγωνιστές δεν διαθέτουν. Το παράδειγμα της μπαλλάντας που περιλαμβάνει τα παράπονα εναντίον των ραφτάδων βοηθάει στην ερμηνεία. Η εργασία του ράφτη σε αντίθεση με την εργασία άλλων τεχνιτών δεν απαιτεί σωματική δύναμη επομένως οι ραφτάδες θεωρούνται μαλθακοί. Με τον ίδιο τρόπο η έννοια της σωματικής δύναμης και ευρωστίας επηρεάζει τις στερεοτυπικές αναπαράστασης των παπουτσήδων και των πιλοποιών για τους οποίους θα γίνει λόγος στη συνέχεια.

Η στερεοτυπική αναπαράσταση των γυναικών που ράβουν είναι εξίσου έντονη με εκείνη των αντρών. Είναι, εντούτοις, πολύ διαφορετική αφού εκκινεί από μία εντελώς διαφορετική βάση. Τον Οκτώβριο του 1843 η κοινή γνώμη συνταράχτηκε από το άρθρο στους *Times* σχετικά με την περίπτωση μίας χήρας ονομαζόμενης Biddel. Η Biddel ήταν ράπτρια και για να μπορέσει να συντηρήσει τα παιδιά της που πεινούσαν έβαζε ενέχυρο τα παντελόνια που της έδινε το αφεντικό της.¹⁰⁸² Η αμοιβή της, που το αφεντικό της χαρακτήριζε «καλή ζωή των πέντε σελινιών την εβδομάδα», δεν αρκούσε για τη διαβίωσή της, ούτε καν για να αγοράσει «ξερό ψωμί». Αυτό το περιστατικό ενέπνευσε τον ποιητή και σατιρικό συγγραφέα του 19^{ου} αιώνα, Thomas Hood, να γράψει πιο γνωστό ποίημά του με τίτλο *Το τραγούδι του πουκαμίσου*. Ο Hood, ο οποίος συχνά αντλούσε την έμπνευσή του από επίκαιρα γεγονότα και έστεφε την προσοχή στους φτωχούς, τους καταπιεσμένους και σε όλους τους ανθρώπους που κατακρίνονταν σκληρά μέσα «στην ομίχλη της βικτωριανής ευημερίας», με το *Τραγούδι του πουκαμίσου* στηλίτευσε την άσχημη κατάσταση και τις δυσκολίες που είχαν να αντιμετωπίσουν οι ράπτριες της εποχής.¹⁰⁸³ Αυτό το ποίημα ήταν ιδιαιτέρως δημοφιλές και μάλιστα τυπώθηκε πολλές φορές ως έντυπη «λαϊκή» μπαλλάντα.

Πράγματι, η εργασία της ράπτριας ήταν κοπιώδης και θεωρούταν μία από τις λεγόμενες «sweated works», όρος που χρησιμοποιούταν για τις εργασίες που απέφεραν χαμηλή αμοιβή παρά τις πάρα πολλές ώρες εργασίας και τις άσχημες συνθήκες. Χαρακτηριστικό είναι ότι σε ένα από αυτά τα τραγούδια που εντοπίστηκαν οι ράπτριες¹⁰⁸⁴ χαρακτηρίζονται ως «οι λευκοί σκλάβοι της Αγγλίας».¹⁰⁸⁵ Στο ομώνυμο

¹⁰⁸² Susan P. Casteras, «“Weary stitches”: Illustrations and paintings for Thomas Hood’s “Song of the shirt” and other poems», στο Beth Harris (επιμ.), *Famine and Fashion: Needlewomen in the Nineteenth Century*, Oxon and New York, Routledge 2016 [2005], σελ. 19.

¹⁰⁸³ Beth Harris, «All that glitters in not gold: The show-shop and the Victorian Seamstress», στο Harris (επιμ.), *Famine and Fashion ...*, σελ. 119.

¹⁰⁸⁴ Στο λεξικό του Johnson ο όρος «ράπτρια» (seamstress) ορίζεται ως η «η γυναίκα της οποίας η εργασία είναι να ράβει», βλ. Johnson, *A Dictionary of the English Language*, λήμμα «seamstress»,

τραγούδι οι εργασιακές συνθήκες των ραπτριών παρουσιάζονται τόσο ζοφερές ώστε οι γυναίκες που εργάζονται σε αυτόν τον κλάδο να φτάνουν μέχρι και στην αυτοκτονία για να δραπετεύσουν από αυτήν. Στην μπαλλάντα με τίτλο «Το τραγούδι του πουκαμίσου» για την οποία έγινε λόγος αναφέρεται χαρακτηριστικά:

*«Με δάχτυλα κουρασμένα και πληγωμένα,
Με βλέφαρα βαριά και κόκκινα,
Μια γυναίκα με άχαρα κουρέλια
Δουλεύει με τη βελόνα και την κλωστή της.
Ράβει, ράβει, ράβει,
Στην φτώχεια, στην πείνα και στη βρωμιά,
Και ακόμα με μία φωνή σε θλιβερό τόνο,
Τραγουδάει το τραγούδι του πουκαμίσου».*¹⁰⁸⁶

Η μπαλλάντα αυτή, η οποία φέρει τον ίδιο τίτλο με το τραγούδι που αναφέρεται ότι τραγουδάει η μοδίστρα, έχει εκδοθεί σε πολλές πόλεις: στο Ντάραμ, στο Μάντσεστερ, στο Λονδίνο, στο Πρέστον και στο Μπρίστολ, στοιχείο που υποδηλώνει ότι ήταν μία αρκετά δημοφιλής μπαλλάντα. Σε αυτό το τραγούδι, όπως και στο προηγούμενο, η εργασία της μοδίστρας συνδέεται με πολλή και σκληρή δουλειά, σε σημείο τρομερής σωματικής εξάντλησης. Εργάζεται από το πρωί, μέχρι το βράδυ, «μέχρι να αποκοιμηθ[εί] πάνω στα κουμπιά» τα οποία συνεχίζει να ράβει ακόμα και στον ύπνο της. Αναφέρει μάλιστα ότι θα ήταν καλύτερα να ήταν σκλάβα «μαζί με τους Τούρκους με τα τουρμπάνια» εκεί που οι γυναίκες δεν μπορούν «ποτέ να σώσουν την ψυχή τους» και να επιτελέσουν το χριστιανικό τους έργο. Στην απελπισία της ράβει το ίδιο της το σάβανο. Παρόλη, όμως, την εξαιρετικά κοπιώδη προσπάθεια που καταβάλει η ηρωίδα, τα χρήματα που κερδίζει από την εργασία της δεν επαρκούν για να καλύψει ούτε τις βασικές ανάγκες της και η ίδια μονολογεί:

*«Ω Θεέ! Γιατί πρέπει το ψωμί να είναι τόσο ακριβό,
Και η σάρκα και το αίμα τόσο φτηνά».*

σελ. 1755. Στο λεξικό της Οξφόρδης «η ράπτρια της οποίας η εργασία είναι το απλό ράψιμο» διαχωρίζεται από εκείνη που ράβει φορέματα, μανδύες, διακοσμητικά κεντήματα κ.α., βλ. *OED*, λήμμα «seamstress», <https://www-oed-com.sheffield.idm.oclc.org/view/Entry/174267?redirectedFrom=seamstress> (17.02.2020). Για την απόδοση των σχετικών όρων στην ελληνική γλώσσα βλ. Κωνσταντίνα Μπάδα, «Από τα «μοδιστρόνια» και τις «μοδιστρούλες», στις μοδίστρες δασκάλες και πάλι πίσω», *Ο Κόσμος της Εργασίας* 2 (2015), 43-53.

¹⁰⁸⁵ «White slaves of England» (1859-1899), *BBO* Roud Number V3071.

¹⁰⁸⁶ «Song of the shirt» (1797-1885), *BBO* Roud Number V1700.

Σε αυτούς τους δύο στίχους συνοψίζεται η ουσία του τραγουδιού. Μολονότι η ράπτρια θυσιάζει μέχρι και την υγεία της για να είναι όσο το δυνατόν περισσότερο αποδοτική, οι συνθήκες διαβίωσής που περιγράφονται είναι άσχημες και οι απολαβές ελάχιστες. Το μόνο που κερδίζει είναι :

*«...ένα κρεβάτι από ψάθα,
μία κόρα ψωμιού και κουρέλια,
αυτήν την διαλυμένη στέγη και γυμνό πάτωμα,
ένα τραπέζι- μία σπασμένη καρέκλα,
και μαύρους τοίχους...».*

Το τραγούδι τελειώνει όχι με μία συμβουλή ή με ένα ηθικό δίδαγμα, όπως συνηθίζεται, αλλά με την παρατήρηση ότι η γυναίκα τραγουδάει με σκοπό το τραγούδι της να φτάσει στους πλούσιους. Οι τελευταίοι στίχοι επομένως ενέχουν το στοιχείο της διαμαρτυρίας και η σκέψη ότι υπάρχει ένα πρώιμο ψήγμα συνδικαλισμού είναι δελεαστική. Η γυναίκα, ωστόσο, δεν απευθύνει το σπαραξικάρδιο τραγούδι της στους ανθρώπους που βρίσκονται στην ίδια θέση με εκείνη όπως συμβαίνει σε μπαλλάντες άλλων εργαζομένων που στοχεύουν στην κινητοποίηση του κλάδου τους. Ένα άλλο σχετικό τραγούδι, προσφέρει μία ερμηνεία αυτής της επιλογής ρίχνοντας λίγο περισσότερο φως στη νοοτροπία της περιόδου όσον αφορά στο εν λόγω ζήτημα. Συγκεκριμένα αναφέρεται ότι *«οι κυρίες πρέπει να ντύνονται κατάλληλα για τη χοροεσπερίδα ή αλλιώς δεν πηγαίνουν καθόλου»*.¹⁰⁸⁷ Παράλληλα, τονίζεται ότι αυτός ο φόρτος εργασίας και ο μόχθος βαραίνει τις εργαζόμενες γυναίκες οι οποίες εργάζονται σκληρά για έναν *«φρικαλέο μισθό»*. Επομένως, η ευθύνη για τις άθλιες συνθήκες διαβίωσης επιρρίπτεται κυρίως στις πλούσιες πελάτισσες. Υπό αυτό το πρίσμα, το ζήτημα αποκτά μία σαφώς γυναικεία διάσταση επομένως οποιαδήποτε προσπάθεια για οργανωμένη διεκδίκηση των εργασιακών δικαιωμάτων απομακρύνεται. Το καταληκτικό δίστιχο της προηγούμενης μπαλλάντας, λοιπόν, πρέπει να ερμηνευτεί περισσότερο ως μία επίκληση στην φιλανθρωπία των εύπορων στρωμάτων.

Κατά το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα οι φωνές που ασκούσαν κριτική στις εργασιακές σχέσεις και στις συνθήκες εργασίας των ραπτριών ήταν εντονότερες. Στην μπαλλάντα *«Λευκές σκλάβες της Αγγλίας»*, χαρακτηριστικός τίτλος του

¹⁰⁸⁷ «Stitch goes the needle!» (?), *BBO* Roud Number V15008, Edition- Bod11512.

τυπικού μελοδραματικού ύφους της βικτωριανής εποχής, η καταπίεση των ραπτριών ανάγεται σε εθνικό ζήτημα:

*«Η Αγγλία που υπερηφανεύεται για τα σπάνια πλούτη της
Και κάθε χώρα αψηφά,
Πού είναι τώρα η ευτυχία για την οποία καυχιόταν,
Που οι γυναίκες είναι οι σκλάβοι;»*

Η εκμετάλλευση των γυναικών που ράβουν, που περιγράφεται γλαφυρά στις προηγούμενες μπαλλάντες, καταγγέλλεται ευθέως στο τραγούδι με τίτλο «Η δυστυχισμένη ράφτρα». Η μπαλλάντα αυτή είναι ιδιαίτερη γιατί φέρει ένα όχι τόσο συνηθισμένο στοιχείο. Ανάμεσα στον τίτλο της μελωδίας που είναι *Jenny Jones* και των στίχων παρατίθεται ένα πολύ σύντομο κείμενο σε πεζό λόγο. Σε αρκετές μπαλλάντες προηγείται των στίχων πεζός λόγος ο οποίος όμως είναι δημοσιογραφικού χαρακτήρα, δίνοντας τις λεπτομέρειες του γεγονότος στο οποίο είναι αφιερωμένοι οι στίχοι που ακολουθούν. Στην συγκεκριμένη περίπτωση, όμως, ο πεζός λόγος έχει το χαρακτήρα κοινωνικού σχολίου. Συγκεκριμένα, αναφέρεται:

«Ένας μεγάλος αριθμός από αυτές τις νέες γυναίκες (μετά από δώδεκα ώρες σκληρής εργασίας), ούσες χωρίς φίλους, αναγκάζονται να περπατούν στους δρόμους τη νύχτα ώστε να μπορούν να ανταπεξέρχονται στην άθλια ζωή τους».¹⁰⁸⁸

Στο ίδιο το τραγούδι αναφέρεται emphaticά ότι οι γυναίκες αυτές εργάζονται πολύ σκληρά «βράδυ, μεσημέρι και πρωί» αλλά ο μισθός τους δεν είναι ισάξιος του μόχθου τους αφού λαμβάνουν «έξι, οκτώ ή δέκα πέννες τη μέρα». Ο χαμηλός μισθός τους είναι η αιτία των δυστυχιών τους. Επίσης, τονίζεται ότι οι ράφτρες δεν ζητούν ελεημοσύνη, αλλά δίκαιους μισθούς. Αν καταφέρουν να αποκτήσουν τη δίκαια αμοιβή τους, τότε «η φτωχή σκληρά εργαζόμενη ράπτρια, δεν θα παραστρατίσει από την τιμή και την αρετή». Επομένως, οι γυναίκες αυτές παρουσιάζονται όχι μόνο εργατικές αλλά και φύσει έντιμες και ενάρετες. Το τραγούδι τελειώνει με την παραίνεση προς το κοινό να δείξει συμπόνια στις ράφτρες και να αποδιώξει «την καταπίεση και την τυραννία».

¹⁰⁸⁸ «The distressed sempstress», (1844-1845), *BBO Edition- Bod2831*. «The distressed sempstress», (1844-1845), *BBO Edition-Bod13991*.

Η ανακάλυψη της ραπτομηχανής και οι βελτιώσεις της μετά το 1846 έφεραν μεγάλες αλλαγές στον κλάδο.¹⁰⁸⁹ Δημοσιεύματα ανέφεραν εντυπωσιακά για την εποχή οικονομικά και τεχνικά στοιχεία.¹⁰⁹⁰ Μάλιστα, οι ραπτομηχανές δεν έφεραν μόνο μεγαλύτερα ποσοστά παραγωγικότητας αλλά και μία καινούρια ομάδα στερεοτυπικών ιδεών σχετικά με τις γυναίκες που δούλευαν με αυτές.¹⁰⁹¹ Σε μία από τις σχετικές μπαλλάντες, η δεκαεφτάχρονη πρωταγωνίστρια ονόματι Polly Popline κερδίζει τα προς το ζην από την ραπτομηχανή της. Πιο συγκεκριμένα, αναφέρεται ότι «έφτιαχνε λινά πουκάμισα για τους ανθρώπους στη Strand».¹⁰⁹² Κατά την πρόιμη νεότερη και νεότερη περίοδο στην οδό Strand στο Λονδίνο χτίστηκαν πολλές μεγάλες επαύλεις, κολέγια, νοσοκομεία αλλά και εστιατόρια (*chop houses*) και καφετέριες (*coffee houses*). Σε αντίθεση με την εργατική φιγούρα της ράπτριας που παρουσιάστηκε στα προηγούμενα τραγούδια, «η Polly ήταν τεμπέλα για να πούμε την αλήθεια» διότι όπως αναφέρεται «είχε μείνει πίσω με τις παραγγελίες της» και «αντί να στέφει το χερούλι (της ραπτομηχανής), στρεφόταν στο κρεβάτι». Η Polly Popline παρουσιάζεται όχι μόνο αργόσχολη αλλά και απρόσεκτη στη δουλειά της αφού «η μηχανή [...] την έραψε σε ένα κρινολίνο ακριβώς σαν σακί» και η σπιτονοικοκυρά της πέρασε δώδεκα μήνες προσπαθώντας «την κακομοίρα Polly να ξεράψει». Παρόλο που δεν αναφέρεται ρητά, μπορεί να υποθεθεί ότι η Polly εργαζόταν στο σπίτι της με τη ραπτομηχανή της, αλλά αυτό δεν ίσχυε για όλες τις γυναίκες που εργάζονταν με ραπτομηχανές.

¹⁰⁸⁹ Βλ. Ryan Lampe and Petra Moser, «Do patent pools encourage innovation? Evidence from the nineteenth-century sewing machine industry», *The Journal of Economic History* 70:4 (2010), 898-920.

¹⁰⁹⁰ Ειδικότερα, τον Μάιο του 1862, σε ένα άρθρο που δημοσιεύτηκε στο *Scientific American* με αναφορές στο *The Engineer* του Λονδίνου αναφέρει:

«[...] The number of sewing machines now use in Great Britain and Ireland is 15,000 and the amount of capital invested in the business is about £100,000 (\$500,000). The average weekly sale of these machines in Great Britain is about 150; about 600 mechanics are employed in their manufacture, and about 15,000 females in operating them. Each machine does more work than five needle women and the number now used add about \$5,000,000 annually to the wealth of England in comparison with hand sewing. [...] A quick seamstress makes about 40 stitches per minute, sewing machines make from 300 up to 500 per minute and some more than this. Those machines which are employed in sewing leather and canvas run slower, because the work is heavy. The best machines stitch about a yard of linen per minute»,

«Sewing machines in England», *Scientific American* 6:19 (10 Μάιου 1862), σελ. 291.

¹⁰⁹¹ Δυστυχώς, δεν υπάρχουν πληροφορίες για τη χρονολογία και τον τόπο έκδοσης των μπαλλαντών με θέμα τις ραπτομηχανές. Παρόλο που η πρώτη ραπτομηχανή σχεδιάστηκε το 1770, είναι εύλογο οι μπαλλάντες αυτής της θεματολογίας να χρονολογηθούν στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα, όταν και ανακαλύφθηκε η μοντέρνα ραπτομηχανή.

¹⁰⁹² «Turn a little handle» (?), *BBO Ballad Work-Round Number V11800*, Edition-Bod13450.

A New Song Called the
Sewing Machine.

chanced to fall in on day, with a bewitching maid,
er beauty put all other girls entierly in the shade,
'ith her roav cheeks & eyes so black, she looked just like a queen

Εικόνα 44 Η ραπτομηχανή¹⁰⁹³

Σε μία άλλη μπαλλάντα με τίτλο «Η ραπτομηχανή», ο ήρωας και αφηγητής ερωτεύεται ένα δεκαεφτάχρονο, όμορφο κορίτσι το οποίο ζει δουλεύοντας στη ραπτομηχανή.¹⁰⁹⁴ Μάλιστα αναφέρει ότι την πρωτοείδε «στην Oxford street, σε ένα πολυτελές μαγαζί» να εργάζεται με μια μηχανή Thomas No.2. Σε μία άλλη εκδοχή του τραγουδιού αναφέρεται ότι η νεαρή κοπέλα εργάζεται σε ένα από τα «μπροστινά καταστήματα» στην οδό Grafton από τις 9 έως τις 6.¹⁰⁹⁵ Ο αφηγητής σημειώνει ότι «έμοιαζε σαν βασίλισσα» και ότι έραβε με μεγάλη χάρη και στη συνέχεια δηλώνει ότι ερωτεύτηκε τη γυναίκα και τη ραπτομηχανή της. Η κοπέλα ανταποκρίνεται στα αισθήματα του άνδρα αλλά η ιστορία σύντομα παίρνει δυσάρεστη τροπή, όταν εμφανίζεται ένας υποτιθέμενος ξάδελφος που έλειπε για καιρό στα ξένα. Η ράπτρια λέει ότι ο ξάδελφος «δεν γνωρίζει ότι έπεσ[ε] τόσο χαμηλά ώστε να δουλεύει στη ραπτομηχανή» και ζητάει από τον πρωταγωνιστή να φυλάξει για λογαριασμό της κλοπιμαία που παρουσιάζει ως δικά της αντικείμενα. Το ειδύλλιο λήγει άδοξα αφού αποκαλύπτεται η απάτη και ο πρωταγωνιστής καταλήγει για μερικούς μήνες στη φυλακή. Στον καταληκτικό στίχο της μπαλλάντας ο αφηγητής απευθύνεται σε όλους τους ελεύθερους νεαρούς άνδρες: «Προσέξτε τα τόσο όμορφα κορίτσια που δουλεύουν στη ραπτομηχανή».

¹⁰⁹³ «The sewing machine» (?), BBO Roud Number V8298.

¹⁰⁹⁴ «The sewing machine» (?), BBO Roud Number V8298.

¹⁰⁹⁵ «The sewing machine» (?), BBO Roud Number V8297.

Οι αναπαραστάσεις ραπτριών στις τέχνες και στον δημοφιλή τύπο τοποθετούν τη φιγούρα της ράπτριας στο σημείο εκείνο όπου οι δρόμοι των πλουσίων και των φτωχών συναντιούνται.¹⁰⁹⁶ Το ίδιο αποδείχθηκε ότι συμβαίνει και στις έντυπες «λαϊκές» μπαλλάντες. Παρόλο που η ράπτρια είναι φτωχή, ράβει τα ρούχα των γυναικών των ανώτερων τάξεων και της φιλόδοξης μεσαίας τάξης. Έτσι, βρίσκεται ανάμεσα στα «δύο έθνη» που αντιπαρατάσσονταν στο πλαίσιο της βικτωριανής κουλτούρας: τους φτωχούς και τους πλούσιους.¹⁰⁹⁷ Αξίζει να σημειωθεί ότι οι πιλοποιοί (*milliners*) και οι μοδίστρες (*dressmakers*) έχουν συνδεθεί στενά με την αριστοκρατία και ως εκ τούτου η θέση τους ήταν ελαφρώς καλύτερη από εκείνη της ράπτριας.¹⁰⁹⁸ Στοιχεία από την απογραφή του 1842 και από άλλα αρχεία, όπως της Sun Fire Insurance Company, δείχνουν ότι μολονότι το επίσημο ποσοστό των πιλοποιείων και των επιχειρήσεων κατασκευής φορεμάτων ανερχόταν μόλις στο 6%, αυτές οι εργασίες ήταν από τις επικερδέστερες για τις γυναίκες επιχειρηματίες. Οι πληροφορίες για αυτές τις γυναίκες είναι περιορισμένες. Για τις ράπτριες που παρέμεναν σχεδόν άορατες για τα επίσημα αρχεία οι πληροφορίες είναι ακόμα πιο περιορισμένες.¹⁰⁹⁹ Οι έντυπες «λαϊκές» μπαλλάντες που εξετάστηκαν δεν μπορούν να παρέχουν πληροφορίες στατιστικής φύσεως αλλά η διερεύνηση του τρόπου με τον οποίον αναπαριστούνται οι ράπτριες στα τραγούδια μπορούν να φωτίσουν τις προσλήψεις σχετικά με τη συγκεκριμένη εργασία και πλευρές της όπως ο έμφυλος καταμερισμός εργασίας, οι συνθήκες εργασίας και τα ζητήματα ηθικής.

Όσον αφορά στον έμφυλο καταμερισμό της εργασίας, παρόλο που υπάρχουν πολλές μπαλλάντες με αναφορές σε ράφτες, καμία από τις μπαλλάντες του δείγματος που εξετάστηκε δεν αναφερόταν σε άνδρες που να δουλεύουν με βελόνα ή με ραπτομηχανή. Στην πορεία του 18^{ου} αιώνα οι μοδίστρες παραγκώνισαν τους ράφτες. Οι άνδρες, όμως, διατήρησαν το μονοπώλιο των ανδρικών ενδυμάτων και των ρούχων για ιππασία, δηλ. ρούχων φτιαγμένων από πιο ακριβά υφάσματα, που δεν

¹⁰⁹⁶ Harris, «All that glitters in not gold...», σελ. 115· Casteras, «“Weary stitches”...», σελ.13-39· T. J. Edelstein, «“The song of the Shirt”: The visual iconology of the seamstress», *Victorian Studies* 23 (1980), 180-210.

¹⁰⁹⁷ Harris, «All that glitters in not gold...», σελ. 115-116.

¹⁰⁹⁸ Nicola Pullin, «“A heavy bill to settle with humanity”: The representation and invisibility of London’s principal milliners and dressmakers», στο Harris (επιμ.), *Famine and Fashion...*, σελ. 217.

¹⁰⁹⁹ Edward Higgs, «Women, occupations and work in the nineteenth-century Censuses», *History Workshop Journal* 23 (1987), 58-80· Edward Higgs και Amanda Wilkinson, «Women, occupations and work in the Victorian censuses revisited», *History Workshop Journal* 81:1 (2016), 17-38· Sophie McGeevor, «How well did the nineteenth century census record womens’ ‘regular’ employment in England and Wales? A case study of Hertfordshire in 1851», *The History of the Family*, 19:4 (2014), 489-512· Hill, *Women, Work and Sexual Politics...*, σελ. 149-174.

άλλαζαν εύκολα από τις τάσεις της μόδας.¹¹⁰⁰ Όλα τα στοιχεία που παρουσιάστηκαν σχετικά με τις ράφτρες συνθέτουν μία εικόνα πολύ διαφορετική από εκείνη των αντρών συναδέλφων τους. Ο βαθμός φτώχειας και εξαθλίωσης παρουσιάζεται εντονότερος. Πράγματι, οι ράφτρες ιδιαίτερα εκείνοι που κατοικούσαν στην πόλη και κατασκεύαζαν πολυτελή ρούχα ήταν σε διαφορετική κοινωνική θέση από τις γυναίκες που ξενυχτούσαν ράβοντας κουμπιά. Πρόκειται για ακόμα μία περίπτωση στην οποία οι θέσεις που απαιτούσαν εξειδίκευση και ως εκ τούτου απέφεραν καλύτερο εισόδημα καταλαμβάνονταν από τους άνδρες, ενώ για τις γυναίκες έμεναν οι λιγότερο τεχνικές αλλά περισσότερο κοπιαστικές εργασίες. Εξάλλου, για αυτές τις βασικές εργασίες της ραπτικής, εκτός από τη σχολή ραπτικής η οποία αναφέρθηκε σε ένα από τα τραγούδια, τα κορίτσια μπορούσαν να εκπαιδευτούν είτε στο οικιακό πλαίσιο είτε στο πλαίσιο του σχολείου τους.¹¹⁰¹ Επίσης, μολονότι όπως φάνηκε παραπάνω οι αναπαραστάσεις των ραφτάδων στις μπαλλάντες δεν συμβάδιζαν με το κυρίαρχο ιδανικό σχετικά με την αρρενωπότητα, συχνά οι ράφτρες παρουσιάζονται να διοικούν μία σχετική επιχείρηση με τις γυναίκες τους να μην συμμετέχουν ενεργά. Η ιστορική έρευνα έχει επιβεβαιώσει ότι τα παντρεμένα ζευγάρια, ιδιαίτερα στο Λονδίνο, δεν μοιράζονταν υποχρεωτικά το ίδιο επάγγελμα.¹¹⁰² Αυτό, επιβεβαιώνεται σε έναν βαθμό και από τις μπαλλάντες που εξετάστηκαν καθώς όλες οι γυναίκες αναπαρίστανται να εργάζονται μόνες ακόμα και στις περιπτώσεις που δουλεύουν σε κάποιο κατάστημα. Δεν είναι, όμως, απόλυτο καθώς η οικογενειακή κατάσταση των ραπτριών δεν είναι πάντα σαφής στις μπαλλάντες.

Όσον αφορά στον χώρο και στις συνθήκες εργασίας, στις μπαλλάντες που εξετάστηκαν οι γυναίκες που ράβουν χωρίς ραπτομηχανή παρουσιάζονται να εργάζονται στο σπίτι τους. Ως εκ τούτου, υπονοείται ότι εργάζονται σε ένα οικοτεχνικό περιβάλλον (putting-out system). Αν και οι ράπτριες παρουσιάζονται να δουλεύουν νυχθημερόν, το εισόδημά τους δεν επαρκεί για τη διαβίωσή τους. Τα θέματα της φτώχειας, της εξάντλησης, της εκμετάλλευσης και της καταπίεσης επανέρχονται συνεχώς. Οι μπαλλάντες αυτής της θεματικής ενέχουν σε έναν βαθμό το στοιχείο της υπερβολής καθώς ο «μύθος της ράπτριας» μπορεί να ενταχθεί στο βικτωριανό μελλόδραμα, αλλά για την πλειοψηφία των γυναικών που έραβαν με τη βελόνα πράγματι η κατάσταση ήταν άσχημη. Μάλιστα, στην Αναφορά της Επιτροπής

¹¹⁰⁰ Hafton, *Ιστορία των Γυναικών ...*, σελ. 288

¹¹⁰¹ Βλ. τη σχετική μπαλλάντα στο κεφάλαιο 2, σελ. 121-122.

¹¹⁰² Amy Louise Erickson, «Married women's occupations in eighteenth-century London», *Continuity and Change* 23:2 (2008), 267-307.

για την Παιδική Εργασία αναφέρεται ότι οι ζωές των νεαρών μοδιστρών «θυσιάζονται αδίστακτα».¹¹⁰³ Στον αντίποδα της εικόνας της φτωχής, εξαντλημένης αλλά εργατικής ράπτριας βρίσκεται η εικόνα της οκνηρής γυναίκας που εργάζεται με τη ραπτομηχανή από το σπίτι της και η εικόνα της δόλιας ράπτριας. Η τελευταία φαίνεται πολύ όμορφη όταν εργάζεται με τη μοντέρνα ραπτομηχανή της κοντά στη βιτρίνα του καταστήματος. Ακόμα και σε αυτήν την περίπτωση, όπως έγινε φανερό από την κατάληξη της σχετικής μπαλλάντας, το εισόδημα της όμορφης κοπέλας δεν ήταν αρκετό ώστε να την κρατήσει μακριά από παράνομα μονοπάτια για να κερδίσει επιπλέον χρήματα. Μάλιστα, το σκάνδαλο στα μέσα του 19^{ου} αιώνα για το οποίο έγινε λόγος παραπάνω πυροδοτήθηκε από τις χαμηλότερες απολαβές ραπτριών που εργάζονταν στο μεγαλύτερο και πιο γνωστό κατάστημα του Λονδίνου.¹¹⁰⁴

Όσον αφορά στις ηθικές προεκτάσεις των αναπαραστάσεων των ραπτριών, στις μπαλλάντες, όπως και άλλα προϊόντα της δημοφιλούς κουλτούρας, ο μύθος της ράπτριας συγκροτείται ως «το ενάρετο και σεμνό άλλο της ματαιόδοξης και ναρκισσιστικής θηλυκότητας».¹¹⁰⁵ Παράλληλα, η εμφάνιση της μοντέρνας ραπτομηχανής συνοδεύτηκε από την αναπαράσταση της ράπτριας ως μίας αργόσχολης και δόλιας γυναίκας. Όντως, η χαμηλή αμοιβή τους έκανε αυτές τις γυναίκες πιο ευάλωτες στο να αναζητήσουν την ενίσχυση του εισοδήματός τους μέσω παράνομων δραστηριοτήτων όπως η πορνεία.¹¹⁰⁶ Όπως λέγεται σχετικά «το να είναι κάποιος φτωχός και να είναι έντιμος... είναι ο μεγαλύτερος αγώνας όλων».¹¹⁰⁷ Λαμβάνοντας υπόψη ότι το τραγούδι μπαλλαντών δεν ήταν μόνο μία ψυχαγωγική δραστηριότητα αλλά και μία πρακτική ενδυνάμωσης των κοινωνικών δεσμών καθώς και ένα μέσο συγκρότησης της εργασιακής ταυτότητας, η δημοτικότητα αυτών των τραγουδιών μπορεί να αναχθεί όχι μόνο στην ανάγκη έκφρασης συμπόνιας προς τις φτωχές ράπτριες αλλά και στην ανάγκη των ίδιων των εργαζόμενων γυναικών και της βικτωριανής κοινωνίας εν γένει για τον μύθο της ράπτριας με τη βελόνα. Οι ράπτριες είναι ένα από τα λίγα και σίγουρα το δημοφιλέστερο θέμα στις μπαλλάντες σχετικά με την γυναικεία εργασία στο δευτερογενή κλάδο της οικονομίας. Επίσης, η ανάδειξη του ζητήματος των εργατριών που εργάζονταν υπό σκληρές συνθήκες στα

¹¹⁰³ Pullin, «A heavy bill to settle with humanity...», σελ. 216.

¹¹⁰⁴ Harris, «All that glitters in not gold...», σελ. 119

¹¹⁰⁵ Στο ίδιο, σελ. 115.

¹¹⁰⁶ Hafton, *Ιστορία των Γυναικών...*, σελ. 120. Hill, *Women, Work and Sexual Politics...*, σελ. 173.

¹¹⁰⁷ Sheila Blackburn, «“To be poor and to be honest... Is the hardest struggle of all”: Sweated needlewomen and campaigns for protective legislation. 1840-1914», στο Harris (επιμ.), *Famine and Fashion...*, σελ. 243-257.

καταστήματα δημιούργησε μία ευκαιρία άσκησης κριτικής ενάντια στη διογκούμενη μεσαία τάξη.¹¹⁰⁸ Παράλληλα, έχει υποστηριχθεί ότι οι Χαριστές συγγραφείς οικειοποιήθηκαν τον μύθο της ράπτριας με τη βελόνα για να ασκήσουν την κριτική τους στον βικτωριανό καπιταλισμό.¹¹⁰⁹ Τέλος, να σημειωθεί ότι η συγκεκριμένη εργασιακή ομάδα, των ραπτριων, είναι η μοναδική που απαρτίζεται αμιγώς από γυναίκες και ότι το σύνολο των τραγουδιών που εντάχθηκε στο δείγμα ανήκει στο δεύτερο μισό της υπό εξέταση περιόδου που συμπίπτει με την εντατικοποίηση της γυναικείας εργασίας, στοιχεία που δεν μπορούν παρά να επηρεάσουν τη θεματική των τραγουδιών.

Σε αντίθεση με τους ράφτες, μία άλλη ομάδα εργαζομένων στον τομέα της κατασκευής ενδυμάτων, οι βυρσοδέψες παρουσιάζονται γενναίοι στις μπαλλάντες. Οι βυρσοδέψες είναι εκείνοι οι οποίοι επεξεργάζονταν τα δέρματα των ζώων με σκοπό την παραγωγή επεξεργασμένου δέρματος κατάλληλο για να χρησιμοποιηθεί στην κατασκευή ειδών ένδυσης και υπόδησης. Το δέρμα έπρεπε να αποτριχωθεί, να καθαριστεί από το λίπος και τα απομεινάρια της σάρκας και στη συνέχεια να μαλακώσει με τη χρήση διάφορων ουσιών, όπως για παράδειγμα κοπριά ή εντόσθια ζώου.¹¹¹⁰ Η φύση αυτής της εργασίας θεωρούνταν από τους αρχαίους χρόνους επικίνδυνη και απωθητική εξαιτίας των υλικών που χρησιμοποιούνταν και της αναπόφευκτης δυσωδίας. Για αυτόν ακριβώς τον λόγο τα βυρσοδεψεία βρίσκονταν στα περίχωρα της πόλης και έξω από τις οικιστικές ζώνες. Η Βιομηχανική

¹¹⁰⁸ Harris, «All that glitters in not gold»..., σελ. 117

¹¹⁰⁹ Ian Haywood, «The Retailing of Dickens: *Christmas Shadows*, radicalism, and the needlewoman myth», στο Harris (επιμ.), *Famine and Fashion...*, σελ. 67-86· Ella Dzelzainis, «Chartism and gender politics on Ernest Jones's *The Young Milliner*», στο Harris (επιμ.), *Famine and Fashion...*, σελ. 87-97.

¹¹¹⁰ Για την περιγραφή των σταδίων της βυρσοδεψείας, των διάφορων μεθόδων που χρησιμοποιούνταν και της εξέλιξής τους κατά τον 18^ο αιώνα βλ. Charles Vallancey και Dublin Society, *The Art of tanning and currying leather, With an account of all the different processes made use of in Europe and Asia, for dying leather red and yellow. Collected and published at the expence of the Dublin Society. To which are added, Mr. Philippo's method of dying the turkey leather, as approved of by the Society for the Encouragement of Arts, &c. and for which he had a reward of one hundred pounds, and their gold medal, for the secret. Also, the new method of tanning: invented by the Late David Macbride, M.D.*, Λονδίνο, re-printed for J. Nourse, in the Strand, bookseller to His Majesty, MDCCLXXX (1780) [1774]· William Maple, *A compleat and effectual method of tanning without bark: Experienc'd and fully prov'd to be more Expeditious, and much Cheaper, than with it*, Λονδίνο, Printed for T. Payne, in Lovell's-Court in Pater-Noster-Row; and sold by the booksellers in Town and Country, 1729, ECCO, Λονδίνο, printed for T. Payne, 1729· David Macbride, *Some account of a new method of tanning. Whereby leather is improved in its quality, tanned in one third of the time required by the common process, and with a saving of one fourth in the expence of tanning materials. Invented by David MacBride ... and by him submitted to the consideration of Parliament*, Δουβλίνο, Printed by Boulter Grierson, 1769· William Desmond, *Directions for tanning all sorts of hides and skins, according to the new process introduced by Mr. W. Desmond*, 4^η εκδ., Λονδίνο, Printed for J. Hatchard, 1801.

Επανάσταση έφερε αλλαγές και σε αυτόν τον τομέα. Νέες μέθοδοι με σκοπό τη βελτίωση της διαδικασίας αλλά και τη μείωση του κόστους προτείνονταν ήδη από τον 18^ο αιώνα. Από το 1840 κι έπειτα άρχισαν να χρησιμοποιούνται νέα υλικά για την εμφάνιση των δερμάτων.

Οι όροι που χρησιμοποιούνται στα αγγλικά για τους βυρσοδέψες είναι «tanner» και «currier», αλλά στις μπαλλάντες που εξετάστηκαν χρησιμοποιείται μόνο ο πρώτος όρος.¹¹¹¹ Να σημειωθεί ότι «Οι Βυρσοδέψες» διαχωρίζονται από τους «Πωλητές Δέρματος» και αποτελούν επί μακρόν μία ξεχωριστή Τέχνη και Εταιρεία στην πόλη του Λονδίνου».¹¹¹² Μάλιστα, η Worshipful Company of Curriers είναι μία από τις παλαιότερες *livery companies* του Λονδίνου.

Οι μπαλλάντες με πρωταγωνιστές βυρσοδέψες που εξετάστηκαν χρονολογούνται στο δεύτερο μισό του 17^{ου} αιώνα. Εξαίρεση αποτελεί μία μπαλλάντα από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα, στην οποία μάλιστα ο βασικός πρωταγωνιστής είναι ένας μουσικός και ο βυρσοδέψης έχει δευτερεύοντα ρόλο.¹¹¹³ Συγκριτικά με τα άλλα επαγγέλματα που εξετάζονται στο πλαίσιο της παρούσας διατριβής, η παρουσία των βυρσοδεψών στις μπαλλάντες είναι ισχνή. Ειδικότερα, εντοπίστηκαν μόλις έξι διαφορετικά τραγούδια εκ των οποίων τα δύο με τις περισσότερες εκδόσεις αντλούν τα θέματά τους από την παράδοση.

Στο ένα από αυτά τα τραγούδια, πρωταγωνιστεί ο μοναδικός βυρσοδέψης που κατονομάζεται, ο Arthur a Bland, ο οποίος ανήκει στα μέλη της συμμορίας του Ρομπέν των Δασών.¹¹¹⁴ Το σχετικό τραγούδι, υπό τη συνοδεία μίας τυπικής για τραγούδια αυτού του περιεχομένου μελωδίας, περιγράφει τη «γενναία και σκληρή» συμπλοκή του βυρσοδέψη από το Νότινχαμ με τον Ρομπέν των Δασών, «τον καλύτερο τοξοβόλο της Αγγλίας».¹¹¹⁵ Ο «δυνατός» Arthur a Bland κρατάει το κοντάρι και «κανένας δεν τολμάει να τα βάλει μαζί του».

¹¹¹¹ Johnson, *A Dictionary of the English Language*, λήμμα «currier», σελ. 523 και λήμμα «tanner» σελ. 2023.

¹¹¹² William Henry Black, *History and antiquities of the Worshipful company of leathersellers, of the city of London: with fac-similes of charters, and other illustrations*, Λονδίνο, Printed by E.J. Francis, 1871, σελ. 4.

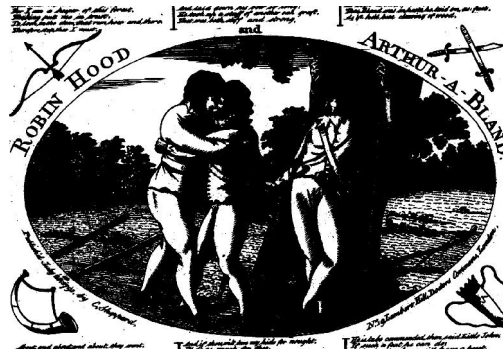
¹¹¹³ «Jim Baggs, the musician. Or I never moves under a tanner» (c. 1845), *BBO Roud Number V7450*, Edition-Bod12104.

¹¹¹⁴ Γενικά για τον Ρομπέν των Δασών και το ιστορικό πλαίσιο βλ. A.J. Pollard, *Imagining Robin Hood, The late-medieval stories in historical context*, Taylor & Francis e-Library, ηλεκτρ. έκδ. 2005 [Routledge, Οξφόρδη και Νέα Υόρκη, 2004].

¹¹¹⁵ «Robin Hood and the Tanner. / Or, Robin Hood met with his Match : A merry and pleasant Song, Relating the gallant and fierce / Combate between Arthur Bland, a Tanner of Nottingham, and Robin Hood the greatest Archer in England» (1693-1694 ?), UGL, Euing 304, *EBBA* 31721· «Robin Hood and the Tanner...» (1681-1684), PL, Pepys 2.111, *EBBA* 20733· «Robin Hood and the

Εικόνα 45 «Robin Hood and the Tanner»(1693-1694?)¹¹¹⁶

Εικόνα 46 «Robin Hood and Arthur-a-Bland» (1791)¹¹¹⁷

Η εικονογράφηση των εκδόσεων του εν λόγω τραγουδιού που κυκλοφόρησε κατά τον 17^ο αιώνα είναι πολύ διαφορετική από την εικονογράφηση της έκδοσης του 1791. Αν και στις δύο περιπτώσεις εμφανίζονται τρεις ανδρικές μορφές, στην πρώτη προτάσσεται το πολεμικό στοιχείο, ενώ στη δεύτερη η ομόνοια. Συγκεκριμένα, στις προγενέστερες εκδόσεις επιλέχθηκε μία ξυλογραφία με τρεις οπλισμένους άνδρες. Δύο φέρουν τόξο και φαρέτρα, χαρακτηριστικό όπλο του Ρομπέν των Δασών και μία κρατά κοντάρι με τσεκούρι. Η εικόνα αυτή έχει χρησιμοποιηθεί σε άλλες περιπέτειες του Ρομπέν των Δασών και του φίλου του, του Little John, αλλά και σε άλλες μπαλλάντες που αναφέρονται σε συμπλοκές. Στον αντίποδα, για τη μεταγενέστερη έκδοση του ίδιου τραγουδιού επιλέχθηκε μία σκηνή εναγκαλισμού ανάμεσα σε δύο άνδρες την ώρα που ένας τρίτος τους παρακολουθεί.

Στην άλλη, εξίσου δημοφιλή μπαλλάντα, ο βυρσοδέψης από το Tamworth συνδιαλέγεται με τον Βασιλιά Εδουάρδο Δ'.¹¹¹⁸ Στις σχετικά λίγες μπαλλάντες με

Tanner...» (1693-1694?), BLML, Michell-Jolliffe 2000 Folio 6 606, *EBBA* 35983· «Robin Hood and the Tanner...» (1693-1694?), NLS, Crawford EB.665, *EBBA* 33283· Robin Hood and the tanner; or, Robin Hood met with his match» (1640-1665), Edition - Bod727 και «Robin Hood and Arthur-a-Bland» (1791), Edition – Bod24040, *BBO* Roud Number 332.

¹¹¹⁶ NLS, Crawford EB.665, *EBBA* 33283.

¹¹¹⁷ Edition – Bod24040, *BBO* Roud Number 332.

πρωταγωνιστές βυρσοδέψες συμπεριλαμβάνονται περιστατικά μοιχείας ανάμεσα στον βοηθό και στη γυναίκα του μάστορα ¹¹¹⁹

Η ίδια η φύση της δουλειάς θα μπορούσε να είναι αιτία μίας αρνητικής στερεοτυπικής αναπαράστασης. Παρόλα αυτά, οι μπαλλάντες διαψεύδουν αυτή τη σκέψη παρουσιάζοντας την εικόνα ενός ρωμαλέου και αρρενωπού βυρσοδέψη, στοιχεία που συνδέονται περισσότερο δηλαδή με τη σωματική δύναμη που απαιτεί η συγκεκριμένη εργασία. Η δουλειά του βυρσοδέψη ήταν άμεσα συνδεδεμένη με τη δουλειά των παπουτσήδων, καθώς οι πρώτοι προμήθευαν τους δεύτερους με την πρώτη ύλη για την κατασκευή των παπουτσιών. Εντούτοις, οι διαφορές στον τρόπο που παρουσιάζονται οι δύο εργασιακές ομάδες στις έντυπες «λαϊκές» μπαλλάντες είναι μεγάλες, τόσο σε περιεχόμενο όσο και σε επίπεδο αριθμών.

Η τέχνη των υποδηματοποιών και των τσαγκάρηδων οργανώθηκε νωρίς βρισκόμενη ανάμεσα στις παλαιότερες συντεχνίες της Αγγλίας και ήταν από τις πιο ευρέως διαδεδομένες τέχνες τόσο στις πόλεις όσο στην ύπαιθρο. ¹¹²⁰ Ο έλεγχος των συντεχνιών ήταν ισχυρός στις πόλεις, σε αντίθεση με τα χωριά όπου η μονοπώληση της εν λόγω τέχνης ήταν ακατόρθωτη, λόγω της αυξημένης ζήτησης εξειδικευμένων υποδηματοποιών και τσαγκάρηδων. ¹¹²¹ Η παρατήρηση του Peter Burke ότι η «κουλτούρα των παπουτσήδων» ήταν ασυνήθιστα έντονη, ανθεκτική και ισχυρότερη από τις κουλτούρες όλων των άλλων τεχνών πλην εκείνης των υφαντουργών επιβεβαιώνεται σε μεγάλο βαθμό από τις μπαλλάντες που εξετάστηκαν με τους παπουτσήδες να χαρακτηρίζονται «τολμηροί» και την υποδηματοποιία να αναφέρεται ως «ευγενή τέχνη». ¹¹²² Στην *Γιορτή του παπουτσή (The Shoemaker's Holiday or the Gentle Craft)*, θεατρικό έργο της ελισαβετιανής περιόδου στο οποίο ο συγγραφέας Thomas Dekker μεταφέρει τη ζωή του Λονδίνου και ιδιαίτερα τη ζωή των τεχνιτών,

¹¹¹⁸ «A pleasant new Ballad of King Edward the fourth, and a Tanner of Tamworth, / as he rode a Hunting with his Nobles to Drayton-Basset» (1681-1684), PL, Pepys 2.129, *EBBA* 20749 · «A pleasant new Ballad ...» (1674-1679), UGL, Euing 273, *EBBA* 31887 · «A pleasant new Ballad ...» (1658-1664), UGL, Euing 274, *EBBA* 31888 · «A pleasant new ballad of King Edward the fourth: and a tanner of Tamworth as he rode a hunting with his nobles towards Drayton Bassett (1658-1674), *BBO* Roud Number 248.

¹¹¹⁹ «THE / Wenching TANNER / Serv'd in his Kind, / OR, / The Intreagues of his Wife and his Man John» (1689), PL, Pepys 5.252, *EBBA* 22087.

¹¹²⁰ Hobsbawm και Scott, «Πολιτικοποιημένοι παπουτσήδες», σελ. 55. Βλ. και George Unwin, *The Gilds and Companies of London*, Λονδίνο, Methuen, 1908, σελ. 82.

¹¹²¹ Hobsbawm και Scott, «Πολιτικοποιημένοι παπουτσήδες», σελ. 57.

¹¹²² Peter Burke, *Popular Culture in Early Modern Europe*, σελ. 38-39.

οι καρφάδες παρουσιάζονται ιδιαίτερα μαχητικοί.¹¹²³ Μάλιστα, δεν διστάζουν να ασκήσουν πίεση στο αφεντικό τους απειλώντας ότι θα τον εγκαταλείψουν σε περίπτωση που δεν ικανοποιούσε την επιθυμία τους να προσλάβει έναν περιοδεύοντα κάλφα. Το στερεότυπο του μαχητικού παπουτσή αναπαράχθηκε όπως ήταν αναμενόμενο στις μπαλλάντες που με κάποιο τρόπο συνδέονται με το θεατρικό έργο. Η σύνδεση, όμως, της συγκεκριμένης εργασιακής ταυτότητας με τον ριζοσπαστισμό δεν αποτυπώνεται μόνο σε αυτές τις περιπτώσεις.¹¹²⁴

Ο ριζοσπαστισμός των παπουτσήδων ήταν πράγματι παροιμιώδης.¹¹²⁵ Μάλιστα, η μαχητικότητά τους δεν εξαντλούνταν στα ζητήματα του κλάδου τους αλλά επεκτεινόταν και σε ευρύτερα κινήματα κοινωνικής διαμαρτυρίας.¹¹²⁶ Απόδειξη είναι το γεγονός ότι οι υποδηματοποιοί αποτελούν με διαφορά τη μεγαλύτερη ομάδα από τα άτομα για τα οποία υπάρχουν πληροφορίες σχετικά με την απασχόλησή τους, που δραστηριοποιούνταν στο βρετανικό χαρτιστικό κίνημα μετά την ομάδα των υφαντών και της γενικής κατηγορίας των «δουλευτών».¹¹²⁷ Το συνδικάτο του Λονδίνου, το οποίο ιδρύθηκε το 1792, οργανώθηκε σχετικά πολύ νωρίς σε εθνικό επίπεδο ήδη από το 1804.¹¹²⁸ Αυτά τα χαρακτηριστικά αποδίδονταν τόσο στους εξειδικευμένους, εκείνους που κατασκεύαζαν τα υποδήματα (shoemakers) όσο και στους πλανόδιους τσαγκάρηδες που τα επιδιόρθωναν (cobblers).¹¹²⁹ Να σημειωθεί ότι σε λίγες περιπτώσεις συναντήθηκε στις μπαλλάντες ο όρος «translator», πιθανόν στη θέση του όρου «cobbler», όπως και του ο «snob» ο οποίος φαίνεται να έχει σε κάποιο βαθμό υποτιμητικό χαρακτήρα ενέχοντας τη σημασία του ανθρώπου χαμηλής κοινωνικής θέσης.¹¹³⁰ Πρέπει να διευκρινιστεί σε αυτό το σημείο ότι ο όρος

¹¹²³ Στο ίδιο έργο θίγονται τα θέματα της κοινωνικής κινητικότητας, του ρόλου των γυναικών και αναδεικνύεται η θέση των ενδυμάτων στην παρουσίαση του εαυτού και οι κοινωνικές συνυποδηλώσεις τους.

¹¹²⁴ «Round boyes indeed. / OR / The Shoemakers Holy-day. / Being a very pleasant new Ditty, / To fit both Country, Towne and Citie, / Delightfull to peruse in every degree, / Come gallant Gentlemen, hansell from you let me see,» (1632?), PL, Pepys 1.442-1.443, *EBBA* 20208.

¹¹²⁵ Βλ. Hobsbawm και Scott, «Πολιτικοποιημένοι παπουτσήδες», σελ. 36-73.

¹¹²⁶ Στο ίδιο, σελ. 38.

¹¹²⁷ Στο ίδιο.

¹¹²⁸ Στο ίδιο.

¹¹²⁹ Johnson, *A Dictionary of the English Language*, λήμμα «shoemaker», σελ. 1820.

¹¹³⁰ «Old England's New Save'=all: / OR, / The Boasting Farmer's Vain-glory. / Together with the Merchant, Weaver, and Taylor's Lamentation: / Concluding with Honest Tom the Cobler's Resolution» (1672-1696 ?), PL, Pepys 4.327, *EBBA* 21990· «THE / COBLER's Golden Prize: / OR, THE / Translator turn'd Gentleman, / By the help of a Hundred and Fifty Guineas, which he got from a Confectio- / ner, who imploy'd him to secure it under a Step near the Cellar-window» (1690-1700 ?), NLS, Crawford EB.1124, *EBBA* 33790· «The Cobler's CORRANT: / OR, THE / Old Shoemaker Metamorphos'd / Into a Spick and Span new Translator, or a Trans- / mogreficator of the Mistical Art.

«cobbler» δεν είχε μόνο την έννοια του τσαγκάρη, αλλά χρησιμοποιούνταν για να δηλώσει γενικά κάθε αδέξιο τεχνίτη ή μικροπρεπή άνθρωπο.¹¹³¹ Στην πραγματικότητα, όμως, λίγοι ήταν οι υποδηματοποιοί που μπορούσαν να ζήσουν χωρίς να χρειάζεται και να επισκευάζουν παπούτσια με αποτέλεσμα κατά τον 18^ο και 19^ο αιώνα οι όροι υποδηματοποιός και τσαγκάρης να αποκτήσουν το ίδιο περιεχόμενο.¹¹³² Σύμφωνα με το ρητό που παρατίθεται σε ένα από τα τραγούδια:

«Ο υποδηματοποιός όταν μεγαλώνει,
Θα γίνει ένας φρέσκος και νέος τσαγκάρης».¹¹³³

Όντως, στη συνέχεια του τραγουδιού, ο αφηγητής εξηγεί πώς από μετά από δεκαετίες εργασίας ως υποδηματοποιός βρέθηκε να επιδιορθώνει παλιά παπούτσια στο δρόμο. Σε μια άλλη μπαλλάντα τσαγκάρηδες τραγουδούν ότι «*παρόλο που οι υποδηματοποιοί μας περιφρονούν*», όταν βρίσκονται σε ανάγκη «*επιδιορθώνουν παπούτσια για να ζήσουν*» γιατί όπως γίνεται σαφές το εισόδημα του τσαγκάρη μπορεί να ήταν μικρό αλλά ήταν σταθερό.¹¹³⁴ Αντίθετη πορεία έχει ο τσαγκάρης μίας άλλης μπαλλάντας ο οποίος μεταμορφώνεται σε «*gentleman*».¹¹³⁵ Αν και η διάκριση ανάμεσα στον ειδικευμένο υποδηματοποιό και στον ταπεινό τσαγκάρη συχνά δεν αποτυπώνεται, το τεράστιο μέγεθος του πλήθους που απασχολείται σε αυτόν τον κλάδο υποδεικνύει την συμπερίληψη ενός ασυνήθιστα μεγάλου αριθμού ανθρώπων του περιθωρίου, γεγονός που καθιστά τη σχέση του παπουτσή με τη φτώχεια επίσης παροιμιώδη.

Η μαχητικότητα των παπουτσήδων στις μπαλλάντες βρίσκει πεδίο έκφρασης στις στρατιωτικές επιχειρήσεις αλλά και σε ζητήματα πολιτικής. Ολόκληρα τραγούδια αφιερώνονται στη γενναιότητα, την ανδρεία και την τόλμη τους.¹¹³⁶ Άλλα τραγούδια εξυμνούν την αφοσίωση τους στον βασιλιά και τις πολεμικές τους

Concluding with the four Coats / of Arms, viz. Couchant, Guardant, Rampant and Passant» (1683-1703?), PL, Pepys 4.231, *EBBA* 21891.

¹¹³¹ Johnson, *A Dictionary of the English Language*, λήμμα «cobbler», σελ. 399.

¹¹³² Hobsbawm και Scott, «Πολιτικοποιημένοι παπουτσήδες», σελ. 57.

¹¹³³ «The Cobler's CORRANT: / OR, THE / Old Shoemaker Metamorphos'd / Into a Spick and Span new Translator, or a Trans- / mogreficater of the Mistical Art. Concluding with the four Coats / of Arms, viz. Couchant, Guardant, Rampant and Passant» (1683-1703 ?), PL, Pepys 4.231, *EBBA* 21891.

¹¹³⁴ «The three merry Coblers, / Who tell how the case with them doth stand, / How they are still on the mending hand» (1623-1661 ?), BL, Roxburghe 1.408-1.409, *EBBA* 30279.

¹¹³⁵ «THE / COBLER's Golden Prize: / OR, THE / Translator turn'd Gentleman, / By the help of a Hundred and Fifty Guineas, which he got from a Confectio- / ner, who imploy'd him to secure it under a Step near the Cellar-window» (1690-1700 ?), NLS, Crawford EB.1124, *EBBA* 33790.

¹¹³⁶ «THE / Shooe-makers Delight: / Or, A brief Account of their / MANLY ACTS / AND / Warlike Performances» (1690-1700?), PL, Pepys 5.392, *EBBA* 22211.

ικανότητες.¹¹³⁷ Φαίνεται, μάλιστα, ότι και οι ίδιοι οι παπουτσήδες τραγουδούσαν μπαλλάντες οι οποίες εξυμνούσαν το επάγγελμά τους και τις αρετές τους.¹¹³⁸ Απόδειξη αποτελεί η σημείωση που ακολουθεί τον τίτλο μίας σχετικής μπαλλάντας η οποία αναφέρει χαρακτηριστικά ότι το τραγούδι που ακολουθεί παρατίθεται «όπως τραγουδήθηκε στη συνέλευση των παπουτσήδων, στις 25 του Οκτ. 1695, στον Άγιο Crispin».¹¹³⁹

Εικόνα 47 Παπουτσήδες¹¹⁴⁰

Οι συνοδευτικές εικόνες είναι αντιπροσωπευτικές καθώς χρησιμοποιούνται όχι μόνο στο εν λόγω τραγούδι αλλά και σε άλλες μπαλλάντες με πρωταγωνιστές παπουτσήδες. Στην πρώτη απεικονίζεται μία καθημένη ανδρική φιγούρα στο μέσο ενός εσωτερικού χώρου. Τα εργαλεία που κρατά, ο πάγκος εργασίας μπροστά του καθώς και μικροαντικείμενα που βρίσκονται διάσπαρτα στον χώρο, ανάμεσά τους και παπούτσια, δηλώνουν ότι πρόκειται για το εργαστήριο ενός παπουτσή. Την εικόνα συμπληρώνει ένα με σημερινούς όρους «συννεφάκι κειμένου» το οποίο στην προκειμένη περίπτωση συμφωνεί με το περιεχόμενο της μπαλλάντας.¹¹⁴¹ Ακριβώς δίπλα στην εικόνα του υποδηματοποιού εντός του εργαστηρίου του παρατίθεται η

¹¹³⁷ «The Glory of the Gentle-Craft, Or, A brief account of the Valiant / SHOEMAKERS / Who presented themselves to His Majesty King William of England, in order to serve him / against his Enemies» (1690), PL, Pepys 4.318, EBBA 21981.

¹¹³⁸ Mark Hailwood, «Broadside ballads and occupational...», 187-200, ειδικά σελ. 191 και Hailwood, «The honest tradesman's honour'...», 79-103, ειδικά σελ. 83-99. Περισσότερα για τις μπαλλάντες και τη λογοτεχνία των παπουτσήδων βλ. Alison A. Chapman, «Whose Saint Crispin's day is it?: Shoemaking, holiday making, and the politics of memory in early modern England», *Renaissance Quarterly* 54:4 (2001), 1467-1494 και Angela McShane, «'Ne sutor ultra crepidam': Political cobblers and broadside ballads in late seventeenth-century England», στο Fumerton και Guerrini, *Ballads in Britain, 1500-1800*, σελ. 207-228.

¹¹³⁹ «The Shooe-maker's Triumph: / BEING / A Song in Praise of the Gentle-Craft, shewing how Royal Princes, Sons of Kings, Lords, / and great Commanders, have been Shooe-makers of old, to the Honour of this ancient Trade; / as it was sung at a General Assembly of Shooe-makers, on the 25th of Octob. 1695, being St. Crispin» (1683-1716?), NSL, Crawford EB.608, EBBA 33134.

¹¹⁴⁰ PL, Pepy 4.318, EBBA 21981.

¹¹⁴¹ Το κείμενο έχει απαλειφθεί σε άλλες εκδόσεις που έχει χρησιμοποιηθεί η ίδια εικόνα.

μορφή ενός άνδρα σε εξωτερικό χώρο που κρατά στα χέρια του ένα εργαλείο. Η συγκεκριμένη απεικόνιση βρέθηκε σε αρκετές μπαλλάντες με πρωταγωνιστές παπουτσήδες και ως εκ τούτου μπορεί να υποτεθεί με σχετική ασφάλεια ότι η συγκεκριμένη ανδρική φιγούρα αναπαριστά άνθρωπο αυτού του επαγγέλματος και κατά πάσα πιθανότητα έναν πλανόδιο τσαγκάρη. Η συνύπαρξη των δύο αυτών εικόνων στην έκδοση της συγκεκριμένης μπαλλάντας η οποία σχετίζεται με τη συνέλευση των παπουτσήδων επιβεβαιώνει τα δυσδιάκριτα για την κοινή γνώμη όρια ανάμεσα στους ειδικευμένους υποδηματοποιούς που εργάζονται στο πλαίσιο ενός εργαστηρίου αφενός και στους πλανόδιους τσαγκάρηδες αφετέρου.

Οι παπουτσήδες στα τραγούδια δεν διστάζουν να εκφράσουν τα παράπονά τους και να δηλώσουν τα αιτήματά τους. Συγκεκριμένα, στην μπαλλάντα «Το παράπονο της ευγενούς τέχνης», οι παπουτσήδες αιτούνται επίσημα στη Βασίλισσα και στη Βουλή.¹¹⁴² Ενδεικτικός είναι ο χαρακτηρισμός «red-hot politicians» που αποδίδεται γενικότερα στους παπουτσήδες. Αν και πολλοί από αυτούς φαίνεται να ήταν φτωχοί και αμόρφωτοι, ο αριθμός παπουτσήδων-διανοούμενων είναι αδιαμφισβήτητα ασυνήθιστα μεγάλος. Να σημειωθεί ότι η φήμη των παπουτσήδων ως λαϊκών φιλοσόφων υπήρχε πριν από την εποχή του βιομηχανικού καπιταλισμού και δεν αφορούσε αποκλειστικά τις τυπικές χώρες της καπιταλιστικής οικονομίας.¹¹⁴³ Οι Hobsbawm και Scott απέδωσαν το φαινόμενο του πολιτικοποιημένου, φιλόσοφου παπουτσή στο επίπεδο της μόρφωσης και στην ανεξαρτησία. Από τη μία, η ίδια η δουλειά του τσαγκάρη ήταν σε έναν βαθμό μοναχική επιτρέποντας τον στοχασμό. Από την άλλη, η συχνή μετακίνηση των καλφάδων και τα μεγάλα ταξίδια τους διέυρναν τους ορίζοντες όλων των εργαζομένων, των μαστόρων και των μαθητευόμενων παραγίων.¹¹⁴⁴ Οι παπουτσήδες ήταν απαραίτητοι σε όλους και το εργαστήριό τους αποτελούσε ένα σημείο συνάντησης και ανταλλαγής ιδεών για λίγους ανθρώπους κάθε φορά σε αντίθεση με την πολυκοσμία της ταβέρνας από την οποία εκτός των άλλων αποκλείονταν οι γυναίκες. Ο υποδηματοποιός μπορούσε να εκφράσει με ελευθερία τις απόψεις του γιατί δεν είχε να λογοδοτήσει σε κάποιο αφεντικό. Επίσης, τα ασυνήθιστα σε σύγκριση με άλλα επαγγέλματα ποσοστά της εγγραμματοσύνης των παπουτσήδων έχουν συνδεθεί με το γεγονός ότι η κατασκευή

¹¹⁴² «THE / GENTLE CRAFT's COMPLAINT: / OR / The Jolly SHOE-MAKERS humble Petition to the / Queen and Parliament; with their great Hopes of the Advance- / ment of each Leather Trade» (1710?), BL, Roxburghe 3.662-3663, *EBBA* 31349. «THE / GENTLE CRAFT's COMPLAINT...» (1710?), HLHU, Miscellaneous HEH 289736, *EBBA* 32459.

¹¹⁴³ Hobsbawm και Scott, «Πολιτικοποιημένοι παπουτσήδες», σελ. 44

¹¹⁴⁴ Στο ίδιο, σελ. 48-49.

παπουτσιών ήταν μία καθιστική εργασία η οποία δεν απαιτούσε ιδιαίτερη σωματική ρώμη ιδιαίτερα σε σύγκριση με τις γεωργικές εργασίες. Επομένως, ο στερεοτυπικός από παλιότερα «χωλός τσαγκάρης» ίσως αναζήτησε ένα άλλο είδος γοήτρου.¹¹⁴⁵ Στη μόρφωση και την πολιτικοποίηση των παπουτσήδων συνηγόρησε και η ανάπτυξη του θεσμού του «αναγνώστη» που αναπτύχθηκε στα εργαστήρια όπου εργάζονταν πολύ τεχνίτες μαζί.¹¹⁴⁶

Στις μπαλλάντες του δεύτερου τετάρτου του 19^{ου} αιώνα προστίθεται στη θεματολογία των μπαλλαντών που αφορούν την υποδηματοποιία η γουταπέρκα.¹¹⁴⁷ Μέσα από το σατιρικό τραγούδι «Ο άνδρας γουταπέρκα» φαίνεται ότι ο ερχομός του ατμού και η χρήση νέων υλικών που έφτασαν από τις Ινδίες και στη συγκεκριμένη περίπτωση η χρήση της γουταπέρκας στην κατασκευή των παπουτσιών ζημίωσε τους παπουτσήδες αφού όπως αναφέρεται:

*«Η γουταπέρκα εγκαταστάθηκε σε αυτή τη χώρα,
Και όλοι οι Άγγλοι τσαγκάρηδες, τόσο οι μεγάλοι όσο και οι μικροί,
Όλοι δηλώνουν ότι τίποτα δεν είναι όπως το δέρμα τελικά».*¹¹⁴⁸

Σε μια άλλη μπαλλάντα η χρήση της γουταπέρκας αποκτά διαστάσεις μανίας αφού όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται:

*«Αυτή η γουταπέρκα είναι πολύ καλή,
Τουλάχιστον αυτό λένε όλοι οι άνθρωποι,
Θα θεραπεύσει τη χολέρα και την ποδάγρα,
την ψώρα και τη γρίπη».*¹¹⁴⁹

Επίσης, σύμφωνα με την ίδια μπαλλάντα το υλικό αυτό ήταν φτηνότερο και προσέφερε μεγαλύτερη προστασία από το κρύο σε σύγκριση με το δέρμα που παραδοσιακά χρησιμοποιούνταν. Σε αυτό το τραγούδι, όπως και στο προηγούμενο, γίνεται λόγος για την ύπαρξη «νέων ανακαλύψεων καθημερινά» οι οποίες, όμως, είναι αιτία πικρίας αφού τελικά ο «*John Bull δεν ενδιαφέρεται για τους τσαγκάρηδες*» και «*όλοι οι τσαγκάρηδες συμφωνούν ότι καταστράφηκαν ολοσχερώς*» από τότε που η

¹¹⁴⁵ Στο ίδιο, σελ. 52.

¹¹⁴⁶ Στο ίδιο.

¹¹⁴⁷ Η γουταπέρκα είναι «υποκίτρινη ή ανοικτού καστανού χρώματος ουσία, που προέρχεται από αποξήρανση του γαλακτώδους χυμού ορισμένων τροπικών δέντρων, η οποία, όταν θερμαίνεται, γίνεται εύπλαστη και χρησιμοποιείται ως υλικό για τα μπαλάκια του γκολφ, τις σόλες των παπουτσιών, ως μονωτικό υλικό σε καλώδια, σωλήνες κ.λπ., στην οδοντιατρική για τα σφραγίσματα δοντιών κ.α.», *Λεξικό της Νέας Ελληνικής*, λήμμα «γουταπέρκα», σελ. 436.

¹¹⁴⁸ «The gutta percha man» (c. 1845), *BBO Roud Number V8634*, Edition-Bod11753.

¹¹⁴⁹ «The gutta percha mania; or, the Snobs done brown» (1833-1841), *BBO Roud Number V8633*, Edition-Bod8641.

γουταπέρκα έφτασε στο Λονδίνο. Ο όρος που χρησιμοποιείται για τους παπουτσήδες στις μπαλλάντες αυτού του περιεχομένου είναι «snob», και πιθανόν να είναι ενδεικτικό της χαμηλότερης κοινωνικής θέσης των τσαγκάρηδων αυτής της περιόδου στα μάτια της κοινής γνώμης.

Μία από τις πιο δημοφιλείς μπαλλάντες με πρωταγωνιστή έναν παπουτσή έχει αμιγώς θρησκευτικό χαρακτήρα.¹¹⁵⁰ Η συγκεκριμένη μπαλλάντα αναφέρεται στη σταύρωση του Ιησού Χριστού από τους Ιουδαίους. Εξαιτίας της σκληρής στάσης των τελευταίων, ο Σωτήρας τους καταράστηκε σε αέναη περιπλάνηση. Το Ιουδαϊκό έθνος προσωποποιείται στον χαρακτήρα του «καταραμένου παπουτσή που αδίκησε τον Χριστό» και ταυτίζεται με τη φιγούρα του περιπλανώμενου Ιουδαίου.

Βεβαίως, ανάμεσα στον μεγάλο αριθμό μπαλλαντών που αφορούν παπουτσήδες δεν θα μπορούσαν να λείπουν τραγούδια σχετικά με τις ερωτικές περιπέτειες τους και τον γάμο.¹¹⁵¹ Αρκετά από αυτά μιλούν για απιστία, η οποία κατά κύριο λόγο προκαλείται από την πλευρά της γυναίκας του παπουτσή.¹¹⁵² Δεν λείπουν, ωστόσο, οι περιπτώσεις στις οποίες ο παπουτσής είναι το τρίτο πρόσωπο.¹¹⁵³ Ανάμεσα σε αυτές τις μπαλλάντες που αναφέρονται στο γάμο ο τσαγκάρης

¹¹⁵⁰ «The Wandering JEW: / OR, / The Shoemaker of Jerusalem, / Who lived when our Lord and Saviour Jesus Christ was Cru- / cified, and appointed by Him to live until his Coming a- / gain» (1688-1709?), NLS, Crawford EB.1279, *EBBA* 33903· «The Wandering JEW...» (1728-1763?), BL, Roxburghe 3.718-3.719, *EBBA* 31438· «The WANDERING JEW...» (1750?), HL, Miscellaneous HEH 289746, *EBBA* 32469· «The WANDERING JEW...» (1779-1785?), HLHU, Miscellaneous HEH 289747, *EBBA* 32470· «The WANDERING JEW...» (?), NLS, Crawford EB.1280, *EBBA* 33904· «The Wandring Jew...» (1684-1686), PL, Pepys, 1.525, *EBBA* 20249· «[The Wandering JEW...]» (1611-1656 ?), MCL, Blackletter Ballads 2.19, *EBBA* 36083.

¹¹⁵¹ «The Maiden's New Wish: / BEING / Her earnest desire to Marry a Lord, that she might ride / in her gilded Coach, but at length contented her self with a Cobler, / rather than live longer a Maid» (1675-1696 ?), PL, Pepys 3.88, *EBBA* 21089· «Bowls and rubbers! or The holiday cobbler» (?), *BBO* Roud Number V8507· «The two unfortunate lovers, or A true relation of the lamentable end of John True, and Susan Mease» (1658-1674), *BBO* Roud Number V3822.

¹¹⁵² «An Excellent New SONG, / CALL'D, / Fox-Hall Frolick, / Shewing how lusty Luky Courted a Maid in Fox-Hall, / but was lately unhappily catch'd by his Mother in / Patty's Bed, whilst Robby the Cobler her Husband is / on Shipboard» (1687-1691), PL, Pepys 5.208, *EBBA* 22043· «Mr. Walker, the two-penny postman» (1819-1870), *BBO* Roud Number V3157· «Cobbler's wife» (?), *BBO* Roud Number V5783, Edition-Bod21505· «The female baker, and the amorous leather cutter» (1780-1830), *BBO* Roud Number V1274, Edition-Bod24287.

¹¹⁵³ «A Jobb for a Journeyman-Shoomaker, / With a Kind-hearted Seamans Wife, his Landlady: / She was his loving Landlady, / And she would well afford / To give him Cloaths and Money too / and also Bed and Board» (1670-1702 ?), PL, Pepys 4.180, *EBBA* 21842 και την μπαλλάντα που εκδόθηκε ως απάντηση «The Seamans safe Return, / Or, An answer to the Job for a Journeyman- / SHOOMAKER; / When he came here, it did appear / She had the Wanton play'd, / A broad she Roul'd, / and spent his Gold, / And drove a Subtile Trade / But when he knew, he then did rue / His very heart did bleed / But now at last the storm is past / And all is well indeed» (1671-1702 ?), PL, Pepys, 4.181, *EBBA* 21843· «The cunning cobbler done over» (1813-1885), *BBO* Roud Number 174· «Mutton and leather» (?), *BBO* Roud Number V4495, Edition-Bod6639· «The shoemaker and the snob» (?), *BBO* Roud Number V1975.

παντρεύεται μία βασίλισσα που τον ερωτεύτηκε.¹¹⁵⁴ Αν και σε αρκετές περιπτώσεις γίνεται φανερό η περιορισμένη οικονομική δυνατότητά τους, οι γυναίκες δέχονται τους παπουτσήδες για συζύγους λόγω της εργατικότητας τους και των άλλων χαρακτηριστικών που τους αποδίδονται λόγω της εργασίας τους. Για παράδειγμα, μία νεαρή κοπέλα ήταν πρόθυμη να περιμένει τον αγαπημένο της υποδηματοποιό, ο οποίος «γύριζε σαν ξένος σε μεγαλουπόλεις και κομοπόλεις» για πέντε χρόνια.¹¹⁵⁵ Μάλιστα, εκείνος δηλώνει ευθέως ότι δεν έχει ακόμα τα μέσα για να τη συντηρήσει, αλλά συμπληρώνει ότι θα δουλεύει «μέρα και νύχτα» για να το καταφέρει και ότι θα είναι ένας «καλός σύζυγος» αφού είναι «στο επάγγελμα του Crispin¹¹⁵⁶, ένας γενναίος υποδηματοποιός».

Παρόλα αυτά, η οικογενειακή ζωή των παπουτσήδων δεν παρουσιάζεται ανέφελη σε όλες τις μπαλλάντες καθώς υπάρχουν κάποιες μεμονωμένες, περιπτώσεις οι οποίες κάνουν λόγο για αλκοολισμό, για οικογενειακή βία, για απόπειρες πώλησης της συζύγου ακόμα και για παιδοκτονία.¹¹⁵⁷ Σε γενικές γραμμές, ο οικογενειακός βίος ενέχει και για τους παπουτσήδες δυσκολίες. Για παράδειγμα, ένας τσαγκάρης παραπονιέται ότι δεν έχει ζωή «ούτε την Αγία Δευτέρα» και ότι η «στρίγκλα γυναίκα» του ακόμα κι όταν έχει τελειώσει τη δουλειά του, αποφεύγει να τον φιλήσει, τον αποκαλεί «Τούρκο» και λέει ότι μυρίζει κεριά.¹¹⁵⁸ Τέτοιες, όμως, αφηγήσεις αφορούν σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό τα ζευγάρια που παρουσιάζονται στις μπαλλάντες ανεξαρτήτως της εργασιακής ταυτότητάς τους. Για παράδειγμα, στο τραγούδι που βρέθηκε περισσότερες φορές στο δείγμα σχετικά με την εν λόγω εργασιακή ομάδα, ένας τσαγκάρης, αφηγείται μία όχι ιδιαίτερα πρωτότυπη ιστορία:

«*Ημουν στο επάγγελμα τσαγκάρης,*

¹¹⁵⁴ «The Ladies Looking-Glass, / OR THE / Queen and the Cobler» (1674-1692?), PL, Pepys 3.95, *EBBA* 21097.

¹¹⁵⁵ «The Shoemakers Delight: Or / A New Dialogue betwixt a West Country Shoemaker & his Love. / Who after five years Travel for her sake / He back return'd and she amends did make, / For after he to her had told his mind / She seemed not at all to him unkind, / Young men & maids then read these lines and see / How they in love did lovingly agree», (1672-1696?), BL, Roxburghe 4.70, *EBBA* 31385· «The Shoemakers Delight...» (1672-1696 ?), NLS, Crawford EB.970, *EBBA* 33559· «The Shoemakers Delight...» (1672-1696 ?), BLML, Michell-Jolliffe 2000 Folio 6 118, *EBBA* 35870· «The Shoemakers Delight...» (1672-1696 ?), BL, Roxburghe 2.424-2.425, *EBBA* 30891· «A New Dialogue betwixt a West Country Shoemaker & his Love...» (1672-1696), HLHU, Houghton EBB65, *EBBA*.

¹¹⁵⁶ Ο Crispin ήταν υποδηματοποιός, μάρτυρας και άγιος, αδελφός του Κρισπιανού, προστάτης άγιος των παπουτσήδων και των βυρσοδεψών. Για αυτό και οι παπουτσήδες αναφέρονται στις μπαλλάντες και ως «γιοί του Crispin».

¹¹⁵⁷ «The snob and the bottle» (1845-1885), *BBO* Roud Number V1970· «Dick Awl the cobbler» (1819-1844), *BBO* Roud Number V6863· «John Hobs» (1807-1885), *BBO* Roud Number 21966· «Horrid murder of four children. At Capland street, Lisson Grove» (1860-1833), *BBO* Roud Number V2129, Edition-Bod8618.

¹¹⁵⁸ «The bold cobbler» (?), *BBO* Roud Number V4753, Edition-Bod3431.

*Και για τον εαυτό μου έγινα αφεντικό,
Τόσο γρήγορα έκανα κάθε δουλειά,
Που λίγοι μπορούσαν να κερδίσουν γρηγορότερα χρήματα».*¹¹⁵⁹

Στη συνέχεια του τραγουδιού, ο ίδιος αναφέρει ότι εκτός από αυτήν την εργασία κερδίζει χρήματα ενοικιάζοντας «κάποια δωμάτια» που διέθετε. Η γυναίκα του προτείνει να βρουν έναν νεαρό άγαμο ενοικιαστή όπως και γίνεται. Η κίνηση αυτή δεν αποδεικνύεται καλή διότι η γυναίκα συνάπτει δεσμό με τον νεαρό και τελικά εγκαταλείπει τον παπουτσή.

Η μαχητικότητα των παπουτσήδων παρόλο που από τη βιβλιογραφία είναι γνωστό ότι ήταν παροιμιώδης δεν αποτυπώνεται στις μπαλλάντες με όσο έντονα χρώματα θα περίμενε κανείς. Μολονότι η ριζοσπαστική φήμη τους συνδέθηκε με την περίοδο της μετάβασης στη βιομηχανική εποχή, κατά τα τέλη του 18^{ου} και τις αρχές του 19^{ου} αιώνα, ιδιαίτερα τα τραγούδια του δείγματος που χρονολογούνται στον 19^ο αιώνα εστιάζονται περισσότερο σε ιστορίες απιστίας παρά σε οποιοδήποτε άλλο θέμα.¹¹⁶⁰ Ο συνηθέστερος, όμως, χαρακτηρισμός που συνεχίζεται να χρησιμοποιείται για τους παπουτσήδες είναι «*τολμηρός*» υποδηλώνοντας την επιβίωση της συγκεκριμένης και συνυφασμένης με αυτήν την εργασιακή ταυτότητα στερεοτυπική αναπαράσταση. Φαίνεται ότι ο χαρακτηρισμός της συγκεκριμένης τέχνης στις μπαλλάντες ως ευγενούς σχετίζεται περισσότερο με τις αξίες και τα ιδανικά τα οποία διαθέτουν οι παπουτσήδες. Αξίζει να σημειωθεί ότι η δευτερογενής βιβλιογραφία έχει επισημάνει ότι αυτή η εικόνα έχει καλλιεργηθεί σε κάποιο βαθμό από τους ίδιους τους τεχνίτες αυτού του κλάδου οι οποίοι ήθελαν να διαχωρίσουν τη θέση του από εκείνη των ρυπαρών και φτωχών βυρσοδεψών. Αυτή η ιδέα επιβεβαιώνεται σε έναν βαθμό από την ύπαρξη μπαλλαντών οι οποίες όπως ήδη αναφέρθηκε προορίζονταν να τραγουδηθούν ιδιαίτερα από τους παπουτσήδες. Ένας ακόμη πιθανός λόγος για αυτήν την ευνοϊκή μεταχείριση των παπουτσήδων από τις μπαλλάντες θα μπορούσε να είναι ο μεγάλος αριθμός τους ο οποίος κατ' επέκταση αποτελεί ένα πολυπληθές αγοραστικό κοινό.

3.2.4 Κλωστοϋφαντουργία και εργοστάσια: κλώστες, πλέκτες και υφαντές

¹¹⁵⁹ «The single young man lodger» (1819-1885), *BBO Roud Number V4946*.

¹¹⁶⁰ Οι λόγοι για τους οποίους συνέβη αυτό έχουν αναλυθεί στο Hobsbawm και Scott, «Πολιτικοποιημένοι παπουτσήδες», σελ. 62-68.

Η πρώτη περίοδος της εκβιομηχάνισης είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την επέκταση της οικοτεχνίας. Σημαντικότερο ρόλο σε αυτό διαδραμάτισε η αυτοματοποίηση του κλάδου της κλωστοϋφαντουργίας και ιδιαίτερα της βαμβακοβιομηχανίας που δημιουργήθηκε και συντηρήθηκε από το αποικιακό εμπόριο.¹¹⁶¹ Η πρώτη βιομηχανία η οποία αναπτύχθηκε με επαναστατικό τρόπο είναι η βαμβακοβιομηχανία οπότε η σύνδεση του βαμβακιού με την ιστορία της βιομηχανικής επανάστασης είναι δικαιολογημένη. Αξίζει να σημειωθεί ότι ακόμα και κατά τη δεκαετία του 1830, η βαμβακοβιομηχανία ήταν ο μόνος βρετανικός βιομηχανικός κλάδος στον οποίο κυριαρχούσε η εργοστασιακή παραγωγή. Σε πρώτη φάση, κατά την περίοδο 1780-1815, τα εργοστάσια αυτά επικεντρώθηκαν στην κλώση και την ξάση, ενώ στη συνέχεια δραστηριοποιήθηκαν όλο και περισσότερο στην ύφανση.¹¹⁶² Ο Hobsbawm σημειώνει ότι «το 1830 οι όροι «βιομηχανία» και «εργοστάσιο», με έννοια που κάπως να πλησιάζει την σημερινή, σήμαιναν ακόμη, σχεδόν αποκλειστικά, τις περιοχές του Ηνωμένου Βασιλείου όπου υπήρχε βαμβακοβιομηχανία».¹¹⁶³ Ο Engels αναφέρει ότι «ανάμεσα στους εργάτες που αντιμετώπιζον το συναγωνισμό των μηχανών οι πιο κακομεταχειρισμένοι είναι οι χειρώνακτες υφαντές της βαμβακοβιομηχανίας».¹¹⁶⁴ Ο Thompson προσθέτει ότι οι ιστορία των υφαντών «στοιχειώνεται» από τον μύθο των καλύτερων ημερών, συμφωνώντας με την Dorothy George ότι η «χρυσή εποχή» ήταν σε γενικές γραμμές ένας μύθος.¹¹⁶⁵ Αξίζει να σημειωθεί ότι η βιοτική κατάσταση των υφαντουργικών κοινοτήτων του 18^{ου} αιώνα εξιδανικεύτηκε σε σύγκριση με εκείνη του 19^{ου} όχι μόνο στη λαϊκή συνείδηση αλλά και σε μελέτες όπως εκείνες του Gaskell και του Engels.¹¹⁶⁶

Η αύξηση του πληθυσμού που σημειώθηκε κατά τον 18^ο αιώνα είχε ως αποτέλεσμα την αύξηση της ζήτησης για φτηνά υφάσματα. Για την κάλυψη των αναγκών αυτής της διευρυμένης σε σχέση με τον προηγούμενο αιώνα αγοράς, ο κλάδος της κλωστοϋφαντουργίας επεκτάθηκε με γοργούς ρυθμούς. Στην εκπληκτική επέκταση συντέλεσαν ο αυτοματισμός, οι νέες πηγές τροφοδοσίας, το βαμβάκι άλλα

¹¹⁶¹ Hobsbawm, *Η Εποχή των Επαναστάσεων...*, σελ. 55, 60.

¹¹⁶² Στο ίδιο, σελ. 60-61.

¹¹⁶³ Στο ίδιο, σελ. 61.

¹¹⁶⁴ Engels, *Η Κατάσταση της Εργατικής Τάξης στην Αγγλία*, μέρος Β', σελ. 17-18.

¹¹⁶⁵ Thompson, *Η Συγκρότηση της Αγγλικής Εργατικής Τάξης*, σελ. 274.

¹¹⁶⁶ Βλ. P. Gaskell, *The Manufacturing Population of England, Its Moral, Social, and Physical conditions, and the Changes Which Have Arisen from the Use of Steam Machinery with an Examination of Infant Labour*, Λονδίνο, Baldwin and Cradock, 1833 και Engels, *Η Κατάσταση της Εργατικής Τάξης...*

και άλλοι παράγοντες οι οποίοι οδήγησαν όλο και περισσότερους ανθρώπους που απασχολούνταν σε αγροτικές εργασίες να στραφούν στον κλάδο της κλωστοϋφαντουργίας. Να διευκρινιστεί σε αυτό το σημείο ότι ο αυτοματισμός στον τομέα της κλωστοϋφαντουργίας αφορούσε κυρίως τον πολλαπλασιασμό των μηχανημάτων που ήδη υπήρχαν ή τη χρήση άλλων ελαφρά βελτιωμένων μηχανών και όχι την εισαγωγή νέων.¹¹⁶⁷ Η παραγωγή ανά εργάτη κατά τη μετα-ναπολεόντεια περίοδο σαφώς αυξήθηκε αλλά δεν θα πρέπει να υπερεκτιμάται και να θεωρείται επαναστατική καθώς η πραγματικά μεγάλη επιτάχυνση της παραγωγής θα λάμβανε χώρα αργότερα, στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα.¹¹⁶⁸ Αυτό που αποτέλεσε όντως μία δραματική αλλαγή ήταν ότι μέσα σε λίγες μόνο δεκαετίες η κλωστοϋφαντουργία από μία απασχόληση μικρής κλίμακας εντός του σπιτιού μεταβλήθηκε σε μία πλήρη απασχόληση για πάρα πολλούς εργάτες.

Στις μπαλλάντες απαντώνται άτομα που πλέκουν, που γνέθουν και υφαίνουν. Στα παραδείγματα που εξετάζονται στη συνέχεια γίνεται σαφές από τους στίχους των μπαλλαντών και σε κάποιες περιπτώσεις ακόμα και από τις συνοδευτικές εικόνες ότι κλωστοϋφαντουργικές εργασίες εκτελούνταν σε οικιακό και στη συνέχεια σε εργοστασιακό περιβάλλον.

Το γνέσιμο ή αλλιώς κλώσιμο, δηλαδή η διαδικασία της μετατροπής του μαλλιού σε νήμα, όπως έχει αναφερθεί στο προηγούμενο κεφάλαιο, συγκαταλεγόταν στις εργασίες του νοικοκυριού οι οποίες εκτελούνταν από τις συζύγους.¹¹⁶⁹ Μάλιστα, η παραγωγή δεν ικανοποιούσε μόνο τις πιθανές ανάγκες της οικογένειας, αλλά προσέφερε και ένα μικρό εισόδημα το οποίο μπορούσε να προστεθεί στα έσοδα του νοικοκυριού. Αυτή η εικόνα αναπαράγεται σε μεγάλο βαθμό στις σχετικές μπαλλάντες.¹¹⁷⁰ Για παράδειγμα, σε μία μπαλλάντα στην οποία δύο νεαρά ζευγάρια συζητούν με ποιους τρόπους θα μπορούσαν να ανταπεξέλθουν στις ανάγκες του νοικοκυριού στην περίπτωση που παντρευόντουσαν, όλοι συμφωνούν ότι τα κορίτσια θα μπορούσαν να κερδίζουν λίγα χρήματα από το γνέσιμο, ενώ τα αγόρια της παρέας

¹¹⁶⁷ Hobsbawm, *Η Εποχή των Επαναστάσεων...*, σελ. 67.

¹¹⁶⁸ Στο ίδιο.

¹¹⁶⁹ Βλ. για παράδειγμα «A New SONG call'd / The Churlish Husband» (1770?), BL, Roxburghe 3.536, *EBBA* 31237.

¹¹⁷⁰ Η γενική αναζήτηση του όρου «γνέσιμο» (spinning) στο EBBA απέδωσε 136 αποτελέσματα. Από αυτά 8 περιελάμβαναν τη λέξη-κλειδί «εργασία/ τέχνη». Η αναζήτηση στο BBO χρησιμοποιώντας το θέμα «γνέσιμο», απέφερε σαφώς λιγότερα αποτελέσματα, συνολικά 8, εκ των οποίων τα 4 αφορούν εκδόσεις και τα 2 έργα.

θα μπορούσαν να υφαίνουν ή να θερίζουν.¹¹⁷¹ Παράλληλα, δεν λείπουν από το δείγμα που εξετάστηκε οι αναφορές στην ομηρική Πηνελόπη ως υπόδειγμα συζύγου, η οποία όχι μόνο ασχολιόταν η ίδια με τα εργόχειρα και το γνέσιμο αλλά «τα έμαθε όλα και στις υπηρέτριες που ήταν κοντά της».¹¹⁷² Από τα παραπάνω παραδείγματα τραγουδιών φαίνεται ότι το γνέσιμο ήταν μία εργασία στην οποία ήταν σχεδόν αυτονόητο ότι επιδίδονταν οι παντρεμένες. Εντούτοις, το γνέσιμο στις μπαλλάντες αναφέρεται συχνά και ως μία εργασία για ανύπανδρες γυναίκες.¹¹⁷³

Εκτεταμένη αναφορά στην εργασία αυτή γίνεται στην μπαλλάντα «Ο όμορφος Σκωτσέζος ή Το κορίτσι που ενδίδει», όπου η ηρωίδα παρουσιάζεται να γνέθει με μεγάλο ζήλο έως ότου τελικά απαρνείται την ανέμη της ενδίδοντας στο επίμονο φλερτ ενός όμορφου νέου.¹¹⁷⁴ Μολονότι, στο χαρτί της μπαλλάντας αναγράφεται ότι τραγουδιέται *Σε μία εξαιρετική Νέα Μελωδία*, είναι γνωστό ότι τραγουδιόταν στη μελωδία που ονομάστηκε *The Spinning Wheel*.¹¹⁷⁵ Ενδιαφέρον έχει ότι ακολούθησαν πολυάριθμες μπαλλάντες οι οποίες χρησιμοποίησαν αυτόν τον τίτλο, κάποιες εκ των οποίων σχετίζονται και με το θέμα της μπαλλάντας που μόλις παρουσιάστηκε απ’

¹¹⁷¹ «A FAIRING / For Young-Men and Maids: / If you'l take my advice, / this I would have you do, / Then every Young-man take his Lass, and drink one Pot or two» (1685-1688), PL, Pepys 3.131, *EBBA* 21141· «A FAIRING / For Young-Men and Maids...» (1685-1688), NLS, Crawford, EB.137, *EBBA* 32825· «A FAIRING / For Young-Men and Maids...» (1685-1688), HLHU, Huth EBB65H, *EBBA* 35171· «A FAIRING / For Young-Men and Maids...» (1685-1688), PL, Roxburghe 2.162-2.163, *EBBA* 30640.

¹¹⁷² «A Looking-Glass for Ladies, / OR, / A mirrour for married-women. / Lively setting forth the rare Constance, Chastity, Patience, and purity of Penelope the / Wife of Ulisses, one of the Grecian Generals, who during the Ten Years absence of her / Husband at the siege of Troy, was solicited, and importun'd, by numbers of Emminent / Suitors; who attempted her chastity, and endeavoured to violate her Honour, but never / could prevail. She addicted her self wholly to Charity, and good Housewifery, until her / Husbands return. Which may serve as a Pattern for all Ladies, Gentlewomen, and others to / Imitate her vertuous Example» (1674-1679?), HLHU, Huth EBB65H, *EBBA* 35243· «A Looking-Glass for Ladies...» (1674-1679), PL, Pepys 4.81, *EBBA* 21745· «A Looking-Glass for Ladies...» (1674-1679?), NLS, Crawford EB.1308, *EBBA* 33974· «A Looking-Glass for Ladies...» (1674-1679), BL, Roxburghe 2.284-2.285, *EBBA* 30741.

¹¹⁷³ Οι Medelson και Crawford αναγνωρίζουν ότι ο όρος «spinster» είναι ο μόνος από τους προσδιορισμούς που χρησιμοποιούνται για να περιγράψουν την οικογενειακή κατάσταση ο οποίος υπονοεί μία συγκεκριμένη εργασιακή ταυτότητα, αλλά όχι πάντα, Mendelson και Crawford, *Women in Early Modern England*, σελ. 257. Βλ. και C. Z. Wiener, «Is spinster an unmarried woman?», *The American Journal of Legal History* 20 (1976), 27-31· J. H. Baker, «Male and married spinsters», *The American Journal of Legal History* 21 (1977), 255-259· Valerie C. Edwards, «The case of the married spinster: An alternative explanation», *The American Journal of Legal History* 21:3 (1977), 260-265. Για τη σύνδεση του ίδιου του όρου (spinning) με την ανύπαντρη γυναίκα ή τη γεροντοκόρη (spinster) βλ. και κεφάλαιο 2, σελ. 136-137.

¹¹⁷⁴ «THE / Bonny SCOT: / OR, / The Yielding LASS» (1685-1688), PL, Pepys 3.84, *EBBA* 21085 και «THE / Bonny SCOT...» (1685-1688), BLML, 2000 Folio 6 53, *EBBA* 35729.

¹¹⁷⁵ Το *EBBA* ταυτοποίησε την αναγραφόμενη μελωδία *To an Excellent New Tune* με τη μελωδία *The Spinning Wheel*. Βλ. και Simpson, *The British Broadside Ballad and Its Music*, σελ. 681-683.

όπου φαίνεται και να πήρε και το όνομά της.¹¹⁷⁶ Οι τρεις ξυλογραφίες έχουν άμεση σαφήνεια με το θέμα καθώς αναπαριστούν μία γυναίκα να γνέθει, μία αντρική φιγούρα και τέλος το ζευγάρι. Για αυτήν τη διαδικασία, του γνέσιματος, χρειαζόταν η ρόκα και το αδράχι. Στη συνέχεια το νήμα περνούσε από την ανέμη. Στην πλειοψηφία των εικόνων που τυπώνονται μαζί με τα τραγούδια απεικονίζεται το ανεμίδι ή αλλιώς ροδάνι (spinning wheel), το οποίο είναι ένα μηχάνημα με τροχό που συμπλήρωνε την ανέμη. Η περιστροφή του τροχού ξετύλιγε το νήμα από την ανέμη και το τύλιγε ξανά σε καλάμια ή μασούρια.

Παρεμφερείς εικόνες και η ίδια ακριβώς μελωδία χρησιμοποιήθηκαν για τη συνοδεία της μπαλλάντας που απαντά στην προηγούμενη. Στο τραγούδι με τίτλο «Η απάντηση στο ο όμορφος Σκωτσέζος ή Το πικρό παράπονο της κοπέλας που ενδίδει» η ίδια κοπέλα αφηγείται τι συνέβη στη συνέχεια της ιστορίας της.¹¹⁷⁷ Αφού ενέδωσε στον επίμονο νεαρό, το μετάνιωσε πικρά διότι την αποπλάνησε, την παραπλάνησε και την εγκατέλειψε. Μάλιστα τώρα είναι «εκτεθειμένη στην κοινωνική κατακραυγή» γιατί βρέθηκε «*με παιδί χωρίς αυτό να έχει πατέρα*». Η μόνιμη επωδός αναφέρει «*εγκατέλειψα πολύ νωρίς το ροδάνι μου*» συνδέοντας με αυτόν τον τρόπο το γνέσιμο με τον «*θησαυρό της παρθενίας*» της που της «*έκλεψε*» ο νεαρός όπως χαρακτηριστικά λέει η αφηγήτρια. Η σύνδεση της παρθενίας με το γνέσιμο εντοπίστηκε και σε άλλες μπαλλάντες.¹¹⁷⁸ Επίσης, να σημειωθεί ότι το γνέσιμο συνδέθηκε στο σύμπαν των μπαλλαντών με την αγροτική ζωή και την ύπαιθρο στις περισσότερες περιπτώσεις που εξετάστηκαν.¹¹⁷⁹

¹¹⁷⁶ Ο Simpson αναφέρει μάλιστα ότι η μελωδία που χρησιμοποιήθηκε για περίπου 20 μπαλλάντες πήρε το όνομά της από το τραγούδι «THE / Bonny SCOT...», βλ. Simpson, *The British Broadside Ballad and Its Music*, σελ. 681-683.

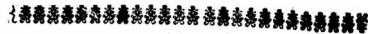
¹¹⁷⁷ «An ANSWER to the / Bonny SCOT; / Or, The Sorrowfull Complaint of the Yielding LASS. / In Care, and Grief, without Relief, / this yielding Lass was left; / In this Distress, and Heaviness / she was of Hopes bereft» (1672-1696?), BL, Roxburghe 2.13, *EBBA* 30119· «An ANSWER to the / Bonny SCOT...» (1685-1688), NLS, Crawford EB.176, *EBBA* 33097· «An ANSWER to the / Bonny SCOT...» (1685-1688), HLHU, Houghton 25242.67, *EBBA* 35259.

¹¹⁷⁸ «The Country Lass, / Who left her Spinning –wheel for more pleasant Employment» (1675-1696?), PL, Pepys 3.290, *EBBA* 21305 και «The Country Lass...» (1675-1696?), NLS, Crawford EB 1100, *EBBA* 33842. Βλ. και παρακάτω, κεφάλαιο 4, σελ. 472.

¹¹⁷⁹ Βλ. για παράδειγμα «The Happy Husbandman: / OR, / Country Innocence» (1685-1688), UGL, Euing 137, *EBBA* 31845.

T H E
Bonny S C O T :
O R ;
The Yielding L A S S .

To an Excellent New Tune.
This may be Printed, R. P.

As I fate at my Spinning-Wheel,
A Bonny Lad I met full of cheer,
I heard him sing, and I lik'd his voice,
And soon he had a Bonny Wife;
My Heart was pining for to feel,
But still I turn'd my Spinning-Wheel.

Soon great falls he did appear,
As he pass'd by me in the street,
And he said about my Bonny Wife,
He said he had seen her in the street;
To which my Hand he down did lead,
As I fate at my Spinning-Wheel.

My little white hand he did catch,
And kiss'd my Finger's long and thin,
And said there was no Lady fair,
That ever could love me so true;
These words made my Heart did feel,
But still I turn'd my Spinning-Wheel.

He next said to me and his little hand,
That he had seen her in the street;
And said there was no Lady fair,
That ever could love me so true;
These words made my Heart did feel,
But still I turn'd my Spinning-Wheel.

When I seemingly did chide,
That he would never be true,
And he said he would love me so true,
That I should never be true;
These words made my Heart did feel,
But still I turn'd my Spinning-Wheel.

He then said to me and his little hand,
That he had seen her in the street;
And said there was no Lady fair,
That ever could love me so true;
These words made my Heart did feel,
But still I turn'd my Spinning-Wheel.

So on my Arm, my Neck and Breast,
And after that my Spinning-Wheel,
He did me take them all with care,
And sang with him a charming Song;
My Heart was pining for to feel,
But still I turn'd my Spinning-Wheel.

Among the pleasant Courts of Love,
I had been with my Bonny Wife;
I had seen her in the street;
And said there was no Lady fair,
That ever could love me so true;
These words made my Heart did feel,
But still I turn'd my Spinning-Wheel.

Printed for P. Baskin, at the Golden-Bull in Bye-Court.

Εικόνα 48 «The Bonny Scot: or the Yielding Lass»(1685-1688)¹¹⁸⁰

An ANSWER to the
Bonny S C O T ;
The Sorrowfull Complaint of the YIELDING LASS.
In Care and Grief, without Relief,
this yielding Lass was left,
The Tune of The Spinning-wheel.

in the Distress and Heaviness
the way of hopes bereft.
This may be Printed, R. P.

Dead, I say, what's come to pass,
When twenty years have come and past,
I had my youthful spinning wheel,
No hand and heart to turn it,
Saying, my Grief I may reveal,
Too soon I left my Spinning-wheel.

Which twenty years, both felt and past,
As he has reliev'd me,
My Heart he has my Spinning-wheel,
To be my youthful spinning wheel,
Too soon I left my Spinning-wheel.

Each Complement I did believe,
In my young days he did bring,
That had there been a friend like
The sad choice of this I feel,
Too soon I left my Spinning-wheel.

He never met one word of Truth,
And never the Word-hub of my Wheel,
In that my Spinning-wheel's part,
My wounded Heart no more can feel,
Too soon I left my Spinning-wheel.

I find myself now both,
And am glad to see you home,
For here I had my first kiss,
And here we parted for the time;
My very Tears do Grief reveal,
Too soon I left my Spinning-wheel.

For my young days I make,
Which twenty years he did bring,
I had him like a youth and true,
That's fair and soft and fair to see;
His cruel mind I yet do feel,
Too soon I left my Spinning-wheel.

He came with a small milk-mare,
To love, to cherish, fair and true,
That I no longer for him care,
But straight I did content to see;
Such Names of Love I then did feel,
Which made me leave my Spinning-wheel.

F I N I S .

Printed for P. Baskin, at the Golden-Bull in Bye-Court.

Εικόνα 49 «An Answer to the Bonny Scot» (1685-1688)¹¹⁸¹

Στην πορεία του χρόνου και ιδιαίτερα κατά τον 18 και τον 19^ο αιώνα τα τραγούδια με αναφορές στο γνέσιμο φαίνεται να είναι σπάνια. Στο δείγμα βρέθηκε στην πραγματικότητα μόνο ένα ευανάγνωστο τραγούδι το οποίο χρονολογείται με βεβαιότητα πέραν του 17ου αιώνα. Μάλιστα, δεν παρέχει ιδιαίτερες πληροφορίες σχετικά με την εργασία καθώς καθ' όλο το τραγούδι η αφηγήτρια εκφράζει την ανησυχία της και δηλώνει στη μητέρα της ότι δεν μπορεί να σκέφτεται το γνέσιμο της επειδή η σκέψη της βρίσκεται σε έναν ναυτικό.¹¹⁸² Η σιωπή των μαλλαντών οφείλεται πιθανόν στις τεχνολογικές εξελίξεις που μετέβαλλαν τις διαδικασίες παραγωγής στην κλωστοϋφαντουργία από τις τελευταίες δεκαετίες του 18^{ου} αιώνα και έπειτα και μετέθεσαν το κύριο βάρος της παραγωγής από τον χώρο του νοικοκυριού με τη χρήση των παραδοσιακών εργαλείων, στον βιοτεχνικό χώρο και

¹¹⁸⁰ PL, Pepys 3.84, EBBA 21085.

¹¹⁸¹ NLS, Crawford EB.176, EBBA 33097.

¹¹⁸² «I cannot mind my wheel, mother» (1858-1885), BBO Roud Number 24454.

στο σύστημα οικοτεχνικής υπεργολαβίας (putting-out system) με τη χρήση των κλωστικών μηχανών Mule και Jenny.¹¹⁸³

Όσον αφορά στο πλέξιμο, οι σχετικές μπαλλάντες που εντοπίστηκαν είναι μαυρογράμματες, τυπωμένες δηλαδή στο πρώτο μισό της περιόδου που εξετάζεται με μόνο μία εξαίρεση.¹¹⁸⁴ Η μπαλλάντα με τίτλο «Η δουλειά του πλέκτη» περιγράφει την προσπάθεια ενός νεαρού να κερδίσει την καρδιά μία πλέκτριας αλλά παράλληλα παρέχει πληροφορίες για τη συγκεκριμένη απασχόληση.¹¹⁸⁵ Από τους στίχους του τραγουδιού συμπεραίνεται ότι το πλέξιμο του μαλλιού δεν είναι η μοναδική δουλειά που έχει να κάνει μία πλέκτρια αλλά το τελικό στάδιο της εργασίας της αφού προηγουμένως πρέπει να ετοιμάσει το μαλλί. Πρώτα το μαλλί ή το βαμβάκι πρέπει να λαναριστεί, δηλαδή να περαστεί από τα ειδικά εργαλεία, τα λανάρια, ώστε να είναι έτοιμο για το γνέσιμο που ακολουθούσε. Ο αφηγητής αναφέρει από τους πρώτους κιάλας στίχους ότι η κοπέλα που ενδιαφέρει τον νεαρό πρωταγωνιστή μπορεί να λανάρει, να γνέσει και να πλέξει εξίσου καλά. Ακολουθώς, αναφέρει ότι η ίδια έχει πολλούς μνηστήρες. Έχει ενδιαφέρον ότι αυτός ο στίχος συνδέεται με τον ακριβώς προηγούμενο στον οποίο εκθειάζονται οι ικανότητές της και δεν γίνεται καμία νύξη για την ομορφιά της όπως συνήθως γίνεται σε τραγούδια αντίστοιχου περιεχομένου. Η κοπέλα αδιαφορεί για τον νεαρό κι εκείνος εντείνει τις προσπάθειές του ζητώντας βοήθεια από τον θεό Έρωτα. Πράγματι, καταφέρνει να κερδίσει την προσοχή της λέγοντας:

*«Όταν κάθεςαι να γνέσεις,
Θα είμαι ο υπηρέτης σου,
Θα σου φέρνω τα λανάρια και το μαλλί
Και η πληρωμή μου θα είναι ένα φιλί».*

¹¹⁸³ Βλ. Engels, *Η Κατάσταση της Εργατικής Τάξης*, μέρος Β', σελ. 10-12· Robert C. Allen, «The spinning Jenny: A fresh look», *The Journal of Economic History* 71:2 (2011), 461-464· Ugo Gragnolati, Daniele Moschella και Emanuele Pugliese, «The spinning Jenny and the Industrial Revolution: A Reappraisal», *The Journal of Economic History* 71:2 (2011), 458-462· Robert C. Allen, «The Industrial Revolution in miniature: The spinning Jenny in Britain, France and India», *The Journal of Economic History* 69:4 (2009b), 901-927.

¹¹⁸⁴ Η γενική αναζήτηση του όρου «πλέξιμο» (knitting) στο EBBA είχε ως αποτέλεσμα 32 καταγραφές εκ των οποίων 9 φέρουν τη λέξη-κλειδί «εργασία/ τέχνη». Στο BBO το θέμα του πλεξίματος (knitting) συνοδεύει μόνο μία μπαλλάντα. Να σημειωθεί ότι αρκετά από τα αποτελέσματα δεν αφορούσαν ουσιαστικά το πλέξιμο αλλά στην πραγματικότητα απλώς περιελάμβαναν τις εκφράσεις «*knitting my brows*» και «*mind your knitting*». Η πρώτη στα ελληνικά έχει την έννοια του συνοφρυώνομαι, ενώ η δεύτερη αντιστοιχεί στην έκφραση «εσύ κοίτα τη δουλειά σου».

¹¹⁸⁵ «The Knitters Jobb / Or the earnest Suitor of WALTON Town to a fair MAID, / With her modest Answers and Conclusion of their intents» (1672-1696?), BL, Roxburghe 2.244-2.245, EBBA 30701· «The Knitters Jobb...» (1672-1696?), NLS, Crawford EB.1362, EBBA 33816· «The Knitters Jobb...» (1672-1696?), HLHU, Houghton 1.99, EBBA 35291.

Εκείνη επιμένει ότι θέλει να ζήσει μία αγνή ζωή και να παραμείνει ανύπανδρη αλλά τελικά υποκύπτει και οι δύο νέοι συμφωνούν να παντρευτούν την επόμενη μέρα.

Η ύπαρξη μόνο μίας λευκογράμματης μπαλλάντας αποτελεί ένδειξη του ότι το συγκεκριμένο θέμα απασχολούσε όλο και λιγότερο το κοινό με το πέρασμα του χρόνου. Το τραγούδι φέρει τον τίτλο «Του αγρότη ο γιος με τα μπλε μάτια» και έχει βουκολικό χαρακτήρα.¹¹⁸⁶ Ο νεαρός πρωταγωνιστής έτυχε μία μέρα να ακούσει το τραγούδι μίας κοπέλας η οποία έπλεκε κάλτσες κάτω από ένα δέντρο. Η κοπέλα εκείνη τη στιγμή ευχόταν να παντρευτεί έναν νεαρό όπως εκείνον και όντως το όνειρό της πραγματοποιήθηκε με τη συναίνεση μάλιστα των γονιών της. Ενδιαφέρον έχει ότι η συγκεκριμένη έκδοση, παρά το έντονο βουκολικό στοιχείο που φέρει, τυπώθηκε στο Λονδίνο, πιθανόν αποτελώντας δείγμα της ρομαντικής διάθεσης που είχε αρχίσει να εκδηλώνεται απέναντι στη ζωή της υπαίθρου.

Συμπερασματικά, στις μπαλλάντες του δείγματος το πλέξιμο παρουσιάζεται ως μία αμιγώς γυναικεία εργασία. Σε ένα από αυτά τα τραγούδια ο σύζυγος αναφέρει για τη γυναίκα του ότι «κάθεται όλη μέρα και πλέκει κερδίζοντας μία πέννα» σε αντίθεση με τον ίδιο που έχει πολύ περισσότερα.¹¹⁸⁷ Κρίνοντας από τους στίχους αυτής της μπαλλάντας, το πλέξιμο δεν ήταν μία ιδιαίτερα επικερδής εργασία αλλά μία από ασχολίες στις οποίες επιδίδονταν οι γυναίκες για τη συμπλήρωση του οικογενειακού εισοδήματος. Μία εικασία για την απουσία μεταγενέστερων μπαλλαντών σχετικά με το πλέξιμο σε βιοτεχνικό πλαίσιο είναι ότι το πλέξιμο πέραν των οικιακών αναγκών θα μπορούσε να εμπίπτει στις εργασίες του υφαντή. Εξάλλου, όπως θα φανεί παρακάτω, οι υφαντές κατέχουν τη μερίδα του λέοντος στις μπαλλάντες που σχετίζονται με τον κλάδο της κλωστοϋφαντουργίας.

Οι κλωστοϋφαντουργικοί κλάδοι περιελάμβαναν πολλές ειδικότητες εκτός των υφαντών, όπως οι κλώστες, οι υφαντές καλτσών ή καλτσοπλέκτες, οι λινούφαντουργοί, οι υφαντές κορδελών, οι ταπητουργοί και οι μεταξοϋφαντες του Σπίταλφιντς. Τα άτομα που εργάζονταν σε αυτόν τον τομέα κατά τον 18^ο αιώνα, σύμφωνα με τον Thompson, μπορούν να διαχωριστούν σε τέσσερις κατηγορίες βάσει του είδους της εργασιακής σχέσης που είχαν με τους εργοδότες τους.¹¹⁸⁸ Στην πρώτη κατηγορία ανήκε ο ανεξάρτητος υφαντής ο οποίος κατοικούσε σε ένα χωριό ή μία

¹¹⁸⁶ «The blue eye'd farmer's boy» (1828-1829), *BBO* Roud Number 23113, Edition-Bod9772.

¹¹⁸⁷ «The Old Mans Complaint: / OR, / The Unequal Matcht Couple. / She pines and grieves, because he cannot ease her, / He's old and feeble, therefore cannot please her; / She's young and wanton, and would have it fain, / And that's the cause why he doth thus complain» (1640-1674?), BL, Roxburghe 3.196-3.197, *EBBA* 30843.

¹¹⁸⁸ Thompson, *Η Συγκρότηση της Αγγλικής Εργατικής Τάξης*, σελ. 275-276.

μικρή πόλη και δεχόταν παραγγελίες από τους πελάτες. Στη δεύτερη κατηγορία ανήκε ο υφαντής ο οποίος απολάμβανε το κύρος του ανώτερου τεχνίτη. Ήταν αυτοαπασχολούμενος και εργαζόταν για συγκεκριμένους εργοδότες (masters) προσφέροντας τη δουλειά του με το κομμάτι. Στην τρίτη κατηγορία ανήκε ο ειδικευμένος τεχνίτης (journeyman) ο οποίος είτε εργαζόταν στο κατάστημα ενός αρχι-υφασματοποιού (master-clothier) είτε συχνότερα εργαζόταν από την οικία του, χρησιμοποιώντας τον δικό του αργαλειό για λογαριασμό ενός μόνο αφεντικού. Στην τελευταία κατηγορία ανήκαν οι αγρότες ή οι μικροϊδιοκτήτες για τους οποίους η υφαντική δεν ήταν η κύρια απασχόληση.

Από τα παραπάνω γίνεται σαφές ότι οι υφαντές δεν αποτελούσαν μία ομοιογενή ομάδα και αυτό αντανακλάται στην παραγωγή των τραγουδιών. Ο αριθμός των μπαλλαντών που βρέθηκαν στο δείγμα με πρωταγωνιστές υφαντές ήταν μεγάλος και αντίστοιχα μεγάλη είναι και η ποικιλία της θεματολογίας.¹¹⁸⁹ Ειδικότερα, τα τραγούδια αυτά μιλούν συχνά, άμεσα ή έμμεσα, για τη δυσχερή οικονομική κατάσταση στην οποία έχουν βρεθεί οι εργαζόμενοι του κλάδου. Ακόμα, μία ομάδα σχετικών τραγουδιών αφιερώνεται στην εξύμνηση των αρετών των υφαντών. Το δείγμα που εξετάστηκε αναφέρεται στην εργασία εντός του οικιακού πλαισίου αλλά και την εργασία σε εργοστασιακό περιβάλλον. Λαμβάνοντας υπόψη ότι η εργοστασιακή παραγωγή κατά την υπό εξέταση περίοδο αφορά κυρίως τον κλωστοϋφαντουργικό κλάδο κρίθηκε σκόπιμη σε αυτό το σημείο η εξέταση των τραγουδιών με αναφορές στην εργασία στα εργοστάσια.¹¹⁹⁰

Η μοναδική περίπτωση που εντοπίστηκε στην οποία γίνεται ρητά λόγος για τη δουλειά εντός του σπιτιού καθώς και στις σχέσεις που αναπτύσσονται εντός αυτού είναι η μπαλλάντα με τίτλο *Rob Rawlings*.¹¹⁹¹ Δυστυχώς, το κείμενο του τραγουδιού είναι δυσανάγνωστο αλλά φαίνεται ότι ο βασικός ήρωας, από τον οποίο και πήρε το όνομα της η μπαλλάντα, ανήκει στην κατηγορία των υφαντών οι οποίοι εργαζόνταν από το σπίτι. Η εκτέλεση αυτής της εργασίας από το σπίτι ήταν δυνατή όσο ο όγκος και το κόστος των μηχανών δεν ήταν απαγορευτικά. Σε αυτήν την περίπτωση οι

¹¹⁸⁹ Από το υλικό που έχει συλλεχθεί από το EBBA, ο όρος «υφαντής» (weaver) αναφέρεται σε συνολικά 171 καταγραφές, εκ των οποίων οι 31 τον περιλαμβάνουν στον τίτλο, ενώ σε 36 ο εν λόγω όρος συνδυάζεται με την λέξη-κλειδί «εργασία/ τέχνη». Επίσης, η αναζήτηση στο BBO μπαλλαντών με θέμα τους εργαζόμενους στην υφαντουργία απέφερε συνολικά 54 αποτελέσματα εκ των οποίων τα 36 αφορούν σε εκδόσεις τα 18 αφορούν σε έργα.

¹¹⁹⁰ Η αναζήτηση στο BBO μέσω του θέματος «εργοστάσια» απέφερε συνολικά 42 αποτελέσματα, εκ των οποίων τα 24 αφορούν σε εκδόσεις και τα 18 σε έργα.

¹¹⁹¹ «Bob Rawlings» (1821-1850), BBO Roud Number V7717, Edition-Bod7279.

εργαζόμενοι των δύο φύλων είχαν ίδιες απολαβές. Στις μπαλλάντες, η υφαντική φαίνεται να είναι η μοναδική εργασία εντός του οίκου η οποία δεν συνδέεται άμεσα με τις δουλειές του σπιτιού, δηλαδή με την κατά κύριο λόγο εντός του οίκου εργασία που όπως αναφέρθηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο θεωρούνταν κατά κανόνα γυναικεία. Όπως και σε άλλες περιπτώσεις που οι δύο σύζυγοι εργάζονταν εντός του σπιτιού και κέρδιζαν παρόμοιους μισθούς, ο καταμερισμός εργασίας που αφορούσε τις δουλειές του νοικοκυριού δεν άλλαζε. Οι γυναίκες συνέχιζαν να εκτελούν το μεγαλύτερο όγκο των οικιακών παράλληλα με την υφαντουργική δραστηριότητά τους.

Η υφαντική ήταν άμεσα συνδεδεμένη με την κλώση και κατ' επέκταση σε αυτό το πλαίσιο η πόλη με την ύπαιθρο. Στη βιβλιογραφία αναφέρεται ότι όταν η υφαντουργία ήταν μία εργασία για τους άνδρες στην πόλη, οι τελευταίοι προμηθεύονταν την κλωστή από την περιβάλλουσα ύπαιθρο καθώς η κλώση ήταν βασική απασχόληση για τις γυναίκες της υπαίθρου.¹¹⁹² Μολονότι τα όρια λόγω της εποχικότητας των εργασιών είναι και σε αυτήν την περίπτωση δυσδιάκριτα, οι μπαλλάντες πράγματι όπως ήδη αναφέρθηκε συνδέουν την κλώση με την ύπαιθρο. Αντίστοιχα, το επάγγελμα του υφαντή συνδέεται με τον αστικό χώρο. Για παράδειγμα, σε ένα τραγούδι οι υφαντές παραπονιούνται ενάντια στον «αγενή όχλο» ο οποίος κατακρίνει τη μόδα των φιόγκων κεφαλής.¹¹⁹³ Η πώληση αυτών των φιόγκων ήταν μία ανάσα για τον κλάδο που σύμφωνα με την μπαλλάντα τώρα πλήττεται αφού «οι φιόγκοι κεφαλής γίνανε ο περίγελος της πόλης». Η μελωδία *Ladies of London* που συνοδεύει την εν λόγω μπαλλάντα ενισχύει τη σύνδεση της υφαντικής με τον αστικό χώρο.¹¹⁹⁴ Παράλληλα, σε μία από τις δεκαπέντε εκδόσεις του τραγουδιού «Ο περιπλανώμενος ειδικευμένος τεχνίτης» που εντοπίστηκαν διευκρινίζεται ότι ο νεαρός πρωταγωνιστής είναι υφαντής.¹¹⁹⁵ Αυτό δεν θα πρέπει να οδηγήσει στο συμπέρασμα ότι οι υφαντές συνήθιζαν να μετακινούνται συχνά. Η παρουσία του υφαντή σε ένα τέτοιο τραγούδι οφείλεται περισσότερο στην πρακτική της «ανακύκλωσης» των τραγουδιών, την κυκλοφορία δηλαδή τραγουδιών με την

¹¹⁹² Ann Kussmaul, *A General View of the Rural Economy of England, 1538-1840*, Κέιμπριτζ, CUP, 1993 [1990], σελ. 129-130. Να διευκρινιστεί ότι η συγγραφέας προχωρά σε αυτήν την παρατήρηση αναφερόμενη στο πρώτο μισό της υπό εξέταση περιόδου.

¹¹⁹³ «The VVeavers Request. / OR, / Their Just COMPLAINT against the Rude Rabble, that revile / against the Gentile Mode now in Fashion» (1685-1688), PL, Pepys 4.355, *EBBA* 22019.

¹¹⁹⁴ Πρόκειται για μία πάρα πολύ δημοφιλή μελωδία. Τη δημοτικότητά της την εκμεταλλεύτηκαν εκτός των άλλων και τοπικές μπαλλάντες σχετικά με τη γυναικεία μόδα, μία εκ των οποίων είναι και η υπό εξέταση μπαλλάντα. Βλ. Simpson, *The British Broadside Ballad and Its Music*, σελ. 421-423.

¹¹⁹⁵ «The roving journeyman» (c.1813-1885), *BBO* Roud Number 360 και ειδικά Edition-Bod14004.

ίδια πλοκή, σε κάποιες περιπτώσεις ακόμα με πανομοιότυπους στίχους, αλλά με τη διαφοροποίηση του βασικού πρωταγωνιστή ή και του τόπου όπου λαμβάνουν χώρα τα γεγονότα της αφήγησης. Επομένως, η ύπαρξη του περιπλανώμενου υφαντή αντανακλά τη σημαντική παρουσία των υφαντών, εν δυνάμει αγοραστών.

Το θέμα που ξεχωρίζει ανάμεσα στα άλλα που θίγονται είναι τα προβλήματα που κατά καιρούς αντιμετώπισε ο κλάδος με τη φτώχεια να έχει την κεντρική θέση. Τα πρώτα χρονολογικά τραγούδια αφιερωμένα στις δυσκολίες αυτής της εργασίας που εντοπίστηκαν στο δείγμα εκδόθηκαν τη δεκαετία του 1680. Ένα από αυτά φέρει τον τίτλο «Μία προειδοποίηση και καλή συμβουλή προς τους υφαντές» και περιγράφει τις άσχημες επιπτώσεις που έχει η πτώση των κερδών των υφαντών όχι μόνο για τους ίδιους αλλά και όλους τους ανθρώπους που η εργασία τους ήταν άμεσα εξαρτημένη από τους υφαντές, δηλαδή τους κλώστες και τους παραγωγούς μαλλιού.¹¹⁹⁶ Συγκεκριμένα, το τραγούδι αναφέρει ότι οι:

«οι υφαντουργοί του Norwalk εξελίσσονται σε πολύ φτωχούς,

Μερικοί δουλεύουν μεροκάματο (Journey-work) και άλλοι κλείνουν την πόρτα».

Στη συνέχεια, ο αφηγητής προειδοποιεί τους «σπουδαίους και μικρούς υφαντές» να μην εμπιστεύονται τους εμπόρους που τους έβλαψαν και να μην στέλνουν τα προϊόντα τους στο εξωτερικό διότι «*Ταΐσατε (τους εμπόρους κάνοντάς τους) τόσο χοντρούς που είναι έτοιμοι να εκραγούν, / ενώ οι φτωχοί μαθητευόμενοι υφαντές μένουν με την κόρα».*

Ανάλογες απόψεις εκφράζονται στην μπαλλάντα με τίτλο ο «Ο θρήνος των εργαζόμενων¹¹⁹⁷». Στο εν λόγω τραγούδι ένας υφαντής συζητά με τον γείτονά του, έναν κατασκευαστή γαντιών, για τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν. Ο τελευταίος αναφέρει ότι δεν καταφέρνει να πουλήσει τα προϊόντα του στην αγορά και ότι όπου και να πάει στην πόλη «*οι άντρες είναι απρόθυμοι να δώσουν τα χρήματά τους».* Ο υφαντής απαντά ότι κι εκείνος αντιμετωπίζει την ίδια κατάσταση όπως «*και άλλοι φτωχοί εργαζόμενοι σε όλα τα μέρη, των οποίων η οικογένεια είναι μεγάλη και το εισόδημα μικρό».* Παρά τις δυσκολίες δεν χάνει την αισιοδοξία του και ελπίζει ότι ο Θεός θα «*υπερασπιστεί το Έθνος και τους Ανθρώπους».*¹¹⁹⁸ Λαμβάνοντας υπόψη το έτος έκδοσης του τραγουδιού, καθώς και την αναφορά στους Ολλανδούς, το τραγούδι

¹¹⁹⁶ «A Warning and good Counsel to the / WEAVERS» (1688), PL, Pepys 4.356, EBBA 22020.

¹¹⁹⁷ Στο πρωτότυπο αναφέρεται ο όρος «trades-men».

¹¹⁹⁸ «THE / Trades-men's Lamentation; / OR, / A Discourse between WILL the Weaver, and RICHARD the / Glover, concerning the Dullness of their Trades: Together with / William's Cheerful hopes of seeing the Blessed Sun of Prosperity to shine / once more upon this Land» (1688), PL, Pepys 4.315, EBBA 21977.

αποκτά πολιτική διάσταση αφού ο «θάνατος της αγοράς» αποδίδεται εμμέσως στους ξένους ανταγωνιστές. Την ίδια περίπου περίοδο τυπώνεται ένα τραγούδι στο οποίο οι μαθητευόμενοι υφαντές παρουσιάζουν τον αθέμιτο ανταγωνισμό εκ μέρους των γάλλων συναδέλφων τους ως βασική αιτία της παρακμής του κλάδου τους και της μεγάλης φτώχειας που τους πλήττει.¹¹⁹⁹ Ο χαρακτηρισμός «γενναίοι» που τους αποδίδεται στον τίτλο δικαιολογείται από τη γενναία και αισιόδοξη στάση που κρατούν απέναντι στην κατάσταση που περιγράφει το τραγούδι. Οι μαθητευόμενοι ελπίζουν ότι η κατάσταση θα βελτιωθεί και συμβουλεύουν τους συναδέλφους τους:

*«Έως τότε έχετε το νου σας στη δουλειά σας,
Και για τον εαυτό σας να είστε σίγουροι και ευγενικοί,
Και μην καταριέστε άλλο πια τη μοίρα σας,
Και διατηρείστε τις τιμές για τη δουλειά σας,
Σας επιφορτίζω όλους να μην ζείτε στον φόβο
Ούτε να φοβάστε τον περήφανο «Monsieur».*

Αντίστοιχες αναφορές στην οικονομική δυσχέρεια των υφαντών βρέθηκαν και σε άλλα τραγούδια τα οποία περιγράφουν τη φτώχεια της εποχής. Μάλιστα, ένα από αυτά προτείνει ως μοναδικό δρόμο προς τη σωτηρία της χώρας την αντιμετώπιση των Γάλλων στο πολεμικό πεδίο.¹²⁰⁰ Επίσης, αντίστοιχου περιεχομένου είναι το μοναδικό τραγούδι που εντοπίστηκε με πρωταγωνιστές υφαντές μεταξιού.¹²⁰¹ Δυστυχώς, δεν είναι όλοι οι στίχοι αυτής της μπαλλάντας σαφείς στον σημερινό αναγνώστη, διότι εκτός από τα δυσανάγνωστα λόγω τυπογραφικών αστοχιών σημεία στη θέση σημαντικών για την κατανόηση του περιεχομένου ονομάτων παραθέτονται μόνο τα αρχικά.¹²⁰² Αυτή η πρακτική, όπως έχει ήδη αναφερθεί, χρησιμοποιούνταν σε περιπτώσεις τραγουδιών με σκανδαλοθηρική διάθεση. Η απόκρυψη του ονόματος σε μία μπαλλάντα που αφορά την εργασία δεν ήταν αναμενόμενη, στοιχείο που

¹¹⁹⁹ «THE / Valiant Weaver: / Or, The London Prentices most Sad and Dreadful Com- / plaint against the French, by reason they under-rate their / Works: To which is added the Shoemakers, Glovers, / Taylors, and Hatmakers Complaint» (1685), NLS Crawford EB.1438, *EBBA* 34129:

*«Το επάγγελμά μας του υφαντή πεθαίνει,
Μόλις που μπορούμε να πάρουμε ψωμί,
Για να γεμίσουμε τις πεινασμένες κοιλιές μας,
Γιατί οι Γάλλοι έγιναν τόσο κακοί
[...] παλούν τη δουλειά τους κάτω από την τιμή...».*

¹²⁰⁰ «Old England's New Save'=all: / OR, / The Boasting Farmer's Vain-glory. / Together with the Merchant, Weaver, and Taylor's Lamentation: / Concluding with Honest Tom the Cobler's Resolution» (1672-1696?), PL, Pepys 4.327, *EBBA* 21990.

¹²⁰¹ Η αναζήτηση πραγματοποιήθηκε μέσω του θέματος του BBO «silk-weaving». «The rigs of Spittle-field weavers» (?), *BBO* Roud Number, Edition-Bod18982.

¹²⁰² «The rigs of Spittle-field weavers» (?), *BBO*, Roud Number, Edition-Bod18982.

υποδηλώνει την καταπίεση των εργαζομένων στον εν λόγω κλάδο. Παρά τις τεχνικές δυσκολίες που παρουσιάζει η ανάγνωση αυτής της μπαλλάντας, γίνεται σαφές ότι, όπως και στις υπόλοιπες περιπτώσεις υφαντουργών, βασικός άξονας του τραγουδιού είναι η φτώχεια που πλήττει τον κλάδο η οποία για ακόμα μία φορά συνδέεται με το εξωτερικό εμπόριο και ειδικότερα με τους γάλλους εμπόρους. Εκτός από τους γάλλους εμπόρους πηγή της κακοδαιμονίας της αγγλικής υφαντουργίας θεωρήθηκαν και οι Ουγενότοι υφαντές που εγκαταστάθηκαν στο Spitalfields από το 1685.¹²⁰³ Στα μάτια της κοινής γνώμης αυτοί οι άνθρωποι ανήκαν όλοι στην μεσαία τάξη, ήταν ειδικευμένοι και σε σύντομο χρονικό διάστημα μετά την εγκατάστασή τους κατάφεραν να πλουτίσουν. Δημιουργήθηκε, λοιπόν, γύρω από τους Ουγενότους υφαντές ο μύθος του «κερδοφόρου ξένου» παρόλο που δεν τα κατάφεραν όλοι.¹²⁰⁴

Μολονότι, αρκετά από τα σχετικά τραγούδια δεν έχουν χρονολογηθεί με αποτέλεσμα να δυσχεραίνεται η κατανόηση του ζητήματος, γίνεται σαφές, ακόμα και σε μπαλλάντες διαφορετικής θεματολογίας, ότι η εργασία του υφαντή δεν ήταν ιδιαίτερα επικερδής. Στην μπαλλάντα με τίτλο «Ο υφαντής και η σαΐτα του» μία μητέρα λογομαχεί με τη θυγατέρα της.¹²⁰⁵ Ο καβγάς είναι πολύ έντονος. Η μία εύχεται στην άλλη να πεθάνει σύντομα, «*δοχεία και ποτήρια σπάνε*». Η αιτία του καυγά είναι η επιθυμία της κόρης να παντρευτεί έναν υφαντή. Η ίδια λέει στη μητέρα της:

*«Πραγματικά δεν νομίζω πως είναι ντροπή,
Να παντρευτώ έναν υφαντή».*

Εκείνη της απαντά με βρισιές αποκαλώντας την κόρη της εκτός των άλλων τρελή. Η πεισματική άρνηση της μητέρας να δεχτεί για γαμπρό της έναν υφαντή δεν αναφέρεται ρητά σε αυτό το τραγούδι. Άλλα, όμως, τραγούδια της περιόδου παρέχουν στοιχεία χρήσιμα για την ερμηνεία της παραπάνω μπαλλάντας. Ένα από αυτά τα τραγούδια αναφέρεται στη σχέση ενός υφαντή με μία κοπέλα διαφορετικής κοινωνικής θέσης.¹²⁰⁶ Ο υφαντής ζητάει από τη γυναίκα να τον παντρευτεί αλλά εκείνη αρνείται λέγοντας ότι είναι πολύ νέα για αυτά και ότι είναι μοναχοπαίδι και μοναχοκόρη. Επίσης, αναφέρει:

«αν παντρευόμουν μαζί σου οι γονείς μου θα δυσανασχετούσαν,

¹²⁰³ Βλ. Anne J. Kersten, *Strangers, Aliens and Asians, Huguenots, Jews and Bangladeshis in Spitalfields 1660-2000*, Routledge, 2005, ειδικά σελ. 168-172.

¹²⁰⁴ Στο ίδιο, σελ. 168.

¹²⁰⁵ «Weaver and his shuttle» (?), *BBO Roud Number V7509, Edition-Bod17309*.

¹²⁰⁶ «Pad the road with me», (1803-1848), *BBO Roud Number 4599, Edition-Bod9925*.

Γιατί είμαι κληρονόμος πεντακοσίων λιρών,

Κι εσύ δεν είσαι παρά ένας υφαντής, δεν θα μπορούσες να με συντηρήσεις».

Τελικά, όμως, το ζευγάρι παντρεύεται και η κοπέλα «μακαρίζει την ώρα» που παντρεύτηκε τον υφαντή.

Το τραγούδι «Ο αποχαιρετισμός του υφαντή στον αργαλειό του» μιλάει πιο καθαρά για την κοινωνική θέση του υφαντή.¹²⁰⁷ Ο αφηγητής θρηνεί για την κατάσταση στην οποία έχει περιέλθει ο κλάδος, αφού οι συνάδελφοι του όπως κι ο ίδιος «λιμοκτονούν εν μέσω αφθονίας». Στη συνέχεια αναφέρει ότι «Κάποτε ο υφαντής,/Λοιζόταν αξιοσέβαστο λεβεντόπαιδο...» και ως εκ τούτου οι γυναίκες επιθυμούσαν να παντρευτούν έναν υφαντή, αλλά τώρα τους περιφρονούν και τους απορρίπτουν «και οι κοπέλες τους διώχνουν μακριά» γιατί η φτώχεια δεν χαίρει κανενός σεβασμού. Στις αντιξοότητες της εποχής «οι υφαντές και οι οικογένειές τους επέδειξαν τη μεγαλύτερη υπομονή» αλλά τώρα πια ο αφηγητής έχει κουραστεί και για αυτό αποχαιρετά τον αργαλειό και τη σαΐτα του. Η κατάσταση που απεικονίζεται σε αυτή την μπαλλάντα περιγράφει σε μεγάλο βαθμό την πραγματικότητα. Είναι αλήθεια ότι οι αποδοχές των εργαζομένων μειώνονταν σταθερά κατά τη μεταναπολεόντεια περίοδο. Μάλιστα, οι περικοπές αυτές ήταν τόσο μεγάλες ώστε να οδηγήσουν 500.000 υφαντές χειροκίνητων αργαλειών στη λιμοκτονία.¹²⁰⁸ Παράλληλα, το τραγούδι αυτό απηχεί και τον μύθο της «χρυσής εποχής» που επανερχόταν διαρκώς στις μπαλλάντες του 19^ο αιώνα.

Η δουλειά έγινε σαφώς πιο εύκολη και η παραγωγή πιο γρήγορη με τη χρήση του ατμοκίνητου αργαλειού σε σύγκριση με τον χειροκίνητο. Η μετάβαση όμως αυτή δεν ήταν το ίδιο εύκολη και ευχάριστη καθώς ο κλάδος λόγω πολλών παραγόντων, οικονομικών, κοινωνικών και πολιτικών, ζούσε κι εργαζόταν σε δυσχερείς συνθήκες. Σε αδρές γραμμές κατά την περίοδο 1780-1830 η πρώτη κατηγορία υφαντών για την οποία έγινε λόγος εξαλείφτηκε, ενώ οι άλλες τρεις ενοποιήθηκαν μέσω της ενσωμάτωσής τους στο προλεταριάτο. Οι υφαντές αυτοί εργάζονταν από την οικία τους ως εξωτερικοί συνεργάτες, με τον δικό τους ή με ενοικιασμένο αργαλειό υπό τις οδηγίες κάποιου εργοστασιακού αντιπροσώπου ή μεσάζοντα.¹²⁰⁹ Ως εκ τούτου, οι εργαζόμενοι που ανήκαν στην κατηγορία των τεχνιτών έχασαν την κοινωνική θέση και την ασφάλεια που απολάμβαναν, ενώ οι μέχρι τότε μερικώς απασχολούμενοι

¹²⁰⁷ «The weaver's farewell to his loom!» (?), BBO Roud Number V8917, Edition – Bod21190.

¹²⁰⁸ Hobsbawm, *Η Εποχή των Επαναστάσεων*, σελ. 67.

¹²⁰⁹ Thompson, *Η Συγκρότηση της Αγγλικής Εργατικής Τάξης*, σελ. 276.

έχασαν τα παράπλευρα έσοδά τους. Από τη δεκαετία του 1820 έως τη δεκαετία του 1840 κι έπειτα, οι συνθήκες εργασίας και διαβίωσης για την πλειοψηφία των υφαντών χαρακτηρίζονται «απερίγραπτες». ¹²¹⁰ Οι μισθοί τους μειώνονταν κατά τους Ναπολεόντειους πολέμους εκτός από τα τελευταία ένα ή δύο χρόνια που παρατηρήθηκε μία αύξηση. ¹²¹¹ Οι μειώσεις όμως συνεχίστηκαν ακάθεκτες μετά το 1815 με αποτέλεσμα οι υφαντές, οι οποίοι μπορούσαν λίγο παλιότερα να συντηρήσουν τον εαυτό τους και την οικογένειά τους, να έρθουν αντιμέτωποι με τη φτώχεια και τη λιμοκτονία. Ο νέος Νόμος Περί Φτώχειας όχι μόνο δεν λειτούργησε βοηθητικά αλλά αντιθέτως ανάγκαζε τους υφαντές να μείνουν στο επάγγελμα μέχρι τελικής πτώσης. ¹²¹² Εξάλλου, δεν ήταν τυχαίο ότι ο κλάδος των κλωστοϋφαντουργών συνδέθηκε με τον Μεθοδισμό και τον πολιτικό ριζοσπαστισμό, με τις Ενώσεις τους να διαδραματίζουν έναν σημαντικό ρόλο. Επίσης, να σημειωθεί ότι το κίνημα των Χαρτιστών εξέφρασε σε μεγάλο βαθμό τις αξίες των κοινοτήτων των υφαντών.

Παρόλο που η δράση των υφαντουργών ήταν έντονη, οι περιπτώσεις υφαντών που αναφέρονται στις μπαλλάντες με το ονοματεπώνυμο τους είναι εκείνες «ειδησεογραφικού» περιεχομένου, που πιο συγκεκριμένα αφορούν υποθέσεις δολοφονίας. Ο αρχιτεχνίτης (master) κύριος James Menevoir όπως μας πληροφορεί η σχετική μπαλλάντα δολοφονήθηκε από τον γαμπρό του. ¹²¹³ Σε μία άλλη περίπτωση, ο υφαντής Richard Price φυλακίστηκε για τον «απάνθρωπο βασανισμό μέχρι θανάτου» ενός αγοριού δεκατριών ετών. ¹²¹⁴ Οι στίχοι του σχετικού τραγουδιού εξηγούν ότι ο εν λόγω υφαντής, όπως και ο προηγούμενος είναι αρχιτεχνίτης, και αναλαμβάνει πολλούς μαθητευόμενους στους οποίους συμπεριφέρεται με μεγάλη βαναυσότητα κακοποιώντας τους σωματικά κατ' εξακολούθηση.

Το τελευταίο τραγούδι δεν είναι το μοναδικό που θίγει το ζήτημα της εκμετάλλευσης που υφίσταντο οι υφαντές από τα αφεντικά τους. Η εκμετάλλευση των εργαζομένων στον κλάδο της κλωστοϋφαντουργίας είναι το θέμα μίας

¹²¹⁰ Στο ίδιο, σελ. 291.

¹²¹¹ Στο ίδιο, σελ. 282-283.

¹²¹² Στο ίδιο, σελ. 307.

¹²¹³ «The barbarous and bloody Son, / WHO / Shot his FATHER / As he was going into the Church. / This Murder being Committed by one Symmons, on the Body of his Father-in-Law, / Mr. James Menevoir, a Master Weaver, by shooting him with a Pistol Charg'd with six Slugs, / as he was going into a French Tabernacle in Spittle-Fields, on Sunday Morning the 12th. of Ju- / ly, about Ten of the Clock, and of his being taken and Committed, by Justice Bateman, unto / Newgate for the same», PL, Pepys 5.28, *EBBA* 22246.

¹²¹⁴ «The cryes of the Dead. / Or the late Murther in South-warke, committed by one / Richard Price Weauer, who most vnhumaynly tormented to death / a boy of thirteene yeares old, with two others before, which he brought / to vntimely ends[,] for which he lyeth now imprissoned in the White- / Lyon, till the time of his trial» (1620?), PL, Pepys 1.116-1.117, *EBBA* 20048.

μπαλλάντας στην οποία τον λόγο παίρνουν οι ίδιοι οι εργοδότες. Εκείνοι παραδέχονται ότι τώρα «με τον κόπο των φτωχών ανθρώπων» γεμίζουν τα πορτοφόλια τους.¹²¹⁵ Στο ίδιο τραγούδι εκφράζεται η αντίληψη ότι παλιότερα τα αφεντικά πλήρωναν καλύτερα και οι εργαζόμενοι «ζούσαν σαν αγρότες», αλλά «τώρα οι καιροί έχουν αλλάξει» και για αυτό τους αναγκάζουν «να εργάζονται σκληρά για έξι πέννες την ημέρα, μολονότι που θα άξιζαν ένα σελίνι αν λάμβαναν δίκαιο μισθό». Ο μύθος της «χρυσής εποχής» του παρελθόντος επανέρχεται και σε αυτήν την περίπτωση.

Μέχρι στιγμής παρουσιάστηκαν μπαλλάντες οι οποίες έχουν κεντρικό θέμα τη φτώχεια και την εκμετάλλευση που υφίσταται ο κλάδος. Οι υφαντές, όμως, πρωταγωνιστούν σε πολλές μπαλλάντες με κοινότυπα θέματα όπως τραγούδια σχετικά με την ερωτική επιθυμία και την απογοήτευση, με την αποπλάνηση και τον γάμο ή το ποτό.¹²¹⁶ Ανάμεσα στα τραγούδια αυτά ξεχωρίζει ένα λόγω του ότι αποτελεί το μοναδικό αυτής της θεματολογίας στο οποίο γίνεται ξεκάθαρα λόγος για μία γυναίκα υφάντρια.¹²¹⁷ Στη συγκεκριμένη μπαλλάντα η πρωταγωνίστρια καλεί

¹²¹⁵ «The Clothiers Delight: / OR, The Rich Mens Joy, and the Poor Mens Sorrow. / Wherein is exprest the craftiness and subtilty of many Clothiers in England, by beating down their Work-mens wages. / Combers, Weavers, and Spinners, for little gains, / Doth Earn their money by taking of hard pains» (1674-1679), BL, Roxburghe 4.35, *EBBA* 31146.

¹²¹⁶ «THE / Witty Chamber-Maid; / OR, / Dick the Weaver strangely Cheated: / A Weaver seemingly was tost, / Vext, tormented, strangely crost; / Because the maid was Coy and shy, / Till she at length her Wits did try; / He could no answer of her take, / Nor his importunate Suit forsake: / He quickly found the Effects thereof, / With many a flouting jeer and scoff» (1685-1688), PL, Pepys 3.143, *EBBA* 21155· «THE / Woman Outwitted: / OR, THE / Weaver's Wife cunningly catch'd in a Trap, / by her Husband, who sold her for ten Pounds, and / sent her to Virginy» (1705-1709), UGL, Euing 396, *EBBA* 32021· «THE / Woman Outwitted...» (1688-1709?), NLS, Crawford EB.881, *EBBA* 33746· «THE / Woman Outwitted...» (1688-1709?), BLML, Michell-Jolliffe 2000 Folio 6 99, *EBBA* 35770· «THE / Woman Outwitted...» (1688-1709?), BL, Roxburghe 2.535, *EBBA* 31038· «The Northern Ladd: / OR, The Fair Maids Choice, / Who Refus'd all for a Plowman, counting her self therein most Happy. / A Country Lass who many suitors had, / Some good, some mean, the worst of them not bad; / A Weaver, Taylor, Shoo-maker, first came, / With many more of ample note and fame: / A Barber, Baker, Miller, and the like, / Yet unto none of those her Sails she'd strike: / But in a Rustick she is only pleas'd, A Plowman only has her fancy eas'd.» (1672-1696?), BL, Roxburghe 2.368-2.369, *EBBA* 30806· «The West-Country Weaver: / CONTAINING / His Sorrowful Lamentation for the Hardship which he undergoes by a Proud Imperious / WIFE: Together, With his Resolution to reclaim Her by the Well-approved Oil of HOLLY» (1683-1716?), BL, Roxburghe 2.513, *EBBA* 31015· «The West-Country Weaver...» (1683-1716?), NL S, Crawford EB.448, *EBBA* 32873· «The West-Country Weaver...» (1683-1716 ?), HLHU, 25242.67, 2.210, *EBBA* 35414· «VVill the merry weaver, & Charity the Chamber-maid, / Or, A brisk encounter between a young-man and his love; / He in her eyes, such Beauties did discover, / Making him eager to approach his Lover; / But she a longing Maid as others be, / Desir'd for to learn her A. B. C. / He put the Fescue in her Lilly-white hand, / And taught her how the same to understand» (1672-1696?), PL, Pepys 3.132, *EBBA* 21142· «Will the Weaver» (?), BL, Roxburghe 3.628, *EBBA* 31322· «Wil the merry weaver, & Charity the chamber-maid, or A brisk encounter between a young-man and his love» (1672-1696), *BBO* Roud Number 17771· «The jug of punch» (?), *BBO* Roud Number 1808· «County of Tyrone» (1819-1885), *BBO* Roud Number 1991· «The shuttle cock» (1780-1844), *BBO* Roud Number V3439.

¹²¹⁷ «The new Bury loom» (?), *BBO* Roud Number V9197.

έναν άντρα «να κανονίσει τον καινούριο αργαλειό της». Ο άνδρας της απαντά ότι είναι πολύ έμπειρος καθώς είναι στο επάγγελμα ξυλουργός και ακολουθούν συνυποδηλώσεις ερωτικού περιεχομένου, στοιχείο που εναρμονίζεται απόλυτα με το στερεότυπο του ξυλουργού για το οποίο έχει γίνει ήδη λόγος.

Σε γενικές γραμμές οι υφαντές παρουσιάζονται έντιμοι και ηθικοί. Για παράδειγμα ακόμα και στο τραγούδι που μιλά για μία παράνομη σχέση ανάμεσα σε έναν νεαρό υφαντή και μία υπηρέτρια, στο τέλος ο υφαντής την αποκαθιστά.¹²¹⁸ Αυτή η εικόνα της ηθικής και της εντιμότητας μετακυλιέται και στην οικογένεια του υφαντή. Για παράδειγμα στην μπαλλάντα με τίτλο «Η κόρη του υφαντή», η οποία σώζεται σε πέντε εκδόσεις, ο εύρωστος οικονομικά πρωταγωνιστής ζητά από μία όμορφη και ντροπαλή κοπέλα «να γίνει δική του» υπογραμμίζοντας ότι μπορεί να της προσφέρει μία καλή ζωή.¹²¹⁹ Η κοπέλα όμως αναφέρει ότι είναι η κόρη ενός «φτωχού ηλικιωμένου υφαντή» και αφού ευχαριστεί τον επίδοξο μνηστήρα, εξηγεί ότι η μητέρα της προτού πεθάνει της είχε μάθει ότι πρέπει «να παντρευτεί από αγάπη και όχι για το χρυσό».¹²²⁰ Η κοπέλα συνεχίζει λέγοντας ότι ο πατέρας της είναι σχεδόν τυφλός, ότι δεν εργάζεται πια και ότι υπό αυτές τις συνθήκες εκείνη δεν μπορεί να τον αποχωριστεί. Αναφέρει ότι ήταν «καλός και ευγενικός πατέρας» και ότι θα μείνει μαζί του μέχρι να πεθάνει. Το τραγούδι τελειώνει με τον νεαρό να εύχεται τα καλύτερα στην κοπέλα και να τις δίνει ένα χρυσό δαχτυλίδι ως απόδειξη της φιλίας του κάνοντας σαφές ότι η θυγατέρα του ηλικιωμένου υφαντή είχε κερδίσει την εκτίμησή του. Το στερεότυπο της ηθικής κόρης του υφαντή συναντάται και σε άλλες μπαλλάντες.¹²²¹ Παραφωνία στην ηθική εικόνα του υφαντή, όπως εκείνη παρουσιάζεται στο σύμπαν των μπαλλαντών, αποτελεί μία μπαλλάντα για την οποία έχει ήδη γίνει λόγος και αφορά σε έναν μαθητευόμενο υφαντή ο οποίος ξοδεύει τα χρήματά του στο Λονδίνο με τη «Νανσυ Ουίσκυ».¹²²² Ακόμα, όμως και σε αυτήν την περίπτωση, ο πρωταγωνιστής συμμορφώνεται και επιστρέφει στον αργαλειό του.

¹²¹⁸ «Foggy dew» (1790-1855), *BBO Roud Number* 558.

¹²¹⁹ «The weaver's daughter» (1796-1866), *BBO Roud Number* 1277.

¹²²⁰ «The weaver's daughter» (1813-1838), *BBO Roud Number* 1277, Edition-Bod1866.

¹²²¹ «True Love Exalted: / Or, A Dialogue between a Courteous young Knight of the / City of London, and a Searge Weavers Daughter of Devonshire. / Shewing how the young Knight was Travelling in Devon-shire, and fell in Love with a fair Maid / there: How he Courted her to be his Miss, but she not yielding to his Lascivious desires, he / was so much in Love with her Vertue, that he Married her, and made her a Lady, and carryed / her to the Kings Court at London, where they now live in joy and happiness» (1672-1696?), NLS, Crawford EB.688, *EBBA* 33337· «True Love Exalted...» (1672-1696?), HLHU, Huth EBB65H 2.265, *EBBA* 34711· «True Love Exalted...» (1672-1696 ?), BLML, Michell-Jolliffe 2000 Folio 6 138, *EBBA* 35802· «Dr. Stafford, and the weavers' daughter» (1815-1827), *BBO Roud Number* 3868.

¹²²² «Nancy Wisky» (1790-1850), *BBO Roud Number* 883.

Μόνο σε ακόμα μία μπαλλάντα ο ηθικός χαρακτήρας του υφαντή αμφισβητείται καθώς αποτελεί τον άντρα με τον οποίον μια γυναίκα απατά τον σύζυγό της.¹²²³ Οι χαρακτηρισμοί που αποδίδονται συχνότερα στους υφαντουργούς είναι «gallant» και «valiant».¹²²⁴ Μάλιστα, ανάμεσα στα τραγούδια που εξυμνούν τους υφαντές βρίσκεται και ένα το οποίο αναφέρει ότι τραγουδιέται στην μελωδία με τίτλο *The Gallant Weaver* αλλά δυστυχώς δεν βρέθηκαν άλλες μπαλλάντες με την ίδια αναφορά.¹²²⁵

Σε αντίθεση με τις περιπτώσεις που παρουσιάστηκαν έως αυτό το σημείο, σε μία ομάδα μπαλλαντών που τυπώθηκαν μεταγενέστερα γίνεται σαφές ότι οι υφαντές στους οποίους αναφέρονται οι στίχοι εργάζονται με τον ατμοκίνητο αργαλειό, σε εργοστασιακό περιβάλλον. Το εργοστάσιο αναφέρεται στα κείμενα της εποχής συνήθως ως «mill», όρος που προήλθε από το πιο γνωστό κτίσμα της προβιομηχανικής περιόδου όπου χρησιμοποιούνταν βαριά μηχανήματα.¹²²⁶ Η θεματολογία αυτών των τραγουδιών, πέρα από τις δυσκολίες που ενέχει η ζωή δουλεύοντας σε ένα εργοστάσιο κατά την υπό εξέταση περίοδο, περιλαμβάνει την εργασία αγοριών και κοριτσιών καθώς και το ζήτημα των απεργιών, αν και λιγότερο συχνά. Επίσης, συχνά αναφέρεται η πόλη του Μάντσεστερ.

Για τα εργοστάσια του Μάντσεστερ γίνεται λόγος στην μπαλλάντα που πλέκει το εγκώμιο των όμορφων, εργατικών και έντιμων κοριτσιών που εργάζονται σε αυτά και «σπεύδουν σαν τις μέλισσες στην κυψέλη».¹²²⁷ Η τελευταία μπαλλάντα δεν είναι η μοναδική στην οποία εξαιρείται η ομορφιά των κοριτσιών που εργάζονται στα εργοστάσια. Στην μπαλλάντα με τίτλο «Το μικρό κορίτσι του εργοστασίου» ο αφηγητής εξομολογείται τον έρωτα του για τη δεκαοκτάχρονη Nell εκθειάζοντας την ομορφιά της.¹²²⁸ Αναφέρει ότι κάθε πρωί στις εννέα πηγαίνει χαρωπή στη δουλειά της από όπου σχολάει στις έξη. Στις επτά ντυμένη περιποιημένα συναντιέται με τον

¹²²³ Όταν ο τελευταίος μαθαίνει για το παράνομο ζευγάρι επιστρέφει σπίτι και ο υφαντής κρύβεται στην καμινάδα. Όταν ο απατημένος σύζυγος το αντιλαμβάνεται ανάβει φωτιά αλλά μετά από τις παρακλήσεις της γυναίκας του απεγκλωβίζει τον υφαντή που βγήκε από την καμινάδα πιο μαύρος κι από καπνοδοχοκαθαριστή, «Will the weaver» (1780-1885), *BBO Roud Number* 432.

¹²²⁴ «Proper new Ballad praise of the gallant Weavers» (?), NLS, Rosebery Ry.III.a.10(23), *EBBA* 34248· «THE / Valiant Weaver: / Or, The London Prentices most Sad and Dreadful Com- / plaint against the French, by reason they under-rate their / Works: To which is added the Shoemakers, Glovers, / Taylors, and Hatmakers Complaint» (1685), NLS Crawford EB.1438, *EBBA* 34129.

¹²²⁵ «Proper new Ballad in praise of the gallant Weavers» (?), NLS, Rosebery Ry.III.a.10(23), *EBBA* 34248.

¹²²⁶ Hobsbawm, *Η Εποχή των Επαναστάσεων*, σελ. 60.

¹²²⁷ «The fair maids of Manchester or The factory belles» (1850-1899), *BBO Roud Number* V4709, Edition Bod10706.

¹²²⁸ «The little factory girl» (1850-1899), *BBO Roud Number* V46.92, Edition-Bod10828.

άντρα που την αγαπάει, τον αφηγητή, ο οποίος την πηγαίνει σε Music Halls και σε χοροεσπερίδες. Ο ίδιος αναφέρει ότι μερικοί άνθρωποι γελούν μαζί του επειδή έχει «ένα τόσο φτωχό κορίτσι όσο αυτή» αλλά εκείνος δεν δίνει σημασία γιατί όπως λέει χαρακτηριστικά:

«... για μένα είναι ο κόσμος όλος,

Εξάλλου είναι ευγενική και αληθινή και ξέρει ένα δυο πράγματα,

Και θεωρώ ότι είναι μακράν καλύτερο

Να έχεις ένα κορίτσι όπως εκείνη, από ένα που θέλει πάντα να φτιάχνει το Lardy».¹²²⁹

Στην μπαλλάντα με τίτλο «Το (τυχερό) κορίτσι του εργοστασίου»¹²³⁰ ο αφηγητής θαμπώνεται από την ομορφιά, τη σεμνότητα και τη σωφροσύνη της συμπρωταγωνίστρια του. Η τελευταία αντιστέκεται στην πρώτη απόπειρα προσέγγισης που κάνει ο άνδρας φωνάζοντας:

«Κάντε πίσω κύριε και μην με προσβάλλετε,

είμαι φτωχή αλλά η φτώχεια δεν είναι αμαρτία».

Στη συνέχεια, ο άνδρας ζητάει από το κορίτσι να τον παντρευτεί και της υπόσχεται ότι θα γίνει «κυρία». Η κοπέλα δεν υποκύπτει. Αντιθέτως, του προτείνει να στρέψει το ενδιαφέρον του προς κάποια που είναι ήδη «κυρία» και συμπληρώνει:

«... αφήστε με ήσυχη κύριε, σημαίνουν οι καμπάνες (του εργοστασίου),

Δεν είμαι παρά ένα σκληρά εργαζόμενο κορίτσι του εργοστασίου».

Ο άνδρας συνεχίζει την προσπάθειά του έως ότου τελικά πείθει το κορίτσι να τον παντρευτεί. Στους καταληκτικούς στίχους ο αφηγητής πληροφορεί το κοινό ότι το ζευγάρι έζησε ευτυχισμένο και αναφέρει:

«Κι έτσι αυτό το κορίτσι του εργοστασίου έγινε μία υπέροχη κυρία,

Και παντρεύτηκε έναν άρχοντα που είχε τιμή και δόξα».

Μολονότι οι δύο τελευταίες περιπτώσεις είχαν ευτυχή κατάληξη, είναι σαφές ότι πρόκειται για εξαιρέσεις αφού με τον έναν ή τον άλλον τρόπο φαίνεται και στις δύο περιπτώσεις ότι οι άνδρες συνειδητά ξεπερνάνε ένα όριο, όταν επιλέγουν για σύντροφο ένα κορίτσι που εργάζεται στο εργοστάσιο. Η εργασία αυτών των

¹²²⁹ Ο όρος «lardy» αναφέρεται στο lardy cake, το οποίο είναι ένα είδος γλυκίσματος φτιαγμένο από ζύμη ψωμιού, με λαρδί, φραγκοστάφυλα, διάφορα μπαχαρικά ή και σταφίδες. Πρόκειται για ένα πολύ πλούσιο και γλυκό κέικ το οποίο παραδοσιακά καταναλώνεται σε ιδιαίτερες περιπτώσεις και αργίες. Επομένως, ο αφηγητής το χρησιμοποιεί συνεκδοχικά για να αναφερθεί στις γυναίκες που πιθανόν ξοδεύουν πολλά χρήματα, που τους αρέσει η ακριβή ζωή και οι διασκεδάσεις.

¹²³⁰ «The (Fortunate) factory girl» (1813-1885), BBO Roud Number 1659.

γυναικών υποδηλώνει τη χαμηλή οικονομική και κατ' επέκταση κοινωνική θέση τους και επομένως δεν αποτελούν καλή επιλογή συζύγου.

Ο χαρακτήρας της Nell ¹²³¹, όπως περιγράφηκε από την παραπάνω μπαλλάντα, μοιράζεται κάποια από τα στερεοτυπικά γνωρίσματα που αποδίδονται στα κορίτσια που εργάζονται στα εργοστάσια, όμως στις μπαλλάντες συχνά τους αποδίδονται και άλλα χαρακτηριστικά. Ένα παράδειγμα των αντιθετικών στοιχείων που συγκροτούν το πορτραίτο των νεαρών γυναικών που μοιράζονται αυτήν την εργασιακή ταυτότητα αποτελεί μία έκδοση η οποία περιλαμβάνει σε ένα φύλο χαρτιού δύο διαφορετικά τραγούδια με ηρωίδες κορίτσια του εργοστασίου. Η αντίθεση γίνεται εμφανής ήδη από τους τίτλους που παρατίθενται στο χαρτί αντιστικτικά: στη μία πλευρά «Το αναψοκοκκινισμένο¹²³² κορίτσι του εργοστασίου» και από την άλλη πλευρά «Η όμορφη κοπέλα του εργοστασίου».¹²³³ Η εργασία των κοριτσιών στο εργοστάσιο συνδέεται σε περιπτώσεις όπως η μπαλλάντα με τίτλο «Η επιστροφή του περιπλανώμενου κοριτσιού του εργοστασίου» με τον κίνδυνο της ανηθικότητας.¹²³⁴ Στο συγκεκριμένο τραγούδι η αφηγήτρια απευθύνεται σε β' πρόσωπο στα «*όμορφα κορίτσια των εργοστασίων*» και τα συμβουλεύει να μην εγκαταλείψουν τους γονείς τους. Η ίδια εξηγεί πώς η αναζήτησή της για εργασία μακριά από την οικογένειά της και μία σειρά λανθασμένων επιλογών την οδήγησαν στη φυλακή. Στο ρεφρέν του τραγουδιού η γυναίκα τραγουδά: «*τώρα έχω γυρίσει πάλι στο χαρούμενο σπίτι μου, με τα εργατικά χέρια μου θα δουλέψω σκληρά για να συντηρήσω την μητέρα μου*».

Από τα παραπάνω γίνεται σαφές ότι η παρουσία των γυναικών που εργάζονται στον κλάδο είναι σαφώς πιο έντονη στις λευκογράμματα και ως εκ τούτου μεταγενέστερες μπαλλάντες. Η ύπαρξη των φαινομενικά δύο αντιθετικών στερεοτυπικών αναπαραστάσεων που αφορούν στις γυναίκες αποτελούν στην ουσία τις όψεις του ίδιου νομίσματος. Σε αυτές τις παραπληρωματικές αναπαραστάσεις των τραγουδιών προστίθεται το στοιχείο του γυναικείου ανταγωνισμού. Για παράδειγμα, η αφηγήτρια μίας μπαλλάντας περιγράφει μία υφάντρια λόγω του ότι εκείνη ήταν η

¹²³¹ Το ίδιο όνομα, όπως ήδη αναφέρθηκε, παρουσιάζεται συχνά στα τραγούδια σχετικά με τις κοπέλες που παράγουν γαλακτοκομικά.

¹²³² Η μετάφραση του όρου είναι προβληματική. Στο πρωτότυπο χρησιμοποιείται ο όρος «flare up», ρήμα το οποίο σύμφωνα με το OED έχει τις εξής σημασίες: a. to burst into a sudden and temporary blaze, b. to break out into sudden anger, c. to have a 'jollification', make merry boisterously. Βλ. OED, λήμμα «flare, v.», www.oed.com/view/Entry/71121 (21.08.2018).

¹²³³ «The flare up factory girl» ή «The Handsome Factory Lass» (1840-1866), BBO Roud Number V4691.

¹²³⁴ «The rambling factory girl's return» (?), BBO Roud Number V2987, Edition-Bod22958.

γυναίκα που για χάρη της την εγκατέλειψε ένας άνδρας.¹²³⁵ Το ίδιο συμβαίνει και στην μπαλλάντα «Η φανταχτερή υφάντρα του ατμοκίνητου αργαλειού» στην οποία η αφηγήτρια μιλά για την εγκατάλειψή της από τον αγαπημένο της.¹²³⁶ Ο τελευταίος προτίμησε να παντρευτεί μία άλλη γυναίκα η οποία εργάζεται στο «*Kattein Mill*». Η αφηγήτρια περιγράφει με αρκετές λεπτομέρειες την αντίζηλό της: «είναι λίγο παχουλή», «υπερήφανη και ευερέθιστη» και «φοράει χρυσά σκουλαρίκια και ένα περιδέραιο που της έδωσε εκείνος».

Οι μπαλλάντες με θέμα τα εργαζόμενα σε εργοστάσια κορίτσια αποτελούν ένα μεγάλο τμήμα του δείγματος που εξετάστηκε. Αντιθέτως, η εργασία των αγοριών στα εργοστάσια δεν γίνεται θέμα στις μπαλλάντες αφού εντοπίστηκε μόνο μία πρωτότυπη μπαλλάντα με τίτλο «Το ορφανό αγόρι του εργοστασίου».¹²³⁷ Μάλιστα, το συγκεκριμένο τραγούδι επικεντρώνεται περισσότερο στο ότι το παιδί έχει χάσει τους γονείς του παρά στην εργασία του. Το στερεότυπο του ορφανού αγοριού που αναγκάζεται να εργαστεί στο εργοστάσιο εμφανίζεται και σε μία άλλη μπαλλάντα η οποία αποτελεί παραλλαγή μίας πολύ δημοφιλούς, κρίνοντας από τις είκοσι δύο εκδόσεις, μπαλλάντα με πρωταγωνιστή ένα αγόρι που εργάζεται στη γεωργία.¹²³⁸ Οι δύο αυτές μπαλλάντες μοιράζονται την ίδια πλοκή έχοντας μάλιστα όπου αυτό είναι δυνατό τους ίδιους ακριβώς στίχους. Το ορφανό αγόρι, μεγαλύτερο από τα πέντε ή έξι ανάλογα την εκδοχή αδέρφια, παρακαλεί με θέρμη να εργαστεί υπογραμμίζοντας ότι «*μολονότι είναι μικρός, θα δουλεύει όπως ένας άνδρας*». Το αφεντικό με την παρακίνηση της κόρης και της γυναίκας του δίνει μία ευκαιρία στο αγόρι το οποίο στη συνέχεια αποδεικνύεται άξιο των προσδοκιών, κληρονομεί την περιουσία του κυρίου του και παντρεύεται την κόρη. Η εργατικότητα του αγοριού το οδηγεί στο ευτυχισμένο τέλος της ιστορίας και το τραγούδι για ακόμα μία φορά εκφράζει μία αισιόδοξη οπτική. Παρόλα αυτά, η εργασία στο εργοστάσιο, όπως και για τις γυναίκες έτσι και για τους άνδρες, αποτελεί αποθαρρυντικό παράγοντα για τη σύναψη ενός γάμου, ιδιαίτερα στις περιπτώσεις που η υποψήφια νύφη ανήκει σε ανώτερη τάξη. Στην μπαλλάντα με τίτλο «Το όμορφο αγόρι του εργοστασίου» απαντάται ένα γνωστό θέμα από προγενέστερες μπαλλάντες για τις οποίες έχει γίνει ήδη λόγος.¹²³⁹ Οι εύποροι γονείς επιχειρούν να αποτρέψουν τον επικείμενο γάμο και στέλνουν μία

¹²³⁵ «The flashie steam-loom weaver» (?), *BBO Roud Number V2136*.

¹²³⁶ «The flashie steam-loom weaver» (?), *BBO Roud Number V2136, Edition-Bod9823*.

¹²³⁷ «The orphan factory boy» (1840-1866), *BBO Roud Number V4696, Edition-Bod12542*.

¹²³⁸ «The farmer's lucky boy» (1813-1899) ή «The lucky factory boy» (1840-1866), *BBO Roud Number 408*.

¹²³⁹ «The pretty factory boy» (1840-1866), *BBO Roud Number V4698*.

ομάδα να στρατολογήσει υποχρεωτικά τον νέο «για να τον στείλουν στους πολέμους να σφαγιαστεί». Η κόρη εκμεταλλευόμενη τα πλούτη της καταφέρνει να φέρει τον αγαπημένο της πίσω και τελικά οι δύο τους προχωρούν σε έναν ευτυχισμένο γάμο.

Τέλος, εξίσου ενδιαφέρουσες είναι οι μπαλλάντες εντελώς διαφορετικής θεματολογίας που βρέθηκαν στο δείγμα, εκείνες με ριζοσπαστικό χαρακτήρα. Ένα τέτοιο παράδειγμα είναι το τραγούδι με θέμα τη μεγάλη απεργία σε ένα εργοστάσιο του Lancashire, περιοχή με πολλές κλωστοϋφαντουργικές πόλεις και χωριά από την εποχή ακόμα του χειροκίνητου αργαλειού.¹²⁴⁰ Στην μπαλλάντα με τον χαρακτηριστικό τίτλο «Μία φωνή από το εργοστάσιο» ο αφηγητής καλεί όλους τους εργαζόμενους να ακούσουν την ιστορία του και να δουν τι χαρά που μπορούν να πάρουν από την κατανάλωση ζύθου.¹²⁴¹ Στους στίχους που ακολουθούν ο αφηγητής εξηγεί με πολύ γλαφυρό τρόπο ότι η μέθη των εργαζομένων ενώ προσφέρει πρόσκαιρη χαρά, στην πραγματικότητα ευνοεί τους ιδιοκτήτες (εργοδότες). Οι ίδιοι και οι οικογένειές τους ζουν στην εξαθλίωση, ενώ τα παιδιά των αφεντικών διάγουν πολυτελή βίο. Σε ένα άλλο παράδειγμα που αναφέρεται στο Μάντσεστερ, στη μπαλλάντα με τίτλο «Το τραγούδι των αμερικάνικων διαβόλων», ο αφηγητής εκφράζει την απέχθειά του απέναντι στις μηχανές «που δουλεύουν με ατμό» οι οποίες όταν λειτουργούν παράγουν μία «φρικιαστική κραυγή». Αυτός ο «φρικτός ήχος ζυπνάει τους πάντες σε ακτίνα μιλίων» κάθε πρωί στις πέντε η ώρα.¹²⁴² Η δυσaráσκεια είναι τόσο έντονη που στο τέλος του τραγουδιού εκφράζεται η επιθυμία της εκδίωξης «αυτών των Διαβόλων» από την πόλη του Μάντσεστερ μέσω της δικαστικής οδού. Αντίστοιχη είναι και η απέχθεια που προκαλούν οι καμπάνες των εργοστασίων που καλούν τους εργαζόμενους για δουλειά.¹²⁴³

Ένα άλλο από τα τραγούδια διαμαρτυρίας αναφέρεται συγκεκριμένα στο εργοστάσιο κλωστοϋφαντουργίας του Πρέστον.¹²⁴⁴ Η μπαλλάντα αρχίζει με τον αφηγητή να καλεί όλους τους υφαντές του ατμοκίνητου αργαλειού να ακούσουν το τραγούδι του και προειδοποιεί όσους δουλεύουν στο εν λόγω εργοστάσιο να είναι

¹²⁴⁰ «A new song in the great lock-out and strike of the Lancashire factory operatives» (?), Roud Number V4706, Edition-Bod21924. Βλ. Duncan Bythell, *The Handloom Weavers, A study in the English cotton industry during the Industrial Revolution*, Κέμπριτζ και Νέα Υόρκη, CUP, ηλεκτρ. έκδ. 2008, [1969], ιδιαίτερα τον χάρτη στη σελ. xiv.

¹²⁴¹ «A voice from the factory» (1863-1885), *BBO* Roud Number V4690.

¹²⁴² «Song on the American devils» (?), *BBO* Roud Number V4807, Edition-Bod21922.

¹²⁴³ «Factory bells of England» (1855-1877), *BBO* Roud Number V4688. Για τις καμπάνες των εργοστασίων κάνει λόγο και ο Engels και ο Thomson, βλ. Engels, *Η Κατάσταση της Εργατικής Τάξης*, μέρος Β' και Ε. Π. Τόμσον, *Χρόνος, εργασιακή πειθαρχία και βιομηχανικός καπιταλισμός*, μτφρ. Βασίλης Τομανάς, Θεσσαλονίκη, Νησίδες, 1983.

¹²⁴⁴ «The Preston steam-loom weavers» (?), *BBO* Roud Number V8916, Edition-Bod21426.

καθημερινά πάρα πολύ προσεκτικοί γιατί αλλιώς το βράδυ θα βρεθούν χρεωμένοι. Στη συνέχεια, εξηγεί ότι η παραμικρή αργοπορία ή λάθος επιφέρει μείωση του μισθού και καταγγέλλει τις άσχημες εργασιακές συνθήκες και τους χαμηλούς μισθούς.¹²⁴⁵ Σκοπός αυτού του τραγουδιού είναι να κινητοποιήσει και να συσπειρώσει τους εργάτες. Χαρακτηριστικά αναφέρεται:

*«Οι μηχανικοί της Αγγλίας κάνουν ότι μπορούν,
Και ξεσηκώνονται σε κάθε πόλη για το καλό των συνανθρώπων τους,
Επομένως, υφαντές του Πρέστον κάντε το ίδιο και σταθείτε όλοι ακλόνητοι,
Οι άλλες πόλεις θα σας στηρίζουν και θα σας βοηθήσουν όσο μπορούν».*

Το τραγούδι τελειώνει με τον αφηγητή να ζητά από όλους γρήγορα να ενωθούν και να τους καλεί σε απεργία έως ότου οδηγήσουν τον καταπιεστή τους στον «Old Nick», δηλαδή στον διάβολο.¹²⁴⁶ Η εικόνα που συνοδεύει την εν λόγω μπαλλάντα απεικονίζει ένα μεγάλο κτίσμα με καμινάδα και πυκνά σύννεφα, στοιχεία που υποδηλώνουν ότι πρόκειται για εργοστάσιο.

Συγκεφαλαιωτικά, οι μπαλλάντες που αφορούσαν εργοστάσια αφορούσαν κυρίως γυναίκες εργαζόμενες και την έκφραση δυσαρέσκειας. Η έμφαση των τραγουδιών σε αυτά τα δύο σημεία είναι εύλογη. Η έντονη παρουσία των γυναικών εξηγείται από τη φυσική παρουσία των γυναικών στα εργοστάσια της κλωστοϋφαντουργίας.¹²⁴⁷ Οι γυναίκες και τα παιδιά συχνά προτιμούνταν στα εργοστάσια γιατί ήταν ευπειθέστεροι εργαζόμενοι αλλά και γιατί κόστιζαν λιγότερο στους εργοδότες αφού ο μισθός τους ήταν εξ ορισμού χαμηλότερος από εκείνον ενός ενήλικα άντρα.¹²⁴⁸ Κατά την περίοδο 1834-1847 έχει υπολογιστεί ότι μόνο το ¼ των εργαζόμενων στην αγγλική κλωστοϋφαντουργία ήταν άντρες, περισσότεροι από τους

¹²⁴⁵ Αντίστοιχα παραδείγματα αναφέρει ο Engles, «Έχω μπροστά μου έναν άλλο κανονισμό εργοστασίου, που σύμφωνα με αυτόν ενεργείται κράτηση στο μεροκάματο ίση με είκοσι λεπτά για μία καθυστέρηση προσέλευσης στη δουλειά τριών λεπτών και μία κράτηση ενός τετάρτου της ημερίσας δουλειάς για μια καθυστέρηση είκοσι λεπτών.», Engels, *Η Κατάσταση της Εργατικής Τάξης*, μέρος Β', σελ. 72.

¹²⁴⁶ *OED*, λήμμα «Old Nick»: «A humorous or familiar name for: the Devil», <https://www-oed-com.sheffield.idm.oclc.org/view/Entry/237955?redirectedFrom=old+nick> (10.05.2019).

¹²⁴⁷ Σε ολόκληρο τον κόσμο, πόσο μάλλον στην Αγγλία «τα βαμβακουρικά εργοστάσια, σύμβολα της Βιομηχανικής Επανάστασης, της νεωτερικότητας και των τεχνολογικών αλλαγών, χρησιμοποίησαν σε μεγάλο βαθμό τη γυναικεία και την παιδική εργασία», Λήδα Παπαστεφανάκη, *Εργασία, Τεχνολογία και Φύλο στην Ελληνική Βιομηχανία, Η κλωστοϋφαντουργία του Πειραιά, 1870-1940*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2009, σελ.19.

¹²⁴⁸ Shoemaker, *Gender in English Society...*, σελ. 167. Βλ. και Peter Kirby, *Child Labour in Britain, 1750-1870*, Νέα Υόρκη, Palgrave Macmillan, 2003.

μισούς ήταν γυναίκες και κορίτσια και οι υπόλοιποι ήταν ανήλικα αγόρια.¹²⁴⁹ Επομένως, η έντονη παρουσία των γυναικών στις μπαλλάντες που σχετίζονται με το εργοστασιακό περιβάλλον είναι αναμενόμενη αφού ιδιαίτερα στα εργοστάσια κλωστοϋφαντουργίας ο ρόλος ιδιαίτερα των νεαρών γυναικών (mill girls) που ακόμα δεν είχαν παντρευτεί ήταν κεντρικός.¹²⁵⁰ Το επάγγελμα φαίνεται να θηλυκοποιείται αν ληφθούν υπόψη τα στοιχεία από την Απογραφή του 1851.¹²⁵¹ Να σημειωθεί όμως ότι οι ειδικευμένοι εργάτες σε αυτόν τον κλάδο ήταν πάντα γένους αρσενικού, οι γυναίκες εργάτριες και τα αγόρια άνω των δεκατριών ετών αναλάμβαναν τις εργασίες που απαιτούσαν μερική ειδίκευση, ενώ οι υπόλοιπες εργασίες εκτελούνταν από παιδιά κάτω των δεκατριών ετών.¹²⁵² Οι συνεχείς βελτιώσεις των μηχανών που χρησιμοποιούνταν όπως πολύ γλαφυρά παρουσιάζει ο Engels οδήγησαν σε συνδυασμό με άλλους παράγοντες τους άνδρες στην ανεργία και τις γυναίκες στο ανθυγιεινό περιβάλλον του εργοστασίου πλήττοντας σοβαρά τον θεσμό της οικογένειας.¹²⁵³ Να σημειωθεί ότι το εργοστάσιο ήταν ένας χώρος όπου εργάζονταν όπως έχει γίνει σαφές άτομα και των δύο φύλων οπότε εκεί οι γυναίκες ήταν πιο πιθανό να γίνουν αντικείμενα ενδιαφέροντος για τους άνδρες, γεγονός που δικαιολογεί την ύπαρξη των ερωτικών τραγουδιών. Θα πρέπει να διευκρινιστεί, όμως, ότι η απασχόληση των περισσότερων γυναικών των οποίων η επιβίωση εξαρτιόταν από τη βιοτεχνική εργασία είχε οικιακή βάση. Η οικοτεχνία είχε ακόμα έντονη παρουσία καθώς υπήρχαν εργασίες που είχαν μικρότερο κόστος για τους εργοδότες όταν εκτελούνταν σε αυτό το πλαίσιο λόγω κυρίως της φτηνότερης γυναικείας και παιδικής εργασίας αλλά και επειδή εκεί ήταν πιο εύκολη η παρέκκληση από τους συντεχνιακούς κανόνες.¹²⁵⁴

Εξίσου δικαιολογημένες είναι οι αναφορές στην πόλη του Μάντσεστερ και στη λαϊκή δυσαρέσκεια. Μολονότι οι μισές ίσως από τις μπαλλάντες αυτού του περιεχομένου δεν έχουν χρονολογηθεί, το γεγονός ότι είναι λευκογράμματα επιτρέπει την ασφαλή χρονολογική τοποθέτησή τους στο δεύτερο μισό της υπό

¹²⁴⁹ Hobsbawm, *Η Εποχή των Επαναστάσεων*, σελ. 79. Βλ. και M. Blaug, «The productivity of capital in the Lancashire cotton industry during the nineteenth century», *The Economic History Review* 13:3 (1961), σελ. 368

¹²⁵⁰ Βλ. Shoemaker, *Gender in English Society...*, σελ. 167.

¹²⁵¹ Βλ. Joyce Burnette, «Women Workers in the British Industrial Revolution», *EH.Net Encyclopedia*, Robert Whaples (επιμ.), 26 Μαρτίου 2008, <http://eh.net/encyclopedia/women-workers-in-the-british-industrial-revolution/> (20.06.2020). Βλ. και Shoemaker, *Gender in English Society...*, σελ. 167.

¹²⁵² Blaug, «The productivity of capital», σελ. 368.

¹²⁵³ Βλ. Engels, *Η Κατάσταση της Εργατικής Τάξης*, μέρος Β', σελ. 22-23.

¹²⁵⁴ Shoemaker, *Gender in English Society...*, σελ. 168.

εξέταση περιόδου. Σε αυτό το χρονικό πλαίσιο περιλαμβάνεται και το ταραχώδες πρώτο μισό του 19^{ου} αιώνα, με τις πολιτικές αντιπαραθέσεις και τις μεταρρυθμίσεις, τους Νόμους Περί Εργοστασίων, με τον Χαρτισμό, τις λαϊκές κινητοποιήσεις, την Σφαγή του Peterloo στο Μάντσεστερ το 1819 και άλλα γεγονότα για τα οποία γίνεται εκτενέστερη αναφορά στη συνέχεια της παρούσας μελέτης καθώς επέδρασαν τελικά σε μεγάλο βαθμό στη θεματολογία των τραγουδιών και κατ' επέκταση στα έμφυλα στερεότυπα που κυριαρχούσαν στις μπαλλάντες. Τέλος, το θέμα της φτώχειας και της κοινωνικής δυσαρέσκειας το οποίο εκφράζεται εντονότερα στο παράδειγμα των υφαντουργών συνάδει πλήρως με την εικόνα που σκιαγραφείται από τη δευτερογενή βιβλιογραφία.¹²⁵⁵

Ολοκληρώνοντας την εξέταση των μπαλλαντών σχετικά με τον δευτερογενή τομέα της οικονομίας το στοιχείο που αναδείχθηκε περισσότερο ήταν η οικονομική κατάσταση των ανθρώπων που σε γενικές γραμμές παρουσιάστηκε δύσκολη. Στην πραγματικότητα, ακόμα και στις αρχές του 19^{ου} αιώνα ο μισθός του ειδικού τεχνίτη ρυθμιζόταν περισσότερο εθιμοτυπικά παρά από τον νόμο της προσφοράς και της ζήτησης.¹²⁵⁶ Την ίδια όμως χρονική περίοδο εμφανίζεται για πρώτη φορά η έννοια της «εργατικής αριστοκρατίας» καθώς κατά το πρώτο μισό του 19^{ου} αιώνα, όπως αναφέρει και ο Thompson, εντοπίζεται μία παλιά και μία νέα ελίτ εργατών.¹²⁵⁷ Η πρώτη συγκροτούνταν από τους άρτια ειδικευμένους τεχνίτες, το κύρος των οποίων επιβίωσε σε ορισμένους κλάδους, ενώ η δεύτερη συνυφάνθηκε με νέες δεξιότητες στη σιδηρουργία, στους κλάδους της μηχανολογίας των και βιομηχανικών κατασκευών.¹²⁵⁸ Προνομιούχοι τεχνίτες και ειδικευμένοι εργάτες υπήρχαν όχι μόνο στη μητρόπολη αλλά και στην επαρχία. Η διάκριση του τεχνίτη από τη μία και του εργάτη από την άλλη ήταν έντονη λόγω της διαφοροποίησης στη θέση, την οργάνωση, καθώς και λόγω των οικονομικών απολαβών.¹²⁵⁹ Εντούτοις, στις μπαλλάντες αυτά τα όρια δεν είναι πάντα σαφή.

¹²⁵⁵ Βλ. Bythell, *The Handloom Weavers...* και Thomson, *Συγκρότηση της Αγγλικής Εργατικής Τάξης*, σελ. 274-318.

¹²⁵⁶ Βλ. Thomson, *Η Συγκρότηση της Αγγλικής Εργατικής Τάξης*, σελ. 241-242· E. J. Hobsbawm, «Custom, wages and work-load in nineteenth century industry», στο Asa Briggs και John Saville (επιμ.), *Essays in Labour History, In Memory of G.D.H. Cole*, Λονδίνο, Macmillan, σελ. 113-139.

¹²⁵⁷ Thomson, *Η Συγκρότηση της Αγγλικής Εργατικής Τάξης*, σελ. 243.

¹²⁵⁸ Στο ίδιο.

¹²⁵⁹ Ο Henry Mayhew σχολιάζει: «Από τον ειδικευμένο εργάτη του Γουέστ Εντ στον ανειδίκευτο εργάτη της ανατολικής περιφέρειας του Λονδίνου η ηθική και διανοητική αλλαγή είναι τόσο μεγάλη, ώστε θα έλεγες πως βρίσκεσαι σε ένα άλλο μέρος, ανάμεσα στα μέλη μιας άλλης φυλής», Henry Mayhew, *London Labour and the London Poor; Cyclopaedia of the condition and earnings of those*

Η εξέταση των μπαλλαντών με πρωταγωνιστές τους εργαζόμενους στη δευτερογενή οικονομία είχε ως αποτέλεσμα την ανάδειξη των διαφορετικών στερεοτυπικών αναπαραστάσεων που είχαν συνδεθεί με τις εργασιακές ταυτότητες αυτών των ανθρώπων. Αποδείχθηκε ότι τα στερεότυπα ήταν τόσο ανομοιογενή όσο και η ίδια η ομάδα η οποία περιλαμβάνει αφεντικά και μαθητευόμενους, εργαζόμενους στο πλαίσιο της οικοτεχνίας και στο εργοστασιακό περιβάλλον, ανθρώπους που διαμένουν σε χωριό, ανθρώπους που κατοικούν στην πόλη και πλανόδιους τεχνίτες. Οι αναπαραστάσεις ορισμένων εργασιακών ταυτοτήτων, όπως εκείνες που αφορούν στο πλέξιμο και στο γνέσιμο, στις μπαλλάντες διατήρησαν το παραδοσιακό και πιο ρομαντικό χαρακτήρα τους, τοποθετημένο κατά κύριο λόγο εκτός του εργοστασιακού πλαισίου. Αντιθέτως οι αναπαραστάσεις εργασιακών ταυτοτήτων, όπως εκείνη της ράφτρας, και των εργαζομένων στην υφαντουργία, μετεξελίχθηκαν αποκτώντας μία άλλη δυναμική.

Πρωταρχικός παράγοντας στη διαμόρφωση των στερεοτυπικών αναπαραστάσεων αναδείχτηκε ο χώρος της εργασίας και μετά το είδος της. Οι πλανόδιοι τεχνίτες ανεξαρτήτως του υλικού που επεξεργάζονταν παρουσιάζονταν στις μπαλλάντες με παρόμοιο τρόπο γεγονός που αναδεικνύει τη σπουδαιότητα του χώρου στον οποίον εκτελείται η εργασία. Ο πλανόδιος αποτελεί μία εν δυνάμει επικίνδυνη φιγούρα για την οικογένεια-νοικοκυριό αφού η πρόσβαση στην οικεία και ο συγχρωτισμός με τις γυναίκες του νοικοκυριού μπορούν να οδηγήσουν στην έστω και παροδική αποσταθεροποίησή του μέσω μίας μοιχείας. Αντιθέτως, ο χώρος ενός απόμερου μύλου ή ενός σταθερού εργαστηρίου γενούν διαφορετικές στερεοτυπικές αναπαραστάσεις. Ο Carlo Ginzburg έχει παρουσιάσει ανάγλυφα τη λειτουργία του μύλου ως χώρο συνάντησης και ζύμωσης ιδεών. Αντίστοιχα, οι Hobsbawm και Scott έχουν συνδέσει το εργαστήριο του παπουτσή, επίσης χώρο συνάντησης, με την πολιτική δράση σημειώνοντας ότι το εργαστήριο του παπουτσή ήταν λιγότερο απόμερο από τον μύλο και σίγουρα λιγότερο θορυβώδες από αυτό του ξυλουργού ή του σιδερά.

who will work, those that cannot work and those that will not work, τ. III, Λονδίνο, Griffin, Bohn, and Company, 1861, σελ. 233. Να σημειωθεί, όμως, ότι ο Meyhew αναφέρεται σε «ακραία» παραδείγματα επομένως πιθανόν η διαφορά να μην ήταν πάντα τόσο μεγάλη ειδικά μεταξύ τεχνιτών και ειδικευμένων εργατών οι οποίοι, όπως οι μηχανικοί, συχνά ήταν πρώην τεχνίτες.

Συγκεφαλαιώνοντας, στις μπαλλάντες που αφορούσαν την εργασία ανδρών και γυναικών στον δευτερογενή τομέα της οικονομίας εντοπίστηκαν από τη μία πλευρά παλιές φόρμες με πανομοιότυπη πλοκή οι οποίες εξέφραζαν παραδοσιακές ιδέες αλλά από την άλλη πλευρά εντοπίστηκαν νέες μπαλλάντες με διαφορετική θεματολογία οι οποίες εξέφραζαν περισσότερο τις ιδέες των νέων καιρών. Τα παραδοσιακά θέματα εμπλουτίστηκαν από τις ρομαντικές αφηγήσεις περί μίας «χρυσής εποχής» που έχει παρέλθει καθώς και από τις αντιδράσεις που πυροδοτήθηκαν αφενός από τη συγκρότηση ενός νέου συστήματος αξιών κυρίως της μεσαίας τάξης απέναντι προς την εργατική και αφετέρου από τις αντιδράσεις οι οποίες αποτύπωσαν τη φωνή της αναδυόμενης εργατικής τάξης. Σε γενικές γραμμές, οι αναπαραστάσεις των εργαζομένων στον τομέα της επεξεργασίας των τροφίμων που εξετάστηκαν συνοδεύονταν σε πολλές περιπτώσεις από αρνητικά χαρακτηριστικά με κυρίαρχα αυτά της φιλαργυρίας, της αισχροκέρδειας και της εκμετάλλευσης. Αξίζει να σημειωθεί, όμως, ότι με εξαίρεση τους μυλωνάδες, που το στερεότυπο του ανέντιμου μυλωνά απαντάται πολύ νωρίτερα, τα αρνητικά χαρακτηριστικά που αναφέρθηκαν προβάλλονται έμμεσα ή και άμεσα σε μερικές περιπτώσεις σε συνάρτηση με δυσβάστακτες για τον λαό φορολογικές ρυθμίσεις. Οι εργασίες του πλεξίματος και του γνεσίματος στις μπαλλάντες διατήρησαν το παραδοσιακό και πιο ρομαντικό χαρακτήρα τους, τοποθετημένο κατά κύριο λόγο εκτός του εργοστασιακού πλαισίου. Αντιθέτως, οι εργασιακές αναπαραστάσεις της ράφτρας και της εργασίας στο εργοστάσιο μετεξελίχθηκαν αποκτώντας μία άλλη δυναμική. Τέλος, να σημειωθεί ότι αυτή ήταν η πρώτη ομάδα εργαζομένων στην οποία βρέθηκαν όχι μόνο μπαλλάντες έκφρασης λαϊκής δυσαρέσκειας αλλά και μπαλλάντες πολιτικού περιεχομένου.

3.3 Στον τριτογενή τομέα της οικονομίας

Στον τριτογενή τομέα της οικονομίας, όπως έχει ήδη αναφερθεί, συμπεριλαμβάνονται οι τομείς του εμπορίου, επαγγελματίες καθώς και κάθε είδους υπηρεσίες. Οι μπαλλάντες περιέχουν πληθώρα σχετικών στοιχείων.¹²⁶⁰ Οι

¹²⁶⁰ Η διαχείριση αυτού του πλούσιου υλικού με τρόπο που να εξυπηρετεί τα ερευνητικά ερωτήματα της παρούσας μελέτης απαίτησε την υιοθέτηση μίας ελαφρώς διαφοροποιημένης στρατηγικής παρουσίασης των αποτελεσμάτων καθώς ο όγκος του υλικού δεν επιτρέπει την πλήρη παρουσίαση και ανάλυσή του. Συγκεκριμένα, ενώ μέχρι αυτό το σημείο γινόταν λεπτομερής παρουσίαση όλων των εργασιακών ταυτοτήτων που εντοπίστηκαν στο πλαίσιο του εκάστοτε κλάδου και γινόταν αναφορά έστω σε επίπεδο παραπομπών στην πλειοψηφία των τραγουδιών που εντάθηκαν στο δείγμα, η

πρωταγωνιστές των μπαλλαντών που ασχολούνται με εμπορικές δραστηριότητες αποτελούν μία ετερόκλητη ομάδα η οποία περιλαμβάνει από πλούσιους μεγαλέμπορους έως φτωχούς πλανόδιους πωλητές.¹²⁶¹ Όπως έχει ήδη αναφερθεί, ως «επαγγέλματα» εννοούνται εκείνες οι ασχολίες που προϋπέθεταν επίσημη, ανώτερη εκπαίδευση (π.χ. κληρικός, δικηγόρος, γιατρός).¹²⁶² Στις μπαλλάντες όμως, δεν πρωταγωνιστούν μόνον ιατροί αλλά και άλλοι θεραπευτές, ενώ η ιερατική ιεραρχία εξ ορισμού περιλαμβάνει άτομα διαφορετικού κοινωνικού κύρους και εξουσίας. Η αναζήτηση μπαλλαντών που σχετίζονταν με νομικούς και δασκάλους δεν οδήγησε σε αρκετά αξιοποιήσιμα αποτελέσματα.¹²⁶³

3.3.1 Εμπόριο: μεγαλέμποροι και εμπορικό ναυτικό, καταστηματάρχες, μικροπωλητές και πλανόδιοι

Η ιστοριογραφία σχετικά με τη Βιομηχανική Επανάσταση μέχρι και τη δεκαετία του 1980 εστίαζε στην οικονομική ανάπτυξη, στις εκτιμήσεις σχετικά με την αύξηση της παραγωγής σε συγκεκριμένους τομείς της βιομηχανίας και τις ερμηνείες που στηρίζονται στην χρήση των πόρων και της τεχνολογίας.¹²⁶⁴ Από τη δεκαετία του 1990 και έπειτα το ενδιαφέρον της ιστορικής έρευνας για άλλες όψεις, όπως οι παράγοντες που επηρέαζαν τη ζήτηση, οι δομές της αγοράς και τα καταναλωτικά μοτίβα, αναζωπυρώθηκε.¹²⁶⁵ Η ανάλυση αυτών των ενδιαφερόντων θεμάτων που αδιαμφισβήτητα βοηθούν στην κατανόηση της περιόδου υπερβαίνει τα όρια της

διατήρηση αυτής της πρακτικής θα δημιουργούσε σοβαρά προβλήματα στη ροή του κειμένου. Γι' αυτόν τον λόγο αλλά και για οικονομία χώρου, έγινε επιλογή τόσο των εργασιακών ταυτοτήτων που παρουσιάζονται σε αυτό το υποκεφάλαιο όσο και των μπαλλαντών που αναφέρονται. Βασικό κριτήριο αυτού του διαχωρισμού αποτέλεσε το ενδιαφέρον που παρουσίασαν οι πληροφορίες σε επίπεδο στερεοτυπικής αναπαράστασης και έμφυλου καταμερισμού εργασίας.

¹²⁶¹ Βέβαια πρέπει να σημειωθεί ότι οι τεχνίτες που εξετάστηκαν στον τομέα της μεταποίησης διακινούν επίσης τα προϊόντα τα οποία παράγουν, επομένως εν μέρει εντάσσονται και στον τριτογενή τομέα της οικονομίας.

¹²⁶² Βλ. Rosemary O'Day, *The Professions in Early Modern England, 1450-1800: Servants of the Commonweal*, Νέα Υόρκη, Routledge, 2014 [2000], σελ. 3-4.

¹²⁶³ Η αναζήτηση του όρου «δικηγόρος» (lawyer) στο EBBA οδήγησε σε 8 αποτελέσματα και η αναζήτηση του ίδιου θέματος στο EBO σε 5 έργα. Τα αποτελέσματα σχετικά με τους δασκάλους ήταν πιο πολλά άλλα τα περισσότερα από αυτά δεν ήταν αξιοποιήσιμα διότι ο όρος χρησιμοποιείται με μεταφορική σημασία.

¹²⁶⁴ Βλ. για παράδειγμα N. F. R. Crafts, *British Economic Growth during the Industrial Revolution*, Νέα Υόρκη, OUP, 1985 και E. A. Wrigley, *Continuity, Chance and Change, The Character of the Industrial Revolution in England*, Κέιμπριτζ, CUP, ηλεκρ. εκδ. 2012 [1988].

¹²⁶⁵ Βλ. για παράδειγμα Maxine Berge (επιμ.), *Markets and Manufacture in Early Industrial Europe*, Οξφόρδη, Routledge, 2013 [1991], συλλογικός τόμος όπου εξετάζονται πλευρές της βιομηχανικής δομής και η οργάνωση της εργασίας, συμπεριλαμβάνοντας το ζήτημα της γυναικείας εργασίας και τη σχέση ανάμεσα στις «παραδόσεις της εργασίας» και την ανάδυση της «κουλτούρας της αγοράς» (market culture).

παρούσας έρευνας. Η μελέτη, όμως, των εμπόρων και των πωλητών καθώς και της θέσης που κατείχαν στην κοινότητα, όπως παρουσιάζεται στις μπαλλάντες, μπορεί να προσφέρει ενδιαφέροντα στοιχεία συνεισφέροντας στη συζήτηση σχετικά με τις αλλαγές στην αγορά, την κατανάλωση και τις σχετικές νοοτροπίες.

Οι έμποροι και οι πωλητές είναι αγαπημένοι χαρακτήρες των μπαλλαντών καθώς αναπαραστάσεις τους βρίσκονται σε ένα σχετικά μεγάλο αριθμό τραγουδιών και μία ποικιλία ανθρώπων, ανδρών και γυναικών, οι οποίοι ασχολούνται με την πώληση προϊόντων παρελάνει στους στίχους τους. Σε μία μπαλλάντα, ο άνθρωπος που φτάνει από την επαρχία στην αγορά «Rag Fair» εκπλήσσεται που εκτός από τους πωλητές μεταχειρισμένων ρούχων ακούει τις φωνές εκατοντάδων διαφορετικών πωλητών.¹²⁶⁶ Στους δρόμους της πόλης και ιδιαίτερα του Λονδίνου κυκλοφορούσαν σύμφωνα και με άλλα τραγούδια κάθε λογής πωλητές.¹²⁶⁷ Ειδικότερα, στους στίχους των μπαλλαντών εντοπίστηκαν μεγαλέμποροι¹²⁶⁸, έμποροι¹²⁶⁹ και καταστηματάρχες, καθώς και ιδιοκτήτες καπηλειών και πλανόδιοι πωλητές.¹²⁷⁰ Να σημειωθεί ότι ο

¹²⁶⁶ «The humours of rag-fair: or The countryman's description of their several trades and callings» (1736-1813), *BBO* Roud Number V3997. Rag Fair αρχικά ονομαζόταν η αγορά όπου πωλούνταν παλιά ρούχα η οποία λάμβανε χώρα στο Houndsditch του Λονδίνου. Αργότερα, ο όρος έγινε συνώνυμος κάθε τέτοιας αγοράς. Βλ. *OED*, λήμμα «Rag Fair» <https://www.oed.com/sheffield.idm.oclc.org/view/Entry/157447?redirectedFrom=rag+fair#eid> (20.08.2019).

¹²⁶⁷ Βλ. και «The rigs of London» (1833-1841), *BBO* Roud Number V9165, Edition-Bod2265.

¹²⁶⁸ Με τον όρο «μεγαλέμπορος» μεταφράζεται σε αυτό το σημείο ο όρος «merchant» για την εξυπηρέτηση της διάκρισης από τους όρους «tradesman» και «shopkeeper». Αρχικά ο όρος «merchant» χρησιμοποιούνταν για να δηλώσει το άτομο που αγόραζε και πωλούσε προϊόντα τα οποία δεν είχε κατασκευάσει το ίδιο με σκοπό το κέρδος. Από τον 16^ο αιώνα όμως, περιορίστηκε η χρήση του όρου στους χονδρέμπορους και ιδιαίτερα σε εκείνους που συναλλάσσονται με χώρες του εξωτερικού, *OED*, λήμμα «merchant». Αυτό επιβεβαιώνεται από το λεξικό του Johnson στο οποίο ως «merchant» ορίζεται το άτομο που ασκεί εμπόριο με μακρινές χώρες, Johnson, *A Dictionary of the English Language*, σελ. 1285.

¹²⁶⁹ Με τον όρο «έμπορος» μεταφράζεται σε αυτό το σημείο ο όρος «tradesman» ο οποίος σύμφωνα με το λεξικό του Johnson ορίζεται ως το άτομο που διατηρεί κατάστημα. Ο ίδιος διευκρινίζει ότι «ένας μεγαλέμπορος («merchant») καλείται «trader» αλλά όχι «tradesman», Johnson, *A Dictionary of the English Language*, σελ. 2080. Η μετάφραση του όρου «tradesman» αποδεικνύεται πιο πολύπλοκο ζήτημα αν ληφθεί υπόψη ο ορισμός που δίδεται από το *OED* για την υπό εξέταση περίοδο που περιλαμβάνει εκτός από την εμπορική δραστηριότητα και «...κάθε άλλη απασχόληση η οποία απαιτεί μαθητεία ή άλλη εκπαίδευση...», *OED*, λήμμα «tradesman». Λόγω της αμφισημίας του όρου οι μπαλλάντες με τον όρο «tradesman» αποκλείστηκαν από το δείγμα. Σε αυτό το σημείο πρέπει να επισημανθεί ότι ο ιστορικός Mark Hailwood στη μελέτη του στην οποία εξετάζει το ζήτημα της τιμής των «εμπόρων» (tradesmen) μέσα από τις μπαλλάντες του 17^{ου} αιώνα, τόνισε ότι ο τρόπος με τον οποίον χρησιμοποιείται στις μπαλλάντες ο εν λόγω όρος αποδεικνύει την ύπαρξη μίας ευρύτερης εργασιακής ταυτότητας η οποία περιλαμβάνει περισσότερα από τη συνείδηση που βασίζεται σε μία συγκεκριμένη εργασιακή ειδικότητα, Mark Hailwood, «The honest tradesman's honour?...», 79-103.

¹²⁷⁰ Συγκεκριμένα, πρώτον, η αναζήτηση στο *BBO* βάσει του θέματος «μεγαλέμποροι» (merchants) απέφερε συνολικά 121 αποτελέσματα. Από αυτά τα αποτελέσματα τα 93 αφορούν εκδόσεις και τα 28 έργα. Αντίστοιχα, η γενική αναζήτηση στο *EBBA* του ίδιου όρου απέφερε συνολικά 425 καταγραφές και η αναζήτηση στον τίτλο των μπαλλαντών που συμπεριλαμβάνει απέφερε 79 καταγραφές εκ των οποίων οι 19 συνοδεύονται από τη λέξη-κλειδί «οικονομικά/ εμπόριο» (economics/ commerce). Δεύτερον, η αναζήτηση βάσει του θέματος «έμποροι» (tradesmen) στο *BBO* απέφερε ακόμα περισσότερα αποτελέσματα, συνολικά 137. Από αυτά τα 93 αφορούσαν εκδόσεις και τα 44 έργα. Ο

διαχωρισμός ανάμεσα στον χονδρέμπορο και στον μικρότερης κλίμακας έμπορο δεν είναι πάντα σαφής στις μπαλλάντες. Εξίσου δυσδιάκριτα ήταν σε ορισμένες από τις περιπτώσεις που εξετάστηκαν τα όρια ανάμεσα σε εκείνους που είτε διαθέτουν τα προϊόντα τους στα σχετικά καταστήματα είτε σε πάγκους στο πλαίσιο μίας αγοράς είτε σε οποιοδήποτε σημείο της πόλης ή και εκτός αυτής, όντας πλανόδιοι.

Η θεματολογία των τραγουδιών στα οποία πρωταγωνιστούν μεγαλέμποροι παρουσιάζει σχετική ποικιλία, αντίστοιχη του πλήθους των μπαλλαντών που εντοπίστηκαν. Τα θέματα που επικρατούν σχετίζονται κυρίως με τον πλούτο και το κοινωνικό στάτους, τη ναυτιλία και τις σχέσεις. Οι μπαλλάντες σε γενικές γραμμές παρουσιάζουν τον μεγαλέμπορο ευκατάστατο καθώς το στερεοτυπικό επίθετο που τον συνοδεύει συχνότερα είναι «εύπορος» (wealthy). Η εργασία του είναι επομένως μία από τις λίγες από αυτές που εξετάστηκαν που συνδέεται με τον πλούτο και όχι με τις οικονομικές δυσκολίες. Μάλιστα, μία από τις δημοφιλέστερες μελωδίες για μπαλλάντες φέρει τον τίτλο «Ο πλούσιος έμπορος» (*The Rich Merchant Man*).¹²⁷¹ Η καλή οικονομική κατάσταση των εμπόρων, όπως παρουσιάζεται στις μπαλλάντες, έρχεται σε αντίθεση με τους υπόλοιπους ήρωες των τραγουδιών οι οποίοι δεν απολαμβάνουν τον ίδιο πλούτο.¹²⁷² Ο πλούτος, όμως, των μεγαλεμπόρων συνδέεται σε ελάχιστα τραγούδια του δείγματος με την πολιτική επιρροή.¹²⁷³ Περισσότερο συνδέεται με την πατριαρχική εξουσία και τη δύναμή τους απέναντι στους υπηρέτες και τους μαθητευόμενους τους.¹²⁷⁴

ίδιος όρος βρέθηκε στον τίτλο 14 μπαλλαντών του EBBA, με 9 από αυτές να περιλαμβάνουν τη λέξη-κλειδί «οικονομικά/ εμπόριο». Τρίτον, η αναζήτηση στο BBO βάσει του θέματος «καταστηματάρχες» (shopkeepers) απέφερε συνολικά 65 αποτελέσματα, 46 εκδόσεις και 19 έργα. Επίσης, στο δείγμα εντάχθηκαν και δύο τραγούδια από το EBBA τα οποία έφεραν τη λέξη-κλειδί «οικονομικά/ εμπόριο» και ταυτόχρονα στο τίτλο τους τον όρο «κατάστημα» (shop). Τέταρτον, οι περιπτώσεις σχετικά με οικοδεσπότες καπηλειών αντλήθηκαν από τα συνολικά 191 αποτελέσματα, 135 εκδόσεις και 56 έργα, που βρέθηκαν στο BBO σχετικά με το θέμα «καπηλειό» (tavern). Ακόμα στο δείγμα συμπεριλήφθηκαν οι 5 μπαλλάντες που βρέθηκαν στο EBBA οι οποίες έφεραν στον τίτλο τους τον όρο «alewife». Τέλος, η αναζήτηση στο BBO βάσει του θέματος «street traders» απέφερε συνολικά 284 αποτελέσματα εκ των οποίων τα 230 αφορούσαν εκδόσεις και τα 54 έργα. Η αναζήτηση στο EBBA μπαλλαντών με πρωταγωνιστές πλανόδιους πωλητές αποδείχθηκε μία δύσκολη υπόθεση καθώς οι γενικοί όροι «pedlaer/peddler» και «monger» απέφεραν μόλις 9 και 13 αποτελέσματα αντίστοιχα, ενώ η αναζήτηση των όρων «hawker» και «street trader» αποδείχθηκε άκαρπη.

¹²⁷¹ Simpson, *The British Broadside Ballad and Its Music*, σελ. 602-604. Βλ. και παράρτημα, σελ.639.

¹²⁷² Αυτή η διαφορά αποτυπώνεται έντονα στο πλήθος των τραγουδιών που βρέθηκαν στο δείγμα τα οποία αφορούν στις ερωτικές σχέσεις καθώς το θέμα που συνοδεύει συχνότερα με το θέμα των εμπόρων σύμφωνα με το BBO είναι το «έρωτας- διαφορά στη κοινωνική θέση» (Courtship-difference in social status).

¹²⁷³ «THE / MERCHANT, / A-LA-MODE» (?), NLS, Crawford EB.145, EBBA 32934.

¹²⁷⁴ Σε προηγούμενο σημείο είχε αναφερθεί ότι πολλοί από τους μαθητευόμενους που αναφέρονται στις μπαλλάντες μαθητεύουν δίπλα σε εμπόρους, βλ. «George Barnwell» (1817-1885), BBO Roud Number 546: «An excellent ballad of George Barnwell an apprentice of London, who was undone by a

Όσον αφορά στις σχέσεις, οι μεγαλέμποροι, όπως και οι γιοί τους, πρωταγωνιστούν σε πολλά τραγούδια που αφηγούνται ερωτικές ιστορίες.¹²⁷⁵ Από τη μία πλευρά, αρκετά από αυτά αναφέρονται στις σχέσεις των εμπόρων με πόρνες, ενώ άλλα σε ιστορίες αποπλάνησης στις οποίες οι μεγαλέμποροι τελικά αποδεικνύονται ανέντιμοι και εγκαταλείπουν τις γυναίκες οι οποίες συνήθως ανήκουν σε χαμηλότερες κοινωνικές ομάδες.¹²⁷⁶ Από την άλλη, οι έμποροι παρουσιάζονται στις μπαλλάντες ικανοί να προσφέρουν μία ευτυχισμένη ζωή στη σύζυγό τους, με πλούτη και φήμη.¹²⁷⁷ Σε ένα σχετικό τραγούδι μία νεαρή κοπέλα εξηγεί στη μητέρα της ότι «δεν έχ[ει] τη δύναμη να πει όχι» στον μεγαλέμπορο που τη διεκδικεί.¹²⁷⁸ Ο τελευταίος την αποκαλεί «κόσμημα» και της προσφέρει ακριβά δώρα. Η κοπέλα φαντάζεται τον έγγαμο βίο δίπλα στον «πλούσιο και φημισμένο μεγαλέμπορο» πολυτελή, με υπηρέτες και ακριβά ενδύματα. Επίσης, οι χήρες των μεγαλεμπόρων παρουσιάζονται το ίδιο πλούσιες. Ως εκ τούτου, μπορούν πιο εύκολα να προχωρήσουν σε έναν δεύτερο γάμο και πολλοί άνδρες τις διεκδικούν.¹²⁷⁹ Αντίστοιχα, επιθυμητές σύζυγοι παρουσιάζονται

strumpet» (1658-1812), *BBO* Roud Number V7925· «The constant pair; or The pretty 'prentice boy» (1813-1885), *BBO* Roud Number V7560. Βλ. και παραπάνω, κεφάλαιο 2, σελ. .

¹²⁷⁵ «The two Unhappy Lovers; / Being a Wealthy Merchant who broke his heart for Love, and the / Mercers Beautiful Daughter, who after his Death, Poysoned her self / in despair» (1662-1692), PL, Pepys 5.332, *EBBA* 22169· «The Merchant of Scotland, / AND / The Unfortunate Damosel. / A Damosel fair in Scotland born, / Being full of grief and left forlorn, / 'Twas an English-man that she did love, / Who left her and unkind did prove: / In private she did make great moan. / Because her English-man was gone. / An Edenborough-Merchant there. / Her sighs and groans did chance to hear: / And married her, but in short time, / Was forc'd to leave his Native chine; / And sail unto some forraign shore, / Leaving her sadder then before» (1670-1685?), BL, Roxburghe 3.162-163, *EBBA* 30465· «William and Prudence's overthrow: or, The Billingsgate merchant son's tragedy» (1736-1763), *BBO* Roud Number V9955.

¹²⁷⁶ Βλ. για παράδειγμα «A choice penny-worth of wit» (1780-1844), *BBO* Roud Number V3156· «THE / Deceitful Merchant: / OR, / The Waterman's Daughter's Wrongs redress'd by Fortune[s] / Favours, after strange and wonderful Adventures» (1683-1703?), PL, Pepys 5.249, *EBBA* 22084· «THE / Merchants Son of Exeter: / Shewing how he Courted a Mercers Daughter whom he / Pretended he dearly Loved, yet after faithful vows and solemn Engagements, he / left her and Marri'd with another, which was the cause of her Languishing to / Death» (1675-1696), PL, Pepys, 3.365, *EBBA* 21381.

¹²⁷⁷ «THE / Oxfordshire Damosel, / Or, The London MERCHANT'S Choice. / Her Beauty Bright was his Delight, / But yet she said him nay, / She would not yield to him the Field, / Till Marriage made the way» (1685?), NLS, Crawford EB.1158, *EBBA* 33996· «THE / Oxfordshire Damosel...» (1985?), BLML, Michell-Jolliffe 2000 Folio 6 70, *EBBA* 35751.

¹²⁷⁸ «An ANSWER to the / Praise of Good Husbands; / OR, / The Dutiful Daughters Fortunate marriage. / Her tender Mother she obey'd, / who did good counsel give / And was resolv'd to live a maid, / while she might happy live, / In love free from all care and strife, / in this she's not to blame, / For now she is a Merchants wife, / and lives in worthy fame» (1685-1688), PL, Pepys 4.89, *EBBA* 21753.

¹²⁷⁹ Βλ. για παράδειγμα «The doating mother's garland» (1798-1846), *BBO* Roud Number V9003 · «THE / Lusty Lad of London: / OR, / The pleasant Wooing betwixt brawny Will a Wine- / Cooper, and a wealthy Merchant's fair Widow» (1671-1702 ?), PL, Pepys 5.226, *EBBA* 22061· «THE / Lusty Lad of London...» (1672-1702?), NLS, Crawford EB.261, *EBBA* 33468.

και οι θυγατέρες των μεγαλέμπορων.¹²⁸⁰ Οι τελευταίες πέφτουν σε αρκετές περιπτώσεις θύματα αποπλάνησης επιτήδειων ανδρών.¹²⁸¹

Τέλος, έχει ενδιαφέρον ότι σε αρκετές μπαλλάντες εξιστορούνται περιπτώσεις όπου οι μεγαλέμποροι αποδεικνύονται σκληροί γονείς.¹²⁸² Το συχνότερο σημείο τριβής ανάμεσα στους μεγαλέμπορους γονείς και στα παιδιά τους είναι η επιλογή συζύγου. Για παράδειγμα, σε ένα αρκετά δημοφιλές τραγούδι, που βρέθηκε σε δεκατρείς παραλλαγές και ανατυπώσεις, η Dinah που διαθέτει «ένα πολύ μεγάλο μέρος ασημιού και χρυσού» αυτοκτονεί επειδή δεν θέλει να παντρευτεί τον ευκατάστατο άνδρα που επιχειρεί να της επιβάλει ο μεγαλέμπορος πατέρας της.¹²⁸³ Σε ένα άλλο τραγούδι, ο μεγαλέμπορος και η γυναίκα του διώχνουν οργισμένοι από το σπίτι τον γιό τους και τον αποκληρώνουν διότι επέλεξε να παντρευτεί την κόρη ενός αγρότη.¹²⁸⁴ Η περίπτωση των μεγαλέμπορων είναι από τις λίγες, ίσως η μοναδική, από τις εργασιακές ταυτότητες οι οποίες συνδέονται με μία στερεοτυπική αναπαράσταση σχετική με την οικογενειακή ζωή. Να σημειωθεί, όμως, ότι η εικόνα του σκληρού γονέα βασίζεται στην οικονομική του ευρωστία και την επιθυμία του για τη διατήρηση του οικογενειακού πλούτου μέσω του γάμου τόσο των απογόνων του ανεξαρτήτως φύλου με άτομα του ίδιου ή ανώτερου κοινωνικού επιπέδου.

Ένα άλλο ζήτημα που προκύπτει στις μπαλλάντες που σχετίζονται με τους μεγαλέμπορους είναι αυτό της εμπορικής ναυτιλίας καθώς, όπως έχει ήδη επισημανθεί, ο ίδιος ο όρος «merchant» χρησιμοποιούνταν για να περιγράψει και τους εμπόρους που δραστηριοποιούνταν εκτός των συνόρων της χώρας. Αρκετά συχνά, λοιπόν, οι μπαλλάντες που αφορούν στους μεγαλέμπορους αναφέρονται και στους ναυτικούς καθώς όπως παρατίθεται στην μπαλλάντα με τίτλο «Οι γενναίοι ναυτικοί» «οι μεγαλέμποροι μας θα χρησιμοποιήσουν εμάς (τους ναύτες) για να φέρουμε πλούτο».¹²⁸⁵ Το ενδιαφέρον είναι ότι σε αυτά τα τραγούδια που αφορούν στο εμπόριο μέσω θαλάσσης εκτός από τους εμπόρους και τους αναμενόμενους άνδρες

¹²⁸⁰ «The Northampton-shire Louer, or a pleasant Dialogue betweene a Northampton- / shire Gentleman and a Marchants daughter of London» (1625?), PL, Pepys 1.324-325, *EBBA* 20155.

¹²⁸¹ Βλ. για παράδειγμα «The blooming Rose of fair Britain's isle» (?), *BBO* Roud Number 1796.

¹²⁸² «The Downfal of Pride: / BEING / An Account of a Merchants Wife, who having two Daughters, / loved one, and hated the other: Together with a Relation of her Dar- / ling, and her own Misfortune, as likewise the Prosperity of her despised / Daughter, by whom they were all at length Succoured in their Distress» (1675-1696?), PL, Pepys 2.59, *EBBA* 20683.

¹²⁸³ «William and Dinah» (1789-1866), *BBO* Roud Number 271. Ένα άλλο παράδειγμα, μία εξίσου δημοφιλής μπαλλάντα που εντοπίστηκε σε 11 παραλλαγές και ανατυπώσεις, είναι το τραγούδι «The Yarmouth tragedy; or, The constant lovers» (1780-1861), *BBO* Roud Number 187.

¹²⁸⁴ «The Bristol garland» (1812-1830), *BBO* Roud Number V9000.

¹²⁸⁵ «The brave mariners» ή «The new mariners» (1780-1844), *BBO* Roud Number 18526.

ναυτικούς απαντώνται και γυναίκες ναυτικοί. Στις περισσότερες από αυτές τις περιπτώσεις οι γυναίκες μεταμφιέζονται σε άνδρες με σκοπό να επιβιβαστούν κι αυτές στο καράβι, ώστε να βρεθούν μαζί με τον αγαπημένο τους ή να μπορέσουν να ταξιδέψουν για να τον συναντήσουν.¹²⁸⁶ Η πιο δημοφιλής από αυτές τις μπαλλάντες βρέθηκε σε δεκαέξι εκδόσεις και αφορά στην «*κόρη πλούσιου εμπόρου*».¹²⁸⁷ Σε μία από τις παραλλαγές αναφέρεται ότι είναι κόρη εμπόρου μεταξίου.¹²⁸⁸ Η παρενδυσία λειτουργεί σε αυτήν, αλλά και σε άλλες πολλές παρόμοιες αφηγήσεις, ως το μέσο με το οποίο οι γυναίκες, ως επί το πλείστον οι κόρες των εμπόρων, μπορούν να υπερβούν τα όρια που θέτει το φύλο τους. Σε μία άλλη περίπτωση, η κόρη ενός μεγαλέμπορου ακολούθησε τον ναύτη ονόματι Jack Munro ακόμα και στη μάχη.¹²⁸⁹

Η διάκριση των μπαλλαντών που αναφέρονται στο εμπορικό ναυτικό από εκείνες που αναφέρονται στο πολεμικό ήταν δύσκολη.¹²⁹⁰ Παρόλα αυτά, μπορεί να ειπωθεί ότι η θεματολογία των τραγουδιών που αναφέρονται σε ναυτικούς περιλαμβάνει τον αποχωρισμό και την επιστροφή, την αναμονή για την ώρα του γυρισμού, ναυμαχίες και ναυάγια.

Οι κίνδυνοι της θάλασσας αποτελούν το πιο δημοφιλές θέμα αυτών των τραγουδιών ακόμα κι όταν πρόκειται για το εμπορικό ναυτικό και όχι το πολεμικό.

¹²⁸⁶ Αρκετά δημοφιλές αποδείχθηκε και το θέμα «γυναίκες ναυτικοί» (women sailors) αφού εντοπίστηκαν συνολικά 216 αποτελέσματα, 190 εκδόσεις και 26 έργα.

¹²⁸⁷ Η γυναίκα επιβιβάζεται στο πλοίο αλλά όταν εκείνο βουλιάζει, εκείνοι που κατάφεραν να επιβιβαστούν σε μία άλλη βάρκα ρίχνουν κλήρο για να δούνε ποιος θα φαγωθεί. Ο κλήρος πέφτει στην κοπέλα, ενώ ο κλήρος του «*χασάπη*» πέφτει στον άνδρα για χάρη του οποίου έγινε μέλος του πληρώματος εξαρχής. Τελευταία στιγμή ο καπετάνιος επεμβαίνει, αποτρέπει τον κανιβαλισμό και καθισχύαζει τους επιβαίνοντες δίνοντας στο τραγούδι ευτυχές τέλος αφού στη συνέχεια το ζευγάρι παντρεύεται και ζει αγαπημένο, «New York streets» ή «The female sailor» ή «The silk mercer's daughter garland» (1819-1910), *BBO* Roud Number 552.

¹²⁸⁸ «The silk merchant's daughter» (?), *BBO* Roud Number 552, Edition-Bod15373 και Edition-Bod13361.

¹²⁸⁹ «Jack Munro» (1774-1850), *BBO* Roud Number 268.

¹²⁹⁰ Η αναζήτηση στο EBBA μπαλλαντών σχετικά με την εργασία στο πολεμικό ναυτικό, όπως και στον στρατό, αποδείχθηκε δύσκολη υπόθεση λόγω του ότι η σχετική λέξη-κλειδί που έχει χρησιμοποιηθεί από τη βάση είναι πάρα πολύ γενική για να εξυπηρετήσει τις ανάγκες της παρούσας έδρασης. Συγκεκριμένα, η λέξη-κλειδί «στρατός/ πόλεμος» απέφερε 795 καταγραφές οι οποίες καλύπτουν μία ευρεία γκάμα θεμάτων σχετικών με χερσαίες και ναυτικές πολεμικές επιχειρήσεις αλλά και με την εμπειρία της στρατιωτικής ζωής. Στο BBO το μακράν πιο δημοφιλές θέμα από αυτά που εξετάστηκαν είναι οι «ναυτικοί». Τα συνολικά αποτελέσματα ήταν 1.112, ενώ το δεύτερο πιο δημοφιλές θέμα ήταν οι «αγρότες» με 274 συνολικά αποτελέσματα και τρίτο η «πορνεία» με 273 συνολικά αποτελέσματα. Από τα 1.112 αποτελέσματα που φέρουν το θέμα «ναυτικοί», τα 1.364 αφορούν εκδόσεις και τα 63 έργα. Να σημειωθεί ότι το θέμα βάσει του οποίου πραγματοποιήθηκε η αναζήτηση αναφέρεται στο εμπορικό ναυτικό αλλά και στο πολεμικό, ενώ αντιθέτως στο EBBA υπάρχει ξεχωριστή λέξη-κλειδί για τη ναυτιλία. Ειδικότερα, η αναζήτηση με τη λέξη-κλειδί «ναυτιλία» (maritime) η οποία χρησιμοποιήθηκε για να χαρακτηρίσει τραγούδια που αναφέρονται γενικά σε πρόσωπα και γεγονότα σχετικά με τη θάλασσα απέφερε συνολικά 496 καταγραφές, εκ των οποίων οι 26 φέρουν παράλληλα τη λέξη-κλειδί «εργασία/ τέχνη». Ο όρος ναυτιλία, όμως, χρησιμοποιείται με μία ευρύτερη έννοια περιλαμβάνοντας όλα τα θέματα που έχουν να κάνουν με τη θάλασσα όπως για παράδειγμα οι ψαράδες για τους οποίους έχει γίνει λόγος σε προηγούμενο υποκεφάλαιο.

Στις περισσότερες περιπτώσεις εξαιρείται η ανδρεία και το θάρρος των ναυτικών, καθώς έχουν να αντιμετωπίσουν όχι μόνο τις δυσμενείς καιρικές συνθήκες αλλά και πιθανές εχθρικές επιθέσεις.¹²⁹¹ Σε μία μάλιστα μπαλλάντα στα προβλήματα των ναυτικών προστίθεται η ανησυχία τους ως προς την πίστη των συζύγων τους κατά τη διάρκεια της απουσία τους.¹²⁹² Ο θάνατος στη θάλασσα αποτελεί βασικό θέμα τραγουδιών όπως εκείνα με τίτλο «Ο θρήνος της Susan για τον χαμό του ναύτη της», «Το Τελευταίο αντίο του ναύτη» και του δημοφιλούς «Ο τάφος του ναύτη».¹²⁹³ Φυσικά δεν λείπουν οι μπαλλάντες οι οποίες αναφέρονται σε ναυτικούς οι οποίοι έπεσαν κατά τη διάρκεια ναυμαχίας, όπως για παράδειγμα μία αρκετά δημοφιλής κρίνοντας από τις οκτώ εκδόσεις μπαλλάντα, η οποία είναι αφιερωμένη σε έναν ναύτη ονόματι Tom Halliard.¹²⁹⁴ Επίσης, οι βετεράνοι ναυτικοί αποτελούν βασικό θέμα μπαλλαντών όπως για παράδειγμα το τραγούδι που βρέθηκε σε έντεκα εκδόσεις με θέμα έναν βετεράνο του ναυτικού ονόματι Ben Block.¹²⁹⁵

Το πιο δημοφιλές από τα τραγούδια σχετικά με τους ναυτικούς που βρέθηκε στο EBBA είναι ένα έργο του διάσημου συγγραφέα μπαλλαντών Martin Parker με τίτλο «Η μαινόμενη οργή του Ποσειδώνα ή Τα βάσανα του ηρωικού ναυτικού».¹²⁹⁶ Ήδη από τον τίτλο τονίζονται οι κακουχίες που υπομένουν και οι κίνδυνοι που αντιμετωπίζουν οι ναυτικοί λόγω των άσχημων καιρικών συνθηκών σε αντίθεση με άλλους, όπως για παράδειγμα τους δικηγόρους που κάθονται προστατευμένοι «στα

¹²⁹¹ «The STORM, / Or the, Dangers of the Sea» (1800?), BL, Roxburghe 3.401, *EBBA* 31100· «THE / Jolly Seamens VVelfare / Upon the Ocean, Or, / The Landmens Kindness to their / WIVES in their Absence» (1691), PL, Pepys 5.362, *EBBA* 22186· «The Jovial Marriner; / OR, / The Sea-mans Renown. / Sail forth bold Sea-men, plough the Liquid Main, / Fear neither storms nor Pirats, strive for gain. / Whilst others sleep at home in a whole skin, / Your brave adventures shall great honour win», NLS, Crawford EB.544, *EBBA* 32976· «The Sea-mans Compass / OR / A dainty new Ditty composed and pend / The deeds of brave Sea-men to praise and commend, / 'Twas made by a Maid that to Gravesend did pass, / Now mark, and you quickly shall hear how it was» (Lawrence Price, 1623-1661?), UGL, Euing 325, *EBBA* 31990.

¹²⁹² Βλ. «THE / Jolly Seamens VVelfare / Upon the Ocean, Or, / The Landmens Kindness to their / WIVES in their Absence» (1691), PL, Pepys 5.362, *EBBA* 22186.

¹²⁹³ «Susan's lamentation, for the loss of her sailor» (1770-1800), *BBO* Roud Number V32699, Edition-Bod14240· «The sailor's last audie» (1840-1866), *BBO* Roud Number 1967, Edition-Bod2702· «Sailor's grave» (1840-1883), *BBO* Roud Number 2676, Edition-Bod22111.

¹²⁹⁴ «Tom Halliard» (1802-1855), *BBO* Roud Number V462.

¹²⁹⁵ «Ben Block» (1819-1844), *BBO* Roud Number V213.

¹²⁹⁶ «NEPTUNE's Raging FURY. / OR, / The Gallant Seaman's SUFFERINGS. / Being a Relation of their Perils and Dangers, and of the extraordina- / ry Hazards they undergo in their noble Adventures. Together / with their undaunted Valour, and rare Constancy in all their Ex- / tremities; and the manner of their rejoycing on Shore at their re- / turn Home» (1714-1724?), NLS, Crawford EB.1400, *EBBA* 33926· «Neptune's raging Fury...» (1728-1763?), BL, Roxburghe 3.754-3.755, *EBBA* 31462· «Neptune's Raging Fury...» (1693-1685?), NLS, Crawford EB.1399, *EBBA* 33925· «Neptune's Raging Fury...» (1693-1695?), HLHU, EBB65, *EBBA* 35142· «Neptune's Raging Fury...» (1693-1685?), BL, Roxburghe 2.543 (verso), *EBBA* 31143· «Neptune's Raging Fury...» (1684-1686), PL, Pepys 4.201, *EBBA* 21863.

ζεστά δεν μπορούν να πάθουν κακό» ή τους άντρες που συχνάζουν στις ταβέρνες. Η σύγκριση ανάμεσα στην ζωή των ναυτικών που είναι γεμάτη κινδύνους και μόχθο και στην ζωή εκείνων που μένουν στη στεριά, απολαμβάνουν την ασφάλεια και διασκεδάζουν διατρέχει το τραγούδι από την αρχή έως το τέλος καθώς αναφέρεται σε διάφορα σημεία ότι ναυτικοί παλεύουν με τα κύματα, τους τρομερούς ανέμους και τις καταιγίδες, ενώ οι άλλοι απολαμβάνουν τη ζεστασιά της ταβέρνας. Παράλληλα, όμως, τίγονται και άλλα θέματα που αφορούν στη δουλειά ενός ναυτικού. Ειδικότερα, ο στόχος των ναυτικών που προτάσσεται είναι το εμπόριο. Συγκεκριμένα αναφέρεται:

*«Φέρνουμε στην πατρίδα ακριβά εμπορεύματα,
Και κοσμήματα μεγάλης αξίας».*

Ο αφηγητής συμπληρώνει ότι ο στόχος τους είναι η ικανοποίηση των συμπατριωτών τους και ειδικότερα των ευγενών (gentry). Για να προμηθεύσουν το αγγλικό καταναλωτικό κοινό με αγαθά κάνουν μικρότερα και μεγαλύτερα ταξίδια ακόμα και μέχρι τη μακρινή Ινδία:

*«Μερικές φορές πλέουμε στις Ινδίες
για να φέρουμε στην πατρίδα σπάνια μπαχαρικά,
άλλες στη Γαλλία και στην Ισπανία
για να αποκτήσουμε ασύγκριτα κρασιά».*

Στη συνέχεια, όμως, αποκαλύπτεται ακόμα μία πλευρά της εργασίας τους, εκείνη που συνδέεται με τον μαχητικό χαρακτήρα τους σε περίπτωση που οι περιστάσεις το απαιτούσαν. Χαρακτηριστικά αναφέρεται:

*«Αν Εχθροί μας εναντιωθούν,
Όταν η Αγγλία βρίσκεται σε πόλεμο
Με οποιοδήποτε ξένο Έθνος,
Δεν φοβόμαστε ούτε πληγές ούτε ουλές
Τα βρυχώμενα όπλα μας θα τους μάθουν
Την ανδρεία μας να γνωρίζουν...».*

Ο πατριωτισμός και η γενναιότητα παρουσιάζονται αλληλένδετα με την ταυτότητα των ναυτικών. Το τραγούδι τελειώνει με την αναφορά στον γυρισμό των ναυτικών στο σπίτι τους και τις προσδοκώμενες απολαβές τους. Λαμβάνοντας υπόψη όλα αυτά τα στοιχεία του κειμένου γίνεται σαφές ότι η συγκεκριμένη μπαλλάντα, η αφήγηση της οποίας γίνεται σε α' πληθυντικό, ανήκει στην κατηγορία των τραγουδιών που σκοπό έχουν να εμψυχώσουν τα άτομα που ανήκουν σε μία συγκεκριμένη εργασιακή

ομάδα αποδίδοντάς τους ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τα οποία τους κάνουν να ξεχωρίζουν από τους υπόλοιπους. Για τους ναυτικούς αυτά είναι το θάρρος, η ανδρεία και η καρτερία με την οποία αντιμετωπίζουν τις κακουχίες και τους κινδύνους που παραμονεύουν στη θάλασσα.

Σε αντιδιαστολή με τους ναυτικούς που θέτουν σε κίνδυνο τη ζωή τους για να υπηρετήσουν το εμπόριο και τους εύπορους μεγαλέμπορους, οι καταστηματαρχές που εμφανίζονται στις μπαλλάντες δεν παρουσιάζουν στερεοτυπικά έντονη εικόνα. Ειδικότερα, οι μπαλλάντες που αναφέρονται στους ανθρώπους οι οποίοι διατηρούσαν κατάστημα και χρονολογούνται στον 17^ο αιώνα είναι μόλις τέσσερις με τις μισές από αυτές να αναφέρονται στις δυσκολίες που αντιμετωπίζουν οι καταστηματαρχές. Στα άλλα σχετικά τραγούδια της υπό εξέταση περιόδου περισσότερο προβάλλονται οι γυναίκες που συνδέονται με τους καταστηματαρχές παρά οι ίδιοι.¹²⁹⁷

Στις μπαλλάντες που εξετάστηκαν, βρέθηκαν μόνο τρεις περιπτώσεις γυναικών για τις οποίες αναφέρεται ξεκάθαρα ότι διατηρούν οι ίδιες ένα κατάστημα. Στην πρώτη, πρόκειται για μία χήρα ονόματι Mrs Waddle η οποία διατηρεί ένα μαγαζί που προσφέρει φαγητό από το οποίο μάλιστα «δεν είχε μικρό κέρδος».¹²⁹⁸ Το τραγούδι αναφέρεται στον γάμο της χήρας με τον «δοσατζή» γείτονά της ο οποίος όμως έληξε άδοξα με τη γυναίκα να σπάει με ένα σκαμνί το κεφάλι του ανδρός της. Στη δεύτερη, ο αφηγητής περιγράφει πώς διεκδίκησε και τελικά παντρεύτηκε μία χήρα στην οποία ανήκε το μαγαζί που στη συνέχεια ανέλαβε ο ίδιος ως σύζυγος

¹²⁹⁷ Στο ένα η μέλλουσα γυναίκα του «γενναίου καταστηματαρχή» τον απαρνιέται κι εκείνος αυτοκτονεί, ενώ στο άλλο, που αρχικά είχε τυπωθεί στο Δουβλίνο, η γυναίκα του καταστηματαρχή τον απατά με έναν ιερέα. Βλ. «The pining Maid / OR / A Pattern for Lovers / Giving a brief account of the unfortunate death of a young Man living / in Coventry, Shopkeeper, who drowned himself for the Love of a / Maid daughter to a Captain of the said City, because she denyed her / promise and would not yeild to be his wife and now she live in a / most sad condition and is very much troubled in her mind the Poet / having a hint of some of her grief composed those lines into meeter, / according to her directions and so caused it to be Printed for all / young men and maids, to take example by the same» (1672-1696 ?), BL, Roxburghe 3.118-3.119, *EBBA* 30434 και «Here, Here, Here is Pig and Pork: / OR, / (A Catholick Tradition) / SHEVVing / How a lustfull Roman Bore / Made a delicate Piggin Riggin a Catholick VVhore; / Whereby you may see, if you are not stark blind, / That the Priests will never Marry while some Wives are so kind. / Giving an Account of Father Wifely, the Popish Bishop of Kildare in Ireland, / and a Shop-keeper's VVife in High=street, Dublin» (1689), PL, Pepys 2.315r, *EBBA* 20933.

¹²⁹⁸ «Widow Waddle of Chickabiddy-lane» (1808), *BBO* Roud Number V1775. Συγκεκριμένα αναφέρεται ότι διατηρεί ένα «trips and trotter shop» που σε ελεύθερη μετάφραση θα αποδιδόταν ως μαγαζί για τυρί και πατσά. Για την ακρίβεια, ο όρος «trips» αναφέρεται στα κομμάτια φλούδας τυριού και ο όρος «trotter» αναφέρεται στα πόδια τετράποδου, ιδιαίτερα προβάτων και χοίρων που χρησιμοποιούνται στο φαγητό. Βλ. *OED*, λήμμα «trip» <https://www-oed-com.sheffield.idm.oclc.org/view/Entry/206232?rkey=n4O1Gg&result=3&isAdvanced=false#eid> και «trotter» <https://www-oed-com.sheffield.idm.oclc.org/view/Entry/206755?redirectedFrom=trotter#eid> (20.08.2019).

πια.¹²⁹⁹ Το τέλος ούτε σε αυτήν την περίπτωση είναι καλό διότι η γυναίκα είναι δυστυχισμένη λόγω του ότι «*αν και είναι παντρεμένοι πέντε χρόνια*», δεν έχουν κάνει οικογένεια. Επομένως, τόσο στην πρώτη όσο και στη δεύτερη περίπτωση οι γυναίκες που παρουσιάζονται να διαθέτουν ένα μαγαζί είναι χήρες που με το έναν ή τον άλλον τρόπο αδυνατούν να ανταπεξέλθουν στο πρότυπο της οικογενειακής ζωής.

Οι περιπτώσεις γυναικών ιδιοκτητών ήταν ελάχιστες. Εντοπίστηκαν, όμως, τραγούδια τα οποία αναφέρονται ρητά στη γυναικεία εργασία εντός ενός μαγαζιού. Για παράδειγμα σε μία μπαλλάντα για την οποία έχει ήδη γίνει λόγος, ένα κορίτσι αναφέρει ότι η μητέρα της η οποία πουλάει «*μήλα, ξηρούς καρπούς και κέικ*» όταν πρέπει να «*πεταχτεί στην αγορά*» αφήνει την ίδια να προσέχει το μαγαζί.¹³⁰⁰ Άλλες περιπτώσεις αφορούν σε ζευγάρια που εργάζονται μαζί. Για παράδειγμα, σε μία μπαλλάντα ένας άνδρας και μία γυναίκα ονειρεύονται το μαγαζί που επιθυμούν να ανοίξουν μετά τον γάμο τους και συζητούν σχετικά με τη διαχείριση του κάνοντας σαφές ότι και οι δύο τους θα συνεισφέρουν με την εργασία τους.¹³⁰¹ Παρόλα αυτά και στις δύο εικόνες που συνοδεύουν τις δύο διαφορετικές εκδόσεις του τραγουδιού υπάρχουν μόνο ανδρικές φιγούρες και καμία γυναικεία. Το ίδιο παρατηρείται όχι μόνο σε αυτήν την μπαλλάντα αλλά και σε άλλες με παρεμφερές περιεχόμενο, όπως στην πιο δημοφιλή με έξι εκδόσεις και με τίτλο «Ο τρόπος να ζεις», στην οποία το πρωταγωνιστικό ζευγάρι είναι ήδη παντρεμένο.¹³⁰² Το είδος του καταστήματος για το οποίο γίνεται λόγος είναι ίδιο και στα δύο αυτά τραγούδια: πρόκειται, για ένα «*chandler shop*», που όπως γίνεται σαφές από το περιεχόμενο των τραγουδιών, είναι ένα είδος παντοπωλείου που παράλληλα είναι δυνατό να προσφέρει μέχρι και κατάλυμα.

¹²⁹⁹ «Hang up your hat behind the door» (1863-1885), *BBO Roud Number 7685*, Edition-Bod7179. Η χήρα προσκαλεί τον αφηγητή και ανάμεσα στα άλλα του λέει:

*«κάθισε με την ησυχία σου όσο σου αρέσει,
γιατί το μαγαζί ανήκει σε μένα».*

Στο τέλος της μπαλλάντας ο αφηγητής εξιστορεί:

*«... σε λιγότερο από έναν μήνα έγινα σύζυγός της
Και πάνω από την πόρτα έγραψα το όνομά μου·
Εγώ τώρα φροντίζω την επιχείρηση στη θέση της γυναίκας μου».*

¹³⁰⁰ «The charity girl» (1835-1862), *BBO Roud Number 17715*. Βλ. και σελ. 121.

¹³⁰¹ «Chandler's shop» (1838-1845), *BBO Roud Number V5513*.

¹³⁰² «The way to live» (18---1883), *BBO Roud Number V13612*.

Εικόνα 50 «Widow Waddle of Chickabiddy-lane» (1808)¹³⁰³

CHANDLER'S SHOP.

Εικόνα 51 «Chandler's shop» (1838-1845)¹³⁰⁴

Ένα από τα θέματα που θίγονται ιδιαίτερώς στις μπαλλάντες από τις τελευταίες δεκαετίες του 18^{ου} αιώνα έως και το τέλος της υπό εξέταση περιόδου είναι το ζήτημα της εξαπάτησης των πελατών:

«Θα ξεκινήσω με τους καταστηματάρχες, που δεν θεωρούν αμαρτία να εξαπατούν τους φτωχούς,

*και σας πωλούν λιγότερη ποσότητα από τη συμφωνημένη¹³⁰⁵, θα σας προειδοποιήσω όλους...».*¹³⁰⁶

¹³⁰³ BBO, Roud Number V1775, Edition-Bod14174.

¹³⁰⁴ BBO Roud Number V5513, Edition-Bod6075.

¹³⁰⁵ Στο πρωτότυπο αναφέρεται η έκφραση «short weights». Στα ελληνικά αποδόθηκε περιφραστικά.

¹³⁰⁶ «Moss and his mare» (1780-1812), BBO Roud Number 6104, Edition-Bod2233.

Μία άλλη μπαλλάντα αναφέρεται στην ατιμία ενός αρτοποιού. Συγκεκριμένα, στο τραγούδι με τίτλο «Ο Will Lightloaft και ο παπαγάλος του ή Η αλήθεια δεν πρέπει να λέγεται πάντα» αποδεικνύεται ότι ο φούρναρης κλέβει τους πελάτες του χρησιμοποιώντας στο ζύγισμα ελαφρύτερα βαρίδια από ό,τι έπρεπε.¹³⁰⁷ Η ατιμία αποκαλύπτεται από τον ομιλούντα παπαγάλο του κατά τη διάρκεια ελέγχου, με αποτέλεσμα ο φούρναρης να πνίξει το πουλί με τα ίδια του τα χέρια. Σε αυτό το σημείο έχει ενδιαφέρον να σημειωθεί ότι το τραγούδι δεν εστιάζει, όπως γίνεται φανερό και από τον τίτλο, τόσο στην ατιμία του αρτοποιού όσο στο λάθος του παπαγάλου να πει την αλήθεια την ακατάλληλη στιγμή υποδεικνύοντας με αυτόν τον τρόπο ότι αυτό θεωρούνταν το πιο σοβαρό ατόπημα από τα δύο.

Μία διαφορετική μπαλλάντα αναφέρεται στους πωλητές όλων των κατηγοριών καθώς και σε επαγγελματίες όπως οι γιατροί και ειδικότερα στο πώς ο ένας κλέβει τον άλλον.¹³⁰⁸ Ο υπότιτλος είναι ενδεικτικός «Δάγκωμα στο δάγκωμα, Δάγκωσε όσο είναι δυνατόν, Αυτός που δαγκώνει καθαρότερα θεωρείται ο καλύτερος άνδρας». Η αντίληψη ότι όλοι, πωλητές, επαγγελματίες και τεχνίτες, μπορούν να εξαπατήσουν τους πελάτες τους καθώς και η γενικότερη καχυποψία που εκδηλώνεται στο πλαίσιο της ζωής στον αστικό χώρο εμφανίζεται και σε άλλα τραγούδια.¹³⁰⁹ Σε μία περίπτωση μάλιστα η αλυσίδα της κλεψιάς ανάγεται στους αγρότες που «ποτέ δεν είναι ευχαριστημένοι και ανεβάζουν (τις τιμές) συνεχώς» και φτάνει έως και τους παπουτσήδες για να καταλήξει το τραγούδι στο συμπέρασμα ότι «οι φτωχοί δικαίως τραγουδούν, να δουν όλους αυτούς τους παλιάνθρωπους να ταλαντεύονται στη κρεμάλα».¹³¹⁰

Οι οικονομικές δυσχέρειες που αντιμετωπίζουν οι καταστηματαρχές και η γενικότερη παρακμή του εμπορίου αποτελεί βασικό θέμα καθ' όλη την περίοδο που εξετάζεται. Σε άλλες μπαλλάντες αιτία της παρακμής είναι ο πόλεμος -για

¹³⁰⁷ «Will Lightloaft, and his parrot, or the truth is not to be spoken at all times», (1811-1842), *BBO* Roud Number V26488, Edition-Bod9526.

¹³⁰⁸ «The humorous bites of the world» (1736-1763), *BBO* Round Number V12188. Να σημειωθεί ότι στις εκδόσεις του συγκεκριμένου τραγουδιού παρατηρείται συγκερασμός των στοιχείων των εκδόσεων του 17^{ου} και του 19^{ου} αιώνα. Από τη μία ακολουθείται η στοίχιση του κειμένου και η παράθεση των εικόνων κατά τον συνήθη τρόπο του 17^{ου} αιώνα αλλά η γραμματοσειρά που χρησιμοποιείται είναι λευκογράμματη, χαρακτηριστικό στοιχείο των μεταγενέστερων εκδόσεων.

¹³⁰⁹ «Chapter of cheats, or The roguery of every trade» (1819-1855), *BBO* Roud Number V3311· «London Adulterations, Or, Rogues in Grain, Tea, Coffee, Milk, Beer, Bread, Snuff, Mutton, Port, Gin, Butter, &c.» (1802-1850), *BBO* Roud Number V4507, Edition-Bod17751 και Edition-Bod16760· «How to get a living in this town» (1840-1866), *BBO* Roud Number V9167· «I never says nothing to nobody» (1918- c.1860), *BBO* Roud Number 1680.

¹³¹⁰ «Rogues of all sorts!» (1780-1830), *BBO* Roud Number V7489. Βλ. και «Frauds and pickpockets, or Rogues all» (1819-1844), *BBO* Roud Number 456, Edition-Bod13221.

παράδειγμα οι Ναπολεόντειοι Πόλεμοι και ειδικότερα ο πόλεμος Βρετανίας και Γαλλίας από το 1803 έως το 1814- και ο εμπορικός ανταγωνισμός με τη Γαλλία, ενώ σε άλλες αιτία είναι η δράση των πλανόδιων πωλητών. Στη μπαλλάντα με τίτλο «Το παράπονο του καταστηματάρχη» το οποίο περιλαμβάνει «τον δυνατό θρήνο πολλών άξιων πολιτών σχετικά με την παρακμή του εμπορίου» ο αφηγητής απευθύνεται στα «φτωχά αδέρφια καταστηματάρχες» τονίζοντας τα πενιχρά πια οικονομικά τους και προβλέποντας ότι αν δεν αλλάξει η κατάσταση σύντομα όλοι τους θα πρέπει να ζητιανεύουν.¹³¹¹ Το τραγούδι τελειώνει με την προτροπή του αφηγητή προς τους καταστηματάρχες να καταταγούν στον στρατό ώστε να ηττηθεί η Γαλλία το συντομότερο καθώς αυτή παρουσιάζεται να είναι η μόνη διέξοδος στο πρόβλημα. Μία άλλη μπαλλάντα, με τον εκτενή αλλά περιγραφικότατο τίτλο «Ο επιτήδειος Σκότος πλανόδιος ή Ο ξεπεσμός του εμπορίου από αυτό το υπέροχο σμήνος από κάμπιες, το οποίο όχι μόνο καταβροχθίζει τους καταστηματάρχες μας στην πόλη και στην ύπαιθρο αλλά και τους φτωχούς του Έθνους μας», τάσσεται σαφώς υπέρ των καταστηματάρχων. Οι τελευταίοι πληρώνουν πολλούς φόρους για τον βασιλιά, για τους φτωχούς και για τον στρατό σε αντίθεση με του πλανόδιους οι οποίοι λόγω του ότι δεν πληρώνουν αυτούς του φόρους μπορούν να πουλούν τα προϊόντα τους σε χαμηλότερες τιμές.¹³¹² Αυτό δεν είναι και το μόνο που τους καταλογίζεται καθώς σύμφωνα με τους στίχους του τραγουδιού οι Σκώτοι πλανόδιοι «κλέβουν στα μέτρα» και οι ανέντιμες πρακτικές που ακολουθούνε «καταστρέφουν το εμπόριο». Ενδιαφέρον έχει ότι και στις δύο περιπτώσεις που αναφέρθηκαν, το ζήτημα της παρακμής των καταστημάτων ανάγεται σε εθνικό ζήτημα.

¹³¹¹ «The Shop=keeper's Complaint: / Containing the loud Lamentation of many worthy Citizens for the Downfall of Trading» (1675-1696?), PL, Pepys 4.328, *EBBA* 21991.

¹³¹² «The Crafty Scotch Pedler: / OR, THE / Downfal of TRADING, / By that wonderful Swarm of Catterpillers, who does not only / Devour our Shopkeepers in City and Country, but likewise the poor of / our Nation, by their false Dealing, &c.» (1683-1703?), PL, Pepys 4.326, *EBBA* 21989.

Εικόνα 52 «Ο πανούργος σκοτσέζος πλανόδιος» (1683-1703)¹³¹³

Η τελευταία μπαλλάντα για την οποία έγινε λόγος συνοδεύεται από την εικόνα ενός άνδρα με καπέλο που περπατά φορτωμένος, η οποία έχει χρησιμοποιηθεί και σε άλλες εκδόσεις μπαλλαντών που αναφέρονται σε πλανόδιους. Στην πλάτη του κουβαλά ένα μεγάλο σακίδιο για το οποίο γίνεται λόγος στις μπαλλάντες. Είναι ο «σάκος τουπραματευτή» ο οποίος περιέχει τα αντικείμενα προς πώληση. Στο ένα του χέρι κρατά δύο λαγούς, ενώ στο άλλο ένα μαστούνη για να τον βοηθά στο περπάτημα. Το καπέλο και το μαστούνη καθώς και το ότι δεν παρουσιάζεται να βαδίζει εντός της πόλης υπονοεί τις μεγάλες αποστάσεις που ταξίδευαν οι πλανόδιοι και ότι δεν περιορίζονταν στα όρια μίας πόλης. Όπως έχει ήδη αναφερθεί σε προηγούμενα κεφάλαια, οι εργασιακές ταυτότητες οι οποίες περιλαμβάνουν το στοιχείο της συνεχούς μετακίνησης συνδέονται συχνά στις μπαλλάντες με αρνητικά στερεότυπα. Το ίδιο συμβαίνει και στην περίπτωση των πλανόδιων πωλητών αφού συχνά τα σχετικά τραγούδια μιλούν για εξαπάτηση και μικροκλοπές. Σε προηγούμενο σημείο έχει γίνει εκτενής αναφορά στους πλανόδιους πωλητές μπαλλάντας. Αυτή η στερεοτυπική απεικόνιση επεκτείνεται σε όλους τους πλανόδιους πωλητές. Παρ'όλα αυτά, στο δείγμα εντοπίστηκαν μπαλλάντες στις οποίες πρωταγωνιστούν πλανόδιοι πωλητές – μπαλλαντών και όχι μόνο- οι οποίοι αφηγούνται σε α' πρόσωπο φωτίζοντας μία διαφορετική οπτική. Σε αυτές τις περιπτώσεις συνήθως οι στίχοι περιλαμβάνουν την παρότρυνση προς τους υποψήφιους πελάτες να προχωρήσουν σε

¹³¹³ PL, Pepys 4.326, EBBA 21989.

αγορά, την τιμή του προϊόντος, καθώς και μερικές προσωπικές πληροφορίες και κολακειές προς ενίσχυση του καλέσματος τους.

Οι πλανόδιοι πωλητές που πρωταγωνιστούν στις μπαλλάντες πωλούν πολλά και διαφορετικά προϊόντα. Ανάμεσα σε αυτά συγκαταλέγονται διάφορα φαγώσιμα, άνθη, θεραπευτικά σκευάσματα, σκούπες, δαντέλες και πολλά άλλα.¹³¹⁴ Στις μπαλλάντες εμφανίζονται δύο βασικά είδη πλανόδιων πωλητών: εκείνοι που εμπορεύονται πολλά διαφορετικά μικροαντικείμενα και εκείνοι που πουλάν αποκλειστικά ένα είδος όπως για παράδειγμα ο πλανόδιος πωλητής μυγοπαγίδων.¹³¹⁵ Οι πρώτοι είναι άνδρες, ενώ στις τάξεις της δεύτερης κατηγορίας συγκαταλέγονται άνδρες, γυναίκες και παιδιά. Για παράδειγμα, αρκετές από τις δημοφιλέστερες μπαλλάντες που βρέθηκαν σχετικά με πλανόδιους πωλητές αφορούσαν την πώληση λουλουδιών από γυναίκες.¹³¹⁶ Ανάμεσα σε αυτές βρίσκεται η πιο δημοφιλής μπαλλάντα σχετικά με πλανόδιους πωλητές, με συνολικά είκοσι εκδόσεις και τίτλο «Η ωραία Ελένη».¹³¹⁷ Η πρωταγωνίστρια που είναι «τόσο γοητευτική και όμορφη», «σαν θεά» ξεκινά από την αγροικία για να πουλήσει στην αγορά της πόλης τα λουλούδια της. Εκεί την ερωτεύεται ένας άνδρας ευγενικής καταγωγής με περιουσία ο οποίος δηλώνει πρόθυμος να εγκαταλείψει την ζωή στην πόλη για να ζήσει μαζί με την όμορφη κοπέλα. Τελικά, το ζευγάρι παντρεύεται και «οι έμποροι¹³¹⁸ της αυλής θαύμαζαν και οι κυρίες όλες ζήλευαν την γλυκιά Ελένη την ωραία». Μοναδική εξαίρεση αποτελεί η περίπτωση του άνδρα πωλητή λευκών κρίνων της θαλάσσης. Ο αφηγητής καρτερεί την αγαπημένη του η οποία πουλά λουλούδια και λαχανικά να γυρίσει από «πέρα από τη θάλασσα πολύ μακριά» που την έστειλε για επτά χρόνια ο δικαστής μετά την καταδίκη της για κλοπή.¹³¹⁹ Ο ερωτευμένος άνδρας, πιθανόν προσπαθώντας να καταρρίψει στην περίπτωση της αγαπημένης του τη στερεοτυπική αντίληψη που θέλει τις γυναίκες που εργάζονται στο δρόμο να στερούνται ηθικών

¹³¹⁴ Για τους εμπόρους τροφίμων βλ. παρακάτω. Βλ. «The Ioviall Pedler. / OR, / A merry new Ditty / Which is both harmlesse / Pleasant and witty» (1640?), BL, Roxburghe 3.184-3.185, *EBBA* 30478. Ειδικότερα, για τους πωλητές σκούπας βλ. «Green brooms ή Jack and his brooms» (1820-1862), *BBO* Roud Number 379· «The besom maker» (1819-1883), *BBO* Roud Number 910· «Buy a broom» (1796-1866), *BBO* Roud Number. Για τους πωλητές θεραπευτικών σκευασμάτων βλ. «Oh, my, any one ill» (?) *BBO* Roud Number V9626· «Medicine Jack» (1860-1883), *BBO* Roud Number 18226.

¹³¹⁵ Βλ. «The Sorrowful Lamentation of / The Pedlars, and Petty Chapmen, for the hardness of / the times, and the decay of Trade» (1685-1688), PL, Pepys 4.298, *EBBA* 21960· «The Sorrowful Lamentation of / The Pedlars...» (1685-1688), BL, Roxburghe 2.404, *EBBA* 30835 και «Catch 'em alive» (1849-1862), *BBO* Roud Number V323, Edition-Bod7108.

¹³¹⁶ «The primrose girl» (1793-1854), *BBO* Roud Number V54448.

¹³¹⁷ «Ellen the fair» (1796-1899), *BBO* Roud Number 359 και «Helen the fair» (1812-1885), *BBO* Roud Number V412.

¹³¹⁸ Σε μερικές από τις εκδόσεις αναφέρεται αντί των εμπόρων, «ο Μονάρχης».

¹³¹⁹ «All around my hat» (1813-1855), *BBO* Roud Number 22518.

αρχών, δηλώνει ότι ο δικαστής ήταν απάνθρωπος και περιγράφει την πλανόδια που αγαπά όμορφη και ευγενική, *«με κόκκινα μάγουλα και μαλλιά στο χρώμα του καρότου»*. Συμπληρώνει δε ότι δεν είχε ακούσει *«φωνή πιο δυνατή και πιο γλυκιά»*, ενώ σε πολλές άλλες περιπτώσεις οι φωνές των πωλητών χαρακτηρίζονται τουλάχιστον ενοχλητικές.

Από την άλλη, οι πλανόδιοι μανάβηδες που πρωταγωνιστούν στα τραγούδια που βρέθηκαν ήταν γένους αρσενικού.¹³²⁰ Στο πιο δημοφιλές από αυτά, με πέντε εκδόσεις, ο μανάβης αναφέρει ότι έχει ένα *«καλό γαϊδούρι και ένα κάρο»* και ότι είναι πολύ γνωστός *«εδώ στην πόλη»* αφού *«για πολύ καιρό φωνάζει πάνω κάτω»*.¹³²¹ Στις μπαλλάντες που αναφέρονται σε πλανόδιους πωλητές πρωταγωνιστούν συχνά άτομα νεαρής ηλικίας. Η *«μικρή Sally»* πουλάει διάφορα ξύλινα αντικείμενα, τρυπητήρια, παιχνίδια, δαντέλες, κάλτσες και άλλα πηγαίνοντας *«από πόλη σε πόλη»* και *«περιφερόμενη σε λόφους και βουνά»*.¹³²² Τονίζει ότι δεν πρόκειται να επιστρέψει πίσω στο Λονδίνο όπου ήταν γνωστή και καλεί τους υποψήφιους αγοραστές. Τώρα είναι απαλλαγμένη από τη θλίψη και όπως δηλώνει η ίδια *«όταν τρώω το γεύμα μου σήμερα/ δεν σκοτίζομαι για το αύριο»*. Το όνομα Sally ή Sal εμφανίζεται και σε άλλα τραγούδια τα οποία αναφέρονται σε πλανόδιες πωλήτριες. Για παράδειγμα, σε μία μπαλλάντα αναφέρεται ότι η δεκαεφτάχρονη Sarah που πωλούσε κόκκινο φασκόμηλο ήταν γνωστή με το όνομα *«Red Sage Sal»*.¹³²³ Μάλιστα ο συμπρωταγωνιστής της ονόματι Bob την αποκαλεί *«όμορφη μικρή Sally»*. Η ίδια όμως δεν παρουσιάζεται το ίδιο ανέμελη όσο και η συνονόματή της για την οποία έγινε λόγος παραπάνω αφού απαρνιέται τον αγαπημένο της για να παντρευτεί τελικά ένα πωλητή κάρβουνου που διέθετε κάρο και γαϊδούρι.¹³²⁴ Ο γάμος ανάμεσα σε δύο πλανόδιους είναι μία συνηθισμένη κατάληξη αφού έτσι κι αλλιώς στην πραγματικότητα συχνά οι γυναίκες πλανόδιες εργάζονταν πλάι στους συζύγους τους. Επίσης, αξίζει να αναφερθεί ότι ανάμεσα σε αυτούς τους μικροπωλητές του δρόμου εμφανίζονται και γνωστές

¹³²⁰ «Happy costermonger Bill» (1850-1899), *BBO Round Number V3901*, Edition-Bod7425· «The costers and Sunday trading» (?), *BBO Round Number V3807*, Edition-Bod6507.

¹³²¹ «The costermonger» (1819-1845), *BBO Round Number V8926*.

¹³²² «Little Sally» (1790-1840), *BBO Round Number V2827*.

¹³²³ «Red Sage Sal» (1858-1885), *BBO Round Number V8340*, Edition-Bod2971.

¹³²⁴ «H Sarah έγραψε ένα γράμμα στον Bob και του είπε,

Εύχομαι να ήμουν μακριά από τον σύζυγό μου·

Σε αγαπώ περισσότερο, αλλά η αλήθεια να λέγεται,

Παντρεύτηκα εκείνον μόνο για χάρη του γαιδάρου».

στερεοτυπικές μορφές, όπως λόγου χάρη εκείνη του μικρού ορφανού που πουλά σπάρτα για να ζήσει.¹³²⁵

Εικόνα 53 Κορίτσι που πουλά λουλούδια (1793-1854)¹³²⁶

Ανάμεσα στο πλήθος των πλανόδιων πωλητών βρέθηκαν και άτομα διαφορετικής εθνικότητας. Για παράδειγμα στην πλειοψηφία των δεκατεσσάρων παραλλαγών και εκδόσεων μίας σχετικής μπαλλάντας μία πλανόδια γυναίκα από τη Βαυαρία φωνάζει στις όμορφες Αγγλίδες και τις νεαρές κοπέλες «αγοράστε μία σκούπα». ¹³²⁷ Η ίδια αναφέρει ότι όταν έρθει ο χειμώνας θα γυρίσει στην πατρίδα της και στον αγαπημένο της Augustin: «Ναι, θα πάω πίσω στη χώρα μου και θα του πω εκεί, πώς πούλησα όλο του το εμπόρευσμά μου στην Αγγλία τραγουδώντας». Μάλιστα σε κάποιες εκδόσεις οι τελευταίοι στίχοι παραθέτονται στα γερμανικά. Το όνομα Augustin είναι μάλλον ανδρικό αλλά αυτό δεν αποκλείει ο πωλητής να είναι γένους ανδρικού και να αναφέρεται σε γυναίκα. Προς αυτήν την κατεύθυνση συνηγορεί η εικόνα που συνοδεύει μία από τις εκδόσεις η οποία αναπαριστά έναν άνδρα να περπατά κρατώντας σκούπες, αν και είναι πιθανόν το βασικό κριτήριο της επιλογής να ήταν οι εικόνες που είχε στη διάθεσή του ο τυπογράφος.¹³²⁸

¹³²⁵ «The match boy» (1800-1866), *BBO* Roud Number V9296.

¹³²⁶ *BBO* Roud Number V54448, Edition-Bod18851.

¹³²⁷ «Buy a broom» (1796-1866), *BBO* Roud Number 13229.

¹³²⁸ «Buy a broom» (1840-1866), *BBO* Roud Number 13229, Edition-Bod13791.

Εικόνα 54 «Αγοράστε μία σκούπα» (1840-1866)¹³²⁹

Σε ένα άλλο τραγούδι πρωταγωνιστεί ένα κορίτσι από την Ελβετία, η Rose από τη Λουκέρνη, που πουλά παιχνίδια και άλλα είδη όπως κορδέλες και δαντέλες, αρώματα και καλλυντικά.¹³³⁰ Η αφηγήτρια διηγείται:

*«Έχω έρθει από την άλλη άκρη της θάλασσας,
Αψήφησα κάθε κίνδυνο.
Για έναν αγαπητό μου αδελφό,
Έναν δασοφύλακα από την Ελβετία,
Επομένως, λυπηθείτε, βοηθήστε και προστατεύεστε,
Την φτωχή ξένη,
Και αγοράστε ένα μικρό παιχνίδι
Της φτωχής Rose της Λουκέρνης».*

Τέλος, να σημειωθεί ότι εντοπίστηκαν και σε αυτό το σημείο Εβραίοι πλανόδιοι ενισχύοντας τη στερεοτυπική απεικόνιση του περιπλανώμενου Ιουδαίου για την οποία έχει γίνει ήδη λόγος.¹³³¹

Όσον αφορά στις στερεοτυπικές αναπαραστάσεις των ατόμων που πωλούν εμπορεύματα, είτε τα παράγουν τα ίδια είτε όχι, οι μπαλλάντες που εξετάστηκαν παρουσίασαν μία μεγάλη ποικιλία χαρακτηριστικών η οποία εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από τον χώρο στον οποίο εκείνα δραστηριοποιούνται αλλά και από το προϊόν που εμπορεύονται. Παρόλο που βρέθηκαν αρκετές περιπτώσεις στις οποίες ο χώρος δεν αναφέρεται ρητά στους στίχους των τραγουδιών, βρέθηκαν και αρκετές περιπτώσεις στις οποίες γίνεται σαφές ότι η εμπορική δραστηριότητα λαμβάνει χώρα εντός ενός καταστήματος, στο πλαίσιο μίας ευρύτερης αγοράς ή στο δρόμο. Σε κάποιες περιπτώσεις η σύνδεση της στερεοτυπικής αναπαράστασης της εργασιακής

¹³²⁹ BBO Roud Number 13229, Edition-Bod13791.

¹³³⁰ «Rose of Lucerne; or, The Swiss toy girl» (1813-1866), BBO Ballad Roud V388.

¹³³¹ «The Jew pedlar» (?), BBO Roud Number V6753 και «The Jew pedlar» (1780-1830), BBO Roud Number V6752, Edition-Bod17800. Βλ. και σελ. 322.

ταυτότητας με τον χώρο είναι ισχυρότερη, ενώ σε άλλες η σύνδεση με το είδος του προς πώληση προϊόντος είναι εκείνη που προβάλλεται εντονότερα. Ένα τέτοιο παράδειγμα αποτελεί η περίπτωση των πωλητών τροφίμων και ποτών καθώς τόσο ο χώρος της εμπορικής δραστηριότητας όσο και το είδος των προϊόντων διαδραματίζουν καθοριστικό ρόλο στη σύνθεση των σχετικών στερεοτυπικών αναπαραστάσεων. Οι σχετικές μπαλλάντες που βρέθηκαν αφορούσαν κατά κύριο λόγο πωλητές θαλασσινών, κρεοπώλες, πωλήτριες αρτοσκευασμάτων, πωλήτριες γαλακτοκομικών και πωλήτριες ζύθου.

Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση των ιχθυοπωλών στις τάξεις των οποίων περιλαμβάνονται άνδρες και γυναίκες οι οποίοι πωλούν τα προϊόντα τους είτε εντός καταστήματος, είτε στην ψαραγορά αλλά και οπουδήποτε αλλού ως πλανόδιοι. Ένα χιουμοριστικό τραγούδι με έξι διαθέσιμες εκδόσεις που παρέχει πληροφορίες σχετικά με την πώληση ψαριών στο πλαίσιο της ψαραγοράς είναι η μπαλλάντα με τίτλο «Η κυρία Jenkins, του Billingsgate. Μία παρωδία του Η πύλη των ευχών».¹³³² Όπως φαίνεται ήδη από τον τίτλο το εν λόγω τραγούδι σατιρίζει μία άλλη, αρκετά δημοφιλή κρίνοντας από τις δεκαοκτώ εκδόσεις της, μπαλλάντα με τίτλο «Η πύλη των ευχών» η οποία έχει ως βασικό ηθικό δίδαγμα ότι δεν πρέπει κάποιος να έχει υπερβολικές απαιτήσεις.¹³³³ Στην περίπτωση της παρωδίας η ηρωίδα είναι απαιτητική στην αγορά ψαριού και αυτό δεν έχει καλή κατάληξη για εκείνη. Η γυναίκα κοιτάζει γύρω αναζητώντας ανάμεσα στους πάγκους της αγοράς «ένα ωραίο ψάρι χωρίς κανένα ελάττωμα».¹³³⁴ Το άτομο που τελικά την εξυπηρετεί αναφέρεται ως «fish-fag», όρος που τονίζει την σκληρή ή την ανεπιθύμητη εργασία, και από τους στίχους φαίνεται ότι ανήκει στο γυναικείο φύλο.¹³³⁵ Ο τόπος όπου λαμβάνει χώρα το περιστατικό που αφηγείται η συγκεκριμένη μπαλλάντα δεν είναι άλλος από την ξακουστή ψαραγορά του Billingsgate. Εκεί η γυναίκα χαρούμενη από την καλή αγορά μεθά και ζητά τη βοήθεια των αστυνομικών αλλά την επόμενη μέρα ξυπνά χωρίς το ψάρι. Στο τέλος του τραγουδιού ο αφηγητής απευθύνεται για πρώτη φορά στο κοινό και συγκεκριμένα στις κυρίες εφιστώντας τους την προσοχή όταν βρίσκονται στην αγορά

¹³³² «Mrs. Jenkins of Billingsgate! A parody on The wishing gate» (c.1845-1885), *BBO* Roud Number V3346.

¹³³³ «The wishing gate» *BBO* Round Number V3345, (1845-1885).

¹³³⁴ «Mrs. Jenkins of Billingsgate!» (1863-1885), *BBO* Roud Number V3346, Edition-Bod1322.

¹³³⁵ *OED*, λήμμα «fish-fag»,

<https://www-oed-com.sheffield.idm.oclc.org/view/Entry/70646?redirectedFrom=fish-fag#eid4258059> (25.07.2019): «a female hawker of fish, a fishwife». Ο όρος «fishwife» χρησιμοποιείται για να περιγράψει μία γυναίκα που πουλάει ψάρια.

του Billingsgate. Στην αρχή του ίδιου τραγουδιού είχε αναφερθεί ότι «εκεί πωλούνταν τα φτηνότερα κορίτσια και αλμυρά ψάρια».¹³³⁶

Αυτή δεν είναι η μόνη περίπτωση καθώς βρέθηκαν αρκετές άλλες μπαλλάντες οι οποίες αναφέρονται σε γυναίκες που πωλούν ψάρια.¹³³⁷ Σε ένα από αυτά τα τραγούδια η γυναίκα, που όπως φαίνεται από την εικόνα που συνοδεύει μία από τις εκδόσεις κρατάει ένα καλάθι στο κεφάλι της και διαφημίζει τηνπραμάτεια της, την ψαριά του συζύγου της:

*«Φρέσκες ρέγγες, φρέσκες ρέγγες, φρέσκιες διαλαλώ
Γεμάτες αυγά¹³³⁸ φρέσκες ελάτε και αγοράστε
Αν με ρωτάτε που πιάστηκαν, απαντώ εκεί,
όπου η βάρκα του άνδρα μου πλέει
Εκεί είναι η θάλασσα με κοπάδια από ρέγγες».*¹³³⁹

Ανάμεσα στα τρία πιο δημοφιλή τραγούδια σχετικά με τους πωλητές του δρόμου, συγκαταλέγεται μία μπαλλάντα η οποία βρέθηκε σε δεκαεννέα εκδόσεις, στην οποία πρωταγωνιστεί μία κοπέλα που «ο πατέρας της σκοτώνει ποντίκια κι εκείνη πουλά σαρδελόρεγγες».¹³⁴⁰ Από τους στίχους γίνεται γνωστό ότι η γυναίκα δραστηριοποιούταν στο Westminster, αν και σημειώνεται ότι δεν είχε γεννηθεί εκεί, και με τη «δυνατή γλυκιά φωνή της» κατάφερνε να πουλά σε όλους του ευγενείς.¹³⁴¹ Η ίδια περιγράφεται «χωρίς καπέλο στο κεφάλι της.. ή κομψό γυναικείο καπελάκι – τα μαλλιά της κρεμόντουσαν γύρω από τον λαιμό της σαν ένα μάτσο καρότα». Αναφέρεται ότι «πλούσιοι και τρανοί έφτασαν από μακριά και από κοντά» για να την παντρευτούν αλλά τελικά η όμορφη κόρη ερωτεύτηκε με έναν άντρα που πωλούσε λευκούς κρίνους της θάλασσας. Οι δύο τους συμφώνησαν να παντρευτούν, αλλά τελικά η μπαλλάντα έχει τραγικό τέλος με την κοπέλα να πνίγεται στην προσπάθειά της να προμηθευτεί σαρδελόρεγγες και τον αγαπημένο να της να αυτοκτονεί από τον καημό του. Ενδιαφέρον στοιχείο αποτελεί το γεγονός ότι σε αυτήν την περίπτωση μολονότι η πρωταγωνίστρια φέρει μία ξεκάθαρη εργασιακή ταυτότητα, δεν προσδιορίζεται ποτέ ως πωλήτρια ψαριών αλλά ακόμα και στον τίτλο της μπαλλάντας εμφανίζεται

¹³³⁶ «Mrs. Jenkins of Billingsgate!» (1863-1885), *BBO* Roud Number V3346, Edition-Bod1322.

¹³³⁷ «Pretty Betty Brill» (1802-1844), *BBO* Roud Number V235.

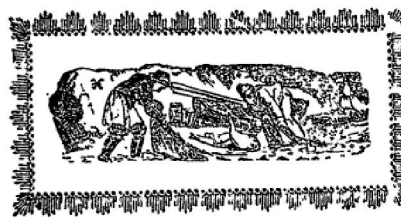
¹³³⁸ Στο πρωτότυπο αναφέρεται ο όρος «roed». *OED*, λήμμα «road adj.»: Of a fish: carrying roe; full of spa, <https://www-oed-com.sheffield.idm.oclc.org/view/Entry/166851?rskey=onbWCw&result=2> (25.07.2019).

¹³³⁹ «Herrings fresh, a parody on "Cherry ripe"» (1819-1844), *BBO* Roud Number V6326.

¹³⁴⁰ «The rat-catcher's daughter» (1813-1866) *BBO* Roud Number 13883.

¹³⁴¹ «The rat-catcher's daughter» (1840-1866), *BBO* Roud Number 13883, Edition-Bod1914.

ως «η κόρη του εξολοθρευτή ποντικιών». Επομένως, η εργασιακή ταυτότητα του πατέρα της επισκιάζει εκείνη της κόρης του ακόμα και σε αυτήν την περίπτωση στην οποία η κοπέλα είναι η βασική πρωταγωνίστρια.

CALLER

HERRINGS FRESH, HERRING

Εικόνα 55 Πωλήτρια ψαριών (1819-1844)¹³⁴²

Εικόνα 56 Πωλητής Ψαριών (c.1840)¹³⁴³

Μία άλλη χαρακτηριστική περίπτωση είναι εκείνη των πωλητών μυδιών η οποία έχει μάλιστα απασχολήσει πρόσφατη ιστορική μελέτη.¹³⁴⁴ Τα τραγούδια με πρωταγωνίστρια ένα κορίτσι που πουλά μύδια είναι σαφώς πιο δημοφιλή αφού βρέθηκε ένα με οκτώ και ένα ακόμα με έντεκα εκδόσεις.¹³⁴⁵ Το πρώτο από αυτά περιγράφει πώς ένας άνδρας «πλήρωσε πολύ ακριβά τα μύδια» αφού η πωλήτρια του κλέβει το πορτοφόλι. Σε κάποιες από τις εκδόσεις η πωλήτρια μυδιών δέχεται να συνοδεύσει τον άνδρα σε μία ταβέρνα για να πιούνε «ένα μπουκάλι κρασί».¹³⁴⁶ Σε άλλες οι σεξουαλικές συνυποδηλώσεις γίνονται πιο σαφείς καθώς ο άνδρας ζητά από τον σπιτονοικοκύρη ένα δωμάτιο όπου θα μπορούν «να κάτσ[ουν]με τη φίλη του και να γίνου[ν] χαρούμενοι» έως ότου ολοκληρωθούν οι διαπραγματεύσεις σχετικά με το καλάθι με τα μύδια.¹³⁴⁷ Το τέλος είναι παρόμοιο αφού η κοπέλα αφήνει το καλάθι της και φεύγει παίρνοντας το γεμάτο πορτοφόλι του άνδρα. Στο δεύτερο δημοφιλές σχετικό τραγούδι η κοπέλα που πουλάει μύδια αφηγείται η ίδια την ιστορία της. Ενώ διαλαλεί το εμπόρευσμά της εξηγεί:

«Ο πατέρας μου ήταν ένας γενναίος ναυτικός,

Σκοτούρες δεν μας απασχολούσαν

Μέχρι που βυθίστηκε κάτω από τα κύματα

¹³⁴² BBO Roud Number V6326, Edition-Bod15194.

¹³⁴³ BBO Roud Number 18353.

¹³⁴⁴ Charlie Taverner, «Consider the oyster seller: Street hawkers and gendered stereotypes in early modern London», *History Workshop Journal* 88 (2019), 1-23.

¹³⁴⁵ «The Oyster girl» (1796-1854), BBO Roud Number V1779 και «The oyster girl» (1819-1885), BBO Roud Number 875.

¹³⁴⁶ Βλ. για παράδειγμα Edition- Bod12995.

¹³⁴⁷ Βλ. για παράδειγμα Edition-Bod1210.

Και τότε αποχαιρετίσαμε κάθε χαρά

Και τότε πήρα

Μύδια και πουλώ». ¹³⁴⁸

Η φτώχεια των ανθρώπων που ασχολούνται με αυτήν την εργασία θεωρείται δεδομένη και σε άλλες μπαλλάντες. Για παράδειγμα, ένας ξυλουργός λέει για την κοπέλα που διεκδικεί «φυσικά οι γονείς της δεν είναι πλούσιοι με το *eel and oyster tub*» παρόλα αυτά εκείνη είναι πάντα ντυμένη πολύ κομψά. ¹³⁴⁹ Ακόμα και στην περίπτωση της κοπέλας που αναγκάστηκε να πουλάει μύδια λόγω του θανάτου του πατέρα της, γίνονται νύξεις που ενισχύουν την σύνδεση της συγκεκριμένης εργασιακής ταυτότητας με την πορνεία. Η αφηγήτρια αναφέρει χαρακτηριστικά:

«Ζουλάνε το χέρι μου, όπως περνούν

Και με αποκαλούν όμορφο κορίτσι,

Σε αυτό απαντώ μόνο,

Σύμφωνα με το επάγγελμά μου

‘θα σας ευχαριστήσω πολύ,

Με αυτό που πουλώ’ ...»

THE

Oyster Girl. **OYSTER** *Girl*

Εικόνα 57 «The Oyster girl» (1796-1854) ¹³⁵⁰

Εικόνα 58 «The Oyster girl» (1813-1838) ¹³⁵¹

Από τα παραπάνω συμπεραίνεται ότι η εικόνα γυναικών που πωλούν ψάρια ήταν συνηθισμένη και συνδεδεμένη σε μεγάλο βαθμό με τη φτώχεια. Ειδικότερα, οι πωλήτριες μυδιών συνδέονται με την ανηθικότητα και την πορνεία. Η πώληση

¹³⁴⁸ «The Oyster girl» (1796-1854), *BBO Roud Number V1779*.

¹³⁴⁹ «Eighteen bob a-week!» (1860-1883), *BBO Roud Number V4063, Edition-Bod8677*.

¹³⁵⁰ *BBO Roud Number V1779, Edition Bod82000*.

¹³⁵¹ *BBO Roud Number V1779, Edition-Bod5098*,

θαλασσινών, όμως, δεν παρουσιάζεται στις μπαλλάντες ως αμιγώς γυναικεία απασχόληση, αν και ο αριθμός των τραγουδιών με πρωταγωνιστές άνδρες που πωλούν θαλασσινά είναι μικρότερος. Μάλιστα, ο τρόπος με τον οποίον αναπαριστώνται οι άνδρες είναι διαφορετικός. Χαρακτηριστικά είναι τα παραδείγματα του πωλητή ρέγγας και του πωλητή μυδιών. Ο πρώτος αναπαρίσταται στην ακροθαλασσιά δίπλα στη βάρκα του δίνοντας έμφαση περισσότερο στην διαδικασία του ψαρέματος με το δίχτυ.¹³⁵² Ενώ κι εκείνος διαλαλεί τα προϊόντα του και αναφέρει την τιμή του, η γενική εικόνα που αφήνει το τραγούδι είναι πιο ανάλαφρη και χαρούμενη, σε ένα βαθμό ωραιοποιημένη, σε σχέση με την εικόνα της γυναίκας που με το καλάθι στο κεφάλι πουλάει τα ψάρια στον δρόμο. Ο δεύτερος, ο πωλητής μυδιών, χαρακτηρίζεται «δανδής», «όμορφος» και στο τέλος και «πλούσιος» αφού όταν μία μεγάλη σε ηλικία γυναίκα καταφέρνει να τον παντρευτεί εκείνος δεν ξέχασε το παλιό επάγγελμα του «κι έτσι άνοιξε ένα μαγαζί μυδιών / και μπροστά από την πόρτα μπορείτε να τον δείτε να στέκεται».¹³⁵³

The Oyster Man.

Εικόνα 59 «The oyster man» (1819-1844)¹³⁵⁴

Οι αναφορές στους πωλητές θαλασσινών, όπως φάνηκε από τα παραπάνω, ήταν αρκετές. Η εργασιακή ταυτότητα, όμως, με τις περισσότερες αναφορές σε τραγούδια σε σχέση με όλες τις υπόλοιπες εργασίες που αναφέρονται στις μπαλλάντες και αφορούν στην παραγωγή και στην επεξεργασία τροφίμων είναι εκείνη του σφαγέα ή χασάπη.¹³⁵⁵ Η πιο δημοφιλής μπαλλάντα στο δείγμα που

¹³⁵² «Caller herring» (c.1840), *BBO Roud Number* 18353.

¹³⁵³ «The oyster man» (1819-1844), *BBO Roud Number* V1781, Edition-Bod6076.

¹³⁵⁴ *BBO Roud Number* V1781, Edition-Bod6076.

¹³⁵⁵ Συγκεκριμένα, η αναζήτηση το BBO του εν λόγω θέματος (butcher) απέφερε συνολικά 35 αποτελέσματα εκ των οποίων τα 23 αφορούσαν εκδόσεις και τα 12 έργα. Η γενική αναζήτηση στο

εξετάστηκε και στην οποία τον κεντρικό ρόλο έχει χασάπης είναι εκείνη με 9 εκδόσεις και τίτλο «Η καμαριέρα του Leicester».¹³⁵⁶ Ο νεαρός χασάπης που πρωταγωνιστεί εκμεταλλεύεται τη νεαρή καμαριέρα. Την αποπλανά και υποστηρίζει ότι είχε πληρώσει τον λογαριασμό του σε εκείνη. Στο τέλος, η κοπέλα τον τιμώρησε με τον δικό της τρόπο. Αν και συνήθως παρουσιάζεται να δρα στο πλαίσιο μίας αγοράς, ο κρεοπώλης περιγράφεται συχνά ως ένας απερίσκεπτος και οξύθυμος άνδρας. Μάλιστα, οι κρεοπώλες εμφανίζονται και σε μπαλλάντες με τον Ρομπέν των Δασών, ενώ όπως θα αναφερθεί στη συνέχεια πρωταγωνιστούν και σε μπαλλάντες φόνου.¹³⁵⁷ Κατά το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα οι χασάπηδες έρχονται στο προσκήνιο λόγω της τιμής του κρέατος και του εμπορικού ανταγωνισμού με την Αμερική.¹³⁵⁸ Η απουσία γυναικών που πωλούν κρέας είναι πιθανόν να συνδέεται με το γεγονός ότι η επεξεργασία του κρέατος γινόταν από άνδρες λόγω της φύσης της εργασίας. Ειδικότερα, η Ουόλεν Χάφτον σημειώνει ότι οι άνδρες εργάζονταν στο σφαγείο και στο γδάρσιμο των ζώων, ήταν δηλαδή απασχολημένοι με τις «ανδρικές» δουλειές και δεν μπορούσαν να ασχοληθούν με άλλες σχετικές εργασίες όπως η παρασκευή λουκάνικων, το παστό κρέας ή η συντήρηση των προϊόντων σε άλμη. Αυτές οι εργασίες αν και έπρεπε να γίνουν άμεσα και με επιμέλεια, δεν ήταν οι σημαντικότερες της επιχείρησης και ήταν περισσότερο δουλειές για την κουζίνα παρά για το κρεοπωλείο. Ως εκ τούτου, ταίριαζαν περισσότερο στις γυναίκες.¹³⁵⁹ Επομένως, είναι εύλογη η υπόθεση ότι τα τραγούδια δεν αναφέρονται σε γυναίκες εργαζόμενες σε αυτόν κλάδο όχι γιατί δεν υπήρχαν, αλλά διότι εκτελούσαν στην κουζίνα τους τις δευτερεύουσες εργασίες και επομένως ήταν λιγότερο ορατές από τους άνδρες στο κρεοπωλείο.

Σε αντίθεση με τους πωλητές κρέατος που είναι γένους αρσενικού και των πωλητών θαλασσινών που ανήκουν και στα δύο φύλα, τα άτομα που εμφανίζονται στις μπαλλάντες να πωλούν όλα τα άλλα τρόφιμα είναι γένους θηλυκού. Ένα από τα χαρακτηριστικά παραδείγματα για το οποίο έχει ήδη γίνει λόγος είναι εκείνο των γαλακτοκομικών. Οι μπαλλάντες που αναφέρονται στην πώληση αυτών των ειδών έχουν συχνά έντονες σεξουαλικές συνυποδηλώσεις, παρόλο που όπως διευκρινίζεται

EBBA του σχετικού όρου απέφερε 195 καταγραφές. Από αυτές οι 17 τον αναφέρουν στον τίτλο τους, ενώ 16 φέρουν τη λέξη-κλειδί «εργασία/ τέχνη».

¹³⁵⁶ «Leicester chambermaid» (1813-1883), *BBO Roud Number* 167.

¹³⁵⁷ «Robin Hood and the butcher» (1623-1661), *BBO Roud Number* 3980.

¹³⁵⁸ «Who's your Butcher?, Or, What's the price of meat? (1849-1862), και «The English butcher's lament» [1877], *BBO Roud Number* V1522.

¹³⁵⁹ Χάφτον, *Ιστορία των Γυναικών...*, σελ. 198.

σε μία σχετική μπαλλάντα η κοπέλα που φωνάζει «έχω φρέσκο τυρί και κρέμα» ικανοποιεί πλήρως τον αφηγητή και προκαλεί τον θαυμασμό του και «δεν τραγουδά όπως μία πόρνη που πουλά μύδια».¹³⁶⁰ Η αντίληψη αυτή συνάδει με την εξιδανίκευση της ζωής στην ύπαιθρο η οποία είναι συνυφασμένη με τη σεξουαλική ευρωστία αλλά και την αγνότητα.

Άλλες πλανόδιες πουλάνε άλλα φαγητά όπως «dumplings» και διάφορα αρτοσκευάσματα.¹³⁶¹ Για παράδειγμα, η πρωταγωνίστρια μίας μπαλλάντας είναι μία γυναίκα που πουλά πίττες.¹³⁶² Η μεγάλη σε ηλικία γυναίκα αφού επισκεφτεί τον μύλο και τον φούρνο ώστε να εξασφαλίσει τα προϊόντα της, κρατά το καλάθι της πάνω στο κεφάλι της και διαλαλεί τις πίττες της. Ο τρόπος με τον οποίον σκιαγραφεί ο αφηγητής την εικόνα της πλανόδιας δεν είναι καθόλου κολακευτικός. Για παράδειγμα, εκτός από την περιγραφή των εξωτερικών της χαρακτηριστικών με καυστική διάθεση, αναφέρει ότι «τα χέρια της τα πλένει δύο τρεις φορές τον χρόνο και τα αποτυπώματα των δαχτύλων της φαίνονται καθαρά στις πίττες της» καθώς και άλλα στοιχεία που όλα ενισχύουν την άποψη ότι οι πίττες απευθύνονται σε εκείνους που όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται έχουν «γερό στομάχι».

Μία ιδιαίτερη περίπτωση είναι εκείνη των γυναικών που εργάζονται εντός ενός καπηλειού ή ταβέρνας γνωστές και ως «alewives». Οι πωλήτριες ζύθου αντιμετώπιζονταν ως ανήθικες και συχνά χαρακτηρίζονται με ακόμα λιγότερο κολακευτικό τρόπο. Θεωρούνταν ασταθείς και ικανές για ατιμίες. Ο ιστορικός Anthony Fletcher σημειώνει ότι εξαιτίας της επικίνδυνης σεξουαλικότητάς τους και της ροπής τους προς το κακό, οι *alewives* απειλούσαν την πατριαρχική τάξη.¹³⁶³ Αυτή η πεποίθηση καθρεπτίζεται στις αναπαραστάσεις των πωλητριών ζύθου που βρέθηκαν στις μπαλλάντες που εξετάστηκαν και ειδικότερα σε εκείνες οι οποίες συμβουλεύουν τους άνδρες να αποφεύγουν τη συντροφιά τους.¹³⁶⁴

¹³⁶⁰ «A new Ballad intituled, I haue fresh Cheese and Creame» (1620?), PL, Pepys 1.340, *EBBA* 20013.

¹³⁶¹ « LONDON's New CRY: / OR TE / Dumpling Woman's Delight, / ith an Account of the Miraculous Cures, wrought / upon old and young Men and Women, by the Vertue of, The / diddle, didle Dumplings of London» (1690-1700 ?), NLS, Crawford EB.400, *EBBA* 33215.

¹³⁶² «The Old Pudding-pye Woman set forth in her colours, &c. / Of all the rare and various London cryes, / There's none that doth excel Hot Pudding-Pyes: / Each one that hears it, being bit with hunger, / Would wish himself to be a Pudding Monger; / For many likes such Victuals for the nones, / Because in Pudding-Pyes there is no bones» (1674-1679), BL, Roxburghe 2.388, *EBBA* 30823· «The Old Pudding-pye Woman...» (1678-1680), PL, Pepys 3.121, *EBBA* 21129· «The Old Pudding-pye Woman...» (1674-1679), UGL, Euing 261, *EBBA* 31865· «The Old Pudding-pye Woman...» (1674-1679?), NLS, Crawford EB.1139, *EBBA* 33843.

¹³⁶³ Fletcher, *Gender, Sex and Subordination...*, σελ. 243.

¹³⁶⁴ «The heavy Heart, and a light Purse. / Being the good fellows vindication to all his fellow Companions, wishing them / all to have a care, and keep out of the Ale-wives snare, for when they are

Από τα παραπάνω γίνεται σαφές ότι οι στερεοτυπικές αναπαραστάσεις των ανθρώπων που εργάζονται στο εμπόριο είναι πολλές και διαφορετικές και άμεσα εξαρτώμενες από την κοινωνική θέση της κάθε ομάδας και τον ρόλο που διαδραμάτιζε. Οι μεγαλέμποροι και σε ένα βαθμό οι καταστηματάρχες διαχωρίζονται από τους υπόλοιπους καθώς ο πλούτος και η εξουσία που απορρέει από αυτόν σκιαγραφούν ένα διαφορετικό πορτραίτο από εκείνο των ναυτικών και των πλανόδιων πολιτών. Οι πωλητές που ανήκουν στα μεσαία και χαμηλότερα στρώματα όπως και οι πλανόδιοι πωλητές αποτελούν μία λιγότερο ομοιογενή ομάδα με τις σχετικές στερεοτυπικές αναπαραστάσεις να δομούνται όχι μόνο γύρω από την οικονομική κατάσταση των υποκειμένων αλλά και γύρω από τον χώρο εργασίας τους και το προϊόν που διαθέτουν προς πώληση. Ενδιαφέρον έχει ότι οι μπαλλάντες σε πρώτο πρόσωπο με πρωταγωνιστές άτομα που ανήκουν σε αυτήν την ομάδα ήταν σχετικά περισσότερες σε σχέση με όλες τις άλλες εργασιακές ταυτότητες που εξετάστηκαν πιθανόν λόγω της φύσης του επαγγέλματος που περιελάμβανε τα καλέσματα προς τους υποψήφιους αγοραστές.

Ανάμεσα στους πωλητές των μεσαίων και κατώτερων στρωμάτων βρέθηκαν όπως φάνηκε σημαντικός αριθμός γυναικών, με τις πιο εύπορες να διαθέτουν ένα κατάστημα και τις φτωχότερες να διαλαλούν τα προϊόντα τους στον δρόμο. Παρόλο που η εργασία των γυναικών στις αγορές με τις σκληρές διαπραγματεύσεις και πρακτικές δεν ταίριαζε με το κυρίαρχο ιδανικό της ήσυχης, επιφυλακτικής, υπάκουης και αγνής γυναίκας, οι μπαλλάντες όπως και άλλα είδη της λαϊκής λογοτεχνίας της περιόδου και ιδιαίτερα του 17^{ου} αιώνα αποκαλύπτουν την απρόθυμη αποδοχή της αναγκαιότητάς της.¹³⁶⁵ Στην πράξη, στις αγορές της περιόδου εργάζονταν άνδρες και γυναίκες. Βέβαια, οι άνδρες ήταν εκείνοι οι οποίοι ρύθμιζαν και επέβλεπαν την αγορά, ενώ οι γυναίκες μπορούσαν να φέρουν προς πώληση μικρές ποσότητες

out you / may get in, / but when you are in, you can't get out, this by experience he hath / found true, but now he bids them all adieu. / This Song it was composed and made / By a Loyal heart that is called John Wade » (1681-1686?), UGL, Euing 136, *EBBA* 31844· «The Alewives Invitation / to Married-Men, and Batchelors. / SHEWING / How a Good Fellow is slighted when he is brought to Poverty. / Therefore take my Counsel, & Alewives don't trust, / For when you have wasted, and spent all you have, / Then out of Doors she will you headlong thrust, / Calling you Rascal, and shirking Knave. / But so long as you have Money, come early or / (late, / You shall have her at Command, or else her / (Maid Kate)» (1672-1696), NLS, Crawford EB.436, *EBBA* 32792· «The Alewives Invitation...» (1672-1696?), HLHU, Huth EBB65H 1.2, *EBBA* 35075· «The bad Husbands Reformation, / OR, / The Ale-Wives daily Deceit. / If thou in Folly thus proceed, / what e're you Earn to spend; / When thou art in the greatest need, / one Groat they will not lend» (1685-1688?), HLHU, Huth EBB65H 1.9, *EBBA* 35101.

¹³⁶⁵ David Pennington, «'Three women and a goose make a market': Representations of market women in seventeenth-century popular literature», *The Seventeenth Century* 25 (2010), 27-48.

αγαθών.¹³⁶⁶ Η παντρεμένη γυναίκα ή «feme covert», όπως αναφέρεται, δεν είχε το νόμιμο δικαίωμα να εμπορεύεται για δικό της λογαριασμό. Το εθιμοτυπικό δίκαιο, όμως, ορισμένων πόλεων ήταν πιο ελαστικό επιτρέποντας το εμπόριο ακόμα και στις ανύπανδρες γυναίκες για τις οποίες χρησιμοποιείται ο όρος «feme sole».¹³⁶⁷ Για παράδειγμα, στην πόλη του Λονδίνου η σύζυγος που ασκούσε τη δική της τέχνη χωρίς τη συμβολή του συζύγου της είχε το δικαίωμα να εμπορεύεται αλλά και να δέχεται μαθητευόμενους.¹³⁶⁸ Οι γυναίκες μπορούσαν να εργάζονται ως πλανόδιες πωλήτριες συνήθως δίπλα στον σύζυγο τους και αυτό δεν επιβεβαιώνεται μόνο από τις μπαλλάντες αλλά και από άλλες πηγές.¹³⁶⁹

Τέλος, ο μεγάλος αριθμός τραγουδιών που αφορούν στους μικροπωλητές και ειδικότερα οι πολλές διαφορετικές αναπραστάσεις τους στις μπαλλάντες του δεύτερου μισού της υπό εξέταση περιόδου μπορεί να ερμηνευτεί ως αποτέλεσμα των νέων συνθηκών. Πιο συγκεκριμένα η αύξηση του πληθυσμού και η συρροή των ανθρώπων στις πόλεις, θα ενίσχυε την παρουσία των μικροπωλητών. Επίσης, η θέση του τριτογενούς τομέα στη βιομηχανική οικονομία είναι ισχυρότερη στη νεότερη από ό,τι ήταν στην πρόιμη νεότερη εποχή. Παρόλο που τα περισσότερα προϊόντα που παρουσιάζονται να διακινούνται στις μπαλλάντες δεν συνδέονται άμεσα με την εκβιομηχάνιση, το πλήθος και η ποικιλία των πωλητών που παρελαύνουν στις μπαλλάντες αποτυπώνει την αιτιατή σχέση της βιομηχανικής επανάστασης με την ανάπτυξη του τριτογενούς τομέα της οικονομίας.

3.3.2 Θεραπευτές: Ιατροί, μαίες, φαρμακοποιοί

Οι άνθρωποι της πρόιμης νεότερης περιόδου στρέφονταν για τα θέματα υγείας που τους απασχολούσαν όχι μόνο στους ιατρούς αλλά σε μία ευρύτερη ομάδα θεραπευτών. Κάποιοι από αυτούς είχαν λάβει επίσημη μόρφωση και άλλοι όχι, άλλοι εργάζονταν επίσημα, άλλοι ανεπίσημα.¹³⁷⁰ Μάλιστα, κατά την υπό εξέταση περίοδο

¹³⁶⁶ Patricia Crawford και Laura Gowing (επιμ.), *Women's World in Seventeenth-century England, A Sourcebook*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη, Routledge, 2000, σελ. 80.

¹³⁶⁷ Mendelson και Crawford, *Women in Early Modern England*, σελ. 257.

¹³⁶⁸ W. Bohun, *Privilegia Londini; Or the Laws, Customs, and Privileges of the City of London...*, Λονδίνο, 1723, σελ. 123-124.

¹³⁶⁹ Βλ. «Document 3.7.: Working lives of London market women, 1699» στο Crawford και Gowing (επιμ.), *Women's World...*, σελ. 82.

¹³⁷⁰ Το «Κολέγιο των Ιατρών του Λονδίνου» (*College of Physicians of London*) ιδρύθηκε από τον Thomas Linacre και άλλους ανθρωπιστές υπό την προστασία του στέμματος το 1518, ενώ η «Εταιρεία των Μπαρμπέρηδων-Χειρουργών» (*London's Barber-Surgeons' Company*, ιδρύθηκε επίσημα μετά από τη συνένωση των Μπαρμπέρηδων και της κατά πολύ μικρότερης ομάδας των χειρουργών το 1540. Η «Συντεχνία των Φαρμακοποιών» (*Society of Apothecaries*) δημιουργήθηκε αργότερα, το 1617 υπό

τα πανεπιστήμια παρέμειναν το κέντρο της επίσημης ιατρικής εκπαίδευσης χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν υπήρξαν πολλές αλλαγές ως προς τις μεθόδους και τα αντικείμενα της διδασκαλίας.¹³⁷¹ Στην Αγγλία κατά τον 18^ο αιώνα μόνο δύο πανεπιστήμια, της Οξφόρδης και του Κέιμπριτζ, απένειμαν πτυχία ιατρικής.¹³⁷² Παράλληλα, όμως, υπήρχαν και άλλοι τρόποι να εκπαιδευτεί κάποιος στη θεραπεία. Για παράδειγμα, οι χειρουργοί (*surgeons*) εκπαιδεύονταν στις συντεχνίες, ενώ οι μαίες μπορούσαν να μαθητεύσουν δίπλα σε μία γυναίκα με σχετική εμπειρία.¹³⁷³ Η ετερόκλητη αυτή ομάδα των θεραπευτών απαρτιζόταν από ανθρώπους διαφορετικής κοινωνικής θέσης και κατάστασης που όπως είναι φυσικό δεν απολάμβαναν το ίδιο κύρος. Στο πλαίσιο της παρούσας διατριβής εξετάστηκαν οι περιπτώσεις των μπαλλαντών στις οποίες πρωταγωνιστικό ρόλο κατέχουν ιατροί, μαίες και φαρμακοποιοί.¹³⁷⁴

Σε προηγούμενο σημείο είχε γίνει λόγος για τον «Ιατρό Brown», έναν γιατρό ο οποίος κακομεταχειριζόταν τον μαθητευόμενό του. Αυτό δεν είναι το μοναδικό παράδειγμα στο δείγμα των μπαλλαντών που εξετάστηκαν το οποίο προβάλλει μία αρνητική εικόνα των ανθρώπων που ασκούν το ιατρικό επάγγελμα.¹³⁷⁵ Ειδικότερα, ο φόβος της δηλητηρίασης προβάλλεται σε τραγούδια όπως το «Ένας φόνος στο

την αιγίδα του Κολεγίου, αν και οι φαρμακοποιοί ανήκαν στην «Εταιρεία των Παντοπωλών», μίας εκ των δώδεκα μεγάλων επαγγελματικών ενώσεων του Λονδίνου (*livery companies*), Margaret Pelling, *Medical Conflicts in Early Modern London, Patronage, Physicians, and Irregular Practitioners 1550-1640*, Οξφόρδη, Νέα Υόρκη, Clarendon Press, OUP, 2003, σελ. 1.

¹³⁷¹ Βλ. Mary Lindemann, *Medicine and Society in Early Modern Europe*, Κέιμπριτζ, CUP, 1999, σελ. 96-101.

¹³⁷² Στο ίδιο, σελ. 101-103.

¹³⁷³ Στο ίδιο, σελ. 109.

¹³⁷⁴ Η γενική αναζήτηση του όρου «ιατρός» (*doctor*) στο EBBA απέφερε 375 καταγραφές και η αναζήτηση στον τίτλο 52. Η αναζήτηση του όρου «physician» απέφερε 51 καταγραφές εκ των οποίων μόνο μία έφερε τον όρο στον τίτλο. Η γενική αναζήτηση του όρου «χειρουργός» (*surgeon*) απέφερε 59 καταγραφές εκ των οποίων 6 φέρουν τον όρο στον τίτλο Αντίστοιχα, η αναζήτηση στο BBO για μπαλλάντες βάσει του θέματος «ιατροί» (*doctors*) απέφερε συνολικά 31 αποτελέσματα εκ των οποίων τα 21 αφορούν καταγραφές και τα 10 εκδόσεις. Εκτός από το θέμα «doctors» αναζητήθηκε και το σχεδόν ταυτόσημο «physicians» το οποίο απέδωσε συνολικά 30 αποτελέσματα εκ των οποίων τα 22 αφορούν εκδόσεις και τα 8 έργα. Επίσης, να σημειωθεί ότι η αναζήτηση στο BBO του θέματος «χειρουργός» δεν προσφέρεται, ενώ η αναζήτηση χρησιμοποιώντας το θέμα «γυναίκες χειρουργοί» (*surgeons-female*) είχε ως αποτέλεσμα ένα και μοναδικό τραγούδι, το οποίο σώζεται σε μία δυσανάγνωστη έκδοση επομένως δεν στάθηκε δυνατή η εξέταση του περιεχομένου των στίχων. Όσον αφορά στις μαίες, αν και το επάγγελμα της μαίας δεν συμπεριλαμβάνεται στη λίστα με τα θέματα που δίδεται από το BBO, η γενική αναζήτηση απέφερε μόλις ένα αποτέλεσμα, ενώ η αντίστοιχη αναζήτηση στο EBBA ήταν πολύ πιο καρποφόρα αποφέροντας συνολικά 74 καταγραφές με εννέα από αυτές να φέρουν τον όρο στο τίτλο. Η γενική αναζήτηση στο EBBA του όρου «φαρμακοποιοί» (*apothecary*) είχε ως αποτέλεσμα 18 καταγραφές. Σε δύο από αυτές τις μπαλλάντες ο εν λόγω όρος περιλαμβάνεται στον τίτλο. Η αντίστοιχη αναζήτηση στο BBO απέφερε μόνο ένα τραγούδι.

¹³⁷⁵ Βλ. σελ.

Brighton. Νεαρή γυναίκα δηλητηριάζεται από δύο γιατρούς». ¹³⁷⁶ Η εν λόγω έκδοση περιλαμβάνει και τη διήγηση των γεγονότων σε πεζό λόγο, στοιχείο το οποίο υποδηλώνει ότι η μπαλλάντα αυτή αναφέρεται σε ένα γεγονός που όντως έλαβε χώρα. Αντίστοιχος είναι ο φόβος που προβάλλεται στο τραγούδι με τίτλο «Η ιστορία του Donald M'Neil» το οποίο αφηγείται πώς ένας άντρας από τη Σκωτία έφτασε στην Αγγλία με σκοπό να ανελιχθεί κοινωνικά και επαγγελματικά. Σύντομα, βρίσκεται να μαθητεύει δίπλα σε έναν έμπειρο χειρουργό ο οποίος όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται «για κάθε δύο που σκότωνε θεράπευε έναν». ¹³⁷⁷

Ο γιατροί εμφανίζονται συχνότατα σε τραγούδια με ανάλαφρο χαρακτήρα. Σε ένα άλλο τραγούδι, το οποίο σώζεται σε πέντε εκδόσεις, ο γιατρός πέφτει θύμα απάτης από ναύτες, οι οποίοι προσπαθούσαν να διασκεδάσουν και να μαζέψουν χρήματα. ¹³⁷⁸ Γνωρίζοντας ότι ένα πτώμα μπορεί να πουληθεί αρκετά ακριβά, ο μαύρος μάγειρας του πλοίου πείθει τους ναύτες φίλους του να πουλήσουν τον ίδιο σε έναν γιατρό. Ο γιατρός πιστεύοντας ότι αγοράζει ένα πτώμα καταβάλλει τα χρήματα. Όταν, όμως, επιχειρεί να προχωρήσει στην ανατομία, ο μάγειρας σηκώνεται και ο γιατρός τρομαγμένος αναζητά καταφύγιο στη γυναίκα του. Σε άλλα τραγούδια, όπως το «Ο ικανός γιατρός του Gloucester», ο γιατρός παρουσιάζεται να εκμεταλλεύεται το κύρος που του δίνει το επάγγελμά του για να καλύψει έναν άπιστο άνδρα. ¹³⁷⁹ Το ίδιο το κύρος των ιατρών υπονομεύεται από αρκετά τραγούδια που περιγράφουν με χιουμοριστικό τρόπο την αδυναμία των γιατρών να προσφέρουν ουσιαστική ανακούφιση στους ασθενείς τους όπως για παράδειγμα την περίπτωση του Δρ. Quack. Ο τελευταίος περιφέρεται διαλαλώντας το εμπόρευσμά του, μία ποικιλία θεραπειών που γίνεται εύκολα αντιληπτό από την περιγραφή ότι είναι αναποτελεσματικές. ¹³⁸⁰ Αυτό το τραγούδι παράλληλα αποτελεί και ένα παράδειγμα της σύγχυσης σχετικά με την ορολογία της εποχής. Αν και ο πρωταγωνιστής

¹³⁷⁶ «A murder at Brighton. Young woman poisoned by two doctors» (?), *BBO* Roud Number V5079, Edition-Bod9554.

¹³⁷⁷ «History of Donald M'Neil» (c. 1840), *BBO* Roud Number V5331, Edition-Bod13889.

¹³⁷⁸ «The black cook, or The doctor outwitted» (1825-1910), *BBO* Roud Number 2310.

¹³⁷⁹ Ο γιατρός καταφέρνει να πείσει τη σύζυγο του άπιστου άνδρα ότι η ίδια κατέστησε έγκυο τον σύζυγό της. Η θεραπεία περιελάμβανε εκτός από περιποιήσεις και τις επισκέψεις μία νεαρής, της ερωμένης του άνδρα, στην οποία θα μεταφερόταν το έμβρυο το οποίο όταν τελικά γεννιόταν θα το παρουσίαζε η σύζυγος ως δικό της παιδί, «The Skilful Doctor of Gloucester-shire: / OR, / A New way to take Physick. / This ditty doth concern a Country Farmer, / Who lay with his maid, not thinking to harm her, / But she, poor Wench, was by her Master vild, / First tempt to sin, then after got with Child: / But by the Doctors skill, her honest dame, / Excus'd her Husband, and sav'd her maid from blame, / The Doctor he hath medic[i]nes in store, / To Cure all sorts of folks, both rich and poor» (1689-1692), NLS, Crawford EB.288, *EBBA* 33558.

¹³⁸⁰ «Anybody ill» (1877-1844), *BBO* Round Number V9625, Edition-Bod6081.

προσδιορίζεται ως «γιατρός» (*doctor Quack*) και δηλώνει εκπαιδευμένος χειρουργός (*learned surgeon*), στην πράξη φαίνεται να πουλά θεραπευτικά σκευάσματα. Επομένως, η εργασία που εκτελεί μοιάζει περισσότερο με εκείνη του φαρμακοποιού (*apothecary*).

Αντίστοιχα, οι γιατροί παρουσιάζονται και ως πρωταγωνιστές ερωτικών ιστοριών. Για παράδειγμα, μία μπαλλάντα αναφέρεται με χιουμοριστική διάθεση σε ένα περιστατικό που η γυναίκα του γιατρού πιάνει τον ίδιο να την απατά με την υπηρέτριά του.¹³⁸¹ Στους στίχους αναφέρεται ότι ο γιατρός που πρωταγωνιστεί είναι διάσημος παρόλα αυτά δεν μένει στο απυρόβλητο και πιθανόν πέφτει κι εκείνος θύμα -της συγκεκαλυμμένης μεν, διότι δεν αποκαλύπτεται ολόκληρο το όνομά του, δημόσιας δε- διαπόμπευσης μέσω μίας μπαλλάντας. Ένα άλλο παράδειγμα είναι το τραγούδι «Η αξιαγάπητη Phoebe το καμάρι του Dundee», το οποίο σώζεται σε επτά εκδόσεις.¹³⁸² Οι γονείς της πρωταγωνίστριας δεν εγκρίνουν τον άντρα που εκείνη αγαπούσε, τον νεαρό γιατρό William. Η κοπέλα δεν ενέδωσε στην πρόταση του γιατρού να παρακούσει τους γονείς της και να φύγει μαζί του. Τότε, ο γιατρός οργανώνει ένα μοχθηρό σχέδιο για να την εκδικηθεί το οποίο τελικά οδηγεί στον θάνατο της.

Παρόλα αυτά, οι γιατροί δεν παρουσιάζονται πάντα κακοί και επικίνδυνοι. Σε ένα τραγούδι, το οποίο σώζεται σε οκτώ εκδόσεις, αναφέρεται ότι ο Dr Stafford, ο οποίος ήταν «ένας άνδρας με αποδεδειγμένες ικανότητες», μαζί με τον αδελφό του και τον μαθητευόμενό του προσέφεραν τις φροντίδες τους στην κόρη του υφαντή.¹³⁸³ Η τελευταία παρά τις φροντίδες του γιατρού χάνει τη ζωή της εξαιτίας του ανεκπλήρωτου έρωτά της. Αντίστοιχα, ο γιατρός, όπως φαίνεται και από ένα άλλο τραγούδι καλείται να βοηθήσει και άντρες οι οποίοι υποφέρουν εξαιτίας ενός έρωτα δίχως ανταπόκριση.¹³⁸⁴ Εκτός από τις περιπτώσεις ανεκπλήρωτου έρωτα, οι γιατροί σχετίζονται σε αρκετές μπαλλάντες με σεξουαλικής φύσεως θέματα, όπως η παρθενία και η ανεπιθύμητη εγκυμοσύνη. Στην μπαλλάντα «Ο ικανός γιατρός, ή ο απόλυτος τσαρλατάνος» παρόλο που το πρώτο μέρος του τίτλου μοιάζει με εκείνον της προηγούμενης μπαλλάντας το περιεχόμενο είναι διαφορετικό, όπως γίνεται σαφές

¹³⁸¹ «The budget; or, Dr. D---» (1780-1830), *BBO* Round Number V8119, Edition – Bod22734.

¹³⁸² «Lovely Phoebe the pride of Dundee» (1819-1885), *BBO* Round Number V748.

¹³⁸³ «Dr Stafford, and the weaver's daughter» (1815-1855), *BBO* Round Number 3868.

¹³⁸⁴ «Betsey Baker» (1803 1860), *BBO* Round Number 1288.

από το δεύτερο μέρος του τίτλου.¹³⁸⁵ Το τραγούδι ξεκινάει με τον γιατρό που μόλις έφτασε στην πόλη να καλεί τις ανύπανδρες γυναίκες ισχυριζόμενος ότι μπορεί να τις βοηθήσει να ανακτήσουν την παρθενία τους. Ο ίδιος διαφημίζει τον εαυτό του αναφέροντας τις επιτυχίες που είχε σε ένα πλήθος πόλεων στις οποίες είχε προσφέρει τις υπηρεσίες του, ακόμα και εκτός Αγγλίας. Στη συνέχεια, παρατίθενται «οι διάσημες θεραπείες του γιατρού». Στην πραγματικότητα, παρατίθεται μία λίστα δυσεύρετων ή ανύπαρκτων στοιχείων όπως «ένας κύκνος με πέντε πόδια από την Ισπανία», ή «μία βελανιδιά που φύτρωσε στη Νορβηγία», τα οποία χρειάζεται ο γιατρός για να μπορέσει να βοηθήσει τις κοπέλες. Η λίστα με τα ακατόρθωτα συνεχίζεται με τον γιατρό να αναφέρει ότι οι κοπέλες θα ξαναγίνουν παρθένες για παράδειγμα όταν «η γάτα μπορέσει να μιλήσει Λατινικά και Ελληνικά /Και η μαϊμού τη διδάσκει/ να γράφει και να διαβάζει/ και η αλεπού έρθει να πει και στις δύο/ ότι οι κόποι τους είναι μάταιοι!». Έχοντας, λοιπόν, κάνει σαφές ότι είναι αδύνατο να ξανακερδίσει μία κοπέλα την παρθενία της, ο αφηγητής τελειώνει συμβουλεύοντας όλες τις κοπέλες: «Φυλάτε προσεκτικά την παρθενία σας /Όσο την έχετε /Γιατί όταν τη χάσετε/ Δεν πρόκειται να την ξαναβρείτε ποτέ».

Από τα παραπάνω γίνεται σαφές ότι ενώ σε αρκετές μπαλλάντες, κυρίως σε εκείνες στις οποίες δεν είναι ο βασικός πρωταγωνιστής, ο γιατρός παρουσιάζεται ως ένας άνθρωπος με κύρος, τα τραγούδια που αμφισβητούν ή διακωμωδούν αυτήν την εικόνα είναι πολλά. Η αναπαράσταση των ιατρών με αυτόν τον τρόπο είναι μία ένδειξη της αποστασιοποίησης των απλών ανθρώπων από τις υπηρεσίες της επίσημης ιατρικής, οι οποίες ήταν πολύ πιο ακριβές από εκείνες που προσέφεραν για παράδειγμα οι θεραπευτές του χωριού ή οι μαίες.

Όσον αφορά στις μαίες, μολονότι ήταν αρκετά δημοφιλείς, συχνά γίνονταν αποδέκτες σκληρής κριτικής. Γύρω από τις μαίες αναπτύχθηκε ένα αφήγημα το οποίο αναφερόταν σε θεραπευτικές δυνάμεις. Παράλληλα, έχοντας και οι ίδιες βιώσει την εμπειρία της μητρότητας μπορούσαν να βοηθήσουν περισσότερο άλλες γυναίκες να γεννήσουν και να φροντίσουν παιδιά. Αυτά τα χαρακτηριστικά, η φυσική εγγύτητα στις μητέρες και στα παιδιά, όπως και η πρόσβαση που είχαν οι μαίες στα υγρά του σώματος, καθιστούσαν αυτές τις γυναίκες ακόμα πιο ευάλωτες στις κατηγορίες για

¹³⁸⁵ «The Skilful DOCTOR; Or, The / Compleat Mountebank. / Good people give ear to me, that stand within the Throng, / And you shall hear a Story strange of a Doctor that is come. / Strange Courages he doth undertake, and he doth come from Spain, / If a Maid has lost her Maiden-head, he can help her to it again» (1685-1688), PL, Pepys 4.265, *EBBA*.

μαγεία.¹³⁸⁶ Τον 17^ο αιώνα σημειώθηκε μία γενικότερη ύφεση όσον αφορά στις αντιλήψεις περί μαγείας και οι ιδέες σχετικά με ζητήματα της γυναικείας φύση, όπως η έμμηνος ρύση, και η σύνδεσή τους με διαβολικές ενέργειες περιορίστηκαν.¹³⁸⁷ Αποτέλεσμα ήταν οι άνθρωποι να γίνουν λιγότερο καχύποπτοι σχετικά με την πιθανή συνέργεια της θεωρούμενης ως αδύναμης φύσης των γυναικών με τον διάβολο. Παρόλα αυτά, το στερεότυπο δεν υποχωρεί από τις μπαλλάντες. Τραγούδια με τίτλο «Τα τραυματισμένα παιδιά ή Η αιμοβόρα μαία» και «Η αιμοδιψής μαία» αφηγούνται ιστορίες στις οποίες οι γυναίκες που έχουν αναλάβει τη φροντίδα των παιδιών αντί για σωτήρες γίνονται δολοφόνοι. Στην μπαλλάντα με τίτλο «Η αιμοδιψής μαία» η πρωταγωνίστρια είναι στην πραγματικότητα μία κατά συρροή δολοφόνος. Χαρακτηριστικά αναφέρεται:

*«Πριν τριάντα τρία κλεισμένα χρόνια,/ η μαία ξεκίνησε,
και από τότε, θα έπρεπε να το ξέρουμε /ότι δολοφονούσε,
νεαρά βρέφη από τη μήτρα της μητέρας τους,
όταν έπαιρναν την πρώτη ανάσα τους,
αφήνοντάς τα να λιμοκτονήσουν σφράγιζε τη θλιβερή τους μοίρα
ή με κάποιον άλλο σκληρό θάνατο».*¹³⁸⁸

Σχεδόν ίδιο είναι και το περιεχόμενο της μπαλλάντας με τίτλο «Τα τραυματισμένα παιδιά», η οποία εκδόθηκε περίπου την ίδια χρονική περίοδο.¹³⁸⁹ Η τελευταία μπαλλάντα τραγουδιέται στην μελωδία *Russell's Farewell*, η οποία είναι μία από τις πέντε δημοφιλέστερες μελωδίες της περιόδου.¹³⁹⁰ Το όνομά της το πήρε από τον Λόρδο William Russell, ο οποίος κρίθηκε ένοχος για εσχάτη προδοσία και εκτελέστηκε στις 21 Ιουλίου 1683 λόγω της συμμετοχής του στη συνομωσία του Rye House εναντίον του Καρόλου Β΄ και του Ιάκωβου, Δούκα της Υόρκης, στις αρχές του 1683.¹³⁹¹ Η πλειοψηφία των τραγουδιών που συνοδεύονται από τη συγκεκριμένη

¹³⁸⁶ Βλ. Heinrich Kramer και James Spenger, *The Malleus Maleficarum*, Νέα Υόρκη, Dover Publications, 1971 [1948] και David Harley, «Historians as demonologists: The myth of the midwife-witch», *Social History of Medicine* 3:1 (1990), 1-26.

¹³⁸⁷ Patricia Crawford, «Attitudes to menstruation in seventeenth-century England», *Past and Present* 91 (1981), σελ. 61.

¹³⁸⁸ «THE / Bloody minded Midwife, / Containing an Account of many Infants whom / she Murthur'd, or starv'd to Death, some of which were found in a / Hand-Basket above Ground, others digg'd up in a Cellar, where she / had Buried them. To the Astonishment of all Spectators» (1684-1700?), PL, Pepys 5.10, *EBBA* 22227.

¹³⁸⁹ «The Injured Children, / OR, / The Bloody Midwife; / Being / A Discovery of a Barbarous Cruelty to several Children that had / been made away, and buried privately in a Sellar, and two hid / dead in a Hand-basket» (1693), PL, Pepys 2.193, *EBBA* 20808.

¹³⁹⁰ Βλ. παράρτημα, σελ. 639.

¹³⁹¹ Simpson, *The British Broadside Ballad*, σελ. 621.

μελωδία διατήρησαν τον σκοτεινό χαρακτήρα της μπαλλάντας που έδωσε το όνομά της και ως εκ τούτου τα περισσότερα από τα θέματα αυτών σχετίζονται με τον θάνατο, το έγκλημα και τον θρήνο. Η ίδια η μελωδία είναι γραμμένη σε σολ ελάσσονα. Οι ελάσσονες σκάλες, σε αντίθεση με τις μείζονες, δίνουν την αίσθηση μελαγχολίας και θλίψης. Παρόλα αυτά, ο σχετικά ζωηρός ρυθμός στον οποίο τραγουδιέται της προσδίδει μία πιο περιπετειώδης αίσθηση. Επομένως, η επιλογή της συγκεκριμένης μελωδίας για την αφήγηση των φρικτών εγκλημάτων της μαίας είναι απολύτως ταιριαστή και ενισχύει το περιεχόμενο των στίχων. Επίσης, να σημειωθεί ότι εκτός από τις δύο μπαλλάντες που αναφέρθηκαν, στο υπό εξέταση δείγμα βρέθηκαν άλλες δύο με παρόμοιο περιεχόμενο.¹³⁹² Όλες τους συνοδεύονται από την ίδια μελωδία. Η μία από αυτές δίνει ήδη από τον τίτλο την πληροφορία ότι οι πράξεις της πρωταγωνίστριας την οδήγησαν στην αγχόνη. Οι ακριβείς λεπτομέρειες που παρατίθενται σχετικά με τον τόπο και την ημερομηνία που έλαβαν χώρα τα γεγονότα σε συνδυασμό με το ότι όλες οι μπαλλάντες εκδόθηκαν κατά πάσα πιθανότητα την ίδια χρονιά είναι ισχυρές ενδείξεις ότι το τραγούδι βασίστηκε σε αληθινή ιστορία. Στις εικόνες που συνοδεύουν τις εν λόγω εκδόσεις συμπεριλαμβάνονται μοχθηρές γυναίκες, διαβολικές φιγούρες, νεκρά σώματα, κρανία και ένα *memento mori*. Επομένως, αν και ενισχύουν το σκοτεινό και κακό αίσθημα που δημιουργείται από τους στίχους και τη μελωδία, οι εικόνες δεν μπορούν να χαρακτηριστούν ρεαλιστικές. Αντιθέτως, μπορεί να υποστηριχτεί ότι ενισχύουν το στερεότυπο της μαίας που εμπλέκεται με τη μαγεία με αποτέλεσμα την πρόκληση βλάβης ή και του θανάτου των θυμάτων της.

¹³⁹² «The Midwife of Poplar's / Sorrowful Confession and Lamentation in Newgate / Who was Condemned to Dye for that Horrid and Unheard of Murder, which she / committed on the Bodys of several young infants, whom she Starved to Death, / and was accordingly Executed for the same in Holbourn, upon the 23d. of this / instant October, 1693» (1693), PL, Pepys 2.192, *EBBA* 20807 και «The Midwife's / Maid's Lamentation, / In NEWGATE. / Or her continual fear of the Devil tearing her alive out / of the Bed every Night. / To murder poor young Infants is a Crime, / Was hardly ever heard since Herod's time, / Till now by this same Midwife and her Maid, / Who many years young Children have destroy'd» (1693?), PL, Pepys 5.24, *EBBA* 22241.

The Injured Children,
OR,
The Bloody Midwife;
Being

A Discovery of a Barbarous Cruelty to several Children that had been made away, and buried privately in a Sellar, and two dead in a Hand-basket.

Tune of, *Ruffel's Farwell.*

Oh! what a wicked Age is this,
we Wretches do live in.
How prone we are to Wickedness,
and to commit each Sin;
No day but does produce new Fact
of Villany I say,
Some Thief, some Murders safely act,
this is done day by day.

But of all Bases none can tell
a wickedier indeed,
For when I think upon it well,
it makes my Heart to bleed;
A Midwife which at *Poplar* dwell'd,
now *Neigate* is her doom,
'Tis said she several Children kill'd,
and hid them under Ground.

I'll Sellar on a Shelf that high,
a Basket there you'll find,
And in it two dead Children lay,
which terrifies my Mind:
They went and found it to be true,
a dismal Spectacle,
Oh wretched Woman, why did you
these little Infants kill.

I'll the Sellar, by the Boys advise,
they digged up and down,
Where six poor Childrens Carcases
immediately were found,
Their Skulls and Bones were taken up,
a dismal sight to see,
Oh Midwife, Midwife, what mad'st thou
bury them privately.

Some say they're By-blows she did take,
Or Bristards, which you will
And all was for the Moneys sake,
these Infants must be kill'd;
For 'tis suppos'd a sum for good
she with a Child had take,
But oh! such Infants cries for Blood,
would makes one's heart to ake.

What Grief and Trouble there must be,
to those that have put out
Their Children to her Custody,
since now the Murder's out;
No less than eight poor Children found,
thought to be made away,
Six private buried under ground,
in a Basket lay.

You Mothers that have Children sure,
you nere will Money give,
That you for that may never more
your Child see while you live;
For 'tis a comfort for to see,
the Mother Nurse its Child,
And then no Midwives Cruelty
can ever you beguile.

Printed and Sold by *T. Moore,*

Εικόνα 60 «The Injured Children, / OR, / The Bloody Midwife»(1693) ¹³⁹³

Οι μπαλλάντες για τις οποίες έγινε λόγος προβάλλουν έντονα το στερεότυπο της αναξιόπιστης και δολοφονικής μαίας. Αυτό το στερεότυπο εμφανίζεται και σε μία άλλη περίπτωση στην οποία η μαία σκοτώνει τον άντρα της.¹³⁹⁴ Σε μία άλλη μπαλλάντα του 1680 το φάντασμα μίας μαίας ομολογεί τις δολοφονίες που είχε διαπράξει όσο ακόμα ζούσε.¹³⁹⁵ Ένα άλλο τραγούδι αναφέρει την περίπτωση μίας μαίας η οποία υποκρίθηκε ότι γέννησε ένα νεκρό παιδί, πράξη για την οποία οδηγήθηκε στην φυλακή.¹³⁹⁶ Μοναδική περίπτωση στο δείγμα αποτελεί η περίπτωση ενός άνδρα ο οποίος χαρακτηρίζεται μεταξύ άλλων και «Man-Midwife», αλλά δίνεται έμφαση περισσότερο στην πονηρία παρά στην εργασιακή του ταυτότητα.¹³⁹⁷

Το υπερφυσικό στοιχείο και οι δολοφονίες παιδιών που διαπράχθηκαν από μία μαία είναι εκείνα που κυριαρχούν και συνυπάρχουν και σε άλλες μπαλλάντες όπως για παράδειγμα στο τραγούδι με τίτλο «Το φάντασμα της μαίας».¹³⁹⁸ Σε αυτήν την

¹³⁹³ PL, Pepys 2.193, EBBA 20808.

¹³⁹⁴ «AN / Epilogue to the French Midwife's Tragedy, / Who was Burnt in Leicester-Fields, March 2. 1687/8. / FOR THE / Barbarous Murder of her Husband Denis Hobry» (1688), HLHU, Bute 3.55, EBBA 34437.

¹³⁹⁵ «[The midwi]ves ghost» (1680), BBO Roud Number V1905, Edition – Bod23931.

¹³⁹⁶ «The mistaken mid-wife, or, Mother Mid-night finely brought to bed» (?), BBO Roud Number V32400, Edition - Bod23746.

¹³⁹⁷ «A / HUE and CRY / AFTER / A Man=Midwife, / Who has Lately DELIVER'D the / Land-Bank / OF THEIR / MONEY», (1699), HLHU, Houghton Library EB65, EBBA 34406 και «A / HUE and CRY / AFTER / A Man=Midwife...» (1699), NLS, Crawford EB.623, EBBA 33185.

¹³⁹⁸ «A New BALLAD of / The Midwives Ghost: / Who appeared to several People in the House where she formerly lived in Rotten- / Row in Holbourn, London, who were all afraid to speak unto her; but she grow- / ing very Impetuous, on the 16th of this Instant March, 1680, declared her mind / to the

περίπτωση ενδιαφέρον έχει ότι τα θύματα ήταν εκτός γάμου παιδιά τα οποία δολοφονήθηκαν για λογαριασμό των γονέων τους και ότι το φάντασμα της μαίας εμφανίστηκε στους ζωντανούς για να τους υποδείξει το σημείο που έκρυψε τα νεκρά σώματά τους ώστε έστω και μετά από δεκαπέντε χρόνια να μπορέσουν να έχουν την ταφή που τους πρέπει. Αυτή η εικόνα της μαίας που πληρώνεται για να σκοτώσει παιδιά πιθανόν να υπήρχε και πριν από το 1680 διότι εντοπίστηκε και σε μία μπαλλάντα με πιθανό έτος έκδοσης το 1640. Σε αυτό το τραγούδι η μαία χαρακτηρίζεται μοχθηρή (*wicked*) διότι προσλήφθηκε από τη γιαγιά ενός νεογέννητου βρέφους για να το δολοφονήσει χωρίς να το γνωρίζει η ίδια η μητέρα. Το τέλος της ιστορίας είναι εξίσου τραγικό αφού η μητέρα του βρέφους κατηγορείται άδικα από την ίδια της τη μητέρα για τον θάνατό του παιδιού με αποτέλεσμα να καταδικαστεί και να εκτελεστεί.¹³⁹⁹ Από την άλλη πλευρά, σε καμία από τις μπαλλάντες που εξετάστηκαν δεν προβάλλεται μία αντίθετη εικόνα, δηλαδή αυτή μίας ικανής μαίας.

Πράγματι, οι μπαλλάντες οι οποίες αναφέρονται σε αυτό το επάγγελμα εστιάζουν στον ρόλο που διαδραμάτιζαν οι μαίες και δεν αναφέρονται καθόλου στις ικανότητές τους. Αυτή η εικόνα των αναξιόπιστων γυναικών που ασχολούνται με τη θεραπεία εκφράζεται και σε άλλες πρωτογενείς πηγές της περιόδου. Ο ιατρός James Primrose το 1638 έγραφε την άποψή του στα λατινικά σχετικά με τη θέση των γυναικών στην ιατρική. Υποστήριζε ότι οι γυναίκες γεννήθηκαν για να φροντίζουν και να υπηρετούν τους άνδρες. Ο ίδιος πίστευε ότι οι γυναίκες ήταν ικανές να φέρουν εις πέρας πολλές από τις εργασίες που εκτελούν οι ιατροί όπως την παρασκευή ποικίλων θεραπευτικών σκευασμάτων. Παρόλα αυτά, δεν τις θεωρούσε ικανές να αντιμετωπίσουν πιο σύνθετα ιατρικά προβλήματα διότι θεωρούσε ότι η θεραπεία ήταν από ένα σημείο και έπειτα τέχνη.¹⁴⁰⁰ Ο Primrose συνιστούσε στους αναγνώστες

Maid of the said House, who with an Unanimous Spirit adhered to her, / and afterwards told it to her Mistris, how that if they took up two Tiles by the / Fire-side, they should find the Bones of Bastard-Children that the said Midwife / had 15 years ago Murthered, and that she desires that her Kinswoman Mary / should see them decently Buried; which accordingly they did, and found it as / the Maid had said. The Bones are to be seen at the Cheshire-Cheese in the said / place at this very time, for the satisfaction of those that believes not this Relation» (1680), PL, Pepys 2.145, *EBBA* 20763.

¹³⁹⁹ «The wicked Midwife, the cruell Mother, and the harmelesse Daughter. / OR, / A cruell Murther committed upon a new-borne Childe / by the Midwife, whom the Grandmother of the Childe hyred to kill, but / unknowne to the Mother of the Childe: Now the Mother of this Infant being / falsely accused by her owne Mother, was executed at Lancaster Assize, at Midsum- / mer last» (1640?), MCL, Blackletter Ballads 1.41, *EBBA* 36032.

¹⁴⁰⁰ «The place of Women in learned medicine: James Primrose's *Popular Errours* (1651)», στο Elmer P. Primrose και Ole Peter Grell (επιμ.), *Health, Disease and Society in Europe 1500-1800, A Source Book*, Μάνστεστερ, Manchester University Press, 2004, σελ. 37.

του να αρνούνται τις γυναίκες θεραπεύτριες καθώς λόγω της έλλειψης εκπαίδευσης και εμπειρίας δεν ήταν σε θέση να κατανοήσουν τα ιατρικά προβλήματα ή να πραγματοποιήσουν αυτό το οποίο υπόσχονταν με αποτέλεσμα να προκαλούν τελικά κακό στους ανθρώπους.¹⁴⁰¹

Είναι αλήθεια ότι οι περισσότερες μαίες δεν λάμβαναν επίσημη εκπαίδευση όπως οι ιατροί. Αντ' αυτού, μάθαιναν την τέχνη τους μαθητεύοντας ανεπίσημα δίπλα σε μεγαλύτερες και πιο έμπειρες γυναίκες.¹⁴⁰² Παρόλα αυτά, για τη νόμιμη άσκηση του επαγγέλματος της μαίας ή του χειρουργού απαιτούνταν η σχετική άδεια από τις εκκλησιαστικές αρχές.¹⁴⁰³ Τα παραδείγματα της Margaret Neale και της Marry Cooper, οι οποίες αιτήθηκαν να λάβουν την άδεια χειρουργού το 1691 και την άδεια μαίας το 1695 αντίστοιχα, αποδεικνύουν ότι παρόλο που τα όρια ανάμεσα στη νόμιμη και την παράνομη άσκηση αυτών των επαγγελμάτων ήταν δυσδιάκριτα, λίγες τουλάχιστον γυναίκες κατάφεραν να αποκτήσουν τις ικανότητες και το νόμιμο δικαίωμα να εργάζονται ως μαίες και χειρουργοί.¹⁴⁰⁴ Το ύψος του μισθού που λάμβαναν οι μαίες καθοριζόταν από σχετικές διατάξεις όταν αυτές υπήρχαν ή πιο συχνά καθοριζόταν από το εθιμοτυπικό.¹⁴⁰⁵ Οι γυναίκες αυτές πληρώνονταν για τις υπηρεσίες τους σε χρήμα ή συχνότερα στις αγροτικές περιοχές με αγαθά. Η συντριπτική πλειοψηφία εργάζονταν περιστασιακά ως μαίες με το μισθό που κέρδιζαν από αυτήν την υπηρεσία να προστίθεται στο συνολικό εισόδημά τους. Πρέπει να σημειωθεί ότι οι μαίες στην πρώιμη νεότερη Αγγλία προέρχονταν από όλο το κοινωνικό φάσμα γεγονός που σε συνδυασμό με άλλους παράγοντες επηρέαζε την εργασιακή εμπειρία τους. Η θεραπευτική ικανότητα της μαίας εξαρτιόταν από το κοινωνικό στάτους και την οικογενειακή κατάσταση της, όπως επίσης από την οικονομική δυνατότητά της και τις κοινωνικές σχέσεις της.¹⁴⁰⁶ Δυστυχώς, καμία από τις μπαλλάντες που εξετάστηκαν δεν ασχολήθηκε με το εν λόγω θέμα από την οπτική της μαίας. Αν και δεν εμφανίζονται ως πρωταγωνίστριες σε πολλές μπαλλάντες, υπάρχουν αρκετές αναφορές σε αυτές: κυρίως ότι εμφανίστηκαν για να προσφέρουν

¹⁴⁰¹ Στο ίδιο, σελ. 38.

¹⁴⁰² Lindemann, *Medicine and Society...*, CUP, 1999, σελ. 221.

¹⁴⁰³ Βλ. J. R. Guy, «The episcopal licensing of physicians, surgeons and midwives», *Bulletin of History of Medicine* 56:4 (1982), 528-542.

¹⁴⁰⁴ «Document 3.16: Application for surgeon's licence: Margaret Neale, 1691» στο Patricia Crawford και Laura Gowing (επιμ.), *Women's Worlds in Seventeenth-century England, A Sourcebook*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη, 2000, σελ. 95-96.

¹⁴⁰⁵ Lindemann, *Medicine and Society...*, σελ. 221.

¹⁴⁰⁶ Samuel S. Thomas, «Early modern midwifery: Splitting the profession, connection the history», *Journal of Social History* 43:1 (2009), σελ. 116-124.

τη βοήθειά τους σε μία ετοιμόγεννη. Ένα τέτοιο παράδειγμα είναι το πολύ δημοφιλές τραγούδι με τίτλο «Η τραγική μπαλλάντα για την κυρά που ενέδωσε στον πειρασμό».¹⁴⁰⁷ Σε αυτήν την περίπτωση το παιδί γεννιέται αλλά η μητέρα καταλήγει. Ο ρόλος της μαίας εδώ είναι ιδιαίτερα σημαντικός αφού η γυναίκα εξαιτίας της εκτός γάμου εγκυμοσύνης της δεν είχε στο πλευρό της τα πρόσωπα του οικείου περιβάλλοντός της. Παρά την έλλειψη των σχετικών στοιχείων που παρατηρείται στα τραγούδια, οι υπηρεσίες και η γενικότερη συνεισφορά της μαίας στην κοινωνία δεν πρέπει να αμφισβητηθεί. Οι μαίες ήταν εκείνες οι οποίες αναλάμβαναν τον τοκετό στην πλειοψηφία των περιπτώσεων αλλά επιπλέον αναλάμβαναν και άλλες ευθύνες όπως τη φροντίδα του μωρού και της μητέρας, ακόμα και τη βάπτισή του παιδιού.¹⁴⁰⁸ Επιπλέον, πρέπει να αναφερθεί ότι, όπως αποκαλύπτεται από άλλες πηγές, οι μαίες συχνά έχαιραν μεγάλης εκτίμησης. Για παράδειγμα, το 1584 η Jane Magham, μία χήρα από το Hall, κληροδότησε στη μαία της μέσω της διαθήκης της τέσσερα πρόβατα.¹⁴⁰⁹

Ενώ, λοιπόν, οι ιστορικοί της ιατρικής έχουν αποδείξει ότι κατά τον 17^ο αιώνα οι μαίες ήταν συχνά πιστοποιημένες, με εμπειρία και επιπλέον θεωρούνταν αξιόπιστοι μάρτυρες σε σχετικές δικαστικές υποθέσεις, κείμενα της εποχής συχνά προβάλλουν τον παραδοσιακό χαρακτήρα της μαίας της πρώιμης νεότερης περιόδου, μίας δηλαδή ηλικιωμένης, αμόρφωτης γυναίκας ή και μοχθηρής.¹⁴¹⁰ Από τα παραπάνω γίνεται σαφές ότι το στερεότυπο που προβάλλουν οι μπαλλάντες σχετικά με τις μαίες είναι το κυρίαρχο της περιόδου. Κατά το 1800, ο άντρας μαιευτήρας (man-midwife) ή ο χειρουργός μαιευτήρας (surgeon-midwife) κέρδισαν έδαφος και έγιναν αρκετά δημοφιλείς ειδικά σε συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες, όπως ο βασιλικός κύκλος και οι κύκλοι της αριστοκρατίας.¹⁴¹¹ Αυτή η αλλαγή στη νοοτροπία και η στροφή προς τους άντρες μαιευτήρες μπορεί να συνδεθεί με το στερεότυπο που εκφράστηκε στις μπαλλάντες που εξετάστηκαν. Να διευκρινιστεί σε αυτό το σημείο ότι δεν υποστηρίζεται ότι οι συγκεκριμένες μπαλλάντες, όσο δημοφιλείς κι αν υπήρξαν, κατάφεραν να στρέψουν την προτίμηση έστω και μίας μερίδας του κοινού προς τους άνδρες συναδέλφους τους. Αντιθέτως, είναι πιο πιθανό αυτά τα τραγούδια

¹⁴⁰⁷ «A / Lamentable Ballad of the LADY's Fall» (1720?), BL, Roxburghe 3.570-3.571, *EBBA* 31270.

¹⁴⁰⁸ Lindemann, *Medicine and Society...*, σελ. 222-223.

¹⁴⁰⁹ Όπως αναφέρεται στο Crawford, «The Construction and Experience of Maternity...», στο *Blood, Bodies and Families...*, σελ. 95.

¹⁴¹⁰ Βλ. Dannie Leigh Chalk, «Savior, witness, and comic relief: The midwife in English texts of the fifteenth and sixteenth centuries», *Studies in Philology* 112:1 (2015), 93-113.

¹⁴¹¹ Lindemann, *Medicine and Society...*, σελ. 220.

να επηρεάστηκαν και κατ' επέκταση να αποτυπώνουν με τον δικό τους τρόπο τον ανταγωνισμό ανάμεσα στους άντρες και στις γυναίκες που εργάζονταν σε αυτόν τον κλάδο, ανάμεσα στην ιατρική γνώση που αποκτάται μέσω της εκπαίδευσης και στις θεραπευτικές πρακτικές που βασίζονται κατά κύριο λόγο στην εμπειρία. Η ίδια η εξέλιξη της ιατρικής επιστήμης και η χρήση της μαιευτικής λαβίδας στη Βρετανία είχε ως αποτέλεσμα οι γυναίκες να είναι πιο πρόθυμες να δεχτούν την ιατρική βοήθεια. Επιπλέον, νεότερες μελέτες έχουν επισημάνει ότι κατά την τελευταία δεκαετία του 17^{ου} αιώνα οι ιδέες του Διαφωτισμού σχετικά με την επιστήμη και τη μαιευτική άρχισαν να διαδίδονται σε όλη την Αγγλία.¹⁴¹² Αυτό είχε ως αποτέλεσμα την εξέλιξη της μαιευτικής από μυστήριο σε επιστήμη.¹⁴¹³ Αυτή η αλλαγή με τη σειρά της είχε ως αποτέλεσμα την ανάδυση της ανδρικής αυθεντίας όσον αφορά στο θέμα της μαιευτικής.¹⁴¹⁴ Κατά τη διάρκεια αυτής της μετεξέλιξης, η μαία έχασε τη θέση της απόλυτης αυθεντίας και, όπως γίνεται φανερό και σε άλλες πρωτογενείς πηγές, συνδέθηκε με την άγνοια και τις αποδόθηκαν κωμικά χαρακτηριστικά.¹⁴¹⁵ Στις μπαλλάντες αυτό αποτυπώθηκε κυρίως με αυτή τη σειρά τραγουδιών που παρουσιάστηκε τα οποία εκδόθηκαν την τελευταία δεκαετία του 17^{ου} αιώνα και αφηγούνταν δολοφονίες που διαπράχθηκαν από μαίες. Μετά από αυτό, όπως φαίνεται από τα μηδαμινά σχετικά αποτελέσματα που απέφερε το BBO, οι μαίες έπαψαν να εμφανίζονται στις μπαλλάντες.

Ελάχιστες ήταν και οι μπαλλάντες που βρέθηκαν σχετικά με τους φαρμακοποιούς αφού εντοπίστηκαν μόλις τρία τραγούδια. Το ένα από αυτά αφορά στον θάνατο του φαρμακοποιού ονόματι William Rogers.¹⁴¹⁶ Ο πρωταγωνιστής καταγόταν από οικογένεια «με καλή φήμη» γεγονός που του έδωσε πρόσβαση στη μόρφωση. Σπούδασε, λοιπόν, την τέχνη του φαρμακοποιού και αυτό έγινε το επάγγελμά του αλλά παράλληλα αναφέρεται ότι είχε ικανότητες και στη χειρουργική την οποία ασκούσε με επιτυχία θεραπεύοντας πολλούς ασθενείς. Δεν υπερχρέωνε τους πελάτες του και συχνά παρείχε τις φροντίδες τους στους φτωχούς. Αυτή όμως η

¹⁴¹² Βλ. Samuel Thomas, «Early modern midwifery...», 115-138.

¹⁴¹³ Στο ίδιο, σελ. 123-138.

¹⁴¹⁴ Βλ. και Lisa Forman Cody, «The politics of reproduction: From midwives' alternative public sphere to the public spectacle of man-midwifery», *Eighteenth-Century Studies* 32:4 (1999), 477-496.

¹⁴¹⁵ Βλ. Chalk, « Savior, witness, and comic relief... », 93-113.

¹⁴¹⁶ «Youths Warning-peice. / In a true Relation of the woefull Death of William Rogers of / Cranbroke in Kent an Apothecary, who refusing all good counsell, and fol- / lowing lewd company, dyed miserably since Christmas last. 1635» (1636), BL, Roxburghe 1.434-1.435, *EBBA* 30294.

καλή εικόνα του φαρμακοποιού καταρρίπτεται καθώς η συνέχεια του τραγουδιού περιγράφει το πώς από καλός και ενάρετος άνθρωπος κατέληξε να έχει έναν άσχημο θάνατο. Ο λόγος σύμφωνα με τον αφηγητή ήταν ότι ο φαρμακοποιός παραστράτησε από τον δρόμο του Θεού και αρνήθηκε να δεχτεί τις συμβουλές του πάστορα της ενορίας. Έχει ενδιαφέρον ότι μετά το τέλος των στίχων αναγράφεται *«Αν κάποιοι επιθυμούν περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τον τρόπο ζωής αυτού του άνδρα, την αρρώστια και τον θάνατο, ας διαβάσουν το κήρυγμα που εκφωνήθηκε στην κηδεία του το οποίο εκδόθηκε από τις Αρχές»*. Το παραπάνω τραγούδι ενέχει έντονο το θρησκευτικό στοιχείο, την αντίθεση ανάμεσα στην αρετή και τη φαυλότητα καθώς και των τραγικών επιπτώσεων αυτής, στοιχεία που συνθέτουν τον διδακτικό τόνο του. Ο καθώς πρέπει φαρμακοποιός παρασύρθηκε από τις επιθυμίες του, αγνοώντας τις σχετικές παραινέσεις και για αυτό έγινε αποδέκτης της ανάλογης τιμωρίας.

Αρκετά από αυτά τα στοιχεία εμφανίζονται και στη δεύτερη μπαλλάντα που φέρει τον όρο «φαρμακοποιός» στον τίτλο της.¹⁴¹⁷ Το περιεχόμενο είναι διαφορετικό καθώς αυτό το τραγούδι εξιστορεί πώς ένας ευγενής φαρμακοποιός έπεσε θύμα μίας επιτήδειας γυναίκας. Σε αυτήν την περίπτωση, όπως και στην προηγούμενη, ο φαρμακοποιός παρουσιάζεται έξυπνος, καταξιωμένος και *«ικανός στο επάγγελμά του»*. Στη συνέχεια αναφέρεται:

*«Ο νεαρός γενναίος φαρμακοποιός
Είχε ζήσει χωρίς δυσκολίες,
Δεν χρειαζόταν τίποτε,
Αλλά επιθυμούσε μία πλούσια σύζυγο».*

Αυτή ακριβώς η επιθυμία του αποτέλεσε την αιτία των δεινών του. Μία γυναίκα εκμεταλλεύτηκε την απληστία του και κάνοντας τον να πιστέψει ότι αντί για πόρνη ήταν μία πλούσια κληρονόμος καταφέρνει μέσω ενός καλά υπολογισμένου σχεδίου να τον οδηγήσει στο να την παντρευτεί. Λίγες εβδομάδες αργότερα η απάτη αποκαλύπτεται αλλά η γυναίκα προλαβαίνει και το σκάει μαζί με τους συνεργούς της. Το τραγούδι τελειώνει με το ηθικό δίδαγμα της ιστορίας το οποίο απευθύνεται σε όλους τους άνδρες: *«Διαλέξτε μία γυναίκα που είναι πραγματικά τίμια»* κι ας είναι και φτωχή γιατί είναι καλύτερη *«από μία πλούσια πόρνη»*. Από την αρχή έως και το τέλος του τραγουδιού χρησιμοποιείται μία μεταφορά στην οποία ο φαρμακοποιός

¹⁴¹⁷ «A Portion for an Apothecary, / Or, The Apothecaryes portion, / This ditty doth Concern a matter Rare, / Ther's few or none may with the same Compare, / It may be term'd a Net, a Snare, or Iin / That's only set to catch young Wood-cocks in / Then let no silly bird here at be Ieering, / For when 'tis Sung you'l say 'tis worth the hearing», (1644-1682 ?), UGL, Euing 279, EBBA 31893.

ταυτίζεται με «την μπεκάτσα που πιάστηκε απροετοίμαστη», θυμίζοντας αρκετά την ελληνική ρήση «το έξυπνο πουλί από τη μύτη πιάνεται».

Η τρίτη και μεταγενέστερη σχετική μπαλλάντα τυπώθηκε στο Γιορκ αλλά και στο Λονδίνο. Ο πρωταγωνιστής αφηγείται τις επιχειρηματικές προσπάθειές του στην πόλη του Λονδίνου.¹⁴¹⁸ Όταν έφτασε στην πόλη, είχε ήδη αποτύχει στο προηγούμενο επάγγελμά του οπότε αποφασίζει να δοκιμάσει την τύχη του σε κάποια άλλη εργασία με σκοπό «την επιτυχία σε αυτήν τη θαυμαστή πόλη». Άνοιξε, λοιπόν, ένα μαγαζί όπου πωλούσε χάπια και παράλληλα παρείχε κι άλλες υπηρεσίες όπως κούρεμα και ξύρισμα. Το μαγαζί, όμως, λέει «το πήρα βερεσέ αλλά ανακάλυψα ότι δεν μπορώ να πληρώσω κι έτσι έφυγα τρέχοντας». Ο χρεωκοπημένος επιχειρηματίας βρέθηκε στη φυλακή αλλά τελικά με τη βοήθεια των φίλων του κατάφερε να γλιτώσει. Στη συνέχεια αναφέρεται:

*«Έτσι, οι έμποροι μετά τη συντριβή,
Όπως ο Φοίνικας από τις στάχτες του
Επανακάμπτουν σώοι και αβλαβείς...».*

Η μπαλλάντα τελειώνει με τον πρωταγωνιστή να προτρέπει το κοινό να επισκεφτεί το νέο του κατάστημα.

Στις δύο πρώτες μπαλλάντες οι φαρμακοποιοί παρουσιάζονται έξυπνοι, καταρτισμένοι και ικανοί. Μάλιστα, στην πρώτη περίπτωση ο φαρμακοποιός ασκεί και χειρουργική. Επίσης, και οι δύο πρωταγωνιστές παρουσιάζονται ευκατάστατοι γεγονός που υποδηλώνει ότι το εισόδημα το οποίο προσέφερε η συγκεκριμένη εργασία θεωρούνταν υψηλό. Αντιθέτως, η εικόνα που περιγράφει η τελευταία και μεταγενέστερη από τις δύο προηγούμενες μπαλλάντες είναι αρκετά διαφορετική. Ο πρωταγωνιστής είναι ένας άντρας χωρίς χρήματα, ο οποίος δεν είχε επιτυχία στα επαγγελματικά του. Το κύρος των προηγούμενων φαρμακοποιών απουσιάζει. Στις προηγούμενες περιπτώσεις οι φαρμακοποιοί παρουσιάζονταν να βοηθούν πραγματικά τους ασθενείς, ενώ σε αυτήν ο πρωταγωνιστής παρουσιάζεται περισσότερο ως αποτυχημένος επιχειρηματίας, περιορισμένος στην παροχή χαπιών και στην κομμωτική. Ο ιστορικός Patrick Wallis έχοντας εξετάσει την εξέλιξη των φαρμακείων και ειδικότερα του Λονδίνου, αναγνωρίζει τους πολλαπλούς ρόλους του φαρμακοποιού, ο οποίος συνέθετε και πουλούσε τα φάρμακα και παράλληλα

¹⁴¹⁸ «Jeremiah Bable» (1802-1819), *BBO* Roud Number V7416.

μπορούσε να προσφέρει και γενικές ιατρικές υπηρεσίες.¹⁴¹⁹ Παράλληλα, ο Wallis υποστηρίζει ότι αυτά τα εξειδικευμένα καταστήματα αποτελούσαν χώρους καινοτομίας, κυρίως όσον αφορά το σχεδιασμό τους, ιδιαίτερα από τα μέσα του 17^{ου} αιώνα και ύστερα, μεγαλώνοντας ακόμα περισσότερο την απόσταση από τους υπαίθριους πάγκους και τους πλανόδιους.¹⁴²⁰ Παρόλα αυτά, το κοινό συχνά αντιμετώπιζε με επιφυλακτικότητα τα φαρμακευτικά προϊόντα για ποικίλους λόγους οι οποίοι συνδέονταν με τη φύση των προϊόντων, τη διαδικασία παραγωγής τους, τη χρήση και τον σκοπό τους.¹⁴²¹

Συμπερασματικά, οι στερεοτυπικές αναπαραστάσεις των ανθρώπων που προσφέρουν θεραπευτικές υπηρεσίες στις μπαλλάντες που εξετάστηκαν σε γενικές γραμμές παρουσιάζονται αρνητικές. Οι μπαλλάντες που αφορούσαν ιατρούς και χειρουργούς (doctors, physicians, surgeons) ήταν περισσότερες καθώς συνέχισαν να πρωταγωνιστούν σε τραγούδια καθ' όλη τη διάρκεια της υπό εξέταση περιόδου. Παρά το κύρος και τον πλούτο που φέρονται να διαθέτουν οι άνθρωποι αυτών των κλάδων σε ένα μέρος των τραγουδιών που εξετάστηκαν, η κοινή γνώμη όπως εκφράζεται στις μπαλλάντες είναι επιφυλακτική απέναντί τους. Η κυρίαρχη στερεοτυπική αναπαράσταση των μαιών είναι ακόμα πιο έντονη και πολύ πιο αρνητική καθώς όπως ήδη αναφέρθηκε συχνά συνοδεύεται από τη δαιμονοποίηση τους που εκκινούσε από τον ανταγωνισμό αλλά και τις κυρίαρχες αντιλήψεις σχετικά με την εγγενής γυναικεία φαυλότητα. Στην πραγματικότητα, όμως, οι ευκαιρίες των γυναικών για εργασία στον τομέα της θεραπείας -αν και δεν ήταν ίδιες με αυτές των ανδρών- δεν ήταν τόσο περιορισμένες όσο παρουσιάζονται στις μπαλλάντες. Σίγουρα, οι ευκαιρίες που είχαν για επίσημη εκπαίδευση δεν ήταν οι ίδιες με εκείνες των ανδρών συναδέλφων τους.¹⁴²² Παρά την αντίθεση των ανδρών που συνέγραφαν τις ιατρικές πραγματείες κατά των γυναικών θεραπευτριών, η ιστορική έρευνα έχει τονίσει τη σημαντική θέση που κατείχαν οι γυναίκες στον κλάδο της υγείας και της ιατρικής περίθαλψης. Ιδιαίτερα για την πόλη του Λονδίνου, τα αρχεία αποκαλύπτουν την αναγνωρισμένη εργασία των γυναικών είτε ως ιδιώτες είτε σε δημόσιους φορείς

¹⁴¹⁹ Patrick Wallis, «Consumption, retailing, and medicine in early-modern London», *Economic History Review* 61:1 (2008), σελ. 30.

¹⁴²⁰ Στο ίδιο, σελ. 30-41.

¹⁴²¹ Στο ίδιο, σελ. 48. Να σημειωθεί ότι ο Wallis διευκρινίζει ότι οι καταναλωτές γενικότερα αυτήν την περίοδο εμφανίζονται επιφυλακτικοί όσον αφορά στην ποιότητα των προϊόντων που αγοράζουν.

¹⁴²² Βλ. Doreen A. Evenden, «Gender differences in the licensing and practice of female and male surgeons in early modern England», *Medical History* 42 (1998), 194-216· Celeste Chamberland, «From apprentice to master: Social disciplining and surgical education in early modern London, 1570-1640», *History of Education Quarterly* 53:1 (2013), 21-44.

όπως οι ενορίες και τα νοσοκομεία όπου προσέφεραν νοσοκομειακή περίθαλψη, ιατρικές, φαρμακευτικές και χειρουργικές υπηρεσίες.¹⁴²³ Οι φαρμακοποιοί δεν απασχόλησαν ιδιαίτερα τις μπαλλάντες που εξετάστηκαν, αν και διαπιστώθηκε ότι συχνά τα όρια ανάμεσα στους φαρμακοποιούς και στους υπόλοιπους θεραπευτές, ιδιαίτερα στους πλανόδιους πωλητές θεραπευτικών σκευασμάτων, είναι ασαφή στις μπαλλάντες. Η αρνητική εικόνα των επαγγελματιών αυτών των κλάδων στα τραγούδια και η δυσπιστία της κοινής γνώμης απέναντί τους θα πρέπει να ερμηνευτεί στο πλαίσιο της γενικότερης έλλειψης εμπιστοσύνης απέναντι στην περίπλοκη και όχι διαθέσιμη σε όλους ιατρική γνώση και θεραπευτική της περιόδου.¹⁴²⁴

3.3.3 Κληρικοί

Η παρουσία κληρικών στις μπαλλάντες είναι έντονη.¹⁴²⁵ Οι όροι που χρησιμοποιούνται για να δηλώσουν αυτά τα πρόσωπα είναι «minister», «friar», «vicar» και συχνότερα «parson». Μολονότι θα περίμενε κανείς αυτά τα τραγούδια να έχουν έντονο το θρησκευτικό στοιχείο, αυτό δεν συμβαίνει. Αντιθέτως, τα περισσότερα από αυτά αναφέρονται σε περιπτώσεις ιερέων οι οποίοι, αντί να προστατεύουν και να νουθετούν το ποίμνιό τους, παρουσιάζονται ανήθικοι ή να εκδηλώνουν παράνομη συμπεριφορά είτε ανήκαν στον ανώτερο είτε στον κατώτερο κλήρο.

Αυτός ο όχι ιδιαίτερα κολακευτικός τρόπος αναπαράστασης των κληρικών έχει τις ρίζες του στην παράδοση. Αυτό συμπεραίνεται από το γεγονός ότι αντίστοιχες στερεοτυπικές αναπαραστάσεις βρίσκονται σε τραγούδια που μιλούν για τα κατορθώματα του Ρομπέν των Δασών. Τα τραγούδια τα οποία ανήκουν σε αυτόν τον μυθικό κύκλο είναι συνυφασμένα με την παράδοση, γεγονός που ενισχύεται από τις παραδοσιακές μελωδίες που τα συνοδεύουν, και ως εκ τούτου η ύπαρξη τους θεωρείται προγενέστερη της έντυπης μορφής τους. Στις σχετικές μπαλλάντες που εντοπίστηκαν στο δείγμα ο Ρομπέν των Δασών περιπαίζει τους ιερείς και τους

¹⁴²³ Deborah E. Harkness, «A View from the streets: Women and medical work in Elizabethan London», *Bulletin of the History of Medicine* 82:1 (2008), 52-85.

¹⁴²⁴ Για τις διαφορετικές προσεγγίσεις σχετικά με την ιατρική και τη θεραπεία κατά την υπό εξέταση περίοδο βλ. ενδεικτικά Carol Loar, «Medical knowledge and the early modern English Coroner's Inquest», *Social History of Medicine* 23:3 (2010), 475-491· Olivia Weisser, «Boils, pushes and wheals: reading bumps on the body in early modern England», *Social History of Medicine* 22:2 (2009), 321-339· Patrick Wallis, «Plagues, mortality and the place of medicine in early modern England», *English Historical Review* 121:490 (2006), 1-24· Judith Bonzol, «The medical diagnosis of demonic possession in an early modern English community», *Parergon* 26:1 (2009), 115-140.

¹⁴²⁵ Η αναζήτηση στο BBO τραγουδιών που αναφέρονται σε ανθρώπους του κλήρου έγινε βάσει του θέματος «κληρικοί» (clergy) και απέφερε συνολικά 111 αποτελέσματα.

αποσπά χρήματα. Σε μερικές περιπτώσεις οι ιερείς καταδιώκουν τον Ρομπέν των Δασών και σε άλλες καταδιώκονται από αυτόν. Ένα τέτοιο παράδειγμα είναι το τραγούδι με τίτλο:

«Ο Ρομπέν των Δασών και ο Επίσκοπος, δείχνοντας πώς ο Ρομπέν των Δασών πήγε στο σπίτι μίας ηλικιωμένης γυναίκας και αντάλλαξε με εκείνη ρούχα για να ξεφύγει από τον Επίσκοπο, Και πώς λήστεψε όλο το χρυσάφι του Επισκόπου και τον ανάγκασε να τραγουδήσει μία Λειτουργία».¹⁴²⁶

Ενδιαφέρον στοιχείο είναι το ότι η ηλικιωμένη γυναίκα για την οποία γίνεται λόγος στον εκτενή τίτλο δέχεται αμέσως να βοηθήσει τον Ρομπέν των Δασών μόλις εκείνος αποκαλύπτει την ταυτότητά του επειδή όπως αναφέρει είχε ευεργετηθεί από εκείνον στο παρελθόν. Αντιθέτως, η στάση που κρατάει απέναντι στον Επίσκοπο είναι εχθρική αφού δεν διστάζει να τον αποκαλέσει «κερατά». Στην μπαλλάντα με τίτλο «Το χρυσό έπαθλο του Ρομπέν των Δασών» ο ήρωας μεταμφιέζεται σε ιερέα.¹⁴²⁷ Στον δρόμο του συναντά δύο «*εύρωστους ιερείς ντυμένους στα μαύρα*» από τους οποίους ζητάει να του δώσουν χρήματα. Εκείνοι αρνούνται λέγοντας ότι είχαν πέσει το ίδιο πρωί θύματα ληστείας. Ο Ρομπέν των Δασών τους απαντά: «*πολύ φοβάμαι ότι [...] κι οι δύο λέτε ψέματα, για αυτό πριν φύγετε θα πρέπει να προσπαθήσω...*» και αφού τους κατεβάσει με τη βία από τα άλογά τους εξηγεί ότι αφού κανένας τους δεν έχει χρήματα θα πρέπει και οι τρεις τους να γονατίσουν και να προσευχηθούν ώστε να αποκτήσουν. Για ώρες οι ιερείς προσευχόντουσαν και θρηνούσαν ενώ ο Ρομπέν των Δασών τραγουδούσε χαρούμενα. Μετά την προσευχή ζήτησε από όλους να ελέγξουν το περιεχόμενο της τσέπης τους τονίζοντας ότι όσα χρήματα βρουν θα τα μοιραστούνε όλοι. Οι ιερείς για ακόμα μία φορά ισχυρίστηκαν ότι δεν είχαν τίποτα αλλά ο Ρομπέν των Δασών ανακάλυψε ότι είχαν 500 χρυσά νομίσματα τα οποία και οικειοποιήθηκε αφήνοντάς μόνο ένα μικρό ποσό στον καθένα για την «*από καρδιάς προσευχή*» τους. Πριν φύγουν οι ιερείς, ο Ρομπέν των Δασών τους σταματά και πάλι και τους ζητά να πάρουν τρεις όρκους: πρώτον, να μην πούνε ψέματα ποτέ ξανά, δεύτερον, να μην παρασύρουν γυναίκες στην αμαρτία ούτε

¹⁴²⁶ «Robin Hood and the bishop. Shewing How Robin Hood went to an old Womans house and changed Cloaths with her to scape from the Bishop; and how he robbed the Bishop of all his Gold, and made him sing a Mass» (1623-1661), *BBO* Roud Number 3955, Edition – Bod 651· «Robin Hood and the bishop...» (1684-1685?), PL, Pepys 2.122, *EBBA* 31630· «Robin Hood and the bishop...» (1674-1679), UGL, Euing 303, *EBBA* 31720· «Robin Hood and the bishop...» (1696-1709?), BL, Roxburghe 1.362-1.363, *EBBA* 30245.

¹⁴²⁷ «Rodin Hoods golden prize: Shewing how he robed two priests of five hundred pounds» (1623-17-), *BBO* Roud Number 3990· «Robin Hood's Golden Prize: / Shewing how he Robbed two Priests of five Hundred pound» (1641-1703?), PL, Pepys 2.114, *EBBA* 20736.

να κοιμούνται με τις συζύγους άλλων αντρών και τρίτον, να δείχνουν ελεημοσύνη στους φτωχούς. Το τελευταίο που τους ζητά είναι να πούνε ότι συνάντησαν έναν «άγιο ιερέα». Οι εικόνες που συνοδεύουν τις εκδόσεις αυτού του τραγουδιού παρουσιάζουν διαφοροποιήσεις, αλλά όλες μοιάζουν να έχουν φιλοτεχνηθεί ειδικά για τη συγκεκριμένη περίπτωση, ενώ αντιθέτως η μελωδία που επιλέχθηκε είναι τυπική για την εξιστόρηση των περιπετειών του Ρομπέν των Δασών.¹⁴²⁸

Το στερεότυπο που συνοδεύει το επάγγελμα του κληρικού όπως αυτό εκφράζεται στις περιπέτειες του Ρομπέν των Δασών αναπαράγεται και σε πολλές άλλες μπαλλάντες. Η δημοφιλέστερη ίσως μπαλλάντα στην οποία ο Ρομπέν των Δασών βρίσκεται αντιμέτωπος με έναν κληρικό είναι εκείνη με τίτλο «Η διάσημη μάχη ανάμεσα στον Ρομπέν των Δασών και στον ασυνείδητο μοναχό» καθώς περιλαμβάνεται σε πολλές συλλογές.¹⁴²⁹ Η παραβατική συμπεριφορά των κληρικών είναι συχνό θέμα τραγουδιών. Σε μία σχετική μπαλλάντα και πιο συγκεκριμένα στο πεζό κείμενο που προηγείται του τραγουδιού ο Αιδεσιμότατος Edward Gwynn Blyth χαρακτηρίζεται εξαιτίας των τρομερών πράξεων του «φαρισαϊκός ποταπός άνθρωπος και λόκος με προβάτου πρόβεια [...], εφημέριος, ψεύτης, εκπορνευτής και τύραννος».¹⁴³⁰ Η λαγνεία είναι μία από τις αμαρτίες στις οποίες πέφτουν συχνά οι κληρικοί στο σύμπαν των μπαλλαντών. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι αυτό του «αισχρού ιερέα» που, όπως μας αφηγείται η μπαλλάντα, εξαιτίας των κριμάτων του ανάμεσα στα οποία συγκαταλέγονταν το ότι σύχναζε στα πορνεία και ότι «πήρε τη γυναίκα του γείτονα», εκδιώχθηκε από πολλές ενορίες με αποτέλεσμα τώρα «αντί

¹⁴²⁸ Μία από αυτές έχει χρησιμοποιηθεί για να συνοδεύσει ακόμα ένα τραγούδι το οποίο εξιστορεί την συνάντηση του Ρομπέν των Δασών και ενός επισκόπου, απόδειξη της επαναχρησιμοποίησης των ξυλογραφιών όπου αυτό ήταν δυνατό, βλ. «Robin Hood and the bishop...» (1623-1661), *BBO* Roud Number 3955, Edition – Bod 651, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/static/images/sheets/25000/24963.gif> (13.08.2018). Η μελωδία που δηλώνεται, *Robin Hood was a tall young man*, είναι αφιερωμένη στον Ρομπέν των Δασών, όπως και άλλες. Μάλιστα, μία από αυτές με τον τίτλο *Robin Hood and the Bishop of Hereford* έχει πάρει το όνομά της από μία προγενέστερη μπαλλάντα η οποία αναφέρεται σε μία διαφορετική περιπέτεια του Ρομπέν των Δασών και ενός κληρικού. Η συγκεκριμένη μελωδία έχει ταυτιστεί με την μελωδία *A Pleasant Northern Tune, or, Robin Hood in the Green-Wood stood*.

¹⁴²⁹ «The Famous Battel between Robin Hood, and the Curtal Fryar» (1689-1692), HLHU, Huth EBB65H, *EBBA* 34462· «The Famous Battel between Robin Hood, and the Curtal Fryar» (1689-1692), PL, Pepys 2.99, *EBBA* 20719· «The Famous Battel between Robin Hood, and the Curtal Fryar» (1689-1692?), NLS, Crawford EB.682, *EBBA* 33331· «The Famous Battel between Robin Hood, [and the Curtal Fryar]» (1689-1692), BLML, *EBBA* 35913· «The famous Battell betweene Robin Hood and the / Curtall Fryer» (1625?), PL, Pepys 1.78-79, *EBBA* 20273· «The famous Battell betweene Robin Hood and the / Curtall Fryer» (1663-1674), BL, Roxburgh 3.16-3.17, *EBBA* 30375.

¹⁴³⁰ «The great mystery brought to light of the rev. Edward Gwynn Blyth, and his brothers» [1847], *BBO* Roud Number V3562, Edition – Bod2726.

να ψάλει *Λειτουργίες, να πουλά είδη παντοπωλείου*». ¹⁴³¹ Στο ίδιο τραγούδι αναφέρεται ότι όταν βρισκόταν ανάμεσα στον κόσμο «*ήταν πολύ σεμνός*» αλλά πίσω από την πλάτη τους ήταν «*διάβολος με ανθρώπινη μορφή*». Η αναπαράσταση των κληρικών ως ατόμων που ξεγελούν τους άνδρες και αποπλανούν τις γυναίκες είναι αρκετά δημοφιλής ανεξαρτήτως δόγματος, αφού στο δείγμα υπάρχουν αρκετές αναφορές σε Μεθοδιστές αλλά και ένα τραγούδι αφιερωμένο σε μία περίπτωση ενός μεθοδιστή εφημέριου, η οποία σώζεται όχι μόνο σε μία αλλά σε πέντε εκδόσεις. ¹⁴³² Ούτε οι μοναχοί ξέφευγαν από αυτό το στερεότυπο όπως αποδεικνύεται από μία μπαλλάντα που αφηγείται πώς ένας μοναχός κατάφερε κατά τη διάρκεια τριών εβδομάδων να καταστήσει έγκυες τριάντα καλόγριες σε ένα μοναστήρι στην πόλη της Γάνδης. ¹⁴³³ Η εικόνα που συνοδεύει το συγκεκριμένο τραγούδι είναι μία από τις τυπικές για τη συνοδεία ερωτικών τραγουδιών αλλά και για τραγούδια που μιλούν για πορνεία.

Μία άλλη αμαρτία στην οποία οι κληρικοί είναι επιρρεπείς στο σύμπαν των μπαλλαντών είναι η απληστία. Για παράδειγμα, για έναν εφημέριο που κατοικεί κοντά στο Norwich αναφέρεται ότι «*σκοπεύει να εισπράττει τη δεκάτη του καθ'όλη τη διάρκεια του χρόνου / παρόλο που είναι τόσο καλοπληρωμένος*» και για αυτό συμπεριφέρεται «*σαν πεινασμένος σκύλος που γρυλίζει*» και εκφοβίζει το ποίμνιό του, στη συγκεκριμένη περίπτωση έναν αγρότη και τη γυναίκα του. ¹⁴³⁴ Το θέμα της δεκάτης και η απληστία των κληρικών θίγεται και σε άλλα τραγούδια όπως το δημοφιλές, κρίνοντας από τις δώδεκα σωζόμενες εκδόσεις του, «*Ο εφημέριος και το γουρούνι*». ¹⁴³⁵

Από τα παραπάνω γίνεται σαφές ότι η στερεοτυπική αναπαράσταση των ανθρώπων του κλήρου, όπως αποτυπώνεται στις μπαλλάντες, είναι έντονη και κατά βάση αρνητική, αντανακλώντας την ανησυχία της κοινής γνώμης απέναντι στην διαφθορά και την καταλληλότητα των κληρικών για την εκτέλεση των καθηκόντων τους. Από την πλευρά της η Εκκλησία της Αγγλίας μετά την Μεταρρύθμιση παρουσιάζεται πιο οργανωμένη κυρίως λόγω του ότι αποκτά τη θεσμική οργάνωση στην οποία μπορεί να στηρίξει τη δική της ιδεολογία. ¹⁴³⁶ Ο κλήρος λειτουργούσε

¹⁴³¹ «The parson grocer» (?), *BBO Roud Number V3400, Edition - Bod7980*.

¹⁴³² «The methodist parson, or Preaching for bacon» (1840-1899), *BBO Roud Number 1317*.

¹⁴³³ «THE / Lusty Fryer of Flanders; / How in a Nunnery at the City of Gaunt this Fryer got Thirty Nuns with Child in three Weeks / time, and afterwards made his escape» (1688), PL, Pepys 3.44, *EBBA 21040* και «The lusty fryer of Flanders» (1688), *BBO Roud Number V5618, Edition – Bod23717*.

¹⁴³⁴ «The parson and the milk pail» (1780-1830), *BBO Roud Number V3397, Edition – Bod3397*.

¹⁴³⁵ «Sucking Pig» ή «The parson and pig!», (1819-1885), *BBO Roud Number 574*.

¹⁴³⁶ O'Day, *The Professions...*, σελ. 109.

αυτόνομα σε επαγγελματικό επίπεδο, αλλά η οργάνωσή του σε ιεραρχικό, ιερατικό και διοικητικό επίπεδο δεν επιτρέπει την αντιμετώπισή του ως ένα ενιαίο σύνολο.¹⁴³⁷ Εντός του επαγγέλματος υπήρχαν πολλές διαφοροποιήσεις και ως εκ τούτου οι κληρικοί δεν «παρουσίαζαν ένα ενιαίο μέτωπο στον κόσμο».¹⁴³⁸

Το έργο των κληρικών απαιτούσε την επικοινωνία με τον κόσμο. Οι λειτουργίες και το κήρυγμα απαιτούσαν τη συνειδητή προσπάθεια τόσο των ιερέων όσο και των πιστών και σύμφωνα με τον John Brinsley οι κληρικοί είχαν πολύ σημαντικό ρόλο να διαδραματίσουν.¹⁴³⁹ Ο Brinsley, κληρικός και ο ίδιος, έγραφε απευθυνόμενος στο ποίμνιο: «Αν είναι αναγκαίο εμείς να κηρύττουμε, σύμφωνα με τον ίδιο κανόνα, είναι αναγκαίο εσείς να ακούτε».¹⁴⁴⁰ Πρόσφατη έρευνα υποστηρίζει ότι οι απλοί άνθρωποι που γίνονταν αποδέκτες του κηρύγματος είχαν ενεργό ρόλο στη νοηματοδότησή του και τη δύναμη να επηρεάσουν τον ιερέα, παρόλο που η λανθασμένη ερμηνεία σύμφωνα με κανονιστικές πηγές έκρυβε πολλούς κινδύνους για τις ψυχές των πιστών αλλά και τη ζωή του ιερέα.¹⁴⁴¹ Η επιτυχία του έργου του κλήρου και του ρόλου του υπηρέτη για το κοινό καλό αξιολογούταν από τον αριθμό των πιστών που γίνονταν αποδέκτες του Λόγου του Θεού και συμπεριφερόντουσαν βάσει αυτού.¹⁴⁴² Η επικοινωνία, όμως, ανάμεσα στον κλήρο και στους λαϊκούς δεν ήταν πάντα απρόσκοπτη και αυτό οφείλεται τουλάχιστον εν μέρει στην αυτοσυνειδησία των κληρικών και στην κλειστή φύση του επαγγέλματος.¹⁴⁴³ Βέβαια, πολλοί ήταν οι κληρικοί οι οποίοι κατέβαλαν κάθε δυνατή προσπάθεια για να προσεγγίσουν το ποίμνιό τους και να αποφύγουν την αρνητική εικόνα που είχε το κοινό για τον κλήρο όπως εκείνη εκφράστηκε κυρίως από την κριτική του των δεκαετιών του 1640 και του 1650.¹⁴⁴⁴

Το ζήτημα των ιερέων και της διαφθοράς τους και η ύπαρξη ή όχι κληρικοκρατίας (priestcraft) απασχόλησε μεγάλους διανοητές της εποχής, όπως ο Thomas Hobbes και ο Edward Herbert, άσκησε επίδραση στη φιλοσοφική σκέψη του

¹⁴³⁷ Στο ίδιο.

¹⁴³⁸ Στο ίδιο.

¹⁴³⁹ Βλ. John Brinsley, *The preachers charge, and peoples duty About preaching and hearing of the word. Opened in a sermon, being the first fruit of a publike exercise, begun in the parish church of Lownd, for the benefit of the island of Louingland in Suffolke. By Iohn Brinsley. ...*, Λονδίνο, Printed [by T. Harper?] for Robert Bird, and are to be sold at his shop at the signe of the Bible in Saint Laurence-lane, 1631.

¹⁴⁴⁰ Brinsley, *The preachers charge, and peoples duty...*, σελ. 20 (D2β).

¹⁴⁴¹ Laura Feitzinger Brown, «Slippery listening: Anxious clergy and lay listeners power in early modern England», *Sixteenth Century Journal* 47:1 (2016), 3-23.

¹⁴⁴² O'Day, *The Professions...*, σελ. 110.

¹⁴⁴³ Στο ίδιο.

¹⁴⁴⁴ Στο ίδιο.

John Locke και κατά τις δεκαετίες 1690 έως 1740 επηρέασε τα γραπτά του John Toland, του Anthony Collins και του Peter Annet.¹⁴⁴⁵ Το πρόβλημα της κληρικοκρατίας λειτούργησε, σύμφωνα με πρόσφατες έρευνες, «ως καταλύτης για τον περιορισμό των θεμιτών ορίων της πίστης στο σημείο αυτό που η πίστη να θεωρείται θεμιτή μόνο όταν θεμελιώνεται σε γεγονότα».¹⁴⁴⁶

Για τους απλούς ανθρώπους οι κληρικοί είχαν περισσότερα κοινά με τους μορφωμένους ευγενείς και επαγγελματίες και αυτό δικαιολογεί την εχθρική στάση απέναντί τους στις μπαλλάντες. Τα μέλη του κλήρου, παρά τις διαφοροποιήσεις εντός του κλάδου, μοιράζονταν κοινά στοιχεία όπως η εκπαίδευση, το αίσθημα της κλήσης προς το επάγγελμα, το αίσθημα του καθήκοντος και τον τρόπο ζωής.¹⁴⁴⁷ Αυτά ακριβώς τα στοιχεία ήταν αρκετά ώστε η λαϊκή κουλτούρα να αντιμετωπίζει τους κληρικούς ως μία διακριτή ομάδα και αυτό αποτυπώνεται στις μπαλλάντες μέσω της ίδιας στερεοτυπικής απεικόνισης των επισκόπων, των εφημέριων και των μοναχών. Στην πλειοψηφία των τραγουδιών που εξετάστηκαν σχετικά με τον κλήρο, οι ιερείς φαίνεται να μην χαίρουν ιδιαίτερης εκτίμησης από το ποιμνιό τους είτε γιατί εισπράττουν από αυτούς φόρους, επιδεικνύοντας μάλιστα πλεονεξία, είτε επειδή εμπλέκονται σε ανήθικες δραστηριότητες με συχνότερη από αυτές την αποπλάνηση γυναικών. Οι κληρικοί στο σύμπαν των μπαλλαντών απολαμβάνουν όλες τις χαρές της ζωής, σε πολλές περιπτώσεις μάλιστα εις βάρος άλλων. Καταναλώνουν αλκοόλ, είναι άπληστοι και δεν διστάζουν να εμπλακούν σε ανήθικες δραστηριότητες. Πρέπει, όμως, να σημειωθεί, λαμβάνοντας υπόψη όλο το δείγμα μπαλλαντών που εξετάστηκε, ότι στις περιπτώσεις τραγουδιών στα οποία οι κληρικοί δεν είναι τα κεντρικά πρόσωπα, οι τελευταίοι παρουσιάζονται να αναλαμβάνουν κι άλλους ρόλους πέραν από τους στερεοτυπικούς που ανιχνεύτηκαν στις μπαλλάντες στις οποίες έγινε λόγος, όπως τον ρόλο του προστάτη και του καθοδηγητή.

Συμπερασματικά, οι στερεοτυπικές αναπαραστάσεις εργαζόμενων – επαγγελματιών στον τομέα του εμπορίου και των υπηρεσιών παρουσιάζουν εξίσου μεγάλη ποικιλομορφία. Το είδος της εργασίας, ο χώρος στον οποίον αυτή ασκείται, το φύλο των ιστορικών υποκειμένων καθώς και η παρουσία των γυναικών που εδώ εμφανίζεται μεγαλύτερη είναι τα στοιχεία που διαμορφώνουν τις διαφορετικές

¹⁴⁴⁵ James A.T. Lancaster, «From matters of faiths to matters of fact: The problem of priestcraft in early modern England», *Intellectual History Review* 28:1 (2018), 145-165.

¹⁴⁴⁶ Στο ίδιο, σελ. 161.

¹⁴⁴⁷ O'Day, *The Professions...*, σελ. 110.

στερεοτυπικές αναπαραστάσεις. Η πλειοψηφία των στερεοτυπικών αναπαραστάσεων που εξετάστηκαν στο πλαίσιο της τριτογενούς οικονομίας ήταν αρνητικές. Η κοινή γνώμη όπως εκφράζεται στις μπαλλάντες μοιάζει περισσότερο δύσπιστη απέναντι στους πωλητές και ειδικότερα στους πλανόδιους. Οι μεγαλέμποροι, όμως, όπως και οι εργαζόμενοι στο εμπορικό ναυτικό συνδέθηκαν με ένα διαφορετικό σύνολο χαρακτηριστικών. Ίδια και μάλιστα ισχυρότερη σε κάποια τραγούδια είναι η δυσπιστία που εκφράζεται για τους «επαγγελματίες» που εξετάστηκαν, δηλαδή τους θεραπευτές και τους ιερείς. Προφανώς η αύξηση του κύρους των επαγγελματιών τους έκανε την ίδια στιγμή στόχο σάτιρας και κοροϊδίας.

3.4 Η Βιομηχανική Επανάσταση και οι αλλαγές στον έμφυλο καταμερισμό εργασίας

Στις μπαλλάντες που εξετάστηκαν γίνεται σαφές ότι η παρουσίαση της εργασιακής ταυτότητας είναι σχηματική μεν, έντονη δε. Παρόλο που δεν εντοπίστηκαν στο δείγμα πολλές από τις ειδικότητες η ύπαρξη των οποίων είναι γνωστή από τη βιβλιογραφία, όπως ορισμένες του δευτερογενούς τομέα παραγωγής π.χ. οι τεχνίτες της πέτρας, οι κτίστες και οι αγγειοπλάστες, οι μπαλλάντες έδωσαν μία καθαρή γενική εικόνα των στερεοτυπικών αναπαραστάσεων των εργασιακών ταυτοτήτων των φύλων και των μεταβολών αυτών που έλαβαν χώρα από τον 17^ο αιώνα έως και τα μέσα του 19^{ου} αιώνα. Στον ρου αυτών των δυόμιση αιώνων, πέρα από την κύρια τομή στην οποία επικεντρώνεται η παρούσα διατριβή, δηλαδή τη Βιομηχανική Επανάσταση, λαμβάνουν χώρα και πολλές άλλες αλλαγές. Μερικές από αυτές, όπως για παράδειγμα η αλλαγή των αξιών που συνδέθηκαν με την αρρενωπότητα για την οποία θα γίνει λόγος στο επόμενο κεφάλαιο, είναι αποτέλεσμα μίας μακράς πορείας σύνθετων διεργασιών και είναι δύσκολο να προσδιοριστούν χρονικά, ενώ άλλες και λόγω της φύσης τους, όπως για παράδειγμα οι νομοθετικές αλλαγές είναι ευκολότερο να τοποθετηθούν στον χρόνο. Όλες αυτές οι αλλαγές, όμως, συνετέλεσαν στη διαμόρφωση του διαφορετικού κοινωνικοπολιτικού πλαισίου μέσα στο οποίο δημιουργήθηκαν και σε πολλές περιπτώσεις όπως φάνηκε σε αυτό το κεφάλαιο συνέβαλλαν στην μετεξέλιξη των εν λόγω στερεοτύπων. Για αυτόν τον λόγο, κρίνεται σκόπιμη η συζήτηση των επί μέρους συμπερασμάτων του παρόντος κεφαλαίου και η ένταξή τους στο ευρύτερο ιστορικό πλαίσιο, λαμβάνοντας υπόψη κυρίως τις αλλαγές σε τεχνολογικό και οικονομικό καθώς και σε πολιτικό και

νομοθετικό επίπεδο. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τους σκοπούς της έρευνας έχει η περίοδος κατά την οποία συγκροτείται η (βιομηχανική) εργατική τάξη τον ύστερο 18^ο και πρώιμο 19^ο αιώνα, όταν η αγγλική κοινωνία μετασχηματίστηκε από μία σειρά επαναστάσεων που έλαβαν χώρα ταυτόχρονα: τη δημογραφική επανάσταση, την επανάσταση στον τομέα των μεταφορών, την αγροτική και τη βιομηχανική.¹⁴⁴⁸ Στη συνέχεια, σε αυτό το πλαίσιο γίνεται λόγος για τον έμφυλο καταμερισμό εργασίας και τέλος για την παιδική εργασία.

3.4.1 Η Βιομηχανική Επανάσταση και το κοινωνικοπολιτικό πλαίσιο

Οι μπαλλάντες, ακόμα και στις περιπτώσεις που αντλούν τη θεματολογία τους από την παράδοση, δεν παύουν να αποτελούν προϊόντα της εποχής τους. Γι' αυτόν τον λόγο για τη σωστή ερμηνεία τους είναι απαραίτητη η εξέτασή τους στο ευρύτερο ιστορικό πλαίσιο. Από τη σκοπιά της οικονομικής ιστορίας οι εκτεταμένες εξερευνήσεις και ο εποικισμός του Νέου Κόσμου και των Ινδιών και κατ' επέκταση το εμπόριο και η οικονομική εκμετάλλευση είχαν ως άμεσο αποτέλεσμα τη διεύρυνση της αγοράς και κατά συνέπεια αυξημένες ευκαιρίες κέρδους οι οποίες, όμως, συνοδεύονταν από πολιτικές πιέσεις για δομικές μεταβολές που θα εξυπηρετούσαν την υλοποίησή τους.¹⁴⁴⁹ Ακόμα μεγαλύτερες ήταν οι αλλαγές που επέφερε η Βιομηχανική Επανάσταση η οποία αντιμετωπίζεται ευρέως από τους ιστορικούς της οικονομίας ως «ένα παραπέτασμα που χωρίζει την ανθρώπινη ιστορία».¹⁴⁵⁰ Το επίπεδο και ο τρόπος ζωής του λεγόμενου δυτικού κόσμου μεταβλήθηκαν ριζικά. Σε αυτό συνέβαλαν παράγοντες όπως η πληθυσμιακή έκρηξη, η βελτίωση του βιοτικού επιπέδου, τουλάχιστον για κάποιο τμήμα του πληθυσμού, σε πρωτόγνωρα μέχρι τότε επίπεδα και η αστικοποίηση.

Η εκβιομηχάνιση άλλαξε τα δημογραφικά στοιχεία αλλά και την όψη των πόλεων. Ενδεικτικό είναι το ότι τα επιβλητικότερα και μεγαλύτερα κτήρια των περισσότερων πόλεων πριν τη Βιομηχανική Επανάσταση ήταν οι καθεδρικοί ναοί τους. Στη βικτωριανή βιομηχανική πόλη, όμως, «ο ναός και το καμπαναριό

¹⁴⁴⁸ D.G. Wright, *Popular Radicalism the working-class experience, 1780-1880*, Οξφόρδη και Νέα Υόρκη, Routledge 2013 [1988], σελ. 3-6.

¹⁴⁴⁹ Douglass C. North, *Δομή και Μεταβολές στην Οικονομική Ιστορία*, μτφρ. Ακριβή Αλεξιάδη, Αθήνα, Εκδόσεις Κριτική, 2000, σελ. 227.

¹⁴⁵⁰ Στο ίδιο, σελ. 248.

αντικαταστάθηκαν από το εργοστάσιο και την καμινάδα». ¹⁴⁵¹ Γενικότερα, η ιστορική έρευνα έχει αναδείξει τη σημασία των εννοιών της περιοχής (region) και της τοπικότητας στην κατανόηση βασικών χαρακτηριστικών των πρώιμων νεώτερων κοινωνιών και της Αγγλίας ειδικότερα. ¹⁴⁵² Το 1700 η Αγγλία ήταν κατά κύριο λόγο μία αγροτική κοινωνία με λιγότερο από το ένα τέταρτο του πληθυσμού της να κατοικεί σε 600 με 700 πόλεις με πληθυσμό μεγαλύτερο των 2.500 κατοίκων και με τον μισό σχεδόν αστικό πληθυσμό να κατοικεί στο Λονδίνο. ¹⁴⁵³ Σύμφωνα με άλλη μελέτη που θεωρεί πόλεις τους οικισμούς με πληθυσμό άνω των 5.000 κατοίκων, το ποσοστό του πληθυσμού που κατοικούσε στη ύπαιθρο ήταν 83 τοις εκατό το 1700 και 72 τοις εκατό το 1800. ¹⁴⁵⁴ Θα πρέπει σε αυτό το σημείο να επισημανθεί ότι η διαβίωση στην ύπαιθρο δεν συνεπαγόταν αναγκαστικά την ενασχόληση με τις αγροτικές εργασίες. Στην ανάπτυξη, όμως, των πόλεων συντέλεσε η αύξηση της αγροτικής παραγωγής. ¹⁴⁵⁵ Κατά την περίοδο μεταξύ 1660 και 1750 στα επαρχιακά αστικά κέντρα σημειώθηκε μικρή μόνο αύξηση του πληθυσμού αλλά η διαδικασία της αστικοποίησης είχε ήδη αρχίσει καθώς οι πόλεις εξελίσσονταν οικονομικά, χωροταξικά και πολιτιστικά. ¹⁴⁵⁶

Το Λονδίνο ήταν μία από τις μεγαλύτερες πόλεις του κόσμου και με πολύ μεγάλη διαφορά η μεγαλύτερη πόλη της Αγγλίας, έχοντας τον διπλάσιο πληθυσμό από ό,τι είχαν οι άλλες τριάντα πόλεις της χώρας μαζί. ¹⁴⁵⁷ Το 1801 ένας στους δώδεκα Άγγλους κατοικούσε στο Λονδίνο, ενώ στην απογραφή του 1851 για πρώτη φορά καταγράφηκε έστω και με μικρή διαφορά αριθμητική υπεροχή του συνολικού

¹⁴⁵¹ G.F. Chadwick, «The face of the industrial city, Two looks at Manchester», στο H. J. Dyos και Michael Wolf (επιμ.), *The Victorian City: Images and Realities*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη, Routledge, 1999 [1973], σελ. 247

¹⁴⁵² Βλ. Alan Everitt, «Country, county and town: Patterns of regional evolution in England», στο Peter Borsay (επιμ.), *The Eighteenth-Century Town, A Reader in English Urban History 1688-1820*, Οξφόρδη και Νέα Υόρκη, Routledge, 2013 [1990], σελ. 83-115.

¹⁴⁵³ Βλ. Peter Borsay, «The urban scene», στο *The English Urban Renaissance: Culture and Society in the Provincial Town, 1600-1770*, Οξφόρδη, Clarendon Press, 2002 [1989], σελ. 20.

¹⁴⁵⁴ Edward Antony Wrigley, *People, City and the Wealth: The Transformation of Traditional Society*, Οξφόρδη, Blackwell, 1987, σελ. 170.

¹⁴⁵⁵ Anthony Wrigley, «Urban growth and agricultural change: England and the continent in the early modern period», στο Borsay (επιμ.), *The Eighteenth-Century Town...*, σελ. 39-82.

¹⁴⁵⁶ E.L. Jones και M. E. Falkus, «Urban improvement and the English economy in the seventeenth and eighteenth centuries», στο Borsay (επιμ.), *The Eighteenth-Century Town...*, σελ. 116-158

¹⁴⁵⁷ Το Λονδίνο ήδη από το 700 με πληθυσμό περίπου μισό εκατομμύριο αποτελούσε την τέταρτη μεγαλύτερη πόλη του κόσμου μετά από την Κωνσταντινούπολη, το Πεκίνο και το Έντο που μετέπειτα ονομάστηκε Τόκιο. Peter Earle, *The Making of the English Middle Class: Business, Society and Family Life in London, 1660-1730*, Λονδίνο, Methuen, 1989, σελ. 17· Borsay (επιμ.), *The Eighteenth-Century Town...*

«αστικού» πληθυσμού επί του «αγροτικού».¹⁴⁵⁸ Η μητρόπολη ήταν το διοικητικό, οικονομικό και εκδοτικό κέντρο της χώρας αλλά και η βάση της πλειοψηφίας των επαγγελματιών.¹⁴⁵⁹ Ενδεικτικά αναφέρεται ότι το Λονδίνο ήλεγχε τα τρία τέταρτα του εξωτερικού εμπορίου της Αγγλίας, κατείχε σχεδόν τον μισό εμπορικό στόλο και παρουσίαζε τη μεγαλύτερη συγκέντρωση βιομηχανικού εργατικού δυναμικού από τις υπόλοιπες πόλεις της χώρας. Η συγκέντρωση του εργατικού δυναμικού, των επαγγελματιών και των εμπόρων, καθώς και η βιομηχανική και γενικότερα η οικονομική δραστηριότητα είχαν ως αποτέλεσμα τη συγκέντρωση πλούτου. Πράγματι, οι κάτοικοι του Λονδίνου ήταν πολύ πιο εύρωστοι οικονομικά από τους συμπατριώτες τους οι οποίοι κατοικούσαν σε επαρχιακές πόλεις αφού η αγορά ήταν σαφώς μεγαλύτερη ενώ ακόμη κι οι μισθοί των εργατών στην μητρόπολη ήταν σχεδόν διπλάσιοι από εκείνους της επαρχίας.¹⁴⁶⁰

Εργασία, εισόδημα, δαπάνες και διαμονή 1700-1840 (%)¹⁴⁶¹				
	1700	1760	1800	1840
Ανδρική εργασία στη γεωργία	61,2	52,8	40,8	28,6
Ανδρική εργασία στη βιομηχανία	18,5	23,8	29,5	47,3
Εισόδημα από τη γεωργία	37,4	37,5	36,1	24,9
Εισόδημα από τη βιομηχανία	20,0	20,0	19,8	31,5
Κατανάλωση/εισόδημα	92,8	73,6	76,3	80,1
Επένδυση / εισόδημα	4,0	6,8	8,5	10,8
Εξαγωγές/ εισόδημα	8,4	14,6	15,7	14,3
Αστικός πληθυσμός	17,0	21,0	33,9	48,3

¹⁴⁵⁸ Eric E. Lampard, «The urbanizing world», στο Dyos και Wolf (επιμ.), *The Victorian City...*, σελ. 4.

¹⁴⁵⁹ Ειδικά για την ζωή στην πόλη του Λονδίνου κατά την υπό εξέταση περίοδο βλ. Peter Earle, *A City Full of People: Men and Women of London, 1650-1750*, Λονδίνο, Methuen, 1994· Paul Griffiths και Mark S. R. Jenner, *Londinopolis, Essays in the cultural and social history of early modern London*, Μάντσεστερ και Νέα Υόρκη, Manchester University Press, 2000· Mary Dorothy George, *London Life in the Eighteenth-century*, Σικάγο, Academy Chicago Publishers, 1984 (1966)· James Winter, *London's Teeming Streets 1830-1914*, Οξφόρδη και Νέα Υόρκη, Routledge, ηλεκτρ. έκδ. 2005 [1993].

¹⁴⁶⁰ Earle, *The Making of the English Middle Class*, σελ.... 17.

¹⁴⁶¹ Πηγή: Nick Crafts, «The industrial revolution», στο Roderick Floud και Donald McCloskey (επιμ.), *The Economic History of Britain Since 1700*, τόμος 1, Κέμπριτζ, CUP, 1994, σελ. 45.

Βασικό χαρακτηριστικό της κοινωνίας της πόλης ήταν η ποικιλομορφία όσον αφορά στην εργασία και στην κοινωνική θέση, την οικονομία, τις θρησκευτικές και τις πολιτικές πεποιθήσεις αλλά και η κινητικότητα με μία συνεχή εισροή, όχι μόνο στο Λονδίνο αλλά και στις μεγάλες επαρχιακές πόλεις, ανθρώπων που αναζητούσαν περισσότερες ευκαιρίες εργασίας και φτωχών που προσδοκούσαν μία πιο γενναιόδωρη βοήθεια (poor relief).¹⁴⁶² Το ποσοστό του αστικού πληθυσμού που ανήκε στις εργατικές τάξεις έχει εκτιμηθεί περίπου στο εβδομήντα τοις εκατό.¹⁴⁶³ Να σημειωθεί, όμως, ότι αυτό το τμήμα της κοινωνίας δεν αποτελεί μία ομοιογενή ομάδα καθώς περιλαμβάνει από τους πιο φτωχούς έως και τους ειδικευμένους τεχνίτες, όπως οι σιδηρουργοί, οι οποίοι ήταν δυνατό να έχουν τόσο υψηλές απολαβές ώστε να μην διαφοροποιούνται παρά μόνο στην εργασία από τους εμπόρους που ανήκαν στα μεσαία στρώματα.¹⁴⁶⁴ Πράγματι, παρόλο που η κουλτούρα της αστικής τάξης είναι διακριτή, το ποιοι ανήκουν στα μεσαία στρώματα είναι δύσκολο να προσδιοριστεί αφού ακόμα και ανάμεσα στους συγχρόνους υπήρχαν διαφωνίες ως προς αυτό.¹⁴⁶⁵ Το Λονδίνο, όπου σύμφωνα με την Dorothy George πιθανόν εργάζονταν 100.000 ειδικευμένοι τεχνίτες όλων των ειδικοτήτων, ήταν το μεγαλύτερο κέντρο τεχνιτών του κόσμου.¹⁴⁶⁶ Ο σερ John Charman αναφέρει ότι οι κυριότεροι επαγγελματικοί κλάδοι στους οποίους εργαζόταν ο τυπικός ειδικευμένος εργάτης της μητρόπολης ήταν τα οικοδομικά επαγγέλματα, η υποδηματοποιία, η ραπτική, η επιπλοποιία, η τυπογραφία, η ωρολογοποιία, η κοσμηματοποιία και η αρτοποιία.¹⁴⁶⁷ Σε ολόκληρη την ύπαιθρο, στα αγροκτήματα και στα πανηγύρια, περιδιάβαινε ο πλανόδιος τεχνίτης, ο γανωματής, ο ακονιστής μαχαιριών και άλλοι, ενώ στα μεγαλύτερα χωριά διατηρούσαν τα εργαστήρια τους τεχνίτες όπως οι υποδηματοποιοί, οι σιδηρουργοί και στη μικρή εμπορική κωμόπολη ακόμα περισσότεροι όπως οι αρτοποιοί, οι βυρσοδέψες και οι υφαντές.¹⁴⁶⁸ Παρόλο που όπως αναφέρθηκε η ανασύσταση των

¹⁴⁶² Rosemary Sweet, *The English Town, 1680-1840: Government, Society and Culture*, Οξφόρδη και Νέα Υόρκη, Routledge, 2014 [1999], σελ. 163.

¹⁴⁶³ Στο ίδιο, σελ. 164. Ιδιαίτερα για τις εργατικές τάξεις κατά την περίοδο 1750-1850 βλ. John Rule, *The Labouring Classes in Early Industrial England*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη, Longman, 1986.

¹⁴⁶⁴ Sweet, *The English Town...*, σελ. 164

¹⁴⁶⁵ Στο ίδιο, σελ. 179

¹⁴⁶⁶ Thomson, *Η Συγκρότηση της Αγγλικής Εργατικής Τάξης*, σελ. 240.

¹⁴⁶⁷ «... ο τυπικός ειδικευμένος εργάτης του Λονδίνου δεν ήταν ούτε υπάλληλος ζυθοποιίας ούτε काराβομαραγκός ούτε μεταξοϋφαντουργός, αλλά οικοδόμος, υποδηματοποιός, ράφτης, επιπλοποιός, τυπογράφος, ωρολογοποιός, κοσμηματοποιός, αρτοποιός για να αναφέρουμε τους κυριότερους επαγγελματικούς κλάδους, καθένας από τους οποίους αριθμούσε περισσότερους από 2.500 ενήλικους εργάτες το 1831», όπως παρατίθεται στο Thomson, *Η Συγκρότηση της Αγγλικής Εργατικής Τάξης*, σελ. 241.

¹⁴⁶⁸ Στο ίδιο.

πραγματικών αριθμών των τεχνιτών είναι μία δύσκολη υπόθεση, εκτός από την κλωστοϋφαντουργία, στην οποία εξακολουθούσε να κυριαρχεί η οικοτεχνία, σημαντικότερες δραστηριότητες τεχνιτών σύμφωνα με τη σύγχρονη βιβλιογραφία ήταν η υποδηματοποιία στην οποία κατά την απογραφή του 1831 εργάζονταν 133.000 ενήλικες και η ραπτική με αντίστοιχα 74.000 εργαζόμενους.¹⁴⁶⁹

Επίσης, εξίσου σημαντικός παράγοντας ήταν το γεγονός ότι η πολύ μεγάλη αύξηση της παραγωγικότητας στον τομέα της γεωργίας επέτρεψε την μετατόπιση του βάρους της παραγωγικής δραστηριότητας από τον πρωτογενή τομέα στη βιομηχανία και στον τομέα των υπηρεσιών. Την ίδια στιγμή, όπως σημειώνει και ο ιστορικός της οικονομίας Douglass North, η διαρκής τεχνολογική μεταβολή έγινε ο κανόνας, αυξήθηκε ο βαθμός εξειδίκευσης, μεταβλήθηκε ο καταμερισμός εργασίας και αναπτύχθηκε μία αλληλεξάρτηση χωρίς να είναι δυνατόν να αποφευχθούν οι εξωτερικές οικονομικές επιδράσεις.¹⁴⁷⁰ Η απαρχή των παραπάνω μεταβολών στην οργάνωση και στην τεχνολογία τοποθετείται κατά γενική ομολογία από τους ιστορικούς περί τα μέσα του 18^{ου} αιώνα στη Βρετανία.¹⁴⁷¹ Ακόμα, ενώ προγενέστερα η γεωργία καταλάμβανε το μισό περίπου της εθνικής παραγωγής, έπεσε στο ένα πέμπτο με τη βιομηχανία και τις υπηρεσίες να κερδίζουν έδαφος. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της κατασκευής υφασμάτων και της κατεργασίας του σιδήρου, εργασιών που άρχισαν να εκτελούνται σε εργοστάσια από ατμοκίνητες μηχανές βελτιωμένης απόδοσης.¹⁴⁷² Αυτήν, όμως, τη θετική εικόνα που περιγράφει ο North και άλλοι ιστορικοί δεν τη συμμαρτίζεται το σύνολο των μελετητών της περιόδου και των συγχρόνων, ούτε άλλωστε οι μπαλλάντες. Είναι αναγκαίο να σημειωθεί ότι η άποψη του North στηρίζεται στους μέσους όρους οι οποίοι προφανώς δίνουν μία γενική εικόνα και δεν μπορούν να αποδώσουν τις διαφορετικές εμπειρίες των ατόμων που έζησαν κατά την υπό εξέταση περίοδο. Δεν μπορεί να υποστηριχτεί, τουλάχιστον από τις περιπτώσεις των τραγουδιών που εξετάστηκαν εδώ, ότι οι μπαλλάντες αναφέρονται ρητά σε αυτές τις αλλαγές αλλά σίγουρα αποτυπώνουν ως έναν βαθμό το πώς επηρεάστηκε από αυτές η κοινή γνώμη όπως εκφράζεται μέσα από τους στίχους. Ειδικότερα, οι πρωταγωνιστές των μπαλλαντών δεν αντιμετωπίζουν θετικά τις αλλαγές αυτές καθώς θεωρούν ότι καμία από αυτές δεν έχει τελικά θετικό

¹⁴⁶⁹ Σε αυτούς τους αριθμούς συμπεριλαμβάνονται οι εργοδότες, οι οικιακοί εργάτες, οι καταστηματάρχες αλλά και οι τεχνίτες των πόλεων. Thomson, *Η Συγκρότηση της Αγγλικής Εργατικής Τάξης*, σελ. 240.

¹⁴⁷⁰ North, *Δομή και Μεταβολές στην Οικονομική Ιστορία*, σελ. 249.

¹⁴⁷¹ Στο ίδιο, σελ. 250.

¹⁴⁷² Στο ίδιο, σελ. 251.

αποτέλεσμα για εκείνους. Η οικονομική κατάστασή τους και το επίπεδο διαβίωσή τους όχι μόνο δεν βελτιώνεται αλλά η επιβίωσή τους όπως είδαμε σε πολλά από τα παραδείγματα που παρουσιάστηκαν γινόταν όλο και πιο δύσκολη και η εκμετάλλευση του εργατικού δυναμικού όλο και μεγαλύτερη. Μέσα, λοιπόν, από τις μπαλλάντες του ύστερου 18^{ου} και του 19ου αιώνα αναδείχτηκαν μορφές όπως ο γεωργός που υποστηρίζει ότι ενενήντα χρόνια πριν η ζωή ήταν καλύτερη, όπως ο υποδηματοποιός που γίνεται πλανόδιος τσαγκάρης για να επιβιώσει και οι αγανακτισμένοι εργαζόμενοι που είναι αναγκασμένοι να υπακούσουν στο κάλεσμα της καμπάνας του εργοστασίου. Βεβαίως, τα πρόσωπα αυτά είναι φανταστικά αλλά πιθανότατα μας μιλούν για αληθινά συμβάντα. Οι ιστορίες που επιλέγονται αλλά και η θέση που παίρνουν οι πρωταγωνιστές δείχνουν ότι τα λαϊκά στρώματα στις μπαλλάντες συχνά εκφράζουν τη δυσαρέσκεια ή και την αντίδρασή τους απέναντι στις νέες οικονομικές συνθήκες που θεωρούν δυσχερέστερες. Εξάλλου, η οικονομική ανάπτυξη δεν λειτούργησε υπέρ των εργατικών τάξεων αφού όπως έχει ήδη αναφερθεί η επέκταση των βιομηχανιών της κλωστοϋφαντουργίας και της εξόρυξης υλικών βασίστηκε σε πολύ μεγάλο βαθμό στη φτηνή γυναικεία και παιδική εργασία.

Οι αλλαγές που έλαβαν χώρα στους θεσμούς της μαθητείας και της υπηρεσίας ήταν αλληλένδετες με τις νέες οικονομικές συνθήκες. Η πλειοψηφία των προϊόντων δεν παράγονταν από τους μισθωτούς εργάτες αλλά μέσω των συντεχνιών των τεχνιτών.¹⁴⁷³ Τον 18^ο αιώνα η προσχώρηση σε μία από τις Εταιρείες (Livery companies) έγινε μάλλον σύμβολο της κοινωνικής θέσης παρά ένα από τα προαπαιτούμενα για την άσκηση ενός συγκεκριμένου επαγγέλματος.¹⁴⁷⁴ Παράλληλα, η παρακμή του θεσμού των αγροτικών υπηρετών στη διάρκεια της βιομηχανικής επανάστασης διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση των κοινωνικών σχέσεων, συνέβαλε στην ανεργία, στην πτώση των πραγματικών μισθών και στην φτωχοποίηση του αγροτικού πληθυσμού και έχει συνδεθεί με όλες τις σημαντικές κοινωνικοπολιτικές αλλαγές που έλαβαν χώρα στον αγροτικό χώρο και με τις αναταραχές του πρώτου μισού του 19^{ου} αιώνα με αποκορύφωμα τα Swing Riots.¹⁴⁷⁵

¹⁴⁷³ Wiesner-Hanks, *Πρώιμη Νεότερη Ευρώπη...*, σελ. 43.

¹⁴⁷⁴ Giorgio Riello, «The shaping of a family trade: the Cordwainer's company in eighteenth-century London», στο Ian A. Gadd και Patrick Wallis (επιμ.), *Guilds, Society and Economy in London 1450-1800*, Λονδίνο, Centre for Metropolitan History, Institute of Historical Research in association with Guildhall Library, σελ. 149.

¹⁴⁷⁵ Snell, *Annals of the Labouring Poor...*, σελ. 68-69.

Ο ρόλος των άλλοτε ισχυρών συντεχνιών μεταβλήθηκε.¹⁴⁷⁶ Αληθεύει δε ότι μερικές από τις πιο ακραίες αγριότητες τις υπέστησαν οι άποροι μαθητευόμενοι στα τέλη του 18^{ου} αιώνα και ότι το ενοριακό σύστημα μαθητείας έδωσε σταδιακά τη θέση του στην «ελεύθερη εργασία» κατά τον 19^ο αιώνα χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν υπήρχαν εργοδότες οι οποίοι εξασφάλιζαν αρκετά αξιοπρεπείς συνθήκες εργασίας για τους μαθητευόμενούς τους.¹⁴⁷⁷ Οι συντεχνίες είχαν αποδυναμωθεί.

Η επίδραση της Γαλλικής Επανάστασης στην πολιτική σκηνή της Αγγλίας έγινε εντονότερη κατά το έτος 1792 με την εξάπλωση του ριζοσπαστισμού του Παϊήν στη χώρα και την αύξηση των Μεταρρυθμιστικών Εταιρειών στις επαρχίες.¹⁴⁷⁸ Τα στοιχεία αυτά ευνόησαν τον ανεξάρτητο ριζοσπαστισμό της εργατικής τάξης και ενίσχυσαν τη λαϊκή συμμετοχή στην πολιτική που υπήρχε σε κάποιο βαθμό καθ' όλη τη διάρκεια του 18^{ου} αιώνα.¹⁴⁷⁹ Παράλληλα, σημαντικό ρόλο για την ανάπτυξη του πολιτικού ριζοσπαστισμού διαδραμάτισαν τα ολοένα διογκούμενα μεσαία στρώματα που αποκτώντας πλούτο και μόρφωση απαιτούσαν την αύξηση του κοινωνικού κύρους τους και της πολιτικής τους επιρροής.¹⁴⁸⁰ Ο ριζοσπαστισμός της μεσαίας τάξης και κυρίως της εργατικής προσέλαβε διάφορες μορφές κατά τα τέλη του 18 και τις αρχές του 19^{ου} αιώνα. Ο Λουδισμός είχε σαφώς οικονομικές ρίζες.¹⁴⁸¹ Οι ταραχές που προκλήθηκαν από τους Λουδίτες κατά τα έτη 1811-1813 συνέπεσαν με τις αντιδράσεις της μεσαίας τάξης και με την μεγαλύτερη επισιτιστική κρίση όλης της εμπόλεμης περιόδου.¹⁴⁸² Τα εργατικά κινήματα της μακράς οικονομικής ανόδου που τερματίστηκε με τους Ναπολεόντειους πολέμους δεν πρέπει να υποτιμούνται καθώς

¹⁴⁷⁶ Οι συντεχνίες που αναπτύχθηκαν τον 12^ο και 13^ο αιώνα ήταν υπεύθυνες για την οργάνωση της παραγωγής και τη διάθεση ενός συγκεκριμένου προϊόντος και τη γενικότερη ρύθμιση της σχετικής εργασίας, καθορίζοντας τους κανόνες λειτουργίας των εργαστηρίων και δημιουργώντας όργανα ελέγχου και επιβολής τους. Ειδικότερα, οι συντεχνίες εκτός από το ότι απαγόρευαν σε όσους δεν ήταν μέλη τους να δραστηριοποιούνται επαγγελματικά στον τομέα τους, ρύθμιζαν τις ώρες εργασίας, τον αριθμό των εργατών και την ποσότητα πρώτων υλών που είχε δικαίωμα να προμηθευτεί κάθε εργαστήριο καθώς και τα κριτήρια αξιολόγησης της ποιότητας του τελικού προϊόντος. Επικεφαλής των συντεχνιών ήταν οι αρχιμάστορες, οι οποίοι διατηρούσαν τα δικά τους εργαστήρια που αν το είδος της εργασίας δεν το απαιτούσε, βρισκόντουσαν στο πλαίσιο του νοικοκυριού τους. Δίπλα στους αρχιμάστορες, όπως έχει ήδη αναφερθεί σε προηγούμενο κεφάλαιο μάθαιναν την τέχνη οι μαθητευόμενοι έως ότου ολοκληρώσουν τη μαθητεία τους και χριστούν ειδικευμένοι μισθωτοί τεχνίτες.

¹⁴⁷⁷ Thompson, *Η Συγκρότηση της Αγγλικής Εργατικής Τάξης*, σελ. 340.

¹⁴⁷⁸ Wright, *Popular Radicalism...*, σελ. 23.

¹⁴⁷⁹ Στο ίδιο.

¹⁴⁸⁰ Στο ίδιο, σελ. 25.

¹⁴⁸¹ Εκτός από τους χαμηλούς μισθούς, οι πλέκτες και οι υφαντές του Nottinghamshire, του South Lancashire και του West Yorkshire είχαν να αντιμετωπίσουν τα υψηλά ενοίκια των εργαλείων, τον ακραίο ανταγωνισμό από τους λιγότερο ειδικευμένους και σαφώς φτηνότερους εργάτες και την ανεργία. Wright, *Popular Radicalism...*, σελ. 60.

¹⁴⁸² Στο ίδιο.

δεν ήταν όπως αναφέρει ο Hobsbawm «ούτε αμελητέα ήταν, ούτε εντελώς αποτυχημένα». Παρόλα αυτά, η επιτυχία τους έχει επισκιαστεί από τις ήττες που ακολούθησαν όπως για παράδειγμα την ολοκληρωτική εξαφάνιση της άλλοτε ισχυρής εργατικής οργάνωσης στη βαμβακουργία της Δυτικής Αγγλίας, η οποία δεν αναβίωσε παρά μόνο με την εμφάνιση των γενικών συνδικάτων κατά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο.¹⁴⁸³

Το 1773 η έναρξη των αγγλογαλλικών πολέμων έφερε στο προσκήνιο τον πατριωτισμό, την ελευθερία και τον «εκ γενετής ελεύθερο Άγγλο».¹⁴⁸⁴ Ο φόβος της εισβολής είχε ως αποτέλεσμα την κυκλοφορία μεγάλου πλήθους φυλλαδίων και μπαλλαντών σχετικής θεματολογίας.¹⁴⁸⁵ Στα τραγούδια που εξετάστηκαν ο ανταγωνισμός αυτός έγινε ορατός ανάμεσα κυρίως στους Άγγλους και τους Γάλλους εμπόρους αλλά και στους τεχνίτες, ειδικά στους υφαντές.

Στον πολιτικό τομέα, το πρώτο μισό του 19^{ου} αιώνα έφερε σημαντικές μεταρρυθμίσεις και την αποκρυστάλλωση της νέας ταξικής συνείδησης των εργατών ιδιαίτερα κατά το πρώτο μισό της δεκαετίας του 1830. Ο Thompson γράφει ότι αυτήν την περίοδο η εργατική τάξη έχει πλέον συγκροτηθεί διότι πρώτον παρόλο που στους κόλπους της βρίσκονται άτομα με διαφορετικό επίπεδο μόρφωσης που εργάζονται σε ετερόκλητους επαγγελματικούς τομείς, είχε αποκτήσει συνείδηση της ταυτότητας και των συμφερόντων τους.¹⁴⁸⁶ Δεύτερον, τα κοινά συμφέροντα της εργατικής τάξης ή των «παραγωγικών τάξεων» γίνονταν πια αντιληπτά ως αντικρουόμενα με τα συμφέροντα των άλλων τάξεων.¹⁴⁸⁷ Ο Νόμος περί Μεταρρύθμισης του 1832 (Reform Act), ο επονομαζόμενος Νόμος της Μεγάλης Μεταρρύθμισης (Great Reform Act) θέσπισε το εκλογικό δικαίωμα της μεσαίας τάξης, διευρύνοντας τα περιουσιακά κριτήρια που απαιτούνταν μέχρι τότε για να έχει κάποιος δικαίωμα ψήφου.¹⁴⁸⁸ Συνολικά, το εκλογικό σώμα αυξήθηκε κατά 45 τοις εκατό.¹⁴⁸⁹ Επομένως, το εκλογικό δικαίωμα διευρύνθηκε σημαντικά αλλά όχι σε τέτοιο βαθμό ώστε να δοθεί

¹⁴⁸³ Eric Hobsbawm, «Το σπάσιμο των μηχανών», στο *Ξεχωριστοί Άνθρωποι, Αντίσταση, Εξέγερση και Τζαζ*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2001, σελ. 19.

¹⁴⁸⁴ Βλ. Thompson, *Η Συγκρότηση της Αγγλικής Εργατικής Τάξης*, σελ. 94-95.

¹⁴⁸⁵ Στο ίδιο, σελ. 95.

¹⁴⁸⁶ Στο ίδιο, σελ. 788.

¹⁴⁸⁷ Στο ίδιο, σελ. 788.

¹⁴⁸⁸ «An Act to Amend the Representation of the People in England and Wales» στο *The Statutes of the United Kingdom of Great Britain and Ireland 2 & 3 William IV. 1832*, Λονδίνο, Printed by His Majesty's Printers, 1832, σελ. 154-206. Βλ. και Thomas Ertman, «The Great Reform Act of 1832 and British democratization», *Comparative Political Studies*, 43:8-9 (2010), 1000-1022· John A. Phillips και Charles Wetherell, «The Great Reform Act of 1832 and the political modernization of England», *The American History Review* 100:2 (1995), 411-436.

¹⁴⁸⁹ Ertman, «The Great Reform Act of 1832 ...», σελ. 1008.

δικαίωμα ψήφου και στα άτομα της εργατικής τάξης. Επιπλέον, η μεταρρύθμιση του 1832 περιόρισε την αυξημένη δύναμη των συντηρητικών Tories στη Βουλή μέσω της αναδιάρθρωσης των εκλογικών περιφερειών ώστε να αντανakλούνται οι πληθυσμιακές αλλαγές και οι μετακινήσεις που προέκυψαν λόγω της βιομηχανικής επανάστασης.¹⁴⁹⁰ Το σύστημα των προϋποθέσεων του δικαιώματος ψήφου του 1832 έθεσε με ακρίβεια τη διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στη μεσαία και την εργατική τάξη.

Επίσης, με τους Νόμους Περί Περιφράξεων (Enclosure Acts) καταργήθηκε η καλλιέργεια των κοινοτικών ανοιχτών αγρών με αποτέλεσμα να πληγούν σοβαρά οι μικροκαλλιεργητές. Ο Νόμος Περί Σιτηρών, δηλαδή οι υψηλοί προστατευτικοί δασμοί που επιβλήθηκαν στη βρετανική γεωργία μετά από τους πολέμους από το κοινοβούλιο των γαιοκτημόνων, επιδείνωναν την κατάσταση αυξάνοντας ακόμα περισσότερο το κόστος ζωής το οποίο σύμφωνα με την άποψη που συμμερίζονταν και οι βαμβακοβιομήχανοι διατηρούταν έτσι κι αλλιώς σε υψηλά επίπεδα τεχνητά από το μονοπώλιο των γαιοκτητικών συμφερόντων.¹⁴⁹¹ Οι ίδιοι νόμοι παράλληλα αποτελούσαν τροχοπέδη για την ανάπτυξη των βρετανικών εξαγωγών προκαλώντας την αντίδραση και του επιχειρηματικού κόσμου. Ειδικότερα, το Manchester και οι επιχειρηματίες του αλλά και ο Σύνδεσμός κατά των Νόμων περί Σιτηρών κατά τα έτη 1838-1846 πρωτοστάτησαν στη μαχητική αντίδραση απέναντι στους γαιοκτήμονες και στην εν λόγω νομοθεσία.¹⁴⁹² Τελικά, οι Νόμοι περί Σιτηρών καταργήθηκαν το 1846 χωρίς όμως αυτό να συνεπάγεται την αυτόματη μείωση του κόστους ζωής.

Επιπρόσθετα, ο Νέος Νόμος περί Φτωχών «επηρέασε σχεδόν όλες τις πλευρές της ζωής και της εργασίας της βικτωριανής Αγγλίας» και ειδικότερα «την εργασία και τους μισθούς, την στέγαση και τα ενοίκια, τη μετανάστευση και την εγκατάσταση, την ιατρική, τον γάμο, την ελεημοσύνη και την εκπαίδευση» αλλά και τη σχέση ανάμεσα στους πλούσιους και στους φτωχούς.¹⁴⁹³ Ο σύγχρονος W. N. Molesworth (1816-1890), συγγραφέας τους δημοφιλούς έργου *History of England from 1830-1874*, χαρακτήρισε τη νέα νομοθεσία «ως πράξη απελευθέρωσης από την

¹⁴⁹⁰ Για τα λεγόμενα «rotten boroughs» και την αναδιάρθρωση των εκλογικών περιφερειών βλ. Brian Robson, «Maps and mathematics: Ranking the English boroughs for the 1832 Reform Act», *Journal of Historical Geography* 46 (2014), 66-79 και Martin Spychal, «‘One of the best men of business we have ever met’: Thomas Drummond, the Boundary Commission and the 1832 Reform Act», *Historical Research* 90 (2017), 543-566.

¹⁴⁹¹ Hobsbawm, *Η Εποχή των Επαναστάσεων*, σελ. 67.

¹⁴⁹² Στο ίδιο.

¹⁴⁹³ David Englander, *Poverty and Poor Law Reform in Britain: From Chadwick to Booth, 1834-1914*, Νέα Υόρκη, Routledge, 2013 [1998], σελ. 1.

αφερεγγυότητα και την εξέγερση και ως μια καθοριστική στιγμή για τον σχηματισμό της εποχής της προόδου» και ως «τη μετάβαση από το σκοτάδι και την αταξία προς την αρετή και τον διαφωτισμό».¹⁴⁹⁴ Οι ιστορικοί, όμως, που έχουν ασχοληθεί με το ζήτημα δεν συμμερίζονται την άποψη του Molesworth και η θέση τους θα μπορούσε να συνοψιστεί στο όπως χαρακτηριστικά το έθεσε ο E.P. Thompson ότι «ο νόμος του 1834, και η επακόλουθη εφαρμογή του από ανθρώπους όπως ο Chadwick και ο Kay, αποτέλεσε ίσως, στην αγγλική ιστορία τη διαρκέστερη προσπάθεια επιβολής μίας δογματικής ιδεολογίας, συνοδευόμενη από την πλέον κατάφωρη περιφρόνηση των βασικών ανθρώπινων αναγκών».¹⁴⁹⁵ Ο E. J. Hobsbawm σχολιάζει ότι ο Νόμος περί Πτωχών του 1834 είχε στόχο «να κάνει τόσο αφόρητη τη ζωή των φτωχών της υπαίθρου ώστε να τους αναγκάσει να πάνε οπουδήποτε υπήρχαν δουλειές διαθέσιμες».¹⁴⁹⁶ Τα σχετικά παραδείγματα μπαλλαντών που εξετάστηκαν επιβεβαιώνουν ότι αυτός ο Νόμος ήταν απεχθής και δυσβάστακτος με διαφορετικές φωνές να τραγουδούν για την εξαθλίωση που προκάλεσε αναφέροντας μάλιστα ότι θα προτιμούσαν να πεθάνουν παρά να βρεθούν σε ένα πτωχοκομείο.¹⁴⁹⁷

Από το 1838 έως και το 1850 οι Χαρτιστές βρέθηκαν στο προσκήνιο με αιτήματα υπέρ της εργατικής τάξης και τον περαιτέρω εκδημοκρατισμό του αγγλικού πολιτικού συστήματος. Συγκεκριμένα, οι Χαρτιστές, συχνά μέσω διαδηλώσεων, ζητούσαν καθολικό δικαίωμα ψήφου για όλους τους άνδρες άνω των εικοσιενός, εκλογικές περιφέρειες ίδιου μεγέθους και μυστική ψηφοφορία στις εκλογές. Άλλα αιτήματά τους ήταν η κατάργηση των περιουσιακών κριτηρίων για την ανάληψη του βουλευτικού αξιώματος και κατ' επέκταση τη θέσπιση του βουλευτικού θεσμού. Επίσης, υποστήριζαν την καθιέρωση ετήσιων βουλευτικών εκλογών. Το έτος 1839 κατάφεραν να συγκεντρώσουν 1.300.000 υπογραφές χωρίς όμως αποτέλεσμα διότι η Βουλή (House of Commons) δεν δέχτηκε το αίτημά τους. Παρόλα αυτά, μακροπρόθεσμα όλα τα αιτήματα που έθεσαν οι Χαρτιστές, πλην εκείνου των ετήσιων εκλογών, υιοθετήθηκαν.¹⁴⁹⁸

¹⁴⁹⁴ Όπως παρατίθεται στο Englander, *Poverty and Poor Law Reform in Britain...* σελ. 80.

¹⁴⁹⁵ Thompson, *Η Συγκρότηση της Αγγλικής Εργατικής Τάξης*, σελ. 272.

¹⁴⁹⁶ Hobsbawm, *Η Εποχή των Επαναστάσεων*, σελ. 219.

¹⁴⁹⁷ Περισσότερα για το ζήτημα της φτώχειας βλ. Gertrude Himmelfarb, «The culture of poverty», στο Dyos και Wolf (επιμ.), *The Victorian City...*, σελ. και Snell, *Annals...* . Βλ. και «Honest Ploughman, or, 90 years ago» (1818-1885), *BBO Round Number* 619.

¹⁴⁹⁸ Tom Scriven, «Humour, Satire, and Sexuality in the Culture of Early Chartism», *The Historical Journal* 57:1 (2014), 157-178.

Παράλληλα, μια σειρά άλλων μεταρρυθμίσεων εξομάλυναν σε ένα βαθμό τις κοινωνικές εντάσεις. Ο Νόμος περί Ορυχείων του 1842, η ανάκληση του Νόμου περί Σιτηρών που έλαβε χώρα το 1846 καθώς και η Νομοθεσία περί Εργοστασίων του 1847 ή αλλιώς Νόμος περί Δεκάωρου (Ten Hours Act) που περιόρισε τις ώρες εργασίας των γυναικών και των ανηλίκων στην κλωστοϋφαντουργία στις δέκα ώρες την ημέρα λειτούργησαν προς αυτήν την κατεύθυνση. Έχει υποστηριχτεί η άποψη ότι η προθυμία της Βουλής να ψηφίσει μετριοπαθείς μεταρρυθμίσεις διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στην εκτόνωση των εντάσεων. Σύμφωνα με πρόσφατη μελέτη, οι βίαιες ταραχές πριν την ψήφιση του Νόμου περί της Μεγάλης Μεταρρύθμισης από τη Βουλή έστρεψαν κατά τις εκλογές του 1831 τους ψηφοφόρους προς την εκλογή πολιτικών οι οποίοι ήταν υπέρ των μεταρρυθμιστικών κινήσεων.¹⁴⁹⁹ Σε αυτήν την πορεία προς τον εκδημοκρατισμό η ελίτ συνέβαλε μέσω των παραχωρήσεων στις οποίες προχώρησε προκειμένου να αποφευχθεί μία επανάσταση.¹⁵⁰⁰ Να σημειωθεί, όμως, πως νεότερες ιστορικές έρευνες έχουν αναδείξει τη σημασία των γενικότερων συνθηκών που επικρατούσαν στους κόλπους της ελίτ.¹⁵⁰¹ Κατά τις δεκαετίες πριν το 1832 σημαντικές οικονομικές και διοικητικές μεταρρυθμίσεις είχαν αποδυναμώσει τη βρετανική μοναρχία και είχαν διαταράξει την ενότητα της ελίτ.¹⁵⁰² Έτσι η ελίτ, ιδιαίτερα το αναδυόμενο ρεφορμιστικό κομμάτι της, είδε για πρώτη φορά στη λαϊκή πίεση και στις πιέσεις υπέρ του εκδημοκρατισμού έναν αναγκαίο παράγοντα για την κοινοβουλευτική μεταρρύθμιση. Σημαντικό ρόλο για την ψήφιση του Νόμου της Μεγάλης Μεταρρύθμισης του 1832 διαδραμάτισαν και οι πολιτικές ενώσεις οι οποίες από τον Ιανουάριο του 1830 έως και τον Μάιο του 1832 έκαναν την εμφάνισή τους σε όλη την Αγγλία.¹⁵⁰³ Παρά τις ήττες των ειδικευμένων τεχνιτών από τις αρχές της δεκαετίας του 1830 έως και τη δεκαετία του 1850 σε μετωπικές και φαινομενικά σημαντικές μάχες, στην πραγματικότητα στους περισσότερους βιομηχανικούς

¹⁴⁹⁹ Toke S. Aidt και Raphaël Franck, «Democratization under the Threat of Revolution: Evidence from the Great Reform Act of 1832», *Econometrica* 82:2 (2015), 505-547.

¹⁵⁰⁰ Βλ. Joseph Hamburger, *James Mill and the Art of Revolution*, New Haven, Yale University Press, 1963· Bingham G. Powell, Jr., «Incremental Democratization: The British Reform Act of 1832» στο Gabriel A. Almond, Scott C. Flanagan, Robert J. Mundt (επιμ.), *Crisis, Choice, and Change: Historical Studies of Political Development*, Βοστόνη, Little Brown and Company, 1973, σελ. 103-151· Sean Lang, *Parliamentary Reform 1785-1928*, Λονδίνο, Νέα Υόρκη, Routledge, 1999.

¹⁵⁰¹ Bruce Morrison, «Channeling the “Restless Spirit of Innovation”: Elite concessions and institutional change in the British Reform Act of 1832», *World Politics* 63:4 (2011), 678-710.

¹⁵⁰² Morrison, «Channeling the “Restless Spirit of Innovation”...», σελ. 679.

¹⁵⁰³ Βλ. Nancy LoPatin-Lummiss, *Political Unions, Popular Politics and the Great Reform Act of 1832*, Basingstoke, Macmillan, 1999.

κλάδους επακολούθησε ένα σύστημα άτυπων διευθετήσεων και συμβιβασμών, ικανοποιητικών για την εργοδοσία αλλά και για τους ειδικευμένους εργάτες.¹⁵⁰⁴

Οι εξελίξεις και οι μεταρρυθμίσεις που έλαβαν χώρα στο πολιτικό πεδίο δεν έμειναν ασχολίαστες από τις μπαλλάντες της περιόδου στις οποίες εκφραζόταν η δυσαρέσκεια και η διαμαρτυρία των πρωταγωνιστών, όπως για παράδειγμα οι περιπτώσεις τραγουδιών σχετικά με τους Νόμους περί Σιτηρών και εκείνες των εργατών στα εργοστάσια και την απαίτησή τους για μεταρρυθμίσεις.¹⁵⁰⁵ Το ότι τα σχετικά τραγούδια συντάσσονται με τα συμφέροντα των απλών ανθρώπων και της εργατικής τάξης επιβεβαιώνει για ακόμη μία φορά τον λαϊκό τους χαρακτήρα.

3.4.2 Ο έμφυλος καταμερισμός εργασίας

Στις μπαλλάντες που εξετάστηκαν ο έμφυλος καταμερισμός της εργασίας ήταν πιο σαφής από ό,τι στην πράξη τόσο κατά την πρώιμη νεότερη όσο και κατά τη νεότερη περίοδο. Οι γυναίκες παρουσιάζονταν να δουλεύουν κυρίως εντός του πλαισίου του νοικοκυριού, ενώ αντίστοιχα οι άνδρες εκτός αυτού. Με τη βιομηχανική επανάσταση, όμως, οι σχετικές αναπαραστάσεις μεταβλήθηκαν, όπως αποδείχθηκε, άλλες σε μεγαλύτερο και άλλες σε μικρότερο βαθμό, παλίες χάθηκαν στον χρόνο και εμφανίστηκαν νέες. Η γυναικεία εργασία συνεχίζει να υποεκπροσωπείται και στις μπαλλάντες του δεύτερου μισού της υπό εξέταση περιόδου αλλά σίγουρα είναι πιο εμφανής και αυτό δεν μπορεί παρά να συνδέεται και με την εκβιομηχάνιση.

Για την κατανόηση και την καλύτερη ερμηνεία των πληροφοριών που παρέχουν οι μπαλλάντες σχετικά με τον έμφυλο καταμερισμό εργασίας πρέπει να ληφθούν υπόψη οι σχετικές ιστορικές συνθήκες. Ο E. A. Wrigley έχει τονίσει ότι η σχέση ανάμεσα στην εκβιομηχάνιση και τον εκσυγχρονισμό πρέπει να θεωρηθεί περισσότερο τυχαία παρά υποχρεωτική.¹⁵⁰⁶ Παρόλα αυτά και οι δύο αυτοί άξονες ήταν εξίσου σημαντικοί για τις αλλαγές που έλαβαν χώρα στον τομέα της εργασίας. Η αναφορά στην πρώτη Βιομηχανική Επανάσταση πυροδοτεί συνήθως μια σειρά εικόνων όπου κυριαρχούν τα εργοστάσια, ο ατμός, ο σιδηρόδρομος. Είναι μια

¹⁵⁰⁴ Hobsbawm, «Βικτωριανές αξίες», σελ. 114.

¹⁵⁰⁵ Βλ. για παράδειγμα «John Bull in a rage at the corn laws» (1802-1819), *BBO* Roud Number V16847 και «A new song on the repeal of the Corn laws» [1846], *BBO* Roud Number V3532· «A new song in the great lock-out and strike of the Lancashire factory operatives» (?), Roud Number V4706, Edition-Bod21924 και «A voice from the factory» (1863-1885), *BBO* Roud Number V4690.

¹⁵⁰⁶ E. A. Wrigley, «The process of modernization and the Industrial Revolution in England», *The Journal of Interdisciplinary History* 3:2 (1972), σελ. 225.

περίοδος κατά την οποία οι σχέσεις ανάμεσα στις τάξεις μετασχηματίζονται και το βιοτικό επίπεδο αλλάζει. Η Deborah Valenze τοποθετεί σε αυτό το πλαίσιο την γυναίκα και τονίζει ότι θα ήταν αδύνατον η οικονομία της Αγγλίας και ο βιομηχανικός πλούτος της να φτάσει στα επίπεδα που έφτασε χωρίς τη γυναικεία εργασία.¹⁵⁰⁷ Οι γυναίκες των χαμηλότερων στρωμάτων εργάζονταν ιδιαίτερα σκληρά εντός και εκτός του νοικοκυριού. Οι οργανισμοί βοήθειας από γυναίκες σε γυναίκες σε περίπτωση ασθένειας και οι κανονισμοί τους σχετικά με τις δουλειές του σπιτιού, την εγκυμοσύνη και τη γέννα και τη συμμετοχή σε φιλανθρωπίες δείχνουν πως οι γυναίκες εκτιμούσαν όχι μόνο την έμμοσθη εργασία αλλά και τα οικιακά καθήκοντά τους για τα οποία δεν πληρώνονταν και ότι αναζητούσαν τρόπους για να προστατεύσουν τα κέρδη τους.¹⁵⁰⁸

Ο 17^{ος} αιώνας υπήρξε το αποκορύφωμα της γυναικείας εργατικότητας όταν η γυναίκα που θερίζει το καλαμπόκι, η γυναίκα που γνέθει, η γυναίκα του αγρότη με τα γαλακτοκομικά ανάγονται σε σύμβολα παραγωγής και αφθονίας. Η εργασία και η παραγωγή των γυναικών κατά τον 18^ο αιώνα αναγνωρίζονταν και η συνεισφορά τους στον εθνικό πλούτο δεν αμφισβητούνταν.¹⁵⁰⁹ Αυτό βέβαια δεν μας επιτρέπει να μιλάμε για μία «χρυσή εποχή» της γυναικείας εργασίας καθώς, εκτός από το ότι η δουλειά ήταν βαριά, ο έμφυλος καταμερισμός της εργασίας εφαρμοζόταν στις περισσότερες μορφές παραγωγής, ενώ ο άνδρας, η κεφαλή του νοικοκυριού, συνήθως μονοπωλούσε την εξουσία.¹⁵¹⁰ Σε αντίθεση με τους επαίνους του 18^{ου} αιώνα, οι άνθρωποι της βικτωριανής εποχής ντρέπονταν για τα κορίτσια των εργοστασίων και σπαταλούσαν πολύ από τον χρόνο τους για να απαριθμήσουν τα ελαττώματά τους. Τα μέμφονταν για την τραχύτητα του λόγου τους, για την άσκοπη σπατάλη χρημάτων και για τα χαλαρά ήθη.¹⁵¹¹ Βεβαίως, υπήρχαν γυναίκες που εργάζονταν σε λιγότερο ορατές θέσεις οπότε και δεν προκαλούσαν τόσο έντονο σχολιασμό.¹⁵¹² Η επιχειρηματικότητα των γυναικών κατά τον 18^ο αιώνα είχε συνδεθεί, αν όχι εξισωθεί, στα μάτια των συγχρόνων με την πορνεία. Για παράδειγμα, επαγγέλματα όπως αυτό

¹⁵⁰⁷ Valenze, *The first industrial woman*, σελ. 3

¹⁵⁰⁸ Andrea A. Rusnock και Vivien E. Dietz, «Defining women's sickness and work: Female friendly societies in England, 1780-1830», *Journal of Women's History* 24:1 (2012), 60-85.

¹⁵⁰⁹ Valenze, *The first industrial woman*, σελ. 3.

¹⁵¹⁰ Στο ίδιο.

¹⁵¹¹ Στο ίδιο.

¹⁵¹² Στο ίδιο.

της ράφτρας ή της κατασκευάστριας καπέλων, θεωρούνταν επικίνδυνα καθώς μία καθώς πρέπει κυρία δεν θα άνοιγε ποτέ το σπίτι της για να υποδεχθεί πελάτες.¹⁵¹³

Στη μελέτη της για τη γυναικεία εργασία τον 17^ο αιώνα η Clark παρουσιάζει την πρώιμη νεότερη περίοδο ως χρυσή εποχή για τη γυναικεία εργασία σε αντιδιαστολή με τη βιομηχανική εποχή.¹⁵¹⁴ Η Clark, θέτοντας και εξετάζοντας τρία στάδια οικονομικής ανάπτυξης, την οικιακή, την οικογενειακή και την καπιταλιστική παραγωγή/βιομηχανία, υποστήριξε ότι ο καπιταλισμός και η εκβιομηχάνιση είχαν αρνητικό αντίκτυπο στην κοινωνική θέση της γυναίκας. Το έργο της θεωρείται θεμελιώδες, αλλά έχει επανειλημμένως αμφισβητηθεί και αναθεωρηθεί από μεταγενέστερους ιστορικούς. Η θεωρία της Clark για μία «χρυσή εποχή» θεωρείται πλέον παρωχημένη. Από τις πρώτες μόλις σελίδες της ίσως πρώτης μελέτης αυτού του βεληνεκούς για τη γυναικεία εργασία κατά τη Βιομηχανική Επανάσταση με τίτλο *Women Workers and the Industrial Revolution* (1930), η Ivy Pinchbeck κατέρριψε την ιδέα ότι η γυναίκα εργάτρια υπήρξε προϊόν της εμφάνισης των εργοστασίων.¹⁵¹⁵ Η ίδια υποστήριξε ότι κατά τον 18^ο αιώνα οι γυναίκες ανεξαρτήτως της οικογενειακής τους κατάστασης εργάζονταν και μάλιστα εργάζονταν σκληρά και ότι η σημαντική συνεισφορά των γυναικών μέσω της εργασίας τους στη διαβίωση των οικογενειών τους θεωρούνταν δεδομένη πολύ πριν φανούν τα αποτελέσματα της εκβιομηχάνισης.¹⁵¹⁶

Η Amy Louise Erickson έχει επίσης καταλήξει στο συμπέρασμα, το οποίο επιβεβαίωσε η εξέταση του δείγματος των μπαλλαντών, ότι η οποιαδήποτε εργασιακή ταυτότητα είχαν οι γυναίκες στην πρώιμη νεότερη Αγγλία αποκτιόταν μέσω της οικογενειακής τους κατάστασης.¹⁵¹⁷ Η ίδια αποδίδει αυτήν την αλληλένδετη σχέση στο γεγονός ότι η οικογενειακή κατάσταση καθόριζε τη νομική υπόσταση των γυναικών. Η οικογενειακή κατάσταση δεν επηρέαζε την επιλογή της εργασίας των αντρών, ενώ αντιθέτως μπορούσε να περιορίσει τις επιλογές των γυναικών για νόμιμη

¹⁵¹³ Βλ. Elizabeth Kowaleski-Wallace, *Consuming Subjects, Women, Shopping and Business in the Eighteenth Century*, Νέα Υόρκη, Columbia University Press, 1997.

¹⁵¹⁴ Clark, *Working Life of Women...*

¹⁵¹⁵ Pinchbeck, *Women Workers and the Industrial Revolution...*, σελ. 1.

¹⁵¹⁶ Ένα ακόμα σημαντικό έργο το οποίο γράφτηκε επίσης από μία γυναίκα ιστορικό, την Dorothy George έχει τον τίτλο *London Life in the Eighteenth Century* (1925) το οποίο αν και δεν περιορίζεται στη γυναικεία εργασία, παρέχει πολλές πληροφορίες για τις γυναίκες της πρωτεύουσας και για τις εργασίες στις οποίες αυτές απασχολούνταν όπως για τις οικιακές βοηθούς και της μαθητευόμενες.

¹⁵¹⁷ Amy Louise Erickson, «Married women's occupations in eighteenth-century London», *Continuity and Change* 23:2 (2008), σελ. 267.

εργασία.¹⁵¹⁸ Όπως παρατηρήθηκε και στις μπαλλάντες, έτσι και στα αρχεία της ενορίας αλλά και σε άλλα νομικά έγγραφα που εξέτασε η Erickson, σχεδόν πάντα γινόταν αναφορά στην οικογενειακή κατάσταση, ενώ αντιθέτως η καταγραφή της εργασιακής ταυτότητας των γυναικών ήταν σπάνια.¹⁵¹⁹ Ειδικότερα, η εξέταση δικαστικών αρχείων έδειξε ότι σχεδόν όλες οι σύζυγοι οι οποίες κατοικούσαν στο Λονδίνο του 18^{ου} αιώνα απασχολούνταν σε έμμισθες εργασίες. Παράλληλα, η εξέταση των αρχείων των Εταιριών του City (City livery companies) καθώς και των αρχείων του Christ Hospital έδειξαν ότι σύζυγοι των εξειδικευμένων τεχνιτών (craft masters) και των ανδρών που ασκούσαν κάποιο επάγγελμα επίσης εργάζονταν. Το ίδιο συνέβαινε και με τις συζύγους των φτωχότερων οικογενειών για τις οποίες το εισόδημα των συζύγων ήταν ζωτικής σημασίας για το νοικοκυριό. Η υπόθεση ότι η συντριπτική πλειοψηφία των γυναικών εργάζονταν μαζί με τους συζύγους τους θεωρείται πλέον παρωχημένη γιατί αποδείχθηκε ότι αυτό ίσχυε και μάλιστα εν μέρει μόνο για τα μεσαία στρώματα.¹⁵²⁰ Συγκεκριμένα, τα ζευγάρια των χαμηλότερων κοινωνικοοικονομικών στρωμάτων δεν συνήθιζαν να απασχολούνται στην ίδια εργασία. Η κοινή εργασία ήταν πιο συχνή για τα ζευγάρια των μεσαίων στρωμάτων, ιδιαίτερα για εκείνα που εργάζονταν στους τομείς της κλωστοϋφαντουργίας και των πωλήσεων. Παρόλα αυτά, το ποσοστό των ζευγαριών που εργάζονταν μαζί ή σε συγγενείς ασχολίες δεν ήταν τόσο υψηλό όσο νομιζόταν, αφού τα ζευγάρια αυτά δεν ήταν περισσότερα από τα μισά. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι η πόλη του Λονδίνου αποτελεί μία ιδιαίτερη περίπτωση καθώς εκεί μία παντρεμένη γυναίκα είχε τη δυνατότητα να εργάζεται όπως μία ανύπαντρη.¹⁵²¹ Κατά την πάροδο του χρόνου, οι πληροφορίες σχετικά με τις γυναίκες αρχίζουν σιγα σιγα να πληθαίνουν στις έντυπες μπαλλάντες, στοιχείο που συνδέεται με την εντατικοποίηση της γυναικείας εργασίας εκτός του νοικοκυριού που έφερε η βιομηχανική επανάσταση.

Για την άσκηση ορισμένων επαγγελματιών, όπως έχει ήδη αναφερθεί, απαιτούνταν υψηλά επίπεδα εκπαίδευσης. Αυτό το γεγονός επηρέαζε σε πολύ μεγάλο βαθμό τη σύνθεση του εργατικού δυναμικού και συγκεκριμένα την αναλογία ανάμεσα στους άνδρες και στις γυναίκες που απασχολούνταν σε κάποια από αυτές τις

¹⁵¹⁸ Sara H. Mendelson, «Women and Work», στο Anita Pacheco (επιμ.), *A Companion to Early Modern Women's Writing*, Οξφόρδη, Blackwell, 2002, σελ. 58.

¹⁵¹⁹ Βλ. Erickson, «Married women's occupations...», 267-307.

¹⁵²⁰ Βλ. *στο ίδιο*.

¹⁵²¹ Mendelson, «Women and Work...», σελ. 58.

εργασίες.¹⁵²² Τα επαγγέλματα κυριαρχούνται από τους άνδρες όχι μόνο λόγω του υψηλού επιπέδου εκπαίδευσης που απαιτούνταν αλλά και για δύο άλλους βασικούς λόγους. Ο ένας από αυτούς τους αποτρεπτικούς για τις γυναίκες παράγοντας ήταν οι τυπικοί κανονισμοί που ίσχυαν σχετικά με την είσοδο σε ένα επάγγελμα οι οποίοι θεσπιζόντουσαν από την κυβέρνηση ή από τις συντεχνίες. Ο άλλος παράγοντας που λειτουργούσε αποθαρρυντικά ήταν το ότι αυτού του είδους η εργασία εννοούνταν ως μία δια βίου απασχόληση, πλήρους ωραρίου.¹⁵²³ Άλλοι παράγοντες που σχετίζονται με την παρουσία των γυναικών σε αυτούς τους εργασιακούς κλάδους ήταν το αν συγκεκριμένες εργασίες θεωρούνταν παραδοσιακά «δουλειά των γυναικών» ή όχι καθώς και ο αριθμός των επιμέρους εργασιών που δεν απαιτούσαν ιδιαίτερη εκπαίδευση που περιελάμβανε το κάθε επάγγελμα.¹⁵²⁴ Αυτό συνεπάγεται ότι κάποια από τα επαγγέλματα αυτά ήταν περισσότερα ανοιχτά στις γυναίκες και κάποια άλλα όχι. Καθ'όλη τη διάρκεια της περιόδου που εξετάζεται κάποιες ειδικότητες παρέμειναν αμιγώς ανδρικές, όπως για παράδειγμα τα επαγγέλματα σχετικά με την εκκλησία, τον νόμο, τον στρατό και το ναυτικό.¹⁵²⁵

Οι Sara Mendelson και Patricia Crawford κάνουν σαφές ήδη από τον τρόπο που διάρθρωσαν το έργο τους *Women in Early Modern England* ότι το θέμα της κοινωνικής τάξης είναι άρρηκτα συνδεδεμένο με τη γυναικεία εργασία, καθώς η εργασία των γυναικών των κατώτερων στρωμάτων εξετάζεται σε διαφορετικό κεφάλαιο από εκείνη των γυναικών των μεσαίων και ανώτερων στρωμάτων.¹⁵²⁶ Είναι αυτονόητο ότι το ίδιο ίσχυε και για την ανδρική εργασία. Οι μπαλλάντες προβάλλουν μία αντίστοιχη εικόνα καθώς στις περισσότερες περιπτώσεις από αυτές που εξετάστηκαν η εργασιακή ταυτότητα παρουσιαζόταν συνυφασμένη με την οικονομική κατάσταση και κατ' επέκταση με την κοινωνική θέση των ατόμων. Για παράδειγμα, σε όλα τα σχετικά τραγούδια οι ράφτρες εμφανίζονταν φτωχές, ενώ οι έμποροι κατά κανόνα πλούσιοι. Ως εκ τούτου, γίνεται σαφές ότι η κοινωνική κινητικότητα ήταν αν μη τι άλλο περιορισμένη. Προς αυτό το συμπέρασμα συνηγορούν και οι πολυάριθμες μπαλλάντες οι οποίες έχουν ως κεντρικό θέμα τους την ερωτική σχέση ανάμεσα σε δύο άτομα διαφορετικής κοινωνικής τάξης και των

¹⁵²² Corfield, *Power and the Professions...*, σελ. 32 και 34.

¹⁵²³ Shoemaker, *Gender in English Society...*, σελ. 180.

¹⁵²⁴ Στο ίδιο.

¹⁵²⁵ Στο ίδιο.

¹⁵²⁶ Βλ. Sara Mendelson και Patricia Crawford, *Women in Early Modern England*, Οξφόρδη, Clarendon Press, 1998.

σχετικών προβλημάτων που αντιμετωπίζουν με βασικότερο την αντίδραση της οικογένειας και την αποδοκιμασία του κοινωνικού περιγύρου.¹⁵²⁷

Ειδικότερα, όσον αφορά στον πρωτογενή τομέα ο καταμερισμός των αγροτικών εργασιών που περιγράφηκε ανάμεσα στα φύλα μεταβλήθηκε κατά τη διάρκεια της περιόδου και συγκεκριμένα κατά τον 18^ο και στις αρχές του 19^{ου} αιώνα λόγω οικονομικών αλλά και κοινωνικών αλλαγών.¹⁵²⁸ Ορισμένες από τις αλλαγές αυτές πυροδοτήθηκαν από τη λεγόμενη «αγροτική επανάσταση» και την συνεπακόλουθη βελτίωση της παραγωγικότητας, ενώ άλλες ήταν δημιουργήματα των νέων νοοτροπιών και τάσεων που υιοθετήθηκαν από ένα μεγάλο μέρος της αγγλικής κοινωνίας της περιόδου. Η δραματική αύξηση του πληθυσμού κατά τον 18^ο αιώνα είχε ως εύλογο αποτέλεσμα την αύξηση της ζήτησης ειδών διατροφής, η οποία με τη σειρά της οδήγησε στην ενίσχυση των προσπαθειών προς την αύξηση της παραγωγής των γεωργικών προϊόντων και την υιοθέτηση νέων πρακτικών για την εντατικοποίησή της.¹⁵²⁹ Οι σημαντικότερες από αυτές ήταν η εκτεταμένη χρήση του μεγάλου δρεπανιού, η εξειδίκευση κατά τόπους σε συγκεκριμένες καλλιέργειες και οι προσπάθειες τυποποίησης της παραγωγής των γαλακτοκομικών. Καμία όμως από αυτές δεν ενθάρρυνε τη γυναικεία εργασία, αντιθέτως σε ένα βαθμό την περιόρισε.¹⁵³⁰ Για παράδειγμα, το μεγάλο δρεπάνι χρησιμοποιούνταν κατά κύριο λόγο από άνδρες επειδή ο χειρισμός του απαιτούσε μεγαλύτερη σωματική δύναμη από το δρεπάνι χειρός το οποίο μπορούσαν να χρησιμοποιήσουν και γυναίκες. Οι γαιοκτήμονες, όμως, προτιμούσαν να προσλαμβάνουν χειριστές των μεγάλων δρεπανιών παρόλο που εκείνοι λάμβαναν μεγαλύτερες αμοιβές, λόγω της μεγαλύτερης ακρίβειας και αποτελεσματικότητας που είχαν τα μεγάλα δρεπάνια συγκριτικά με τα δρεπάνια χειρός.¹⁵³¹ Η στροφή προς το μεγάλο δρεπάνι, ιδιαίτερα

¹⁵²⁷ Βλ. για παράδειγμα την περίπτωση του μαθητευόμενου και της κόρης του βαρκάρη, «THE Wanton Maid of Lambeth AND The Courageous Waterman. Being a pleasant new Song, showing how much young maids desire to be married and the danger of keeping their maiden-heads too long. As also the way how a Waterman's apprentice Courted his Masters Daughter, and is now like to be his Son-in-Law. whence every young-Man and maid may learn how to behave themselves towards their sweet=hearts» (1664-1703?), PL, Pepys 4.172, EBBA 21834.

¹⁵²⁸ Βλ. Shoemaker, *Gender in English Society...*, σελ. 151-159.

¹⁵²⁹ Για τις σημαντικότερες αλλαγές που έλαβαν χώρα στον αγροτικό τομέα κατά τον 18^ο αιώνα έως και το 1860 βλ. Roderick Floud και Deirdre McCloskey, *The Economic History of Britain Since 1700, Volume 1: 1700-1860*, Κέμπριτζ, Cambridge University Press, 2^η έκδοση 1994 [1981], ιδιαίτερα τις μελέτες Robert Allen «Agriculture during the Industrial Revolution», σελ. 96-122 και Deirdre McCloskey, «1870-1860: A Survey», σελ. 242-270.

¹⁵³⁰ Βλ. και Michael Roberts, «Sickles and scythes: Women's work and men's work at harvest time», *History Workshop Journal* 7 (1979), 3-28 και Eve Hostettler, «Gourlay steell and the sexual division of labour», *History Workshop Journal* 4 (1977), 95-101.

¹⁵³¹ Shoemaker, *Gender in English Society...*, σελ. 154.

μετά το 1790, εκ των πραγμάτων περιόρισε την εργασία των γυναικών στον θερισμό. Ο Snell υποστηρίζει ότι ο έμφυλος καταμερισμός εργασίας που εφαρμοζόταν στις αγροτικές εργασίες δεν ευνοούσε τις γυναίκες γιατί όχι μόνο περιόριζε τις ευκαιρίες για εκείνες να εργαστούν στον αγροτικό τομέα αλλά τις εγκλώβιζε στις λιγότερο επιθυμητές εργασίες, σε εκείνες δηλαδή που προσέδιδαν το λιγότερο κύρος και τις πιο κακοπληρωμένες. Ιστορικοί, όπως ο Snell έχουν υπερτονίσει αυτό το στοιχείο καθώς δεν έχουν λάβει υπόψη τους ότι ο μερικώς έστω αποκλεισμός των γυναικών από αυτήν τη συγκεκριμένη εργασία δεν συνεπαγόταν και την οριστική απομάκρυνσή τους από τον χώρο καθώς μπορούσαν να απασχοληθούν σε άλλες βοηθητικές προς τους άνδρες θεριστές εργασίες. Στην πραγματικότητα, λοιπόν, οι γυναίκες βρέθηκαν εξαιτίας του μεγάλου δρεπανιού χωρίς δουλειά και μεταπήδησαν σε άλλες εργασίες οι οποίες όμως επειδή δεν απαιτούσαν ιδιαίτερη εξειδίκευση, τους απέφεραν χαμηλότερους μισθούς. Επομένως, η γυναικεία εργασία αλλάζει μορφή αλλά δεν εξαφανίζεται.

Η Nicola Verdon διαχωρίζει τη γυναικεία εργασία στον αγροτικό τομέα σε δύο κατηγορίες, τις υπηρέτριες στο αγρόκτημα και στις ημερομίσθιες εργάτριες αλλά παράλληλα εξετάζει και τις εναλλακτικές ευκαιρίες απασχόλησης στην οικοτεχνία (domestic industries).¹⁵³² Η Jennie Kitteringham εξετάζοντας την εργασία των κοριτσιών στον αγροτικό χώρο έγραψε ότι ενώ οι σημερινές «εξελιγμένες» κοινωνίες αποδοκιμάζουν τη σκληρή σωματική εργασία των κοριτσιών αλλά και των γυναικών, στην Αγγλία του 19^{ου} αιώνα η κοπιώδης χειρωνακτική εργασία τους θεωρούνταν δεδομένη.¹⁵³³ Η ίδια αναφέρει ως παραδείγματα τον μεγάλο αριθμό νεαρών παιδιών, κοριτσιών και γυναικών που εκτελούσαν ομαδικά πολλές και επίπονες γεωργικές εργασίες σε περιοχές, όπως η East Anglia, αλλά και σε παράκτιες, όπως το Lancashire. Σε περιοχές, όπως το Northumberland, οι γυναίκες και τα κορίτσια εργάζονταν σε όλων των ειδών τις εξωτερικές αγροτικές εργασίες. Σε άλλες περιοχές, όπως το Gloucestershire, το Leicestershire, το Cheshire και το Wiltshire, οικιακοί βοηθοί γένους θηλυκού, ασχολούνταν με τα οικιακά εντός του σπιτιού στο οποίο κατοικούσαν μάλιστα μαζί με τα αφεντικά τους, αλλά και με τις εργασίες που σχετίζονται με την παραγωγή γαλακτοκομικών εκτός αυτού.¹⁵³⁴ Στις περιοχές στις οποίες καλλιεργούνταν λυκίσκος, όπως το Kent Worcestershire, τα κορίτσια και οι

¹⁵³² Verdon, *Rural Women Workers...* ..

¹⁵³³ Jennie Kitteringham, «Country work girls in nineteenth-century England» στο Raphael Samuel (επιμ.), *Village Life and Labour*, Routledge & Kegan Paul, Λονδίνο και Βοστώνη, 1975, σελ. 79

¹⁵³⁴ Στο ίδιο, σελ. 79.

γυναίκες συνέλεγαν και έδεναν τον λυκίσκο και εργάζονταν στους οπωρώνες. Επίσης, εργάζονταν σε κήπους όπως και στις περιοχές έξω από το Λονδίνο όπου γυναίκες και παιδιά φύτευαν, φρόντιζαν, συνέλλεγαν και συσκευάζαν λαχανικά και φρούτα.¹⁵³⁵ Η Όλγουεν Χάφτον έχει επισημάνει ότι για την πλειοψηφία των Ευρωπαίων που κέρδιζαν τα προς το ζην από τη γη τους, ο πιο συνηθισμένος προορισμός μίας παντρεμένης γυναίκας ήταν αυτός της «συζύγου αγρότη», όρος ο οποίος περιελάμβανε ένα πολύ ευρύ κοινωνικό φάσμα.¹⁵³⁶ Η εμπειρία της γυναίκας του αγρότη δεν ήταν σαφώς ίδια σε όλες τις περιπτώσεις αλλά εξαρτιόταν από πολλούς παράγοντες με σημαντικότερους τον χαρακτήρα της τοπικής οικονομίας και το μέγεθος του αγροκτήματος. Όσο μεγαλύτερο ήταν τόσο πιο πιθανόν ήταν ο ρόλος του αντρόγυνου να ήταν η οργάνωση και η διαχείριση του αγροκτήματος παρά η ίδια η εργασία με τη γη. Η γυναίκα ήταν συνήθως επιφορτισμένη με την επίβλεψη της κουζίνας και κατ' επέκταση της προετοιμασίας των γευμάτων των ατόμων που εργάζονταν στο αγρόκτημα, ενώ παράλληλα φρόντιζε τα ζώα και διεύθυνε την παραγωγή και την πώληση των γαλακτοκομικών προϊόντων.¹⁵³⁷ Οι αγρότες θεωρούσαν αυτονόητο ότι οι σύζυγοί τους θα εκτελούσαν παράλληλα και γεωργικές εργασίες και πράγματι οι γυναίκες αυτές απασχολούνταν σε ένα φάσμα εργασιών, οι οποίες ήταν αναγκαίες για την αποτελεσματική λειτουργία του αγροκτήματος. Οι ανάγκες ενός αγροκτήματος απαιτούσαν την εργασία και των δύο συζύγων σε τέτοιο βαθμό ώστε να υπάρχει απροθυμία προς την εκμίσθωση αγροκτημάτων σε άτομα τα οποία δεν είχαν παντρευτεί.¹⁵³⁸

Η επεξεργασία των σιτηρών καθώς και του ξύλου και των μετάλλων κατά την υπό εξέταση περίοδο είναι τομείς της οικονομίας στους οποίους οι γυναίκες εργαζόμενες είναι παραδοσιακά λίγες οπότε η απουσία τους από τις μπαλλάντες είναι εύλογη. Για παράδειγμα, οι γυναίκες δεν παρουσιάζονται να εκτελούν ξυλουργικές εργασίες. Εμφανίζονται, όμως, στις μπαλλάντες ως σύζυγοι των μαραγκών. Ένα από τα θέματα που παρουσιάζονται συχνά στις μπαλλάντες όπου βασικό ρόλο έχει η σύζυγος ενός μαραγκού είναι η αθέτηση μίας υπόσχεσης γάμου.¹⁵³⁹ Στις εργασίες που

¹⁵³⁵ Στο ίδιο, σελ. 79-80.

¹⁵³⁶ Χάφτον, *Ιστορία των Γυναικών...*, σελ. 185.

¹⁵³⁷ Στο ίδιο.

¹⁵³⁸ Στο ίδιο, σελ. 186.

¹⁵³⁹ «A Mad MARRIAGE; / Or, The Female Fancy of Debtford. / Being an Account of one Margaret a Carpenters Wife, (who to salve up the Credit of a / servant named Mary, who had been dabling with Cn--- Parsons a Seaman, who soon after / left her and went to Sea) dressed her self in Mans Cloaths and was Married to the said / Mary, to prevent the shame of a crackt Maiden-head (1671-1702), BL, Roxburghe 2.360-2.361, EBBA 30800.

σχετίζονται με την επεξεργασία μετάλλων απασχολούνταν κυρίως άντρες. Παρόλο που η έρευνα έχει εντοπίσει περιπτώσεις γυναικών οι οποίες εργάζονταν στο φάσμα της μεταλλοτεχνίας, ως κατασκευάστριες μαχαιριών, καλωδίων, σωλήνων και χάλκινων σκευών, οι άνδρες ήταν εκείνοι που κυριαρχούσαν.¹⁵⁴⁰ Κατά κύριο λόγο, οι σαφώς αριθμητικά πολύ λιγότερες γυναίκες απασχολούνταν στις θέσεις εκείνες που απαιτούσαν μικρότερη ειδίκευση και επομένως απέφεραν μικρότερη αμοιβή. Να σημειωθεί ότι οι γυναίκες είχαν την ευκαιρία να αναλάβουν έναν πιο σημαντικό ρόλο στα επαγγέλματα εκείνα τα οποία δεν προστατεύονταν από συντεχνίες, είτε λόγω του τύπου στο οποίο εκτελούνταν η εργασία είτε λόγω του ότι η ανάγκη για αυτήν την εργασία είχε δημιουργηθεί σχετικά πρόσφατα.¹⁵⁴¹ Στο χωρίς συντεχνιακό έλεγχο Birmingham, για παράδειγμα, οι γυναίκες συμμετείχαν στην κατασκευή καρφιών, βιδών, καρφιτσών, αλυσίδων, κουμπιών, κοσμημάτων ρολογιών και παιχνιδιών, ειδικότητες για τις οποίες δεν βρέθηκαν αναφορές στις μπαλλάντες. Από αυτές τις εργασίες πιο διαδεδομένες στις τάξεις των γυναικών ήταν η κατασκευή κουμπιών και βιδών και ιδιαίτερα η κατασκευή καρφιών.¹⁵⁴² Η απασχόληση, όμως, των γυναικών σε μεταλλουργικές εργασίες που ήταν ανοιχτές και στα δύο φύλα δεν συνεπαγόταν την καταστράτηγηση του υπάρχοντος έμφυλου καταμερισμού εργασίας αφού οι θέσεις που καταλάμβαναν οι γυναίκες, όπως ήδη αναφέρθηκε, συνήθως δεν απαιτούσαν ιδιαίτερη ειδίκευση παρά μόνο σε λίγες περιπτώσεις, όπως το τελικό φινίρισμα και τη διακόσμηση των προϊόντων, στάδια για τα οποία δεν απαιτούνταν σωματική δύναμη αλλά ικανότητα στη ζωγραφική.¹⁵⁴³ Ακόμα και στα επαγγέλματα εκείνα τα οποία παραδοσιακά ελέγχονταν από τις συντεχνίες σημειώθηκε αύξηση των θέσεων στις οποίες ήταν δυνατόν να απασχοληθούν γυναίκες λόγω της εντεινόμενης

¹⁵³⁹ «A WARNING for Married VVomen. / Being an Example of Mrs. Jane Reynolds (a West-country Woman) born near Plimouth, / who having plighted her Troth to a Seaman, was afterwards married to a Carpenter, / and at last carried away by a Spirit, the manner how shall presently be recited» (1693-1695 ?), NLS, Crawford EB.1114, *EBBA* 33773· «A WARNING for Married VVomen...» (1693-1695?), HLHU, EBB65, *EBBA* 35066· «A Warning for Married Women...» (1650?), BL, Roxburghe C.20.f.7.502, *EBBA* 30338· «A Warning for Married Women...» (1687-1732?), HLHU, Hazlitt EC65, 1.78-1.79, *EBBA* 35484· «A Warning for Married Women...» (1686-1688), PL, Pepys 4.101, *EBBA* 21765· «A warning for married Women...» (1658-1664?), UGL, Euing 377, *EBBA* 31991· «A WARNING for Married WOMEN...» (1696-1709 ?), UGL, Euing 378, *EBBA* 31993.

¹⁵⁴⁰ Snell, *Annals...*, σελ. 279-282· Ilana Krausman Ben-Amos, «Women apprentices and the trades and crafts of early-modern Bristol», *Continuity and Change* 6:2 (1991), σελ. 238-239· Maxine Berg, «Women's work, mechanisation, and the early phases of the industrialization in England», στο Patrick Joyce (επιμ.), *Historical Meanings of Work*, Κέιμπριτζ, Νέα Υόρκη, CUP, 1987, σελ. 64-98, ειδικά σελ. 86-87.

¹⁵⁴¹ Shoemaker, *Gender in English Society...*, σελ. 164.

¹⁵⁴² Pinchbeck, *Women Workers...*, σελ. 273-277.

¹⁵⁴³ Shoemaker, *Gender in English Society...*, σελ. 164.

κατάτμησης των εργασιών σε επιμέρους εργασίες αλλά και λόγω της παρακμής του συντεχνιακού ελέγχου.¹⁵⁴⁴ Ένα τέτοιο παράδειγμα είναι οι γυναίκες που εργάζονταν στα τελικά στάδια επεξεργασίας των προϊόντων χρυσοχοΐας και στην πώλησή τους για τις οποίες οι μπαλλάντες σιωπούν και δεν προσφέρουν καμία πληροφορία. Αντιθέτως, η παρουσία των γυναικών στη ραπτική και στο εργοστάσιο είναι έντονη και εγείρει ενδιαφέροντα ζητήματα. Οι ράφτρες παρουσιάζονται σε πολύ χειρότερη κατάσταση από τους άνδρες συναδέλφους τους, ενώ οι γυναίκες υφάντριες εμφανίζονται στις μπαλλάντες κάνοντας μάλιστα πολύ δυναμική είσοδο στο δεύτερο μισό της υπό εξέταση περιόδου. Στην κλωστοϋφαντουργία και στην κατασκευή ειδών ένδυσης, ο καταμερισμός εργασίας διαφοροποιήθηκε αφού οι θέσεις μειώθηκαν καθώς λιγότερα άτομα απαιτούνταν για τη λειτουργία και την επιτήρηση των μηχανών. Αξίζει να επισημανθεί ότι η παραγωγή υφασμάτων, όπως και η εξόρυξη μετάλλων, ήταν μία από τις πρώτες μορφές παραγωγής στην Ευρώπη η οποία οργανώθηκε με βάση τα καπιταλιστικά πρότυπα.¹⁵⁴⁵ Οι έμποροι υφασμάτων, οι λεγόμενοι drapers, προμήθευαν με την πρώτη ύλη, το ακατέργαστο μαλλί που οι ίδιοι αγόραζαν, τους εργάτες που μίσθωναν για να παράγουν τα υφάσματα και στη συνέχεια πωλούσαν το τελικό προϊόν. Οι εργάτες πληρώνονταν με το κομμάτι και δούλευαν συνήθως στο σπίτι τους αλλά ήταν πιθανόν κάποια από τα στάδια της παραγωγής να έρχονταν εις πέρας στα σπίτια ή σε χώρους που ανήκαν στους υφασματέμπορους.

Ο τομέας της κλωστοϋφαντουργίας υπήρξε ένας από τους σημαντικότερους για την αγγλική οικονομία. Μάλιστα, η υφαντουργία και η μεταλλουργία αποτέλεσαν τους κύριους πόλους της εκβιομηχάνισης. Η Βιομηχανική Επανάσταση μετασχημάτισε τον συγκεκριμένο κλάδο, μεταφέροντας τον κύριο όγκο της παραγωγής από το οικοτεχνικό περιβάλλον στα εργοστάσια κλωστοϋφαντουργίας (textile mills). Συνολικά, το 1770 η κλωστοϋφαντουργία συνέβαλε κατά 45,9% στην προστιθέμενη αξία της βρετανικής βιομηχανίας και 46% το 1831.¹⁵⁴⁶ Μολονότι το συνολικό ποσοστό δεν είχε διαφοροποιηθεί, η συνεισφορά της βιομηχανίας του βαμβακιού αυξήθηκε από 2,6 σε 22,14%, ενώ του μαλλιού μειώθηκε από το 30,6 σε 14 τοις εκατό.¹⁵⁴⁷ Αυτό δεν επηρέασε τον έμφυλο διαχωρισμό της εργασίας, ο οποίος

¹⁵⁴⁴ Berg, «Women's work...», σελ. 86-87· Laurence, *Women in England...*, σελ. 127.

¹⁵⁴⁵ Wiesner-Hanks, *Πρώιμη Νεότερη Ευρώπη...*, σελ. 43.

¹⁵⁴⁶ Maxine Berg, «What difference did women's work make to the industrial revolution?», *History Workshop Journal* 35 (1993), σελ. 27.

¹⁵⁴⁷ Berg, «What difference did women's work make...», σελ. 27.

παρέμεινε αμετάβλητος με τις γυναίκες εργαζόμενες να κυριαρχούν στον κλάδο. Στις μπαλλάντες εντοπίστηκαν όλο και περισσότερες αναφορές στον αστικό χώρο και ειδικότερα στην πόλη του Λονδίνου, μολοντί εργασίες, όπως το γνέσιμο, συνδέθηκαν παραδοσιακά με την επαρχία και την ύπαιθρο. Από όλους τους τεχνίτες, οι υφαντές βρεθήκαν στη θέση του φτωχού οικιακού εργάτη, μία μετατόπιση δύσκολη και επώδυνη. Ο θρύλος του παλιού καλού καιρού επανέρχεται διαρκώς στην ιστορία των υφαντών κατά τον 19^ο αιώνα ιδιαίτερα στο Λάνκασιρ και στο Γιόρκσιρ.¹⁵⁴⁸

Ο Engels, στο θεμελιώδες έργο του *Η Κατάσταση της Εργατικής Τάξης στην Αγγλία*, ξεκινά την εξέταση των κλάδων του προλεταριάτου από τους εργάτες των εργοστασίων αναγνωρίζοντας τη σπουδαιότητά τους. Μάλιστα, αναφέρει ότι η κατηγορία των εργατών που ζει από την εργασία τους στα εργοστάσια όπου κλώθουν, ή υφαίνουν το μαλλί, το βαμβάκι, το λινό και το μετάξι είναι η «πολυαριθμότερη, η αρχαιότερη, η ευφυέστερη και η πιο ενεργητική» του βιομηχανικού κλάδου.¹⁵⁴⁹ Ο ίδιος αναγνωρίζοντας τις αλλαγές που έφεραν οι «νέες μηχανές» σημειώνει ότι «σχεδόν παντού η μηχανική εργασία πήρε τη θέση της χειρωνακτικής εργασίας, σχεδόν όλοι οι χειρισμοί πραγματοποιούνται με τη βοήθεια της υδραυλικής ενέργειας ή τη δύναμη του ατμού, και κάθε χρόνος φέρνει νέες τελειοποιήσεις».¹⁵⁵⁰ Ο Engels αναφέρει ότι το σύστημα της χειροτεχνίας είναι ένα αμιγώς νέο δημιούργημα της βιομηχανικής εποχής.¹⁵⁵¹ Για όσο καιρό η ειδικευμένη χειρωνακτική εργασία απέφερε ικανοποιητικά κέρδη δεν υπήρχε λόγος να αντικατασταθεί διότι το κόστος της αντικατάστασής της ήταν πολύ βαρύ για να δικαιολογηθεί από τα προσδοκώμενα κέρδη που θα προέκυπταν από αυτήν.¹⁵⁵² Μάλιστα, ο Hobsbawm τονίζει ότι ο βρετανός ειδικευμένος εργάτης κατείχε μία θέση-κλειδί με σημαντική δύναμη, την οποία όσο περισσότερο διατηρούσε τόσο πιο δύσκολη και δαπανηρή γινόταν η απομάκρυνσή του από αυτήν.¹⁵⁵³ Όμως στη συνέχεια η συνεχώς αυξανόμενη χρήση μηχανών για την εκτέλεση των εργασιών του γνεσίματος, του λαναρίσματος του μαλλιού και της ύφανσης είχε κατά τον Engels ολέθριες επιπτώσεις για το εργατικό δυναμικό που είδε τον αριθμό των θέσεων εργασίας να συρρικνώνεται και σε κάποιες περιπτώσεις ακόμα και την ολοκληρωτική αντικατάσταση της ανθρώπινης εργασίας

¹⁵⁴⁸ Hobsbawm και Scott, «Πολιτικοποιημένοι παπουτσήδες», σελ. 36-73.

¹⁵⁴⁹ Engels, *Η Κατάσταση της Εργατικής Τάξης...*, μέρος Β', σελ. 9.

¹⁵⁵⁰ Στο ίδιο, σελ. 10.

¹⁵⁵¹ Στο ίδιο, σελ. 84.

¹⁵⁵² Hobsbawm, «Βικτωριανές αξίες», σελ. 113.

¹⁵⁵³ Στο ίδιο, σελ. 114.

από τις μηχανές.¹⁵⁵⁴ Το επιχείρημα που προβάλλεται από την αστική τάξη σε αυτό το σημείο είναι ότι η μείωση του κόστους παραγωγής, απόρροια της επιστράτευσης των μηχανών, έχει ως συνέπεια την αύξηση της παραγωγής για την κάλυψη της οποίας δημιουργούνται νέα εργοστάσια και επομένως νέες θέσεις εργασίας για εκείνους που χάσανε τις δουλειές τους. Ο Engels απαντά εύστοχα από ό,τι φαίνεται και από τα στοιχεία που δίνονται και από άλλες πηγές ότι οι εξελίξεις στη χρήση των μηχανών μεταθέτουν την κοπιώδη εργασία στην ίδια τη μηχανή, υποβιβάζοντας την εργασία των ενηλίκων σε απλή επιτήρηση. Η μετατόπιση, όμως, του βάρους της «αληθινής» εργασίας δεν είχε ως γνώμονα την ελάφρυνση των εργατών αλλά προφανώς το κέρδος των εργοδοτών. Για την επιτήρηση των μηχανών δεν απαιτούνταν ενήλικες εργάτες, αλλά η εργασία αυτή μπορούσε κάλλιστα να εκτελεστεί από μία γυναίκα ή ένα παιδί, εργατικές δηλαδή ομάδες που αμείβονταν πολύ λιγότερο, με το ένα τρίτο ή το μισό του μεροκάματου ενός ενήλικα άνδρα εργάτη.¹⁵⁵⁵ Ένα ακόμα άσχημο για τους εργάτες αποτέλεσμα της χρήσης των μηχανών ήταν ο γενικότερος υποβιβασμός του μεροκάματου και ειδικά των κερδών που είχαν εργαζόμενοι στην παραγωγή με το κομμάτι.¹⁵⁵⁶ Να σημειωθεί, όμως, ότι όπως έχει αναφερθεί για τον κλάδο της εξόρυξης, έτσι και στον κλάδο της κλωστοϋφαντουργίας, ο μισθός του εξειδικευμένου εργάτη είναι υψηλός σε σύγκριση με εκείνον του ανειδίκευτου, με τις εργατικές ενώσεις να διαδραματίζουν κι εκείνες τον δικό τους ρόλο.¹⁵⁵⁷ Η εργασία των γυναικών στα εργοστάσια εντατικοποιήθηκε, με αποτέλεσμα την ανάδυση της σχεδόν αρχετυπικής μορφής της περιόδου, του κοριτσιού του εργοστασίου, το οποίο προκαλεί αντικρουόμενα συναισθήματα στην κοινή γνώμη. Από τη μία, το καταδικάζουν για την ανήθικη συμπεριφορά του. Από την άλλη, το λυπούνται για την επίπονη δουλειά που καλείται καθημερινά να φέρει εις πέρας.¹⁵⁵⁸ Η Valenzes εύστοχα παρατηρεί ότι αυτή η αντιμετώπιση απέναντι στις γυναίκες εργάτριες είναι γέννημα

¹⁵⁵⁴ Engels, *Η Κατάσταση της Εργατικής Τάξης...*, τ. Β', σελ. 10-11.

¹⁵⁵⁵ Στο ίδιο σελ. 13.

¹⁵⁵⁶ Στο ίδιο, σελ. 13-14.

¹⁵⁵⁷ Ο Engels παραθέτει σχετικά το παρακάτω παράδειγμα:

«Οι εργάτες που τους ονομάζουν οι «επιτήδειοι υφαντές» (αυτοί που κλώθουν λεπτή κλωστή στη Mule) εισπράττουν, ασφαλώς, ένα υψηλό μεροκάματο, 30 έως 40 σελίνια τη βδομάδα, γιατί διαθέτουν μίαν ισχυρή ένωση που παλεύει για να διατηρεί το μεροκάματο αυτών που κλώθουν, και γιατί το επάγγελμά τους απαιτεί μία επίπονη μαθήτευση. Οι κλώστες όμως στις χοντρές κλωστές, που πρέπει να συναγωνίζονται τις αυτόματες μηχανές (self-actors), που είναι άχρηστες για τη λεπτή κλωστή, και που εξ αιτίας της εισαγωγής αυτών των μηχανών το συνδικάτο τους εξασθένησε, απολαμβάνουν αντίθετα ένα πολύ χαμηλό μεροκάματο», Engels, *Η Κατάσταση της Εργατικής Τάξης...*, τ. Β', σελ. 14.

¹⁵⁵⁸ Valenze, *The first industrial woman...*, σελ. 3.

του 19^{ου} αιώνα. Στις μπαλλάντες αυτή η αντιμετώπιση έγινε εμφανής μέσα από τις αντικρουόμενες σχετικές στερεοτυπικές αναπαραστάσεις.

Στο σύμπαν των μπαλλαντών η εργασία των γυναικών στα επαγγέλματα που παραδοσιακά θεωρούνται ανδρικά αποσιωπάται σε μεγάλο βαθμό και γιατί θεωρούνταν δεδομένη και σε γενικές γραμμές η γυναικεία εργασία υποεκπροσωπείται. Η Όλγουεν Χάφτον έχει εξάλλου τονίσει την τεράστια δυσκολία του διαχωρισμού του εισοδήματος της συζύγου από το οικογενειακό εισόδημα ακόμα και στις περιπτώσεις που προερχόταν από την απασχόλησή της σε βιομηχανικές εργασίες παραθέτοντας το παράδειγμα της κλωστοϋφαντουργίας. Έχει ήδη αναφερθεί η ύπαρξη περιπτώσεων στις οποίες ολόκληρη η οικογένεια εργάζονταν στην κλωστοϋφαντουργική παραγωγή, εργασία για την οποία πληρωνόντουσαν με το κομμάτι. Σε αυτές τις περιπτώσεις ο σύζυγος εισέπραττε ένα μεικτό ποσό που αποτελούσε τον μισθό που αντιστοιχούσε στο αποτέλεσμα της συλλογικής αυτής εργασίας.¹⁵⁵⁹ Επομένως, η απουσία των γυναικών από τις μπαλλάντες που αφορούν αυτές τις ειδικότητες δεν θα έπρεπε να προκαλεί έκπληξη. Εξάλλου, οι γυναίκες προσδιορίζονταν, όπως ήδη αναφέρθηκε, πρωτίστως βάσει της οικογενειακής τους κατάστασης και δευτερευόντως μέσω της δικιάς τους εργασίας η οποία ήταν κατά κύριο λόγο «αφανής». Αφανής χαρακτηρίζεται όχι διότι δεν ήταν σημαντική, αλλά γιατί ήταν σε μεγάλο βαθμό άμισθη, μη καταγεγραμμένη εργασία, συχνά εξαρτώμενη από την εργασία των ανδρών, τον κύκλο ζωής αλλά και από συνθήκες που υπαγόρευαν στρατηγικές επιβίωσης.

3.4.3 Η παιδική και η νεανική εργασία

Στις μπαλλάντες που εξετάστηκαν για τους σκοπούς αυτού του κεφαλαίου εντοπίστηκαν σχετικά περιορισμένες αναφορές στη νεανική εργασία και ακόμα λιγότερες στην παιδική. Οι συγκριτικά πολύ λίγες περιπτώσεις μπαλλαντών στις οποίες πρωταγωνιστούν παιδιά τα οποία παρουσιάζονται να εργάζονται ενισχύουν το συμπέρασμα του προηγούμενου κεφαλαίου ότι η παιδική φωνή και κατ' επέκταση η παιδική εργασία υποεκπροσωπείται στις μπαλλάντες. Σε αυτό το σημείο να σημειωθεί ότι η εξέταση της παιδικής και της νεανικής εργασίας βάσει της ηλικίας των ατόμων μέσω των μπαλλαντών αποδείχτηκε δυσκολότερη από την εξέταση του ζητήματος βάσει της θέσης τους στο νοικοκυριό καθώς για ακόμα μία φορά τα όρια

¹⁵⁵⁹ Χάφτον, *Ιστορία των Γυναικών...*, σελ. 187.

στη σχετική ορολογία είναι ρευστά. Ειδικότερα, ο όρος «νήπιο» (*infant*) χρησιμοποιείται για να περιγράψει «ένα παιδί από τη γέννηση έως και το τέλος του έβδομου έτους» αλλά για τα νομικά κείμενα θεωρείται «ένα νεαρό άτομο στην ηλικία των είκοσι ενός».¹⁵⁶⁰ Αντίστοιχα, ο όρος «παιδί» (*child*) παρουσιάζεται στο λεξικό συνώνυμος του όρου «νήπιο» αλλά δηλώνει και ένα «πολύ νέο άνθρωπο» ή ένα «θηλυκό παιδί» ή ακόμα μπορεί να δηλώνει απλώς τη σχέση προς τον γονέα.¹⁵⁶¹ Ο όρος «αγόρι» (*boy*) έχει την έννοια του αρσενικού παιδιού αλλά και εκείνου του ατόμου που βρίσκεται «στην εφηβική ηλικία» ή ακόμα πιο συγκεκριμένα του ατόμου που είναι «μεγαλύτερο σε ηλικία από το νήπιο, που δεν έχει ακόμα φτάσει στην εφηβεία ή την ενηλικίωση».¹⁵⁶² Παράλληλα, ο ίδιος όρος χρησιμοποιείται περιφρονητικά για να καταδείξει την ανωριμότητα νεαρών ανδρών.¹⁵⁶³ Αντίστοιχα, ο όρος «κορίτσι» (*girl*) έχει διττή σημασία αφού σημαίνει «νεαρή γυναίκα» και «θηλυκό παιδί». Στις μπαλλάντες συναντήθηκε συχνά και ο όρος «παλληκάρι» (*lad*) και το θηλυκό του «κοπέλα» (*lass*). Το «παλληκάρι», όρος που σύμφωνα με το λεξικό ανήκει στην απλή καθομιλουμένη γλώσσα, έχει την έννοια «του αγοριού, του νεανίσκου», ενώ η «κοπέλα» μπορεί να αναφέρεται σε ένα κορίτσι ή σε μια νεαρή κοπέλα.¹⁵⁶⁴ Στο ίδιο λεξικό σημειώνεται ότι ο τελευταίος όρος «χρησιμοποιείται τώρα μόνο για τα κακά κορίτσια».¹⁵⁶⁵ Η αμφισημία όλων αυτών των όρων δυσχεραίνει τη διάκριση των πρωταγωνιστών των μπαλλαντών σε παιδιά, εφήβους και κατ' επέκταση τη διάκριση ανάμεσα στην παιδική και τη νεανική εργασία που ίσως να ήταν και αρκετά ρευστή στα μάτια των συγχρόνων.

Για την καλύτερη ερμηνεία των πληροφοριών που παρέχουν οι έντυπες μπαλλάντες, όπως για τον έμφυλο καταμερισμό εργασίας, έτσι και για την παιδική εργασία, θεωρείται σκόπιμη η διερεύνηση του θέματος αξιοποιώντας τη δευτερογενή βιβλιογραφία αλλά και άλλου είδους πρωτογενείς πηγές, όπως για παράδειγμα οι επίσημες κυβερνητικές αναφορές και δημοσιεύματα στον τύπο της εποχής.

Η παιδική εργασία αποτέλεσε έναν από τους βασικούς μοχλούς της βρετανικής οικονομίας και καίρια συνιστώσα της εργατικής δύναμης ιδιαίτερα κατά τον ύστερο 18ο και πρώιμο 19ο αιώνα. Η εντατικοποίησή της ανάμεσα στα έτη 1780 και 1830 και οι συνέπειές της, έφεραν στο προσκήνιο το ζήτημα της τακτικής

¹⁵⁶⁰ Johnson, *A Dictionary of the English Language*, σελ. 1086.

¹⁵⁶¹ Στο ίδιο, σελ. 367.

¹⁵⁶² Στο ίδιο, σελ. 276.

¹⁵⁶³ Στο ίδιο.

¹⁵⁶⁴ Στο ίδιο, σελ. 1162 και 1171.

¹⁵⁶⁵ Στο ίδιο, σελ. 1171.

παιδικής εργασίας, η οποία είχε τη μορφή είτε του γνωστού από πολύ παλιότερα θεσμού της μαθητείας, είτε της «ελεύθερης εργασίας».¹⁵⁶⁶ Με την εκβιομηχάνιση περισσότερα παιδιά εντάσσονταν στο εργατικό δυναμικό σε μικρότερη ηλικία. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι το ότι το έτος 1835 το ποσοστό των εργατών ηλικίας κάτω των 18 ετών στην βρετανική κλωστοϋφαντουργία ήταν 43% και ότι το 1852 στα εργοστάσια του Μάντσεστερ και του Σάλφορντ απασχολούνταν το 76% και το 61% του συνόλου των δεκατετράχρονων κοριτσιών και αγοριών, αντίστοιχα.¹⁵⁶⁷ Να σημειωθεί, όμως, ότι η συνηθέστερη μορφή της παιδικής εργασίας λάμβανε χώρα στο σπίτι ή ασκούνταν στο πλαίσιο της οικογενειακής οικονομίας και να διευκρινιστεί ότι η παιδική εργασία δεν ήταν πρωτοφανές στοιχείο της περιόδου αφού «τα παιδιά αποτελούσαν αναπόσπαστο μέρος της αγροτικής και της βιομηχανικής οικονομίας πριν το 1780 και παρέμεναν σε αυτή τη θέση μέχρι τη στιγμή που ερχόταν το σχολείο και τα έσωζε».¹⁵⁶⁸ Τα παιδιά συμμετείχαν στις εργασίες του νοικοκυριού και βοηθούσαν τους γονείς τους στις δουλειές τους ανάλογα με την ηλικία τους και τις ικανότητές τους. Αυτό το είδος, όμως, της παιδικής εργασίας χαρακτηριζόταν από ποικιλία και περιοδικότητα σε αντίθεση με τη μονότονη και σαφώς πιο περιοριστική εργασία στο εργοστασιακό σύστημα.¹⁵⁶⁹

Στην εντατικοποίηση της παιδικής εργασίας συντέλεσε σε έναν βαθμό η αύξηση του πληθυσμού και του ποσοστού των παιδιών που σημειώθηκε κατά τον 18^ο αιώνα, ως επακόλουθο της εξάλειψης των μεγάλων επιδημιών.¹⁵⁷⁰ Η διεύρυνση της βάσης της κοινωνικής πυραμίδας που προέκυψε από αυτή τη δημογραφική αύξηση, όπως αναφέρει η ιστορικός Όλγουεν Χάφτον, έκανε την εργασία φθηνή.¹⁵⁷¹ Η παιδική εργασία ήταν ακόμα φτηνότερη για τους εργοδότες, αφού ο μισθός των παιδιών ήταν κατά μέσο όρο πέντε φορές μικρότερος από εκείνον των ενήλικων ανδρών παρόλο που οι ώρες εργασίας ήταν συχνά οι ίδιες. Ο E. P. Thompson εξηγεί ότι η εντατικοποίηση της παιδικής εργασίας κατά την περίοδο 1780-1830 οφείλεται στην εξειδίκευση, στην αυξανόμενη διαφοροποίηση των οικονομικών ρόλων, στη διάλυση της οικογενειακής οικονομίας καθώς και στην κατάρρευση του ανθρωπισμού

¹⁵⁶⁶ Η ποσοτική και η ποιοτική ανάλυση αυτοβιογραφιών ανδρών που εργάζονταν κατά τη βιομηχανική επανάσταση ανέδειξε την αύξηση της παιδικής εργασίας κατά τα τέλη του 18^{ου} αιώνα και τις αρχές του 19^{ου}. Βλ. Jane Humphries, «Childhood and child labour in the British Industrial Revolution», *Economic History Review* 66:2 (2013), 395-418.

¹⁵⁶⁷ Cunningham, *Παιδιά και Παιδική Ηλικία...*, σελ. 237.

¹⁵⁶⁸ Thompson, *Η Συγκρότηση της Αγγλικής Εργατικής Τάξης*, σελ. 336-337.

¹⁵⁶⁹ Βλ. στο ίδιο, σελ. 338 και 340.

¹⁵⁷⁰ Kirby, *Child Labour...*, σελ. 26-27.

¹⁵⁷¹ Χάφτον, *Ιστορία των Γυναικών...*, σελ. 29.

και του επαναστατικού κλίματος των Πολέμων που καλλιέργησε τους στείρους δογματισμούς των εργοδοτών.¹⁵⁷² Αυτήν την περίοδο η εδραιωμένη σε παραδοσιακούς τομείς παιδική εργασία εξαπλώθηκε και στα εργοστάσια και στα εργαστήρια τα οποία προσφάτως είχαν εισαγάγει στην παραγωγική διαδικασία τη χρήση μηχανών. Η Jane Humphries ερμηνεύει αυτήν την αύξηση της παιδικής εργασίας ως αποτέλεσμα πολλών παραγόντων οι οποίοι σχετίζονταν με τις νέες οικονομικές συνθήκες που προκλήθηκαν από την είσοδο των μηχανών στην παραγωγή και τον συνεπακόλουθο νέο καταμερισμό εργασίας.¹⁵⁷³ Όταν η χρήση μηχανών δεν απαιτούσε πια σωματική δύναμη, ήταν λογικό οι εργοδότες να προτιμούν σε θέσεις εργασίας που δεν απαιτούσαν κάποια ειδικευση γυναίκες και παιδιά. Σε αυτούς τους παράγοντες θα πρέπει να προστεθούν και οι μεταρρυθμίσεις του 18^ο και 19^ο αιώνα στον Νόμο περί Φτώχειας, οι οποίες ανάγκασαν περισσότερες φτωχές οικογένειες να αυξήσουν έστω και στοιχειωδώς τα εισοδήματά τους μέσω της εργασίας των παιδιών.¹⁵⁷⁴ Πράγματι, η εργασία των νεαρών ατόμων αποτελούσε σημαντικό παράγοντα για την κερδοφορία του βιομηχανικού τομέα κατά τα τέλη του 18^{ου} και τον 19^ο αιώνα. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της εργασίας των παιδιών στον τομέα της κλωστοϋφαντουργίας χωρίς όμως αυτό να σημαίνει ότι τα παιδιά έπαυσαν να απασχολούνται με τις γεωργικές εργασίες.¹⁵⁷⁵

Δύο όμως περιπτώσεις παιδικής εργασίας, στις καμινάδες και στα ορυχεία, δεν μπορούν να ενταχθούν πλήρως σε αυτό το ερμηνευτικό πλαίσιο που προτείνει η Humphries, καθώς βασικός λόγος για τον οποίον προτιμούνταν τα παιδιά δεν ήταν το ότι ήταν μόνο φτηνό εργατικό δυναμικό αλλά και η σωματική τους διάπλαση. Οι σκληρές συνθήκες εργασίας σε αυτά τα δύο επαγγέλματα απασχόλησαν την κοινή γνώμη αλλά και τον κυβερνητικό σχεδιασμό. Ακόμα, οι δύο αυτές εργασίες αποτέλεσαν το θέμα αρκετών τραγουδιών σε σύγκριση με όλες τις υπόλοιπες εργασίες στις οποίες απασχολούνται παιδιά και αυτός είναι ένας από τους βασικούς λόγους για την αντιστικτική εξέτασή τους που ακολουθεί.

Η εργασία του καπνοδοχοκαθαριστή υπήρχε για αιώνες, όμως η ζήτηση για καπνοδοχοκαθαριστές αυξήθηκε πολύ κατά τον 18^ο αιώνα με την αστικοποίηση και τη Βιομηχανική Επανάσταση. Οι καμινάδες, ιδιαίτερα των μεγάλων κτηρίων, ήταν

¹⁵⁷² Thompson, *Η Συγκρότηση της Αγγλικής Εργατικής Τάξης*, σελ. 338· E. P. Thompson, «Η παιδική εργασία», στο Δήμητρα Μακρυνιώτη (επιμ.), *Παιδική Ηλικία*, Αθήνα, Νήσος, 1997, σελ. 122.

¹⁵⁷³ Βλ. Humphries, «Childhood and child labour...», 395-418, ειδικά σελ. 414-415.

¹⁵⁷⁴ Kirby, *Child Labour...*, σελ. 29-30.

¹⁵⁷⁵ Joyce Burnette, «Child day-labourers in agriculture: evidence from farm accounts 1740-1850», *Economic History Review* 65:3 (2012), 1077-1099.

στενές και με πολλές διακλαδώσεις για λόγους οικονομίας χώρου και χρημάτων.¹⁵⁷⁶ Ο καθαρισμός της καμινάδας ήταν μία αναγκαία διαδικασία ειδικά υπήρχε ο κίνδυνος της πρόκλησης πυρκαγιάς.

Οι καπνοδοχοκαθαριστές συχνά χρησιμοποιούσαν τα ίδια τους τα παιδιά, κορίτσια και αγόρια, αλλά και μαθητευόμενους. Τα παιδιά προτιμούνταν καθώς λόγω του μικρότερου σωματικού όγκου είχαν τη δυνατότητα να καθαρίσουν μπαίνοντας μέσα στις καμινάδες των νέων σπιτιών του Λονδίνου, που για οικονομία χώρου οι διαστάσεις τους περιορίζονταν στις εννέα επί δεκατέσσερις ίντσες, δηλαδή περίπου είκοσι τρία επί τριάντα πέντε και μισό εκατοστά.¹⁵⁷⁷ Τα λεγόμενα «climbing boys», όπως συνέβαινε συχνά και με μαθητευόμενους άλλων κλάδων, δεν λάμβαναν τα ίδια μισθό για την εργασία τους. Την αμοιβή τους καρπώνονταν τα αφεντικά τους και σε αντάλλαγμα παραχωρούσαν στους μαθητευόμενους φαγητό, ρούχα και στέγη. Τα παιδιά αυτά που μαθήτευαν δίπλα στους καπνοδοχοκαθαριστές προέρχονταν συχνά από πτωχοκομεία (workhouses) ή ήταν ορφανά. Ο ενεργός ρόλος των γυναικών επιβεβαιώνεται από το ότι από τα πρώτα μέτρα που λήφθηκαν για τον έλεγχο αυτής της εργασίας, ο νόμος απευθύνεται σε αφεντικά και των δύο φύλων (masters και mistresses). Να σημειωθεί ότι αρχικά οι πρώτοι περιοριστικοί νόμοι του 1788 αναφέρονται μόνο σε αγόρια, αλλά στη συνέχεια στο νομοσχέδιο του 1819 γίνονται αναφορές και για την αντίστοιχη κοριτσίστικη εργασία.¹⁵⁷⁸

Ο καθαρισμός της καμινάδας ήταν μία δύσκολη, επικίνδυνη και επιβλαβής εργασία. Τα παιδιά σκαρφάλωναν μέσα στις στενές καμινάδες, χρησιμοποιώντας τους αγκώνες και τα γόνατά τους κρατώντας μία ειδική βούρτσα ή μεταλλική ξύστρα ώστε να αφαιρέσουν την αιθάλη ή αλλιώς την καπνιά.¹⁵⁷⁹ Οι μικροί καθαριστές καλούνταν να εργαστούν σε κλειστοφοβικές συνθήκες με τον κίνδυνο εγκλωβισμού να ελλοχεύει διαρκώς. Αν το παιδί δεν μπορούσε να κουνηθεί άλλο μέσα στην καμινάδα με τα

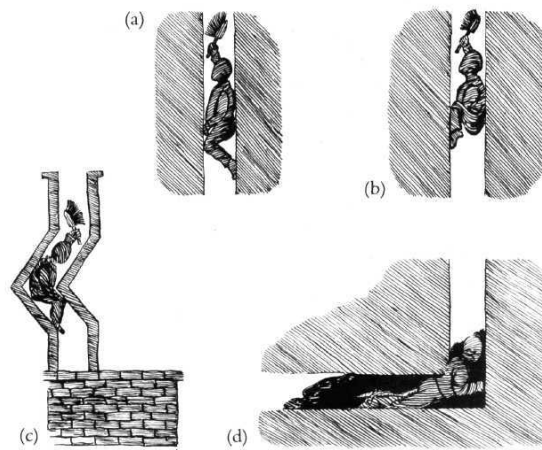
¹⁵⁷⁶ Τα τζάκια ήταν πηγή θέρμανσης για τα περισσότερα σπίτια. Εξάλλου, οι στενότερες σε σχέση με το παρελθόν καμινάδες ήταν καταλληλότερες για την καύση άνθρακα. Μάλιστα, συχνά οι καμινάδες δεν κατευθύνονταν ευθεία πάνω καθώς υπήρχε η αντίληψη ότι μία καμινάδα με τεθλασμένη διαδρομή καθυστέρουσε την έξοδο του ζεστού αέρα και ως εκ τούτου το σπίτι διατηρούσε τη ζεστασιά για περισσότερη ώρα. Ακόμα, οι διακλαδώσεις εξυπηρετούσαν την ένωση των επιμέρους καμινάδων των δωματίων με τις κεντρικότερες, τακτική που εξυπηρετούσε εκτός των άλλων και φορολογικούς σκοπούς καθώς υπήρχε ο φόρος Περί Καμινάδων (Hearth Tax), James Giblin, *Chimney Sweeps: Yesterday and Today*, Νέα Υόρκη, Crowell, 1982, σελ. 14.

¹⁵⁷⁷ Στο ίδιο, σελ. 14-16.

¹⁵⁷⁸ Ο πρώτος σχετικός νόμος ήταν το *Act of 28 George III, Chapter 48, An Act for the better Regulation of Chimney Sweepers and their Apprentices* που ψηφίστηκε στις 25 Ιουνίου του 1788. Στον νόμο του 1819 *Bill for better regulation of chimney sweepers and their apprentices* (2 Απριλίου 1819) αναφέρεται ότι δεν επιτρέπεται στα κορίτσια να ανεβαίνουν στις καπνοδόχους.

¹⁵⁷⁹ Δηλαδή, τη μαύρη ανθρακούχο ουσία που παράγεται από την καύση ξύλων, άνθρακα και άλλων υλικών, η οποία συσσωρεύεται εντός της καμινάδας και επικάθεται στα τοιχώματά της.

γόνάτά του να έχουν κολλήσει στο πιγούνι, τότε ήταν πιθανό είτε να πέσει κάποιο στρώμα αιθάλης από ψηλότερα προκαλώντας τον θάνατο λόγω ασφυξίας είτε να υπάρξει ανάφλεξη με αποτέλεσμα το παιδί να καεί ζωντανό. Η ανάβαση και η κατάβαση της καμινάδας εκτός ότι προκαλούσε πληγές στα σώματα των παιδιών και τραυματισμούς, ιδιαίτερα στα γόνατα και στους αγκώνες, γινόταν συχνά μία ακόμα πιο οδυνηρή εμπειρία λόγω της πίεσης που ασκούσε το αφεντικό ή άλλοι μαθητευόμενοι στον καθαριστή αποσκοπώντας στην πιο γρήγορη ολοκλήρωση της εργασίας. Η πίεση αυτή είχε τη μορφή ψυχολογικής βίας με την προσπάθεια πρόκλησης φόβου, αλλά σε μερικές περιπτώσεις επεκτεινόταν και στη σωματική βία, αφού μερικοί δεν δίστασαν να ανάψουν φωτιά ώστε οι μαθητευόμενοί τους να αναγκαστούν να δουλεύουν με πιο γρήγορους ρυθμούς.

Εικόνα 61 Σκίτσα παιδιών μέσα σε καπνοδόχους.¹⁵⁸⁰

Εκτός από τους άμεσους κινδύνους που ελλόχευαν στο εσωτερικό των καμινάδων, η επανειλημμένη έκθεση στη δηλητηριώδη αιθάλη, τη σκόνη και τον καπνό είχε μακροπρόθεσμα εξίσου άσχημες συνέπειες. Συγκεκριμένα, η εργασία αυτή ήταν αιτία πρόκλησης μη αναστρέψιμων βλαβών στους πνεύμονες και θανατηφόρων ασθενειών, όπως ο καρκίνος. Επίσης, η αφύσικη στάση που έπρεπε να παίρνει το σώμα καθ' όλη τη διάρκεια της εργασίας είχε ως αποτέλεσμα την παραμόρφωση των αρθρώσεων. Εκτός των άλλων, τα παιδιά που δούλευαν για τους καπνοδοχοκαθαριστές σκοπίμως υποσιτιζόνταν από τα αφεντικά τους ώστε να

¹⁵⁸⁰ K. H. Strange, *Climbing Boys: A Study of Sweepers' Apprentices 1772–1875*, Λονδίνο, Νέα Υόρκη, Allison & Busby, 1982, σελ. 13.

καθυστερήσει η ανάπτυξή τους και κατ' επέκταση να μπορούν να εργαστούν για όσο το δυνατόν μεγαλύτερο χρονικό διάστημα.¹⁵⁸¹

Από τα παραπάνω γίνεται φανερό ότι τα παιδιά αυτά εργάζονταν και ζούσαν κάτω από πολύ δυσχερείς συνθήκες. Οι φωνές ανησυχίας σχετικά με τις άσχημες συνθήκες εργασίας άρχισαν να πληθαίνουν το τελευταίο τέταρτο του 18ου αιώνα.¹⁵⁸² Ανάμεσα στις φωνές διαμαρτυρίας συγκαταλέγονταν εργαζόμενοι του χώρου, όπως ο David Porter αλλά και λόγιοι της εποχής, όπως για παράδειγμα ο ποιητής James Montgomery.¹⁵⁸³ Αποτέλεσμα ήταν η ψήφιση μέτρων από το Κοινοβούλιο από το 1788 κι έπειτα. Συγκεκριμένα, ο νόμος του 1788 προέβλεπε για τα παιδιά καπνοδοχοκαθαριστές ίδια δικαιώματα με κάθε άλλο μαθητευόμενο.¹⁵⁸⁴ Οι ρυθμίσεις που περιελάμβανε ο εν λόγω νόμος δίνουν μία καλή εικόνα της κατάστασης που προσπαθούσαν να αλλάξουν. Η σχέση του αφεντικού και του μαθητευόμενου έπρεπε να νομιμοποιείται μέσω του επίσημου συμβολαίου. Απαγορευόταν η απασχόληση

¹⁵⁸¹ Ο πολύ περιορισμένος χώρος εντός της καμινάδας απαιτούσε μικρόσωμους εργάτες σε σημείο να χρησιμοποιούνται μέχρι και παιδιά τεσσάρων ετών. Συνήθως όταν τα παιδιά έφταναν στην ηλικία των εννέα ή χρονών, ήταν πια αρκετά ψηλά για να συνεχίσουν να κάνουν αυτή τη δουλειά.

¹⁵⁸² Βλ. George L. Phillips, *England's Climbing-Boys: A History of the Long Struggle to Abolish Child Labour in Chimney Sweeping*, Κέμπριτζ, Harvard University, 1949. Για μία πιο πρόσφατη μελέτη του ζητήματος βλ. Niels van Manen, *The climbing boy campaigns in Britain, c. 1770-1840: Culture of reform, language of health and experiences of childhood*, δημοσίευτη διδακτορική διατριβή, 2010.

¹⁵⁸³ Βλ. Sonia W. Addis-Smith, «Porter, David (1746/7–1819), chimney sweep, social reformer, and property developer», *ODNB*, 2008, <http://www.oxforddnb.com/view/10.1093/ref:odnb/9780198614128.001.0001/odnb-9780198614128-e-61901> (19. 11.2018). David Porter, *Considerations on the present state of chimney sweepers, with some observations on the act of Parliament intended for their regulation and relief; with proposals for their further relief. By David Porter, of little Welbeck-Street, Cavendish-Square*. Λονδίνο, Printed for the author, by T. Burton, No. 28. Little Queen-Street, Lincoln's-Inn-Fields MDCCXCII [1792]. Judith Bailey Slagle, «Literary Activism: James Montgomery, Joanna Baillie, and the Plight of Britain's Chimney Sweeps», *Studies in Romanticism* 51:2 (2012), 57-76. Samuel Roberts, *Tales of the poor, or, Infant sufferings: containing The chimneysweeper's boy; Sally Brown, the cotton spinner; The orphans, a ballad; Marry Davis*, Σέφιλντ, Printed by James Montgomery, and sold in London by Lo by Longman & Co; Darton & Co.; and W. Phillips, 1813.

¹⁵⁸⁴ Βλ. *Act of 28 George III, Chapter 48, An Act for the better Regulation of Chimney Sweepers, and their Apprentices* (25 Ιουνίου 1788). Ακολούθησαν: *Bill to explain and amend the Act of the twenty-eight year of his present Majesty for the better regulation of Chimney-sweepers and their Apprentices* (31 Μαΐου 1804), *Bill to amend Act for better Regulation of Chimney Sweepers and their Apprentices* (25 Ιουνίου 1817), *Bill for better Regulation of Chimney Sweepers and their Apprentices, and for preventing Employment of Boys in climbing chimnies* (9 Φεβρουαρίου 1818), *Bill for better Regulation of Chimney Sweepers and their Apprentices, and for preventing Employment of Boys in climbing chimnies (as amended by Committee)* (16 Φεβρουαρίου 1818), *Bill for better regulation of chimney sweepers and their apprentices, and for preventing employment of boys in climbing chimnies (as amended by Committee)* (12 Φεβρουαρίου 1819), *Bill for better Regulation of Chimney Sweepers and their Apprentices* (25 Μαρτίου 1834), *Bill for better Regulation of Chimney Sweepers and their Apprentices* (7 Μαΐου 1834), *Act of 4 & 5 William IV, Chapter 35, An Act for better Regulation of Chimney Sweepers and their Apprentices, and for the safer Construction of Chimneys and Flues* (25 Ιουλίου 1834), *Bill for Regulation of Chimney Sweeps and Chimneys* (14 Απριλίου 1840), *Act of 3 & 4 Victoria, Chapter 85, An Act for the Regulation of Chimney Sweepers and Chimneys* (7 Αυγούστου 1840).

παιδιών κάτω των οκτώ ετών, ενώ για τα ήδη υπάρχοντα συμβόλαια μαθητείας που αφορούσαν παιδιά κάτω του ηλικιακού ορίου ο νόμος προέβλεπε την ακύρωσή τους. Ο κάθε μάστορας μπορούσε να έχει έξι μαθητευόμενους τους οποίους δεν είχε δικαίωμα να δανείσει σε άλλους. Οι υποχρεώσεις του περιελάμβαναν την εξασφάλιση της επαρκούς σίτισης, ρουχισμού και στέγης καθώς και της προσωπικής υγιεινής των μαθητευομένων του, προβλέποντας το διεξοδικό πλύσιμό τους μία φορά την εβδομάδα. Επιπρόσθετα, όφειλε να τους παρέχει καπέλα «αναρρίχησης» στα οποία να αναγράφεται το όνομα του ίδιου και ο τόπος κατοικίας.¹⁵⁸⁵ Όσον αφορά στην ίδια την εργασία, ο νόμος απαγόρευε την αναρρίχηση εντός ζεστών καμινάδων όπως και την άσκηση βίας και τον εξαναγκασμό. Ακόμα, ρυθμίζονταν οι ώρες κατά τις οποίες οι μικροί καπνοδοχοκαθαριστές γύριζαν στους δρόμους και φωνάζοντας απεύθυναν έκκληση προς τους πιθανούς πελάτες τους.

Ενδεικτικό της αναποτελεσματικότητας αυτού του νόμου είναι το ότι παρόλο που το έτος 1803 επινοήθηκε μία μηχανή καθαρισμού καμινάδων και υπήρξαν προωθητικές προσπάθειες από την επονομαζόμενη «Εταιρεία για την αντικατάσταση των climbing boys», οι καπνοδοχοκαθαριστές όπως και οι πελάτες τους συνέχισαν να προτιμούν για την εκτέλεση αυτής της εργασίας τα μικρά παιδιά. Ακόμα υπερίσχυε η αντίληψη ότι τα παιδιά ήταν πιο αποτελεσματικά από τη μηχανή.¹⁵⁸⁶ Εκτός αυτού, όπως φαίνεται και από μία μπαλλάντα της εποχής «η μαύρη μηχανική σκούπα» προκαλούσε ανησυχία σε μερικούς από τους εργαζόμενους οι οποίοι θεωρούσαν ότι οι μηχανές θα γίνονταν η αιτία για να χάσουν τη δουλειά τους.¹⁵⁸⁷ Ο νόμος του 1840 που καθιστούσε παράνομο τον καθαρισμό καμινάδων από άτομα κάτω των είκοσι ενός ετών και ανέβασε το κατώτερο όριο ηλικίας για την έναρξη της σχετικής μαθητείας στα δεκαέξι έτη, αγνοήθηκε εξίσου. Χρειάστηκε, τελικά, σχεδόν ένας

¹⁵⁸⁵ Ο ίδιος νόμος συγκαταλέγει στις υποχρεώσεις του αφεντικού τη θρησκευτική καθοδήγηση των μαθητευομένων και την «ανθρώπινη συμπεριφορά» απέναντί τους. Οι μαθητευόμενοι με τη σειρά τους, όφειλαν σύμφωνα με τον νόμο να εκπαιδευτούν στη συγκεκριμένη εργασία και να μην επισκέπτονται χώρους κατανάλωσης αλκοόλ και παιγνίων.

¹⁵⁸⁶ Βλ. Society for Superseding the Necessity of Climbing Boys, *A Short Account of the Proceedings of the Society ...: Published in Consequence of the General Meeting of the Inhabitants of London and Westminster, Convened ... for the Purpose of Promoting the Use of the Machine*, Λονδίνο, 1816· Society for Superseding the Necessity of Climbing Boys, *Practical Information Presented to the Public by the Society for Superseding the Necessity of Climbing Boys: With a Description of Glass's Improved Machinery for Cleansing Chimneys, and a List of Subscribers*, Λονδίνο, for the Society, by Bagster and Thoms, 1828· Society for Superseding the Necessity of Climbing Boys, *Society for Superseding the Necessity of Climbing Boys by Encouraging a New Method of Sweeping Chimneys, and for Improving the Condition of Children and Others Employed by Chimney Sweepers*, Λονδίνο, Printed for the Society by A. Macintosh, 1833.

¹⁵⁸⁷ «The black mechanical sweep» (?), *BBO Roud Number V7235*, Edition Bod12979. Να σημειωθεί ότι στο ίδιο τραγούδι εκφράζονται και άλλες ανησυχίες Λουδίτικης κατεύθυνσης.

αιώνας μέχρι την καθολική παύση αυτής της πρακτικής το έτος 1875 και την ψήφιση του Νόμου περί Καπνοδοχοκαθαριστών (Chimney Sweeper Act). Ο εν λόγω νόμος προέβλεπε την εκτέλεση αυτής της εργασίας αποκλειστικά από άτομα τα οποία είχαν λάβει τη σχετική άδεια και παράλληλα ανέθεσε στην αστυνομία την ευθύνη της επιβολής της συγκεκριμένης νομοθεσίας. Αξίζει να σημειωθεί ότι σημαντικό ρόλο προς αυτήν την κατεύθυνση διαδραμάτισε ο Λόρδος Anthony Ashley-Cooper (μετέπειτα Κόμης του Shaftesbury), ο οποίος πρωτοστάτησε και στο ζήτημα της εργασίας στα ορυχεία.

Εικόνα 62 Διαφήμιση της μηχανικής σκούπας για τον καθαρισμό καμινάδων¹⁵⁸⁸

Εικόνα 63 «The black mechanical sweep» (?)¹⁵⁸⁹

Πράγματι, ο Λόρδος Άσλεϋ ήταν εκείνος που κατάφερε να πείσει την κυβέρνηση να ασχοληθεί με το ζήτημα της εργασίας στα ορυχεία καθώς ο Νόμος περί Εργοστασίων του 1833, όπως και όλοι οι προηγούμενοι, δεν μεριμνούσε για το θέμα, παρόλο που τα παιδιά ανθρακωρύχοι εργάζονταν συχνά περισσότερες ώρες από τα παιδιά των εργοστασίων και παρά τη σπουδαιότητα που είχε ο κλάδος της εξόρυξης για την οικονομία της χώρας. Η Βρετανία βασιζόταν στο κάρβουνο για την ενέργειά της ακόμα και πριν το 1700 και η εξόρυξη άνθρακα είχε μία σημαντική θέση ανάμεσα στους κλάδους της βιομηχανίας κατά την περίοδο της Βιομηχανικής Επανάστασης αλλά και αργότερα στη βικτοριανή περίοδο έως και τις πρώτες δεκαετίες του εικοστού αιώνα.¹⁵⁹⁰ Η ιστορία της εργασίας στα ορυχεία έχει αναδείξει

¹⁵⁸⁸ Διαφήμιση της μηχανικής σκούπας. *Practical information presented to the public by the Society for Superseding the Necessity of Climbing Boys*, 1828.

¹⁵⁸⁹ «The black mechanical sweep» (?), BBO Roud Number V7235.

¹⁵⁹⁰ Βλ. John Hatcher, *The History of the British Coal Industry Vol. 1, Before 1700: Towards the Age of Coal*, Οξφόρδη, Clarendon, 1993. Για μία λεπτομερή ιστορία της βιομηχανίας του άνθρακα βλ. Michael W. Flinn και David Stoker, *The History of the Coal Industry Vol. 2, 1700-1830: The Industrial Revolution*, Οξφόρδη, Clarendon, 1984· R. A. Church, Allan Hall και John Kanefsky, *The History of the Coal Industry Vol. 3, 1830-1913*, Οξφόρδη, Clarendon, 1986· Barry Supple, *The History of the Coal Industry Vol.4, 1913-1946: The Political Economy of Decline*, Οξφόρδη, Clarendon, 1987.

μέσω των στατιστικών και των δεικτών θνησιμότητας που έχουν ήδη παρουσιαστεί στη δευτερογενή βιβλιογραφία τις άσχημες, επιβλαβείς και επικίνδυνες συνθήκες στις οποίες εργάζονταν άνδρες, γυναίκες και παιδιά.¹⁵⁹¹ Για κάθε 90.000 τόνους που εξάγονται από το ορυχείο, αντιστοιχούσε ένας νεκρός.¹⁵⁹²

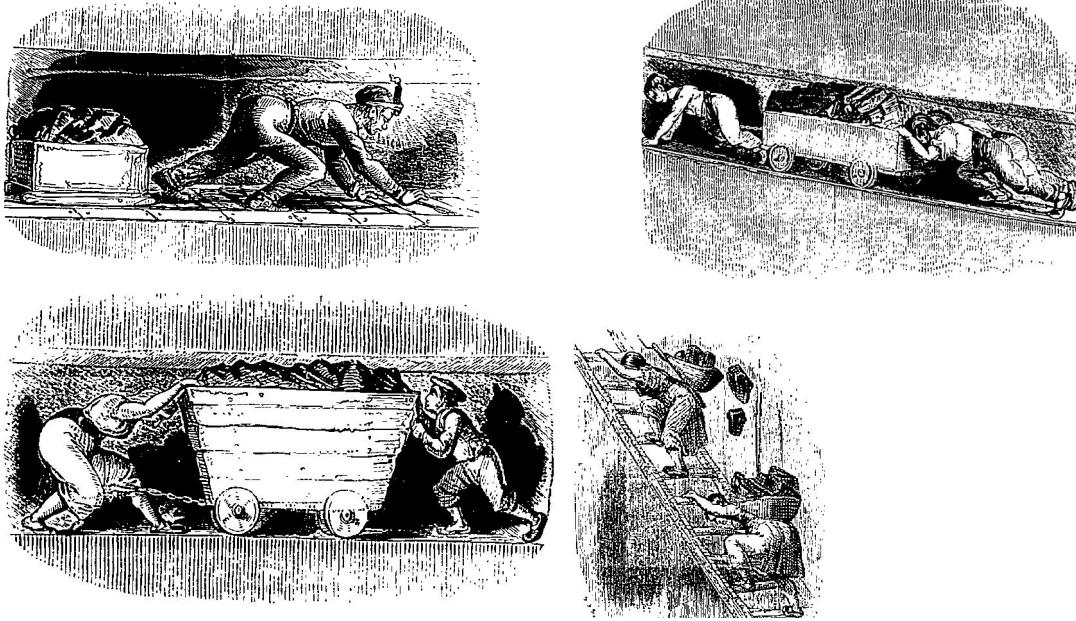
Η δουλειά στο ορυχείο ήταν πολύ επικίνδυνη για όλους τους εργαζόμενους και ακόμη περισσότερο για τα παιδιά.¹⁵⁹³ Η σημαντικότερη πηγή για τις συνθήκες κάτω από τις οποίες εργάζονταν τα παιδιά στα ορυχεία είναι η επίσημη έκθεση της Βασιλικής Επιτροπής που συστήθηκε ειδικά για αυτόν τον σκοπό.¹⁵⁹⁴ Συγκεκριμένα οι τέσσερις επιτροπείς στους οποίους ανατέθηκε η διερεύνηση της ηλικίας, του φύλου, του αριθμού καθώς και των συνθηκών εργασίας των παιδιών στη βιομηχανία της εξόρυξης συνέλλεξαν στοιχεία και μαρτυρίες από εργοδότες, ιατρούς, δασκάλους, κληρικούς, γονείς, ενήλικες ανθρακωρύχους αλλά και από τα ίδια τα παιδιά. Η τελική αναφορά των επιτρόπων δημοσιεύτηκε -παρά την προσπάθεια του υπουργείου εσωτερικών για το αντίθετο- τον Μάιο του 1842 και παρουσίασε εικόνες βαρβαρότητας, ανατριχιαστικά ατυχήματα, περιγραφές των πολλών ωρών δουλειάς, αναφορές στις συνεπακόλουθες ασθένειες των πνευμόνων και γενικότερα τις φρικτές συνθήκες εργασίας.

¹⁵⁹¹ Βλ. για παράδειγμα, Engels, *Η Κατάσταση της Εργατικής Τάξης...*, τ. Β', σελ. 156-181· Andrew Walker, «Pleasurable homes?, Victorian model miner's wives and family wage in a South Yorkshire colliery district», *Women's History Review* 6:3 (1997), 317-336· Keith Wrightson, David Levine, «Death in Wickham» στο *Famine, Disease and Social Order in Early Modern Society*, επιμ. John Walter και Roger Schofield, Κέιμπριτζ, Cambridge University Press, 1989· Peter Kirby, «Attendance and work effort in the Great Northern Coalfield, 1775-1864», *Economic History Review* 65:3 (2012), 961-983.

¹⁵⁹² Hunt, *British Labour History...*, σελ. 5.

¹⁵⁹³ Βλ. Kirby, *Child Labour...*, σελ. 77-78.

¹⁵⁹⁴ Commissioners for Inquiring into the Employment and Condition of Children in Mines and Manufactories, *The Condition and Treatment of the Children employed in the Mines and Colliers of the United Kingdom Carefully compiled from the appendix to the first report of the Commissioners With copious extracts from the evidence, and illustrative engravings*, Λονδίνο, W. Strange, 1842.

Εικόνα 64 Εικόνες ανθρακωρύχων από την Επίσημη Αναφορά.¹⁵⁹⁵

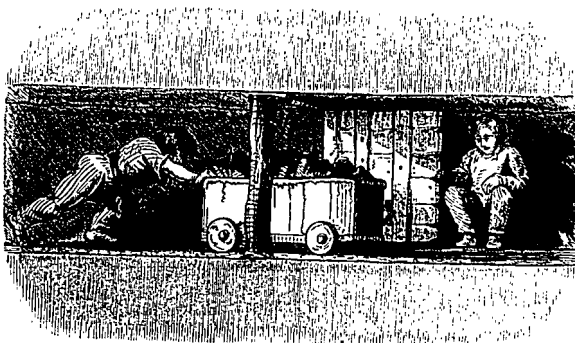
Ειδικότερα, όσον αφορά στην παιδική εργασία η έκθεση αναφερόταν στις διαφορετικές θέσεις στις οποίες απασχολούνταν οι μικροί ανθρακωρύχοι.¹⁵⁹⁶ Τα παιδιά, εκτός ότι εργάζονταν ως βοηθοί των ενήλικων εργατών και οδηγούσαν τα ζώα, συνήθως βρισκόντουσαν να σπρώχνουν γεμάτα βαγονέτα σε μικρούς υπόγειους διαδρόμους ή δεμένα με σχοινιά να κουβαλούν φορτωμένα καλάθια στην επιφάνεια. Τα σώματά τους τραυματίζονταν από τα στενά περάσματα που σύμφωνα με μαρτυρίες μπορούσαν να μην ξεπερνούν τις δεκαοκτώ ίντσες, δηλαδή τα σαράντα έξι εκατοστά σε ύψος. Ιδιαίτερα σκληρή περιγράφεται η δουλειά των παιδιών που άνοιγαν και έκλειναν τις πόρτες των υπόγειων αεραγωγών, των λεγόμενων «trappers».¹⁵⁹⁷ Σύμφωνα με μία από τις μαρτυρίες που παρατίθενται, ο μικρός χειριστής των θυρίδων εξαιρισμού καθόταν «σε μία μικρή τρύπα» δίπλα στην πόρτα που του είχε ανατεθεί και κρατούσε στο χέρι του το σχοινί με το τράβηγμα του οποίου άνοιγε την πόρτα όταν άκουγε κάποιον άλλον εργαζόμενο να πλησιάζει. Δεν

¹⁵⁹⁵ Commissioners for Inquiring into the Employment and Condition of Children in Mines and Manufactories, *The physical and moral condition of the children and young persons employed in mines and manufactures : illustrated by extracts from the reports of the Commissioners for Inquiring into the Employment of Children and Young Persons in Mines and Collieries, and in the trades and manufactures in which numbers of them work together, not being included under the terms of the Factories Regulation Act*, Λονδίνο, 1843.

¹⁵⁹⁶ Ceri Thompson, *From the cradle to the coalmine : the story of children in Welsh mines*, Κάρντιφ, University of Wales Press, 2014. Αρχικά, η έκθεση διακρίνει τις εργασίες σε δύο μεγάλες κατηγορίες. Στην πρώτη ανήκουν η λάξευση και η εξόρυξη του κάρβουνου στις οποίες απασχολούνταν κυρίως ενήλικές άνδρες. Στη δεύτερη, ανήκουν οι εργασίες σχετικά με τη μεταφορά του υλικού από το σημείο εξόρυξης στην επιφάνεια στις οποίες απασχολούνταν κυρίως παιδιά.

¹⁵⁹⁷ Kirby, *Child Labour...*, σελ. 77-78.

επιτρεπόταν να απομακρυνθεί από τη θέση του και έπρεπε να περνά όλη του τη μέρα στη μοναξιά και το απόλυτο σκοτάδι. Παρά την κούρασή του δεν έπρεπε να αποκοιμηθεί ή να αμελήσει τα καθήκοντα του διότι αυτό μπορούσε να του κοστίσει την ίδια την ζωή του.¹⁵⁹⁸

Εικόνα 65 Οι «trappers».¹⁵⁹⁹

Το κοινό θορυβήθηκε ιδιαίτερος από τη δυστυχία των νεαρών «trappers» αλλά και από στοιχεία τα οποία ερμηνεύτηκαν ως έλλειψη θρησκευτικού αισθήματος και ηθικής των νεαρών εργατών, όπως οι περιγραφές ατόμων που εργάζονταν χωρίς ρούχα. Να σημειωθεί ότι η έκθεση της βασιλικής επιτροπής ήταν η πρώτη κυβερνητική αναφορά η οποία περιελάμβανε εικόνες. Η μεγάλη προβολή που είχε η βασιλική αυτή έκθεση από τον τύπο έφερε στο προσκήνιο το ζήτημα της παιδικής εργασίας στα ορυχεία με αποτέλεσμα να γίνει τόσο θέμα συζήτησης εκτός Βουλής όσο και έντονης αντιπαράθεσής εντός του Κοινοβουλίου με τους υποστηρικτές των ιδιοκτητών ορυχείων να μάχονται εναντίον κάθε αλλαγής σχετικά με την παιδική εργασία. Στην άλλη πλευρά, ο Λόρδος Άσλεϋ και οι υποστηρικτές του, ζητούσαν την αύξηση της ελάχιστης ηλικίας για τους ανθρακωρύχους στα δεκατέσσερα έτη, αλλά τελικά το νομοσχέδιο που προτάθηκε προέβλεπε τα δεκατρία έτη ώστε να συνάδει με τον Νόμο περί Εργοστασίων του 1833. Αποτέλεσμα αυτών των αντιπαραθέσεων ήταν η ψήφιση του νόμου του 1842. Ο νόμος αυτός απαγόρευσε την εργασία ατόμων γένους θηλυκού κάτω από τη γη, έθεσε το ηλικιακό όριο της υπόγειας εργασίας για τους άρρενες στα δέκα έτη και τον χειρισμό μηχανημάτων στα δεκαπέντε έτη. Μολονότι ο εν λόγω νόμος δεν προστάτευε τα παιδιά που εργάζονταν στην επιφάνεια

¹⁵⁹⁸ *The condition of treatment...*, σελ. 38-39· Kirby, *Child Labour...*, σελ. 77-78.

¹⁵⁹⁹ Commissioners for Inquiring into the Employment and Condition of Children in Mines and Manufactories, *The physical and moral condition of the children and young persons employed in mines and manufactures ...*

των ορυχείων και δεν περιόρισε τις ώρες εργασίας, ήταν αδιαμφισβήτητα ένα σημαντικό βήμα.

Το βήμα αυτό δεν θα είχε πραγματοποιηθεί, αν δεν είχαν προηγηθεί οι απαραίτητες ζυμώσεις οι οποίες έχουν συνδεθεί όπως συνάγεται από τη δευτερογενή βιβλιογραφία με τον Ουμανισμό, τον Προτεσταντισμό και τον Ρομαντισμό. Πριν τις τελευταίες δεκαετίες του 18^{ου} αιώνα, όταν και κάνουν την εμφάνισή τους οι πρώτες φωνές διαμαρτυρίας, κυριαρχούσε η αντίληψη ότι τα ενδεή παιδιά πρέπει να σκληραγωγούνται δουλεύοντας από μικρή ηλικία.¹⁶⁰⁰ Σύμφωνα με τον Λοκ τα παιδιά έπρεπε να δουλεύουν από τριών χρονών.¹⁶⁰¹ Παρόλο που ο τελευταίος θεωρούνταν αυθεντία, ο μερκαντιστής Jonas Hanway με το έργο του «Έντιμη έκκληση για φιλευσπλαχνία προς τα παιδιά των φτωχών» αλλά και με το πιο στοχευμένο με τίτλο «Μια συμπονετική ιστορία για τους καπνοδοχοκαθαριστές» αποτέλεσε όχι μόνο μία φωνή αμφισβήτησης της κυρίαρχης παραδοχής αλλά και μία φωνή ευαισθητοποίησης σχετικά με την παιδική εργασία, την κατάφορη εκμετάλλευση και τη βαναυσότητα που υφίσταντο τα παιδιά.¹⁶⁰² Ένα από τα νομοθετικά κείμενα το οποίο αφορά επί της ουσίας την προστασία των ενδεών μαθητευόμενων στη βαμβαουργία είναι ο πρώτος «Νόμος περί Εργοστασίων στην Βρετανία» του 1802. Ο εν λόγω νόμος σύντομα διευρύνθηκε για να συμπεριλάβει και τη λεγόμενη «ελεύθερη εργασία», δηλαδή την εργασία των παιδιών τα οποία δεν ήταν τρόφιμοι κάποιου κρατικού ιδρύματος, αλλά εξακολουθούσαν να ζουν μαζί με την οικογένειά. Οι συνθήκες ήταν τόσο άσχημες που ο ρομαντικός φιλόσοφος και θεολόγος Σάμιουελ Τέυλορ Κόουλτριτζ,¹⁶⁰³ ένα από τα πρόσωπα που συμμετείχαν ενεργά στην εκστρατεία υπέρ του νόμου σχετικά με την παιδική εργασία, χαρακτήριζε τα παιδιά στην κλωστοϋφαντουργία «φτωχά, λευκά σκλαβάκια». Ο ίδιος έγραφε σχετικά ότι «αν πράγματι εργάζονταν ελεύθερα, τότε το συμβόλαιο μάλλον κλίνει υπέρ το δέον προς την αυτοκτονία για τη μία πλευρά και στην ανθρωποκτονία για την άλλη».¹⁶⁰⁴ Ακολούθησε ο Νόμος του 1819 σχετικά με το ζήτημα της «ελεύθερης» παιδικής εργασίας και στη συνέχεια, κατά τις αρχές της

¹⁶⁰⁰ Cunningham, *Παιδιά και Παιδική Ηλικία...*, σελ. 231.

¹⁶⁰¹ Hugh Cunningham, «The employment and unemployment of children in England, c. 1680-1851», *Past and Present* 126:1 (1990), σελ. 129-130.

¹⁶⁰² Cunningham, *Παιδιά και Παιδική Ηλικία...*, σελ. 231. Βλ. και Jonas Hanway, *An Earnest Appeal for Mercy to the Children of the Poor: Particularly Those Belonging to the Parishes within the Bills of Mortality*, Κέιμπριτζ, CUP, 2013 [1766].

¹⁶⁰³ Samuel Taylor Coleridge.

¹⁶⁰⁴ Όπως αναφέρεται στο Hugh Cunningham, *The Children of the Poor: Representations of Childhood since the Seventeenth Century*, Οξφόρδη, Blackwell, 1991, σελ. 64-76 και στο Cunningham, *Παιδιά και Παιδική Ηλικία...*, σελ. 233-234.

δεκαετίας του 1830, το θέμα αναζωπυρώθηκε από την εκστρατεία υπέρ της χειραφέτησης των σκλάβων στις βρετανικές αποικίες.¹⁶⁰⁵ Ο Richard Oastler, πρωτεργάτης του νόμου για τη δεκάωρη εργασία, ανέφερε το 1833 χαρακτηριστικά ότι «Είναι σκανδαλώδες η υγεία του νέγρου σκλάβου, του ενήλικα κακοποιού, του αλόγου, του γαϊδουριού, του λαγού, του κουνελιού, της πέρδικας, του φασιανού, του λάχανου και της φράουλας να προστατεύονται από τον νόμο και την ίδια στιγμή, αντίθετα, να μένουν απροστάτευτα από τον νόμο τα Παιδιά των Φτωχών...».¹⁶⁰⁶ Το αποτέλεσμα ήταν η απαγόρευση της εργασίας στα εργοστάσια για τα παιδιά μικρότερα των εννέα ετών και η μείωση των ωρών εργασίας σε οκτώ την ημέρα για τα παιδιά έως και δεκατεσσάρων ετών. Η ηλικία αυτή δεν καθορίστηκε τυχαία αλλά καθ' υπόδειξη της Βασιλικής Επιτροπής που συμβούλευσε την κυβέρνηση. Σύμφωνα με την Επιτροπή, όταν ένα παιδί φτάνει στην ηλικία των δεκατεσσάρων ετών «παύει η παιδική ηλικία, με την καθαυτό της έννοια, και αρχίζει η περίοδος της ήβης, κατά την οποία το σώμα αποκτά μεγαλύτερη αντοχή στην παρατεταμένη εργασία...».¹⁶⁰⁷

Τα μέτρα που πάρθηκαν από την κυβέρνηση σχετικά με το ζήτημα του ελέγχου της παιδικής εργασίας στρέφονταν ως ένα βαθμό εναντίον των ασυνείδητων γονέων που έβαζαν τα παιδιά τους από μικρή ηλικία να απασχολούνται σε επιβλαβείς για την υγεία τους εργασίες. Οι γονείς είχαν βεβαίως σημαντικό μερίδιο ευθύνης.¹⁶⁰⁸ Παράλληλα, θα πρέπει να σημειωθεί ότι αντίστοιχα μεγάλο μερίδιο ευθύνης είχαν και οι εργοστασιάρχες, οι οποίοι λόγω του ανταγωνισμού επεδίωκαν να μειώσουν το κόστος παραγωγής. Ως αποτέλεσμα οι επικριτές του εργοστασιακού συστήματος αλλά και οι ωφελιμιστές αναγνώριζαν την ανάγκη για νομοθετικές ρυθμίσεις που αφενός θα απέτρεπαν την αύξηση των προσλήψεων παιδιών που ευνοούνταν από τη

¹⁶⁰⁵ Cunningham, *Παιδιά και Παιδική Ηλικία...*, σελ. 234.

¹⁶⁰⁶ Όπως αναφέρεται στα Cunningham, *The Children of the Poor...*, σελ. 70-83 και Cunningham, *Παιδιά και Παιδική Ηλικία...*, σελ. 234.

¹⁶⁰⁷ Όπως αναφέρεται στα Cunningham, *The Children of the Poor...*, σελ. 94-95 και Cunningham, *Παιδιά και Παιδική Ηλικία...*, σελ. 235. Επιπλέον, την ίδια στιγμή τα άτομα παύουν να αντιμετωπίζονται ως παιδιά και ως εκ τούτου η θέση τους στην οικογένεια διαφοροποιείται «διότι συνήθως παύουν να βρίσκονται κάτω από τον πλήρη έλεγχο των γονέων και των κηδεμόνων τους. Τότε αρχίζουν να παρακρατούν ένα μέρος των ημερομισθίων τους. Συχνά πληρώνουν για τη στέγαση, τη σίτιση και την ένδυσή τους. Συνήθως υπογράφουν συμβόλαια και είναι ελεύθερα δρώντα υποκείμενα, με την καθαυτό σημασία των λέξεων».

¹⁶⁰⁸ Οι γονείς είχαν βεβαίως σημαντικό μερίδιο ευθύνης. Μάλιστα, ο Leonard Horner, επιθεωρητής εργοστασίων, επέρριπτε σε εκείνους την ολοκληρωτική ευθύνη για τα κακώς κείμενα των εργοστασίων και αμφισβήτησε την παλιότερη, παραδοσιακή παραδοχή σύμφωνα με την οποία οι γονείς είχαν απόλυτη εξουσία απέναντι στα παιδιά τους. Χαρακτηριστικά αναφέρει ότι «αν έχει ο πατέρας φυσικά δικαιώματα, το ίδιο ισχύει για το παιδί· και αν ο πατέρας τα καταχράται, τότε κηδεμόνας πρέπει να γίνει το κράτος και να αποκαταστήσει τα δικαιώματα του παιδιού», Cunningham, *Παιδιά και Παιδική Ηλικία...*, σελ. 236.

χρήση μηχανημάτων και τις νέες τεχνολογίες και αφετέρου θα απέτρεπαν την αντίστοιχη μείωση στις προσλήψεις των ενηλίκων.¹⁶⁰⁹ Παρόμοια ήταν και η κατάσταση στα εργαστήρια των τεχνιτών του Λονδίνου γιατί επαγγελματίες όπως ράφτες, υποδηματοποιοί και ξυλουργοί λόγω του ανταγωνισμού μείωναν το κόστος εργασίας χρησιμοποιώντας παιδιά. Για παράδειγμα, όταν ο Χένρι Μείχιου ερευνούσε το ζήτημα, ένας μικροεπιχειρηματίας στον τομέα της ξυλουργικής του ανέφερε τα εξής: «Δεν νομίζω να δούλευε κανένα μικρό παιδί στη δουλειά μας πριν από είκοσι χρόνια [...] η τέχνη μας έφτασε σε τέτοιο σημείο που δεν μπορεί κανένας πια να ζήσει αν δεν έχει παιδιά να τον βοηθούν».¹⁶¹⁰ Ο ιστορικός της παιδικής ηλικίας Hugh Cunningham σημειώνει ότι η καινοτομία που φέρνει η περίοδος μετά το 1830 δεν ήταν η θεωρητική αρχή της κρατικής προστασίας της παιδικής εργασίας, αλλά η έκφραση για πρώτη φορά της παραδοχής του δικαιώματος των παιδιών να μην εργάζονται καθόλου.¹⁶¹¹ Τα παιδιά συνέχισαν, βέβαια, να εργάζονται αλλά τουλάχιστον γίνανε προσπάθειες να βελτιωθούν οι συνθήκες εργασίας τους.

Η παράλληλη εξέταση των εμπειριών της παιδικής εργασίας στις καμινάδες και στα ορυχεία σε αυτά τα ιδεολογικά συμφραζόμενα αναδεικνύει τις διαφορές και τις ομοιότητες στον τρόπο αντιμετώπισης των δύο περιπτώσεων πρώτον σε θεσμικό επίπεδο και δεύτερον στον τρόπο που η κοινή γνώμη τις προσλάμβανε. Ξεκινώντας από τη σύγκριση της θεσμικής αντιμετώπισης της παιδικής εργασίας στα ορυχεία και στις καμινάδες το στοιχείο που αναδεικνύεται είναι το διαφορετικό χρονικό σημείο που το ζήτημα αντιμετωπίστηκε για πρώτη φορά σε νομοθετικό επίπεδο. Όπως ήδη αναφέρθηκε, υπήρξαν προσπάθειες ρύθμισης της εργασίας των καπνοδοχοκαθαριστών από το 1788, ενώ οι αντίστοιχες προσπάθειες για τα ορυχεία ξεκίνησαν πολύ αργότερα με την πρώτη νομοθετική ρύθμιση να εισάγεται το 1842. Για να εξηγηθεί αυτή η χρονική απόσταση σχεδόν μισού αιώνα που μεσολαβεί ανάμεσα στα δύο νομοθετήματα πρέπει να εξεταστούν οι συνθήκες οι οποίες οδήγησαν σε αυτά. Η ζήτηση για τους καπνοδοχοκαθαριστές αυξήθηκε με την αστικοποίηση και τη Βιομηχανική Επανάσταση, αλλά στην εντατικοποίηση της παιδικής εργασίας στις καπνοδόχους διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο ακόμα ένας παράγοντας. Στο πλαίσιο του Νόμου περί Φτώχειας και της συζήτησης περί ανάγκης

¹⁶⁰⁹ Cunningham, *Παιδιά και Παιδική Ηλικία...*, σελ. 236-237. Για το θέμα της ζήτησης της παιδικής εργασίας βλ. και Carolyn Tuttle, *Hard at Work in Factories and Mines: The Economics of Child Labour During the British Industrial Revolution*, Boulder, Westview Press, 1999.

¹⁶¹⁰ E. P. Thomson και E. Yeo (επιμ.) *The Unknown Mayhem*, Χαρμοντσογούρθ 1973, σελ. 447-478, όπως αναφέρεται στο Cunningham, *Παιδιά και Παιδική Ηλικία...*, σελ. 237-238.

¹⁶¹¹ Cunningham, *Παιδιά και Παιδική Ηλικία...*, σελ. 231.

προστασίας των φτωχών παιδιών, υιοθετήθηκε η άποψη ότι τα παιδιά ήταν πιο ασφαλή ως μαθητευόμενοι παρά ως τρόφιμοι πτωχοκομείων.¹⁶¹² Οι σχετικές νομοθετικές ρυθμίσεις απομάκρυναν πολλά μικρά, φτωχά παιδιά από τους γονείς τους και τα κατέστησαν διαθέσιμα για εργασία. Αυτά τα παιδιά ήταν εύκολη πηγή στρατολόγησης για τους μάστορες καπνοδοχοκαθαριστές.

Η περίπτωση της παιδικής εργασίας στα ορυχεία και οι παράγοντες που οδήγησαν στις προσπάθειες νομικής ρύθμισής της είναι πιο σύνθετη. Η αυξημένη ζήτηση σε άνθρακα για την κάλυψη των συνεχώς αυξανόμενων αναγκών σε συνδυασμό με τα δημογραφικά δεδομένα και τη φτώχεια, διεύρυναν το εργατικό δυναμικό των ορυχείων όλων των ηλικιών. Παρόλα αυτά, οι σχετικές ρυθμίσεις δεν δρομολογήθηκαν παρά μόνο όταν ο δρόμος είχε στρωθεί από τους Νόμους περί Εργοστασίων. Η καθυστέρηση αυτή σε σχέση με την περίπτωση των καπνοδοχοκαθαριστών για την οποία οι προσπάθειες νομοθετικής ρύθμισης είχαν αρχίσει δεκαετίες νωρίτερα φαίνεται σε μία πρώτη ανάγνωση παράδοξη, αν όμως αναλογιστούμε το διαφορετικό θεσμικό, οικονομικό και κοινωνικό πλαίσιο, η καθυστέρηση αυτή είναι δικαιολογημένη.

Πρώτον, η εργασία του καπνοδοχοκαθαριστή υπαγόταν στο καθεστώς της μαθητείας σε αντίθεση με την ελεύθερη εργασία στα ορυχεία. Ο θεσμός της μαθητείας έχει τις ρίζες του αιώνες πίσω και οι σχετικοί ελεγκτικοί μηχανισμοί το ίδιο, επομένως ήταν πιο εύκολο από το κράτος να παρέμβει σε αντίθεση με την περίπτωση των ορυχείων στην οποία η οποιαδήποτε προσπάθεια κρατικής ρύθμισης έβρισκε απέναντί της τους ιδιοκτήτες των ορυχείων. Μάλιστα, οι ιδιοκτήτες συμμετείχαν στον δημόσιο διάλογο ακόμα και εντός του Κοινοβουλίου. Στον αντίποδα της ισχυρής φωνής των ιδιοκτητών ορυχείων που βρήκε βήμα και εντός των κυβερνητικών συνομιλιών, οι φωνές των αφεντικών καπνοδοχοκαθαριστών ακουγόnton σε λαϊκά μέσα, όπως οι έντυπες λαϊκές μπαλλάντες. Παρά τη σωματική παραμόρφωση των πρωταγωνιστών της μπαλλάντας με τίτλο «Οι καπνοδοχοκαθαριστές», γίνεται σαφές ότι οι ίδιοι δεν συμφωνούν καθόλου με τον νέο νόμο, ο οποίος θεωρούν ότι θα τους βλάψει.¹⁶¹³ Αναφέρεται ανάμεσα σε άλλα ότι «*τώρα τα αγόρια μας πρέπει να είναι ευγενικά*», να φορούν παπούτσια και να πηγαίνουν στην εκκλησία κάθε Κυριακή πρωί. Αναρωτιούνται γιατί «*οι άνθρωποι με*

¹⁶¹² Katrina Honeyman, *Child workers in England, 1780-1820: Parish apprentices and the making of the early industrial labour force*, Routledge, ηλεκτρ. έκδ. 2007, ειδικά σελ. 15-32.

¹⁶¹³ [Chimney sweeps], (?) BBO Round Number V30105, Edition-Bod10632.

εξουσία, παραμελούν τις δικές τους υποθέσεις και χώνουν τη μύτη τους» στις υποθέσεις των καπνοδοχοκαθαριστών. Οι τελευταίοι όμως δεν σκοπεύουν να συμμορφωθούν, αφού «ξέρουν πώς να παρακάμπτουν τους νόμους».¹⁶¹⁴ Η επιρροή αλλά και η δύναμη που είχαν οι εργοδότες των μικρών ανθρακωρύχων δεν μπορεί ούτε κατά διάνοια να συγκριθεί με τη δύναμη των αφεντικών των μικρών καπνοδοχοκαθαριστών. Παρόλο που το αίσθημα οργής της κοινής γνώμης απέναντι στα ευρήματα της επιτροπής βεβαίωσε ότι το νομοσχέδιο θα περνούσε από την Βουλή των Κοινοτήτων, όταν το νομοσχέδιο τέθηκε στη Βουλή των Λόρδων, υπήρξε έντονη αντίδραση από τους ιδιοκτήτες ορυχείων και τους υποστηρικτές τους. Ο Λόρδος Londonderry, ιδιοκτήτης ορυχείου, υποστήριξε ότι μετά την ηλικία των δέκα τα αγόρια δεν κατείχαν εκείνα τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που «τα καθιστούσαν ικανά να εργαστούν στα ορυχεία». Αναφέρθηκε ότι μερικές φλέβες μεταλλεύματος ήταν τόσο λεπτές που μπορούσαν να δουλευτούν μόνο από παιδιά και ότι οι φτωχοί θα ήταν εκείνοι οι οποίοι θα υπέφεραν αν το νομοσχέδιο περνούσε.

Η ανάπτυξη του εργατικού κινήματος στα ορυχεία, ο Χαρτισμός, οι νικηφόροι αγώνες σχετικά με την εργασία στα εργοστάσια και οι προσπάθειες ανθρώπων όπως ο Λόρδος Άσλεϋ, άσκησαν την πίεση που χρειαζόταν ώστε να τεθεί το θέμα επί τάπητος.¹⁶¹⁵ Επίσης, θα πρέπει να σημειωθεί ότι τα παιδιά καπνοδοχοκαθαριστές ήταν πιο ορατά στην καθημερινότητα καθώς περιφέρονταν στους δρόμους των αστικών κέντρων σε αντίθεση με τα παιδιά στα ορυχεία που στην κυριολεξία εργάζονταν υπογείως.

Συνοψίζοντας, από τα παραπάνω συμπεραίνεται ότι το διαφορετικό χρονικό σημείο έναρξης των προσπαθειών της νομικής οριοθέτησης της παιδικής εργασίας στα ορυχεία και τις καμινάδες οφείλεται σε πολλούς παράγοντες, όπως ο χώρος στον οποίο εργάζονται τα παιδιά- ο δρόμος ή υπογείως-, η θεσμική μορφή της εργασίας- μαθητεία ή ελεύθερη εργασία- καθώς και η θέληση και η δύναμη που είχαν στα χέρια τους οι εργοδότες και τα αφεντικά. Ακόμα, στη μία περίπτωση η αντιμετώπιση της φτώχειας σε θεσμικό επίπεδο, ενέτεινε τις άσχημες συνθήκες εργασίας για τους μικρούς καπνοδοχοκαθαριστές, ενώ στην άλλη περίπτωση η φτώχεια ανάγκαζε οικογένειες να υιοθετήσουν στρατηγικές επιβίωσης οι οποίες περιελάμβαναν την

¹⁶¹⁴ Ο νόμος (Poor law 'mendment) που ψήφισε η κυβέρνηση «ψαλιδίζει κάθε απόλαυσή» τους. Ο ένας εκ των συνομιλητών αναφέρει «Οι νόμοι είναι πολύ σκληροί με εμάς...[...] μα αν το σκούπισμά μας ενοχλεί την αφεντιά τους, θα φωνάξουμε... στους δρόμους (ότι) οι νόμοι πρέπει να μας δείξουν έλεος».

¹⁶¹⁵ Βλ. Engels, *Η Κατάσταση της Εργατικής Τάξης...*, τ. Β', σελ. 156-181.

παιδική εργασία στα ορυχεία. Και στις δύο περιπτώσεις, όμως, βλέπουμε τον κύκλο της φτώχειας να διαιωνίζεται.

Συνεχίζοντας με τη σύγκριση των δύο αυτών μορφών παιδικής εργασίας, η διαφορά που αναδείχθηκε σε θεσμικό επίπεδο αντανακλάται στη λαϊκή κουλτούρα τόσο στις στερεοτυπικές αναπαραστάσεις των δύο εργασιακών ταυτοτήτων όσο και στις αφηγήσεις που συνδέονται με αυτές. Η εξέταση των δημοσιευμάτων στον Τύπο της εποχής καθώς και των έντυπων «λαϊκών» μπαλλαντών, αναδεικνύει τον διαφορετικό τρόπο με τον οποίον προσλάμβανε η κοινή γνώμη την παιδική εργασία σε αυτούς τους δύο τομείς.

Το κυρίαρχο αφήγημα για τον μικρό καπνοδοχοκαθαριστή περιλαμβάνει ένδεια, βίαιο αποχωρισμό από την οικογένεια, άθλιες και επικίνδυνες εργασιακές συνθήκες, εκμετάλλευση, σωματική και ψυχολογική βία και σε κάποιες περιπτώσεις τη φιλανθρωπία κάποιων ευαίσθητων ανθρώπων. Μολονότι, η παιδική εργασία υποεκπροσωπείται στις μπαλλάντες συγκριτικά με την εργασία των ενηλίκων, οι κυρίαρχες αφηγήσεις που αφορούν στους μικρούς καπνοδοχοκαθαριστές και τους μικρούς ανθρακωρύχους, για τις οποίες θα γίνει λόγος ευθύς αμέσως, είναι αποκαλυπτικές. Στην μπαλλάντα με τίτλο «Ο φτωχός μικρός καπνοδοχοκαθαριστής», ο πρωταγωνιστής πεινασμένος περιφέρεται κλαίγοντας στους χιονισμένους δρόμους αναζητώντας «συμπόνια» και «οίκτο».¹⁶¹⁶ Ο αφηγητής, όμως, αναφέρει ότι οι άνθρωποι τον αγνοούν ή «γελάνε με τον πόνο του» και ότι «συχνά τον προειδοποιούν να κρατήσει απόσταση». Ενώ ο μικρός είναι απογοητευμένος, σχεδόν παγωμένος από το κρύο και θρηνεί για την αδιαφορία του κόσμου, εμφανίζεται μία «καλόκαρδη δεσποινίδα» η οποία τον περιθάλλει.¹⁶¹⁷ Σύντομα αποκαλύπτεται ότι το αγόρι είναι ο χαμένος αδελφός της κοπέλας. Την επανένωση των δύο συγκινημένων αδελφιών, ακολουθεί η δήλωση του αγοριού ότι δεν θα καθαρίζει πια και ότι δεν θα τριγυρνά σε «δρομάκια, δρόμους και σοκάκια» ψάχνοντας για πελάτες. Να σημειωθεί ότι το τραγούδι αυτό είναι το δημοφιλέστερο με πρωταγωνιστή καπνοδοχοκαθαριστή και

¹⁶¹⁶ «The poor little sweep!» (1832-1842), *BBO* Round Number 2672, Edition Bod 1114.

¹⁶¹⁷ Αντίστοιχη είναι και η περιγραφή σε άλλα τραγούδια:

«Στο σκαλί μίας πόρτας, μισοπαγωμένος και απογοητευμένος,
Κάθισε και θρηνούσε που τον απέφευγαν και τον αγνοούσαν·

Όταν μια καλόκαρδη δεσποινίδα κατά τύχη τον είδε να κλαίει

Και αποφάσισε να τον κάνει φίλο της, τον δυστυχισμένο μικρό καπνοδοχοκαθαριστή...», «The little chimney-sweeps» (1808), *BBO* Round Number V28190.

ότι δεν εκδόθηκε μόνο στο Λονδίνο αλλά και σε πολλές άλλες πόλεις όπως το Νιούκασλ, το Μπρίστολ, το Κέιμπριτζ, το Πρέστον, το Μάντσεστερ, το Μπέρμινγχαμ και το Ντάραμ. Οι δεκαέξι και πλέον εκδόσεις του συγκεκριμένου τραγουδιού που εντοπίστηκαν στο δείγμα που εξετάστηκε εκτός από ότι το κατατάσσουν πρώτο σε δημοτικότητα ανάμεσα στις μπαλλάντες σχετικά με τους καπνοδοχοκαθαριστές, αποτελούν και μία ένδειξη των μεγάλων διαστάσεων που είχε λάβει το θέμα.

THE LITTLE CHIMNEY-SWEEP.

A FAVOURITE BALLAD, FOUNDED ON FACT.

Written by Mr. UPFOS, and set to Music by Mr. W. T. PARKER.—The Music sold by Mr. FENTON, No. 78, Strand.

'Twas a keen frosty morn, and the snow heavy falling,
When a child of misfortune was thus sadly calling,
" Sweep! sweep! I am cold, and the snow's very deep,

At the step of a door, half froze and dejected,
He sat down and griev'd, to be shun'd and neglected;
When a kind-hearted damsel by chance saw him weep,

Εικόνα 66 «Ο μικρός καπνοδοχοκαθαριστής» (1808)¹⁶¹⁸

Οι ίδιες στερεοτυπικές εικόνες, το αρνητικό στερεότυπο του μάστορα καπνοδοχοκαθαριστή και το θετικό της συμπονετικής γυναίκας συναντώνται όχι μόνο στις μπαλλάντες αλλά και σε άλλα έντυπα προϊόντα. Ένα τέτοιο παράδειγμα είναι ένα φυλλάδιο που ανήκει σε μία φτηνή σειρά φυλλαδίων ηθικού, θρησκευτικού και

¹⁶¹⁸ «The little chimney-sweeps» (1808), BBO Roud Number V28190, Edition-Bod867.

πολιτικού περιεχομένου (Cheap Repository Tracts, 1795-1817).¹⁶¹⁹ Σε μία αφήγηση που εκτείνεται σε σχεδόν είκοσι σελίδες ο αναγνώστης παρακολουθεί τη δικαίωση ενός φτωχού πλην τίμιου μικρού καπνοδοχοκαθαριστή ο οποίος βιώνει την ηθική και σωματική κακοποίηση όχι μόνο από το αφεντικό του αλλά και από τον μεγαλύτερο σε ηλικία μαθητευόμενο. Σύμμαχος του μικρού πρωταγωνιστή καθ' όλη τη διάρκεια του έργου είναι μία συμπονετική γυναίκα που τον ευεργετεί με πολλούς τρόπους ανάμεσα στους οποίους συγκαταλέγεται η φροντίδα των ποδιών του μικρού που υποφέρει από χιονίστρες. Η ιστορία κορυφώνεται όταν ο πρωταγωνιστής αρνείται να προβεί στην κλοπή που του υποδεικνύει ο κύριός του και ο τελευταίος για να τον εκδικηθεί τον κατηγορεί ψευδώς. Οι μάστορες καπνοδοχοκαθαριστές χαρακτηρίστηκαν πολλές φορές λωποδύτες και συνδέθηκαν με αρνητικά στερεότυπα.¹⁶²⁰

Επίσης, πολλές ήταν και οι αναφορές τόσο σε λαϊκά αλλά και λόγια αναγνώσματα που στηλίτευαν τις πρακτικές των αφεντικών καπνοδοχοκαθαριστών και ιδιαίτερα στην απομάκρυνση των παιδιών από τις οικογένειές τους και την απάνθρωπη συμπεριφορά. Για παράδειγμα, σε μία άλλη μπαλλάντα αναφέρεται ότι μόλις η μητέρα του αγοριού πέθανε «ένας ξένος ήρθε και το πήρε πολύ μακριά» για να εργαστεί ως καπνοδοχοκαθαριστής έως ότου πέθανε από τις κακουχίες έξι χρόνια αργότερα.¹⁶²¹ Στις εφημερίδες, καταγγέλλονταν περιπτώσεις βάνανυσης συμπεριφοράς όπως εκείνη της Mrs Bridger.¹⁶²² Σύμφωνα με το δημοσίευμα η τελευταία «ανάγκαζε τα φτωχά αγόρια να σηκώνονται κάθε πρωί στις τρεις και να βγαίνουν έξω χωρίς πουκάμισο, παπούτσια ή κάλτσες για να καθαρίσουν καμινάδες. Όταν επέστρεφαν στο σπίτι, αναγκάζονταν συνήθως να καθαρίζουν τις σκάλες και να κάνουν κάθε είδους αγγαρεία πριν να λάβουν το φτωχικό τους γεύμα».¹⁶²³ Επίσης, υπάρχουν αναφορές για περιπτώσεις στις οποίες οι γονείς πούλησαν τα ίδια τους τα παιδιά σε έναν καπνοδοχοκαθαριστή εξαιτίας της φτώχειας τους αλλά και για περιπτώσεις στις οποίες καπνοδοχοκαθαριστές απήγαγαν τα παιδιά που στη συνέχεια μαθήτευαν δίπλα

¹⁶¹⁹ *Sweep, soot o! or, some accounts of little Jem, the chimney sweeper and his benefactress*, Λονδίνο, Printed and sold by J. Marshall, 1797?.

¹⁶²⁰ Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η μπαλλάντα με τίτλο «Jack ο καπνοδοχοκαθαριστής» η οποία βρέθηκε σε 6 εκδόσεις. Σε μία από τις εκδόσεις αντί για Jack αναφέρεται το όνομα Sa-m Hall και σε μία άλλη Jack Hall, «Jack the chimney sweep» (1819-1859), *BBO* Round Number 369.

¹⁶²¹ «Poor little sweep» (?), *BBO* Round Number V16079, Edition Bod16079.

¹⁶²² Γνωστή και ως Mother Browning.

¹⁶²³ *The Gentleman's Magazine and Historical Chronicle* 72 (1802), σελ. 1071.

τους.¹⁶²⁴ Αποτυπώσεις των ίδιων ανησυχιών βρέθηκαν και στα λόγια κείμενα της εποχής, όπως για παράδειγμα ένα ποίημα του γνωστού ποιητή Montgomery το οποίο «αναφέρεται στις περιπέτειες ενός παιδιού, ενός ευπρεπούς ατόμου, που κλάπηκε από τους γονείς του όταν ακόμα δεν ήταν τεσσάρων χρονών, και πωλήθηκε από αθίγγανους σε έναν καπνοδοχοκαθαριστή για πέντε γκινέες» για τον οποίον εργαζόταν μέχρι την τυχαία επανένωση με την οικογένειά του.¹⁶²⁵

Το αντίστοιχο κυρίαρχο αφήγημα που αφορά στους ανθρακωρύχους στοιχειοθετείται κυρίως γύρω από τις δημοσιεύσεις που ακολούθησαν την επίσημη έκθεση της επιτροπής και περιλαμβάνει εκτός από τη φτώχεια, ανηθικότητα αλλά και αγνότητα, μαχητικότητα, κίνδυνο και θάνατο. Σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση της κοινής γνώμης διαδραμάτισε ο σε αρκετά σημεία υπερβολικός τρόπος με τον οποίον ο Τύπος παρουσίασε την επίσημη κυβερνητική έκθεση του 1842.¹⁶²⁶ Παράλληλα με τέτοιου είδους δημοσιεύματα, όπως και στην περίπτωση των καπνοδοχοκαθαριστών, δημοσιεύονται ποιήματα τα οποία όμως αναφέρονται κυρίως στις δυσκολίες της ζωής του ανθρακωρύχου και στα πολυάριθμα εργατικά ατυχήματα.¹⁶²⁷

Οι έντυπες λαϊκές μπαλλάντες, όμως, αν και βρέθηκαν ελάχιστες με πρωταγωνιστές μικρούς ανθρακωρύχους, δίνουν τη δικιά τους εικόνα. Χαρακτηριστική είναι η μπαλλάντα με τίτλο «Ο μικρός Τζιμ, ο ανθρακωρύχος».¹⁶²⁸ Το τραγούδι ξεκινάει με την περιγραφή του σπιτιού, το οποίο είναι σε πολύ άσχημη κατάσταση αλλά παρόλα αυτά είναι τακτοποιημένο και καθαρό. Ο μικρός ανθρακωρύχος παρουσιάζεται στο κρεβάτι του λίγο πριν αποβιώσει. Δίπλα του η μητέρα του, τον φροντίζει και προσεύχεται βουβά για να μην τον ενοχλήσει. Στη συνέχεια, το παιδί αφήνει την τελευταία πνοή του. Ο πατέρας, ο οποίος είναι κι εκείνος ανθρακωρύχος, επιστρέφει σπίτι και μαθαίνει τα άσχημα νέα. Η μπαλλάντα τελειώνει με τους συντετριμμένους γονείς να θρηνούν το νεκρό γιο τους και να

¹⁶²⁴ James Cross Giblin, *Chimney Sweeps Yesterday and Today*, Νέα Υόρκη, Harper Collins, 1982, σελ. 15-16.

¹⁶²⁵ Humanitas, «Chimney-Sweeps», *The Kaleidoscope: or, Literary and scientific mirror*, τόμος 8 (409), 29 Απριλίου 1828, σελ. 360. Το ίδιο ζήτημα τίθεται στην μπαλλάντα με τίτλο «Ο φτωχός μικρός καθαριστής». «The poor little sweep» (1813-1866), *BBO Roud Number 2672* και «The little sweep» (1840-1866), *BBO Roud Number V11141*, Edition-Bod13601.

¹⁶²⁶ Diana Garrisi, «The Victorian press coverage of the 1842 report on child labour. The metamorphosis of images», *Early Popular Visual Culture* 15:4, (2017), 442-478.

¹⁶²⁷ «A Letter from the dead to the living, or, The collier boy and his mother : being an account of the dreadful inundation of Heaton Colliery on May 3rd, 1815 by which forty-one men and thirty-four boys lost their lives, Newcastle-upon-Tyne, 1841· «THE COLLIER BOY», *The Sunday at Home : A Family Magazine for Sabbath Reading*, 610 (1866), σελ. 15-16· «THE COLLIER BOY» *Quiver*, 1:3 (1865), σελ. 44· «A COLLIER BOY TO HIS MOTHER» *Quiver* 43 (1862), σελ. 326.

¹⁶²⁸ «Little Jim, the collier boy» (1840-1901), *BBO Roud Number V503*.

παρακαλούν τον θεό να συναντήσουν ξανά τον δικό τους, τον μικρό δύστυχο Τζιμ στον παράδεισο.¹⁶²⁹ Στους στίχους του τραγουδιού δεν γίνεται ευθέως λόγος για την παιδική εργασία. Ο τίτλος, όμως, καθώς και το γεγονός ότι ο πατέρας είναι και ο ίδιος ανθρακωρύχος οδηγούν με σχετική ασφάλεια στο συμπέρασμα ότι το αγόρι εργαζόταν πλάι στο πατέρα του, όπως έκαναν και πολλά άλλα παιδιά.¹⁶³⁰

Εικόνα 67 «Ο μικρός Jim, το αγόρι ανθρακωρύχος» (1858-1885)¹⁶³¹

Μία σημαντική διαφορά που παρατηρείται στο αφήγημα αυτό σε σχέση με τους καπνοδοχοκαθαριστές είναι η απουσία του χαρακτήρα του ευεργέτη. Οι μικροί ανθρακωρύχοι πρέπει να στηριχτούν στη μαχητικότητά τους. Στην περίπτωση των καπνοδοχοκαθαριστών υπήρχε μία σχετική ομοιογένεια στον τρόπο πρόσληψης της εργασιακής ταυτότητας. Αυτό όμως δεν συμβαίνει στην περίπτωση των ανθρακωρύχων. Τα δημοσιεύματα του Τύπου προέτασαν διαφορετικά χαρακτηριστικά από εκείνα που κυριαρχούσαν σε λαϊκότερα μέσα, όπως οι μπαλλάντες, τονίζοντας τη διάσταση ανάμεσα στις σχετικές προσλήψεις των μεσαίων και ανώτερων στρωμάτων από τη μία και των χαμηλότερων τάξεων από την άλλη. Σε

¹⁶²⁹ «... Η πόρτα του αγροκτήματος ήταν ανοιχτή-
Ακούγονται τα βήματα του ανθρακωρύχου,
Ο πατέρας και η μητέρα συναντιούνται,
Αλλά κανείς από τους δύο δεν λέει λέξη.
Εκείνος ήξερε ότι όλα είχαν τελειώσει,

Ήξερε ότι το παιδί ήταν νεκρό», «Little Jim, the collier boy» (1840-1901), BBO Roud Number V503.

¹⁶³⁰ United Association of Colliers, *A Voice from the Coal Mines: or, A Plain Statement of the Various Grievances of the Pitmen of the Tyne and Wear: Addressed to the Coal Owners, their Head Agents, and a Sympathetic Public, by the Colliers of the United Association of Durham and Northumberland*, South Shields, Printed by J. Clark, 1825, σελ. 35-36:

«It is well known, that many of the colliers would literally die for want, if they did not take their children to work, almost as soon as they can speak and walk. Think what a trial this must be to an intelligent man, to have his dear children immured for 14 hours every day in the gloomy dungeon. How he must deplore the necessity of his situation, which compels him to rob his children of *ease, education and comfort*, in order to procure a present and scanty existence. Without thus, doing violence to his feelings, in sending his children to work, he, and the rest of his family, must forego every comfort of life».

¹⁶³¹ «Little Jim, the collier boy» (1858-1885), BBO Roud Number V7863, Edition Bod 5061.

αντίθεση με την περίπτωση των ανθρακωρύχων, που η παιδική εργασία σε γενικές γραμμές αποσιωπήθηκε από τις μαλλάντες, η εργασία των παιδιών καπνοδοχοκαθαριστών προβάλλεται σε μεγάλο βαθμό. Το στοιχείο που πιθανόν διαφοροποιεί τις δύο περιπτώσεις είναι ο συχνά αναγκαστικός ή ακόμα και βίαιος αποχωρισμός του παιδιού από την οικογένειά του σε αντιδιαστολή με την απόφαση της εργασίας στο επικίνδυνο ορυχείο. Για τα τραγούδια ο «κακός καπνοδοχοκαθαριστής» είναι πιο εύκολος στόχος από τους ίδιους τους γονείς ή τους ιδιοκτήτες ορυχείων.

Συμπερασματικά, η εξέταση σχετικών δημοσιευμάτων στον τύπο, των αλληπάληλων νομοθετικών κειμένων όπως και έργων λόγιου και λαϊκού λόγου φανερώνει τη διάσταση των απόψεων ανάμεσα στη μεσοαστική και ανώτερη με την εργατική τάξη, τις διαφοροποιήσεις αλλά και τις ομοιότητες στον τρόπο με τον οποίο προσλαμβάνονται οι δύο υπό εξέταση εργασιακές ταυτότητες. Εξίσου σημαντική είναι η ανάδειξη των τρόπων με τους οποίους αποτυπώνεται σε αυτές τις πηγές η εμπειρία του παιδιού ανθρακωρύχου και του παιδιού καπνοδοχοκαθαριστή, αποδεικνύοντας ότι η εμπειρία της παιδικής εργασίας για τα ίδια τα παιδιά και για τις οικογένειές τους δεν διαφοροποιείται μόνο από την ηλικία και το φύλο του παιδιού αλλά ακόμα περισσότερο από το είδος της εργασίας και από το κατά πόσο αυτό επιτρέπει την παραμονή και την εργασία του παιδιού στο δικό του σπίτι ή με μέλη της οικογένειάς του. Παρά τις αρκετές ομοιότητες που παρατηρήθηκαν στην εμπειρία των παιδιών στα ορυχεία και στις καμινάδες, όπως η ένδεια και οι επικίνδυνες συνθήκες εργασίας, οι τρόποι πρόσληψης της παιδικής εργασίας καθώς και τα στερεότυπα που αφορούν στις συγκεκριμένες εργασιακές ταυτότητες διαφοροποιήθηκαν. Σημαντικό ρόλο σε αυτό διαδραμάτισε το διαφορετικό πλαίσιο της κάθε εργασίας: από τη μία βρίσκεται ο σχεδόν απαρχαιωμένος θεσμός της μαθητείας, από την άλλη η ελεύθερη εργασία στον αναπτυσσόμενο και σαφώς πιο κερδοφόρο για τα αφεντικά κλάδο της εξόρυξης. Τα διαφορετικά οικονομικά μεγέθη έθεταν υπό άλλους όρους τη διαπραγμάτευση τόσο σε επίπεδο νομοθεσίας όσο και σε επίπεδο διαμόρφωσης νοοτροπιών. Η κοινή γνώμη στην περίπτωση των καπνοδοχοκαθαριστών στράφηκε εναντίον των αφεντικών, ενώ στην περίπτωση των ορυχείων το θέμα της εκμετάλλευσης των παιδιών υποσκελίστηκε σε έναν βαθμό από το ζήτημα της ηθικής των ίδιων των εργαζομένων.

Οι αλλαγές που έλαβαν χώρα στην παιδική και νεανική ηλικία κατά την υπό εξέταση περίοδο σχετίζονται και με τις αλλαγές στις συντεχνίες και ειδικότερα με τον

θεσμό της μαθητείας.¹⁶³² Συγκεκριμένα, η ιστορική έρευνα έχει προτείνει ερμηνείες της παρακμής του εν λόγω θεσμού στο πλαίσιο των ευρύτερων οικονομικών και δημογραφικών αλλαγών.¹⁶³³ Κεντρικός ρόλος στην παρακμή του θεσμού έχει αποδοθεί στον καπιταλισμό καθώς όπως έχει επισημανθεί «η καπιταλιστική οργάνωση της βιομηχανίας ήταν εχθρική προς τη μαθητεία και η επιτάχυνση της εξάπλωσης της μίας συνεπαγόταν την επιτάχυνση της διάλυσης της άλλης».¹⁶³⁴ Πράγματι, το καπιταλιστικό σύστημα δεν θα μπορούσε παρά να είναι εχθρικό προς κάθε προσπάθεια ελέγχου της παραγωγής από τις συντεχνίες. Παρόλα αυτά, ο διάλογος σχετικά με τις απαρχές της παρακμής του θεσμού της μαθητείας είναι έντονος αφού έχουν εκφραστεί αντικρουόμενες απόψεις που την τοποθετούν σε διαφορετικά χρονικά σημεία, από τις πρώτες δεκαετίες του 18^{ου} έως τις πρώτες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα.¹⁶³⁵

Η νομοθεσία με τη μορφή των Νόμων περί Εργοστασίων και των Νόμων περί Εκπαίδευσης, σε συνδυασμό με την αναγνώριση από την πλευρά των γονέων των σχετικών πλεονεκτημάτων που είχε η εκπαίδευση έναντι της εργασίας των παιδιών, καθιέρωσε ένα νέο μοντέλο ζωής στο οποίο η έμμισθη παιδική εργασία ήταν σαφώς άλλα όχι εντελώς περιορισμένη.¹⁶³⁶ Η μπαλλάντα υπό τον τίτλο «Έρχονται καλές μέρες αγόρια» είναι ένα τραγούδι το οποίο μιλάει για τις καλύτερες εποχές που έρχονται όχι μόνο για τα παιδιά αλλά για ολόκληρη την κοινωνία:

«...έρχονται καλές μέρες-
τα μικρά παιδιά δεν θα μοχθούν,
κάτω ή πάνω από το έδαφος,
Στις καλές μέρες που έρχονται.
... που θα παίζουν σε ένα λιβάδι γεμάτο υγεία,
Εωσότου τα άκρα και το μυαλό τους να δυναμώσουν-
Και το καθένα θα διαβάζει και θα γράφει,
Κάντε υπομονή λίγο ακόμα...»¹⁶³⁷

¹⁶³² Γενικά για τον θεσμό της μαθητείας και τη θέση του μαθητευόμενου στην «οικογένεια-νοικοκυριό» βλ. παραπάνω, κεφάλαιο 2, σελ. 173-189. Για τον θεσμό της μαθητείας σε σχέση με την παιδική εργασία έργο σταθμός θεωρείται το Olive Jocelyn Dunlop και Richard Douglas Denman, *English Apprenticeships and Child Labour: A History with a supplementary section on the modern problems of juvenile labour*, Νέα Υόρκη, The Macmillan Company, 1912.

¹⁶³³ Snell, *Annals...*, σελ. 231-232.

¹⁶³⁴ Dunlop και Denman, *English Apprenticeships and Child Labour...*, σελ. 225.

¹⁶³⁵ Για την παρουσίαση της σχετικής αντιπαράθεσης βλ. Snell, *Annals...*, σελ. 228-230.

¹⁶³⁶ Cunningham, *Time, Work and Leisure...*, σελ. 3.

¹⁶³⁷ «There's a good time coming boys» (1797-1889), *BBO Roud Number V15607*.

Πράγματι, η ζωή των ανθρώπων διαφοροποιούταν πολύ από το αν διαβιούσαν στην πόλη ή στην ύπαιθρο αλλά και από τη θέση τους στην κοινωνική ιεραρχία. Σε αυτούς τους παράγοντες πρέπει να προστεθεί το φύλο και η εργασιακή ταυτότητα. Το φύλο όπως έγινε σαφές προσδιόριζε σε μεγάλο αλλά όχι σε απόλυτο βαθμό την εργασιακή ταυτότητα. Ο Hailwood υποστηρίζει ότι οι ιστορικοί έχουν υπερεκτιμήσει τον ρόλο που κατέχει η συνείδηση της εργασιακής ειδικότητας («craft-specific consciousness») στη συγκρότηση της βασισμένης στην εργασία ταυτότητας («work-based identity») των ανθρώπων της πρώιμης νεότερης αλλά και της νεότερης περιόδου.¹⁶³⁸ Το επιχείρημα αυτό στηρίζεται στο ότι ευρείς και περιεκτικοί όροι όπως ο όρος «τεχνίτης-μικρέμπορος» είχαν ουσιαστικό λόγο ύπαρξης στον λόγο της εποχής. Επίσης, ο Hailwood αναδεικνύει τους τρόπους με τους οποίους οι ευρύτερες αλλαγές στην οικονομία του 17^{ου} αιώνα και ειδικότερα η εντατικοποίηση της εμπορευματοποίησης και οι ολοένα πιο πολύπλοκες οικονομικές σχέσεις επέδρασαν στην ταυτότητα της συγκεκριμένης ομάδας. Διακρίνοντας στις μπαλλάντες το αντιθετικό ζεύγος του «σκληρά εργαζόμενου τεχνίτη-μικρεμπόρου» και του «σπάταλου gentleman», καταλήγει στο συμπέρασμα ότι παρόλο που διαφαίνεται η αύξηση του κοινωνικού κεφαλαίου του πρώτου, τελικά η αγορά παρουσιάζεται ως πεδίο ευκαιριών αλλά και απειλής εξαιτίας των πολύπλοκων και εύθραυστων οικονομικών σχέσεων. Η μελέτη περισσότερων εργασιακών ομάδων όπως παρουσιάστηκαν στο παρόν κεφάλαιο επιβεβαίωσε σε έναν βαθμό τη θέση του Hailwood αλλά παράλληλα ανέδειξε και άλλα στοιχεία που πρέπει να ληφθούν υπόψη όταν εξετάζονται ευρείες ομάδες εργαζομένων.

Πράγματι, οι στερεοτυπικές αναπαραστάσεις των «τεχνιτών-μικρεμπόρων» που εντοπίστηκαν συγκροτήθηκαν σε μεγάλο βαθμό γύρω από κάποια κοινά χαρακτηριστικά και βασίστηκαν σε παρόμοιες ομάδες ιδανικών. Παρόλα αυτά, δεν πρέπει να υποτιμηθεί ο σημαντικός ρόλος του χώρου της εργασίας. Για παράδειγμα, όπως έχει ήδη αναφερθεί, οι ομάδες των τεχνιτών που εργάζονταν στο πλαίσιο ενός εργαστηρίου συνδέθηκαν με διαφορετικές στερεοτυπικές αναπαραστάσεις από εκείνες των περιπλανώμενων τεχνιτών. Αξίζει να θυμηθεί κάποιος πώς περιγράφονταν στις μπαλλάντες από τη μία οι παπουτσήδες και οι σιδηρουργοί και από την άλλη οι γανωματάδες και οι βαρελοποιοί. Εκτός από τον χώρο εργασίας,

¹⁶³⁸ Ο Hailwood χρησιμοποιεί τον όρο «βασισμένη στην εργασία ταυτότητα» εναλλακτικά του όρου «εργασιακή ταυτότητα» καθώς θεωρεί τον πρώτο πιο λειτουργικό.

ένας ακόμα διαφοροποιητικός παράγοντας είναι η θέση που κατέχει ο εργαζόμενος στην ιεραρχία τη δεδομένη στιγμή. Διαφορετικές κατηγορίες χαρακτηριστικών χρησιμοποιούνται για τους αρχιμάστορες και διαφορετικές για τους μαθητευόμενους παρόλο που μοιράζονται τον ίδιο χώρο εργασίας και φέρουν την ίδια εργασιακή ταυτότητα.¹⁶³⁹ Ένας τρίτος παράγοντας διαφοροποίησης στο πλαίσιο μίας κοινής εργασιακής ταυτότητας είναι το φύλο. Οι γυναίκες και η γυναικεία εργασία, όπως έχει ήδη αναφερθεί, σε γενικές γραμμές υπο-εκπροσωπούνται στις μπαλλάντες, αλλά ακόμα και από τα σχετικά λίγα παραδείγματα γίνεται σαφές ότι η κυρίαρχη αναπαράσταση των γυναικών που εργάζονται σε έναν κλάδο δεν ταυτίζεται απαραίτητα με την αντίστοιχη ανδρική. Επομένως, η συζήτηση σχετικά με την εργασιακή ταυτότητα στη βάση μίας ευρύτερης εργασιακής ομάδας, όπως για παράδειγμα των «τεχνιτών-εμπόρων», μπορεί και οφείλει να λάβει υπόψη τους παράγοντες του χώρου εργασίας, της θέσης του εργαζόμενου στην ιεραρχία και του φύλου.

Οι περασμένες «καλές εποχές» είναι αγαπητό θέμα των μπαλλαντών κυρίως του πρώτου μισού του 19^{ου} αιώνα. Η «χρυσή εποχή» συνδέεται συνήθως με τις καλύτερες συνθήκες εργασίας των προηγούμενων χρόνων και αντιδιαστέλλεται με την οικονομική παρακμή και τις νέες νομοθεσίες.¹⁶⁴⁰ Ο Carlo Ginzburg έχει γράψει σχετικά:

«Στις κοινωνίες που βασίζονται στη προφορική παράδοση, η μνήμη της κοινότητας τείνει άθελά της να μεταμφιέζεται και να ξανά απορροφά τις αλλαγές. Στη σχετική δηλαδή πλαστικότητα της υλικής ζωής αντιστοιχεί μία τονισμένη ακινησία της εικόνας του παρελθόντος. Τα πράγματα ήταν πάντα έτσι· ο κόσμος είναι αυτός που είναι. Μονάχα στις περιόδους οξύτατου κοινωνικού μετασχηματισμού προβάλλει η μυθική γενικά εικόνα ενός παρελθόντος διαφορετικού και καλύτερου – ένα πρότυπο τελειότητας, μπροστά στο οποίο το παρόν φαντάζει σαν ξεπεσμός, σαν εκφυλισμός. «Όταν έσκαβε ο Αδάμ και έκλωθε η Εύα, ποιος ήταν

¹⁶³⁹ Να σημειωθεί ότι παρόλο που στις μπαλλάντες αυτά τα ζητήματα τίθενται πολύ σχηματικά, στην πραγματικότητα οι παράγοντες του χώρου της εργασίας, η ιεραρχία αλλά και το είδος της εργασίας διαπλέκονται οδηγώντας στη συγκρότηση διαφορετικών εργασιακών ταυτοτήτων. Βλ και Μαρία Παπαθανασίου, *Διαδρομές και Ταυτότητες Περιπλανώμενων Τεχνιτών, Δύο ζαχαροπλάστες στην Ευρώπη του 19^{ου} αιώνα*, Αθήνα, Σμίλη, 2012.

¹⁶⁴⁰ Βλ. «The good old days of Adam & Eve» ή «The days when we were boys» ή «New version of Adam & Eve» (1813-1899), *BBO* Roud Number 7836. Το έργο αυτό έχει 16 εκδόσεις οι οποίες όμως δεν είναι πανομοιότυπες. Οι διαφορές είναι πολλές σε σημείο να μπορούν να θεωρηθούν διαφορετικά τραγούδια. Παρόλα αυτά η θεματολογία τους είναι κοινή.

ευγενής;» Τότε ο αγώνας για το μετασχηματισμό της κοινωνικής διάταξης γίνεται μία συνειδητή απόπειρα επιστροφής σ' εκείνο το μυθικό παρελθόν.»¹⁶⁴¹

Ο Ginzburg αναφέρεται στην προφορική κουλτούρα αλλά αυτή η σκέψη αφορά και τις μπαλλάντες οι οποίες αν και είναι έντυπες αποτελούν αναπόσπαστο μέρος της προφορικής κουλτούρας της υπό εξέταση περιόδου.

Το δίπολο εργασία και υπερηφάνεια από τη μία και εργασία και μόχθος από την άλλη όπως εκφράζεται από τα δρώντα υποκείμενα των τραγουδιών αναδεικνύει ακόμα περισσότερο τη σύνδεση της ανδρικής εργασίας με τη δημόσια σφαίρα και της γυναικείας με την ιδιωτική, εντός του νοικοκυριού, αποστερώντας από τις γυναίκες την κοινωνικοποίηση εκτός αυτού και επομένως την αίσθηση μίας συλλογικότητας βασισμένης στην κοινή εργασιακή ταυτότητα. Αυτό δεν σημαίνει, βέβαια, ότι οι γυναίκες που απασχολούνταν εντός του νοικοκυριού είτε λαμβάνοντας μισθό είτε όχι ζούσαν και εργάζονταν απομονωμένες. Αντιθέτως, έχει γίνει ήδη λόγος για τον ρόλο που κατείχαν στην οικογένεια-νοικοκυριό ως μητέρες, κόρες, χήρες ή υπηρέτριες καθώς και τη σχέση αλληλοβοήθειας και αλληλεγγύης που ήταν δυνατό να αναπτυχθεί στο πλαίσιο της καλής γειτονίας. Στις μπαλλάντες, όμως, μολονότι όπως έγινε σαφές οι γυναίκες στο πλαίσιο του νοικοκυριού αναλάμβαναν την εκτέλεση διαφορετικών εργασιών, δεν εντοπίστηκαν παραδείγματα γυναικών οι οποίες να αναπτύσσουν συλλογική εργασιακή ταυτότητα, παρόλο που η εργασία των ανδρών σε αυτόν τον κλάδο τους απέφερε τη συνείδηση της εργασιακή ταυτότητας. Στις περιπτώσεις εκείνες που οι γυναίκες εργάζονται εκτός σπιτιού η εργασία τους αποτελεί συνήθως όχι στοιχείο υπερηφάνειας αλλά αφορμή για ψόγο.

Τέλος, η εργασιακή ταυτότητα με τη σειρά της εκτός από το ότι καθόριζε την κοινωνική θέση του ατόμου, διαμόρφωνε την εμπειρία του όχι μόνο κατά τις ώρες εργασίας αλλά σε έναν βαθμό και κατά τις ώρες εκτός αυτής, σε σωματικό αλλά και συμβολικό επίπεδο. Η σκληρή εργασία άφηνε τα σημάδια της στο σώμα των εργαζομένων. Παράλληλα, όμως, δημιουργούσε με τον έναν ή τον άλλον τρόπο εστίες μικρο-πολιτικής εντός και εκτός του εργασιακού χώρου, με χαρακτηριστικά παραδείγματα εκείνα του εργαστηρίου του «ριζοσπάστη παπουτσή» και του «τίμιου εμπόρου» στο καπηλειό. Η κοινωνική διαστρωμάτωση με την αριστοκρατία στην κορυφή και τους εργαζόμενους και τους φτωχούς στο κάτω μέρος ήταν σαφής στα

¹⁶⁴¹ Carlo Ginzburg, *Το Τυρί και τα Σκουλήκια, Ο κόσμος ενός μιλωνά του 16^{ου} αιώνα*, μτφρ. Κώστας Κουρεμένος, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2008 [1994], σελ. 159.

μάτια των συγχρόνων. Αυτό που άλλαξε, όμως, κατά την πορεία του 18ου αιώνα ήταν η διεύρυνση των μεσαίων στρωμάτων (middling sort) τόσο σε επίπεδο αριθμητικό όσο και σε επίπεδο επιρροής και η προσπάθειά τους να διαχωρίσουν τον εαυτό τους από τον υπόλοιπο πληθυσμό η οποία διαποτίζει τις έντυπες λαϊκές μπαλλάντες.¹⁶⁴² Ειδικότερα, οι πληροφορίες που παρέχουν οι μπαλλάντες που σχετίζονται με την εργασία μιλούν περισσότερο για τα χαμηλότερα και τα μεσαία στρώματα που από τη μία κατακρίνουν την απληστία, την αισχροκέρδεια και την εκμετάλλευση και από την άλλη διεκδικούν τη θέση τους στον μεταβαλλόμενο κόσμο συγκροτώντας και προβάλλοντας την εξιδανικευμένη πολλές φορές ταυτότητά τους.

¹⁶⁴² Βλ. Margret R. Hunt, *The Middling Sort: Commerce, Gender and the Family in England, 1680-1780*, Berkeley, University of California Press, 1996.

Μέρος Γ΄ Το αξιακό σύμπαν των μπαλλαντών

4. Η τιμή της οικογένειας και η εργασιακή ηθική

Στην μπαλλάντα με τίτλο «Ο σκληρός ιππότης και η τυχερή κόρη του αγρότη» εμπλέκονται πολλοί χαρακτήρες από διαφορετικά κοινωνικά στρώματα.¹⁶⁴³ Πρόκειται για μία εκτενή και σχετικά περίπλοκη αφήγηση στην οποία ενσωματώνονται αρκετά παραμυθιακά στοιχεία, γεγονός που οδηγεί στην αναγωγή του συγκεκριμένου τραγουδιού στη λαϊκή παράδοση. Η ιστορία ξεκινά με μία πολυμελή αγροτική οικογένεια η οποία ζούσε ευτυχισμένη. Στη συνέχεια, όμως, οι οικονομικές δυσχέρειες την έφεραν σε δύσκολη θέση, ενώ παράλληλα «τα παιδιά ερχόντουσαν πιο γρήγορα από το ασήμι ή το χρυσάφι» με αποτέλεσμα οι γονείς «με δάκρυα στα μάτια» να δεχτούν την πρόταση ενός ιππότη και να αποχωριστούν το έβδομο παιδί τους, ένα κορίτσι, που μόλις είχε γεννηθεί. Ο ιππότης παραχώρησε στους γονείς τρεις χιλιάδες λίρες και τη διαβεβαίωση για μία καλύτερη ζωή καθώς ο ίδιος ήταν ευγενής. Ο τελευταίος, όμως, είχε άλλα σχέδια για το βρέφος καθώς σύμφωνα με τα άστρα και άλλους οίωνους που ο ίδιος ερμήνευσε, η μοίρα του εν λόγω βρέφους ήταν να γίνει σύζυγός του.

Σε κανένα σημείο της μπαλλάντας δεν αναφέρεται ρητά αλλά από την πορεία της ιστορίας γίνεται σαφές ότι ο ιππότης ήταν άρα πολύ δυσαρεστημένος με αυτήν την πρόβλεψη και ως εκ τούτου προσπάθησε με κάθε τρόπο να αλλάξει τη μοίρα που ο ίδιος είχε προβλέψει. Η αιτία για την έντονη δυσφορία του πιθανότατα έγκειται στην ταπεινή καταγωγή της μέλλουσας συζύγου. Αρχικά, ο βασικός πρωταγωνιστής προσπαθεί να αλλάξει το πεπρωμένο του επιχειρώντας να πνίξει το κοριτσάκι στο ποτάμι. Για καλή τύχη, το κοριτσάκι βρίσκει έναν ψαράς ο οποίος μαζί με τη γυναίκα του, όντας άτεκνοι, μεγαλώνουν το μωρό σαν να ήταν δικό τους παιδί. Στην ηλικία των έντεκα ετών «η γλυκιά ομορφιά» του κοριτσιού είχε αρχίσει να φαίνεται. Μία μέρα η γυναίκα στέλνει τη μικρή να φωνάζει τον ψαρά από το καπηλειό. Τότε όλοι οι κύριοι απόρησαν πώς είναι δυνατόν ο ψαράς να έχει μία τόσο όμορφη κόρη και τότε

¹⁶⁴³ Τα αποσπάσματα που παραθέτονται προέρχονται από την μπαλλάντα «THE / CRUEL KNIGHT / And the Fortunate Farmer's Daughter» (?), NLB, Crawford EB.653, *EBBA* 33256, όμως το τραγούδι αυτό σώζεται και στις εξής εκδόσεις: «The CRUEL KNIGHT / And the Fortunate Farmer's Daughter» (1775?) HL, HEH 289779, *EBBA* 32511, «The CRUEL KNIGHT, / And the Fortunate Farmer's Daughter» (1756-1790), BL, Roxburghe 3.508-3.509, *EBBA* 31212, «The CRUEL KNIGHT, / And the Fortunate Farmer's Daughter» (?), NLS, Crawford EB.654, *EBBA* 33257, THE CRUEL KNIGHT. / Or, the Fortunate Farmer's Daughter» (1787-1863?), NLS, Crawford EB.652, *EBBA* 33255.

εκείνος τους αφηγήθηκε την ιστορία. Την ιστορία ακούει και ο ιππότης ο οποίος έτυχε να βρίσκεται εκεί και για ακόμα μία φορά καταστρώνει σχέδιο εξόντωσης της μικρής. Καταφέρνει και την παίρνει από τους θετούς γονείς της και λίγο αργότερα τη στέλνει στον ευγενή και πολύ πλούσιο αδελφό του με τη συνοδεία ενός άντρα. Κατά τη διανυκτέρευσή τους σε ένα κατάλυμα, εισβάλλει ένας ληστής ο οποίος ψάχνοντας στις αποσκευές δεν βρίσκει τίποτα πολύτιμο. Βρίσκει όμως ένα γράμμα με οδηγίες προς τον αδελφό του ιππότη σχετικά με τη δολοφονία του κοριτσιού. Ο ληστής το διάβασε και «είχε τόση χάρη» ώστε να το αντικαταστήσει με ένα άλλο το οποίο παρουσίαζε την κοπέλα να ανήκει στην τάξη των ευγενών και περιελάμβανε οδηγίες για τη σωστή ανατροφή της με τις φροντίδες των υπηρετών και καλή μόρφωση με το αζημίωτο.

Μετά από έναν χρόνο ο «σκληρός ιππότης» επισκέφτηκε τον αδελφό του και με μεγάλη έκπληξη και οργή διαπίστωσε ότι το νεαρό κορίτσι ήταν ακόμη ζωντανό. Στη συνέχεια, οδηγεί το κορίτσι στη θάλασσα και ετοιμάζεται να το σκοτώσει αλλά επηρεασμένος από το κλάμα και τις παρακλήσεις του αποφασίζει να κάνει κάτι άλλο αντ' αυτού. Βγάζει από το δάχτυλό του ένα δαχτυλίδι και αφού ζητάει από την κοπέλα να το κοιτάξει προσεκτικά το πετάει μακριά στη θάλασσα. Έπειτα, την απειλεί να μην βρεθεί ξανά μπροστά του παρά μόνο αν του φέρει πίσω το δαχτυλίδι και την εγκαταλείπει εκεί.¹⁶⁴⁴ Η κοπέλα μετά από μεγάλη περιπλάνηση και πολλές κακουχίες βρίσκει ένα αγροτόσπιτο όπου την περιθάλπουν και στη συνέχεια της βρίσκουν μία θέση υπηρέτριας σε ένα σπίτι ευγενών. Εκεί, της ανατίθεται η θέση της μαγειρίσσας, φέρεται με «σεμνή χάρη» και αφήνει πίσω της το παρελθόν. Μία μέρα, καθαρίζοντας ένα ψάρι, ανακτά το δαχτυλίδι του ιππότη αλλά δεν το μοιράζεται με κανέναν. Συνέχισε να εργάζεται σε σημείο που να ξεχωρίσει από όλες τις άλλες κοπέλες και να κερδίσει την εύνοια της ευγενούς κυρίας της. Η τελευταία αναγνώρισε κάποιο βαθμό ευγενικής καταγωγής στη νεαρή και την προήγαγε σε συνοδό της. Λίγο καιρό μετά ο «σκληρόκαρδος ιππότης» εμφανίστηκε συνοδεία διάσημων προσώπων. Η κοπέλα ντυμένη με πολυτελή ενδύματα του προκαλεί έντονο ενδιαφέρον και ο ιππότης ζητά από την κυρία της να πάνε μία βόλτα κατ' ιδίαν. Τότε, αποκαλύπτεται η αλήθεια και ο ερωτευμένος πια ιππότης ζητάει συγχώρεση και με χαρά πλέον αποδέχεται το πεπρωμένο του. Η αφήγηση τελειώνει με τον γάμο του ζευγαριού στον

¹⁶⁴⁴ Το επεισόδιο αυτό με το δαχτυλίδι και την ανάκτησή αυτού υπογραμμίζει ακόμα περισσότερο το παραμυθιακό στοιχείο της συγκεκριμένης μπαλλάντας και τους δεσμούς της με τη λαϊκή και πιθανόν με την κλασική παράδοση, βλ. λόγου χάρη Ηρόδοτος, «Η ιστορία του Πολυκράτη», *Ιστορία* III 39-43.

οποίο παραβρέθηκαν οι βιολογικοί και οι θετοί γονείς της κοπέλας αφότου ο ιππότης ζήτησε συγχώρεση για τις προγενέστερες πράξεις του·

*«Κι έτσι όλοι ήταν πολύ χαρούμενοι που είδαν,
Την μικρή κόρη του αγρότη να γίνεται κυρά»*

Η παραπάνω αφήγηση βρίθει στερεοτυπικών χαρακτήρων όπως ο φτωχός αγρότης που καλείται να θρέψει τα πολυάριθμα παιδιά του, ο καλόκαρδος ψαράς, ο ιππότης που αν και κακός κρατά τον λόγο του, ο υπάκουος αδελφός και ο ευσυνείδητος ληστής. Ακόμα, μέσα από τους στίχους προβάλλονται τυπικά μοτίβα όπως η σκληρή δουλειά που ανταμείβεται και το φτωχό κορίτσι που για να βιοποριστεί γίνεται υπηρέτρια. Η μπαλλάντα αυτή, λοιπόν, δείχνει πώς ακόμα και μία γνωστή ιστορία όπως αυτή του χαμένου δαχτυλιδιού, μπορεί να αξιοποιηθεί από τους συγγραφείς μπαλλαντών και να μετουσιωθεί σε ένα σύγχρονο εμπορικό τραγούδι, το οποίο ως γέννημα του καιρού του αναπόφευκτα ενσωματώνει αντιλήψεις της εποχής.

Οι χαρακτήρες που παρουσιάζονται στις μπαλλάντες λόγω της μικρής σχετικά έκτασής τους δεν έχουν ιδιαίτερο βάθος χωρίς αυτό να συνεπάγεται ότι είναι αδύνατο αυτό το υλικό να προσεγγιστεί με όρους ηθογραφίας και ψυχογραφίας. Όπως έχει ήδη αποδειχτεί από τα προηγούμενα κεφάλαια και από την ανάλυση πλήθους μπαλλαντών, τα τραγούδια αυτά συχνά αναφέρονται σε έντονα συναισθήματα. Τραγουδούν τη χαρά και την ευτυχία, τον έρωτα και την επιθυμία, τη λύπη και το αίσθημα της απώλειας, την απελπισία και τον πόνο, τον θυμό και την οργή. Παράλληλα, μέσα από τα λόγια και τις πράξεις τους οι πρωταγωνιστές παρουσιάζουν τον δικό τους κώδικα ηθικής, ενώ όπως έχει ήδη αναφερθεί η φωνή του αφηγητή αποκτά κατά κάποιον τρόπο τον ρόλο του Χορού στις αρχαίες ελληνικές τραγωδίες, καθώς στην πλειοψηφία των περιπτώσεων αποδεικνύεται φορέας της κοινής γνώμης και λογικής. Ταυτόχρονα, όμως, είναι και εκείνος που απευθυνόμενος στο κοινό θα δώσει το επιμύθιο, χρησιμοποιώντας το ηθικό δίδαγμα του τραγουδιού για να συμβουλευσει τους ακροατές και τους αναγνώστες. Επομένως, με τον σχολιασμό των κεντρικών χαρακτήρων και των πράξεών τους καθώς και με την παραινετική ή την αποθαρρυντική συμβουλή του αφηγητή, οι μπαλλάντες αποτελούν την ίδια στιγμή πεδίο έκφρασης των ηθικών αξιών των πρωταγωνιστών, φορέα της κοινής γνώμης και διαμορφωτή αυτής μέσω της μεταλαμπάδευσης των ηθικών κανόνων που διέπουν την κοινωνία της εποχής. Ως εκ τούτου, στόχος του τελευταίου κεφαλαίου είναι η εξέταση των αξιακών συστημάτων που προβάλλονται στις μπαλλάντες με κέντρο την οικογένεια ή/και την εργασία μέσα από την εξέταση

μελετών περίπτωσης οι οποίες αντλήθηκαν από το σύνολο του δείγματος που εξετάστηκε για τις ανάγκες της παρούσας διατριβής.¹⁶⁴⁵ Τα θέματα που αναδείχθηκαν πιο έντονα και επομένως επιλέχθηκαν για περαιτέρω ανάλυση είναι: πρώτον, η εξύμνηση του ιδανικού της εργατικότητας και η δαιμονοποίηση της οκνηρίας· δεύτερον, η σύνδεση της σεξουαλικότητας με την τιμή και την ανηθικότητα· τρίτον, το θάρρος ως βασικό χαρακτηριστικό του ηρωικού χαρακτήρα και η άσκηση βίας - με αποκορύφωμα την ανθρωποκτονία - ως βασικό χαρακτηριστικό του αντιήρωα. Τέλος, μέσω των τραγουδιών που πραγματεύονται την αντιστροφή των έμφυλων ρόλων, προσεγγίζονται οι αλλαγές στα προβαλλόμενα σχετικά ιδανικά και στις στερεοτυπικές αναπαραστάσεις.

4.1 Οι εργατικοί και οι οκνηροί: η φιλοπονία και ο ελεύθερος χρόνος

Στα τραγούδια που εξετάστηκαν και σε αρκετά από αυτά που παρουσιάστηκαν στο προηγούμενο κεφάλαιο η εργατικότητα ήταν μία αξία συνυφασμένη με την τιμή του άνδρα και την αρρενωπότητα εν γένει. Η εργατικότητα από την άλλη των γυναικών δεν προβάλλεται ως αρετή αλλά περισσότερο ως αυτονόητη υποχρέωση. Αντιθέτως, η οκνηρία παρουσιάζεται άμεσα αλλά και έμμεσα από τους στίχους των μπαλλαντών ως ένα εξαιρετικά αρνητικό χαρακτηριστικό τόσο για τους άνδρες όσο και για τις γυναίκες, ικανό να διαλύσει το νοικοκυριό. Οι μεν οκνηροί άνδρες, εκτός του ότι δεν είναι σε θέση να ικανοποιήσουν τις οικονομικές ανάγκες του νοικοκυριού τους, παρουσιάζονται επιρρεπείς στον αλκοολισμό και σε κάθε είδους καταχρήσεις. Οι δε οκνηρές γυναίκες είναι προφανώς ακατάλληλες για σύζυγοι καθώς δεν ανταπεξέρχονται στα βασικά και αυτονόητα, όπως έχει ήδη αναφερθεί, οικιακά καθήκοντα. Οι ανδρικοί και γυναικείοι χαρακτήρες που παρουσιάζονται υπό αυτούς τους όρους ανήκουν κατά κύριο λόγο, είτε αυτό δηλώνεται σαφώς είτε γίνεται φανερό από τα συμφραζόμενα, στα χαμηλότερα, στα μεσαία στρώματα και στην αναδυόμενη εργατική τάξη.

Ένα παράδειγμα στο οποίο η διαχείριση του εργασιακού χρόνου συνδέεται με το νοικοκυριό και με τις έννοιες της εργατικότητας και της οκνηρίας είναι ένα ζευγάρι μπαλλαντών που κυκλοφόρησαν παράλληλα. Η μπαλλάντα με τίτλο «Α

¹⁶⁴⁵ Η προσέγγιση του θέματος των αξιών θα μπορούσε να γίνει και μέσω της χρήσης πιο στοχευμένων λέξεων-κλειδιών. Σκόπιμα, όμως, επιλέχθηκε η αξιοποίηση των μπαλλαντών που είχαν ήδη συμπεριληφθεί στο δείγμα με τα εργαλεία που έχουν παρουσιαστεί κατά περίπτωση ώστε να διατηρηθούν τα ερευνητικά κέντρα του νοικοκυριού και της εργασίας.

Washing Day» αναφέρεται στο πλύσιμο των ρούχων. Κυκλοφόρησε στα τέλη του 18^{ου} αιώνα και γνώρισε επανεκδόσεις στο πρώτο μισό του 19^{ου} αιώνα.¹⁶⁴⁶ Ο αφηγητής είναι αρσενικού γένους και περιγράφει τη μεταμόρφωση της συζύγου του από καλή γυναίκα σε «διάβολο» τη μέρα που έχει να πλύνει τα ρούχα. Με μάλλον χιουμοριστική διάθεση αναφέρει ότι η γυναίκα εκείνη τη μέρα δέρνει τα παιδιά, τρομάζει τις γάτες και δεν ανταπεξέρχεται στα άλλα καθημερινά καθήκοντα της, όπως το μαγείρεμα, και αναφέρει χαρακτηριστικά:

*«Η Kate μου είναι μία καλή γυναίκα
Δεν υπάρχει καμία άλλη τόσο απαλλαγμένη από το κακό,
Εκτός κι αν είναι μέρα μπουγάδας,
Και τότε γίνεται ο διάβολος».*

Στο ίδιο τραγούδι αναφέρεται ένα σχετικό περιστατικό. Ο σύζυγος κάλεσε έναν φίλο του για φαγητό στο σπίτι αλλά προς μεγάλη απογοήτευση και των δύο η σύζυγός του «βρισκόταν μέσα στις σαπουνάδες» και δεν είχε προετοιμάσει φαγητό καταλήγοντας ότι σίγουρα ο επισκέπτης δεν θα ξανάρθει την ημέρα της μπουγάδας. Το τραγούδι αυτό σώζεται σε πέντε διαφορετικές εκδόσεις εκ των οποίων μόνο δύο συνοδεύονται από εικόνες. Η μία απεικονίζει κατά πάσα πιθανότητα μια ανδρική φιγούρα, ενώ η άλλη, η οποία είναι πολύ πιο ευκρινής, είναι άμεσα εξαρτώμενη από το θέμα. Συγκεκριμένα, απεικονίζεται μία σκυμμένη γυναίκα, η οποία πλένει στη σκάφη και γύρω της υπάρχουν σχοινιά με την απλωμένη μπουγάδα. Η σύνθεση ολοκληρώνεται με ένα παιδί το οποίο στέκεται κοντά στη γυναικεία φιγούρα και χαμογελά. Οι υπερβολικές αντιδράσεις της γυναίκας σε συνδυασμό με την ίδια τη δραστηριότητα του πλυσίματος ίσως να έχουν σκοπό να σατιρίσουν όχι μόνο τον μεγάλο φόρτο εργασίας κατά την ημέρα πλυσίματος, αλλά και τις απότομες αλλαγές στη διάθεση των γυναικών που αποδίδονταν στην εγγενή ιδιοσυγκρασία τους.¹⁶⁴⁷

Απάντηση σε αυτήν την μπαλλάντα αποτελεί το τραγούδι με τίτλο «A Fuddling Day».¹⁶⁴⁸ Σε δύο από τις εκδόσεις τα δύο τραγούδια είναι τυπωμένα στο ίδιο φύλλο. Η επιλογή αυτή είναι πολύ ενδιαφέρουσα ιδιαίτερα αν το περιεχόμενο των

¹⁶⁴⁶ «Washing Day», (1802-1843), *BBO Roud Number*, 3747.

¹⁶⁴⁷ Είναι πιθανόν το πλύσιμο των ρούχων και η αλλαγή στη διάθεση της γυναίκας που περιγράφεται να συνδέεται και με την έμμηνο ρύση αλλά αυτή η υπόθεση δεν επιβεβαιώνεται άμεσα από το κείμενο. Για την περιγραφή «της ημέρας της μπουγάδας» που ήταν δυνατόν να είχε μηνιαία βάση και έφερνε πράγματι μεγάλη αναστάτωση στο νοικοκυριό βλ. Leonore Davidoff και Catherine Hall, *Family Fortunes, Men and Women of the English Middle Class 1780-1850*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη, Routledge, 2019 [1987], σελ. 386.

¹⁶⁴⁸ «The fuddling day, or Saint Monday» (1780-1850), *BBO Roud Number* V5887.

δύο τραγουδιών εξεταστεί παράλληλα. Η «μέρα σχόλης», η μέρα δηλαδή της αποχάυνωσης και της μέθης, στην οποία αναφέρεται το τραγούδι είναι χωρίς αμφιβολία η «Αγία Δευτέρα» καθώς σε μερικές από τις άλλες επτά εκδόσεις του τραγουδιού έχει προστεθεί ο υπότιτλος «Or, Saint Monday». Η συνήθεια της «Αγίας Δευτέρας», η οποία για τους άνδρες πρόσφερε μία μέρα ξεκούρασης στην αρχή της εβδομάδας, για τις γυναίκες παρέμενε μία ακόμη ημέρα που έπρεπε να ασχοληθούν με το πλύσιμο, τα ψώνια και τις άλλες οικιακές εργασίες.¹⁶⁴⁹ Ο Τόμσον γράφει ότι «ελάχιστα επαγγέλματα αναφέρεται ότι δεν γιόρταζαν την Αγία Δευτέρα: οι τσαγκάρηδες, οι ράφτες, οι καρβουνιάρηδες, οι εργάτες των τυπογραφείων, οι κεραμοποιοί, οι υφαντές, οι καπελάδες και οι μαχαιροποιοί, είναι όλοι τους γνήσιοι πιστοί». ¹⁶⁵⁰ Η Αγία Δευτέρα άρχισε να αντικαθίσταται από την ημιαργία του Σαββάτου κατά το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα.¹⁶⁵¹ Ενώ στην μπαλλάντα σχετικά με το πλύσιμο των ρούχων ο σύζυγος ήταν εκείνος που προσευχόταν για την καλύτερη συμπεριφορά της συζύγου του, στην μπαλλάντα της «Αγίας Δευτέρας» οι ρόλοι αντιστρέφονται καθώς σε αυτήν την περίπτωση η σύζυγος είναι εκείνη η οποία κατακρίνει τη συμπεριφορά του άντρα της και προσεύχεται για τη βελτίωσή της. Η «Αγία Δευτέρα» φέρνει συμφορές αφού ο άνδρας της μεθάει ξοδεύοντας τα χρήματά τους. Σε μία από τις εικόνες που συνοδεύουν το τραγούδι ο άνδρας παρουσιάζεται να καπνίζει καθισμένος. Η σύνδεση ανάμεσα στις δύο μπαλλάντες είναι τόσο μεγάλη ώστε να παρατηρούνται αντίστοιχα στιχουργικά μοτίβα. Για παράδειγμα, αναφέρονται οι στίχοι:

*«Ο άνδρας μου είναι ένας καλός εργαζόμενος,
Κανένας άνδρας δεν μπορεί να είναι πιο ευγενικός,
Εκτός κι αν είναι ημέρα σχόλης¹⁶⁵²,
Και τότε γίνεται ο διάβολος».*¹⁶⁵³

Μολονότι, οι δύο αυτές μπαλλάντες δεν συνυπάρχουν στο ίδιο φύλλο χαρτιού σε όλες τις εκδόσεις είναι σαφές ότι η μία είναι το αντίστροφο της άλλης. Από τη μία, η πηγή

¹⁶⁴⁹ Για την Αγία Δευτέρα βλ. Τόμσον, *Χρόνος, Εργασιακή Πειθαρχία και Βιομηχανικός Καπιταλισμός*, σελ. 29-32. Για τις γυναικείες εργασίες στο πλαίσιο του νοικοκυριού βλ. παραπάνω, κεφάλαιο 2, σελ. 105-119 και Caroline Davidson, *A Woman's Work is Never Done: A History of Housework in the British Isles 1650-1950*, Λονδίνο, Chatto & Windus, 1982, σελ. 185-187· Bridget Hill, *Women, Work and Sexual Politics in Eighteenth-century England*, σελ.103-123.

¹⁶⁵⁰ Τόμσον, *Χρόνος, Εργασιακή Πειθαρχία και Βιομηχανικός Καπιταλισμός*, σελ. 30.

¹⁶⁵¹ Hugh Cunningham, *Time, Work and Leisure, Life Changes in England since 1700*, Μάντσεστερ, Manchester University Press, 2016 [2014], σελ. 33, 105.

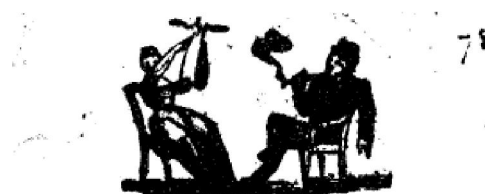
¹⁶⁵² Στο πρωτότυπο αναφέρεται «fuddling day».

¹⁶⁵³ «The fuddling day, or Saint Monday» (1780-1850), *BBO Roud Number V5887*.

της δυσαρέσκειας του συζύγου είναι η συμπεριφορά της γυναίκας του λόγω του μεγάλου φόρτου εργασίας που εκείνη έχει να αντιμετωπίσει κατά την ημέρα της μπουγάδας. Από την άλλη, η πηγή της δυσαρέσκειας της συζύγου είναι η αεργία του άντρα κατά την ημέρα της «Αγίας Δευτέρας». Αυτή η διαφορά υπονοεί τον έμφυλο καταμερισμό εργασίας ο οποίος δεν ευνοούσε κατά κανόνα τις γυναίκες. Απαιτούνταν, δηλαδή, από τις γυναίκες όχι μόνο να εκτελούν απαιτητικές και ιδιαίτερα κουραστικές εργασίες αλλά παράλληλα να μην παραμελούν τη φροντίδα της οικογένειας και να είναι ευχάριστες, ενώ από τους άνδρες ζητούνταν να πάνε στη δουλειά τους, αντί μεθώντας να ξοδεύουν τα χρήματά τους.

Εικόνα 68 «A Washing Day» (18--)¹⁶⁵⁴ Εικόνα 69 «The Fuddling Day, Or Saind Monday» (1808-1918)¹⁶⁵⁵

The Fuddling Day, Or Saint Monday,

(IN ANSWER TO THE WASHING DAY)

Οι ιδέες που εκφράζονται στις μπαλλάντες σχετικά με την εργατικότητα αλλά και γενικότερα η αποθέωση της εργασίας και η δαιμονοποίηση της οκνηρίας είναι απότοκα της αλλαγής στις εργασιακές συνθήκες λόγω της εκβιομηχάνισης όπως αναλύθηκε στον προηγούμενο κεφάλαιο αλλά και των διαφορετικών απόψεων σχετικά με την εργασιακή ηθική που εκφράστηκαν κατά την υπό εξέταση περίοδο, με μερικές από αυτές να έχουν θρησκευτική και μερικές άλλες πολιτικές βάσεις. Όσον αφορά στον ρόλο που διαδραμάτισε η θρησκεία, ο Weber έχει εξετάσει την επίδραση που είχε η θρησκευτική πίστη και ειδικότερα ο Προτεσταντισμός στην ανάπτυξη του καπιταλισμού. Το επάγγελμα, με την ευρύτερη έννοια της εργασίας, εκλαμβάνεται από το σύνολο του προτεσταντικού κόσμου ως η εκπλήρωση του χρέους κάθε πιστού που δίνει στην καθημερινή εγκόσμια δραστηριότητά του μία θρησκευτική

¹⁶⁵⁴ BBO, Edition- Bod6986.

¹⁶⁵⁵ BBO, Edition-Bod22685.

σημασία.¹⁶⁵⁶ Στη λουθηρανική σκέψη το επάγγελμα ήταν συνδεδεμένο με τη Θεία Βούληση και το κατεξοχήν καθήκον που όρισε ο Θεός στον άνθρωπο. Ο Λούθηρος αναγνώριζε την εργασία σε ένα επάγγελμα ως την εξωτερική έκφραση της αδελφικής αγάπης αφού ο καταμερισμός της εργασίας αναπόφευκτα αναγκάζει κάθε άτομο να εργάζεται όχι μόνο για τον εαυτό του αλλά για τους άλλους.¹⁶⁵⁷ Σε αντίθεση με τη λουθηρανική σκέψη, ο Adam Smith παρουσιάζει τον καταμερισμό της εργασίας με έναν μάλλον λιγότερο αφελή και περισσότερο ρεαλιστικό τρόπο αναφέροντας: «Δεν περιμένουμε το φαγητό μας από την καλή θέληση του χασάπη, του ψωμά ή του γεωργού, αλλά από το ότι λογαριάζουν το δικό τους συμφέρον. Δεν απευθυνόμαστε στην ανθρωπιά τους, αλλά στη φιλαντία τους. Και δεν τους μιλάμε ποτέ για τις ανάγκες μας, αλλά για το συμφέρον τους».¹⁶⁵⁸ Ο Thompson αναφέρει ότι αν και είναι εξαιρετικά δύσκολη η διατύπωση γενικεύσεων για τον μελετητή/τη μελετήτρια της ηθικής και των ηθών των εργατικών κοινοτήτων κατά τη Βιομηχανική Επανάσταση, γίνεται σαφές ότι κατά την περίοδο 1780-1830 έλαβαν χώρα σημαντικές αλλαγές με τον «μέσο» άγγλο εργάτη πλέον να επιδεικνύει μεγαλύτερη πειθαρχία, να είναι πιο υποταγμένος στους ρυθμούς της παραγωγής, περισσότερο προσεκτικός και μεθοδικός και λιγότερο βίαιος και αυθόρμητος».¹⁶⁵⁹ Προς αυτήν την κατεύθυνση λειτούργησε και ο Μεθοδισμός.¹⁶⁶⁰ Έχει υποστηριχτεί ότι παρά τον καταπιεστικό και

¹⁶⁵⁶ Max Weber, *Η Προτεσταντική Ηθική και το Πνεύμα του Καπιταλισμού*, μτφρ. Μιχ. Γ. Κυπραίου, Αθήνα, Gutenberg, 2006, σελ. 70.

¹⁶⁵⁷ Στο ίδιο, σελ. 71.

¹⁶⁵⁸ Adam Smith, «Wealth of Nations», I, κεφ. 2. όπως παρατίθεται στο Weber, *Η Προτεσταντική Ηθική*, σελ. 191.

¹⁶⁵⁹ E. P. Thompson, *Η Συγκρότηση της Αγγλικής Εργατικής Τάξης*, μτφρ. Γιάννης Παπαδημητρίου, Αθήνα, ΠΙΟΠ, 2019, σελ. 412.

¹⁶⁶⁰ Πολλές ιστορικές μελέτες έχουν καταπιαστεί με τις επιδράσεις του Μεθοδισμού όχι μόνο στο θρησκευτικό, αλλά στο πολιτικό, στο κοινωνικό ακόμα και στο λογοτεχνικό πεδίο της περιόδου. Ο Μεθοδισμός όπως εκφράστηκε κατά τον 18^ο αιώνα από τον John Wesley, που αρχικά επιχείρησε να μεταρρυθμίσει την Αγγλικανική εκκλησία, εδράζεται στη διδασκαλία του Jacobus Arminius, Ολλανδού θεολόγου του 17^{ου} αιώνα, ο οποίος τόνιζε την ελεύθερη θέληση του ανθρώπου να αποδεχτεί ή να απορρίψει τη σωτηρία. Ο Μεθοδισμός του Wesley συνέχισε να διαδίδεται ευρέως και στους αιώνες μετά το θάνατο του αλλά να διευκρινιστεί ότι αποτελούσε μόνο ένα τμήμα του μεθοδιστικού κινήματος. Άλλες ηγετικές μορφές ήταν ο Charles Wesley και ο George Whitefield. (Βλ. David Ceri Jones, Eryn Mant White και Boyd Stanley, *The Elect Methodists, Calvinistic Methodism in England and Wales, 1735-1811*, Κάρντιφ, University of Wales Press, 2012, ειδικά σελ. xi-xvi.). Η διδασκαλία του Wesley αντιπροσώπευε την έκφραση μίας προσωπικής θρησκευτικής μεταμόρφωσης η οποία περιελάμβανε τα ιδανικά της φιλανθρωπίας, της εγγραμματοσύνης, της αυτοπειθαρχίας και άλλες πρακτικές οι οποίες εντοπίζονται και στη συζήτηση του 18^{ου} αιώνα σχετικά με τον ρόλο των πολιτών και την αυτό-βελτίωση. (Misty G. Anderson, *Imagining Methodism in Eighteenth-Century Britain, Enthusiasm, Belief & the Borders of the Self*, Βαλτιμόρη, The Johns Hopkins University Press, 2012, σελ. 2.) Οι γυναίκες διαδραμάτισαν ένα σημαντικό ρόλο από τα πρώτα κίολας βήματα του Μεθοδισμού αλλά και αργότερα (Βλ. Brian Curtis Clark και Joanna Cruickshank, «Converting Mrs. Crouch: Women, wonders and the formation of English Methodism, 1738-1741», *Journal of Ecclesiastical Studies* 65:1 (2014), 66-83 και Jennifer Lloyd, *Women and the Shaping of British Methodism, Persistent Preachers, 1807-1907*, Μάντσεστερ και Νέα Υόρκη, Manchester University

εξουθενωτικό χαρακτήρα που μπορούσε να λάβει η εργασιακή πειθαρχία που προέτασσε ο Μεθοδισμός, η Βιομηχανική Επανάσταση δεν θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί χωρίς έναν βαθμό εργασιακής πειθαρχίας με αποτέλεσμα την αναπόφευκτη και οδυνηρή σύγκρουση ανάμεσα στις παλιές και τις νέες συνήθειες.¹⁶⁶¹ Αξίζει να σημειωθεί, όμως, ότι ο θρησκευτικός ζήλος των Μεθοδιστών προκάλεσε τον σκεπτικισμό και τη σάτιρα των συγχρόνων. Μυθιστορήματα του 18^{ου} αιώνα, γελοιογραφίες και άλλα έντυπα παρουσίαζαν καρικατούρες και προέβαλαν τον Μεθοδισμό ως «το όριο του λογικού, μοντέρνου βρετανικού εαυτού».¹⁶⁶² Παρόλο που ο Μεθοδισμός επηρέασε την κοινωνία σε πολλά επίπεδα, η επιρροή της διδασκαλίας του Wesley στην αλλαγή της συμπεριφοράς των εργατών που υποστηρίζεται από πολλούς ιστορικούς του μεθοδισμού αμφισβητείται από τον E.P. Thompson. Ο τελευταίος εκτός των άλλων σημειώνει ότι «ανάμεσα στις παλαιές δεισιδαιμονίες και τον νέο φανατισμό, οφείλουμε να αντιμετωπίσουμε με ιδιαίτερη επιφύλαξη τον ισχυρισμό των ευαγγελικών ότι συνέβαλαν σημαντικά στον πνευματικό διαφωτισμό».¹⁶⁶³

Στον δρόμο προς τη δαιμονοποίηση της οκνηρίας σημαντικό ρόλο διαδραμάτισαν και οι προσπάθειες ελέγχου της φτώχειας, που έφτασαν στα όρια της ποινικοποίησής της. Ειδικότερα, ο Νέος Νόμος περί Φτώχειας (1834) οδήγησε πολλούς ενδεείς στα ιδρύματα εργασίας (*workhouses*).¹⁶⁶⁴ Βασισμένος στις ιδέες του φιλελευθερισμού και στα έργα πολιτικής οικονομίας όπως εκείνα των Robert Malthus και του Jeremy Bentham, ο Νέος Νόμος Περί Φτώχειας στόχευσε στη δημιουργία

Press και Palgrave, 2009. Γενικά για τον Μεθοδισμό βλ. William J. Abraham και James E. Kirby (επιμ.), *The Oxford Handbook of Methodist Studies*, Οξφόρδη, OUP, 2009· Randy L. Maddox και Jason E. Vickers (επιμ.), *The Cambridge Companion to John Wesley*, Κέιμπριτζ, CUP, 2010· William Reginald Ward, *The Protestant Evangelical Awakening*, Κέιμπριτζ, CUP, 1992.

¹⁶⁶¹ Thompson, *Η Συγκρότηση της Αγγλικής Εργατικής Τάξης*, σελ. 413-414. Για το ζήτημα της εργασιακής πειθαρχίας βλ. Τόμσον, *Χρόνος, Εργασιακή Πειθαρχία και Βιομηχανικός Καπιταλισμός*· Steve Hindle, «Work, reward and labour discipline in late seventeenth-century England», στο Steve Hindle, Alexandra Shepard και John Walter (επιμ.), *Remaking English Society: Social Relations and Social Change in Early Modern England*, Σάφολκ, Boydell & Brewer, 2013, σελ. 255-280.

¹⁶⁶² Anderson, *Imagining Methodism...*, σελ. 2. Βλ. και Albert M. Lyles, *Methodism Mocked: The Satiric Reaction to Methodism in the Eighteenth Century*, Λονδίνο, Epworth Press, 1960· Brett C. McNelly, «Writing the Revival: The Intersections of Methodism and Literature in the long 18th century», *Literature Compass* 21:1 (2015), 12-21.

¹⁶⁶³ Thomson, *Η Συγκρότηση της Αγγλικής Εργατικής Τάξης*, σελ. 415.

¹⁶⁶⁴ Ο Νέος Νόμος Περί Φτώχειας (New Poor Law) αναφέρεται και ως «Poor Law Amendment Act of 1834». Ο εγκλεισμός στους οίκους εργασίας προβλεπόταν και από τον παλαιό νόμο περί φτώχειας αλλά οι διατάξεις του νέου ήταν σαφώς πιο αυστηρές. Για του Νόμους περί Φτώχειας βλ. George R. Boyer, *An Economic History of the English Poor Law, 1750-1850*, Κέιμπριτζ, CUP, 1990. Γενικά για τον έλεγχο της φτώχειας βλ. Kamen, *Πρώιμη Νεότερη Ευρωπαϊκή Ιστορία*, σελ. 320-341 και ειδικά για τα *workhouses* σελ. 331.

μίας ανταγωνιστικής αγοράς εργασίας με το να περιορίσει το δικαίωμα των φτωχών για βοήθεια.¹⁶⁶⁵ Ο Nassau William Senior, καθηγητής πολιτικής οικονομίας στο πανεπιστήμιο της Οξφόρδης, οικονομικός σύμβουλος του κόμματος των Ουίγων και ένας από τους συντάκτες του Νέου Νόμου, υποστήριξε ότι οι φτωχοί θα γίνονταν πιο εργατικοί, εάν η έμμισθη εργασία ήταν πιο δελεαστική επιλογή από τις συνθήκες στους οίκους εργασίας. Οι υπέρμαχοι του Νέου Νόμου Περί Φτώχειας, πίστευαν ότι ο νόμος αυτός θα έδινε κίνητρο στους φτωχούς να εργαστούν σκληρά για να κερδίσουν τα προς το ζην καθώς η λανθασμένη εφαρμογή των προηγούμενων νόμων είχε ως αποτέλεσμα την αεργία των απόρων οι οποίοι είχαν μετατραπεί κατά τη γνώμη τους σε «βάρος για την κοινωνία».¹⁶⁶⁶ Επίσης, πίστευαν ότι θα εξαφανίζονταν οι ζητιάνοι από τον δρόμο και ότι το κράτος και ειδικότερα οι ιδιοκτήτες γης και σπιτιών, δεν θα χρειαζόταν να δαπανούν υπέρογκα ποσά για την ελάφρυνση των φτωχών.¹⁶⁶⁷ Οι στόχοι του Νέου Νόμου περί Φτώχειας κατά τον William Senior θα επιτυγχάνονταν μέσω της βελτίωσης της ηθικής των εργατικών τάξεων.¹⁶⁶⁸ Όμως, οι συνθήκες στους οίκους εργασίας ήταν τέτοιες ώστε να χαρακτηριστούν «φυλακές των φτωχών» και να αποκτήσουν φανατικούς πολέμιους σε όλες τις κοινωνικές τάξεις.¹⁶⁶⁹

Δύο ακόμη παράγοντες οι οποίοι επηρέασαν τις ιδέες περί εργατικότητας και σκνηρίας ήταν οι αλλαγές στην κατανάλωση αγαθών και ο ελεύθερος χρόνος. Η παλαιότερη ιστορική έρευνα ερμήνευε τη μετεξέλιξη της οικονομίας της Ευρώπης στη «σύγχρονη» εμπορευματοποιημένη μορφή της ως αποτέλεσμα της δραματικής

¹⁶⁶⁵ Satoshi Fujimura, «Nassau William Senior and the Poor Laws: Why workhouses improves the industriousness of the poor», *History of Economics Review* 70:1 (2018), σελ. 50. Ο Malthus δημοσίευσε για πρώτη φορά το 1798 το δημοφιλές έργο του «An Essay on the Principle of Population» το οποίο βάσισε στην ιδέα ότι ο ρυθμός της αύξησης του πληθυσμού είναι γρηγορότερος από εκείνον των πηγών διατροφής αφού ο πρώτος αυξάνεται με γεωμετρική πρόοδο και ο δεύτερος με αριθμητική πρόοδο. Σύμφωνα με τον ίδιο, ο πληθυσμός ισορροπεί με τις πηγές διατροφής μέσω των πολέμων, των λιμών, της ασθένειας, των γάμων σε σχετικά μεγάλη ηλικία κ.α. Το έργο αυτό γνώρισε πολλές ανατυπώσεις αλλά και αντιδράσεις, βλ. J. M. Pullen, «Malthus, (Thomas) Robert (1766–1834), political economist», *ODNB*, 23 Sep. 2004. Ο Bentham δημοσίευσε αρκετά έργα πολιτικής οικονομίας κατά την τελευταία δεκαετία του 18^{ου} αιώνα και στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, βλ. F. Rosen, «Bentham, Jeremy (1748–1832), philosopher, jurist, and reformer», *ODNB*, 23 Sep. 2004.

¹⁶⁶⁶ Nassau William Senior, *Outline of the Poor Law Amendment Act*, Λονδίνο, B. Felowes, 1834, [*The Making Of The Modern World*], σελ. 1 .

¹⁶⁶⁷ Στο ίδιο.

¹⁶⁶⁸ «The objects of the Poor Law Amendment Act are two.

1st. To raise the laboring classes, that is to say, the bulk of the community, from the idleness, improvidence and degradation, into which the ill administration of the laws for their relief has trust them.

2ndly. To immediately arrest the progress, and ultimately to diminish the amount of the pressure on the owners of lands and houses», στο ίδιο. Βλ και Fujimura, «Nassau William Senior and the Poor Laws...», σελ. 53-55.

¹⁶⁶⁹ Η φράση ανήκει στον Richard Oastler, που πρωτοστάτησε στις αντιδράσεις κατά των *workhouses*.

αύξησης της προσφοράς αγαθών και της δραστηκής μείωσης των τιμών τους, συνεπακόλουθων των τεχνολογικών και οργανωτικών αλλαγών που έλαβαν χώρα.¹⁶⁷⁰ Η σύγχρονη ιστορική έρευνα, όμως, εστιάζει πλέον περισσότερο στον ρόλο των καταναλωτών αναδεικνύοντας τον σημαντικό ρόλο που διαδραμάτισε στη συγκεκριμένη ιστορική περίοδο ο παράγοντας της κατανάλωσης κάνοντας λόγο ακόμα και για μία «καταναλωτική επανάσταση».¹⁶⁷¹ Μάλιστα, σε μερικές περιοχές οι άνθρωποι ήταν διατεθειμένοι να εργάζονται περισσότερες ώρες, ώστε να αποκτήσουν τα αγαθά που τόσο επιθυμούσαν.¹⁶⁷² Ο ιστορικός της οικονομίας Jan de Vries περιέγραψε αυτές τις αλλαγές και πρότεινε την ερμηνεία τους εισάγοντας τον όρο «επανάσταση της φιλοπονίας» (industrious revolution).¹⁶⁷³ Σύμφωνα με τον ίδιο, ο όρος αυτός συνεισφέρει στην τοποθέτηση της Βιομηχανικής Επανάστασης σε ένα ευρύτερο ιστορικό πλαίσιο. Η επανάσταση της φιλοπονίας περιγράφεται ως μία διαδικασία ανακατανομής των πόρων του νοικοκυριού η οποία αύξησε αφενός την προσφορά εμπορικών αγαθών και την εργασία και αφετέρου την ζήτηση.¹⁶⁷⁴

Η απάντηση στις συνεχώς αυξανόμενες ώρες εργασίας έφερε στο προσκήνιο το ζήτημα του ελεύθερου χρόνου.¹⁶⁷⁵ Η έννοια του ελεύθερου χρόνου κατά την πρόωμη νεότερη περίοδο χρησιμοποιήθηκε από τις ανώτερες κοινωνικές τάξεις για να περιγράψουν τον χρόνο κατά τον οποίον διασκέδαζαν και τις σχετικές δραστηριότητές στις οποίες επιδίδονταν.¹⁶⁷⁶ Η έννοια αυτή απέκτησε περιεχόμενο για τα μεσαία στρώματα τον 18^ο αιώνα, ενώ στα μέσα του 19^{ου} χρησιμοποιήθηκε ο όρος

¹⁶⁷⁰ Wiesner-Hanks, *Πρώιμη Νεότερη Ευρώπη...*, σελ. 469.

¹⁶⁷¹ Βλ. για παράδειγμα John Brewer και Roy Porter (επιμ.), *Consumption and the World of Goods*, Λονδίνο, Routledge, 1993· Carole Shammas, *The Pre-Industrial Consumer in England and America*, Οξφόρδη, Clarendon Press, 1990· Neil McKendrick, John Brewer και J. H. Plum, *The Birth of a Consumer Society, The Commercialization of Eighteenth-Century England*, Μπλούμινγκτον, Indiana University Press, 1982.

¹⁶⁷² Wiesner-Hanks, *Πρώιμη Νεότερη Ευρώπη...*, σελ. 469. Για τις αλλαγές σχετικά με τις επιθυμίες των καταναλωτών κατά τον μακρό 18^ο αιώνα βλ. Maxine Berg, *Luxury and Pleasure in Eighteenth-Century Britain*, Οξφόρδη, OUP, 2005 και Jan De Vries, *The Industrious Revolution, Consumers Behavior and the Household Economy, 1650 to the Present*, CUP, ηλεκτρ. έκδ. 2012, [2008], ειδικά σελ. 1-39.

¹⁶⁷³ Βλ. Jan De Vries, «The Industrial Revolution and the Industrious Revolution», *The Journal of Economic History* 54:2 (1994), 249-270· Jan De Vries, *The Industrious Revolution...* Οι ιδέες του De Vries έχουν δεχτεί αναθεωρήσεις, βλ. Alexis D. Litvine, «The industrious revolution, the industriousness discourse and the development of modern economies», *The Historical Journal* 57:2 (2014), 531-570· R.C. Allen και J.L. Weisdorf, «Was there an 'industrious revolution' before the industrial revolution?, An empirical exercise for England, c. 1300-1830», *The Economic History Review* 64:3 (2011), 715-729.

¹⁶⁷⁴ De Vries, «The Industrial Revolution and the Industrious Revolution», σελ. 255.

¹⁶⁷⁵ Για μία γενική θεώρηση του ζητήματος βλ. John Hatcher, «Labour, leisure and Economic thought before the nineteenth century», *Past & Present* 160 (1998), 64-115 και για μία ενδελεχή διαπραγμάτευσή του βλ. Cunningham, *Time, Work and Leisure...*

¹⁶⁷⁶ Peter Burke, «The invention of leisure in early modern Europe», *Past & Present* 146 (1995), 136-150.

«leisure class» ο οποίος αποδιδόταν σε εκείνους τους ανθρώπους οι οποίοι ήταν τόσο πλούσιοι που δεν είχαν καμία ανάγκη για εργασία παρόλο που συχνά είχαν την αίσθηση του καθήκοντος απέναντι στην κοινωνία την οποία επιθυμούσαν να εκπληρώσουν αναλαμβάνοντας δημόσια αξιώματα.¹⁶⁷⁷ Κατά τον ύστερο 17^ο και τον 18^ο αιώνα το θέμα της «προτίμησης του ελεύθερου χρόνου» (leisure preference) των εργαζομένων απασχόλησε αρκετά τους σύγχρονους σχολιαστές οι οποίοι ανέφεραν ότι οι άνδρες δούλευαν μόνο όσο χρειαζόταν για να εξασφαλίσουν ένα επαρκές για εκείνους εισόδημα.¹⁶⁷⁸ Οι σύγχρονοι σχολιαστές θεωρούσαν ότι αυτοί οι άνθρωποι ήταν εθισμένοι στην αεργία, η οποία θεωρούταν από τους Πουριτανούς αμαρτία και φρικτή κατασπατάληση του χρόνου του Θεού.¹⁶⁷⁹ Η εργασία υμνούνταν ως το φάρμακο ενάντια στη μητέρα όλων κακών, την αεργία.¹⁶⁸⁰ Επίσης, οι εργοδότες ήθελαν τακτικό εργατικό δυναμικό και προσπαθούσαν να το εξασφαλίσουν ειδικότερα κατά τον ύστερο 18^ο και τον πρώιμο 19^ο αιώνα, όταν οι ώρες εργασίας αυξήθηκαν κατά πολύ. Παράλληλα, τέθηκε το ζήτημα σχετικά με το αν οι απλοί άνθρωποι θα έπρεπε να διαθέτουν ή όχι ελεύθερο χρόνο με τις αντιδράσεις κατά της «λαϊκής αναψυχής» (popular leisure) να πληθαίνουν κατά την περίοδο 1750-1850 και ιδιαίτερα την δεκαετία του 1780.¹⁶⁸¹ Η αντίληψη σύμφωνα με την οποία αυτό που θεωρούνταν ελεύθερος χρόνος για τις ανώτερες τάξεις θεωρούταν απραξία για τις χαμηλότερες, οδήγησε στις προσπάθειες ελέγχου του μη εργασιακού χρόνου που με τη σειρά τους πυροδότησαν ένα κίνημα υπέρ της παροχής χρόνου, χώρου και εγκαταστάσεων για τα περνά τον ελεύθερο χρόνο της η εργατική τάξη.¹⁶⁸² Η αντίδραση στις πάρα πολλές ώρες εργασίας άρχισε με τα εργατικά σωματεία της δεκαετίας του 1820, ενώ από την επόμενη δεκαετία οι ώρες εργασίας, που από τα

¹⁶⁷⁷ Cunningham, *Time, Work and Leisure...*, σελ. 2.

¹⁶⁷⁸ Ο όρος αυτός προέρχεται από την κοινωνιολογία και περιγράφει την προτίμηση των εργαζομένων για ανάπαυση αντί για εργασία όταν οι μισθοί είναι υψηλοί και οι τιμές χαμηλές, στο ίδιο, σελ. 30.

¹⁶⁷⁹ Για την σημασία που αποδιδόταν στην εργασία σε θρησκευτικό αλλά και φιλοσοφικό επίπεδο βλ. Keith Thomas, *The Ends of Life: Roads to Fulfillment in Early Modern England*, Οξφόρδη, OUP, 2009, σελ. 78-109.

¹⁶⁸⁰ Στο ίδιο, σελ. 88.

¹⁶⁸¹ Ο Cunningham, όπως και ο Malcolmson, κάνει λόγο για «επίθεση κατά της λαϊκής αναψυχής», Cunningham, *Time, Work and Leisure...*, σελ. 66-76 και Robert W. Malcolmson, *Popular Recreations in English Society*, Κέμπριτζ, CUP, 1973, σελ. 118-157. Για τις μορφές της δημοφιλούς αναψυχής της υπό εξέταση περιόδου βλ. Malcolmson, *Popular Recreations...*, σελ.5-14, 34-51· Peter Bailey, *Leisure and Class in Victorian England: Rational Recreation and the contest for control, 1830-1885*, Λονδίνο, Routledge and Kegan Paul, 1978, σελ. 8-34.

¹⁶⁸² Cunningham, *Time, Work and Leisure...* σελ. 4.

μέσα του 18^{ου} αιώνα είχαν αυξηθεί, άρχισαν να μειώνονται μέχρι και τη δεκαετία του 1970.¹⁶⁸³

Παρόλο που όπως φαίνεται από τα παραπάνω η ιστορική έρευνα για αυτά τα θέματα είναι πλούσια, θα πρέπει να σημειωθεί ότι οι περισσότερες από τις μελέτες που έχουν εκπονηθεί εξετάζουν ιδιαίτερα το ζήτημα του ελεύθερου χρόνου εστιάζοντας κυρίως στους άνδρες και μάλιστα στους σχετικά εύπορους. Η ανάγκη για την εστίαση της έρευνας και σε άλλες περιπτώσεις, όπως των μαθητευόμενων και των γυναικών, έχει ήδη επισημανθεί από τους σύγχρονους ιστορικούς και οι μπαλλάντες θα μπορούσαν να προσφέρουν σε αυτήν τη συζήτηση. Στο σύμπαν των μπαλλαντών, απηχούνται όλες αυτές οι διαφορετικές πλευρές του ζητήματος της εργατικότητας και της οκνηρίας για τις οποίες έγινε λόγος παραπάνω. Ειδικότερα, στο δείγμα των τραγουδιών που εξετάστηκαν το ζήτημα της φτώχειας και της κατανάλωσης εμφανίζεται πιο συχνά από το θέμα της οκνηρίας, το οποίο παίρνει σε αυτό το πλαίσιο περισσότερο έμφυλες παρά κοινωνικές διαστάσεις. Πιο συγκεκριμένα, σε αρκετές μπαλλάντες που αναλύθηκαν στο προηγούμενο κεφάλαιο φτωχοί εργαζόμενοι φρόντιζαν να κάνουν σαφές ότι η φτώχεια τους δεν ήταν αποτέλεσμα της οκνηρίας τους αλλά των συνθηκών.¹⁶⁸⁴ Επίσης, στις μπαλλάντες εκφράζεται η έντονη αποστροφή των φτωχών ανθρώπων, όπως για παράδειγμα του γέρου γεωργού που όντας πια αδύναμος για να εργαστεί προτιμά να πεθάνει από το να βρεθεί σε έναν οίκο εργασίας.¹⁶⁸⁵ Παράλληλα, εκείνοι που στα τραγούδια είναι ικανοί να βγάλουν τα προς το ζην παρουσιάζονται ικανοί να καταναλώσουν χωρίς φειδώ αλκοόλ διασκεδάζοντας στον ελεύθερο χρόνο τους στα καπηλειά μαζί με την «καλή παρέα τους». Το θέμα της οκνηρίας, όμως, συναντήθηκε περισσότερο στις μπαλλάντες που αφορούσαν την οικογένεια, τον καταμερισμό της εργασίας εντός αυτής και συγκεκριμένα στις κατηγορίες του ενός συζύγου προς τον άλλον. Η προσβολή αυτή ήταν σαφώς πιο βαριά για μία γυναίκα, καθώς όπως έχει ήδη αναφερθεί η γυναικεία εργασία θεωρούνταν σε μεγάλο βαθμό δεδομένη και αλληλένδετη με την αξία της ως συζύγου.

¹⁶⁸³ Στο ίδιο, σελ. 92-123.

¹⁶⁸⁴ Βλ. για παράδειγμα την περίπτωση του υποδηματοποιού που έγινε τσαγκάρης στο κεφάλαιο 3, σελ. 318.

¹⁶⁸⁵ Βλ. κεφάλαιο 3, σελ. 236-238.

4.2 Οι ηθικοί και οι φαύλοι: σεξουαλικότητα, τιμή και ανηθικότητα

Η σεξουαλικότητα είναι ένα ζήτημα που επανέρχεται στις μπαλλάντες καθώς το θέμα του έρωτα είναι ένα από τα κατεξοχήν αγαπητά θέματα των τραγουδιών μέχρι και σήμερα. Οι εκφάνσεις του έρωτα στις μπαλλάντες που εξετάστηκαν ήταν πολλές: ο ρομαντικός έρωτας, ο έρωτας στον γάμο, ο παράνομος και ο ολέθριος έρωτας. Παρά τα περιστατικά παρενδυσίας που περιγράφονται ή τον ψόγο σχετικά με την «έλλειψη ανδρισμού» ορισμένων εκ των πρωταγωνιστών, στο δείγμα που εξετάστηκε η σεξουαλική ταυτότητα περιορίζεται στο δίπολο άνδρας γυναίκα. Επομένως, ο έρωτας στις μπαλλάντες που εξετάστηκαν αφορούσε ετερόφυλα ζευγάρια. Τα παραδείγματα που ακολουθούν αναδεικνύουν τους τρόπους με τους οποίους οι μπαλλάντες πραγματεύονται το ζήτημα αυτό σε ηθικό επίπεδο και ειδικότερα μέσω αυτών εξετάζεται η σύνδεση της έννοιας της τιμής με τη σεξουαλικότητα των δύο φύλων. Συγκεκριμένα, εξετάζονται ποιες εκφράσεις σεξουαλικότητας παρουσιάζονται θεμιτές και νόμιμες και ποιές αθέμιτες και παράνομες μέσα από τα τραγούδια που αναφέρονται στα ζητήματα της παρθενίας, του γάμου, της μητρότητας, της απιστίας και της πορνείας.

Κατά την υπό εξέταση περίοδο θεωρείται κοινώς αποδεκτό για το θέμα της σεξουαλικότητας αυτό που ο Keith Tomas αναφέρει ως «double standard» και σε μία ελεύθερη μετάφραση θα αποδιδόταν ως «δύο μέτρα και δύο σταθμά».¹⁶⁸⁶ Στην πράξη, δηλαδή οι κανόνες, όπως και η παραβίασή τους, δεν είχαν τον ίδιο αντίκτυπο για τις γυναίκες και τους άνδρες. Πρώτου, όμως, παρουσιαστούν οι τρόποι με τους οποίους σκιαγραφούνται τα όρια της σεξουαλικότητας στις μπαλλάντες και το πώς βρίσκει έκφραση το «double standard» μέσα από την ελαστικότερη ή αυστηρότερη αντιμετώπιση των σχετικών θεσμικών και κοινωνικών κανόνων, κρίνεται σκόπιμη η σύντομη αναφορά στους ίδιους τους κανόνες και τις ιδέες στις οποίες στηρίζονται.

Οι κανόνες, που καθορίζουν την αποδεκτή σεξουαλικότητα και κατ' επέκταση επιδιώκουν τον έλεγχο της, εδράζονται σε ένα σύνολο διαφορετικών και μερικές φορές ακόμα και αντικρουόμενων αντιλήψεων. Ο ανδρικός λόγος, όπως έχει

¹⁶⁸⁶ Σύμφωνα με τον Keith Thomas η ιδέα του «double standard» «με απλά λόγια, είναι η άποψη ότι η έλλειψη αγνότητας (*unchastity*) υπό την έννοια των σεξουαλικών σχέσεων πριν τον γάμο ή εκτός αυτού, είναι για τον άνδρα, αν θεωρηθεί παράπτωμα, μικρό και συγχωρητέο, αλλά για τις γυναίκες αποτελεί ζήτημα υψίστης βαρύτητας.», βλ. Keith Thomas, «The double Standard», 195-216, ειδικά σελ. 195. Βλ. και Bernard Capp, «The double standard revised: Plebeian woman and male sexual reputation on Early Modern England», *Past & Present* 162 (1999), 70-100.

αναδειχθεί από την ιστορική έρευνα μέσα από ιατρικές πραγματείες, θρησκευτικά κηρύγματα, εγχειρίδια οικιακής οικονομίας και καλής συμπεριφοράς, χρησιμοποιήθεις καθώς και μέσα από νομικά κείμενα και οδηγούς που απευθύνονταν σε δικαστές, εξέφραζε εκτός των άλλων και τις απόψεις σχετικά με το πρότυπο της καλής γυναίκας.¹⁶⁸⁷ Ακρογωνιαίος λίθος αυτής της συζήτησης σε πρώτο επίπεδο ήταν η μητρότητα αλλά σε δεύτερη ανάγνωση, το βαθύτερο θέμα που πραγματευόντουσαν αυτά τα κείμενα ήταν η γυναικεία σεξουαλικότητα.¹⁶⁸⁸ Ειδικότερα, θεολόγοι και ιατροί της εποχής συμφωνούσαν ότι οι γυναίκες ήταν το αδύναμο, απείθαρχο φύλο και ως εκ τούτου η σεξουαλικότητά τους έπρεπε να υπόκειται σε έλεγχο ώστε να γεννούν μόνο στο πλαίσιο ενός νόμιμου γάμου και μόνο φυσικά τους απογόνους των νόμιμων συζύγων τους.¹⁶⁸⁹ Οι εξελίξεις στην ιατρική σχετικά με το φύλο κατέρριψαν την αντίληψη ότι τα γυναικεία αναπαραγωγικά όργανα ήταν η αντιστροφή των αντρικών. Παράλληλα, αναγνωρίστηκε η διαφορετικότητα των δυο φύλων μολονότι το θηλυκό συνέχισε να θεωρείται κατώτερο αφού οι οποιεσδήποτε «επιστημονικές πρόοδοι» σχεδόν ποτέ δεν ανέτρεπαν τις κατεστημένες αντιλήψεις σε ένα ανδροκρατούμενο διανοητικό σύμπαν, αλλά αντιθέτως τις επικύρωναν με επιστημονικοφανή τρόπο.¹⁶⁹⁰ Οι ιατρικές και οι θεολογικές απόψεις, όμως, σχετικά με τη σεξουαλικότητα εκφράζονταν από άνδρες και μάλιστα κατά κύριο λόγο προνομιούχους και δεν ταυτίζονταν με τη σχετική «λαϊκή γνώση» αφού γυναίκες και άνδρες διαμόρφωναν τις δικές τους ιδέες μέσω της παρατήρησης, της εμπειρίας αλλά

¹⁶⁸⁷ Σχετικά με την ιατρική και θεολογική γνώση περί της σεξουαλικότητας βλ. Patricia Crawford, *Blood, Bodies and Families in Early Modern England*, Χάρλοου, Longman, 2004, σελ. 55-63.

¹⁶⁸⁸ Patricia Crawford, «The Construction and Experience of Maternity in Seventeenth-century England», στο Valerie Fildes (επιμ.), *Women as Mothers in Pre-Industrial England*, Λονδίνο, Routledge, 1990, σελ. 6. Το ίδιο άρθρο δημοσιεύτηκε και στο Patricia Crawford, *Blood, Bodies and Families...*, σελ. 79-111. Βλ. και Mary Fissell, «Remaking the maternal body in England 1680-1730», *Journal of the History of Sexuality* 26:1 (2017), 114-139.

¹⁶⁸⁹ Crawford, «The Construction and Experience of Maternity...», σελ. 6.

¹⁶⁹⁰ Από τον 16ο αιώνα και μετά όλο και περισσότερες ιατρικές πραγματείες μεταφράζονται από τα Λατινικά στα Αγγλικά. Οι πληροφορίες που είχαν οι περισσότεροι σχετικά με τις βιολογικές διαδικασίες που σχετίζονται με την αναπαραγωγή ήταν ένα κράμα διαφόρων ιατρικών θεωριών. Οι θεωρίες σχετικά με την έμμηνο ρύση και τη σύλληψη συντέλεσαν στην κατασκευή μιας συγκεκριμένης αντίληψης η οποία παρουσίαζε τη γυναίκα έρμαιο των ορμών που πηγάζουν από τη βιολογική ανάγκη της μητρότητας. Η σύλληψη επιβεβαίωνε τη γυναικεία συναίνεση (Crawford, «The Construction and Experience of Maternity», σελ. 7). Οι άνδρες της εποχής ήταν πεπεισμένοι ότι οι γυναίκες είναι βιολογικά ρυθμισμένες να αναζητούν την ερωτική συνεύρεση και όπως πολύ γλαφυρά περιγράφει ο Δανός ιατρός Levinus Lemnius (1505-1568) του οποίου η πραγματεία μεταφράστηκε στα αγγλικά το 1658 «αρπάζουν τον σπόρο, όπως οι πεινασμένοι σκύλοι το κόκαλο», βλ. Crawford, «The Construction and Experience of Maternity», σελ. 6. Levinus Lemnius, *The Secret Miracles of Nature...*, Λονδίνο, Printed by Jo. Streater, 1658, σελ. 23. Παρόμοιες απόψεις εκφράζονται και από άλλους ιατρούς όπως ο Fontanus στο έργο του με τίτλο *Ο γιατρός της γυναίκας*, ενώ ήταν ευρέως γνωστό ότι σε περίπτωση καταπιεσμένου ερωτικού πάθους οι γυναίκες μπορεί να αρρωστήσουν και να γίνουν πράσινες, βλ. Nicholas Fontanus, *The Womans Doctour...*, Λονδίνο, Printed for John Blague and Samuel Howes, 1652, σελ. 134, 193.

και ακούγοντας ή διαβάζοντας τις απόψεις των επαγγελματιών. Ενδεικτικό είναι ότι ενώ η έκφραση που χρησιμοποιείται συχνά στα αρχεία για να περιγράψουν οι γυναίκες την ερωτική συνεύρεση είναι «carnal knowledge», οι ίδιες φαίνεται να μην έχουν γνώσεις για τις λειτουργίες του σώματός τους. Επομένως, η συμμετοχή στην «επιστημονική» αλλά ακόμα και στη «λαϊκή γνώση» περί σεξουαλικότητας εξαρτιόταν από τους παράγοντες του φύλου, της ηλικίας και του βαθμού εγγραμματοσύνης του ατόμου.¹⁶⁹¹ Παρόλα αυτά, τόσο από τη βιβλιογραφία όσο και από τα τραγούδια γίνεται σαφές, ότι όλες οι ερωτικές σχέσεις ανάμεσα σε άτομα που δεν είναι παντρεμένα μεταξύ τους, ασχέτως με τον τρόπο που αντιμετωπίζονται, θεωρούνται παράνομες και ανήθικες.

Οι μπαλλάντες που εξετάστηκαν φωτίζουν τις διαφορετικές προσλήψεις όσον αφορά στο συγκεκριμένο ζήτημα και παράλληλα θέτουν και μερικούς άλλους παράγοντες οι οποίοι επηρεάζουν τη στερεοτυπική αναπαράσταση της σεξουαλικότητας όπως εκείνον της εργασιακής ταυτότητας και του χώρου διαβίωσης. Για την εργασιακή ταυτότητα και τους τρόπους με τους οποίους εκείνη συνδέεται με τη σεξουαλικότητα έχει γίνει εκτενής λόγος στο προηγούμενο κεφάλαιο. Η επίδραση που είχε ο χώρος της εργασίας στη στερεοτυπική αναπαράσταση των εργασιακών ταυτοτήτων είναι αντίστοιχη με εκείνη του χώρου διαβίωσης στη στερεοτυπική αναπαράσταση της σεξουαλικής ηθικής. Ειδικότερα, όπως οι γεωργοί παρουσιάζονται σεξουαλικά εύρωστοι, έτσι οι διαβιούντες στην ύπαιθρο παρουσιάζονται πιο επιρρεπείς στις σαρκικές απολαύσεις και δη σε αυτές που σύμφωνα με την κυρίαρχη αντίληψη θεωρούνται ανήθικες. Πολλές μπαλλάντες έχουν κεντρικό θέμα τον βουκολικό έρωτα ακόμα και κατά τον 19^ο αιώνα. Αυτή η τάση θα πρέπει να ερμηνευτεί στο πλαίσιο του ευρύτερου ρεύματος της ρομαντικοποίησης της υπαίθρου και της δαιμονοποίησης της πόλης. Μάλιστα, οι μπαλλάντες αυτές μιλούν κατά κύριο λόγο για τις χαρές του έρωτα, είτε χωρίς να δίνουν ιδιαίτερη έμφαση στις αρνητικές συνέπειες μίας μη νόμιμης σχέσης είτε με τη χιουμοριστική αντιμετώπισή τους. Εκείνοι που εργάζονται στους δρόμους ή που η εργασία τους απαιτεί τον συγχρωτισμό με άτομα του αντίθετου φύλου θεωρούνται πιο επιρρεπείς σε παράνομες ερωτικές συμπεριφορές. Στις περισσότερες από αυτές τις περιπτώσεις, οι πρωταγωνιστές είναι εκ των πραγμάτων άνδρες καθώς εκείνοι παρουσιάζονται να εργάζονται κατά κύριο λόγο εκτός σπιτιού. Να σημειωθεί, όμως, ότι ακόμα και όταν

¹⁶⁹¹ Σχετικά με τη «λαϊκή γνώση περί σεξουαλικότητας» βλ. Crawford, *Blood, Bodies and Families...*, σελ. 63-72.

οι άνδρες πρωταγωνιστές ξεπερνούν κατάφωρα τα όρια της ενδεδειγμένης ηθικής συμπεριφοράς δεν παρουσιάζονται απαραίτητα αντιπαθείς, ενώ αυτό δεν ισχύει στον ίδιο βαθμό για τις γυναίκες που βρίσκονται σε αντίστοιχη θέση.

Στο πλαίσιο του νοικοκυριού, οι μπαλλάντες παρουσιάζουν ποικιλία σχέσεων εκτός γάμου την οποία σε γενικές γραμμές κατακρίνουν. Συχνές είναι οι αναφορές σε περιπτώσεις στις οποίες οι κύριοι του σπιτιού συνάπτουν ερωτικούς δεσμούς με τις υπηρέτριες. Επίσης, οι κυρίες του σπιτιού, μητέρες ή κόρες, βρίσκονται σε ερωτικές περιπτώξεις με τους υπηρέτες ή τους μαθητευόμενους του νοικοκυριού ή ακόμα και οι ίδιοι οι υπηρέτες μεταξύ τους.¹⁶⁹² Από τις παραπάνω σχέσεις στις μπαλλάντες κρίνονται με μεγαλύτερη αυστηρότητα εκείνες που αναπτύσσει το ανδρόγυνο με άλλα μέλη του νοικοκυριού καθώς η ισορροπία του νοικοκυριού και η ίδια του η ύπαρξη απειλείται όχι μόνο από την ίδια την απιστία αλλά και από το κλίμα ανταγωνισμού που αναπτύσσεται σε μία τέτοια κατάσταση. Το σημαντικότερο, όμως, διακύβευμα σε αυτές τις περιπτώσεις είναι η τιμή. Μάλιστα, η απώλεια της τιμής αποτελεί την αιτία που οδηγεί πολλές από τις πρωταγωνίστριες τραγουδιών αυτής της θεματικής στον θάνατο ή την αυτοκτονία. Η τελευταία παρατήρηση επιβεβαιώνει την άποψη ότι οι ίδιες οι γυναίκες δρούσαν ενεργά προς τη διατήρηση και την ενδυνάμωση ενός κώδικα ηθικής στον οποίο η έννοια της σεξουαλικής εντιμότητας είχε κεντρική θέση.¹⁶⁹³

Το θέμα της τιμής δεν αφορά αποκλειστικά τις γυναίκες αλλά είχε ιδιαίτερη σημασία και για τους άνδρες. Η τιμή ενός άνδρα όσον αφορά στην οικογένεια και τις σχέσεις του επηρέαζε άμεσα την εργασία του. Πρώτον, γιατί υπήρχε η αντίληψη ότι ο άνδρας ο οποίος δεν μπορεί να διαχειριστεί με επιτυχία τα εν οίκω, δεν θα μπορούσε να είναι υπεύθυνος για μία δημόσια θέση εκτός του σπιτιού.¹⁶⁹⁴ Δεύτερον, γιατί η σεξουαλική τιμή ενός άνδρα σπάνια αποδεσμευόταν από την κοινωνική του

¹⁶⁹² Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα των σχέσεων που αναπτύσσονταν ανάμεσα στους υπηρέτες είναι το τραγούδι με τίτλο «Η κυρά Durden» το οποίο βρέθηκε σε επτά διαφορετικές εκδόσεις, από γνωστά τυπογραφεία του Λονδίνου αλλά και από άλλες πόλεις όπως το York, το Preston, το Bridlington και το Durham, γεγονός που υπογραμμίζει τη δημοτικότητά του. Η κυρία του νοικοκυριού απασχολούσε «πέντε κορίτσια υπηρέτριες για να κουβαλούν το δοχείο του αρμέγματος και πέντε εργάτες άντρες για να χρησιμοποιούν το φτυάρι και τον κόπανο». Όταν εκείνη, όμως, χωρίς το πρωί τους καλούσε για να ξεκινήσουν δουλειά, εκείνοι δεν ανταποκρινόντουσαν καθώς είχαν σχηματίσει ζευγάρια και συνευρίσκονταν ερωτικά, «*Dame Durden*», *BBO Roud Number 1209*.

¹⁶⁹³ Βλ. Laura Gowing, *Domestic Dangers: Women, Words, and Sex in Early Modern London*, Οξφόρδη, OUP, 1996, ειδικά κεφ. 2-4.

¹⁶⁹⁴ Elizabeth A. Foyster, *Manhood in Early Modern England, Honour, Sex and Marriage*, Οξφόρδη και Νέα Υόρκη, Routledge 2014, [1999], σελ. 115.

υπόληψη.¹⁶⁹⁵ Η τιμή (*honour*) και η φήμη (*reputation*) ήταν πολύ σημαντικά ζητήματα για τους ανθρώπους της πρώιμης νεότερης Αγγλίας, αποτελώντας αναπόσπαστο κομμάτι του τρόπου με τον οποίον τα άτομα αντιλαμβάνονταν τη σχέση ανάμεσα στο δημόσιο και το ιδιωτικό και ανάμεσα στην προβολή και στο πώς τελικά εκλαμβάνονταν ο χαρακτήρας ενός ατόμου.¹⁶⁹⁶ Οι όροι που χρησιμοποιούνταν για την τιμή και την καλή φήμη αλλά και το περιεχόμενο που αποκτούσαν διέφεραν ανάλογα με την κοινωνική τάξη και το φύλο.¹⁶⁹⁷ Μιλώντας πολύ γενικευτικά, όμως, μπορεί να ειπωθεί ότι η καλή φήμη και η τιμή ήταν εξαρτώμενες από την κοινωνική θέση και δύναμη του ατόμου αλλά και από την ηθική του υπόσταση. Επιπλέον, υπάρχουν αποδείξεις ότι η φήμη η οποία συνδεόταν με την ηθική και τη σεξουαλικότητα ήταν δυνατόν να περιορίσει ή να βελτιώσει τις προοπτικές απασχόλησης.¹⁶⁹⁸ Μάλιστα, είναι γνωστές περιπτώσεις στις οποίες οι παράνομες σχέσεις στάθηκαν αιτία για να χάσουν ελεύθεροι αλλά και παντρεμένοι τις θέσεις εργασίας που κατείχαν.¹⁶⁹⁹ Για τους τελευταίους η διάδοση μίας τέτοιου είδους πληροφορίας, είτε αφορούσε τη μοιχεία των ίδιων είτε των γυναικών τους, έφερε σοβαρό πλήγμα στην τιμή τους. Εκτός όμως από αυτό, η μοιχεία της συζύγου ήταν πιθανόν να έχει αντίκτυπο και στα οικονομικά του νόμιμου ζευγαριού καθώς όπως αρκετές μπαλλάντες προειδοποιούν οι μοιχαλίδες κατασπαταλούν την περιουσία των συζύγων τους με τους εραστές τους.¹⁷⁰⁰ Η ύπαρξη χρεών ήταν μία δικαιολογία που χρησιμοποιούταν όχι σπάνια στα δικαστήρια αποσκοπώντας στην αποφυγή καταβολής μεγάλων ποσών διατροφής στις περιπτώσεις διαζυγίου.¹⁷⁰¹ Ενδιαφέρον,

¹⁶⁹⁵ Βλ. Faramerz Dabhoiwala, «The construction of honor, reputation and status in late seventeenth and early eighteenth-century England», *Transactions of the Royal Historical Society* 6 (1996), σελ. 204.

¹⁶⁹⁶ Στο ίδιο, σελ. 201.

¹⁶⁹⁷ Στο ίδιο, σελ. 201-202. Στις υποσημειώσεις 1 και 2 παρατίθεται πλούσια βιβλιογραφία σχετικά με τις διαφορετικές σημασίες αλλά και τους όρους που χρησιμοποιούνταν για την τιμή και τη φήμη.

¹⁶⁹⁸ Για παράδειγμα, η Foyster αναφέρει την περίπτωση ενός μαθητευόμενου, του George Fenwick από το Newcastle και της Margaret Sharpe. Το εν λόγω ζευγάρι είχε διαπράξει μοιχεία και ο μαθητευόμενος επιχείρησε να αποτρέψει τη γυναίκα από την αποκάλυψη του μυστικού τους λόγω του ότι πίστευε ότι αυτό θα συνιστούσε την «απόλυτη καταστροφή του γιατί θα ντροπιαστεί εντελώς και θα χάσει την ελευθερία του». Η κακή, λοιπόν, φήμη σχετικά με τη σεξουαλική ζωή του ήταν δυνατόν να στερήσει στον Fenwick τη δυνατότητα να αποκτήσει τον τίτλο του ελεύθερου πολίτη, Foyster, *Manhood in Early Modern England*, σελ. 115.

¹⁶⁹⁹ Foyster, *Manhood in Early Modern England...*, σελ. 115-116.

¹⁷⁰⁰ Για παράδειγμα βλ. «The Catalogue of Contented Cuckolds: / OR, A / Loving Society of Confessing Brethren of the Forked Order, &c. who being met together in a Tavern, / declar'd each Man his Condition, resolving to be contented, and drown'd Melacholly in a Glass of Necktar» (1662-1692?), BL, Roxburghe 2.43, *EBBA* 30268 και «The discontented married Man. / OR, / A merry new Song that was pend in foule weather, / Of a Scould that could not keep her lips together» (1633-1652?), BL, Roxburghe 1.96-97, *EBBA* 30065.

¹⁷⁰¹ Foyster, *Manhood in Early Modern England...*, σελ. 116.

όμως, έχει ότι ενίοτε δινόταν περισσότερη έμφαση στην απόδειξη ότι η σύζυγος λειτούργησε επιβαρυντικά ως προς την εργασία του άντρα της.¹⁷⁰² Ενώ ένας γάμος, όπως έχει ήδη αναφερθεί, δημιουργούσε ένα νέο νοικοκυριό και παράλληλα αποτελούσε τον θεμέλιο λίθο μίας οικονομικής ένωσης, η μοιχεία μπορούσε να θέσει σε κίνηση την αντίστροφη διαδικασία και να καταστρέψει όχι μόνο την ενότητα της οικογένειας αλλά και την οικονομική ένωση που είχε δημιουργηθεί με τον γάμο.¹⁷⁰³ Να σημειωθεί ότι ο νόμος του 1650, ήταν πολύ πιο επιεικής απέναντι στην αντρική μοιχεία (*fornication*) σε σύγκριση με τη γυναικεία μοιχεία (*adultery*).¹⁷⁰⁴ Τα διαφορετικά μέτρα και σταθμά που ίσχυαν για αυτό το θέμα, κατά την άποψη του Keith Thomas, οφείλονταν όχι μόνο στην αγωνία των ανδρών για νόμιμα παιδιά αλλά και στο ότι αυτός ήταν ακόμα ένας τρόπος αστυνόμευσης της γυναικείας σεξουαλικότητας.¹⁷⁰⁵

Η νόμιμη λύση ενός γάμου είτε είχε προηγηθεί μοιχεία είτε όχι ήταν ένα σύνθετο ζήτημα.¹⁷⁰⁶ Στην Αγγλία κατά την πρώιμη νεότερη περίοδο η μοιχεία και η απειλή της σωματικής ακεραιότητας ήταν οι μόνοι λόγοι για να εκδοθεί νόμιμο διαζύγιο από τα θρησκευτικά δικαστήρια (*divorce a mensa et thoro*). Σε αυτήν την περίπτωση η σύναψη νέου γάμου νομικά απαγορευόταν. Στην πραγματικότητα, το νόμιμο διαζύγιο της εποχής ήταν ένας δύσκολος δρόμος ιδιαίτερα για τις γυναίκες.¹⁷⁰⁷

¹⁷⁰² Η Foyster αναφέρει το παράδειγμα του Richard Shawe, ενός κατασκευαστή βαρελιών για κρασί στο Three Tuns στο Smithfield του Λονδίνου. Μάρτυρες υπέρ του Shawe κατέθεσαν το 1676 ότι η συμπεριφορά της συζύγου του, «οι καυγάδες και οι διαμάχες» τόσο πολύ διατάραζαν το σπίτι και τους πελάτες ώστε τελικά οδήγησαν στο να χάσει το σπίτι του, το καλό του όνομα και οι πελάτες να τον εγκαταλείψουν ανεπιστρεπτί. Οι επιπτώσεις στην εργασία του Shawe ήταν καταστροφικές αφού δεν ήταν σε θέση να ξεπληρώσει τους πιστωτές του με αποτέλεσμα εκείνοι να κατασχέσουν τα αγαθά του και να του κάνουν έξωση από το σπίτι του, Foyster, *Manhood in Early Modern England*, σελ. 116.

¹⁷⁰³ Η οικονομική ένωση του ζευγαριού αφορούσε όχι μόνο τους εύπορους αλλά και τους απλούς ανθρώπους, καθώς οι σύζυγοι συνεισέφεραν μέσω της περιουσίας τους, της προίκας αλλά και της εργασίας τους. Ιδιαίτερα για τη σημασία της προίκας και τον ρόλο των προγαμιαίων συμβολαίων βλ. Amy Louise Ericson, «Common law versus common practice: the use of marriage settlements in early modern England», *Economic History Review* 43:1 (1990), 21-39.

¹⁷⁰⁴ Thomas, «The Puritans and adultery: the Act of 1650 Reconsidered», σελ. 257-282, βλ. ειδικά σελ. 261.

¹⁷⁰⁵ Thomas, «The double Standard», 195-216. Για τη διαφορετική σημασία που είχε η μοιχεία για τα δύο φύλα ιδιαίτερα στις μπαλλάντες βλ. Elizabeth Foyster, «A laughing matter? Marital discord and gender control in seventeenth-century England», *Rural History* 4:1 (1993), σελ. 9-11.

¹⁷⁰⁶ Σχετικά με το θέμα της λύσης του γάμου στην πρώιμη νεότερη Αγγλία βλ. Lawrence Stone, *Broken Lives: Separation and Divorce in England, 1660-1857*, Οξφόρδη, OUP, 1993· Lawrence Stone, *Road to Divorce: England, 1530-1987*, Οξφόρδη, OUP, ηλεκτρ. έκδ. 2011 [1990], ειδικά σελ. 139-230 και 301-322· Lawrence Stone, *Uncertain Unions: marriage in England, 1660-1753*, Οξφόρδη, OUP, 1992· Martin Ingram, *Church Court, Sex and Marriage in England, 1570-1640*, Κέιμπριτζ, CUP, 1987, σελ. 125-188· Tim Stretton, «Marriage, separation and the common law in England, 1540-1660, στο Helen Berry και Elizabeth Foyster (επιμ.), *The Family in Early Modern England*, Νέα Υόρκη, CUP, 2007, σελ. 18-39.

¹⁷⁰⁷ Εκτός από το ότι οι διαζευγμένες γυναίκες δεν είχαν δικαίωμα να ξαναπαντρευτούν, έχαναν την κηδεμονία των παιδιών τους και η λήψη οικονομικής ενίσχυσης από τον σύζυγο δεν ήταν δεδομένη. Σε

Παρόλα αυτά ένας όχι αμελητέος αριθμός ατόμων, είτε επειδή ο γάμος τους είχε αποτύχει είτε επειδή είχαν εγκαταλειφθεί από τον/την σύζυγό τους, προχωρούσαν σε γάμο αγνοώντας τη σχετική νομοθεσία ή επιλέγοντας να την αγνοήσουν.¹⁷⁰⁸ Στη συνέχεια, κατά την περίοδο 1690-1857, ήταν δυνατή η έκδοση διαζυγίου μέσω δικαστικής πράξης, αλλά αυτή η μέθοδος διαζυγίου εξυπηρετούσε τελικά μόνο τους λίγους πλούσιους άνδρες που μπορούσαν να ανταπεξέλθουν στα έξοδα και εκείνους που η σύζυγος τους είχε διαπράξει μοιχεία. Για τον χωρισμό ανθρώπων των μεσαίων και ανώτερων στρωμάτων υπήρχε η επιλογή του «ιδιωτικού διαζυγίου» μέσω συμβολαιογραφικής πράξης. Αφού στην πράξη δεν υπήρχε κανένα άλλο είδος διαζυγίου για τους φτωχότερους, η εγκατάλειψη ήταν η έσχατη λύση. Τέλος, σύμφωνα με τη λαϊκή παράδοση, ο σύζυγος, μπορούσε να αποδεσμευθεί από τη σύζυγό του πουλώντας την.¹⁷⁰⁹ Ειδικότερα, ο σύζυγός αποκτούσε αυτό το δικαίωμα, κατά τις λαϊκές αντιλήψεις, όταν μία γυναίκα ομολογούσε την απιστία της. Ο Thompson σημειώνει ότι τις πρώτες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα καταγράφηκαν τέτοιες περιπτώσεις σε απομακρυσμένα μεταξύ τους μέρη και εξηγεί ότι αυτή η πρακτική δεν είχε πάντα βαρβαρικό χαρακτήρα.¹⁷¹⁰ Αντιθέτως, ο ίδιος υποθέτει ότι ήταν ένα δημοφιλές είδος διαζυγίου κοινή συναινέσει, καθώς ο εραστής «αγόραζε» την άπιστη γυναίκα έναντι συμβολικού ποσού στο πλαίσιο της λαϊκής παράδοσης με τη συναλλαγή να λαμβάνει χώρα στην υπαίθρια αγορά.¹⁷¹¹ Αυτή η πρακτική δικαιολογεί την ύπαρξη στο δείγμα που εξετάστηκε μπαλλαντών οι οποίες αναφέρονται σε αντίστοιχα περιστατικά.¹⁷¹²

Η απιστία εκ μέρους των συζύγων ήταν δυνατόν να οδηγήσει στη γέννηση ενός παιδιού εκτός γάμου.¹⁷¹³ Οι τρόποι με τους οποίους οι πρωταγωνιστές αντιμετωπίζουν αυτά τα περιστατικά στις μπαλλάντες αποκαλύπτουν για ακόμα μια φορά τα διαφορετικά μέτρα και σταθμά που ίσχυαν για τους άνδρες και τις γυναίκες,

αυτά ήταν δυνατό να προστεθεί η παρενόχληση και ο κοινωνικός στιγματισμός, Bernard Capp, *When Gossips Meet, Women, Family, and Neighborhood in Early Modern England*, Νέα Υόρκη, OUP, 2003, σελ. 114.

¹⁷⁰⁸ Η διαγαμία αρχικά αναγνωρίζονταν ως ένα αδίκημα που εμπίπτει στην πνευματική σφαίρα. Όταν όμως το πρόβλημα οξύνθηκε και αφού άρχισε να παίρνει διαστάσεις κοινωνικής απειλής, το 1604 θεσπίστηκε σχετική νομοθεσία η οποία καθιστούσε τη διαγαμία κακούργημα, βλ. Bernard Capp, «Bigamous marriage in Early Modern England», *The Historical Journal* 52:3 (2009), 537-556.

¹⁷⁰⁹ Πρόκειται για μία μορφή τελετουργικής πώλησης της συζύγου και μαζί όλων των νομικών ευθυνών απέναντι της. Ο Lawrence Stone αναφέρει ότι αυτή η πρακτική λύσης γάμου ακολουθούταν πολύ πιο σπάνια, Stone, *Road to Divorce...*, σελ. 141.

¹⁷¹⁰ Βλ. Thomson, *Η Συγκρότηση της Αγγλικής Εργατικής Τάξης*, υποσημείωση 24, σελ. 413.

¹⁷¹¹ Στο ίδιο, σελ. 413.

¹⁷¹² Βλ. την μπαλλάντα με την πώληση της συζύγου, κεφάλαιο 3, σελ. 279.

¹⁷¹³ Γενικά για τα παιδιά εκτός γάμου βλ. και κεφάλαιο 2, σελ. 126-132.

με τους άνδρες να βρίσκονται κατά κανόνα σε λιγότερο δυσχερή θέση σε σχέση με τις γυναίκες. Ο προβληματισμός, η ανησυχία ακόμα και ο φόβος των ανδρών απέναντι αφενός στην περίπτωση του να μεγαλώνουν ένα παιδί το οποίο δεν είναι δικό τους και αφετέρου στην περίπτωση που αποζητούν την αποδοχή από την νόμιμη σύζυγο ενός παιδιού που γεννήθηκε από εξωσυζυγική σχέση εκφράζεται γλαφυρά στα τραγούδια.¹⁷¹⁴ Βέβαια, οι συνέπειες μίας αντίστοιχης κατάστασης είναι πολύ σκληρότερες για μία γυναίκα.

Ειδικότερα, στις μπαλλάντες εξίσου καταστροφικές συνέπειες στην τιμή ενός ατόμου και πολύ περισσότερο στην τιμή μίας γυναίκας μπορούσε να έχει η αποπλάνηση, η αθέτηση μίας υπόσχεσης γάμου ή ένα παιδί εκτός γάμου.¹⁷¹⁵ Ένα τέτοιο παράδειγμα είναι το τραγούδι με τίτλο «A Warning to Youth», το οποίο αφηγείται μια ιστορία αποπλάνησης δια της μέθης.¹⁷¹⁶ Ο άνδρας, γιος ευκατάστατου εμπόρου, παρουσιάζεται να διάγει έκλυτο βίο σε αντίθεση με την κοπέλα, κόρη χήρας, η οποία παρουσιάζεται σεμνή και αγαθή. Μετά από μέρες άκαρπης πολιορκίας, τη μεθάει δίνοντας της να καταναλώσει μια μεγάλη ποσότητα κρασιού. Όταν τα σημάδια της εγκυμοσύνης έγιναν αντιληπτά, η γυναίκα συνειδητοποίησε όπως λέει χαρακτηριστικά ότι δεν είναι «ούτε χήρα, ούτε παρθένα ούτε μια παντρεμένη γυναίκα» και μπροστά στην επικείμενη κοινωνική κατακραυγή αποφασίζει να καταναλώσει μια ακόμα μεγαλύτερη ποσότητα αποσκοπώντας στην αυτοκτονία και ταυτόχρονα στη διακοπή της εγκυμοσύνης με το ίδιο μέσο που άρχισε. Εξηγεί ότι «το μωρό που έχ[ει] στην κοιλιά [της] δεν πρέπει να γεννηθεί ποτέ» και ότι δεν θέλει να το φωνάζουν μπάσταρδο οι άλλες γυναίκες ούτε να γίνει περίγελος. Συνεχίζει λέγοντας «κι εγώ μια ατιμασμένη χωρίς τη θέλησή μου πόρνη, πριν ντροπιάσω τόσο τους

¹⁷¹⁴ Για παράδειγμα βλ. «I Father a Child that's none of my own, / BEING / The SEAMANS Complaint, / Who took a Whore instead of a Saint. / Shewing, That whilst he was Trading Seven Years from Port to Port at Sea, and brought / home great Wealth; his Wife in the mean time by Trading in the Low Countries, got a / Mischance, fell down and broke her --- Elbow: above all praising the Innocence of a Coun- / try Life», (1672-1696), NLS, Grawford EB.627, *EBBA* 33187· «I Father a Child...» (1672-1696 ?), HLHU, 25242.67, 1.65, *EBBA* 35301· «I Father a Child...» (1672-1696 ?), BL, Roxburghe 2.225, *EBBA* 30686. Για τη σχέση των εκτός γάμου παιδιών και τους πατέρες τους βλ. Alexandra Shepard, «Brokering fatherhood: Illegitimacy and paternal rights and responsibilities in early modern England», στο Steve Hindle, Alexandra Shepard και John Walter (επιμ.), *Remaking English Society: Social Relations and Social Change in Early Modern England*, Σάφολκ, Boydell & Brewer, 2013, σελ. 41-64.

¹⁷¹⁵ Για την αποπλάνηση και την αθέτηση υπόσχεσης γάμου βλ. Katie Barclay, «Emotions, the Law and the Press in Britain: Seduction and breach of promise suits, 1780-1830», *Journal for Eighteenth-century Studies* 39:2 (2016), 267-284.

¹⁷¹⁶ «A new Ballad, intituled, A Warning to Youth, shewing the lewd life of a Marchants Sonne of London, and / the miserie that at the last he sustained by his riotousness» (1619-1629 ?) Roxburghe 1.447, *EBBA* 30301.

αγαπημένους μου θα χύσω το αίμα μου». Ο άνδρας δεν έμεινε ατιμώρητος καθώς εξαιτίας της κατάρας της νεκρής πια γυναίκας οδηγήθηκε στη δυστυχία και τον θάνατο. Το πλήγμα που φέρνει ένα παιδί εκτός γάμου στην ηθική των πρωταγωνιστών είναι σαφές σε αυτήν την περίπτωση, όμως δεν έχουν όλα τα τραγούδια που αναφέρονται στις προγαμιαίες σχέσεις και την εγκυμοσύνη εκτός γάμου την ίδια κατάληξη. Στις περιπτώσεις που οι δύο εμπλεκόμενοι ήταν ελεύθεροι τότε η κατάσταση ήταν δυνατό να ομαλοποιηθεί με τη νομιμοποίηση μέσω ενός γάμου.¹⁷¹⁷ Η πρακτική αυτή ακολουθείται πυροσβεστικά σε αρκετές περιπτώσεις που περιγράφουν οι μπαλλάντες έτσι ώστε η τιμή της γυναίκας να μην πληγεί από την προγαμιαία σχέση.¹⁷¹⁸

Για τη νομιμοποίηση και την αποκατάσταση της τιμής μέσω του γάμου υπάρχουν αναφορές και σε άλλα τραγούδια. Στην μπαλλάντα με τον εκτενή και άκρως περιγραφικό τίτλο «Το κορίτσι της υπαίθρου, που παράτησε την ανέμη για μία πιο ευχάριστη εργασία» γίνεται σαφές από τον διάλογο ανάμεσα σε μία κόρη και μία μητέρα ότι τα νεαρά κορίτσια σε κάποιες περιπτώσεις δεν αρκούσαν στα σχετικά λίγα χρήματα που κέρδιζαν από τη νηματουργία και επιζητούσαν τα πλούτη μέσω της πορνείας.¹⁷¹⁹ Η δεκαεφτάχρονη ηρωίδα της συγκεκριμένης μπαλλάντας αμέσως μετά την πρώτη της ολοκληρωμένη επαφή συνειδητοποίησε ότι μπορεί να κερδίζει πολλά περισσότερα χρήματα με το να εκδίδεται και να ζει όπως μία κυρία. Οπότε επιλέγει με απαξίωση να πετάξει μακριά τα εργαλεία της προηγούμενης εργασίας, την ανέμη και το σφοντύλι, που δεν είχαν καμία αξία. Η μητέρα της προσπαθεί να την αποτρέψει τονίζοντας την πιθανότητα να μείνει έγκυος, η νεαρή της απαντά ότι σε αυτήν την περίπτωση θα γυρίσει γρήγορα στον παλιό έρωτά της, έναν νεαρό μωλωνά ώστε να την καλύψει σε αυτήν την περίπτωση ανάγκης. Η πρωταγωνίστρια, λοιπόν, δεν διστάζει να εκπορνευτεί για να κερδίσει περισσότερα χρήματα αλλά προτιμά να παντρευτεί από το να γεννήσει εκτός γάμου.

Το ιδανικό της διατήρησης της παρθενίας πριν τον γάμο εξυμνείται στις μπαλλάντες αλλά ταυτόχρονα οι προγαμιαίες σχέσεις γίνονται αποδεκτές, αν η σχέση

¹⁷¹⁷ Ο Blackstone αναφέρει χαρακτηριστικά ότι «ο νόμος μας είναι τόσο επεικής ώστε να μην χαρακτηρίζει ένα παιδί νόθο, αν παρόλο που δεν έχει συλληφθεί μέσα στο πλαίσιο του γάμου, γεννηθεί μέσα σε αυτό», Blackstone, *Commentaries on the Laws...*, βιβλίο I, κεφάλαιο 16, σελ. 444.

¹⁷¹⁸ Βλ. για παράδειγμα «John's Earnest Request: / OR, / Betty's compassionate Love extended to him in a time of Distress. / Late in the Night, when all was fast, / John came in both cold and wet, / And after some few words were past, / her Lover in she let» (1685-1688), PL, Pepys 3.62. *EBBA* 21060.

¹⁷¹⁹ «The Country Lass, / Who left her Spinning –wheel for more pleasant Employment» (1675-1696?), PL, Pepys 3.290, *EBBA* 21305 και «The Country Lass...» (1675-1696 ?), NLS, Crawford EB 1100, *EBBA* 33842.

των συνήθως νεαρών πρωταγωνιστών βασίζεται στην αμοιβαία αγάπη και υπάρχει η διάθεση της νομιμοποίησης μέσω γάμου. Η παρθενία αναδείχθηκε σε ηθικό ιδεώδες και εξελίχθηκε σε πολιτική αρχή κατά τη διάρκεια της Αγγλικής Επανάστασης.¹⁷²⁰ Ιστορικοί έχουν μελετήσει τη σύνδεση ιδανικών όπως αυτό της παρθενίας με την πατριαρχία και την καταπίεση που ασκείται στις γυναίκες με το πρόσχημα αυτών των ιδανικών. Η συζήτηση σχετικά με τη σεξουαλική αποχή κατά την πρώιμη νεότερη περίοδο αφορά κατά κύριο λόγο την απαγόρευση των προγαμιαίων σχέσεων που ανάγεται στο πρόβλημα της ιδιοκτησίας και της κληρονομιάς ή στην εκκλησιαστική εξουσία.¹⁷²¹ Πράγματι, η έλλειψη εγκράτειας σχετικά με την παρθενία και οι σεξουαλικές σχέσεις πριν ή εκτός γάμου αντιμετωπίζονται με «δύο μέτρα και δύο σταθμά» όσον αφορά τα δύο φύλα.¹⁷²² Υπήρχε η αντίληψη ότι είναι καλύτερο ο άνδρας να έχει εμπειρίες, ενώ αν μια γυναίκα χάσει την παρθενία της έχει χάσει τα πάντα.¹⁷²³ Οι άνδρες πριν αλλά ακόμα και μετά τον γάμο απολάμβαναν κάποιες ελευθερίες τις οποίες ήταν αδύνατον να απολαύσουν γυναίκες χωρίς αυτό να συνεπάγεται τη μη αναστρέψιμη καταστροφή της καλής φήμης τους.¹⁷²⁴ Η αναπαράσταση της παρθενίας ιδιαίτερα κατά την περίοδο 1640-1660 χρησιμοποίησε θεολογικούς και πολιτικούς συμβολισμούς.¹⁷²⁵ Οι θεωρήσεις περί σεξουαλικής αποχής και αγνότητας επηρεάστηκαν από τις πουριτανικές αντιλήψεις.¹⁷²⁶ Αξίζει να επισημανθεί ότι η εικόνα της παρθενίας χρησιμοποιήθηκε και στη ριζοσπαστική θεολογία των Diggers και του Gerrard Winstanley.

Στον αντίποδα των μπαλλαντών με ηρωίδες ηθικές νεαρές παρθένες, βρίσκονται οι μπαλλάντες που μιλούν για την πορνεία. Μάλιστα, το μεγάλο πλήθος μπαλλαντών στις οποίες πρωταγωνιστούν «*γυναίκες της απόλαυσης*» και γυναίκες που χαρακτηρίζονται «*πόρνες*»¹⁷²⁷, μαζί με τις πολυάριθμες εκδόσεις, ανατυπώσεις και παραλλαγές τους καθώς και η συμπερίληψή τους σε πολλές συλλογές υπογραμμίζουν ότι η πορνεία αποτελούσε ένα ιδιαίτερα δημοφιλές θέμα καθ' όλη τη διάρκεια της

¹⁷²⁰ Βλ. John Rogers, «The enclosure of Virginitv: The poetics of sexual abstinence in the English Revolution», στο Richard Burt και John Michael Archer, *Enclosure Acts: Sexuality, property and culture in early modern England*, Λονδίνο, Cornell University Press, 1994, 229-250.

¹⁷²¹ Goody, *The development of the family and marriage...*, σελ. 212-221.

¹⁷²² Thomas, «The double standard», σελ. 195.

¹⁷²³ Στο ίδιο.

¹⁷²⁴ Στο ίδιο.

¹⁷²⁵ Rogers, «The enclosure of Virginitv...», σελ. 233.

¹⁷²⁶ Στο ίδιο, σελ. 240.

¹⁷²⁷ Οι όροι «whore» και «prostitute» χρησιμοποιούνται συχνά ως συνώνυμες αλλά για την ακρίβεια «prostitute» ορίζεται ως η γυναίκα η οποία λαμβάνει αμοιβή για σεξ, ενώ «whore» οποιαδήποτε γυναίκα η οποία παραβιάζει τους κανόνες της αγνότητας και της ηθικής.

υπό εξέταση περιόδου.¹⁷²⁸ Για παράδειγμα, η μπαλλάντα με τίτλο «Νέα από το Hide-Park» συμπεριλαμβάνεται στις συλλογές των Pepys, Roxburghe, Crawford, Luttrell, Euing, Wood, Douce και Harding.¹⁷²⁹ Η στερεοτυπική αναπαράσταση της γυναίκας πόρνης στις μπαλλάντες είναι αναμενόμενα αρνητική.¹⁷³⁰ Παρόμοια είναι η εικόνα που δίδεται και σε άλλα έργα της εποχής.¹⁷³¹ Στις περισσότερες περιπτώσεις που

¹⁷²⁸ Η αναζήτηση του όρου «πόρνη» (whore) στους τίτλους των μπαλλαντών που περιλαμβάνονται στο EBBA απέφερε 46 καταγραφές, ενώ η γενική αναζήτηση του ίδιου όρου απέφερε 800 καταγραφές. Να σημειωθεί, όμως, ότι σε αρκετές περιπτώσεις ο όρος χρησιμοποιείται για να στηλιτεύσει την ηθική μίαν κοπέλας χωρίς αυτό να συνεπάγεται ότι η κοπέλα κέρδιζε χρήματα από αυτό. Επίσης, σε αρκετές από αυτές τις μπαλλάντες ο όρος χρησιμοποιήθηκε στο πλαίσιο της πολεμικής ρητορικής ανάμεσα σε καθολικούς και προτεστάντες. Η αναζήτηση στο BBO βάσει του θέματος «πορνεία» (prostitution) απέφερε συνολικά 273 αποτελέσματα, 211 εκδόσεις και 62 έργα.

¹⁷²⁹ Το εν λόγω τραγούδι βρέθηκε στο EBBA στις παρακάτω εκδόσεις: «Newes from Hide-Parke. / OR / A very merry Passage which happened betwixt a No[r]th Country Gentleman, and a very Gaudy / Gallant Lady of pleasure, whom he took up in the Parke, and conducted her (in her own Coach) / home to her Lodgings, and what chanced there, if you'l venture Attention the Song will / declare» (1647-1665?), NLS, Crawford EB.981, EBBA 33597· «News from Hide-Park...» (1663-1674), UGL, Euing Ballads 250, EBBA 31799· «News from Hide-Park...» (1682?), BL, Roxburghe 2.379, EBBA 30814, · «News from Hide-Park...» (1663-1674), NLS, Crawford EB.982, EBBA 33598, · «News from Hide-Park...» (1681-1684), PL, Pepys 3.257, EBBA 21271 και «Nevvs from Hide-Parke...» (1647-1665?), BL, Luttrell Ballads 2.147, EBBA 36534. Η αναζήτηση στο BBO του ίδιου τραγουδιού απέφερε άλλα 6 αποτελέσματα, βλ. «Newes from Hide-park. Or a very merry passage which happened betwixt a North country gentleman, and a very gaudy gallant lady of pleasure» (1663-1763), BBO, Roud Number V3204.

¹⁷³⁰ Βλ. για παράδειγμα «The Ranting Whores Resolution: / Wherein you will finde that her only Treasure / Consisteth in being a Lady of Pleasure» (1658), BL, Roxburghe 3.252-3.253, EBBA 30965, και «The ranting Whores resolution...» (1672), PL, Pepys 3.138, EBBA 21149· «A Caueat or VVarning. / For all sortes of Men both young and olde, to auoid the / Company of lewd and wicked Woemen» (1620?), PL, Pepys 1.46-1.47, EBBA 20217, · «HELLS Nightwalker: / OR, / The Devil in Petticoats. / Being a dismal Ditty concerning two Gentlemen, / who went to pick up a fine Lady, as they thought, walking in Covent-Garden, and after- / wards over a Glass of wine, cast Lots who should lye with her that night, but that Gen- / tleman, on whom the fatal Lot fell, was hurry'd away in the night and never since / heard on, The Lady being supposed to be a Devil, it being a timely warning to all peo- / ple of that abominable Sin of Whoredom» (1690-1700), NLS, Crawford EB.441, EBBA 32797· «THE / COMPLAINT / OF / All the She-Traders / IN / Rosemary-lane, Black-Mary's-Hole, Ratcliff, Dog-and-Bitch-Yard, Moor-fields, and / Petticoat-lane, against the City Cheats, or the New Coffee-houses, about Charing- / Cross, Westminster, Covent-garden, Fleet-street, and those parts of the Town» (1682-1700?), PL, Pepys 5.405, EBBA 22327· «THE / Poor Whore's Lamentation: / OR, / The Fleet=street Crack's Complaint / FOR / Want of TRADING» (1684-1700?), PL, Pepys 5.416, EBBA 22338 και «THE / Poor Whore's Lamentation...» (1684-1700), NLS, Crawford EB.109, EBBA 33623· «An ANSWER / TO THE / Poor Whore's Complaint, / In a Letter, from a Bully Spark of the Town, to / Mistress Nell, the common Crack of Fleet-street; containing / his Sorrow for her sad Complaint» (1684-1700?), PL, Pepys 5.407, EBBA 22329· «THE / Westminster Wedding: / Or, Trick for Trick. / When Rogues and Whores together meet, / 'tis pittie they should parted be, / But taste the bitter with the sweet, / which still attends such Company» (1664-1703?), PL, Pepys 4.105, EBBA 21769· «The nevv made Gentlevoman / Or, The dishonest Lady. / Written as true as she did relate / How Money made her every Rascal's Mate / Likewise she says she's gather'd riches store. / By only playing of the private Whore. / And now in the Country she's gone, / And left me behind to sing this song» (1674-1679?) BL, Roxburghe 2.380, EBBA 30815 και «The nevv made Gentlevoman...», NLS, Crawford EB.243, EBBA 33312· «The Seamans Frolick: / OR, / A Cooler for the Captain. / You Seamen bold that plow the Ocean Main / To read this Song do not at all disdain: / But rather learn thereby how to avoid, / The whores increase which many hath destroy'd» (1680-1682), PL, Pepys 4.213, EBBA 21875.

¹⁷³¹ Βλ. για παράδειγμα τα έργα του Daniel Defoe, *The fortunes and misfortunes of the famous Moll Flanders, &c. Who was born in Newgate, and during a Life of continu'd Variety for Threescore Years, besides her Childhood, was Twelve Year a Whore, five times a Wife (whereof once to her own Brother)*

εξιστορούνται στα τραγούδια οι γυναίκες αυτές παρουσιάζονται να δρουν βάσει ιδιοτελών κινήτρων και με σκοπό να εξαπατήσουν τους άνδρες και για να κλέψουν τα χρήματά τους. Συχνότερα πέφτουν θύματά τους οι άνθρωποι της υπαίθρου που επισκέπτονταν το Λονδίνο και οι ναυτικοί, ενώ ακολουθούν οι μαθητευόμενοι και οι έμποροι.¹⁷³² Ο κωμικός χαρακτήρας των μπαλλαντών, όπως έχει φανεί σε πολλές περιπτώσεις που παρουσιάστηκαν μέχρι τώρα, αγγίζει συχνά το πρόστυχο χιούμορ καθώς το ίδιο το είδος αυτής της φτηνής λαϊκής τυπογραφίας το επιτρέπει. Στην περίπτωση της πορνείας το στοιχείο αυτό φανερώνει μία διαφορετική όψη του εν λόγω ζητήματος. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτού του είδους αστεϊσμού σχετικά με την πορνεία είναι η περίπτωση ενός τραγουδιού που αφηγείται το πώς ένας άνδρας ξεγελάστηκε κατά την επιλογή ερωτικής συντρόφου επί πληρωμή.¹⁷³³ Ο πρωταγωνιστής περπατούσε στο Hyde Park όπου συνάντησε πολλές γυναίκες στην «Αγορά των Κυριών» (*Market of Madams*). Ανάμεσα στο πλήθος των γυναικών που βρίσκονταν στον οίκο ανοχής ο άνδρας ξεχώρισε μία την οποία συνόδευσε στο σπίτι της. Τα προβλήματά του άρχισαν όταν παρατηρούσε τη γυναίκα να γδύνεται καθώς εκτός από τα ρούχα της έχανε παράλληλα στοιχεία της ομορφιάς της. Η αφήγηση

Twelve Year a Thief, Eight Year a Transported Felon in Virginia, at last grew Rich, liv'd Honest, and died a Penitent, Written from her own memorandums, Printed for W. Chetwood, T. Edling, 1721 και *The fortunate mistress: or, a history of the life and vast variety of fortunes of Mademoiselle de Beleau, afterwards call'd the Countess de Wintelsheim, in Germany. Being the person known by the name of the Lady Roxana, in the time of King Charles II*, Λονδίνο, Printed for T. Warner, W. Meadows, W. Pepper, S Harding, T. Edin, 1724. Βλ. και John Cleland, *Memoirs of a Woman of Pleasure*, Λονδίνο, Printed for G. Fenton in the Strand, MDCCXLIX [1749][1760?]. Ένα από τα σημαντικότερα κείμενα του 18^{ου} αιώνα σχετικά με την πορνεία θεωρείται το *A Modest Defence of Publick Stews* (1724), στο οποίο η πορνεία αντιμετωπίζεται ως ένα επικίνδυνο κοινωνικό πρόβλημα και υποστηρίζεται ο κρατικός έλεγχος των πορνείων, βλ. Irwin Primer (επιμ.), *Bernard Mandeville's "A modest defence of public stews", Prostitution and its Discontents in Early Georgian England*, Νέα Υόρκη, Palgrave Macmillan, 2006. Ο διάσημος καλλιτέχνης William Hogarth είχε κάνει το δικό του σχόλιο σχετικά με το θέμα μέσω της σειράς έξι χαρακτικών του με τίτλο *A Harlot's Progress*. Γενικά για το θέμα της πορνείας και της ποινικοποίησής της βλ. Medelson και Crawford, *Women in Early Modern England*, σελ. 295-296· Elizabeth Kowaleski-Wallace, *Consuming Subjects, Women, Shopping and Business in the Eighteenth Century*, Νέα Υόρκη, Columbia University Press, 1997, σελ. 129-143· Bertrand Taithe, «Consuming desires: female prostitutes and “customers” at the margins of crime and perversion in France and Britain, c.1836-85», στο Meg Arnot και Cornelia Osborne (επιμ.), *Gender and Crime in modern Europe*, Λονδίνο, UCL Press, 1999, σελ. 151-172.

¹⁷³² Η παρατήρηση αυτή βασίστηκε στην εξέταση των θεμάτων που συνοδεύουν συχνότερα τις μπαλλάντες αυτού του περιεχομένου στο BBO.

¹⁷³³ «Newes from Hide-Parke. / OR / A very merry Passage which happened betwixt a No[r]th Country Gentleman, and a very Gaudy / Gallant Lady of pleasure, whom he took up in the Parke, and conducted her (in her own Coach) / home to her Lodgings, and what chanced there, if you'l venture Attention the Song will / declare» (1647-1665?), NLS, Crawford EB.981, *EBBA* 33597· «News from Hide-Park...» (1663-1674), UGL, Euing Ballads 250, *EBBA* 31799· «News from Hide-Park...» (1682?), BL, Roxburghe 2.379, *EBBA* 30814· «News from Hide-Park...» (1663-1674), NLS, Crawford EB.982, *EBBA* 33598· «News from Hide-Park...» (1681-1684), PL, Pepys 3.257, *EBBA* 21271 και «Nevvs from Hide-Parke...» (1647-1665?), BL, Luttrell Ballads 2.147, *EBBA* 36534· «Newes from Hide-park. Or a very merry passage which happened betwixt a North country gentleman, and a very gaudy gallant lady of pleasure» (1663-1763), *BBO* Roud Number V3204.

περιλαμβάνει εκφράσεις όπως: «...αφού έβγαλε την περούκα της έμοιαζε με παλιόγρια..., ... σήκωσε το δάχτυλό της και έβγαλε το μάτι της..., χασμουρήθηκε και της έπεσε η μασέλα...».

Μία άλλη μπαλλάντα στην οποία η αφηγήτρια είναι γένους θηλυκού παρουσιάζει το θέμα της πορνείας φαινομενικά από τη σκοπιά της πόρνης, αν και τελικά επιβεβαιώνει σε μεγάλο βαθμό την κυρίαρχη εικόνα.¹⁷³⁴ Ειδικότερα, η γυναίκα εξηγεί με ειλικρίνεια τί πιστεύει η ίδια για τους άνδρες και την πορνεία. Αναφέρει ότι «δεν της καίγεται[αι] καρφί» όταν οικειοποιείται τα πορτοφόλια των εραστών της και ότι δεν γνωρίζει τα πρόσωπά τους ενισχύοντας το στερεότυπο της γυναίκας που οδηγείται από τη λαγνεία και τα χρήματα. Παρόλα αυτά, η γυναικεία φωνή αφήνει το περιθώριο να εκφραστούν παράλληλα κάποια στοιχεία τρυφερότητας. Η πρωταγωνίστρια αναφέρει χαρακτηριστικά για τον εραστή της ότι «το βράδυ στην αγκαλιά [της] τον προστατεύ[ει] από τους κινδύνους». Οι καταληκτικοί στίχοι κάνουν σαφές ότι η γυναίκα αυτή δεν επρόκειτο να αλλάξει τρόπο ζωής:

«αν ο θάνατος έρθει τελικά,

Και με πάρει βιαστικά,

Τότε ενθάδε θα κείτεται μία Κυρία της απόλαυσης».

Ο υπότιτλος της μπαλλάντας προοικονομεί αυτήν την κατάληξη αφού αναφέρει ότι «θα διαπιστώσεις ότι ο μοναδικός θησαυρός της είναι ότι είναι μία Κυρία της απόλαυσης» και ενισχύει την ιδέα ότι η γυναίκα συνειδητά και αυτοβούλως επιλέγει αυτήν την απασχόληση. Το ηθικό μήνυμα της μπαλλάντας δεν παρουσιάζεται ρητώς αλλά αξίζει να σημειωθεί ότι οι εικόνες που επιλέχθηκαν για να συνοδεύσουν το εν λόγω τραγούδι είναι από τις πιο τολμηρές που έχουν χρησιμοποιηθεί στις έντυπες μπαλλάντες. Ειδικότερα, στην ξυλογραφία απεικονίζεται ένα ζευγάρι σε ερωτικές περιπτώξεις υπό την παρουσία του Έρωτα. Η σκηνή διαδραματίζεται σε ένα απομονωμένο χώρο, μακριά από την πόλη όπως συνάγεται από την απόσταση στην οποία διακρίνονται σπίτια. Στο Λονδίνο είχε πραγματοποιηθεί μία σειρά εκστρατειών κατά της πορνείας, των πορνών και των πελατών τους. Για παράδειγμα, η Elizabeth Hoer, η οποία καταδικάστηκε για πορνεία, τιμωρήθηκε με μαστίγωμα και στάλθηκε

¹⁷³⁴ «The Ranting Whores Resolution: / Wherein you will finde that her only Treasure / Consisteth in being a Lady of Pleasure» (1658), BL, Roxburghe 3.252-3.253, *EBBA* 30965 και «The ranting Whores resolution...» (1672), PL, Pepys 3.138, *EBBA* 21149.

στο νοσοκομείο St. Thomas για να θεραπευτεί από την «ασθένεια της».¹⁷³⁵ Παρόλο που, όπως αναφέρθηκε, τα τραγούδια συχνά έκαναν λόγο για τη σεξουαλική ευρωστία των κατοίκων της υπαίθρου, οι παρόμοιες συμπεριφορές των κατοίκων των πόλεων παρουσιάζονταν ως ακολασίες. Αυτή η διαφορετική αντιμετώπιση από πλευράς των μπαλλαντών θα πρέπει να ενταχθεί στο ευρύτερο αφήγημα της σκληρής αλλά αγνής και απλής ζωής της υπαίθρου σε αντίθεση με την ζωή στην πόλη που διαφθείρει και προσφέρει κενή πολυτέλεια.¹⁷³⁶

Ενώ οι μπαλλάντες εξιστορούν όλα αυτά τα περιστατικά με επί μέρους άκρως τολμηρές περιγραφές, η γενική εικόνα είναι συντηρητική αφού εκτός από τις περιπτώσεις ρομαντικοποίησης της σεξουαλικής ευρωστίας και εκείνες με αμιγώς κωμικό χαρακτήρα, τελικά αποδίδεται άμεσα ή έμμεσα μία «παραδοσιακής κοπής», δικαιοσύνη. Η δικαιοσύνη των μπαλλαντών τιμωρεί εκείνους που υπερβαίνουν τα κοινωνικά όρια άμεσα, επιφυλάσσοντάς τους ένα τραγικό ή έστω κωμικοτραγικό τέλος. Ακόμα και οι μπαλλάντες οι οποίες ούτε στο τέλος ούτε στο επιμύθιο ικανοποιούν ρητά το κοινό αίσθημα δικαίου, οι αξιολογικές κρίσεις που εκφράζονται μέσα από την επιλογή των χαρακτηρισμών των πρωταγωνιστών κάνουν σαφή τη θέση που εκφράζεται για εκείνους. Πράγματι, τα «δύο μέτρα και δύο σταθμά» που έχει επισημάνει η ιστορική έρευνα είναι εμφανή στις μπαλλάντες αφού στις αφηγήσεις γίνεται σαφής η διαφορετική βαρύτητα που δίδεται στην «ανηθικότητα» των γυναικών και των ανδρών. Η σεξουαλικότητα, η ηθική και η τιμή ήταν συνυφασμένες έννοιες και για τα δύο φύλα αλλά στις μπαλλάντες οι γυναίκες μπορούν να στιγματιστούν με περισσότερους τρόπους από ό,τι οι άνδρες. Ενώ στο επίπεδο της σεξουαλικής ηθικής η γυναικεία τιμή μπορούσε να πληγεί ανεπανόρθωτα από την αθέτηση μίας υπόσχεσης γάμου, από τις προγαμιαίες ή τις εκτός γάμου σχέσεις, από την αποπλάνηση, από την εγκυμοσύνη εκτός γάμου και την εγκατάλειψη, η ανδρική τιμή θιγόταν στις περιπτώσεις απιστίας της γυναίκας και της εγκατάλειψης. Παρόλα αυτά, τα τραγούδια δείχνουν επιείκεια μέχρι και συμπάθεια στις πρωταγωνίστριες οι οποίες, αν και έδρασαν με τρόπο που δεν αρμόζει στο

¹⁷³⁵ «Document 3.13, Prostitution in London: Frances Baker and Elizabeth Hoer, 1598-99», στο Patricia Crawford και Laura Gowing (επιμ.), *Women's World in Seventeenth-century England, A Sourcebook*, Λονδίνο, Routledge, 2000, σελ. 91-92.

¹⁷³⁶ Βλ. για παράδειγμα «THE / Innocent Country Maids / Delight. / OR, / A Description of the Lives of the Lasses of LONDON. / At London they the wanton play, / as it is often seen, / Whilst we do go, all of a Row, / Unto the Meadows green» (1685-1688), NLS, Crawford EB.1080, *EBBA* 33710· «THE / Innocent Country Maids / Delight...» (1685-1688), HLHU, 25242.97, 1.93, *EBBA* 35287· «The innocent country maids delight, or, A description of the lives of the lasses of London» (1672-1696), *BBO* Roud Number V6054, Edition-Bod23400.

πρότυπο ηθικής, τελικά έπεσαν θύματα κάποιου ακόμα πιο «ανήθικου» άνδρα. Το αντίστροφο, όμως, δεν συναντήθηκε στον ίδιο βαθμό για τους άνδρες. Πιθανώς αυτό να είναι μία ακόμα αντανάκλαση της κυρίαρχης αντίληψης ότι οι γυναίκες δεν είναι πιο ισχυρές από τους άνδρες, επομένως το κακό που μπορούν να προκαλέσουν δεν μπορεί να είναι τόσο σοβαρό. Μέσα από αυτό το σύνθετο σχήμα που δημιουργείται από τα διπλά κριτήρια περί σεξουαλικότητας και ηθικής και τις ιδέες περί ανδρικής εξουσίας και δύναμης, η δικαιοσύνη των μπαλλαντών αναπαράγει σε έναν βαθμό, ακόμα και μέσα από τη συμπάθεια προς τα θύματα, αφενός το στερεότυπο της αδύναμης απέναντι στον άνδρα και με ροπή προς την ανηθικότητα γυναίκα και αφετέρου του άνδρα που χρησιμοποιεί την εξουσία του επί των γυναικών αδιαφορώντας για τις επιπτώσεις αφού όπως φάνηκε σε πολλές περιπτώσεις τραγουδιών μόνο ένας από μηχανής θεός μπορεί να τον τιμωρήσει για τις ανήθικες πράξεις του.

4.3 Οι σωτήρες και οι δολοφόνοι: γενναιότητα και βία

Στο σύμπαν των μπαλλαντών η γενναιότητα είναι κατεξοχήν χαρακτηριστικό των «καλών» ηρώων, ενώ η δειλία είναι ένα χαρακτηριστικό που αποδίδεται συχνότερα στους φαύλους. Πέρα όμως από αυτήν τη γενικευτική θέση και μολονότι το ιδανικό του θάρρους εμφανίζεται καθ'όλη τη διάρκεια της υπό εξέταση περιόδου, οι μπαλλάντες που εξετάστηκαν στο πλαίσιο της παρούσας έρευνας ανέδειξαν τις διαφορετικές εκφάνσεις και τις διαφοροποιήσεις που συντελέστηκαν κυρίως στους τρόπους με τους οποίους η ανδρεία συνδεόταν με την αρρενωπότητα στο πλαίσιο της λαϊκής κουλτούρας. Στον αντίποδα των θαρραλέων σωτήρων των μπαλλαντών, οι αντιήρωες ασκούν βία εκτός και εντός του νοικοκυριού, φτάνοντας συχνά στην ανθρωποκτονία. Μάλιστα, το πλήθος των τραγουδιών με κεντρικό θέμα τη δολοφονία είναι τέτοιο ώστε οι λεγόμενες «μπαλλάντες φόνου» (murder ballads) να θεωρούνται μία ξεχωριστή κατηγορία μπαλλαντών. Σε αυτό το σημείο, λοιπόν, εξετάζονται πρώτον οι εκφάνσεις της γενναιότητας και της δειλίας και δεύτερον το ζήτημα της βίας και ειδικότερα της βίας στο πλαίσιο του νοικοκυριού.

Από τη συζήτηση σχετικά με το θέμα της γενναιότητας δεν θα μπορούσε να λείπει η αναφορά στους ναυτικούς και τους στρατιώτες, άτομα από τα οποία

αναμένεται η επίδειξη θάρρους.¹⁷³⁷ Η αναζήτηση μπαλλαντών ιδιαίτερα για το θέμα του ναυτικού, όπως έχει ήδη αναφερθεί, αποδείχθηκε σε ένα βαθμό προβληματική. Παρόλα αυτά, γίνεται κατανοητό ότι το θέμα της καταταγής και της θητείας στον στρατό και το ναυτικό απασχολεί αρκετά τις μπαλλάντες.¹⁷³⁸ Η θεματολογία των τραγουδιών αυτών περιλαμβάνει περιπτώσεις τραυματισμού, αιχμαλωσίας και θανάτου κατά τη διάρκεια της μάχης, ιστορίες σχετικά με την κατάταξη στο στρατό και την αναχώρηση για τη μάχη όπως και αφηγήσεις για στρατιώτες που λιποτάκτησαν και βετεράνους.¹⁷³⁹ Άλλες αναφέρονται στην επικοινωνία των στρατιωτών με τις οικογένειές τους και άλλες με την επιστροφή τους στο σπίτι. Μερικές άλλες από αυτές τις μπαλλάντες έχουν πατριωτικό χαρακτήρα εξυμνώντας τις αρετές των στρατιωτών ή περιγράφοντας ανδραγαθήματα και εγκωμιάζοντας συγκεκριμένα πρόσωπα.

¹⁷³⁷ Για την περιγραφή της τολμηρής ζωής των ναυτικών βλ. Marcus Rediker, *Ανάμεσα στη Σκύλα και τη Χάρυβδη, Ναυτικοί, πειρατές και ο κόσμος της θάλασσας, 1700-1750*, μτφρ. Κώστας Αντύπας, Αθήνα, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 2016.

¹⁷³⁸ Το ναυτικό ήταν ζωτικής σημασίας για τη Βρετανική Αυτοκρατορία. Κατά τη διάρκεια της Κοινοπολιτείας (Commonwealth) δημιουργήθηκε ο ισχυρός και αποτελεσματικός βρετανικός στόλος. Το 1660, όταν ανήλθε στον θρόνο ο Κάρολος ο Β΄ κληρονόμησε έναν τεράστιο για την εποχή στόλο που αριθμούσε 154 πλοία. Αυτή ήταν και η αρχή του μόνιμου και επαγγελματικού Βασιλικού Ναυτικού. Η Βρετανία αναδείχθηκε σε κυρίαρχη ναυτική δύναμη χωρίς αυτό να συνεπάγεται ότι το βρετανικό ναυτικό δεν ηττήθηκε σε κάποιες περιπτώσεις από τους Ολλανδούς ή τους Γάλλους, όπως για παράδειγμα στο Beachy Head το 1690. Οι επιτυχίες που είχε να επιδείξει ο βρετανικός στόλος τον 18^ο αιώνα, κατά τη Γαλλική Επανάσταση και κατά την περίοδο των Ναπολεόντειων Πολέμων ήταν πολύ πιο σημαντικές, όπως η περίφημη νίκη του ναύαρχου Νέλσον έναντι του γαλλικού και του ισπανικού στόλου στη ναυμαχία του Τραφάλγκαρ. Αυτή η ναυμαχία επιβεβαίωσε τη βρετανική ναυτική υπεροχή και έδωσε τέλος στον θαλάσσιο ανταγωνισμό. Βλ. και Royal Navy>Royal Navy History, <https://www.royalnavy.mod.uk/history/>.

Το βρετανικό πολεμικό ναυτικό διαδραμάτιζε παραδοσιακά πιο σημαντικό ρόλο από ό,τι ο στρατός. Παρόλα αυτά, ο στρατός απέκτησε μόνιμο χαρακτήρα νωρίτερα από το ναυτικό καθώς οι βάσεις του πρώτου μόνιμου αγγλικού στρατού τέθηκαν κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου Πολέμου, όταν ο Oliver Cromwell δημιούργησε τον Νέο Υποδειγματικό Στρατό (New Model Army). Σίγουρα, ο Νέος Υποδειγματικός Στρατός υπήρξε μία ιδιαίτερη περίπτωση στρατού για πάρα πολλούς λόγους, η εξέταση των οποίων υπερβαίνουν τα όρια της παρούσας διατριβής. Αξίζει, όμως, να σημειωθεί ότι πρόκειται για τον πρώτο τακτικό (standing) στρατό της Αγγλίας και ότι προβλεπόταν αμοιβή για τους άνδρες που προσέφεραν σε αυτόν τις υπηρεσίες τους. Με την Παλινόρθωση (Restoration) το 1660, εν μέρει λόγω της αδυναμίας του Προτεκτοράτου να ανταπεξέλθει στις οικονομικές υποχρεώσεις του απέναντι στον στρατό, οι περισσότερες στρατιωτικές μονάδες διαλύθηκαν. Εξαιρέση αποτέλεσαν τα πέντε συντάγματα που διατήρησε ο Κάρολος ο Β΄ για την προσωπική προστασία του και για την προστασία του φρουρίου του, τα οποία αριθμούσαν αρχικά περίπου 3.000 στρατιώτες. Για την επαγγελματικοποίηση του στρατού στην Ευρώπη βλ. John A. Mears, «The Emergence of the Standing Professional Army in Seventeenth-century Europe», *Social Science Quarterly* 50:1 (1969), 106-115 και ειδικά για την Αγγλία σελ. 212.

¹⁷³⁹ Η αναζήτηση στο BBO με βάση το θέμα «στρατός» (army) δεν ήταν ιδιαίτερα καρποφόρα αφού συνολικά απέφερε 18 αποτελέσματα, 13 εκδόσεις και 5 έργα. Από τα έργα μόνο ένα πληρούσε τα κριτήρια για να ενταχθεί στο δείγμα καθώς τα άλλα τρία αφορούσαν στον Στρατό της Σωτηρίας (Salvation Army) και το τελευταίο ήταν εκτός του χρονικού ορίου της διατριβής αφού αναφερόταν στον Κριμαϊκό πόλεμο. Η αναζήτηση βάσει του θέματος «στρατιώτες» (soldiers) αποδείχθηκε πολύ πιο αποτελεσματική αφού απέφερε συνολικά 240 αποτελέσματα.

Όμως, δεν λείπουν και τα τραγούδια τα οποία αντιμετωπίζουν με καυστικό τρόπο την επαγγελματικοποίηση του στρατού. Ένα από αυτά έχει τον τίτλο «Ο νεαρός νεοσύλλεκτος» και από την εικόνα που το συνοδεύει φαίνεται να είναι ένα τραγούδι που στόχο έχει τη στρατολόγηση νεαρών αντρών.¹⁷⁴⁰ Οι στίχοι, όμως, γρήγορα ανατρέπουν αυτήν την ιδέα. Πράγματι, αρκετοί στίχοι καλούν τους νεαρούς να καταταγούν στο στρατό. Αναφέρεται δε ότι οι στρατιώτες είναι «γενναιότεροι των γενναίων», αλλά το περιεχόμενο του τραγουδιού καθιστά σαφές ότι η πρόσκληση αυτή έχει καθαρά ειρωνικό χαρακτήρα. Στην πρώτη κιάλας στροφή αναφέρεται «ελάτε και χάστε τα άκρα σας παλληκάρια μου, για δεκατρείς πέννες την ημέρα». Ο αφηγητής μιλώντας σε β' ενικό απευθυνόμενος στον υποψήφιο στρατιώτη θίγει τον πόνο του αποχωρισμού από την οικογένειά, την εκπαίδευσή του και την αποστολή του στο εξωτερικό όπου του λέει: «θα σκοτώνεις άνδρες που δεν ήξερες και που ποτέ δεν σε έβλαψαν». Το τραγούδι συνεχίζει σε ειρωνικό ύφος λέγοντάς στους στρατιώτες να μην τους νοιάζει αν θα χάσουν την ζωή τους διότι θα έχουν πεθάνει με τιμή. Στο τέλος γίνεται ξεχωριστή αναφορά για τις συνέπειες που θα έχει ένας τέτοιος θάνατος για τα υπόλοιπα μέλη της οικογένειας και το τραγούδι καταλήγει με το εξής τετράστιχο:

*«Έχετε ποτέ σκεφτεί, παλληκάρια μου, ή έχετε ποτέ πάει στο σχολείο,
Ποιος θα ήθελε να γίνει στρατιώτης, εκτός αν είναι -----»¹⁷⁴¹
Το να μιλάτε για τιμή είναι ανοησία – είναι μία χαζή ιστορία,
Ζήστε ως έντιμοι άνδρες, και αυτή είναι η πραγματική Δόξα».*

Οι μπαλλάντες οι οποίες έχουν βασικό θέμα τους γυναίκες στρατιώτες είναι σχετικά πολλές.¹⁷⁴² Χαρακτηριστικό είναι ότι το θέμα το οποίο εμφανίζεται συχνότερα σε αυτές τις μπαλλάντες είναι η «παρενδυσία» (travestism). Αυτό συμβαίνει διότι οι γυναίκες ήταν πιο πιθανό να βρεθούν στο πεδίο της μάχης ντυμένες ως άνδρες. Στις περισσότερες περιπτώσεις, ο λόγος που επιθυμούν να κάνουν κάτι τέτοιο είναι για να μπορέσουν να είναι δίπλα στον αγαπημένο τους ο οποίος έχει επιστρατευτεί και αναγκαστικά πρέπει να φύγει.¹⁷⁴³ Σε μία άλλη περίπτωση, η

¹⁷⁴⁰ «Young recruit», (c. 1850), *BBO* Round Number V4289.

¹⁷⁴¹ Η παύλα στους στίχους μπαλλαντών χρησιμοποιείται είτε για να αποκρύψει την ταυτότητα των εμπλεκόμενων προσώπων είτε όπως σε αυτήν την περίπτωση για τη συγκάλυψη μία απρεπούς λέξης, η οποία συνήθως είναι εύκολο να εννοηθεί από το κοινό λόγω της ομοιοκαταληξίας και των συμφραζομένων.

¹⁷⁴² Η αναζήτηση στο *BBO* βάσει του θέματος αυτού (women soldiers) απέφερε συνολικά 101 καταγραφές, εκ των οποίων οι 84 αφορούν σε έργα και οι 20 σε εκδόσεις.

¹⁷⁴³ Βλ. για παράδειγμα «The Banks of Nile» (1840-1910), *BBO* Round Number 950.

γυναίκα και αφηγήτρια του τραγουδιού επιθυμεί να καταταγεί εθελοντικά στον στρατό καθώς αναρωτιέται «γιατί οι γυναίκες πρέπει να κάθονται αδρανείς στο σπίτι» σε δύσκολους καιρούς, ενώ «τα γενναία παλληκάρια μας είναι υποχρεωμένα να φεύγουν». ¹⁷⁴⁴ Παρόλα αυτά, η πλειοψηφία των μπαλλαντών στις οποίες πρωταγωνιστούν στρατιώτες γένους θηλυκού έχει αντιπολεμικό χαρακτήρα.

Συμπερασματικά, η στερεοτυπική αναπαράσταση του ατρόμητου ναυτικού και του στρατιώτη που φεύγει για τον πόλεμο χωρίς δεύτερη σκέψη που προβάλλεται έντονα κατά τον 17^ο αιώνα σταδιακά αφήνει όλο και περισσότερο χώρο σε αναπαραστάσεις πιο συναισθηματικές, οι οποίες δίνουν έμφαση στην απουσία από τους αγαπημένους, στη νοσταλγία και φυσικά στον θρήνο των οικείων προσώπων για την απώλεια των ναυτικών στη θάλασσα και τον τραυματισμό ή τον θάνατο των στρατιωτών στη μάχη.

Το θάρρος και η ανδρεία συνδέονταν όχι μόνο με τους στρατιωτικούς και τους ναυτικούς, αλλά, όπως φάνηκε και από το προηγούμενο κεφάλαιο, αποτελούσαν βασικό στοιχείο της συγκρότησης συγκεκριμένων εργασιακών ταυτοτήτων. Ένα από αυτά τα επαγγέλματα είναι, όπως έχει ήδη αναφερθεί, εκείνο του υποδηματοποιού. Στον αντίποδα όλων αυτών των τραγουδιών που αναφέρονται στη γενναιότητα και τη μαχητικότητα των παπουτσήδων βρίσκεται μία μπαλλάντα η οποία έχει εκδοθεί υπό δύο διαφορετικούς τίτλους αλλά με ίδιο περιεχόμενο, «Η δεσποινίς Patty Puff και οι δύο αγαπημένοι της» και «Timmy Twist». ¹⁷⁴⁵ Ο υποδηματοποιός Billy Boot και ο πιλοποιός Timmy Twist είναι ερωτευμένοι με την ίδια γυναίκα, τη δεσποινίδα Patty Puff, η οποία είναι ζαχαροπλάστρια. Η νεαρή γυναίκα είναι σε δύσκολη θέση καθώς, όπως ο γάιδαρος του Buridan, δεν μπορεί να επιλέξει έναν από αυτούς για σύντροφό της διότι και οι δύο της φαίνονται εξίσου άξιοι. Την απάντηση σε αυτό το δίλημμα έρχεται να δώσει μία μονομαχία ανάμεσα στον πιλοποιό και τον υποδηματοποιό η οποία, όμως, τελικά έχει κωμικά αποτελέσματα. Οι δύο άντρες, παρά τα πειράγματα και τις κοροϊδίες των παραβρισκόμενων, είναι αποφασισμένοι να μονομαχήσουν αλλά οι βοηθοί τους γεμίζουν τα πιστόλια τους με βαμβάκι και κερί αντί για σφαίρες με αποτέλεσμα σύντομα η κωμική ατμόσφαιρα να κλιμακωθεί. Μόλις δίνεται το σήμα της εκκίνησης ο Timmy λιποθυμά, ενώ ο Bill μην έχοντας καταλάβει την αδυναμία του αντιπάλου του εγκαταλείπει τη μονομαχία τρέχοντας.

¹⁷⁴⁴ «The female volunteer» (1819-1844), *BBO Roud Number V1283*.

¹⁷⁴⁵ «Miss Patty Puff and her two sweethearts» (1790-1840), *BBO Roud Number V1165* και «Timmy Twist», (18--), *BBO Roud Number V14279*.

Εικόνα 70 Timmy Twist (18--)¹⁷⁴⁶

Κρίνοντας από τις διαφορετικές εκδόσεις που σώζονται από το τέλος του 18^{ου} αιώνα και από τις πρώτες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα, η συγκεκριμένη μπαλλάντα ήταν αρκετά δημοφιλής. Οι εικόνες που συνοδεύουν αυτές τις εκδόσεις είναι διαφορετικές αλλά αυτή που ξεχωρίζει είναι εκείνη που συνοδεύει τον τίτλο «Timmy Twist». Πρόκειται για μία συνήθως έγχρωμη εικόνα στην οποία κεντρικές φιγούρες είναι δύο άνδρες οι οποίοι μετρούν τα βήματά τους προχωρώντας σε αντίθετη κατεύθυνση και κρατώντας τα όπλα τους, όπως συνηθίζοταν να γίνεται στις μονομαχίες. Η στάση, όμως, του σώματός τους, η αμηχανία στον τρόπο που κρατούνε τα πιστόλια τους και τα ίδια τους τα πρόσωπα τα οποία φέρουν στοιχεία καρικατούρας κάνουν σαφές ότι δεν πρόκειται για μία απεικόνιση σοβαρής μονομαχίας. Το χρώμα που έχει προστεθεί σε αυτές τις εικόνες υποδεικνύει ότι οι μπαλλάντες με τίτλο «Η δεσποινίς Patty Puff» ήταν προγενέστερες και επιπλέον ενισχύουν το κωμικό στοιχείο του τραγουδιού. Προς αυτή την κατεύθυνση, την κωμική δηλαδή προσέγγιση του ζητήματος συνηγορούν ως και τα ονόματα που φέρουν οι βασικοί πρωταγωνιστές. Το όνομα Timmy ενέχει την ερμηνεία του δειλού ή του ευερέθιστου ανθρώπου, ενώ το επίθετο Boots, που σημαίνει μπότα, δεν μπορεί παρά να συνδέεται με το επάγγελμα του υποδηματοποιού.¹⁷⁴⁷ Αντιθέτως, οι εικόνες που συνοδεύουν τις εκδόσεις που φέρουν τον τίτλο «Η δεσποινίς Patty Puff» περιλαμβάνουν τη σοβαρή αναπαράσταση μίας φιγούρας ή ενός ζευγαριού, μοιάζοντας περισσότερο με το στυλ των εικόνων που χρησιμοποιούνταν στις πιο παλιές, στις μαυρογράμματες μπαλλάντες. Επίσης, μία από τις εκδόσεις αναφέρει ότι το συγκεκριμένο τραγούδι τραγουδιόταν στη μελωδία *Mrs Flinn and the Bold Dragon* αλλά δυστυχώς οι διαθέσιμες πληροφορίες για τη

¹⁷⁴⁶ BBO, Edition-Bod10957.

¹⁷⁴⁷ Lewis, *Glossary*, σελ. 109.

συγκεκριμένη μελωδία είναι περιορισμένες. Αυτό που είναι γνωστό είναι ότι ο καταληκτικός στίχος κάθε στροφής «Whack row de do, &c.» μιμείται τον ήχο του τυμπάνου, στοιχείο που δημιουργεί μία πιο στρατιωτική ατμόσφαιρα που δρα αντιστικτικά με τον χιουμοριστικό χαρακτήρα του ίδιου του τραγουδιού.

Οι αναφορές σε γενναίες γυναίκες δεν είναι τόσο συχνές, ενώ δεν εντοπίστηκαν αναφορές σε δειλές γυναίκες γεγονός που υπονοεί ότι η δειλία εκ μέρους των γυναικών ήταν αναμενόμενη από τους συγχρόνους. Μάλιστα, τα παραδείγματα γενναιότητας γυναικών που βρέθηκαν στο δείγμα συνδέονται κατά κύριο λόγο με την έλλειψη γενναιότητας από τους άνδρες. Επίσης, ο τρόπος με τον οποίο εκφράζεται η γενναιότητα των γυναικών διαφοροποιείται από εκείνον με τον οποίον εκφράζεται το θάρρος των ανδρών. Η γενναιότητα των γυναικών στις μπαλλάντες χτίζεται όχι τόσο γύρω από το ιδανικό του θάρρους, αλλά περισσότερο γύρω από το χαρακτηριστικό της πονηριάς. Για παράδειγμα, στο τραγούδι «Η γενναία μαγείρισσα» το οποίο σώζεται σε παραπάνω από μία παραλλαγές αλλά και στο «Της μαγείρισσας» εξαιρούνται η ευφυΐα και η πονηριά των πρωταγωνιστριών οι οποίες καταφέρνουν να κατατροπώσουν τέσσερις άντρες η καθεμία.¹⁷⁴⁸

Ειδικότερα, οι περιπτώσεις τραγουδιών με γυναίκες που περιγράφονται ως γενναίες είναι λίγες καθώς αυτό είναι ένα χαρακτηριστικό που δεν συνάδει με τη γυναικεία φύση. Για αυτόν ακριβώς το λόγο, όταν μία γυναίκα δρα με γενναιότητα κρίνεται άξιο θέμα για να τραγουδηθεί, ιδιαίτερα αν παράλληλα αποτελεί ευκαιρία χλευασμού κάποιου άνδρα. Αντίστοιχη είναι η αναπαράσταση στις μπαλλάντες της βίαιης συμπεριφοράς εκ μέρους των γυναικών. Η βία δεν συνάδει με τη γυναικεία

¹⁷⁴⁸ «A Leicester-shire Frolick; Or, The valiant Cook-Maid. / Being a merry composed Jest of Five Taylors that had been at work till their Wages came to 5 / pounds, likewise a merry conceited Cook-maid that lived in the house, went to her Master and / desired him to lend her a horse, and she would venture her skill to take the 5 pound from these / five Taylors, without either Sword or Pistol, in a jesting way, to make her Master some sport / and to show her valour: her Master loving mirth more than sadness, agreed to it: so a Horse / was saddled, and other things to disguise her self, because she might not be known: away she / went (it being in the Evening) and met them before they got home, with nothing in her hand / but a black pudding, the faint-hearted Taylors delivered her their money very quietly, for fear / they should a been shot through with a Black pudding, and what followed after is expressed in / this following Ditty» (1672-1696?), NLS, Crawford 589, *EBBA* 33024· «The Courageous Cook-maid. / OR, / Hey for the North Countrey...», (1674-1679?), NLS, Crawford 961, *EBBA* 33541 και «The COOK-MAID's Garland: / Or, The Out-of-the-Way Devil. / Shewing, How Four Highwaymen were bit by an ingenious Cook-Maid.», BL, Roxburghe, 3.772-773, *EBBA* 31494· «The COOK-MAID's Garland...» (1779-1785?), HL, Miscellaneous, *EBBA* 32456. Παραλλαγές αναφέρουν στη θέση της μαγείρισσα, μία εργαζόμενη στην παρασκευή γαλακτοκομικών, βλ. «The Valiant Dairy-Maid; / OR, / Three TAYLORS well Fitted. / Shewing how Three Taylors carried home Work to a Rich Farmers House, who having / kindly Entertain'd them, and pay'd them their Money, were afterwards set upon and / Robbed by Honest Joan the Dairy-Maid; who Dressing her self in Mans Attire, / frighted the poor Taylors out of both Wit and Money, by vertue of a Rouling-Pin. / Being very Pleasant, full of Mirth, and worth your Money» (1685-1688), PL, Pepys 4.283, *EBBA* 21944.

φύση, αλλά εμφανίζεται στις μπαλλάντες με σκοπό είτε να μειώσει τον άνδρα που γίνεται αποδέκτης είτε να λειτουργήσει ως αντιπαράδειγμα προβάλλοντας την τραγική κατάληξη της βίαιης γυναίκας. Ένα τέτοιο παράδειγμα είναι η μπαλλάντα με τίτλο «Anne Wallens Lamentation».¹⁷⁴⁹ Η πρωταγωνίστρια της μπαλλάντας είναι παράλληλα και η αφηγήτρια η οποία διηγείται το πώς σκότωσε τον άνδρα της καθώς και τη μεταξύ τους διαμάχη που προηγήθηκε. Η ίδια αναφέρει ότι είναι η ντροπή όλο του γυναικείου φύλου και ότι της αξίζει η καταδίκη της σε θάνατο, να καεί στην πυρά. Επίσης ζητά συγχώρεση από το Θεό αλλά και από την πεθερά της και καλεί όλες τις γυναίκες να ακούσουν το πάθημά της και να τους γίνει μάθημα. Η μπαλλάντα που παρουσιάστηκε δημοσιεύτηκε το 1616 στο Λονδίνο. Οι στίχοι πληροφορούν τον ακροατή ότι η Wallens κατοικούσε στο Λονδίνο. Ακόμα, αναφέρουν ότι η δολοφονία έλαβε χώρα στις 22 Ιουνίου του 1616. Αυτά τα δεδομένα είναι αρκετά για να υποτεθεί με σχετική ασφάλεια ότι η συγκεκριμένη μπαλλάντα αφηγείται ένα σύγχρονο, τοπικό γεγονός. Επομένως, ο ρόλος της δεν ήταν μόνο να διασκεδάσει αλλά και να πληροφορήσει. Πρέπει, όμως να σημειωθεί ότι ο τρόπος που παρουσιάζεται το συγκεκριμένο περιστατικό, κάνει σαφές ότι η μπαλλάντα αυτή έχει ακόμα έναν ρόλο, να διαπαιδαγωγήσει.

Η μελωδία που επιλέχθηκε για να συνοδεύσει αυτήν τη μπαλλάντα φέρει τον τίτλο *Fortune my Foe* και ήταν μια από τις δημοφιλέστερες μελωδίες εκείνης της εποχής.¹⁷⁵⁰ Είναι γραμμένη σε Δώριο τρόπο, το οποίο σημαίνει ότι πρόκειται για μία σοβαρή και μελαγχολική μελωδία. Η στροφή έχει τη μορφή AABΓ επομένως η ίδια μελωδική γραμμή χρησιμοποιείται για τους δύο πρώτους στίχους και δύο διαφορετικές μελωδικές γραμμές για τον τρίτο και τον τέταρτο στίχο της κάθε στροφής. Η επιλογή του Δωρίου τρόπου και το μοτίβο της μελωδίας που χρησιμοποιείται σε κάθε στίχο, σύμφωνα με τους ειδικούς της μουσικής έχει σημασία διότι οι επιλογές αυτές είναι ικανές να δημιουργήσουν διαφορετικά συναισθήματα.¹⁷⁵¹ Πρώτον, ο Δώριος τρόπος χρησιμοποιούνταν συχνά για τη μελοποίηση μπαλλαντών θρησκευτικού περιεχομένου. Δεύτερον, η δομή AABΓ ενισχύει την εντύπωση ότι ο ακροατής γίνεται αποδέκτης ενός σοβαρού ηθικού μαθήματος. Μάλιστα, η επιλογή της συγκεκριμένης μελωδίας, της πασίγνωστης

¹⁷⁴⁹ «Anne Wallens Lamentation, / For the Murthering of her husband Iohn Wallen a Turner in Cow-lane neere Smith- / field; done by his owne wife, on satterday the 22 of Iune. 1616. / who was burnt in Smithfield the first of Iuly following» (1616), PL, Pepys 1.124-125, *EBBA* 20053.

¹⁷⁵⁰ Μετά το 1600 η μελωδία *fortune my foe* ήταν όντως η πιο δημοφιλής όπως δείχνει η σύγχρονη έρευνα, βλ. στο παράρτημα, σελ. 639.

¹⁷⁵¹ Βλ. σχετικό πίνακα στο παράρτημα, σελ. 640-641.

Fortune My Foe, λειτουργούσε ως ένα ικανοποιητικό και γρήγορο όχημα διάδοσης των νέων.¹⁷⁵² Επομένως, στην περίπτωση της υπό εξέταση μπαλλάντας, η οποία αναφέρεται σε ένα σύγχρονο περιστατικό, η επιλογή μίας εκ των δημοφιλέστερων μελωδιών ήταν μία καλή, στρατηγική επιλογή. Η επιλογή της συγκεκριμένης μελωδίας δικαιολογείται και από τη θεματολογία της υπό εξέταση μπαλλάντας λόγω του ότι η μελωδία *Fortune My Foe* χρησιμοποιούταν συχνά για να ντύσει θέματα τα οποία σχετίζονταν με το σύγχρονο έγκλημα, καταστροφές ή περιβόητους δολοφόνους. Επίσης, χρησιμοποιούνταν για να συνοδεύσει μπαλλάντες εκτέλεσης και τα τελευταία λόγια του καταδικασμένου.¹⁷⁵³ Επομένως, η μουσική ταιριάζει απόλυτα και συνεισφέρει στο κλίμα που κτίζουν οι στίχοι.

Voice

1. If e ver dyed a true re pen tant soule 3. Then take the wives be
 7 2. Then I am she, whose deeds are black and foule

Voice

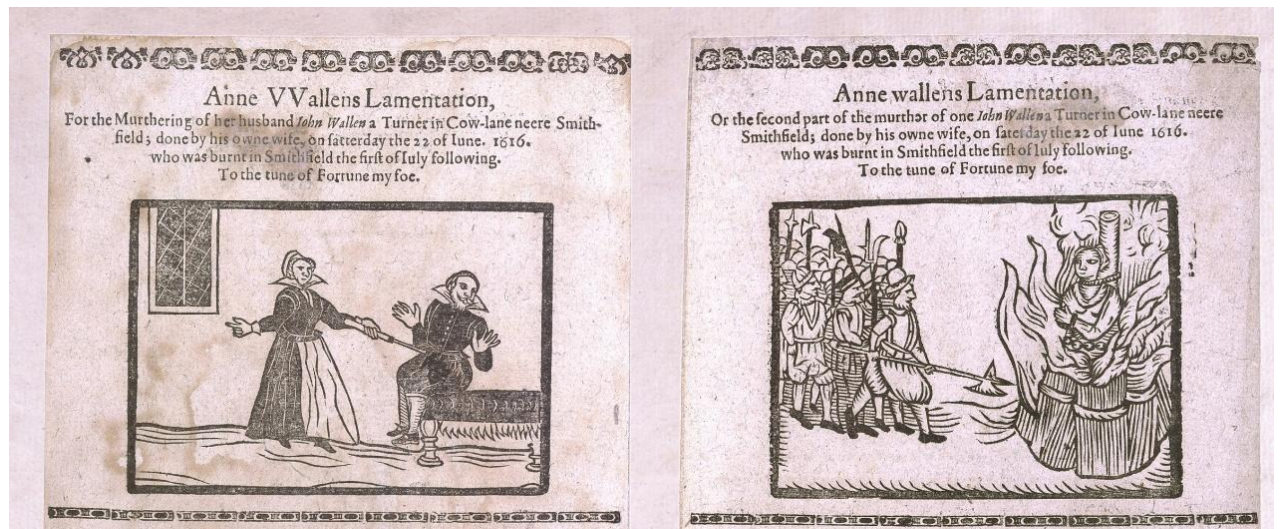
to your hus bans kinde, 4. And beare this lesson true ly in your minde

Οι στίχοι της μπαλλάντας «Anne Wallens Lamentation» συνοδευόμενοι από τη μελωδία *Fortune My Foe*

Όσον αφορά στις ξυλογραφίες που επιλέχθηκαν, υποστηρίζουν το περιεχόμενο του τραγουδιού και παράλληλα ενισχύουν το μήνυμά του. Στην πρώτη εικόνα αναπαριστάται ένας εσωτερικός χώρος όπου μία γυναικεία μορφή σε όρθια στάση κρατάει ένα εργαλείο με το οποίο επιτίθεται σε μία καθήμενη ανδρική μορφή. Στη δεύτερη εικόνα αναπαριστάται η κατάληξη της γυναίκας, δεμένης να καίγεται στην πυρά, ενώ παράλληλα δέχεται επίθεση από ένα πλήθος ανδρών με όπλα.

¹⁷⁵² Simpson, *The British Broadside Ballad and Its Music*, σελ. 225-231.

¹⁷⁵³ Παρατηρούμε ότι οι πρώτες νότες της συγκεκριμένης μελωδίας θα μπορούσαν να λειτουργούν ως ένα σχόλιο προς το περιεχόμενο των στίχων. Στο παρακάτω παράδειγμα βλέπουμε τους στίχους της 3^{ης} στροφής με τη συνοδεία της αντίστοιχης μελωδικής γραμμής. Η πρώτη μελωδική πρόταση επαναλαμβάνεται για τον πρώτο και τον δεύτερο στίχο. Ξεκινά με ένα σοβαρό ανοδικό μοτίβο που δηλώνεται με μπλε χρώμα, ενώ ο άλλος μισός στίχος έχει μελοποιηθεί με μια μελωδική γραμμή που κατεβαίνει βηματικά και δηλώνεται με κόκκινο χρώμα. Ο 3^{ος} και ο 4^{ος} στίχος συνοδεύονται από μια διαφορετική μελωδική γραμμή λίγο πιο πάνω από άποψη τόνου. Το ίδιο καθοδικό μοτίβο επαναλαμβάνεται ένα διάστημα τρίτης πάνω. Έτσι το συναίσθημα γίνεται εντονότερο έως ότου φτάσουμε στις τελευταίες λέξεις οι οποίες τραγουδιούνται σε μία τυπική ακολουθία νοτών για τον Δώριο τρόπο ώστε να γυρίσουμε στην αρχική νότα και να δημιουργηθεί το αίσθημα της ολοκλήρωσης. Φαίνεται λοιπόν ότι τα ανοδικά και κυρίως τα καθοδικά μοτίβα δημιουργούν μια σοβαρή μελωδία που ενισχύουν τους πεσιμιστικούς στίχους. Η βηματική κίνηση της μελωδίας ακολουθεί τα βήματα της πρωταγωνίστριας στον θρήνο.

Εικόνα 71 «Ο θρήνος της Anne Wallence» (1616)¹⁷⁵⁴

Οι στίχοι, η μελωδία και οι εικόνες συνθέτουν την αφήγηση μιας ιστορίας, την ιστορία μιας γυναίκας η οποία δεν μπόρεσε κατά τους επικριτές της να ελέγξει τον εαυτό της και πλήρωσε το τίμημα με την ίδια την ζωή της. Το στερεότυπο που αποτυπώνεται σε αυτήν την εξιστόρηση είναι εκείνο της ευέξαπτης γυναίκας, που θυμώνει χωρίς πραγματικό λόγο και είναι ικανή αφού χάσει τον αυτοέλεγχο της να φτάσει στα άκρα. Η Wallens επέδειξε έλλειψη υπακοής και σεβασμού που την οδήγησε στον φόνο του συζύγου της. Η ίδια στην αφήγηση της σε α' πρόσωπο έχει απολογητικό τόνο. Αυτό είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρον καθότι δεν είναι ιδιαίτερα πιθανό να έγραψε η ίδια τους στίχους όταν μάλιστα επρόκειτο σύντομα να αντιμετωπίσει τη θανατική ποινή. Επομένως, μπορεί να υποθεθεί με σχετική ασφάλεια ότι η μπαλλάντα δεν παρουσιάζει το πώς νιώθει η γυναίκα αλλά το πώς θα έπρεπε να νιώθει. Υπήρχε όντως η αντίληψη ότι οι γυναίκες έπρεπε να απολογούνται με αυτόν τον τρόπο ή μήπως η μπαλλάντα έχει «επιμορφωτικό» ρόλο; Οι απαντήσεις σε τέτοιου είδους ερωτήματα δίνονται από τη συνδυαστική μελέτη άλλων πηγών καθώς και από τη μελέτη της δευτερογενούς βιβλιογραφίας. Σε αυτήν την περίπτωση, θρησκευτικά κείμενα μας παραθέτουν τα ιδανικά σχετικά με την τιμωρία και τη συγχώρεση. Δεν μπορούμε να είμαστε σίγουροι αν η Anne Wallens πράγματι ζήτησε συγχώρεση αλλά αυτό ήταν κάτι που όφειλε και αναμενόταν να κάνει σύμφωνα με τη χριστιανική πίστη. Οι πουριτανικοί οδηγοί συμπεριφοράς καθιστούσαν σαφές ότι η οικογένεια μπορεί να υπάρχει μόνο στο πλαίσιο της απόλυτης εξουσίας που ανήκε στον άνδρα.

¹⁷⁵⁴ PL, Pepys 1.124-125, EBBA 20053.

της οικογένειας, ενώ η γυναίκα και τα παιδιά βρίσκονταν σε υποδεέστερη θέση και έπρεπε να υπακούουν χωρίς αντιρρήσεις.¹⁷⁵⁵

Από τον τρόπο με τον οποίο παρουσιάζεται στην μπαλλάντα η υπόθεση της συζυγοκτόνου Anne Wallens φαίνεται ότι η περίπτωση της προκάλεσε το ενδιαφέρον και τον αποτροπιασμό της κοινής γνώμης. Δεν ήταν, όμως, το μοναδικό τραγούδι στο οποίο η πρωταγωνίστρια έφτανε στο φόνο καθώς υπάρχουν κι άλλες μπαλλάντες οι οποίες αφηγούνται ιστορίες στις οποίες γυναίκες σκοτώνουν εραστές, συζύγους ή παιδιά. Μάλιστα, οι περιπτώσεις παιδοκτονίας φαίνεται να προκαλούν ακόμα μεγαλύτερο αποτροπιασμό. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της μητέρας που σκοτώνει τα εκτός γάμου παιδιά της.¹⁷⁵⁶ Σε μία άλλη μπαλλάντα που διατείνεται ότι αναφέρεται σε αληθινό περιστατικό, μία γυναίκα ονόματι Jane Lawson σαν άλλη Μήδεια σκοτώνει τα παιδιά της και αυτοκτονεί έπειτα από έναν καυγά με τον μεθυσμένο άνδρα της ο οποίος χειροδίκησε εναντίον της.¹⁷⁵⁷ Η συγκεκριμένη μητέρα χαρακτηρίζεται «αφύσικη», αν και η κριτική που τις ασκείται μέσω των στίχων σχετίζεται σε μεγάλο βαθμό και με το ότι «ανάγκασε» τον σύζυγό της να χειροδικήσει. Ακόμα και η ίδια της η μητέρα, που εμφανίζεται ως η φωνή της λογικής και προσπαθεί να κατευνάζει την Jane, τελικά παίρνει θέση εναντίον της και υπέρ του συζύγου. Όλο το τραγούδι κατακρίνει το στερεότυπο της ασεβούς, οξύθυμης γυναίκας που φέρεται άδικα στον άνδρα της και για ακόμα μία φορά η πρωταγωνίστρια με απολογητικό ύφος ζητά από «όλες τις αγγλίδες γυναίκες» να μην «υποκύπτουν στον πειρασμό» όπως εκείνη. Αυτοί οι στίχοι που επαναλαμβάνονται στο τέλος κάθε στροφής αποκλείουν την πιθανότητα η Jane να ειπωθεί ως θύμα και όχι ως θύτης, τουλάχιστον από τους συγχρόνους της.

Εκτός από τις παιδοκτόνους και συζυγοκτόνους, οι γυναίκες στις μπαλλάντες παρουσιάζονται να δολοφονούν και άτομα εκτός του στενού οικογενειακού κύκλου τους. Η εργασιακή ταυτότητα των γυναικών αυτών είναι αναμενόμενη. Πρόκειται στις περισσότερες περιπτώσεις για μαίες ή υπηρέτριες οι οποίες σκοτώνουν μικρά

¹⁷⁵⁵ Fletcher, *Gender, Sex, and Subordination...*, 1995, σελ. 2-3.

¹⁷⁵⁶ Για την παιδοκτονία στις μπαλλάντες βλ. Deborah A. Symonds, *Weep Not for Me: Women, Ballads and Infanticide in Early Modern Scotland*, University Par, Pennsylvania State University Press, 1997. Για την παιδοκτονία γενικά βλ. Laura Gowing, «Secret births and infanticide in seventeenth-century England», *Past & Present* 156 (1997), 87-115· Ann R. Higginbotham, «“Sin of the Age”: Infanticide and illegitimacy on Victorian London», *Victorian Studies* 32:3 (1989), 319-337· R. Sauer, «Infanticide and abortion in nineteenth-century Britain», *Population Studies* 32:1 (1978), 81-93.

¹⁷⁵⁷ «The Unnatural Mother: / Being a true Relation of one Jane Lawson, once living at East-Barnet, / in Middlesex; who Quarreling with her Husband, urged him to / strike her, and thereupon the same night, being the first of Sept. / 1680. Drowned her self and two poor Babes in a Well» (1680), PL, Pepys 2.191, EBBA 20806.

παιδιά.¹⁷⁵⁸ Η εργασία τους τους δίνει πρόσβαση στο νοικοκυριό επομένως θεωρούνται εν δυνάμει επικίνδυνες για την ανατροπή της εύρυθμης λειτουργίας του, ικανές ακόμα και για φόνο. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα τέτοιου τραγουδιού αναφέρει ότι μία υπηρέτρια, ένα κορίτσι δεκαπέντε ετών, κατηγορείται για τη δολοφονία τεσσάρων παιδιών και την απόπειρα εναντίον ενός πέμπτου.¹⁷⁵⁹

Το στερεότυπο του υπηρέτη δολοφόνου αφορά και στους άνδρες υπηρέτες. Ο πλήρης τίτλος μίας σχετικής δημοφιλούς και ευρείας κυκλοφορίας μπαλλάντας αναφέρει ότι ο δράστης του ειδεχθούς εγκλήματος που περιγράφεται είναι ένας παγανιστής και αιμοδιψής μαύρος υπηρέτης.¹⁷⁶⁰ Η δράση εκτυλίσσεται στη Ρώμη. Ο υπηρέτης εκμεταλλεζόμενος την απουσία της κεφαλής του νοικοκυριού παγιδεύει τη σύζυγο και τα δύο παιδιά του ζευγαριού στον πύργο στον οποίον βρέθηκαν για να αποχαιρετίσουν τον πατέρα. Ο υπηρέτης επιχειρεί να βιάσει τη γυναίκα αλλά οι εκκλήσεις της για βοήθεια έχουν ως αποτέλεσμα την κινητοποίηση των περαστικών και την άμεση ανάκληση του συζύγου στην οικία αν και η είσοδός του στο σπίτι εμποδίζεται. Ο άνδρας διαπραγματεύεται με τον υπηρέτη που βρίσκεται στο μπαλκόνι κρατώντας όμηρους τη γυναίκα και τα παιδιά του ζευγαριού. Ο υπηρέτης, όμως, αδίστακτος και αιμοδιψής, τυφλωμένος από οργή κατακρημνίζει το ένα παιδί από το μπαλκόνι και ανοίγει το κεφάλι του δεύτερου χτυπώντας το στον τοίχο παρά τις ικεσίες των γονέων. Στη συνέχεια, ο σύζυγος επιχειρεί να διαπραγματευτεί την ζωή της συζύγου του. Προτείνει, λοιπόν, τη ρινότμηση του ιδίου με αντάλλαγμα τη

¹⁷⁵⁸ Για το στερεότυπο της μαίας δολοφόνου έχει ήδη γίνει εκτενής αναφορά, βλ. κεφάλαιο 3, σελ. 381-388.

¹⁷⁵⁹ «Committal of A. Norman a girl, ag[e]d 15 y[e]ars, charged wi[t]h murdering 4 children & attempt on another» (?), *BBO* Roud Number V4130.

¹⁷⁶⁰ Βλ. και σελ. 69. Αυτή η μπαλλάντα βρέθηκε στο *EBBA* σε 14 εκδόσεις εκ των οποίων στην πλειοψηφία αναφέρεται ως τόπος έκδοσης το Λονδίνο και σε μία το Νιουκασλ. Επίσης, σύμφωνα με τα στοιχεία που παραθέτονται πάνω στις ίδιες τις εκδόσεις, είναι βέβαιο ότι το συγκεκριμένο τραγούδι εκδόθηκε από τουλάχιστον 5 διαφορετικούς εκδότες. «A Lamentable BALLAD of the Tragical End of / A Gallant LORD and Virtuous LADY / Together with the Untimely Death of their two Children, / Wickedly performed by a heathenish and blood-thirsty BLACKAMoor, their Servant. / The like of which Cruelty and Murder was never before heard of» (?), HLHU, Miscellaneous EB75 P4128C no.149, *EBBA* 34453· «A Lamentable Ballad...» (1799-1820?), Chetham's Library, Halliwell-Phillips, H.P.193, *EBBA* 36169· «A Lamentable BALLAD...» (?), HLHU, Miscellaneous EB75 P4128C no.109, *EBBA* 34451· «A Lamentable BALLAD...» (?), HLHU, Miscellaneous EB75 P4128C no.110, *EBBA* 34452· «A Lamentable BALLAD...» (1728-1763?), BL, Roxburghe 3.520-521, *EBBA* 31227· «A Lamentable Ballad...» (1790-1812?), HL, Miscellaneous 289769, *EBBA* 32501· «A Lamentable BALLAD...» (1730-1769?), HL, Miscellaneous 289769, *EBBA* 32501· «A Lamentable Ballad...» (1686-1688), PL, Pepys 1.546-547, *EBBA* 20261· «A Lamentable Ballad...» (1686-1693?), BL, Roxburghe 1.220-221, *EBBA* 30157· «A Lamentable Ballad...» (1684-1695?), *EBBA* 33307, NLS, Crawford 669· «A Lamentable Ballad...» (1693-1695?), NLS, Crawford 668, *EBBA* 33305· «A Lamentable ballad...» (1658-1664?), UGL, Euing 197, *EBBA* 31955· «A LAMENTABLE BALLAD...» (?), NLS, Crawford 670, *EBBA* 33308· «[A Lamentable B]allad...» (1663-1674), UGL, Euing 284, *EBBA* 31898.

σωτηρία της γυναίκας του. Ενώ, όμως, εκείνος πραγματοποιεί το δικό του μέρος της συμφωνίας και όντως κόβει τη μύτη του, ο υπηρέτης αποκεφαλίζει την κρατούμενή του. Το τραγούδι καταλήγει αναφέροντας ότι αυτή είναι η πιο στενάχωρη μπαλλάντα. Η λεπτομερής περιγραφή τόσο βίαιων περιστατικών και μάλιστα με τόση γλαφυρότητα είναι ένα στοιχείο που δεν απαντάται ιδιαίτερα συχνά στις μπαλλάντες που εξετάστηκαν στο πλαίσιο της παρούσας διατριβής. Θα πρέπει να σημειωθεί, όμως, ότι στο πρόσωπο του δολοφόνου συγκεντρώνονται πολλά αρνητικά στερεότυπα- είναι ξένος, μαύρος, άθεος και υπηρέτης- γεγονός που σε συνδυασμό με το ότι δεν υπάρχουν στοιχεία που να αποδεικνύουν ότι πρόκειται για την αφήγηση ενός πραγματικού περιστατικού, θα δικαιολογούσε την υπερβολική βία.

Σίγουρα, η περίπτωση της βίας που άσκησε ο υπηρέτης περιγράφεται με πολύ πιο ζωντανά χρώματα από ό,τι η βία που ασκεί η υπηρέτρια στις μπαλλάντες παρόλο που το αποτέλεσμα είναι εξίσου θανατηφόρο. Οι μπαλλάντες εκφράζοντας και σε αυτό το σημείο τις στερεοτυπικές αναπαραστάσεις της πονηρής, ζηλιάρας και μοχθηρής γυναίκας και του ευέξαπτου και θερμόαιμου άνδρα, περιγράφουν με διαφορετικό τρόπο τη γυναικεία και την ανδρική βία. Όμως, είτε ο φόνος διαπράττεται από άνδρα υπηρέτη είτε από γυναίκα, κοινό σημείο των αφηγήσεων είναι η έκφραση δυσπιστίας και η έλλειψη εμπιστοσύνης προς τα μέλη της οικιακής ομάδας τα οποία δεν συνδέονται με βιολογικό δεσμό αλλά με εργασιακή σχέση. Μάλιστα, το θέμα αυτό απασχόλησε εκτός από τις μπαλλάντες και τη νομοθεσία καθώς η δολοφονία των αφεντικών από τους υπηρέτες θεωρείτο εσχάτη προδοσία και επέσυρε θανατική ποινή.¹⁷⁶¹

Όσον αφορά γενικότερα στη βία που ασκείται από τους άνδρες πρωταγωνιστές, οι μπαλλάντες που εξετάστηκαν έδειξαν ότι οι περιπτώσεις εκείνες που οι άνδρες παρουσιάζουν τέτοιες συμπεριφορές είναι πολύ περισσότερες αφού πέρα από όλα τα άλλα ζητήματα τίθεται και αυτό της τιμής.¹⁷⁶² Η σύνδεση των

¹⁷⁶¹ Edward Chamberlayne, *Angliae Notitia; Or, the Present State of England, The First and Second Part*, Λονδίνο 1971 [1669], σελ. 325: «...but for a Servant to take away the life of his or hers Master or Mistress, is accounted a Crime next to High Treason, and called Petty Treason, and hath a peculiar Punishment Capital.» Βλ. και Matthew Lockwood, «From Treason to Homicide: Changing Conceptions of the Law of Petty Treason in Early Modern England», *The Journal of Legal History* 34:1 (2013), 31-49.

¹⁷⁶² Μία τέτοια περίπτωση είναι εκείνη της Betsy Smith, υπηρέτρια για μεγάλο διάστημα, η οποία μένει έγκυος από τον εραστή της. Σύμφωνα με τη σχετική μπαλλάντα ο εραστής της όταν το μαθαίνει τη δολοφονεί, παρόλο που η υπηρέτρια τον απαλλάσσει από την υποχρέωση να την παντρευτεί, «The murder of Betsy Smith» (1849-1859), *BBO Roud Number V6818*. Ειδικότερα για τη σύνδεση της ανδρικής τιμής με τον ξυλοδαρμό των συζύγων βλ. Elizabeth Foyster, «Male honour, social control

βίαιων τάσεων με συγκεκριμένες εργασιακές ταυτότητες είναι πιο εμφανής με χαρακτηριστικό παράδειγμα τους βίαιους χασάπηδες. Μάλιστα, ανάμεσα στα τραγούδια στα οποία πρωταγωνιστικό ρόλο έχουν οι χασάπηδες συγκαταλέγονται περιπτώσεις φόνου. Δύο από αυτά τα τραγούδια αναφέρονται σε αληθινό περιστατικό και συγκεκριμένα στον «απάνθρωπο χασάπη» ο οποίος δολοφόνησε τη γυναίκα του στις 5 Μάιου 1697.¹⁷⁶³ Οι πληροφορίες που παρέχονται σχετικά με τον τόπο, τον χρόνο και τα πρόσωπα είναι σωστές και ακριβείς όπως αποδεικνύεται από τα επίσημα δικαστικά αρχεία του Old Bailey με εξαίρεση το επίθετο του δράστη.¹⁷⁶⁴ Στα δικαστικά αρχεία αναφέρεται ως George Gadesby, ενώ και στις δύο σχετικές μπαλλάντες αναφέρεται ως George Feast. Παρόλο που τα τραγούδια μένουν πιστά στα βασικά σημεία του γεγονότος διανθίζουν την αφήγησή τους με συναισθήματα και κυρίως εκείνο της μεταμέλειας του δράστη η οποία αποτυπώνεται και στα πρακτικά της δίκης. Η βασική διαφορά, όμως, έγκειται στην εστίαση των κειμένων. Προφανώς, τα δικαστικά αρχεία αναφέρονται στον δράστη σε γ' ενικό και παραθέτουν τη δική του οπτική. Σύμφωνα, με τον ίδιο η γυναίκα του τού επιτέθηκε φραστικά προκαλώντας τη βίαιη αντίδρασή του. Παρόλο που δήλωσε ότι δεν είχε σκοπό να τη σκοτώσει και εξέφρασε τη μεταμέλειά του, κάλεσε μάρτυρες προσπαθώντας να αποδείξει ότι η σύζυγός του ήταν μία «θλιβερή στρίγκλα».¹⁷⁶⁵ Το ένα από τα τραγούδια είναι στην πραγματικότητα μία μπαλλάντα εκτέλεσης σε α' πρόσωπο, δηλαδή αναφέρονται τα υποτιθέμενα λόγια του μελλοθάνατου.¹⁷⁶⁶ Βέβαια, όπως έχει

and wife beating in late stuart England», *Transactions of the Royal Historical Society* 6 (1996), 215-224.

¹⁷⁶³ «The Inhumane Butcher / OF / Leaden-Hall Market; / Being his Sorrowful Lamentation, for most Cruelly and Barborously / Murdering his own Wife: On Wednesday last the 5th. of this Instant / May, 1697» (1697), PL, Pepys 5.19, *EBBA* 22236 και «THE / Murtherer Justly Condemned, / OR, / An Account of George Feast, a Butcher of Shoreditch, being found / Guilty at the Sessions-House in the Old Baily, for the Barbarous bloody Murther of his / Wife, by [st]abbing her in the Belly, in Leaden-Hall Market, on the 5th of May, 1697. / Of which Wound she immediately Dyed, also some Account of his Penitent Behaviour / in Newgate» (1697), UGL, Euing 223r, *EBBA* 31714.

¹⁷⁶⁴ *Old Bailey Proceedings Online*, May 1697, trial of George Gadesby (t16970519-27), <https://www.oldbaileyonline.org/browse.jsp?id=t16970519-27-off152&div=t16970519-27#highlight> (06.08.2019).

¹⁷⁶⁵ «... He confest before the Justice that he had been out two days before in ill Company, and threw the Knife at her twice. The Prisoner said upon his Tryal, that he was very sorry for what was done, saying, That he had been out to look for Money, but could get none, and his Wife gave him ill Words, with that he took his Knife and threw it upon the Stall in a Passion, but did not think to hurt her; and said, That he had better have kill'd himself than killed her, and how the Wound came he knew not; for when he had the Knife he held it with the point in his Hand when he threw it. He called divers People to prove that his Wife was a grievous Scold, and one that would never suffer him to be at quiet, let him do what he could for her; but that did not avail him, the Jury found him guilty of Wilful Murther, and of the Statute of Stabbing also....», *Old Bailey Proceedings Online*, May 1697, trial of George Gadesby.

¹⁷⁶⁶ «The Inhumane Butcher...» (1697), PL, Pepys 5.19, *EBBA* 22236.

ήδη σημειωθεί, οι μπαλλάντες εκτέλεσης εκφράζουν περισσότερο αυτό που θα ήθελε το κοινό να ακούσει τον δράστη να ομολογεί παρά τα ίδια τα λόγια του δράστη. Η διάσταση ανάμεσα στα πραγματικά και τα φανταστικά λόγια του δράστη εδώ επιβεβαιώνεται πλήρως από την ομολογία που παρατίθεται στα δικαστικά αρχεία. Το ίδιο συμβαίνει και με την άλλη μπαλλάντα που ενέπνευσε το περιστατικό παρόλο που εκείνη είναι σε γ' πρόσωπο και καταλήγει στο σχετικό δίδαγμα ότι μόνο συμφορές περιμένουν εκείνους που δρουν απερίσκεπτα.¹⁷⁶⁷ Κοινό στοιχείο και στις δύο αφηγήσεις είναι η δικαίωση της γυναίκας και η καταδίκη του άνδρα. Γίνεται σαφές ότι η κοινή γνώμη συντάσσεται με την απόφαση του δικαστηρίου θεωρώντας δίκαιη τη θανατική ποινή που επιβλήθηκε στον σύζυγο, ενώ αντιθέτως η δολοφονημένη παρουσιάζεται γλυκιά και τρυφερή. Για ακόμα μία φορά οι μπαλλάντες παίρνουν θέση υπέρ του θύματος και κατά του θύτη χωρίς να έχει σημασία το φύλο του πρώτου. Παρόλα αυτά, η έμφυλη διάσταση είναι υπαρκτή καθώς και σε αυτήν την περίπτωση, αλλά και στην προηγούμενη της Anne Wallens, οι μπαλλάντες επιστράτευσαν τα στερεοτυπικά αρνητικά χαρακτηριστικά του φύλου του δράστη για να ενισχύσουν τη μοχθηρή εικόνα του. Βέβαια, στα μάτια του σημερινού παρατηρητή οι γυναίκες δολοφόνοι που παρουσιάζονται στις μπαλλάντες είναι πρώτα οι ίδιες θύματα ενδοοικογενειακής βίας και μετά μετατρέπονται σε γυναίκες θύτες και σε «απειθαρχες συζυγούς» που φταίνε.

Ένας μεγάλος αριθμός μπαλλαντών περιγράφουν σκηνές ενδοοικογενειακής βίας. Ειδικότερα το θέμα της κακοποίησης των γυναικών από τους άνδρες τους κατά την υπό εξέταση περίοδο απασχολεί όλο και περισσότερο τους ιστορικούς της οικογένειας.¹⁷⁶⁸ Το ζήτημα αυτό ήταν θέμα δημόσιας συζήτησης και κατά την πρώιμη νεότερη περίοδο με τις σχετικές απόψεις να εκφράζονται σε φυλλάδια και στη διδακτική λογοτεχνία.¹⁷⁶⁹ Σχετικές μελέτες αναφέρουν ότι από τον 18^ο αιώνα σε περιοδικές εκδόσεις όπως το *The Spectator* και το *The Tatler* άρχισαν να εκφράζονται φωνές οι οποίες ζητούσαν μεγαλύτερη ευγένεια στο πλαίσιο της οικογένειας και

¹⁷⁶⁷ «THE / Murtherer Justly Condemned...» (1697), UGL, Euing 223r, *EBBA* 31714.

¹⁷⁶⁸ Ενδεικτικά αναφέρονται οι σχετικές πρόσφατες μελέτες: Katie Barclay, «Narrative, law and emotion: Husband killers in early nineteenth-century Ireland», *The Journal of Legal History* 38:2 (2017), 203-227· Joanne Bailey και Loreen Giese, «Marital cruelty: reconsidering lay attitudes in England, c. 1560 to 1850», *The History of the Family* 18:3 (2013), 289-305· Marianna Muravyeva, «‘A king in his own household’: Domestic discipline and family violence in early modern Europe reconsidered», *The History of the Family* 18:3 (2013), 227-237. Γενικά, για το θέμα της οικογενειακής βίας βλ. Elizabeth Foyster, *Marital Violence: An English Family History, 1660-1857*, Κέιμπριτζ, CUP, 2005 και Capp, *When Gossips Meet...*, σελ. 103-114.

¹⁷⁶⁹ Susan Dwyer Amussen, «Being stirred to much unquietness: Violence and domestic violence in Early Modern England», *Journal of Women's History* 6:2 (1994), 70-89, ειδικά σελ. 70.

ειδικότερα οι άνδρες να ελέγχουν τον θυμό τους και να συμπεριφέρονται στις γυναίκες τους ως επιστήθιους φίλους.¹⁷⁷⁰ Παράλληλα, ζητούσαν οι γυναίκες να εγκαταλείψουν τις επιδιώξεις τους στη δημόσια σφαίρα όπως στην πολιτική και να αφιερωθούν αποκλειστικά στη φροντίδα του συζύγου και των παιδιών τους.¹⁷⁷¹ Μολονότι δεν πρέπει να παραβλεφθούν οι φραγμοί που θέτουν η τάξη στην οποία ανήκει το άτομο αλλά και άλλες αντικειμενικές συνθήκες, η «κουλτούρα της ευαισθησίας» (culture of sensibility) και το ιδεώδες της «οικιακότητας» (domesticity) άρχισαν να κερδίζουν έδαφος.¹⁷⁷² Παρόλα αυτά, το κόστος να αφήσει μία γυναίκα τον σύζυγό της παρέμεινε μεγάλο. Ακόμα και σε περιπτώσεις οικογενειακής βίας στις οποίες οι γυναίκες κατέφευγαν στη δικαιοσύνη, οι σύζυγοι είχαν το πλεονέκτημα καθώς μπορούσαν με διάφορους τρόπους όχι μόνο να αντικρούσουν τις κατηγορίες, αλλά να περάσουν στην αντεπίθεση κατηγορώντας για παράδειγμα τη γυναίκα για την ηθική της, μία κατηγορία για την οποία η γυναίκα δύσκολα θα μπορούσε να αποδείξει την αθωότητα της όπως στη μπαλλάντα που ο χασάπης χαρακτήρισε την γυναίκα του «θλιβερή στρίγκλα».¹⁷⁷³ Οι σχετικές περιπτώσεις μπαλλαντών συμφωνούν απόλυτα με την εικόνα που περιγράφει η δευτερογενής βιβλιογραφία. Πράγματι, στα αρχεία καταγράφονται επανειλημμένα πραγματικές περιπτώσεις γυναικών, οι οποίες κατηγορήθηκαν ότι με την «ανάρμοστη» συμπεριφορά τους εξώθησαν τους συζύγους τους στη βιαιοπραγία.¹⁷⁷⁴ Περιπτώσεις, δηλαδή, παρόμοιες με αυτήν που αφηγείται η μπαλλάντα με πρωταγωνίστρια την Jane Lawson. Η αναδυόμενη ευγένεια και η κουλτούρα της ευαισθησίας έδωσαν σύμφωνα με τη Foyster στις γυναίκες κάποια πλεονεκτήματα εναντίον των βίαιων συζύγων.¹⁷⁷⁵ Παρόλα αυτά, η ιδέα ότι το φαινόμενο της ανοχής της συζυγικής βαναυσότητας άρχισε να αμβλύνεται από τα μέσα του 18^{ου} αιώνα λόγω των αλλαγών στο νομικό πλαίσιο και της «διαδικασίας του εκπολιτισμού»¹⁷⁷⁶, έχει αμφισβητηθεί από την πρόσφατη έρευνα καθώς περιπτώσεις

¹⁷⁷⁰ Βλ. για παράδειγμα Joseph Addison και Richard Steele, *The Spectator*, Donald F. Bond (επιμ.), Οξφόρδη, Clarendon, 1965, τόμος 2, αριθμός 236, σελ. 417, όπως παραπέμπεται στο Margaret Hunt, «Wife Beating, Domesticity and Women's Independence in Eighteenth-Century London», *Gender and History* 4:1 (1992), σελ. 10.

¹⁷⁷¹ Στο ίδιο.

¹⁷⁷² Οι ιδέες των Addison και Steele, εκδοτών του περιοδικού *The Spectator*, έχουν θεωρηθεί μέχρι και αναχρονιστικές καθώς οι περισσότερες οικογένειες του 18^{ου} αιώνα στηρίζονταν οικονομικά στην εργασία και των δύο συζύγων. Ακόμα και στα μεσαία στρώματα, οι γυναίκες που εξαρτιόνταν οικονομικά αποκλειστικά από τους συζύγους τους ήταν λίγες.

¹⁷⁷³ Hunt, «Wife Beating, Domesticity and Women's Independence», σελ. 19-20

¹⁷⁷⁴ Στο ίδιο. σελ. 20.

¹⁷⁷⁵ Elizabeth Foyster, «Creating a veil of silence? Politeness and marital violence in the English household», *Transactions of the Royal Historical Society* 12 (2002), 395-415.

¹⁷⁷⁶ Στην αγγλική εμφανίζεται ο όρος «civilizing process».

φρικιαστικής σωματικής κακοποίησης εντοπίστηκαν στον 16^ο αλλά και στον 19^ο αιώνα.¹⁷⁷⁷ Η μελέτη της οικιακής βίας χρήζει περαιτέρω μελέτης καθώς όπως έχει σημειώσει η ιστορικός Susan Amussen «η ενδοοικογενειακή βία αποκαλύπτει τη φύση της ανδρικής δύναμης στην οικογένεια και πώς αυτή χρησιμοποιείται για την υποταγή των γυναικών και των παιδιών».¹⁷⁷⁸

Σε γενικές γραμμές, οι μπαλλάντες προβάλλουν το θάρρος ως ένα ανδρικό χαρακτηριστικό, άμεσα συνδεδεμένο με την αρρενωπότητα αφού η έλλειψή του καθιστά τον πρωταγωνιστή «λιγότερο άνδρα». Ενώ το στερεότυπο του δειλού άνδρα διατρέχει όλη την υπό εξέταση περίοδο, εκδηλώνεται και περιγράφεται με μεγαλύτερη ένταση στις λευκογράμματες μπαλλάντες, οι οποίες είναι μεταγενέστερες των μαυρογράμματων. Η αναδύομενη κουλτούρα της ευαισθησίας πιθανόν να επέτρεψε την πιο ανοιχτή πραγμάτευση του θέματος. Να σημειωθεί, όμως, ότι το θάρρος υπήρξε αναπόσπαστο κομμάτι της συγκρότησης συγκεκριμένων εργασιακών ταυτοτήτων και αυτό δεν μεταβλήθηκε. Η επίδειξη θάρρους από τις γυναίκες παρουσιάζεται στις μπαλλάντες ως ένα θετικό αλλά αξιοπερίεργο χαρακτηριστικό, αν και περισσότερο εκδηλώνεται στα τραγούδια ως πονηριά παρά θάρρος με όλο και λιγότερες σχετικές αναφορές στο πέρασμα του χρόνου. Όσον αφορά στη βίαιη συμπεριφορά, οι συνδέσεις με το φύλο και την εργασιακή ταυτότητα είναι σαφώς πιο έντονες με τους άνδρες να παρουσιάζονται παραδοσιακά πιο βίαιοι και βάνουσοι, ιδιαίτερα στις μαυρογράμματες μπαλλάντες. Ιδιαίτερα βίαιοι παρουσιάζονται όσοι λόγω επαγγέλματος διαθέτουν τα εργαλεία που μπορούν να χρησιμοποιηθούν ως όργανα φόνου, όπως για παράδειγμα ο χασάπηδες. Αντίστοιχα, επικίνδυνα θεωρούνται και τα άτομα τα οποία έχουν πρόσβαση στο νοικοκυριό και στα σώματα των μελών της οικογένειας, όπως οι υπηρέτες και των δύο φύλων και οι μαίες.

4.4 Η αντιστροφή των έμφυλων ρόλων στις αγγλικές έντυπες «λαϊκές» μπαλλάντες: Συνέχειες και ασυνέχειες στις στερεοτυπικές αναπαραστάσεις

Η αγγλική κοινωνία κατά την πρώιμη νεότερη εποχή έχει χαρακτηριστεί από πολλούς ιστορικούς ως βαθιά πατριαρχική. Επικεφαλής του νοικοκυριού ήταν ο σύζυγος και πατέρας. Η δημόσια σφαίρα θεωρούνταν πεδίο δράσης των ανδρών, ενώ οι γυναίκες περιορίζονταν στην ιδιωτική σφαίρα. Μελέτες των τελευταίων ετών

¹⁷⁷⁷ Bailey και Giese, «Marital cruelty...», ειδικά σελ. 301.

¹⁷⁷⁸ Amussen, «Being stirred to much unquietness...», σελ. 70.

σχετικά με την ιστορία του φύλου κατά τον μακρό 18^ο αιώνα επανεξέτασαν τα όρια αυτής της γενικής θεώρησης αναδεικνύοντας παράγοντες που αναπόφευκτα οδηγούσαν στην καταστρατήγηση των έμφυλων στεγανών, όπως για παράδειγμα η ανάγκη για την εργασία των γυναικών. Αποκορύφωμα της ανατροπής των καθιερωμένων έμφυλων ρόλων είναι η αντιστροφή τους, με τις γυναίκες να αναλαμβάνουν τον κυρίαρχο και τους άνδρες τον δευτερεύοντα ρόλο ή ακόμα και να υποτάσσονται σε αυτές. Στο δείγμα που εξετάστηκε εντοπίστηκαν αρκετά τραγούδια που εξιστορούν περιπτώσεις στις οποίες οι τυπικοί έμφυλοι ρόλοι αντιστρέφονται. Σε αυτό το σημείο κρίνεται σκόπιμη η παρουσίαση μόνο μερικών αλλά ενδεικτικών από αυτές τις περιπτώσεις που εγγράφονται ως ανωμαλία στο σύμπαν των μπαλλαντών. Στόχος είναι η σκιαγράφηση των κυρίαρχων νοοτροπιών σχετικά με τα όρια των έμφυλων ρόλων στην ιδιωτική και δημόσια σφαίρα. Απώτερος σκοπός είναι η διερεύνηση των ιδανικών γύρω από τα οποία συγκροτούνται οι έννοιες της αρρενωπότητας και της θηλυκότητας, όπως αυτές εκφράζονται μέσω των τραγουδιών στο πεδίο της εργασίας και του νοικοκυριού.

Ξεκινώντας από τα τραγούδια που αφορούν στο ανδρόγυνο με κέντρο την ιδιωτική σφαίρα του οικιακού χώρου, αξίζει να σημειωθεί ότι κοινό στοιχείο όλων είναι η μόνιμη ή προσωρινή ανατροπή της πατριαρχικής εξουσίας. Στα σχετικά τραγούδια που εξετάστηκαν η αντιστροφή εκφραζόταν κατά κύριο λόγο με δύο τρόπους: πρώτον με την ανατροπή της θεωρούμενης φυσιολογικής συμπεριφοράς μεταξύ των δύο συζύγων και δεύτερον με την ανατροπή του παραδοσιακού καταμερισμού εργασίας.

Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η μπαλλάντα με τίτλο «Η γυναίκα μου θα είναι ο αφέντης μου» στην οποία ένας παντρεμένος άνδρας θρηνώντας εξηγεί πώς η απείθαρχη σύζυγός του επιχείρησε και τελικά κατάφερε να γίνει ο «αφέντης» του σπιτιού.¹⁷⁷⁹ Αρχικά, στην αντίθεση σύζυγο αποδίδονται σε υπέρμετρο βαθμό τυπικές για την εποχή γυναικείες αρνητικές ιδιότητες, όπως η γκρίνια, η απληστία, η σπατάλη και η ροπή προς τις φιλονικίες. Στη συνέχεια, ο άνδρας αναφέρει «δεν γνωρίζω ούτε την αιτία ούτε τον λόγο γιατί εκείνη πρέπει εμένα να κατασιδιάζει, ποτέ

¹⁷⁷⁹ «My VVife will be my master. / OR, The Married-Mans Complaint against his Unruly Wife, being a warning for all / Unmarried persons, to have a special care in choosing their Maite, lest they meet / with such a Myre-shype, as this poor=man did» (1690?), BL, Roxburghe 2.576, *EBBA* 31193· «My Wife will be my Master: / Or, The Married-mans Complaint against his unruly Wife» (1678-1680), PL, Pepys 4.143, *EBBA* 21807· «My Wife will be my Master...» (1678-1680), NLS, Crawford EB.107, *EBBA* 32697· «My Wife will be my Master...» (1678-1680?), HLHU EB65, *EBBA* 34426· «My Wife will be my Master...» (1678-1680?), BL, Collection of 255 Ballads, *EBBA* 37231 (29.05.2019).

δεν της έδωσα αφορμή να καυγαδίσει μαζί μου» και περιγράφει τις καθημερινές φροντίδες του απέναντί της: κάθε πρωί ανάβει τη φωτιά, της ετοιμάζει το φαγητό, πλένει τα πιάτα και καθαρίζει το σπίτι, δηλαδή εργασίες που στις άλλες μπαλλάντες παρουσιάζονται ως αμιγώς γυναικεία υπόθεση. Έπειτα, ο σύζυγος σχολιάζει τις νυχτερινές εξόδους της γυναίκας: *«μερικές φορές κάθεται μέχρι να ξημερώσει στη συντροφιά καλών φίλων... σε ταβέρνες... ή σε καπηλειά... και γυρίζει σπίτι μεθυσμένη... »*. Τέλος, η κυριαρχία της γυναίκας επί του άνδρός της επιβεβαιώνεται και σε φυσικό επίπεδο με τη σωματική κακοποίησή του. Η μπαλλάντα ολοκληρώνεται με τον αφηγητή να συμβουλεύει τους ανύπαντρους άνδρες να είναι προσεκτικοί κατά την επιλογή συζύγου και τους παντρεμένους που έχουν *«καλές γυναίκες»* να τις προσέχουν, γιατί είναι *«πιο πολύτιμες και από χρυσάφι»*, σε αντίθεση με *«μία στρίγγλα που θα τρελάνει έναν άνδρα, αν έστω και μία φορά αποδειχθεί αφεντικό του»*.

Η κλιμακωτή αυτή πορεία προς την πλήρη αντιστροφή των ρόλων των συζύγων εκκινεί, όπως φάνηκε εδώ, από την εγγενή φαυλότητα του γυναικείου φύλου, εξελίσσεται με τον άνδρα να ενεργεί στην ιδιωτική σφαίρα και την γυναίκα στην δημόσια και κορυφώνεται με την αδυναμία του άνδρα να τιθασεύσει τη γυναίκα του. Αυτό το συμπέρασμα υπονοείται στη μόνιμη επωδό του τραγουδιού σχεδόν από την αρχή και επιβεβαιώνεται λίγο πριν το τέλος, στο σημείο που ο σύζυγος παραδέχεται: *«Αν ήμουν ένας δυνατός άνδρας, και ικανός να τη ραβδίσω, τότε σίγουρα θα έβρισκα ένα τρόπο να μην είναι ο αφέντης μου»*. Στο πρωτότυπο η επιλογή των λέξεων «lusty» και «baste» δεν είναι τυχαία καθώς η πολυσημία των λέξεων μπορεί να δώσει ένα διαφορετικό περιεχόμενο στους εν λόγω στίχους στηρίζοντας την ανδρική κυριαρχία στη σεξουαλική πράξη. Η αμφισβήτηση της ανδρικής κυριαρχίας ενισχύεται τόσο από τις συνοδευτικές εικόνες όσο και από την επιλογή της μελωδίας. Η μελωδία που συνοδεύει τον στίχους έχει ταυτιστεί με μία προγενέστερη η οποία φέρει τον τίτλο *Ο ράφτης δεν είναι άνδρας*. Σύμφωνα με ένα ρητό της εποχής που αναπαράγεται σε αρκετές μπαλλάντες και για το οποίο έχει γίνει ήδη λόγος «ο ράφτης είναι το ένα ένατο ενός άνδρα».¹⁷⁸⁰ Επομένως, η σύνδεση μέσω της μελωδίας ανάμεσα στο λιγότερο αρρενωπό πρότυπο του ράφτη και τον πληγωμένο ανδρισμό του πρωταγωνιστή ήταν αρκετά προφανής για τους σύγχρονους ακροατές. Επίσης, η εικόνα που συνοδεύει το τραγούδι ενισχύει το μήνυμα του τραγουδιού. Οι συγγραφείς

¹⁷⁸⁰ Βλ. κεφάλαιο 3, σελ. 298 και σελ.300.

μπαλλαντών με την περιγραφή των ανδρών που καταπιάνονται με τις δουλειές του σπιτιού μετέδιδαν την εικόνα «ενός κόσμου που έχει γυρίσει ανάποδα» λόγω της συμπεριφοράς των συζύγων τους με αποτέλεσμα να δημιουργηθεί χάος. Πίσω από τον διασκεδαστικό χαρακτήρα αυτών των τραγουδιών πιθανόν να κρύβεται ο φόβος ότι αυτό το κωμικό χάος ήταν δυνατό να μετατραπεί σε μία τρομακτική πραγματικότητα, αν οι άνδρες δεν κατάφερναν να διατηρήσουν την κυριαρχία τους επί των γυναικών τους.¹⁷⁸¹

Εικόνα 72 «Η γυναίκα μου θα είναι ο αφέντης μου...» (1678-1680?)¹⁷⁸².

Μια διαφορετική όψη της ανατροπής των έμφυλων ρόλων εντός του νοικοκυριού παρουσιάζεται σε μία από τις μπαλλάντες που έχουν ήδη αναφερθεί με τίτλο «Ο βάνουσος σύζυγος», στην οποία ένας γεωργός με απειλές στέλνει τη γυναίκα του να εργαστεί στο χωράφι μαζί με τον βοηθό του, ενώ εκείνος αναλαμβάνει τις οικιακές εργασίες. Ανάμεσα στα κωμικοτραγικά αποτελέσματα συγκαταλέγεται και η απιστία της γυναίκας του.¹⁷⁸³ Να σημειωθεί σε αυτό το σημείο ότι η γυναικεία εργασία στον αγροτικό τομέα, μολονότι δεν αναδεικνύεται στις μπαλλάντες, θεωρούνταν δεδομένη στις αγροτικές κοινότητες. Επομένως, δεν ήταν ασυνήθιστο για μία γυναίκα να εργάζεται στο χωράφι, το ασυνήθιστο ήταν ότι ο άνδρας της είχε αναλάβει το νοικοκυριό. Το άγχος της απιστίας εκδηλώνεται έντονα και σε πολλές άλλες μπαλλάντες, καθώς μία ανέντιμη γυναίκα έπληττε ηθικά -αλλά σε μερικές περιπτώσεις ακόμα και οικονομικά- τον σύζυγό της. Παρόλα αυτά στο επιμύθιο η ευθύνη αποδίδεται στον άνδρα, καθώς η ρίζα του προβλήματος ήταν η

¹⁷⁸¹ Foyster, «A laughing matter? ...», σελ. 11.

¹⁷⁸² HLHU EB65, *EBBA* 34426.

¹⁷⁸³ «A New SONG call'd / The Churlish Husband» (1770?), BL, Roxburghe 3.536, *EBBA* 31237. Βλ και κεφάλαιο 2, σελ. 110-112.

βάνουση συμπεριφορά. Αυτή η σκέψη είναι χαρακτηριστική της αλλαγής που αρχίζει να συντελείται στη νοοτροπία σχετικά με την ανδρική εξουσία.

Η μπαλλάντα για την οποία έγινε λόγος και οι παραλλαγές της συνέχισαν να τυπώνονται μέχρι και το τέλος της υπό εξέταση περιόδου στοιχείο που επιβεβαιώνει τη δημοτικότητά της.¹⁷⁸⁴ Παράλληλα, όμως, με το πέρασμα του χρόνου εκδόθηκαν και άλλες μπαλλάντες ίδιας θεματολογίας, με ελαφρώς διαφοροποιημένο περιεχόμενο.¹⁷⁸⁵ Σε αυτά τα μεταγενέστερα τραγούδια η αλλαγή στη σχετική νοοτροπία γίνεται όλο και περισσότερο εμφανής. Σε κάποια από αυτά οι γυναίκες δικαιώνονται πλήρως, όμως η έστω και παροδική αντιστροφή των ρόλων, παρόλο που δεν παραπέμπει απαραίτητα στο ίδιο σύστημα ιδανικών, παραμένει αιτία χλευασμού για τους άνδρες. Για παράδειγμα, μία μπαλλάντα του 1813 περιγράφει πώς ο σύζυγος αγανακτισμένος από τη φαινομενικά σπάταλη γυναίκα του αποφασίζει να πάει ο ίδιος στην αγορά καταφέροντας τελικά να ξοδέψει περισσότερα. Ο ίδιος αναφέρει στη μόνιμη επωδό: *«Η γυναίκα μου αστειευόταν, τα αγόρια γελούσαν και όλοι οι γείτονες το διασκέδαζαν/ Όταν με το καλάθι μου στο μπράτσο πήγα βόλτα στην αγορά»*.¹⁷⁸⁶ Η αλλαγή δεν φαίνεται μόνο στο ότι η γυναίκα δικαιώνεται καταρρίπτοντας το στερεότυπο της σπατάλης αλλά και στην ανάδειξη της αρρενωπότητας μέσω ενός διαφοροποιημένου συστήματος αξιών που περιλαμβάνει την αγοραστική δύναμη.

Τέλος, δεν γίνεται να μην γίνει αναφορά σε μια μεγάλη ομάδα μπαλλαντών οι οποίες πραγματεύονται την ανταλλαγή ή την ανατροπή των έμφυλων ρόλων εκτός του πλαισίου του νοικοκυριού μέσω της παρενδυσίας. Στην πλειοψηφία αυτών των τραγουδιών οι γυναίκες ντύνονται με ανδρικά ρούχα αποσκοπώντας να ξεπεράσουν τα όρια που θέτει σε αυτές το φύλο τους. Για παράδειγμα, ένα αρκετά δημοφιλές θέμα στις μπαλλάντες είναι οι γυναίκες που φορούν ανδρικά ενδύματα για να μπορέσουν να επιβιβαστούν σε πλοίο και να ακολουθήσουν τον αγαπημένο τους.¹⁷⁸⁷ Ιδιαίτερη είναι η περίπτωση μίας γυναίκας μαραγκού που ντύνεται γαμπρός για να βοηθήσει τη γειτόνισσά της στην έστω και προσωρινή νομιμοποίηση του εκτός γάμου παιδιού της.¹⁷⁸⁸ Τα παραδείγματα, όμως, ανδρών που ντύνονται γυναίκες είναι

¹⁷⁸⁴ «The churlish husband turned nurse» ή «The churlish farmer» (1814-1850), *BBO Roud Number V358*.

¹⁷⁸⁵ «The pensioner's Complaint of his wife» (1813-1910), *BBO Roud Number 1663*.

¹⁷⁸⁶ «Going out to market» (1797-1883), *BBO Roud Number V15513*.

¹⁷⁸⁷ Βλ. για παράδειγμα κεφάλαιο 2, σελ. 181.

¹⁷⁸⁸ Ειδικότερα, η συγκεκριμένη μπαλλάντα αναφέρεται στον «*τρελό γάμο*» μίας γυναίκας μαραγκού ονόματι Margaret με τη γειτόνισσα, την υπηρέτρια Mary. Η Mary διαπιστώνει ότι βρίσκεται σε

ελάχιστα καθώς στις μπαλλάντες που εξετάστηκαν τέτοια περιστατικά αναφέρονται μόνο όταν εξυπηρετούν έναν αμιγώς «ανδρικό» στόχο. Για παράδειγμα, ένας νεαρός παρουσιάζεται ως υπηρέτρια για να καταφέρει να προσεγγίσει το αντικείμενο του πόθου του, ενώ ο Ρομπέν των δασών ντύνεται ηλικιωμένη γυναίκα για να κατατροπώσει τους αντιπάλους του.

Όσον αφορά στην ανταλλαγή των έμφυλων ρόλων ανάμεσα στο ανδρόγυνο εκτός του νοικοκυριού οι περιπτώσεις είναι εξίσου λίγες. Δημοφιλής, κρίνοντας από την έντονη παρουσία της στο δείγμα, είναι η μπαλλάντα με τίτλο ο «Ευνουχισμός του Διαβόλου». Στο εν λόγω τραγούδι ο διάβολος ρωτά έναν φούρναρη γιατί είναι τόσο παχύ το άλογό του και εκείνος του απαντά ότι είναι παχύ διότι είναι στερημένο. Τότε ο Διάβολος του ζητάει να ευνουχίσει και τον ίδιο αλλά λόγω του μεγάλου πόνου που του προκάλεσε ο φούρναρης τον απειλεί ότι θα τον εκδικηθεί με τον ίδιο τρόπο στο επόμενο παζάρι. Ο άνδρας διηγείται την περιπέτεια του στη γυναίκα του η οποία τελικά εμφανίζεται στη θέση του, ντυμένη με τα ρούχα του άντρας της. Έρχεται αντιμέτωπη με τον Διάβολο, του εξηγεί ότι είναι ήδη ευνουχισμένη και τελικά καταφέρνει να τον ξεγελάσει.¹⁷⁸⁹ Το γεγονός ότι η ίδια «η καλή» σύζυγος προτείνει το τέχνασμα που περιγράφηκε -αναφέροντας μάλιστα ότι προτιμά να χάσει τα μάτια της παρά να δει τον σύζυγό της ευνουχισμένο να γίνεται αποδέκτης καυστικών σχολίων και εμπαιγμού- αναδεικνύει την άρρηκτη σύνδεση μεταξύ του ανδρισμού και της τιμής. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, που διακυβεύεται η αρρενωπότητα του άνδρα, η γυναίκα νομιμοποιείται κατ' εξαίρεση να υπερβεί τον έμφυλο ρόλο της παρόλο που παρουσιάζεται πιο θαρραλέα από εκείνον.

ενδιαφέρουσα αφού ο ναύτης ο οποίος της είχε υποσχεθεί γάμο είχε μπαρκάρει. Τότε αναζητά προστασία και βοήθεια από την μητέρα του ναύτη αλλά εκείνη της ζητά να αποδείξει τα λεγόμενά της παρουσιάζοντας το πιστοποιητικό του γάμου. Η Mary τότε ζητά τη βοήθεια της Margaret η οποία δέχεται να παρουσιαστεί στην εκκλησία με το όνομα του ναύτη και ντυμένη με ανδρικά ενδύματα ώστε να τελεστεί ο γάμος. Μάλιστα, η Margaret με τη δικαιολογία ότι έχει ήδη διακορεύσει την Mary ζητά από τον ιερέα να βάλει προγενέστερη ημερομηνία στο πιστοποιητικό όπως και έγινε κατόπιν χρηματισμού του τελευταίου. Η Mary εξασφάλισε με αυτόν τον τρόπο το πιστοποιητικό και τις φροντίδες της πεθεράς της πια έως ότου η απάτη αποκαλύφθηκε και οι δύο γυναίκες οδηγήθηκαν στη δικαιοσύνη, «A Mad MARRIAGE; / Or, The Female Fancy of Debtford. / Being an Account of one Margaret a Carpenters Wife, (who to salve up the Credit of a / servant named Mary, who had been dabling with Cn---- Parsons a Seaman, who soon after / left her and went to Sea) dressed her self in Mans Cloaths and was Married to the said / Mary, to prevent the shame of a crackt Maiden-head» (1671-1702), BL Roxburghe 2.360-2.361, *EBBA* 30800.

¹⁷⁸⁹ «The Gelding of the Devil. / OR, / The prittiest Jest that e're was known, / How the Bakers wife her skill hath shown, / Then listen a while, and I the news will tell, / Betwixt the Baker and the Devil of Hell» (1670?), BL, Roxburghe 2.192-2.193, *EBBA* 30663· «The Gelding of the Devil...» (1674-1679), PL, Pepys 4.351, *EBBA* 22015· «The Gelding of the Devil...» (1763-1775?), BL, Roxburghe 3.330-3.331, *EBBA* 31054· «The gelding of the devil» (?), *BBO* Roud Number V4809.

Εικόνα 73 «Ο ενουχισμός του Διαβόλου...» (1670 ?)¹⁷⁹⁰

Από την εξέταση του παραπάνω υλικού αλλά και από τις υπόλοιπες μπαλλάντες που εξετάστηκαν γίνεται εύκολα αντιληπτό ότι στο σύμπαν των μπαλλαντών η αντιστροφή των έμφυλων ρόλων έχει κατά κανόνα αρνητικά ή κωμικοτραγικά αποτελέσματα. Όταν αυτό συμβαίνει εντός του νοικοκυριού, τότε η εύρυθμη λειτουργία του κινδυνεύει. Σε αυτή την περίπτωση ο άνδρας παρουσιάζεται ανίκανος ή ανεπαρκής και η γυναίκα στρίγγλα. Εκτός του νοικοκυριού, οι μπαλλάντες δείχνουν μεγαλύτερη ανεκτικότητα στην παρενδυσία των γυναικών παρά των ανδρών. Μάλιστα, ο τρόπος που παρουσιάζεται η ανδρική παρενδυσία στις λιγότες περιπτώσεις που εντοπίστηκαν καθιστά σαφές ότι το ζήτημα ήταν πολύ σοβαρό για να διακωμωδηθεί. Επομένως, η κυρίαρχη νοοτροπία, όπως εκφράζεται μέσα από τα αντιπαραδείγματα και τις σιωπές των τραγουδιών, επιβεβαιώνει την άποψη ότι τα όρια των έμφυλων ρόλων στην πράξη ήταν πιο ρευστά, ιδιαίτερα αν λάβουμε υπόψη το σχήμα της συμπληρωματικότητας του ζευγαριού που υπονοείται σε αρκετές μπαλλάντες.¹⁷⁹¹ Όσον αφορά τις γυναίκες, παρόλο που στις μπαλλάντες υπάρχει η εικόνα της γυναίκας που παίρνει τα ηνία, οι όροι με τους οποίους τελικά εκείνη περιγράφεται ενισχύει το καθιερωμένο στερεότυπο της γυναίκας που χρειάζεται κηδεμόνευση. Ο ρόλος της είναι να φροντίσει τα μέλη και να διατηρήσει την τιμή της οικογένειάς της. Η νοικοκυροσύνη είναι άρρηκτα συνδεδεμένη στις μπαλλάντες της περιόδου με τη γυναικεία φύση και με τις συζύγους ειδικότερα, αποδεικνύοντας ότι η κυρίαρχη αντίληψη σχετικά με την καλή γυναίκα δεν μεταβλήθηκε ιδιαίτερα.¹⁷⁹²

¹⁷⁹⁰ BL, Roxburghe 2.192-2.193, *EBBA* 30663.

¹⁷⁹¹ Η Χάφτον σημειώνει ότι «η ίδια η λέξη εμφανίζεται στην Αμερική του εικοστού αιώνα, αλλά η αντίληψη της γυναίκας ως συμπληρώματος του άνδρα, το οποίο δημιουργεί ένα σύνολο, χρησιμοποιείται τόσο στα καθολικά όσο και στα προτεσταντικά παραιναιτικά κείμενα», Χάφτον, *Η Ιστορία των Γυναικών...*, σελ. 604, βλ. και στο ίδιο, σελ. 173-174.

¹⁷⁹² Βλ. «The tidy one» (1768-1833), *BBO* Roud Number 2792, Edition-Bod5743.

Από τα παραπάνω γίνεται σαφές, ότι η αντιστροφή των έμφυλων ρόλων, όπως παρουσιάζεται στις μπαλλάντες, περισσότερο επιβεβαιώνει την ανδρική εξουσία παρά την αμφισβητεί. Μέσω των περιπτώσεων που παρουσιάζονται ως ανωμαλίες σκιαγραφείται η κανονικότητα. Ο σκληρός, θαρραλέος και βάναντος άνδρας έδωσε τη θέση του στον οικονομικά αυτόνομο σκληρά εργαζόμενο και στη συνέχεια στον περισσότερο ευάλωτο και ευαίσθητο σύζυγο. Το πρότυπο της καλής γυναίκας δεν άλλαξε δραματικά, με το ιδανικό της νοικοκυράς να κυριαρχεί. Οι μπαλλάντες άλλοτε μέσω του κωμικού άλλοτε μέσω του διδακτικού τόνου τους φανερώνουν τις φοβίες, τις αγωνίες αλλά και τα όρια όχι μόνο της μεσαιάς τάξης αλλά και τις νοοτροπίες στις οποίες εκτίθετο το σύνολο της κοινωνίας. Όσον αφορά στο υπο εξέταση ζήτημα, οι κυρίαρχες νοοτροπίες, όπως εκφράζονται μέσα αφενός από τις φωνές που ακούγονται και αφετέρου από αυτές που σιωπούν, ενισχύουν την άποψη ότι τα όρια των έμφυλων ρόλων στην πράξη ήταν πιο ρευστά από την εικόνα που περιγράφεται στις κανονιστικές πηγές και διαρκώς μεταβαλλόμενα.

Το σημαντικότερο, όμως, ζήτημα που αναδείχτηκε από την ανάλυση αυτών των παραδειγμάτων μελέτης είναι οι διαφορετικές όψεις της πατριαρχίας, όπως εκδηλώνονται στις αλλαγές που συντελούνται στις αξίες γύρω από τις οποίες συγκροτούνταν η θηλυκότητα και κυρίως η αρρενωπότητα.¹⁷⁹³ Η σπουδαιότητα του ζητήματος έγκειται στο γεγονός ότι αυτό που φαίνεται τόσο καθαρά στις περιπτώσεις αντιστροφής των ρόλων διατρέχει το σύνολο των μπαλλαντών που μελετήθηκαν σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό. Σε αυτό το σημείο θα πρέπει να αναφερθεί ότι, όπως πολύ εύστοχα σημειώνει η ιστορικός Alexandra Shepard, η αρρενωπότητα και η πατριαρχία δεν εξισώνονταν στην πρώιμη νεότερη Αγγλία.¹⁷⁹⁴ Η σχέση ανάμεσα στην αρρενωπότητα και στους κανόνες της πατριαρχίας ήταν σύνθετη και όχι πάντα εύκολη. Ενώ οι άνδρες βρίσκονταν συχνά σε πλεονεκτικότερη θέση από τις γυναίκες, οι επιταγές της πατριαρχίας επιχειρούσαν να πειθαρχήσουν και να επιβάλουν την τάξη τόσο στους άνδρες όσο και στις γυναίκες.¹⁷⁹⁵ Επίσης, παράγοντες όπως η

¹⁷⁹³ Βλ. Shoemaker, *Gender in English Society...*: Tim Hitchcock και Michèle Cohen (επιμ.), *English Masculinities 1660-1800*, Νέα Υόρκη, Routledge, 2014 [1999]: Hannah Barker και Elaine Chalus (επιμ.), *Gender in Eighteenth-Century England: Roles, Representations and Responsibilities*, Οξφόρδη και Νέα Υόρκη, Routledge, 2014 [1997]: Ειδικότερα για τις δραστηριότητες των ανδρών εντός του οικιακού χώρου βλ. Joanne Bailey, *Unequie Lives: Marriage and Marriage Breakdown in England, 1660-1800*, Κέμπριτζ, CUP, 2003 και Hannah Barker, «Soul, purse and family: Middling and lower-class masculinity in eighteenth-century Manchester», *Social History* 33:1, 12-35.

¹⁷⁹⁴ Βλ. Alexandra Shepard, *Meanings of Manhood in Early Modern England*, Νέα Υόρκη, OUP, 2003, ειδικά σελ. 1.

¹⁷⁹⁵ Shepard, *Meanings of Manhood...*, σελ. 1.

ηλικία, η τάξη, η οικογενειακή κατάσταση και το περιβάλλον του ατόμου διαμόρφωναν εκ των πραγμάτων διαφορετικά μοντέλα ανδρισμού που συμμορφώνονταν ή όχι στις πατριαρχικές προσταγές και κατ' επέκταση επωφελούνταν σε διαφορετικό βαθμό ή και περιθωριοποιούνταν.¹⁷⁹⁶

Το θέμα της αρρενωπότητας, άρρηκτα συνδεδεμένο με την ιστορία του φύλου, έχει προσεγγιστεί με διαφορετικούς τρόπους τις τελευταίες δεκαετίες με αρκετές μελέτες να επικεντρώνονται στον 18^ο αιώνα.¹⁷⁹⁷ Ειδικότερα, η μελέτη της σχετικής ιστοριογραφίας έχει αναδείξει «τις τέσσερις φάσεις του άνδρα».¹⁷⁹⁸ Ο άνδρας πρωταγωνιστής των σχετικών ιστορικών μελετών πριν το 1700 είναι ο πατριάρχης του νοικοκυριού.¹⁷⁹⁹ Η κυριαρχία και ο έλεγχος των ανδρών επί των γυναικών και της σεξουαλικότητάς τους, όπως και η αυτοσυγκράτηση των πρώτων, ήταν σημαντικό στοιχείο της ανδρικής εξουσίας επί του νοικοκυριού, της τιμής τους και κατ' επέκταση της συγκρότησης της ανδρικής ταυτότητας.¹⁸⁰⁰ Η ιστορικός Laura Gowing μάλιστα υποστηρίζει ότι το βάρος της διατήρησης της τάξης του νοικοκυριού βαραίνει τις γυναίκες.¹⁸⁰¹

Η Pollock, από την άλλη, εκθέτοντας τις αδυναμίες του ανδρικού φύλου επισημαίνει ότι ο άνδρας στα πλαίσια της πατριαρχίας όπως εκφράστηκε κατά τον

¹⁷⁹⁶ Στο ίδιο.

¹⁷⁹⁷ Για παράδειγμα μελέτες έχουν επικεντρωθεί στον έμφυλο δημόσιο λόγο σχετικά με το κράτος και το έθνος, τη διαφοροποίηση των κοινωνικών τάξεων, τη σεξουαλικότητα ως εμπειρία, την άσκηση εξουσίας στο πλαίσιο του νοικοκυριού, την εργασία, την ομοφυλοφυλία, τα συναισθήματα κ.α.. Βλ. Hitchcock και Cohen (επιμ.), *English Masculinities...*: Barker και Chalus, *Gender in Eighteenth-Century England...*: Karen Harvey, *The Little Republic, Masculinity and Domestic Authority in Eighteenth-Century Britain*, Οξφόρδη, OUP, 2012· Tim Hitchcock, *English Sexualities, 1700-1800*, Νέα Υόρκη, Macmillan Education, 1997· Michèle Cohen, *Fashioning Masculinity: National identity and language in the eighteenth century*, Taylor & Francis e-Library 2002 [Λονδίνο και Νέα Υόρκη, Routledge, 1996]· Hannah Barker, «'Soul, purse and Family'...», 12-35· Alexandra Shepard, «Manhood, credit and patriarchy in early modern England, c. 1580-1640», *Past & Present* 167 (2000), 75-106· Bernard Capp, «'Jesus wept' but did the Englishman? Masculinity and emotion in Early Modern England», *Past & Present* 224 (2014), 75-108. Για την επισκόπηση της σχετικής ιστοριογραφίας βλ. Karen Harvey και Alexandra Shepard, «What have historians done with masculinity? Reflections on five centuries of British History, circa 1500-1950», *Journal of British Studies* 44:2 (2005), 274-280 και Karen Harvey, «The history of masculinity, circa 1650-1800», *Journal of British Studies* 44:2 (2005), 296-311.

¹⁷⁹⁸ Harvey, «The history of masculinity...», σελ. 298-305..

¹⁷⁹⁹ Σε πρωτογενείς πηγές όπως του William Gouge, *Domestic Duties* (1622) και των John Dod και του Robert Cleaver, *A Godly Form of Household Governments* (1598), έργα που ανατυπώθηκαν και αργότερα, η έννοια της οικιακότητας εντάσσεται στο ευρύτερο πλαίσιο της Χριστιανικής ζωής και η κεντρικής σημασίας έννοια της τιμής εξαρτάται τόσο από τη συμπεριφορά των ιδίων των ανδρών όσο και από εκείνη των συζύγων τους, Harvey, «The history of masculinity», σελ. 298.

¹⁸⁰⁰ Βλ. Elizabeth Foyster, *Manhood in Early Modern England: Honour, Sex, and Marriage*, Λονδίνο, Longman, 1999, ιδιαίτερα σελ. 3-9.

¹⁸⁰¹ Laura Gowing, *Domestic Dangers...*, σελ. 3. Να σημειωθεί, όμως, ότι άλλοι ιστορικοί όπως η Foyster και ο David Turner έχουν τονίσει περισσότερο τις υποχρεώσεις των ανδρών, βλ. David Turner, *Fashioning Adultery: Gender, Sex, and Civility in England, 1600-1740*, Κέμπριτζ, CUP, 2002.

17^ο αιώνα δεν ήταν πάντα τόσο ισχυρός όσο νομίζεται.¹⁸⁰² Διευκρινίζει, όμως, ότι η αιτία για την ανασφάλεια των ανδρών αυτής της περιόδου πιθανόν δεν είναι ο δυναμισμός των γυναικών αλλά ο συνεχής φόβος υποτίμησης από τους άλλους άνδρες. Ο λόγος που συμβαίνει αυτό είναι ότι παρόλο που οι γυναίκες δεν μπορούν να ελεγχθούν πλήρως, δεν είναι ικανές να προκαλέσουν μεγάλο κακό σε σύγκριση με άλλους άντρες οι οποίοι θα μπορούσαν να επιφέρουν μεγαλύτερη ζημία. Παρόλο που το ιδανικό του πατριάρχη του νοικοκυριού και η εξουσία του έχουν συνδεθεί με ένα είδος «ηγεμονικής αρρενωπότητας»¹⁸⁰³, που ενσωματώνει τη νομιμοποιημένη πατριαρχία, στην πράξη δεν ήταν όλοι οι άνδρες πατριάρχες με αυτήν την έννοια αφενός διότι όπως έχει ήδη αναφερθεί σε προηγούμενο κεφάλαιο ένα σημαντικό ποσοστό ήταν άγαμοι και αφετέρου λόγω της δύναμης που ήταν δυνατό να αποκτήσουν οι γυναίκες μέσω των αυξημένων υποχρεώσεων τους και της έμμισθης εργασίας τους.¹⁸⁰⁴ Αυτή η διάσταση ανάμεσα στο ιδεώδες του πατριαρχικού ανδρισμού και της κοινωνικής πραγματικότητας εκφράστηκε στην ιστοριογραφία της περιόδου μέσω του μοντέλου της «αγχώδους αρρενωπότητας» (anxious masculinity). Χαρακτηριστικό επί του θέματος είναι το έργο του Anthony Fletcher, ο οποίος μελέτησε τους μηχανισμούς μετάλλαξης και επιβίωσης της πατριαρχίας.¹⁸⁰⁵ Ο ίδιος ανέδειξε τη σημασία της νέας ιδεολογίας της ελίτ για την αρρενωπότητα καθώς τα θεμέλια της παλιάς πατριαρχίας δεν επαρκούσαν για να τη στηρίξουν στις νέες κοινωνικές συνθήκες.¹⁸⁰⁶ Η ανησυχία των ανδρών απέναντι στη σεξουαλικότητα των γυναικών και ο φόβος της ανικανότητας των πρώτων να ανταπεξέλθουν στο πατριαρχικό μοντέλο του νοικοκυριού είχαν ως αποτέλεσμα την ανάδυση μίας αναθεωρημένης πατριαρχίας που στον πυρήνα της είχε νέες ιδέες σχετικά με τις διαφορές ανάμεσα στα φύλα.¹⁸⁰⁷

Στη συνέχεια, προς τα τέλη του 17^{ου}, κυρίως από τη δεκαετία του 1670 και την εποχή της Παλινόρθωσης, κερδίζει έδαφος ένα εντελώς διαφορετικό μοντέλο άνδρα, εκείνο του «ελευθερόφρονα» ή αλλιώς «λιμπερτίνου» (libertine), του οποίου

¹⁸⁰² Linda A. Pollock, «Rethinking Patriarchy and the Family in Seventeenth-century England», *Journal of Family History* 23:3 (1998), σελ. 21-22.

¹⁸⁰³ Raewyn Connell, *Masculinities*, Κέμπριτζ, Polity, 1995, σελ. 77.

¹⁸⁰⁴ Βλ. Bernard Capp, «Separate domains? Women and authority in early modern England», στο Paul Griffiths, Adam Fox και Steve Hindle (επιμ.), *The Experience of Authority in Early Modern England*, Basingstoke, Macmillan Education, 1996, σελ. 126-127 και Shepard, *Meanings of Manhood...*, σελ. 195-205.

¹⁸⁰⁵ Βλ. ενδεικτικά Fletcher, *Gender, Sex, and Subordination...* Βλ. και Mark Breitenberg, *Anxious Masculinity in Early Modern England*, Κέμπριτζ, CUP, 2012.

¹⁸⁰⁶ Fletcher, *Gender, Sex, and Subordination...*, σελ. 345.

¹⁸⁰⁷ Στο ίδιο, σελ. 401-402, 407.

προσωποποίηση ήταν ο John Wilmot, Κόμης του Rochester.¹⁸⁰⁸ Όμως, η σύνδεση της θηλυπρέπειας με την ομοφυλοφιλική επιθυμία δεν έγινε παρά αργότερα, ανάμεσα στο 1709 και το 1750.¹⁸⁰⁹ Στον αντίποδα του άνδρα λιμπερτίνου, αναδείχτηκε για πρώτη φορά από τα μεσαία στρώματα και όχι από την αριστοκρατία το κυρίαρχο πρότυπο του «ευγενικού gentleman», ενώ στη συνέχεια το βάρος μετατοπίστηκε από την ευγένεια στους κανόνες καλής συμπεριφοράς (etiquette).¹⁸¹⁰

Κεντρικό ρόλο στην αλλαγή από την αρρενωπότητα του 17ου στον ανδρισμό του 18^ο αιώνα, ο οποίος έχει χαρακτηριστεί ως ο αιώνας της αλλαγής σχετικά με τον τρόπο αντίληψης του σώματος και της συγκρότησης της σεξουαλικότητας, διαδραμάτισε σύμφωνα με την ιστορική έρευνα των τελευταίων δεκαετιών το ιδανικό της ευγένειας και η κουλτούρα της ευαισθησίας, η πρόσληψη του νοικοκυριού ως καταφυγίου και η εκστρατεία για την Αναμόρφωση των Τρόπων.¹⁸¹¹ Να σημειωθεί σε αυτό το σημείο ότι η κουλτούρα της ευαισθησίας έχει συνδεθεί με την αύξηση των γυναικών που διαβάζουν βιβλία αλλά και με τη μεγάλη αύξηση του αριθμού των βιβλίων που γράφθηκαν από γυναίκες τα οποία ως επί των πλείστον ανήκαν στο μυθιστορηματικό είδος.¹⁸¹² Η έμφαση στην ιδιωτική/προσωπική εμπειρία και η εμφάνιση της κουλτούρας της ευαισθησίας, που προωθήθηκε από το γυναικείο κοινό και τις γυναίκες συγγραφείς, κυριάρχησαν στο δεύτερο μισό του 18ου αιώνα και διαδραμάτισαν έναν σημαντικό ρόλο στην ανάδυση του ρεύματος του Ρομαντισμού.¹⁸¹³ Επίσης, η θεωρία που σχετιζόταν με την οικιακή οικονομία

¹⁸⁰⁸ Randolph Trumbach, «The birth of the Queen: Sodomy and the emerge of gender equality in modern culture, 1660-1750», στο Martin Bauml Duberman, Martha Vicinus και George Chauncey Jr. (επιμ.), *Hidden From History, Reclaiming the Gay and Lesbian Past*, Λονδίνο, Penguin, 1991 [1989], σελ. 127-140.

¹⁸⁰⁹ Στο ίδιο, σελ. 137. Βλ. και Randolph Trumbach, «Sex, gender, and sexual identity in modern culture: Male sodomy and female prostitution in Enlightenment London», *Journal of the History of Sexuality* 2:2 (1991), 186-203.

¹⁸¹⁰ Harvey, «The History of Masculinity...», σελ. 301-305. Σχετικά με την ευγένεια βλ. Lawrence E. Klein, «Politeness and the interpretation of the British eighteenth century», *Historical Journal* 45 (2002), 869-898.

¹⁸¹¹ Harvey, «The History of Masculinity...» και Karen Harvey, «The Century of Sex? Gender, Bodies, and Sexuality in the Long Eighteenth Century», *The Historical Journal* 45:4 (2002), 899-916.

¹⁸¹² Vivien Jones (επιμ.), *Women in the eighteenth century, Constructions of femininity*, Λονδίνο, Routledge, 1990, σελ. 12. Γενικά για την κουλτούρα της ευαισθησίας βλ. Christopher C. Nagle, *Sexuality and the Culture of Sensibility in the British Romantic Era*, Νέα Υόρκη, Palgrave MacMillan, 2007· G. J. Barker-Benfield, *The Culture of Sensibility: Sex and Society in Eighteenth-century Britain*, Σικάγο και Λονδίνο, University of Chicago Press, 1996· George S. Rousseau, *Nervous Acts: Essays on Literature, Culture and Sensibility*, Basingstoke, Palgrave Macmillan, 2004· Darren N. Wagner, «Body, mind and spirits: The physiology of sexuality in the culture of sensibility», *Journal for Eighteenth-Century Studies* 39:3 (2016), 335-358· Paul Goring, *The Rhetoric of Sensibility in Eighteenth-Century Culture*, Νέα Υόρκη, CUP, 2005.

¹⁸¹³ Για τις γυναίκες συγγραφείς το γράψιμο σε αρκετές περιπτώσεις ήταν μία πράξη διαρκούς διαπραγμάτευσης με τον κυρίαρχο λόγο σχετικά με το θέμα του φύλου. Γυναίκες συγγραφείς

(οεοnοmу) διαφοροποιήθηκε κατά τον 17^ο, 18^ο και πρώιμο 19^ο αιώνα επηρεάζοντας όχι μόνο το πώς αντιλαμβάνονταν οι άνθρωποι την έννοια του νοικοκυριού αλλά και την ευρύτερη σημασία που αποδιδόταν στις οικιακές δραστηριότητες των ανδρών και των γυναικών.¹⁸¹⁴ Από τα τέλη του 18^{ου} η «οικιακότητα» (domesticity) προβαλλόταν ως κεντρικό στοιχείο της αρρενωπότητας.¹⁸¹⁵

Η αντίθεση των κύριων στερεότυπων της γεωργιανής και της βικτωριανής περιόδου είναι μεγάλη· από τη μία ο «ανεμπόδιστος ‘γεωργιανός’ λιμπερτίνος» και από την άλλη ο «ο ‘βικτωριανός’ εγγονός του με τη ρεντιγκότα» κάνουν σαφείς τις σημαντικές αλλαγές που έλαβαν χώρα στα κοινωνικά ήθη.¹⁸¹⁶ Μία προτεινόμενη ερμηνεία στις αλλαγές αυτές προϋποθέτει την εξέταση του ζητήματος υπό το πρίσμα των οικονομικών, πολιτικών και κοινωνικών αλλαγών λόγω της μετάβασης της Αγγλίας στη νεώτερη εποχή.¹⁸¹⁷ Μία άλλη προσέγγιση προτείνει την ερμηνεία των αλλαγών σχετικά με την αρρενωπότητα υπό το πρίσμα της αντίστασης ενάντια στις νέες πολιτικό-οικονομικές συνθήκες. Πρόσφατες μελέτες εξηγούν ότι οι μεταβαλλόμενες οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες δημιούργησαν την ανάγκη ιδιαίτερα των ανδρών των μεσαίων στρωμάτων να αυτό-προσδιοριστούν μέσα από μία σειρά ιδανικών, όπως της σεξουαλικής ευρωστίας και της σκληρής εργασίας, η οποία τους έδινε τη δυνατότητα της κατανάλωσης αλκοόλ μαζί με τη «συντροφιά καλών φίλων». Σκοπός τους ήταν να διαχωρίσουν τον εαυτό τους από τα φτωχά στρώματα αλλά και από τους «ανήθικους» για αυτούς gentlemen.¹⁸¹⁸ Αντίστοιχα για τις γυναίκες η Vivian Jones υπογραμμίζει ότι ο λόγος σχετικά με τη θηλυκότητα ο

επαναστάτησαν απέναντι στην πατριαρχία αλλά υπάρχουν και περιπτώσεις, όπως αυτή της Hannah More και της Maria Edgeworth, οι οποίες την υποστηρίζουν. Σε όλες όμως τις περιπτώσεις η πράξη της συγγραφής ενός βιβλίου από μια γυναίκα αποτελεί εισχώρηση στην απαγορευμένη δημόσια σφαίρα, βλ. Elizabeth Kowaleski-Wallace, *Their Fathers; daughters: Hanna More, Maria Edgeworth and patriarchal complicity*, Νέα Υόρκη και Οξφόρδη, OUP, 1991.

¹⁸¹⁴ Harvey, *The Little Republic...*, σελ. 24-25.

¹⁸¹⁵ Karen Harvey, «Men making home: Masculinity and domesticity in eighteenth-century Britain», *Gender and History* 21:3 (2009), 520-540. Βλ. και Davidoff και Hall, *Family Fortunes...*, σελ. 180-192.

¹⁸¹⁶ John Tosh, «The old Adam and the new man: Emerging themes in the History of English masculinities» στο Hitchcock και Michèle Cohen (επιμ.), *English Masculinities...*, σελ. 217-238.

¹⁸¹⁷ Η «Ενδοξη Επανάσταση» του 1688 επιβεβαίωσε την υπεροχή του Προτεσταντισμού, τα εμπορικά συμφέροντα και μια δέσμευση σε μια μορφή αντιπροσωπευτικής κυβέρνησης, ενώ η Γαλλική Επανάσταση (1789) συνόψισε τις δημόσιες συζητήσεις οι οποίες απειλούσαν την σχετική οικονομική και πολιτική σταθερότητα που παρουσιάστηκε μετά το 1688. Αυτή είναι η περίοδος κατά την οποία ολοκληρώθηκε η μετάβαση της αγγλικής οικονομίας από μία κυρίως φεουδαλική οργάνωση στο προβιομηχανικό καπιταλισμό, η πολιτική δύναμη μετατοπίστηκε από τα χέρια της αριστοκρατίας σε μία συμμαχία ανάμεσα στους πλούσιους γαιοκτήμονες και εμπόρους, ενώ η μεσαία τάξη διευρυνόταν με ταχύτατους ρυθμούς κερδίζοντας παράλληλα την πολιτισμική της υπεροχή, Jones, *Women in the eighteenth century...*, σελ. 10.

¹⁸¹⁸ Hailwood, «‘The honest tradesman’s honour’», σελ. 97.

οποίος προέρχεται από τα μεσαία κοινωνικά στρώματα περιόριζε τις γυναίκες αυτών των στρωμάτων στον ρόλο των οικιακών καταναλωτών (domestic consumers) και επέβαλλε στις γυναίκες της εργατικής τάξης τη διπλή καταπίεση της πολιτισμικής και οικονομικής τους αποσιώπησης προβάλλοντας την άνετη και άκοπη οικιακή ζωή ως καθολικό μοντέλο.¹⁸¹⁹ Η Jones σημειώνει ότι σε μια περίοδο μείζονος πολιτικής και κοινωνικής αλλαγής το πώς ορίζονταν οι έννοιες «γυναίκα» και «θηλυκότητα» διαδραμάτισαν έναν ιδιαίτερα σημαντικό ρόλο στον ευρύτερο επαναπροσδιορισμό των κοινωνικών κατηγοριών και των κοινωνικών ρόλων γενικότερα.¹⁸²⁰ Όσον αφορά στη θέση των γυναικών σε αυτό το νέο κοινωνικοοικονομικό πλαίσιο, οι γυναίκες της μεσαίας τάξης παρουσιάζονται στις πηγές, όπως για παράδειγμα τα κείμενα σχετικά με τους κανόνες πρόπουσας συμπεριφοράς τα οποία πολλαπλασιάστηκαν κατά τη διάρκεια του 18^{ου} αιώνα, ως μια ενιαία ομάδα σε αντίθεση με τους άνδρες οι οποίοι διαχωρίζονταν από την επαγγελματική και κατ' επέκταση κοινωνική θέση τους.¹⁸²¹ Μέσα στο πλαίσιο της αναπτυσσόμενης καταναλωτικής οικονομίας, το να είσαι ή να έχεις μία σύζυγο που δεν εργάζεται (leisured) αποτελούσε βάρομετρο της κοινωνικής καταξίωσης.¹⁸²² Στην πραγματικότητα, όμως, αυτή η οικονομία εξαρτιόταν από την εργατική τάξη και από το μοντέλο της πυρηνικής οικογένειας.¹⁸²³ Η παρουσίαση των γυναικών μέσα από τη λογοτεχνία της καλής συμπεριφοράς (conduct literature) προβάλλει σε πρώτη ανάγνωση έναν παθητικό αλλά λειτουργικό ρόλο καθώς αποτελούν για τους συζύγους τους ένα μέσο κοινωνικής κινητικότητας. Μια πιο προσεκτική και σύνθετη ανάλυση αναδεικνύει τη σπουδαιότητα της έννοιας της θηλυκότητας, μιας θηλυκότητας που έχει ως δομικά στοιχεία της την ηθική, το συναίσθημα και όλες αυτές τις «απαλές αρετές» (softer virtues), στη θεμελίωση της ταυτότητας της μεσαίας τάξης αλλά και στη γενικότερη «θηλυκοποίηση» της κουλτούρας.¹⁸²⁴ Σύμφωνα με το νέο πρότυπο άνδρα που αναδύεται αυτήν την περίοδο, αναμένεται από τον επίδοξο σύντροφο να κερδίσει τη σύντροφό του επιδεικνύοντας τους εκλεπτυσμένους τρόπους και την αντίστοιχη ευαισθησία του.¹⁸²⁵

¹⁸¹⁹ Jones, *Women in the eighteenth century...*, σελ. 9. Να σημειωθεί ότι η Jones στην ανθολογία σχετικά με τις συγκροτήσεις της θηλυκότητας στον 18^ο αιώνα δίνει έμφαση στις γυναίκες των μεσαίων κοινωνικών στρωμάτων αποδίδοντας αυτήν την επιλογή της στα δεδομένα για τον 18^ο αιώνα επίπεδα αγγραματοσύνης, βλ. *στο ίδιο*, σελ. 8.

¹⁸²⁰ *Στο ίδιο*.

¹⁸²¹ *Στο ίδιο*.

¹⁸²² *Στο ίδιο*.

¹⁸²³ *Στο ίδιο*, σελ. 10.

¹⁸²⁴ *Στο ίδιο*, σελ. 11.

¹⁸²⁵ *Στο ίδιο*.

Από τα παραπάνω γίνεται σαφές ότι ο 18^{ος} αιώνας ήταν κομβικός για τις αλλαγές στις θεωρήσεις σχετικά με το φύλο. Οι αλλαγές αυτές αφορούσαν ιδιαίτερα τις μεσαίες και τις χαμηλότερες τάξεις όπως φαίνεται τόσο από την ιστοριογραφία όσο και από τις μπαλλάντες που εξετάστηκαν. Σίγουρα, μέσα από τις φωνές των ανθρώπων αυτών των τάξεων, που πρωταγωνιστούν κατά κύριο λόγο στις μπαλλάντες, ανιχνεύονται στοιχεία αυτοθεώρησης και προσπάθειες αυτοπροσδιορισμού τους. Αυτό δεν συνεπάγεται, όμως, ότι οι νοοτροπίες που εκφράζονται αφορούν αποκλειστικά και μόνο το κοινωνικό στρώμα για το οποίο μιλάνε. Οι μπαλλάντες απευθύνονται σε όλο το κοινωνικό φάσμα, τις ακούνε ακόμα και οι πιο φτωχοί, τις συλλέγουν και οι πλουσιότεροι. Επίσης, μέσα από τις απαντήσεις που δίνουν οι πρωταγωνιστές των μεσαίων και χαμηλότερων στρωμάτων φανερώνουν τις αντιλήψεις της κοινής γνώμης άλλων κοινωνικών ομάδων. Για παράδειγμα το κορίτσι του ορυχείου περιγράφει το πώς την αντιμετωπίζει η κοινή γνώμη, ενώ ο φτωχός άνεργος δηλώνοντας ότι δεν είναι τεμπέλης ή αλήτης απαντά εμμέσως στις θεωρήσεις περί φτώχειας που ασπαζόταν σημαντική μερίδα των ανώτερων τάξεων. Επομένως, δεν θα ήταν σωστό να θεωρηθεί ότι οι μπαλλάντες αντιπροσωπεύουν μόνο την ιδεολογία των μεσαίων στρωμάτων καθώς ακόμα και εκείνοι που δεν συντάσσονταν απόλυτα με την κυρίαρχη ρητορική τους ήταν ακόμα και ακούσια φορείς της.

Συμπερασματικά, οι αναπαραστάσεις των φύλων στις μπαλλάντες, όπως παρουσιάστηκαν σε αυτό αλλά και στα προηγούμενα κεφάλαια, έδωσαν μία αποσπασματική μεν, ζωηρή δε εικόνα της ζωής, των συνηθειών, των φόβων, των στιγμών ευτυχίας και των στιγμών απελπισίας των ανθρώπων της πρώιμης νεότερης και νεότερης Αγγλίας. Μερικά από τα στερεότυπα που εξετάστηκαν παρέμειναν όπως αναφέρθηκε αναλλοίωτα στο χρόνο, ενώ μερικά άλλα εξελίχθηκαν, νέα εμφανίστηκαν και άλλα εξαφανίστηκαν αφού το σύστημα αξιών πάνω στο οποίο στηρίζονταν μεταβλήθηκε ώστε να συμβαδίζει με τις νέες συνθήκες. Οι αξίες αυτές, όπως φάνηκε από τις μπαλλάντες που εξετάστηκαν σε αυτό το κεφάλαιο, ήταν άμεσα εξαρτώμενες από τις ιδέες περί θηλυκότητας και κυρίως της αρρενωπότητας καθώς η αλλαγή στα ανδρικά πρότυπα ήταν πολύ πιο εμφανής στις μπαλλάντες. Ο βάνουσος ή απόμακρος συναισθηματικά άρχισε να μετεξελίσσεται σε έναν λιγότερο σκληρό και σε κάποιες περιπτώσεις ακόμα και ευαίσθητο άνδρα. Αντιθέτως, οι αλλαγές στις στερεοτυπικές αναπαραστάσεις των γυναικών δεν ήταν τόσο έντονες, αν και σίγουρα

με την πορεία του χρόνου οι γυναίκες παρουσιάζονται όλο και περισσότερο ως αυτόβουλα δρώντα υποκείμενα.

Σε πολλές από τις μπαλλάντες που εξετάστηκαν οι οποίες σχετίζονται με τις ηθικές αξίες, όπως και οι υπόλοιπες άλλωστε, το χιούμορ είχε κεντρικό ρόλο. Το γέλιο που προκαλούσαν οι μπαλλάντες είχε σε πολλές περιπτώσεις καθαριστικό χαρακτήρα, καθώς βοηθούσε στην εκτόνωση των εντάσεων της καθημερινής ζωής.¹⁸²⁶ Παράλληλα, όμως, μπορούσε να ενισχύσει τον έλεγχο των φύλων καθώς όπως αναφέρει η Foyster «από το γέλιο που προκαλείται από την ηλιθιότητα ή τα λάθη των άλλων, των οποίων η συμπεριφορά αντιβαίνει στην αποδεκτή νόρμα, μπορούμε να υποθέσουμε ότι οι αναγνώστες συμμετείχαν στη διαδικασία της επανεπιβεβαίωσης των ηθικών στάσεων και αξιών που μοιραζόταν η πλειοψηφία».¹⁸²⁷ Σε άλλες περιπτώσεις το γέλιο ή και ο θρήνος προσδίνουν στην μπαλλάντα διδακτικό χαρακτήρα. Την ίδια στιγμή, σε αυτό το πλαίσιο εγγράφονται, αν όχι όλες, σίγουρα η πλειοψηφία των στερεοτυπικών αναπαραστάσεων που σχετίζονται με τις εργασιακές ταυτότητες καθώς το στερεότυπο του επιτυχημένου και ηθικού εργαζόμενου άνδρα συνδέεται άμεσα στα τραγούδια με τον ανδρισμό του -με όλα αυτά που αυτό συνεπάγεται- και της ηθικής γυναίκας με την εργατικότητα κυρίως εντός του πλαισίου του νοικοκυριού και φυσικά με την υποταγή της στον άνδρα.

¹⁸²⁶Foyster, «A laughing matter?...», σελ. 6.

¹⁸²⁷ Στο ίδιο, σελ. 6-7.

Επίλογος

Η παρούσα διατριβή ασχολήθηκε σχεδόν αποκλειστικά με τους συνηθισμένους ανθρώπους, εκείνους που αναφέρονται συχνά ως «απλοί άνθρωποι» (common people) και παραμένουν στην πλειοψηφία τους ανώνυμοι χωρίς όμως αυτό να συνεπάγεται, όπως αποδείχτηκε και εδώ, ότι ήταν άνθρωποι «ομοιόμορφοι και κοινότυποι». Η παρουσία στις μπαλλάντες χαρακτήρων από όλο το κοινωνικό φάσμα είναι αδιαμφισβήτητη, αλλά όσον αφορά το θέμα της εργασίας και της οικογένειας που αποτέλεσαν τους βασικούς ερευνητικούς άξονες, πρωταγωνιστές ήταν τα χαμηλότερα και τα μεσαία στρώματα και ως εκ τούτου η οπτική γωνία που υιοθετείται είναι συνήθως η δική τους. Η εξέταση των μπαλλαντών ανέδειξε πτυχές της διάπλασης αυτών των ανθρώπων μέσα από τις προσλήψεις του εργασιακού παρελθόντος και του παρόντος τους, όπως εκφράστηκαν στα τραγούδια, τους τρόπους εκλογίκευσης των πεποιθήσεων και των πράξεών τους και πώς μέσα από αυτά τα στοιχεία οι απλοί άνθρωποι οι οποίοι απασχολούνταν στην ποικιλία εργασιών που εξετάστηκαν διαμόρφωναν ως έναν βαθμό την κοινωνία στην οποία ζούσαν και κατ' επέκταση την ιστορία.

Ένα από τα σημαντικότερα προβλήματα της έρευνας, που τελικά αποτέλεσε και έναν από τους βασικούς περιορισμούς της, ήταν, όπως αναφέρθηκε και στην εισαγωγή, οι δυσχέρειες εντοπισμού μπαλλαντών σχετικών με τα επιμέρους ζητήματα. Ως εκ τούτου, οι αριθμοί οι οποίοι παρατέθηκαν σχετικά με τις καταγραφές πρέπει να θεωρηθούν περισσότερο ενδεικτικοί παρά απόλυτοι. Όμως, παρά αυτές τις δυσκολίες τεχνικής φύσης, πιστεύω ότι τα πορίσματα της παρούσας διατριβής συνεισφέρουν στην ευρύτερη κατανόηση των έμφυλων και των εργασιακών ρόλων και των δυνάμεων που τους σφυρηλάτησαν στην Αγγλία της προβιομηχανικής και της πρώτης βιομηχανικής περιόδου.

Στις μπαλλάντες που εξετάστηκαν παραelaύνει ένα ανομοιογενές πλήθος ανθρώπων οι οποίοι φέρουν μία μεγάλη ποικιλία ταυτοτήτων που συνδιαμορφώνονται από την οικογενειακή κατάσταση και την εργασία τους. Ο επαναλαμβανόμενος τρόπος παρουσίασης συγκεκριμένων ομάδων ανθρώπων αναπόφευκτα οδηγεί στη συγκρότηση στερεοτυπικών μορφών. Λαμβάνοντας υπόψη όλα τα στοιχεία που παρέχει το υβριδικό μέσο της μπαλλάντας, αναδείχθηκαν πολλά και συχνά αντιθετικά ευρήματα για τα επιμέρους ζητήματα που εξετάστηκαν, γεγονός

το οποίο καταδεικνύει τον ανομοιογενή κοινωνικοπολιτισμικό χαρακτήρα της αγγλικής κοινωνίας κατά την υπό εξέταση περίοδο.

Στο πλαίσιο της οικογένειας, μέσα από το χιούμορ και τη μελαγχολία που διέπουν τους στίχους, τις μελωδίες και τα ξυλογραφήματα των μπαλλαντών διαμορφώνονται -ή τουλάχιστον κυκλοφορούν- ιδέες οι οποίες λειτουργούν ως εργαλεία κοινωνικοποίησης, καθώς οι διδακτικές αφηγήσεις προβάλλουν πρότυπα και παραδείγματα προς αποφυγή, ακόμα κι αν δεν είναι πάντα αυτός ο στόχος που έχουν θέσει συνειδητά οι δημιουργοί τους. Στο σύμπαν των μπαλλαντών οι παθητικές, ήσυχες, αγνές, εργατικές και υπάκουες γυναίκες είναι το πρότυπο στον αντίποδα του οποίου βρίσκονται οι γυναίκες που αντιμιλούν, που είναι βίαιες, που κρίνονται ανεπαρκείς στην εκτέλεση όσων εργασιών θεωρούνται γυναικείες και που εκφράζουν τη σεξουαλικότητά τους εκτός του γάμου. Η πατριαρχική εξουσία διαποτίζει τις σχέσεις ανάμεσα στο ζευγάρι αλλά και ανάμεσα στους γονείς και τα παιδιά παρόλο που οι αναφορές στα παιδιά είναι σαφώς λιγότερες. Μάλιστα, η πατριαρχική εξουσία δεν ασκείται μόνο στα μέλη της πυρηνικής οικογένειας ή τους συγγενείς αλλά εκτείνεται σε όλα τα μέλη της οικογένειας-νοικοκυριό, συμπεριλαμβανομένων δηλαδή των μαθητευομένων και των υπηρετών.

Η γυναικεία φωνή εμφανίζεται σαφώς περιορισμένη. Όπως φάνηκε σε αρκετές από τις μπαλλάντες που εξετάστηκαν, ακόμη και όταν οι γυναικείες φωνές προβάλλουν φαινομενικά αντίθετες απόψεις από εκείνες των ανδρών τελικά λειτουργούν ενισχυτικά των δεύτερων, αντανακλώντας ίδια στερεότυπα και προβάλλοντας τις ίδιες κατηγορίες ιδανικών μέσω είτε της αποδοκιμασίας ή της επιδοκιμασίας των πρωταγωνιστών των τραγουδιών. Παρόλα αυτά, η ανάλυση του δείγματος της παρούσας μελέτης έδειξε ότι οι γυναικείες φωνές, αν και λιγότερες από τις ανδρικές, έχουν να προσφέρουν πολλές πληροφορίες στον/στην ιστορικό ιδιαίτερα σε θέματα που αφορούν στο νοικοκυριό και στις σχέσεις μεταξύ των μελών του. Πιο συγκεκριμένα, εντοπίστηκαν εξαιρετικές περιπτώσεις γυναικείων «φωνών» οι οποίες αφηγούνται τη γυναικεία εμπειρία εντός του νοικοκυριού και ως εκ τούτου είτε προσφέρουν μία ολότελα διαφορετική σκοπιά είτε ακόμη θίγουν ζητήματα που δεν έχουν απασχολήσει καθόλου τους άνδρες αφηγητές, όπως για παράδειγμα η μητρότητα.

Όσον αφορά στον καταμερισμό εργασίας, τα ευρήματα τις παρούσας έρευνας ενισχύουν τα αποτελέσματα άλλων σχετικών μελετών, όπως η χαρακτηριστική μελέτη του Shoemaker, στην οποία έχω παραπέμψει επανειλημμένως στη διατριβή

αυτή, οι οποίες υποστηρίζουν ότι σύμφωνα με τον συνήθη καταμερισμό εργασίας εντός του νοικοκυριού οι άνδρες απασχολούνταν περισσότερο σε εργασίες με χρηματικές απολαβές, ενώ οι γυναίκες σε αντίστοιχα κοπιαστικές εργασίες οι οποίες όμως συχνά δεν αμείβονταν εντός του νοικοκυριού. Τα αποτελέσματα αυτής της έρευνας συμφωνούν περισσότερο με την άποψη ότι ο έμφυλος καταμερισμός εργασίας όχι μόνο ήταν υπαρκτός αλλά παράλληλα διαμόρφωνε και αποτελούσε έκφραση της έμφυλης τάξης πραγμάτων στο πλαίσιο της πρώιμης νεότερης και νεότερης αγγλικής κοινωνίας. Σε αντίθεση με τη θέση σύμφωνα με την οποία οι άνδρες του 17^{ου} αιώνα καταπιάνονταν με οικιακές εργασίες, τα ευρήματα της παρούσας έρευνας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι κάτι τέτοιο δεν ήταν ιδιαίτερα αποδεκτό όχι μόνο λόγω της απουσίας σχετικών αναφορών αλλά και λόγω της σατιρικής διάθεσης απέναντι στους άνδρες που απασχολούνταν με «γυναικείες» δουλειές.¹⁸²⁸ Οι μπαλλάντες που εξετάστηκαν σχετικά με την αντιστροφή ανάμεσα στους θεωρούμενους ανδρικούς και γυναικείους ρόλους στο νοικοκυριό και στην εργασία ενισχύουν την άποψη ότι η διατάραξη του έμφυλου καταμερισμού εργασίας σε γενικές γραμμές προβλημάτιζε τους συγχρόνους τους. Το περιπαικτικό ύφος των μπαλλαντών απέναντι στην καταστρατήγηση των ορίων που έθετε ο καθιερωμένος έμφυλος καταμερισμός εργασίας όπως εκδηλώνεται μέσω της διακωμώδησης των καταστάσεων δηλώνει ότι για τους συγχρόνους η αντιστροφή των ρόλων ισοδυναμούσε με καταστροφή. Για εκείνους, «γύριζε ο κόσμος ανάποδα».

Παρόλα αυτά, θα πρέπει να σημειωθεί ότι τα όρια αυτά ήταν ελαστικότερα για τους άνδρες και τις γυναίκες των κατώτερων τάξεων. Για παράδειγμα, αναφέρθηκε ότι οι γυναίκες που εργάζονταν στον τομέα της γεωργίας μερικές φορές, για αμιγώς πρακτικούς λόγους, απασχολούνταν σε εργασίες οι οποίες θεωρούνταν κατά κανόνα ανδρικές. Πράγματι, υπήρχε διαφοροποίηση στον καταμερισμό εργασίας ανάλογα με την κοινωνική θέση και δεν θεωρούνταν όλες οι εργασίες πρόπουσες για όλες τις κοινωνικές τάξεις καθώς λόγω χάρη οι χειρωνακτικές εργασίες δεν άρμοζαν σε μία καθωσπρέπει κυρία. Υπήρχαν, όμως, κανόνες οι οποίοι ίσχυαν για όλες τις γυναίκες ανεξαρτήτως κοινωνικής τάξης αφού για παράδειγμα όλες ήταν επιφορτισμένες με τη φροντίδα ή τουλάχιστον τον αφ' υψηλού συντονισμό του νοικοκυριού και του σπιτιού.

¹⁸²⁸ Shoemaker, *Gender in English Society, 1650-1850...*, σελ. 116.

Επίσης, η ιστορική έρευνα έχει επισημάνει ότι η εργασία και των δύο φύλων ήταν συχνά άρρηκτα συνδεδεμένη με τον οικιακό χώρο τουλάχιστον έως και τον 18^ο αιώνα. Τα στοιχεία που συγκεντρώθηκαν από τις μπαλλάντες που εξετάστηκαν ούτε καταρρίπτουν ούτε ενισχύουν αυτήν τη θέση. Από τη μία, εντοπίστηκαν αρκετά τραγούδια στα οποία υπάρχουν αναφορές στην εργασία των μελών του νοικοκυριού και κατ' επέκταση του οικιακού χώρου. Από την άλλη, όμως, δεν βρέθηκαν επαρκή στοιχεία στις μπαλλάντες για την ανδρική εργασία εντός του παρόλο που στο πλαίσιο της εντατικής οικοτεχνίας με ανάθεση κατά την περίοδο της λεγόμενης πρωτοβιομηχάνισης οι άνθρωποι εργάζονταν κατά κανόνα στον οικιακό χώρο με την ευρύτερη έννοια του όρου καθώς συχνά το εργαστήριο ήταν ενσωματωμένο στο σπίτι ή αποτελούσε προέκτασή του. Ενώ για παράδειγμα υπάρχουν τραγούδια στα οποία πρωταγωνιστούν υφαντές, οι οποίοι είναι γνωστό ότι εργάζονταν από το σπίτι, κανένα από αυτά δεν αναφέρεται στον οικιακό χώρο ως χώρο εργασίας τους.

Αντίστοιχες «σιωπές» των μπαλλαντών γύρω από μια πρακτική, που ενδεχομένως δηλώνουν ότι πρόκειται για κάτι το δεδομένο και αυτονόητο, εντοπίστηκαν και σε άλλες περιπτώσεις, η πλειοψηφία των οποίων αφορούσε στις γυναίκες. Μία από αυτές ήταν η εργασία των γυναικών στη γεωργία. Ενώ, η δευτερογενής βιβλιογραφία τεκμηριώνει τον βαθμό εντατικοποίησης της γυναικείας εργασίας στον αγροτικό τομέα, δεν βρέθηκαν μπαλλάντες με πρωταγωνίστριες γυναίκες αγρότισσες. Σε μεγάλο βαθμό, οι μπαλλάντες ενσωματώνουν την ιδέα ότι η γυναικεία εργασία, όχι μόνο στον αγροτικό τομέα αλλά και σε όλους τους τομείς εντός και εκτός του νοικοκυριού, θεωρείται δεδομένη. Στην πλειοψηφία των περιπτώσεων θεωρείται αυτονόητο ότι η γυναίκα θα εργάζεται δίπλα στον σύζυγό της ή ότι εκείνη έχει την αποκλειστική ευθύνη των οικιακών. Παρόλα αυτά, στους στίχους των μπαλλαντών βρίσκουν χώρο έκφρασης φωνές δυσαρέσκειας και αντίδρασης εκ μέρους των γυναικών.

Όσον αφορά στον λόγο για την εργασία και τις εργασιακές ταυτότητες, όπως αρθρώνεται στις μπαλλάντες, οι γυναικείες φωνές στις μπαλλάντες που εξετάστηκαν αναφέρονταν μάλλον στην εργασία των ανδρών παρά στην εργασία του φύλου τους. Η θεώρηση της εργασίας από την πλευρά των γυναικών διαφέρει κατά πολύ από εκείνη των ανδρών. Από τη μία, οι άνδρες στις μπαλλάντες συχνά εγκωμιάζουν το επάγγελμά τους, το συνδέουν άρρηκτα με συγκεκριμένες κατηγορίες ιδανικών και προβάλλουν μία ηρωική εικόνα του εαυτού τους και των συναδέλφων τους. Όλα αυτά τα στοιχεία ενισχύουν τόσο την αυτοπεποίθηση και τη θετική αυτοθεώρηση των

εκάστοτε εργασιακών ομάδων όσο και την αίσθηση του ανήκειν και της συλλογικότητας. Από την άλλη, οι γυναίκες στις μπαλλάντες συνήθως βαρυγκομούν για τη δουλειά τους, παρουσιάζουν τις δυσκολίες που αντιμετωπίζουν, αναφέρονται στον μεγάλο φόρτο και τις σκληρές συνθήκες εργασίας. Η παραπάνω σχηματοποίηση εγγράφεται στη γενικότερη νοοτροπία και τα κυρίαρχα έμφυλα στερεότυπα που ήθελαν τους άνδρες ικανούς και τις γυναίκες αδύναμες και γκρινιάρες. Τα ιδανικά όμως αυτά δεν μένουν αμετάβλητα στην πορεία του χρόνου καθώς οι έννοιες της θηλυκότητας και ακόμα περισσότερο της αρρενωπότητας αποκτούν νέο περιεχόμενο. Οι αλλαγές αυτές αφορούν περισσότερο στην έννοια της «οικιακότητας» αλλά και του νέου τύπου αρρενωπότητας η οποία μεταθέτει τον πυρήνα της από τον αυστηρό έλεγχο των συναισθημάτων και των ζητημάτων τιμής σε ένα σύνολο αξιών που ταιριάζουν περισσότερο με τις νέες οικονομικές, κοινωνικές και πολιτισμικές συνθήκες. Από τη μία, οι άνδρες οφείλουν να είναι πιο ευαίσθητοι και πιο εκλεπτυσμένοι. Από την άλλη, η τόσο αυτονόητη για την πρόιμη νεότερη εποχή εργασία της γυναίκας, έρχεται σε αντίθεση με το ότι τη νεότερη περίοδο η μη εργαζόμενη σύζυγος αποτελούσε απόδειξη της κοινωνικής καταξίωσης.

Παράλληλα, η ιδέα της «χρυσής εποχής» που έχει πια παρέλθει εκφράζεται στις μπαλλάντες του δεύτερου μισού της υπό εξέταση περιόδου όλο και πιο έντονα. Οι αυτόπτες μάρτυρες της Βιομηχανικής Επανάστασης μπορεί να μην είχαν ακόμα κατανοήσει το μέγεθος των αλλαγών της εποχής τους και των δραματικών συνεπειών τους στο μέλλον, αλλά τα τραγούδια τους δείχνουν ότι είχαν συνειδητοποιήσει πως ο κόσμος της εργασίας δεν ήταν ίδιος με εκείνον ενός αιώνα νωρίτερα. Οι αλλαγές στη θεματική των τραγουδιών και στο πώς παρουσιάζονται οι εργαζόμενες γυναίκες, το γεγονός ότι στο προσκήνιο εμφανίζονται διαφορετικά από πριν επαγγέλματα και τα προβλήματά τους, ενώ επαγγέλματα, όπως αυτό του αγρότη, εξιδανικεύονται αποτελούν αποδείξεις ότι η νοοτροπία της κοινής γνώμης μεταβαλλόταν, ανταποκρινόμενη στις εργασιακές αλλαγές.

Παρόλα αυτά, οι γυναίκες καθ' όλη τη διάρκεια της περιόδου προσδιορίζονταν σε μεγαλύτερο βαθμό από την οικογενειακή τους κατάσταση παρά από την επαγγελματική τους ταυτότητα. Τα τραγούδια αναφέρουν κατά κανόνα την εργασιακή ταυτότητα του άνδρα πρωταγωνιστή και την οικογενειακή κατάσταση της γυναίκας πρωταγωνίστριας, ενώ το αντίθετο συμβαίνει μόνο όταν το θέμα της μπαλλάντας το απαιτεί, δείχνοντας ότι παρά τις αλλαγές που συντελέστηκαν στις νοοτροπίες όπως αυτές εκφράζονται μέσω της λαϊκής κουλτούρας, η αγγλική

κοινωνία παρέμενε βαθειά πατριαρχική. Οι πατριαρχικές αντιλήψεις σχετικά με την υποταγή των μελών της οικογένειας-νοικοκυριό στον άνδρα επικεφαλής αποδεικνύονται πιο ισχυρές και ανθεκτικότερες στο χρόνο από τα ιδανικά σχετικά με τον ανδρισμό και την εργασία. Εντούτοις, με την πάροδο του χρόνου και τις αλλαγές που υπαγορεύτηκαν από τις νέες συνθήκες εργασίας οι γυναίκες εμφανίζονται όλο και πιο αυτόνομες στις μπαλλάντες. Νέες εργασιακές ταυτότητες γυναικών αναδεικνύονται με πολλές από αυτές να μην περιλαμβάνουν απαραίτητα αναφορές στους συζύγους των πρωταγωνιστριών.

Οι στερεοτυπικές αναπαραστάσεις που προβάλλονται στις έντυπες «λαϊκές» μπαλλάντες συχνά βρίσκονται σε διάλογο με τις κυρίαρχες αντιλήψεις, ενισχύοντάς τις ή αμφισβητώντάς τις. Στις περισσότερες περιπτώσεις διαπιστώθηκε ότι οι μπαλλάντες ενσωμάτωναν τις κυρίαρχες αντιλήψεις χωρίς αυτό να συνεπάγεται και την πλήρη αποδοχή τους. Για παράδειγμα, όσο προβλεπόμενη και συνηθισμένη κι αν παρουσιάζεται μία συμπεριφορά όπως η κακοποίηση του υπηρέτη, εφόσον προσβάλλει το κοινό αίσθημα δικαίου, είναι σχεδόν βέβαιο ότι ο πρωταγωνιστής θα λάβει την τιμωρία που του αξίζει. Μολονότι, όπως έδειξε η εξέταση του δείγματος, καλοί και κακοί, έντιμοι και φαύλοι μπορούν να βρεθούν σε όλες τις κοινωνικές τάξεις, ανεξαρτήτως επαγγέλματος και φύλου, οι μπαλλάντες συντάσσονται κατά κανόνα με τους αδικημένους. Ο σχολιασμός τους, είτε έμμεσος μέσω για παράδειγμα της μουσικής ή μίας εικόνας είτε άμεσος μέσω των στίχων, μέσω ενός στρατηγικά τοποθετημένου χαρακτηρισμού ή μέσω του επιμύθιου είναι υπέρ των αναξιοπαθούντων και κατά όποιων προκαλούν πόνο με τον έναν ή τον άλλον τρόπο. Το δίκαιο του δυνατού κατακρίνεται με τέτοιο τρόπο ώστε οι αφηγήσεις να μεροληπτούν όχι κρίνοντας με βάση την κοινωνική, έμφυλη ή εργασιακή ταυτότητα αλλά με βάση ένα καθόλου πολύπλοκο σύστημα ηθικής: αυτός που βλάπτει κάποιον άλλον τιμωρείται είτε από τις αρχές είτε από τη μοίρα. Μέσω της απόδοσης δικαιοσύνης υπό τους όρους που αναφέρθηκαν αναδείχθηκε ακόμα μία κοινωνικοπολιτική λειτουργία των μπαλλαντών, η συμβολή τους στη διατήρηση της δημόσιας ειρήνης και της κοινωνικής τάξης.

Η διπλή καταγωγή των θεμάτων των έντυπων «λαϊκών» μπαλλαντών αλλά και η διαδικασία παραγωγής τους εύλογα οδήγησαν στην ερευνητική υπόθεση ότι οι στίχοι των τραγουδιών ενσωματώνουν πολλές και διαφορετικές αντιλήψεις και όχι αποκλειστικά τις κυρίαρχες. Η εξέταση, όμως, των μπαλλαντών που επιλέχθηκαν κατέρριψε σε μεγάλο βαθμό αυτήν την υπόθεση καθώς το περιεχόμενο των

τραγουδιών κατά κύριο ρόλο βρέθηκε να συνάδει με τα κυρίαρχα πρότυπα. Ειδικότερα, μέσω της προβολής παραδειγμάτων προς μίμηση ή αντιπαραδειγμάτων που οι ακροατές/αναγνώστες καλούνταν να αποφύγουν οι μπαλλάντες σε μεγάλο βαθμό λειτουργούσαν ενισχυτικά προς τα κανονιστικά πρότυπα αναπαράγοντάς τα. Μάλιστα εντοπίστηκαν αρκετές περιπτώσεις στις οποίες το διαφορετικό και οι αντίθετες απόψεις παρουσιάστηκαν μόνο και μόνο για να καταρριφθούν ευθύς αμέσως, μία τεχνική που χρησιμοποιείται αυτήν την περίοδο και σε άλλα γραμματειακά είδη, επομένως δεν ήταν εντελώς ξένη στο κοινό. Ακόμα κι όταν απορρίπτονται αυτές οι διαφορετικές απόψεις και οι ανορθόδοξες καταστάσεις από το ηθικό σύστημα των μπαλλαντών, σημαίνει ότι υπήρχαν, επομένως αναφέρονται σε μία κατακριτέα αλλά υπαρκτή συνθήκη. Αν από αυτό αφαιρεθούν οι ρομαντικές τάσεις, όπως οι χαρές της αγροτικής ζωής και οι στερεοτυπικές υπερβολές όπως η άποψη ότι όλοι οι ιερείς είναι διεφθαρμένοι, αυτό που μένει είναι ιστορικά αξιοποιήσιμο υλικό που σε ορισμένες περιπτώσεις είναι και μοναδικό ή σπάνιο (χαρακτηριστικό παράδειγμα η οπτική της γυναίκας ανθρακωρύχου). Μολονότι δεν πρέπει να λησμονείται ότι οι μπαλλάντες αναπαριστούν αλλά δεν αντικατοπτρίζουν την εποχή που τις γέννησε, στους στίχους των μπαλλαντών ο ερευνητής μπορεί να εντοπίσει στοιχεία της πραγματικότητας που στην προκειμένη περίπτωση αφορούν όχι μόνο την ιστορία του φύλου και της εργασίας αλλά και την ιστορία των νοοτροπιών. Η ίδια η επιλογή των θεμάτων των μπαλλαντών αναδεικνύει σε σημαντικό βαθμό τα ζητήματα που απασχολούσαν την κοινή γνώμη αλλά και τους τρόπους με τους οποίους η τελευταία τα προσλάμβανε και τα διαχειριζόταν.

Η εξέταση των στερεοτυπικών αναπαραστάσεων στο πλαίσιο της παρούσας διατριβής έδειξε ποιες είναι οι κυρίαρχες στερεοτυπικές ιδέες που σχετίζονται με την θέση του ατόμου στο νοικοκυριό και με την εργασιακή ταυτότητά του και πώς αυτές οι αντιλήψεις συνδέονται και ερμηνεύονται στο ιστορικό πλαίσιο τους. Μέσα από τη συζήτηση, επιχειρήθηκε να αναδειχθούν τα πολλαπλά και συχνά αλληλοεπικαλυπτόμενα συστήματα εξουσίας, οι νοοτροπίες και οι αλλαγές που έλαβαν χώρα στον χρόνο. Παράλληλα, παρακολουθήθηκε η διαδρομή και η λειτουργία του ίδιου του μέσου, της μπαλλάντας, για την οποία κάποιος θα μπορούσε να πει ότι «ενηλικιώνεται» την περίοδο που γίνονται φανερά τα αποτελέσματα της πρώτης βιομηχανικής επανάστασης. Η μουσική εισέρχεται σε δεύτερη μοίρα καθώς η μελωδία σημειώνεται όλο και πιο σπάνια, στοιχείο που μπορεί να ερμηνευτεί από την επαγγελματοποίηση του κλάδου της μουσικής. Οι εικόνες που συνοδεύουν τους

στίχους είναι λιγότερες αλλά πιο στοχευμένες. Η θεματολογία των έντυπων «λαϊκών» μπαλλαντών δεν αλλάζει δραματικά αφού πολλά από τα θέματα που απαντώνται από την αρχή της υπό εξέταση περιόδου συνεχίζουν να είναι δημοφιλή έως το τέλος της.

Παρόλα αυτά, δεν θα πρέπει να αγνοηθεί ή να υποτιμηθεί η εισαγωγή νέων θεμάτων καθώς αυτή η νέα προβληματική που θέτουν τα μεταγενέστερα τραγούδια μεταβάλλει σε κάποιο βαθμό και την ίδια τη λειτουργία της έντυπης «λαϊκής» μπαλλάντας. Η αλλαγή στη θεματολογία, που γίνεται εντονότερη από το δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα κι έπειτα, οφείλεται εν μέρει στο γεγονός ότι τα μεσαία στρώματα υφίσταντο μεγαλύτερη καταπίεση σε οικονομικό και κοινωνικό επίπεδο σε σύγκριση με την προηγούμενη περίοδο η οποία υπό το πρίσμα της εξιδανίκευσης προβαλλόταν ως «χρυσή εποχή». Η υπάρχουσα παράδοση διαμαρτυρίας, που στο πρώτο μισό της υπό εξέταση περιόδου εκφράστηκε κυρίως στις μπαλλάντες σχετικά με τον αγροτικό κόσμο, εντείνεται στο δεύτερο μισό καθώς οι αντικειμενικές συνθήκες διαβίωσης δυσχεραίνουν ή μεταβάλλονται. Παράλληλα, η ανάγκη να «συμμορφωθούν» τα μεσαία και κατώτερα στρώματα στα κανονιστικά πρότυπα έγινε πιο επιτακτική. Όμως, οι αλλαγές στη θεματολογία δεν θα πρέπει να υπερτονιστούν καθώς σε μεγάλο βαθμό η ουσία της μπαλλάντας και οι βασικές λειτουργίες της παρέμειναν ίδιες: η διάδοση νέων, η ψυχαγωγία και η δημιουργία ενός φανταστικού ή πραγματικού αισθήματος του ανήκειν σε μία εργασιακή ή σε μία κοινωνική ή ακόμα και σε μία εθνική ομάδα.

Οι έντυπες «λαϊκές» μπαλλάντες αποδείχτηκαν ένα πλούσιο και δαιδαλώδες πεδίο έρευνας το οποίο είναι πρόσφορο για περαιτέρω μελέτη. Κατά την εξέταση των τραγουδιών του δείγματος προέκυψαν πολλά ερευνητικά ερωτήματα τα οποία λόγω του ότι δεν άπτονταν άμεσα της θεματικής της παρούσας διατριβής δεν εξετάστηκαν εδώ. Ενδιαφέρον θα είχε για παράδειγμα να μελετηθεί η φυσιογνωμία, κοινωνική και έμφυλη, όσων έγραφαν μπαλλάντες, καθώς και η δράση τους. Επίσης, καθώς στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας τα ζητήματα επιτέλεσης σχολιάστηκαν ακροθιγώς, η μελέτη της μπαλλάντας ως επιτέλεσης μέσω της εξέτασης άλλων σύγχρονων πηγών απαιτεί μεγαλύτερη διερεύνηση. Άλλωστε η δημοσίευση όλο και περισσότερων συλλογών μπαλλαντών που ανακαλύπτονται σε βιβλιοθήκες και ιδιωτικές συλλογές και η ανάρτησή τους στις βάσεις που διαρκώς εμπλουτίζονται διευρύνουν συνεχώς τα όρια της μελλοντικής ιστορικής έρευνας.

Πηγές

Συλλογές Μπαλλαντών¹⁸²⁹

Αδημοσίευτες συλλογές

Firth Ballads - University of Sheffield, Special Collections

(<http://www.shef.ac.uk/library/special/firth>)

Hewins Ballads – University of Sheffield, Special Collections

(<http://www.sheffield.ac.uk/library/special/hewinb>)

Δημοσιευμένες συλλογές

Hindley, Charles (επιμ.), *The Roxburghe Ballads*, Λονδίνο, Reeves & Turner, 1873.

Rollins, Hyder E. (επιμ.), *The Pepys Ballads*, 8 τόμοι, Κέιμπριτζ, Harvard University Press, 1929-1932.

Child, Francis James (επιμ.), *The English and Scottish Popular Ballads*, 5 τόμοι, Βοστόνη, Houghton, Mifflin, 1860-1866.

Ηλεκτρονικές συλλογές¹⁸³⁰

Bodleian Library Broadside Ballads, University of Oxford (BBO)

<http://www.bodley.ox.ac.uk/ballads>

English Broadside Ballad Archive (EBBA)

<http://ebba.english.ucsb.edu>

¹⁸²⁹ Να σημειωθεί ότι το δείγμα μπαλλαντών που εξετάστηκε αντλήθηκε από το EBBA και το BBO και ως εκ τούτου όλες οι παραπομπές δίνονται μέσω αυτών των βάσεων. Παρόλα αυτά, για τους σκοπούς της παρούσας έρευνας χρησιμοποιήθηκαν συμβουλευτικά και άλλες συλλογές καθώς και οι διαθέσιμες έντυπες εκδόσεις τους. Μάλιστα, οι συλλογές που εξετάστηκαν επικαλύπτονται σε αρκετά σημεία. Για λόγους οικοκομίας του χώρου δίδεται μόνο η ηλεκτρονική αναφορά.

¹⁸³⁰ Για την αναλυτική παρουσίαση των συλλογών που περιλαμβάνουν οι ηλεκτρονικές βάσεις βλ. παράρτημα.

Δημοσιευμένες πηγές και λεξικά

«A COLLIER BOY TO HIS MOTHER», *Quiver* 43 (1862), σελ. 326, <https://search-proquest-com.sheffield.idm.oclc.org/docview/3822234?accountid=13828> (14.03.2019).

«A Letter from the dead to the living, or, The collier boy and his mother : being an account of the dreadful inundation of Heaton Colliery on May 3rd, 1815 by which forty-one men and thirty-four boys lost their lives, Newcastle-upon-Tyne, 1841, *The Making Of The Modern World*, http://find.galegroup.com.sheffield.idm.oclc.org/mome/infomark.do?&source=gale&prodId=MOME&userGroupName=su_uk&tabID=T001&docId=U3606104578&type=multipage&contentSet=MOMEArticles&version=1.0&docLevel=FASCIMILE (14.03.2019).

«An Act to Amend the Representation of the People in England and Wales» στο *The Statutes of the United Kingdom of Great Britain and Ireland 2 & 3 William IV. 1832*, Λονδίνο, Printed by His Majesty's Printers, 1832, σελ. 154-206.

«Document 3.13, Prostitution in London: Frances Baker and Elizabeth Hoer, 1598-99», στο Patricia Crawford και Laura Gowing (επιμ.), *Women's World in Seventeenth-century England, A Sourcebook*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη, Routledge, 2000, σελ. 91-93.

«Document 3.16: Application for surgeon's licence: Margaret Neale, 1691» στο Patricia Crawford και Laura Gowing (επιμ.), *Women's Worlds in Seventeenth-century England, A Sourcebook*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη, 2000, σελ. 95-96.

«Frightful Colliery Explosion Near Barnsley», *The Prescott Reporter and St. Helen's General Advertiser*, December 11, 1875, σελ. 5.

«Moral Condition of Miners», *The Morning Chronicle*, Monday, May 9, σελ. 7.

«Sewing machines in England», *Scientific American* 6:19 (10 Μαΐου 1862), σελ. 291.

«THE COLLIER BOY», *The Sunday at Home : A Family Magazine for Sabbath Reading*, 610 (1866), σελ. 15-16, <https://search-proquest-com.sheffield.idm.oclc.org/docview/3997815?accountid=13828> (14.03.2019).

«THE COLLIER BOY», *Quiver* 1:3 (1865), σελ. 44, <https://search-proquest-com.sheffield.idm.oclc.org/docview/3836628?accountid=13828> (14.03.2019).

«The place of Women in learned medicine: James Primrose's *Popular Errours* (1651)», στο Elmer P. Primrose και Ole Peter Grell (επιμ.), *Health, Disease and Society in Europe 1500-1800, A Source Book*, Μάνστεστερ, Manchester University Press, 2004, σελ. 37-38.

A transcript of the Registers of the Company of London, 1554-1640 AD., Λονδίνο, ιδιωτική έκδοση, 1894.

A transcript of the Registers of the Worshipful Company of Stationers: from 1640-1708 AD., Λονδίνο, ιδιωτική έκδοση, 1914.

Adams, Thomas, *The Workes of Thomas Adams, being the summe of his sermons, meditations and other divine and moral discourses*, Printed by Tho. Harper for John Grismad, Λονδίνο, 1930 [1629].

An Act for the Amendment and better Administration of the Laws relating to the Poor in England and Wales, Λονδίνο, 1835, *The Workhouse, The Story of an institution...*, <http://www.workhouses.org.uk/poorlaws/1834act.shtml> (03.08.2019).

Anonymous, *A Declaration from the Children of Light (who are by the world scornfully called Quakers) against several false reports and lyes... Also a warning from the Lord to all ballad-makers, and image makers, with them that print and sell them, who are found without the fear of God, contrary to the command of God, who saith, you shall not make an image of male nor female...* Thomason Tracks Series, 127:E.83811, Λονδίνο, Printed for Giles Galvert at the Black-Spread-Eagle at the west end of Pauls, 1655.

Arber, Edward, *The Term catalogues, 1668-1709, A.D.; with a Number for Eastern Term, 1711 A.D. A Contemporary bibliography of English Literature in the Reigns of Charles II, James II, William and Mary, and Anne*, Λονδίνο, ιδιωτική έκδοση, 1903.

Austen, Jane, *Persuasion*, Λονδίνο, Collector's Library, 2004 [1818].

Black, William Henry, *History and antiquities of the Worshipful company of leathersellers, of the city of London: with fac-similes of charters, and other illustrations*, Λονδίνο, Printed by E.J. Francis, 1871.

Blackstone, William, *Commentaries on the Laws of England*, Οξφόρδη, Printed at the Clarendon Press, 1765-1769, Yale Law School, *The Avalon Project*, Documents in Law, History and Diplomacy, https://avalon.law.yale.edu/subject_menus/blackstone.asp (07.08.2019).

Bohun, William. *Privilegia Londini: or, the rights, liberties, privileges, laws, and customs, of the city of London. Wherein are contained, I. The several Charters granted to the said City, from K. William I. to the Present Times. II. The Magistrates and Officers thereof, with their respective Creations, Elections, Rights, Duties, and Authorities. III. The Laws and Customs of the City, as the same relate either to the Persons or Estates of the Citizens; viz. of Freemens Wills, Feme-Sole Merchants, Orphans, Apprentices, &c. IV. The Nature, Jurisdiction, Practice, and Proceedings of the several Courts thereof, with Tables of Fees relating thereto. V. The several Statutes concerning the said City, and Citizens, Alphabetically digested. The third edition, with large additions. By W. Bohun, of the Middle-Temple, Esq;*, Λονδίνο, M.DCC.XXIII. [1723], ECCO,

http://find.gale.com/sheffield.idm.oclc.org/ecco/infomark.do?&source=gale&prodId=ECCO&userGroupName=su_uk&tabID=T001&docId=CW105792957&type=multipage&contentSet=ECCOArticles&version=1.0&docLevel=FASCIMILE (07.08.2020).

Brinsley, John, *The preachers charge, and peoples duty About preaching and hearing of the word. Opened in a sermon, being the first fruit of a publike exercise, begun in the parish church of Lownd, for the benefit of the island of Louingland in Suffolke. By John Brinsley. ...*, Λονδίνο, Printed [by T. Harper?] for Robert Bird, and are to be sold at his shop at the signe of the Bible in Saint Laurence-lane, 1631.

Butler, Charles, *The Principles of Musik, in Singing and Setting with the two-fold use thereof (Ecclesiastical and Civil)*, Λοῦδοῖο, Printed by John Haviland, for the author, 1636.

Campbell, R., *The London Tradesman Being a Compendious View of All the Trades, Professions, Arts, both Liberal and Mechanic, now practiced in the Cities of London and Westminster. Calculated For the Information of Parents, and Instruction of Youth in their Choice of Business*, Λοῦδοῖο, Printed by T. Gardner, 1747, *The Making of the Modern World*, https://link.gale.com/apps/doc/U0100857813/MOME?u=su_uk&sid=MOME&xid=345656d8 (03.08.2019).

Case, John, *The Praise of Musicke*, Printed in Oxeford by Ioseph Barnes, 1586.

Chamberlayne, Edward, *Angliae Notitia; Or, the Present State of England, The First and Second Part together with divers reflections upon the antient state thereof*, Λοῦδοῖο, Printed by T.N. for John Martyn, 1671 [1669], *EBBO* http://gateway.proquest.com.sheffield.idm.oclc.org/openurl?ctx_ver=Z39.88-2003&res_id=xri:eebo&rft_id=xri:eebo:citation:9506204 (07.08.2019).

Cleland, John, *Memoirs of a Woman of Pleasure*, Vol. 1-2, Λοῦδοῖο, Printed for G. Fenton in the Strand, MDCCXLIX [1749][1760?], *ECCO* http://find.gale.com.sheffield.idm.oclc.org/ecco/infomark.do?&source=gale&docLevel=FASCIMILE&prodId=ECCO&userGroupName=su_uk&tabID=T001&docId=CW3315169334&type=multipage&contentSet=ECCOArticles&version=1.0 (07.08.2020).

Commisssoners for Inquiring into Employment and Condition of Children in Mines and Manufactories, *The Condition and Treatment of the Children employed in the Mines and Colliers of the United Kingdom Carefully compiled from the appendix to the first report of the Commissioners With copious extracts from the evidence, and illustrative engravings*, Λοῦδοῖο, W. Strange, 1842, *The Making of the Modern World*, https://link.gale.com/apps/doc/U0106178084/MOME?u=su_uk&sid=MOME&xid=fd315169334 (03.08.2019).

Cooper, Anthony Ashley, *Speech of Lord Ashley, in the House of Commons, on Tuesday, 7th May (cor. June), 1842, on Moving for Leave to Bring in a Bill to Make Regulations Respecting the Age and Sex of Children and Young Persons Employed in the Mines and Collieries of the United Kingdom*, Λονδίνο, J. Murray, 1842, *The Making of the Modern World*, https://link.gale.com/apps/doc/U0106176360/MOME?u=su_uk&sid=MOME&xid=e40fb08b (03.08.2019).

Defoe, Daniel, *Everybody's Business is Nobody's Business or, Private Abuses, Public Grievances*, Λονδίνο, George Bell & Sons, 1889 [1725], The Project Gutenberg eBook, <http://www.gutenberg.org/files/2052/2052-h/2052-h.htm> (07.08.2019).

Defoe, Daniel, *The fortunate mistress: or, a history of the life and vast variety of fortunes of Mademoiselle de Beleau, afterwards call'd the Countess de Wintelsheim, in Germany. Being the person known by the name of the Lady Roxana, in the time of King Charles II*, Λονδίνο, Printed for T. Warner, W. Meadows, W. Pepper, S Harding, T. Edin, 1724, ECCO, http://find.gale.com.sheffield.idm.oclc.org/ecco/infomark.do?&source=gale&prodId=ECCO&userGroupName=su_uk&tabID=T001&docId=CW112596549&type=multipage&contentSet=ECCOArticles&version=1.0&docLevel=FASCIMILE (09.08.2019).

Defoe, Daniel, *The fortunes and misfortunes of the famous Moll Flanders, &c. Who was born in Newgate, and during a Life of continu'd Variety for Threescore Years, besides her Childhood, was Twelve Year a Whore, five times a Wife (whereof once to her own Brother) Twelve Year a Thief, Eight Year a Transported Felon in Virginia, at last grew Rich, liv'd Honest, and died a Penitent, Written from her own memorandums*, Λονδίνο, Printed for W. Chetwood, T. Edling, 1721, ECCO, http://find.gale.com.sheffield.idm.oclc.org/ecco/infomark.do?&source=gale&prodId=ECCO&userGroupName=su_uk&tabID=T001&docId=CW3314109295&type=multipage&contentSet=ECCOArticles&version=1.0&docLevel=FASCIMILE (09.08.2019).

Defoe, Daniel, *The great law of subordination consider'd; or, the insolence and unsufferable behaviour of servants in England duly enquir'd into. Illustrated With a great Variety of Examples, Historical Cases, and Remarkable Stories of the*

Behaviour of some particular Servants, suited to all the several Arguments made use of, as they go on. In ten familiar letters. Together with a Conclusion, being an earnest and moving Remonstrance to the House-Keepers and Heads of Families in Great-Britain, pressing them not to cease using their utmost Interest (especially at this Juncture) to obtain sufficient Laws for the effectual Regulation of the Manners and Behaviour of their Servants. As also a proposal, containing such heads or constitutions, as wou'd effectually answer this great end, and bring servants of every class to a just (and yet not a grievous) regulation, Λονδίνο, sold by S. Harding, W. Lewis, T. Worrall, A. Bettesworth, W. Meadows, and T. Edlin, 1724, *ECCO*, http://find.gale.com/sheffield.idm.oclc.org/ecco/infomark.do?&source=gale&prodId=ECCO&userGroupName=su_uk&tabID=T001&docId=CW112656736&type=multipage&contentSet=ECCOArticles&version=1.0&docLevel=FASCIMILE> (09.08.2019).

Desmond, William, *Directions for tanning all sorts of hides and skins, according to the new process introduced by Mr. W. Desmond*, 4^η εκδ., Λονδίνο, Printed for J. Hatchard, 1801, *The Making Of The Modern World*, https://link.gale.com/apps/doc/U0104012346/MOME?u=su_uk&sid=MOME&xid=e5b9c47c (13.02.2019).

Fletcher, Andrew, *Political Works of Andrew Fletcher, Esq; of Saltoun*, Γλασκώβη, Printed by R. Urie, for G. Hamilton and J. Balfour, 1749, *ECCO*, http://find.gale.com/sheffield.idm.oclc.org/ecco/infomark.do?&source=gale&prodId=ECCO&userGroupName=su_uk&tabID=T001&docId=CW106400248&type=multipage&contentSet=ECCOArticles&version=1.0&docLevel=FASCIMILE (20.08.2020).

Fontanus, Nicholas, *The womans doctour, or, an exact and distinct explanation of all such diseases as are peculiar to that sex. With choise [sic] and experimentall remedies against the same. Being safe in the composition, pleasant in the use, effectuall in the operation, cheap in the price,* Λονδίνο, Printed for John Blague and Samuel Howes, 1652, *EBO*, http://gateway.proquest.com/sheffield.idm.oclc.org/openurl?ctx_ver=Z39.88-2003&res_id=xri:eebo&rft_id=xri:eebo:citation:99873073 (07.08.2019).

Gaskell, P., *The Manufacturing Population of England, Its Moral, Social, and Physical conditions, and the Changes Which Have Arisen from the Use of Steam*

Machinery with an Examination of Infant Labour, Λονδίνο, Baldwin and Cradock, 1833.

Greene, Robert, *Third Part of Conny-Catching*, (χωρίς τόπο έκδοσης), Printed by T. Scarlet for C. Burby, 1592.

Hanway, Jonas, *An Earnest Appeal for Mercy to the Children of the Poor: Particularly Those Belonging to the Parishes within the Bills of Mortality*, Κέμπριτζ, CUP, 2013 [1766].

Humanitas, «Chimney-Sweeps», *The Kaleidoscope: or, Literary and scientific mirror*, τόμος 8 (409), 29 Απριλίου 1828, σελ. 360.

Kramer, Heinrich και James Spenger, *The Malleus Maleficarum*, Νέα Υόρκη, Dover Publications, 1971 [1948].

Lemnius, Levinus, *The secret miracles of nature in four books : learnedly and moderately treating of generation, and the parts thereof, the soul, and its immortality, of plants and living creatures, of diseases, their symptoms and cures, and many other rarities ... : whereunto is added one book containing philosophical and prudential rules how man shall become excellent in all conditions, whether high or low, and lead his life with health of body and mind ...*, Λονδίνο, Printed by Jo. Streater, 1658, EEBO, http://gateway.proquest.com/sheffield.idm.oclc.org/openurl?ctx_ver=Z39.88-2003&res_id=xri:eebo&rft_id=xri:eebo:citation:12090259 (07.08.2019)

Leti, Gregorio, *Del teatro Brittanico, o, Vero historia dello stato, antico & presente, corte, gouerno spirituale e temporale, leggi, massime, religioni & euuenimenti della Grande Brettagna* Λονδίνο, Da Roberta Scott Mercante Libraro, 1683.

Macbride, David, *Some account of a new method of tanning. Whereby leather is improved in its quality, tanned in one third of the time required by the common process, and with a saving of one fourth in the expence of tanning materials. Invented by David MacBride ... and by him submitted to the consideration of Parliament*, Δουβλίνο, Printed by Boulter Grierson, 1769, *The Making Of The Modern World*, https://link.gale.com/apps/doc/U0101381652/MOME?u=su_uk&sid=MOME&xid=dfcccb74 (13.02.2019).

Maple, William, *A compleat and effectual method of tanning without bark: Experienc'd and fully prov'd to be more Expeditious, and much Cheaper, than with it*, Λονδίνο, Printed for T. Payne, in Lovell's-Court in Pater-Noster-Row; and sold by the booksellers in Town and Country, Λονδίνο, printed for T. Payne, 1729, ECCO, http://find.gale.com/sheffield.idm.oclc.org/ecco/infomark.do?&source=gale&prodId=ECCO&userGroupName=su_uk&tabID=T001&docId=CW107918423&type=multipage&contentSet=ECCOArticles&version=1.0&docLevel=FASCIMILE> (13.02.2019).

Mayhew, Henry, *Labour and the poor : report of the speech of Henry Mayhew, Esq. and the evidence adduced at a public meeting, held...Oct. 28, 1850, convened by the Committee of the tailors of London for the purpose of exposing the falsehoods contained in an article that appeared in the Morning Chronicle of...Oct. 4th, 1850, on the sweating, or domestic system*, Λονδίνο, Printed for the Committee, 1850, *The Making Of The Modern World*, https://link.gale.com/apps/doc/U0106916587/MOME?u=su_uk&sid=MOME&xid=6d0aebcd (28.02.2019).

Mayhew, Henry, *London Labour and the London Poor; Cyclopædia of the condition and earnings of those who will work, those that cannot work and those that will not work*, τ. III, Λονδίνο, Griffin, Bohn, and Company, 1861.

Memoirs of the Life of Sir Samuel Romilly, with a Selection of his Correspondence, Edited by his Sons, Shannon, Irish University Press, 1971 [1840].

Person, Samuel, *A anatomical lecture of man, or, A map of the little world, delineated in essayes and characters by Samuëll Person*, Λονδίνο, Printed by T. Mabb for Samuëll Ferris, 1664.

Plomer, Henry R., *A Dictionary of the Booksellers and Printers who were at work in England, Scotland and Ireland from 1641 to 1667*, Λονδίνο, Printed for the Bibliographical Society, By Blades, East & Blades, 1907.

Porter, David, *Considerations on the present state of chimney sweepers, with some observations on the act of Parliament intended for their regulation and relief; with proposals for their further relief. By David Porter, of little Welbeck-Street*,

Cavendish-Square. Λονδίνο, Printed for the author, by T. Burton, No. 28. Little Queen-Street, Lincoln's-Inn-Fields MDCCXCII [1792], *ECCO*, http://find.galegroup.com.sheffield.idm.oclc.org/ecco/infomark.do?&source=gale&prodId=ECCO&userGroupName=su_uk&tabID=T001&docId=CB129948590&type=multipage&contentSet=ECCOArticles&version=1.0&docLevel=FASCIMILE (19.11.2018).

Roberts, Samuel, *Tales of the poor, or, Infant sufferings: containing The chimneysweeper's boy; Sally Brown, the cotton spinner; The orphans, a ballad; Marry Davis*, Σέφιλντ, Printed by James Montgomery, and sold in London by Lo by Longman & Co; Darton & Co.; and W. Phillips, 1813.

Rollins, Hyder E., «An analytical index to the ballad-entries in the Registers of the Company of Stationers of London», *Studies in Philology* Vol. 21:1 (1924), 1-324.

Ruskin, John, «Of Queen's Gardens», *Sesame and Lilies*, Νέα Υόρκη, Chelsea House Publishers, 1987 [1865].

Selden, John, *Table-Talk*, Λονδίνο, Ανατύπωση A. Murray, 1868 [1689].

Senior, Nassau William, *Outline of the Poor Law Amendment Act*, Λονδίνο, B. Felowes, 1834, *The Making Of The Modern World*, http://find.galegroup.com.sheffield.idm.oclc.org/mome/infomark.do?&source=gale&prodId=MOME&userGroupName=su_uk&tabID=T001&docId=U3605375090&type=multipage&contentSet=MOMEArticles&version=1.0&docLevel=FASCIMILE (03.08.2019)

Shakespeare, William, *Το χειμωνιάτικο παραμύθι*, μτφρ. Νίκος Χατζόπουλος, Αθήνα, Νεφέλη, 2004 (1623).

Shepherd, William, *An Epitome of all the Common and Statute Laws of this Nation now in Force wherein more then fifteen hundred of the hardest words or terms of the law are explained, and all the most useful and profitable heads or titles of the law by way of common place, largely, plainly and methodically handled: with an alphabetical table* Λονδίνο, Printed for W. Lee, D. Pakeman, J. Wright, H. Twyford, G. Bedell, Tho. Brewster, Ed. Dod, and J. Place 1656, σελ. 179-181.

Shepherd, William, *The whole office of the country justice of peace: Wherein is plainly set down all their power and duty both in and out of the quarter sessions*, Λονδίνο, W. Lee, D. Paterman, G. Beadell, 1650.

Society for Superseding the Necessity of Climbing Boys, *A Short Account of the Proceedings of the Society ...: Published in Consequence of the General Meeting of the Inhabitants of London and Westminster, Convened ... for the Purpose of Promoting the Use of the Machine*, Λονδίνο, 1816.

Society for Superseding the Necessity of Climbing Boys, *Practical Information Presented to the Public by the Society for Superseding the Necessity of Climbing Boys: With a Description of Glass's Improved Machinery for Cleansing Chimneys, and a List of Subscribers*, Λονδίνο, for the Society, by Bagster and Thoms, 1828.

Society for Superseding the Necessity of Climbing Boys, *Society for Superseding the Necessity of Climbing Boys by Encouraging a New Method of Sweeping Chimneys, and for Improving the Condition of Children and Others Employed by Chimney Sweepers*, Λονδίνο, Printed for the Society by A. Macintosh, 1833.

Sweep, soot o! or, some accounts of little Jem, the chimney sweeper and his benefactress, Λονδίνο, Printed and sold by J. Marshall, at the Cheap Repository, no. 17, Queen-Street, Cheapside, and no. 4, Aldermary Church-yard, Bow-Lane, 1797?, ECCO,

http://find.galegroup.com/sheffield.idm.oclc.org/ecco/infomark.do?&source=gale&prodId=ECCO&userGroupName=su_uk&tabID=T001&docId=CW117059206&type=multipage&contentSet=ECCOArticles&version=1.0&docLevel=FASCIMILE

(19.03.2019).

The Scots Scouts' Discoveries: By their London Intelligencer And Presented to the Lords of the Covenant of Scotland, Λονδίνο, Printed for William Sheares, 1642 [1639].

United Association of Colliers, *A Voice from the Coal Mines: or, A Plain Statement of the Various Grievances of the Pitmen of the Tyne and Wear: Addressed to the Coal Owners, their Head Agents, and a Sympathetic Public, by the Colliers of the United*

Association of Durham and Northumberland, South Shields, Printed by J. Clark, 1825.

Unwin, George, *The Gilds and Companies of London*, Λονδίνο, Methuen, 1908, σελ. 82, *The Making of Modern Law*, <http://galenet.galegroup.com.sheffield.idm.oclc.org/servlet/MOML?af=RN&ae=F150782383&srchtp=a&ste=14> (20.01.2020).

Vallancey, Charles και Dublin Society, *The Art of tanning and currying leather, With an account of all the different processes made use of in Europe and Asia, for dying leather red and yellow. Collected and published at the expence of the Dublin Society. To which are added, Mr. Philippo's method of dying the turkey leather, as approved of by the Society for the Encouragement of Arts, &c. and for which he had a reward of one hundred pounds, and their gold medal, for the secret. Also, the new method of tanning: invented by the Late David Macbride, M.D.*, Λονδίνο, re-printed for J. Nourse, in the Strand, bookseller to His Majesty, MDCCLXXX (1780) [1774], ECCO, http://find.gale.com.sheffield.idm.oclc.org/ecco/infomark.do?&source=gale&prodId=ECCO&userGroupName=su_uk&tabID=T001&docId=CB127142324&type=multipage&contentSet=ECCOArticles&version=1.0&docLevel=FASCIMILE (13.02.2019).

Wilson, Robert, *Martine Mar-Sixtus, A second replie against the defensory and apology of Sixtus the fift late Pope of Rome, defending the execrable fact of the Iacobine frier, vpon the person of Henry the third, late King of France, to be both commendable, admirable, and meritorious. VVherein the saide apology is faithfully translated, directly answered, and fully satisfied*, Λονδίνο, Printed for Thomas Woodcock, 1591.

Wither, George, *The chollers purgatory: discovered in the Stationers common-wealth, and described in a discourse apologeticall, asvvlel for the publike aduantage of the Church, the state and vvhole common-vvealth of England, as for the remedy of priuate iniuryes*, Λονδίνο, Imprinted by G. Wood for the honest Stationers, 1624.

Λεξικά

Συντομογραφία	
<i>Grove Music Online</i>	<i>Grove Music Online</i> , Oxford Music Online, Oxford University Press
Johnson, <i>A Dictionary of the English Language</i>	<i>A Dictionary of the English Language: A Digital Edition of the 1755 Classic by Samuel Johnson</i> . Edited by Brandi Besalke. Last modified: June 14, 2017. https://johnsonsdictionaryonline.com/ και Samuel Johnson, <i>A Dictionary of the English Language: in which the words are deduced from their originals, and illustrated in their originals, and illustrated in the different significations by examples from the best writers. To which are prefixed, a history of the language, and an English grammar</i> , 2 τόμοι, δεύτερη έκδοση, Λονδίνο, Printed by W. Strahan, 1755.
<i>OED</i>	<i>Oxford English Dictionary Online</i> , Oxford University Press
<i>EOLD</i>	<i>English Oxford Living Dictionaries</i> , μετονομάστηκε Lexico, Powered by Oxford
<i>Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας</i>	Γ. Μπαμπινιώτης, <i>Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας</i> , Αθήνα, Κέντρο Λεξικολογίας, 2003 [1998].
Tomlins, <i>The Law Dictionary</i>	Sir Thomas Edlyne Tomlins, <i>The Law Dictionary, Explaining the Rise, Progress, and Present State of the British Law: Defining and Interpreting the Terms or Words of Art, and Comprising Also Copious Information on the Subjects of Trade and Government</i> , Λονδίνο, 1835(4 ^η έκδοση).

Βιβλιογραφία

Abbot, Mary, *Family Ties, English Families 1540-1920*, Οξφόρδη, Routledge, ηλεκτρ. έκδ. 2005, [1993].

Abbott, Mary, *Life Cycles in England, 1560-1720, Cradle to Grave*, Routledge, ηλεκτρ. έκδ. 2005 [1996].

Abraham, William J. και James E. Kirby (επιμ.), *The Oxford Handbook of Methodist Studies*, Οξφόρδη, OUP, 2009.

Addis-Smith, Sonia W., «Porter, David (1746/7–1819), chimney sweep, social reformer, and property developer», *ODNB*, 2008, <http://www.oxforddnb.com/view/10.1093/ref:odnb/9780198614128.001.0001/odnb-9780198614128-e-61901> (19. 11.2018)

Aidt, Toke S. και Raphaël Franck, «Democratization under the Threat of Revolution: Evidence from the Great Reform Act of 1832», *Econometrica* 82:2 (2015), 505-547.

Akerman, S., «The Importance of Remarriage in the XVII and XVIII centuries», στο Jacques Dupâquier E. Hélin, P. Laslett και M. Livi-Bacci (επιμ.), *Marriage and Remarriage in the Populations of the Past*, Λονδίνο, Academic Press, 1981, 163-175.

Allen, R.C. και J.L. Weisdorf, «Was there an ‘industrious revolution’ before the industrial revolution?, An empirical exercise for England, c. 1300-1830», *The Economic History Review* 64:3 (2011), 715-729.

Allen, Robert C., «The Industrial Revolution in miniature: The spinning Jenny in Britain, France and India», *The Journal of Economic History* 69:4 (2009b), 901-927.

Allen, Robert C., «The spinning Jenny: A fresh look», *The Journal of Economic History* 71:2 (2011), 461-464.

Allen, Robert, «Agriculture during the Industrial Revolution», στο Floud, Roderick και Deirdre McCloskey, *The Economic History of Britain Since 1700, Volume 1: 1700-1860*, Κέιμπριτζ, Cambridge University Press, 2^η έκδοση 1994 [1981], σελ. 96-122.

Amussen, Susan Dwyer, «Being stirred to much unquietness: Violence and domestic violence in Early Modern England», *Journal of Women's History* 6:2 (1994), 70-89.

Amussen, Susan Dwyer, *An Ordered Society: Gender and Class in Early Modern England*, Νέα Υόρκη, Columbia University Press, 1993 [1988].

Anderson, Michael, *Approaches to the history of the Western family, 1500-1914*, Νέα Υόρκη, CUP, 2001 [1980].

Anderson, Michael, «Household structure and the industrial revolution; mid-nineteenth-century Preston in comparative Perspective», στο Peter Laslett και Richard Wall (επιμ.), *Household and Family in Past Time*, CUP, ηλεκτρ. έκδ. 2008 [1972], σελ. 215-235.

Anderson, Michael, «The social position of spinster in Mid-Victorian Britain», *Journal of Family History* 9:4 (1984), 377-393.

Anderson, Misty G., *Imagining Methodism in Eighteenth-Century Britain, Enthusiasm, Belief & the Borders of the Self*, Βαλτιμόρη, The Johns Hopkins University Press, 2012.

Ariés, Philippe, *Centuries of Childhood*, Νέα Υόρκη, Vintage Books, 1962.

Armstrong, W. A., «A note on household structure of mid-nineteenth-century York in comparative perspective», στο Peter Laslett και Richard Wall (επιμ.), *Household and Family in Past Time*, CUP, ηλεκτρ. έκδ. 2008 [1972], σελ. 205-214.

Aston, Margaret, «Bibles to Ballads: Some Pictorial Migrations in the Reformation» στο Simon Ditchfield (επιμ.), *Christianity and Community in the West: Essays for John Bossy*, Οξφόρδη και Νέα Υόρκη, Routledge, 2016 [2001], 106-130.

Atkinson, David και Steve Roud (επιμ.), *Street Ballads in Nineteenth-century Britain, Ireland, and North America, The Interface between Print and Oral Traditions*, Farnham, Ashgate Publishing, 2014.

Atkinson, David και Steve Roud (επίμ.), *Street Literature of the Long Nineteenth Century: Producers, Sellers, Consumers*, Newcastle, Cambridge Scholars Publishing, 2017.

Atkinson, David και Steve Roud, «Introduction» στο David Atkinson και Steve Roud (επίμ.), *Street Literature of the Long Nineteenth Century: Producers, Sellers, Consumers*, Newcastle, Cambridge Scholars Publishing, 2017, σελ. 1-59.

Atkinson, David. «Street Ballad Singers and Sellers, c. 1730-1780», *Folk Music Journal* 11:3 (2018), 72-106.

Bailey, Joanne και Loreen Giese, «Marital cruelty: reconsidering lay attitudes in England, c. 1560 to 1850», *The History of the Family* 18:3 (2013), 289-305.

Bailey, Joanne, *Unequite Lives: Marriage and Marriage Breakdown in England, 1660-1800*, Κέιμπριτζ, CUP, 2003.

Bailey, Peter, *Leisure and Class in Victorian England: Rational Recreation and the contest for control, 1830-1885*, Λονδίνο, Routledge and Kegan Paul, 1978.

Baker, Geoff και Ann McGruer, «Introduction», στο Geoff Baker και Ann McGruer (επίμ.), *Readers, Audiences and Coteries in Early Modern England*, Newcastle, Cambridge Scholars Press, 2006, σελ. 1-9.

Baker, J. H., «Male and married spinsters», *The American Journal of Legal History* 21 (1977), 255-259.

Barclay, Katie, «Composing the Self. Gender, Subjectivity and Scottish Balladry», *Cultural and Social History* 7:3 (2010), 337-353.

Barclay, Katie, «Emotions, the Law and the Press in Britain: Seduction and breach of promise suits, 1780-1830», *Journal for Eighteenth-century Studies* 39:2 (2016), 267-284.

Barclay, Katie, «Narrative, law and emotion: Husband killers in early nineteenth-century Ireland», *The Journal of Legal History* 38:2 (2017), 203-227.

Barker, Hannah και Elaine Chalus (επιμ.), *Gender in Eighteenth-Century England: Roles, Representations and Responsibilities*, Οξφόρδη και Νέα Υόρκη, Routledge, 2014 [1997].

Barker, Hannah, «Soul, purse and family: Middling and lower-class masculinity in eighteenth-century Manchester», *Social History* 33:1, 12-35.

Barker-Benfield, G. J., *The Culture of Sensibility: Sex and Society in Eighteenth-century Britain*, Σικάγο και Λονδίνο, University of Chicago Press, 1996.

Barnett, Howard B., «John Case: An Elizabethan music scholar», *Music & Letters* 50:2 (1969), 252–266.

Barrow, Theodore, «From “The Easter Wedding” to “The Frantick Lover”»: The repeated woodcut and its shifting roles», στο Kevin D. Murphy και Sally O’Driscoll (επιμ.), *Studies in Ephemera, Text and Image in Eighteenth-century Print, Text and Image in Eighteenth-century Print*, Lanham, Bucknell University Press, 2013, σελ. 219-239.

Baxandall, Michael, *Painting and experience in fifteen century Italy: a primer in the social history of pictorial style*, Οξφόρδη και Νέα Υόρκη, OUP, 1972 [1988].

Bayne-Powell, Rosamund, *Housekeeping in the Eighteenth Century*, Λονδίνο, Murray, 1956.

Ben-Amos, Ilana Krausman, «Women apprentices and the trades and crafts of early-modern Bristol», *Continuity and Change* 6:2 (1991), 227-252.

Bennett, Judith, «History that stands still: Women’s work in the European past», *Feminist Studies* 14:2 (1988), 269-283.

Berg, Maxine, «What difference did women’s work make to the industrial revolution?», *History Workshop Journal* 35 (1993), 22-44.

Berg, Maxine, «Women’s work, mechanisation, and the early phases of the industrialization in England», στο Patrick Joyce (επιμ.), *Historical Meanings of Work*, Κέμπριτζ, Νέα Υόρκη, CUP, 1987, σελ. 64-98.

Berg, Maxine, *Luxury and Pleasure in Eighteenth-Century Britain*, Οξφόρδη, OUP, 2005.

Berge, Maxine (επιμ.), *Markets and Manufacture in Early Industrial Europe*, Οξφόρδη, Routledge, 2013 [1991].

Berkner, Lutz. K., «The Stem Family and the Developmental Cycle of the Peasant Household: An Eighteenth-Century Austrian Example», *American Historical Review* 77:2 (1972), 398-418.

Bermingham, Ann, *Landscape and Ideology: The English Rustic Tradition, 1740-1860*, Μπέρκλεϊ και Λος Άντζελες, University of California Press, 1989 [1986].

Berry, Helen και Elizabeth Foyster (επιμ.), *The Family in Early Modern England*, Νέα Υόρκη, CUP, 2007.

Berstein, Serge και Pierre Milza, *Ιστορία της Ευρώπης τ. 1: Από τη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία στα Ευρωπαϊκά Κράτη, 5^{ος}-18^{ος} Αιώνας*, μτφρ. και σημειώσεις Αναστάσιος Κ. Δημητρακόπουλος, Αθήνα, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 1997.

Binns, J. W., «John Case and *The praise of musick*», *Music & Letters*, 55:4 (1974), σελ. 444-453.

Blackburn, Sheila, «“To be poor and to be honest... Is the hardest struggle of all”: Sweated needlewomen and campaigns for protective legislation. 1840-1914», στο Beth Harris (επιμ.), *Famine and Fashion: Needlewomen in the Nineteenth Century*, Oxon and New York, Routledge 2016 [2005], σελ. 243-257.

Blacking, John, «Expressing human experience through music», στο Reginald Byron (επιμ.), *Music, Culture and Experience, Selected Papers of John Blacking*, Σικάγο και Λονδίνο, The University of Chicago Press, 1995, σελ. 31-53.

Blagden, Cyprian, «Notes on the Ballad Market in the Second Half of the Seventeenth Century», *Studies in Bibliography* 6 (1954), 161-180.

Blaug, M., «The productivity of capital in the Lancashire cotton industry during the nineteenth century», *The Economic History Review* 13:3 (1961), 358-381.

Bohstedt, John, «The myth of the feminine food riot: Women as a proto-citizens in English community politics, 1790-1810», στο Harriet B. Applewhite και Darlene G. Levy (επιμ.), *Women and Politics in the Age of the Democratic Revolution*, Ann Arbor, University of Michigan Press, 1990, σελ. 21-60.

Bold, Alan, *The Ballad*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη, Methuen & Co. Ltd, 1979.

Bonfield, Lloyd, Richard M. Smith και Keith Wrightson (επιμ.), *The World We Have Gained, Histories of Population and Social Structure: Essays presented to Peter Laslett on his seventieth birthday*, Οξφόρδη, Νέα Υόρκη, Basil Blackwell, 1986.

Bonzol, Judith, «The medical diagnosis of demonic possession in an early modern English community», *Parergon* 26:1 (2009), 115-140.

Booth, Mark W., *The Experience of Songs*, Νιού Χέιβεν και Λονδίνο, Yale University Press, 1981.

Borsay, Peter (επιμ.), *The Eighteenth-Century Town, A Reader in English Urban History 1688-1820*, Οξφόρδη και Νέα Υόρκη, Routledge, 2013 [1990].

Boulton, Jeremy, «London Widowhood revised: the decline of frequent remarriage in the seventeenth and early eighteenth centuries», *Continuity and Change* 5:3 (1990), 323-355

Boyer, George R., *An Economic History of the English Poor Law, 1750-1850*, Κέμπριτζ, CUP, 1990.

Braudel, Fernand, *Η Γραμματική των Πολιτισμών*, μτφρ. Άρης Αλεξάκης, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2002 (β' ανατύπωση).

Breitenberg, Mark, *Anxious Masculinity in Early Modern England*, Κέμπριτζ, CUP, 2012.

Brewer, John και Roy Porter (επιμ.), *Consumption and the World of Goods*, Λονδίνο, Routledge, 1993.

Brodsky, Vivien, «Widows in Late Elizabethan London: Remarriage, Economic Opportunity and Family Orientations», στο Lloyd Bonfield, Richard M. Smith και

Keith Wrightson (επιμ.), *The World We Have Gained, Histories of Population and Social Structure: Essays presented to Peter Laslett on his seventieth birthday*, Οξφόρδη, Νέα Υόρκη, Basil Blackwell, 1986, σελ. 122-154.

Brokaw, Katherine Steele, «Popularity, Performance, and Repetition», *Huntington Library Quarterly* 79:2 (2016), 339-342.

Brown, Laura Feitzinger, «Slippery listening: Anxious clergy and lay listeners power in early modern England», *Sixteenth Century Journal* 47:1 (2016), 3-23.

Brown, Mary Ellen, «Child's Ballads and the Broadside Conundrum» στο Fumerton και Guerrini (επιμ.), *Ballads and Broadside in Britain, 1500-1800*, σελ. 56-74.

Bruland, Kristine, «Industrialisation and technological change», στο Roderick Floud και Paul Johnson (επιμ.), *The Cambridge Economic History of Modern Britain, Volume I: Industrialisation, 1700-1860*, Κέιμπριτζ, CUP, 2006 [2004], σελ. 117-146.

Buchan, David, *The Ballad and the Folk*, Οξφόρδη και Νέα Υόρκη, Routledge, 2015 [1972].

Burk, Tara, «“A Battleground Around the Crime”: The Visuality of Execution Ephemera and Its Cultural Significances in Late Seventeenth-century England», στο Kevin D. Murphy and Sally O'Driscoll (επιμ.), *Studies in Ephemera, Text and Image in Eighteenth-century Print*, Lanham, Bucknell University Press, 2013, σελ. 195-218.

Burke, Mary, *'Tinkers': Synge and the cultural history of the Irish traveler*, Οξφόρδη, OUP, 2009.

Burke, Peter, «Popular Culture in Seventeenth-century London», στο Barry Reay (επιμ.), *Popular Culture in Seventeenth-century England*, σελ. 31-58.

Burke, Peter, «The invention of leisure in early modern Europe», *Past & Present* 146 (1995), 136-150.

Burke, Peter, *Αυτοψία, Οι χρήσεις των εικόνων ως ιστορικών μαρτυριών*, μτφρ. Αντρέας Π. Ανδρέου, Αθήνα, Μεταίχμιο, 2003.

Burke, Peter, *Τι είναι πολιτισμική ιστορία;*, μτφρ. Σπύρος Σηφακάκης, Αθήνα, Μεταίχμιο, 2009.

Burnette, Joyce, «Child day-labourers in agriculture: evidence from farm accounts 1740-1850», *Economic History Review* 65:3 (2012), 1077-1099.

Burnette, Joyce, «The wages and employment of female day-labourers in English agriculture», *Economic History Review* 57:4 (2004), 664-690.

Bushell, Sally (επίμ.), *The Cambridge Companion to 'Lyrical Ballads'*, Κέιμπριτζ και Νέα Υόρκη, CUP, 2019.

Butler, Judith, «Σώματα που έχουν σημασία: σχετικά με τα όρια του «φύλου» σε επίπεδο λόγου», στο *Τα όρια του σώματος, Διεπιστημονικές προσεγγίσεις*, Δήμητρα Μακρυνιώτη (επιμ.), μτφρ. Κώστας Αθανασίου, Κική Καψαμπέλη, Μαριάννα Κονδύλη, Θόδωρος Παρασκευόπουλος, Αθήνα, Νήσος, 2004, σελ. 118-204.

Butler, Judith, *Αναταραχή Φύλου, Ο φεμινισμός και η ανατροπή της ταυτότητας*, μτφρ. Γιώργιος Καραμπέλας, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2009.

Butler, Judith, *Σώματα με σημασία, Οριοθετήσεις του «φύλου» στο λόγο*, μτφρ. Πελαγία Μαρκέτου, εισαγωγή, επιστ. επιμ. Αθηνά Αθανασίου, Αθήνα, Εκκρεμές, 2008.

Bythell, Duncan, *The Handloom Weavers, A study in the English cotton industry during the Industrial Revolution*, Κέιμπριτζ και Νέα Υόρκη, CUP, ηλεκτρ. έκδ. 2008, [1969].

Capp, Bernard, «'Jesus wept' but did the Englishman? Masculinity and emotion in Early Modern England», *Past & Present* 224 (2014), 75-108.

Capp, Bernard, «Bigamous marriage in Early Modern England», *The Historical Journal* 52:3 (2009), 537-556.

Capp, Bernard, «Separate domains? Women and authority in early modern England», στο Paul Griffiths, Adam Fox και Steve Hindle (επιμ.), *The Experience of Authority in Early Modern England*, Basingstoke, Macmillan Education, 1996, σελ. 117-145.

Capp, Bernard, «The double standard revised: Plebeian woman and male sexual reputation on Early Modern England», *Past & Present* 162 (1999), 70-100.

Capp, Bernard, *When Gossips Meet, Women, Family, and Neighborhood in Early Modern England*, Νέα Υόρκη, OUP, 2003.

Carlton, Charles, «The widow's tale: Male myths and female reality» *Albion* 10:2 (1978), 118-129.

Casteras, Susan P., «“Weary stitches”: Illustrations and paintings for Thomas Hood's “Song of the shirt” and other poems», στο Beth Harris (επιμ.), *Famine and Fashion: Needlewomen in the Nineteenth Century*, Oxon and New York, Routledge 2016 [2005], σελ. 13-39.

Chadwick, G.F., «The face of the industrial city, Two looks at Manchester», στο H. J. Dyos και Michael Wolf (επιμ.), *The Victorian City: Images and Realities*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη, Routledge, 1999 [1973], σελ. 247-256.

Chalk, Dannie Leigh, «Savior, witness, and comic relief: The midwife in English texts of the fifteenth and sixteenth centuries», *Studies in Philology* 112:1 (2015), 93-113.

Chamberland, Celeste, «From apprentice to master: Social disciplining and surgical education in early modern London, 1570-1640», *History of Education Quarterly* 53:1 (2013), 21-44.

Chapman, Alison A., «Whose Saint Crispin's day is it?: Shoemaking, holiday making, and the politics of memory in early modern England», *Renaissance Quarterly* 54:4 (2001), 1467-1494.

Chartier, Roger, *Forms and Meanings: Texts, Performances, and audiences from codex to computer*, Φιλαδέλφεια, University of Pennsylvania Press, 1995.

Chartier, Roger, «Ο κόσμος ως αναπαράσταση», *Annales ESC* 6 (Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1989), 1505-1520, μτφρ. Κώστας Γαγανάκης, *Πολίτης* 114, (Σεπτέμβριος 2003), 33-44.

Chatzopoulou, Styliani, *Singing Stereotypes: Representation of Women in Seventeenth-century English Broadside Ballads*, Dissertation, University of Sheffield, October 2011, αδημοσίευτη διπλωματική εργασία.

Chess, Simone, «Shakespeare's plays and broadside ballads», *Literature Compass* 7/9 (2010), 773-785.

Church, R. A., Allan Hall και John Kanefsky, *The History of the Coal Industry Vol. 3, 1830-1913*, Οξφόρδη, Clarendon, 1986.

Church, R. A., Allan Hall, και John Kanefsky, *The History of the Coal Industry Vol. 3, 1830-1913*, Οξφόρδη, Clarendon, 1986.

Clark, Alice, *Working Life of Women in the Seventeenth Century*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη, Routledge, 1992 [1919].

Clark, Anna, *The Struggles for the Breeches, Gender and the Making of the British English Class*, Μπέρκλεϋ, Λος Άντζελες, Λονδίνο, University of California Press, 1995.

Clark, Brian Curtis, και Joanna Cruickshank, «Converting Mrs. Crouch: Women, wonders and the formation of English Methodism, 1738-1741», *Journal of Ecclesiastical Studies* 65:1 (2014), 66-83.

Clark, Gregory, «Farm wages and living standards in the industrial revolution: England, 1670-1869», *Economic History Review* 54:3 (2001), 477-505.

Clark, Gregory, «The long march of history: Farm wages, population, and economic growth, England, 1209-1869», *Economic History Review* 60:1 (2007), 97-135.

Clegg, Roger, «“A Ballad Intituled a Pleasant NeweJigge”: The Relationship between the Broadside Ballad and the Dramatic Jig», *Huntington Library Quarterly* 79:2 (2016), 301-322.

Cody, Lisa Forman, «The politics of reproduction: From midwives' alternative public sphere to the public spectacle of man-midwifery», *Eighteenth-Century Studies* 32:4 (1999), 477-496.

Cohen, Michèle, *Fashioning Masculinity: National identity and language in the eighteenth century*, Taylor & Francis e-Library 2002 [Λονδίνο και Νέα Υόρκη, Routledge, 1996].

Collinson, Patrick, *Birthpangs of Protestant England: Religious and cultural change in the sixteenth and seventeenth centuries*, Νέα Υόρκη, St. Martin Press, 1988.

Connell, Raewyn, *Masculinities*, Κέμπριτζ, Polity, 1995.

Corfield, Penelope J., «Introduction: Historians and Language», στο Penelope J. Corfield (επιμ.), *Language, History and Class*, Οξφόρδη, Basil Blackwell, 1991, σελ. 1-29.

Corfield, Penelope J., *Power and the Professions in Britain, 1700-1850*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη, Routledge, 1995.

Court, Artelia, *Puck of the droms: the lives & literature of the Irish tinkers*, Μπέρκλεϋ και Λονδίνο, University of California Press, 1985.

Crafts, N. F. R., *British Economic Growth during the Industrial Revolution*, Νέα Υόρκη, OUP, 1985.

Crafts, Nick, «The industrial revolution», στο Roderick Floud και Donald McCloskey (επιμ.), *The Economic History of Britain Since 1700*, τόμος 1, Κέμπριτζ, CUP, 1994, σελ. 44-59.

Crawford, Patricia και Sara Mendelson, *Women in Early Modern England 1550*, Οξφόρδη, OUP, 1998.

Crawford, Patricia και Laura Gowing (επιμ.), *Women's World in Seventeenth-century England, A Sourcebook*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη, Routledge, 2000.

Crawford, Patricia, «Attitudes to menstruation in seventeenth-century England», *Past and Present* 91 (1981), 47-73.

Crawford, Patricia, «The Construction and Experience of Maternity in Seventeenth-century England», στο Valerie Fildes (επιμ.), *Women as Mothers in Pre-industrial*

England, Λονδίνο, Routledge, 1990, σελ. 3-38, και στο *Blood, Bodies and Families in Early Modern England*, Χάρλοου, Longman, 2004, σελ. 79-111.

Crawford, Patricia, *Blood, Bodies and Families in Early Modern England*, Χάρλοου, Longman, 2004.

Cressy, David, *Literacy and the Social Order: Reading and Writing in Tudor and Stuart England*, Κέμπριτζ, CUP, 1980.

Cuche, Denys, *Η έννοια της κουλτούρας στις Κοινωνικές Επιστήμες*, επιμ. Μαίρη Λεοντσίνη, μτφρ. Φώτης Σιατίτσας, Αθήνα, Εκδόσεις τυπωθήτω-Γιώργος Δάρδανος, 2001.

Cunningham, Hugh, «The employment and unemployment of children in England, c. 1680-1851», *Past and Present* 126:1 (1990), 115-150.

Cunningham, Hugh, *The Children of the Poor: Representations of Childhood since the Seventeenth Century*, Οξφόρδη, Blackwell, 1991.

Cunningham, Hugh, *Time, Work and Leisure, Life Changes in England since 1700*, Μάντσεστερ, Manchester University Press, 2016 [2014].

Cunningham, Hugh, *Παιδιά και Παιδική Ηλικία στη Δυτική Κοινωνία από τον 16^ο αιώνα μέχρι σήμερα*, μτφρ. Πελαγία Μαρκέτου, επιστ. επιμ. Μαρία Παπαθανασίου, Αθήνα, Σμίλη, 2016.

Dabhoiwala, Faramerz, «The construction of honor, reputation and status in late seventeenth and early eighteenth-century England», *Transactions of the Royal Historical Society* 6 (1996), 201-213.

Daunton, Martin James, *Progress and Poverty: An Economic and Social History of Britain, 1700-1850*, Οξφόρδη, OUP, 1995.

Davidoff, Leonore και Catherine Hall, *Family Fortunes, Men and Women of the English Middle Class 1780-1850*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη, Routledge, 2019 [1987].

Davidson, Caroline, *A Woman's Work is Never Done: A History of Housework in the British Isles 1650-1950*, Λονδίνο, Chatto & Windus, 1982.

De Krey, Gary S., «College [Colledge], Stephen (c. 1635–1681), poet and political activist», *ODNB*, 23 Sep. 2004.

De Moor, Tine και Jan Luiten Van Zanden, «Girl power: the European Marriage Pattern and Labour Markets in the North Sea Region in the Late Medieval and Early Modern Period», *The Economic History Review* 63:1 (2010), 1-33.

De Vries, Jan, «The Industrial Revolution and the Industrious Revolution», *The Journal of Economic History* 54:2 (1994), 249-270.

De Vries, Jan, *The Industrious Revolution, Consumers Behavior and the Household Economy, 1650 to the Present*, CUP, ηλεκτρ. έκδοση 2012, [2008].

Dianne Dugaw, «The Popular Marketing of “Old Ballads”: The Ballad Revival and Eighteenth-Century Antiquarianism Reconsider», *Eighteenth-Century Studies* 21:1 (1987), 71-90.

Dunlop, O.J. και R.D. Denman, *English Apprenticeship and Child Labour: A History*, Νέα Υόρκη, Macmillan, 1912.

Dunlop, Olive Jocelyn και Richard Douglas Denman, *English Apprenticeships and Child Labour: A History with a supplementary section on the modern problems of juvenile labour*, Νέα Υόρκη, The Macmillan Company, 1912.

Dupâquier, Jacques, E. Hélin, P. Laslett και M. Livi-Bacci (επιμ.), *Marriage and Remarriage in the Populations of the Past*, Λονδίνο, Academic Press, 1981.

Dyck, Ian, *William Cobbett and Rural Popular Culture*, Κέμπριτζ, CUP, 1992.

Dyos, H. J. και Michael Wolf (επιμ.), *The Victorian City: Images and Realities*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη, Routledge, 1999 [1973].

Eales, Jacqueline, *Women in Early Modern England, 1500-1700*, Λονδίνο, UCL Press, 1998.

Earle, Peter, *A City Full of People: Men and Women of London, 1650-1750*, Λονδίνο, Methuen, 1994.

Earle, Peter, *The Making of the English Middle Class: Business, Society and Family Life in London, 1660-1730*, Λονδίνο, Methuen, 1989.

Eccles, Audrey, *Obstetrics and Gynaecology in Tudor and Stuart England*, Λονδίνο, Croom Helm, 1982.

Edelstein, T. J., «“The song of the Shirt”: The visual iconology of the seamstress», *Victorian Studies* 23 (1980), 180-210.

Edwards, Valerie C., «The case of the married spinster: An alternative explanation», *The American Journal of Legal History* 21:3 (1977), 260-265.

Elias, Norbert, *Η εξέλιξη του Πολιτισμού, Ήθη και κοινωνική συμπεριφορά στη νεώτερη Ευρώπη*, τόμος Α', μτφρ. Έμη Βαϊκούση, Αθήνα, Εκδόσεις Νεφέλη, 2007.

Englander, David, *Poverty and Poor Law Reform in Britain: From Chadwick to Booth, 1834-1914*, Νέα Υόρκη, Routledge, 2013 [1998].

Entwistle, William J., *European Balladry*, Οξφόρδη, Clarendon Press, 1939.

Erickson, Amy Louise, «Married women's occupations in eighteenth-century London», *Continuity and Change* 23:2 (2008), 267-307.

Ericson, Amy Louise, «Common law versus common practice: the use of marriage settlements in early modern England», *Economic History Review* 43:1 (1990), 21-39.

Ertman, Thomas, «The Great Reform Act of 1832 and British democratization», *Comparative Political Studies*, 43:8-9 (2010), 1000-1022.

Evenden, Doreen A., «Gender differences in the licensing and practice of female and male surgeons in early modern England», *Medical History* 42 (1998), 194-216.

Everitt, Alan, «Country, county and town: Patterns of regional evolution in England», στο Peter Borsay (επιμ.), *The Eighteenth-Century Town, A Reader in English Urban History 1688-1820*, Οξφόρδη και Νέα Υόρκη, Routledge, 2013 [1990], σελ. 83-115.

Feinstein-Johnson, Kelly Catherine, *Reading images and texts: English broadside ballads and visual culture, 1600-1800*, UC Santa Cruz, PhD Theses (αδημοσίευτη διατριβή), 2012.

Firth, Simon (επιμ.), *Popular music: Critical Concepts in media and Cultural Studies*, Λονδίνο, Routledge, 2004.

Firth, Simon, *Music for pleasure: Essays in the Sociology of Pop*, Κέιμπριτζ, Polity και Blackwell, 1988.

Firth, Simon, *Performing Rites: Evaluating Popular Music*, Οξφόρδη, OUP, 1998 [1996].

Fissell, Mary, «Remaking the maternal body in England 1680-1730», *Journal of the History of Sexuality* 26:1 (2017), 114-139.

Flather, Amanda J., «Space, place, and gender: The sexual and spatial division of labour in the early modern household», *History and Theory* 52 (2013), 344-360.

Fletcher, Anthony, *Gender, Sex, and Subordination in England, 1500-1800*, New Haven, Yale University Press, 1995.

Fletcher, Antony, «Prescription and practice: Protestantism and the upbringing of children, 1560-1700», στο Diana Wood (επιμ.), *The Church and Childhood: Papers read at the 1993 Summer Meeting and the 1994 Winter Meeting of the Ecclesiastical History Society*, Οξφόρδη, Blackwell Publishers, 1994, σελ. 335-345.

Flinn, Michael W. και David Stoker, *The History of the Coal Industry Vol. 2, 1700-1830: The Industrial Revolution*, Οξφόρδη, Clarendon, 1984.

Floud, Roderick και Deirdre McCloskey, *The Economic History of Britain Since 1700, Volume 1: 1700-1860*, Κέιμπριτζ, Cambridge University Press, 2^η έκδοση 1994 [1981].

Foucault, Michel, «What Is an Author», στο Paul Rabinow (επιμ.), *The Foucault Reader*, Harmondsworth, Penguin, 1984, σελ. 102-122.

Fox, Adam, «Jockey and Jenny: English Broadside Ballads and the Invention of Scottishness», *Huntington Library Quarterly* 79:2 (2016), 201-220.

Fox, Adam, *Oral and Literate Culture in England, 1500-1700*, Νέα Υόρκη, OUP, 2003 [2000].

Foyster, Elizabeth A., *Manhood in Early Modern England, Honour, Sex and Marriage*, Οξφόρδη και Νέα Υόρκη, Routledge 2014, [1999].

Foyster, Elizabeth, «A laughing matter? Marital discord and gender control in seventeenth-century England», *Rural History* 4:1 (1993), 5-21.

Foyster, Elizabeth, «Creating a veil of silence? Politeness and marital violence in the English household», *Transactions of the Royal Historical Society* 12 (2002), 395-415.

Foyster, Elizabeth, «Male honour, social control and wife beating in late stuart England», *Transactions of the Royal Historical Society* 6 (1996), 215-224.

Foyster, Elizabeth, *Manhood in Early Modern England: Honour, Sex and Marriage*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη, Longman, 1999.

Foyster, Elizabeth, *Marital Violence: An English Family History, 1660-1857*, Κέμπριτζ, CUP, 2005.

Frances E. Dolan, «Mopsa's Method: Truth Claims, Ballads, and Print», *Huntington Library Quarterly* 29:2 (2016), 173-185.

Francus, Marilyn, «Virtuous Foundlings and Excessive Bastards», *The Eighteenth Century* 49:1 (2008), 87-94.

Franklin, Alexandra, «Making Sense of Broadside Ballad Illustrations in the Seventeenth and Eighteenth Centuries», στο Murphy και O'Driscoll (επιμ.), *Studies in Ephemera, Text and Image in Eighteenth-century Print*, σελ. 169-194.

French, Henry και Jonathan Barry (επιμ.), *Identity and agency in England, 1500-1800*, Basingstone, Palgrave Macmillan, 2004.

Frevert, Ute, *Emotions in History – Lost and Found*, Βουδαπέστη, Central European University Press, 2011.

Froide, Amy M., *Never Married: Singlewomen in Early Modern England*, Οξφόρδη, OUP, 2005.

Fujimura, Satoshi, «Nassau William Senior and the Poor Laws: Why workhouses improves the industriousness of the poor», *History of Economics Review* 70:1 (2018), 49-59.

Fulford, Tim, «Fallen Ladies and Cruel Mothers: Ballads Singers and Ballad Heroines in the Eighteenth Century», *The Eighteenth Century* 47:2 (2006), 309-329.

Fumerton Patricia, Megan Palmer, Katherine Brokaw (επιμ.), «Living English broadside ballads 1550-1750, Song, art, dance, culture (Special Issue)» *Huntington Library Quarterly* 76:2 (2016).

Fumerton, Patricia και Anita Guerrini (επιμ.), *Ballads and Broad sides in Britain, 1500-1800*, Λονδίνο, Rutledge, ηλεκτρ. έκδ. 2017 [2010].

Fumerton, Patricia, «Digitizing ephemera and its discontents: EBBA's quest to capture the protean ballad», στο Kevin D. Murphy και Sally O'Driscoll (επιμ.), *Studies in Ephemera, Text and Image in Eighteenth-century Print, Text and Image in Eighteenth-century Print*, Lanham, Bucknell University Press, 2013,σελ. 55-98.

Fumerton, Patricia, «Introduction: Experiential scholarship/ learning texts and contexts», *Huntington Library Quarterly*, 76:2 (2016), 163-171.

Fumerton, Patricia, «Remembering by Dismembering: Databases, Archiving, and the Recollection of Seventeenth-century Broadside Ballads», στο Fumerton και Guerrini (επιμ.), *Ballads and Broad sides in Britain, 1500-1800*, σελ. 13-34.

Fumerton, Patricia, *Unsettled: The Culture of Mobility and the Working Poor in Early Modern England*, Σικάγο, University of Chicago Press, 2006.

Gammon, Vic, «Song, sex and society in England, 1600-1850», *Folk Music Journal* 4:3 (1982), 208-245.

Ganev, Robin, *Song of Protest, Songs of Love, Popular Ballads in Eighteenth-century Britain*, Μάντσεστερ και Νέα Υόρκη, Manchester University Press, 2009.

Gardner, Victoria E. M., *The Business of News in England, 1760-1820*, Basingstoke, Palgrave Macmillan, 2016.

Geary, Dick, «The Myth of the Radical Miner» στο Stefan Berger, Andy Croll και Norman LaPorte (επίμ.), *Towards a Comparative History of Coalfield Societies*, Aldershot, Ashgate, 2005, σελ. 43-64.

George, Mary Dorothy, *London Life in the Eighteenth-century*, Σικάγο, Academy Chicago Publishers, 1984 (1966).

Giblin, James, *Chimney Sweeps: Yesterday and Today*, Νέα Υόρκη, Crowell, 1982.

Gieldion, Siegfried, *Mechanization Takes Command: A Contribution to anonymous history*, Νέα Υόρκη, OUP, 1970 [1948].

Ginzburg, Carlo, *Το Τυρί και τα Σκουλήκια, Ο κόσμος ενός μυλωνά του 16^{ου} αιώνα*, μτφρ. Κώστας Κουρεμένος, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2008 [1994].

Gmelch, Sharon Bohn και George Gmelch, «The emergence of a ethnic group: the Irish tinkers», *Anthropological Quarterly* 49:4 (1976), 225-238.

Goffman, Erving, *Η παρουσίαση του εαυτού στην καθημερινή ζωή*, Κώστας Λιβιεράτος (επιμ.), μτφρ. Μαρία Γκόφρα, εισαγωγή Δήμητρα Μακρυνιώτη, Αθήνα, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 2006.

Goldring, Elizabeth, «Art collecting and patronage in Shakespeare's England», στο Malcolm Smuts (επιμ.), *The Oxford Handbook of the Age of Shakespeare*, τ. 1, Οξφόρδη, OUP, 2016, σελ. 704-723.

Goode, William J., *World Revolution and Family Patterns*, Νέα Υόρκη, Free Press of Glencoe, 1963.

Goody, Jack, *The Development of the Family and Marriage in Europe*, Νέα Υόρκη, CUP, 1994 [1983].

Goring, Paul, *The Rhetoric of Sensibility in Eighteenth-Century Culture*, Νέα Υόρκη, CUP, 2005.

Gowing, Laura, «Girls on forums: Apprenticing young women in seventeenth-century London», *Journal of British Studies* 55:3 (2016), 447-473.

Gowing, Laura, «Secret births and infanticide in seventeenth-century England», *Past & Present* 156 (1997), 87-115.

Gowing, Laura, «The Haunting of Susan Lay: Servants and Mistresses in seventeenth-century England», *Gender and History* 14:2 (2002), 183-201.

Gowing, Laura, *Domestic Dangers: Women, Words, and Sex in Early Modern London*, Οξφόρδη, OUP, 1996.

Gowing, Laura, *Gender Relations in Early Modern England*, Οξφόρδη και Νέα Υόρκη, Routledge, 2014 [2012].

Gragnotati, Ugo, Daniele Moschella και Emanuele Pugliese, «The spinning Jenny and the Industrial Revolution: A Reappraisal», *The Journal of Economic History* 71:2 (2011), 458-462.

Greenblatt, Stephen, *Shakespearean Negotiations, The circulation of social energy in Renaissance England*, Μπέρκλεϋ, University of California Press, 1988,

Gregory, E. David, *The Late Victorian Folksong Revival, The persistence of English Melody, 1878-1903*, Lanham, Maryland, Toronto, Plymouth, Scarecrow Press, Inc., UK, 2010.

Griffiths, Paul και Mark S. R. Jenner, *Londinopolis, Essays in the cultural and social history of early modern London*, Μάντσεστερ και Νέα Υόρκη, Manchester University Press, 2000.

Groom, Nick, «“The purest English”: Ballads and the English Literary Dialect», *The Eighteenth Century* 47:2/3 (2006), 179-202.

Guy, J. R., «The episcopal licensing of physicians, surgeons and midwives», *Bulletin of History of Medicine* 56:4 (1982), 528-542.

Hailwood, Mark, «Broadside ballads and occupational identity in early modern England», *Huntington Library Quarterly* 76:2 (2016), 187-200.

Hailwood, Mark, «Sociability, work and labouring identity in seventeenth-century England», *Cultural and Social History* 8:1 (2011), 9-29.

Hailwood, Mark, «The honest tradesman's honour: Occupational and social identity in early modern England», *Transactions of the Royal Historical Society* 24 (2014), 79-103.

Hailwood, Mark, *Alehouses and Good Fellowship in Early Modern England*, Woodbrige, The Boydell Press, 2014.

Hajnal, John, «European Marriage Patterns in Perspective», στο E. D. Glass και D. E. C. Eversley (επιμ.), *Population in History: Essays in Historical Demography*, Λονδίνο, Arnold, 1965, σελ. 101-143.

Hajnal, John, «Two Kinds of preindustrial household formation system», *Population and Development Review* 8:3 (1982), 449-494.

Hamburger, Joseph, *James Mill and the Art of Revolution*, New Haven, Yale University Press, 1963.

Hammel, E. A. και Peter Laslett, «Comparing Household Structures over Time and between Cultures», *Comparative Studies in Society and History* 16:1 (1974), 73-109.

Hammel, E. A., and Peter Laslett, «Comparing Household Structures over Time and between Cultures», *Comparative Studies in Society and History* 16:1 (1974), 73-109.

Harkness, Deborah E., «A View from the streets: Women and medical work in Elizabethan London», *Bulletin of the History of Medicine* 82:1 (2008), 52-85.

Harley, David, «Historians as demonologists: The myth of the midwife-witch», *Social History of Medicine* 3:1 (1990), 1-26.

Harris, Beth (επιμ.), *Famine and Fashion: Needlewomen in the Nineteenth Century*, Oxon and New York, Routledge 2016 [2005].

Harris, Beth, «All that glitters is not gold: The show-shop and the Victorian Seamstress», στο Beth Harris (επιμ.), *Famine and Fashion: Needlewomen in the Nineteenth Century*, Oxon and New York, Routledge 2016 [2005], σελ. 115-137.

Harris, Tim, «The Problem of 'Popular Culture' in Seventeenth-century London», *History of European Ideas* 10:1 (1989), 43-58.

Harvey, Karen και Alexandra Shepard, «What have historians done with masculinity? Reflections on five centuries of British History, circa 1500-1950», *Journal of British Studies* 44:2 (2005), 274-280.

Harvey, Karen, «Gender II: Masculinity acquires a history», στο Nancy Partner και Sarah Foot (επιμ.), *The Sage Handbook of Historical Theory*, Λος Άντζελες, Sage Publication, 2013, σελ. 282-293

Harvey, Karen, «Men making home: Masculinity and domesticity in eighteenth-century Britain», *Gender and History* 21:3 (2009), 520-540.

Harvey, Karen, «The Century of Sex? Gender, Bodies, and Sexuality in the Long Eighteenth Century», *The Historical Journal* 45:4 (2002), 899-916.

Harvey, Karen, «The history of masculinity, circa 1650-1800», *Journal of British Studies* 44:2 (2005), 296-311.

Harvey, Karen, *The Little Republic, Masculinity and Domestic Authority in Eighteenth-Century Britain*, Οξφόρδη, OUP, 2012.

Hatcher, John, «Labour, leisure and Economic thought before the nineteenth century», *Past & Present* 160 (1998), 64-115.

Hatcher, John, «Labour, Leisure and Economic Thought before the Nineteenth Century», *Past & Present* 160 (1998), 64-115.

Hatcher, John, *The History of the British Coal Industry Vol. 1, Before 1700: Towards the Age of Coal*, Οξφόρδη, Clarendon, 1993.

Hatcher, John, *The History of the British Coal Industry Vol. 1, Before 1700: Towards the Age of Coal*, Οξφόρδη, Clarendon, 1993.

Haveren, Tamara K., «The History of family and the complexity of social change», *The American Historical Review* 96:1 (1991), σελ. 97-98

Haveren, Tamara K., «The history of the family and the complexity of social change», *The American Historical Review* 96:1 (1991), 95-124.

Haveren, Tamara K., «The history of the family and the complexity of social change», *The American Historical Review* 96:1 (1991), 95-124.

Hecht, Jean J., *The Domestic Service Class in Eighteenth-Century England*, Λονδίνο, Routledge & Kegan Paul, 1956.

Heidi I. Hartmann, «The family as locus of gender, class, and political struggle: The example of housework», *Signs* 6:3 (1981), 366-394.

Herbert, Amanda E., «Cooperative Labor: Making Alliances through Women's Recipes and Domestic Production» στο Amanda E. Herbert, *Female Alliances, Gender, Identity, and Friendship in Early Modern England*, New Haven και Λονδίνο, Yale University Press, 2014, σελ. 78-116.

Heywood, Colin, «Education in Rural Society» στο *Childhood in Nineteenth-Century France: Work, Health and Education among the 'Classes Populaires'* Cambridge, CUP, 2002 [1988], σελ. 61-94.

Higginbotham, Ann R., «“Sin of the Age”: Infanticide and illegitimacy on Victorian London», *Victorian Studies* 32:3 (1989), 319-337.

Higgs Edward και Amanda Wilkinson, «Women, occupations and work in the Victorian censuses revisited», *History Workshop Journal* 81:1 (2016), 17-38.

Higgs, Edward, «Women, occupations and work in the nineteenth-century Censuses», *History Workshop Journal* 23 (1987), 58-80.

Hill, Bridget, *Women, Work and Sexual Politics in Eighteenth-century England*, ηλεκτρ. έκδ. Taylor & Francis e-Library, 2005, [Οξφόρδη και Νέα Υόρκη, B. Blackwell, 1989].

Hill, Christopher, «The spiritualization of the household», στο *Society and Puritanism in Pre-Revolutionary England*, Λονδίνο, Secker & Warburg, 1964, σελ. 382-416.

Hill, Christopher, *Society and Puritanism in Pre-Revolutionary England*, Λονδίνο, Secker & Warburg, 1964.

Hill, Christopher, *The World Turned Upside Down*, Νέα Υόρκη, Viking Press, 1972.

Himmelfarb, Gertrude, «The culture of poverty», στο H. J. Dyos και Michael Wolf (επιμ.), *The Victorian city: images and realities*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη, Routledge, 1999 [1973], σελ. 707-736.

Hindle, Steve, «Work, reward and labour discipline in late seventeenth-century England», στο Steve Hindle, Alexandra Shepard και John Walter (επιμ.), *Remaking English Society: Social Relations and Social Change in Early Modern England*, Σάφολκ, Boydell & Brewer, 2013, σελ. 255-280.

Hitchcock, Tim και Michèle Cohen (επιμ.), *English Masculinities 1660-1800*, Νέα Υόρκη, Roudledge, 2014 [1999].

Hitchcock, Tim, *English Sexualities, 1700-1800*, Νέα Υόρκη, Macmillan Education, 1997.

Hobsbawm, E. J., «Custom, wages and work-load in nineteenth century industry», στο Asa Briggs και John Saville (επιμ.), *Essays in Labour History, In Memory of G.D.H. Cole*, Λονδίνο, Macmillan, σελ. 113-139.

Hobsbawm, Eric J., *Η Εποχή των Επαναστάσεων, 1789-1848*, μτφρ. Μαριέτα Οικονομοπούλου, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 2008 [1992].

Hobsbawm, Eric και Joan W. Scott, «Πολιτικοποιημένοι παπουτσήδες» στο *Ξεχωριστοί Άνθρωποι, Αντίσταση, Εξέγερση και Τζαζ*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2001, σελ. 36-73.

Hobsbawm, Eric, « Βικτωριανές αξίες», στο *Ξεχωριστοί Άνθρωποι, Αντίσταση, Εξέγερση και Τζαζ*, μτφρ. Παρασκευάς Μάταλας, Αθήνα, Θεμέλιο, 2001, σελ. 113-138.

Hobsbawm, Eric, «Το σπάσιμο των μηχανών», στο *Ξεχωριστοί Άνθρωποι, Αντίσταση, Εξέγερση και Τζαζ*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2001, σελ. 18-35.

Hogenkamp, Bert, «A Mining Film without a Disaster is like a Western without Shoot-out: Representation of Coal Mining Communities in Feature Films», στο Stefan Berger, Andy Croll και Norman LaPorte (επιμ.), *Towards a Comparative History of Coalfield Societies*, Aldershot, Ashgate, 2005, σελ. 86-98.

Hole, Christina, *English Home Life, 1500-1800*, Λονδίνο, Batsford, 1949 [1947].

Honeyman, Katrina, *Child Workers in England, 1780-1820, Parish Apprentices and the Making of the Early Industrial Labour Force*, Ashgate, Aldershot, ηλεκτρ. έκδ. 2007.

Honeyman, Katrina, *Child workers in england, 1780-1820: Parish apprentices and the making of the early industriallabour force*, Routledge, ηλεκτρ. έκδ. 2007.

Honeyman, Katrina, *Women, Gender and Industrialization*, Basingstoke, Macmillan, 2000.

Horn, Pamela, *The Rural World: Social Change in the English Countryside, 1780-1850*, Λονδίνο, Hutchinson, 1980.

Horrell, Sara και Jane Humphries, «The origins and the expansion of the male breadwinner family: The case of nineteenth-century Britain», *International Review of Social History* 42 supplement 5 (1997), 25-64.

Horrox, Rosemary, «Shore [née Lambert], Elizabeth [Jane] (d. 1526/7?), royal mistress» *ODNB*, 23 Sep. 2004.

Hostettler, Eve, «Gourlay steell and the sexual division of labour», *History Workshop Journal* 4 (1977), 95-101.

Houlbrooke, Ralph A., *The English Family, 1450-1750*, Λονδίνο, Routledge, ηλεκτρ. έκδ. 2014 [1984].

Howkins, Allan και Ian C. Dyck, «“The Time’s Alteration”: Popular Ballads, Rural Radicalism, and William Cobbett», *History Workshop Journal* 23:2 (1987), 20-39.

Howkins, Alun, «The English farm labourer in the nineteenth century: Farm, family and community» στο Brian Short (επιμ.), *The Rural Community: Image and Analysis*, Κέιμπριτζ, CUP, 1992, σελ. 85-104.

Hufton, Olwen, «Women Without Men: Widows and Spinsters in Britain and France in the Eighteenth Century», *Journal of Family History* 9:4 (1984), 355-376.

Humphries, Jane, «Childhood and child labour in the British industrial revolution», *Economic Historical Review* 66:2 (2013), 395-418.

Humphries, Jane, «Childhood and child labour in the British Industrial Revolution», *Economic History Review* 66:2 (2013), 395-418.

Humphries, Jane, «Protective legislation, the capitalistic state, and working class men: The case of the 1842 Mines Regulation Act», *Feminist Review* 7 (1981), 1-33.

Humphries, Jane, *Childhood and child labour in the British Industrial Revolution*, Κέιμπριτζ και Νέα Υόρκη, CUP, 2010.

Hunt, H., *British Labour History 1815-1914*, Λονδίνο, Weidenfeld and Nicolson, 1981.

Hunt, Margaret, «Wife Beating, Domesticity and Women’s Independence in Eighteenth-Century London», *Gender and History* 4:1 (1992), 10-33.

Hunt, Margret R., *The Middling Sort: Commerce, Gender and the Family in England, 1680-1780*, Berkeley, University of California Press, 1996.

Hyde, Jenni, *Singing the News, Ballads in Mid-Tudor England*, Νέα Υόρκη και Λονδίνο, Routledge, 2018.

Ingram, Martin, «Riding, Rough Music and the “Reform of Popular Culture” in Early Modern England», *Past & Present* 150 (1984), 79-133.

Ingram, Martin, «The Reform of Popular Culture?, Sex and Marriage in Early Modern England», στο Barry Reay (επιμ.), *Popular Culture in Seventeenth-Century England*, Λονδίνο, 1985, σελ. 129-165.

Ingram, Martin, *Church Court, Sex and Marriage in England, 1570-1640*, Κέμπριτζ, CUP, 1987.

James, Lee, και Jon Gjerde, «Comparative Household Morphology of Stem, Joint and Nuclear Household Systems: Norway, China and the United States», *Continuity and Change* 1:1 (1989), 89-111.

Jenkins, Richard, *Social identity*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη, Routledge 2008, [1996].

Jones, David Ceri, Eryn Mant White και Boyd Stanley, *The Elect Methodists, Calvinistic Methodism in England and Wales, 1735-1811*, Κάρντιφ, University of Wales Press, 2012.

Jones, E.L. και M. E. Falkus, «Urban improvement and the English economy in the seventeenth and eighteenth centuries», στο Peter Borsay (επιμ.), *The Eighteenth-Century Town, A Reader in English Urban History 1688-1820*, Οξφόρδη και Νέα Υόρκη, Routledge, 2013 [1990], σελ. 116-158

Jones, Eric Lionel (επιμ.), *Agriculture and the Industrial Revolution*, Οξφόρδη, Blackwell, 1974.

Jones, Vivien (επιμ.), *Women in the eighteenth century, Constructions of femininity*, Λονδίνο, Routledge, 1990.

Kamen, Henry, *Πρώιμη Νεότερη Ευρωπαϊκή Ιστορία*, μτφρ. Ελένη Κακογιάννη, Αθήνα, Μεταίχμιο, 2002.

Kershen, Anne J., *Strangers, Aliens and Asians, Huguenots, Jews and Bangladeshis in Spitalfields 1660-2000*, Routledge, 2005.

Kift, Dagmar, *The Victorian Music Hall, Culture, Class and Conflict*, Κέιμπριτζ και Νέα Υόρκη, CUP, 1996 [=Dagmar Kift, *Arbeiterkultur im gesellschaftlichen Konflikt: die englische Music Hall im 19. Jahrhundert*, Essen, Klartext Verlag, 1991].

Kirby, Peter, «Attendance and work effort in the Great Northern Coalfield, 1775-1864», *Economic History Review* 65:3 (2012), 961-983.

Kirby, Peter, «Attendance and work effort in the Great Northern Coalfield, 1775-1864», *Economic History Review* 65:3 (2012), 961-983.

Kirby, Peter, *Child Labour in Britain, 1750-1870*, Νέα Υόρκη, Palgrave Macmillan, 2003.

Kitteringham , Jennie, «Country work girls in nineteenth-century England» στο Raphael Samuel (επιμ.), *Village Life and Labour*, Routledge & Kegan Paul, Λονδίνο και Βοστώνη, 1975, σελ. 73-138.

Klein, Lawrence E., «Politeness and the interpretation of the British eighteenth century», *Historical Journal* 45 (2002), 869-898.

Knight, E. E., «The “Praise of musicke”: John Case, Thomas Watson and William Byrd», *Current Musicology* 30 (1980), 37–59.

Kowaleski-Wallace, Elizabeth, *Consuming Subjects, Women, Shopping and Business in the Eighteenth Century*, Νέα Υόρκη, Columbia University Press, 1997.

Kowaleski-Wallace, Elizabeth, *Their Fathers; daughters: Hanna More, Maria Edgeworth and patriarchal complicity*, Νέα Υόρκη και Οξφόρδη, OUP, 1991.

Kümin, Beat και Cornelia Osborne, «At home and in the workplace: A historical introduction to the “spatial turn», *History and Theory* 52 (2013), 305-318.

Kussmaul, Ann, *A General View of the Rural Economy of England, 1538-1840*, Κέιμπριτζ, CUP, 1993 [1990],

Kussmaul, Ann, *A general view of the Rural Economy of England, 1538-1840*, Κέιμπριτζ, CUP, 1993 [1990].

Kussmaul, Ann, *Servants in Husbandry in Early Modern England*, Νέα Υόρκη, CUP, ηλεκτρ. έκδ. 2008 [1981].

Lampard, Eric E., «The urbanizing world», στο H. J. Dyos και Michael Wolf (επιμ.), *The Victorian City: Images and Realities*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη, Routledge, 1999 [1973], σελ. 3-57.

Lancaster, James A.T., «From matters of faiths to matters of fact: The problem of priestcraft in early modern England», *Intellectual History Review* 28:1 (2018), 145-165.

Lane, Joan, *Apprenticeship in England, 1600-1914*, Λονδίνο, UCL Press, 1996.

Lang, Sean, *Parliamentary Reform 1785-1928*, Λονδίνο, Νέα Υόρκη, Routledge, 1999.

Lanters, José, *The 'tinkers' in Irish literature: unsettled subjects and the construction of difference*, Δουβλίνο, Irish Academic Press, 2010.

Laqueur, Thomas W., «Working-class demand and the growth of English elementary education, 1750-1850», στο Lawrence Stone (επιμ.), *Schooling and Society, Studies in the History of Education*, Βαλτιμόρη και Λονδίνο, The John Hopkins University Press, 1976, σελ. 192-205.

Laqueur, Thomas, *Religion and Respectability: Sunday Schools and Working Class Culture, 1780-1850*, Νιού Χέιβεν, Λονδίνο, Yale University Press, 1976.

Laqueur, Thomas, *Κατασκευάζοντας το Φύλο, Σώμα και κοινωνικό φύλο από τους αρχαίους Έλληνες έως τον Φρόιντ*, μτφρ. Πελαγία Μαρκέτου, πρόλογος Κώστας Γιαννακόπουλος, Αθήνα, Εκδόσεις Πολύτροπον, 2003.

Laslett, Peter, «The Character of Familial History, its Limitations and the Conditions for its Proper Pursuit», στο T. Hareven και A. Plakans (επιμ.), *Family History at the Crossroads: A Journal of Family History Reader*, Πρίνστον, Princeton University Press, 1987, σελ. 263-284.

Laslett, Peter, «Family and Household as Work and Kin Groups», στο R. Wall, J. Robin και P. Laslett (επιμ.), *Family Forms in Historic Europe*, Κέιμπριτζ, CUP, 2008 [1983], σελ. 513-564.

Laslett, Peter, «Family, Kinship and Collectivity as Systems of Support in Pre-Industrial Europe: A Consideration of the ‘Nuclear Hardship’ Hypothesis», *Continuity and Change* 3:2 (1988), 153-175.

Laslett, Peter, «Introduction: The History of the Family», στο Peter Laslett, με τη βοήθεια του Richard Wall (επιμ.), *Household and Family in Past Time*, Νέα Υόρκη, CUP, ηλεκτρ. έκδ. 2008 [1972], σελ. 23-89.

Laslett, Peter, «Mean household size in England since the sixteenth century», στο Peter Laslett και Richard Wall (επιμ.), *Household and Family in Past Time*, CUP, ηλεκτρ. έκδ. 2008 [1972], σελ. 125-158.

Laslett, Peter, David Edward Charles Eversley και E. A. Wrigley, *An Introduction to English Demography*, Λονδίνο, Weidenfeld and Nicolson, 1966.

Laslett, Peter, *Family Life and Illicit Love in Earlier Generations, Essays in historical sociology*, Μάλτα, CUP, 1980 [1977].

Laslett, Peter, *The World We Have Lost further explored*, Routledge, Taylor & Francis, e-Library, ηλεκτρ. έκδ. 2001 [1965].

Laslett, Peter, *The World We Have Lost*, Λονδίνο, Methuen, 1971 [1965].

Laslett, Peter, με τη βοήθεια του Richard Wall (επιμ.), *Household and Family in Past Time*, Νέα Υόρκη, CUP, ηλεκτρ. έκδ. 2008 [1972]

Laurence, Anne, *Women in England, 1500-1760: A Social History*, Λονδίνο, Weidenfeld and Nicolson, 1994.

Leunig, Tim, Chris Minns και Patrick Wallis, «Networks in the premodern economy: The market for London apprenticeships, 1600-1749», *The Journal of Economic History* 71:2 (2011), 413-443.

Levene, Alys, «“Honesty, Sobriety and Diligence”: Master-Apprentice Relations in Eighteenth-Century England», *Social History* 33:2 (2008), 183-200.

Levine, Philippa (επιμ.), *Φύλο και Αυτοκρατορία*, επιστ. επιμ. Άννα Καρακατσούλη, μτφρ. Μαρίνα Ελευθερίου, Αθήνα, Πεδίο, 2016.

Lindemann, Mary, *Medicine and Society in Early Modern Europe*, Κέιμπριτζ, CUP, 1999.

Litvine, Alexis D., «The industrious revolution, the industriousness discourse and the development of modern economies», *The Historical Journal* 57:2 (2014), 531-570.

Lloyd, Jennifer, *Women and the Shaping of British Methodism, Persistent Preachers, 1807-1907*, Μάντσεστερ και Νέα Υόρκη, Manchester University Press και Palgrave, 2009.

Loar, Carol, «Medical knowledge and the early modern English Coroner's Inquest», *Social History of Medicine* 23:3 (2010), 475-491.

Lockwood, Matthew, «From Treason to Homicide: Changing Conceptions of the Law of Petty Treason in Early Modern England», *The Journal of Legal History* 34:1 (2013), 31-49.

LoPatin-Lummis, Nancy, *Political Unions, Popular Politics and the Great Reform Act of 1832*, Basingstoke, Macmillan, 1999.

Lyles, Albert M., *Methodism Mocked: The Satiric Reaction to Methodism in the Eighteenth Century*, Λονδίνο, Epworth Press, 1960.

Macfarlane, Alan, *The Family Life of Ralph Josselin: A Seventeenth-Century Clergyman: An essay in historical anthropology*, Λονδίνο, CUP, 1970.

Macfarlane, Anna, *Marriage and Love in England: Modes of Reproduction 1300-1840*, Οξφόρδη, Basil Blackwell, 1986.

Macpherson, Crawford B., *The Political Theory of Possessive Individualism*, Οξφόρδη, Clarendon Press, 1962.

Maddox, Randy L. και Jason E. Vickers (επιμ.), *The Cambridge Companion to John Wesley*, Κέιμπριτζ, CUP, 2010.

Mangan ,J. A. και James Walvin (επιμ.), *Manliness and Morality: Middle Class Masculinity in Britain and America 1800-1940*, Μάντσεστερ, Manchester University Press, 1987.

Malcolmson, Robert W., *Life and Labour in England, 1700-1780*, Λονδίνο, Hutchinson,1981.

Malcolmson, Robert W., *Popular Recreations in English Society*, Κέιμπριτζ, CUP, 1973.

Marsh, Christopher, «A woodcut and its wanderings in seventeenth-century England», *Huntington Library Quarterly*, 76:2 (2016), 245-262.

Marsh, Christopher, «Best-selling ballads and their pictures in seventeenth-century England», *Past & Present* 23:1 (2016), 53-99.

Marsh, Christopher, *Music and Society in Early Modern England*, Κέιμπριτζ, CUP, 2010.

Marshall, Dorothy, *The English Domestic Servant in History*, Λονδίνο, Historical Association, 1949.

McBride, Theresa, *The Domestic Revolution: The Modernization of Household Service in England and France, 1820-1920*, Λονδίνο, Croom Helm, 1976.

McCloskey, Deirdre, «1870-1860: A Survey», στο Floud, Roderick και Deirdre McCloskey, *The Economic History of Britain Since 1700, Volume 1: 1700-1860*, Κέιμπριτζ, Cambridge University Press, 2^η έκδοση 1994 [1981], σελ. 242-270.

McCreery, Cindy, «Keeping up with the Bon Ton: The Tête-à- Tête series in the Town and Country Magazine», στο Hannah Barker και Elaine Chalus (επιμ.), *Gender in 18th-century England, Roles, Representation and Responsibilities*, Οξφόρδη και Νέα Υόρκη, Routledge, 2014 [1997], σελ. 207-229.

McDowell, Paula, «“The manufacture and lingua-facture of ballad-making”:
Broadside ballads in long eighteenth-century ballad discourse», *The Eighteenth Century* 47:2 (2006), 151-178.

McGeevor, Sophie, «How well did the nineteenth century census record womens' 'regular' employment in England and Wales? A case study of Hertfordshire in 1851», *The History of the Family*, 19:4 (2014), 489-512.

McGuirk, Carol, «Jacobite History to National Song: Robert Burns and Carolina Oliphant (Baroness Nairne)», *The Eighteenth Century* 47:2, (2006), 253-287.

McIlvenna, Una, «The rich merchant man, or, what the punishment of greed sounded like in early modern English ballads», *Huntington Library Quarterly*, 76:2 (2016), 279-299.

McIlvenna, Una, «The power of music: The significance of contrafactum in execution ballads», *Past & Present* 229:1 (2015), 47-89.

McInelly, Brett C., «Writing the Revival: The Intersections of Methodism and Literature in the long 18th century», *Literature Compass* 21:1 (2015), 12-21.

McIsaac Cooper, Sheila, «From family member to employee: Aspects of continuity and discontinuity in English domestic service, 1600-2000», στο Antoinette Fauve-Chamoux (επιμ.), *Domestic Service and the Formation of European Identity: Understanding the Globalization of Domestic Work, 16th-21st centuries*, Βέρνη, Peter Lang, 2004, σελ. 277-296.

McKendrick, Neil, John Brewer και J. H. Plum, *The Birth of a Consumer Society, The Commercialization of Eighteenth-Century England*, Μπλούμινγκτον, Indiana University Press, 1982.

McShane, Angela J., *Political Broadside Ballads of Seventeenth-Century England: A Critical Bibliography*, Λονδίνο, Pickering & Chatto 2011.

McShane, Angela, «'Ne sutor ultra crepidam': Political cobblers and broadside ballads in late seventeenth-century England», στο Fumerton και Guerrini, *Ballads in Britain, 1500-1800*, σελ. 207-228.

McShane, Angela, «Ballads and Broad­sides from the beginnings of print to 1660» στο Joad Raymond (επιμ.), *The Oxford History of Popular Print*, vol. 1, *Cheap Print in Britain and Ireland to 1660*, Οξφόρδη, OUP, 2011, σελ. 339-362.

McShane, Angela, «Digital Broad­sides: The upsides and the downsides», *Media History* 23:2 (2017), 281-302.

McShane, Angela, «Parker, Martin», στο Sullivan, Garrett A., Jr. και Alan Stewart (επιμ.), *The Encyclopedia of English Renaissance Literature*, Blackwell Publishing, 2012, Blackwell (Reference Online. 22 July 2013).

McShane, Angela, «Recruiting Citizens for Soldiers in Seventeenth-Century English Broadside Ballads», *Journal of Early Modern History* 15 (2011), 105-137.

Mead, Margaret, *Male and Female, A study of the sexes in a changing world*, Aylesbury, Pelican Books, 1981 [1949].

Mead, Margaret, *Sex and Temperament in Three Primitive Societies*, Νέα Υόρκη, Harper Perennial, 2001 [1935].

Mears, John A., «The Emergence of the Standing Professional Army in Seventeenth-century Europe», *Social Science Quarterly* 50:1 (1969), 106-115.

Medick, Hans και David W. Sabean (επιμ.), *Interest and Emotion: Essays on the Study of Family and Kinship*, Κέμπριτζ, CUP, 1988 [1984].

Meldrum, Tim, *Domestic Service and Gender, 1660-1750. Life and Work in London Household*, Λονδίνο, Longman, 2000.

Mendelson, Sara και Patricia Crawford, *Women in Early Modern England*, Οξφόρδη, Clarendon Press, 1998.

Mendelson, Sara H., «Women and Work», στο An-ita Pacheco (επιμ.), *A Companion to Early Modern Women's Writing*, Οξφόρδη, Blackwell, 2002, σελ. 58-76.

Minns, Chris και Wallis Patrick, «The Price of Human Capital in a Pre-industrial Economy: Premiums and Apprenticeship Contracts in 18th Century England», *Explorations in Economic History* 50:3 (2013), 335-350.

Minns, Chris, και Patrick Wallis, «Rules and reality: Quantifying the practice of apprenticeship in early modern England», *The Economic History Review* 65:2 (2012), 556–579.

Moffet, Todd, «The blacksmith», *Popular Culture Review* 29:1 (2018), 141-150.

Mokyr, Joel, *The Lever of Riches: Technological Creativity and Economic Progress*, OUP, Νέα Υόρκη, 1990, σελ. 83.

Morgan, John, *Goodly Learning: Puritan Attitudes Towards Reason, Learning and Education, 1560-1640*, Κέμπριτζ, CUP, 1986.

Morrison, Bruce, «Channeling the “Restless Spirit of Innovation”’: Elite concessions and institutional change in the British Reform Act of 1832», *World Politics* 63:4 (2011), 678-710.

Muldrew, Graig, *Food, Energy and the Creation of Industriousness: Work and Material Culture in Agrarian England, 1550-1780*, Κέμπριτζ, CUP, 2011.

Muravyeva, Marianna, «‘A king in his own household’: Domestic discipline and family violence in early modern Europe reconsidered», *The History of the Family* 18:3 (2013), 227-237.

Murphy, Kevin D. και Sally O’Driscoll (επιμ.), *Studies in Ephemera, Text and Image in Eighteenth-century Print*, Lanham, Bucknell University Press, 2013.

Nagle, Christopher C., *Sexuality and the Culture of Sensibility in the British Romantic Era*, Νέα Υόρκη, Palgrave MacMillan, 2007.

Nipps, Karen, «Cum privilegio: Licensing of the Press Act of 1662», *The Library Quarterly* 84:4 (2014), 494-500.

North, Douglass C., *Δομή και Μεταβολές στην Οικονομική Ιστορία*, μτφρ. Ακριβή Αλεξιάδη, Αθήνα, Εκδόσεις Κριτική, 2000.

Nunn, Cameron, «‘Come all you wild and wicked youths’: Representations of young male convicts in nineteenth-century English Broadsides», *Journal of Victorian Culture* 20:4 (2015), 453-470.

O’Day, Rosemary, *The Family and Family Relationships, 1500-1900, England, France and the United States of America*, Λονδίνο, Macmillan, 1994.

O’Day, Rosemary, *The Professions in Early Modern England, 1450-1800: Servants of the Commonweal*, Όξον και Νέα Υόρκη, Routledge, 2014 [2000].

Oakly, Ann, *The Sociology of Housework*, Λονδίνο, Blackwell, 1985 [1974].

Ogilvie, Sheilagh C., «Proto-industrialization in Europe», *Continuity and Change* 8:2 (1993), 159-179.

Palmer, Megan E., «Picturing across Species: Broadside Ballads in Image and Word», *Huntington Library Quarterly*, 76:2 (2016), 221-244.

Palmer, Roy, *A ballad history of England from the 1588 to the present day*, Λονδίνο, Batsford, 1979.

Panofsky, Erwin, *Studies in Iconology: Humanistic Themes in the Art of the Renaissance*, Νέα Υόρκη και Λονδίνο, Harper and Row, 1972, [1939].

Parker, Holt N., «Towards a definition of popular culture», *History and Theory* 50:2 (2011), 147-170.

Parolin, Christina, *Radical Spaces, Venues of Popular Politics in London, 1790-c.1845*, Canberra, ANU E Press, 2010.

Patrick, Wallis και Cliff Webb, «The education and training of gentry sons in early modern England», *Social History* 36:1 (2011), 36-53

Pelling, Margaret, *Medical Conflicts in Early Modern London, Patronage, Physicians, and Irregular Practitioners 1550-1640*, Όξφόρδη, Νέα Υόρκη, Clarendon Press, OUP, 2003.

Pennington, David, «‘Three women and a goose make a market’: Representations of market women in seventeenth-century popular literature», *The Seventeenth Century* 25 (2010), 27-48.

Pennington, David, *Going to Market: Women, Trade and Social Relations in Early Modern English Towns, c. 1150-1650*, Farnham, Routledge, 2015.

Perry, Ruth, «What gets printed from oral tradition: Anna Gordon’s ephemeral ballads», στο Kevin D. Murphy και Sally O’Driscoll (επιμ.), *Studies in Ephemera, Text and Image in Eighteenth-century Print, Text and Image in Eighteenth-century Print*, Lanham, Bucknell University Press, 2013, σελ. 99-116.

Peter Borsay, «The urban scene», στο *The English Urban Renaissance: Culture and Society in the Provincial Town, 1600-1770*, Οξφόρδη, Clarendon Press, 2002 [1989], σελ. 3-38.

Phillips, George L., *England’s Climbing-Boys: A History of the Long Struggle to Abolish Child Labour in Chimney Sweeping*, Κέιμπριτζ, Harvard University, 1949.

Phillips, John A. και Charles Wetherell, «The Great Reform Act of 1832 and the political modernization of England», *The American History Review* 100:2 (1995), 411-436.

Pinchbeck, Ivy, *Women Workers and the Industrial Revolution, 1750-1850*, Λονδίνο, Virago, 1981 [1930].

Plakans, Andrejs, «Interaction between the Household and the Kin Group in the Eastern European Past: Posing the Problem», στο T. Hareven και A. Plakans (επιμ.), *Family History at the Crossroads: A Journal of Family History Reader*, Πρίνστον, Princeton University Press, 1987, σελ. 163-178.

Pollard, A.J., *Imagining Robin Hood, The late-medieval stories in historical context*, Taylor & Francis e-Library, ηλεκτρ. έκδ. 2005 [Οξφόρδη και Νέα Υόρκη, Routledge, 2004].

Pollock, Linda A., «Rethinking Patriarchy and the Family in Seventeenth-century England», *Journal of Family History* 23:3 (1998), 3-27.

Porter, Gerald και Jukka Tiusanen, «Performing Resistance to the New Rural Order: An Unpublished Ballad Opera and the Green Song», *The Eighteenth Century* 47:2/3 (2006), 203-232.

Porter, Gerald, «The English Ballad Singer and Hidden History», *Studia Musicologica* 49:1/2 (2008), 127-142.

Powell, Bingham G. Jr., «Incremental Democratization: The British Reform Act of 1832» στο Gabriel A. Almond, Scott C. Flanagan, Robert J. Mundt (επιμ.), *Crisis, Choice, and Change: Historical Studies of Political Development*, Βοστόνη, Little Brown and Company, 1973, σελ. 103-151.

Primer, Irwin (επιμ.), *Bernard Mandeville's "A modest defence of public stews", Prostitution and its Discontents in Early Georgian England*, Νέα Υόρκη, Palgrave Macmillan, 2006.

Prior, Mary, «Women and Urban Economy: Oxford 1500-1800» στο Mary Prior (επιμ.), *Women in English Society 1500-1800*, Λονδίνο, Routledge, ηλεκτρ. έκδ. 2005 [1985], σελ. 53-88.

Pritchard, Allan, «George Wither's Quarrel with the Stationers: An Anonymous Reply to the "The Schollers Purgatory"», *Studies in Bibliography* 16 (1963), 27-42.

Prown, Jules David, «Mind in Matter: An Introduction to Material Culture Theory and Method», *Winterthur Portfolio* 17:1 (1982), 1-19.

Pullen, J. M., «Malthus, (Thomas) Robert (1766–1834), political economist», *ODNB*. 23 Sep. 2004.

Pullin, Nicola, «"A heavy bill to settle with humanity": The representation and invisibility of London's principal milliners and dressmakers», στο Beth Harris (επιμ.), *Famine and Fashion: Needlewomen in the Nineteenth Century*, Oxon and New York, Routledge 2016 [2005], σελ. 215-241.

Rastall, Richard, «Martin Peerson's *Mottects or Grave Chamber Music* (1630): Creativity and patronage in Stuart England», *Sidney Journal* 35:1 (2017), 21-45.

- Raymond, William, *Keywords*, Νέα Υόρκη, OUP, 1976.
- Reay, Barry (επιμ.), *Popular Culture in Seventeenth-century England*, Λονδίνο, Routledge, 1988, [1985].
- Reay, Barry, «Introduction», στο Barry Reay (επιμ.), *Popular Culture in Seventeenth-century England*, σελ. 1-30.
- Reay, Barry, *Popular Cultures in England 1500-1750*, Οξφόρδη και Νέα Υόρκη, Routledge, 2014 [1998].
- Reddy, William, *The Navigation of Feeling, A Framework for the History of Emotions*, Κέιμπριτζ, CUP, 2001.
- Rediker, Marcus, *Ανάμεσα στη Σκύλα και τη Χάρυβδη, Ναυτικοί, πειρατές και ο κόσμος της θάλασσας, 1700-1750*, μτφρ. Κώστας Αντύπας, Αθήνα, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 2016.
- Rehfish, Farnham, *Gypsies, Tinkers and Other Travellers*, Λονδίνο, Academic Press, 1975.
- Reinke-Williams, Tim, «Women's clothes and female honour in early modern London», *Continuity and Change* 26:1 (2011), 69-88.
- Richardson, R. C. *Household Servants in Early Modern England*, Μάντσεστερ, Manchester University Press, 2010.
- Riello, Giorgio, «The shaping of a family trade: the Cordwainer's company in eighteenth-century London», στο Ian A. Gadd και Patrick Wallis (επιμ.), *Guilds, Society and Economy in London 1450-1800*, Λονδίνο, Centre for Metropolitan History, Institute of Historical Research in association with Guildhall Library, σελ. 141-159.
- Roberts, Michael, «Sickles and scythes: Women's work and men's work at harvest time», *History Workshop Journal* 7 (1979), 3-28.

Robson, Brian, «Maps and mathematics: Ranking the English boroughs for the 1832 Reform Act», *Journal of Historical Geography* 46 (2014), 66-79.

Rogers, John, «The enclosure of Virginity: The poetics of sexual abstinence in the English Revolution», στο Richard Burt και John Michael Archer, *Enclosure Acts: Sexuality, property and culture in early modern England*, Λονδίνο, Cornell University Press, 1994, 229-250.

Rogers, Nicholas, «Carnal Knowledge: Illegitimacy in eighteenth-century Westminster», *Journal of Social History* 23:2 (1989), 355-375.

Rollins, Hyder E., «The Black-letter Broadside Ballad», *PMLA* 34:2 (2019), 258-339.

Roper, Michael, «Recent books on masculinity», *History Workshop Journal* 21:1 (1990), 184-186.

Rosen, F., «Bentham, Jeremy (1748–1832), philosopher, jurist, and reformer», *ODNB*. 23 Sep. 2004.

Rousseau, George S., *Nervous Acts: Essays on Literature, Culture and Sensibility*, Basingstoke, Palgrave Macmillan, 2004.

Rule, John, *The Labouring Classes in Early Industrial England*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη, Longman, 1986.

Rusnock, Andrea A. και Vivien E. Dietz, «Defining women's sickness and work: Female friendly societies in England, 1780-1830», *Journal of Women's History* 24:1 (2012), 60-85.

Salman, Jeroen, *Pedlars and the Popular Press, Itinerant Distribution Networks in England and the Netherlands 1600-1800*, Λέιντεν και Βοστώνη, Brill, 2014.

Sandra, Garrido και Jane Davidson, «Emotional regimes reflected in a popular ballad: Perspectives on Gender, Love and Protest in Scarborough Fair», *Musicology Australia* 38:1, 65-78.

Sarti, Raffaella, «‘The purgatory of Servants’: (In)Subordination, wages, gender and marital status of servants in England and Italy in the seventeenth and eighteenth Centuries», *Journal of Early Modern Studies* 4 (2015), 347-372.

Sauer, R., «Infanticide and abortion in nineteenth-century Britain», *Population Studies* 32:1 (1978), 81-93.

Schalk, Ruben, Patrick Wallis, Clare Crowston και Clair Lemercier, «Failure or flexibility?: Apprenticeship training in premodern Europe», *Journal of Interdisciplinary History* 48:2 (2017), 131-157.

Schechner, Richard, *Θεωρία της Επιτέλεσης*, μτφρ. Νάνσυ Κουβαράκου, Εκδόσεις Τελέθριον, Αθήνα, 2011.

Schofield, Roger S., «Age-Specific Mobility in an Eighteenth Century English Parish», *Annales de démographie historique* (1970), 261-274.

Scott, James C., *Domination and the Arts of Resistance. Hidden Transcripts*, New Haven και Λονδίνο, Yale University Press, 1990.

Scott, Jim, «The hidden transcript of subordinate groups», *Asian Studies Association of Australia. Review* 10 (3), 1987, σελ. 23-31.

Scott, Joan W., «Υποδομώντας το δίλλημα «σότητα ή διαφορά», ή, αλλιώς, η χρησιμότητα της μεταδομιστικής θεωρίας για το φεμινισμό», στο Αθηνά Αθανασίου (επιμ.), *Φεμινιστική Θεωρία και Πολιτισμική Κριτική*, Αθήνα, Νήσος, 2016, σελ. 141-166.

Scribner, Bob, «Is a history of popular culture possible?», *History of European Ideas* 10:2 (1989), 175-191.

Scriven, Tom, «Humour, Satire, and Sexuality in the Culture of Early Chartism», *The Historical Journal* 57:1 (2014), 157-178.

Seemann, Erich, Dag Strömbäck και Bengt R. Jonsson (επιμ.), *European Folk Ballads*, Κοπεγχάγη, Rosenkilde and Bagger, 1967.

Ségalen, M., «Mentalité populaire et remariage en Europe occidentale», στο Jacques Dupâquier E. Hélin, P. Laslett και M. Livi-Bacci (επιμ.), *Marriage and Remarriage in the Populations of the Past*, Λονδίνο, Academic Press, 1981, 69-72.

Sewell, William H., Jr, «Η έννοια/οι έννοιες της κουλτούρας» στο *Λογικές της Ιστορίας, Κοινωνική θεωρία και κοινωνικός μετασχηματισμός*, μτφρ. Ιουλία Πεντάζου, Αθήνα, Εκδόσεις Ξιφαράς, 2013, σελ. 222-255.

Shammas, Carole, *The Pre-Industrial Consumer in England and America*, Οξφόρδη, Clarendon Press, 1990.

Sharpe, James A., *Early Modern England: A Social History*, Λονδίνο, Arnold, 1997, [1987].

Sharpe, James, «Plebeian marriage in Stuart England: some evidence from popular literature», *Transactions of the Royal Historical Society* 36 (1986), 69-90.

Shepard, Alexandra, «Provision, household management and the moral authority of wives and mothers in Early Modern England», στο Michael J. Braddick και Phil Withington (επιμ.), *Popular Culture and Political Agency in Early Modern England and Ireland: Essays in Honour of John Walter*, Woodbridge, Suffolk, The Boydell Press, 2017, σελ.73-89.

Shepard, Alexandra, «Brokering fatherhood: Illegitimacy and paternal rights and responsibilities in early modern England», στο Steve Hindle, Alexandra Shepard και John Walter (επιμ.), *Remaking English Society: Social Relations and Social Change in Early Modern England*, Σάφολκ, Boydell & Brewer, 2013, σελ. 41-64.

Shepard, Alexandra, «Manhood, credit and patriarchy in early modern England, c. 1580-1640», *Past & Present* 167 (2000), 75-106.

Shepard, Alexandra, *Meanings of Manhood in Early Modern England*, Νέα Υόρκη, OUP, 2003.

Shesgreen, Seen, *Images of the Outcast: The Urban Poor in the Cries of London*, New Brunswick, Manchester University Press, 2002.

Shoemaker, Robert B., *Gender in English Society 1650-1850, The emerge of separate spheres*, Οξφόρδη και Νέα Υόρκη, 2013 [1998].

Shorter, Edward, «Illegitimacy, Sexual Revolution and Social Change in Modern Europe», *The Journal of Interdisciplinary History* 2:2 (1971), 237-272.

Shorter, Edward, *The Making of the Modern Family*, Νέα Υόρκη, Basic Books, 1975.

Simpson, Claude M., *The British Broadside Ballad and Its Music*, New Brunswick και New Jersey, Rutgers University Press, 1966.

Slagle, Judith Bailey, «Literary Activism: James Montgomery, Joanna Baillie, and the Plight of Britain's Chimney Sweeps», *Studies in Romanticism* 51:2 (2012), 57-76.

Small, Christopher, *Μουσικοτροπώντας: Τα νοήματα της μουσικής πράξης και της ακρόασης*, Αθήνα, Ιανός, 2010.

Smith, Bruce R., «Putting the “Ball” Back in Ballads», *Huntington Library Quarterly* 72:2 (2016), 323-338.

Smith, Philip, *Πολιτισμική Θεωρία, Μια εισαγωγή*, μτφρ. Αθανάσιος Κατσιακέρης, εισαγωγή, επιμ. Νίκος Μπουμπάρης, Αθήνα, Εκδόσεις Κριτική, 2006.

Smith, R. M., «Marriage Processes in the English Past: Some Continuities», στο *The World We Have Gained*, επιμ. Lloyd Bonfield, Richard M. Smith, Keith Wrightson, Οξφόρδη, Νέα Υόρκη, Basil Blackwell, 1986, σελ. 43-99.

Snell, K. D. M., «Agricultural seasonal unemployment, the standard of leaving and women's work in the south and east, 1690-1860», *Economic History Review* 34:3 (1981), 407-437.

Snell, K. D. M., «The apprenticeship system in British History: The fragmentation of a cultural institution», *History of Education* 25:4 (1996), 303-321.

Snell, K. D. M., *Annals of the Labouring Poor: Social Change and Agrarian England, 1660-1900*, Κέιμπριτζ, CUP, 1995 [1985].

Spicksley, Judith, «A Dynamic Model of Social Relations: Celibacy, Credit and the Identity of ‘Spinster’ in Seventeenth-century England», στο Henry French, Jonathan Barry (επιμ.), *Identity and Agency in England, 1500-1800*, Hampshire και Νέα Υόρκη, Palgrave Macmillan, 2004, σελ. 106-146.

Spufford, Margaret, «First steps in Literacy: The writing experiences of the humblest seventeenth-century spiritual autobiographers», *Social History* 4:3 (1979), 407-435.

Spychal, Martin, «‘One of the best men of business we have ever met’: Thomas Drummond, the Boundary Commission and the 1832 Reform Act», *Historical Research* 90 (2017), 543-566.

Steedman, Carolyn, «Servants and their relationship to the unconscious», *Journal of British Studies*, 42:3 (2003), 316-350.

Steedman, Carolyn, *Master and Servant, Love and Labour in the English Industrial Age*, Κέμπριτζ, CUP, 2007.

Stone, Laurence, *The Family, Sex and Marriage in England 1500-1800*, Νέα Υόρκη, Harper & Row, 1977.

Stone, Lawrence, «The Rise of the Nuclear Family in Early Modern England» στο Charles E. Rosenberg (επιμ.), *The Family in History*, Φιλαδέλφεια, University of Pennsylvania Press, 1975.

Stone, Lawrence, *Broken Lives: Separation and Divorce in England, 1660-1857*, Οξφόρδη, OUP, 1993.

Stone, Lawrence, *Road to Divorce: England, 1530-1987*, Οξφόρδη, OUP, ηλεκτρ. έκδ. 2011 [1990].

Stone, Lawrence, *The Crisis of the Aristocracy 1558-1641*, Οξφόρδη, Clarendon Press, 1965.

Stone, Lawrence, *Uncertain Unions: marriage in England, 1660-1753*, Οξφόρδη, OUP, 1992.

Storey, John, *Πολιτισμική Θεωρία και Λαϊκή Κουλτούρα*, Αθήνα, Πλέθρον, 2015.

Strange, K. H., *Climbing Boys: A Study of Sweeps' Apprentices 1772–1875*, Λονδίνο, Νέα Υόρκη, Allison & Busby, 1982.

Stretton, Tim, «Marriage, separation and the common law in England, 1540-1660, στο Helen Berry και Elizabeth Foyster (επιμ.), *The Family in Early Modern England*, Νέα Υόρκη, CUP, 2007, σελ. 18-39.

Supple, Barry, *The History of the Coal Industry Vol.4, 1913-1946: The Political Economy of Decline*, Οξφόρδη, Clarendon, 1987.

Supple, Barry, *The History of the Coal Industry Vol.4, 1913-1946: The Political Economy of Decline*, Οξφόρδη, Clarendon, 1987.

Sweet, Rosemary, *The English Town, 1680-1840: Government, Society and Culture*, Οξφόρδη και Νέα Υόρκη, Routledge, 2014 [1999].

Symonds, Deborah A., *Weep Not for Me: Women, Ballads and Infanticide in Early Modern Scotland*, University Park, Pennsylvania State University Press, 1997.

Tadmor, Naomi, «The concept of the household-family in eighteenth-century England», *Past & Present* 151 (1996), 111-140.

Tadmor, Naomi, *Family and Friends in Eighteenth-Century England, Household, Kinship, and Patronage*, Κέμπριτζ, CUP, 2004 [2001].

Taithe, Bertrand, «Consuming desires: female prostitutes and “customers” at the margins of crime and perversion in France and Britain, c.1836-85, στο Meg Arnot και Cornelia Usborne (επιμ.), *Gender and Crime in modern Europe*, Λονδίνο, UCL Press, 1999, σελ. 151-172.

Taverner, Charlie, «Consider the oyster seller: Street hawkers and gendered stereotypes in early modern London», *History Workshop Journal* 88 (2019), 1-23.

Teichler, Yael Sela, «My Ladye Nevells Booke: music, patronage and cultural negotiation in late sixteenth-century England», *Renaissance Studies* 26:1 (2012), 88-111.

Thirsk, Joan (επιμ.), *The Agrarian History of England and Wales*, τόμος, ν, 1640-1750, Κέμπριτζ, CUP, 1985.

Thomas, Keith, «The double Standard», *Journal of the History of Ideas* 20:2 (1959), 195-216.

Thomas, Keith, «The Puritans and adultery: the Act of 1650 Reconsidered», στο Donald Pennington and Keith Thomas (επιμ.), *Puritans and Revolutionaries. Essays in Seventeenth-century History Presented to Christopher Hill*, Οξφόρδη, OUP, 1978, σελ. 257-282.

Thomas, Keith, *The Ends of Life: Roads to Fulfillment in Early Modern England*, Οξφόρδη, OUP, 2009.

Thomas, Samuel, «Early modern midwifery: Splitting the profession, connection the history», *Journal of Social History* 43:1 (2009), 115-138.

Thompson, Ceri, *From the cradle to the coalmine : the story of children in Welsh mines*, Κάρντιφ, University of Wales Press, 2014.

Thompson, E. P., «The moral economy of the English crowd in the eighteenth-century», στο *Customs in Common*, Λονδίνο, Penguin Books, 1993 [1991], σελ. 185-258.

Thompson, E. P., «Η παιδική εργασία», στο Δήμητρα Μακρυγιώτη (επιμ.), *Παιδική Ηλικία*, Αθήνα, Νήσος, 1997, σελ. 119-130.

Thompson, E. P., *Customs in Common*, Λονδίνο, Penguin Books, 1993 [1991].

Thompson, E. P., *Η Συγκρότηση της Αγγλικής Εργατικής Τάξης*, μτφρ. Γιάννης Παπαδημητρίου, Αθήνα, ΠΙΟΠ, 2019 = E.P. Thomson, *The Making of the English Working Class*, Νέα Υόρκη, Vintage Books, A Division of Random House, 1966 [1963].

Tilly, Louise A. και Joan W. Scott, *Women and Work and Family*, Λονδίνο, Routledge, 1989 [1978].

Tilly, Louise και Joan Scott, «Women's work and family in nineteenth-century Europe», *Comparative Studies in Society and History* 17:1 (1975), 36-64.

Timmins, Geoffrey, *Made in Lancashire: A History of Regional Industrialisation*, Μάντσεστερ, Manchester University Press, 1998.

Tosh, John, «The old Adam and the new man: Emerging themes in the History of English masculinities» στο Hitchcock και Michèle Cohen (επιμ.), *English Masculinities...*, σελ. 217-238.

Tristram P. Coffin, «Remarks Preliminary to a Study of Ballad Meter and Ballad Singing», *The Journal of American Folklore* 78:308 (1965), 149-153.

Trumbach, Randolph, «Sex, gender, and sexual identity in modern culture: Male sodomy and female prostitution in Enlightenment London», *Journal of the History of Sexuality* 2:2 (1991), 186-203.

Trumbach, Randolph, «The birth of the Queen: Sodomy and the emerge of gender equality in modern culture, 1660-1750», στο Martin Bauml Duberman, Martha Vicinus και George Chauncey Jr. (επιμ.), *Hidden From History, Reclaiming the Gay and Lesbian Past*, Λονδίνο, Penguin, 1991 [1989], σελ. 127-140.

Trumbach, Randolph, *The Rise of the Egalitarian Family, Aristocratic Kinship and Domestic Relations in Eighteenth-Century England*, Νέα Υόρκη και Λονδίνο, Academic Press, 1978.

Turner, David, *Fashioning Adultery: Gender, Sex, and Civility in England, 1600-1740*, Κέμπριτζ, CUP, 2002.

Tuttle, Carolyn, *Hard at Work in Factories and Mines: The Economics of Child Labour During the British Industrial Revolution*, Boulder, Westview Press, 1999.

Valenze, Deborah, *The First Industrial Woman*, Οξφόρδη και Νέα Υόρκη, OUP, 1995.

Van Leeuwen, Marco H.D., Ineke Maas και Andrew Miles, *HISCO: Historical International Standard Classification of Occupations*, Leuven, Leuven University Press, 2002.

Van Manen, Niels, *The climbing boy campaigns in Britain, c. 1770-1840: Culture of reform, language of health and experiences of childhood*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, 2010.

Verdon, Nicola, *Rural Women Workers in Nineteenth-Century England: Gender, Work and Wages*, Woodbridge, Boydell Press, 2002.

Vicinus, Martha, *The Industrial Muse: A Study of Nineteenth-century British Working-Class Literature*, Λονδίνο, Groom Helm, 1974.

Vickery, Amanda, «Golden age to separate spheres? A review of the categories and chronology of English women history», *Historical Journal* 36 (1993), 383-414.

Wade, Bonnie C., *Thinking Musically: Experiencing Music, Expressing Culture*, Νέα Υόρκη και Οξφόρδη, OUP, 2009 [2004].

Wagner, Darren N., «Body, mind and spirits: The physiology of sexuality in the culture of sensibility», *Journal for Eighteenth-Century Studies* 39:3 (2016), 335-358.

Walker, Andrew, «Pleasurable homes?, Victorian model miner's wives and family wage in a south Yorkshire colliery district», *Women's History Review* 6:3 (1997), 317-336.

Walker, Andrew, «Pleasurable homes?, Victorian model miner's wives and family wage in a South Yorkshire colliery district», *Women's History Review* 6:3 (1997), 317-336.

Wall, Richard σε συνεργασία με τους Jean Robin J. και Petter Laslett (επιμ.), *Family Forms in Historic Europe*, Νέα Υόρκη, CUP, ηλεκτρ. έκδ. 2008 [1983].

Wall, Richard, «The Social and Economic Significance of Servant Migration» στο A. Fauve-Chamoux (επιμ.), *Domestic Service and the Formation of European Identity: Understanding the Globalization of Domestic Work, 16th-21st centuries*, Νέα Υόρκη, Οξφόρδη, 2004, σελ. 19-42.

Wall, Richard, «Mean household size in England from printed sources» στο Peter Laslett και Richard Wall, *Household and Family in Past Time*, CUP, ηλεκτρ. έκδ. 2008 [1972], σελ. 159-204.

Wall, Richard, «The age at leaving home», *Journal of Family History* 3 (1978), 181-202.

Wall, Richard, «Women alone in English Society», *Annales de Démographie Historique* (1981), 303-317.

Wallis, Patrick και Chris Minns, «Rules and reality: Quantifying the practice of apprenticeship in early modern England», *Economic History Review* 65:2 (2012), 556-579.

Wallis, Patrick, «Apprenticeships and training in premodern England», *Journal of Economic History* 68:3 (2008), 832-861.

Wallis, Patrick, «Consumption, retailing, and medicine in early-modern London», *Economic History Review* 61:1 (2008), 26-53.

Wallis, Patrick, «Labour, law and training in early modern London: Apprenticeship and the City's institutions», *Journal of British Studies* 51:4 (2012), 791-819.

Wallis, Patrick, «Plagues, mortality and the place of medicine in early modern England», *English Historical Review* 121:490 (2006), 1-24.

Wallis, Patrick, Cliff Webb και Chris Minns, «Leaving home and entering service: The age of apprenticeships in early modern London», *Continuity and Change* 25:3 (2010), 377-404.

Wallis, Patrick, Cliff Webb και Chris Minns, «Leaving home and entering service: The age of apprenticeship in early modern London», *London School of Economics, Economic History Department Working Papers* 125/09 (2009), 1-32.

Walsh, John, «Literary patronage in Medieval England, 1350-1550», *Library Review* 58:6 (2009), 451-460.

Walter, John, «Faces in the crowd: Gender and age in the early modern English Crowd», στο Helen Berry και Elizabeth Foyster (επιμ.), *The Family in Early Modern England*, Κέιμπριτζ, 2007, σελ. 96-124.

Ward, William Reginal, *The Protestant Evangelical Awakening*, Κέιμπριτζ, CUP, 1992.

Watt, Tessa, «Publisher, Pedlar, Pot-poet: The Changing Character of the Broadside trade, 1500-1640» στο Robin Myers and Michael Harris (επιμ.), *Spreading the Word, The Distribution Networks of Print 1550-1850*, Winchester, Saint Paul's Bibliographies, 1990, 61-81.

Watt, Tessa, *Cheap Print and Popular Piety, 1550-1640*, Κέιμπριτζ, CUP, 1991.

Weber, Max, *Η Προτεσταντική Ηθική και το Πνεύμα του Καπιταλισμού*, μτφρ. Μιχ. Γ. Κυπραίου, Αθήνα, Gutenberg, 2006.

Weisser, Olivia, «Boils, pushes and wheals: Reading bumps on the body in early modern England», *Social History of Medicine* 22:2 (2009), 321-339.

Whittle, Jane, «Enterprising widows and active wives, women's unpaid work in the household economy of early modern England», *The History of the Family* 19:3 (2014), 283-300.

Whittle, Jane, «The House as a Place of Work in Early Modern Rural England», *Home Cultures* 8:2 (2015), 133-150.

Wiener, C. Z., «Is spinster an unmarried woman?», *The American Journal of Legal History* 20 (1976), 27-31.

Wiesner-Hanks, Merry E., *Πρώιμη Νεότερη Ευρώπη, 1450-1789*, μτφρ. Ελένη Καλογιάννη, Εκδόσεις Ξιφαράς, Αθήνα, 2008.

Williams, Raymond, *Keywords*, Νέα Υόρκη, OUP, 1976.

Winter, James, *London's Teeming Streets 1830-1914*, Οξφόρδη και Νέα Υόρκη, Routledge, ηλεκτρ. έκδ. 2005 [1993].

Withington, Phil, «Company and Sociability in Early Modern England», *Social History*, 32 (2007), 291-307.

Wright, D.G., *Popular Radicalism the working-class experience, 1780-1880*, Οξφόρδη και Νέα Υόρκη, Routledge 2013 [1988].

Wrightson, Keith και David Levine, «Death in Wickham» στο John Walter και Roger Schofield (επιμ.), *Famine, Disease and Social Order in Early Modern Society*, Κέμπριτζ, CUP, 1989.

Wrightson, Keith, David Levine, «Death in Wickham» στο *Famine, Disease and Social Order in Early Modern Society*, εκδ. John Walter και Roger Schofield, Κέμπριτζ, Cambridge University Press, 1989.

Wrightson, Keith, *English Society 1580-1680*, Routledge, Taylor & Francis e-Library, 2005 [1982].

Wrigley, Anthony E., «Reflections on the History of the Family», *Daedalus* 106:2 (1977), 71-85.

Wrigley, Anthony, «Urban growth and agricultural change: England and the continent in the early modern period», στο Peter Borsay (επιμ.), *The Eighteenth-Century Town, A Reader in English Urban History 1688-1820*, Οξφόρδη και Νέα Υόρκη, Routledge, 2013 [1990], σελ. 39-82.

Wrigley, E. A. και R. S. Schofield, «Remarriage intervals and the effect of marriage order in fertility», στο J. Dupâquier, E. Hélin, P. Laslett, M. Livi-Bacci (επιμ.), *Marriage and Remarriage in the Population of the Past*, Λονδίνο, Academic Press, 1981, σελ. 211-227.

Wrigley, E. A. και R. Schofield, *The Population History of England, 1541-1871*, Κέμπριτζ, CUP, 1989 [1981].

Wrigley, E. A., «Family Limitation in Pre-Industrial England», *Economic History Review* 19 (1966), 82-109.

Wrigley, E. A., «Fertility strategy for the individual and the group», στο Charles Tilly (επιμ.), *Historical Studies in Changing Fertility*, Πρίνστον, Princeton University Press, 1978, σελ. 135-154.

Wrigley, E. A., «The process of modernization and the Industrial Revolution in England», *The Journal of Interdisciplinary History* 3:2 (1972), 255-259.

Wrigley, E. A., *Continuity, Chance and Change, The Character of the Industrial Revolution in England*, Κέιμπριτζ, CUP, ηλεκτρ. έκδ. 2012 [1988].

Wrigley, E. A., *People, City and the Wealth: The Transformation of Traditional Society*, Οξφόρδη, Blackwell, 1987.

Wrigley, E. A., *Population and History*, Λονδίνο, Weidenfeld & Nicolson, 1969.

Würzbach, Natascha, *The Rise of the English Street Ballad, 1500-1650*, Κέιμπριτζ, CUP, 1990.

Zunshine, Lisa, *Bastards and Foundlings: Illegitimacy in Eighteenth-Century England*, Columbus, Ohio State University Press, 2005.

Αβδελά, Έφη και Αγγέλικα Ψαρά (επιμ.), *Σιωπηρές Ιστορίες, Γυναίκες και Φύλο στην Ιστορική Αφήγηση*, Αθήνα, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 1997.

Αβδελά, Έφη και Αγγέλικα Ψαρά, «Ξαναγράφοντας το παρελθόν», στο Έφη Αβδελά και Αγγέλικα Ψαρά (επιμ.), *Σιωπηρές Ιστορίες, Γυναίκες και Φύλο στην Ιστορική Αφήγηση*, Αθήνα, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 1997, σελ. 17-119.

Αβδελά, Έφη, «Το φύλο στην Ιστορία: Ελληνικές Αναπαραστάσεις», *Μνήμων* 19 (1997), 225-232.

Αστρινάκη, Ράνια, Ποθητή Χατζαρούλα, Αθηνά Αθανασίου, *Μελέτες για το Φύλο στην Ανθρωπολογία και την Ιστορία*, επιμ. Βενετία Καντσά, Βασιλική Μουτάφη, Ευθύμιος Παπαταξιάρχης, Αθήνα, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 2011.

Βαρίκα, Ελένη, *Για μια Πολιτική Γραμματική του Φύλου*, μτφρ. Πελαγία Μαρκέτου, Αθήνα, Εκδόσεις Πλέθρον, 2009.

Βασιλειάδου, Δήμητρα, Γιάννης Γιαννιτσιώτης, Ανδρονίκη Διαλέτη, Γιώργος Πλακωτός, «Ανδρισμοί και ιστορία: η ιστοριογραφία μιας σχέσης», στο Δήμητρα Βασιλειάδου, Γιάννης Γιαννιτσιώτης, Ανδρονίκη Διαλέτη, Γιώργος Πλακωτός (επιμ.), *Ανδρισμοί, Αναπαραστάσεις, Υποκείμενα και Πρακτικές από τη Μεσαιωνική μέχρι τη Σύγχρονη Περίοδο*, Αθήνα, Εκδόσεις Gutenberg, 2019, σελ.11-101.

Γκότση, Γλαυκή, Ανδρονίκη Διαλέτη, Ελένη Φουρναράκη (επιμ.), *Το Φύλο στην Ιστορία, Αποτιμήσεις και Παραδείγματα*, Αθήνα, Ασίνη, 2015.

Κάβουρας, Παύλος (επιμ.), *Φολκλόρ και Παράδοση, Ζητήματα ανα-παράστασης και επιτέλεσης της μουσικής και του χορού*, Αθήνα, Νήσος, 2010.

Κάβουρας, Παύλος, «Δρώμενο και δραματουργία, η ιδέα του φολκλόρ στην εποχή του έθνικ», στο Παύλος Κάβουρας (επιμ.), *Φολκλόρ και Παράδοση, Ζητήματα ανα-παράστασης και επιτέλεσης της μουσικής και του χορού*, Αθήνα, Νήσος, 2010, σελ. 227-250.

Κάβουρας, Παύλος, *Η Μουσική ως τέχνη, κουλτούρα και ιδεολογία, Μια εθνογραφική έρευνα στους Μουσουλμάνους της Θράκης*, Αθήνα, Σ. Αθανασόπουλος – Ε. Παπαδάμης, 2006.

Κάβουρας, Παύλος, «Το παρελθόν του παρόντος: από την εθνογραφία και την επιτέλεση της μουσικής στην επιτέλεση της μουσικής εθνογραφίας», στο *Το Παρόν του Παρελθόντος: Ιστορία, Λαογραφία, Κοινωνική Ανθρωπολογία (19-21 Απριλίου 2002)*, Αθήνα, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, σελ. 307-359.

Κάβουρας, Παύλος, «Φολκλόρ και παράδοση. Όψεις και μετασχηματισμοί ενός νεωτερικού ιδεολογικού μορφώματος», στο Παύλος Κάβουρας (επιμ.), *Φολκλόρ και Παράδοση, Ζητήματα ανα-παράστασης και επιτέλεσης της μουσικής και του χορού*, Αθήνα, Νήσος, 2010, σελ. 29-85.

Κίτσιος, Γιώργος, «Κοσμοπολιτισμός και ανάδειξη θεσμών. Μια ιστορική κριτική προσέγγιση του φολκλόρ», στο Παύλος Κάβουρας (επιμ.), *Φολκλόρ και Παράδοση, Ζητήματα ανα-παράστασης και επιτέλεσης της μουσικής και του χορού*, Αθήνα, Νήσος, 2010, σελ. 159-168.

Λαλιώτη, Βασιλική, «Η μουσική ως επιτέλεση: Ανθρωπολογικές προοπτικές», *Εθνολογία* 15 (2011-2012), 205-226.

Λαλιώτη, Βασιλική «Παράδοση, επιτέλεση και φολκλόρ, Το εθνογραφικό παράδειγμα του τραγουδιού Ghana στη Μάλτα», στο Παύλος Κάβουρας (επιμ.), *Φολκλόρ και Παράδοση, Ζητήματα ανα-παράστασης και επιτέλεσης της μουσικής και του χορού*, Αθήνα, Νήσος, 2010, σελ. 131-148.

Λαλιώτη, Βασιλική, *Το Σάουντρακ της Ζωής μας, Σύγχρονα θέματα στη μελέτη της δημοφιλούς μουσικής*, Αθήνα, Εκδόσεις Παπαζήση, 2016.

Μακρυνιώτη, Δήμητρα (επιμ.), *Παιδική Ηλικία*, Αθήνα, Νήσος, 1997.

Μανιάτης, Γιώργος, «Η λαϊκή μουσική παράδοση ως πολιτικό και αισθητικό πρόβλημα», στο Παύλος Κάβουρας (επιμ.), *Φολκλόρ και Παράδοση, Ζητήματα ανα-παράστασης και επιτέλεσης της μουσικής και του χορού*, Αθήνα, Νήσος, 2010, σελ. 141-148.

Μπάδα, Κωνσταντίνα, «Από τα «μοδιστρόνια» και τις «μοδιστρούλες», στις μοδίστρες δασκάλες και πάλι πίσω», *Ο Κόσμος της Εργασίας* 2 (2015), 43-53.

Μπαχτίν, Μιχαήλ, *Ο Ραμπελαί και ο Κόσμος του, Για τη Λαϊκή Κουλτούρα του Μεσαίωνα και της Αναγέννησης*, μτφρ. Γιώργος Πινακούλας, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2017.

Μπένετ, Τζούντιθ Μ., «Φεμινισμός και ιστορία», στο Έφη Αβδελά και Αγγέλικα Ψαρά (επιμ.), *Σιωπηρές Ιστορίες, Γυναίκες και Φύλο στην Ιστορική Αφήγηση*, Αθήνα, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 1997, σελ. 371-410.

Παπαθανασίου, Μαρία, *Διαδρομές και Ταυτότητες Περιπλανώμενων Τεχνητών, Δύο ζαχαροπλάστες στην Ευρώπη του 19^{ου} αιώνα*, Αθήνα, Σμίλη, 2012.

Παπαστεφανάκη, Λήδα, *Εργασία, Τεχνολογία και Φύλο στην Ελληνική Βιομηχανία, Η κλωστοϋφαντουργία του Πειραιά, 1870-1940*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2009.

Παπαπαύλου, Μαρία, «Φολκλόρ και φολκλωρισμός. Συγκλίσεις και αποκλίσεις», στο Παύλος Κάβουρας (επιμ.), *Φολκλόρ και Παράδοση, Ζητήματα ανα-παράστασης και επιτέλεσης της μουσικής και του χορού*, Αθήνα, Νήσος, 2010, σελ. 89-112.

Τζόουν Κέλι, «Η κοινωνική σχέση των φύλων, Μεθοδολογικές επιπτώσεις της ιστορίας των γυναικών», στο Αβδελά και Ψαρά (επιμ.), *Σιωπηρές Ιστορίες, Γυναίκες και Φύλο στην Ιστορική Αφήγηση*, Αθήνα, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 1997, σελ. 123-147.

Τόμσον, Ε. Π., *Χρόνος, Εργασιακή Πειθαρχία και Βιομηχανικός Καπιταλισμός*, μτφρ. Βασίλης Τομανάς, Θεσσαλονίκη, Νησίδες, 1983 [Thompson, E.P., «Time, work-discipline, and industrial capitalism», *Past & Present* 38:1 (1967), 56-97].

Φλωράκη, Λητώ, «Λαϊκός πολιτισμός, φολκλωρική αναπαράσταση», στο Παύλος Κάβουρας (επιμ.), *Φολκλόρ και Παράδοση, Ζητήματα ανα-παράστασης και επιτέλεσης της μουσικής και του χορού*, Αθήνα, Νήσος, 2010, 103-112.

Χάφτον, Όλουεν, *Ιστορία των Γυναικών στην Ευρώπη (1500-1800)*, μτφρ. Ειρήνη Χρυσοστόμου, επιμ. Δήμητρα Λαμπροπούλου, Αθήνα, Νεφέλη, 2003.

Δικτυογραφία

Bennet, Caroline, «‘To its own proper tune’: Finding tunes for British broadside Ballads», *The Making of a Broadside Ballad*, <http://press.emcimprint.english.ucsb.edu/the-making-of-a-broadside-ballad/caroline-bennett-finding-tunes> (07.01.2018).

Bennet, Caroline, «Researching Tunes for the Rosebery Collection *EBBA* » Features » Recordings » Researching Rosebery Tunes, <https://ebba.english.ucsb.edu/page/researching-rosebery-tunes1> (21.01.2020).

Blake, Erin, «Woodcut, engraving, or what?», The Collation, Research and Exploration at the Folger, Folger Shakespeare Library, <https://collation.folger.edu/2012/02/woodcut-engraving-or-what/> (11.11.2019).

Burnette, Joyce, «Women Workers in the British Industrial Revolution», *EH.Net Encyclopedia*, Robert Whaples (επιμ.), 26 Μαρτίου 2008, <http://eh.net/encyclopedia/women-workers-in-the-british-industrial-revolution/> (20.06.2020).

Carr, James Revell, «“An Harmlesse Dittie”: Ballad Music and Its Sources» (2007), *EBBA* » Resources » Culture & Printing » Music, <https://ebba.english.ucsb.edu/page/ballad-music-sources> (07.01.2018).

Carr, James Revell, «Recording Early Broadside Ballads» (2007), *EBBA* » Features » Recordings » Recording the Ballads, <https://ebba.english.ucsb.edu/page/recording-the-ballads> (21.01.2020).

Gahan, Bill, «Ballad Measure in Print» (2007), *EBBA* » Resources » Culture & Printing » Measure in Print, <https://ebba.english.ucsb.edu/page/ballad-measure-in-print> (05.01.2018).

HISCO, <https://collab.iisg.nl/web/hisco/> (27.03.2018).

History Of Work Information System, <http://historyofwork.iisg.nl/> (27.03.2018).

International Institute of Social History, *HISCO – History of Work* <https://socialhistory.org/en/projects/hisco-history-work> (27.03.2018).

McAbee, Kris και Jessica C. Murphy, «Ballad Creation and Circulation: Congers and Mongers» (2007), *EBBA* Resources » Culture & Printing » Creation & Circulation, <https://ebba.english.ucsb.edu/page/ballad-creation--circulation> (20.11.2017).

Nebeker, Eric, «The Heyday of the Broadside Ballad» (2007), *EBBA* » Resources » Culture & Printing » Broadside Heyday, <https://ebba.english.ucsb.edu/page/heyday-of-the-broadside-ballad> (15.11.2017).

Old Bailey Proceedings Online, May 1697, trial of George Gadesby (t16970519-27), <https://www.oldbaileyonline.org/browse.jsp?id=t16970519-27-off152&div=t16970519-27#highlight> (06.08.2019).

Royal Navy, *Royal Navy History*, <https://www.royalnavy.mod.uk/history/>.

The Cambridge Group for the History of Population and Social Structure, «Occupational coding – the PST System», University of Cambridge, Home » Research » The occupational structure of Britain 1379-1911 » Datasets » The PST and PSTI coding schemes, <https://www.campop.geog.cam.ac.uk/research/occupations/datasets/coding/> (27.03.2018).

The Cambridge Group for the History of Population and Social Structure (Campop), Department of Geography and Faculty of History, University of Cambridge, <https://www.campop.geog.cam.ac.uk/> (11.06.2018).

Wrigley, E. A., «The PST System of Classifying Occupations», *The Cambridge Group for the History of Population and Social Structure*, University of Cambridge, Home » Research » The occupational structure of Britain 1379-1911 » The Occupational Structure of Nineteenth Century Britain, <https://www.campop.geog.cam.ac.uk/research/projects/occupations/britain19c/papers/paper1.pdf> (27.03.2018).

Γαγανάκης, Κώστας, «Το τελετουργικό σύμπαν στη δυτική πρόιμη νεωτερικότητα», σημειώσεις Μαθήματος Π19 Νεότερη Ευρωπαϊκή Ιστορία Β', ΕΚΠΑ, <https://opencourses.uoa.gr/modules/units/?course=ARCH7&id=618> (07.01.2018).

Παράρτημα

Αναλυτικά στοιχεία των μπαλλαντών που αξιοποιούνται στην εργασία

i. EBBA

«A Batchelers Resolution. / OR / Haue among you now, Widowes or Maydes, / For I come a woing as Fancie perswades. / I must haue a Wife, be she Older or Younger, / For I cannot, nor will not lye alone any longer» (1629?), PL, Pepys 1.232-1.233, *EBBA* 20105, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/20105/citation> (09.05.2018).

«A Caueat or VVarning. / For all sortes of Men both young and olde, to auoid the / Company of lewd and wicked Woemen» (1620?), PL, Pepys 1.46-1.47, *EBBA* 20217, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/20217/citation> (22.10.2018).

«A Copy of VERSES / OF A / Baker and a Mealman: / Giving an Account of their subtle Intreagues with their Mi- / stresses, and how the Mealman got his Maid with Child» (1690-1700?), BL, Pepys 3.72, *EBBA* 21071, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/21071/citation> (29.11.2019).

«A DIALOGUE / BETWEEN / A Baker and his Wife, living near Lambath Mash, / in Lambeth Parish, in the County of Surry:» (1690-1700 ?), PL, Pepys 4.147, *EBBA* 21811, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/21811/citation> (30.10.2018).

«A FAIRING / For Young-Men and Maids: / If you'l take my advice, / this I would have you do, / Then every Young-man take his Lass, and drink one Pot or two» (1685-1688), PL, Pepys

3.131, *EBBA* 21141, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/21141/citation>, «A FAIRING / For Young-Men and Maids...» (1685-1688), NLS, Crawford, EB.137, *EBBA* 32825, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/32825/citation>, «A FAIRING / For Young-Men and Maids...» (1685-1688), HLHU, Huth EBB65H, *EBBA* 35171, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/35171/citation>, «A FAIRING / For Young-Men and Maids...» (1685-1688), PL, Roxburghe 2.162-2.163, *EBBA* 30640, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/30640/citation> (24.08.2014).

«A Godly Warning for all Maidens, by the exam / ple of Gods Judgement shewed on one Jermans Wife of Clifton, in the / County of Nottingham, who lying in Child-bed, was born away, / and never heard of after» (1686-1688), PL, Pepys 1.504-505, *EBBA* 20238, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/20238/citation> (09.05.2018).

«A good Wife, or None» (1624-1680?) BL, Roxburghe 1.140-141, *EBBA* 30086, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/30086/citation> (24.05.2018).

«A HUE and CRY / AFTER / A Man=Midwife, / Who has Lately DELIVER'D the / Land-Bank / OF THEIR / MONEY», (1699), HLHU, Houghton Library EB65, *EBBA* 34406 <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/34406/citation>. «A HUE and CRY / AFTER / A Man=Midwife...» (1699), NLS, Crawford EB.623, *EBBA* 33185, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/33185/citation> (03.08.2018).

«A Jobb for a Journeyman-Shoomaker, / With a Kind-hearted Seamans Wife, his Landlady: / She was his loving Landlady, / And she would well afford / To give him Cloaths and Money too / and also Bed and Board» (1670-1702?), PL, Pepys 4.180, *EBBA* 21842, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/21842/citation> (24.02.2019).

«A Lamentable Ballad of the Ladies Fall. / Declaring how a Gentlewoman through her too much trust came to her end, and how / her Lover slew himself» (1674-1679), BL, Roxburghe 3.148-3.149, *EBBA* 30454, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/30454/citation> (25.07.2018).

«A Lamentable Ballad of the LADY's Fall» (1720?), BL, Roxburghe 3.570-3.571, *EBBA* 31270, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/31270/citation> (03.08.2018).

«A Lamentable BALLAD of the Tragical End of / A Gallant LORD and Virtuous LADY / Together with the Untimely Death of their two Children, / Wickedly performed by a heathenish and blood-thirsty BLACKAMoor, their Servant. / The like of which Cruelty and Murder was never before heard of» (?), HLHU, Miscellaneous EB75 P4128C no.149, *EBBA* 34453, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/34453/citation>. «A Lamentable Ballad...» (1799-1820?), Chetham's Library, Halliwell-Phillips, H.P.193, *EBBA* 36169, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/36169/citation>. «A Lamentable BALLAD...» (?), HLHU, Miscellaneous EB75 P4128C no.109, *EBBA* 34451, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/34451/citation>. «A Lamentable BALLAD...» (?), HLHU, Miscellaneous EB75 P4128C no.110, *EBBA* 34452, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/34452/citation>. «A Lamentable BALLAD...» (1728-1763?), BL, Roxburghe 3.520-521, *EBBA* 31227, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/31227/citation>. «A Lamentable Ballad...» (1790-1812?), HL, Miscellaneous 85284, *EBBA* 32532, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/32532/citation>. «A Lamentable BALLAD...» (1730-1769?), HL, Miscellaneous 289769, *EBBA* 32501, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/32501/citation>. «A Lamentable Ballad...» (1686-1688), PL, Pepys 1.546-547, *EBBA* 20261, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/20261/citation>. «A Lamentable Ballad...» (1686-1693?), BL, Roxburghe 1.220-221, *EBBA* 30157, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/30157/citation>. «A Lamentable Ballad...» (1684-1695?), NLS, Crawford 669, *EBBA* 33307, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/33307/citation>. «A Lamentable Ballad...» (1693-1695?), NLS, Crawford 668, *EBBA* 33305, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/33305/citation>. «A Lamentable ballad...» (1658-1664?), UGL, Euing 197, *EBBA* 31955,

<https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/31955/citation>: «A LAMENTABLE BALLAD...» (?), NLS, Crawford 670, *EBBA* 33308, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/33308/citation>: «[A Lamentable B]allad...» (1663-1674), UGL, Euing 284, *EBBA* 31898, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/31898/citation> (19.10.2017)

«A Leicester-shire Frolick; Or, The valiant Cook-Maid. / Being a merry composed Jest of Five Taylors that had been at work till their Wages came to 5 / pounds, likewise a merry conceited Cook-maid that lived in the house, went to her Master and / desired him to lend her a horse, and she would venture her skill to take the 5 pound from these / five Taylors, without either Sword or Pistol, in a jesting way, to make her Master some sport / and to show her valour: her Master loving mirth more than sadness, agreed to it: so a Horse / was saddled, and other things to disguise her self, because she might not be known: away she / went (it being in the Evening) and met them before they got home, with nothing in her hand / but a black pudding, the faint-hearted Taylors delivered her their money very quietly, for fear / they should a been shot through with a Black pudding, and what followed after is expressed in / this following Ditty» (1672-1696?), NLS, Crawford EB.589, *EBBA* 33024, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/33024/citation> (16.02.2019).

«A Looking glasse for Corne-hoorders, / By the example of Iohn Russell a Farmer dwelling at St Peters / Chassant in Buckingham shire, whose Horses sunke into the / ground the 4 of March 1631» (1631), PL, Pepys 1.148-1.149, *EBBA* 20065, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/20065/citation> (11.09.2018)

«A Looking=glass for a covetous Miser: / OR, / Comfort to a Contented minde. / Being a serious discourse between a Rich Miser in the / West Country, and a poor Husband-man, as they / accidentally met upon the way: Their dispute being / so tedious, and of so great concernment, A neigh- / bour of theirs hearing them, took pains to write / down the subject of their discourse, after he had / heard what had befallen to the Rich-man; He sent / a Letter to a friend of his in London, and desired / that he would get it Printed for an example to all / unthankful men» (1678-1688?), NLS, Crawford EB.259, *EBBA* 33461, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/33461/citation>: «A Looking=glass for a covetous Miser...» (1678-1688), PL, Pepys 2.19, *EBBA* 20644, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/20644/citation>: «A Looking=glass for a covetous Miser...» (1678-1688), HLHU, EBB65H, 1.151, *EBBA* 35240, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/35240/citation>: «A Looking=glass for a covetous Miser...» (1678-1688?), BLML, 2000 Folio 6 234, *EBBA* 35945, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/35946/citation> (18.09.2018).

«A Looking-Glass for Ladies, / OR, / A mirrour for married-women. / Lively setting forth the rare Constance, Chastity, Patience, and purity of Penelope the / Wife of Ulisses, one of the Grecian Generals, who during the Ten Years absence of her / Husband at the siege of Troy, was solicited, and importun'd, by numbers of Emminent / Suitors; who attempted her chastity, and endeavoured to violate her Honour, but never / could prevail. She addicted her self wholly to Charity, and good Housewifery, until her / Husbands return. Which may serve as a Pattern for all Ladies, Gentlewomen, and others to / Imitate her vertuous Example» (1674-1679?), HLHU, Huth EBB65H, *EBBA* 35243, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/35243/citation>, «A Looking-Glass for Ladies...» (1674-1679), PL, Pepys 4.81, *EBBA* 21745, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/21745/citation>, «A Looking-Glass for Ladies...» (1674-1679?), NLS, Crawford EB.1308, *EBBA* 33974, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/33974/citation>, «A Looking-Glass for Ladies...» (1674-1679), BL, Roxburghe 2.284-2.285, *EBBA* 30741, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/30741/citation> (24.08.2018).

«A Mad MARRIAGE; / Or, The Female Fancy of Debtford. / Being an Account of one Margaret a Carpenters Wife, (who to salve up the Credit of a / servant named Mary, who had

been dabling with Cn---- Parsons a Seaman, who soon after / left her and went to Sea) dressed her self in Mans Cloaths and was Married to the said / Mary, to prevent the shame of a crackt Maiden-head» (1671-1702), BL Roxburghe 2.360-2.361, *EBBA* 30800, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/30800/citation> (10.10.2018).

«A merry Dialogue betwixt a married man and his wife, / concerning the affaires of this carefull life» (1619-1629?), BL, Roxburghe 1.266-267, *EBBA* 30190, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/30190/citation> (24.5.2018).

«A merry new Ballad, both pleasant and sweete, / In praise of the Black-Smith, which is very meete» (1635), BL, Roxburghe 1.250-1.251, *EBBA* 30173, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/30173/citation> (18.12.2018).

«A most excellent and vertuous Ballad of the Patient Grissell» (1602-1858?), BL, Roxburghe 1.302-1.303, *EBBA* 30210, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/30210/citation> · «A most excellent...», (1624?), PL, Pepys 1.34-1.35, *EBBA* 20160, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/20160/citation> · «An Excellent BALLAD / OF / Noble Marquess and Patient Grissel» (1687-1732), HLHU, Hazlitt EC65 1.112-1.113, *EBBA* 35510, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/35510/citation> · «An Excellent BALLAD / OF A / Noble...» (1701?), BL, Roxburghe 3.312, *EBBA* 31042, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/31042/citation> · «An Excellent BALLAD / OF THE...» (?), BL, Roxburghe 3.312, *EBBA* 31393, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/31393/citation> · «An Excellent BALLAD of / Noble...» (1684-1695?), NLS, Crawford EB.876(1), *EBBA* 33583, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/33583/citation> · «An Excellent BALLAD of / The Noble...» (1730-1769?), BL, Roxburghe 3.310-3.311, *EBBA* 31040, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/31040/citation> · «An Excellent BALLAD, of / The Noble...» (1725-1769), HL, Miscellaneous HEH 289748, *EBBA* 32471, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/32471/citation> · «An Excellent Ballad of Patient Grissel» (1658-1664), UGL, Euing Ballads 85, *EBBA* 31768, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/31768/citation> · «An Excellent Ballad of...» (1684-1686), PL, Pepys 1.520-1.521, *EBBA* 20247, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/20247/citation> · «PATIENT GRISSEL / AND / A Noble MARQUESS» (?), NLS, Crawford EB.877, *EBBA* 33584, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/33584/citation> · «Patient Grissel. / An Excellent BALLAD» (?), NLS, Crawford EB.878, *EBBA* 33585, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/33585/citation> (08.01.2020).

«A new Ballad intituled, I haue fresh Cheese and Creame» (1620?), PL, Pepys 1.340, *EBBA* 20013, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/20013/citation> (19.03.2019).

«A New BALLAD of / The Midwives Ghost: / Who appeared to several People in the House where she formerly lived in Rotten- / Row in Holbourn, London, who were all afraid to speak unto her; but she grow- / ing very Impetuous, on the 16th of this Instant March, 1680, declared her mind / to the Maid of the said House, who with an Unanimous Spirit adhered to her, / and afterwards told it to her Mistris, how that if they took up two Tiles by the / Fire-side, they should find the Bones of Bastard-Children that the said Midwife / had 15 years ago Murthered, and that she desires that her Kinswoman Mary / should see them decently Buried; which accordingly they did, and found it as / the Maid had said. The Bones are to be seen at the Cheshire-Cheese in the said / place at this very time, for the satisfaction of those that believes not this Relation» (1680), PL, Pepys 2.145, *EBBA* 20763, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/20763/citation> (03.08.2018).

«A New Ballad of the Protestant Joyner. / Or of Colledges Lamentation, / since his Condemnation» (1651-1686 ?), HLHU, EBB65, *EBBA* 34581, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/34851/citation> (27.01.2018).

«A New Ballad, / CALLED / The Husbandmans Delight: / OR, / A SONG in the praise of STRAVV» (1688), PL, Pepys 4.317, *EBBA* 21979, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/21979/citation> (18.09.2018).

«A new Ballad, intituled, A Warning to Youth, shewing the lewd life of a Marchants Sonne of London, and / the miserie that at the last he sustained by his riotousness» (1619-1629 ?) Roxburghe 1.447, *EBBA* 30301, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/30301/citation> (27.05.2019).

«A New Copy of Verses, Containing / A Catalogue of Taylors / Which will be Exposed to Sale by Auction, at the Sign of the / Six Cross Cucumbers and Cuckolds-Cap near Cabbage-Court, the Sale beginning on Monday / next by Nine in the Morning, and to continue till all be dispos'd of» (1691), PL, Pepys 5.433, *EBBA* 22355 <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/22355/citation> (16.02.2019).

«A New SONG call'd / The Churlish Husband» (1770?), BL, Roxburghe 3.536, *EBBA* 31237, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/31237/citation> (28.08.2019).

«A New Song to drive away cold VVinter, / Between Robin Hood and the Jovial Tinker. / How Robin by a wile, the Tinker did cheat, / But at the length, as you shall hear, the Tinker did him beat; / Where by the same, they did then agree, / They after liv'd in love and unity» (1660-1700 ?), BLML, Michell-Jolliffe 2000 Folio 6 308, *EBBA* 35985, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/35985/citation> «A New Song to...» (1684-1686), PL, Pepys 2.107, *EBBA* 20729, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/20729/citation> «A New Song to...» (1678-1680), BL, Roxburghe 3.22-3.23, *EBBA* 30379, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/30379/citation> (06.01.2018).

«A New SONG, / CALL'D / The Bakers Frolick, / OR / Jenny the Town Jilt» (?), BL, Pepys 5.207, *EBBA* 31638, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/31638/citation> (29.11.2019).

«A New-Fashioned Marigold. / Or, A dainty New-Fashion devised for Tom Stitch the Taylor. / Then listen to my song a while, / I'm sure here's that will make you smile» (1674-1679), PL, Pepys 4.98, *EBBA* 21762, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/21762/citation> «A New-Fashioned Marigold...» (1674-1679?), NLS, Crawford EB.1152, *EBBA* 33868, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/33868/citation>, (16.02.2019).

«A pleasant new Ballad of King Edward the fourth, and a Tanner of Tamworth, / as he rode a Hunting with his Nobles to Drayton-Basset» (1681-1684), PL, Pepys 2.129, *EBBA* 20749, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/20749/citation> · «A pleasant new Ballad ...» (1674-1679), UGL, Euing 273, *EBBA* 31887, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/31887/citation> «A pleasant new Ballad ...» (1658-1664), UGL, Euing 274, *EBBA* 31888, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/31888/citation> (15.02.2019).

«A pleasant new ballad of the Miller of Mansfield in Sherwood, and K. Henry the second, and how he was lodged at the Millers house, and of their pleasant communication» ḡ «The miller» (1658-1763?), *BBO* Roud Number V1474, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V1474> (10.12.2018).

«A Pleasant New BALLAD: Being a merry Discourse between a / Country Lass & a young Taylor: / SHEVVING / How the Taylor lost his plight and pleasure / His Yard not being, by the Standard, Measure» (1672-1696?), BL, Roxburghe 2.80, *EBBA* 30552, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/30552/citation> (16.02.2019).

«A pleasant new Dialogue: / OR, / The discourse between the Serving-man and the Husbandman. / The lofty pride must bated bee, / And praise must goe in right degree» (1624-1680 ?),

BL, Roxburghe 1.98-1.99, *EBBA* 30066, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/30066/citation> (18.09.2019).

«A pleasant new Songe / of a iouiall Tinker» (1616), PL, Pepys 1.460-1.461, *EBBA* 20215, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/20215/citation> (06.02.2019).

«A Portion for an Apothecary, / Or, The Apothecaries portion, / This ditty doth Concern a matter Rare, / Ther's few or none may with the same Compare, / It may be term'd a Net, a Snare, or Iin / That's only set to catch young Wood-cocks in / Then let no silly bird here at be leering, / For when 'tis Sung you'll say 'tis worth the hearing», (1644-1682 ?), UGL, Euing 279, *EBBA* 31893, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/31893/citation> (31.08.2018).

«A Table of good Nurture: / Wherin is contained a Schoole-masters admonition to his Schollers to learne / good manners: the Father to his Children to learne vertue: and the Hous- / houlder to his Seruants to learne godlinesse» (1601-1640;), BL, Roxburghe 1.402-1.403, *EBBA* 30276 <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/30276/citation> (26.06.2018).

«A true and Tragical SONG, concerning Captain JOHN / BOLTON, of Bulmer, near Castle-Howard, who after a Trial of Nine Hours, at York-Castle, on Monday the 27th of / March, 1775, for the wilful Murder of ELIZABETH RAIN- / BOW, an Ackworth Girl, his Apprentice; was found Guilty, and / immediately received Sentence to be executed at Tyburn near York / on Wednesday following, but on the same morning he strangled himself / in the Cell where he was confined, and so put a period to his wicked / and desperate Life. / His Body was then pursuant to his Sentence, / given given to the Surgeons at York Infirmary to be dissected and anatomized» (1775?), BL, Roxburghe 3.453, *EBBA* 31133, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/31133/citation> (17.06.2018).

«A Warning and good Counsel to the / WEAVERS» (1688), PL, Pepys 4.356, *EBBA* 22020, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/22020/citation> (28.08.2018).

«A WARNING for Married VVomen. / Being an Example of Mrs. Jane Reynolds (a West-country Woman) born near Plimouth, / who having plighted her Troth to a Seaman, was afterwards married to a Carpenter, / and at last carried away by a Spirit, the manner how shall presently be recited» (1693-1695?), NLS, Crawford EB.1114, *EBBA* 33773, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/33773/citation>: «A WARNING for Married VVomen...» (1693-1695?), HLHU, EBB65, *EBBA* 35066, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/35066/citation>: «A Warning for Married Women...» (1650?), BL, Roxburghe C.20.f.7.502, *EBBA* 30338, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/30338/citation>: «A Warning for Married Women...» (1687-1732?), HLHU, Hazlitt EC65, 1.78-1.79, *EBBA* 35484, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/35484/citation>: «A Warning for Married Women...» (1686-1688), PL, Pepys 4.101, *EBBA* 21765, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/21765/citation>: «A warning for married Women...» (1658-1664?), UGL, Euing 377, *EBBA* 31991, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/31991/citation>: «A WARNING for Married WOMEN...» (1696-1709?), UGL, Euing 378, *EBBA* 31993, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/31993/citation> (11.10.2018).

«A Woman's Work is never done / Here is a Song for Maids to sing, / Both in the Winter and the Spring; / It is such a pretty conceited thing, / Which will much pleasure to them bring. / Maids may sit still, go, or run, / But a Womans work is never done» (1654-1663 ?), BL, Roxburghe 1.534-535, *EBBA* 30355, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/30355/citation> (25.08.2017)

«Advice to Batchelors, / OR, / The Married Mans Lamentation. / Take heed you that unmarried are, / how you do make your choice; / But if a good Wife you do find, / 'twill make

your heart rejoyce.» (1671-1702), BL, Roxburghe 2.7, *EBBA* 30108 <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/30108/citation> «Advice to Batchelors, / OR, / The Married Mans Lamentation. / Take heed you that unmarried are, / how you do make your choice; / But if a good Wife you do find, / 'twill make your heart rejoyce.» (1671-1702?), BL, Roxburghe 4.7, *EBBA* 30884, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/30884/citation> (24.05.2018).

«Advice to the Maidens of LONDON: / To Forsake Their / Fantastical TOP-KNOTS; / Since they are become so Common with Billings-gate Women, and the Wenches that cryes / Kitchin-Stuff: Together with the Wanton Misses of the Town.», (1685-1688), PL, Pepys 4.365, *EBBA* 22029, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/22029/citation> (26.05.2018).

«An Amorous Dialogue between John and his Mistris. Being a compleat and true Relation of some merry passages between the Mistris and her Apprentice, who pleased her so well, that she rewarded him with fifty broad pieces for his pains. Here by this Dialogue you may discern, / While old Cats nibble Cheese the young ones learn.» (1672-1696?), BL, Roxburghe 2.12, *EBBA* 30117 <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/30117/citation> «An Amorous Dialogue between John and his Mistris...» (1672-1696?), NLS, Crawford. EB.252, *EBBA* 33329 <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/33329/citation> «An Amorous Dialogue between / John and his Mistris...» (1672-1696?), HLHU, Houghton 1.97, *EBBA* 35290, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/35290/citation> (17.06.2018).

«An ANSWER / TO THE / Poor Whore's Complaint, / In a Letter, from a Bully Spark of the Town, to / Mistress Nell, the common Crack of Fleet-street; containing / his Sorrow for her sad Complaint» (1684-1700?), PL, Pepys 5.407, *EBBA* 22329, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/22329/citation> (22.10.2018).

«An ANSWER to the / Bonny SCOT; / Or, The Sorrowfull Complaint of the Yielding LASS. / In Care, and Grief, without Relief, / this yielding Lass was left; / In this Distress, and Heaviness / she was of Hopes bereft» (1672-1696?), BL, Roxburghe 2.13, *EBBA* 30119, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/30119/citation> «An ANSWER to the / Bonny SCOT...» (1685-1688), NLS, Crawford EB.176, *EBBA* 33097, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/33097/citation> «An ANSWER to the / Bonny SCOT...» (1685-1688), HLHU, Houghton 25242.67, *EBBA* 35259, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/35259/citation> (24.08.2018).

«An ANSWER to the / Praise of Good Husbands; / OR, / The Dutiful Daughters Fortunate marriage. / Her tender Mother she obey'd, / who did good counsel give / And was resolv'd to live a maid, / while she might happy live, / In love free from all care and strife, / in this she's not to blame, / For now she is a Merchants wife, / and lives in worthy fame» (1685-1688), PL, Pepys 4.89, *EBBA* 21753, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/21753/citation> (20.07.2019).

«AN Epilogue to the French Midwife's Tragedy, / Who was Burnt in Leicester-Fields, March 2. 1687/8. / FOR THE / Barbarous Murder of her Husband Denis Hobry» (1688), HLHU, Bute 3.55, *EBBA* 34437, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/34437/citation> (03.08.2018).

«An Excellent Ballad of George Barnwel an Apprentice in London, who was undone by a Strumpet, who thrice Robbed his Master, and Murdered / his Uncle in Ludlow» (1684-1686), PL, Pepys 2.158-2159, *EBBA* 20778, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/20778/citation> «An excellent Ballad of George Barnwel an Apprentice of London...», (1658-1664), UGL, Euing 81, *EBBA* 31764, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/31764/citation> «An Excellent Ballad of George Barnwel, an Apprentice of London...» (1674-1679), BL, Roxburghe 3.26-3.27, *EBBA* 30382, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/30382/citation> «An excellent BALLAD of GEORGE BARNWELL, an Apprentice in the City of LONDON...», (1693-1694?), NLS,

Crawford EB.66, *EBBA* 32718, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/32718/citation> (31.05.2018).

«An Excellent new Ballad, Entituled Doll the Dair[y] / Maid, or the Dovenshire Damsel's Resolution [to] / Marry, together with her fierce Encounter wi[th] / the Taylor, Miller, &c.» (?), NLS, Rare Books I.262, *EBBA* 34224, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/34224/citation> (14.04.2019).

«An Excellent New Play-House Song, Call'd, / The Bonny Milk-Maid» (1683-1703 ?), PL, Pepys 3.36, *EBBA* 21062, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/21062/citation>; «...The Bonny Milk-Maid» (?), NLS, Crawford EB. 1377, *EBBA* 33830, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/33830/citation>; «...The Bonny Milk-Maid» (1690-1700 ?), PL, Pepys 5.221, *EBBA* 22056, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/22056/citation>; «...The Bonny Milk-Maid» (1684-1695), NLS, Crawford EB. 1376, *EBBA* 3829, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/33829/citation> (26.09.2018).

«An Excellent New SONG, / CALL'D, / Fox-Hall Frolick, / Shewing how lusty Luky Courted a Maid in Fox-Hall, / but was lately unhappily catch'd by his Mother in / Patty's Bed, whilst Robby the Cobler her Husband is / on Shipboard» (1687-1691), PL, Pepys 5.208, *EBBA* 22043, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/22043/citation> (24.02.2019).

«Anne VVallens Lamentation, / For the Murthering of her husband Iohn Wallen a Turner in Cow-lane neere Smith- / field; done by his owne wife, on satterday the 22 of Iune. 1616. / who was burnt in Smithfield the first of Iuly following» (1616), PL, Pepys 1.124-125, *EBBA* 20053, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/20053/citation> (13.03.2019).

«April Horse RACE: / OR, THE / Prodigal BAKER, / Beaten in a Horse Race on the Twelfth of April, behaving lay'd Four hun- / dred Guineas to Seventeen, which Wager he lost, to the laughing Satis- / faction of the People.» (?), NLS, Crawford EB.1381, *EBBA* 33833, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/33833/citation> (12.12.2018).

«God Speed the Plow, And Bless the Corn-Mow. / A Dialogue between / The Husband-man and Serving-man. / The Serving-man, the Plow man would invite / To leave his Calling, and to take Delight; / But to that, by no means will agree, / Left he thereby should come to Beggary. / He makes it plain appear, a Country Life / Doth far excel; and so they end the Strife.» (1678-1688), NLS, Crawford 845, *EBBA* 33484, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/33484/citation>; «God Speed the Plow...» (1675?), BL, Roxburge 2.188, *EBBA* 30659, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/30659/citation>; «God Speed the Plow...» (1684-1686), PL, Pepys 4.272, *EBBA* 21933, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/21933/citation>; «God Speed the Plow...» (1684-1686?), NLS, Crawford EB.846, *EBBA* 33485, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/33485/citation>; «God Speed the Plow...» (1647-1665?), UGL, Euing 127, *EBBA* 31835, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/31835/citation> (26.06.2018).

«Good Ale for my money. / The Good-fellowes resolution of strong Ale, / That cures his nose from looking pale» (1645?), BL, Roxburge 1.138-139, *EBBA* 30085, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/30085/citation> (15.03.2018).

«Grist ground at Last. / OR, / The Frolick in the Mill. / Millers that grind each pretty Lasses Grist, / Consider now how many you have kist: / And see if any with kind Molly can / Compare: if not, pray all from hence be gone. / Yet stay and hear the Song, 'tis rare and new; / And Millers know such things are often true.» (1684-1686?), NLS, Crawford EB.416, *EBBA* 32751, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/32751/citation>; «Grist ground at Last...» (1684-1686), PL, Pepys 3.110, *EBBA* 2115, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/21115/citation>

«Grist ground at Last...» (1684-1686 ?), HLHU, Huth EBB65H, *EBBA* 35220, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/35220/citation> (10.12.2018).

«Have You any Work for a COOPER? / OR, A / COMPARISON / Betwixt a Cooper's, and a Joyner's Trade, / Wherein their Qualities are both display'd: / But still the Cooper, as you Here may find, / The Joyner does Excell in ev'ry Kind» (1681), HLHU, EBB65, *EBBA* 34794, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/34794/citation>, «Have You any Work for a COOPER?...» (1681), HL, Bindley (formerly Luttrell), HEH 135854, *EBBA* 32301 <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/32301/citation>, Have You any Work for a COOPER?...» (1681), BLML, Broad­sides By6, *EBBA* 35553, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/35553/citation> (04.10.2018).

«Have You any Work for a COOPER? / OR, A / COMPARISON / Betwixt a Cooper's, and a Joyner's Trade, / Wherein their Qualities are both display'd: / But still the Cooper, as you Here may find, / The Joyner does Excell in ev'ry Kind» (1681), HLHU, EBB65, *EBBA* 34794 <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/34794/citation>; «Have You any Work for a COOPER?...» (1681), HL, Bindley (formerly Luttrell), HEH 135854, *EBBA* 32301 <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/32301/citation>; «Have You any Work for a COOPER?...» (1681), BLML, Broad­sides By6, *EBBA* 35553, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/35553/citation> (04.10.2018).

«HELLS Nightwalker: / OR, / The Devil in Petticoats. / Being a dismal Ditty concerning two Gentlemen, / who went to pick up a fine Lady, as they thought, walking in Covent-Garden, and after- / wards over a Glass of wine, cast Lots who should lye with her that night, but that Gen- / tleman, on whom the fatal Lot fell, was hurry'd away in the night and never since / heard on, The Lady being supposed to be a Devil, it being a timely warning to all peo- / ple of that abominable Sin of Whoredom» (1690-1700), NLS, Crawford EB.441, *EBBA* 32797, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/32797/citation> (22.10.2018).

«Here, Here, Here is Pig and Pork: / OR, / (A Catholick Tradition) / SHEVVing / How a lustfull Roman Bore / Made a delicate Piggin Riggin a Catholick VVhore; / Whereby you may see, if you are not stark blind, / That the Priests will never Marry while some Wives are so kind. / Giving an Account of Father Wifely, the Popish Bishop of Kildare in Ireland, / and a Shop-keeper's VVife in High=street, Dublin» (1689), PL, Pepys 2.315r, *EBBA* 20933, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/20933/citation> (14.03.2019).

«I Father a Child that's none of my own, / BEING / The SEAMANS Complaint, / Who took a Whore instead of a Saint. / Shewing, That whilst he was Trading Seven Years from Port to Port at Sea, and brought / home great Wealth; his Wife in the mean time by Trading in the Low Countries, got a / Mischance, fell down and broke her --- Elbow: above all praising the Innocence of a Coun- / try Life», (1672-1696), NLS, Grawford EB.627, *EBBA* 33187, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/33187/citation>; «I Father a Child...» (1672-1696 ?), HLHU, 25242.67, 1.65, *EBBA* 35301, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/35301/citation>; «I Father a Child...» (1672-1696 ?), BL, Roxburghe 2.225, *EBBA* 30686, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/30686/citation> (27.05.2019).

«Innocent Shepherd and the Crafty Wife / Or, A Dialogue between a Shepherd and his Love. / Brethren, see here what some are Born unto, / If it's your Birth right, what should Women do? / Kind things they think, they do all for the best, / But so or not, we must Contented rest» (1685-1688), PL, Pepys 3.209, *EBBA* 21222, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/21222/citation> (16.03.2018).

«John's Earnest Request: / OR, / Betty's compassionate Love extended to him in a time of Distress. / Late in the Night, when all was fast, / John came in both cold and wet, / And after

some few words were past, / her Lover in she let» (1685-1688), PL, Pepys 3.62, *EBBA* 21060, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/21060/citation> (27.05.2019).

«Jolly Ralph the Joyner, / OR, / Kind Kate the Cookmaid. / Sweet Kate and Ralph secure and safe / In folded Arms they lay, / And spent the night in sweet delight, / Till almost break of day» (1671-1702?), PL, Pepys 3.176, *EBBA* 21189, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/21189/citation> (17.12.2018).

«LONDON's New CRY: / OR TE / Dumpling Woman's Delight, / ith an Account of the Miraculous Cures, wrought / upon old and young Men and Women, by the Vertue of, The / diddle, didle Dumplings of London» (1690-1700 ?), NLS, Crawford EB.400, *EBBA* 33215, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/33215/citation> (19.03.2019).

«NELL's humble Petition: / OR, / The Maidens kind and courteous Courtship to honest John the Joyner, / whose Love she earnestly desired» (1675-1696?), PL, Pepys 3.79, *EBBA* 21080, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/21080/citation> (17.12.2018).

«NEPTUNE's Raging FURY. / OR, / The Gallant Seaman's SUFFERINGS. / Being a Relation of their Perils and Dangers, and of the extraordina- / ry Hazards they undergo in their noble Adventures. Together / with their undaunted Valour, and rare Constancy in all their Ex- / tremities; and the manner of their rejoycing on Shore at their re- / turn Home» (1714-1724?), NLS, Crawford EB.1400, *EBBA* 33926, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/33926/citation>. «Neptune's raging Fury...» (1728-1763?), BL, Roxburghe 3.754-3.755, *EBBA* 31462, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/31462/citation>. «Neptune's Raging Fury...» (1693-1685?), NLS, Crawford EB.1399, *EBBA* 33925, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/33925/citation>. «Neptune's Raging Fury...» (1693-1695?), HLHU, EBB65, *EBBA* 35142, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/35142/citation>. «Neptune's Raging Fury...» (1693-1685?), BL, Roxburghe 2.543 (verso), *EBBA* 31143, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/31143/citation>. «Neptune's Raging Fury...» (1684-1686), PL, Pepys 4.201, *EBBA* 21863, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/21863/citation> (04.09.2018).

«Newes from Hide-Parke. / OR / A very merry Passage which happened betwixt a No[r]th Country Gentleman, and a very Gaudy / Gallant Lady of pleasure, whom he took up in the Parke, and conducted her (in her own Coach) / home to her Lodgings, and what chanced there, if you'l venture Attention the Song will / declare» (1647-1665?), NLS, Crawford EB.981, *EBBA* 33597, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/33597/citation>. «News from Hide-Park...» (1663-1674), UGL, Euing Ballads 250, *EBBA* 31799, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/31799/citation>. «News from Hide-Park...» (1682?), BL, Roxburghe 2.379, *EBBA* 30814, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/30814/citation>. «News from Hide-Park...» (1663-1674), NLS, Crawford EB.982, *EBBA* 33598, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/33598/citation>. «News from Hide-Park...» (1681-1684), PL, Pepys 3.257, *EBBA* 21271, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/21271/citation> και «Nevvs from Hide-Parke...» (1647-1665?), BL, Luttrell Ballads 2.147, *EBBA* 36534, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/36534/citation> (22.10.2018).

«Old England's New Save'=all: / OR, / The Boasting Farmer's Vain-glory. / Together with the Merchant, Weaver, and Taylor's Lamentation: / Concluding with Honest Tom the Cobler's Resolution» (1672-1696?), PL, Pepys 4.327, *EBBA* 21990, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/21990/citation> (24.04.2019).

«Poor Tom the Taylor / His Lamentation. / Giving an Account how he pickt up a Miss near the Maypole in the Strand, and also how / he handed her to the Fair, where he treated her very generously, but according to the / old Proverb, sweet meat must have sower sauce, for while he was safe a snoring in Bed / she very dexterously picked his pocket, leaving him to pay the Reckoning, without / ever a penny in his Purse. This unfortunate disaster may well be a

warning to all the / Taylors in or about London to forsake their old accustomed tricks, setting poor Tom be- / fore them as an Example» (1684), PL, Pepys 3.336, *EBBA* 21351, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/21351/citation> «Poor Tom the Taylor / His Lamentation...» (1672-1702?), NLS, Crawford EB.1206, *EBBA* 33858, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/33858/citation> «Poor Tom the Taylor / His Lamentation...» (1671-1702 ?), BL, Roxburge 4.27, *EBBA* 30945, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/30945/citation> «Poor Tom the Taylor / His Lamentation...» (1685?), BL, Roxburge 2.263, *EBBA* 30720, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/30720/citation> (12.04.2019).

«Proper new Ballad in praise of the gallant Weavers» (?), NLS, Rosebery Ry.III.a.10(23), *EBBA* 34248, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/34248/citation> (24.04.2019).

«Robin Hood and the Bishop / [H]ow Robin Hood went to an Old VVomans House and changed Cloaths with her, to escape from the Bi- / shop; and how he robbed him of all his Gold, and made him Sing Mass» (1684-1685?), PL, Pepys 2.122, *EBBA* 31630, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/31630/citation> «Robin Hood and the bishop...» (1674-1679), UGL, Euing 303, *EBBA* 31720, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/31720/citation> «Robin Hood and the bishop...» (1696-1709?), BL, Roxburghe 1.362-1.363, *EBBA* 30245, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/30245/citation> (13.08.2018).

«Robin Hood and the Shepherd. / Shewing how Robin Hood, Little John, and the Shepherd, fought a sore COMBAT» (1680-1720 ?), BL, Roxburghe 3.284-3.285, *EBBA* 31019, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/31019/citation> «Robin Hood and the Shepherd...» (1641-1703), PL, Pepys 2.115, *EBBA* 20737, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/20737/citation> «Robin Hood and the Shepherd...» (1685 ?), BL, Roxburghe 2.392, *EBBA* 30826, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/30826/citation> «Robin Hood and the Shepherd...» (1641-1703 ?), NLS, Crawford EB.27, *EBBA* 32669, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/32669/citation> «Robin Hood and the Shepherd...» (1641-1703 ?), HLHU, 25242.67 2.159, *EBBA* 35348, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/35348/citation> (16.08.2018).

«Robin Hood and the Tanner. / Or, Robin Hood met with his Match : A merry and pleasant Song.Relating the gallant and fierce / Combate between Arthur Bland, a Tanner of Nottingham, and Robin Hood the greatest Ar- / cher in England» (1693-1694 ?), UGL, Euing 304, *EBBA* 31721, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/31721/citation> «Robin Hood and the Tanner...» (1681-1684), PL, Pepys 2.111, *EBBA* 20733, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/20733/citation> «Robin Hood and the Tanner...» (1693-1694?), BLML, Michell-Jolliffe 2000 Folio 6 606, *EBBA* 35983, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/35983/citation> «Robin Hood and the Tanner...» (1693-1694?), NLS, Crawford EB.665, *EBBA* 33283, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/33283/citation> (15.02.2019).

«Robin Hood's Golden Prize: / Shewing how he Robbed two Priests of five Hundred pound» (1641-1703?), PL, Pepys 2.114, *EBBA* 20736, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/20736/citation> (12.08.2018).

«Rocke the Babie Joane: / OR, / Iohn his Petition to his louing Wife Ioane, / To suckle the Babe that was none of her owne» (1632?), PL, Pepys 1.396-1.397, *EBBA* 20184, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/20184/citation> (25.07.2018).

«Room for a Jovial Tinker, Old Brass to mend. / OR, Here is a Tinker full of Mettle, / The which can mend, pot, pan, or Kettle; / For stopping of holes is his delight, / His work goes forward day and night: / If there be any Woman brave, / Whose Couldrons need of mending have; / Send for this Tinker, ne'r deny him, / He'l do your work well if you try him: / A proof

of him, i'le forthwith show, / 'Cause you his workmanship may know» (1680-1682), PL, Pepys 3.31, *EBBA* 21026, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/21026/citation> «Room for a Jovial Tinker...» (1680-1682), NLS, Crawford EB.713, *EBBA* 33237, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/33237/citation> «Room for a Jovial Tinker...» (1658-1664), BL, Roxburghe 3.230-3.231, *EBBA* 30872, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/30872/citation> (06.02.2019).

«Round boyes indeed. / OR / The Shoemakers Holy-day. / Being a very pleasant new Ditty, / To fit both Country, Towne and Citie, / Delightfull to peruse in every degree, / Come gallant Gentlemen, hansell from you let me see,» (1632?), PL, Pepys 1.442-1.443, *EBBA* 20208, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/20208/citation> (21.02.2019).

«Sweet WILLIAM of Plymouth» (1728-1763?), BL, Roxburghe 3.332-3.333, *EBBA* 31055, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/31055/citation> (19.07.2018).

«THE Wanton Maidens Choice. / No Landed Men nor Farmers are for she, / She delights not in that Wealthy Company: / No Taylors, Joyners, Gentle-Craft, or any, / But a thumping Tinker that can pay her Cunny» (1684-1695), PL, Pepys 3.190, *EBBA* 21203, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/21203/citation> «THE / Wanton Maidens Choice...» (1684-1695), NLS, Crawford EB.548, *EBBA* 32980, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/32980/citation> «THE / Wanton Maidens Choice...» (1684-1695), BLML 2000 Folio 6 170, *EBBA* 35837, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/35837/citation> (06.01.2019).

«THE / Bloody minded Midwife, / Containing an Account of many Infants whom / she Murthur'd, or starv'd to Death, some of which were found in a / Hand-Basket above Ground, others digg'd up in a Cellar, where she / had Buried them. To the Astonishment of all Spectators» (1684-1700?), PL, Pepys 5.10, *EBBA* 22227, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/22227/citation> (02.08.2018).

«THE / Bonny SCOT: / OR, / The Yielding LASS» (1685-1688), PL, Pepys 3.84, *EBBA* 21085, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/21085/citation> «THE / Bonny SCOT...» (1685-1688), BLML, 2000 Folio 6 53, *EBBA* 35729, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/35729/citation> (24.08.2018).

«THE / COBLER's Golden Prize: / OR, THE / Translator turn'd Gentleman, / By the help of a Hundred and Fifty Guineas, which he got from a Confectio- / ner, who imploy'd him to secure it under a Step near the Cellar-window» (1690-1700 ?), NLS, Crawford EB.1124, *EBBA* 33790, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/33790/citation> (23.02.2019).

«THE / COBLER's Golden Prize: / OR, THE / Translator turn'd Gentleman, / By the help of a Hundred and Fifty Guineas, which he got from a Confectio- / ner, who imploy'd him to secure it under a Step near the Cellar-window» (1690-1700 ?), NLS, Crawford EB.1124, *EBBA* 33790, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/33790/citation> (23.02.2019).

«THE / CRUEL KNIGHT / And the Fortunate Farmer's Daughter (?), NLB, Crawford EB.653, *EBBA* 33256, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/33256/citation> (18.08.2018).

«THE / Deceitful Merchant: / OR, / The Waterman's Daughter's Wrongs redress'd by Fortune[s] / Favours, after strange and wonderful Adventures» (1683-1703?), PL, Pepys 5.249, *EBBA* 22084, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/22084/citation> (20.07.2019).

«THE / GENTLE CRAFT's COMPLAINT: / OR / The Jolly SHOE-MAKERS humble Petition to the / Queen and Parliament; with their great Hopes of the Advance- / ment of each Leather Trade» (1710 ?), BL, Roxburghe 3.662-3663, *EBBA* 31349, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/31349/citation> «THE / GENTLE CRAFT's

COMPLAINT...» (1710 ?), HLHU, Miscellaneous HEH 289736, *EBBA* 32459, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/32459/citation> (23.02.2019).

«THE / Jolly Seamens VVelfare / Upon the Ocean, Or, / The Landmens Kindness to their / WIVES in their Absence» (1691), PL, Pepys 5.362, *EBBA* 22186, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/22186/citation> (03.09.2018).

«THE / London Taylors Misfortune. / OR, / Cut-Beard-Harding chous'd by a Country Lass. / Who he pickt up in the street, and invited to the Tavern, where he intended to have left her in / Pawn for the Reckoning, but he being soon drunk dropt a sleep, at which opportunity she march'd / off with a new suit of cloaths which he was carrying home to a Gentleman; Together with six- / pence-half=penny=farthing, which is hop'd will be a warning to all Taylors how they meddle / with Women as they walk the streets» (1685-1688 ?), NLS, Crawford EB.297, *EBBA* 33637, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/33637/citation> (12.04.2019).

«THE / Love-sick Blacksmith: / OR, / The Unkind MAID / OF / Ratcliff's Cruelty» (1670-1700?), PL, Pepys 5.276, *EBBA* 22109, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/22109/citation> (27.01.2019).

«THE / Lusty Lad of London: / OR, / The pleasant Wooing betwixt brawny Will a Wine- / Cooper, and a wealthy Merchant's fair Widow» (1671-1702 ?), PL, Pepys 5.226, *EBBA* 22061, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/22061/citation> «THE / Lusty Lad of London...» (1672-1702?), NLS, Crawford EB.261, *EBBA* 33468, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/33468/citation> (20.07.2019).

«THE / MERCHANT, / A-LA-MODE» (?), NLS, Crawford EB.145, *EBBA* 32934, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/32934/citation> (20.08.2019).

«THE / Merchants Son of Exeter: / Shewing how he Courted a Mercers Daughter whom he / Pretended he dearly Loved, yet after faithful vows and solemn Engagements, he / left her and Marri'd with another, which was the cause of her Languishing to / Death» (1675-1696), PL, Pepys, 3.365, *EBBA* 21381, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/21381/citation> (20.07.2019).

«THE / MILKING PAIL» (?), NLS-Rare Books I.262 116, *EBBA* 34214, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/34214/citation> (30.08.2017).

«THE / Mournful Lady's Garland» (1750?), HL, Miscellaneous, HEH 289756, *EBBA* 32486, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/32486/citation> (25.07.2018).

«THE / Oxfordshire Damosel, / Or, The London MERCHANT'S Choice. / Her Beauty Bright was his Delight, / But yet she said him nay, / She would not yield to him the Field, / Till Marriage made the way» (1685?), NLS, Crawford EB.1158, *EBBA* 33996, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/33996/citation> «THE / Oxfordshire Damosel...» (1985?), BLML, Michell-Jollife 2000 Folio 6 70, *EBBA* 35751, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/35751/citation> (20.07.2019).

«THE / Shooe-makers Delight: / Or, A brief Account of their / MANLY ACTS / AND / Warlike Performances» (1690-1700?), PL, Pepys 5.392, *EBBA* 22211, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/22211/citation> (23.02.2019).

«THE / Sommerset-shire Damsel beguil'd; / OR, / The Bonny Baker Chous'd in his Bargain. / The Baker Wedded her in hast, / And after that was done, / She brought him e're Five months space / A Daughter and a Son» (1685-1688), PL, Pepys 4.22, *EBBA* 21689, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/21689/citation> «THE / Sommerset-shire Damsel

beguil'd...» (1685-1688), NLS, Crawford EB.169, *EBBA* 32972, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/32972/citation>: «THE / Sommerset-shire Damsel beguil'd...» (1685-1688), BLML, 2000 Folio 6 11, *EBBA* 35669, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/35669/citation> (12.12.2018).

«THE / Trades-men's Lamentation; / OR, / A Discourse between WILL the Weaver, and RICHARD the / Glover, concerning the Dullness of their Trades: Together with / William's Chearful hopes of seeing the Blessed Sun of Prosperity to shine / once more upon this Land» (1688), PL, Pepys 4.315, *EBBA* 21977, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/21977/citation> (24.04.2019).

«THE / Trappand Cuckold-maker. / OR / Yea-and-Nay well fitted. / A Baker went with full intent, / a Beauty to adore; / Thus Yea and Nay, did run astray, / But he'll do so no more» (1685-1688), NLS, Crawford EB.1161, *EBBA* 33999, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/33999/citation>: «THE / Trappand Cuckold-maker...» (1685-1688 ?), HLHU, Huth EBB65H 2.261, *EBBA* 34708, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/34708/citation>: «THE / Trappand Cuckold-maker...» (1685-1688), BLML, 2000 Folio 6 162, *EBBA* 35826, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/35826/citation> (12.12.2018).

«THE / Unfaithful Servant; / AND / The Cruel Husband. / Being a perfect and true account of one Judith Brown, / who together with her Master Iohn Cupper, conspired the Death of her Mistris, his / Wife, which accordingly they did accomplish in the time of Child-bed, when she lay / in with two Children, by mixing of her Drink with cruel Poyson; for which Fact / she received due Sentence of Death at the late Assizes in the County of Salop, to be / Burned; which was accordingly Executed upon the Old Heath near Shrewsbury, on / Thursday the Twenty-first day of August, 1684» (1684), PL, Pepys 2.151, *EBBA* 20769, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/20769/citation> (31.05.2018).

«THE / Union of the Red Rose and the White; / BY A / Marriage between King Henry VII. and a Daughter of King Edward IV» (1750?), HL, Miscellaneous HEH 289774, *EBBA* 32506, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/32506/citation> (10.05.2018).

«THE / Valiant Weaver: / Or, The London Prentices most Sad and Dreadful Com- / plaint against the French, by reason they under-rate their / Works: To which is added the Shooemakers, Glovers, / Taylors, and Hatmakers Complaint» (1685), NLS Crawford EB.1438, *EBBA* 34129, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/34129/citation> (26.04.2019).

«THE / Wenching TANNER / Serv'd in his Kind, / OR, / The Intreagues of his Wife and his Man John» (1689), PL, Pepys 5.252, *EBBA* 22087, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/22087/citation> (13.04.2019).

«THE / Wheel-Wrights Huy-and Cry / After his WIFE, who went away with a / Cooper, who is now turn'd Trooper, / Who Lived in / DRURY-LANE» (1693), PL, Pepys 4.115, *EBBA* 21779, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/21779/citation> (04.10.2018).

«THE / Witty Chamber-Maid; / OR, / Dick the Weaver strangely Cheated: / A Weaver seemingly was tost, / Vext, tormented, strangely crost; / Because the maid was Coy and shy, / Till she at length her Wits did try; / He could no answer of her take, / Nor his importunate Suit forsake: / He quickly found the Effects thereof, / With many a flouting jeer and scoff» (1685-1688), PL, Pepys 3.143, *EBBA* 21155, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/21155/citation> (24.04.2019).

«THE / Woman Outwitted: / OR, THE / Weaver's Wife cunningly catch'd in a Trap, / by her Husband, who sold her for ten Pounds, and / sent her to Virginy» (1705-1709), UGL, Euing 396, *EBBA* 32021, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/32021/citation>: «THE / Woman

Outwitted...» (1688-1709?), NLS, Crawford EB.881, *EBBA* 33746, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/33746/citation> «THE / Woman Outwitted...» (1688-1709?), BLML, Michell-Jolliffe 2000 Folio 6 99, *EBBA* 35770, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/35770/citation> «THE / Woman Outwitted...» (1688-1709?), BL, Roxburghe 2.535, *EBBA* 31038, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/31038/citation> (24.04.2019).

«The Alewives Invitation / to Married-Men, and Batchelors. / SHEWING / How a Good Fellow is slighted when he is brought to Poverty. / Therefore take my Counsel, & Alewives don't trust, / For when you have wasted, and spent all you have, / Then out of Doors she will you headlong thrust, / Calling you Rascal, and shirking Knave. / But so long as you have Money, come early or / (late, / You shall have her at Command, or else her / (Maid Kate)» (1672-1696), NLS, Crawford EB.436, *EBBA* 32792, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/32792/citation> «The Alewives Invitation...» (1672-1696?), HLHU, Huth EBB65H 1.2, *EBBA* 35075, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/35075/citation> (19.03.2019).

«The bad Husbands Reformation, / OR, / The Ale-Wives daily Deceit. / If thou in Folly thus proceed, / what e're you Earn to spend; / When thou art in the greatest need, / one Groat they will not lend» (1685-1688?), HLHU, Huth EBB65H 1.9, *EBBA* 35101, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/35101/citation> (19.03.2019).

«The Bakers Lamentation, / Containing his Sorrowful Moan, for his late Misfortunes, / which he met with in the loss of his Legacies, left by the / Pretended Squire Wickham» (1675-1696?), PL, Pepys 5.395, *EBBA* 22214, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/22214/citation> (12.12.2018).

«The Bakers Lamentation, / Containing his Sorrowful Moan, for his late Misfortunes, / which he met with in the loss of his Legacies, left by the / Pretended Squire Wickham» (1675-1696?), PL, Pepys 5.395, *EBBA* 22214, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/22214/citation> (12.12.2018).

«The Ballad-Makers Complaint: / OR, / The Satyrick Lamentation of the Trades Involved, / that their Labours permit the mon time to reflect on Old Long Syne» (2014), UC Santa Barbara, EMC Imprint, *EBBA* 35527, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/35527/citation> (15.11.2017).

«The Ballad of the CLOAK: / Or, The Cloaks Knavery» (1672-1696?), PL, Pepys 2.218, *EBBA* 20830, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/20830/citation> (16.11.2017).

«The barbarous and bloody Son, / WHO / Shot his FATHER / As he was going into the Church. / This Murder being Committed by one Symmons, on the Body of his Father-in-Law, / Mr. James Monevoir, a Master Weaver, by shooting him with a Pistol Charg'd with six Slugs, / as he was going into a French Tabernacle in Spittle-Fields, on Sunday Morning the 12th. of Ju- / ly, about Ten of the Clock, and of his being taken and Committed, by Justice Bateman, unto / Newgate for the same», PL, Pepys 5.28, *EBBA* 22246, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/22246/citation> (24.04.2019).

«The Batchelor's feast, / OR, / The difference betwixt, a single life and a double: / being the Batchelors pleasure, and the married Mans trouble» (1636), BL, Roxburghe 1.12-17, *EBBA* 30015, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/30015/citation> (24.05.2018).

«The BITER BITTEN, / OR, / The Broker well-fitted by the Joyner, and the Joyners Wife. / This Crafty Knave, thought to Inslave, / in sending for his Wife; / The Gold they keep, and he may Weep, / to mend his Wicked Life» (1685-1688), PL, Pepys 3.144, *EBBA* 21156,

<https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/21156/citation>, «The BITER BITTEN...» (1685-1688), BL, Roxburghe 2.29, *EBBA* 30149, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/30149/citation>, «The BITER BITTEN...» (1685-1688), NLS, Crawford EB.789, *EBBA* 33655, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/33655/citation>, «The BITER BITTEN...» (1685-1688), BLML, 2000 Folio 6 19, *EBBA* 35679, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/35679/citation> (17.12.2018).

«The bonny Black-smiths delight: / OR, A Noble Song in praise of the Black-smiths. Setting forth the excellency of their Trade, / the rareness of their qualities, their love to their Friends, and their kindness to their / Neighbours» (1663-1674), PL, Pepys 4.264, *EBBA* 21925, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/21925/citation> (18.12.2018).

«THE Bonny SCOT: / OR, / The Yielding LASS» (1685-1688), PL, Pepys 3.84, *EBBA* 21085, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/21085/citation> (29.08.2017) και «THE / Bonny SCOT: / OR, / The Yielding LASS» (1685-1688), BLML, 2000 Folio 6 53, *EBBA* 35729, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/35729/citation> (24.08.2018).

«The Bountifull Brewers: / Who pays the King's Taxes out of the Poor Mens Purses, rather than diminish their own golden / Stores» (1690), PL, Pepys 4.335, *EBBA* 21998 <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/21998/citation>: «The Bountifull Brewers...» (?), NLS, Crawford EB.691, *EBBA* 33340, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/33340/citation>, (11.12.2018).

«The Brewers Answer; / Or, Their Vindication, against those Aspersiones that hath been put upon them / concerning the Double Excise» (1682-1692 ?), PL, Pepys 4.337, *EBBA* 22000, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/22000/citation> (11.12.2018).

«The Brewers Benefit, / Who to pay the New Excise, pinches the poor of their Measure; making others pay for what was laid upon / themselves» (1690), PL, Pepys 4.338, *EBBA* 22001, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/22001/citation> (11.12.2018).

«The Brewers Misfortune. / Being a true relation of a London Brewer, who was taken by his own Wife and the constable, in bed with / two strapping Lasses both at once, he lying in the middle, and they on each side. This was done near Co- / vent-Garden on monday the seventh day of this present July, 1662. about one of the clock in the morn- / ing; the manner how, is more fully exprest in this following Ditty» (1662), UGL, Euing 252, *EBBA* 31805, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/31805/citation> (11.12.2018).

«The BRISTOL Bridegroom: / Or, The Ship-Carpenter's Love to the Mer- / chant's Daughter» (1741-1762 ?), NLS, Crawford EB.1405, *EBBA* 33930, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/33930/citation>: «The Bristol Bridegroom...» (1728-1763?), BL, Roxburghe 3.859, *EBBA* 31374, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/31374/citation> (12.10.2018).

«The Catalogue of Contented Cuckolds: / OR, A / Loving Society of Confessing Brethren of the Forked Order, &c. who being met together in a Tavern, / declar'd each Man his Condition, resolving to be contented, and drown'd Melancholly in a Glass of Necktar» (1662-1692?), BL, Roxburghe 2.43, *EBBA* 30268, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/30268/citation> (24.05.2018).

«The Clothiers Delight: / OR, The Rich Mens Joy, and the Poor Mens Sorrow. / Wherein is exprest the craftiness and subtilty of many Clothiers in England, by beating down their Workmens wages. / Combers, Weavers, and Spinners, for little gains, / Doth Earn their money by taking of hard pains» (1674-1679), BL, Roxburghe 4.35, *EBBA* 31146, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/31146/citation> (24.04.2019).

«The Cobler's CORRANT: / OR, THE / Old Shoemaker Metamorphos'd / Into a Spick and Span new Translator, or a Trans- / mogreficator of the Mistical Art. Concluding with the four Coats / of Arms, viz. Couchant, Guardant, Rampant and Passant» (1683-1703?), PL, Pepys 4.231, *EBBA* 21891, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/21891/citation> (23.02.2019).

«THE COBLER's Golden Prize: / OR, THE / Translator turn'd Gentleman, / By the help of a Hundred and Fifty Guineas, which he got from a Confectio- / ner, who imploy'd him to secure it under a Step near the Cellar-window» (1690-1700 ?), NLS, Crawford EB.1124, *EBBA* 33790, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/33790/citation> (23.02.2019).

«THE COMPLAINT / OF / All the She-Traders / IN / Rosemary-lane, Black-Mary's-Hole, Ratcliff, Dog-and-Bitch-Yard, Moor-fields, and / Petticoat-lane, against the City Cheats, or the New Coffee-houses, about Charing- / Cross, Westminster, Covent-garden, Fleet-street, and those parts of the Town» (1682-1700?), PL, Pepys 5.405, *EBBA* 22327, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/22327/citation> (22.10.2018).

«The COOK-MAID's Garland: / Or, The Out-of-the-Way Devil. / Shewing, How Four Highwaymen were bit by an ingenious Cook-Maid» (?), BL, Roxburghe, 3.772-773, *EBBA* 31494, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/31494/citation>: «The COOK-MAID's Garland...» (1779-1785?), HL, Miscellaneous, *EBBA* 32456 <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/32456/citation> (26.5.2018).

«The Cooper of Norfolk, / OR, / A pretty Jest of a Brewer, and the Coopers Wife, and how the Cooper serv- / ed the Brewer in his kind» (1623-1661?), UGL, Euing 44, *EBBA* 31705, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/31705/citation>: «The Cooper of Norfolk...» (1686-1688), PL, Pepys, 1.536-1.537, *EBBA* 20256, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/20256/citation>: «The Cooper of Norfolk...» (1688-1709?), NLS, Crawford EB.148, *EBBA* 32949, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/32949/citation>: «The Cooper of Norfolk...» (1693-1694?), NLS, Crawford EB. 147, *EBBA* 32938, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/32938/citation>: «The Cooper of Norfolk...» (1623-1661?), BL, Roxburghe 1.30-1.31, *EBBA* 30027, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/30027/citation>: «The Cooper of Norfolk...» (1621?), PL, Pepys, 1.400-1.401, *EBBA* 20188, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/20188/citation> (11.12.2018).

«The Countrey peoples Felicity. / OR, / A brief Description of Pleasure. / Shewing the ready way of sweet content, / By them that ply their work with merriment, / They eat, they drink, they work, and sport at pleasure / They pipe and dance, when time and place give leasur, (1623-1661), UGL, Euing 49, *EBBA* 31710, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/31710/citation> (18.09.2018).

«The Country Lass,/ Who left her Spinning –wheel for more pleasant Employment» (1675-1696?), PL, Pepys 3.290, *EBBA* 21305, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/21305/citation> (17.05.2018) καὶ «The Country Lass...» (1675-1696?), NLS, Crawford EB.1100, *EBBA* 33842 (24.08.2018).

«The Couragious Cook-maid. / OR, / Hey for the North Countrey. / Being a Leicestershire frolick performed by an Esquires Cook-Maid, who (being disguised in Mans / apparel) robbed five Taylors upon the High-way of five pounds, which they had newly receiv- / ed of her Master, for work which they had done, she having no Weapons about her but a large / Black-Pudding, which they supposed in the Night to be a Pistol, they very quietly delivered / their Money, which she carrying home, caused much mirth and [l]aughter throughout the whole / Family. Likewise how she Conjured for the money when they came to her after, to set forth / Hue and Cry after the Padder, &c.» (1674-1679?), NLS, Crawford EB.961, *EBBA* 33541, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/33541/citation> (16.02.2019).

«The Crafty Scotch Pedler: / OR, THE / Downfal of TRADING, / By that wonderful Swarm of Catterpillers, who does not only / Devour our Shopkeepers in City and Country, but likewise the poor of / our Nation, by their false Dealing, &c.» (1683-1703?), PL, Pepys 4.326, *EBBA* 21989, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/21989/citation> (22.09.2018).

«THE CRUEL KNIGHT / And the Fortunate Farmer's Daughter» (?), NLB, Crawford EB.653, *EBBA* 33256, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/33256/citation>. «The CRUEL KNIGHT...» (1775?) HL, HEH 289779, *EBBA* 32511, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/32511/citation> (20.07.2018), «The CRUEL KNIGHT...» (1756-1790), BL, Roxburghe 3.508-3.509, *EBBA* 31212, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/31212/citation> (20.07.2018), «The CRUEL KNIGHT...» (?), NLS, Crawford EB.654, *EBBA* 33257, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/33257/citation>. «THE CRUEL KNIGHT...» (1787-1863?), NLS, Crawford EB.652, *EBBA* 33255, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/33255/citation> (20.07.2018).

«The cryes of the Dead. / Or the late Murther in South-warke, committed by one / Richard Price Weauer, who most vnhumaynly tormented to death / a boy of thirteene yeares old, with two others before, which he brought / to vntimely ends[,] for which he lyeth now imprissoned in the White- / Lyon, till the time of his trial» (1620?), PL, Pepys 1.116-1.117, *EBBA* 20048, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/20048/citation> (24.04.2019).

«The Discontented BRIDE: / OR, / A brief Account of Will. the Baker, who Sow'd himself up in a Blanket every Night going to Bed, for / fear of Enlarging his Family. / He was a Drone full well we know, / that would not Sport or Play; / And he that serves a Woman so, / may make her run astray» (1685-1688), PL, Pepys 4.119, *EBBA* 21783, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/21783/citation> (12.12.2018).

«The discontented married Man. / OR, / A merry new Song that was pend in foule weather, / Of a Scould that could not keep her lips together» (1633-1652?), BL, Roxburghe 1.96-97, *EBBA* 30065, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/30065/citation> (24.05.2018).

«The Distressed Shepherd: / OR, / Joy after Sorrow» (?), HLHU, Hazlitt, *EBBA* 35449, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/35449/citation> (16.03.2018).

«The Downfal of Pride: / BEING / An Account of a Merchants Wife, who having two Daughters, / loved one, and hated the other: Together with a Relation of her Dar- / ling, and her own Misfortune, as likewise the Prosperity of her despised / Daughter, by whom they were all at length Succoured in their Distress» (1675-1696?), PL, Pepys 2.59, *EBBA* 20683, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/20683/citation> (20.07.2019).

«The Famous Battel between Robin Hood, and the Curtal Fryar» (1689-1692), HLHU, Huth EBB65H, *EBBA* 34462, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/34462/citation>. «The Famous Battel between Robin Hood, and the Curtal Fryar» (1689-1692), PL, Pepys 2.99, *EBBA* 20719, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/20719/citation>. «The Famous Battel between Robin Hood, and the Curtal Fryar» (1689-1692?), NLS, Crawford EB.682, *EBBA* 33331, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/33331/citation>. «The Famous Battel between Robin Hood, [and the Curtal Fryar]» (1689-1692), BLML, *EBBA* 35913, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/35913/citation>. «The famous Battell betweene Robin Hood and the / Curtall Fryer» (1625?), PL, Pepys 1.78-79, *EBBA* 20273, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/20273/citation>. «The famous Battell betweene Robin Hood and the / Curtall Fryer» (1663-1674), BL, Roxburghe 3.16-3.17, *EBBA* 30375, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/30375/citation> (12.08.2018).

«The Famous Flower of Serving-men; / OR, / The LADY turned to be a SERVING-MAN. / Her love being slain, her father dead, / Her bower rob'd, her servants fled; / She dress'd herself in man's attire, / She trimm'd her locks, she cut her hair, / And thereupon she changed her name, / From fair Alice, to sweet William» (1775?), Chetham's Library, Halliwell-Phillips, H.P.211, EBBA 36129, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/36129/citation> (26.06.2018).

«The father hath beguil'd the sonne. / Or, a wonderfull Tragedy, which lately befell In Wiltshire, as many men knovv / full well, Printed at London for Francis Coules» (1629), PL, Pepys 1.362-363, EBBA 20170, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/20170/citation> (09.05.2018).

«The Frolicksome Duke: / Or, The Tinker's good Fortune. / Who being found Dead Drunk, was conveyed to the Duke's Palace, where in a Bed of State he slept himself sober; the next / day being honour'd as the real Duke till they made him as Drunk as before, and then left him where they first found him; he believing when / he awaken'd, that all had been a Dream: together with the Duke's Kindness for the Frolick's sake» (1664-1703?), PL, Pepys 4.235, EBBA 21895, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/21895/citation> (06.01.2019).

«THE GENTLE CRAFT's COMPLAINT: / OR / The Jolly SHOE-MAKERS humble Petition to the / Queen and Parliament; with their great Hopes of the Advance- / ment of each Leather Trade» (1710 ?), BL, Roxburghe 3.662-3663, EBBA 31349, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/31349/citation>. «THE / GENTLE CRAFT's COMPLAINT...» (1710 ?), HLHU, Miscellaneous HEH 289736, EBBA 32459, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/32459/citation> (23.02.2019).

«The Glory of the Gentle-Craft, Or, A brief account of the Valiant / SHOOMAKERS / Who presented themselves to His Majesty King William of England, in order to serve him / against his Enemies» (1690), PL, Pepys 4.318, EBBA 21981, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/21981/citation> (23.02.2019).

«The Gosport TRAGEDY: / OR, / The perjurd Ship-Carpenter» (?), HLHU, Hazlitt EC65, EBBA 35483, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/35483/citation>. «The GOSPORT Tragedy...» (?), NLS, Crawford EB.656, EBBA 33261, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/33261/citation>. «The GOSPORT Tragedy...» (1728-1763?), BL, Roxburghe 3.510-3.511, EBBA 31213, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/31213/citation>. «The GOSPORT Tragedy...» (1728-1763?), HL, Miscellaneous HEH 289737, EBBA 32460, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/32460/citation>. «The GOSPORT Tragedy...» (?), NLS, Crawford EB.655, EBBA 33259, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/33259/citation> (17.12.2018).

«The Happy Husbandman: / OR, / Country Innocence» (1685-1688), PL, Pepys 3.173, EBBA 21185, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/21185/citation>. «The Happy Husbandman...» (1685-1688), PL, Pepys 3.45, EBBA 21041, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/21041/citation>. «The Happy Husbandman...» (1685-1687), BL, Roxburghe 2.205, EBBA 30671, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/30671/citation>. «The Happy Husbandman...» (1685-1687), NLS, Crawford EB.858, EBBA 33502, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/33502/citation>. «The Happy Husbandman...» (1685-1687), HLHU, EBB65, EBBA 34961, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/34961/citation>. «The Happy Husbandman...» (1685-1687), BLML, 2000 Folio 6 50, EBBA 35726, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/35726/citation>. «The Happy Husbandman...» (1685-1688), UGL, Euing 137, EBBA 31845, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/31845/citation> (18.09.2018).

«The heavy Heart, and a light Purse. / Being the good fellows vindication to all his fellow Companions, wishing them / all to have a care, and keep out of the Ale-wives snare, for when they are out you / may get in, / but when you are in, you can't get out, this by experience he hath / found true, but now he bids them all adieu. / This Song it was composed and made / By a Loyal heart that is called John Wade » (1681-1686?), UGL, Euing 136, *EBBA* 31844, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/31844/citation> (19.03.2019).

«The Injured Children, / OR, / The Bloody Midwife; / Being / A Discovery of a Barbarous Cruelty to several Children that had / been made away, and buried privately in a Sellar, and two hid / dead in a Hand-basket» (1693), PL, Pepys 2.193, *EBBA* 20808, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/20808/citation> (02.08.2018).

«THE Innocent Country Maids / Delight. / OR, / A Description of the Lives of the Lasses of LONDON. / At London they the wanton play, / as it is often seen, / Whilst we do go, all of a Row, / Unto the Meadows green» (1685-1688), NLS, Crawford EB.1080, *EBBA* 33710, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/33710/citation>. «THE / Innocent Country Maids / Delight...» (1685-1688), HLHU, 25242.97, 1.93, *EBBA* 35287, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/35287/citation> (27.05.2019).

«The Ioviall Pedler. / OR, / A merry new Ditty / Which is both harmlesse / Pleasant and witty» (1640?), BL, Roxburghe 3.184-3.185, *EBBA* 30478, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/30478/citation> (18.03.2019).

«The Jovial Marriner; / OR, / The Sea-mans Renown. / Sail forth bold Sea-men, plough the Liquid Main, / Fear neither storms nor Pirats, strive for gain. / Whilst others sleep at home in a whole skin, / Your brave adventures shall great honour win», NLS, Crawford EB.544, *EBBA* 32976, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/32976/citation> (03.09.2018).

«The Knitters Jobb / Or the earnest Suitor of WALTON Town to a fair MAID, / With her modest Answers and Conclusion of their intents» (1672-1696?), BL, Roxburghe 2.244-2.245, *EBBA* 30701, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/30701/citation>, «The Knitters Jobb...» (1672-1696?), NLS, Crawford EB.1362, *EBBA* 33816, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/33816/citation>, «The Knitters Jobb...» (1672-1696?), HLHU, Houghton 1.99, *EBBA* 35291, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/35291/citation> (23.08.2018).

«The Ladies Looking-Glass, / OR THE / Queen and the Cobler» (1674-1692?), PL, Pepys 3.95, *EBBA* 21097, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/21097/citation> (24.02.2019).

«The Lamentation of / Seven Journey men Taylors, / Being sent up in a letter from York=Shire, and writen in verse by a wit: / Giving a true Account of a Wench, who being with Child, laid it to seven Journy-men / Taylors, who at length was forc'd to contribute each Man his Penny a day to defray the / extraordinary Charge; with other circumstances which this had like to have incurred / upon the seven distressed Journey-men-Taylors: This being published for the good of / all Journey-men Taylors, lest they unhappily fall in the like distress» (1684), PL, Pepys 3.337, *EBBA* 21952, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/21352/citation>. «The Lamentation of / Seven Journey men Taylors...» (1672-1702?), NLS, Crawford EB.146, *EBBA* 32935, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/32935/citation> (12.04.2019).

«THE LONDON LADY / OR, / Wise and Wanton, / Shewing how a London Lass was Courteously Entertained by Eight / Sweet-hearts, a Water-man, a Sea-man, a Scrivener, a Taylor, a / Shoo-maker, a Cooper, a Lawyer, and at last was Married to a Joyner. / Whence every Maid may learn Discretion, and how to carry them- / selves towards their Heart-broken

Lovers» (1689), PL, Pepys 1689, *EBBA* 21037,
<https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/21037/citation> (17.12.2018).

«THE LONDON LADY / OR, / Wise and Wanton, / Shewing how a London Lass was
Courteously Entertained by Eight / Sweet-hearts, a Water-man, a Sea-man, a Scrivener, a
Taylor, a / Shoo-maker, a Cooper, a Lawyer, and at last was Married to a Joyner. / Whence
every Maid may learn Discretion, and how to carry them- / selves towards their Heart-broken
Lovers» (1689), PL, Pepys 1689, *EBBA* 21037,
<https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/21037/citation> (17.12.2018).

«THE London Taylors Misfortune. / OR, / Cut-Beard-Harding chous'd by a Country Lass. /
Who he pickt up in the street, and invited to the Tavern, where he intended to have left her in
/ Pawn for the Reckoning, but he being soon drunk dropt a sleep, at which opportunity she
march'd / off with a new suit of cloaths which he was carrying home to a Gentleman;
Together with six- / pence-half=penny=farthing, which is hop'd will be a warning to all
Taylors how they meddle / with Women as they walk the streets» (1685-1688 ?),
NLS,Crawford EB.297, *EBBA* 33637, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/33637/citation>
(12.04.2019).

«THE Love-sick Blacksmith: / OR, / The Unkind MAID / OF / Ratcliff's Cruelty» (1690-
1700?), PL, Pepys 5.276, *EBBA* 22109, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/22109/citation>
(09.05.2018).

«THE Lusty Fryer of Flanders; / How in a Nunnery at the City of Gaunt this Fryer got Thirty
Nuns with Child in three Weeks / time, and afterwards made his escape» (1688), PL, Pepys
3.44, *EBBA* 21040, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/21040/citation> (13.08.2018).

«THE Lusty Lad of London: / OR, / The pleasant Wooing betwixt brawny Will a Wine- /
Cooper, and a wealthy Merchant's fair Widow» (1671-1702), PL, Pepys 5.226, *EBBA* 22061,
<https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/22061/citation> «THE / Lusty Lad of London...», (1672-
1702 ?), NLS, Crawford EB.261, *EBBA* 33468,
<https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/33468/citation> (04.10.2018).

«The Lusty MILLER's Recreation: OR, / The Buxome Females chief Delight. / Being a most
pleasant Design between a certain Miller, the Good-Wife, and her Three Daughters. / A most
Delectable New Song, &c. / Fair Peggy first to'th Mill with Grist was sent, / Who pleas'd
return'd, but would not tell the' event; / Which Betty once perceiving, needs would go, / Who
sped in the same Tune, returned too; / At which the Mother knew not what to guess, / But did
her self in admiration bless. / Till Jenny, of the Three the Youngest Lass, / Would needs go
see how all this came to pass, / Returns the same; then forth the Mother set, / Who finds the
Plot, but ne'r Discover'd it» (1672-1696 ?), BL, Roxburghe 2.329, *EBBA* 30778
<https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/30778/citation> «The Lusty MILLER's Recreation...»,
(1672-1696?), UGL, Euing 157, *EBBA* 31872,
<https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/31872/citation> «The Lusty MILLER's Recreation...»,
(1672-1696 ?), NLS, Crawford EB.461, *EBBA* 32886,
<https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/32886/citation> «The Lusty MILLER's Recreation...»,
(1672-1696 ?), HLHU, Houghton EBB65, *EBBA* 34987,
<https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/34987/citation> (18.08.2018).

«The Lusty MILLER's Recreation: OR, / The Buxome Females chief Delight. / Being a most
pleasant Design between a certain Miller, the Good-Wife, and her Three Daughters. / A most
Delectable New Song, &c. / Fair Peggy first to'th Mill with Grist was sent, / Who pleas'd
return'd, but would not tell the' event; / Which Betty once perceiving, needs would go, / Who
sped in the same Tune, returned too; / At which the Mother knew not what to guess, / But did
her self in admiration bless. / Till Jenny, of the Three the Youngest Lass, / Would needs go

see how all this came to pass, / Returns the same; then forth the Mother set, / Who finds the Plot, but ne'r Discover'd it» (1672-1696 ?), BL, Roxburghe 2.329, *EBBA* 30778 <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/30778/citation>, «The Lusty MILLER's Recreation...», (1672-1696 ?), UGL, Euing 157, *EBBA* 31872, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/31872/citation>, «The Lusty MILLER's Recreation...», (1672-1696 ?), NLS, Crawford EB.461, *EBBA* 32886, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/32886/citation>, «The Lusty MILLER's Recreation...», (1672-1696 ?), HLHU, Houghton EBB65, *EBBA* 34987, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/34987/citation> (18.08.2018).

«The Maiden's New Wish: / BEING / Her earnest desire to Marry a Lord, that she might ride / in her gilded Coach, but at length contented her self with a Cobler, / rather than live longer a Maid» (1675-1696 ?), PL, Pepys 3.88, *EBBA* 21089, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/21089/citation> (23.02.2019).

«The Maids Revenge upon Cupid and Venus. / Shewing how Cupid with his dart / Did wound and almost kill her heart: / But she recovering of her pain / Reveng'd her self on him again: / And how Vulcan the Black-Smith he did prove / False to the Lass that did him love: / And many other matters rare / Within this Ditty spoken of are» (1623-1661?), BL, Roxburghe 3.222-3.223, *EBBA* 30868, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/30868/citation> (28.01.2019).

«The Merchant of Scotland, / AND / The Unfortunate Damosel. / A Damosel fair in Scotland born, / Being full of grief and left forlorn, / 'Twas an English-man that she did love, / Who left her and unkind did prove: / In private she did make great moan. / Because her English-man was gone. / An Edenborough-Merchant there. / Her sighs and groans did chance to hear: / And married her, but in short time, / Was forc'd to leave his Native chine; / And sail unto some forraign shore, / Leaving her sadder then before» (1670-1685?), BL, Roxburghe 3.162-163, *EBBA* 30465, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/30465/citation> (20.07.2019).

«THE MERCHANTS AND HAMMER-MENS / COMPLAINT / AGAINST THE TAYLORS / Or, A hot GOOSE for Poet DAVIDSON, the Taylor; Author of, The Taylors Vindication» (?), NLS, Rosebery, Ry.III.a10(80), *EBBA* 34312, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/34312/citation> (12.04.2019).

«The Midwife of Poplar's / Sorrowful Confession and Lamentation in Newgate / Who was Condemned to Dye for that Horrid and Unheard of Murder, which she / committed on the Bodys of several young infants, whom she Starved to Death, / and was accordingly Executed for the same in Holbourn, upon the 23d. of this / instant October, 1693» (1693), PL, Pepys 2.192, *EBBA* 20807, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/20807/citation> (02.08.2018).

«The Midwife's / Maid's Lamentation, / In NEWGATE. / Or her continual fear of the Devil tearing her alive out / of the Bed every Night. / To murder poor young Infants is a Crime, / Was hardly ever heard since Herod's time, / Till now by this same Midwife and her Maid, / Who many years young Children have destroy'd» (1693?), PL, Pepys 5.24, *EBBA* 22241, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/22241/citation> (02.08.2018).

«The Miller's Advice to his three Sons, / in taking of Toll» (1763-1775?), BL, Roxburghe 3.681, *EBBA* 31430, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/31430/citation> (18.08.2018).

«The nevv made Gentlevvoman / Or, The dishonest Lady. / Writen as true as she did relate / How Money made her every Rascal's Mate / Likewise she says she's gather'd riches store. / By only playing of the private Whore. / And now in the Country she's gone, / And left me behind to sing this song» (1674-1679?) BL, Roxburghe 2.380, *EBBA* 30815, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/30815/citation>, «The nevv made Gentlevvoman...», NLS, Crawford EB.243, *EBBA* 33312, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/33312/citation> (22.10.2018).

«The Noble Fisher-Man. / Or Robin Hood's preferment shewing how he won a prize on the Sea and how he / gave one half to his dame, and the other to the building of Alms-houses» (1686-1688?), NLS, Crawford EB.683, *EBBA* 33332, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/33332/citation>; «The Noble Fisher-Man...» (1686-1688), BL, Roxburghe 2.370-2.371, *EBBA* 30808, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/30808/citation>; «The Noble Fisher-Man...» (1686-1688), HLHU, Huth EBB65H, 2.227, *EBBA* 34644, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/34644/citation>; «The Noble Fisher-Man...» (1693-1695?), PL, Pepys 2.108, *EBBA* 20730, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/20730/citation>; «The Noble Fisher-Man...» (1681-1684?), PL, Pepys 2.123, *EBBA* 20744, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/20744/citation>; «The Noble Fisherman: / Or, Robin Hood's Preferment» (1741-1762), BL, Roxburghe 3.524-3.525, *EBBA* 31229, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/31229/citation> (20.07.2018).

«The Northampton-shire Louer, or a pleasant Dialogue betweene a Northampton- / shire Gentleman and a Marchants daughter of London» (1625?), PL, Pepys 1.324-325, *EBBA* 20155, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/20155/citation> (20.07.2019).

«The Northern Ladd: / OR, The Fair Maids Choice, / Who Refus'd all for a Plowman, counting her self therein most Happy. / A Country Lass who many suitors had, / Some good, some mean, the worst of them not bad; / A Weaver, Taylor, Shoo-maker, first came, / With many more of ample note and fame: / A Barber, Baker, Miller, and the like, / Yet unto none of those her Sails she'd strike: / But in a Rustick she is only pleas'd, A Plowman only has her fancy eas'd.» (1672-1696?), BL, Roxburghe 2.368-2.369, *EBBA* 30806, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/30806/citation> (24.04.2019).

«The Old Mans Complaint: / OR, / The Unequal Matcht Couple. / She pines and grieves, because he cannot ease her, / He's old and feeble, therefore cannot please her; / She's young and wanton, and would have it fain, / And that's the cause why he doth thus complain» (1640-1674?), BL, Roxburghe 3.196-3.197, *EBBA* 30843, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/30843/citation> (23.08.2018).

«The Old Pudding-pye Woman set forth in her colours, &c. / Of all the rare and various London cries, / There's none that doth excel Hot Pudding-Pyes: / Each one that hears it, being bit with hunger, / Would wish himself to be a Pudding Monger; / For many likes such Victuals for the nones, / Because in Pudding-Pyes there is no bones» (1674-1679), BL, Roxburghe 2.388, *EBBA* 30823, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/30823/citation>; «The Old Pudding-pye Woman...» (1678-1680), PL, Pepys 3.121, *EBBA* 21129, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/21129/citation>; «The Old Pudding-pye Woman...» (1674-1679), UGL, Euing 261, *EBBA* 31865, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/31865/citation>; «The Old Pudding-pye Woman...» (1674-1679?), NLS, Crawford EB.1139, *EBBA* 33843, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/33843/citation> (23.07.2019).

«THE Passionate Maid of ROCHESTER: / GIVING / An Account of a Damzel who Poyson'd herself for Love of a Ship-car- / penter; but repenting what she had done, with Oil, she expell'd the Poyson, / and then was Married to the Man she admir'd» (1664-1703?), PL, Pepys 5.370, *EBBA* 22194, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/22194/citation> (12.10.2018).

«The pining Maid / OR / A Pattern for Lovers / Giving a brief account of the unfortunate death of a young Man living / in Coventry, Shopkeeper, who drowned himself for the Love of a / Maid daughter to a Captain of the said City, because she denyed her / promise and would not yeild to be his wife and now she live in a / most sad condition and is very much troubled in her mind the Poet / having a hint of some of her grief composed those lines into meeter, /

according to her directions and so caused it to be Printed for all / young men and maids, to take example by the same» (1672-1696 ?), BL, Roxburghe 3.118-3.119, *EBBA* 30434, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/30434/citation> (14.03.2019).

«THE Poor Whore's Lamentation: / OR, / The Fleet=street Crack's Complaint / FOR / Want of TRADING» (1684-1700?), PL, Pepys 5.416, *EBBA* 22338, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/22338/citation>; «THE / Poor Whore's Lamentation...» (1684-1700), NLS, Crawford EB.109, *EBBA* 33623, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/33623/citation> (22.10.2018).

«THE Protestant Post-Boy. / Containing all Publick Transactions, Foreign and Domestick. / From Saturday, February the 2d, to Tuesday, February the 5th, 1711 / 12» (1712), NLS, Crawford 217, *EBBA* 33216, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/33216/citation> (30.07.2018).

«The Ranting Whores Resolution: / Wherein you will finde that her only Treasure / Consisteth in being a Lady of Pleasure» (1658), BL, Roxburghe 3.252-3.253, *EBBA* 30965, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/30965/citation> και «The ranting Whores resolution...» (1672), PL, Pepys 3.138, *EBBA* 21149, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/21149/citation> (22.10.2018).

«The Ranting Whores Resolution: / Wherein you will finde that her only Treasure / Consisteth in being a Lady of Pleasure» (1658), BL, Roxburghe 3.252-3.253, *EBBA* 30965, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/30965/citation>; «The ranting Whores resolution...» (1672), PL, Pepys 3.138, *EBBA* 21149, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/21149/citation> (22.10.2018).

«[THE] / RE---RESURRECTION / Of the / RUMP: / Or, Rebellion and Tyranny revived. / The third Edition» (1959), SAL, Dyson-Perrins 2.1,49b, *EBBA* 36372, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/36372/citation> (28.01.2019).

«The roguish miller; or, Nothing got by cheating. Also, a dialogue between a farmer, a flour-seller, and a baker» (?), *BBO* Roud Number V1486, Edition-Bod18371, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V1486> (05.12.2018).

«The Royal Recreation / Of Jovial ANGLERS. / Proving that all Men are Intanglers, / And all Professions are turn'd Anglers» (1663-1674?), NLS, Crawford EB.952, *EBBA* 33526, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/33526/citation> (18.07.2018).

«The Sea-mans Compass / OR / A dainty new Ditty composed and pend / The deeds of brave Sea-men to praise and commend, / 'Twas made by a Maid that to Gravesend did pass, / Now mark, and you quickly shall hear how it was» (Lawrence Price, 1623-1661?), UGL, Euing 325, *EBBA* 31990, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/31990/citation> (03.09.2018).

«The Seamans Frolick: / OR, / A Cooler for the Captain. / You Seamen bold that plow the Ocean Main / To read this Song do not at all disdain: / But rather learn thereby how to avoid, / The whores increase which many hath destroy'd» (1680-1682), PL, Pepys 4.213, *EBBA* 21875, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/21875/citation> (22.10.2018).

«The Seamans safe Return, / Or, An answer to the Job for a Journeyman- / SHOOMAKER; / When he came here, it did appear / She had the Wanton play'd, / A broad she Roul'd, and spent his Gold, / And drove a Subtile Trade / But when he knew, he then did rue / His very heart did bleed / But now at last the storm is past / And all is well indeed» (1671-1702?), PL, Pepys, 4.181, *EBBA* 21843, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/21843/citation> (24.02.2019).

«The Seamans Song of Captain Ward the famous Pyrate of the world, and an / English man born» (1658-1664?), UGL, Euing 327, *EBBA* 31994, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/31994/citation> (20.07.2018).

«The Seamans Song of Dansekar the Duchman, his robberies done at Sea» (1658-1664?), UGL, Euing 327, *EBBA* 32614, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/32614/citation> (20.07.2018).

«The Shepherds Glory: / OR, A pleasant Song o' th Shepherd Swain / Who feed their Flocks upon the plain / Whose Arms and Honour far out-shines / The Caesar's and great Constantines» (1672-1696 ?), BL, Roxburghe 2.428, *EBBA* 30894, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/30894/citation> «The Shepherds Glory...», (1672-1696?), NLS, Crawford EB.887, *EBBA* 33752, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/33752/citation> (16.08.2018).

«THE Ship Carpenter's Love / TO THE / Merchants Daughter» (1700?), BL, Roxburghe 3.272-3.273, *EBBA* 30988, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/30988/citation> «The BRISTOL Bridegroom: / Or, The Ship-Carpenter's Love to the Mer- / chant's Daughter» (1741-1762?), NLS, Crawford EB.1405, *EBBA* 33930, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/33930/citation> «The Bristol Bridegroom...» (1728-1763?), BL, Roxburghe 3.859, *EBBA* 31374, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/31374/citation> (12.10.2018).

«The Shooe-maker's Triumph: / BEING / A Song in Praise of the Gentle-Craft, shewing how Royal Princes, Sons of Kings, Lords, / and great Commanders, have been Shooe-makers of old, to the Honour of this ancient Trade; / as it was sung at a General Assembly of Shooe-makers, on the 25th of Octob. 1695, being St. Crispin» (1683-1716 ?), NSL, Crawford EB.608, *EBBA* 33134, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/33134/citation> (23.02.2019).

«THE Shooe-makers Delight: / Or, A brief Account of their / MANLY ACTS / AND / Warlike Performances» (1690-1700?), PL, Pepys 5.392, *EBBA* 22211, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/22211/citation> (23.02.2019).

«The Shooemakers Delight: Or / A New Dialogue betwixt a West Country Shooemaker & his Love. / Who after five years Travel for her sake / He back return'd and she amends did make, / For after he to her had told his mind / She seemed not at all to him unkind, / Young men & maids then read these lines and see / How they in love did lovingly agree», (1672-1696?), BL, Roxburghe 4.70, *EBBA* 31385, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/31385/citation> «The Shooemakers Delight...» (1672-1696?), NLS, Crawford EB.970, *EBBA* 33559, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/33559/citation> «The Shooemakers Delight...» (1672-1696?), BLML, Michell-Jolliffe 2000 Folio 6 118, *EBBA* 35870, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/35870/citation> «The Shooemakers Delight...» (1672-1696?), BL, Roxburghe 2.424-2.425, *EBBA* 30891, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/30891/citation> «A New Dialogue betwixt a West Country Shooemaker & his Love...» (1672-1696), HLHU, Houghton EBB65, *EBBA* 35047, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/35047/citation> (23.02.2019).

«The Shooemaker's Triumph: / BEING / A Song in Praise of the Gentle-Craft, shewing how Royal Princes, Sons of Kings, Lords, / and great Commanders, have been Shooe-makers of old, to the Honour of this ancient Trade; / as it was sung at a General Assembly of Shooe-makers, on the 25th of Octob. 1695, being St. Crispin» (1683-1716 ?), NSL, Crawford EB.608, *EBBA* 33134, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/33134/citation> (23.02.2019).

«The Shop=keeper's Complaint: / Containing the loud Lamentation of many worthy Citizens for the Downfall of Trading» (1675-1696?), PL, Pepys 4.328, *EBBA* 21991, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/21991/citation> (22.09.2018).

«The Skilful Doctor of Gloucester-shire: / OR, / A New way to take Physick. / This ditty doth concern a Country Farmer, / Who lay with his maid, not thinking to harm her, / But she, poor Wench, was by her Master vild, / First tempt to sin, then after got with Child: / But by the Doctors skill, her honest dame, / Excus'd her Husband, and sav'd her maid from blame, / The Doctor he hath medic[i]nes in store, / To Cure all sorts of folks, both rich and poor» (1689-1692), NLS, Crawford EB.288, *EBBA* 33558, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/33558/citation> (01.08.2018).

«The Skilful DOCTOR; Or, The / Compleat Mountebank. / Good people give ear to me, that stand within the Throng, / And you shall hear a Story strange of a Doctor that is come. / Strange Courages he doth undertake, and he doth come from Spain, / If a Maid has lost her Maiden-head, he can help her to it again» (1685-1688), PL, Pepys 4.265, *EBBA* 21926, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/21926/citation> (01.08.2018).

«THE Sommerset-shire Damsel beguil'd; / OR, / The Bonny Baker Chous'd in his Bargain. / The Baker Wedded her in hast, / And after that was done, / She brought him e're Five months space / A Daughter and a Son» (1685-1688), PL, Pepys 4.22, *EBBA* 21689, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/21689/citation>. «THE / Sommerset-shire Damsel beguil'd...» (1685-1688), NLS, Crawford EB.169, *EBBA* 32972, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/32972/citation>. «THE / Sommerset-shire Damsel beguil'd...» (1685-1688), BLML, 2000 Folio 6 11, *EBBA* 35669, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/35669/citation> (12.12.2018).

«The Sorrowful Complaint Of / Conscience and Plain-Dealing. / Against Millers, Userers, Taylors, and Hostises, By which poor Conscience and Plain- / Dealing was sufficiently abused as you shall hear by these following lines» (1671-1685?), BL, Roxbughe 2.412 Verso, *EBBA* 30854, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/30854/citation>. «The Sorrowful Complaint Of / Conscience and Plain-Dealing...» (1671-1685?), PL, Pepys 4.354, *EBBA* 22018, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/22018/citation>. «The Sorrowful Complaint...» (1671-1685 ?), BL, Roxburghe 2.484 Verso, *EBBA* 30975, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/30975/citation>. «The Sorrowful Complaint ...» (1671-1685 ?), NLS, Crawford EB.138/1, *EBBA* 32920, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/32920/citation>. «The Sorrowful Complaint ...» (1671-1685 ?), NLS, Crawford EB.138/2, *EBBA* 32922, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/32922/citation>. «The Sorrowful Complaint ...» (1671-1685?), NLS, Crawford EB.139, *EBBA* 32918, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/32918/citation> (10.12.2018).

«The Sorrowful Lamentation of / The Pedlars, and Petty Chapmen, for the hardness of / the times, and the decay of Trade» (1685-1688), PL, Pepys 4.298, *EBBA* 21960, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/21960/citation>. The Sorrowful Lamentation of / The Pedlars...» (1685-1688), BL, Roxburghe 2.404, *EBBA* 30835, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/30835/citation> (18.03.2019).

«The STORM, / Or the, Dangers of the Sea» (1800?), BL, Roxburghe 3.401, *EBBA* 31100, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/31100/citation> (03.09.2018).

«The three merry Coblers, / Who tell how the case with them doth stand, / How they are still on the mending hand» (1623-1661?), BL, Roxburghe 1.408-1.409, *EBBA* 30279, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/30279/citation> (24.02.2019).

«THE Trappand Cuckold-maker. / OR / Yea-and-Nay well fitted. / A Baker went with full intent, / a Beauty to adore; / Thus Yea and Nay, did run astray, / But he'll do so no more» (1685-1688), NLS, Crawford EB.1161, *EBBA* 33999, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/33999/citation> «THE / Trappand Cuckold-maker...» (1685-1688?), HLHU, Huth EBB65H 2.261, *EBBA* 34708, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/34708/citation> «THE / Trappand Cuckold-maker...» (1685-1688), BLML, 2000 Folio 6 162, *EBBA* 35826, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/35826/citation> (12.12.2018).

«The true Lovers Happiness / Or, Nothing venture, / Nothing have. / Shewing how an Apprentice made bold to court his Masters Daughter, got / her good will, and married her unknown to her Parents yet afterwards / her father feeling they loved each other so intirely, he gave them a considerable portion of money to set up with, and now they live in a happy / condition; this may serve for a pattern for others. / Their complements to you I will rehearse / According as they are printed down in verse» (1692-1695?), BL, Roxburghe 2.486, *EBBA* 30983, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/30983/citation> «The true Lovers Happiness...» (1692-1695?), UGL, Euing 191r, *EBBA* 31946, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/31946/citation> «The true Lovers Happiness...» (1692-1695?), HLHU, Houghton 2.271, *EBBA* 34665, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/34665/citation> «The true Lovers Happiness...» (1686-1688), PL, Pepys 4.57, *EBBA* 21723, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/21723/citation> (17.06.2018).

«The two Unhappy Lovers; / Being a Wealthy Merchant who broke his heart for Love, and the / Mercers Beautiful Daughter, who after his Death, Poysoned her self / in despair» (1662-1692), PL, Pepys 5.332, *EBBA* 22169, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/22169/citation> (20.07.2019).

«The Valiant Dairy-Maid; The Valiant Dairy-Maid; / OR, / Three TAYLORS well Fitted. / Shewing how Three Taylors carried home Work to a Rich Farmers House, who having / kindly Entertain'd them, and pay'd them their Money, were afterwards set upon and / Robbed by Honest Joan the Dairy-Maid; who Dressing her self in Mans Attire, / frighted the poor Taylors out of both Wit and Money, by vertue of a Rouling-Pin. / Being very Pleasant, full of Mirth, and worth your Money» (1685-1688), PL, Pepys 4.283, *EBBA* 21944, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/21944/citation> (26.05.2018).

«The VOICE of FAME: / OR, THE / TAYLOR's GLORY: / Giving an Historical Account of many Kings, Princes, Dukes, Lords, / Bishops, Earls, Knights, and Gentlemen, &c., that have been of this Noble and / Honourable Profession» (1683-1703?), PL, Pepys 5.396, *EBBA* 22215, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/22215/citation> (12.04.2019).

«The Wandering JEW: / OR, / The Shoemaker of Jerusalem, / Who lived when our Lord and Saviour Jesus Christ was Cru- / cified, and appointed by Him to live until his Coming a- / gain» (1688-1709 ?), NLS, Crawford EB.1279, *EBBA* 33903, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/33903/citation> «The Wandering JEW...» (1728-1763?), BL, Roxburghe 3.718-3.719, *EBBA* 31438, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/31438/citation> «The WANDERING JEW...» (1750?), HL. Miscellaneous HEH 289746, *EBBA* 32469, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/32469/citation> «The WANDERING JEW...» (1779-1785?), HLHU, Miscellaneous HEH 289747, *EBBA* 32470, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/32470/citation> «The WANDERING JEW...» (?), NLS, Crawford EB.1280, *EBBA* 33904, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/33904/citation> «The Wandring Jew...» (1684-1686), PL, Pepys, 1.525, *EBBA* 20249, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/20249/citation> «[The Wandering JEW...]» (1611-1656)

?), MCL, Blackletter Ballads 2.19, *EBBA* 36083, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/36083/citation> (23.02.2019).

«THE Wanton Maid of Lambeth AND The Couragious Waterman. Being a pleasant new Song, showing how much young maids desire to be married and the danger of keeping their maiden-heads too long. As also the way how a Waterman's apprentice Courted his Masters Daughter, and is now like to be his Son-in-Law. whence every young-Man and maid may learn how to behave themselves towards their sweet=hearts» (1664-1703?), PL, Pepys 4.172, *EBBA* 21834, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/21834/citation> (17.06.2018).

«The War-like Taylor: / Or, A true Relation of a great Fight between a Taylor and / a Louse, most Heroickly performed in Black-Fryars, at the sign of the three / flying Chamber-Pots, and four half-penny Loaves, at the house of Sir John / Swallowall. Describing the manner of the bloody Battel, and the success / thereof» (1672-1696?), NLS, Crawford EB.979, *EBBA* 33595, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/33595/citation> «The VVar-like Taylor...» (1672-1696?), HLHU, 2.200, *EBBA* 35394, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/35394/citation> (12.04.2019).

«The Weaver turn'd Devil: / OR, A / New Copy of VERSES, / ON A / Baker in Spittle-Fields, who was Frighted by a / Weaver in the shape of a Devil. / Shewing how the Baker went to Arest the Weaver, for some / Mony which he owed him for Bread» (1701), NLS, Crawford EB.1382, *EBBA* 33834, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/33834/citation> (12.12.2018).

«The Weavers Request. / OR, / Their Just COMPLAINT against the Rude Rabble, that revile / against the Gentile Mode now in Fashion» (1685-1688), PL, Pepys 4.355, *EBBA* 22019, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/22019/citation> (24.04.2019).

«THE Wenching TANNER / Serv'd in his Kind, / OR, / The Intreagues of his Wife and his Man John» (1689), PL, Pepys 5.252, *EBBA* 22087, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/22087/citation> (13.04.2019).

«The West-Country Weaver: / CONTAINING / His Sorrowful Lamentation for the Hardship which he undergoes by a Proud Imperious / WIFE: Together, With his Resolution to reclaim Her by the Well-approved Oil of HOLLY» (1683-1716?), BL, Roxburghe 2.513, *EBBA* 31015, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/31015/citation> «The West-Country Weaver...» (1683-1716?), NL S, Crawford EB.448, *EBBA* 32873, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/32873/citation> «The West-Country Weaver...» (1683-1716?), HLHU, 25242.67, 2.210, *EBBA* 35414, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/35414/citation> (24.04.2019).

«THE Westminster Wedding: / Or, Trick for Trick. / When Rogues and Whores together meet, / 'tis pittty they should parted be, / But taste the bitter with the sweet, / which still attends such Company» (1664-1703?), PL, Pepys 4.105, *EBBA* 21769, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/21769/citation> (22.10.2018).

«THE Wheel-Wrights Huy-and Cry / After his WIFE, who went away with a / Cooper, who is now turn'd Trooper, / Who Lived in / DRURY-LANE» (1693), PL, Pepys 4.115, *EBBA* 21779, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/21779/citation> (04.10.2018).

«THE WHIGGS LAMENTATION, / For the Death of their Dear Brother Colledge, / The Protestant JOYNER» (1681), HL, Bindley (formerly Luttrell) HEH 135867, *EBBA* 32310, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/32310/citation> (27.01.2019).

«The wicked Midwife, the cruell Mother, and the harmeless Daughter. / OR, / A cruell Murther committed upon a new-borne Childe / by the Midwife, whom the Grandmother of the

Childe hyred to kill, but / unknowne to the Mother of the Childe: Now the Mother of this Infant being / falsely accused by her owne Mother, was executed at Lancaster Assize, at Midsum- / mer last» (1640?), MCL, Blackletter Ballads 1.41, *EBBA* 36032, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/36032/citation> (03.08.2018).

«The Wine-Cooper's Delight» (1681 ?), BL, Roxburghe 3.244-3.245, *EBBA* 30949, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/30949/citation>: «The Wine-Cooper's Delight» (1681), NLS, Crawford EB.3814, *EBBA* 34369, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/34369/citation>: «The Wine-Cooper's Delight» (1681), HLHU, EB65, *EBBA* 34597, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/34597/citation> (04.10.2018).

«THE Witty Damsel of Devonshire: / OR, / A Dialogue between a Mother and her Daughter, concerning Robin / the Miller whom the Daughter hated, and resolved to marry William the Plow- / -man whom she dearly Loved» (1688-1692 ?), NLS, Crawford EB.299, *EBBA* 33641, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/33641/citation>: «THE / VVitty Damsel of Devonshire...» (1688-1692 ?), BLML, Michell-Jolliffe 2000 Folio 6 36, *EBBA* 35710, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/35710/citation> (10.12.2018).

«The Woful LAMENTATION of JANE SHORE, / A Goldsmith's Wife in London, sometime King EDWARD the Fourth's CONCUBINE, who / for her Wanton Life came to a Miserable End: Set forth for the EXAMPLE of all Wicked LIVERS» (1705-1709 ?), BL, Roxburghe 3.897, *EBBA* 31268, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/31268/citation>: «The Woful LAMENTATION of JANE SHORE...» (1693-1695?), UGL, Euing 395, *EBBA* 32020, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/32020/citation>: «The Woful Lamentation of Jane Shore...» (?), HLHU, Hazlitt EC65, *EBBA* 35475, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/35475/citation>: «The woful Lamentation of Mistris Jane Shore...» (1684-1686), PL, Pepys 1.486-1.487, *EBBA* 20229, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/20229/citation>: «The Woful Lamentation of Mistris Jane Shore...» (1663-1674), UGL, Euing 394, *EBBA* 32019, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/32019/citation>: «The Woful Lamentation of Mrs. JANE SHORE...» (1684-1695 ?), BL, Roxburghe 1.162-1.163, *EBBA* 30101, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/30101/citation>: «The wofull lamentation of Mistris Iane Shore a Goldsmiths wife of / London, sometimes K. Edwards Concubine, who for her wanton life came to / a most miserable end. Set forth for an example to all lewd women» (1620 ?), MCL, Blackletter Ballads 1.36, *EBBA* 36025, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/36025/citation> (13.12.2018)

«THE YOUNG / SHEPHERDESS...» (?), HLHU, Hazlitt EC65, *EBBA* 35465, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/35465/citation> (20.07.2018).

«To the Worshipful, Cordners of the West-Port, / A humble PETITION is enter'd in Court / For Apprentice Boys, who would fain take a Drink, / Be blyth like their Masters, but want ready Clink» (1725), NLS, Rosebery Ry.III.a.10(75), *EBBA* 34307, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/34307/citation> (15.06.2018).

«True Love Exalted: / Or, A Dialogue between a Courteous young Knight of the / City of London, and a Searge Weavers Daughter of Devonshire. / Shewing how the young Knight was Travelling in Devon-shire, and fell in Love with a fair Maid / there: How he Courted her to be his Miss, but she not yielding to his Lascivious desires, he / was so much in Love with her Vertue, that he Married her, and made her a Lady, and carryed / her to the Kings Court at London, where they now live in joy and happiness» (1672-1696?), NLS, Crawford EB.688, *EBBA* 33337, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/33337/citation>: «True Love Exalted...» (1672-1696?), HLHU, Huth EBB65H 2.265, *EBBA* 34711, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/34711/citation>: «True Love Exalted...» (1672-1696?),

BLML, Michell-Jolliffe 2000 Folio 6 138, *EBBA* 35802, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/35802/citation> (24.04.2019).

«True Love Required: / Or, The Bailiff's Daughter of Islington, / The young-man's Friends the Maid did scorn, / 'Cause she was poor and left forlorn; / They sent the Esquire to London fair, / To be an Apprentice seven year. / And when he out on's time was come, / He met his Love a going home, / And then to end all farther strife, / He took the Maid to be his Wife», (1672-1696?), BL, Roxburghe 2.457, *EBBA* 30931, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/30931/citation>; «True Love Required...» (1672-1696?), PL, Pepys 3.258, *EBBA* 21272, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/21272/citation>; «True Love Required...» (1672-1696?), NLS, Crawford EB.1154, *EBBA* 33871, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/33871/citation>; «True Love Required...» (1672-1696?), BLML, Michell-Jolliffe, 2000 Folio 6 74, *EBBA* 35743, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/35743/citation>; «True Love Required...» (1763-1775?), BL, Roxburghe 3.690-3.691, *EBBA* 31402, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/31402/citation>; «True Love Required...» (1672-1696?), ?), BL, Roxburghe 4.56, *EBBA* 31355, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/31355/citation> (17.06.2018).

«Truth in Mourning: / OR, / Conscience kick'd out of Countenance by City and Coun- / try, and, at last, Murder'd by a Pack of rustick Millers, near Man- / chester; to the unspeakable grief of his two mourning Friends, / Truth and plain-dealing»(1687), PL, Pepys 2.52, *EBBA* 20676, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/20676/citation> (10.12.2018).

«Will the merry weaver, & Charity the Chamber-maid, / Or, A brisk encounter between a young-man and his love; / He in her eyes, such Beauties did discover, / Making him eager to approach his Lover; / But she a longing Maid as others be, / Desir'd for to learn her A. B. C. / He put the Fescue in her Lilly-white hand, / And taught her how the same to understand» (1672-1696?), PL, Pepys 3.132, *EBBA* 21142, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/21142/citation> (24.04.2019).

«Will the Weaver» (?), BL, Roxburghe 3.628, *EBBA* 31322, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/31322/citation> (24.04.2019).

«Womens Work is never done, / OR THE / CROWN GARLAND, / Of Princely Pastime and Mirth, / the Woman has the worst of it; or her Work is never done» (?), NLS, Crawford 939, *EBBA* 33435, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/33435/citation> (25.08.2017).

«Youths Warning-peice. / In a true Relation of the woefull Death of William Rogers of / Cranbroke in Kent an Apothecary, who refusing all good counsell, and fol- / lowing lewd company, dyed miserably since Christmas last. 1635» (1636), BL, Roxburghe 1.434-1.435, *EBBA* 30294, <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/30294/citation> (30.08.2018).

ii. BBO

«A choice penny-worth of wit» (1780-1844), *BBO* Roud Number V3156, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V3156> (20.08.2019).

«A Copy of Verses, On the Dreadful Murder of G. Ansell; Committed by George Partridge» (?), *BBO* Roud Number V2012, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V2012> (07.06.2018).

«A job for a joiner or A good workman well imploy'd» (1663-1674), *BBO* Roud Number V7460, Edition-Bod882, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V7460> (17.12.2018).

«A job for a journeyman joyner or The brick-layers wanton wifes plot discovered» (1671-1704), *BBO* Roud Number V7458, Edition-Bod23489, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V7458> (17.12.2018).

«A murder at Brighton. Young woman poisoned by two doctors» (?), *BBO* Roud Number V5079, Edition-Bod9554, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V5079> (01.08.2018).

«A new song called pills of parliament» (1813-1838) ή «Young Patty and her gay ploughboy» (1813-1885), *BBO* Roud Number V1166, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V1166> (26.09.2018).

«A new song in the great lock-out and strike of the Lancashire factory operatives» (?), Roud Number V4706, Edition-Bod21924, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V4706> (25.01.2019).

«A new song on the repeal of the Corn laws» [1846], *BBO* Roud Number V3532, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V3532> (21.08.2018).

«A pleasant new ballad of King Edward the fourth, and a tanner of Tamworth» (1658-1674) και «A merry ballad; being a dialogue between king Edward the fourth, and the tanner of Tamworth» (1736-1763), *BBO* Roud Number 248, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/248> (15.02.2019).

«A pleasant new ballad of the Miller of Mansfield in Sherwood, and K. Henry the second, and how he was lodged at the Millers house, and of their pleasant communication» ή «The miller» (1658-1763 ?), *BBO* Roud Number V1474, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V1474> (10.12.2018).

«A voice from the factory» (1863-1885), *BBO* Roud Number V4690, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V4690> (25.01.2019).

«Alice Lee» (1863-1885), *BBO* Round Number V118, Edition-Bod1263, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V118> (17.07.2018).

«All alone, Cottage by the Sea» (?), *BBO* Roud Number 4327, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/4327> (28.07.2018).

«All around my hat» (1813-1855), *BBO* Roud Number 22518, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/22518> (18.03.2019).

«An answer to The carpenter's complaint» (?), *BBO* Roud Number V26378, Edition-Bod13782, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V26378> (10.08.2018).

«An excellent ballad of George Barnwel an apprentice of London, who was undone by a strumpet» (1658-1812), *BBO* Roud Number V7925, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V7925> (20.07.2019).

«Anybody ill» (1877-1844), *BBO* Round Number V9625, Edition-Bod6081, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V9625> (01.08.2018).

«Battle between two ladies or Fun upon fun!» (1809-1844), *BBO* Roud Number V3582, Edition-Bod61, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V3582> (31.05.2018).

- «Ben Block» (1819-1844), *BBO* Roud Number V213, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V213> (04.09.2018).
- «Betsey Baker» (1803-1860), *BBO* Roud Number 1288, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/1288> (04.08.2018).
- «Beverly maid and the tinker» (1790-1866), *BBO* Roud Number 585, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/585> (06.01.2019).
- «Bob Rawlings» (1821-1850), *BBO* Roud Number V7717, Edition-Bod7279, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V7717> (24.08.2018).
- «Bobby Glue's adventures and mis-adventures on his wedding day» (1821?), *BBO* Roud Number V11524, Edition-Bod13248, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V11524> (17.12.2019).
- «Bold farriers, a new song» (1802-1844), *BBO* Roud Number 2409, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/2409> (28.01.2019).
- «Bonny Lass Milking her Cow» (1819-1885), *BBO* Roud Number 3139, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/3139> (26.09.2018).
- «Bowls and rubbers! or The holiday cobbler» (?), *BBO* Roud Number V8507, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V8507> (23.02.2019).
- «Burlington bay» (1813-1885) *BBO* Roud Number V877, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V877> (17.07.2018).
- «Buy a broom» (1796-1866), *BBO* Roud Number 13229, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/13229> (18.03.2019).
- «Caller herring» (c.1840), *BBO* Roud Number 18353, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/18353> (24.07.2019).
- «Carrion crow» (1802-1844), *BBO* Roud Number 891, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/891> (02.03.2019).
- «Catch 'em alive» (1849-1862), *BBO* Roud Number V323, Edition-Bod7108, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V323> (18.03.2019).
- «Chandler's shop» (1838-1845), *BBO* Roud Number V5513, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V5513> (22.09.2018).
- «Chapter of cheats, or The roguery of every trade» (1819-1855), *BBO* Roud Number V3311, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V3311> (16.03.2019)
- «Child's dream» (1845-1885) *BBO* Roud Number 23262, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/23262> (07.06.2018).
- «[Chimney sweeps]» (?), *BBO* Roud Number V30105, Edition-Bod10632, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V30105> (05.06.2018).
- «Cobbler's wife» (?), *BBO* Roud Number V5783, Edition-Bod21505, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V5783> (01.03.2019).

«Committal of A. Norman a girl, ag[e]d 15 y[e]ars, charged wi[t]h murdering 4 children & attempt on another» (?), *BBO* Roud Number V4130, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V4130> (17.08.2019).

«County of Tyrone» (1819-1885), *BBO* Roud Number 1991, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/1991> (24.04.2019).

«Courting in the kitchen» (1850-1910), *BBO* Roud Number 1007, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/1007> (31.05.2018).

«Dame Durden» (1813-1866), *BBO* Roud Number 1209, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/1209> (31.05.2018).

«Daughters» (?), *BBO* Roud Number V15482, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V15482> (16.05.2018).

«Dick Awl the cobbler» (1819-1844), *BBO* Roud Number V6863, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V6863> (25.02.2019).

«Dick the Joiner» (1802-1824), *BBO* Roud Number 5769, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/5769> (17.12.2018).

«Dicky Johnson» (?), *BBO* Roud Number V4399, Edition-Bod14077, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V4399> (31.05.2018).

«Doctor Brown» (?), *BBO* Roud Number V7953, Edition-Bod12624, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V7953> (18.06.2018).

«Doings at Tiptree – about 1803, The ‘lurcher’» (1841), *BBO* Roud Number V2203, Edition – Bod20539, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V2203> (09.08.2018).

«Dolly Dobbins» (1846-1854), *BBO* Roud Number V4892, Edition-Bod1149, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V4892> (26.06.2018).

«Downfall of monopoly» (1844-1851), *BBO* Edition-Bod12713, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/view/edition/12713> (21.08.2018).

«Dr. Stafford, and the weavers' daughter» (1815-1855), *BBO* Roud Number 3868, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/3868> (24.04.2019).

«Effects of love» ή «Sarah Wilson» (1813-1899), *BBO* Roud Number 1493, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/1493> (26.06.2018).

«Eighteen bob a-week!» (1860-1883), *BBO* Roud Number V4063, Edition-Bod8677, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V4063> (18.03.2019).

«Ellen the fair» (1796-1899), *BBO* Roud Number 359, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/359> (18.03.2019).

«Factory bells of England» (1855-1877), *BBO* Roud Number V4688, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V4688> (25.01.2019).

«Foggy dew» (1790-1855), *BBO* Roud Number 558, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/558> (26.08.2018).

«Footsteps on the stairs» (1858-1885), *BBO* Roud Number V3018, Edition-Bod1090, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V3018> (07.06.2018).

«Frauds and pickpockets, or Rogues all» (1819-1844), *BBO* Roud Number 456, Edition-Bod13221, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V7490> (16.03.2019).

«George Barnwell» (1817-1885), *BBO* Roud Number 546, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/546> (31.05.2018).

«Going out to market» (1797-1883), *BBO* Roud Number V15513, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V15513> (28.08.2019).

«Green brooms ḡ Jack and his brooms» (1820-1862), *BBO* Roud Number 379, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/379> (18.03.2019).

«Hang up your hat behind the door» (1863-1885), *BBO* Roud Number 7685, Edition-Bod7179, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V7685> (16.05.2019).

«Happy costermonger Bill» (1850-1899), *BBO* Round Number V3901, Edition-Bod7425, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V3901> (15.03.2019).

«Happy Harry, the jolly miller» (?), *BBO* Roud Number V3920, Edition-Bod20565, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V3920> (05.12.2018).

«Harry Hawser!» (1840-1851), *BBO* Round Number 13776, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/13776> (18.07.2018).

«Helen the fair» (1812-1885), *BBO* Roud Number V412, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V412> (18.03.2019).

«Herrings fresh, a parody on \"Cherry ripe\"» (1819-1844), *BBO* Roud Number V6326, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V6326> (24.07.2019).

«History of Donald M'Neil» (c. 1840), *BBO* Roud Number V5331, Edition-Bod13889, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V5331> (04.08.2018).

«Honest Ploughman, or, 90 years ago» (1818-1885), *BBO* Roud Number 619, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/619> (10.09.2018).

«Horrid murder of four children. At Capland street, Lisson Grove» (1860-1833), *BBO* Roud Number V2129, Edition-Bod8618, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V2129> (25.02.2019).

«How to get a living in this town» (1840-1866), *BBO* Roud Number V9167, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V9167> (16.03.2019).

«I cannot mind my wheel, mother» (1858-1885), *BBO* Roud Number 24454, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/24454> (24.08.2018).

«I never says nothing to nobody» (1918-c.1860), *BBO* Roud Number 1680, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/1680> (16.03.2019).

«Jack Munro» (1774-1850), *BBO* Roud Number 268, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/268> (20.7.2019).

- «Jack the chimney sweep» (1819-1859), *BBO* Round Number 369, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/369> (05.12.2019).
- «Jackey and the cow» (c.1805), *BBO* Roud Number V4752, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V4752> (18.07.2018).
- «Jeremiah Bable» (1802-1819), *BBO* Roud Number V7416, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V7416> (30.08.2018).
- «Jim Baggs, the musician. Or I never moves under a tanner» (c. 1845), *BBO* Roud Number V7450, Edition-Bod12104, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V7450> (13.02.2019).
- «John Bull in a rage at the corn laws» (1802-1819), *BBO* Roud Number V16847, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V16847> (21.08.2018).
- «John Hobs» (1807-1885), *BBO* Roud Number 21966, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/21966> (25.02.2019).
- «Johnny Snip and Miss Dough» (1790-1840), *BBO* Roud Number V6837, Edition-Bod14702, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V6837> (01.03.2019).
- «Jolly collier lads» (?), *BBO* Roud Number V4180, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V4180> (22.07.2018).
- «Jonathan Brown» (1819-1859), *BBO* Roud Number V8612, - <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V8612> (03.03.2019).
- «King James and the tinker» (1796), *BBO* Roud Number 8946, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/8946> (06.1.2019).
- «Kiss me and I'll go to sleep» (1840-1885), *BBO* Roud Number V5474, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V4574> (07.06.2018).
- «Leicester chambairmaid» (1813-1883), *BBO* Roud Number 167, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/167> (17.08.2018).
- «Let Earth cover Her! (?), *BBO* Edition-Bod 12275, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/view/edition/12275> (28.07.2018).
- «Lines on the accidents & colliery explosions that took place in South Wales and Yorkshire on Saturday and Monday, Dec. 4th and 5th [1875], by which 23 were killed at New Tredegar, 12 in Pentyrch, and 150 in Yorkshire. Hymn composed for the occasion, and sung over them» ([1875]), *BBO* Roud Number V7872, Edition-Bod20081, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V7872> (22.07.2018).
- «Lines on the terrible colliery explosion near Barsley loss of 120 lives» ([1785]), *BBO* Roud Number V7863, Edition-Bod2690, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V7871> (22.07.2018).
- «Little Jim, The Collier boy», (1840-1901), *BBO* Roud Number V503, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V503> (22.07.2018).
- «Little Sally» (1790-1840), *BBO* Roud Number V2827, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V2827> (15.03.2019).

«London Adulterations, Or, Rogues in Grain, Tea, Coffee, Milk, Beer, Bread, Snuff, Mutton, Port, Gin, Butter, &c.» (1802-1850), *BBO* Roud Number V4507, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V4507> (16.03.2019).

«London prentice boy» (1813-1885), *BBO* Roud Number 1501, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/1501> (18.06.2018).

«Lovely Phoebe the pride of Dundee» (1819-1885), *BBO* Roud Number V748, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V748> (04.08.2018).

«Medicine Jack» (1860-1883), *BBO* Roud Number 18226, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/18226> (23.07.2019).

«Meet me by gaslight» (1855-1858), *BBO* Roud Number V1632, Edition-Bod10872, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V1632> (31.05.2018).

«Miss Patty Puff and her two sweethearts» (1790-1840), *BBO* Roud Number V1165, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V1165> (09.08.2018).

«Moss and his mare» (1780-1812), *BBO* Roud Number 6104, Edition-Bod2233, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/6104> (16.03.2019).

«Mr. Snip, and Mr. Dip» (?), *BBO* Roud Number V6838, Edition-Bod14077, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V6838> (28.02.2019).

«Mr. Walker, the two-penny postman» (1819-1870), *BBO* Roud Number V3157, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V3157> (24.02.2019).

«Mrs. Jenkings of Billingsgate! A parody on The wishing gate» (c.1845-1885), *BBO* Roud Number V3346, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V3346> (16.07.2018).

«Mutton and leather» (?), *BBO* Roud Number V4495, Edition-Bod6639, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V4495> (24.02.2019).

«My bonny, blooming, Highland Jane» (1802-1899), *BBO* Roud Number 2554, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/2554> (28.07.2018).

«My master's gun» (1819-1866), *BBO* Roud Number 1657, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/1657> (18.06.2018).

«My Mistress came to the door or a rap, tap, tap» (1860-1883), *BBO* Roud Number 792, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/792> (31.05.2018).

«My mother's customs» (1845-1885), *BBO* Roud Number V14941, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V14941> (24.07.2018).

«Nancy Whisky» (1790-1850) *BBO* Roud Number 883, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/883>, (15.06.2018).

«Natty Sam» (1792), *BBO* Roud Number V11991, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V11991> (30.03.2019).

«New York streets» ή «The female sailor» ή «The silk mercer's daughter garland» (1819-1910), *BBO* Roud Number 552, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/552> (20.03.2019).

«Newes from Hide-park. Or a very merry passage which happened betwixt a North country gentleman, and a very gaudy gallant lady of pleasure» (1663-1763), *BBO* Roud Number V3204, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V3204> (22.10.2018).

«O, Doctor Brown» (1840-1866), *BBO* Roud Number V7954, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V7954> (18.06.2018).

«Oh, my, any one ill» (?) *BBO* Roud Number V9626, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V9626> (18.03.2019).

«Old maiden lady's advice to a young one not to marry» [With: Young lady's answer] (1819-1844), *BBO* Roud Number V20408, Edition-Bod12769, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V20408> (24.05.2018).

«Pad the road with me», (1803-1848), *BBO* Roud Number 4599, Edition – Bod9925, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/4599> (26.08.2018).

«Paddy Miles and the mermaid» (1846-1862) ή «Paddy's Mermaid» (1849-1862), *BBO* Round Number 1567, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/15679> (17.07.2018).

«Patient Joe, or The Newcastle collier» (1784-1859), *BBO* Roud Number V1926, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V1926> (22.07.2018).

«Poor little sweep» (?), *BBO* Roud Number V16079, Edition-Bod16079, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V16079> (24.11.2018).

«Pretty Betty Brill» (1802-1844), *BBO* Roud Number V235, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V235> (15.03.2019).

«Pretty Sally's garland. Or, Johnny's kind courtship» (?), *BBO* Roud Number V7538, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V7538> (17.06.2018).

«Price of flour keeps falling» (?), *BBO* Roud Number V31825, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V31825> (10.12.2018).

«Put my little shoes away», (?), *BBO* Roud Number 4340, Edition-Bod12149, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/4340> (07.06.2018).

«Red Sage Sal» (1858-1885), *BBO* Roud Number V8340, Edition-Bod2971, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V8340> (15.03.2019).

«Robin Hood and Arthur-a-Bland» (1791), *BBO* Roud Number 332, Edition-Bod24040, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/332> (15.02.2019).

«Robin Hood and the bishop. Shewing How Robin Hood went to an old Womans house and changed Cloaths with her to scape from the Bishop; and how he robbed the Bishop of all his Gold, and made him sing a Mass» (1623-1661), *BBO* Roud Number 3955, Edition – Bod 651, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/3955> (13.08.2018).

«Robin Hood and the butcher» (1623-1661), *BBO* Roud Number 3980, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/3980> (15.03.2019).

«Robin Hood and the tanner; or, Robin Hood met with his match» (1640-1665), Edition – Bod727 καὶ «Robin Hood and Arthur-a-Bland» (1791), *BBO* Roud Number 332, Edition – Bod24040, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/332>, (15.02.2019).

«Rock the cradle John!» (1840-1899), *BBO* Roud Number 357, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/357> (31.05.2018).

«Rodin Hoods golden prize: Shewing how he robed two priests of five hundred pounds» (1623-17--), *BBO* Roud Number 3990, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/3990> (12.08.2018).

«Rogues of all sorts!» (1780-1830), *BBO* Roud Number V7489, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V7489> (16.03.2019).

«Room for a jovial tinker, old brass to mend» (1674-1679), *BBO* Roud Number 863, Edition-Bod 1841, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/863> (06.02.2019).

«Rose of Lucerne; or, The Swiss toy girl» (1813-1866), *BBO* Ballad Roud V388, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V388> (18.03.2019).

«Sailor's grave» (1840-1883), *BBO* Roud Number 2676, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/2676> (04.09.2018).

«Sewin' class song» (1826-1893), *BBO* Roud Number V17564, Edition – Bod9306, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V17564> (08.08.2018).

«Sights for a mother» (?) *BBO* Roud Number V3977, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V3977> (28.07.2018).

«Silly young maid» (1813-1885), *BBO* Roud Number 17190, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/17190> (24.08.2018).

«Snip in the gallery» (1780-1832), *BBO* Roud Number V6840, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V6840> (04.03.2019).

«Song of the shirt» (1797-1885), *BBO* Roud Number V1700, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V1700> (08.08.2018).

«Song on the American devils» (?), *BBO* Roud Number V4807, Edition –Bod21922, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V4807> (25.01.2019).

«Stitch goes the needle!» (?), *BBO* Roud Number V15008, Edition – Bod11512, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V15008> (08.08.2018).

«Success to the farm labourers, and the agricultural strike» ([1872]), *BBO* Roud Number V8894, Edition – Bod 2699, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V8894> (26.09.2018).

«Sucking Pig» ή «The parson and pig!»,(1819-1885), *BBO* Roud Number 574, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/574> (13.08.2018).

«Susan's lamentation, for the loss of her sailor» (1770-1800), *BBO* Roud Number V32699, Edition-Bod14240, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V32699> (04.09.2018).

«Swaggering Farmers» (1797-1834) ή «Times altered, or, The grumblin' farmers» (1819-1844), *BBO* Roud Number 21259, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/21259> (26.09.2018).

«The angel's whisper» (1813-1885), *BBO* Round Number V129, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V129> (18.07.2018).

«The apprentice's monitor; or Indentures in verse, showing what they are bound to do» ([1798]), *BBO* Round Number V13006, Edition-Bod24103, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V13006> (18.07.2018).

«The Bachelor of sixty-two» (1813-1844), *BBO* Round Number V171, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V171> (27.07.2018).

«The Banks of Nile» (1840-1910), *BBO* Round Number 950, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/950> (06.08.2019).

«The besom maker» (1819-1883), *BBO* Round Number 910, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/910> (18.03.2019).

«The black cook, or The doctor outwitted» (1825-1910), *BBO* Round Number 2310 <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/2310> (04.08.2018).

«The black mechanical sweep» (?), *BBO* Round Number V7235, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V7235> (24.11.2018).

«The blacksmith» (1863-1885), *BBO* Round Number 816, Edition – Bod9734, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/816> (28.01.2019).

«The blooming Rose of fair Britain's isle» (?), *BBO* Round Number 1796, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/1796> (20.07.2019).

«The blue eye'd farmer's boy» (1828-1829), *BBO* Round Number 23113, Edition-Bod9772, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/23113> (10.08.2018).

«The bold cobbler» (?), *BBO* Round Number V4753, Edition-Bod3431, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V4753> (25.02.2019).

«The bold fisherman» (1813-1885), *BBO* Round Number 291, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/291> (18.07.2018).

«The brave collier lads» (1838-1859), *BBO* Round Number V502, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V502> (22.07.2018).

«The brave mariners» ή «The new mariners» (1780-1844), *BBO* Round Number 18526, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/18526> (20.08.2019).

«The Brick lane child flogger» (?), *BBO* Round Number V32279, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V32279> (06.06.2018).

«The Bristol garland» (1812-1830), *BBO* Round Number V9000, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V9000> (20.08.2019).

«The budget; or, Dr. D---» (1780-1830), *BBO* Round Number V8119, Edition – Bod22734, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V8119> (04.08.2018).

«The butcher and the tailor's wife» (c. 1845), *BBO* Round Number 1528, Edition-Bod8028, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/1528> (28.08.2019).

- «The carpenter's complaint» (?), *BBO* Roud Number V32056, Edition-Bod13782, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V32056> (10.08.2018).
- «The carpenter's wife» (1840-1917), *BBO* Roud Number V11971, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V11971> (10.08.2018).
- «The cast iron man» (1839-1855), *BBO* Roud Number V118, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V1118> (28.01.2019).
- «The charity boy» (1819-1885), *BBO* Roud Number V909, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V909> (07.06.2018).
- «The charity girl» (1835-1862), *BBO* Roud Number 17715, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/17715> (22.09.2018).
- «The churlish husband turned nurse» ή «The churlish farmer» (1814-1850), *BBO* Roud Number V358, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V358> (28.08.2019)
- «The Collier Lass», (1796-1866), *BBO* Roud Number V7863, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V7863> (22.07.2018).
- «The Collier's Defence» (1840-1866), *BBO* Roud Number V7879, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V7879> (22.07.2018).
- «The constant pair; or The pretty 'prentice boy» (1813-1885), *BBO* Roud Number V7560, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V7560> (20.07.2019).
- «The cooper of Norfolk, or, a Jest of a brewer and a cooper's wife» (1711-1736), *BBO* Roud Number 7357, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/7357> (04.10.2018).
- «The costermonger» (1819-1845), *BBO* Roud Number V8926, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V8926> (15.03.2019).
- «The costers and Sunday trading» (?), *BBO* Roud Number V3807, Edition-Bod6507, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V3807> (15.03.2019).
- «The Coy COOK-MAID, Who was Courted importunately by Irish, Welsh, Spanish, French and Dutch, but at last was Conquered by a poor English Taylor» (c. 1700), *BBO* Roud Number V8226, Edition-Bod23421, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V8226> (02.03.2019).
- «The Crafty London Apprentice: or, Bow-Bells» (1736-1885), *BBO* Roud Number 12560, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/12560> (17.06.2018).
- «The cruel father, or The affectionate lover» (1813-1899), *BBO* Roud Number 539, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/539> (24.06.2018).
- «The cruel limp of the law» (18--), *BBO* Roud Number V3209, Edition-Bod9472, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V3209> (31.05.2018).
- «The cunning cobbler done over» (1813-1885), *BBO* Roud Number 174, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/174> (24.02.2019).
- «The distressed sempstress», (1844-1845), *BBO* Edition-Bod2831, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/view/edition/2831>. «The distressed sempstress», (1844-1845), *BBO* Edition- Bod13991, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/view/edition/13991> (08.08.2018).

«The doating mother's garland» (1798-1846), *BBO* Roud Number V9003, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V9003> (20.07.2019).

«The dying boy's reflections» (1840-1866), *BBO* Roud Number V3964, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V3964> (07.06.2018).

«The fair maids of Manchester or The factory belles» (1850-1899), *BBO* Roud Number V4709, Edition Bod10706, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V4709> (25.01.2019).

«The famous flower of serving-men, or, The lady turned serving man» (1664-1846), *BBO* Roud Number 199, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/199> (24.06.2018).

«The farmer's lucky boy» (1813-1899) ή «The lucky factory boy» (1840-1866), *BBO* Roud Number 408, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/408> (25.01.2019).

«The female baker, and the amorous leather cutter» (1780-1830), *BBO* Roud Number V1274, Edition-Bod24287, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V1274> (24.02.2019).

«The female pressgang» (1790-1844), *BBO* Roud Number V1272, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V1272> (03.03.2019).

«The female volunteer» (1819-1844), *BBO* Roud Number V1283, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V1283> (04.09.2018).

«The fine old English labourer» (1863-1885), *BBO* Roud Number V8901, Edition – Bod9270, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V8901> (26.09.2018).

«The finikin lass» (1819-1844), *BBO* Roud Number 2382, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/2382> (24.07.2018).

«The fisher boat» (1819-1844), *BBO* Round Number V17843, Edition-Bod18615, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V17843> (18.07.2018).

«The flare up factory girl» ή «The Handsome Factory Lass» (1840-1866), *BBO* Roud Number V4691, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V4691> (21.08.2018).

«The flashie steam-loom weaver» (?), *BBO* Roud Number V2136, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V2136> (24.08.2018).

«The (Fortunate) factory girl» (1813-1885), *BBO* Roud Number 1659, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/1659> (25.01.2018).

«The four jolly smiths» (?), *BBO* Roud Number V5558, Edition-Bod20767, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V5558> (28.01.2019).

«The fox caught in a brewhouse; or, Honesty's the best policy» (1810-1831), *BBO* Roud Number V3838, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V3838> (09.08.2018).

«The fuddling day, or Saint Monday» (1780-1850), *BBO* Roud Number V5887, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V5887> (20.03.2019).

«The gelding of the devil» (?), *BBO* Roud Number V4809, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V4809> (18.08.2018).

«The gentleman turned tinker» (1819-1844), *BBO* Roud Number V7492, Edition-Bod17712, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V7492> (06.02.2019).

«The Gipsy» (?), *BBO* Roud Number V14359, Edition-Bod15337, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V14359> (24.05.2018).

«The good old days of Adam & Eve» ή «The days when we were boys» ή «New version of Adam & Eve» (1813-1899), *BBO* Roud Number 7836, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/7836> (16.03.2019).

«The great mystery brought to light of the rev. Edward Gwynn Blyth, and his brothers» [1847], *BBO* Roud Number V3562, Edition-Bod2726, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V3562> (13.08.2018).

«The Guernsey garland» (1736-1763), *BBO* Roud Number V9997, Edition-Bod24103, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V9997> (18.07.2018).

«The gutta percha man» (c. 1845), *BBO* Roud Number V8634, Edition-Bod11753, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V8634> (24.02.2019).

«The gutta percha mania; or, the Snobs done brown» (1833-1841), *BBO* Roud Number V8633, Edition-Bod8641, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V8633> (24.02.2019).

«The Hampshire tragedy: shewing how a servant maid first robbed her master, and was afterwards struck dead for telling a lie» (c.1796-1862), *BBO* Roud Number V9924, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V9924> (26.06.2018).

«The honest miller of Gloucestershire. A true ballad» [1795], *BBO* Roud Number V19601, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V19601> (05.12.2018).

«The honr'd miller», *BBO* Roud Number V1418, Edition-Bod17794, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V1484> (18.08.2018).

«The humorous bites of the world» (1736-1763), *BBO* Round Number V12188, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V12188> (16.03.2019).

«The humours of rag-fair: or The countryman's description of their several trades and callings» (1736-1813), *BBO* Roud Number V3997, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V3997> (16.03.2019).

«The innocent country maids delight, or, A description of the lives of the lasses of London» (1672-1696), *BBO* Roud Number V6054, Edition-Bod23400, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V6054> (27.05.2019).

«The Jew pedlar» (?), *BBO* Roud Number V6753, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V6753> (15.03.2019).

«The Jew pedlar» (1780-1830), *BBO* Roud Number V6752, Edition-Bod17800, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V6752> (15.03.2019).

«The Jolly Angler» (1850-1855) *BBO* Round Number V1009, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V1009> (18.07.2018).

«The jolly collier» (?), *BBO* Roud Number V4181, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V4181> (22.07.2018).

«The Jolly Fisherman» (1802-1819), *BBO* Round Number 13361, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/13361> (18.07.2018).

«The jug of punch» (?), *BBO* Roud Number 1808, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/1808>(24.04.2019).

«The laboring woman» (1840-1910), *BBO* Roud Number V1525, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V1525> (23.07.2018).

«The Lamentation of a bad market» (1711-1769), *BBO* Roud Number V29533, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V29533>, (07.06.2018).

«The Lancashire lady's wedding» (1840-1866), *BBO* Roud Number V3943, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V3943> (25.06.2018).

«The Lawyer and Nell» (1816-1825), *BBO* Roud Number V10557, Edition-Bod13461, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V10557> (31.05.2018).

«The little chimney-sweeps» (1808), *BBO* Roud Number V28190, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V28190> (24.11.2018).

«The little factory girl» (1850-1899), *BBO* Roud Number V46.92, Edition – Bod10828, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V4692> (21.08.2018).

«The little sweep» (1840-1866), *BBO* Roud Number V11141, Edition-Bod13601, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V11141> (24.11.2018).

«The London taylors misfortune. Or, Cut-beard-Harding chous'd by a country lass» (1682-1703), *BBO* Roud Number V13175, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V13175> (12.04.2019).

«The lucky maid of Essex» (18__), *BBO* Round Number V9673, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V9673> (09.08.2018).

«The lusty fryer of Flanders» (1688), *BBO* Roud Number V5618, Edition – Bod23717, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V5618> (13.08.2018).

«The lusty miller's recreation: or, The buxome females chief delight» (1672-1696), *BBO* Roud Number V4874, Edition –Bod4988, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V4874> (18.08.2018).

«The match boy» (1800-1866), *BBO* Roud Number V9296, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V9296> (24.07.2019).

«The merry phoughboy» (?). *BBO* Roud Number V6782, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V6780> (07.09.2018).

«The methodist parson, or Preaching for bacon» (1840-1899), *BBO* Roud Number 1317, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/1317> (13.08.2018).

«[The midwi]ves ghost» (1680), *BBO* Roud Number V1905, Edition – Bod23931, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V1905> (03.08.2018).

«The milkmaid and the ploughboy» (1849-1885), *BBO* Roud Number V6782, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V6782> (26.09.2018).

«The miller's advice to his three sons, in taking of toll» (1736-1763), *BBO* Roud Number 138, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/138> (18.08.2018).

«The mistaken lady's garland» (1736-1763), *BBO* Roud Number V10015, Edition-Bod24171, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V10015> (25.06.2018).

«The mistaken mid-wife, or, Mother Mid-night finely brought to bed» (?), *BBO* Roud Number V32400, Edition - Bod23746, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V32400> (03.08.2018).

«The murder of Betsy Smith» (1849-1859), *BBO* Roud Number V6818, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V6818> (26.06.2018).

«The new Bury loom» (?), *BBO* Roud Number V9197, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V9197> (14.04.2019).

«The New Love Sick Maid» (1855-1875), *BBO* Roud Number 298, Edition-Bod1498, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/298> (24.05.2018).

«The Old Maid» (1819-1844), *BBO* Roud Number V15136, Edition-Bod23341, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V15136> (09.05.2018).

«The Old Maids advice to Young Ladies» (?), *BBO* Roud Number V20409, Edition-Bod21162, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V20409> (09.05.2018).

«The orphan factory boy» (1840-1866), *BBO* Roud Number V4696, Edition-Bod12542, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V4696> (25.01.2019).

«The Oyster Boat» (1845-1859), *BBO* Round Number V1780, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V1780> (18.07.2018).

«The Oyster girl» (1796-1854), *BBO* Roud Number V1779, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V1779> (15.03.2019).

«The oyster girl» (1819-1885), *BBO* Roud Number 875, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/875> (15.03.2019).

«The oyster man» (1819-1844), *BBO* Roud Number V1781, Edition-Bod6076, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V1781> (15.03.2019).

«The painful plough» (1813-1885), *BBO* Roud Number 355, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/355> (07.09.2018).

«The parson and the milk pail» (1780-1830), *BBO* Roud Number V3397, Edition – Bod3397, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V3397> (13.08.2018).

«The parson grocer» (?), *BBO* Roud Number V3400, Edition - Bod7980, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V3400> (13.08.2018).

«The pensioner's Complaint of his wife» (1813-1910), *BBO* Roud Number 1663, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/1663> (28.08.2019).

- «The pitman's dream» (?), *BBO* Roud Number V14041, Edition-Bod19642, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V14041> (22.07.2018).
- «The poor labourers» (1845-1849), *BBO* Roud Number V8898, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V8898> (08.09.2018).
- «The poor little sweep» (1813-1866), *BBO* Roud Number 2672, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/2672> (24.11.2018).
- «The power of hot water or Plain hints to the millers» (?), *BBO* Roud Number V1986, Edition – Bod9213, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V1986> (09.08.2018).
- «The Preston steam-loom weavers» (?), *BBO* Roud Number V8916, Edition – Bod21426, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V8916> (24.08.2018).
- «The pretty factory boy» (1840-1866), *BBO* Roud Number V4698, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V4698> (25.01.2019).
- «The primrose girl» (1793-1854), *BBO* Roud Number V54448, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V54448> (15.03.2019).
- «The raking Paudheen Rhu! or an Irish tinker's travels» (1850-1899), *BBO* Roud Number, V3458, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V5194> (05.02.2019).
- «The Rakisk Bachelor» (18--), *BBO* Roud Number V6103, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V6103> (17.05.2018).
- «The rambling factory girl's return» (?), *BBO* Roud Number V2987, Edition-Bod22958, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V2987> (25.01.2019).
- «The rat-catcher's daughter» (1813-1866) *BBO* Roud Number 13883, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/13883> (22.09.2019).
- «The rigs of London» (1833-1841), *BBO* Roud Number V9165, Edition-Bod2265, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V9165> (18.03.2019).
- «The rigs of Spittle-field weavers» (?), *BBO* Roud Number, Edition-Bod18982, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V29011> (24.08.2018).
- «The roguish miller; or Nothing got by cheating. A true ballad» (1784-1807), *BBO* Roud Number V1486, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V1486> (05.12.2018).
- «The roving journeyman» (c.1813-1885), *BBO* Roud Number 360, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/360> (24.04.2019).
- «The sailor's last audie» (1840-1866), *BBO* Roud Number 1967, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/1967> (04.09.2018).
- «The saucy plough boy» (1845-1885), *BBO* Roud Number 1462, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/1462> (26.09.2018).
- «The servant boy» (1813-1885), *BBO* Roud Number 1910, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/1910> (25.06.2018).

«The sewing machine» (?), *BBO* Roud Number V8298, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V8298>. «The sewing machine» (?), *BBO* Roud Number V8297, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V8297> (08.08.2018).

«The Sheffield 'Prentice» (1796-1883), *BBO* Roud Number 399, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/399> (18.06.2018).

«The Shepherds Glory: or, A pleasant song o'th shepherd swain», (1672-1696), *BBO* Edition-Bod23443, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/view/edition/23443> (16.08.2018).

«The Shields and Cullercoats fishermen: a stormy night on the coast while fishing» (1861) *BBO* Roud Number V1998, Edition-Bod13201, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V1998> (17.07.2018).

«The shoemaker and the snob» (?), *BBO* Roud Number V1975, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V1975> (24.02.2019).

«The shop on fire. Parody on "The ship on fire"» (1845-1859), *BBO* Roud Number V5502, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V5502> (03.03.2019).

«The shuttle cock» (1780-1844), *BBO* Roud Number V3439, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V3439> (24.04.2019).

«The silk merchant's daughter» (?), *BBO* Roud Number 552, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/552> (20.05.2019).

«The single young man lodger» (1819-1885), *BBO* Roud Number V4946, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V4946> (26.02.2018).

«The snob and the bottle» (1845-1885), *BBO* Roud Number V1970, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V1970> (25.02.2019).

«The soldier's child to its mother» (1838-1859), *BBO* Roud Number 5460, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V5460> (28.07.2018).

«The sprightly painter» (1819-1844), *BBO* Roud Number V3948, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V3948> (09.08.2018).

«The sweet maid of Gorteen» (1840-1899), *BBO* Roud Number 3025, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/3025> (25.06.2018).

«The tailor and the treacle cask» (1819-1866), *BBO* Roud Number 1679, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/1679> (03.03.2019).

«The tailor done over» (1830-1910), *BBO* Roud Number 23094, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/23094>, (03.03.2019).

«The taylor's vindication; or, An answer to the War-like taylor» (1672-1696), *BBO* Roud Number V11284, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V11284> (12.04.2019).

«The tidy one» (1768-1833), *BBO* Roud Number 2792, Edition-Bod5743, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/2792> (23.03.2018).

«The tinker's jubilee. Being a sequel to the "Yorkshire concert," or "Madam Fig's gala"» (c. 1810), *BBO* Roud Number V6749, Edition-Bod22457, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V6749> (06.02.2019).

- «The two unfortunate lovers, or A true relation of the lamentable end of John True, and Susan Mease» (1658-1674), *BBO* Roud Number V3822, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V3822> (23.02.2019).
- «The undutiful ‘prentice» (1790-1840), *BBO* Roud Number V7168, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V7168> (18.06.2018).
- «The unkind shepherdness» (1819-1844), *BBO* Roud Number 948, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/948> (16.08.2018).
- «The Waiter: or, Wait a little longer» (c. 1840), *BBO* Roud Number V13388, Edition-Bod13502, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V13388> (24.07.2018).
- «The way to live» (18---1883), *BBO* Roud Number V13612, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V13612> (22.09.2018).
- «The weaver’s daughter» (1796-1866), *BBO* Roud Number 1277, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/1277> (26.08.2018).
- «The weaver’s farewell to his loom!» (?), *BBO* Roud Number V8917, Edition – Bod21190, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V8917> (26.08.2018).
- «The wedding of Teddy the tinker» (1819-1844), *BBO* Roud Number V3458, Edition-Bod13507, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V3458> (06.02.2019).
- «The widow in want of a sweetheart» (1802-1819), *BBO* Roud Number V6246, Edition-Bod17328, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V6246> (09.05.2018).
- «The Widowers» ἢ «Widowers complain or, The joys of a wedded life» (1819-1844), *BBO* Roud Number V12789, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V12789> (28.07.2018).
- «The wishing gate» *BBO* Round Number V3345, (1845-1885), <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V3345> (16.07.2018).
- «The woeful lamentation of Mrs Jane Shore, a Goldsmith wife in London, sometimes King Edward the seconds Concubine, who for her wantan life came to a miserable end. Set forth for the example of all lewd women» (1658-1844), *BBO* Roud Number V5248, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V5248> (13.12.2018).
- «The woodman» (1797-1884), *BBO* Round Number 24883, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/24883> (20.07.2018).
- «The woodman. A much-admired song» (1797-1807), *BBO* Round Number 24883, Edition-Bod2654, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/view/edition/2654> (20.07.2018).
- «The woodman’s cot» (1780-1819), *BBO* Round Number V11689, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V11689> (20.07.2018).
- «The Yarmouth tragedy; or, The constant lovers» (1780-1861), *BBO* Roud Number 187, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/187> (20.07.2019).
- «The young man from the country» (1840-1885), *BBO* Roud Number V8421, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V8421> (31.05.2018).

- «There's a good time coming Boys» (1797-1859), *BBO* Roud Number V15607, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V15607> (05.06.2018).
- «They never do it now» (1840-1885), *BBO*, Roud Number 1401, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/1401>, (07.06.2018).
- «Timmy Twist», (18--), *BBO* Roud Number V14279, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V14279> (09.08.2018).
- «Tom Halliard» (1802-1855), *BBO* Roud Number V462, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V462> (04.09.2018).
- «Travelling tinker» (1780-1866), *BBO* Roud Number V7493, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V7493> (05.02.2019).
- «Turn a little handle» (?), *BBO* Ballad Work-Round Number V11800, Edition-Bod13450, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V11880> (17.02.2020).
- «Wake up Hodge» (?), *BBO* Roud Number V1577, Edition-Bod 10851, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V1577> (26.09.2018).
- «Walking tube of butter» (1850-1885), *BBO* Roud Number 3136, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/3136> (31.05.2018).
- «Washinh Day», (1802-1843), *BBO* Roud Number, 3747, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/3747> (20.03.2019)
- «Weaver and his shuttle» (?), *BBO* Roud Number V7509, Edition – Bod17309, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V7509> (24.08.2018).
- «Where are those boys?» (?), *BBO* Roud Number V15286, Edition-Bod13576, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V15286> (28.07.2018).
- «White slaves of England» (1859-1899), *BBO* Roud Number V3071, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V3071> (08.08.2018).
- «Who's your Butcher?, Or, What's the price of meat? (1849-1862), και «The English butcher's lament» [1877], *BBO* Roud Number V1522, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V1522> (17.08.2018).
- «Why are coals so dear?» (?), *BBO* Roud Number V10187, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V10187> (22.07.2018).
- «Widow Waddle of Chickabiddy-lane» (1808), *BBO* Roud Number V1775, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V1775> (14.03.2019).
- «Wil the merry weaver, & Charity the chamber-maid, or A brisk encounter between a young-man and his love» (1672-1696), *BBO* Roud Number 17771, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/17771> (24.04.2019).
- «Will Lightloaf, and his parrot, or the truth is not to be spoken at all times» (1811-1842), *BBO* Roud Number V26488, Edition Bod9526, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V26488> (12.12.2018).

«Will the weaver» (1780-1885), *BBO* Roud Number 432,
<http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/432> (26.08.2018).

«William and Dinah» (1789-1866), *BBO* Roud Number 271,
<http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/271> (20.08.2019).

«William and Prudence's overthrow: or, The Billingsgate merchant son's tragedy» (1736-1763), *BBO* Roud Number V9955, <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V9955>,
(20.07.2019).

«Woodman spare that tree» (1797-1885), *BBO* Round Number 13833,
<http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/13833> (20.07.2018).

«Young recruit», (c.1850), *BBO* Roud Number V4289,
<http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/search/roud/V4289> (04.09.2018).

Πίνακες, εικόνες και γραφήματα

Ορολογία

<i>Broadside</i>	Φύλλο χαρτιού τυπωμένο από τη μία πλευρά. Το κείμενο βρίσκεται σε πεζό ή έμμετρο λόγο και συχνά διακοσμείται με ξυλογραφίες. Υπάρχουν σπάνια παραδείγματα από broadsides τα οποία είναι τυπωμένα και από τις δύο πλευρές τα οποία συχνά αναφέρονται ως «Broadsheets». Τα τραγούδια τα οποία τυπώνονταν σε αυτό το φύλλο χαρτιού ονομάζονταν «ballets» ή «ballads». ¹⁸³¹
<i>Chapbook</i>	Μικρό βιβλίο το οποίο απαρτίζεται από ένα φύλλο χαρτιού το οποίο διπλώνεται. Συνήθως, διαθέτουν σχετικά μικρό αριθμό σελίδων, ανάμεσα σε οκτώ και εικοσιτέσσερις. Οι σελίδες δεν είναι δεμένες με κάποιον τρόπο και δεν είχαν εξώφυλλο. Τα chapbooks ήταν ένα συνηθισμένο μέσο στο οποίο τυπώνονταν πεζά και έμμετρα, ιδιαίτερα κατά τα τέλη του 18 ^{ου} και τις αρχές του 19 ^{ου} αιώνα. Τα τραγούδια που τυπώνονται εδώ, είναι πανομοιότυπα με αυτά που τυπώνονται στα broadsides. Τα chapbooks πωλούνταν συνήθως από τους πλανόδιους πωλητές που ονομάζονταν «chapmen». ¹⁸³²
<i>Garland</i>	Ο όρος παρουσιάζεται σε τίτλους για να περιγράψει είτε πρώιμες συλλογές τραγουδιών όπως ένα μικρό φυλλάδιο (pamphlet) ή chapbook το οποίο περιελάμβανε πολλές μπαλλάντες είτε μακροσκελή τραγούδια τα οποία χωρίζονται σε μέρη τόσο σε broadside όσο σε chapbooks, είτε ενίοτε ως συνώνυμο του όρου broadside. Αργότερα ο όρος έγινε συνώνυμος του chapbook. ¹⁸³³
<i>Pamphlet</i>	Εφήμερη έκδοση με πολιτικό ή άλλο περιεχόμενο, μικρή σε έκταση αλλά με τη δυνατότητα γρήγορης παραγωγής και ευρείας κυκλοφορίας. ¹⁸³⁴
<i>Slip song</i>	Τραγούδι τυπωμένο σε ένα μικρό, μακρόστενο κομμάτι χαρτιού, συχνά κομμένο από ένα μεγαλύτερο, δηλαδή ένα broadside. ¹⁸³⁵

¹⁸³¹ Atkinson David and Steve Roud (εκδ.), *Street Ballads in Nineteenth-century Britain, Ireland, and North America, The Interface between Print and Oral Traditions*, Farnham, Surrey: Ashgate Publishing 2014, σελ. xiii. Βλ. και David Atkinson and Steve Roud (εκδ.), *Street Literature of the Long Nineteenth Century: Producers, Sellers, Consumers*, Newcastle upon Tyne, Cambridge Scholars Publishing, 2017), σελ. xi.

¹⁸³² Atkinson David and Steve Roud (εκδ.), *Street Ballads in Nineteenth-century Britain, Ireland, and North America, The Interface between Print and Oral Traditions*, Farnham, Surrey: Ashgate Publishing 2014, σελ. xiii. Βλ. και David Atkinson and Steve Roud (εκδ.), *Street Literature of the Long Nineteenth Century: Producers, Sellers, Consumers*, Newcastle upon Tyne, Cambridge Scholars Publishing, 2017), σελ. xi.

¹⁸³³ Atkinson David and Steve Roud (εκδ.), *Street Ballads in Nineteenth-century Britain, Ireland, and North America, The Interface between Print and Oral Traditions*, Farnham, Surrey: Ashgate Publishing 2014, σελ. Xiii και Simpson, *The British Broadside and its Music*, σελ. x. Βλ. και David Atkinson and Steve Roud (εκδ.), *Street Literature of the Long Nineteenth Century: Producers, Sellers, Consumers*, Newcastle upon Tyne, Cambridge Scholars Publishing, 2017), σελ. xi.

¹⁸³⁴ Φωτεινή Ντάνου, «Προδότες της Βασιλισσας και του Έθνους», Καθολικισμός και Λόγος περί Προδοσίας στην Ελισαβετιανή Προπαγάνδα (1558-1585), Ηρόδοτος: Αθήνα, 2013, σελ. 492.

¹⁸³⁵ Atkinson David and Steve Roud (εκδ.), *Street Ballads in Nineteenth-century Britain, Ireland, and North America, The Interface between Print and Oral Traditions*, Farnham, Surrey: Ashgate Publishing 2014, σελ. xiii και Simpson, *The British Broadside and its Music*, σελ. ix. Βλ. και David Atkinson and

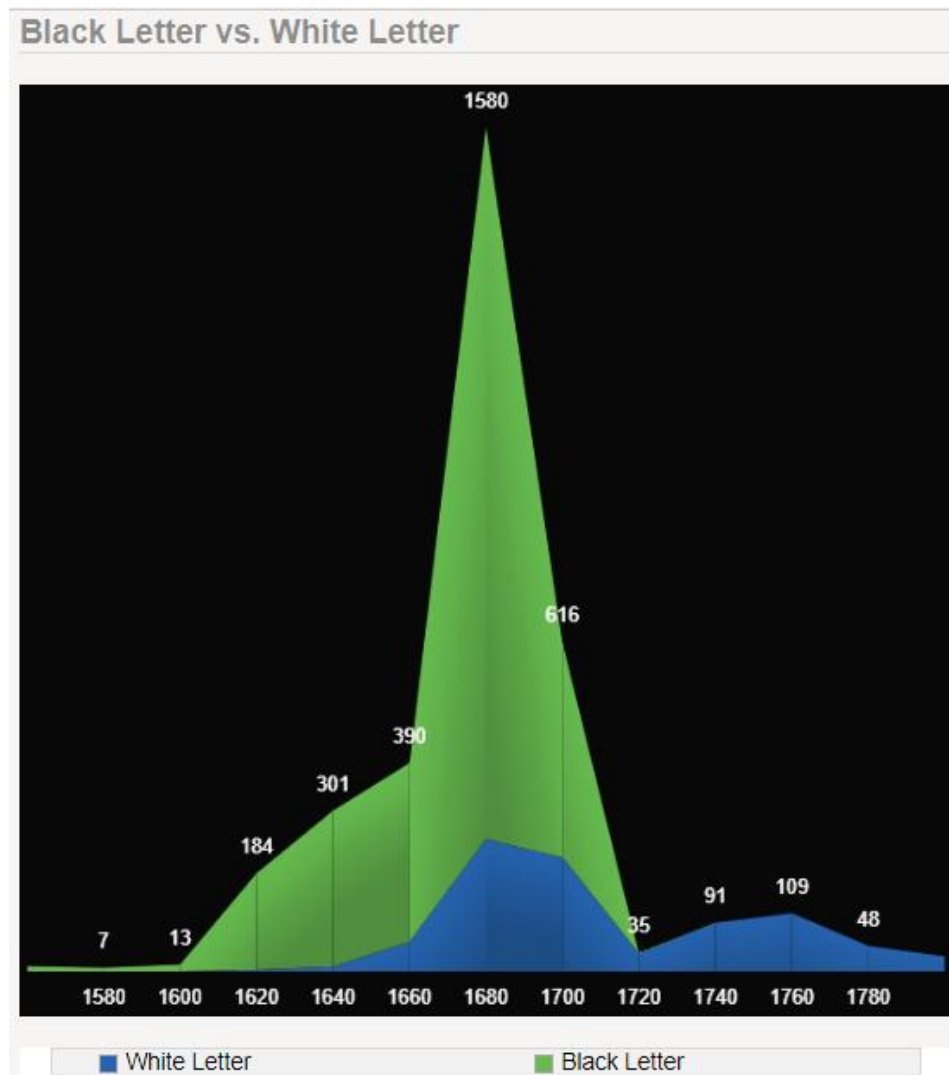
Οι βάσεις που χρησιμοποιήθηκαν και οι συλλογές μπαλλαντών που περιλαμβάνουν

<p>Bodleian Libraries: http://ballads.bodleian.ox.ac.uk</p>	<p>Bodleian John Johnson <i>John de Monins Johnson (1882-1956)</i></p>
	<p>Bodleian Wood <i>Anthony Wood (1632-1695)</i></p>
	<p>Bodleian Douce <i>Francis Douce (1757-1834)</i></p>
	<p>Bodleian Ashmole <i>Elias Ashmole (1617-1692)</i></p>
	<p>Bodleian Harding <i>Walter Newton Henry Harding (1883-1973)</i></p>
	<p>Bodleian Firth <i>Charles Harding Firth (1857-1936)</i></p>
	<p>Bodleian Rawlinson <i>Richard Rawlinson (1690-1755)</i></p>
	<p>Bodleian Curzon</p>
	<p>Bodleian Rare Books</p>
<p>The English Broadside Ballad Archive: http://ebba.english.ucsb.edu</p>	<p>Pepys Collection, Magdalene College, Cambridge</p>
	<p>Roxburghe Collection, British Library</p>
	<p>Crawford Collection, National Library of Scotland</p>
	<p>Euing Collection, The University of Glasgow, Scotland</p>
	<p>Britwell, Bindley, and Bridgewater,</p>

Steve Roud (εκδ.), *Street Literature of the Long Nineteenth Century: Producers, Sellers, Consumers*, Newcastle upon Tyne, Cambridge Scholars Publishing, 2017), σελ. xi.

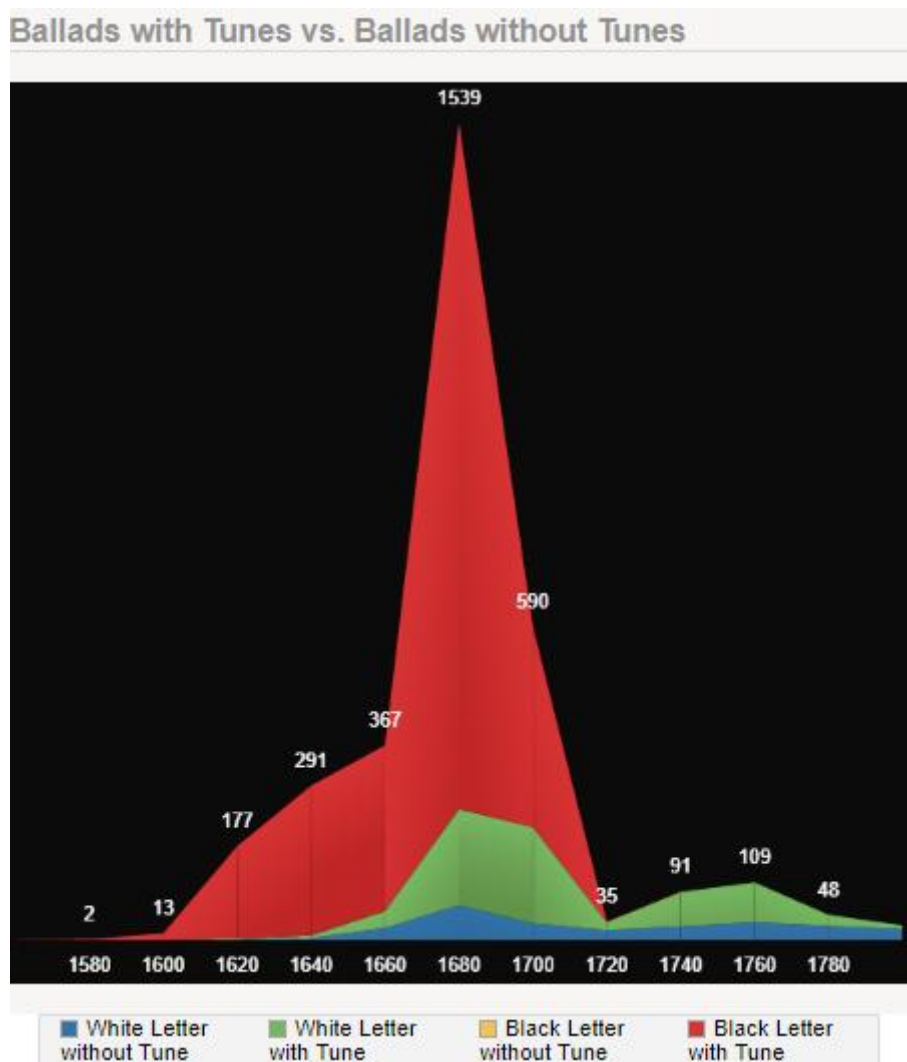
	Huntington Library, Pasadena
	Houghton Library , Harvard University
	Huntington's Britwell collection

Γράφημα 1. Συγκριτικά στατιστικά EBBA για μπαλλάντες με γοθτικού και ρωμαϊκού τύπου γραμματοσειρά

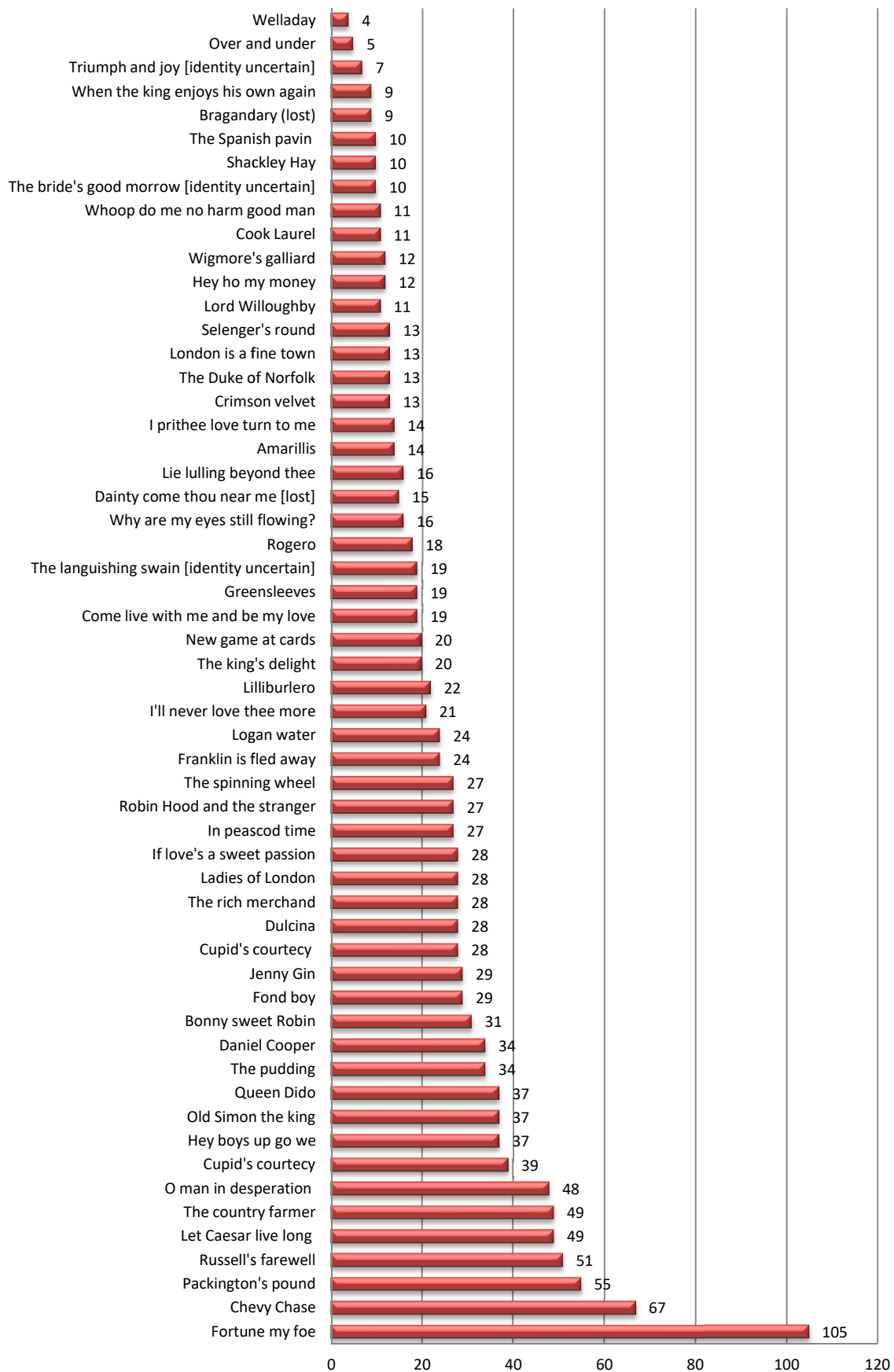
Πηγή:https://ebba.english.ucsb.edu/visualization/ballad_form_trending.php

Γράφημα 2. Συγκριτικά στατιστικά EBBA για μπαλλάντες με και χωρίς την αναγραφή μελωδίας

Πηγή:https://ebba.english.ucsb.edu/visualization/tunes_no_tunes.php

Οι 50 δημοφιλέστερες μελωδίες μπαλλάντας (EBBA, 2011)

Οι Τρόποι της Μουσικής και η Λειτουργία τους

Τρόπος	Συναίσθημα & Χρήση	Απόσπασμα από Charles Butler, <i>The Principles of Music</i> (1636)
Δώριος	<ul style="list-style-type: none"> -Σοβαρή και αργή μουσική, συχνά αντιστικτική. - Για ψαλμούς ή άλλα θρησκευτικά τραγούδια, έμμετρα. -Ίσος αριθμός συλλαβών και μουσικών φθόγγων. -Εγκράτεια, σύνεση, μετριοφροσύνη και ευσέβεια. 	«...consisteth of sober slow-timed Notes, generally in Counter-point, set to a Psalme or other pious, canticle, in Meeter or Rhythmical vers: the notes answering the number of the Syllables. This mooveth to sobriety, prudence, modesti, and godliness.» ¹⁸³⁶
Λύδιος	<ul style="list-style-type: none"> -Σοβαρή και επίσημη μουσική, συνήθως αργή. -Για ύμνους και άλλα θρησκευτικά σε πρόζα και έμμετρα τραγούδια. -Περισσότεροι μουσικοί φθόγγοι από τις συλλαβές. -Έκσταση, αποστροφή σκέψης από τα εγκόσμια και στροφή προς τις επουράνιες χαρές. 	«...is a grave, ful, solemn Musik in Discant, for the mosteparte, of slow time, set to a Humn, Anthem, or odher spiritual song in prose, and soometime in vers, dhe notes exceeding often dhe number of dhe syllables: which through his heavenly harmoni, ravisheth dhe minde, with a kinde of ecstasi, lifting it up from dhe regard of earthly things, unto dhe desire of celestial joyz» ¹⁸³⁷
Αιολικός	<ul style="list-style-type: none"> -Απαλή και ευχάριστη μουσική. -Κατευνάζει τα πάθη του μυαλού. - Ευχαριστεί τις αισθήσεις του ακροατή. - Δεν στοχεύει το μυαλό. 	«...is dhat, which with its soft pleasing sounds pacifyeth dhe Passions of dhe minde, and with instruments or dittiles fa-laes, in continued discant, delighting dhe senses, and not intending dhe minde of dhe hearer, like

¹⁸³⁶ Charles Butler, *The Principles of Musick*, Lib. I, Cap. I. «Of the Moods», σελ. 1.

¹⁸³⁷ Στο ίδιο.

		Mercuries <i>Caduceus</i> charmeth affections and cares, and so lutteth him sweetely a sleepe.» ¹⁸³⁸
Φρύγιος	-Ανδροπρεπής και ατρόμητη μουσική -Δυνατοί και βίαιοι ήχοι για την ανάταση του ηθικού και την ενθάρρυνση των όπλων και της δράσης -Εμβατήρια και άλλοι πολεμοχαρείς ήχοι όπως της τρομπέτας, του «πίκολου» ¹⁸³⁹ και του τυμπάνου.	«...is a manly and coorragiouskinde of Musik, which, with his flatly or loud and violent tones rousethdhe spirit, and inciteth to arms and activity: such ar Marches, Almains, and dhe warlike sounds of Trumpet, fife And Drum.» ¹⁸⁴⁰
Ιωνικός	-Θηλυπρεπής και ευαίσθητη μουσική. -Ευχάριστα τραγούδια και σοννέτα για αγάπη και χαρά. -Για γιορτές και άλλα γλέντια.	«...is contrary to dhePhrygian : an effeminate and delicate kinde of Musik, set unto pleasant songs and sonnets of loon, and such like fancies, for honest mirth and delight, chiefly in feasting and odher merriments.» ¹⁸⁴¹

¹⁸³⁸ Charles Butler, *The Principles of Music*, Lib. I, Cap. I. «Of the Moodes», σελ. 2.

¹⁸³⁹ Ο όρος fife αναφέρεται σε ένα μικρό πνευστό. Μοιάζει με το σημερινό πίκολο αλλά ο ήχος του είναι πιο δυνατός και πιο οξύς. Κατάγεται από την μεσαιωνική Ευρώπη και χρησιμοποιείται από στρατιωτικές μπάντες και μπάντες παρελάσεως.

¹⁸⁴⁰ Charles Butler, *The Principles of Music*, Lib. I, Cap. I. «Of the Moodes», σελ. 2.

¹⁸⁴¹ Στο ίδιο.

Ο πληθυσμός της Αγγλίας (με προσέγγιση χιλιάδων)¹⁸⁴²

Έτος	Πληθυσμός	ποσοστό % της διαφοροποίησης σε σχέση με την προηγούμενη τριακονταετία
1541	2.774.000	-
1571	3.271.000	18
1601	4.110.000	25
1631	4.893.000	19
1661	5.141.000	5
1691	4.950.000	-4
1721	5.350.000	8
1751	5.722.000	8
1781	7.042.000	22
1811	9.886.000	40
1841	14.970.000	51
1871	21.501.000	44

Υποδιαιρέσεις της Αγγλικής Λίρας

1 *d.* (penny) = 1 πένα

1 *s.* (shilling) = 1 σελίνι ή 12 *d.* δηλ. 12 δώδεκα πένες

1 guinea = χρυσό νόμισμα, γκινέα

£1 (pound) = 1 λίρα ή 20 *s.* δηλ. 20 σελίνια = 240 πένες

Groat = νόμισμα, four pence = γρόσι

Farthing = ένα τέταρτο της αναφερόμενης νομισματικής μονάδας

¹⁸⁴² Όπως παρατίθεται στο Peter Laslett, «Births, marriages and deaths», στο *The World We Have Lost Further Explore*, σελ. 107. *Source*: W and S, Table 7.8., πιθανόν (Wrigley and Schofield, 1981: 260).